

श्री
दक्षिणामूर्तिदेवस्तुतिः

- ॥१॥ शक्त्या य श्चिदचिद्विशेषयुतया युक्तो जगद्रूपया
ज्ञानेच्छाकृतिरूपया सहजया सन्तिष्ठते केवलः ।
जन्मादीनि करोति पञ्च जगतः कृत्यानि यो लीलया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ १
- सर्गाऽवस्थजगच्छरीरकतया य एतत्प्रकारः परः
सूक्ष्मस्थूलदशाविशेषितजगद्रूपेण विद्योतते ।
इत्यावेदयितुं वदति निगमाः कार्यं च, यं कारणं ।
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २
- यत्राऽऽन्तर्गणिकं विशेष मितरे कैवल्यमेवाऽन्ततो
मन्वाना विवदन्ति मुख्य मपरे देवे विशिष्टे श्रुते ।
ऐक्यं यस्य च यद्विशेषणगत भेदं ब्रवीति श्रुति
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ३
- बह्वचो नैगमसूक्तय श्चिदचितो रीशस्य यस्यैव च
भोक्तृत्वेन च भोग्यभाववशात् एतत्प्रेरकत्वादपि ।
वैलक्षण्यं मवार्यमेव सहजं संचक्षते सादरं
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ४
- शास्तेऽन्तः स्मनुप्रविश्य सततं यश्चेतनाचेतनौ
तौ यस्यैव नियम्यभाववशात् एतन्वा बुवाच श्रुतिः ।
एवं य श्चिदचिद्विभागकलनोदञ्चज्जगद्विग्रह
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ५
- सार्वज्ञ्यप्रमुखं शुभं गुणगणं ब्रूते गुणित्वाऽर्थिका
क्षुत्तृष्णादि मभ्यस्यमेव नुदते किञ्चाऽगुणित्वाऽर्थिका ।
यस्यैवोभयलिङ्गतां पशुपते वक्तुं पृवृत्ता श्रुति
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ६
- तादात्म्यं त दसीति बोधयति य स्येशस्य शिष्यं गुरुः
ब्रह्माऽस्मीति विभाव्य याति य मनन्येनैव भावेन हि ।
पत्यु र्यस्य पशो स्पासनविधा वद्वैत माह श्रुति
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ७

प्राणि नो ननुम्यथापि नत् मां नीत्वा तद्वत्प्रिया
मा जानामि नित्यम् कथं त्वं कथं कथं कथं ॥
इत्यर्थं प्रकटीकरोति मन्त्रा य आर्षा इत्यस्या
तस्मै श्रीगुरुभूतये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

गोचिन्त्यापि विविक्त्य नात्त मन्त्रे श्री गणेशाय नमः
नाचाप्यपि त्रिषु प्रत्याया य मन्त्रिजः सागान्त पर ।
शेषे गम्यन् गोपाय निदानाय हार पापनाशाय
तस्मै श्रीगुरुभूतये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

ब्रह्मेन्द्रो न विजितो न विजितो न विजितो न विजितो
नेदाऽहं त्वाति य वरीति हि नम त्वेक रस नारायण ।
गतया वेत्ति मुक्त लानन्त्यगतया य मन्त्राः सागान्त
तस्मै श्रीगुरुभूतये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

याणी गारि नक्षत्रस्य रमणी त्यागोय मोनय ।
अक्षरी एकनक्षत्र प्रियतमे त्यागोयः विदाम्न ।
येनाज्ञागृह्णा स्वमेकनक्षत्रभोगवीभरतया
तस्मै श्रीगुरुभूतये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

य स्येयर्थं मतत्रयं मूहितं गुणकस्य भ्रमा दन्त्ये
वाऽन्योन्यं बहु विदुः नमुनिगण स्तव्याहनाऽर्थीयैः ।
स्याज्ञानं विवरीवरीति सुवन स्वीये रहो दर्शने
तस्मै श्रीगुरुभूतये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

पूर्वेषां परमो गुरु निर्गदितः कालाऽनन्तच्छेदत
कालेनाऽऽकलितात्मनां हि सक्लानां यो गुरुणामपि ।
गभिर्म जेवच कालकाल इति शब्दोऽयं यथाऽर्थाक्षर
तस्मै श्रीगुरुभूतये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

योगिनो नागलिङ्गस्य
लिङ्गाम्बाह्वये शितुः
कृति मस्या विष्टवा नृणां
दक्षिणाशामुखस्तुतिः ॥

....* शिव भूयात् ॥ *....

एतद्भाष्यलेखन — मुद्रण द्रव्यदाता
शिवपूजाधुरंधरः
म॥ रा॥ श्री आकारं नरसिंगं गुप्तः

नरसिंहगुप्तस्य मातापितरौ
म ॥ रा ॥ श्री ॥ की ॥ शे ॥ आकारपु चेन्नय्य श्रेष्ठी
श्रीमति राजमांवाच

श्री निरतगौरीपूजासक्ताभ्यां, अनंतलक्ष्मी सुशीला धर्मपत्नीभ्यां समेत-
म ॥ रा ॥ श्री आकारपु नरसिंग गुप्तः

आकाशपु नर्ममगुप्तस्य पालकपुत्र

राजचन्द्रविश्वेश्वरगुरु

तस्य भार्या

सौ॥ शरच्चन्द्रिकादेवी

श्रीमदुद्धटाराध्यवंश पयःपारावार राकामुधाकराः निगमागमाधर्वण पदवाक्यप्रमाण पारीणाः
संस्कृतांश्रकवितारचनाधुरीणाः नीलकंठभाष्यस्थित शिवचिंतामणिप्रमानामक व्याख्यालेखन
मुद्रणहेतुभूताः पतञ्जल्यपिठिका रचयितारः निखिलभारतीय शैवमहापीठ मठधर्मादाय
पर्यवेक्षणाधिकारिणः पाशुपतत्रतदीक्षाप्रदानाचार्यस्वामिनः शैवमहापीठाधिपतयः
विद्याप्रवीण विद्वान् जगद्गुरु लोकाराध्येत्यादि विरुदाविताः

शिवयोगि मुदिगोंड वीरेशलिंगाराध्य सद्गुरुस्वामिनः

पाठिका

ओं नमः शिवाय

श्लो ॥ श्रीशिवं दक्षिणा मूर्ति । नत्वाच गुरु जंगमान् ।
श्रीनीलकंठ भाष्यस्य । ब्रुवे तत्त्व विनिर्णयम् ।
शिव तत्त्व विजिज्ञासा । पराणां सुखबोधिनी ।
सुमुक्षूगा मिथकल्पलता भाष्यस्यपीठिका ।
मदुक्त मार्ग पथिका । निश्चितार्थो नशङ्किता ।
दीक्षिता स्तौख्य मासाद्य । शिवानुग्रह माप्नुयुः ॥

निवेदनम्

अयि निष्पक्षपात विपणाः गुणैक लोलुपा यथार्थ विषय परिज्ञान कुतुकाः वाचक
महाशयाः नीलकंठ भाष्य प्रमेय भूत पदार्थ त्रयं तत्प्रतिपादक शैव दर्शन मधिकृत्य
किञ्चिन्निवेदयामि ॥

शैव दर्शनम्

दृश्यते साक्षात्क्रियते अनेनेति दर्शनम् । शैवानां दर्शनं शैवदर्शनं शैवचतुर्षु दर्शनं च
शैवदर्शनमिति वा व्युत्पत्तिः । इदमेव मीमांसा दर्शन मिति कथ्यते ॥

मीमांसा च पूर्वोत्तर भागेन द्विविधा । अथातो धर्म जिज्ञासेत्यारभ्य अनावृत्ति शब्दा
दित्येत मेकत्राक्यतैव भाष्यकरणेन प्रतिपादिता । पूर्वं मीमांसा जैमिन्याचार्येण, उत्तर
मीमांसा बादरायणेन च विरचिता । कर्म ज्ञान समुच्चयवादिना पाशुपतव्रत धारिणा नीलकंठा
राध्येन, पूर्वोत्तर मीमांसा द्वयं शैवदर्शनत्वेन प्रत्यपादि । इदं च शैवं दर्शनं सर्वदर्शनेभ्यः
प्राचीनमिति निश्चयप्रचमेव ॥

दर्शनाधिपतिः

अङ्गुष्ठ इत्यादिचतुर्दशसूत्राणि माहेश्वरान्येव । तस्मादीशान स्सर्वविद्यानामिति
श्रुतिरपि सर्वदर्शनानां माहेश्वरोपज्ञत्वमेव कथयति । एतेन सर्वविद्याधिपति रीश्वरएवेति निश्चीयते
अतएवोक्तं नीलकंठभाष्ये ८८ पृष्ठे । अष्टादशानां मेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनां । आदिकर्ता
शिव स्साक्षाच्छूलपाणिरिति स्मृत इति ॥

शिवः

अथैव शिव मृ गी स्तुत गति समस्त भुवन जगत्प्राप्ति पञ्चकृत्य परागण शिव सदाशिव महेश्वर रूप तत्त्व त्रयाणां गृणत्वा गिष्ठिगानां गच्छ निष्ठा रक्षाणां वारणभूतः परशिव परब्रह्म - महाशिव नामभि ते देषु पठ्यते । शिव गन्ता ज्ञेय शिवान्तर स्मार्त मन्यत्यभित्यज्य - “ तस्यागतो मे भस्तु ” शिवश्रावणमर्दति । ज्योतिर्मयोग लिङ्गस्य योपासकानां हृदय मध्ये तिष्ठतीति देवाधिकरणे गोचरे ॥

शिवलिंगम्

नहि, गारतवेगे, आसेतु हिगाचल पर्यंत काशीगमेश्वरादिक्षेत्रधनेन शिवलिंग पृजा शिवलिंग प्रतिष्ठा च दृश्यते । किन्तु विदेशेष्वपि । रोमरुदेशे शिवलिंगानां प्रियफमफल्लम नामधेयानां फाल्गुणमासे वसतोत्सव नागना शिवपृजा प्रवर्तते । फल्लेश शब्दात् फल्लम शब्दोत्पत्ति र्भूतेति कर्णल ताड महाशय जगद् । अरबियानां लातनामक शिवलिंगस्योत्पत्त्यं पंचाशन्मानवोत्पत्त्यं सदृश मुच्यते । कायंनगरी मक्केश्वर लिंग वर्ततर्दति भाविष्यत्पुराणे ब्रह्मपर्वण्यस्ति ॥

अमेरिका फ्रान्सु स्काट्लैड् ग्रीसु देशेषु शिवलिंगानां वर्तते । ईजिप्टु समीपस्थित मेफिन् असीरिन् क्षेत्रेषु शिवलिंगानां क्षीरेण अभिषेक बिलिङ्गेश्व पृजा भवति । हेंद्रा पोलीसुनगरस्य शिवालये त्रिशत पादौन्नत्यवच्छिन्नलिंग मस्ति तस्य मूर्त्तिर्पत्रे पृजा भवति । बाबलीनगरं द्वादश शत पादौन्नत्यवत् महाशिवलिंगं वर्तते । नकुत्राप्ये तत्सदृश लिंग मस्ति ॥

इंडोचयना स्थित अनामदेशे मीसोन् ग्रामो वर्तते । प्राचीनकाले नैतम्य चपा इति नाम । मद्रयर्म महाराजेन शिवालय निर्माण कृतम् । एतस्य शास्त्रंवादी “ ॐ नम शिवायेति षडक्षरी महामंत्रो लिखितः ॥

राजा जयेंद्र वर्मा क्रीस्तोः पञ्चान् १०८० संवत्सरं शशुमंदेश्वर स्वामिनः विंशत्युत्तर पंचदश तुलापरिमितसुवर्णेन सुवर्ण कवच कारयामास ॥

‘क्रीस्तोः पूर्व बैस्ट्रियन् राजानः शकाः कुपाणाः कानिष्काश्च स्वपरिपालन गुद्रासु [सिक्का] शिव विग्रहा नलिखन् । एवमेव सकल प्रांच सृष्टि कर्तुः शिवलिंगारूपस्य पराशिवस्य पृजा सर्वत्र विद्यत इत्यत्र नास्ति विचिकित्सा ॥

शिव स्वरूपम्

शिवस्य परब्रह्मण “द्वेवाव ब्रह्माणोरूपे मूर्तं चा मूर्तं मेवच” इति निर्गुणरूप मेकं सगुणरूप मेकंच वर्तते । मूर्तामूर्तं मितीदमेव कथ्यते । निर्गुण रूपं नाम अप्राकृत दिव्यमंगल दिग्गहवत् संकोच विकासावस्था रहितं, अग्नौ दाहक शक्तिवत् सूर्याचंद्रमसो रातप चंद्रिका विव, अपृथक्सिद्ध चिदचिदात्मक शक्ति विशिष्ट ममूर्त्यात्मकं महालिङ्ग स्वरूप मेव । सगुणरूपं नाम मूर्त्यात्मकं कार्य ब्रह्म रूपं भवति । मूर्तरूपाणां वेराणां पूजा ध्यानलंकाराः अमूर्तरूपाणां शिवलिङ्गानामभिषेक पूजादयश्च भवन्ति । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परंचापरंचेति श्रुत्या महालिङ्गगर्भक शिवस्य परापरनाम्ना द्वैविध्यं श्रूयते । परशिवः कारणब्रह्मा केवलो निर्गुणोऽमूर्त इति कार्यब्रह्मा शिवो मूर्तं सगुण इत्युच्यते अतएव शिवलिङ्गाकृतिरेव मानवः । सुखासनस्थेन पुंसाबाहुद्वय प्रसारे पुरतःकृते सति लिङ्गाकारः । पुंसस्तस्योत्थानेच मूर्त्याकारो भवति । शिवस्यैकस्यैव रूपद्वयं वर्तते नत्वन्यदेवतानां ॥

परशिव सृष्टिः

वातूले सृष्ट्यर्थं सर्वतत्त्वानां लोकस्योत्पत्तिकारणं ॥ योगिना मुपकारय स्वेच्छयाचित्यते शिवः । तस्य चिता पराशक्ति सहस्रांसेन जायते । तच्छक्तेस्तु सहस्रांशा दादिशक्ति समुद्भवः । आदिशक्ते स्सहस्रांशा त्रिच्छाशक्ति समुद्भवः । इच्छाशक्तिसहस्रांशात् ज्ञानशक्ति समुद्भवः । ज्ञानशक्ति सहस्रांशा क्रियाशक्ति समुद्भवः । इत्यादिना पराशक्त्यादि पंचशक्तिसमेत शिवसाद अमूर्तसाद - मूर्तसाद - कर्तृसाद - कर्मसाद वत्सदाशिवत्वेन परशिवः समवातरत् ॥

सृष्टि स्थिति लयावहः पंचविंशति भेद विशिष्टस्सकलो महेश्वर स्सदाशिव तत्वांतर्गत कर्मसादा दाविर्भूतः ॥

सृष्टि कर्तृत्वाऽधिकारिणः रुद्र भट्टारक-अनंतेश-श्रीकंठादयो महेश्वरादेव समुद्भूताः । आकाश नामक महेश्वरादेवभूतसृष्टि स्संजाता । परशिवकारणत्वा त्सृष्टेः, सर्वापिसृष्टिः परब्रह्मण स्समुत्पन्नैवेति प्रधा जगति वर्तते ॥

शैवाः

शिवलिङ्ग मिष्ट प्राण भावलिङ्गात्मना, आचारलिङ्ग गुरुलिङ्ग शिवलिङ्ग चरलिङ्ग प्रसादलिङ्ग महालिङ्गात्मनाच, पाशुपत व्रत दीक्षां गृहीत्वा ये ध्यान पूजादिभि रूपासते त एव शैवाः । एतएवाराध्या इत्युच्यते । चातुर्वर्ण्य गुरुत्वं - वर्णाश्रमधर्मः - शिवलिङ्ग धारणं परमेश्वरोपासनं त्रैषां प्रधान धर्माः । पूर्वस्मिन् काले, शैवेषु बहुषु पाशुपतव्रतभारिषु सत्स्वमि विमतप्रचारार्थे

क्यात स्वमतप्रचाराभावात् कल्पिवायाच्च शिवाग्भाविणा शैवानां म. मन्त्राणां प्रापत परिदृश्यते ।

अष्टादशशर्णेषु शिवलिंगभारिण स्मरति कित्ति शिनेप्तेः मन्त्राणां प्रापत भवति ययापौडरीकादि यज्ञकर्तारः । एतं, आंध्र कर्णाटक महाराष्ट्रानि देशेषु नागणां काश्मिराद्युत्तर हिंदूस्थानेच निवसतीति विज्ञायते ॥

शैवेध्याचार्यपुराणः

रेवणो मल्लश्चको राम सिसद्धाम्बय स्पृताः
श्वेताचार्यो लाकुलीशो । नीलकण्ठो जगद्गुरुः ।
उद्भटः कोटिपल्लिश्च । वेमाराध्य प्रकीर्तित
श्रीपति र्भचन श्वेतामल्लार्जुनपंडित ॥

एतं द्वादश शैवाचार्यां स्वतत्कालेषु शिवाद्धेतु मत्तयुद्धरणार्थं शिवाशया कृतान्तारां शैवमत व्याप्तिचक्र ॥

रेवणाराध्यः

अयंच कुल्यपाकपुरे सोमेश्वर लिगा त्प्रादुरासीत् । शिवाद्धेतु सिद्धांतप्रचार मकरोत् । अगस्त्यमहर्षे शिशवत्त्व मुपादिशत् । शंकराचार्यस्य चंद्रमौलीश्वरात्म्यं प्रादात् । जात्रंग गोत्रजः सुवनेश्वरपरिपालकस्य विश्ववर्मभूपालस्य तनयं चंद्रं कतु गुर्जीययामास । स्वप्रांगं महिमानं प्रदर्श्य नागरिकाणां दिव्यलोचनानिदत्वा कैलासमदर्शयामास । अयंगं गण्ड इत्युच्यते ॥ चतुर्दश शत वत्सरान् भूमौ प्रचारमकरोत् । अस्य भार्या दुर्गादेवी पुत्रा अथर्वकंधरादयश्च बभूवुः ॥

मल्लाराध्यः

भारद्वाजसगोत्रः सदाशिवांशाद्बुद्धय शैवसिद्धांतव्याप्ति चकार । गोकर्णेतपस्तेपे । एतस्य जाया शिवज्ञानांबिका । स्वपल्लिगधारी चायं श्रीनगरसमीपं वीरकाल महीपाले तटाकनिर्माणाय भूतिमदत्त्वैव शिवलिंगभारिभिः मृत्कण्डोल वह्नकर्मचारयतिसति स्वहस्त धृत सुवर्ण दंडेनैव तत्कर्म कारयन् सर्वानपि तान् मोचयामास । भ्रमोदकेन वीरकालजीवयामास । आत्मानं प्रतारयितुं समागतभिद्रंशशास ।

एकोरामाराध्यः

जगद्गुरु ऐकोरामाराध्यः रामनाथलिंगे अप्राकृतदिव्यदेहवामी अवततारः एतस्य घटाकर्णं नामांतरं । हिमालये निवासः घटाकर्णहृदयति नाम्ना, एकरतटाकः केदारमंडले विद्यते ।

सर्वजन्तून् स्वाधिकारे निवेशयामास । मांवाता - बाणासुरपुत्री उषादेवीचै तस्माद्विज्ञानं समुपार्जया मासुः । केदारपीठस्योत्तरदेशे भूपाला शिष्या बहवोवर्तते । काश्यां विश्वेश्वरानुग्रहा ज्ञातस्य हारीतपुत्रस्य विश्वेश्वरस्य हारीतगोत्रज स्यैकोराम इतिपुत्रोजातः । एकोरामएवदीक्षामेतस्यदत्तौ । एकोरामस्य पुत्रः पल्लिनाथः । अयंच ग्रीष्मे तपश्शक्त्या तटाकं सोमेश्वरक्षेत्रे कल्पयित्वा राज्ञः दाहापनोदनेन मह्यमपि नामकाग्रहारं तस्माल्लब्धवान् ॥

श्वेताचार्यः

सर्ववेदांत तत्त्वदर्शी पदवाक्यप्रमाणज्ञ श्वेताचार्यो बहूनामंतेवासिनां शिवाद्वैतसिद्धांतं प्रतिपादकब्रह्मसूत्राणि शास्त्राणिचोपदिश्य योगाचार्येषु प्रधानस्थानं मध्यराहत् ॥

लकुलीशाचार्यः

अस्य नकुलीशइतिनामांतरं मस्तीतिकेचित् । वामहस्ते बीजपूरफलं दक्षिणहस्ते लकुली शिरसि त्रिनंत्रं च यस्य वर्तते स एव लकुलीशः । एतस्य कुशिक - गर्ग - मित्र - कौरुष्य नामक शिष्याश्चत्वारो वर्तते ॥

अयं मत्स्युग्रं तपः कृत्वा बरोडादेशां ठारभ्य मधुरापर्यंतं प्राचीनं पाशुपतं प्रचारयामास । मधुरानगर्यां पाशुपतशैवस्तंभं स्थाप्यैव तस्मात्प्रतमप्येको वर्तते । क्रीस्तोः पूर्वद्वितीयं शताब्द्यां वर्तते ॥

जगद्गुरु नीलकंठशिवाचार्यः

पाशुपतव्रतधारिणा महादशवर्णानां मयमेव शिवाद्वैतं सिद्धान्तं बोधकं शारीरकं ब्रह्मसूत्रं मीमांसा भाष्यं मरी रचन् । एतस्यैव नीलकंठभाष्यमितिनामांतरम् ॥

नीलकंठशिवाचार्यः भारद्वाजगोत्रिकः । हैदराबादं राष्ट्रांतर्गतं काळेश्वरक्षेत्रवासी । केचन काळहस्तिक्षेत्रवासीतिकथयन्ति । पिताचास्यविश्वेश्वराराध्यः । माताच गौरीदेवी । नीललोहित रुद्रांशेन संभूतः । बोधायनमहर्षि कृतोपनयनश्चेतःचार्यलब्धः शांभववेद्यादीनां प्राप्तं महा प्रतिभाशाली शैवमतप्रचारमकरोत् ॥

नीलकंठाराध्यस्य भार्या सर्वमंगला । इयंच हारीतगोत्रोद्भवस्य वीरभद्राराध्यस्य सुता । काळेश्वरं वरं प्रादुर्भूतस्य नीलकंठ शिवाचार्यस्य सोमेश्वर - अघोरनाथ - काळेश्वर श्रीगिरीश्वर राभिधेयाश्चत्वारः पुत्रा समुद्भूवन् ॥

धनदांशेन काळेश्वरवरप्रसादेन नागपुरीनाथो विक्रमांकत्समजनि । सच नीलकंठाराध्यस्य गुरुभक्त्याऽनंतं धनं प्रादात् ॥

श्वेताचार्य स्वानं वामिनो नीलकण्ठाराध्यस्य नेत्रनेत्रनाभिर्गन्धमाधवाः । तस्यामिता जगद्गुरु
पद्मभिर्पङ्क्तपद्भ्यां प्रतिष्ठापयामास । नीलकण्ठाराध्यस्य चत्वारश्शिल्पा हरश्च सामभोजनर भवेत्
भीमेश्वर नामाकिता स्सगगलन ॥

एतेषु हरदत्तो दाशिणात्य । सोमभोजनः पत्नीञ्ज । उद्दिन्योमदेतः । प्राच्यो
भीमेश्वर ॥ नीलकण्ठाराध्यः नकेतल जगद्गन्धमाधवाः प्रस्थानः । तस्य मण्डपः ॥ ॥

ओं नमोहं पदार्थाय लोकानामिदं हितं सन्निवृत्तान्तरूपाय शिवाय परमात्मनेति
प्रार्थनाश्लोकेनैव नीलकण्ठाराध्य गृहीत शांभुव्रतइतिज्ञायते । अतएवामोनाभ्यां साधकरणेषु
शिवलिङ्गधारणप्राशस्त्यमन्त्रकवयइतिभोभोति गमानसं ॥

नमश्श्वेताभिधानाय नानागर्भाविभागिनं कैवल्यकल्पतरवे चत्वारणगुरुरनेमइति नीलकंठ
भाष्योक्त्या श्वेताचार्यएवाऽस्यगुरुं निणीयते ॥

श्रीकंठ नीलकंठौ द्वावप्येकम्

नीलकंठाराध्यस्य श्रीकंठइतिनामानं वर्तते । श्रीकंठ नीलकंठौ द्वावप्येकम् । अत
एवोक्तंभाष्ये नीलकंठो विवृणुते श्रीकंठोपगमादयइति ॥

कालनिर्णयः

ब्रह्मसूत्राणि क्रीस्तोः द्वितीयशताब्द्यां व्यासगर्हपिणा निश्चितानि । क्रीस्तोः पूर्वं
तृतीयशताब्द्यां भगवद्गीतारचिनंति तिलकमहाशयः । चतुर्थशताब्द्यां भित्तभट्टाचार्यः महाशय
भ्यावादीत् ॥

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं । ईश्वरं स्सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति । तमेव
शरणंगच्छ सर्वभावेन भारत । इत्यादि भगवद्गीताश्लोकानां भाष्ये उदाहृतत्वात् । बौद्धसांख्यनाद
खंडनाच्च क्रीस्तोः पूर्वं पचमशताब्द्यां नीलकण्ठाराध्यो विद्यतइत्यभ्युच्यते ॥

बह्वो नीलकंठनामथेयाः

नीलकंठनामाकिताः बहवः परिदृश्यन्ते । शिवोत्कर्षमजरी - शिवलीलार्णव - नीलकंठ
विजयचण्वादि ग्रंथकर्ता, अप्पय्यदीक्षित सोदर्य श्रीमदाचार्यदीक्षित पौत्रः नारायणदीक्षितात्मजो
नीलकंठदीक्षितः, एकोवर्ततेक्रीस्तोऽप्यस्मात् सप्तदशशताब्द्यां ॥

क्रियापादे श्रीमद्विशिष्टाद्वैत सिद्धांतं रहस्यैकोत्तरशतम्यलाभिज्ञ श्रीनीलकण्ठकृते निगमा
गमागम सारसंग्रहे क्रियासारे द्वितीयोपदेश इति कवेनेन क्रियासारकर्ता नीलकण्ठोऽपरोवर्तत ।
इति सर्वमतोत्कृष्टा शैवसिद्धांत दीपिका श्रीनीलकण्ठ रचिता मुदेस्ता त्सुधियामिय मितिशैव
सिद्धांतदीपिका कर्ता कश्चन नीलकण्ठः विद्यते ॥

महाभारतस्य भारतदीपक्याख्यानकर्ता गोदावरीतीरस्थो नीलकण्ठनामांकितः एकः
क्रीस्तोः पश्चात् षोडशशताब्द्यां वर्तत इति बर्नल्महाशयोलिलेख ॥

माधवीये शंकरविजये पंचदशमर्गे अन्यो नीलकण्ठनामा ब्रह्मसूत्रभाष्यकर्ता शंकराचार्येण
विवदमानः पराजितः स्वभाष्यपरित्यज्य शरंगगतज्ञिज्ञायत । बहुषुविद्यमानेष्वयमेवनीलकण्ठो
भाष्यकर्तेत्युच्यते ॥

शंकराचार्यादपि प्राचीनो नीलकण्ठाराध्यः

एतेन नीलकण्ठः शंकराचार्यसमकालिक इति केचन वदन्ति । तदसत् ! शंकरविजय ग्रंथ
कर्ता माधवाचार्यः शंकराचार्यस्य भाष्यरचनाया मग्नतांबूलं दिदित्सुः तत्पूर्वस्थित भट्टभास्कर
नीलकण्ठादीन् स्वग्रंथे पराभूतान् प्रकटयामास । चरित्र विरुद्धत्वात् न तद्ब्रह्मम् ॥

नीलकण्ठाराध्य भाष्यस्थित विषयान् स्वभाष्ये अनूद्य शंकरः खण्डयामास तस्मात्
शंकराचार्यात्पूर्वः । भेदव्यपदेशादितिसूत्रे जीवेश्वरयोः भेदे कथिते सति शंकराचार्येण अभेदः,
प्रतिपादितः ॥

आत्मकृतेः परिणामादिति सूत्रेण पणिनामकारणवादे राद्धांतिते ब्रह्ममीमांसा सूत्राऽप्रति
पादितो विवर्तवादः शंकरेण निगदितः । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति जीवस्य कर्तृत्वं नीलकण्ठभाष्यकारे
णोक्ते सति, अकर्तृत्वं कथितं । जन्माद्यस्य यत इति सूत्रेण जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य
ईक्षतेर्नाशब्दमिति जगतश्चेतनकर्तृकत्वे अचेतनप्रधानस्य स्वजगत्कारणनिषेधेच प्रतिपादिते,
शंकरेण जगन्मिध्यात्वं सिद्धांतितं ॥

वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदिति जगतः स्य प्रतुल्याऽभावत्वं सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादि
सर्वधर्मत्वं नीलकण्ठाराध्येन निगदिते जगतस्त्वप्रतुल्यत्वं च ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं शंकरेण प्रकटितं ।
उत्क्रांति गत्यागतीनामिति जीवस्याऽणुपरिमाणत्वं गुहांप्रविष्टावात्मानौतद्धर्शनादिति हृदयाकाश
स्थितौ जीवेश्वराविति, आनंदमयोभ्यासादित्यानंदमयो ब्रह्मेति, निर्णीते नीलकण्ठाराध्येन, जीवो
विभुरिति हृदयगुहावासिनौ बुद्धिजीवाविति आनंदमयो जीव इति शंकरेण निगदितं । कार्यवादरि
रस्य गत्युपपत्तेरिति सूत्रेण अमानवपुरुषः मुक्तान्कार्यब्रह्मणः स्सकाशं गृहीत्वा गच्छतीति बादरे
रभिप्राय इति पूर्वपक्षमुक्त्वा परजैमिनिर्मुख्यत्वादिति सूत्रेण परब्रह्मणः स्समीपमेव मुक्तान्

गृहीत्वा गच्छतीनिगिद्धांतिने नीलकंठेन, तद्गुरुणा नागार्णे पयसः । अथानन्तरादाँर
रितिसुत्रे पश्चादुक्ता तदनंतरसूत्राव्याख्यानं प्रोक्तानामप्युक्तं ॥ तदर्थमनन्तरं शिष्टांतिने ॥

अनाद्युत्तिष्ठशब्दादिति चरगात्रे भुक्तस्य पुनरावृत्तिर्नीतीति मितांतिने नीलकंठारा
ध्येन । समुणमुक्ततावेवं विभाति । अनन्तरात्तानां भाष्याऽपान्तांतिने विष्णुर्वाक रस्य
गदशानविध्यत तमसा भिद्धेवाऽनाद्युत्तिर्गतिः स्यात्तस्यैव गत्यात्तांतिने नकारः । उपक्रमोपाहारे
स्सह ब्रह्ममीमांसाशास्त्रार्थमपि समुणपरमे । अतएव तानां नार्णानां अनाऽप्यामेपापनादौ
निर्गुणाऽद्वैतगतसिद्धांतस्य स्थापनं दृष्टव्यमित्यनीयया प्रथमाया । “अप्यारोपापादाप्यां
निष्प्रपंचं प्रकल्प्यतइत्यव्यासभाष्येनयामाग । श्रुतिगुणसमन्वयमहितं समुणः । नीलकंठाराध्यभाष्यं
सर्वमपि खड्गयित्वा निर्गुणपरत्वेन शंकरानार्णणा कृतवान् शंकरानार्णार्थं विप्राचीनो नीलकंठाराध्य
इत्यत्र नास्ति संशयः ॥

शांकरभाष्यश्रुतिगुण समन्वयगतिगति भगवद्गीतागुणार्थं प्रीणिकाऽद्वैतसिद्धिं ग्रंथ
कर्ता मधुसूदनसरस्वतिरेव दशश्लोकव्याख्यानगुणसिद्धांतविद्युग्रंथे “नतीमिमतं व्यासप्रज्ञेयमर्थं
सम्यङ्मनुत्रैरपि योवचध । विनापितं रस्यभित्तामिच्छार्थतशार्तनीमिसुरंश्चन ।” इत्युक्त्यान्
अपिच भामतीग्रंथकारेण वाचस्पतिमिश्रेणापि ध्यातिगुण निरुद्धता, आनन्दगयानिकरणे प्रति
पादिता । एतेन शंकरभाष्यादपि गानीने श्रुतिगुणाऽपिरुद्धभाष्य नीलकंठीगमनेतिनिर्णीतं ॥

अपिच शिवार्कमणिदीपिकासहित नीलकंठभाष्यमुदाकर्ता कुंभकोणनागव्याः हालाम्य
नाथ शास्त्रिणः स्वविरचितभाष्यभूमिकायां तत्तत्कालेषु क्रमेणकृतान्तारै भगवदशभूते श्रीऽठ
शंकर रामानुजानंदतीर्थाद्यैरिति “परं त्यादिमन्थपात्रयाणांमिदं श्रीकंठीयं शैवाद्वैतं परंभाष्यं”
मितिच कथयामासुः । एतेनच शांकरभाष्यादां प वाद्यन्ते नीलकंठभाष्यस्य निश्चयनमेव ॥

वाराणस्यां सर्वभाष्याणामुत्तमभाष्यविषये विवादे रावृत्तेमति विशालाक्षीदेव्याः पादमूले
भाष्याणि निक्षिप्यकवाटं पिपाय रात्रे बहिरागत्यक्षणं स्थित्वापुन कवाटमुद्घाटयामासुः । तदा
देव्यादिशरसि नीलकंठभाष्यमवर्ततेत्याख्यायिका विद्यते ॥

उद्धटाराध्यः

अयंच शिवलिंगधारिब्राह्मणो जगद्गुरुः काशीविश्वेश्वरलिंगा त्प्रादुरामीत । एतस्य जनको
विश्वेश्वरः । जननीचक्षुपूर्णः । वल्लभीपुरपालकस्य भोजराजस्य गुरोर्बद्धटाराध्यस्य जाया लीलावती ।
एतस्यास्तुदुंदरीत्यपरं नामवर्तत ॥

गर्वमूतशानसप्यक्त शापमोक्षदानप्रभापेन जगत्यद्भुतयशश्शाली बभूव । त्रिसहस्राग्रहारा
नार्जयामास । चातुर्वर्णगुरुत्वेन विराजमानश्शिवाद्वैत मतप्रचार चकार ॥

गंधर्वभूतशनसप्तक शापपोषणानप्रभावेन जगत्यद्भुत यशश्शाली बभूव । त्रिसहस्राग्र
हारानाजेषामास । चातुर्वर्णगुरुत्वेन विराजमानश्शिवाद्वैत मतप्रचार चकार ॥

भारद्वाजपोषणः । घूर्वरदेशवासी । एतस्य चतुष्पष्टिभूपाला शिश्या अभूवन् ।
अनुर्वेदभाष्य - काव्यालंकारसंग्रहाद् ग्रंथा नरचयः ॥

एतद्वंशीयो मुदिगोडैतिगृहनामधेयो मल्लिकार्जुनाराध्यः प्रतापरुद्रेणाऽन्मनो ब्रह्महत्यादोष
निवृत्त्यर्थं काशीनगरा दाहानितः । क्रीस्तोःपश्चा दष्टमशनाब्द्या मृद्भटाराध्य स्समवर्तत ।
जयापीडमहाराज सभायां विद्यापतिपदवी मलञ्चकार । सराजा प्रत्यह सूर्योदयात्प्राक् लक्ष्मीनारा
न्यप्रपयतिस्मिन् त्यनेन श्लोकेन विज्ञानीतः ॥

श्लो ॥ विद्वा न्दीनार लक्षणेन । प्रत्यहं कृतवेतनः

भट्टोऽभू दुद्भट स्तत्र जयापीड सभापतिः ॥

विश्वाराध्यः

एष कोटिकली पुरीद्वर शिवपामादवासी । तस्मा त्कोटिपल्याराध्य इत्युच्यते । अस्य
पिता सोमेश्वरः । जननी भवानी । क्रीस्तोःपश्चा द्वादशशताब्द्यां वर्तते । काश्यपगोत्रजः ॥

चतुर्वेदसार - वृषभाषिपशतक - वसवराजीयादि ग्रंथा नलेखीत् । शैवधर्मान् शस्त्र
तत्स्थापयामास । शिष्याः प्रशिष्याश्च बहवो विद्यते । पालकाश्रमं गत्वा विश्वाराध्यस्तत्र
न्यवसत् । नीत्वा कानिचिद्दिनानि तदेवाश्रमं पालकुरिकि ग्रामत्वेन परिणतिं प्रापयामास ।
अयमेव ग्रामः पालकुर्तीति व्यवह्रियते । विश्वाराध्य संतति रिक्टूरिगृहनाम्ना सांप्रत माहूयते ॥

वेमनाराध्यः

बेलिदेवि ग्राम निवासी । जनको मल्लिकार्जुनः । दीक्षागुरु खिपुरांतकेश्वरः । श्रीशैल
मल्लिकार्जुन लिंगगर्भसंभूतः । विष्णुदेवभूपालात् बेलिदेविप्रभृत्यग्रहारा न्यप्रपेदे । बहून्यज्ञा
नकरोत् ॥

अस्य भार्या शर्वाणी । ज्योतिर्नाथ भीमनाराध्य घंटानाथादयो बहवश्शिष्या स्सन्ति ।
यागीय मृतपशुन् पुनरुज्जीवयामास । माहेश्वर पादतीर्थ प्रोक्षणेन सर्पदष्ट भूपालस्य प्राणदानं
चकार । कौण्डिन्य गोत्रसंज्ञातः ॥

एतद्वंशीया मुल्लुगु गृहनाम्ना व्यवह्रियते । वेमनाराध्यइति व्यवहारनाम । गीर्वाण्यां
व्योमाराध्यइति व्यवहारः । मल्लिकार्जुनपंडिताराध्येन लब्धगुरुरूपद्विभिषेकः शिवाद्वैतमतप्रचारं
चक्रे । ररक्षसुकेतोःपुत्रं । सुदरेश्वरं च भाषयामास दक्षिणदेशे मधुरानगर्याम् ॥ द्वादशशताब्द्यां
वर्तते ॥

श्रीपतिपंडिताराध्यः

श्रीकर माप्यकर्ता । अस्यजनकः मल्लिकार्जुन । जननीप्रणम्यादेरी । श्रीशैले निवासः ।
विजयवाटिकायां कर्तिनद्वत्सरान्यागयामास । जातवेदसं वयस्यवर्षाभ्यां मायिकृत्वा शमीशाखा
या वनध । जगद्गुरु । बह्विशिष्यास्तस्मिन् ॥

अनेनपालभूपालस्य गुरुः । एषोऽनन्ताल जगत्स्य विजयमादित्यस्य संन्याधिपति । एत
द्विक्रमादित्य जामातुश्चक्रदेवराजस्य द्राक्षारामालस्य स्निग्ध शासन मनुगुन्य क्रीस्तो पश्चादेकादश
शताब्द्या मयं रिपतवानिति निर्णीयन्त ॥

मंचनपंडिताराध्यः

ब्रह्मा शिवाज्ञया मंचनपंडितनाम्ना बदरीकेदारं गौरीकेदारंश्रयो पञ्चस्वमन्त्रि । एतस्य
शांभवदीशा कृता महात्मनोपमन्युना । वाराणसीवास्तव्यस्य त्र्यम्बक रामायामन कुमारी
चंडिकानाम्नी गुणयेमे । सांख्यायन गोत्रजात ॥

मंचनपंडितस्यैतस्य पितामह स्मोमशमुः । गौडदेशस्थस्य महन्त इशेवाचार्यमठस्य
गोळकी नामधेय स्याद्विपत्य गवह दय सोमशमु ॥

मंचनपंडितस्य गृहनामधेयं शिपलेक इत्युक्त । काळहस्तिनगरं कियत्काल मातवाहया
मास । श्रीशैलेष्व तपस्तेपे । क्रीस्तोपश्चा देकादश शताब्द्यां वर्तते । बौद्धभैनादिमतवद्वन्द्वं
चकार । पाशुपत व्रतनिष्ठो मंचनपंडित स्वगृह बहिर्द्वारं “शैवेतरवादि घोषण भेदरस” इति
स्वबिरुद्धलेखयामास । काशीनगरे माधवं त्रिभंश्वरालयपर्यन्तं मटायित्वा “जगत्कर्ताशिवगणेशित्य
रूपयत् । अतएवोक्तं मभियुक्तः “काशीविषयशिवगट मटायित्वाहताद्धरि । बभजोऽप्य ॥ न्यस्त ।
वदं मंचन पंडितमिति ॥

मल्लिकार्जुनपंडिताराध्यः

द्राक्षारामनिवासी । अस्यजनतो भीमनपंडितः जननीच गौरांबा । गौतमगोब्रजो
मल्लिकार्जुनपंडित स्ववैष्ट्याधारी । चातुर्वर्ण्यपदवी मधिष्ठितस्त्रिभुवोकगुरु बिरुद् भूनाह ॥

यःकोपिवा शिवाजन्यमधिकं ब्रवीति स्वपादेन तच्छिर स्ताडयामीति प्रतिज्ञाचक्रे ।
बौद्धैस्साकं शपथं कृत्वा शिवपारम्पर्यप्रतिष्ठापयामास । संसदि मताविवादे स्वनेत्रे शलाकया
बहिराकृष्य पुनरीश्वरकूपया नेत्रेप्राप ॥

शिवतत्त्वसार - लिंगोद्भवदेवगद्य - अमरेष्टकादिग्रंथान् विरचयामास । क्रीस्तोपश्चा
द्वादशशताब्द्या मवर्तत । शिवपूजापात्रेषु प्रमादेन स्वपादस्पृष्टेषु रात्सु तदपरधनिद्वत्तये लिंगप

सायित नामक स्वकरवालच्छेदित पादद्वयस्य वेल्लुगोंड महदेवाराध्यस्य स्वमहिम्ना यथापूर्वतस्यपादा वनुजग्राह ॥

वेल्लनाटिभूपालानां बौद्ध पदपदाचार्याणां राजधान्यां गुंटूरु मंडलांतर्गतायां धनद पुर्यां [चंदवोलु] मल्लिकार्जुनपंडिताराध्यसंनधि शिलाशामन मेकंवर्तते । तच्च शिवतत्त्वसारग्रंथे मुद्रितमेव ॥

पाशुपतव्रतं

एतादृशैर्द्वादशचार्यै रवलंबितं पाशुपतव्रतं “अत्याश्रमं पाशुपतं शांभवं तच्छिरोव्रतं । इतीदं नामभिः पुण्यैर्निगमातेषु गीयतइतिकारणोत्तरेनिगदितं ॥

अत्याश्रमिभ्यः परमंपवित्रं । अत्याश्रमीसर्वदा सकृद्वाजपेत् । व्रतमेतच्छांभव मितिबेदेच प्रतिपादितम् अतएव भाष्यकारेण सहकार्यतर - अंगावबद्ध मौनवदधिकरणेषु सूचितम् ॥

श्लो॥ वेवा मनु क्रियाभिरुय दीक्षात्रय सुशोभितम् । षडध्वशुद्धि कलितं गुरुकाख्य संभृतम् । भस्मरुद्राक्ष श्रीलिंगधारणात्मकं मुत्तमं । शांभवव्रतमेतद्धि वेदशास्त्रिकबोधितमिति चंद्रज्ञानेकथितं ॥

ब्राह्मणस्य समाख्यातं लिंगधारण मुत्तममिति लिंगपुराणे । अंतर्धारण शक्तोवा ह्यशक्तोवा द्विजोत्तमः । संस्कृत्य गुरुणा दत्तमिष्टलिंगं हृदिस्थले । धार्यं विप्रेण मुत्तयर्थं मिति स्कांदेचाभिहितं ॥

श्लो॥ गतांतै रध्यवसित मत्याश्रम मिदं व्रतं । मया पाशुपतं दक्ष शुभमुत्पादितं पुरेति महाभारते प्रथमं पाशुपतव्रतमेव उत्तममिति सुस्पष्टं मभिहितं ॥

भस्म रुद्राक्ष शिवलिंगधारणात्मकं प्रथमं । भस्म रुद्राक्ष धारणात्मकं द्वितीयं । भस्म धारणात्मकं तृतीयमिति पाशुपतव्रतं त्रेधानिगमांतरैरुपपादितं ॥ यावदाशुभं पाशुपतव्रत धारिणां मुक्तिरेवफलं । तदन्येषां भोगएवफलमिति नीलकंठभगवत्पादेन कंठरवेणैवोक्तं ॥ अतःपाशुपतव्रतं सर्वैरवश्यं माचरणीयं ॥

प्रमाणं

शैवमते प्रत्यक्षाऽनुमानाऽगमानां त्रयाणां प्रमाणत्वोपपत्त्या यथासंभव मितरेषां मत्रैवां तर्भावः ॥

इवे आगमनामाणां वेदप्रामाण्यवर्गीकृतम् । यत् साध्यज्ञेयं पाशुपताभिकरणं तत् वेद
शिवागमयोर्भेदो नपश्याम उभयोरैक एव शिव कर्ता । अष्टादशानां विज्ञानाभिलासात्मिकात्मनः ।
आदिकर्ता कवि रसाशास्त्रकृत्वाणि रिति स्मृतद्वन्द्वम् ॥ आगमानां धर्मशास्त्राण्येव ।
कागिस्तथापि शिव्यागमानां वेदानामिव शिवोपात्तमेव । एतासां श्रुत्यादिनिर्दिष्टानां
भस्मस्त्राक्ष शिवलिङ्गधारण शिवपूजा शिवलिङ्ग प्रतिष्ठापनादीनां तत्तत्कार्यानुष्ठानं साधनं कुड
मत्प शिवालय शिवपूजाविधि शाभवदीक्षादिपरिज्ञानम्यागमशास्त्राणां विज्ञानाभावेऽनुपपन्नः ॥

अष्टा विश्वत्यागमेषु कामिकाख्यः दशशैवागमाः सदाशिवपञ्चाभिष्य शिवस्यैवैव्यः
प्रणवादिभ्यः उपदिष्टाः । विजयादयः अष्टादश शैवागमाः ईश्वरगत्वादिभ्यः अनन्यद्वारादिभ्यः
उपदिष्टाः । प्रत्यागमवत्वारः पादाः । शैवभिद्वांततत्त्वज्ञानपादे । तत्त्वप्रकाशपदे गता विज्ञान
तद्वशीकरणोपायौ क्रियापादे च प्रतिपादितौ । तत्त्वानि सशोध्य अष्टमूर्तीसामुच्च्य शिवज्ञान
प्राप्तये अवशस्यमनम योगेन शरीकृतम्यशिवे संयोजनं योगपादेऽन्वयमिह । कर्मबाह्यत्वा
स्तुकरणं भुवनभोगानामनैककंठ्यात् मनसश्चां चर्यातिशयाच्च ज्ञानयोगमाप्नु सदाचारानुष्ठानवर्था
पादे वर्णितं ॥

आगमाश्च पूर्वोत्तरोदेन वेदोपनिषदा विव द्वेषा दृशंते । उपनिषत्सु, उपासनाज्ञान
काण्डस्य यथाप्राधान्यमागमतिपुत्र परशिवानुपदं गुलभपासहेतुभूत पाशुपतव्रतादीनां श्रौतानां
तथा प्राधान्यं प्रामाण्यं स्पष्टतया प्रतिपादितं परिशिष्ये ॥

ततः किञ्चित् प्रोक्तं स्मृतिभ्यः स्मर्यं शिवप्रोक्तानामागमानां वेदवत्प्रामाण्यं मंगीकृतं ॥

प्रमेयः

पतिः पशुपाश इति पदार्था अर्थैरिताः ॥ एतेषु पतिनिरूपणं क्रियते ॥

पतिः

एषामीशे पशुपतिः पशूनां चतुष्पशुमुतयं द्विषदामिति जन्माधिकरणे पाशभन्धेन
जीवानां पशुत्वं व्यवहाराज्जीवानां चिदचिदात्मनां नियामकं ब्रह्म परशिव एवेति प्रतिपादितं ॥

अयं पतिः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः षड्वक्त्रकलितोऽष्टत्रिंशत्करोपेतो भवति ॥

मंत्रमूर्तीनां गुणत्रयाऽधिष्ठितं ब्रह्मविष्णुहृदाणां मतीतः “चतुर्थं शिवमद्वैतं” मिति
चतुर्थं पुत्रत्वेन श्रूयमाणं स्तुतकरणं जगत्कर्तृत्वादिनापतिरिति प्रमीयते ॥

उपादान विलीन समस्त कार्य जनन शक्तिमात्र युक्ततया “शक्त” इति, कार्य जननामिमुख शक्ति युक्ततया “उद्युक्त” इति, जनित कार्य शक्ति युक्ततया “प्रवृत्त” इति, त्रयोधा कथ्यते ॥

इयं च शक्ति रेकैव । सा च कार्यानुकूलाऽदृष्टादि परामर्शिनी “ज्ञानस्वभावेति” एवं भवत्वित्याकारिकेच्छया तत्तत्कार्य जनक कृतिना च इच्छाकृतिस्वभावात्मिकेति शिवसमवेता चिदाचिन्मयी, मूर्धादि भावकल्पनया, मननत्राणयोगेन च मंत्रपदवाच्यशिवशरीरमिति कथ्यते । एतच्छक्ति विशिष्टः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः पति रित्युच्यते ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि

१ शिव, २ शक्ति, ३ सदाशिव, ४ ईश्वर, ५ इन्द्रविद्या, ६ माया, ७ कला
८ विद्या, ९ राग, १० काल, ११ नियति, १२ पुरुष, १३ प्रकृति, १४ बुद्धि,
१५ अहंकार, १६ मनः, १७ श्रोत्र, १८ त्वक्, १९ चक्षुः, २० जिह्वा, २१ घ्राण,
२२ वाक्, २३ पाणि, २४ पाद, २५ पायु, २६ उपस्थ, २७ शब्द, २८ स्पर्श,
२९ रूप, ३० रस, ३१ गंध, ३२ आकाश, ३३ वायु, ३४ वह्नि, ३५ सलिल,
३६ भूमयः ॥

पशुः

देहेन्द्रियादि व्यतिरिक्तः नित्य श्रिदात्मकोऽनेकोऽनादिमलावृणोऽख्यत्रः कर्ता च पशु रित्युच्यते । एष च पशु रूपाधिभेदेन सकलः प्रलयाकलः विज्ञानाकलश्चेति त्रिविधः ॥

सकलः

मलोपरुद्ध हृक्छक्तित्वे सति तत्प्रसादहेतुक कलादि मत्वे सति भोगाय कर्मसंबद्धत्वं सकलस्य लक्षणं । केवल सकलश्शुद्ध स्वयत्स्यः पुरुष स्मृतइति किरणे अवस्था त्रय मुक्तं । एतेषां सकलानां भवस्थानं मशुद्ध मायाधोभागे ऽशुद्धाध्वनि भवति ॥

प्रलयाकलः

प्रलये उत्सितकञ्चत्वे सति दीक्षाप्रायश्चित्त भोगकृतावशुद्धाध्व विषय कर्मपरिक्षयवत्वे सति भोक्ष्यमाण मिश्राध्व कर्मणा स्ववशीकृत कला संबंधवत्त्वं प्रलयाकलस्य लक्षणं । पक्वमला अपक्व मलाश्चेति एतेपि द्विविधाः । शिवः पक्वमला ननुगृह्य तेभ्यो भुवनपतित्वं ददाति । अपक्वमलानां प्राकृत भोग कर्मवशात्पुरुषक देहं दत्वा सकलत्वं ददाति । एतेषां भवस्थानं मशुद्धमाया मध्य भूत मिश्राध्वनि भवति ॥

विज्ञानादिसः

विज्ञानादिना सर्वकर्माणि कलाश्चावहायकानामप्यप्युक्तानां मानं गृह्यतां विज्ञानं कथ्यते भवति । एतच्च प्रशातकलुषा अप्रशातकलुषा इति द्वौ भेदाः । एतच्च तत्त्वज्ञानं मन्त्ररिपाक निराक्षय्य शुद्धाध्वन्यधिकारे तत्र योजयति । तद्विज्ञानादिसः तत्त्वो योजयति ॥

ॐ॥ कांश्चिद्भोगाहयेतत्त्वं सर्वज्ञानं बलशालिनं
सदाशिवगुणोपेता भोगाख्यं तत्त्वं मांश्रतां ॥
येप्राप्ता स्तत्त्वं भेषानं विशेषेण क्रियाभिः
अभिकार गुणोपेता महातश्चक्रमर्निन ॥
अष्टा वगंत सुस्माद्या यथापि गुणाभिकाः
विद्याविद्या द्वयं प्राप्ता स्तत्त्वं यथा सप्तोदय
प्रशातकलुषा स्तत्त्वं महात्मानोऽमृतो जरा ॥ -- शैवपरिभाषायां

एतेषां मध्ये यस्य स्वाधिकारे वैराग्यं जायते तं मन्त्ररिपाकानुगुण्येनैवं धारंनुगृह्यपरमां मुक्तिं प्रापयति । सादाख्यं तत्त्वगतानां पदे ईश्वरतत्त्वगतान् तत्पदे विद्यातत्त्वगतान् तत्रत्यानां पदे मायामस्तक गतांश्च योजयति ॥

षडध्वानः

कला तत्त्वं भुवन वर्णं पदं भ्रमस्वरूपाः । निवृत्तिं प्रतिष्ठा विद्या शान्तिं शान्त्यनीताख्या पञ्च कलाध्वेत्युच्यते । पृथिव्यादिनादांतानि पटत्रिशतत्त्वानि तत्त्वाध्वा । कालं ज्ञानाद्यनांश्चा तांतं चतुर्विंशं त्युत्तरं शतद्वयं भुवनानि भुवनाध्वा । अकारादि क्षकारांता न्येकं पञ्चाशं द्वर्णानि वर्णाध्वा व्योमव्यापि मंत्र रूपैः काशीपतिपदानि पदाध्वा । ब्रह्मांगं रूपकादशभवाः मंत्राध्वे त्युच्यते । एतेषां षडध्वनां परमकारणं वस्तु केदलिनीशुद्धविद्येत परमाशयइति बोध्यते । षडध्वं व्यतिरिक्ता आत्मानं नित्याः व्यापका धेतनाः प्रतिशरीरभक्ता भवित्वाः कर्मकर्तारः कर्मफलभोक्तारः किंचिद्ज्ञां किंचित्कर्तारं स्वेष्टराश्च भवन्ति ॥

शिवादिशुद्धविद्यांतानि पञ्चतत्त्वानि शुद्धाध्वेति रागतत्त्वं मारम्य कलातत्त्वांतानि पञ्च तत्त्वानि मिश्राध्वेति पृथिवीतत्त्वं मारम्य प्रकृतितत्त्वांतं पञ्चविंशते रशुद्धाध्वेति कथ्यते । अतएवोक्तं भनुत्तरं प्रकाशं पञ्चाशिकायां शिवादि क्षितिपर्यंतं विश्वं वपु र्द्वयं पञ्चकृत्य महानाट्यं रसिकः प्रीडति प्रभुरिति । परशिवस्वरूपमहालिङ्गे अप्राकृतं दिव्यमंगलं विग्रहे चित्रपटे संतः दृष्टिं दत्वा “लिङ्गमै जगत्सर्वं” लीयते गम्यतेयेन जगदेतच्चराचरमिति सुकते रनुभवं ययार्थतया परिजानेत् ॥

पाशः

पाशत्वं नाम शिवानंदाभिव्यक्ति विरोधित्वं । तच्चाणव मलस्याच्छादकतया तिरोधां यकशक्तंस्तु तच्चोदयितृत्वेन बिन्दु माया कर्मणामपि भोग भोग्य संपादनद्वारा वैषयिक सुखादिजनकत्वेन आणव-तिरोधायकशक्ति-त्रिन्दु - माया - कर्मणामभिः पंचविधः । तत्रचत्वारः पदार्थाः जडरूपाः । तिरोधायक शक्तिस्तु चिद्रूपापि पाशाऽनुग्राहकत्वात् पाशमध्ये प्रवेशः । तत्र, आणवत्वं नाम आत्मनो दृक्क्रिया रोधकत्वम् । अस्य चाणवोक्तिर्विभोरात्मनोणुत्व संपादनार्थं ॥ अतएवोक्तं शिवज्ञानशेखरं “अयानादि मलः पुंसां । पशुत्वं परिकीर्तितं । तुपत्रं चुकवद्देयमायाबीजांकुरस्य तदिति ताम्राश्रितकळंकवदितिच ॥

तिरोधायिशक्तिपाशः

इयमेव चिद्रूपा शितसमवेता माहेश्वरीशक्तिः भोगमोक्षानुग्रह कारणत्वात् सर्वानुग्राहकत्व वती । मलशक्तीः चित्क्रियासंनिरोधकत्वान्तं परिणामयति । शिरसिस्थितेश्वररूपादित्य चित्त्विषा चैतन्यप्रकाश माधते ॥

बिन्दुपाशः

विश्वसारोत्तरसूत्रे । याधः कुण्डलिनीशक्तिः मायाकर्मानुसारिणी । नादबिंद्वादिकं कार्यं तस्या इति जगत् स्थितिः । नाद शिवतत्त्वं बिन्दुशक्तितत्त्वं । अयंच वैखरीमध्यमा पश्यंती सूक्ष्मासंज्ञितः शिवतत्त्वादि शुद्धविद्या पर्यंतं सृजति । शिवस्य लयादिकं रुद्राणूनां बंधः विमुक्तिश्चास्मिन्नेव भवति ॥

मायापाशः

कलादि पृथिव्यंत कार्यजातस्य उपादानभूता जडाच भगवतः परिग्रहशक्तिः । इयंचैका नित्याच प्रलये कर्मणा माधायभूता । शिवस्य मायाक्षोभकत्वं बिंदौ साक्षाद्भवति । मायायांतु अनंतेश्वरद्वारेण । विचित्र शक्तिमती माया निखिलप्रपंचजननहेतुः ! एतदशुद्धमायातत्त्वारब्धानि शरीराणि पुंसां सुखदुःखभोग साधनानि भवति ॥

लोकांतर गत्यागतिरूपं पुर्यष्टकार्ण्यं सूक्ष्मशरीरंच भवति । एतच्च तन्मात्र पंचकमनो बुध्यहंकारात्मकं ॥

कर्मपाशः

एतच्छरीरप्राप्तिः कर्मपाशेन भवति । मनोवाक्कायभेदेन त्रिविधमपिकर्म आध्यत्मिकाधि भौतिकाधि दैविकभेदेन पुनस्त्रिविधं भवति । वैषयिक सुखदुःखादिहेतुत्वात् पाश इत्युच्यते ॥

प्राचीनकाले प्रथमं भारतीयानां विद्वज्जातानां साक्षात् गृह्यमनीषा इत्यादि । निवेष्टासना रूपं मुक्ति मार्गोप्येकमेव । नवमं भूपटलं माप्यन्ति निवेष्टासनायामपि साक्षात् । समेषा मेरुर्वेनैव समुचिता । यदायथा स्थापयतां क्रमवशात् स्थापयन्ति । यदा तदा विद्वज्जातानां नास्ति मार्गांतरं मर्यादितम् ॥

स्वाभिमानं पुरस्ताः केचनपत्येकं शैवं स्पन्दकल्पनं मार्गम् । तन्मात्रमात्रं विमानं पर्यंतं श्रुतिमृशानुगुणं शिवाद्धेतुतत्त्वं तदा जगद्ध्यासं प्राप्सीत् । तदानीम् जगद्गुरुः नीलकण्ठः शिवादि विचित्रविच्छक्तिं विशिष्टं शिवाद्धेतुपरं भाष्यमसीरन् । “ जन्मसर्गं पारित्यज्य शिवं शिवाद्धेतुं शिवशक्तः । न तस्मादधिकं स्वमागच्छ । वैदिकं शिवाद्धेतुं सिद्धांतं एव गुरुशुभं स्वल्पानीयः । शिवापातनेवमुक्तिं दायिनीं त्युपन्यास्यानि नीलकण्ठः शिवं सभास्यं वदन्ति शिवशक्तमपि, उपन्यासस्य अर्थः “ ॐ ॐ ” इति एकवचनं प्रतिगच्छति । ततः मस्तरुद्धादं शिवलिङ्गधारिणा शिवो पापवानां सर्वेषां नीलकण्ठभाष्यमेव शरणं गच्छति ॥ यतस्तत्तु श्रौताप्रोक्तं तत्त्वं भेदेन शैवं द्विविधं मुच्यते इति वायुसंहिताया मुच्यते ॥ तत्राप्युत्तरदेशं शिवं दर्शयति शिवः । शिवोऽपि पारित्यज्यं परि दृश्यते ॥

उत्तरदेशं शैवं

शंकराचार्यं त्यक्त्वा पञ्चविंशत्युत्तरं द्विशततमोत्तरं २२६ भागिनयगुप्तं पातञ्जल्यः प्रादुरासन् । तत्र स्पन्दशिवं रचयामासुः । शंकराचार्यं तस्मात् उत्तरदेशं नीलकण्ठभाष्यानुसारं चिन्तयित्वा शिवाद्धेतुं तत्त्वं प्राप्सीत् ॥

तत इदं शैवं “ शिवशक्ते स्तान्मयस्य शिवस्या किञ्चित्कालं शिवादि पृथिव्यंत जगदुज्जृम्भणं निरूपणात्तया स्तसिद्धपत्वं प्रत्याभजात्मकत्वं कथयन् शिवोऽपि पृथिव्यंत सदा शिवादि पृथिव्यंत जगत्प्रवर्तनं प्रतिपादनाच्च स्पन्दं शिवं संवित्तत्त्वं भाष्यं तत्र स्वतंत्रं शिवाद्धेतुं नामभिर्विद्वज्जातैः चोत्तरस्यां दिशि काश्मीरं देशं श्रीनगरे ॥

एतत्सिद्धांतस्य मूलं शिवसूत्राणि । एतानि पूर्वस्मिन् काले आत्मेश्वरत्वनिरासकैर्नीस्तिक सिद्धे स्ममाकरोति स्मिन् जीवलोके रत्नस्य संप्रदायस्या किञ्चिदेच्छया स्वेच्छया शंकरो महादेवं गिरे शिवालये शिवसूत्राणि समालिख्य स्वप्ने वसुगुप्ताय गृहेश्वरशिखामणये नोपदिदेशेत्याख्या यिक्ता वर्तते । काश्मीरं संस्कृतं ग्रंथावल्यां ७७ सप्तमसतिंख्या न्येतानि शिवसूत्राणि प्रकाशितानि ॥

वसुगुप्ताचार्यं छन्दोपदेशो भट्टकच्छ स्पर्शकारिकां प्रणिनाय । उत्पन्नाचार्यं क्षेमराजा दयः स्पर्शकारिका व्याचक्षुः । उत्पन्नाचार्यगुप्तामानन्दनाथः । तदन्तर्यामि लक्ष्मणगुप्तं शिष्यः

परम माहेश्वराचार्य बिरुदांकितोभिनवगुप्त पादाचार्यः क्रिस्तब्दीय दशम शताब्द्यां प्रत्यभिज्ञा सूत्र विमर्शिन्यादिग्रन्थान् विरच्य शैवमत प्रचार मकार्षीत् । इदं प्रत्याभिज्ञा शैवमेव स्वतत्र शिवाद्वैत मित्युत्तर देशेव्यवहारः ॥

दक्षिणदेशशैवं

इदं शैवं सदाशिव स्कंद नंदि परंपरा प्रवर्तितं शैवागममूलकं शिवादि पृथिव्यत पट् त्रिंशत्तत्त्व बोधकं तत्त्वशोधनतः पुरुषस्य शिवाऽनन्यत्व बोधनेन शिव स्वरूपत्वं प्रापकंसत् स्वतंत्र शिवाद्वैतात्प्रभिनिक्रमं तिहवाबुतुरै धर्मपुर सूर्यवान् कोयिल् इत्यादि द्रविडदेश शैवमठेष्वतीव व्याप्तं । शक्तिविशिष्टाद्वैतनाम्ना चकास्ति । महाराष्ट्रांश्च कर्णाटकेषु सदाशिव परंपरागत शिवा द्वैत नामक शैवमेव वर्तते ॥

कळ्याणदेशिकपरंपरा

सदाशिव गुरुपरंपरागत कळ्याणदेशिक कण्ठा कटाक्ष लब्धशांभव दीक्षादीक्षित द्वादशा राध्य संप्रदायप्रवर्तकाः वर्णाश्रामधर्म शिवोपासना शिवलिंगधारणभाजः जगद्गुरु त्रिलोकगुरु लोकाराध्येत्यादि बिरुदांकिता श्वाराध्यब्राह्मणाएव सदाशिवगुरुसंप्रदायकाः ॥ अतएवाकत । सदाशिव समारंभां नीलकंठाख्य मध्यमां । अस्मदाचार्य पर्यन्तां वंदे गुरु परंपरामिति । इयमेव शिवचिंतामणि प्रभाया मस्मदुरुच्यै रुक्तासदाशिव गुरुपरंपरा ॥

श्लो॥ सदाशिवं शिवं स्कंदं केशवं पद्मासंभवं । नंदीश्वरं कुंभयोनिं भरद्वाजात्रि गौतमान् ।
दधीचि मुपमन्युंच मार्कण्डेयं पराशरं । श्वेतचलकुलीशंच नीलकंठशिवाह्वयम् ।
रेणुकं मरुतं चैको राम मुद्गददेशिकम् । श्रीपतिं मंचनचैव मल्लिकार्जुन पंडितं ।
विश्वाराध्यं वेमनेच । प्रणमाम्याभिमतान्तये ॥

स्कंदगुरुपरंपरा

स्कंदो वामदेव मुनये, स नीलकंठशिवाचार्याय सच मणिकर्णिकातीरस्थित महामठालं कृत विश्वेश्वरशिवाचार्याय सच सदाशिवमार्गप्रकाशिक देशिकाय सच शिवाग्रयोगि शिवकको लुंदु शिवाचार्याय चोपादिशत् ॥

अयंच द्रविडदेशांतर्गतार्कवनेमठं संस्थाप्य शिवकाम सुंदरी समेत ज्ञान नटराजं श्रीकाळहस्तीश्वरचार्ययन् शैवसिद्धान्त प्रचार मकरोत् ॥

अपिच स्वाचार्योपदिष्ट वर्त्मना सदाशिवोहंभावनया शिवानंदनिष्ठायां त्रिषण्णः अति गतवर्णाश्रमः अतिवर्णाश्रम शिवयोगीति पप्रथे ॥

श्रीमत्सकंदगुरो विश्वेन कथितंति सिद्धांतभारतजगत् । मुक्तना द्वाःशुभ २३शिव
एवेतिसिद्धम् ॥

नंदिकश गुम्भरंपरा

नदिकेश्वर स्सनत्कुमाराय भः सत्यज्ञानदर्शिने सः परज्योतिर्मृगये सः गेयस्तदेवाय शैव
मुपदिदेश । नर्मपूरादि शैवमठप्रतिष्ठित भिन् शैवम् ॥

उपदेशक्रमः

शक्तयोस्य जगत्सर्व शक्तिमास्तु महेश्वरः । शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपा कृत्वातिशयं नगच्छति ।
तादात्म्य मनयोनित्य वह्निशहिकयोर्विव नवहोदीहिकाशक्ति र्थानांरक्ता निभाव्यते ॥
शक्ते स्मकोचभावेन निर्गुणश्चेति गीयते । इत्यादिगा शक्ते स्मकोचविक्रमाभावा निर्गुण
सगुणरूपेण कीर्तनीयस्य शिवतत्त्वस्य महाप्रनाह्यद्विचित्रगुम्भरंपरापदेशक्रम भलीपक्रमइति
शास्त्रोपदेशक्रमं प्रतिसहिताक्रमइति द्विधा कथ्यते ॥

शिवाद्वैतः

सर्वविद्याधिपतिना मार्तण्डमुहूर्तत्परेण जगदीश्वरेण निगमागमांतप्रतिपादितोय शिवाद्वैत
सिद्धांतः जगद्गुरु नीलकंठाराध्येन स्वभाष्ये प्रकटितः । सर्वप्रपञ्चमंकेन मार्गेण चालने सफल्यता
शिवाचार्याणामयमेव प्रथमः ॥

एतदीय शारीरकब्रह्मधीमांसा सूत्रभाष्ये उपास्यदिशाः । उपासनी जीय । शिवोहं
भावनारूपाद्वैतमार्गेण पाशुपतदीक्षां गृहीत्वा ईश्वरदर्शनहेतुमिदं प्रवणमनननिदिध्यासं भगवत्पान
द्वयत्वगवधानत्रयमनोवधानपचकपटस्यलस्यपल्लिगात्मक पटत्रिशदुपचारपूजाभि रमरणांत भिष्ट
प्राणभावात्मक शिवलिङ्गोपासनया भ्रमरकीटन्यायेन शिवसाकृष्य सायुज्यच गत्वा शिवानंदानु
भव एव शिवाद्वैत इति प्रतिपादितः ॥

शिवाद्वैत मार्गः

श्लो॥ माहेश्वर सत्संगा

दीर्हां त्यक्त्वाच संसृता धीमान् ।

कल्लघाणवेशिकेक्षा

कारुण्याल्लुब्ध शांभनोपेतः ॥

श्लो॥ प्रारब्धकर्मभोगा

त्प्रसीणाघो महानंदः ।

आवरणाष्टकमहित
स्त्वप्राकृतदिव्यविग्रहं चेशम् ॥

श्लो॥ षष्टिगांगविवेकी
षट्स्थलपूजारतो ध्यात्वा ।
निरतार्चित शिवलिंग
स्तदनुग्रहधूतमायिको जीवः ॥

श्लो॥ आयुर्वित्तसुतादिसौख्य मधिकं मुत्तवा शिता वंतनः
सारूप्यं लभते निरंतर मुमाकांतस्य संपूजनात् ।
हार्दानुग्रहलब्धमध्यधमनीद्वारा बहिर्निर्गतः
मुक्तोर्चिर्दिन पूर्वपक्ष षडुद्वमासाब्दवानां शुभम् ॥
ग्लौ विद्युद्रुणेंद्र धातुमहित स्सीमांत सिंधु मह
तीर्त्वा विष्णुपदोर्ध्वभानमजडं नित्यं महानददम्
श्रीकैलासमुपेत्य नंदति चिरं तस्मिन्परब्रह्मण-
सायुज्यं समवाप्य तेन सह लब्धानतभोगो व्रती ॥

शिवएव परब्रह्म

गुणमूर्तिभ्यः ब्रह्मविष्णुरुदेभ्यः परं परब्रह्मेव शिवनामशब्दितं भवति । शिवएवकेवल
इत्याद्युपनिषद्वचनानि शिवमेव परात्परं शक्तिविशिष्टं कार्यकारणरूपं निमित्तोपादानभूतं निरूप
यंति । ऋगं सत्यं परंब्रह्मेति श्रुतिरपि शिवमेव परब्रह्मपदवाच्यं वदति ॥

श्रीकण्ठभाष्यस्य शिवार्कमणिदीपिकाकर्तारः अप्यप्यभीक्षिता अपि ब्रह्मार्कस्थले
उच्चावचै रुपनिषद्वचनप्रकांडैः तद्ब्रह्म शंकरभवानिति तर्कयाम इति शिवएव परंब्रह्मेति
निश्चयः ॥

शिवतत्त्वं

अहमेकः प्रथम मासम् । वर्तामि च भविष्यामि नान्यः कश्चन मत्तो व्यतिरिक्तः । ध्यायी
तेशानम् । इत्यादिना निखिलजगज्जन्मादिकारणमनितरसाधारण शिवेशेशानेश्वर मृत्युंजयाष्ट
मूर्त्यादि शब्दवाच्यं शिवतत्त्वमेकमेव चतुर्वर्णाश्रमस्यै स्समुपास्यम् ॥

नतत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । खद्योतो यदि चंदभानुसदृशस्तुल्यो हरिशंभुना ।
निंबाको यदि चंदनेन सदृशस्तुल्यो हरिशंभुना सूतसंहितायाम् । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः
सुषुप्तौ रुद्रः तुरीयमक्षर मिति ब्रह्मोपनिषदि । अकारं ब्रह्माणं नाभौ उकारं विष्णुं हृदये

मकार रुद्र भ्रूमध्ये ओंकार सर्वेश्वर द्वादशांन इति । ब्रह्मविष्णुरुद्धेन्द्रा मप्रसृगते त्पादि पञ्चमः
शिव मद्भैतं चतुर्थं प्रतिपादयति । सदादिपदानां व्यापकशून्यायेन शिव मम ॥ ५५ ॥

घंटापथः

इदानीं ब्रह्मपथेषु सत्स्वर्गेषु बहुषु नीलस्ताराभ्येन राजमार्गतया निर्णीतोय शिवाङ्गनम् ।
शुद्धाद्वैत विष्णु विशिष्टाद्वैतादीनां वेदपथव्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मपथे निरूपितमेव ॥

शक्तिविशिष्टत्वम्

मायातु प्रकृति विद्यान्मायिनत् महेश्वरमिति चिदचिदाकार मायाशक्तिर्वाशिष्टस्मकले
जगदीशनेपतिः ॥

अयमीश्वरः जगतो निमित्त मुपादानच । चेतनाचेतनात्मक समगजगतः शिवादाविर्भा
वोक्तया शिवस्यैवोपादानत्वम् । प्रवृत्ताशेष शक्तिः शिवस्य प्रथमसृष्टौ कर्ताऽऽमुष्ये । अनन्तश
क्तिः शिवस्यैव शिवशक्त्यैव विभिन्नाः पतिपदार्थैर्वातर्भवति ॥

चिदचिच्छक्तिर्वाशिष्टधरस्य जगदुपादानत्वेऽपि विशेषणीभूतमायाया एव विचारित्यम् ।
आरंभणाधिकरणे ब्रह्मप्रपञ्चयो नैक्यमत्यंतभेदादिनः चक्षुष्टयोरिव तदनन्त्यत्वापन्नतिविराभात् ।
नच अत्यन्ताभेदादिन नवा शुक्तिरजतयोरिव एकतरत्रभिध्यात्वादिन, तत्त्वाभायिक
गुणभेदपरश्रुति विरोधात् । किन्तु शरीरशरीरिणो रिव गुणगुणनोभित्ति च विशिष्टशिवाद्वैतवादिन
इत्युक्तत्वात् नविकारित्व परशिवस्य ॥

सविशेषाद्वैतमेव शिवाद्वैतम् । अनन्तकलयाणगुणैकनिधित्वं हेयगुण प्रत्यनीकत्वन
सप्रपञ्चस्य परब्रह्मणो लक्षणम् । नित्यनिर्मलगुणसिद्धविशिष्टं शिवरूपमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्त्यम् ।
ननिर्विशेषब्रह्मास्तीति “ उपस्थितेतस्तद्वचनादि ” त्यधिकरणे निर्णीतम् । अतो गुक्तप्राप्त्यब्रह्म
शिवादन्य नभवति । किन्तु समुणे सविग्रहे सप्रपञ्चे सविशेषे शिवस्वरूपमेव ॥ आकाशादूर्गाविव
नकोपि दोषस्त्वृशति परशिवम् रूपगुणनिषेधशृतीनां रूपगुणवत्येव शिवे परब्रह्मणि हेयरूप
गुण निषेधपरत्वात् । स्वतंत्रस्य शिवस्य शरीरसाम्येऽपि जीववत् नतद्वतऽप्यपपत्तिः ॥

जगदुभयकारणत्वम्

कृतस्यस्य जगदाकारेण परिणामे सत्यापि नामरूपविभागानर्हं सूक्ष्म चिदचिच्छक्ति
विशिष्टस्य परमेश्वरस्य कारणत्वं नामरूपविभागार्हं स्थूलचिदचिच्छक्ति विशिष्टस्य कार्यत्वंच
निगदितम् । ईश्वरे जगदुभयकारणत्वंच श्रुतिसिद्धमेव यथोर्णनाभि सृजते गृह्णतेच । तदात्मानम्
स्वयमकुस्तेत्यादिना ॥

मुक्तिः

अनादिना कर्मनिगुडेन बद्धो जीवः तत्तत्फलभोगानुगुणं मायामयबहुकलेवरप्रतिष्ठः
दुर्वारतापमेघानं पारवश्येन व्यपोहितुमकुशलण्वं मुह्यमानश्शोचति । ततः शशांभवदीक्षितोयं शिव
पूजाध्यानादिभिः शिवप्रसादं प्राप्य अपहृतशोकः उपासनया भ्रमरकीटन्यायेन शिवसाम्यं
साधुन्यं च प्राप्नोति । अतएवोक्तं निरंजनः परमं साम्यं मुपैतीतिकीटो भ्रमरयोगेन भ्रमरो
भवति ध्रुवम् । मानवश्शिवयोगेन शिवरूपत्वमाप्नुयादिति लिङ्गपुराणे चाभिहितम् ॥

उपासना

उपासनाविविधैः निषेधः । उपासनामंतरा परमेश्वरमुक्ते रसंभवः । शांकारभाष्ये
निषेधमुपासनाविधिपरत्वस्य निराकृतत्वेन तन्मतानुसारिणां परमेश्वरोपासनाविश्वासानुपपत्तेः ।
ये च मुमुक्षव स्तैरवश्यं नीलकण्ठभाष्यमेव पठितव्यम् ॥

शास्त्रदृष्ट्यातूषदेशो वामदेववदिति सूत्रेषूपसकस्योक्तं शिवाभेदभावनायाः आरंभिता
भेदभावनापरत्वात् । ब्रह्मभावाभ्यासेन विश्वामित्रागस्त्यादीनां स्वर्गांतरकरणं जलधिकबलनादि
सामर्थ्यमिव मंत्रिणां गरुडाभावनया गरुडासाधारणधर्ममिव शिवोद्भावनया शिवसादृश्यं प्राप्नो
त्युपासकः । अतएवोक्तं सुदर्शनाचार्यचरणैः । मंत्री यथा गरुडाभावनया गरुत्मानिति - अद्वैत
मागमशिरोभिरुपासनायामुक्तं तदेव परमार्थतया नवाच्यमिति च ॥

निरन्वयोपासकानामत्रैव मुक्तिरित्यनियमाधिकरणादि सूत्रभाष्योक्तवाक्यानां स्वमत
पोषणाय केचित्काराभिमतत्वेन परिकल्पितत्वाभ्युपपत्त्या न तानि नीलकण्ठाराध्याभिमतानीति
ज्ञायते । यतः श्रुतैः “एषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परन्योतिरुपसं पद्य स्वेनरूपेण निष्पद्यते”
इत्युक्तम् ॥

न केवलद्वैतमेव शिवाद्वैतम्

न निर्विशेषं ब्रह्म । तद्भावापत्तिर्नमुक्तिः । अंशाधिकरणे आभासाएव चेति सूत्रभाष्ये
युक्तय आभासा एवेति शुद्धाद्वैतस्य निराकृतत्वात् । केचन निर्गुणब्रह्मण एव शिवशब्दित्वं
मभ्युपेत्य केवलद्वैतमेव शिवाद्वैतमिति कथयन्ति । तादृशतत्त्वप्रतिपादकसूत्रभाष्यविरहात्तत्रोप
पद्यते ॥

केवलद्वैतबोधकशांकरभाष्ये परतत्त्वस्य नामरूपरहितत्वात्केवलद्वैतस्य शिवाद्वैतपद
व्यवहार्यत्वानुपपत्तेश्च न शांकरभाष्यं शिवाद्वैतभाष्यमिति वक्तुं शक्यते ॥

अतएव जगद्गुरु नीलकण्ठाराध्यं विरचितं नीलकण्ठभाष्यस्यैव शिवाद्वैतभाष्यमिति व्यवहार
स्संगच्छते । तस्माद्वर्णानुयायिनामाष्टावरणं पञ्चाचारशीलव्रतानां स्वेष्टलिङ्गधारिणां शैवानामिदं
मेव भाष्यमित्यूरीकर्तव्यम् ॥

इष्टलिङ्गाधारणम्

यथा त्रिनृतम्त्रे शरीरांतस्थितं गत्यपि बहिर्भागेण विनीयते तथा पाण्डित्यमनया लिङ्गा
माहुर्लिङ्गे सुषुप्तिरित्यादिश्रुतिभिर्दिष्टमानेपि प्राणलिङ्गाधारणे बाह्यशरीरं स्वेष्टलिङ्गाधारणस्या
प्यावश्यकत्वात् । यथा तृणादिदानेन प्रसन्नागौस्तदतस्मात् क्षीरं दद्यात् तथैव बाह्य शरीरलिङ्गाधारणाया
निराकरणे स्वमनोग्रसिद्धं रज्ज्वत्त्वात् । अतो यन्मनसा सकल्पितं तद्वान्ता नर्तत तत्तद्वत्तया
करोतीति श्रुतिरपि बाह्यलिङ्गाधारणाया आतश्यक्त्य निर्वर्ग्यति । यत् मनसा लिङ्गप्रतीकमेव
ब्रह्मयुपासने तद्दि प्रतीकोपासनम् । नहि मनसादेर्लिङ्गागुणत्वाभावात् निहातत्वाच्च न प्रतीकात्त्व
नानां ब्रह्मप्राप्तिः । दहराद्युपसक्तानां मानाद्ब्रह्मोपासकत्वेन न प्रतीकात्त्वचनत्वात् ॥ तथा शिवलिङ्गोपास
कानाम् । अन्यथा काशी श्रीशैल रामेश्वरादिक्षेत्राभिनां विश्वेश्वर महिष्कान्तन रामलिङ्गाधरादि
देवानां सर्वेषां पूजाया निष्फलकत्वाच्च । निर्वर्ग्यकत्वाच्च ॥ शिवलिङ्गाधारणानां च निना
पशुत्वानिवृत्तः । आत्मन पशुत्वनिवृत्तिमार्गेण शिवत्वं न जायते । तत्तद्धोतममध्यमाध्यागोद
त्रयसहित पाशुपतत्रयधारणस्यानिवार्यत्वापत्तेश्च ॥

तस्माद्ब्रह्मरूपाश्च शिवलिङ्गाधारणात्मक पाशुपतयनाचरणपूर्वकं ध्याणमननार्नाऽध्यामनेः
परशिवंप्रसन्नानामेव तत्साक्षात्कारद्वारा परममुक्ति रिति ॥

अणोरणीयानित्यपरिच्छिन्नस्याप्यण्वादिपरिमाणकलिङ्गरूपत्वस्याऽनातन्त्र्येन विश्वेश्वरादि
लिङ्गानां नास्तिकता प्रसक्त्या आन्तरिब्राह्ममपिलिङ्गोपासने साक्षाद्ब्रह्मोपासनमेव ॥

प्रमिताधिकरणे शब्दादेव प्रमितः । अंगुष्ठमात्रं पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो मूतभक्ष्यस्य नततोविजुग्मतेत्यादिना ईश्वर एव ब्रह्मपदवाच्य इत्या निर्वीर्यत्वेन शिवलिङ्गो
पासनैव सर्वेषां कर्तव्यं नह्यन्यदेवतार्चनमिति ब्रह्मसूत्रकारस्य व्यासमहोराशय इत्यभिहितमणीनां
मनसि प्रस्फुरतीत्यत्र नास्तिशकाशुक्लेशोपि ॥

श्लो॥ यथा न्यग्रोधबीजस्थ इशक्तिरूपो महाद्रुमः
तथा हृदयबीजस्थ विश्वमेतच्छराचरं ॥
वङ्गरूपमेव विज्ञेया रशिरूपा रवेरिव
सर्वस्य जगनोवापि सा शक्तिः कारणात्मिका ॥

शक्तिसंघाने शरीरोत्पत्तिः ॥ चैतन्यमात्मा इच्छाशक्ति रुमाकुमार । सुप्ते जगत्यन्त
रात्मरंगस्थलस्यः ससारनाट्यप्रवर्तयिता जागरूकः परमेश्वर एकमेवत्यादिना अभिनवगुप्तपादाचार्यः
काश्मीरे स्वतंत्रशिवाद्धैत प्रकथ्यामास ॥

प्रत्यभिज्ञा दर्शनशब्देन प्राचीनकाले वसुगुप्तन प्रचारित स्पन्दशास्त्र, सोमानन्देन प्रकटितं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रं गृह्यते । त्रिकदर्शनं माहेश्वरदर्शनं मित्यादिनामभिः शक्तं काश्मीरशैवं व्यासमासीत् ॥

अद्वैतम्

अद्वैतवादिनः बहवः वर्तन्ते । ते च ब्रह्माद्वैत - शून्याद्वैत - शब्दाद्वैत - शाक्ताद्वैत - ईश्वराद्वैता शिवाद्वैत नामभिर्व्यवहियन्ते च ॥

ईश्वराद्वैतमेव शिवाद्वैतम् । काश्मीरशिवाद्वैते स्पन्दशास्त्रस्य प्राधान्यं दीयते । स्पन्दो नाम शक्तिरेव । शिवप्रधानावस्थायां विश्वरीजशक्तिर्विलीना भवति शिवे । शक्तिप्रधानावस्थायामपि शिवाभावः वर्तते । चिदंशश्च शिवभावः । अनंदांशश्च शक्तिभावः । इयं च ज्ञानभक्तयोस्सामंजस्या वस्या । शिवशक्तयोर्भेदो नास्ति । ज्ञानमार्गभक्तिमार्गयोरधिकरणं शिवाद्वैतमेव ॥

षट्पञ्जरिकास्तोत्रे श्रीशंकराचार्येणापि कथितम्

सत्यपि भेदापगमे । नाथ तत्राहं नमामकीनस्त्वं ।

सामुद्रोहि तरंगः । कचन समुद्रो नतारंगः ॥

अतएवोक्तं संविदुल्लासेष्यद्वैतमपि द्वैते पर्यतस्यतीति तदित्थम् ॥

तादन्य दमत्यकल्पमपरैरद्वैतमाख्यायते

तदद्वैते तत्र पर्यवस्यति कृतं वाचाट् दुर्वधया ।

एते ते वयमेव मभ्युदयिनोः कस्यापि कस्याश्चिद्

प्यालस्योत्तिसृतमैकरस्य मुभयो रद्वैतमाचक्ष्महे ॥

शैवे शिवजीवैक्य — लिङ्गागमामरस्य — शिवमायुज्यनामभि र्शिवशक्तयो [शिव जीवयो] रैक्यं भ्रमरकीटन्यायेन समभिहितम् ॥

ईश्वराद्वैतब्रह्माद्वैतयोर्भेदः

ब्रह्मवादे सदमद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वञ्च मायायाः प्रतिपाद्यते । शुद्धब्रह्मा विवर्तात्मकः । आनादिप्रवर्तमान व्यवहारस्यादिष्ठानभूतः । एतस्य कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यञ्च कल्पितम् । यथार्थतया नास्ति । स्रष्टृत्वादिधर्मा आरोपिताश्चाध्यस्ताश्च भवन्ति । विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीवद्भाति । बौद्धशास्त्रोक्तं संवृतिरेव मायाशब्देन कथ्यते । एषा स्वाभाविकी नहि । साक्षीभूतः भावाभावविहीनः सृष्टि स्थितिसंहारहेतुरात्मा कर्ता नहि । ज्ञानस्य क्रियायाश्च कर्तृता वर्तते । ज्ञानत्रिषयोरुन्मुखतैवेच्छा कथ्यते । इच्छादिशक्तित्रयसहितस्त्वातन्त्र्यमयः कथ्यते ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवदार्ढ्यं नारतीति शक्याऽतमेव ब्रह्माकृतेन व्यतीतम् ॥

ईश्वरद्वैतम्

ईश्वरद्वैते माया - अज्ञानेन भवति । तत् तत्प्राप्तिरभ्यासश्च मूर्तिका । यथा नद्यः बहुभूमिकास्त्वेच्छयागृहीता नानाप्रकारकाभिनयं करोति तथा परमेश्वरः नानातमसोऽभासीत्यादि विविधान्प्रदर्शयति ॥

सर्वं स्वयंभूतम् । स्वभावस्य प्रवृत्त्यापकटनयो रीतिरसमर्थः । यथा रीतिः स्वयंप्रवृत्तेनाच्छादितोप्यनाच्छादितेन भवति तथैव परमेश्वरोपि क्रीडापरायणः लीलात्मनाया विगतान्य लीलां स्वस्मृष्टशक्त्या प्रदर्शयति । स्वाद्व्यशक्तिविजृम्भणेनाज्ञानमन्वते । एषा भ्याभाविक शक्तिः ॥

इच्छा मैवम्यच्छा । संततं समवायिनी शक्तिः ।

समवायस्य जगतो । बीजं निर्मलस्य निजवर्त्मनम् ॥

स्वेच्छाशक्त्युद्गीर्णं जगदात्मनया समान्छाद्य

निजसन् मणः निखिलानुग्रहानिरतस्मदाशिराभासित ॥

एवं षट्त्रिंशत्तमं सङ्गहे भोजराजेन कथितम् ॥

शक्तिविशिष्टशिवः प्रपञ्चात्मना परिणमति । अनणुनाकृतं प्रत्यभिराकाशकाया मुत्पल्लवेन । भाष्येन ॥

“ चिदात्मेवहि देवोत्स्थित मिच्छावशाद्ब्रह्मि ।

योगीश्व निरुपादानमर्थजात प्रकाशये ” इति ॥

शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं । शक्तिमस्तु महेश्वरः ।

शक्त्यादिचतुर्विध्यं । शिवतत्त्वसमुद्भूतम् ॥

परिणामवादः

काश्मीरदेशस्थितशिवद्वैते विवर्तवादोऽङ्गीकृतः निच्छक्तिरेव प्राधान्यम् । शिवरात्रौ प्राणैव तत्प्रकारणभूतानि । ब्रह्माद्वैतपदे वर्तमानस्य ब्रह्मशब्दस्य शिवशब्दत्वमुक्तम् । प्रपञ्चस्य परमेश्वर प्रतिबिम्बत्वं प्रतिपादितम् । यथा सुवर्णमयानि कुडलानि तथैवैवं जगत् ब्रह्ममयं कारणस्यैव सत्यत्वं तथाभास्विमुच्यतेति प्रायशः शक्तिप्राधान्येन शकराद्वैतमवानुसरति । विवर्त परिणामाभ्यां द्वाभ्यामप्युपपद्यतेति संवित्प्रकाशे यद्युक्तं तदयुक्तमेव । शिवश्च शिवश्च शिवो तयो रद्वैतं शिवद्वैतमित्युत्पत्त्या कारणब्रह्मैव कार्यब्रह्मात्मना परिणमति ॥

चिदचिदाकारेण परिणतः परमेश्वरः स्वशरीरभूतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तु स्वस्माद्विभज्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशदिति श्रुत्या स्वतो विभक्तं चिदचिद्वस्तुनी स्वयमात्मतया प्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदिति सदसत्प्रपञ्चरूपेण बहुधा परिणतोभवेदिति सूत्रभाष्योक्त्या परिणामवादः एव प्राचीनः ॥

प्रकृत्यधिकरणे भाष्यकारेण “अपिच कारणरूपविकारोहि परिणामः पूर्वरूपं परित्यागेन रूपांतरापत्तिः परिणाम इति” परिणामलक्षणमुक्त्वा परिणामवादस्यैव स्वीकृतत्वात् विवर्तवादस्य नाम्नाप्यनुल्लेखितत्वाच्च विवर्तवादप्रतिपादकश्रुतिसूत्रविरहा न्नविवर्तवादो भाष्यकाराभिमतः ॥

निगमागमप्रतिपादितपरिणामवादः एव स्वीकरणीयः ॥

विवर्तवादः

अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्याऽसत्यनानाकारावभासो विवर्तः । तदुक्तम् ॥

सतत्वतोऽन्यथाप्रया विकार इत्युदीरितः ।

सतत्वतोऽन्यथाप्रया विवर्त इत्युदाहृतः ॥

विवर्तवादो मायावादो वेदातिनाम् । तन्मते कारणमेव कार्यस्वरूपेण भासते । इति कारणस्यैव सत्यत्वम् । नतु कार्यस्य सत्यत्वम् । यथा शंकरभारतीमते शुक्तौ - इदं रजतमिति ज्ञानानंतरं मधिष्ठानभूतशुक्तिज्ञानं जातं बाधज्ञानेन पूर्वज्ञातं रजतं यथा निवर्तते तद्वत् ब्रह्मज्ञानं जाते सति जगदादिभेदप्रपञ्चो निवर्तते ॥ तदुक्तम् ॥

ततो निरंश आनंदे विवर्तो जगदिष्यतां ।

अवस्थांतरभानंतु विवर्तो रज्जुसर्पवदिति ॥

विवर्तवादखंडनम्

तदिदं वेदांनिमतमपि नसमीचीनता मर्हति । असतिबाधे प्रत्यक्षसिद्धपदार्थस्य मिथ्यात्वा संभवात् । यत्रहि बाधज्ञानं किंचिदन्यत्कारणं वा भवति तत्रैव मिथ्यात्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तथाच कापिलसूत्रम् । जगत्सत्यत्वं मनुष्यकारणजन्यत्वात् बाधाकाभावादिति । तत्र दुष्टकारणजन्यं यथा पीतशंखज्ञानम् । बाधकंच नेदं रजतमितिज्ञानम् । नचेदं तथा । प्रकृत्यादीनां मनुष्यत्वात् । नेदं जगदिति प्रत्ययाभावान् बाधकंच नास्ति । तस्माज्जगतो मिथ्यात्वासंभवात् विवर्तवादोऽसङ्गत एव ॥

आमदेवोपि परिणामादग्रेषु पञ्च तन्मात्राणि परिणाम प्राप्तानि जगद्भवोऽप्यनि भागोऽ
नित्यत्वमेव नमिथ्यात्वा प्रमाणम् । अतिरपि “यदिः । तत् । तन्मय । मायावत् ।
भोक्ता भोग्य प्रेतारत्न मत्वा । गुणवत्त्वगो भाना यथापुन मन्त्रमार्गः स्यादिति जगत्प्रत्ययं
प्रतिपादयति ॥

तस्मान्नीलकण्ठाख्ये परिणामादग्रेषु तन्मात्राणां प्रकृतं ॥ तन्मात्राणां प्रादुर्भावः सति तद्गुण
द्वयित्वाच्च सर्वैरप्यास्मिन्नेव परिणामाद एवावकाशः ॥

भेदाभेदः

नत् भेदाभेदपर्यन्तिसूत्रप्रामाण्याद्भेदाभेद एव त्वास्मिन्नेव द्वित्वे वाच्यं तन्मात्राणां
रिव विरुद्धत्वभावयो भेदतदभावयो र्भेदाभेदभेदाभेदाभेदं भवमान् ॥

पटकुटीरवर्तकलवच्च विद्यतस्य चिदचिदाकार परमशक्तिर्वाच्यः प्रथमः
द्वितीयत्वश्रान्तान् । शक्तिविभागाभावोद्धत - विभागा विभागा - विभागाणां भागं विभागा
सुप्रसिद्धः नीलकण्ठाख्ये सिद्धांतपत्रे गीयान् मायाविद्यानि निजगते । अत्र ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
भेदाभेदकल्प विशिष्टाह । साधयिष्याम इत्यादिषु ॥

श्रीनीलकण्ठमाय चतुरध्यायस्थित विषयमेतदः

एतस्मिन्भाष्ये विद्यते चत्वारोऽध्यायाः । प्रत्यध्याय चत्वारः पादभागाः । पञ्चतन्मात्राणि
दुत्तर पञ्चशत [९४९] सूत्राणि त्र्यशीत्युत्तर शताभिकाभिकरणानिच [१८३] वर्तन्ते । जगद्भु
नीलकण्ठाख्ये विरचितेस्मिन्भाष्ये चतुरध्यायस्थितविषयस्मर्यते ॥

प्रथमाध्यायस्य - प्रथमपादः

परब्रह्मणः परशिवस्य जगज्जन्मादिलक्षण वेदकर्तृत्वं शास्त्रिकप्रमाणत्वं मानदमयत्वमार्त
त्वातर्तित्वं च निरूप्य पञ्चानस्य जीवस्य जगत्कारणत्वं निराकृतम् । आकाशप्राणन्यातिरिक्त
शब्दानां परमेश्वरप्रतिपादकत्वंचोक्तम् ॥

द्वितीयपादे

मनोमयत्वादिवर्मकत्वेन विश्वपतित्वादिना निखिलप्रपञ्चात्तृतायांऽगुप्तमाश्रत्वादि वैशिष्ट्येन
पृथिव्याद्यखिलवस्तुतर्थाभितयाऽक्ष्यंतर्गतत्वेनाऽदृश्यत्वात्परत्वादिगुणकत्वेनच श्रूयमाणो वैश्वानर
शब्दवाच्यश्च परमेश्वरएवेत्युक्त्वा गुहागतौ जीवपरमेश्वरावित्युक्तम् ॥

तृतीयपादे

द्युभवाद्याधारतयाऽगुष्ठमात्रतया, ईक्षतिकर्मत्वेन श्रूयमाणो भूमाशरदहरशब्दवाक्यो जगत्कल्पनेहेतुः परमेश्वर एव मुक्तप्राप्य परज्योतिः परमशिवाभिधानं परब्रह्मेत्युक्तम् ॥

चतुर्थपादे

आत्मावाङ्मे द्रष्टव्य इत्यादौ द्रष्टव्यत्वादिना विधीयमानो जगतो निमित्तोपादानकारणभूतो जगत्कार्यवानात्मा परमेश्वर एव । शतरुद्रीयपुरुषसृक्तागमस्मृतीतिहासपुराणादीनां तात्पर्यलिङ्गममन्दयेन परब्रह्मबोधकत्वमुक्त्वा महतः परत्वेनोच्यमानमव्यक्तशब्दवाक्यं शरीरत्वेन प्रतिपाद्य च सर्वप्रपञ्चकारणत्वेन जन्मरहितत्वाच्चेति श्रूयमाणा प्रकृतिः परमेश्वरकारणि कैवेत्युक्तम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

सत्कार्यवादेन कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्वस्त्वेकत्वं समन्वयस्य तर्कबाध्यत्व नास्ति । विशिष्टशिवाद्वैतस्य समन्वयसिद्धस्य स्मृतिविरोधोत्पत्तिर्नास्तीत्युक्त्वा कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोः समन्वयसिद्धमनन्यत्वं कण-क्षाऽक्षपादादीनां पक्षनिराकरणं ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामित्वं विचित्रजगत्कारणत्वं मवासमस्तकामस्येश्वरस्य लीलया जगत्सृष्ट्यादिव्यापारत्वं परिपूर्णतया रागद्वेषविहीनस्य परब्रह्मणो विषमसृष्टेः कर्मसापेक्षताद्वैपम्यैर्घृण्याऽभावश्च प्रतिपादितः ॥

द्वितीयपादे

सांख्य वैशेषिक बौद्ध जैन केवलनिमित्तत्वादि पांचरात्र सिद्धांता निराकृताः ॥

तृतीयपादे

आकाशस्य तस्माद्वायोश्च समुत्पत्तिस्संभवति किंतु सर्वकारणस्य ब्रह्मणो नकुतश्चिदुत्पत्तिः ॥

चराचरवस्तुवाचकनिखिलशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यवृत्त्या व्यवस्थापनम् । जीवानां मुत्पत्तिर्नास्ति । तेषां स्वाभाविकं ज्ञानमस्ति । अणुत्वं कर्तृत्वं च वर्तते । तत्कर्तृत्वं च परमेश्वराय तमेव । ते च जीवात्मानः परमेश्वरांशभूता इत्युक्तम् ॥

चतुर्थपादे

विभूत्येकादशेन्द्रियाणि ब्रह्मणस्समुत्पद्यन्ते । अणुः पञ्चवृत्त्यात्माप्राणवायुरपि ब्रह्मण स्मंजायते । आदित्यादीनामिन्द्रियाद्यधिष्ठानं परमेश्वराय तमेव । मुख्यप्राणादन्यान्येवेन्द्रियाणि । मूलकारणात्परब्रह्मणस्संज्ञामूर्तिबलुसिर्भवतीत्युक्तम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

जीनो देहांतरप्राप्तये भूतसूक्ष्मे परिप्लवतं याति । गुरुनशने स्वर्गात्पुनर्गन्तं । कर्माक्षेप
एवागच्छति । इष्टापुनर्न्यक्त्वता चंद्रगमन नास्ति । किंतु यामाक्षे नमेषात्पुनर्गन्तं पत्यवराक्ष
मेव । स्वर्गादिवर्गाहतो जीवस्याऽऽकाशरादृश्यापचिन्त । त्रैलोक्यादिपाम पागाकाशाऽपि नात
चिरं तिष्ठति जीनः । अन्यजीवाधिपुतप्रीत्यादौ जीवस्य सन्प्रथमा । न चन्मोति त्रियतम ॥

द्वितीयपादे

स्वप्नऽनुभूयमानं रणादिकर्मर्थाजात परमेश्वरसृष्ट ननीनगष्टम । तस्य गृहसो नाऽपिपुतति
ब्रह्मणिच शयनमवगम्यते । सुषुप्तो जीवः प्रतियुध्यते नान्यः ॥

आगरस्वप्नसुषुप्तिभ्यो गित्ता मूर्छांनागावस्या मरणार्थसिपात् । मर्त्याभ्यन्तरागु मर्त्याभ्योमि
तया स्थितिमतोपि परमेश्वरस्य नर्ताधर्माणकलकप्रमगः । परशितान्तरा त्रिचिन्ताप यत्काल
नास्ति । सदृशमपि नास्ति । उभयतात्त्रिगुक्तः परमेश्वरएव सतीनुष्ठातणा मनुष्ठातकलकाना
भवतीत्युक्तम् ॥

तृतीयपादे

दहप्रणवाद्युपासने परशिवमुद्दिश्यैव कर्तव्यम् । ब्रह्मप्राप्नुयतां विदुषां पुण्यपापयोः केवल
हानं केवलमुपायने च क्वचित् क्वचित् श्रूयते । इदञ्च पुण्यपापविमोचनं देहावयोगकाले तिराजा
नर्थातिक्रमणकालेच जायते । आधिकारिकपुरुषाणां देहपातादृष्टमपि प्रारब्धकर्मपरिमगमि
पर्यंतं फलांतरानुभव एव । ततश्च मुक्ति ॥

अर्चिरादिस्तीर्त्वास्वप्युपापनासु भवति नीलकण्ठस्त्रोमापतित्वाऽङ्गो धर्मा परशिवस्य
स्वरूपधर्माः ॥

सविशेषमेव मुक्तप्राप्य ननिर्विशेषम् । परब्रह्मणस्वरूपभेदाभावात् गुणविशेषणभेदेन भेदात्
पृथक् पृथक् तदुपासनप्रयोगो भवति । सर्वास्वपि परविद्यासुपास्यं लिगमूयस्या दुभासहितं
परब्रह्मैव । मस्मस्मदाक्षशिवलिङ्गधारणादयः उपासनांगावबद्धा स्तैर्वैरप्युपासकैः प्राध्याः ।
इति भणितम् ॥

चतुर्थपादे

गृहस्थाश्रमवदाश्रमांतरमप्यनुष्ठेयम् । गृहस्थाश्रमिणां त्वग्निहोत्रादिक विद्यांगत्वेनानु
ष्ठेयमेव । गृहस्थो विहितकर्मव्याप्तो निपिद्वकर्मपरित्यागी शमदमादिसक्तो भवेत् । यज्ञा
दिकं विद्याहीनेन विद्यावताच विद्यांगत्वेन सकृदेवानुष्ठेयम् । अवर्षशिरस्सु पुराणामेषु सुप्रसिद्ध
मस्मस्मदाक्षशिवलिङ्गधारणात्मकपाशुपतव्रतनिष्ठानां विद्या मुक्तिश्च संभवत्येव । प्रबलकर्मांतर

प्रतिबंधकाभावे परोपासनाफल मिहजन्मनि भवति । तत्सद्भावेतु जन्मांतरे संभवति । पाशुपत व्रतधारी आचारलिंग गुरुलिंग शिवलिंग चरलिंग प्रसादलिंग महालिंग नामक षष्टिगांगविवेकी भक्तमाहेश्वर प्राणलिंग शरणैक्यरूपस्यलङ्गः श्रेष्ठलिंगधारी कृतपटकालशिवपूजः शिवोहंभावनया शिवोपासनेन ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोतीति कथितम् ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमपादे

मोक्षसाधनतया वेदांतप्रतिपादित भस्मरुद्राक्ष षडक्षरमंत्रजप शिवलिंगार्चनादि पाशुपत धर्माः मुहुर्मुहुर्नुष्ठेयाः । उपास्योपासकयोर्भेदेसत्यपि शिवाहमित्यद्वैतभावनया परशिवोपासनं कर्तव्यम् । आसन एव ब्रह्मोपासीत, उपासनायाश्चित्तकाप्रता मुख्या । जीवितपर्यंत महरह मीश्वरोपासनं कार्यम् । ज्ञानं नाम उपासनारूपमेव, साच यदा प्रारभ्यते तदा तत्सामर्थ्यादेवोपासकानां पापं क्षीयते । उपासनादेव पूर्वाघनाशः उत्तराघाश्लेषश्च भवति । विद्यावतामधिकारपदस्थितानां प्रारब्धकर्मभोगानंतरं मुक्तिरेवफलं नजन्मपरंपरेतिनिगदितम् ॥

द्वितीयपादे

उत्क्रांतिसमये प्रथमं वाक् मनसि सपद्यते । ततस्सर्वाणीन्द्रियाणि मससि सपद्यन्ते । ततः प्राणे मनोवृत्तिर्जीयते । सच प्राणः जीवेन इंद्रियाध्यक्षेण सयुज्यते । नतस्य तेजसि लयः । विद्वद्विदुपोस्समानेनैव जीवोत्क्रांतिः । देहाद्युत्क्रांतस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरुपपद्यते । भूतांतरसंसृष्टस्य जीवयुक्तस्य तेजसः परदेवतायांलयोऽविभागापत्तिमात्रम्, नस्वरूपलयः । अर्चिरादिगत्युपक्रमपर्यंतं विद्वद्विदुपोस्सक्रांतौसाम्येपि विद्वान् मूर्धन्यनाड्या निष्क्रामति, अविद्वानितरया कयाचिन्नाड्या उत्क्रांतो विद्वान् निशि दिवाच कर्मसंबन्धादेवोर्ध्वगच्छतीत्युक्तम् ॥

तृतीयपादे

विद्वानर्चिरादिनैव ब्रह्मप्राप्नोति । छांदोग्यश्रुतार्चिरादिक्रमस्य मध्ये श्रुत्यंतरसिद्धः संवत्सरादूर्ध्वमादित्यापूर्वं वायुर्निवेशनीयः । कौपीतक्युपनिषदि श्रूयमाणा वरुणादयोपि विद्युल्लोकादूर्ध्वं यथाक्रमं सन्निवेश्याः । अर्चिरादयो मार्गाभिमानिनो विदुषांगमयितारो देवताविशेषाएव । अमानवः पुरुषः परशिवोपासकान् साक्षात् सदाशिवमेव गमयति, नतु हिरण्यगर्भम्, नवा नारायणम् ॥

चतुर्थपादे

ब्रह्मप्राप्तस्य जीवस्य मलतिरोहितं ब्रह्मसदृशगुणं स्वरूपं पूर्वसदेव मलावरणापगमादाविर्भवति । तत्स्वरूपं स्वयंप्रकाशं अपहृतपाप्मत्वादिविशिष्टं च भवति । मुक्तस्य संकल्पमात्रेण सकल भोग्यवस्तुसिद्धिरस्ति । स्वेच्छया सशरीरत्वमशरीरत्वं च भवति । मुक्तस्य स्वशक्तिरोधायक मलापगमे शिवानुग्रहेण संवृत्तेसति स्वशक्त्या विश्वव्याप्तिस्संभवति । मुक्तस्य परमेश्वरसाम्यं

नगद्वारापरवर्त्यमेव । साक्षात्कृतान् शिरोज्योतिषां तत्पदानुप्रतिष्ठानां भक्तानां भगवत्पुनरावृत्तिरिति भणितम् ॥

पिहितार्थः

भक्तानुग्रहार्थं ध्यानपूजानिदिनान् शिरो महालिंगरूपं भवत । पाशुपतमूर्तिस्तु प्रमान् भ्रमरकीटन्यायेन परशिवमुपास्य शिवमायुज्यमाप्नोतीत्येवाह्वयार्थं । पञ्च मनःशुभाभास्य महाभाष्ये विरक्त्य नत्वस्मानेनानुजग्राह नगद्वारुपमाभाष्यकारो नीलकण्ठभाष्य, लिख्यमानिषि भारतीयान् ॥

श्रीनीलकण्ठभाष्यम्

इतः पूर्वमिदं भाष्यं चेन्नर्वात्मभूषणानुग्रहेण श्रीगद्व्यसदीक्षितेन कृतया शिवार्कमणि दीपिकाव्याख्यया श्रीकण्ठभाष्यमिति नामना कुम्भकाणामन्तव्येन साक्षात्कृतानां शिवाभासा गृह्यापि तम् । श्री श्रीनिवासचार्येण भैरवगुरोर्भूतमूर्तमेव गृह्यापितम् ॥

सांप्रतं नीलकण्ठभाष्यनाम्ना शिवचितामणिप्रभाष्याभ्यासात्कृतं गेकशिवानगराभिर्गम राकारपु नरतिगुणैः मुद्रागितम् । आदौ श्री मुदिगोड व्याख्यशास्त्रिणा शिवाय राज्या राध्यन्तच प्रेरिताः नागलिगशास्त्रिणः ददृश्व्यसहायेन चतुर्गूर्वापर्यन्तमिति मनः । पश्चात्कृतं मुद्रणेन यावद्धनमुच्यं तावद्धनं दशसहस्ररूप्याणि दत्त्वा एतादृश्या मुद्रायां नरभिमंशुस्य व्याख्यानकर्तुं नागलिगशास्त्रिणश्च जीवितचरित संग्रहेण मया कथ्यन्ते ॥

महोपाध्याय शिवयोगि मुदिगोड नागलिगशिवाभ्यासः

जगद्गुरु नीलकण्ठाचार्यकृतं प्रत्यानन्तरम्य व्याख्यानकर्ता गूढरुपद्वयं गीतं ताः शिरोऽग्राम वास्तव्यः यजुश्शाखाया मयं भारद्वाजसंगोत्रं समुदमूत् । आपस्तम्बगृह्य भोजराजगुरु दक्षराभाष्य एतेषां मूलपुस्तक ॥

एतस्य नागलिगशास्त्रिण पिताऽचोरमंत्रोपासकोऽचोराराध्यः । माता च जालां बिका । जाया च लिगां बिका । ज्येष्ठभ्राता नागगण्डयाराध्यः । कनिष्ठभ्राता रामलिगशास्त्री । दाक्षागुरुः मल्लपण्डितं वीरशालिगाराध्यः । पण्डितसप्तयुत्तराष्टादश हूणशके [१८७६] निजजन्मनाममलमकार्पीत् । एतस्य तिलः कन्यका द्वौ सुब्रह्मण्यशास्त्री अवोरमछिकार्जुन नामधेयौ पुत्रौ च वर्तते । पञ्चनदक्षेत्रे प्रातः नदुक्तावेरीग्रामवास्तव्यं श्विदंबरनगरप्रचारितं ब्रह्मविद्यादिपत्रिकाधिपतिः परसमयपञ्चानन पांचजन्यबिहद इश्रीनिवासदीक्षितो वेदांतविद्यागुरुः ॥

रामनाथनगरसंस्थाने व्याकरणशास्त्रे परीक्षां ददुः । तेनायिनगरनिवासे कृतवतः सम्कृत कलाशालायां व्याकरणसाहित्योपाध्यायपदवीं मल्लकुर्वाणस्थेतस्यैकादशरासराः गताः । ततः

नीलकंठभाष्यस्य शिवचिन्तामणिप्रभानामकव्याख्यां रचयामास । ब्रह्मपञ्चादिग्रन्थानि बहूनि व्यरचयत् । एतस्य पाण्डित्यस्यानभिज्ञाः नकेपि संत्यस्मिन् देशे ॥

श्रौतशैवमतप्रकाशिका — शैवरहस्यबोधिनी — ज्ञानवाधिनीतिनामभिः पत्रिकास्तिस्रः स्थापयित्वा मतसेवां भाषासेवां च चकार । १९२९ संवत्सरे महोपाध्यायदिरुठ माध्रसागम्वत सभायामवाप । गोमाहात्म्यं लिखित्वा प्रथमबहुमति लेभे ॥

आत्मकूरुसंस्थानपंडितेन बालसरस्वती तर्कनीयत्यादि दिरुठान्किंतेन श्रीनिवासाचार्येण वैष्णवकग्रामनिवासिना कंदाळल वरदाचार्येण च मतविवादं कृत्वा विजयं प्राप । तथैव चेन्नपुर्यां डि. गोपालाचार्यकृत वैष्णवसभायामप्यन्यान्विमतपंडितान्समजयत् ॥

बहुवारं शैवसभाध्यक्षापदवीं मलंकृत्य शैवमतप्राशस्त्य मुद्रोपयामास । १९३७ वत्सरे पट्टिपूर्तिमहोत्सवो महोत्सवेन सवृत्तः । भाष्यचर्चासु स्वमतविमतपंडितान्विजित्य नीलकंठभाष्यमेव सर्वेषां मोक्षमार्गदर्शकमिति निश्चिकाय । विजयवाटिकास्थितस्य शैवमहापीठस्याधिपत्यं प्रथममवाप्य शिवयोगि शैवमहापीठाधिपतिः नागलिंगशिखाराध्य इतिग्रथां तन्मूलककीर्तिचालभत ॥

म ॥ रा ॥ आकारपु नरसिंगगुप्तः

जगद्गुरु नीलकंठभाष्य व्याख्यालेखननुद्गणद्रव्यदाता वरंगलनगरवाग्व्यासो महाराजश्री आकारपु नरसिंगगुप्तः । अयं च शिवपूजाधुरंधरः । वैश्यशिरोमणिः । वरंगलनगरे विश्वेश्वरालयं महान्तं शिवलीलामंकलितं निर्माय श्री. लं. निगमागमाचार्यैः मुदिगोड पापयाराय्यैः वीरभद्रा राधयैश्च शिवलिंगप्रतिष्ठां कारयामास ॥

आकारपु नरसिंगगुप्तस्य श्रीमत्यावनेतलक्ष्मीदेवी सुशीलादेवी नामधेये द्वेभार्ये वर्तेताम् । एतस्य पिता चेन्नयगुप्तः । माता च राजमांवा । औरसपुत्रपद्मनाभो दशमवत्सरे ममार । अतः द्वितीयविवाहं चक्रे । तस्या अपि तथैवसंतानाभावात् सौ॥ सुशीलानाम्नीं बालिकां राजचेन्न विश्वेश्वरनामक पुत्रं च दत्ततयास्वीकृत्य चकार । एतां सुशीलां म॥ चकिलं नागभूषणारूपस्य दत्तवान् । एतयोर्द्वयोरपत्यभूतां चिरंजीविनीं सौभाग्यवतीं शरच्छद्रिकाभिषां आत्मनः दत्तपुत्रस्य राजचेन्न विश्वेश्वरस्य दत्त्वा परिणयं चकार आकारपु नरसिंगगुप्तः ॥

स्वेष्टलिंगधारी नरसिंगगुप्तः प्रतिसंभवासरं सौवर्णपूजापरिकरैः तद्व्यतिरिक्तदिनेषु राजन पात्रैश्च महतीं शिवपूजां करोति । पूजासमये शतरुद्रीयपाठकानां मुलुगु वीरमल्लयाराध्य मधु महादेवधनभातिप्रभृतीनां गुरोः मुदिगोड रामलिंगाराध्यस्य च प्रत्यहं सत्कारं करोति ॥

अयं च नरसिंगगुप्तः कन्यकापरमेश्वरी धर्मकर्ता । पितृस्यापितृधर्मसं वधयामास । विश्वेश्वर संस्कृतकळाशालां स्थापयित्वा प्रतिवत्सरं पंचसहस्ररूप्यादायप्रदायकात्मवनादीन्

दत्त्वा निर्माय पालकराधे स्थिरनिर्माणं कृतवान् । शैवयोग्यन्त्रद्वन्द्वदापयामास । अक्षरराश्या
 क्षरित मल्लोपहृति वीरभ्रमशर्मकृत कृतित्वेन परिगमाह । ॥ ॥ नामान्तराभ्यामप्युक्तं । अर्चनानामपि
 प्रभायाश्च कृतित्वनिरयमेव । बहूना निव्यायिना गुणितगोमनाम्ना । नान्तरागता ॥ निव्याभ्यामि
 कारयामास । अनेकेषा मर्यादां गयाशक्तिदान चकार । सप्तमरनेतनानि ॥ ॥ बहूनि कृतवानि
 पोषयामास । गुद्वस्तम प्रासादं निर्माणं । अक्षराणि स्थापयामास । गुणितगोमनाम्नाः तीर्थप्रसाद
 सेवनया पृतात्मनां महद्भन व्ययीकृत्य स्तोत्राने स्मरामास कारयामास ॥

कृतिदानारो श्री लो. मुदिगोड नागालयशास्त्रिणः, दानपत्रो पदाराजः । नामान्तरा
 नरसिंहगुप्ताश्च तांप्रतं कैलासवाभिन. ॥

गतेपि मरिचि तदाज्ञापरिपालिन्यौ श्री अनन्तद प्रीदेवी मुश्रीलादेः । न निमग्नमगारश्च
 नीलकंठभाष्य मुद्रणकार्यं निर्याद्य सरस्वतीदेव्याः नूतनं सुभनाहं गुणितगोमनाम्ना शिवात्मनामपि
 प्रभानामक माभरण मर्पयतीदानीमित्ययं विषयः प्रमोदस्य पराकाष्ठा माभरणार्हात ॥

आचन्द्रार्क मेतद्वंश श्री अक्षपृष्ठाविशालाक्षीरमेत काशीविश्वेश्वरानुग्रहणाद्यरागमेष्ट्यर्थ
 पुत्रपौत्रैः कीर्तिप्रतिष्ठाकर. अभिवर्धतामित्याशास्महे तयम् ॥

भाष्यप्रतिकृतयः

अस्माभिश्चतस्रो भाष्यपतिकृतयः संसृष्टीताः । तामागच्छे देवाः । मन्त्रानाभिषते.
 कीर्तिशेषिणः कंबुकूरि बालसुर्यप्रसाद भूषालाहृच्च नीलकंठभाष्यस्य बहुपुस्तकं भेदः वर्तते ।
 दिङ्मात्र मुदाहरामः ।

यत्र यत्र केचिदन्येचेत्यादिना पदान्युक्तानि तत्र तत्र तादृक पदानि वाक्यानि नभति ।
 अतः स्वमतपोषणाय पदकल्पितत्वं मभ्युद्यते । प्रथमपादस्थित पोटशास्त्रं गुणितगोमनात्मक
 त्रिविधस्वरूपतापन्नस्येत्यादि वाक्यानि भाष्यांतरेषु नमंति ॥

देविङ्गीसंस्थानभाष्ये नवत्युत्तरशतसंख्याकान्यधिकरणानि । श्रीकंठभाष्ये द्वयशीत्युत्तर
 शतसंख्याकानि । चतुष्षष्ट्युत्तरपंचशतसंख्याकानि सूत्राणि देविङ्गीभाष्ये । पञ्चचत्वारिंशत्युत्तर
 पंचशतसंख्याकानि सूत्राणि श्रीकंठभाष्ये ॥

अतः नीलकंठभाष्यं प्राचीनं संस्कृतमिति विज्ञायते ॥

रेणुकं मदुलं चैकोराममुद्भटदेविकं

श्रीपति मंचनं चैव महिलकार्जुनपंडितं

विश्वाराध्य वेमनं च प्रणमाम्यभिमताप्तये ॥

एते नीलकंठभाष्ये वर्तन्ते । नान्यत्र ॥

धन्यवादः

एतद्भाष्यव्याख्या लेखने मुद्रणे मुद्रापणे च साह्यकारिणां मुल्लु वीरमल्लयाराध्य शिवपुरं
मल्लयाराध्य मूलपल्लि राजशेखरशास्त्रि मुदिगौड सुब्रह्मण्यशर्म प्रभृतीना मन्वेपां श्रयकर्तृणां च
धन्यवादा नर्पयाम । मुद्रणद्रव्यदातृणामन्वयमाचंद्रतारकमभिवर्धतामिति पौन'पुन्येन पराशिव
मभ्यर्थयाम् ॥

श्रोयांसि बहुविघ्ननीति प्राचीना भाणकानुमारणैतद्भाष्यलेखन मुद्रण मुद्रापणेषु महती
प्रतिबंधपरंपरा समाजगाम । तथापि परब्रह्मणः परशिवस्य कृपया भाष्यमुद्रणं समाप्त मासीदिति
निवेदयामि सहृदयेभ्य इति सर्व शिवम् ॥

शिवं मूर्तित्रयातीत
मष्टमूर्तिं सशक्तिकम् ।
मूर्तामूर्तं महं वदे
निर्गुणम् परमेश्वरम् ॥

एकशिलापुरी }
१२—६—५३ }

विद्वच्छिरोमणिः
मुदिगौड वीरेशलिंगशास्त्री
एकशिलानगरीस्थित
विश्वेश्वर संस्कृतांध्रकळाशाला प्रथानाध्यापकः

श्री शिवाय गुग्वे नमः

भूमिका

अयि भोः पण्डितमणयः ?

किञ्च दिहावधत्त

विदितमेवहि श्रीमतां दुरन्तसंसारार्णवमग्नचेतनजातसमुत्तितारयिषुणा नारायणेषुणा समवतारितं बृन्द मुपनिपदां । अथाऽपि तदीयंहृदय कलुषीकृत मनकैर्भुनिवरै विविधदर्शन प्रणयनपरैरि त्यौपनिपदर्थनिर्दिधारयिषो जगदीशुतुराज्ञया तादर्थ्यपरिगृहीतनारायणापरावतांग भगवता पराशरकुमारेण समारचित मिद मुत्तर मीमांसाशास्त्रम् ॥

ततश्चैत त्परमबोधरत्नवनिना श्रीबोधायनमुनिना समनुगृहीतयावृत्त्या समलंकृत मामीत् । तथाऽपि बहुभिः पूर्वाचार्यैः कलुषीकृतभाव मासीदिति भगवता श्रीनीलकण्ठशिवा राध्येन श्रुतिसूत्रवृत्तिसामरस्याऽदूष्येणभाष्येण भूषित मामीदिति “व्याससूत्र मिद चेन्न विदुषां ब्रह्मदर्शने । पूर्वैः कलुषितं नीलकण्ठे नाद्य प्रसाद्यते । नीलकण्ठो विवृणुते श्रीकण्ठोप समाह्वयः । बोधायनोक्तिमालम्ब्य ब्रह्मसूत्रं यथाश्रुतिः ” इति पद्याभ्यां विज्ञायते ॥

ततोऽपि कलिमहाराजकलितकलहकोलाहलाकुलिते शैवादमतजाते सङ्घीभाव मापि पादयिषुणा श्रीशङ्कराचार्येण मतभेदोदक शुद्धाद्वैतपरभाष्यं विरच्य प्रख्यापित मासीत् ॥

अथाऽपि श्रीहरिभक्ति मुद्दिधीर्षुणा श्रीरामानुजाचार्येण श्रीभाष्यं विरच्य प्रचारित मासीत् ॥

ततश्च पृथगाचार्यपीठमधिल्लक्षुणा पूर्णप्रज्ञेन भाष्यान्तरकल्पने नाकल्पितम् ॥

एव मन्यैरपि भास्करनिम्बार्कप्रभृतिभि विरचितानि भाष्या ण्युपलभ्यन्ते । विद्यमानेषु ब्रह्मसूत्रभाष्येषु श्रीनीलकण्ठीयमेव प्राचीनमिति विज्ञायते । तथाहि — शंकरविजये “शिव तत्परसूत्रभाष्यकर्ता यमिनामृपभेण नीलकण्ठ” मित्यादिपद्याभ्यां श्रीनीलकण्ठाराध्यस्य शंकराचार्यसमकालिकत्वोक्तावपि तत्र शंकाचार्यात्प्राचीनानामेव भट्टभास्करादीनां तत्समकालि कत्वग्रहणेन भाष्यकर्तुं नीलकण्ठाराध्यस्याऽपि ततः प्रचीनत्वं मवगम्यते ॥

किञ्च — श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रै शिशार्कमणिदीपिकायाम् । “व्याससूत्र मिदं नेत्र ” मितिपद्यविवरणे एव मर्वाचीनभाष्यप्रणेतृणां पूर्वपूर्वोपदेष्टार आसंस्तानुद्दिश्य पूर्वाचार्यैरित्युक्तिरि त्यनेनाऽन्येषां भाष्यप्रणेतृणां मर्वाचीनत्वोक्त्याऽपि भाष्यकर्तुं नीलकण्ठस्य तेभ्यःप्राचीनत्वं माविष्कृतम् ॥

ततश्च — श्रीनीलकण्ठभाष्यं पठति तदन्यानिभाष्याणि । तदन्ये दर्शनाभाष्ये । तथाहि
“पुराणोऽतश्शब्दा” इत्यधिकरणे नीलकण्ठभाष्ये ‘तच्छ्रुतं’ (अ) (पा) यदेव
विद्ययाकरोतीति श्रुत्यैव विद्यायाः कर्मगुणानिगोपादयि कर्माद्वैतः सत्कर्मोक्तं तद्विद्ययातिहे
श्रुतिरर्थ इति ॥

शांकरभाष्ये — तच्छ्रुतं = यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव विद्यातत्त्वम
तीतिच कर्मशेषस्य श्रवणा विद्याया नैकैक्यायाः प्रत्यापेक्षेतुं मिति ॥

रामानुजभाष्ये — तच्छ्रुतं = श्रुतिरिति विद्यायाः कर्माद्वैतमाह । यदेव विद्याकरोति
श्रद्धयोपनिषदा तदेववीर्यवतं भवतीत्यादि ॥

नीलकण्ठभाष्ये — “समन्वारम्भणान्”, “तं विद्या कर्मणां समागमेन” इति तस्या कर्मणो
नेकस्मिन्पुरुषे साहित्यं दृश्यते । अतश्च तद्वैतस्योपनिषदायादिति ॥

शांकरभाष्ये — “तं विद्याकर्मणां समन्वारम्भेन” इतिच विद्याकर्मणो फलार्थे भवति
दर्शना तत्त्वातन्त्र्य विद्यायाः ॥ इति ॥

रामानुजभाष्ये — “तं विद्याकर्मणां समन्वारम्भेन” इति तस्या कर्मणां समागमेन दृश्यते ।
साहित्यं चोक्तेन न्यायेन विद्यायाः कर्माद्वैतमत्येवमवति ॥ इति ॥

एतानि भाष्याणि विमुक्तानि निष्पत्तिपातचेतसां पौर्वपरिणामांशान्तेन । तत्र मत्र
भासेत इति नतदधिकृत्यारक्तव्य मास्ते बहु ॥

यद्यपि तदभाष्ये श्रीमद्भि रप्रतिमदुष्यमूणे रप्यरीक्षितेन्द्रे विरचितया शिवार्क
मणिदीपिकाख्यया व्याख्यया भूषितमेव । तथापि तं शुद्धद्वैतमताभिमानभनाद्वयतया बहुपरि
करणेषु व्यत्यासितमि त्यगम्यते ॥

तथाच — सन्धः — सन्ध इति सर्वत्र दृश्यतएव सद्रूपस्य ब्रह्मणो व्यसि रित्यादीनि
शुद्धद्वैतपोषकाणिवाक्यानि जन्माद्यधिकरणेषु प्रसिमानि ॥

निरन्वयोपाराकाना मत्रैवमुक्ति रित्यादिवाक्यानिच अनियमाद्याधिकरणेषु प्रसिमानि ॥

“प्रकाशादिव च्चात्रैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासा” इति सूत्रभाष्ये नीलकण्ठभाष्ये “अतो
अदि ष्वनुवृत्तं सन्मात्रं प्रत्यक्षं ब्रह्मति विरुद्धमे” वेति वचनेन सन्धः सन्धः इत्यादिवाचनं
प्रसिप्तमिति विशदमवगम्यते । अन्यथा भाष्यकाराणां स्ववचनव्याघातदोषापातं स्वार्थत्वात् ॥

नवभाष्ये = प्रसिप्तवचनं निष्प्रयोजनत्वा दसंभाव्यमिति शङ्क्यम् । तैश्च निदिक्षितेन्द्रे
रेतादृशप्रसिप्तवचनान्ये वाक्यलम्ब्य शिवाद्वैतनिर्णये श्रीकण्ठशियाचार्याणां शुद्धद्वैतपरम
सिद्धान्त इति प्रसाधितत्वेन विशिष्टशिवाद्वैतभाष्यकारणामपि स्वाभिमतं शुद्धद्वैतपरम

परमतात्पर्यमिति प्रख्यापनेन प्राकृतजनावर्जनस्यैव परमाभिमतत्वेनावगम्यमानत्वात् । नकेवलं मिदभाष्यं तै स्स्वाभिमतशुद्धाद्वैतसाधकवाक्यप्रक्षेपेण व्यत्यासितम् । किन्तु स्वाऽनभिमतलिङ्गधारणोपपादकवाक्यानां मुत्क्षेपेणाऽपि व्यत्यासितम् । अतएव नीलकण्ठभाष्ये देशान्तरेषूपलभ्यमानानि क्रियासारादिप्राचीनग्रन्थेषु नीलकण्ठभाष्ये “मौनवदितरेषा” मित्याद्यधिकरणं षुक्ततयोदाहृतानि महालिङ्गधारणोपपादकानि वाक्यानि तैस्संस्कृते श्रीकण्ठीये नोपलभ्यन्ते ॥

नह्यभिमतानि प्रक्षिपता मनभिमनानां मुत्क्षेपेण मकिञ्चित्करमिति नतत्रवक्तव्यं बहु । नकेवलं कतिपयवाक्यसंयोजनवियोजनाभ्यामेव व्यत्यासितम् । अपितु भाष्यकर्तुः पौरुषनाम मात्रपरिग्रहपूर्वकं निजनामोत्सर्जनेन नाम्नाऽपि परिवर्तितमिति ॥

“नीलकण्ठो विवृणुते श्रीकण्ठोपसमाह्वय” इति वचनेन श्रीकण्ठनामपौरुषेयमिति व्यक्तमेव । वास्तव मेवविधं व्यत्यास मजानन्तः कतिचिद्विदं श्रीकण्ठभाष्य नीलकण्ठभाष्यादन्यदिति भ्रान्तिमुपजग्मिरे । अन्ये प्येवंविधभ्रान्तिमेव मूलीकृत्य नीलकण्ठभाष्यं नष्टमिति च मन्यन्ते । नेदं मन्यन्तविस्मयावहं यतश्च दीक्षितवर्याणां मप्रतिमविद्यानिधितया निस्तुलप्रशस्तिशालित्वातेषु ग्रन्थव्यत्यासकरणाद्यल्पदोषाणां हठादनिश्चयनीयत्वात् । एवमपि वस्तुवृत्तं दिमृश्य निश्चिन्वतां विपश्चिता मत्र — नकिमपि सशयास्पदं मित्यास्ताम् ॥

वस्तुतस्तु ‘शिवतत्परसूत्रभाष्यकर्ता यमिनामृपमेण नीलकण्ठ’ मित्यादि शङ्करविजयपद्यपर्यालोचनया शैवसूत्रभाष्यकर्तुं नीलकण्ठसमारूपैव मुख्येति विज्ञायते ॥

अतएव प्राञ्चः श्रीकण्ठतज्ञया विकृतमपि भाष्य “मेकदेशिकृत मनन्यवद्भव” तीति न्यायेन नीलकण्ठभाष्यामित्येव व्यवहरन्ति । अमुमंशं नीलकण्ठभाष्यं नष्टमिति विवदन्तः परेष्वभ्यनुयन्त्येव ॥

ये ताव नीलकण्ठभाष्यं नष्टमिति मन्यन्ते तै रवश्यं शैवसूत्रभाष्ये प्राचीनं द्वे-शैवभाष्यकर्तारौ च प्राज्ञा वुभा ववर्तिपातामिति नकेवलं मवश्यं गौरवमेव सोढव्यं मपितु तदुपापादनाय पररौरवमपि ॥

तथाहि — यदि नीलकण्ठश्रीकण्ठनामाना वुभावाचार्यौ पुराऽभूताचे तर्हि शङ्करविजये श्रीकण्ठाख्यः कुतो नोदाह्रियत । तदाऽयमप्रतीतइतिवा, अजातइतिवा, जनित्वामृतइतिवा किल प्रतिवक्तव्यम् तैः ॥

किञ्च ये खलु नीलकण्ठोपज्ञभाष्यं नष्टमिति विवदन्ते ते सर्वेऽपि श्रीकरभाष्यावलम्बिन एव । ते कामं मवलम्बन्तु । प्रभूतापञ्चशापऽसिद्धादिभिः ह्रीकरमपि तदेव यथाविधि यथारुचि यथामति च । तथाऽपि श्रीकरभाष्यकृतापि बहुधा बहुकृतं नीलकण्ठीयं भाष्यं द्रष्टुं नावकाश इत्यास्ताम् । अथ यदि ते नीलकण्ठभाष्ये प्रचारिते श्रीकरभाष्यस्य प्रचारोऽस्तमियादिति

नीलकण्ठभाष्य नष्टीकर्तुं यत् । तर्हि तेनैतद्यत्नेन स्वाभिमानमेव नश्ये इत्यत्र नात्राप्य बहु ।
श्रीदीक्षितवर्यैरेव कतिपयविषयेषु व्यत्यासितमपि आचार्ययोगेभ्यः स्वाभिमानशुद्धाद्वैतकण्ठ-
यितृ रामानुजविषयैर निर्यातनलाभाच्च श्रीशिवपारमार्थिकविषयेषु यथातथैव सम्यगव्याख्यात
मेवासीत् ॥

अस्माभिस्तु महालिङ्गधारण प्रतिपादकभागानां विवरणपादयाम्यस्या निक्षेप
निर्दिशेपयादयो रन्योन्यनिरुद्धतया “यावत्परमं नानिराकुः । तावत्परमं मया निश्चितं भवति”
तीतिन्यायेन च निर्दिशेपयादनिगकण्ठस्याऽऽदयकतया तद्विषये मया तद्विषया दीक्षितस्यै
मौनस्यैवाऽवलम्बितत्वेन तद्विवरणस्याऽप्यावश्यकत्वेन च भाष्यस्याऽप्य विवृति विवर्तितासीत् ।
अत्र दीक्षितवर्यैर्विष्टृत्य प्रतिपादितं पक्षेषु पुनर्निर्मशीत्याऽनाऽयकतां मत्वा “यावद्विष्टृतं
मनुमतम्भव” तीतिन्यायेन तदीयामेव नृति सदिष्यते निर्दिष्टपक्षेन परिगृह्य तन्माहर्त्तुं
वेदे विवरणं समारचितमिति ॥

इदम् विवरणम् दशगोत्र्य प्राक

तिस्मायिपाले ग्रामवास्तव्यस्य श्रीमतः मुदिगोत्र लिङ्गस्य शाशिण

सिकिद्राबादुनगरवास्तव्यस्य श्रीमतः शिवपुरण राजयाश्वय्याच प्रेरणया

मया चतुस्सूत्रीमात्रम् व्यरचितं । इदानीन्तु श्रीमतः मतिमत

श्रीमतः श्रीशिवनिष्ठगिरिष्ठस्य शैवमताभिमानिनः नरगल

नगरवास्तव्यस्य आकारणु नरिभिरगुप्तस्य प्रेरणया

समाधितमिति विज्ञापयति ।

मुदिगोत्र नागलिङ्ग शास्त्री

श्री शिवाय गुखे नमः

कृतिपति वंशानुक्रमः

- श्लो ॥ हैदराबादभिख्याक पुरीप्रान्तेऽतिविश्रुते ।
शंषावा नगरे ह्यास गुरवार्यो गुणाग्रणीः ॥ १
- आकारपाख्य सद्दंशगुक्तामणि रिति श्रुतः ।
नागमांवास्माख्याकदेवीशो नयभूषणः ॥ २
- तस्यसूनु स्मृतपरं सिंगयाख्यो दृढव्रतः ।
यल्लमांवाख्यया देव्या वरंगलपुर मागतः ॥ ३
- तस्यात्मजश्चेन्नयाख्यो विख्यातगुणवैभवः ।
राजमाम्बाख्यया देव्यासह कीर्तिं मुपार्जयत् ॥ ४
- यश्चाभेयधिया जहास धिषणं राया धनेशं तथा ।
भोगेनाऽपि पुरन्दरं ह्यचल्या वैकुण्ठनाथं श्रिया ।
तस्यार्यस्य गुणावलिं गणयितुं कोनु क्षितौ स्यात् क्षमः ।
तस्य स्यात्सदृशस्सइत्यभिदधु र्याथार्थ्यसम्मानिनः ॥ ५
- सोऽयं प्रातिष्ठिष्य देवीं कन्यकापरमेश्वरीम् ।
धर्मशालामपि तथा विशालां चाख्यैभवः ॥ ६
- श्री राजमाम्बाख्यतदीयदेव्यां
चेन्नय्यगुप्तस्य सुतोऽजनिष्ट ।
गुणप्रदीप्तो नरसिंगगुप्त ।
स्सुरापगायामिव बाहुलेयः ॥ ७
- अनेन भूयो जनकप्रतिष्ठिता
सा धर्मशाला बहुधा हि संस्कृता ।
यथा त्वसंख्या जनता वसे च्चिरम् ।
समस्तसौकर्यकृतानुमोदना ॥ ८
- एनेन विश्वेश्वराख्यलिङ्गं सर्वाङ्गमङ्गलम् ।
अन्नपूर्णा विशालाक्षी देवीभ्यां सुप्रतिष्ठितम् ॥ ९

मदकाञ्चीसमेतश्च वीरगदो प्रतिष्ठितः ।
 तथा बली देवसेना देहिभ्यां कौञ्चदारणः ॥
 आसीत्प्रतिष्ठितो नःप्रह्ला आत्मन प्रार्थितः ।
 नरसिंहगुप्तमंजन मत्तगा निर्मापित यथा ॥
 विश्वेश्वरमहालिङ्गमहाभ्रामादमेव च ।
 तत्र प्रतिष्ठिता न्देशप्रितानपि शोभनान् ॥
 सुवर्णरत्नवचितनानालङ्कारभासुरान् ।
 तत्र नित्यं त्रिकालञ्च प्रचरन्त सुभोग् ॥
 मजनंश्रीवेद्याठगीतावाद्यादिसंयुतम् ।
 महाभोगं बहुविध भक्ष्यभोग्यादिगंदुरम् ।
 द्रष्टव्यमेव तद्वक्तुं नहि केनाऽपिशक्यते ।
 नरसिंहगुप्तसंज्ञस्य विनयादिगुणोत्तमः ॥
 स्थावत्यन्तलाहित्य भासिताऽमलाग्रहं ।
 अनन्तलक्ष्मीदेवी सुशीलादेवीति मज्ञितं ॥
 अन्वर्त्यनाम्न्या वन्यान्त्यनित्यसांगत्यभूषितं ।
 न्येष्टपत्नी सुत आसीत्तिकल सर्वाङ्गमुन्दरः ॥
 अनन्तपद्मनाभाख्यो विनयाभरणोज्ज्वलः ।
 स्वभोगा योजितायाऽयंलोको नालमितीर्वाह ॥
 द्वादशाब्दाब्जवाऽयं मुक्तो द्विव मुपागमत् ।
 पित्रो बंधुजनस्यऽपि तदाश्रयवता मपि ॥
 शुक्लापादय न्तीव्रा मपारां चाक्षरशिनः ।
 नरसिंहगुप्तबन्धूना मखिलानाञ्च मूर्त्यः ॥
 शिलाग्रथः प्रहृद्यन्ते विश्वेश्वर महालये ।
 अनेन गुप्तवर्णेण प्रेरितेनैव य न्मया ॥
 शिवचिन्तामणिप्रभासमाख्या निर्मिताकृतिः ।
 नीलकण्ठशिवाराध्यभाष्यव्याख्या गुर्विस्तृता ॥

नरसिङ्गमुप्तवर्यं त्वं शम्भौ माहेश्वरेषु च । विद्वत्सु मयि चात्यन्तं भक्तिमा न्पात्र मित्यपि ॥	२३
दत्तेयं भवते शम्भुमाहात्म्यभरिताकृतिः । श्रेयसे यशसे ध्यस्तु पुत्रपौत्रादिभूपदे ॥	२४
आवाभ्यां शिवभक्तेभ्य शिवंभूया दनारतम् । स्वस्त्यस्तु सर्वलोकेभ्य स्सुग्विन स्सन्तु जन्तवः ॥	२५
महेशपादाम्बुजभावनादत्तं व्यतीर्य तेयं भवतं सुधीमते । अशेषवेदार्थसमाहृतिः कृतिः यशो दिशन्ती जयता त्सदैव ॥	२६
चन्द्रार्कताराद्युतिमावहन्त्यो यावद्वसेयुस्म तमोनिहन्त्यः । तावत्कृतिश्च ज्ज्वलता जनानां हार्दं महासन्तममं लुदन्ती ॥	२७

शिवं भूयात्

एवं

मुदिगोंड नागलिङ्गाराध्यः

षट्काल शिवपूजा परायणानां श्वेष्टलिङ्गधारिणां शिवभक्तानां परशिवं
भक्तिद्रढीकरणार्थं नित्यपठनीयानि शिवद्वैतबोधकानि परशिवत्वरूप
निर्णायकानि कानिचिदुपनिषद्वाक्यान्येतद्वाप्यस्थितान्यत्र लिख्यन्ते ॥

शिवणकोऽध्येयदिशंकरस्सर्वमन्यन्परित्यज्य ;

—अथर्व

विविक्तदेशेत् सुखासनस्थः शुचिस्ममग्रीवशिरंशरीरः
अत्याश्रमस्थस्सकंठद्रियाणि निरुध्य भक्त्यास्व गुरुं प्रणम्य
हृत्पुंडरीकं विरजं विशुद्धं विचिंत्यमध्ये विशदं विशोकं
अनंतमव्यक्तमचित्यरूपं शिवं प्रशांतं ममृतं ब्रह्मयोनिम्
तदादिमध्यांतं विहीनमेकं विभुं चिदानंदमरूपमद्भुतम् ।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतं
ध्यत्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥

—कैवल्योपनिषत्

यदातमस्तन्नदिवा नरात्रि नैसल्यचासंछिन्नवणकेवलः
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात् प्रसृता पुराणी ।

ऋतुगं सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलं
ऊर्ध्वं रेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमोनमः ।

—महानारायणोपनिषत्

नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतये अंबिकापतये
उमापतये पशुपतये नमोनमः ॥

—म । ना ।

नमोहिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशांनपतये नमोनमः ।

—शतरुद्रीये

हिरण्यमयः पुरुषः । सर्वलिङ्गगस्यापयति पाणिमंत्रं पवित्रम् ।

—म । ना ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारं मीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यं मुपैति ।

—मुं । ३-१-३

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवंचोत्तरारणिं
ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति पंडितः ।

—छांदोग्यम्

ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपति ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा
शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥

—म । ना ।

त्रियंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ —शतरुद्रीयम्

यदा नर्मैतदाकाशं नेष्टायेज्याने मानता

तदा, शिवमविवक्षां तु भव्यान्तो मां हार्यात ॥

म । ना ।

विद्याचाविद्याच यस्तद्वेदीभयम मह । तेनैतान् जगन्निष्कृष्टात्

सत्येनलभ्यस्तपसाद्वय आत्मा भव्यमज्ञानेन प्रकाशयण नित्यम् ॥

कृत्स्नादुच्यते महादेव यमर्वाभवात्प्राप्त्यन्य ज्ञात्मानं याम् ॥

महान् महीयते तस्मादुच्यते महान्वः ॥

अर्थ

ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यतमेति ।

दैश ज्ञात्वा असृता भवति ।

माह्वयम्

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्देष्टमायाज्ञास्त्यक्त्वा कृतेन

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् तमिदंवाणि श्रोत्रिय ब्रह्मानुसृतम् ॥

म । १ - २ १ २

ज्ञाज्ञो द्वावजानीशाऽनशी ।

इतिनामनगोपनिषत्

भोक्ता भोग्यं प्रेरिताश्च मत्वा

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः भवाभोशाभ्यानिभहेत्-

द्वेवब्रह्मणी वेदितव्यं परञ्चाऽपश्य

अपाणिपादो जवनो ग्रीवा पश्यत्यनशुस्मश्रुणोत्यकर्णः ।

भवा

मायातु प्रकृतिं विद्या न्मायिनस्तु महेश्वरम् ॥

अतः

मृत्युतारकं गुरुणा लब्ध्वाभिलिङ्गं वदे वाहो शिवाया वा ब्रह्मात ।

भस्मस्त्राक्षमहालिङ्गपाशनात्मकं तेषामनुक्रियाख्यातिविषयदीक्षाविशेष

उत्तम पाशुपतव्रतम् ।

महालिङ्गवादे

प्राणेष्वंतर्मनसां लिङ्गमाहुः यस्मिन् क्रोधां याच तृष्णा क्षमाच

तृष्णां हित्वा हेतुजालस्यमूलं बुद्ध्याभित्य स्थापयित्वाथ रुदे ॥

स्त्रैकवमाहुः स्त्रं शाश्वतं वै पुराणं मयिभूर्जं तपसा नियच्छन्

अनंतपाशुपतम् ॥

ज्जानांभयम्

भावग्राह्यमनीहाख्यं भावाभावकरं शिवं नादचिदुक्कलातीतं येनदुस्तेजहुगुणानुम् ॥

अणोरणीया नहमेव तद्वन्महानहं विश्वमिदं विश्वम् ।

पुरातनोहं पुरोहमीशो हिरण्यरूपश्चिररूपमस्मि ॥

यो देवानां प्रथमं पुरस्ता द्विधाभिका रुद्रो महापः

हिरण्यगर्भं पश्यन् जायमानं मनोदेवशुभया स्मृत्या संयुजकतु ॥

सर्वोद्विपलुङ्गनस्मै रुद्राय नमो अस्तु ।

—म । ना ।

पुरुषो वै रुद्र-

१-

ल्लिगे सुषुप्ति-

—हंमोर्पनिषत्

पराम्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच

—श्वे

कारणतुल्येयस्मैश्वर्यसंपन्नः शंभुराकाशमध्ये

द्रासुवर्णो सयुजो सखायौ समानं वृक्ष पारपम्वजानौ

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

—म

अपिवा यश्चांडालश्शिवाइति वाचंवेदेत् तेनसहसंवेदेत् तेनसहसंवेदेत् तेनसहसंवेदेत्

यानेरुद्रशिवातनू रघोरापापकाशिनी तयानस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभिचाकशीहि

—शत

घोरान्या शिवान्या यच्छतरुद्री जुहोति यैवास्यशिवातनूस्तानिप्रीणाति ॥

- यजु ९ कां

आन्मावागे द्रष्टव्यश्चोतव्योमंतव्यो निद्रिध्यासितव्यः ॥

—बृह ६-१-१

ययोर्णनामिस्सृजन्ते गृह्णन्ते च यथापृथिव्यामोपध्वयस्संवसति ॥

—मुंडकोर्पनिषत्

ब्रह्मनिद्रासंभवमिति ॥

—आनदवल्ली

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः नमेषया नबहूना श्रुतेन ।

यमेवैव वृणुते तनलभ्यस्तस्यैवआत्मा वृणुते तद्वै स्वाम् ॥

—कठोर्पनिषत्

सर्वाननशिरांप्रीवस्सर्वभूतगुहाशयः सर्वव्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगतश्शिवः ॥

ईशानः पितृरूपेण महादेवो महेश्वरः प्रियतां भगवानीशः परमात्मा सदाशिवः

मायांतु प्रकृतिं विद्या न्मायिनस्तु महेश्वरं तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्

यो वेदाङ्गो स्वरः प्राङ्को वेदांतं च प्रतिष्ठितः

तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्समहेश्वरः ॥

—म । ना ।

यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु

यो रुद्रो विश्वामुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥

—शत

नचास्यर्काश्चज्जनिता नचाधिपः नतत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते

ब्रह्मविदाप्नोति परम् ॥

—आनदवल्ली

मवाश्रये मस्तो मर्जयत हृदयत्तेजानम चार्गचन

पदयद्विष्णोरूपं निधाय तेनपाणि गूढनामगोनाम ॥

रघुवेदः

स्देवमौम्येदमग्रामीनेकमेवाद्वितीयम मत्पंज्ञानमनन्त ब्रह्म ॥

तीर्त्तरीयम्

तेषामेतेषां ब्रह्मविद्या वदेत शिरोव्रत विधिवैद्यस्त चीणम् ॥

अधर्षवेदः

मण्वविष्णुस्मप्राणस्सकालोऽस्मत्तद्रमः

द्वेवाव ब्रह्मणोरूपं मूर्तश्चागूर्तमेवच ॥

अमृतस्य देवधारणो भूयासम

तीर्त्तरीयम्

वेषामनुक्रियादीक्षाभिः कारणादितनुष्ये भानप्राणेषाम्य महालिङ्गत्रय विश्रया ॥

नमो ब्रह्मणं धारणंमे अस्त्वनिराकरण धारयिताभूयामं कर्णयोश्श्रुत

माच्योद्वममामुच्य ओम ॥

- म । ना ।

समानं वक्षे पुरुषानिमग्नः अर्नाशया शोचति मुख्यमानः ।

जुष्टयशपश्यत्यन्यमीशमम्यमहिमान माम्प्रार्तितीतशोक ॥

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय श्रीमहि नमोऽस्तु प्रचोदयान् ॥

भद्रामक्तिध्यानयोगाद्वेहि ॥

श्रुता

नहर विह्व परोश्चिमभूने हृन्पुंडरीक पुरमध्यमगत्

तत्त्रापिदह गगने विशोकस्तस्मिन् यदंतस्तदुपामितस्थ ॥

- महानारायणम्

अहमेक प्रथममास वर्तामिच मावप्यामिच नान्यः कश्चन मत्तोव्यतिरिक्तः ॥

अधर्ष

सोऽनुतं सर्वाङ्कामान्सहस्ररूपाविर्भावता ॥

— तीर्त्तरीयम् २-१-१

अतपाशुपतंचीर्णं यैद्विजैरादरेणतु तेषामेवोपदेष्टव्यनिर्विद्वानुशामनम् ॥

सुतसंहिता

अतमेतत्पाशुपत अतमेतच्छाश्वं तत्समाचरेत् मृमुक्षुर्नपुनर्भवाय ॥

--- अधर्षवेदः

शिवएव केवलः — शिवावन्यन्न किंचन ॥

चतुर्थं शिवमद्वैतम्

जगद्गुरु नीलकंठाराध्य स्तुतिः

— — — — —

श्लो ॥ निगमशिखरमिधौ स्वीयपादित्यगौलो
न्मथनजनितभाष्याख्यां सुधां सवितीर्य
भवविषयविभीता न्प्राणिनां पृथुष्व
स्स जयतु गुणविधु नीलकंठ बुधेन्द्र ॥ १

दुर्वादि दर्वीकर नील ठः
तपःक्रिया तर्पित नीलकंठः
शास्त्रार्थवादे कृतमिहकंठः
जीयात् स साक्षाद्भुवि नीलकंठः ॥ २

कृपाममुद्रः खलु नीललोहितः
भवांबुधौ ममजनोद्दिधीर्षु
स्वनामधेयांकित भाष्यपोतं
निर्मातु मेवावततार भूमौ ॥ ३

श्रितजन हृदयाब्ज भास्करोसौ
कलुष विषद्रुम भेदने कुठारः
करकलित निजात्मतत्त्वबोधः
स जयतु मेचककंठदेशिकेन्द्र ॥ ४

योऽद्वैतमत्तगजकुंभभिदा मृगेन्द्रः
बौद्धादि दुर्मतगिरीन्द्रमहेंद्रवज्र
वेदागमांभोनिधि कुंभयोनि
तं नीलकंठबुधदेशिक मानतोस्मि ॥ ५

भस्मत्रिपुङ्गांकित दिव्यमूर्तिः
रुद्राक्षकंकण लसत्करदंड युग्मः
षट्काल संपूजित स्वेष्टर्लिङ्गः
तं नीलकंठबुधदेशिक मानतोस्मि ॥ ६

व्याघ्रानिर्मानित गुणामन गगर्ग
 म्हाभनिर्मित । लीट स्फुरन्महाभ
 शीतालपत्राभिनोत्तमशाभाय
 त नीलकण्ठवृषदेशक माननीय ॥

१७

आराध्यवशांश्च भिषग्वेदे
 भासेतुर्शीतनमप्य कृतपात्रो
 श्रीनीलकण्ठो हत शिवांश कृतपात्र
 त नीलकण्ठवृषदेशक माननीय ॥

८

श्रीशंकराचार्य मनेनशक्ति
 शैवादिपणमत विभूतनल्लुप्तशक्ति
 तत्रे निजप्रतिभया मुनि गो महात्मा
 त नीलकण्ठवृषदेशक माननीय ॥

९

काशीनगर्यो कृतपात्रभाषा
 मुद्रादिना यावदुमाकगः
 यद्वाप्य मन्त्रानजमूर्धन्यपत
 त नीलकण्ठविबुध शिरसा नमामि ॥

१०

यस्य प्रवृत्तासु मभासु नित्य
 माद्यतयो वाङ्मुखस्तत्प्रसंगे
 घटाद्यनादी द्रहिता शलाकया
 त नीलकण्ठविबुधं शिरसा नमामि ॥

११

लोके शिवाङ्गमनप्रबोधं
 कुर्वन्जगत्पुनकीर्तिशाली
 यश्चिदप्यजाल निरतार्चितगादकजः
 तं नीलकण्ठविबुधं शिरसा नतोस्मि ॥

१२

सौवर्णकांति स्मयित्वास्मर्तिः
 निर्धूत भक्तौष निरंतरातिः
 पङ्क्तिगतत्तार्थयि वृत्तमो यः
 तं नीलकण्ठं मनसा स्मरामि ॥

१३

विषय सूचिनी

श्रीकंठीय ब्रह्ममीमांसा सूत्रभाष्ये अध्यायपादाधिकरणानां संग्रहेण विषयसूचिनी :-

तत्र प्रथमाध्याये निग्विलवेदान्तवाक्यानां तदनुगुणस्मृतीतिहामानां तात्पर्येण ब्रह्मणि समन्वयः ॥

प्रमेयस्वरूपम्

प्रतिपाद्यते॥

प्रथमपादे स्पष्ट लिङ्गवाक्य विचारः

द्वितीयपादे अनतिस्पष्ट लिङ्गवाक्य विचारः

तृतीयपादे स्पष्टाऽस्पष्ट लिङ्गवाक्य विचारः

चतुर्थपादे अस्पष्टलिङ्गवाक्य विचारश्च क्रियते ॥

	पुटसंख्या
१. जिज्ञासाधिकरणे ब्रह्ममीमांसायाः समारंभणीयत्व समर्थनम् ।	१४
२. जन्माद्यधिकरणे उद्दिष्टस्य ब्रह्मणालक्षणम् ।	६३
३. शास्त्रयोनित्वाधिकरणे ब्रह्मणो जगत्कारणस्य शास्त्रैकप्रमाणकत्वेन ।	७९
४. समन्वयाधिकरणे सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि परमशिवे समन्वयः ।	८९
५. ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य जगत्कारणत्व निराकरणम् ।	१०४
६. आनन्दमयाधिकरणे आनन्दमयस्य परमेश्वरत्व समर्थनेन जीवस्य जगत्कारणत्व निराकरणम् ।	११७
७. इतरानुपपत्त्यधिकरणे जीवसमष्टिरूपस्य हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्व निराकरणम् ।	१४०
८. अन्तरधिकरणे आदित्यान्तर्वर्ति हिरण्यमयपुरुषस्य परमेश्वरत्व व्यवस्थापनम् ।	१४६
९. आकाशप्राणाधिकरणयोः आकाशप्राणशब्दयोः परमेश्वरप्रतिपादनम् ।	१५६
११. ज्योतिरधिकरणापरनाम्नि प्राणाधिकरणे ज्योतिशब्दस्य परमेश्वरप्रतिपादनम् ।	१५९
१२. इन्द्रप्राणाधिकरणे प्राणशब्दसमानाधिकरणेन्द्रशब्दस्य परमेश्वरप्रतिपादनम् ।	१६४

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

१३. सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणे मनोमयत्वादिधर्मकत्वेन श्रूयमाणस्य पुरुषस्य परमेश्वरत्वेऽपि पादनम् ।	१७१

१४. शरीराव्यानुपपत्त्यविवरणे निश्चयान्तरादिप्रमाणगुणानाम् श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २२०
स्थापनम् ।
१५. अन्तर्भाविकरणे निर्गुणनिर्दिष्टप्रमाणगुणानाम् श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २८९
१६. गुणाधिकरणे गुहागतत्वेन श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २०६
१७. अन्तर्भाविकरणे अभ्युपगम्यादिप्रमाणस्य नाशयन्त श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २००
स्थापनम् ।
१८. अन्तर्भाविकरणे अक्षय्यमात्रत्वादिनिर्दिष्टप्रमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २०९
१९. अन्तर्भाविकरणे गुणव्याप्यादिप्रमाणस्त्वन्तर्भावितया श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २०८
स्थापनम् ।
२०. अदृश्यत्वाधिकरणे अदृश्यत्वाक्षरत्वादिगुणकृतेन श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २१३
व्यवस्थापनम् ।
२१. वैश्वानराधिकरणे उपास्यमानत्वात्कृत्य वैश्वानरादिप्रमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २१७
व्यवस्थापनम् ।

प्रथमः अध्यायस्य तृतीयपादे

२२. बुद्ध्याधिकरणे बुद्ध्याद्याधारतया श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २२९
२३. भूमाधिकरणे भूमिशब्दनिर्दिष्टस्य परमेश्वरत्वव्याख्यापनम् । २३१
२४. अक्षराधिकरणे अक्षराशब्दवाच्यस्य परमेश्वरत्वव्याख्यापनम् । २३९
२५. ईक्षतिकर्माधिकरणे ईक्षतिकर्मत्वेन श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वव्याख्यापनम् । २३०
२६. दहराधिकरणे दहशब्दवाच्यस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २४९
२७. प्रमिताधिकरणे अक्षुण्णमात्रतया श्रयमाणस्य पुत्रस्य परमेश्वरत्वप्रतीपादनम् । २५९
२८. देवताधिकरणे परमेश्वरोपासनं मनुष्याणामिव देवानाम् प्यधिकारस्यापनम् । २५९
२९. आपशूद्राधिकरणे नास्ति शूद्राणां वेदपूर्वका क्रमादिधाया अधिकारः । २६९
३०. कम्पनाधिकरणे सकलजगत्कम्पनहेतुत्वेन श्रयमाणस्य परमेश्वरत्वव्याख्यापनम् । २७८
३१. ज्योतिरधिकरणे गुक्तप्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः परमात्मनोऽप्युपपादनम् । २८०
समर्थनम् ।
३२. अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणे नामरूपनिर्वोदतया श्रयमाणस्याकाशशब्द-
वाच्यस्य परमेश्वरत्वोपपादनम् । २८९

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

३३. आनुमानिकाधिकरणे महत्, परत्वेनोच्यमानस्य अव्यक्तशब्दवाच्यस्य शरीरत्व
समर्थनम् । २८७
३४. चमसतदधिकरणे सर्वप्रपञ्चकारणत्वेन जन्मरहितत्वा दजेदिश्रूयमाणा प्रकृतिः
परमेश्वरकारुणिकैवेति व्यवस्थापनम् । २९४
३५. सङ्ख्योपसङ्गताधिकरणे पञ्चपञ्चनाइति मन्त्रे पञ्चपञ्चेति पञ्चविशतिसङ्ख्योप
सङ्गहादपि न तांत्रिकाणा तत्त्वानां ग्रहणम् । किंतु श्रुतिप्रसिद्धाना मेवेति
व्यवस्थापनम् । २९७
३६. जगद्धाचित्वाधिकरणे कर्मशब्दस्य जगद्धाचित्वात् जगत्कार्यवान् परमेश्वर एवेति
व्यवस्थापनम् । ३०२
३७. वाक्यान्वयाधिकरणे “आत्मावा अग्रे द्रष्टव्य” इत्यादौ द्रष्टव्यत्वादिना विधीयमान
स्यात्मनः परमेश्वरेत्वं समर्थनम् । ३०७
३८. प्रकृत्यधिकरणे परमेश्वरस्य ब्रह्मणो जगदुभयकारणत्वप्रतिपादनम् । ३१६
३९. सर्वव्याख्यानाधिकरणे पुरुषसूक्तशतरुद्राद्यादीनां स्मृतोतिहासपुराणादीनां च
तात्पर्यलिङ्गमन्त्रेण परब्रह्मोपपत्त्योपपादनम् । ३३०

ब्रह्मसूत्राणां वर्णक्रमेण सूचिनी

	अ.	पा.	सू.
अज्ञो नानान्यपदेशादन्यथा चापि दाशविनवादित्वमधीयत एकं	२	३	४२
अकुरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति		२	४ १०
अक्षरविद्यां त्ववरोधस्सामान्यतद्वावाभ्यामौपमदवत्तदुक्तम्	.. .	३	३ ३
अक्षरमन्वरान्तधृतेः		१	३ ९
अग्निहोत्रादि त तत्कार्ययैव तद्देशनात्		४	१ १६
अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चैत्र भाक्तत्वात्	.	३	१ ४
अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम्	..	३	३ १३
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	..	२	२ ६
अङ्गेषु यथाश्रयभावः		३	३ १९
अचलत्वं चापेक्ष्य		४	१ ९
अणवश्च	..	२	४ ६
अणुश्च		२	४ १२
अन एव च नित्यत्वम्		१	३ २८
अन एव च स ब्रह्म		१	२ १६
अन एव च सर्वाण्यनु		४	२ २
अन एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा		३	४ २५
अत एव चानन्याधिपतिः		४	४ ९
अत एव चोपमा सूर्यकादिवन्	.	३	२ १८
अत एव न देवता भूत च	.. .	१	२ २८
अत एव प्राणः		१	१ २४
अतः प्रबोधोऽस्मात्		३	२ ८
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे		४	२ १९
अतस्त्वितरज्जघायो लिङ्गाच्च		३	४ ३९
अधिदिशाच्च		३	३ ४५
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्		३	२ २५
अतोऽन्याऽपि बोकेषामुभयोः		४	१ १७

अत्ता वराचरग्रहणात्		१	२	९
अथानो ब्रह्मजिज्ञासा		१	१	१
अदृश्यत्वादिगुणो धर्मात्तेः		१	२	१२
अदृष्टानियमात्		२	३	१०
अभिर्क तु भेदनिर्देशात्		२	१	२२
अधिकाररूपकान्तराभ्यः		२	१	१३
अधिकोपदेशात् तु बादरायणभ्यः न तद्गतात्		३	४	८
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च		२	२	२६
अध्ययनमात्रवतः		३	४	१२
अनमिमव च दर्शयति	...	३	४	३५
अनवस्थितेरमम्भवाच्च नेतर.		१	२	१८
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे-		४	१	१९
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्		३	४	४०
अनावृत्तिश्चाब्दानाप्त्युत्तिश्चाब्दानात्		४	१	२२
अग्नियमस्मैषामविरोधः अन्वानुमानाभ्याम्		३	३	३२
अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्	.	३	१	१२
अनुकृतेनाय च		१	३	२१
अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्जघोनिरादिवत्		२	३	४०
अनुपपत्तस्तु न शरीरः	...	१	२	३
अनुपन्नादिभ्यः प्रज्ञानरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम्	.	३	३	४८
अनुष्ठेय बादरायणस्माद्यद्भुतेः		३	४	१०
अनुस्मृतेरिति बादरिः		१	२	३१
अनुस्मृतेश्च	.	२	२	२४
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः	...	३	२	३६
अन्तर उपपत्तेः		१	२	१३
अन्तरा चापि तु तद्वृष्टेः	.	३	४	३६
अन्तरा गतग्रामवत्स्थानोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशात्		३	३	३५
अन्तरा विज्ञानमनसा क्रमेण तद्विज्ञादिति चेन्नाविशेषात्		२	३	१६
अन्तर्याम्यधिदैर्वाधलोकाविषु तद्वर्त्मव्यपदेशात्		१	२	१९
अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता च		२	२	३८

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्		१	१	२१
अन्यावस्थितेश्चो भयनित्यत्वाद्विशेषः		२	२	३४
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	..	२	२	४
अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	..	३	३	६
अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात्		२	२	७
अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः		२	१	१२
अन्यभावव्यावृत्तेश्च	...	१	३	११
अन्याधिष्ठिते पूर्वपदभिलाषात्		३	१	२४
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपिचैवमेकं		१	४	१८
अन्यार्थश्च परामर्शः		१	३	१९
अन्वयादिति चेत्स्याद्व्यवहारात्		३	३	१७
अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा		२	२	१६
अपि च सप्त		३	१	१५
अपि च स्मर्यते		१	३	२२
अपि च स्मयेते		२	३	४४
अपि च स्मर्यतं	..	३	४	३०
अपि च स्मर्यते		३	४	३७
अपि चैवमेकं	..	३	२	१३
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्		३	२	२३
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	...	२	१	८
अप्रतीकालम्बनाल्लघतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च		४	३	१४
अबाधाच्च		३	४	२९
अभावं बादरिराह ह्येवम्		४	४	१०
अभिध्योपदेशाच्च		१	४	२४
अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्		२	१	५
अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः		१	२	३०
अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्		२	३	५१
अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्		२	२	८
अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्		३	२	१९
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्		३	२	१४

अर्चिरादिना तत्प्रथिते.	.	४	१	१
अर्मफौकस्त्वत्तद्वादेशाच्च नेति चंन निवाध्यन्वादेव व्योमवत्	.	१	२	१
अव्युत्थितेति चेत्तदुत्तम	.	१	३	१०
अवस्थितिर्यशेष्यादिति चेत्ताभ्युपगमाद्गृहि हि	.	१	१	१९
अवस्थितेति काशकृत्स्नः	.	२	४	२२
अविभागेन दृष्टत्वात्	.	४	४	४
अविभागो वचनात्	.	४	२	१९
अविरोधश्चान्तवत्	.	२	३	२४
अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	.	४	१	२५
अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः	.	२	१	२३
अश्रुतत्वादिति चेत्तेष्टादिकाणि प्रतीतिः	.	३	१	६
असति प्रतिज्ञोपरोधो योगपद्यमन्यथा	.	२	२	२०
असदिति चेन्न प्रतिपेक्षमात्रत्वात्	.	२	१	१७
असद्वचपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तं शब्दान्तरेण	.	२	१	१८
असन्तत्वेत्याव्यतिरेकः	.	२	३	४८
असम्भरस्तु सनोऽनुपपत्तिः		२	५	०
अमर्षविक्री	.	३	४	१०
अस्ति तु	.	२	३	२
अस्मिन्नन्य च तद्योगं शान्ति	..	१	१	२०
अन्यैव चोपपत्तेरूपमा	.	४	२	११
अकशस्तस्त्रिज्ञात्	.	१	१	२३
आकशे चाविशेषात्	.	२	२	२३
आकशोऽर्थान्तरत्वादियपदेशात्	..	१	३	४२
आचारदर्शनात्		३	४	३
आतिवाहिकस्तस्त्रिज्ञात्	.	४	३	४
आत्मकृतेः	.	१	४	२६
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्		३	३	१६
आत्मनि चैव विचित्राश्च हि		२	१	२८
आत्मशब्दाच्च		३	३	१९
आत्मा प्रकरणात्		४	४	३

आत्मैति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३
आदरादलोपः	..	३	३ ३०
आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः	.	४	१ ६
आयानाय प्रयोजनाभावात्	..	३	३ १४
आनन्दस्योऽग्यामात्	.	१	१ १३
आनन्दादयः प्रधानम्	...	३	३ ११
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्		३	१ १०
आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च	.	१	४ १
आपः	..	२	३ ११
आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्		४	१ १२
आभाम् एवं च		२	३ ४०
आमनन्ति चैनमस्मिन्		१	२ ३३
आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिभ्यो हि परिक्रियते		३	४ ४५
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	...	४	१ १
आर्मानम्भभावात्		४	१ ७
आह च तन्मात्रम्		३	२ १६
इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात्	..	१	३ १७
इतरन्यपदेशाद्विनाकरणादिदोषप्रसक्तिः	..	२	१ २१
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु		४	१ १४
इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सङ्ख्यानभावानिमित्तत्वात्	.	२	२ १८
इतरे त्वर्थसामान्यात्	..	४	३ १३
इतरेषां चानुपलब्धेः	.	२	१ २
इयदामननात्		३	३ ३४
ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः		१	३ १२
ईक्षतेर्नाशब्दम्		१	१ ५
उत्क्रमिष्यत एवंभावानित्यौडुलोमिः	..	१	४ २१
उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्		२	३ २०
उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्	..	१	३ ३५
उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु	..	१	३ १८
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्		२	२ १९

उत्पत्त्यसम्भवात्	-	१	२	३०
उत्तार्मानामपि च मित्र	-	२	२	२६
उपदेशमेतन्नोति चेन्नोभयस्मिन्नप्यभिगोषात्	-	१	१	२८
उपपत्तेश्च	-	३	२	३४
उपपन्नमल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्	---	३	३	२०
उपपूर्वमपीत्येक भावमशनवत्तदुक्तम्	-	३	४	४२
उपमर्त च	-	३	४	१६
उपलब्धिवदग्नियम्	-	२	३	३६
उपमहारदशनांति चेन्न श्रीरवद्वि	-	२	२	२४
उपमहारोऽर्थासंदाद्विधिोपवन्मानं च	---	३	३	१
उपस्थितऽनस्तद्वचनान्	-	३	३	४८
उपादानाद्विहारोपदेशाच्च	----	२	३	३४
उभयथा च होषात्	----	२	४	१५
उभयथा च तोषात्	----	१	३	२२
उभयथाऽपि न कर्मान्मनसभाव	----	२	२	११
उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्	..	३	२	२६
उभयेऽपि हि भेदेनैवमर्थायतं	----	१	२	३१
ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दं हि	-	३	४	१५
एक आत्मनश्शरीरे भावात्	----	३	३	६१
एतेन मातिरिक्ता व्याख्यातः	---	२	३	८
एतेन योगः प्रत्युक्तः	----	२	१	३
एतेन शिष्टपारिग्रहा अपि व्याख्याता.	----	२	१	१३
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता.	----	१	४	२०
एवं चात्माऽकस्मिन्	----	२	२	३२
एव मुक्तिफलनियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः	----	३	४	५१
एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावावविरोध बादरायणः	----	४	४	७
गृहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	----	३	४	५०
कल्पनात्	----	१	३	४०
करणवच्छेष भोगादिभ्यः	----	२	२	३७
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	----	२	३	३३

कर्मकर्तृव्यपदेशात्	..	१	२	४
कल्पनोपदेशाच्च मन्वादिबन्धविरोधः	.	१	४	१०
कामकारेण चैकं		३	४	११
कामाच्च नानुमानापेक्षा	..	१	१	१०
कामादयस्त्रयं नत्र चायननादिभ्यः	..	३	३	३८
काव्यास्तु यथाकाम ममुच्चयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्		३	३	१८
कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तः	.	१	४	१४
कार्यं वादरिर्मय गत्युपपत्तः	.	४	३	६
कार्याभ्यानात्पूर्वम्	.	३	३	१८
कार्यात्यये तदभ्यक्षेण महानः परमभिधानात्	..	४	३	०
कृतप्रयत्नपेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः	..	२	३	४१
कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टमृतिभ्यां यथेनमनेव च	.	३	१	८
कृत्स्नत्वमक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा	..	२	१	२६
कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपमहारः	...	३	४	४७
क्षत्रियत्वावगनेश्च		१	३	३४
गातिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च	...	१	३	१४
गातिमामान्यात्		१	१	११
गनेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः	...	३	३	३०
गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	...	३	३	६२
गुणाद्वा लोकवत्		२	३	२६
गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्	..	१	२	११
गौणश्चेन्नात्मशब्दान्	..	१	१	६
गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च		२	३	३
गौण्यसम्भवात् तत्प्राक् श्रुतेश्च		२	४	२
चक्षुरादिवत्तु तन्महशिष्ट्यादिभ्यः		२	४	०
चममवदाविशेषात्		१	४	८
चरणादिनि चैन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः		३	१	०
चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्		२	३	१७
चित्तिन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः		४	४	६
छन्दत उभयाविरोधात्		३	३	२८

छन्दोगिऽधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगृह्णात्तथा हि दर्शनम्

१ १ २६

जगद्धानित्वात्

१ १ १

जगद्गद्यापारवर्जं प्रकरणानमन्निहितत्वाच्च

१ १ १५

जन्माद्यस्य यतः

१ १ २

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्व्याख्यातम्

१ ४ १७

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासार्त्रैविद्यानाश्रितत्वादित नयोगात्

१ १ ३२

जेयत्वावचनाच्च

१ ४ ४

जोऽन एव

२ ३ १०

ज्योतिराद्याधिष्ठान तु नतामननप्राणवता अठानात्

२ ४ १३

ज्योतिरुपक्रमान्तु तथा व्यर्थायत एव

१ ४ ०

ज्योतिर्दर्शनान्

१ १ ४४

ज्योतिश्चरणाभिधानात्

१ १ २०

ज्योतिरपि भावाच्च

१ ३ ३१

ज्योतिर्यैकेयाममत्यन्ते

१ ४ १३

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रुत्यात्

२ ४ १०

तच्छ्रुतेः

३ ४ ११

तदितोऽधि वरुणम्मन्वन्धात्

४ ३ ३

तत्तु समन्वयात्

१ १ ४

तत्तत्कृत्वद्वाच

२ ४ ३

तत्रापि च तद्व्यपारजविरोधः

३ १ १२

तत्स्वाभाव्यपत्तिरुपपत्तेः

३ १ २२

तथा चैकव्यक्त्यतोपबन्धात्

३ ४ २४

तथाऽन्यप्रतिषेधात्

३ २ ३९

तथा प्राणाः

२ ४ १

तदधिष्ठान उत्तरपूर्वाधयोरेक्येविनाशौ तद्व्यपदेशात्

४ १ १३

तदधीनत्वादर्थवत्

१ ४ ३

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः

२ १ १९

तदन्तरप्रतिषेधौ रंहति सम्परिषक्तः प्रभनिरूपणान्याम्

३ १ १

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तः

१ ३ ३७

तदभावे नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च	..	३	२	७
तदभिध्यानादेव तु तद्विज्ञात्मः	.	२	३	१४
तदव्यक्तमाह हि		३	२	२२
तदाऽपि तेः ससारव्यपदेशात्		४	२	८
तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात्	.	१	३	२५
तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष-				
गत्यनुष्मृतिर्योगाच्च हार्दानुगृहीतशताधिक्या	.	४	२	१६
तद्गुणमारत्वात् तद्वचपदेशः प्राज्ञवत्	...	२	३	२९
तद्वेतुव्यपदेशाच्च		१	१	१५
तद्वन्मय तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात् तद्रूपाभावेभ्यः	.	३	४	४०
तद्वन्मो विधानात्		३	४	६
तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम्	..	३	३	४१
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	.	१	१	७
तन्मनः प्राण उत्तरात्	.	४	२	३
तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः	.	४	४	१३
तर्काप्रतिष्ठानात्	...	२	१	११
तस्य च नित्यत्वात्		२	४	१४
तानि परे तथा ब्याह		४	२	१४
तुल्यं तु दर्शनम्		३	४	९
तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य		३	१	२१
तेजोऽतस्तथा ब्याह	..	२	३	१०
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	.	१	४	६
त्रयात्मकत्वात् भूयस्त्वात्		३	१	२
दर्शनाच्च		३	१	२०
दर्शनाच्च		३	३	६४
दर्शनाच्च		४	३	१२
दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने	...	४	४	२०
दर्शयति च		३	३	४
दर्शयति च		३	३	२२
दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते		३	२	१७

बहर उत्तरेयः		१	१	१३
दृश्यते तु	.	२	१	१
देवादिवदपि लोको		२	१	२१
देहयोगाद्वा भोऽपि		२	२	४
द्युभवाद्यायनं स्वयज्जान		१	५	१
द्वान्नाहवदुभयविष बादरायणोऽन		४	४	१२
धर्म जैमिनिः न गव		५	२	१०
धर्मोपपत्तेश्च	.	१	३	८
धृतेश्च महिषोऽस्याग्निमुपगच्छे.		१	३	११
ध्यानाच्च	.	४	४	८
न कर्मविभागादिति चैवानादित्वादुपपद्यते न		२	१	३५
न च कर्तुः करणम्		२	२	४०
न च कार्ये प्रत्यभिमानि.	.	४	३	१४
न च पर्यायादप्यविराजो विक्रमादिभ्यः		२	२	४३
न च स्मार्तमनद्धर्माभिलषात शार्ङ्गश्च		१	२	२०
न चाधिकारिकमपि पननानुमानात्तदयोगान		३	४	४१
न तु दृष्टान्तभावात्		२	१	५
न तृतीये तथोपलब्धेः		३	४	१८
न प्रतीके न हि स.		४	४	४
न प्रयोजनवत्त्वात्		२	१	३२
न भावोऽनुपलब्धेः		२	२	२०
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चैतन्मन्त्रसम्बन्धग्राह्यमिति	..	१	१	३०
न वा तत्सहभावाश्रुते.		३	३	६३
न वा प्रकरणमेवात् परोवरीयन्त्वादिवत्		३	३	५
त वस्तुक्रिये पृथगुपदेशात्		२	४	८
न वा विशेषात्	..	३	३	२१
न वियदश्रुतेः	.	२	३	१
न विलक्षणत्वादस्य तथात्वे च शब्दात्	..	२	१	४
न सङ्ख्योपसङ्गहवपि नानाभावावतिरेकाच्च		१	४	११
न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवच्च लोकापत्तिः	---	३	३	४९

न स्थानतोऽपि परम्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि		३	२	११
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नतराधिकारात्	...	२	३	२२
नातिचिरेण विशेषात्	..	३	१	२३
नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः		२	३	१८
नानाशब्दादिभेदात्		३	३	१५
नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च	.	१	३	३
नाभाव उपलब्धेः	...	२	२	२७
नाविशेषात्	.	३	४	१३
नासर्वोऽदृष्टत्वात्	...	२	२	२५
नित्यमेव च भावात्	..	२	२	१३
नित्योपलब्धन्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा				
नियमात्		३	४	७
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च		३	२	२
निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादर्थयति च	...	४	२	१८
नेतरोऽनुपपत्तेः	..	१	१	१७
नैकस्मिन् दर्शयतो हि	...	४	२	६
नैकस्मिन्नसम्भवात्	..	२	२	३१
नोपमर्देनातः	..	४	२	१०
पञ्चवृत्तिर्मनोवद्ब्रह्मपदिश्यते		२	४	११
पटवच्च		२	१	१९
पत्यादिशब्देभ्यः	..	१	३	४४
पत्युरसामञ्जस्यात्	...	२	२	३६
पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि		२	२	२
परं जैमिनिर्मुस्यत्वात्		४	३	११
परमतस्सेत्मानसम्बन्धमेदव्यपदेशेभ्यः		३	२	३०
परात् तच्छ्रुतेः		२	३	४०
पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ		३	२	४
परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि		३	४	१८
परिणामात्		१	४	२७

परेण च शब्दस्य ताद्विभ्यं गयस्त्वात्त्वनुबन्ध		३	१	१०
पारिप्लवार्थ इति चेन्न विगेषितत्वात्	..	३	४	२३
पुस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्	..	२	१	२४
पुरुषविधायामपि चेतरेषामनाम्नानात्	..	१	३	२४
पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः		३	४	१
पुरुषात्मनोऽदिति चेत् तथाऽपि	.	२	२	१५
पूर्वं तु बादरायणो हेतुन्यपदंभ्यात्		३	२	४०
पूर्ववद्वा	...	३	२	२८
पूर्वविकल्प प्रकरणाभ्यामक्रियमानमवत्	.	३	३	४४
पृथगुपदेशात्				
पृथिवी		३	३	१२
प्रकरणाच्च	.	१	२	१०
प्रकरणान्	.	१	३	१५
प्रकाशवच्चार्थव्यर्थान्		३	२	१५
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्		२	३	३९
प्रकाशादिवच्चैशेष्य प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यामात्		३	२	२४
प्रकाशादिवत्तु नैव परः		२	३	४९
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्		३	२	२७
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधान्	...	१	४	२३
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेयं न नो ब्रवीति च मयः	...	३	२	२१
प्रतिज्ञाविरोधान्		१	१	०
प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाहमरथः		१	४	२०
प्रतिज्ञाहानिरन्यविरेकान्		२	३	१९
प्रतिपेयाच्च	...	३	२	२०
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्मणो भेदेषाम्		४	२	१२
प्रतिमङ्गलाऽप्रतिमङ्गलानिरोधाभाप्तिरविच्छेदात्	...	२	२	२१
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः		४	४	१८
प्रथमेऽश्रवणमिति चेन्न ता एव श्रुतपदेः		३	१	९
प्रदानवदेव तदुक्तम्		३	३	४२
प्रदीपवत्प्रवेशस्तथा हि दर्शयति		४	४	१९

प्रासिद्धेश्व		१	३	१६
प्राणगतेश्व		३	१	३
प्राणान्तराऽनुगमात्		१	१	२०
प्राणादयो वाक्यशेषात्		१	४	१२
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे	.	३	३	१२
फलमत उपपत्तेः		३	२	३७
बहिस्तृभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च		३	४	४३
बुद्धयर्थः पादवत्		३	२	३२
ब्रह्मदृष्टिस्तर्कात्		४	१	९
ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः		४	४	५
भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति		३	१	७
भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्		४	४	११
भाव तु बादरायणोऽस्मि हि	..	१	३	३२
भावशब्दाच्च		३	४	२२
भावे चोपलब्धेः		२	१	१६
भावे जाग्रद्वत्		४	४	१४
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्		१	१	२७
भूतेषु तच्छ्रुतेः		४	२	९
भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्		१	३	४
भूम्नः क्रतुवज्जगद्यस्त्वं तथा हि दर्शयति		३	३	९९
भेदव्यपदेशाच्च		१	१	१८
भेदव्यपदेशाच्चान्यः		१	१	२२
भेदव्यपदेशात्		१	३	४
भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च		२	४	१६
भेदादिति चेदेकस्यामपि		३	३	२
भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्		३	२	१२
भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्		२	१	१४
भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च		४	४	२१
भोगेन त्वितरे क्षणयित्वाऽथ सम्पद्यते		४	१	१९
मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः		१	३	३०

मन्त्रवर्णाति	२	५	४२
मन्त्रादिवृत्ताऽविरोधः	१	५	१५
महर्षिर्वाग्वाङ्मात्रं द्वयपरिमण्डलागमम्	२	१	१०
महर्षिच	१	४	७
मांमादि मौमं यथाशब्दभितरयोश्च	२	११	१८
मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते	१	१	१५
मायामात्रं तु काल्पर्येणानगित्यक्तस्वरूपत्वात्	३	२	३
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	११	११	२
मुक्तोऽप्यव्यपदेशाच्च	१	५	२
मुख्येऽप्यसंमतिः परिज्ञेयात्	५	२	१०
मौनवदिनरेणामप्युपदेशात्	५	४	४८
यत्रैकाग्र्या तत्राविज्ञेयात्	४	१	११
यथा च तक्षोभयथा	२	५	३०
यथा च प्रणादिः	२	१	२०
यदेव विषयेति हि	४	१	१८
भाववर्धिकरमवस्थितिराधिकारिक्रणाम्	५	३	३१
यावत्तत्त्वाभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्	२	३	५०
यावद्विकारं तु त्रिभागो लोकेवत्	२	३	७
योगिनः प्रति रम्यते मग्नौ चैतं	४	२	२०
योगिश्च हि गीयते	१	४	२८
योगेऽशरीरम्	३	१	२७
रचनानुपपत्तेश्च नानुमाने प्रवृत्तेश्च	२	२	१
रश्चानुसारी	४	२	१७
रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्	२	२	१४
रूपोपन्यासाच्च	१	२	२४
रेतस्मिन्मयोऽथ	३	१	२६
लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि	३	३	४३
लिङ्गाच्च	४	१	२
लोकवत्तु लीलैक्यव्यम्	२	१	३३
बदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्	१	४	५

वाक्यान्वयात्	...	१	४	१०
वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च		४	२	१
वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्	.	४	३	२
विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्		२	१	३१
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	.	३	३	५७
विकारशब्दोच्चेति चेन्न प्राचुर्यात्	...	१	१	१४
विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह		४	४	१०
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः	.	२	२	४१
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतन्तात्	.	३	१	१७
विद्यैव तु निर्धारणादर्शनाच्च	.	३	३	४६
विधिर्वा धारणवत्	.	३	४	२०
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	.	२	३	१५
विप्रतिषेधाच्च	...	२	२	४२
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्	...	२	२	९
विभागश्चतस्रश्च		३	४	११
विरोधः कर्मण्यनि चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्		१	३	२६
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	.	१	२	२
विशेष च दर्शयति		४	३	१५
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ		१	२	२३
विशेषणाच्च		१	२	१२
विशेषानुग्रहश्च	...	३	४	३८
विशेषितत्वाच्च	...	४	३	७
विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि		३	४	३२
वृद्धिहासभाक्तवमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवंदर्शनाच्च		३	२	२०
वेधार्थमेवात्		३	३	२५
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः		४	३	५
वैधन्याच्च न स्वप्नादिवत्		२	२	२८
वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः	...	२	४	१९
वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्		१	२	२५
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति		२	१	३४

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वाच्च तूपलब्धिवत्	१	३	१२
व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्	२	१	१
व्यतिरेको गन्धवत्तथाहि दर्शयति	४	३	२१
व्यतिहारो विविधोऽस्ति हीनरक्त	३	३	३१
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेत्तिर्देशविपर्यय	२	३	३१
व्यापेक्ष्य ममज्ञमम	३	३	२
शक्तिविपर्ययात्	४	३	३१
शब्द इति चेन्नानुपपन्नत्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	१	३	२५
शब्दविशेषात्	१	२	२
शब्दश्चानोऽकर्मकारे	३	१	११
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशा			
तदसंभवाच्चतुल्यमपि चैवमर्थायतं	१	२	२५
शब्दादेव प्रसिद्धं	१	२	२३
शब्देभ्यः	२	३	१
शब्दमाद्युपेतभ्यास्तथाऽपि तु तद्विधेयतद्वन्नया तेषामप्यवधानात्तुल्यत्वात्	३	४	२७
शब्ददृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	१	१	३१
शब्दयोनित्वात्	१	१	३
शिष्टेक्ष	३	३	६१
शुभाय तदन्तरश्रवणास्तद्भावणात्तुल्ये हि	१	३	३३
शेषत्वात्तुल्यार्थवातो यथाऽन्येऽपि जैमिनि	३	४	२
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्	१	३	३८
श्रुतत्वाच्च	१	१	१२
श्रुतत्वाच्च	३	२	३८
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	४	३७
श्रुतेर्गतिपक्षगत्यभिधानाच्च	१	२	१७
श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४७
श्रेष्ठेक्ष	२	४	७
संज्ञातमेव तदुक्तमस्ति तु तदपि	३	३	८
संज्ञामूर्तिवत्तस्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्	२	४	१७
संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्विवर्शनात्	३	१	१३

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च	...	१	३	३६
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविविभ्यः		३	१	९
सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	.	४	४	८
सत्त्वाच्चापरम्य	.	२	१	१७
सन्ध्ये सृष्टिराह हि	.	३	२	१
सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च	.	२	४	४
समन्वारम्भणात्	.	३	४	५
समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते	.	२	१	१२
समाकर्षात्	.	१	४	१५
समाध्यभावाच्च	.	२	३	३८
समान एवं चाभेदात्	..	३	३	१९
समानानामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च		१	३	२९
समाना चास्त्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य		४	२	७
समाहारात्	..	३	३	६१
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः	..	२	२	१७
सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति		१	२	३२
सम्पत्त्याविर्भावस्त्वेन शब्दात्		४	४	१
सम्बन्धादेवमन्यत्रापि		३	३	२०
सम्भृतिद्युव्याप्तयपि चातः		३	३	२३
सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्		१	२	८
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्		१	२	१
सर्वथाऽनुपपत्तेश्च		२	२	३०
सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्		३	४	३४
सर्वधर्मोपपत्तेश्च		२	१	३६
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्		३	३	१
सर्वान्नानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनात्		३	४	२८
सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्		३	४	२६
सर्वामेदादन्यत्रेमे		३	३	१०
सर्वोपेता च तद्दर्शनात्		२	१	३०
सहकारित्वेन च		३	४	३३

महत्कथ्यन्तरविधि पक्षेण तृतीय तद्वर्गो विभ्यादिवत्	१	४	४६
माक्षान्त्वोभग्यमानान्	१	४	४६
माक्षान्त्वोभग्यमानान्	१	४	४६
मा च प्रशामनात्	१	४	४६
सामान्यात् तु	३	७	२१
सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः	४	३	८
साम्प्रदाये तर्कयोगात्वात् तथा अन्तः	३	३	२७
मुक्तनदुपकृते एवेति तु वादरिः	३	१	११
मुखविशिष्टमिधानादेव च	१	२	१५
मुपुनच्युक्तान्योर्भेदेन	१	३	४२
मृधमं तु तद्वहत्वात्	१	४	२
मृधमं प्रमाणतश्च तथोपपत्त्ये	४	२	९
मृचकश्च हि श्रुतेराचक्षतं च तद्विदः	३	२	६
मैव हि मत्प्राप्त्य	३	३	३७
सोऽभ्यन्तरेण तदुपगमादिभ्यः	४	१	४
स्तुतयेऽनुमतिर्वा	३	४	१४
स्तुतिमात्रमुपपन्नानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३	४	२१
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	३	२	३३
स्थानादिव्यपदेशाच्च	१	२	१४
स्थित्यदनाभ्या च	१	३	६
स्मरन्ति च	२	३	४६
स्मरन्ति च	३	१	१४
स्मरन्ति च	४	१	१०
स्मर्यते च	४	१	१३
स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	१९
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१	२	२६
स्मृतेश्च	१	२	६
स्मृतेश्च	१	३	३९
स्मृतेश्च	४	३	१०
स्मृत्यनवकशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नन्यस्मृत्यनवकशदोषप्रसङ्गात्	२	१	१

माचैकम्य ब्रह्मशब्दवत्	..	२	३	४
स्वपक्षोपाच्च		२	१	१०
स्वपक्षोपाच्च		२	१	२९
स्वशब्दोन्माताभ्यां च		२	३	२३
स्वात्मना चोत्तरयोः	..	२	३	२९
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः	.	२	३	३
स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि	...	४	४	१६
स्वाप्ययात्	..	१	१	१०
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः		३	४	४४
हगतादयस्तु स्थितेऽनौ नेवम		२	४	९
हानौ तृपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्		३	३	२६
हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	..	२	३	२४
हेयत्वावचनाच्च	...	१	१	८

श्री नीलकण्ठभाष्य व्याख्या प्रकटित प्रमाणग्रंथपट्टिका

१. कैवल्योपनिषत् — ६ - ३८८ - ६३४ - ७२१ - ६९५
२. सूतसंहिता — ९ - ५७६ - ४३९
३. जैमिनि न्यायमाला २४ - २६ - २९ - ६६६
४. तैत्तिरीयोपनिषत् — ७४ - १४७ - ७६८ - ७८६ - ७९७
५. सिद्धान्त कौमुदी — २१
६. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् — २३
७. छांदोग्यम् — १०४ - १९७
८. बृहदारण्यकम् — ५८१ - ७४४
९. भुङ्कोपनिषत् — ४६२
१०. माण्डूक्यम् — ६०
११. श्वेताश्वतरोपनिषत् — ३६१
१२. कठोपनिषत् — ७३ - ४४५ - ७४
१३. कौथीतकोपनिषत् — १६४
१४. अथर्वशिखोपनिषत् — ४६२ - ६९८
१५. वायुसंहिता — १७१ - ३७१ - ४३६
१६. मनुस्मृतिः — ३५९
१७. कूर्मपुराणम् — ३५९
१८. पातंजलि योगसूत्रम् — ३६१
१९. प्रश्नोपनिषत् — २४०
२०. शास्त्रायनतांडिशाखा — ६१४
२१. स्कान्दपुराणम् — ४४२ - ५८७

२२. सांख्यशास्त्रम् — ४०३
 २३. भगवद्गीता — ४३४ - १९६३ - ७५२
 २४. शिवधर्मोत्तरम् — ४३७ - ६२० - ६२१
 २५. शक्तिमहिम्ना — ४४८
 २६. वरुणपुराणम् — ४४२
 २७. अथर्ववेदः — १५७ - ५७३
 २८. ऋग्वेदः — ४७८
 २९. यजुर्वेदः — ४३८ - ४७८ - ६४१
 ३०. सामवेदः — ६२५
 ३१. सौरपुराणम् — ४४८
 ३२. जाबालोपनिषत् — ६९८ - ६९३ ७३०
 ३३. महाभारतम् — ४४० - १८१
 ३४. रामायणम् — ४७८
 ३५. शिवपुराणम् — ३६१ - ५७९ - १२६
 ३६. श्रुतिगुक्तिमाला — ५७९
 ३७. महालिंगजाबालोपनिषत् — ६९३
 ३८. सर्वज्ञानोत्तरम् — ६३१
 ३९. हितोपदेशः - ६७८
 ४०. महान्यासः — ७२६
 ४१. आरण्यकोपनिषत् ४४१
 ४२. कण्वोक्तब्राह्मणम् ६९३
-

श्री शिवाय गुरवे नमः

श्री महागणाधिपतये नमः

श्री मंघादक्षिणामूर्तये नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यकृतौ शारीरकब्रह्ममीमांसा

सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पाद आरभ्यते

ॐ नमोऽहंपदार्थाय लोकानां सिद्धिहेतवे
सच्चिदानन्दरूपाय शिवाय परमात्मने ॥

शिवचिन्तामणिप्रभा आरभ्यते ॥

मङ्गलं दिशतु मे गजाननो मङ्गलं दिशतु मे षडाननः

मङ्गलं दिशतु मे महेश्वरी मङ्गलं दिशतु मे महेश्वरः ॥

१

यो विश्वप्रभवो य मतिं निखिलं ये नैदं मारक्षितम्

यस्मै च श्रुतयो नमो विदधन्त यस्मा त्परं नेक्ष्यते

भूम्ना यस्य परिभ्रम त्यनुकलं ब्रह्माण्डभाण्डावलि

र्यस्मिन् त्मर्ष मपि प्रतिष्ठित मिदं तस्मै नम इशम्भवे ॥

२

गर्भे निवेश्य कल्यन् प्रतिमञ्चवेषु संश्लिष्य सर्गनिचये सुखयन् सुषुप्तौ

पुत्रं पितेव परिरक्षति सर्वदा मां य स्तं मुमुक्षु रभवं शरणं गतोऽस्मि ॥

३

यत्कृपाप्रसरणा त्पुरातना लेभिरे हि गुरवोऽपि गौरवम्

भावये सतत मादिमं गुरुं दक्षिणाभिमुख मेव दैवतम् ॥

४

सदाशिवं शिवां स्कन्दं केशवं पद्मसम्भवम्

नन्दीश्वरं कुम्भयोनिं भरद्वाजाक्षिगौतमान् ॥

५

दधीचि मुपमन्युं च मार्कण्डेयं पराशरम्

व्यामं श्वेतं च तच्छिष्यं नीलकण्ठशिवाह्वयम् ॥

६

तस्य शिष्यान् हरदतभवदेवमुष्यान् गदा प्रणमामि ब्रह्माविद्यामम्प्रदायप्रवर्तकान् ॥	१७
कृतदीक्षाऽध्वारगुम्बं वृत्तकटम्बो भरद्वाज विद्यध्वरेषु विदितो य मने वन्दे महर्षिगुरुम् ॥	८
नमोऽस्तु गुरवं नीलकण्ठाय शिष्ययोगिने श्रुतिमारशिवाङ्गैतपरमाप्यविधाधिने ॥	९
आमं सूत्रकृतं वृत्तिकृतं बोधायनं तथा नीलकण्ठं माप्यकृतं प्रणमामि मुनित्रयम् ॥	१०
मदाशित्तममारम्भां नीलकण्ठाढ्यमभ्यामाम अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥	११
महापाशुपतज्ञानसम्प्रदायप्रवर्तकान् अंशावतारा नीशस्य योगाचार्या नृपाम्महे ॥	१२
धेतादिलकृलीशान्तां योगाचार्यपरम्पराम् स्रष्टादशोत्तरशतशिष्यसंख्यां ममरा न्यहम् ॥	१३
नमः त्रयष्टिमहागणेश्य त्रयोदशस्यो दशोऽदशस्य गणेश्वरस्यो गणनायकस्यो नमो नमः शङ्करकङ्केश्य ॥	१४
ये ह्येका द्वितीयं त्वा गानुप्य माश्रित्य जगद्धिताय चरन्ति नानाधिचारत्वेष्टा मनेभ्यो नमः स्वयम्भकपञ्चकेभ्यः ॥	१५
अस्तकृता न्यविलनामितकदत्तमांसि फुल्लानि वैदिकममाजमनोन्मृजानि य स्योदयेन भुवि मानुममानुभा तं श्रीनिवासमखिनं गुरु मानतोऽस्मि ॥	१६
दिशावलीदिश्रुतनागलिङ्गसमाख्य माराध्यकुलाब्धिसोमम मतान्तराम्भोनिधिकुम्भयोनि पितामहं लोकगुरुं प्रपद्ये ॥	१७
अयोविशत्यृनपञ्चमहत्त्वगणितेषु हि कविवर्षेषु वृत्तेषु वत्सरेषु धातृनामनि ॥	१८
मामि चैत्रे वलसे हि पक्षे च दशमीतिथौ पृथ्वीं इन्दुवारं च लभे कर्कटकाक्षये ॥	१९
केतौ कन्यागते चैव मन्दे कुम्भस्थितेऽपि च ॥ मगुरौ वृश्चिके मीने रविराहुबुधे युते ॥	२०

- वृषस्थं मतिं शुक्रं च भोमं महितं तथा
कृष्णवैष्णवीमरित्प्रान्तं ताडिकोण्डाह्वये पुरे ॥ २१
- मल्लिकार्जुनदेवस्य क्षेत्रे योऽजनि विश्रुतं
मोक्षधर्मैकनिलयं न्यबन्धी दुर्मसंग्रहम् ॥ २२
- प्राचारी त्वत्रिकां शैवरहस्यार्थविबोधिनीम्
कृतनानाविधकृति श्रीर्णपाशुपतव्रतः ॥ २३
- भारद्वाजकुलोद्भूत उद्धटागध्यवंशजः
ज्वालाम्बिकाघोरनाभदाम्पत्यफलितोदयः ॥ २४
- श्रीमद्वीरेश्वराध्यकल्याणगुह्यसंस्कृतः
श्रीश्रीनिवाममग्विराट्कृपाधिगतसत्कलः ॥ २५
- त्रैलोक्यो नागलिङ्गाख्यः शिवध्यानपरायणः
भगवच्छ्रीनीलकण्ठशिवाराध्यविनिर्मितम् ॥ २६
- शारीरकब्रह्मसूत्रभाष्य मार्जवदुर्जयम्
तत्त्वत्रयार्थनिक्षेपं विवृणोति यथामति ॥ २७
- कुमन्तश्चान्तमन्त्रोहविनाशाय प्रसार्यते
लब्धवर्कदीपिकापेता शिवचिन्तामणिप्रभा ॥ २८
- तत्त्वं यच्छिवशब्दितं श्रुतिगतं व्यासेन भीमांसितम्
सञ्चिन्त्यव परिष्कृतं भगवता भाष्यप्रणेना पुनः
व्याख्याय प्रतिबोधितं गुरुवरैः सत्यार्थमिद्धादरै
स्तस्याऽमर्त्यमणेः प्रमाणकथणा दुहीप्यते सुप्रभा ॥ २९
- अदिगम्भीरवाग्गुम्भं भगवत्पादभाषितम्
भाष्य मम्भोनिधि मिव क स्तितीर्षे दमूदधीः ॥ ३०
- मद्गृहीततदीयार्थबोधलब्धप्रयोजना
अनियत्तावबोधार्था न दोषाय भवे त्कृतिः ॥ ३१
- भाष्यं यद्यपि विस्तरेण विवृतं विज्ञै रनेकैः पुरा
न व्यक्तीकुरुतं तथापि हि निजं भावं निगूढं परम्
व्यख्याता विमतो भवे द्यदि कथं भाष्याशयः स्यात् स्फुटो
लब्धो मेऽवसर स्ततो विवरणे भाष्यस्य विज्ञाः पुनः ॥ ३२

- परात्मना दृशिण्डिङ्गुखेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा श्रीमि
ततः प्रबन्धावलिस्फुटतेन गुणेन दोगेण न संसृजामि ॥ ३३
- स्वाज्ञानविस्मृततनु स्तित्वं संसराति क्रमाऽह मेव हि भव जित नान्य यी
माया विमोहयति शाम्यतु सा नितान्त तत्त्वान्बोधपरमाग्रनिर्गम्या ॥ ३४
- संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतोः सर्वात्मनोऽश्रान्त भूपाऽऽत्म्य
पायुः पशूनां गरमप्रमादा न्मुञ्जेय मि त्य म्मन्त्रला मति मे ॥ ३५
- सविशेष. शिवाद्धैता नीलकण्ठप्रतिष्ठितः
तत्र य त्मविशेषत्वं शङ्करेण विम्बण्डितम् ॥ ३६
- मण्डयामास तद् भूयो रामानुजयति परम
तदीयं शिवपारम्यं रामानुजदिदृषिताम् ॥ ३७
- मण्डयामास त त्सर्वं श्रीमा न्पण्यदेशिकः
एव मावरणापाया चिन्ताद्वैतप्रभाकरः ॥ ३८
- यथाव द्वा त्यपहरन् धीमता मान्तरं तमः
रामानुजाप्यज्ज्वानो वैदुष्यानुपमा वपि ॥ ३९
- यत स्तो हरिपारम्यशुद्धाद्धैतामिमानिनौ
तत्पुण्यः शिवपारम्यमविशेषत्वे ततः ॥ ४०
- तदुक्तिसारं संगृह्यन् तत्त्यक्तः परम जगि
संक्षेपा देव व च्छम्यत्र विस्तरोऽन्यत्र दृश्यताम् ॥ ४१
- प्रस्थानानि विमोक्षशास्त्रगहनेऽनेकानि गीक्ष्य भ्रमा
द्वन्तव्येऽध्वनि संशया द्विचरतां ग्विजात्मनां धीमताम्
पन्थानं श्रुतिसम्मतं प्रकटितुं निर्वर्ति तंयं कृतिः
ने वोपक्रमितां बुधा ननु मया वैदुष्यदर्शितम् ॥ ४२
- ये लोका बहुभाष्यदर्शनवशा द्विसिप्तनैजान्तरा-
ये भूयः किल पक्षपातविरहा कथायैकवक्त्रादराः
श्रुत्वाहिक्या गरं श्रुतिगतं तत्त्वं जिघृक्षन्ति ये
तेषा मेव कृतं विभातु रचिता संक्षिप्तभाषा कृतिः ॥ ४३
- गाढोपगूढविततस्वमतामिमान
छेषेक्षणाः कृति मिमां न विबोध्येशुः

याथार्थ्यसंग्रहणलोलुपताधुरीण

निष्पक्षपातधिपणा न किं माद्रियेरन् ॥

४४

मर्त्याल्लिदुर्विधिवशा हत तत्त्वशास्त्रे प्युच्चावचाध्वनिचयं रचयन्ति केचित्

सर्वार्थानि त्सकलचेतनबुद्धिसाक्षीत्र्यक्ष स्सदा नयतु मा मृजुना पथैव ॥ ४५

धीमन्दरेण मथिता न्निगान्तसिन्धो रभ्युद्धतेन सरसद्युतिनिस्तुलेन

ग्रीवा मलङ्कुरस्त ग्रन्थवरेण विज्ञा ये नेक्षितेन सुधियोऽभय माप्नुवीरन् ॥ ४६

भाष्यं श्रीभगवद्वमुख्यविबुधैर्व्याख्यात मे वाऽद्य तं

प्वेकं वाऽपि समग्र मीक्षणपथं कुत्रापि नारोहति

यद्यप्यप्यदीक्षितैर्विरचिता संलभ्यते दीपिका

पृथ्वी भाति तथापि तैर्हि निमतैर्व्यत्यासितं भूरिशः ॥

४७

तस्मा दस्य विधेहि सद्विवरणं मूलानुसा रीति हि

प्राज्ञैरायसपाशतोऽतिबलया दुर्लङ्घ्य येवाज्ञया

मादृगदुस्तरसूत्रभाष्यविवृतिव्यापारवोराम्बुधा

वाचद्भो विनिपातितो नहि बुधा वैदुष्यदर्शोद्धतः ॥

४८

तथापि शिवनिष्ठानां प्रसादः कृतसंविदाम्

उत्तारयिष्यति कथं पोतीभूय न मा मयम् ॥

४९

दिश्वस्त्ये त्येव कृत्येऽस्मिन् लेखिनीं चालया म्यहम्

लिखितुं वोपेक्षितुं वा मम नाऽस्ति स्वतन्त्रता ॥

५०

परात्मा दक्षिणाशाम्यः स्वेहितं कारयिष्यति

समाप्तौ साधुतायां वा सुधीजनवहूकृतौ ॥

५१

यद्यप्यस्ति नमं वाञ्छा तथाऽपि मम लेखिनी

आर्जवे पथि गम्येति प्रार्यये बुद्धिसाक्षिणम् ॥

५२

इह खल्वभीष्टमभीप्सतामनिष्टं च परिजिहीर्षतां पुरुषाणां मप्रत्यक्षानुमानगम्येऽलौकिकपुरुषार्थरूपे वस्तु न्यशङ्कितपौख्येयत्वद्रोषतया भवति वेदराशिरेव प्रमाणम् । तत्र च पशुपुत्रस्वर्गाद्यैहिकामुष्मिकफलसाधककर्मपरेऽपि पूर्वभागे परमपुरुषार्थप्रतिपादनसमर्थो जागृत्यैवोपरिभागः । अयाऽयं 'मनिवृत्तसंशयः स्वाशयं न प्रयच्छे' इति तदर्थनिर्णिनीषयैव कृतावतरणे भगवति बादरायणे निर्णोद्य विशयजालमारचयत्यपि शारीरकब्रह्ममीमांसां हन्त कलिदोषकलुषितशेमुषीकाः कतिचन कुपयगामिनस्तां स्वस्वपथमाचर्षुः । ततश्च प्रथमचरमपुरुषार्थनिर्धारणे

परायणो भगवा न्वाधायनो महर्षि ब्रह्ममीमांसायाः सूत्रवृत्तिं आभाषीय । अथ नामपि निरा-
कृत्य कुतर्कवत्या द्वैतामित्या भीमांगाया बहुशु बह्विधा न्यायनयगु विवरणानि भीमस्तु
चाऽस्य तन्त्रस्य निष्पन्नमुक्तं । शिष्टपण मेवेति मन्यानेषु प्रामाणिकेषु च परस्परं लक्ष्यार्थवत्त्वं
मन पोषकतादिदान मेवेति मिश्रन्त्यस्तु विप्रवृत्तमीमांसावृत्तप्रथामस्य वेदव्यापारं सम्पादयत्या
लोकानुजिघृक्षया च परिगृहीतमहेशांशाध्यातरो भगवा न्याय्यतां । ' इति निष्पन्न इति मे-
वेति ' इति न्याय गुरुमुख्य महर्षिनोषायनकृतवृत्त्यनुरागं श्रोतव्यमांसापात्रनिकृष्टं । अत्रानि-
ख्यासुः । मङ्गलानीति गोमतीयस्मृतिं शिष्टाचारं चाऽनुरुध्य प्राणिभिरागं अन्तर्यामि
परिमर्गासिप्रचयगमनार्थं प्रतिनिपादयित्वा सिद्धान्तगचनद्वारा गम्यकारणं मङ्गलं साधौ
निश्चयानि ॐ नम इति ॥

पाशुपतव्रतनिधोऽय माचार्यः । अतएव महर्कार्गन्तरिभिर्यधिकरणे गा । मय । पाशुपतव्रत
धारिणां भक्ति मेव फल मिति निष्पन्नं गृहपात्रयिज्यति । तदे । मनसि । निधाय प्रथमपाद
गताभ्यां ॐ नम इति पदाभ्यां तुरीयादगतं शिनायेति पदेन च प्राणलिङ्गभूतं श्रीशिवपञ्चाशी
महामयु मनुस्मरन् प्रियममत्वा दिष्टलिङ्गभूतं नाऽहंपदार्थं सर्वान्तरत्ना द्वाविंशत्यं वाचकेन
परमात्मशब्देन च त मेव विशिनष्टि । अगते दृष्टोपदेनं त्यक्तीभातो गीन्प्रत्यये, शत्यम्य
टिलोपे न्वरत्न रेति वकाराकारयां रूढि रावर्णदीर्घे सार्धपातुर्गाभातुकयो गिति गुणे च सति,
तस्य ' वृन्मेजन्त ' इति मान्तत्वेनाऽव्ययत्वात् ' अव्यया दाप्सुष ' इति चतुर्थ्या लोपे ओभिति
ब्रह्मण इत्यर्थः । अनेन ' यः पुन रतं त्रिमात्रे णोमि त्यशरणं परं पुरु माभिध्यामी ' तत्याधर्माणप
निगतिं तद्वरशब्दितभावलिङ्गोपासना परब्रह्मवाचकेन त्रिमात्रेणाऽपि नादकलाभिधिर्गन राक्षमपञ्चा
क्षरूपेण प्रणवेन तदनुसन्धानपूर्वकं कार्ययेति विधानात् । तदास्नातगुणविशेषोपाहारोणाऽनुमन्धानं
सुनितम् ॥

अहंपदार्था येति—जीवं प्रयुज्यमानस्याऽहंपद स्याऽन्तर्गतमत्येन मुग्धार्थभृता ये
त्यर्थः । यद्वा, गहमिति शक्तिशिवद्वयं ब्र ह्मोच्यं । तदे । गऽद्यादिकप्रपञ्चानीति मिति भावने
त्यादिना ' अहमज्ञ महमज्ञ ' मित्यादिनाक्यार्थस्य भाष्यकारेणैव गगद्वयापाराधिकरणं प्रति
पादयिष्यमाणत्वात् । अनेनाऽक्षमयस्थूलतनुमन्बन्धिनः ' इष मूर्धं तपसा नियच्छ ' तस्यादि
श्रुतिप्रतिपादित स्येष्टलिङ्गस्याऽनुमन्धानं सूचितम् ॥

लोकानां सिद्धिहेतव इति — इष्टाद्यनुमन्धानपराणा मभिमतमकलद्रोकप्राप्तिहेतव
इत्यर्थः । ' अथ यदि पितृलोककामो भवति मङ्गल्या वेगाऽन्य गिरर स्नामृत्तिष्ठ ' स्तीत्यादि
निगमनिगदितोऽर्थः सूचितो भवति ॥

सखिदानन्दरूपा येति—अनेन " विभुं विदानन्द मरूप मन्नुत " मिति कैवल्यो
पनिषदि सखिदानन्दरूपत्वकीर्तना सदास्नातगुणविशेषोपाहारोणाऽनुमन्धानं सूचितम् ॥

अथ उपास्यं नमस्कार्यं वस्तु निर्दिशति शिवा येति । एतन् 'विद्यासु श्रुति स्फुटता रुद्रैकादशिनी श्रुतौ । तत्र पञ्चाक्षर स्तत्र शिव इत्यक्षरद्वय' मिति, 'नाम्नोस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे द्विज । तावत्पापानि कर्तुं वै शक्तः कोना कलौ युग' इत्यादिस्मृतिवचनैः श्रीशिव नाम्नः परमोत्कर्षस्य व्यक्तत्वेन श्रोतॄणां श्रवणादिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवृत्तिर्भवतीति प्रथमं शिवनाममङ्गीर्तनस्य प्रयोजनं मुद्ध्यम ॥

किञ्च 'शिव एकां ध्येयं शिवङ्करः सर्वं मन्य त्परित्यज्य' इति सकलनिगमान्तपर्यवसानभूताधर्माशिखान्तावतंसितमन्त्रेण सकलेतरदेवतापरित्यागपूर्वकं शिव एव ध्येय इत्यर्थो दर्शितः ॥

कथं ध्येयं इत्याकाङ्क्षायां विशिनष्टि परमात्मन इति — भावलिङ्गरूपा येत्यर्थः । युक्तं चैतत् । तैत्तिरीयोपनिषदि 'तस्या शिवाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित' इति ध्येयस्य भावलिङ्गस्य परमात्मशब्देन व्यवहारात् ।

अपिच, चतुर्भि रोमित्यादिविशेषणैर्व्याख्येयत्रतुरध्यायीप्रतिपाद्यमुख्यार्थसूचकैः शिवो विशेष्यते । तथाहि, ओमि त्यनेन तद्वाच्ये परब्रह्मणि शिवे सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः प्रथमाध्यायप्रतिपाद्यः सूचितः ॥

अथ परमेश्वरस्याऽद्वितीयत्वाङ्गीकारे द्वैतश्रुतीनां व्याकोपः । सद्वितीयत्वाङ्गीकारे अद्वैतश्रुतीनां व्याकोपः । तस्मा दशेषप्रपञ्चाकारशक्तिविशिष्टस्य परमेश्वरस्याऽद्वितीयत्वात्, विशेषणगतभेदाप्रतिक्षेपाच्च न कश्चिदपि विरोध इति द्वितीयाध्यायप्रतिपादितविरोधपरिहाररूपोऽर्थः अहंपदार्थाये त्यनेनाऽवहितः । अहं मिति पदं सकलप्रपञ्चाकारशक्तिविशिष्टशिवाद्वैतवाचक मिति भाष्यकारेणैव जगद्व्यापाराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

लोकयन्तं इष्टप्राणादिरूपं परमात्मान मिति लोकाः लिङ्गाङ्गसंयोगभाजः । तेषां सिद्धिः मुक्तिलाभस्तस्य हेतव इत्यर्थः । तेन शिवानुसन्धानपराणां पञ्चकृत्यपरः शिव एव मोक्षलक्ष्मीं ददाती त्यनेन मुक्तिसाधनस्य निगदिततया तृतीयाध्यायप्रतिपाद्योऽर्थो दर्शितः ॥

सच्चिदानन्दरूपायेति— 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भव' तीति मुक्तिफलस्य ब्रह्मरूपत्वश्रवणादनाद्यपचारेण तिरोहितं स्वीयं गिरतिशयं सच्चिदानन्दरूपमेव मुक्तिफलं मुक्तानां माविर्भव तीति चतुर्थाध्यायनिरूपितार्थो बोधितः ॥

अन्यच्च - ओर्मिति ब्रह्मवाचिना पदेन जगत्कारणत्वस्य विवक्षितत्वा दण्वादिकारणवादिनो व्युदस्ताः । अहंपदार्थाये त्यनेन परब्रह्मण शिवस्य शक्तिवैशिष्ट्यप्रतिपादना निर्विशेषवादिनां व्युदासः । लोकानां सिद्धिहेतव इत्यनेन सकलस्य कर्मज्ञानफलस्य विवक्षितत्वेन केवलकर्मादिवादिनां निरासः । सच्चिदानन्दरूपाये त्यनेन शून्यवादिनो व्युदस्यन्ते । शिवा येतिपदेन

निजशक्तिभित्तिनिर्मितनिखिलजगज्ज्वालचित्रनिकुरुम्बः

स जयति शिवः परात्मा सकलागमसारसर्वरवम् ॥

२

भवतु स भवतां सिद्धयै परमात्मा सर्वमङ्गलोपेतः

चिदचिन्मयः प्रपञ्चः शेषोऽशेषोपि य स्यैषः ॥

३

पाञ्चरात्रादयः प्रतिशिष्यन्त इत्या चूहनीयम् ॥

अथ वस्तुनिर्देशरूपं मङ्गल मारचयति निजशक्तीति — गगत्मा नीलवर्णतिरिताऽग्रा जीवा वर्णान्तर मित्यर्थः । शिवः नित्यविद्यमाननिखिलशेषो निरवशेषाऽन्यगुणाऽन्यः । सद्गति-
'अनादिमलसंश्लेषप्रागभावा त्स्वभागतः । अत्यन्तपरिशुद्धात्मा शिव इत्यागीयते ।
'अयथाऽनन्तकल्याणगुणैकगिधि रीधरः । शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थनिर्दिष्टम् । गिति
वचनसिद्ध मुक्तिविशेषणार्थं ध्वनयति । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । युग्यते चेतत् । नित्यविद्यमान
निखिलशेषस्य, निखिलकल्याणगुणाकरस्य च शिवस्य सत्त्वाच्चेतनाचेतनप्रापणा दुर्लभाऽप्य
सहजमिच्छन्तान् । उक्तार्थे लक्षणप्रमाणं दर्शयति निजेत्यादिनिर्गोपणद्वयेन ॥

निजा सहजा नतु कटिपतंत्यर्थः । शक्तिरेव भित्तिः, तस्यां निर्मितं निखिलं सकलागमसारान्तर
भेदश्रुतं जगज्ज्वाल मेव चित्रनिकुरुम्बं येन स तपोक्तः । अनेन जगत्कारणतः लक्षणं गार्वदितम् ।
सकलानां मागमसाराणां मुपनिषदां सर्वस्वं सर्वस्व दादरणीय स्तन्महातात्पर्यनिपथ इति इत्यमम् ।
अनेन नोपनिषदस्तत्र प्रमाणं मित्युक्तं भवति ॥

अथाऽशीर्वचनरूपं मङ्गलं निवेद्याति भवत्विति — सर्वमङ्गला श्रीगौर्या सर्वः कल्याण
गुणैः श्लोपेतः । सः 'यदा तम एतं त्रिधा न रात्रिर्न स ज्ञातऽमिच्छन् एष केनलः', 'उत्तमः
पुरुषः स्ववन्द्यः परमात्मे तद्युदाहृत' इतिच प्रसिद्धः । परमात्मा परा निरतिशया मा व्यङ्गीः यस्य
तथाभूत आत्मा शिवः भवतां श्रोतॄणां सिद्धयै अभिलषितपदाऽवाप्तये भवतु । निरतिश
यैश्वर्यशालिनः सर्वोभिलषितफलप्रदानसामर्थ्यं युज्यते एवेति भावः । निरतिशयैश्वर्यशालित्वं मुप
पादयति चिदचिन्मय इत्यादिना — चिदचिन्मयः स्वरूपार्थं मथम् । चेतनाऽचेतनात्मकः
अशेषः निरवशेषोपि प्रपञ्चो यस्य शेषः तद्वाराधनोपयोगितया तदर्थः । स भवत्विति पूर्णान्वयः ।
अपिशब्देनाऽनवशेषप्रपञ्चग्रहणम् ॥ अशेषोपि शेष इति विरोधाभाससूचनां च क्रियते । शेषः
परार्थत्वा दिति शेषलक्षणं मुक्तम् । कृत्स्नम्याऽपि जगतः शिवाराधनोपयोगितया तच्छेषत्व
मुपपन्नम् ॥ तदुपयोगितं च चेतनवर्गस्य तत्तदधिकारानुगुण्येन शिवाराधनरूपज्ञानकर्मानुष्ठानादुत्पत्तेन
तादृशकर्मापकरणसम्पादकत्वेन न सम्मति । अचेतनवर्गस्य तु तद्वाराधनस्यानर्थत्वेन तदुपकरणादि

नमः श्वेताभिधानाय नानागमविधायिने

कैवल्यकल्पतरवे कल्याणगुरवे नमः ॥

४

भावेन च सम्पद्यत इत्यनवद्यम् ॥ पशुपाशपतेः शिवस्य सर्वशेषित्वं तु 'ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता न्यशू
न्बध्वा महेश्वरः । पाशै रेतैः पति देवः कार्यं कारयति स्वकः' मित्यादिपुराणवचनै रवगम्यते ।
एतेन जगतां नियन्तु रैश्वर्यं नान्येषा मिव गजतुरगाभरणादिकतिपयचेतनाऽचेतनाऽत्मकम् ।
किंतु निरतिशय मिति भावः ॥

अ श्वेतादृशभाष्यविरचनोपयोगिसकलनिगमान्तार्थबोधकं महापाशुपतव्रतदीक्षाप्रदं च
देशिकं नमस्करोति नम इति — नानाविधा ननेकप्रकारा नन्योन्यविरुद्धार्थत्वेनाऽवभासमाना
नागमान् निगमान्तान् विधातुं अविरुद्धैकार्थवत्तया निर्धारयितुं शील मस्येति नानागम
विधायी । सुप्यजाता विति ताच्छील्ये णिनिः । एवं वेदान्ताना मशेषाणा मविरोधेन शिवे
तात्पर्यं मुपदिश्य लोका ननुग्रहीतु मवनीर्ण इत्याकूतम् । एतेन विद्यागुरुत्वं भावेदितम् । अथ
पाशुपतदीक्षाप्रदत्वं ध्वनयति कैवल्यकल्पतरव इति—कैवल्यस्य मुक्तेः कल्पतरु रिव तत्तुल्य
इत्यर्थः । यथा कल्पतरु रर्थिना ममोच्चाभ्यर्थन स्तथा कैवल्यार्थिना मय मिति भावः । तथा
कैवल्यप्रदानोपयोगिज्ञानभक्तिवैराग्यादिकल्याणगुणसमृद्धि मुपपादयति कल्याणगुरवे नम इति —
कल्याणा न्यस्य सन्तीति कल्याणशब्दो मत्वर्थीयाऽच्छप्रत्ययान्तः । अपिच, कल्याणगुणस्य दीक्षा
प्रदगुरौ साम्प्रदायिकम् । तथाहि 'जन्तो रपश्चिमतनो स्सति कर्मसाम्ये निश्शेषपाशपटल
च्छिदुरा निमेषात् । कल्याणदेशिककटाक्षसमाश्रयेण कारुण्यतो भवति शाम्भवबंधदीक्षा' इत्या
गमिकसूक्तौ वेधाभिधशाम्भवदीक्षाप्रदातुः सद्गुरोः कल्याणदेशिकपदेन व्यवहारात् ॥

अन्य च, श्वेतपदेन शैवशास्त्रप्रचारणार्थं मवतीर्णाना मष्टादिशते र्योगाचार्याणा माद्यस्य
श्वेताचार्यस्याऽपि नमस्कारः सूचितः । एवं लिङ्गाङ्गिशैवजनाऽनादिसम्प्रदायानुस्यूतशैवाचार्यप्रणामे
नाऽस्य भाष्यकर्तुं लिङ्गाङ्गसङ्गित्वं मविप्रतिपन्न मिति ज्ञेयम् । द्वितीयो नमश्शब्द आदरार्थः ।
'नमो हिरण्यब्राह्मणे सेनान्ये दिशां च पतये नम' इतिवत् । यथा श्रीरुद्रप्रतिपादकवाक्ये ब्रूयतो
नमस्कारा दृश्यन्ते तथा 'यथा देवे तथा गुरा' विति श्रुत्यनुरोधेन श्रीकल्याणगुरुप्रतिपाद
केऽपि वचन इत्यनुसन्धेयम् ॥

ननु 'ॐ नमोऽहंपदार्था'येति परशिवप्रतिपादकेऽपि वचन एकत एव नमस्कारः कृतः ।
गुरुस्तुतिविधायके कथं मुभयतो नमस्कार इति चे न जानासि शैवसमयरहस्यम् । सिद्धान्ते हि
शिवा दपि गुरो राधिक्यं भावनीय मिति ध्वनित मिति हृदयम् ॥

व्याससूत्रं मिदं नेत्रं विदुषां प्रहादर्शने

पूर्वैः कलुषितं नीलकण्ठेनाऽद्य प्रसाधितं ॥

५

अथ भाष्यकारः स्वचिकीर्षितस्य पन्थस्य भाष्यान्तरेभ्य उत्कर्षं गतिं कर्तुं न तन्नी-
र्यितं प्रतिजानीते व्यासेति — इह व्यासस्य व्यासिनाया नृक्षस्यैवितं व्यासस्य जाता
वेकवचनम् । व्यासप्रणीतं सूत्रमात्रं पितृत्वं । तद्व्यासादुपाधिरुक्तेऽप्ययमेव सामान्यतो
ऽपिगतब्रह्मस्वरूपाणां ब्रह्मादर्शने कदापि नृक्षे इदं मन्त्रममृतं भित्तिं पितृत्वे प्रत्यये निर्णये, नेत्रं
व्यासिपरिज्ञानं नेत्रं भित्तिप्रेतकारणं तित्ययेः । एतन्मृतं मेव व्यासस्य ज्ञानं पूर्वं पूर्वाभागे
वल्गुपितम् । प्राचीनैर् व्यास्यव्यासुभिः दिव्यदार्श्याहाराणि ना कलुषीकृतम् । भाष्यप्रस्ताभाषिक
प्रसादतां नीतम् । तद्विदानीं माचार्यप्रारेण श्रीनीलकण्ठगण्ड्येन प्रसाधनं गतं ताराशक्ति
ऋजुयोजनाप्रदर्शनेन सम्यग्व्याख्यानेन आधिगूतस्यागातिफयसाधं निगते । तथा कृष्णं कृष्णं
विलोकनक्षम एव नयने अहिताग्निं प्रयुज्य कलुषीकृतं सति तदेव पुन गीतं गीतं हितात्त
मुपयुज्य प्रसाधनं तद्व दित्यर्थः ॥

अत्रेदं भवधेयम् । व्याससूत्रं नेत्रत्वाऽऽरोपेण रूपकालङ्कारेण द्विष्टार्थेभ्यः शास्त्रान्त-
रेभ्योऽस्य उत्कर्षप्रतिपादनेन व्यतिरेकात्कारो अन्यतमं ॥

शास्त्रान्तराणां हि द्विष्टार्थत्वं गतिप्रतिपक्षं मेव । तथाहि, व्याकरणे व्याख्यानेनशरणानि
सन्वेहवीजानि दिशोतः समुपलभ्यन्तः । अतएव परिभाषितं व्याख्यानं तद्विषयप्रतिपक्षं नहि
सन्वेहा दृष्टव्यं गतिः ॥ तथा अनुवृत्तिषु भाष्यकलुषि स्तम्भे शास्त्रार्थोपनिषत्तत्वात् स्य
तत्त्वं च न विदुषामपि शक्या वेदितुम् । तथा नमिनितन्त्रं प्यत्यन्तापराधिताध्याहारगोणव्याणा
विपरिणामव्यवधारणविकल्पनादयो न व्याख्या मनषेक्ष्य बुद्धिगोचरा गतिवत् सति भीमता
मपि । प्रकृतं देयातिकसूत्रेषु न तादृक्कृतं शो दरीदृश्यते । तथाहि, समन्वयं विरोधपरिहारं गायनं
फलं प्रतिपादयत्या चतुरार्याणि तत्र स्पष्टब्रह्मल्लङ्घाऽस्पष्टब्रह्मल्लङ्घाः प्रतिपादयत्या चतुर्ध्यायी
मपि विषयविभागपुरस्सरं पठितृणां समन्वेहतत्त्वप्रतिपादयित्वा निमित्तत्वात् ।

एवं तत्त्वार्थसुखबोधसाधनं मपि देयातिकसूत्रनिकुलम् हन्तं वर्तितं न्यायावादनत्वेन
तर्ककौशलेन च विपरीतार्थतां व्यनैषुः । तथाहि, केचित् प्रकृतशास्त्रप्रतिपादितानां जगज्जन्मादि
कारणत्वं, गुरुयेशितुत्वं, मुक्तोपसृप्यतश्चादिब्रह्मवर्माणां, कर्तृत्वादिजीववर्माणां चाऽपवादार्थं मादा
वेवाऽध्यास मध्याजहुः । यद्यपि शास्त्रपदं स्यादभिमतं स्तर्हि ब्रूयादेनं स कण्ठरवेणैव । न
चाऽयमसूत्रितो प्यध्याहर्तुं युज्यते । येन गळरवाऽनिगदितोपि ग्रन्थकर्तुः सम्मत इति गृह्येत ।

कृत्स्नशास्त्रप्रतिपादितजीवेश्वरभेदकथापवादैकप्रयोजनतयाऽस्य प्रामुख्येन वाचनिकत्व मन्तर्गण
प्रहीतु मशुक्तत्वात् ॥

नचाऽत्र शास्त्रं न जीवेश्वरभेदकथा निगदि तेति वाच्यम् । प्रायशः प्रत्यधिकरण मपि तत्त
दौपनिषदं वाक्यं विपरीकृत्य किं मिदं जीवपरं मृत परमेश्वरपर मिति संशयं, जीवपर गिति
पूर्वपक्षं च प्रदर्श्य नैदं जीवपरं, किंतु परमेश्वरपर मेवेति सिद्धान्तिक्रियमाणतयाऽस्य शास्त्रस्य
जीवपरभेदप्रतिपादकताऽवगमात् ॥

किंच—‘ भेदव्यपदेशाच्चाऽन्यः ’, ‘ अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ’, ‘ नेतरोऽनुपपत्तः ’,
‘ अनुपपत्ते स्तु न शारीरः ’, ‘ इतरपरामर्शात्स इति चेच्चाऽसम्भवात् ’, ‘ शारीरश्चोभयेऽपि
हि भेदे नैन मधीयतं ’ इत्यादिमूलेषु जीवपरभेदस्य कण्ठरवे णैव निगदितत्वा च ॥

नचाऽयं जीवपरभेदोऽविद्याकल्पित इति वाच्यम् । तत्कल्पनस्य भवद्वचन मन्तरा प्रकृत
शास्त्राऽगदितत्वेन अविश्वसनीयत्वात् । तत्कल्पकाऽविद्याया एव दुर्निरूपत्वाऽवधारणेन तन्मूल
कत्वस्य सुतरा मनुपपन्नत्वा च ॥

अपिच, जीवपरभेदस्याऽविद्याकल्पितत्वेन तदपवादार्थक मभेदनिश्चयस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे
एतादृशनिर्णयस्यैव विस्पष्टं कथनीयतया तादृशनिश्चयस्य प्रकृते कुत्वाऽप्यकथनेनाऽतान्त्विक
त्वावगमाच्च ॥

तस्मा दविद्याकल्पितभेदप्रतिपादकतयाऽस्य शास्त्रस्य य जीवब्रह्मैक्यविषयत्वसाधनं,
तत्सिद्धसाधयिषया शास्त्रारम्भे य दध्यासप्रवेशनं जलनिधिमथनारम्भ इव हालाहलप्रवेशनं परेषां
तत्कलुषीकरणविधान्तर मेवेति हृदयम् ॥

तथा आनन्दमयाधिकरणे ‘ अनन्दमयोऽभ्यासादित्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे सूत्रकृता
सिद्धान्तिते आनन्दमय इत्यत्र ‘ ब्रह्मपुच्छे प्रतिष्ठा ’ इति स्वप्रधान मेव ब्रह्मोपदिश्यत इत्यादिक
मध्याहृत्य आनन्दमयस्य जीवत्वं मेव परै राद्धान्तितम् ॥ अत्र यद्वक्तव्यं तदधिक मुपरिष्ठा
द्वष्टव्यम् ॥

एव मन्यै र प्य गीश्वर स्येश्वरतासाधन मपि श्रुतिसूत्रविरुद्धं मेव । नच नारायणपरत्वं
ब्रह्ममीमांसासम्मतमिति वाच्यम् । ‘ शब्दा देव प्रमित ’ इत्यधिकरणे ईशानशब्दादे वाङ्मुष्ठमात्रस्य
परतत्त्वतया प्रमितत्वनिबन्धनात् । वक्ष्यमाणरीत्या ईशानशब्दस्य योगरूढत्वाङ्गीकारस्याऽऽवश्यं
कत्वेन तदनङ्गीकरणे सूत्राऽसामञ्जस्यस्य तदङ्गीकरणे नारायणपरत्वव्याहते च समुचिततया
नारायणपरत्वस्याऽशास्त्रसम्मतत्वसिद्धे र्दुर्वारत्वात् ।

- ब्रह्मसूत्रं पथो गाङ्गं मलत्रयविशोधकम्
परैः पङ्क्तिभिरनीलकण्ठाग्रध्वेन शोधयते ॥ ६
- नीलकण्ठो विवृणुते श्रीकण्ठापसमाह्वयः
बोधायनोक्तिं मालम्ब्य ब्रह्मसूत्रं यथाश्रुति ॥ ७
- श्रीमतां व्यासमूत्राणां श्रीकण्ठयिः प्रकाशते
मधुरो भाष्यसन्दर्भो महार्घो नाऽतिविस्तरः ॥ ८

यद्य ध्वेनविधिव्याख्यानकर्तारोऽस्माद्भाष्यवर्तुं रयोज्ज्वलं तथा ध्वेनविधिमार्गानु
यायिनां ये पूर्वपूर्वोपवेष्टारस्तं पूर्वाचार्यशब्दे नोदाह्रियन्त इति ज्ञेयम् ॥

अथ व्याख्यानसहितं ब्रह्मसूत्रं बन्धनिमोचनदक्षं गतिरूपकनिरूपणेनाऽनेक्यति
ब्रह्मसूत्रमिति ॥

यथा मन्त्राकिनीपथः समस्तपापापनोदनक्षः, तथैव मपि शैवशास्त्रप्रसिद्धाऽऽणमयायिक
कार्मिकरूपत्रिविधमलविशोधनरूपेण नित्यनिर्वाणपदमित्यर्थः । परं पङ्क्तिभिरनीलकण्ठेन
मतान्तरप्रवर्तकपरभाष्यसम्पर्कसङ्कलितं विपरीतारूपशेषनिवर्तनद्वारा निर्मलीक्रियत इति व्यज्यते ॥

अथ स्त्रीयोपममाख्याविशेषप्रख्यापनद्वारा स्त्रीयनामविशेषगृह्यं भाष्यकर्तृभेदाभेदविषयं
मंशयं निर्वापयति नीलकण्ठ इति ॥

बोधायनोक्तिमिति—एतन् श्रीभाष्यकृता बोधायननृत्तिमालम्ब्यैव भाष्यमारभ्यत
इति यदुक्तं तद्व्यथार्थमिति निबध्नापितम् । तथाहि, यद्यपि महर्षेर्बोधायनस्य मन्त्रिशेषतत्त्व
निर्धारकत्वेऽपि तदीयवृत्तौ चिदचिदात्मकसकलगद्गुपपरमशक्तिविशेषम् तत्तस्य 'मायां तु
प्रकृतिं विद्यां न्यायिनं तु महेश्वरं' मित्यादिश्रुतिशतमतानुमारेण शिवरूपत्वनिर्णयेन श्रीभाष्य
कृतद्विमतश्रीपतिपारम्यस्य निर्धूतत्वात् ॥

श्रीमहान्यासस्तुत्यागकल्पादिशिवाराधनपरकृतिशतग्रन्थेन बोधायनस्य परमशैवत्वस्य
जगत्प्रसिद्धत्वेन श्रीभाष्यगतनारायणपदस्य बोधायनमतविरुद्धत्वात् दित्यल्लभश्चिकेन ॥

एवं चिकीर्षितप्रतिज्ञाया मेव स्वचिकीर्षितं परविरणेभ्य उत्कर्षं निबध्नाऽत्र गुणान्तर
मपि दर्शयति श्रीमतामिति—

सर्ववेदान्तसारस्यसौरभास्वादमोदिनाम्

आर्याणां शिवनिष्ठानां भाष्य मेत न्महानिधिः ॥

९

श्रीः वेदत्रयी 'सा हि श्री रमृता सता' मिति श्रुतेः । तद्वृत्तां सकलवेदार्थनिर्णयार्थानां मित्यर्थः । यद्यप्येता न्यधिकरणसूत्रा ण्येकैकविषयवाक्यार्थनिर्णयार्थं प्रवृत्ता नीति ज्ञायते, तथाऽपि तानि न्यायसाम्यात् बहुश्रुत्यर्थनिर्णायकानी त्यकाम्यते । सकलवेदतदर्थविदा भगवता बादरायणेन प्रणीतानां सूत्राणां मखिलनिगमार्थनिर्णयार्थत्वस्य समुचितत्वात् । एवंविधानां व्याससूत्राणां श्रीकण्ठनिर्मितो भाष्यतंदर्भः प्रकाशते प्रकर्षेण विराजते ॥ श्रीकण्ठीय इति साभिप्रायं विशेषणम् । श्री त्रिवेदी कण्ठे यस्येति दिग्रहेण सकलवेदतदर्थभिज्ञत्वस्य प्रतीय मानत्वात् । सकलवेदार्थविदा कृतानां सूत्राणां तादृशेनैव विरचितं विवरणं सार्थक्य मश्नुत इति भावः । एवंविधार्थविशेषलोभेनैवोपाह्वयग्रहण मिति ज्ञेयम् । मधुरः सरस इत्यर्थः । माधुर्यं चेह 'रसो वै स' इत्यादि श्रुतिनिर्धारितनिरतिशयानन्दरूपपरशक्तिविशिष्टपरब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । अथाप्ययं न काव्यमिव परब्रह्मगुणवर्णनमात्रविश्रान्तः । किन्तु तन्निर्णयोपयोगिन्यायसहस्रभरित इत्याह महार्थ इति । अप्येव मत्र नाऽस्त्येव शब्दप्रपञ्चो भूयान् । तथापि, व्याख्यानतो विशेषप्रति पत्तिरिति न्यायेन तदभिप्रायस्य सुगमत्वा दित्याशये नाऽह नातिविस्तर इति । नञः समासा ऽभावो नशब्देन समाप्तो वाऽत्राऽनुसन्धेयः ॥

एतादृशगुणमप्येतद्भाष्यं केषांचिदनादरणीयमिति सर्वोपादेयत्वविरहं दोषमाशङ्क्य नाऽयं दोषः, किन्तु गुण एवेत्याह सर्वेति—सर्वेषां वेदान्तानां यत्सारस्य मनवधिकास्वादनीय रसात्मके परमात्मनि तात्पर्यं तत्सौरभमिवेत्युपमितसमासः । एवं दिव्यपुष्पसौरभ इत्यापिनो वेदान्तबुद्धतात्पर्यस्य आस्वादः साकल्येनाऽनुभवः, तेन मोदितुं शीलं मेषा मिति ताच्छील्ये णिनिः । एवंविधानां शिवनिष्ठानां 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा' दिति सूत्रानुसारेण सर्वाङ्गलिङ्ग साहित्येन शिवं प्रपन्नानां मार्गाणां पूज्यानां मिति । अत्राऽयं माशयः । केचिन्नारायणप्रपदनपरा दृश्यन्ते । ते हि पाञ्चरात्रसमयमात्रनिष्णाता अपि 'कथमपि वेदप्रामाण्यवादिन इति जनां न्विश्वासयितुं क्वचित्कोणे श्रुतां काञ्चित् 'एको ह वै नारायण आसी' दित्यादिकां श्रुतिं मवलम्बमानाः 'यदातमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न स ज्ञचाऽसच्छिव एव केवल' इत्यादिनां शाखापठितपरमेश्वरपारम्यप्रतिपादनपरा श्रुतिगिरस्समन्वेतुं मक्षमाः समुपवीक्ष्यन्ते । तत्त्वमग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥

अन्येच परमेशितुस्त्वसमानाधिकराहित्यरूपमहामहिमप्रख्यापनपरा 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति कांचिच्छ्रुतिं मवलम्ब्य शुद्धाऽद्वैतमेव तत्त्वं निर्दिधीर्षन्तो द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतिशतानि

अथ जिज्ञासाऽधिकरणम्

इ हौपनिषदी मीमांसा समारभ्यते ॥

समन्वेतु मशकनुगानाः सर्पप्रमाणाभिगतां द्वेतं मिथ्याज्ञानां । अस्ति भावेऽप्यतोऽपि दृश्यन्ते ।
एभिधानां श्रुत्येकदेशप्रामाण्यवादिना गत्राऽनादरे गेदरेऽप्ययं गेऽनन्तगाऽप्यपौरुषाम्याद
भोदिनः शिवनिष्ठा जगति स्थिते तेषां गिदं परमादृग्भाजनं गेऽनन्तं ।

एतेन सर्वश्रुतिप्रामाणिकानां शैवानां मस्य माप्यस्य परमादृग्भाजनं श्रुत्येकदेशप्रामा
णिकापरिग्रहो न दोषाय । किन्तु गुणा भवेति सर्ववेदान्तान्त्यादिभिर्ज्ञापणेन व्यज्यते ॥

महानिधि रिति—यथा महानिधिः पुराकृतसुकृतानां मेव विभक्त्यं भावेऽप्यतोऽपि दृश्यमाने
णेव निरतिशयानन्तरं स्तद्विमीरितसर्वार्थप्रदश्च, तद्वद्विदं मपि भागं शिवनिष्ठाणां दर्शनमात्रेण
महानन्दकरं, सकलवेदान्तार्थनिर्णयेन निरन्तरशिवश्रुत्यानोपगुक्तमसकलकल्याणगुणप्राप्तितदीय
रूपविशेषसमर्पकं चेति वेदनीयम् ॥

एतेन यथा निधानं मकृतसुकृतानां वृश्चिकभाजनं मिय, भागं वीकगकरं मिय, इत्यमान
मपि सुकृतशालिनां सर्वार्थप्रदतया भूष्य मेव भवति नतु दृष्यं तद्वद्विदं भाष्यं मप्यकृतगुक्तानां
मनर्थप्रदं मिय दृश्यमानं मपि न दृष्यं भवतीति गम्यते । अपिच, दन्तीतिगौतमादशाप
दग्धेभ्यो विरुद्धादिव्यश्चोरेभ्यो महानिधिव दस्य भागस्य यत्नेन भागं भाष्यतया तदनादृगण
मस्मदपेक्षणीयं भवेति भागः ॥

अथ जिज्ञासाऽधिकरणम्

इह कर्मब्रह्मपरमागद्वयात्मके वेदे य उपनिषद्भाग स्तत्र मीमांसा तदर्थनिर्धारणोपयुक्त
न्यायप्रकाशनपरसूत्रनिकुलम्बरूपा समारभ्यत इत्यर्थः ॥

ननु, इयं हि मीमांसा वेदान्तार्थप्रकाशनार्थं प्रवृत्ता । तदर्थप्रकाशनार्थं न पृथक् शास्त्रारम्भः
समुचितो भवति । तद्विवरणेनैव तद्वबोधसिद्धौ तादर्थ्येन पृथग् मीमांसारम्भस्य निरर्थकत्वात् ॥

नच सर्ववेदान्तानां ग्रन्थविस्तरं मन्तव्यं विवरीतुं मशक्यतया तादृशविवरणस्य गौरवा
श्रयत्वेन सर्ववेदान्तविषयवाक्यगतविशयनिनिवारणार्थं लघूपायेन न्यायग्रन्थरूपमीमांसाकरणं गेव
समुचितं मिति वाच्यम् ॥ सर्ववेदान्तविवरणापेक्षया मीमांसायां ग्रन्थलघ्वस्मभवेऽपि मीमांसा
सूत्राणां संग्रहरूपत्वेन विवरणापेक्षिततया परस्परविरुद्धनानार्थावकाशस्यैव तादृशबहुविध

विवरणसम्पत्त्या तत्त्वार्थाधिगमस्य दुर्लभत्वात् । तत्तद्विवरणार्थनिर्धारणार्थं मसंज्ञ्याकानां विवरणादीनां सम्भावितत्वेन प्रकृतेऽपि ग्रन्थगौरवस्याऽनपायाच्च । तदुक्तं मभियुक्तैः 'सूत्रात्मा पारिजातः सकल मभिमतं मद्य मर्य स दद्या' इति । एवं प्रकृतमीमांसासूत्रजातस्य पारिजातवत्तत्तद्विद्वदभिमतार्थदायित्वेन स्फुटतया तत्तद्विद्वन्निर्णीतनानार्थेषु तत्त्वार्थस्य दुरवगमतया चैतन्मीमांसा निरर्थं केति चेन्न ॥

सर्ववेदान्तविवरणस्य दुष्करतया दुर्दर्शतया च तदपेक्षया सर्ववेदान्तविषयगतविशयविनिवारणार्थं लघूपायेन मीमांसाकरणस्यैव समुचितत्वात् ॥

नच, सूत्राणां संग्रहरूपत्वेन अन्योन्यविरुद्धनानार्थावकाशदायित्वेन च तादृशबहुविवरणसम्पत्त्या तत्त्वार्थाधिगमो दुर्लभ इति वाच्यम् । सूत्राणां संग्रहरूपत्वेन विवरणापेक्षायां सत्या मपि विरुद्धार्थावकाशदायित्वाऽभावेन सद्विवरणवशतस्तत्त्वार्थाधिगमस्य सुलभत्वात् ॥

नच, परस्परविरुद्धेषु विवरणेषु बहु ष्विदं मेव सद्विवरणमिति निर्णेतुं मशक्यत्वेन तद्वशतस्तत्त्वार्थाधिगमो दुष्प्राप इति वाच्यम् । मतान्तराभिनिवेशवता मल्पमेधसां चेदं सद्विवरणमिति निर्णेतुं मशक्यत्वेपि तदप्यानां सुमेधसां च सद्विवरणमिदमिति निर्णेतुं शक्यत्वात् ॥

तथाहि, सू॥ 'शब्दा देव प्रमित' इत्यधिकरणं 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष' इति कठवल्लीमन्त्रश्रुतः पुरुषः जीवा वा ब्रह्म वेति संशय्य अल्पपरिमाणत्वाज्जीव एवेति पूर्वपक्षं कृत्वा शब्दा देव 'ईशानो भूतभव्य' स्येति चरमश्रुतेशानशब्दस्य ब्रह्माभिधानश्रुतित्वेन ईशानशब्दा देव ब्रह्मेति राद्धान्तितम् ॥

ननु, तत्र भूतभव्यस्येत्यैश्वर्यप्रतिसम्बन्ध्युपादानेन रूढयुग्मेवो न सम्भवति । योगरूढिमतां शब्दानां यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादानेन यौगिकार्थपरत्वात् । अतएव 'पदानि यस्याग्रसरोरूहाणि प्रबोधय त्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै' इति श्लोके सरःप्रतिसम्बन्ध्यग्रपदोपादानवति सरोरूहशब्दे स्थितं पद्मशब्दप्रयोगो दृश्यते । अन्यथा 'उत्फुल्लस्यलनळिनीवना दमुष्मा दुग्धूतस्सरसिरुहोद्भवः परागः' इत्यत्र सरसिरुहशब्दस्येवाऽत्र सरोरूहशब्दस्य रूढयुग्मेवे पद्मपदस्य पौनस्त्यं प्रसज्येत । तस्मादिह ईशानो भूतभव्यस्येति पदद्वयसमभिव्याहारेरूपवाक्येन ब्रह्मलिङ्गमेव बोध्यत इति चेत् । उच्यते । शब्दध्वनमात्रेण समुपलभ्यमानो रूढयुग्मेवो यौगिकार्थप्रतिसम्बन्धिपदेन न प्रतिबद्धं शक्यते । नहि तत्प्रतिसम्बन्धिपदानुपादानेन एव रूढयुग्मेव इति राजाज्ञाऽस्ति । यद्येवं तर्हि पूर्वोदाहृतश्लोके पद्मपदं स्यात्पुनरुक्तमिति चेदत्रेदं मवधेयम् । व्यङ्ग्यार्थप्रधानेषु काव्येषु यस्य पदस्य यौगिकार्थो व्यञ्जनाव्यापारानुकूलस्तत्पदं यौगिकार्थ एवोपक्षिणं ।

मत्वा तदीयरूढार्थसमर्पकं पदान्तरं ननचि दुपादीयत इति न तन्नाशपादानं यौगिकार्थप्रतिपक्षं चन्ध्यु
पादानस्य रूढगुणमेपरिरोधित्वप्रयुक्तम् । तदनुपादानेऽपि 'तत्र परागं लक्ष्मणाभापि सहायं मेकमधु
मेव लब्ध्वा । कुर्यां हरस्याऽपि पिनाकपाणे धैर्येच्युति के मम भान्विनोऽन्ये' इत्यादि तद्दर्शनात् ।
अत्रहि कैमुतिकन्यायोपयोगिनि सारतरायुषत्वव्यतनानुक्रमेण यौगिकार्थ एव पिनाकपाणिशब्द
मुपक्षीणं मत्वा तद्रूपविविधयशिवसमर्पणार्थं पदान्तरं प्रागुक्तम् ॥

किंच - यस्य योगरूढिमतः पश्यमानो तद्वत्स्य कस्याच न तन्नाशपादानं विशेषतः किमपि
प्रथमं गुपादीयते, यथा 'पद्मानि यस्याग्रमोस्त्वा'णीति, यथा वा 'लक्ष्मणं पद्मं मेनाऽस्या लान्गयमरसी
रूढ' मिति तत्पदं तद्विशेषितयौगिकार्थवशीकृतमिति तन्नापि हेतुना तत्र रूढगुणमेषो न भवतीति
वक्तुं शक्यम् । इह तु सङ्काचकाभावा दीशानशब्दयौगिकार्थतया तद्वत्स्य एवाऽर्थो 'भूतभण्डस्ये'
त्यनेन पश्चादनुवदिष्यत इति नाऽत्र तदनुमेपशङ्कावकाशः । एवञ्च वा तद्विशेषानशब्दस्याभिधान
श्रुति शब्दशब्देन विवक्षिता । भूतभण्डयोः प्रवरणोपपदादिगङ्गावकाभावेन असङ्कुचितभूत
भविष्यद्वस्तुजातपरत्वा तन्निमित्तं तत्तु मपि ब्रह्मालिङ्गम् । एतस्मादुपगमाच्च अङ्कुष्ठप्रभितः
परमेश्वर इति निश्चीयते ॥

अत्रैव मुभयोः श्रुतिलिङ्गयो रूपत्ता वपि श्रुतं लिङ्गस्य दुर्बलत्वेन भूतभण्डशितृत्व
रूपलिङ्गमास्ताम् । शब्दा दीशानशब्दरूपाभिधानश्रुतिमात्रा देव अङ्कुष्ठप्रभितः पादोऽयम् एवेति
शब्दा देवेति भगवता बादरायणेन राक्षान्तितम् ॥

अत्र केचि दीशानशब्दस्याऽभिधानश्रुतित्वाऽभ्युपगमं अस्य शास्त्रस्य नारायणपरत्वं
व्याहन्ये तंति मन्यमानाः यौगिकार्थपरत्वं मे गामीकृत्य 'दीशानो भूतभण्ड' स्येति पदद्वय
समन्विष्याहाररूपवाक्या दिति व्याचक्षते । तदिदं विवरणं सूत्रादिरूढम् । तथा हि, सूत्रकृता
भूतभण्डेशितृत्वरूपलिङ्ग मपि शब्दा दुर्बल मिति ततः प्रचलत्या श्रुत्या ब्रह्मणि निर्यायमाणं
परैः लिङ्गा दपि दुर्बलस्य वाक्यस्य प्रमाणीकरणान् । शब्दः श्रुतमात्रं स्तदर्थान्वगमं मन्तरेणैव
अङ्कुष्ठमात्रः परमेश्वर इति निश्चिनोती त्येवकारेण दीशानशब्दगतमिदं वृत्तयति भगवति बाद
रायणे तदनभ्युपगमा देवकारवैयर्थ्या च परेषां विवरणं सूत्राऽननुगत मिति दिशत मेव । एतादृश
मपि विवरणं तत्राऽभिमानवता मल्पमेघसां च स दिव प्रतिभासमान मपि निरभिमानिनां
मुमेघसा मस देवेति स्फुटं विज्ञायत एव ॥

अन्ये च 'परिणामा' दिति भगवति सूत्रकृति परिणामकारणत्वाद् निश्चिन्वति हन्त
तश्चिरादृत्य विवर्तवादं मुपनिबध्नन्ति । इदं पूर्वोक्तसूत्रं गित्यपि न तै स्मृत्यते । येन विवर्तः सम्मतः
सूत्रकर्तु रिति त्यभ्युपगन्तुं युज्येत । त एव हि परस्तात् सूत्रकृत् परिणामकारणत्वाद् चाश्रयति

सगुणे षूपासने षूपयोक्ष्यत इति ब्रूते । एतेन परिणामवादः सूत्रकृतः स्सम्मत इति तदुक्त्याऽपि स्फुटीभवति । एवं 'कर्ता शाम्भार्यवत्वा' इति जीवस्य कर्तृत्वं सिद्धान्तिते तद्विषयं तद्विरुद्धं मकर्तृत्वं मूरीकृतं ॥

तथा 'उत्क्रान्तिगत्यागतीना' मिति जीवस्याऽणुत्वे सूत्रकृता सिद्धान्तिते तन्निराकृत्य तस्य विभुत्वं मापादयन्ति । तदेतत्सूत्रविरुद्धम् । तथाहि, उत्क्रान्तिगत्यागतीना मिति उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणेन जीवः परिच्छिन्न इति प्रतिज्ञाय, ततः 'नाऽणु रतच्छ्रुते रितिचे ज्ञेय राधिकारा' इत्यत्र श्रुतिषु 'महा नज आत्मा' इत्यादिना जीवस्य महत्त्वं श्रुते व्याकुप्ये इत्यादिष्वपि, इतराधिकारात् तद्विभुत्वं ब्रह्मप्रकरणे निबद्धं मनो नेदं जीवगत मिति कण्ठरवेणैव विभुत्वं निराकृत्य, ततोऽपि 'स्वशब्दोन्मानाभ्यां च' इत्यादिभिर्बहुभिः सूत्रै रणुत्वं निर्धारितम् । एवं सति 'तदुणसारत्वा तद्वचपदेशः प्राज्ञव' इति सूत्रे 'तदुणमारत्वा तु' इति तुशब्दं मेकं प्रक्षिप्य 'तुशब्दः पक्षं व्यावर्तय'तीत्यारभ्य आदितः सूत्रेषु निर्धारितं सिद्धान्तं स्ववचनैः प्रतिक्षिपन्ति । इदं सूत्रविरुद्धं मिति विशदम् । तथाच, पूर्वोदीरितपक्षव्यावृत्तिः सूत्रकृदभिमत इत्यभ्युपगन्तुं न युज्यते । यदि विभुत्वं मेव जीवस्य सूत्रकृदभिमतं स्यात् तर्हि तेन तदेव कण्ठरवेण प्रतिज्ञायाऽणुत्वं निराक्रियेत । न तथा क्रियते । अथ कण्ठरवेण बहुभिः सूत्रै र्विभुत्वं निराकरणपूर्वकं मणुत्वं निर्धार्य परंता तुशब्देन पूर्वोक्तपक्षव्यावर्तने तस्य प्रताकरत्वं मेव सिद्ध्येत् । तुशब्दोहनीयेन सिद्धान्तेन कण्ठरवेण बहुसूत्रसमर्थितं स्यादर्थस्य व्यावर्तनीयत्वात् सूत्रकृता कण्ठरवे णोदीरितः स्वर्गोऽपि व्यावर्त्यः । तुशब्देन मयोक्तीत एव सिद्धान्त इति वक्तुं हन्तः कोऽनुक्षमेत । विमर्शने, तुशब्द एव न दृश्यत इत्यतः श्चित्रं किं मपरम् ॥

अन्यं च 'कार्यं बादरि रस्य गत्युपपत्ते' इत्यधिकरणे कार्यं मित्यादिना निगदितं पूर्वपक्षमेव सिद्धान्तीकृत्य तदनन्तरं सिद्धान्ततया निबद्धं 'परं जैमिनि मुख्यत्वा' इत्यादिकं पूर्वपक्षतया विवृतम् । एवं वैयासिकं सिद्धान्तं मेव पूर्वपक्षीकर्तुं कं पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्याऽयं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः । कार्यं बादरि रित्यादिनेति स इदानीं सूत्रे रे वोपदर्श्यते । परं जैमिनि मुख्यत्वा इत्युक्तम् । यदि सूत्रकृत्परं जैमिनि रित्यादिकं पूर्वपक्षतयाऽभिप्रेयात् तर्हिदं सूत्रं पुरस्तादेव निबध्नीयात् । अथ यदि स पूर्वतः सिद्धान्तमुत्तरतश्च पूर्वपक्षं निबध्नीयात् तर्हि नूनं स जना न्वञ्चयेत् । न तेन हि भगवता प्रतारकेण भाव्यम् । तस्मा दयं मयो न सूत्रकृदभिमत इति विज्ञायते । एतेन हन्तः वैयासिकौ पूर्वोत्तरपक्षौ परमते व्यत्यासं गता विति विशदम् । एवमेतादृशविवरणानि सूत्रविरोधे नाऽसद्विवरेणा नीति सुविज्ञेयतया सद्विवरणतः स्तत्त्वार्थवेदनं सुलभं मि त्यञ्चं बहुना ॥

तदारम्भो ह्यत्र, किं पुन्यार्थः । पुन्यार्थो हि निरुपाधिकप्रेमद्वेषागपदयोः

ननु, अन्ये किल वेदान्तानां कश्चिदर्थं स्वबुद्धिबले नैव निर्णीय 'यथा चायं मर्थं सांभिं वेदान्तानां तथा वयं मस्यां शारीरकब्रह्मगीमांसायां प्रदर्शयिष्याम इति वदन्ति । अयं हि भाष्यकारः 'इहौपनिषदी भीमांसा समारभ्यत' इति वदति । एतं नाऽयं भाष्यकर्तुः वेदान्तार्थं निर्धारणपटीयसी संमुषी न विद्यत इति गम्यतं । गतश्चाऽयं भीमांमानुमतं न । यथा वेदान्तानां मर्थं निर्धारयितुं भीहंत । परोक्षादिशा तु भीमांसासम्पत्तिं गनपेक्ष्य वेदान्तानां मर्थं स्वयं मेव निर्णेतुं युज्यत इति च प्रतिभा । तीतिनं दुच्यतं । यद्यपि यथा चाऽयं मर्थं त्र्यादिक्चनेन वेदान्तानां स्वबुद्धिनिर्धारितं मेव कश्चिदर्थं गीमांसायां प्रदर्शयितुं वेदाऽन्येषां भृशम् इति तदु वीरितविधया वेदान्तार्थं स्वयं मेव निर्णेतुं युज्यत इति च प्रतिभा त्येव । तथापि न तदीयो मार्गः प्रामाणिकानां हृदयक्रमः । तथाहि - श्रुत्यन्तार्थनिर्धारणार्थं मेव समारभितं गितं गुत्तरं भीमांसाशास्त्रं भगवता बादरायणेन । श्रुत्यन्तसूक्तीनां मापानतः परस्परविरोधादिना संशय जनकत्वं मन्तरा नेदं शास्त्रं प्रवृत्तिं मर्हति । संशयादे भीमांसाज्ञत्वान् । तत्तिर्णय्य तु विद्य तेषां भेदं शास्त्रं । अतश्च श्रुत्यन्तानां स्वाभिमतार्थं मानिश्चिद्वीर्युभि रपीदं वेदाऽवशतो व्याख्येयं मासी च्छास्त्रम् । यतश्च वैदिका स्सर्गे वेदान्तार्थं नैयामिकभीमांसाऽननुगतं नाऽनुमोदन्ते । अतएव क्लिपऽन्यै रपि यथा चाऽयं मित्यादिना निगद्य स्वाभिमतार्थं प्यत्रैव प्रदर्शनीय आसीत् । आतश्च, यथा धर्मभीमांमानुगतो वेदार्थं मन्था नैयामिकगीमांसासम्पत् एव वेदान्तार्थः परमार्थ इत्यभिप्रेत्य 'इहौपनिषदी भीमांसा समारभ्यत' इत्याह । एतं नास्या भीमांसायाः स्वरससिद्ध एव वेदान्तार्थं आदर्तव्यं इति सिद्धम् । अन्यगीमानां हि विवरणानां मसुत्रानुसारित्यं प्रायः प्रत्यधिकरण व्यक्तीभवप्यति ॥

ननु, तर्हि ब्रह्मणः स्वरूपप्रमाणसाधनफलं विचारार्थं 'जन्मा यस्य गत' इत्याद्यं शास्त्रं मारम्भणीयम् । किं माद्यसूत्रे नेत्याशङ्क्य तद्व्यावृत्त्यर्थं शङ्कापतुष्टयं प्रदर्शयति तदारम्भ इत्यादिना ॥

ननु, अनुबन्धचतुष्टयं शास्त्रस्यैव ननु तदारम्भस्य । कयं मत्र 'तदारम्भो ह्यत्र किंपुरुषार्थः' इत्यादिना निगद्यत इति चे दुच्यतं । शास्त्रगतं मेव तत्तदारम्भ उगचारेण व्यसिद्धयतं । अनुबन्ध चतुष्टयं मन्तरा शास्त्रारम्भ स्येवाऽनुपपन्नतया यच्छास्त्रस्य प्रार्थिकं त तप्रथमप्रवृत्तिरूपस्याऽऽरम्भ स्याऽपि भवती त्यारम्भगततया निदेशो न विरुध्यते । किंपुरुषार्थ इति । निप्रयोजनक इत्यर्थः । ननु विचारशास्त्रस्य विचार्यनिर्णयः प्रयोजनमिति विदितम् । किं मत्र प्रष्टव्यं मित्याशङ्क्याह पुरुषार्थो हीति ॥ मुख्यपुरुषार्थभूतयोः सुखदुःखनिवृत्त्यो रन्यतरण्यवसायित्वे नैव विचार्य

सुखदुःखयोः प्राप्ति रत्यन्तनिवृत्तिर्वा । कश्चेहाधिकारी, यथार्थित्वादयो धर्माः; किं मस्य विषयः, यत्प्रसिद्धं मनतिप्रसिद्धं च सन्देहजालसमारूढं वर्तते; कस्याऽनन्तरं मस्याऽरम्भः यस्य नियतप्रयोजकतया पूर्वभावित्वं भवगम्यत

निर्णयस्य प्रयोजनत्वं सुपपादनीयम् । न ह्येतं दुपपद्यते । तथाहि - सांसारिकं सुखदुःखं निवृत्त्यो रन्यतरं दस्य प्रयोजनं मुत संसारनिवृत्तिरूपापवर्गकालभावित्वेनाभिमतम् । नाद्यः, तत्र प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः, अनादेः संसारस्य निवर्तयितुं शक्यत्वादिदिति भावः । कश्चेति ॥ अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रै रपर्युदस्तो वैदिककर्म ण्यधिकारी त्थार्थित्वादयो गुणा स्ताव द्वाच्याः । न ताव दे वाऽत्राधिकारिविशेषणम् । किन्तु 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदं भाया न्नाऽस्त्यकृतः कृते'नेत्यादिवचनै र्नित्यानित्यवस्तुविवेकादयो पीत्यभिमतम् । तन्नोपपद्यते । 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भव' तीत्यादिवाक्यैः कर्मफलानां मपि नित्यत्वावगमेन तद्विवेकाऽसम्भवादिदिति भावः ॥

किं मस्येति—यत्सामान्यतः प्रसिद्धं विशिष्टं व्याऽप्रसिद्धं च संशयात्पदं भवति स एव विषयः । ततश्च, यदि 'अयं मात्मा ब्रह्मे' त्यादिश्रुत्यनुसारेणाऽहं मि त्यनुभूयमानो जीव एव ब्रह्मेति मतं तदाऽतिप्रसिद्धत्वात् न तस्य विषयत्वम् । यदि 'यं न्मनसा न मनुत' इत्यादि श्रुत्यनुसारेण वाङ्मनसातीतं ब्रह्मेति मतं तदाऽत्यन्ताप्रसिद्धत्वात् न तस्य विषयत्वमिति भावः ॥

कस्याऽनन्तरं मिति — न कर्मविचारस्याऽनन्तरं मस्याऽरम्भः । तस्याऽत्र प्रयोगाभावादिदिति भावः ॥

ननु, अनुबन्धचतुष्टयाक्षेपप्रस्तावे प्रयोजनाधिकारिविषये प्वनुपपन्नत्वाशयविशिष्टतया पृष्टे प्वनेन प्रयोजनेन विषयेण वाऽस्य शास्त्रस्य कः सम्बन्ध इति प्रष्टव्येऽत्र पूर्ववृत्तविशेषप्रश्नो न सङ्गच्छते । किं च विषयप्रयोजनवतः शास्त्रस्याऽरम्भे पूर्ववृत्तविशेषो नाऽपेक्ष्यत एव । 'अथ योगानुशासनम्', 'अथ शब्दानुशासनम्' मित्यादौ पूर्ववृत्तविशेषस्याऽदृष्टत्वादिदिति चेन्न । अस्याऽयं विषय इत्युक्ते तेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति, अस्येदं प्रयोजनमिति त्युक्ते तेन कार्यकारणभावः सम्बन्ध इति च तत एवाऽवगन्तुं शक्यत्वेन शास्त्रस्य विषयप्रयोजनाभ्यां सम्बन्धस्य पृथक्प्रतिपादनीयत्वाऽनपेक्षणात् ।

अथ तत्तत्सम्बन्धानुपपत्तिशङ्काया अपि विषयत्वप्रयोजनत्वाऽनुपपत्तिशङ्कारूपत्वेन न पृथङ्निरूपणावश्यकता । नच, विषय एवाऽनन्यलभ्यत्वाकारो विषयत्वरूपः । प्रारिप्सितशास्त्रेण शक्यप्रतिपादनत्वं सम्बन्ध इत्यवान्तरभेदस्य विद्यमानतया पृथक्सम्बन्धनिरूपणं भावश्यकमिति

इति श्रोतृजनमनश्शङ्काशूकसमुन्मूलनाय सर्वज्ञशिखागणिना भगवता
व्यारेण समवतारित मिदं सूत्रम् ॥

अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा

इति इदं मेकं माधिकरणम् ॥

वाच्यम् । यत्प्रसिद्धं मनतिप्रसिद्धं च संशयास्पदं तद्द्विष्य इति प्राकृत्यतत्वेन शक्यप्रतिपाद-
नत्वविशिष्टस्यैवाऽनन्यलभ्यत्वस्य विषयत्वरूपत्वात् । अत्र हि मामान्यतः प्रसिद्ध्या शक्य-
प्रतिपादनत्वम् । विशिष्याऽप्रसिद्ध्याऽनन्यलभ्यत्वं च न्यन्यतः ॥

यद्यपि पूर्ववृत्तं न सार्थकम्, तथाऽपि तद्यत्र तत्रैव शास्त्रेऽगृह्यतुष्टयं मन्यत्र तु
तत्क्षयमेवाऽस्तु । यद्येवम् तर्हि पूर्ववृत्ताभावेनाऽत्र शास्त्रारम्भाक्षेपः कः यद्यत इति चेत् तत्रैव
माकूलम् । धर्मविचारं पूर्वभाविनो मपेक्षयाऽस्य शास्त्रारम्भः इति सिद्धान्ती मन्यतः । तन्न
युज्यते । धर्मविचारस्याऽत्राऽनुपयोगात् । नच तस्य चित्तशुद्धौ वृत्तयोग इति वाच्यम् ।
जन्मान्तरानुष्ठितं नैव कर्मणा तत्सिद्ध्या तदर्थं कर्मविचारस्याऽनपेक्षितत्वात् । अतः सिद्धान्त्यमि-
मतपूर्ववृत्तसंबन्धाक्षेपोऽपि ब्रह्मविषयाक्षेपवत्तुष्टयः ॥

ननु, पूर्ववृत्तविषये नियमाभावेन सिद्धान्तिनो धर्मविचारस्य पूर्ववृत्तान्ताभिमानो व्यसक्त-
इति चेत् बुद्ध्यतः । यदि पूर्ववृत्तं योगानुशामनादां विव न विवक्षितं तर्हि तथैव स्यात् । प्रवृत्तं
'परीक्ष्य लोकां न्कर्मचिन्ता' नित्यादिना जिज्ञासाधिकरणात्पयनाक्येन तत्र तत्र तत्तर्गनिर्णयार्थं
परिगृहीतैः श्रुतिलिङ्गादिभिश्च तद्व्युत्पादकस्य धर्मविचारस्य पूर्ववृत्ततया विवक्षितत्वादिनि ।
एतच्छङ्काचतुष्टयपरिनिहीर्षं यैव शास्त्रकृता प्रवर्तितं मिदं मादिमं सूत्रं हि त्यागयेत् नाऽहं
श्रोतृजनंत्यादिना ॥

अत्रैकैकशङ्काश्रयपरिपक्षनिराकरणार्थं किं मिदं माधिकरणचतुष्टयं भित्तिशङ्काधाहं
'इदं मेकं माधिकरणं' मिति ॥

इदं शास्त्रं नाऽरम्भणीयं मिति शास्त्रानारम्भरूपपूर्वपक्षं स्वैकार्थाश्रयत्वेन पूर्वपक्षहेतूनां
'नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शास्त्रान्तरे कर्मभेदः
स्या' इति जैमिनिसूत्रदर्शितानां नामरूपाग्नीनां भिव भिन्नत्वे प्येकाधिकरणत्वं मेवं त्यागयः ॥

विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयसंगतीना माधारत्व मिहाऽधिकरणत्वम् ॥

अत्राऽथशब्दोऽयं मानन्तर्यार्थः । ननु ‘अथ योगानुशासन’ मित्यादावि वाऽधिकारार्थः । अधिकारो हि प्रारम्भः । न खलु ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्तव्यत्वेन प्रारम्भयोग्या भवति । सा किल विषयरामणीयकमात्रसंभाव्या । ‘ओङ्कारश्चाऽथ शब्दश्च द्वा वेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मा न्माङ्गलिका बुभौ’ इति स्मृते रय मथशब्दो मङ्गलार्थो न वर्णनीयः । जिज्ञासायां मङ्गलार्थं स्यान्वयाऽसम्भवात् । शास्त्रारम्भे शिष्टाचारपरिपालनार्थं मङ्गलाचरणं तु

ननु आधारोऽधिकरणम् (पाणि १-४-४५) इति विदितम् । इदं केपा माधार इत्यधिकरणशब्देन निगद्यत इत्याशङ्क्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तविवरणमुखे नाऽधिकरणगता नवयवा न्प्रति पादयति विषयसंशयेत्यादिना—सिद्धान्तस्य निर्णयावसानत्वरूपविशेष मभिप्रेत्य सिद्धान्तनिर्णये त्युक्तम् । केचि त्प्रयोजनेन सहाऽधिकरणस्य पञ्चावयवान् वदन्ति । अन्ये सङ्गत्या सह । तदुभय सङ्गहार्थं वा । निर्णीयते नितरां प्राप्यत इति व्युत्पत्त्या निर्णयशब्देन प्रयोजनं विवक्षितम् । सङ्गतिः शास्त्रद्विकाऽध्यायपादपेटिकापूर्वाधिकरणरूपप्रतियोगिभेदात् षोढा भिद्यते । पूर्वाधिकरण सङ्गति राक्षेपापवाददृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिभेदेन भवति बहुविधा । सा तत्रतत्राऽधिकरणे व्यक्ती भविष्यति । इह प्रथमं सूत्रपदानि दिवृणोति अत्राऽथशब्द इति ॥

अथशब्दस्याऽनेकार्थत्वेपि ‘प्रसिद्धतरार्थग्रहणे सम्भव त्यप्रसिद्धार्थग्रहणं न कार्य’ मिति न्याये नाऽनन्तर्यार्थकत्वं मुचित मित्याशयः ॥

ननु ‘अथ योगानुशासन’ मित्यादिना शास्त्रारम्भे अथशब्दः स्याऽधिकारार्थत्वं दृष्ट चरम् । ततोऽत्राऽपि तदेव युज्यत इत्याशङ्क्याह ननु ‘अययोगानुशासन’ मित्यादा विवेति—नच जिज्ञासाशब्दस्य ‘धर्मं ज्ञातुं मिच्छेत्’, ‘तं द्विजिज्ञास’ स्वेत्यादिलौकिकभौतिकप्रयोगप्राचुर्या द्विचारपरत्वं पलब्ध्या तादृशास्य ग्रहणे विचारस्य प्रारम्भयोग्यतया स्वरूपप्रमाणादिमुखेन प्रत्यधिकरणं विचारस्य क्रियमाणत्वाच्च । ‘योगानुशासनम्’, ‘शास्त्रं मधिकृतं वेदितव्य’ मित्यादिव ब्रह्मविचारात्मकं शास्त्रं मधिकृत मिति विवरणे नाऽसामञ्जस्य मिति वाच्यम् । आनन्तर्यार्थकत्वेन विशिष्टाधिकारलाभे सम्भव त्यधिकृतत्वमात्रद्योतक स्याऽधिकारार्थत्व स्याऽनुचितत्वात् ॥

अन्वयाऽसम्भवा दिति—जिज्ञासां प्रति मङ्गलस्य कर्तृकरणादिभावे नाऽनन्वया दित्यर्थः । यद्यपि ‘अथैवं मन्यस’ इत्यादौ पश्चान्तरपरिग्रहोऽप्यथशब्दार्थतया दृश्यते तथापि तादृशार्थोऽत्र

वर्णध्वनिमात्रेण कल्प्यते। न चायं पक्षान्तरपरिग्रहार्थः। पूर्वमेकस्याऽनुक्ततया तत्प्रसङ्गासम्भवात्। नच भोजनगमनादिव दनियतं यत्किञ्चित् पूर्ववृत्त मपेक्षयाऽयं मथशब्दप्रयोगः। नियतसामग्रीभूतस्य कस्यचिदत्र विवक्षितत्वात्। यस्यसंपत्तिरिहाऽधिकारिविशेषणतया ब्रह्मविचारस्य साधनं तत्र पूर्वभावितीति विज्ञायते। अथाऽष्टवर्षत्यादिशुक्लब्राह्मणाद्युपयुक्तोपनयनसंस्कारपूर्वकस्य ‘अध्यापनोऽध्ये

न सम्पत्तिरिति। पूर्वं कस्यचिदपि पक्षस्याऽनुपन्यासादि त्यागिणे त्याऽहं नचाऽयं गिति—एवं मथशब्दस्याऽर्थान्तरादिकक्षेपेणाऽनन्तर्यपरत्वे व्यसत्यागितं नियतसामग्रीभूतं किञ्चित् तद्वृत्तं निर्दिष्टारयिषुः पक्षान्तरं निराकरोति नचाऽयं गिति। अनियतस्य निष्प्रयोजनस्य च कस्यचिदस्य विवक्षायां रात्रकृतोऽनवधेयवचनत्वप्रसङ्गादिति भावः। तर्हि अध्ययनं प्रवृत्त्या मस्तिव त्याशङ्काहं अर्थेति ॥

ननु ‘अध्यापनविधि रध्ययनस्याऽनुष्ठानक’, न स्वर्गाधि निर्निर्गोऽयत्या’ इति प्राप्ता करादन्ति। तथाहि- उपनयनपूर्वकाध्ययनादाचार्यकं निष्पद्यते। ‘उपनीय तु यः शिष्य’ मित्यादिस्मरणान्। तदनुसारेण ‘अष्टवर्ष ब्राह्मण मुपनयीत। त मध्यापयी’ इत्यात्मनेपदबलादुपनयने प्रतीयमानस्याऽचार्यकहेतुत्वस्य तर्हि त्याग्यापनद्वारकत्वकल्पनोचित्यात्। नचाऽचार्यक साधननिष्पाद्य माहवनीयत्वादिकमिवाऽलौकिकातिशयरूपत्वेन न स्यात्। पुरुषार्थरूपमिति वाच्यम्। तस्य तथापि त्वेपि ‘आचार्याय प्रियं धनं माहुर्येति श्रुतं दक्षिणादानादिहेतुतया गौणपुरुषार्थरूपत्वात्। ततश्च तत्कामोऽध्यापनविधौ नियोज्य इति सनियोज्यकेन तेन विधिनाऽध्यापनं तावत्प्रयुज्यते। तद्यपि लौकिकेनाप्यध्ययनं सम्भवति तथाप्युपनयनद्वारा यिहि तस्यैवाऽध्ययनस्य तेन प्रयुक्तिरित्येष्टव्यम्। कथं मितिचेत्। उपनयनं तावदध्यापनाङ्गम्। ‘उपनीय तु यः शिष्य’ मिति स्मृता बुपनयनाध्यापनयोस्समानकर्तृकत्वप्रतिपादनात्। ‘अष्टवर्ष ब्राह्मण मुपनयीत त मध्यापयी’ इति श्रुतौ तच्छब्दगृहीतोपनीतस्याध्यापनान्वयावगमात्। उपनयीतित्यात्मनेपदस्य त्याग्यापनकलस्याचार्यकस्योपनयनफलत्वप्रतिपादनाच्च। एवं मध्ययनस्याऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वे अध्यापनविधिना लब्धानुष्ठानस्याऽध्ययनस्याऽधिकार्यपेक्षाभावाद्दूर्यज्ञानकागस्याऽधिकारिणोऽकल्पनीयत्वेनाऽर्थज्ञानस्याऽध्ययनं प्रति फलोपकार्यङ्गत्वाभावात्। विचारे वेदाध्ययनस्य नियतसामग्रीत्वेन पूर्ववृत्तत्वं न सिद्धयेति त्याशङ्काऽध्ययनस्याऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं निराकर्तुं माह अष्टवर्षत्यादिशुक्लब्राह्मणाद्युपयुक्तोपनयनसंस्कार इत्येति ॥

अत्रेदमवधेयम्। उपनयनमुपनेयब्राह्मणार्थम्। ‘कस्मिन् ब्राह्मणमुपनयीत, धीष्णे राजन्यम्, शरेदि दैश्य’ मिति द्वितीयाश्रुतिमिदं तथाऽवगमात्। तदर्थत्वं च तस्य तृतीय

कार्याध्ययनाङ्गत्वे नाऽन्योपयुक्तत्वे इति युक्तिं सूचयितुं ब्राह्मणाद्युपयुक्ते त्मुपनयनविशेषणम् । किंच, 'भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कार मर्ह' तीति न्यायेन संस्काररूपक्रियायाः कर्मार्थत्वस्य कार्यान्तराङ्गत्वेनैव निर्वाह्यतया उपनयनसंस्कृतस्य भूतोपयोगाभावात् । भाव्युपयोगे वक्तव्ये तस्याऽध्यापनाङ्गत्ववादिनाऽपि 'अध्ययनं कुर्वन्माणवक स्तद्वद्वारा तस्याऽङ्गं भव' तीति वक्तव्यतया उपनयनं पूर्ववृत्ते सति प्रथमोपस्थित मुपनेयगतत्वे ना न्तरङ्गं चाऽध्ययनं प्रत्येवाऽङ्गत्वं युक्तम् । न त्वध्यापनं प्रतीत्यमु मर्थं युक्त्यन्तरं च सूचयितुं मुपनयनाङ्गकस्येत्यनुत्तवा उपनयनसंस्कारपूर्वकस्येत्युक्तम् ॥

अनेन उपनयनाध्ययनयो राम्नानपौर्वापर्यं मध्यत्र साधकं विवक्षितम् । 'स्वाध्यायोऽध्ये तव्य' इत्युत्तरवाक्यान्वयिनोऽध्ययनविधिग्रहणस्य काकाक्षिन्यायेन पूर्ववाक्येऽप्यन्वयात् । एवं च उपनयनस्य द्वितीयाश्रुत्या उपनेयार्थत्वेऽवगते 'किमर्थं मह मुपनयनसंस्कारे णाचार्यसमीपं प्रापित' इति कार्याकाङ्क्षा उपनयनविधयन्तरं कर्तृकतया विहितस्याऽध्ययनस्य कर्त्राकाङ्क्षया चोप नयनाध्ययनयो रेकवाक्यता भवतीति वाक्यप्रमाणं नाऽपि तस्याऽध्ययनाङ्गत्व मिति तेन सूचितम् ।

ननु, उपनयनं त्यात्मनेपदश्रुतिं वाक्यप्रमाणा द्बलव तीति चेन्न । तस्या वाक्येन विरोधाऽभावात् । तथाहि, आचार्यकहेतुत्ववैशिष्ट्यं समीपप्रापणरूपे धात्वर्थे न प्रत्याख्यते । नत्वाहत्य धात्वर्थं स्याऽध्यापनाङ्गत्वं बोध्यते । 'समाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिगिगणनव्ययेषु नियः' (पाणि १-३-३६) इत्याचार्यकरणविशिष्टे धात्वर्थे न्यते रात्मनेपदविधानात् । तच्चाचार्यकहेतुत्वं साक्षा दुपनयनस्य न सम्भवति । 'उपनीय तु यं दिशिष्यं वेदं मध्यापये द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत' इति तस्योपनयनपूर्वका यापनफलकत्व स्मरणान् । किं त्वध्यापनद्वारे त्यनया प्रणादिकया तस्याऽध्यापनाङ्गत्वं प्रत्याख्यत इत्युपपाद नीयम् । एवं च, द्वारचिरे तस्याऽध्ययनाङ्गत्व मेव सिध्यति । कथं - उपनयनं स्याऽध्यापनं निर्वर्तकत्वं मपि न साक्षात् । किं न्तूपनयनेन विना नोपनेय स्याऽचार्यसमीपप्राप्तिः । तां विना नाऽध्ययनम् । अध्ययनं विना नाऽध्यापन मिति तदपि परम्परयोपपादनीयम् । एवं चास्यां परम्पराया मध्ययनस्य प्रथमनिविष्टत्वा दुपनेयगतत्वे नान्तरङ्गत्वा दुपनेयसंस्कारप्रतिपादक द्वितीयाश्रुत्यनुग्रहात् । 'उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतिरसंस्कारः' (आपस्तम्बधर्मसू॥ प्र. १-१-४-१-९) इति स्मृत्यनुग्रहा च तस्याऽध्ययनाङ्गत्व मेव सिद्ध्यति ॥

किंच आत्मनेपदश्रुत्यै वाऽध्ययनाङ्गत्व मुपनयनस्य सिद्ध्यति । सम्माननेत्यादिसूत्रेण आत्मनेपदविधानस्याः कर्त्रभिप्रायार्थत्वात् । क्रियाफलस्य कर्तृगामितायां न्यते रात्मनेपदस्य 'स्वरित मित' इत्यादि सूत्रेणैव सिद्धत्वात् । न च उपनयनं प्रत्यङ्गित्वेन उद्देश्यं स्याऽध्यापनस्य

तव्य' इति स्वविधिप्रयुक्ततया नित्यप्राप्तस्य नियमोपागिताचार्यमुख्यलब्धाक्षर

तत्फल म्याऽध्ययकस्य च कर्तृगतत्वेऽपि तस्याऽध्यापनाङ्गतायां द्वारभूतोपनयनजन्यसंस्कार
स्याऽद्वर्तृगतत्वादात्मनेपः नोपपद्यत इति वाच्यम् । यत्प्रधानं फलं मुनिद्वयं क्रियारम्भस्तस्य
कर्तृगतत्वाऽकर्तृगतत्वोरेव पदव्युत्पत्त्याप्रकरणविषयत्वात् । अत एव गृहीतकारणं 'स्वयन्तिजित'
इत्यादिमूर्त्तं यस्य कस्यचिद्वत्फलस्य कर्तृगागित्यमात्रेण आत्मनेपदार्थान्न 'पचन्ति पाचकाः',
'यजन्ति याजकाः' इत्यत्रात्मनेपदं स्यात् । तत्राऽपि दक्षिणादे कर्तृगागित्या दित्या
शङ्कानिराकरणा योक्तं 'क्रियायाः फलं प्रधानभूतं यदर्थं मयी क्रिया आरभ्यते' इति ।
तस्मात्संस्कारमात्रं स्योद्देशफलतामप्यनन्तरं निष्कर्षं तस्य गुणनयनं न स्मृतत्वा इति संस्कारस्य
कैमर्यक्याकाङ्क्षायां मर्षज्ञानफलकमध्ययनमेव तस्योद्देश्यं फलमिति युक्तम् । न तानार्थकं
फलकमध्यापनम् । अकर्त्रभिप्रायार्थात्मनेपदश्रुतिविराभात् ॥

नच, 'उपनी य तु यद्विशिष्य' मिति स्मृतिगतत्वात्तुत्या उपनयनाध्यापनयोस्समान
कर्तृकत्वं भवगम्यते । तच्च नैकप्रयोगतां विनेति प्रयोगैक्येन उपनयनास्यऽध्यापनाङ्गत्वं सिध्यति ।
उपनयनमुपनेयामक्तिं सम्पाद्य तृतीये नाऽध्ययनं नाऽध्यापनं निर्दिष्टं तु क्षममिति दृष्टद्वारात्वा
दुपनयनस्याऽध्यापनाङ्गत्वं नैव प्रयोगैक्यनिर्वाह इति वाच्यम् । श्रुत्युपगतस्य उपनयनाऽध्यय
नाङ्गत्वस्य यच्छब्दयोगादनुवादमरूपस्यास्मृत्या बाधितुं मशक्यत्वेन स्मृतिगतत्वात्प्रत्ययस्य
'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमं यजेत' इत्यत्र त्वाप्रत्ययस्यैव पौर्णपर्यमात्रपरतया नैतव्य
त्वात् । तस्मादुपनेयार्थत्वेन श्रुतमुपनयनमध्ययनाङ्गमेव भवति । न त्वध्यापनाङ्गमिति सिद्धम् ॥

अपि चाऽत्र अष्टवर्षत्वादीत्यादिशब्देन काम्यकल्पणाणां षोडशपर्यन्तानि गृह्यन्ते । यथा
'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत, गर्भकादशेषु रामन्य, गर्भकादशेषु इय' इति प्रकृत्य 'अथ
काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मर्षिसकामं, मष्टमे आयुष्कामं, नवमे तेजस्कामं, दशमे अजायकामं, मेका
दश इन्द्रियकामं, द्वादशे पशुकाम' इति । अत्र उपनयनाश्रितानां वर्गोपशेषरूपाणां गुणानां
मुपनेयार्थत्वेन तद्व्याप्तस्य प्रधानभूतस्योपनयनफलम्याऽपि तदर्थतः सम्प्रतिपत्तेः । एतं काम्य
कल्पपर्यालोचनया उपनेयार्थं स्याध्ययनस्यैवोपनयनमङ्गमिति सिद्धयतीत्याशयः ॥

एवं मुपनयनस्याऽध्ययनाङ्गत्वं सिद्धं विहिताध्ययनस्याऽध्यापनार्थान्नप्रयुक्तत्वाभावा
त्स्वविधिप्रयुक्तमेव अध्ययनं भवति । अध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वं एव नित्यत्वं दनुष्टानं सिद्धं चेत्,
न त्वध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं इत्याशयेनाह— स्वविधिप्रयुक्ततया नित्यप्राप्तं भवेति ॥

अध्ययनं हि नित्यम् । तदङ्गस्योपनयनस्य नित्यत्वात् 'अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथा
कालं मसंस्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यर्थविगर्हिताः', 'योऽनघीत्य द्विजो वेदा नन्यत्र

ग्रहणरूप स्यादर्थज्ञानफलस्य वेदाध्ययनस्य ब्रह्मविचारा त्पूर्वभावित्वं युक्तम् ।

कुस्तं श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्व माशु गच्छति गान्धर्व' इति तदभावं दोषस्मरणात् ।
अध्यापनविधौ स्तु काम्यतया तत्प्रयुक्तत्वे त्वध्ययनस्य न नित्यत्वं सिद्धये दिति ज्ञेयम् ॥

न न्वध्ययनविधेः सर्वशाखाधिपत्यत्वं स्वविधिना प्यध्ययनस्य प्रयुक्तिर्न सम्भवत्यशक्या
नुष्ठानत्वा दित्याशङ्क्य स्वशाखामात्रविषयोऽध्ययनविधिः, ननु सर्वशाखाधिपय इत्याशयेन
'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यध्ययनविधि रूढाहृतः ॥

नियमोपागि तेति—अनेना प्यध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वं मूरीकरणीय मित्याशयः ।
तथा हि, यावद्वृद्धपगिममा सद्याचार्याधीनेन शुश्रूषादिनियमै स्तदुपासनापरेण माणवकेन कर्तव्यतया
भव त्यध्ययन मतिरंशसाध्यम् । एतादृशं कर्म ण्यन्यपुरुषगाम्याचार्यकसिद्धयर्थं कथ मन्यः
प्रवर्तेत । दिशिणां च कथं दद्यात् । तस्मा दिदं स्वविधिप्रयुक्त मेवेति ग्राह्य मिति ॥

ननु फलरहितोऽध्ययनविधिर्न प्रवर्तक इ त्याश ङ्काह अर्थज्ञानफलक स्येति—अत्रेदं
बोध्यम् । अध्ययनानन्तर मक्षरग्रहणपदावधारणपदार्थज्ञानमुखेन समुपलभ्यते वाक्यार्थज्ञानम् ।
तदेव भव त्यध्ययनस्य फलम् । तत्कामोऽधिका रीति ॥

ननु अध्ययनविधौ तत्कामोऽधिकागी न श्रूयत इति चेन्न । अध्यापनविधा वश्रूयमाणस्याऽ
चार्यककामस्यै वाऽध्ययनविधा वर्थज्ञानकामस्य कल्पनीयत्वात् । न च बालस्याऽर्थज्ञानकामना
न सम्भव तीति तादृशोऽधिकारी न लभ्यत इति वाच्यम् । बालस्य तादृशकामनाया असम्भवेऽपि
बालहितकारिषु तत्सम्भवेन तत्प्रेरणयाऽधिकारिलाभात् । नन्वेवं बालस्य स्वाधिकारः प्रवर्तको
न स्या दिति चेन्न । रुग्णं बाल मुद्दिश्य भिषग्भिः पित्रादिभिः सामदानाद्युपाये नाऽनुष्ठाप्यमानाया
मौषधसेवाया मिवाऽध्ययनेऽनुष्ठाप्यमाने बालस्यैव विध्युक्तं फलं भवत्विति पित्राद्याशयस्य
विद्यमानतया तदधिकार स्यैव प्रवर्तकत्वनिश्चयात् । अन्यथा पित्रादिभि रनुष्ठाप्यमाने सन्ध्या
वन्दनादा वपि बाल स्याऽधिकारः प्रयोजको न स्यात् । एव मध्ययन स्यादर्थज्ञानफलकतया
स्वाधिकारेण स्वविधिनैव प्रयुक्तत्वेन नाऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वम् । ततोऽस्य पूर्ववृत्तत्वं मुपपन्न
मित्याह ब्रह्मविचारा त्पूर्वभावित्वं युक्त मिति ॥

अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं त्वस्य आचार्यककामे नाऽन्ये नानुष्ठाप्यमानतया तस्मिन्नर्थ
ज्ञानकाम स्याधिकारिणोऽनपेक्षणा दित्याशयः ॥

धर्मवत् ब्रह्मणोऽपि वेदैकसिद्धत्वा दनधीतवेदस्य तद्विचारगुणानतः । ततः
केवलमध्ययनानन्तरं ब्रह्मविचार इति चेत्, भवतु नाम तादृश मध्ययनम् ।
तदनन्तरं तु धर्मविचारः । तस्य तदभिज्ञौ गिह्यभावात् । तथा चाचार्यैः प्रति
पादित 'मथातो धर्मजिज्ञा' चेति प्रथमतः उपाध्याया वेदमध्ययनानन्तरं धर्म
विचारप्राप्तिरिति ॥

ननु जगत्सकलं कार्यत्वा दस्य त्विति कार्गविज्ञानमानेनाऽपि ब्रह्मणोऽप्यन्तं
शक्यत्वेन वेदकाम्यत्यागाया नियमेन वेदमध्ययनं पूर्ववत् मिति वक्तुं न शक्यत
इत्याशङ्क्याह धर्मवदिति — यद्यपि कार्गविज्ञानं सामान्यतः कर्तुं शक्यं मिति मित्यति,
तथापि विशिष्य तच्छिद्दशब्दित मिति तु 'यदाऽतम स न विना न राति न स वचास
च्छिद्द एव केवलः' इत्यादिश्रुत्यर्थावगम मन्तरा न निगम्यते । अतो वेदकाम्यागतात्वाद्ब्रह्मणो
वेदमध्ययनं नियतपूर्ववत् मिति मर्हति । यथा लोके प्राणिना भोगस्य नाता भित्तेन दृश्यमानतया
तच्छिद्दं कारणस्य धर्म स्यादनुमानगम्यत्वेऽपि यागदानादिरूपस्य धर्मस्य वेदकाम्यत्व
मित्याशयः । तस्माद्ब्रह्मविचारस्याऽध्ययनानन्तरं युक्त मिति व्युत्पत्तिरिति तत इति — तत्परि
हरति भवतु नामेति — स्वविधिप्रयुक्तत योपनयनाद्ब्रह्ममध्ययनं मर्थज्ञानफलकं भवि तदनन्तरं
न ब्रह्मविचारः सम्भवति । तदा धर्मविचारस्यैव प्राप्ते रित्याशयः ॥

अथ अध्ययनात्प्रागपि धर्मविचारः कर्तुं शक्यत इति शङ्कां वारगितुं भाह तस्य तदभिज्ञौ
गिह्यभावादिति—अस्येदं हृदयम् । यस्मिन् उपनीतो हि ब्राह्मणः श्रावणयां प्रोष्टपयां वा उपाकर्म
निर्वर्त्य वेद मध्येतु मुपारभते । कथं मतः पुरस्ता देव कृत्स्नस्याऽप्यायाः निर्णयोपपत्त्यायविचारं
धीमा नपि कर्तुं शक्नुयात् । किञ्च वेदिकपदतदर्थवगमो व्याहरणान्तरमिति निर्णयः । अन्यथा
तस्य तदङ्गत्य मच्छिद्दत । अङ्गमध्ययनं तु वेदपाठोपक्रमानन्तरं कृष्णपक्षे षण्मुष्टय मिति त्यध्ययना
त्पूर्वं न्यायविचारः स्सुतरां न सम्भवति । तस्मा दुपनीतो यमधिधर्मो महाफल्य विति वृद्धजना
दाकर्ण्य तदज्ञान मन्विच्छन् स्वाऽध्यायविधिना साङ्गवेदमध्ययने प्रवृत्त तादध्ययनं वेदे वेदिक
पदतदर्थवगमे च सिद्धेऽपि वाक्यार्थविशेषेषु भिन्निहानः तत्तद्वाक्यार्थविशेष मवजिगमिषु
रध्ययनानन्तरं मेव धर्मविचारे प्रवर्तत इति । एव मभिप्रेत्यैव जैमिनिना धर्मविचारशास्त्रं प्रणीत
मि त्याह तथा चेति ॥

ननु 'अथातो धर्मजिज्ञा' सेत्यत्राऽथशब्दस्य वेदमध्ययनानन्तरं मित्यर्थो न वक्तुं शक्यते,
वेदमध्ययनस्य धर्मब्रह्मविचारसाधारणकारणतया प्रथमं धर्मविचारप्रवर्तकत्वरूपविशेषपक्षपात
कल्पनायोगा दित्याशङ्क्य तस्य तयात्वेऽपि विरक्ताऽविरक्तसाधारण्येन कर्मानुष्ठानस्याऽवश्यकतया
तदपेक्ष्यधर्मविचार एव प्रथमं प्रवर्तत इत्याशयेनाह प्रथमतः इति— अथशब्द स्यादन्तर्यार्थ

तर्हि किमनन्तर मस्याऽरम्भः? धर्मविचारानन्तरम् । कथम्? न वयं धर्मब्रह्म विचाररूपयोः शास्त्रयो रत्यन्तभेदवादिनः । किं त्वेकत्ववादिनः । धर्मब्रह्मणो राराधनाराध्यभूतयोः प्रतिपादकं ‘अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यारभ्य’ ‘अनावृत्ति

कृतं निर्णीयाऽध्ययनानन्तरं निराकृतम् । अथ यदनन्तर मस्यारम्भो वा तन्निरूपयितुं प्रश्नं प्रवर्तयति तर्हीति — तदुत्तर माह धर्मविचारानन्तर मिति—ननु ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर कर्तव्यत्व मुक्तम् । तन्न युक्तम् । धर्मब्रह्मविचारयोः पौर्वापर्यं हेतुसम्बन्धविरहा दि त्यभिप्रेत्य शङ्कते कथ मिति—काण्डद्वयात्मके वेदे कर्मकाण्डव्याख्यानरूपो धर्मविचारः । ब्रह्मकाण्डविवरण रूपं च ब्रह्मविचार इत्येवादिहम् । एवमुभयो रपि विचारणो वेदात्मकैकग्रन्थविवरणरूपत्वे नैकशास्त्रत्वस्य समुचिततया काण्डद्वयगतपौर्वापर्यं मेव धर्मब्रह्मविचारद्वयगतपौर्वापर्यं हेतुसम्बन्ध इत्याशयेनाह न वय मिति—धर्मविचारशास्त्रे पूर्वापरपट्टकयो रिव विचारशास्त्रयो रवान्तरदिपय भेदेन किञ्चिद्वद्वदानुमत्यर्थ मत्यन्तपदम् ॥

ननु पूर्वोत्तरमीमांसयो रैकशास्त्रच मनुपपन्नं प्रधानप्रतिपाद्यभेदा, कर्तृभेदा, त्रयोजनभेदा, दर्शविरोधा च्चेत्याशङ्क्याह धर्मब्रह्मणो रिति—धर्मपरस्याऽपि वेदभागस्य तत्समाराध्ये ब्रह्मण्येव महातात्पर्यम् । ‘सर्वे वेदा यत्पद मामन’ न्तीति ‘वेदै रशेषै रह मेव वेद्यः’ इति च श्रुति स्मृतिभ्यां ब्रह्मणः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वाऽवसायात् । तस्मा त्द्विवरणरूपयो रपि विचारशास्त्रयो र्व्याख्येयमहातात्पर्यविषयैकार्थपर्यवसायित्वेन प्रतिपाद्यभेदाभावा देकशास्त्रत्व मविरुद्धम् ॥

तथा न कर्तृभेद एकशास्त्रत्वविघटकः । पाणिनीयसूत्रपूर्वोत्तरवृत्त्यो र्वामनजयादित्य कृतयो र्मूलग्रन्थैक्या देकव्याख्यानत्वस्य दृष्टत्वात् । नाऽपि प्रयोजनभेदः शास्त्रभेदसाधक इति वाच्यम् । द्वादशलक्षणीपूर्वोत्तरपट्टकयोः प्रकृतिविकृतिरूपप्रयोजनभेदे सत्य प्येकशास्त्रत्वस्य दृष्टत्वात् ॥

ननु एकशास्त्रत्वविघटकोऽर्थविरोधो दुष्परिहरः । तथाहि, जैमिनिना ‘आम्नायस्य त्रियार्थत्वा दानर्थक्य मतदर्शानां तस्मा दनित्य मुच्यते’ (जै. सू ॥ १-२-१) इति सूत्रे णाऽर्थवादादीना मत्रियार्थानां मानर्थक्यं पूर्वपक्षीकृत्य ‘विधिना त्वेकवाक्यत्वा त्तुल्यार्थेन विधीनां स्यु’ (जै. सू ॥ १-२-२) इति सूत्रेण विध्यैकवाक्यतया त्रियार्थत्वोपपादने नैव तेषां मानर्थक्यं परिहृतम् । भगवता बादरायणेन तु ‘शास्त्रयोनित्वा’ दिति सूत्रेण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय ‘तत्तु समन्वया’ दिति सूत्रेण अक्रियारूपे ब्रह्मणि कथं तेषां प्रामाण्य मित्याशङ्काया मास्त्रायस्य त्रियार्थत्वनियमं तिरेस्कृत्य सर्वत्र यत्किञ्चिद्विध्यन्वितानां

मपि ब्रह्मप्रतिपादकत्वान्तश्चानां ब्रह्मणि प्रागाग्यं गमयितम् । तथा 'नैर्वापिना 'देवता वा प्रयोजये दितिथिं ज्ञेयस्य तदर्थत्वा' इति (नै. सू ॥ ०-१-६) सूत्रेण यथावतिथिपृजात्मक मानिष्य मतिविधायकं सतिप्रधानं मे देवतात्मकं यजन गतिदेवता गतिर्वा म देवताप्रधानम् । तेनैव च प्राप्ता देवता फलदात्रीति पूर्वापरा वृत्ता 'अपिना शम्भुत्वा गतिर्वा' प्रधानस्या दुणत्वेन देवताश्रुति रिति (नै. सू ॥ ०-१-०) सूत्रेण न देवताप्रधानं यजन तत्वेऽप्युपेक्षा द्वारा फलजनकं, गतुर्होपा प्राप्ता देवता । तस्यापि ज्ञेयत्वं उपपत्त्या गतिप्रधानमनन्तत्वेन श्रुति रिति सिद्धान्त मविधाया 'अपिना तत्प्रधानं । मभाः । कर्मणि गति चय प्रीतिविधानत्वा' इति (नै. सू ॥ ०-१-१०) सूत्रेण गतिप्रधानमप्यं यत्नेन दर्शितम् । आतिथ्य मतिविधायकं । यथातिथि प्रीतिं तथा कर्तव्यतया रितित्वं गतिं तदतिथिप्रधानं मुख्यतः । कर्मणि तु नास्ति प्रीतिविधानम् । यथा देवता प्रीतिं तथा कर्म कर्तव्य गति । अतो न देवता प्रधानं यजन मिति । तथा 'प्रतिपत्तौ होपा नियम्येत कर्मण रनुपागम्यता' इति (नै. सू ॥ ८-१-३२) सूत्रेण इन्द्रपुंगवशेषेषु पुंगवशेषाणां रूपान्या दानेययाग विध्यन्तः न त्विन्द्रदेवतामामान्यात् साक्षात्प्राप्त्या विध्यन्तः । एतं गत्यागम्यस्य गतिप्रधानो हविष्युपलभ्यमानत्वात् । हविर्हि त्ययमानं दृश्यते । देवता तत्प्रत्यक्षेण पा गतिर्देवतेति प्रतिपाद्ययागस्य देवतामानन्यत्वात् । देवतय प्रामाणा फलदात्री प्रधानभू तेति तत्सामान्य हविस्सामान्या दृष्टी इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रितम् । 'गुणत्वेन देवताश्रुति' रिति (नै. सू ॥ ८-१-३४) । बादरायणेन तु 'फल गत उपपत्ते' रिति (ब्र. सू ॥ ४-२-३८) परमेश्वरागमनरूपतया मा कर्म परमेश्वरप्रधानम् । तत्तत्कर्माराधिता त्वरमेव देव फलं नापर्व व्यापारा त्कर्मण इति स्वगत मुक्ता 'धर्म नैमिनि रत एवेति' (ब्र. सू ॥ ४-२-४०) सूत्रेण परमेश्वर एव सर्वकर्मफलदाता 'मर्त्येन भूतिं गमय' तीत्यादिनातिथिवाक्यशेषेषु नास्तीतिरूपस्य परमेश्वरस्यैव फलहेतुत्वव्यपदेशात् । क्षणानिनाशिनः कर्मणः फलजननं द्वाराकाङ्क्षायां वाक्यशेषा पिता देवताप्रीति मपहाय द्वागन्तरकल्पनायोगा इति नैमिनिमतप्रतिषेधकगुणप्रदर्शनेन स्वयमेव निर्धारितम् । एवं परमेश्वरिहृद्धार्ययोः कथं मैक्यं गत इति चेत् स । परस्परविरुद्धार्थतया प्रतिपाद्यमानयो स्तयो रूतसर्गापवादस्यायेनाऽपरिहृतत्वात् । यथा 'न हिम्या' इति सामान्यतो हिमानिपेक्षेपि 'अग्नीषोमीयं पशु मालम्' तत्यादिना हिमनिशेषस्य कर्तव्यतांति न तथा देवताप्राधान्यनिषेधकस्य नैमिनिसूत्रस्य देवतानिराकरणे न तात्पर्यम् । नहिनिन्दान्यायेन कर्म प्रशंसितु मेव प्रवृत्तया तस्य अश्रुतवैदान्तानां कर्मण्यश्रद्धानिवारणाय कर्मप्राधान्यपरत्वमेव वाच्यम् । अथवा वेदप्रामाण्यकर्मवश्यकताप्रतिपादनकारवदया तत्प्रतिपक्षनिराचिकीर्षयाऽन्वा रूपाद्वा देवतानिरासोक्ति र्भवति । तथाहि, 'अगीष्टार्यव्ययेनाऽपि जयति क्षेत्रहाणिम् । लब्धक्षेत्रे न दुष्प्रापः स्या दर्श इति निश्चया' इति न्यायेन अभिमतार्थानादरेणाऽपि निष्पक्ष निराकरण मिष्यते । एवं परमाभिमतेश्वरायनादरेणाऽपि वेदप्रामाण्यसमर्थनं पश्चादभिमतार्थसिद्धि

शब्दा 'दित्येतावत्पर्यन्तं मेकमेव शास्त्रम् । तत्र 'अथातः शोपलक्षण' मित्यादिव दवान्तरपीरच्छेदार्थोऽयं 'मथातो ब्रह्मजिज्ञा' सेत्यारम्भः ॥

अथवा, धर्मस्य ब्रह्मबोधहेतुत्वात् तद्विचारोपयुक्तानां श्रुतिलिङ्गादीनां वेदचोदनार्थवादरभृत्यादिप्रामाण्यप्रतिपादनादीनां च ब्रह्मविचारोपयुक्तत्वाच्च धर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारः । साधनं विना साध्यानिष्पत्तेः । ब्रह्मबोधं प्रति

रयत्नलभ्येति जैमिने राशय उच्यते । अन्यथा 'सम्पत्ते रिति जैमिनिः', 'परं जैमिनि मुन्यत्वान्', 'ब्राह्मेण जैमिनि स्वन्यासादिभ्य' इत्यादिब्रह्ममूत्रैर्न जैमिने ब्रह्मस्वरूपतद्गुणतदुपासनं तत्कलाद्यभ्युपगमो विरुध्यते । एवं विरुद्धार्थे तात्पर्याभावाच्चायं विरोधः ॥

न न्वेव मपि जैमिनिना 'द्रव्यदेवतासाम्ये द्रव्यं बलीय' इति देवताप्राधान्यं निराकृतम् । तेन देवतानिरासे तात्पर्यं दरीदृश्यत इति चेन्न । अत्र द्रव्यदेवतयो रसद्भावाऽऽद्भावाभ्यां प्राधान्याऽप्राधान्ययो रविवक्षितत्वात् । द्रव्यस्याऽविलम्बितप्रत्यक्षगम्यतया, देवतायाऽविलम्बितशास्त्रगम्यतया च विलम्बिताऽविलम्बितप्रवृत्तिप्रमाणविषयत्वे नैव प्राधान्याऽप्राधान्ययो रविवक्षितत्वेन तावता देवतानिरासे तात्पर्याभावात् ॥

नच 'धर्मं जैमिनि' रिति जैमिनिगुक्तापूर्वगतफलप्रदत्वस्य बादरायणेन निराकृतत्वेन विरोधो दुष्परिहर इति वाच्यम् । जैमिनिना श्रुतत्वोपपत्तिभ्यां कालान्तरमाविफलसाधनमात्रेऽभिहितं, ताभ्यामेवाऽत्र फलसाधनविशेषसिद्धे बादरायणेन प्रदर्शितत्वेन तयोः परस्परविरोधानुपलम्भात् । तस्मात्पूर्वोत्तरमीमांसयो रेकशास्त्रत्वमक्षतम् । अत एवोक्तं वृत्तिकारेण 'वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविदिषेति' संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति नैकशास्त्रत्वमुक्तम् । शारीरकमिति ब्रह्ममीमांसा । जगच्छरीरः परमात्मा शारीरः । 'तस्यैष एव शारीर आत्मा' इति श्रुतं । एवमेकशास्त्रत्वं बहुप्रमाणसम्प्रतिप्रदर्शनेऽपि ये मनःप्रत्ययमलभमाना स्ता नुद्दिश्याह, अथवेति — धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारपूर्ववृत्तत्वे अर्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानद्वारा विचारसाध्यस्य धर्मस्य ब्रह्मबोधहेतुत्वमेको हेतुः । धर्मविचारशास्त्रे धर्मनिर्णयोपयुक्ततया व्युत्पादितानां श्रुतिलिङ्गादीनां तत्रत्यानां वेदप्रामाण्यादिप्रतिपादनां च ब्रह्मविचारोपयुक्तत्वमपरो हेतु रिति ज्ञेयम् । अत्राऽदिशब्देन वाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां शेषशेषिभावादिप्रमाणानां च ग्रहणमिष्यते ॥

ननु, धर्मस्य ब्रह्मबोधहेतुत्वोक्तिरयुक्ता । मेयसिद्धिर्हि मानाधीना । ननु यज्ञाद्यनुष्ठानाधीना । ततश्च यज्ञाद्यनुष्ठानं विनाऽपि प्रमाणप्रवृत्तौ सत्यां ब्रह्मबोधः संप्रपद्यते । तस्माच्च तदर्थं धर्मविचारापेक्षेत्याशङ्क्याह साधनं विनिति ॥

धर्मस्य साधनत्वे 'त मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषान्ति यज्ञान दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुति रेव भगवती प्रमाणम् ॥

नच कर्मणो ब्रह्मबोधसाधनत्वे त देव विचार्य मनुष्यं च, कि मनेन वेदान्तवाक्यविचारप्रयासे नेति वाच्यम् । तस्य पाल्तामिमन्धिर्हितस्य पापापनयन रूपचित्तशुद्धिसरपादनद्वारा बोधहेतुत्वान् । तथा चाभियुतस्मृतिः 'य स्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा' इत्यादिना 'स ब्रह्मणः सायुज्यं सात्त्विक्यं च गच्छ' तीत्यन्तेन गर्भाधानादिसकलकर्मणां पापमलापकर्षभङ्गकारहतुतां प्रकाशयति ॥

प्रमाणत्वाभिमतस्याऽपि प्रमेयसिद्धौ साधनत्वं साधनत्वग्राहकप्रमाणार्थिनम् । त यज्ञाद्यनुष्ठानं प्यविशिष्ट मिति तस्याऽपि ब्रह्मबोधे साधनत्वा तद्भिन्ना ब्रह्मबोधो न निष्पद्यत इत्यर्थः । तादृशं प्रमाणं कि मित्याकाङ्क्षाया माह धर्मस्येति ॥

यद्येवं तर्हि श्रुतिप्रामाण्या तपश्चर्ययेन यज्ञाद्यनुष्ठानेनेव परमेश्वरमन्त्रिधानपूर्वकं तत्त्व दर्शनं, तत एव मोक्षश्च भविष्यतीत्यत्र वेदान्तविचारणे त्याशङ्क्य निराकरणं न चेति ॥

यथा ऐहिकाभुष्मिकवरदानार्थं शिवमन्त्रिधानपूर्वके तद्दर्शनं तपश्चर्यायाः कारणत्वं मभिहितं तथा मोक्षप्रदानार्थं शिवसन्निधानपूर्वके तद्दर्शनं यज्ञादिश्रुतं कारणत्वं मभिहितं चे त युज्येत । न त्वेवम् । किन्तु तथा श्रुत्या पापापनयनरूपचित्तशुद्धिद्वारा वेदान्तविचारप्रामाण्य सम्पादनेन तद्वेदान्तहेतुत्वस्यै वोक्तव्या न वेदान्तविचारनिर्गम्ये त्याशयः ॥ न नृदाहृतश्रुतौ द्वारविशेषो न प्रतीयते तदवगतिः कुत इत्याशङ्क्याह तथा चेति ॥

'यस्यैतं' इत्यादिना गौतमस्मृतौ गर्भाधानादिषु कर्मसु संस्कारशब्दः प्रयुक्तः । ते नैतेषां कर्मणां ब्रीहिप्रोक्षणादिव त्कार्यान्तरेपयुक्तकिञ्चिद्द्रव्यगतातिशयागानर्पिताऽगभीथरं । त त्कि मतिशयवद्द्रव्यगाध्यं कार्यम् ? किञ्चि तदतिशयव द्द्रव्यं ? कश्च तत्राऽतिशय इत्याकाङ्क्षायां 'स ब्रह्मणः सायुज्यं सात्त्विक्यं च गच्छती' त्युपमहारवाक्येन बोधः कार्य मिति परिज्ञायते । एवञ्च शिवसाक्षात्कारैकसाध्ये मोक्षे द्रव्यस्य साक्षा ज्ञानकृताभावेन साक्षात्कार जनकं चित्त मेव साक्षात्कारद्वारा तदुपयोगि द्रव्यम् । तदैकाग्र्यप्रतिबन्धनिवृत्तं रपेक्षितम् तद्गत पापापनयन मेव परिगणितकर्माजन्यो मलापकर्षरूपोऽतिशय इत्यनर्पीयतं 'धर्मेण पाप मपनुव्रति', 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धचित्तं स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुतिसंवादान् । तस्मा बुदाहृतश्रुतौ स्मृत्यनुसारेण द्वार मुनेय मित्याशयः ॥

अथ ब्रीहिप्रोक्षणवत् सर्वकर्मणां संस्कारकत्वे सर्व एते पुण्यलोक^१ भवन्तीति श्रुत्युक्ताश्रमफलस्वातन्त्र्यं न स्यादिति चेन्न । पुण्यलोकफलाभि सन्धिपूर्वककर्मणां स्वातन्त्र्येऽपि तदभिसन्धिरहितेन पुंसाऽनुष्ठितकर्मणां चित्तशुद्ध्यादिसंस्कारजनकत्वोपपत्तेः । तथा च तस्य पुंसो यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफलं च । यथा ब्रीहिप्रोक्षणं दर्शपूर्णमासोत्पत्त्यपूर्वहेतुतया स्वर्गं समुच्चीयते तथा कर्माणि ज्ञानप्रयोजकतया मोक्षे समुच्चीयन्ते । अतो गुणकर्मत्वा दङ्गत्वं मेतेषाम् ॥

ननु नित्यविधिप्राप्तस्य ज्योतिष्टोमादे रितिकर्तव्यतात्वविरोधा न संस्कार कतासिद्धि रिति चेन्न । कारणतया स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितस्य सौत्रामाणि बृहस्पतिसवादे रग्निचयनवाजपेयाद्यङ्गत्वव दुभयविधिबला दुभयसिद्धेः । अतो याव दुत्पद्यते ज्ञानं ताव दनुष्ठेयानि कर्माणि ॥

ननु यज्ञादीनां प्रोक्षणादिव दुणकर्मत्वं अर्थकर्मत्वं न स्यात्तदा द्रव्योपसर्जनत्वं न सिद्धिद्यत् । तदभिद्धौ स्वातन्त्र्येण पुण्यशोकप्राप्तिरुल्लेखं ध्रूयमाणं विरुद्धं न त्याशङ्क्य समाधत्ते अथ ब्रीहिप्रोक्षणव दित्यादिना ॥

ननु विद्याश्चाऽविद्याश्चेति श्रुतं कर्मणा मपि ज्ञानवत्साक्षान्मोक्षफलत्वं नाऽर्थकर्मत्वमे वाऽङ्गीकर्तुं युक्तमिति ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिशङ्कां निराकरोति तथाचेति ॥

ननु, गुणकर्मत्वेनाऽङ्गत्वं पुण्यलोकसाधनत्वेन प्राधान्यं न सम्भवति स्विष्टकृदादि ष्वङ्गेषु गुणकर्मत्वार्थकर्मत्वयो र्वाऽङ्गत्वस्य फलसाधनत्वरूपप्रधानत्वस्य च क्वचिद् प्येकस्मि न्कर्मणि समावेशादर्शना दित्याशङ्क्य समाधत्ते नन्वित्यादिना ॥ कारणतयेति ॥

यथा 'यजे त्सौत्रामण्या अपत्नीको प्यतोमयः । मातापितृभ्या मृणार्था द्यजे'नेति वचनात् । 'ब्रह्मवर्चस्कामो बृहस्पतिमवेन यजे' ते त्यादिभिः श्रुतिभिः स्वातन्त्र्येण फलकारणतया विहितस्यापि सौत्रामण्यबृहस्पतिसवादेः 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । वाजपेये नेष्ट्वा बृहस्पतिमवेन यजेत । ते नेष्ट्वा राजा राजसूयेन यजे'ते त्यादिवचनै रग्निचयनवाजपेयाङ्गत्वे नापि विधानं दृश्यत इत्यर्थः ॥

ननु विविदिषन्तीति श्रवणा त्कर्मणां ज्ञानच्छासमुद्यमपर्यन्तं मनुष्ठान
मिति चेन्न सारं मेतत् । इच्छायाः अनुष्ठानार्थत्वात् । ततः कर्मणां प्रवृत्तिः
शास्त्रारम्भः समुचितः ॥

एवं च संस्कारस्मृतिप्राभाषणेन चित्तसंस्कारत्वेनाऽप्राप्तानां मपि कर्मणां साधनत्वात्
संस्कार इव तावन्मात्रं विश्रान्त्यदर्शनेन तद्वारा ज्ञानमाप्नोति । अत्रानुष्ठानं । यथा ज्ञानो
दयं मनुष्ठेयानि तदर्थानि कर्मणि, ननु विविदिषोदयस्वरूपस्यैव प्राभाषणेन चित्तसंस्काराणां
त्यक्तव्यानीत्याशयेनाह अत इति ॥

ननु कर्मणां चित्तगतमलापवर्गद्वारा ज्ञानमाप्नोति । अत्रानुष्ठानं । अत्रानुष्ठानं
क्रत्वपूर्वमुक्तस्याप्यवहनस्य यथा तुल्यगोकारणान्तरे तान् ज्ञानं तथा चित्तशुद्धिर्गोचरमेव स्यादिति
चेन्न । निर्मुक्तवेषेषु श्रीहिषु पुनरनुष्ठानात् भिन्नं चित्तं शुद्धं पुनर्ज्ञानोदयप्राप्तवन्तद्वारितानां
प्रसक्त्यभावे तावत्पर्यन्तं मे वाऽनुष्ठानं युज्येत । शुद्धचित्तस्य ज्ञानार्थं श्रवणादिषु प्रयत्नानामपि
यावत्ज्ञानोदयं प्रतिबन्धवद्वारितानां सम्भासितत्वेन तद्विषये उपेक्षितत्वात् । संस्कारस्मृतिवत्
कर्मणां चित्तशुद्धिमात्रार्थत्वाभ्युपगमोऽपि यावत्ज्ञानोदयं तद्विषयित्वान्न शुद्धचित्तस्यैव तदर्थं
कर्मपेक्षा भवत्येवेति भावः ॥

अयं परमतं निराचिकीर्षुः शङ्कान्तं नान्यति । एतं मिथ्याभिप्रायान्तं परं—तमेतं
वेदानुवचनेन स्वाध्यायेन ब्राह्मणा निविदिषन्ति, वेदितुं मिच्छन्ति, ननु विदन्ति तदनुतः
प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वात्, इच्छायाश्च प्रत्यगर्थतया प्राधान्यात्,
प्रधानेन च कार्यसम्प्रत्ययात्, नहि राजपुरुष मानयेत्युक्तं यस्तुतः प्रधानोऽपि राजा पुरुषविशं
पणतया शब्दतः उपसर्जनं आनीयतं । अपितु पुरुष एव शब्दतः तस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानु
वचनस्येव यदस्या पीच्छासाधनतया विधानं गतिः ॥ तद्वारणा ग्राह इच्छायाः अनुष्ठानार्थत्वा
दिति—इच्छायाः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वाभावेन पुरुषेणाऽर्पणीयत्वाभावात् । तस्या स्तः फलेच्छ
यार्थनीयत्वं वक्तव्यम् । तत् न सम्भवति ॥

तथाहि, श्रवणादिप्रवृत्तिद्वारा विविदिषाफलभूतायां विद्याया मिच्छासत्त्वे तत्सत्ता
तदभावे फलेच्छा निरहासः । विज्ञादिभिर्विधिबोर्गैः कर्मणां गिष्टमाप्तत्वेऽवगतं तत्कर्म
साधनं निगमितीष्टाः शेषाकाङ्क्षाया मिच्छानिरूप्यत्वेन विद्वेदं विशिष्टोपात्तं च गतं, तस्मै
कर्मसाधयत्वेनाऽन्वेतुं मुचितत्वेन फलवाच्येषु इच्छानिरूप्यत्वेन निवृत्तस्यैव कर्मफलत्वावगमात् ।
अतएव स्वर्गागाधिकाद्येषु स्वर्गादिकं मेव फलं, न स्वर्गकामना । तन्मन्त्रं, 'प्रतिनिष्ठन्ति ह वा

एते य एता रात्री रूपयन्ती 'त्यर्थवादसिद्धफलान्वयस्यले प्रतिष्ठादीनां फलत्वावगतये सन्नर्थाध्याहार मभ्युपगम्य 'ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्री रूपेयु' रिति यत्तदो व्यत्यासेन मनर्थाध्याहारेण पूर्वमीमांसकैः वाक्यार्थो दर्शितः । य तत्र राजपुरु मानये त्यत्र वस्तुतः प्रधानस्याऽपि राज्ञः पुरुषशब्दोपमर्जनतया नानयनं, तथा प्रकृते वेदनस्य प्रधानत्वेपि प्रत्ययार्थस्य प्रधानतया यज्ञादिक मिच्छाया मेवाऽन्वेनीति न न युक्तम् । यज्ञेन विविदिषन्ती त्येतत्समानाकारे 'अश्वेन जिगमिषति', 'असिना जिघांस' तीत्यादौलौकिकवाक्ये सन्प्रत्ययवाक्येच्छाविषयगमनादे रेव फलत्वेनान्वयदर्शनात् । प्रकृते पीच्छाविषयत्वेनाऽवगताया विद्याया एव यज्ञादिकलत्वं मुचितं मित्याशयः । एतेन कर्मणा मिच्छासाधनत्ववादो निरस्तः ॥

तथा कर्मणां कर्मज्ञानसमुच्चयवाद्यभिमतः साक्षा दङ्गभाषोपि न युक्तः । प्रकृतौ कलशोप कारणां विकृतौ तदतिरिक्तोपकारकल्पन इव ज्ञाने विनियुक्तयज्ञादीनां कलसपापक्षयातिरिक्त कल्पने गौरवापत्तेः ॥

तथा च श्रुतिः 'सहवा आत्मयाजी,यो वेद इदं मेऽने नाङ्गं संस्त्रियत इदं मेऽने नाङ्गमुपधीयत' इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादिकं परामृश्य तस्योपात्तदुरितनिर्वाहणेन पुरुषसंस्कारकत्वमावेदयति । तथाऽऽध्वर्षणश्रुतिरपि । 'विशुद्धसत्त्वं स्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इति । स्मृतिश्च 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण' इत्यमुमे वाऽर्थं विशदयति ॥

यत्तु, अननुष्ठितकर्माऽपि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धमत्तः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः क्लृप्तं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेरिति तदसमञ्जसम् । प्राग्भवीयस्यापि कर्मानुष्ठानस्यैव चित्तशुद्धिसन्धायकत्वाभ्युपगमेन चित्तशुद्धिकर्मानुष्ठानयोः कार्यकारणभावाक्षतः ॥

नहि प्राग्भवीयसुकृतवशात्कस्यचिदयत्नोपलब्धो महार्थ इति तावता वाणिज्यादेरर्थसाधनत्वं मनुपपन्नं भवति । तदभ्युपगमे पुराकृतसुकृतपरिपाकसुप्रसन्नपरमेश्वरप्रसादविशेषवशात् । 'प्रसन्ने सति कीटो वा पतङ्गो वा विमुच्यत' इति पुराणवचनप्रामाण्येन, गर्भस्यवामदेवस्याऽपि ज्ञानोत्पत्तिश्रवणेन च ब्रह्मविचारस्याऽपि ज्ञानसाधनत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च । एतेन जन्मान्तरीयकर्मवशाच्चित्तशुद्धिसम्भवेन कर्मानुष्ठानविद्ययोः कार्यकारणत्वविरेहसमर्थनं विरुद्धमिति सिद्धम् ॥

अत्रेदं तत्त्वम्, 'धर्मेण पापमपनुद' तीतिश्रुतिप्रामाण्येन ज्ञानोत्पत्तये फलाभि सन्निवहनेन कर्मानुष्ठानेन पापं कर्माऽपनोद्यमिति विज्ञायते । तस्माद्ब्रह्मप्राप्तिसाधनं ज्ञानं सर्वमप्याश्रमकर्माऽपेक्षत इति निष्पद्यते । अमुमे वाशयमभिव्यनक्ति भगवान् सूत्रकारः

ननु कर्मब्रह्मविचारयोः क्रमनियमः कथं मुपपद्यते ? कर्त्रैक्यं दितिचे न ।
कर्त्रैक्यं मिहाधारदर्शपूर्णमासव दङ्गाङ्गित्वेन वा ? पञ्चप्रयाजय देकाङ्गिप्रयुक्ता
नेकाङ्गित्वेन वा ? गोदोहनादिव दधिकारान्तरप्रयुक्तयुपजीवित्वेन वा गड्यागव
त्फलैक्येन वा ? भवति । तथात्वे विचारयोः श्रुत्यादिप्रमाणं नापलभ्यते ।

‘गर्वादिना च यत्तादृशं रक्ष्य’ इति । अतो ज्ञानापोषणतः कर्मभयरूपप्रतिपादनार्थं
‘धर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसायाः पूर्ववृत्तति श्रुति सूत्रानुरोधा त्प्रतिपद्यते ॥

किं च श्रुत्यादिक्रियस्त्वा च न चापः । किं ज्ञम्यस्त्वान् । किं विधीयते । इत्यादिना
श्रुत्यादीनां प्रकृत्यर्थनिर्धारकत्वावगमेन तेषां च कर्मगीमांसाया मेव निर्णीतम्यत्वेन तस्मा ब्रह्म
मीमांसोपकारकत्वा त्पूर्ववृत्तत्वं गुचितम् ॥

ननु, नायं मुपपद्यते क्रमनियमः । तथाहि, एककर्तृकाणां मंगेकेषां कर्मणा मेकैकेन
कर्त्रा समनुष्ठातुं भक्षक्यानां मनुष्ठानार्थं क्रमापेक्षयां सत्यां श्रुत्यादिभिः क्रमविशेषः । युज्येत
नियन्तुम् । न ह्यत्र विचारयोः कर्त्रैक्यं मस्ति । अङ्गाङ्गित्वाभावात् तत्रैव तत्प्रयोजकतया तेषां
मन्त्रादिविद्यमानत्वात् । किन्तु, यागस्वर्गयो रिव कर्मज्ञानयो र्यज्ञादिश्रुतिभिर्देवै चित्तशुद्धिद्वारां
करणफलभावमात्रं विद्यते । तस्मा जन्मान्तर्गते कर्मणि इत्युद्दिष्टस्य विरक्तस्य गुप्तशो
विचारो प्रवृत्तिर्न कर्मविचारापेक्षा भवितुं मर्हति । कृत्वपूरीयुक्त्या प्याहननस्य तृप्तिगोच
रूपद्वारसिद्धिपर्यन्तं मेवाऽनुष्ठेयतया यावत्फलोदय मनुष्ठेयत्वरिहा इत्याशये नातिर्धानं नन्विति ॥

ननु, येन चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मानुष्ठानार्थं धर्मविचारः कृतः, तत्रैव पुरमे णोपासनारूपज्ञान
साभार्यं ब्रह्मविचारस्याऽपि कर्तव्यत्वात् । फलकरणभावेऽपि कर्त्रैक्यं निश्चयं इति शङ्कते
कर्त्रैक्यं दिति ॥

ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाधिष्ठानपुरुषैक्यमात्रं न कर्तृकारकैक्यं, तत्प्रयोजकत्वाभावात् ।
प्रयोगाङ्गकर्त्रैक्यं हि प्रयोगैक्ये सति तदन्तर्गतपदार्थानां भवति । एकप्रयोगान्तर्गतिश्च । अत्र
प्रधानत्वेन वा ? एकप्रधानसिद्ध्यर्थनिकाङ्क्षत्वेन वा ? अधिकृताधिकारं वा ? एकफलसाधनत्वेन
वाऽनुष्ठेयानां फले भवति । नचैषा मन्यतरूपं मिह श्रुत्यादिभिः प्रमाणं स्थलम्व्यते । अतो
न युक्तोऽयं क्रमनियम इति । परिहरति न कर्त्रैक्यं इति ॥

ननु, इहाऽपि तदन्यतरूपं मस्ति । यथा श्रीहिप्रोक्षणं श्रुत्यादिशास्त्रेण कर्मज्ञानयो
रङ्गाङ्गितया मोक्षोपयोगित्वस्य प्रा गुक्तत्वात् । एतं च कर्मब्रह्मज्ञानसाधकयो र्विचारयो रपि
प्रधानतश्चाङ्गित्वरूपं मेकाङ्गिप्रयुक्तानेकाङ्गित्वेनैव त्वेन नापलक्षितं कर्त्रैक्यप्रयोजनं मस्ती
त्याशङ्क्याह तथात्वं इति ॥

ततः कर्मब्रह्मविचारयोः क्रमनियममो न युक्त इति । यदि श्रुत्यादिप्रमाणं न संभवति तदा खलु तथा स्यात् । ‘विद्यां चाऽविद्यां च यः स्तद्धे दोभयं सह । तेनैति ब्रह्मविदुः पुण्यं च मत्येन लभ्य स्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यं’ मित्यादिका ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनी श्रुतिरुपलभ्यते । ततः कर्मज्ञानयोर्मोक्षैकफलत्वात् तद्विचारयो रपि क्रमनियमो युक्तः ।

अत्राऽयमाशयः । कर्मज्ञानयो रङ्गाङ्गित्वे प्रमितिऽपि तद्विचारयो रङ्गाङ्गित्वे न प्रमाणमुपलभामहे । अध्ययनविधेरर्थज्ञानफलकत्वपक्षे विचारयो रव्ययनाङ्गत्वे सम्मतंऽपि तस्याऽक्षरावाप्तिफलकत्वरूपमुख्यपक्षे तयोः स्वतन्त्रत्वेन चाङ्गाङ्गित्वपरिहादिति । आक्षेपमुपमंहरति तत इति । समाधत्ते यतीति ॥

ननु, विचारयोः क्रमाकाङ्क्षाजनकवैक्यसाधकेऽङ्गाङ्गित्वादौ न प्रमाणमस्तीत्याक्षिप्य तत्समाधानार्थं प्रमाणास्तित्वं प्रतिज्ञाय ज्ञानकर्मणोऽस्समुच्चये प्रमाणमुपन्यस्तम् । कथमिदमुपपन्नम् ? किञ्च - ब्रीहिप्रोक्षणदर्शपूर्णमासत्यायेन प्रागपि तयो रस्समुच्चयो दर्शितः । स तु जन्मान्तरानुष्ठितचित्तशुद्धयर्थकर्माश्रयतयाऽपि सङ्गच्छत इति ज्ञानानुष्ठानात्पूर्वं ब्रह्मविचारस्यैव धर्मविचारस्य नियतकर्तव्यत्वाभावात् तयोः क्रमनियमो न युज्यत इत्याक्षिप्ते सति प्राङ्गनिरूपित एव कर्मज्ञानसमुच्चये पुनरपि प्रमाणोपन्यासेन किं लभ्यत इत्याशङ्क्याहततः कर्मज्ञानयो रिति ॥

अत्रेदमवधेयम् । विविदिषन्तीति वाक्येन चित्तशुद्धिविविदिषादिसम्पादकः श्रवणमननसम्पादनद्वारा ज्ञानानुष्ठानं प्रवर्तको जन्मान्तरानुष्ठितकर्मसाधारणस्तस्य क्रमसमुच्चयः प्राग्दर्शितः । इह तु ज्ञानानुष्ठानसमकालमनुष्ठेयैः कर्मभिस्तस्य समुच्चये श्रुतिरुपन्यस्यते । विद्याञ्चेति मन्त्रे हि सहश्रुतिः कर्मज्ञानवेदनयो र्योगपद्यं प्रतिपादयन्ती ज्ञानानुष्ठानकाले कर्मानुष्ठानं बोधयति । ‘अद्विद्या मृत्युं तीर्त्वा विद्याऽमृतमश्नुत’ इत्युत्तरार्थं तदुपयोगं च ब्रवीति । प्राचीनकर्मभिस्त्यासनानुष्ठानप्रतिबन्धकनिवृत्ता वपि तत्र प्रवृत्तस्य आप्राप्यं प्रत्यहमनुवर्तनीयायां तस्यां प्रतिबन्धकतया स्थितं तत्काल एव प्रामादिकतया जातं वा सम्भावितदुरितजातं सर्वमप्युपासनासमकालमनुष्ठितेन कर्मजातेन तीर्त्वा ततो निर्विघ्नमविच्छिन्नमनुवृत्त्या विद्यामुक्तिं प्राप्नोतीति तस्यार्थः ॥

इदं विद्यानुष्ठानप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया समारब्धविद्यस्य विद्यानुष्ठानानुवृत्त्यादिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकतया च विद्योपकारककर्मद्वैविध्यं ‘विहितत्वाच्चाश्रमकर्मा’पीति तृतीयाध्यायात्प्रापि

यद्यप्यक्षरग्रहणमात्रार्थवसायित्व मध्ययनविधेस्तथापि विचारयोर्न प्रवृत्त्य

करणे भाष्य एव स्पष्टीकरिष्यते । एतेन आद्यप्रकारकर्मणां जन्मान्तरीयगाथागणत्वेऽपि द्वितीयप्रकारकर्मणां विद्यानुष्ठानसमकालं मनुष्ठेयत्वात् तदर्थं धर्मब्रह्मविचारयोः कर्तव्ययोः विद्यानुष्ठानारम्भात्प्रागपि श्रवणादिकाले ज्वलन्मानुष्ठेयानां कर्मणां मनुष्ठानासिद्धये धर्मविचारप्राप्त्यर्थं मर्यादापततीति विचारयोः क्रमनियमसिद्धयुक्त्या गत्वा द्विद्यानुष्ठानकालानुष्ठेयकर्मममुच्चये प्रमाणप्रदर्शनं कृताक्षेपसमाधानाय ब्रूयते एवेति ॥

ननु, विचारयोः कर्तव्यत्वे प्रमितं क्रमानयमचिन्ताऽऽकाशां लभेत । तदेवाऽप्रमितम् । न च, अध्ययनविधे रथज्ञानफलकत्वेन विचार मन्तराणांऽर्थज्ञानार्थमभ्यासवान् काण्डद्वयस्याऽपि विचार माक्षिपतीति वाच्यम् । तस्याऽक्षरावाप्तिफलकत्वेनाऽर्थज्ञानफलकत्वोपापत्तिः । तथाहि, 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति तव्यप्रत्ययेन स्वाध्याय स्वाध्यायनप्राप्तत्वं गतीति ॥

नच, अक्षरावाप्तं रपुस्त्वर्थत्वेन अध्ययनेन स्वाध्याय स्यादाप्तिरूप रस्कारः, अवाप्तेन स्वाध्यायेनाऽर्थान्वयो इति क्रमादर्थज्ञान फलत्वेनाऽध्ययनविधि गृह्यतातीति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्याप्यपुस्त्वर्थत्वात् । नचाऽर्थज्ञानं गौणपुस्त्वर्थरूपमिति वाच्यम् । पशुपुत्रादिव तुल्यार्थोपयोगितया गौणपुस्त्वर्थत्वं स्यादक्षरावाप्ते रपि तुल्यत्वात् । आद्यं चाऽर्थज्ञानं फलमभ्युपगच्छताऽपि क्वचित्क्वचिदक्षरावाप्ति रपि फलत्वेनाऽवगन्तव्या । अन्यथा दृक्छादीनां स्तोभाक्षराणां मनर्थकत्वेन तत्राध्ययनस्य निष्फलतापत्तिः । नच तात्परीतिद्वारा मर्थज्ञानमपि सम्भवस्थले अध्ययनफलत्वे नाभ्युपगन्तव्यमिति वाच्यम् । लोकव्युत्पत्तिद्वारा शब्दानां मर्थपरत्वं स्योत्सर्गिकस्य क्वचित्क्वचिद्वैकिकवाक्ये यत्तुःशेषादप्यपौस्त्यं वेदे तद्वगावा विरपवादस्य स्वत एव सत तस्याऽर्थज्ञानोद्देश्यकगोचाराण्यभिनिर्गोशतया तत्सिद्धयर्थं तव्यप्रत्ययोपात्तत्वेन श्रुतमक्षरावाप्तिफल गृह्यतु तत्फलभूतस्याऽर्थज्ञानस्याऽपि वैकल्यकल्पनायोगात् ॥

ननु, अध्ययनविधे रथज्ञानफलकत्वाभावे तदुपयोगिनां व्याकरणादीनां मङ्गलं न स्यादिति चेन्नैवम् । तेषां हि वेदाङ्गत्वमेव स्मृतं, न त्वध्ययनाङ्गत्वम् । तदीयं हि वेदाङ्गत्वमध्ययनस्यार्थज्ञानफलकत्वाभावेऽपि युज्यते । आधानपेस्कृतस्याऽप्रेः क्रतुविय अध्ययनविधि रक्षराभासिफल एव, नाऽर्थज्ञानफलः । तस्मादध्ययनविधिना तान् द्विचारो नादियन्ते ॥

नच, स्वाध्यायस्याऽर्थज्ञानमन्तरा क्रतुविधीनां दुरनुष्ठेयतया क्रतुविधिभिर्विचार आक्षिप्यतइति वाच्यम् । तत्तत्कालानुष्ठानकालापेक्षितस्य तत्तज्ज्ञानस्य कल्परात्रोपहृत्तचनानि मिरपि सम्भावनीयत्वेन तद्विचारस्यानपेक्षितत्वात् । एवं च वेदार्थविचारकर्तव्यताया मेव प्रमाणविरहेण धर्मब्रह्मविचारयोः क्रमनियमे सुतरां प्रमाणानुपलम्भ इत्याशङ्क्याह यद्यपीति ॥

संभवः । साङ्गाध्ययने नाऽपाततः पदार्थमात्रप्रतीतेः । तदनु ब्रह्मस्थूलोपा
सनज्योतिष्टोमादिविधायकानां वाक्यानां सूक्ष्मोपासनभूतदहरादिविद्याविधाय

स्थूलोपासनानि बाह्यत्वा न्मुक्तौ ज्ञानद्वारकत्वा च बहिरङ्गमाधनानि । सूक्ष्मोपासनानि
तु आन्तरगत्वा त्कर्मव ह्यवहितमाधनत्वाभावा दन्तरङ्गसाधनानि ॥

परस्परेति—‘ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । तद्यथैह कर्मचितो लोकः
क्षीयते । पुत्रं ब्रह्मण मिच्छध्वम् । स वै लोको वदावदः । किं प्रजया कर्मिष्यामो येषां कोऽय
मात्मा ’ इत्यादीनां कर्मब्रह्मकाण्डगतवाक्यानां वास्तविकविराधरहितानां न प्यापाततो विरोधस्य
प्रतीयमानत्वा तस्याऽऽभासत्वम् ॥

इदं मेकैकस्मिन्नपि काण्डे उदितानुदितहोमादिविधायकवाक्यानां मेकैकस्मिन्वाक्येऽपि
पूर्वपक्षसिद्धान्तसाधकयुक्तिसङ्कलितानां मर्थानां च दृश्यमानविरोधाभासस्योऽपलक्षणम् ॥

ननु, एतादृशविरोधाभासनिरापेक्षप्रयोजनं विचारे निर्वृत्तेऽपि न कोऽपि पुरुषार्थः
सेत्स्यति । नच, क्रतुविद्यानुष्ठानरूपपुरुषार्थमिद्धि रस्तीति वाच्यम् । सकलवेदार्थनिर्णायकन्याय
विद्धि महर्षिभिः प्रणीतेषु कल्पसूत्रेषु वामिष्ठादिषु च कल्पेषु प्रतीयमानविरोधानां परिहृतत्वेन
तद्विध्यासेनैव क्रतुषु विद्यासु च प्रवृत्तिमन्मवा दिति चेन्न । अध्ययनसंस्कृतं स्वाध्यायः
‘ भूतभाष्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारं महर्षिः ’ तीति न्यायेन, आधानसंस्कृतोऽस्मिन्निव भूतोपयोग
विरहात् । क्वचिद्भाष्युपयोगं मपेक्षमाणः कलान्तरोपयोगिनि भूतकाध्यापनादिव त्प्रतिषेध
रहिते यत्रयत्र कार्ये समर्थत्वे नाऽवधार्यते तत्र सर्वत्राऽपि वस्तुसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गं विनि
युज्यते । तस्मात्कर्मज्ञानानुष्ठानद्वाराऽभ्युद्यनिश्चयेयमपयोगि न्यर्थज्ञानं सम्भवद्वेदार्थसंग्रा
हकपौरुषेयग्रन्थाद्युपायान्तरे प्यस्य लिङ्गं विनियुज्यमानत्वात् ॥

अपिच - पदतदर्थविधारणादिद्वाराऽर्थज्ञानैकोपायानां वेदाध्ययनकालेऽध्येतव्यानां व्याकर
णादीनां वेदाङ्गत्वान्यधानुपपत्त्या प्यधीतस्वाध्यायस्याऽर्थज्ञानं विनियोगस्य सिद्धत्वाच्च ॥

अकिञ्चित्कर स्याऽङ्गत्वायोगेन नित्यवेदस्वरूपेऽनुपकारकाणां मङ्गानां फलोपकारकत्वं
स्यैवोचितत्वाच्च । एवं च अङ्गाध्ययनं स्वाध्यायादापाततो ज्ञानस्य तन्निर्णय एव पुरुषार्थावगते
श्चोत्पादनेन तन्निर्णीनीषा मुत्पादयति । न्यायविचार मन्तरेण वेदा तदर्थनिर्णयासम्भवा तन्निर्ण
यार्थं विचिचारयिषा मुत्पाद्य विचारे प्रवर्तयतीत्यध्ययनविधे रक्षरग्रहणपर्यन्तत्वेऽपि नियमेन
विचारे प्रवृत्ति स्सिध्यति ॥

कानां च परस्परविरोधाभासं पश्यं स्तद्धिचोरे पुष्पार्थाकंक्षी पुनः स्वयमेव प्रवर्तते । ततो नाऽनिबन्धनो विचारः ॥

ननु, 'श्रोतव्य' इतिवाक्येन वेदान्तश्रवणं गाक्षा द्विधीयत इति चेन्न । विधित्वप्रयोजकरूपसम्पत्त्यभावात् । तथाहि, वेदान्तश्रवणं नाऽप्यविधि

नन्व, अध्ययनविधे रक्षग्रहणमात्रपर्यन्तत्वाभ्युपगमेन गङ्गानां गन्तव्यताङ्गत्वाऽनभ्युपगमेन चाऽर्थज्ञानं न सिध्यतीति वाच्यम् । तथापि तेषां मध्ययनस्य तत्वेनार्थज्ञानोपयोगित्वेनैव वेदाङ्गत्वस्याऽनपत्त्या सदेतन्मनसि निश्चाय विचारं प्रवर्तकमात्रमप्युपायिह । अतस्तद्वर्तते । तत इति ॥

एवं विचारं प्रवर्तकमुपायं श्रवणमिति स्तत्र प्रवर्तक इति वेदांतिनमग्निरिति माशङ्कते नन्विति—वेदान्तश्रवणमिति ॥

श्रवणविधिवक्तव्ये यद्यपि वेदान्तग्रहणं नास्ति, तथाप्यत्मा श्रोतव्य इति निर्भागमानं ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणरूपं श्रवणं ब्रह्मणो वेदान्तैकप्रमाणकत्वात् सत्तात्पर्यावधारणरूपं पर्यवस्यतीति ह्येत्यम ॥

श्रवणे विधेरेवाऽसम्भवेन तस्य प्रवर्तकत्वमरिद्धमिति त्याशयेन तत्र निश्चयसम्भवे हेतुमुदाहरति नन्ति—विधित्वेति ॥

विधित्वं प्रयोजकानि रूपाणि त्रैकालिकाग्राप्तिप्राप्तिकाग्राप्तिप्रसङ्गितप्राप्तयः । यथा—श्रीही न्प्रोक्षतीत्यत्र दार्शपूर्णमासिकेषु श्रीहिषु प्राशणं विहितम् । एतद्विध्यभावे कालव्रणेऽप्यस्याऽन्यतः प्राप्त्यभावात् सत्प्राप्तिफलकोऽयमपूर्वमिति । श्रीही न्प्रोक्षतीत्यत्र पुनोऽप्राशणमिति मूतानां मेन श्रीहीणां पुरोडाशनिर्वर्तनार्थं मपेक्षितं तद्विध्यभावे एतद्विध्यभावेऽपि लोकागमनसाधनत्वेन यद्यप्यग्रहननस्याक्षेपतः प्राप्तिरसम्भवति, तथापि तत्र लोकागमनसाधनत्वाविशेषात् अविच्छिन्नमपि प्राप्नुयादित्यग्रहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः । अनोऽग्रहननं तद्व्याप्त्याग्रापिपूरणकञ्चो नियमविधिः । 'इमा मयूष्मन् व्रशनामृतस्येत्यश्वाभिवानी मादत्त' इत्यभिधानप्रवृत्तौणास्मात्तस्य मन्त्रस्य तत्र कर्तव्येऽश्वशनाग्रहणे व्रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपा हिङ्गा त्प्राप्तिः । यद्यपि 'अश्वाभिवानी मादत्त' इति विध्यभावेऽपि सम्भवत्येव, तथापि लिङ्गाविशेषात् तत्रत्ये महिपरशनाग्रहणेऽपि प्राप्तिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थः परिसङ्ख्याविधिः । एवं मयूष्मन्विधित्वादिप्रयोजकरूपाणां मध्येऽन्यतमस्याऽस्य सम्पत्त्यभावात् इत्यर्थः ॥

गोचरम्, प्राप्तत्वात् । प्राप्तिश्च वेदान्तश्रवणं स्वविषयोपात्तावगतिसाधनम् शास्त्रश्रवणत्वा द्वैचशास्त्रश्रवणव दित्यादिभिः । नचाऽस्य नियमविधिगोचरत्वम् । अवघातादिव त्वस्यचिदृष्टफलस्योपायान्तरस्याऽप्राप्तेः । नच परिसङ्ख्याविधिविषयत्वम् । एवं हि वेदान्ताः श्रोतव्या एव, नाऽध्येतव्या इति पर्यवस्येत् । तथा सत्यनधीतवेदान्तानां विचारायोगात् पुरुषार्थाऽसंभवः । यदि वेदान्तश्रवणस्य परिसङ्ख्यापरत्वं कर्मकाण्डश्रवणनिषेधपरत्वरूपमिति विचारस्तदा विचाराऽभावात् कर्मानुष्ठानाऽसम्भवः । तदभावे चित्तशुद्ध्यभावात् ज्ञानानुत्पत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तमेव समीचीनम् ॥

ततस्सकलचिदचित्प्रपञ्चाकारपरशक्तिविशिष्टाद्वितीयवैभवस्य सकलनिगमसारसामरस्यनिधानस्य भवश्चिदशिवः पशुपतिः परमेश्वरः महादेवः रुद्रः शम्भुः प्रभृतिपर्यायवाचकशब्दसारप्रकाशितपरममाहिमाविलासस्य स्वशेषभूतनिखिलचेतनसमुपासनानुगुणसमुदितनिजप्रसादसमर्पितपुरुषार्थसार्थस्य परब्रह्मणः प्रतिपादकमुपनिषच्छास्त्रं विचारणीयम् । तन्नियोगरूपचोदनालक्षणस्य तदाराधनविशेषसाधनरूपस्य तत्तदर्थवादप्रकाशितप्राशस्त्यविलासस्य श्रुत्यादिसम्पादितसकलाङ्गपुङ्क्तस्य स्वप्रमाणानुगुणस्मृतीतिहासपुराणाभियुक्तसूक्ति-संदर्भकृतोपबृंहणस्य विधिनिषेधविकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवादवाधाभ्युच्चयादिमतो निखिलपुरुषार्थरत्नाकरस्य परमप्रबोधसाधनस्य भगवतो धर्मस्य विचारान्तरमित्यथशब्दार्था दर्शितः ॥

तत्तन् निरूपयति तथार्हीत्यादिना—एवं श्रवणविधौ निराकृते सति तद्विचारे पुरुषार्थाकाङ्क्षी पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते इति पूर्वोक्तसरणिरेवाऽङ्गीकर्तव्येत्याह तस्मादिति ॥

इयता प्रबन्धे नोपपादितमथशब्दस्य धर्मविचारानन्तर्यार्थत्वं मुषसंहरन् ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रशेषलब्धस्यार्थस्योपात्तधर्मविचारानन्तरं कर्तव्यतयाऽन्वयं दर्शयति ततश्च त्वारभ्य अथशब्दस्याऽर्थो दर्शित इत्यन्तेन ॥

ब्रह्मजिज्ञासे त्यस्य ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषच्छास्त्रस्य विनार इत्यर्थः । तत्र विनारं प्रति विषयसमर्पकेण सौत्रेण ब्रह्मपदेन शिवोऽभिधीयते इति निरूपयितुं सकलैत्यादि विशेषणवत्पुण्येन विधानमिति ॥

बृहते धर्मा मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य भानार्थागममात्रं, प्रकृष्टाणोपपत्तादि मङ्गोचक्राभावाच्च त्रिविधपरिच्छेदरहितं यस्तर्था इत्येष्टव्यम् । देशकालपरिच्छेदरहितस्याऽपि शिवस्य न ज्ञ सम्भवति । तस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चनिर्लक्षणत्वाभ्युपगमेन वस्तुपरिच्छेद मद्भावादि त्याशङ्कां परिहर्तुं माह सकलैत्यादिना ॥

सकलप्रपञ्चाकारया तद्रूपपरिणामिन्या परमशक्त्या जडशक्तिरूपाया मायाया निष्पाद कत्वेन तत् उत्कृष्टया निष्कृष्टया विशिष्टस्य अत एवाऽद्वितीयवैभवस्य विनिर्गताश्रयरहित बृहत्त्व स्येत्यर्थः ॥

वृक्षे पत्रपुष्पाद्यान्तर्गणिकमेवेत्यप्येक एवाऽत्र वृक्ष इत्यत्र तत्समानजातीयवृक्षान्तरा भावव चेतनाचेतनप्रपञ्चविशिष्टस्य शिवस्य तद्विशेषणयोश्चेतनाचेतनयो रस्य ताभ्या चान्तर्ग णिकमेवेति विद्यमानेऽपि तत्समानजातीयवस्तुन्तराभावोऽस्मीति त देय वस्तुपरिच्छेदराहित्यम् । ननु सर्वथा वस्तुन्तरराहित्य मित्याशयः ॥

ननु, शक्तिविशिष्टाद्वितीयवैभवस्येत्यनुपपन्नम् । वेदान्तेषु निर्दिष्टेष्वेव ब्रह्मणः परमार्थत्वेन श्रूयमाणत्वात् ॥

तथाहि, 'स देव मौम्येद मग्र आमीन्', 'एकमेवाद्वितीयम्', 'अथ परा यथा तदक्षर मधिगम्यते । यत् दद्रेक्ष्य मयाह्य मगोत्र मपणे मचक्षुश्श्रोत्रं तदवर्णापाद निन्धं निमुं सर्गातं सुसूक्ष्मं त द्ध्ययं यद्वतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः', 'सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयुं निरञ्जनं प्रत्यस्तमितमेवं य त्मत्तामात्र मगोचरः । वक्षसा मात्मसंबन्धं तज्ज्ञानं ब्रह्ममंजितम् । यत्र नान्यत्पश्यति नान्य ऋतुणाति नान्य द्विजानाति म मूमा', 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'मृत्यो स्मृत्यु माप्नोति य इह नानेव पश्यति', 'यत्रहि द्वैत मिव भवति तदितर इतरं पश्यति', 'यत्र त्वस्य मयं मातृभवाभू सत्त्वेन कं पश्ये त्केन कं विजानीयात्', 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्', 'यदा त्वयैष एतस्मिन् क्षुर मन्तरं कुरुते । अथ तस्य मयं भवति', 'तत्त्वमसि' । इत्याद्यनन्तश्रुतिभिर्निरस्त ममन्विशेष मेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते ॥

नच, चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सत्यतया प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वेन ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं सिद्धयतीति वाच्यम् । 'अनृतेन हि प्रत्यृदाः', 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनाऽनभिष्यक्त

स्वरूपत्वात्', इत्यादिभिः स्तत्त्वोपदेशपरैः श्रुतिसूत्रैः निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम् । तदन्य ज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदादिर्मा तस्मिन्नेव रज्जौ सर्प इव परिकल्पितं मिथ्याभूतमिति प्रतीयमानत्वात् ॥

ननु, रज्जौ सर्पकल्पनकारणभूतस्याऽज्ञानरूपदोषस्य विद्यमानत्वेन तत्र तत्कल्पन सम्भवेऽपि ब्रह्मणि तादृशदोषस्याऽसम्भावितत्वे नाऽत्र तत्कल्पनमसिद्धमिति वाच्यम् ॥

ब्रह्मण्यपि स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकारिण्याः स्तदसदनिर्वचनीयाया अनाद्य विद्याया अभ्युपगतत्वेन तादृशदोषमूलस्य जगत्कल्पनस्य कारणत्वेन सिद्धत्वात् ॥

नच, ब्रह्मण्यविद्यारूपदोषाभ्युपगमोऽप्रमित इति वाच्यम् । 'अनृतेन हि प्रत्यूहाः', 'मायामात्रं तु कातस्म्येनाऽनभिव्यक्तत्वरूपत्वा' इत्यादिश्रुतिसूत्रैर्दोषसद्भावस्य प्रमितत्वात् ॥

ननु, 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् । सत्यकामस्त्यसङ्कल्पः' इत्यादिभिः श्रुतिभिस्सगुणत्वावगमेन तस्य निर्विशेषत्वमप्रमितमिति चेन्न । 'अस्थूलमनष्वहस्त्वम् । केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतिशतैस्तस्य निर्गुणत्वनिर्धारणेन सगुणत्वबोधकवचनानामुपासनार्थकल्पितगुणपरत्वावसायात् । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादि वचनानां सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितसन्मात्रब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वेन गुणतोपि सद्वितीयत्वस्य श्रुतिविरुद्धत्वादिति चेन्न ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्व, जगन्निमित्तत्व, सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्त्व, सत्यसङ्कल्पत्व, सर्वान्तरत्व, सर्वाधारत्व, सर्वनियामकत्व, सर्वजगदात्मकत्वाद्यनन्तमाङ्गल्यगुणप्रतिपादनपूर्वकमेवंभूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात्सद्विद्याया निर्विशेषत्वप्रतिपादकत्वाभावात् ॥

तथाहि, उपक्रमे तावत् 'उत तमादेशमप्राक्ष्य' मित्यत्रादेऽऽशब्देन प्रशासितुं ब्रह्माऽभिधीयते । एवमुपक्रमे निरुपाधिकप्रशासनगुणयोगोक्तः । तथा 'येनाऽश्रुतं श्रुतं भव' तीत्यनेन जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं तदनुगुणसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वादिकं चाऽवगतम् ॥

उपसंहारे च, तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येन जीवान्तर्यामित्वं विज्ञायते । अस्यैवार्थस्याऽऽवर्तितत्वाद्दभ्यासः सम्पद्यते । एवं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वजगदन्तरात्मत्वादिगुणानां प्रमाणान्तराऽप्रतिपन्नत्वादपूर्वता सिद्धा । एवमुपासकस्य, 'तस्य तावदेव चिरम् । यावन्न विमोक्ष्ये । अथ सम्पत्स्य' इति मोक्षश्रवणात्कलमपि सिद्धम् । पितुः पुत्रं प्रति प्रतिवचनरूपत्वादर्थवादः समुचितः । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोपपादनादुपपत्तिश्च । तस्मादित्यं

सद्विद्या पट्टनिधतात्पर्यलिङ्गैः सविशेषपरमेश्वरपरै र्वेति विज्ञायते । अत्र दृष्टान्तत्रयंऽपि विवर्त-
पक्षानुगुणः कोपि न दृश्यते दृष्टान्तः । अगि तु परिणामपक्षानुगुण एव दृश्यते ॥

दार्ष्टान्तिकविषयवाक्येऽपि 'तत्तज्जोऽमृत' तत्त्येवोक्त, नतु तदधम इति । अतोऽस्यां
श्रुतौ विवर्तपक्षप्रसङ्ग एव नास्ति । श्रुत्यन्तरं न 'तदात्मानमग भय मकुरु' तत्त्यादिनां श्रुतं,
नतु व्यवर्ततेति । सूत्रं च 'परिणामा' इति, नतु विवर्त इति । अतः श्रुतिप्रत्ययारम्भा-
त्परिणाम एवाऽभ्युपगम्यते । स च परिणाम स्वरूपक एव भावितु मर्हति । निर्गुणत्वनिर्दो-
षत्वानुप्रवेशशरीरशरीरिभावादिविषयानेकश्रुतिस्वारस्या, दृश्यता तद्विशेषप्रसङ्गा च ॥

नच, 'अथ परा यया तदक्षरं गन्निगम्यते', 'य रा दद्रेक्ष्य गगनात् मगोऽत्र मवर्णं मनश्चु-
श्रोत्र' मित्यादिना सकलविशेषनिषेधश्रवणेन ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं सिद्धयतीति वाच्यम् ॥

तत्र अद्रेक्ष्य मित्यादिना प्राकृतान् हेयगुणा न्प्रतिगिद्धं 'नित्यं विभुं सर्वगतं मुराक्षम्'
मित्यादिना नित्यत्वविभुत्वसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वभूतत्वं नित्यसर्वदात्वादिमाङ्गल्यगुणगोचरं श्रूयमाण-
त्वान् । सत्यं ज्ञानं मित्यादिना सत्यज्ञानादिगुणविशेषरूपै वाऽगनातत्वात् ॥

नतु, 'एक मेवाऽद्वितीय' मित्यत्राऽद्वितीयः गुणतोऽपि राद्वितीयतां न गहते । अतः
सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्याना मद्वितीयवस्तुप्रतिपादनपरत्वं गृहीतव्यम् । कारणत-
योपलक्षितस्याऽद्वितीयब्रह्मणो लक्षणं मिदं गुच्यते 'सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म' इति । अतो लिङ्ग-
विधितं ब्रह्म निर्गुणं मेव । अन्यथा निर्गुणं, निरञ्जनं मित्यादिश्रुतिविशेषो दुष्परिहृत इति चेन्न ॥

जगदुपादानस्य ब्रह्मण स्त्वन्यतिरिक्ताभिधायन्तरनियारणेन विनिवृत्तशक्तियोगप्रतिपा-
दनपरत्वा दद्वितीयपदस्य । तथैव विनिवृत्तशक्तियोग मेवाऽवगम्यति 'तदेक्षत बहु स्यां प्रजाये-
येति', 'तत्तज्जोऽमृत' तत्त्यादि । एवं श्रुतिजातस्य सविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरत्वाऽवसायान् ॥

नचाऽद्वितीयपदस्य निमित्तान्तरनिषेधपरत्वं गन्तुगतं मिति वाच्यम् । मिसृष्टो ब्रह्मणः
'सदेव सौम्येदं मम आसी देवमे' वेत्यनेन उपादानकारणत्वं प्रतिपाद्य कार्यात्प्राप्तत्वाभावेन
बुद्धित्पनिमित्तान्तरवारणस्याऽद्वितीयपदेन करणीयतयाऽनुगतत्वान् । अन्यथा सर्वनिषेधे
स्वाभ्युपगतनित्यत्वादीनां च निषेधपक्षः ॥

सर्वास्वपि शाखास्तु कारणान्वयिनां सर्वज्ञत्वादीनां गुणाना मपमहर्णीयत्वेन सर्वशाखा-
प्रत्ययन्यायस्य निर्विशेषपक्षे विरुद्धत्वाच्च ॥

अतश्च कारणवाक्यवभावेनाऽपि 'सत्यं ज्ञानं मनन्तं' मित्यनेन सविशेषं मेव ब्रह्म प्रति-
पाद्यते इति विज्ञायते ॥

ननु, सविशेषत्वाभ्युपगमे 'निर्गुणं, निरञ्जनं, निष्कलं, निष्क्रियं, शान्तं' मित्यादि निर्गुणवाक्यानि व्याकुप्येयु रितिचे न्न । तेषां वाक्यानां प्राकृतहेयगुणविषयत्वात् ॥

नच, ज्ञानस्य ज्ञानादिगुणाश्रयत्वादर्शनेन ब्रह्मणो ज्ञानमात्रत्वाऽऽप्तानेन च निर्गुणत्वं फलितमिति वाच्यम् । ज्ञातु रेव ज्ञानस्वरूपत्वाऽविरोधान् । प्रकाशस्वरूपाणां मेव मणि, द्युमणि, दीपादीनां प्रकाशाश्रयत्वव, जलरूपस्यै वाऽर्णवस्य जलनिधित्वव्यपदेशव च ज्ञानस्वरूपस्यैव तस्य ज्ञानाश्रयत्वस्य समुचितत्वा च ॥

नच, सगुणवाक्यानां निर्गुणवाक्यानां च विरोधेन सगुणवाक्यानां मिथ्याविषयताश्रयणमुचितमिति वाच्यम् । अपहृतपाप्मेत्याद्यपिपासइत्यन्तेन हेयगुणा न्प्रतिषिध्य 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इति ब्रह्मणः कल्याणगुणान् विदधत्या श्रुत्यैव निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च विषयस्य विविक्तत्वात् ॥

ननु, 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति वाङ्मनसनिवृत्त्यभिधाना ब्रह्मणो निर्गुणत्वस्य सिद्धत्वेन श्रुत्यन्तराणां मपि निर्विशेषपरत्वमुपपद्यत इतिचे न्न ॥

'भीषास्मा द्वातः पवत' इत्यादिना प्रशासकत्वादिब्रह्मगुणा नारभ्य 'ते ये शत' मि त्यनेन क्षेत्रज्ञा दानन्दातिशयमुक्त्वा 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा' निति ब्रह्मणः शुभगुणाऽऽनन्त्यस्यै वाऽस्यादरेण श्रुत्या निगदितत्वात् ॥

अत्र निर्विशेषत्वं प्रतिषिषादयिषितं चे दुणानां क्रमेण न्यूनतां प्रतिषाद्य सर्वाभावे पर्यवसानस्य दर्शनीयतया तद्व्यतिरेकेण प्रकृते क्रमेण गुणानां माधिक्यमुक्त्वा वाङ्मनसनिवृत्त्यभिधानेन माङ्गल्यगुणानां मानन्त्या देवेति स्फुटतरमवगम्यमानत्वात् ॥

ननु, 'यस्याऽऽमतं तस्य मतम् । अविज्ञातं विजानता' मित्यादिना ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वस्योक्ततया निर्विशेषत्वमवगम्यत इतिचे न्न ॥

'ब्रह्मवि दामोति परं', 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भव' तीति ब्रह्मज्ञाना न्मोक्षोपदेशस्य श्रूयमाणत्वेन ब्रह्मण उपासनारूपज्ञानविषयत्वसम्प्रतिपत्त्या तस्य गुणत्वावश्यम्भावात् ॥

नच, 'न हृष्टे द्रष्टारं न मते र्मन्तार' मिति श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञातृत्वस्य निषिद्धतया तस्य सविशेषत्वं निराकृतमिति वाच्यम् । तथा श्रुत्या द्रष्टारं, मन्तारं मप्यात्मानं दृष्टिमतिरूपमेव पश्येदितिवा, हृष्टे द्रष्टारं, मते र्मन्तारं जीवात्मानं प्रतिषिध्य सर्वभूतान्तरात्मानं परमात्मानमेवोपास्वेति वाऽभिहितत्वेन तस्य ज्ञातृत्वनिषेधकत्वाऽसम्प्रतिपत्तेः । अन्यथा 'विज्ञातार

मेरे केन विजानीया' दित्यादिज्ञातृत्वप्रतिपादका. श्रुतयो विरुध्येरन् ॥

ननु, 'यत्रहि द्वैतमिव भवति', 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'मृत्पात्रं न मृत्पुत्रं माप्नोति य इह नानेव पश्यति', 'यत्र त्वस्य सर्वा मातृभावाऽभून् न त्वेन क पश्ये' इति भेदनिषेधस्य बहुधा श्रूयमाणत्वेन निर्विशेषत्वमेव ब्रह्मणः श्रुतिमगमतमिति चेन्न ॥

कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया तदात्मकत्वेन नैक्या तादृक्त्वं मेव नानात्वं प्रतिपिद्यत इत्यवगम्यमानत्वात् ॥

नच, एकैवानुद्वष्टव्य' मित्यनेन भेदो निषिध्यत इति वाच्यम् । एतस्या एकतया परमेश्वरशरीरत्वेन एकप्रकारेणैव त्रयत्वं । तथा 'अहं गोकः प्रथमं मामम । वर्तामि च भविष्यामि च । नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः' इति, 'आत्मा वा इदं मेक एवाग्र आनीत । नान्यत्किञ्चन मियत्' इत्यादिषु च ऐक्यविधिशेषतया भेदनिषेधो दृश्यते । शेषतः च विहितैकत्वस्थिरीकरणलक्षणम् । तस्मात्परमेश्वरे यादृशमेक्यं विहितं निषेधस्य तादृशैक्यविरोधिभेदविषयस्य एव तत्स्थिरीकरणार्थत्वेन तच्छेषत्वं सिद्धयेत् । नत्वाविरोध्यर्थान्तरनिषेधे सार्थक्यमशङ्कते । नहि मृदेव घट इत्युक्ते घटद्वित्वनिषेधो मृद्वैकतरोपकारको भवेत् । नाप्येको घट इत्युक्ते घटगतरूपपरिणामादिभेदनिषेधो घटाख्यधर्म्यैक्यविषये भवत्युपकारकः । रूपपरिणामादिभेदस्य घटव्यत्यैक्याऽविरोधित्वात् । किन्तु विषयविरोध्यर्थनिषेध एव हि भवेद्विध्युपकारकः ॥

किं च, न केवलमुपकाराभावः । परं त्वैक्यविधिविरुद्धं च कृत्स्नभेदनिषेधपरत्वम् । समानाधिकरणावक्ये नैक्यविधानात् । भिन्नविशेषणाभिधायिशब्दानां मेकविशेष्यवृत्तितः हि सामानाधिकरण्यम् । नच प्रकारभेदे तिष्ठति कृत्स्नभेदनिषेध उपपद्यते ॥

इदं च 'नचाऽस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः । न तत्सम आप्यधिकश्च दृश्यते', 'एकः सन् बहुधा विचारः', 'एको देवो बहुधा निविष्टः', 'त्यमेकोपि बहु ननुप्रविष्टः', इति प्रकारनानात्वस्य प्रकार्यैकत्वस्य स्पष्टं श्रूयमाणतया सविशेषमेव परम्ब्रह्ममिति सिद्धम् ॥

ननु, नानात्वनिषेधा बहुभवनसङ्करूपश्रुतिरपरमार्थविषय इति चेन्न । सकलप्रमाणाकमतं नानात्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव वाच्यत इति वादस्य हासावहत्वात् । तस्माच्छक्तिविशिष्टा द्वितीयवैभवस्येति सुस्पष्टम् ॥

ननु, ब्रह्मणः प्रतिपादकमुपनिषच्छास्त्रं विचारणीयमिति प्रतिज्ञायां यस्योपनिषच्छास्त्रं प्रतिपादकं स एव ब्रह्मशब्दार्थतया स्वीकरणीयः । न शिवस्य तत्प्रतिपादकम् ॥

तथा हि, 'सर्वे वेदा यत्पद मामनन्ति तपांसि सर्वाणि च य इदन्ति । य दिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति त ते पदं संग्रहेण ब्रवी' मीत्युपक्रम्य, 'सोऽध्वनः पार माप्नोति त द्विष्णोः परमं पद' मिति कठवल्लीश्रुत्या, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या' मिति मुण्डकश्रुत्या च विष्णुपुरुषादिशब्दाभिधेयस्य नारायणस्यैव तत्प्रतिपादक मिति शङ्कां निवारयितुं सकलनिगमेतिविशेषणम् । विष्णोः परमं पद मित्यत्र पदशब्दो न स्थानवाचकः । पूर्वं 'अव्यक्ता त्पुरुषः पर' इति निर्दिष्टस्य पुरुषस्यैव स्थानप्रमाणतः पदशब्दवाच्यत्व बोधात् । तथा च, पद्यते प्राप्यत इति व्युत्पत्त्या तत्रत्यपदशब्दस्य प्राप्यपुरुषपरत्वेन न विष्णु वाचकत्वं सिध्यति । विष्णोः परमं पदं प्राप्य मिति तत्प्राप्यत्वाऽऽज्ञानात् ॥

किन्तु, 'एकैव शक्तिः परमेश्वरस्य भिन्ना चतुर्था विनियोगकाले । भागे भवानी पुरुषे तु विष्णुः क्रोधे च काळी समरे तु दुर्गा' इति स्मृतेः शक्त्यवस्थानिशेषरूपस्य विष्णोः पुरुषावस्थाविलये साक्षा त्प्राप्या स्वस्वरूपात्मिका शैवी शक्तिः तद्वारा प्राप्यत्वपर्यवसानभूमिः शिव इति तस्यैव विष्णोः परमपदत्वस्य युक्तत्वान् । नच, विष्णो रिति पष्ठ्यन्तत्वं युक्त मिति वाच्यम् । 'उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीया' निति न्यायव्याक्रोपात् । तस्मात् 'सर्वे वेदा यत्पद मामन' मीत्युपक्रमस्याऽपि शिवविषयत्व मुचितम् ॥

अथवा, पदशब्द एव शिववचन । 'शिरो रुद्रो महादेव इराङ्गो ब्रह्म स त्पदम् । एव मादीति नामानि विशिष्टानि परस्य तु' इति स्कान्दोक्तेः । एतेन 'तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवी' मीत्युपक्रमः पदश्रुत्यैव शिवविषय इति जिज्ञायते । विष्णो रिति पदस्य परमशब्दोक्तोत्कर्षप्रतियोगि परत्वेन पञ्चम्यन्तत्व मेव युक्तम् । 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य' मित्यत्राऽक्षरपुरुषपदेऽपि शिव मे वाऽभिधत्तः । न क्षर तीतियोगेन चेतनमात्ररूढ्या च साधारणयो रतयोः पूर्व 'यः सर्व यः सर्वज्ञः सर्ववि' दितिमन्त्रं सर्वज्ञपदेन रूढ्या बोधिते शिवे समन्वय स्योचितत्वात् ॥

नच, तत्र सर्वज्ञपदं यौगिक मिति वाच्यम् । तस्य यौगिकत्वे सर्ववि दिति पदस्य नैरर्थे कथात् । तस्य रूढत्वे तु तस्य प्राकरणिकानां मक्षरादिपदानां देवताविशेषपर्यवसानाकाङ्क्षायां रूढ्याकृष्टतात्पर्य एवोपक्षीणं स्यादिति तदीययौगिकार्थसमर्पणार्थं सर्ववि दिति पदं सार्थक्य मश्नुते । यथा 'तव प्रसादा त्कुसुमायुधोऽपि सहाय मेकं मधु मेव लब्ध्वा । कुर्यां हरस्याऽपि पिनाकपाणे धैर्येभ्युक्तिं के मम धन्विनोऽन्ये' इति पद्येपि पिनाकपाणिपदं सारतरायुधत्वद्योत नोपयोगितया यौगिकार्थवशीकृतं स तत्रैवोपक्षीणं स्यादिति मत्वा तदीयरूढ्यर्थप्रत्यानयनार्थं हरशब्दः प्रयुक्तः । तस्मा दुदाहृतानि श्रुत्यन्तवचनानि शिवपराण्येव ॥

ननु, तथापि सर्वं मन्थुर्पापच्छाया न शिवायं मा त्व गृहीतम् । ‘ तिर्यग्भूतं समयां ताऽपि ’, ‘ एतौ ह नै नारायण आत्मी ’ इत्यादिवाचनेन न्यायस्य प्रतीयमानत्वं ॥ त्वं त्याशक्तं निराचिकीर्षं राह साभरस्यनिधानस्येति ॥

तथाविधाना मापाततोऽन्यापत्त्वेन प्रतीयमानानां केमानि ज्ञानानां श्रममाणेऽपि निचार्यमाणानि तानि जित एव तात्पर्यं भावेदयति ॥

तथाहि, वेदेषु, तदन्तेषु, पुराणादिषु चान्यापत्त्वेन प्रतीयमानं गति पक्षद्वयान्तर्गत चरितवर्णनं मखिलं तत्तदन्तर्गामिणि शिष्ये गर्गस्य जीति केनोपायं दायेदयति ॥

यथा ‘ ब्रह्म हि देवेभ्यो विजिग्ये ’ इत्यारण्यदेवानां मसुगणां च समं देवानां मन्तर्यामि प्रसादेन लब्धे जये तं जयं स्वशक्तिसमुपाजितं मन्यमानानां जितौकसां दर्पापां ज्ञानाया यक्षरूप तयाऽऽविर्भूतं शिवे दहनपवनयो र्गर्वं मपहत्य तिराभूतं भगवत्या हगवत्या उपदेजेनाऽन्तर्यामिण शिवस्यैव प्रसादेनाऽस्माकं जयः संवृत्त इति महेन्द्रादयो बुभुभिर इति वर्णितम् ॥

नच, तत्र यक्षरूपेण प्रादुर्भूतोऽन्तर्यामी देवतान्तर गति गान्ध्या । तस्य शिवा दन्यत्वे उमादेव्या दर्शनस्याऽस्मावितत्यात् । अननै वाशयेन वेदान्तादिरूपः कृत्स्नोपि शब्द राशिः शिव मेव बोधयती त्यमु मर्थ ‘ इमा रुद्राय स्थिरभन्तं गिर ’ इतिमन्त्रभाषां निर्धारयति ॥

अत एवाह भगता न्पराशरोपि ।

स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि राताम् ।

शिव मेव सदा साम्बं हृदि कृत्वा ध्रुवन्ति हि ॥ इति ।

अयं मर्थः स्कान्देऽपि निबद्धः ।

कानिचि द्वेदवाक्यानि ब्राह्मणा वेदगित्तमाः

रुद्रमूर्तिं समाश्रित्य शिवे परमकारणे ॥

पर्यवस्यन्ति विप्रेन्द्रा स्तथा वाक्यानि कार्गियन्

विष्णुमूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्ममूर्तिं च कानिचिन् ॥

आग्नेयीं मूर्तिं माश्रित्य श्रुतिवाक्यानि कानिचिन्

सूर्यमूर्तिं मुनिश्रेष्ठा स्तथै वान्यानि कानिचित् ॥

एवं गूर्त्यभिधानेन द्वारेणैव मुनीश्वराः

प्रतिपाद्यो महादेवः स्थितः सर्वासु मूर्तिषु ॥ इति

तस्मा त्सकलनिगमसारमामरस्यनिधानस्येति समुचितम् । सामरस्यं नाम सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यं णैककण्ठ्यम् ॥

ननु, सर्ववेदान्ततात्पर्यपर्यमानम् । शिवे प्रतिज्ञातम् । तन्न सङ्गच्छते । तथा हि, कानिचिद् वेदान्तवाक्या न्यूनन्तमाङ्गल्यगुणरत्नाकरमावेदयन्ति । यथा 'यः सर्वज्ञः सर्ववि' दित्यादि । कानिचिद् जगज्जन्मादिकारणता ब्रह्मणः प्रतिपादयन्ति । यथा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादीनि । अन्यानि च सर्वनियन्तृत्वमभ्युपयन्ति । यथा 'तत्सूता तदेवानुप्राविशत्', 'अन्तः प्रविष्ट इशास्ता जनानां' मित्यादीनि । इतराणि चानन्दात्मकतां निरूपयन्ति । 'आनन्दाद्भव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादीनि । अपराणि च तदानन्दस्य निरतिशयत्वं विशदयन्ति । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यादीनि । एतत्सर्वं शिवे कथं सम्भवतीत्याशङ्कानिवारणार्थं लोकवेदप्रसिद्धतन्नामप्रवृत्तिनिमित्ततयैव तत्सर्वं तस्मिन् सम्भावयितुं भवति शिवेत्यादिविशेषणम् ॥

भवत्यस्माज्जगदिति भवः । शिवं जगतः क्षेमं करोतीति शिवः । अथवा, शिवाः सर्वे कल्याणगुणा अस्य सन्तीति च शिवः । शृणाति हिनस्ति जगदिति शर्माः । पशून् जीवान् गवाश्चादिव त्पाशैर्बध्वा स्वकार्यं कारयतीति पशुपतिः । सकलजगदीशानशील ईश्वरः । तत्र पूजार्थस्य परमपदस्य समाप्तः । महति सर्ववैषयिकानन्दातिशायिनि स्वात्मानन्दे दीव्यति रमत इति महादेवः । भक्तानां संसाररुजं द्रावयतीति रुद्रः । शंसुखमस्माद्भवतीति शम्भुः । अत्र शिवनाम्ना सकलमाङ्गल्यगुणाकरत्वं, भवशिवशर्वपशुपतिरुद्रनामभिर्ब्रह्मणस्तत्स्यलक्षणं पञ्चकृत्यपरायणत्वं, परमेश्वरनाम्ना तदाक्षेपकमन्तर्यामित्वं, शम्भुनाम्ना तदानन्दस्य निरतिशयत्वं च प्रवृत्तिनिमित्तं योपनीयते । तस्मात्सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यब्रह्मलक्षणलक्षितमुख्याभिधाननिधानत्वाच्छिव एव सर्वश्रुतितात्पर्यविषय इति युक्तम् ॥

ननु, श्रवणं, मननं निदिध्यासनसाक्षात्कारैः प्रसन्नस्य मोक्षप्रदस्यैव सूत्रगतब्रह्मशब्दविषयत्वयोग्यतया 'मोक्षमिच्छेज्जनार्दना' इति तदन्यस्यैव मोक्षप्रदत्वस्मृतेर्न शिवस्य प्रकृतब्रह्मपदवाच्यत्वमिति शङ्कानिवारणाय विशिनष्टि स्वशेषभूतेति ॥

सर्वपुरुषार्थप्रदत्वस्य 'फलमत उपपत्ते' रित्यधिकरणे, मोक्षप्रदत्वस्य 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा' दित्यादिसूत्रेषु समर्थयिष्यमाणत्वाद्ब्रह्म मोक्षप्रदत्वमात्रस्यैव प्रकृतेः प्रदर्शनीयत्वेऽपि सामान्याभिधानरूपेणाऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेण प्रस्तुतो विशेष एव विवक्षितः । पुरुषार्थान्तरवर्णनमत्रैव दृष्टान्ततया पर्यवस्यति ॥

ननु, यदि प्रसादेन प्रह्वार्यः शिष्यति तर्हि सर्वेपि गच्छन्तः सकलपुण्यार्थसिद्धिः
स्यात् । निर्व्यजिन्कृपानिधेः सर्वानुपाह्वयस्य शिष्यस्य सर्वपापि मोक्षप्रसादस्य भवा दित्याशङ्का
निवारणाय प्रसादं निशिनष्टि समुपासनानुगुणसमुत्ति नैति ॥

सर्वानुपाह्वकतया शिष्यस्य सर्वदा सर्वत्र शिष्यपानाडपि गुणा तत्तदनाश्रयणाराशा दनमि
व्यक्ततया कर्माज्ञानरूपतत्तदाराधनानुगुण्येन तत्र तत्र तदभिषेकयोगे मया तदनुगुणपुरुषार्थवित्ता
रूपः प्रसादः समुत्सृज्यतीति भावः ॥

ननु, निर्विलेति चेतनविशेषण मयुक्तम् । तिर्यगादीनां कर्माज्ञानादनाश्रयकारा इति चे
न्न । सर्वेषां चेतनानां पर्यायेण मनुष्यदेहादिप्रह्णं सति तदभिषेक स्वीकृत्यतः । किंच
'महादेवे महानन्दे महाकारुणिकोत्तमे । प्रसादं सति कीदृशं वा फलं वा प्राप्नुमहे' इत्यादि
स्मृतिप्रामाण्येन तिर्यगादिष्वपि प्रसादमाजनन्तरम्भ्याम् । शीकाच्छिस्त्यादि प्रपारणानुगुणानां
नुष्ठानार्थेनैव पूर्वसंख्यितज्ञानानुभवस्य तिर्यं दर्शय सम्भावितम् ॥ घ ॥

ननु, फलप्राप्तिसमर्पणरूपामाराधन मरूपीयः । तावता प्रामात्र कथं परतः प्रह्वार्थान्
दद्या दित्याशङ्क्य स्वर्गोभूतं चेतनविशेषण गुणात्मम् ॥

दारादीनां मिव सर्वेषां चेतनानां शिष्यतादनाभिषेकः शेषशेषिभावाः । तेन भक्त्यन्वेन
स्वरूप मपि भक्तिपूर्वक माराधनं दृष्ट्वा प्रसीदतीति भावः ॥

ननु, त्रिनिधपरिच्छेदराहित्या दुष्प्रसामध्या, जगज्जन्मानिकारणतत्त्वप्रमाणयोगा अ
शिवस्तीष ब्रह्मत्वे कथं 'तस्मा देत ब्रह्म नागरूपं मत्तं वा जायते' इत्यादिषु देतान्तराडपि
ब्रह्मशब्दप्रयोगो युज्येते त्याशङ्कावारणाय परब्रह्मण इति परत्वविशेषणं गृहीतम् । अत्राय
माशयः । कार्यभूतहिरण्यगर्भं स्याडपि श्रुतिप्रामाण्या ब्रह्मत्वव्यक्त्या भव्यापि ग रणं
ब्रह्मैव, ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगोपकल्याडमात्रात् । शिव स्तु परं ब्रह्म तत्र तत्प्राप्तव्यस्य
प्रमितत्वात् । अतएव 'ऋतगं सत्यं परं ब्रह्म' इत्यास्त्रायतं । अर्धशिवोऽप्यगु मेसाडर्थं निर्धार
यति । यथा 'अथ कस्मा दुच्यते परं ब्रह्म, यस्मा दुचार्यमाणं पुनं ब्रह्मति ब्रह्मयति तस्मा
दुच्यते परं ब्रह्मेति' ॥

नच, अत्रत्यनामनिर्वचनं प्रणवविषय मिति वाच्यम् । 'य ओंकार स्स प्रणवो, यः
प्रणवः स सर्वव्यापी, यः सर्वव्यापी सोऽनन्तो, योनन्त स्तत्तारं, यत्तारं तत्सूक्ष्मं, यत्सूक्ष्मं
तच्छुक्लं यच्छुक्लं, तद्वैद्युतं तत्परम्ब्रह्म । स एकः स एको रत्नः स ईशानः स भगवान् स महेश्वरः स
महादेव' इत्योकारादिमहादेवान्तानां नाम्ना मेकविषयत्वे नाऽनुब्रह्म, तेषां मेकैकनिर्वचनस्य
प्रदर्शनेन ॥

‘ शिवो वा प्रणवो ह्येषः प्रणवो वा शिव स्तथा
वाच्यवाचकयो भेदो नात्यन्तं विद्यते क्वचित् ॥

इति शिवपुराणोक्तरीत्या प्रणवनाम्नां निर्दिष्टे प्राक्प्रकृतेऽपि शिव एव पर्यवसानोचित्यात् । अत एव वाधर्वशिखाया मणि ‘ ओङ्कारः प्रलयः प्रणवः सर्वदेववेद्योनिः सर्ववाच्यं समुद्धर्ता तारो विष्णु ब्रह्म प्रकाशो विद्युद्व्यापि ’ इति नाम्नां महादेवो वाच्यत्वेन दर्शितः ॥

एवं च ‘ तदेव ब्रह्म परमं कवीना ’ मित्यन्तेन प्रजापतेः परब्रह्मभावः । यथा च, ‘ नारायण परं ब्रह्म ’ इति नारायणस्य, तथा हिरण्यगर्भादे रपि क्वचित्क्वचि दुच्यमानं गौण मेव भवितु मर्हतीत्यनवद्यम् ॥

एवं ब्रह्मप्रतिपादकस्य वेदान्तभागस्य ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रशेषेण यद्विचारणीयत्वं प्रदर्शितं तस्य धर्मविचारानन्तरं मथश्चक्षोऽभिदधातीत्यावेदयन् धर्मं द्वादशलक्षणीप्रतिपाद्यैः प्रमेय विशेषै र्विशिनष्टि तन्नियोगेत्यादिना ॥

तत्र धर्मे चोदनायाः प्रामाण्यं तन्नियोगरूपेत्यादिविशेषणेन, मन्त्रार्थवादयो स्तत्र प्रामाण्यं तत्तदर्थवादेत्यादिविशेषणेन, स्मृत्यादीनां तत्र प्रामाण्यं स्वप्रमाणानुगुणेत्यादिविशेषणेन च दर्शितम् । तद्वाराधनेत्यादिविशेषणेन द्वितीयाध्यायार्थः कर्मभेदो दर्शितः । वेदचोदनानां ‘ श्रुतिस्मृती ममैवाङ्गे ’ इति स्मृत्युक्तरीत्या परमेश्वराज्ञारूपत्वं, ‘ भोक्तारं सर्वयज्ञाना ’ मित्या द्युक्तिरीत्या सर्वकर्मणां परमेश्वराधनरूपत्वं च प्रमितं मि त्यनेन कृतस्यैव धर्मविचारस्य कर्मा नुष्ठानपूर्वकं परमेश्वरप्रसादद्वारा चित्तशुद्धिसम्पादनेन ज्ञानहेतुत्वात् तथाभूत स्यैव धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारापेक्षितपूर्ववृत्तत्वं युक्तम् । न त्वर्वाचीनव्याख्यात्रभिमतं निरीश्वरवादं मवलम्ब्य कृतस्य धर्मविचार स्येत्याशयेन तन्नियोगरूपेति, तद्वाराधनरूपेति च विज्ञेयमितम् ॥

अर्थवादशब्देन मन्त्र स्याऽपि ग्रहणम् । इतिहास उपाख्यानप्रधाना महाभारतादयः । अभियुक्तसूक्तयो ह्यैरण्यगर्भाद्यागमाः । श्रुत्यादीतिविशेषणेन तृतीयपञ्चमसप्तमाष्टमनवमाध्याय प्रमेयजातं प्रदर्शितम् । तत्रादिशब्देन श्रुतिलिङ्गादीनां वचननामधेयादीनां, प्रत्यक्षादिकार्यापत्ति प्रमाणानां च सङ्ग्रहः । विधिनिषेधादिविशेषणेन दशमाद्यवशिष्टाध्यायचतुष्टयप्रमेयजातं दर्शितम् । निखिलपुरुषार्थरत्नाकरस्ये त्यनेन षष्ठाध्यायप्रमेयजातं दर्शितम् । एवं सर्वेणाऽपि रूपेणाऽनुष्ठानोपयोगिना द्वादशलक्षण्या विचारितस्य धर्म स्यानुष्ठानद्वारा ज्ञानसाधनत्वं मुचित मित्यभिधे स्याऽहं परमेति ॥

न चैतावतां विशेषणाना मानर्थक्यं शङ्कनीयम् । धर्मानुष्ठानं प्रति द्वादशलक्षण्या कृत धर्मविचार स्यैव शास्त्रान्तरविचार स्याऽनपेक्षितत्वद्योतनद्वारा करिष्यमाणब्रह्मविचारं प्रति धर्म विचारस्य पुष्कलकारणत्वबोधनपरतया सार्थक्यात् ॥

अतःशब्दोऽयं वृत्तस्य हेतुभावे वर्तते । यतोऽधीतवद्भन धर्मो विचारि तोऽत

ततः सूत्रगत मतशब्द व्यानः अतःशब्दः इति -- ननु, पूर्ववृत्तस्य धर्मविचारस्य हेतुत्व मयशब्दे नैव द्योतितम् । तस्य नियतसामान्यरूपताभावे पूर्ववृत्तत्वेन ग्रहणायोगा हि त्याशङ्क्य तस्य साफल्यं निरूपयति यत इति ॥

अत्रेदं बोध्यम् । धर्मविचारस्य ब्रह्मविचार प्रति पूर्ववृत्तत्वेन ग्रहणं मयुक्तम् । तस्य तदेतुत्वायोगात् ॥

नच, अनुष्ठितै धर्मैः सम्पाद्यायाश्चित्तशुद्धेः ब्रह्मविचारमाभनतया तद्द्वारा धर्मविचारस्य हेतुत्वसिद्धि रिति वाच्यम् । विचारितधर्माणां सर्वेषां चित्तशुद्ध्यर्थं मनुष्ठानाभावेन अनुष्ठित धर्माणां च नियमेन ब्रह्मविचारोपयुक्तचित्तशुद्धिप्रदत्वादर्शनेन च तदेतुत्वाग्रपक्षभात् ॥

नच, एतावता ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यनियमसंज्ञं ऽपि धर्मविचारस्य ब्रह्मविचार पूर्ववृत्तत्वनियमोऽक्षत इति वाच्यम् । यदनन्तरं नियमेन ब्रह्मविचारो भवति, तथाभूतस्य तत्पुष्कलकारणस्यै वाऽयशब्देन पूर्ववृत्ततया ग्राह्यत्वात् । अन्यथा, उपनयनादे रपि पूर्ववृत्ततया ग्रहणौचित्या च । तस्मा धर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वेन ग्रहणं मयुक्तं मित्याशङ्काजितेनार्योऽय मतःशब्दः ॥

ननु, गृहीते नाऽनेन कथं तद्विवृत्ति रितिचे दुःख्यं । धर्मानुष्ठानजन्य चित्तशुद्धिद्वारेण धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारोपयोग इति तदर्थं धर्मविचारो विद्याभाणे वेदशास्त्राः प्रामाण्यं श्रुत्यादि स्वरूपबलाबलं च पूर्वतन्त्रोक्तमर्यादया परिज्ञातं मन्त्रब्रह्मसंसाधनीयतत्प्राप्तानद्राष्टम न्युप युज्यत इति तद् व्यानुषङ्गिकं प्रयोजनं भित्त्यभिधेयं धर्मविचारापेक्षायां तथार्था प्रयोजनतोक्तिः । ननु ब्रह्मविचारप्रयोजकतया ॥

एवं च धर्मविचारस्य तन्निर्णयजन्यधर्मानुष्ठानचित्तशुद्ध्यादिकं द्वारमिति स्थितं सौ रपि कृतस्य धर्मविचारस्य तद्द्वारा ब्रह्मविचारनिष्पादकत्वाऽदर्शनेन तस्य पुष्कलकारणत्वा भावात् । अयशब्देन पूर्ववृत्ततया ग्रहणं मनुष्यस्य मि त्याशङ्कावारणा यैव सूत्रकृता तत्प्रभवानां धर्मानुष्ठानादीनां ब्रह्मविचारं प्रति हेतुत्व मतशब्देन कीर्त्यते । तेन द्वारभूतेन सर्वेषु कारणेषु स तत्त्वयं धर्मविचारः पुष्कलकारणं भवति । ननु तेषां मध्ये प्रतिषन्धकदुरितदिबला त्कस्यनि वनिवृत्ता षपी त्येतदर्थस्य लाभः ॥

नच, अयशब्देन यत्पूर्ववृत्ततया गृहीतं तेनाऽन्य दनपेक्ष्यैव पुष्कलकारणेन भाव्य मिति वाच्यम् । तादृशनियमाऽभावात् । अन्यथा अध्ययनानन्तरं माणवकशुद्धिमेदन्मान्धादिना

स्तदनुष्ठानसम्पन्नचित्तशुद्धिना तत्कालसम्पन्नविवेकादिगुणसहकृतपरमभक्ति
संभावितेनाऽनेन ब्रह्माऽपि निरतिशयनिःश्रेयसकरं विचारणीय मिति ।

गुणे माणवकस्य वा विघ्नेन वा धर्मविचाराऽनिष्पत्तिदर्शनेन 'अथातो धर्मजिज्ञा' सेत्यत्र
अध्ययनस्याऽपि पूर्ववृत्तत्वाऽभावप्रसङ्गान् । तस्माद् धर्मविचारस्यै वाऽत्र पूर्ववृत्तत्वं युक्त मिति ॥

विवेको - मोक्षफलं नित्य, मध्युदयफल मनित्य मिति नित्यानित्यवस्तुविवेकः । धर्म
विचारानन्तरं परमेश्वराराधनधियाऽनुष्ठितैः कर्मभिश्चित्तशुद्धिः स्सम्भवती त्यभिप्रेत्य तत्काल
सम्पन्नेति विशेषणं कृतम् ॥

अत्रेदं भवधेयम् । जन्मप्रभृति,

हिंसाऽहिंसं मृदुक्रूरे धर्माधर्मा वृतानृते
तद्भाविताः प्रपद्यन्तं तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥

इति स्मृत्युक्तरीत्या पूर्वजन्मवासनानुवृत्त्या ये सहजशिव भक्तिभाविताः समाचरित पाशुपतव्रता
स्तप्त्वाऽस्मिन् शास्त्रे वस्तुतोऽधिकारिणः ॥

ननु, पाशुपतव्रतस्य ब्रह्मविद्याग्रहणयोग्यताप्रदत्वं न प्रमित मिति चेन्न । 'तेषां मैत्रेया
ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिव द्यै स्तु चीर्ण' मिति श्रुत्यनुशासितत्वात् ॥

नच, तत्रत्यशिरोव्रतपदस्य पाशुपतव्रतबोधकत्वं मसिद्ध मिति वाच्यम् ।

व्रतं पाशुपतं चीर्णं यै द्विजै रादरेण तु
तेषां मे वोपदेष्टव्य मिति वेदानुशासनम् ॥

इति सूतसंहितावचनेन शिरोव्रतपदस्य पाशुपतव्रतपरत योष्वबृंहितत्वात् ॥

नच, शिरोव्रतस्य आष्वर्वाणिकमात्राधिकारिकतया मीमांसायां नियमितत्वेन ब्रह्मविद्या
राधिकारप्रदत्वं न सिध्यतीति शङ्क्यम् । सूतसंहिताविवरणे 'अत्र एकर्षिहोमशिरोव्रतादिक
मध्ययनधर्मत्वा दाष्वर्वाणिकानां मेव । अन्येषां तु शिरोव्रतपदपर्यायं पाशुपतं पूर्वोक्तं सर्वश्रोतु
साधारण' मिति माधवाचार्यैर्व्याख्यातत्वात् ॥

ननु, पाशुपतव्रतस्य भगवता भाष्यकृताऽप्रतिपादितत्वेन तस्याऽधिकारसमर्पकतया भाष्य
तात्पर्यवर्णनं मयुक्त मिति चेन्न । अङ्गावबद्धास्त्वित्यधिकरणे भाष्यकृद्भिस्सर्वै रपि ब्रह्मोपा
सकैः कार्या इति पाशुपतव्रतधर्माणां भस्मोद्धूलनादीनां सर्वविद्यासमनियतत्वस्य समर्थितत्वात् ।
सहकार्यन्तरविध्यधिकरणे पाशुपतव्रतस्य मुक्तिफलकतया समर्थितत्वाच्च ॥

ननु, भाष्यकृद्भिर्निरूपित पाशुपतत्रय मस्मोदृष्टलनादिरूपं भवति, ननु शिवलिङ्गधारणात्मकम् । तस्मा लिङ्गधारणव्रतस्य न ब्रह्मविद्याधिकारप्रवृत्तिरिति सिद्धमिति चेन्न । प्रकृतभाष्यस्य कारिकारूपं विवरणं समाचरित्वा श्रीनीलकण्ठशिवाराधनेन क्रियाभारापरपर्याये निगमागमसारसङ्गहे भाष्योक्तपाशुपतव्रतस्य लिङ्गधारणशिक्षापरतया ननु पाशुपतव्रतस्य राक्षसान्ततत्त्वान् ॥

ननु, सूतसंहितायां युक्तं पाशुपतव्रतं भस्मरुद्राक्षधारणात्मकमिति चेन्न । पाशुपतव्रतस्य भस्मरुद्राक्षधारणात्मकतया बहुषु द्युतिस्मृतिपुराणेषु निरूपितत्वेन तत्तत्स्य लिङ्गधारणसर्वस्वे ब्रह्मपर्याये च निपुणतरं मस्माभिर्निरूपितत्वा त्सुतसंहितानिर्गमितस्याऽपि तत्परत्वायसागतम् ॥

ननु, सूतसंहितायां विशिष्य भस्मधारणस्यैव पाशुपतव्रतमङ्गीकृत्य निर्गमितमिति न तस्य लिङ्गधारणपरत्वं युज्यत इति चेन्न । प्रमाणान्तरानुरोधेन तत्रत्यभस्मपश्य रुद्राक्षशिवलिङ्गयो रप्युपलक्षकत्वावगमादि त्यन्यत्र विग्रह इति नेह पुनः ॥

एवंविधा अधिकारिणो धर्मविचारेण धर्मस्वरूपं विचार्य शिवाराधनभिर्गैव नमोऽप्यनुतिष्ठन्तश्चित्तशुद्धिमधिगम्य परब्रह्मणः शिवस्य स्वरूपप्रमाणादिनिर्णयार्थं प्रवृत्तस्याऽयं शास्त्रस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणां न्यायतो निर्णयार्थं प्रवृत्तस्याऽयं सूत्रस्याऽर्थपरिज्ञाने प्रवृत्ता अनन्ये वाऽतः शब्देन विवक्षितं कर्मफलानित्यस्य गित्यं पराभूतानि—‘पण्डित्य लोका न्कर्मचितान् ब्राह्मणो निवेद माया’ दिति श्रुतौ कर्मफलस्योपेक्षायां गंगा गगनित्यतः श्रुत्यर्थसाधकयुक्तिपरामर्शरूपया परीक्षयाऽवगन्तव्यमिति । सा च युक्तिः—‘तद्यथैव कर्मवितो लोक’ इत्यादिवाक्ये नोपन्यस्यतं । सा तु राजसेतादिन्याये नामुष्मिककर्मणोऽपि फलं क्षीयत इत्युपपादयन्ती यद्यत्कर्मफलं तत्तत्सर्वमनित्यमिति व्याप्तिमूलतया कस्याऽपि कर्मफलस्य नित्यत्वं न सहते । एवमुपपत्तिरुपपात्त्यर्थलिङ्गोपपत्तिरित्या ‘प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचिदेह करोत्ययम् । तस्मा लोका त्पुनरेत्यान्यस्मै लोकाय कर्मण’ इत्यादि शान्तार्थवश्रुत्यन्तरसहकृत्या ‘अक्षय्यं हवै चातुर्मासयाजिनः सुकृतं भवति’, ‘हिरण्यदा अमृतं भजन्ते’, ‘इन्द्रस्य सख्यं ममृतत्वं मस्याम् । दिवि ज्योति रजर मारमेता’ भित्यादिका मन्त्रार्थवादा बाधिताः सन्तः प्रशंसामात्रपराः पर्यक्स्यन्तीति ॥

ननु, आद्यसूत्रार्थपरिज्ञाना लभ्ये विषयप्रयोजनाधिकारिनिर्णये चित्तशुद्धिः कथं युज्यत इति चेन्न बुध्यते ॥

अध्ययने नाऽक्षरावाप्त्यनन्तरं परस्परविरुद्धं द्वयं युगपदुपतिष्ठते । ‘आचार्यकुला द्वेदमधीत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायं मधीयानो धार्मिका निवृद्धा’ इत्यादिश्रुत्या समावर्तनम्,

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञा सेति कर्मणि पृथी । ‘परीक्ष्य लोकां कर्म
चितान् ब्राह्मणो निर्वेदं माया ज्ञाऽऽप्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरु मे
वाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मणिष्ठ ’ मित्यादिवाक्यं विषयः ॥

तदनन्तरं मे । दारपरिगतं कृत्वा समागच्छन्त्याना मग्निहोत्रादीना मनुष्ठानार्थं वेदार्थनिर्णयाय
धर्मविचारश्च अनयोः कथं प्रवर्तितव्यं भितिं लोलायमाना स्तन्निर्णयार्थं प्रवृत्तं मिदं सूत्रं
मित्युपश्रुत्य धर्मजिज्ञासारात्रार्थपरिज्ञानं स्वयमेव प्रवर्तन्ते इति न तत्र चित्तशुद्धयपेक्षाऽस्ति ।
इह तु चित्तशुद्धिरहिताः प्रथमं धर्मविचारशास्त्राभ्यासा दक्षग्यादिवाक्यं मपि फलपरं मन्यमाना
स्तद्विरोधिन्यायं च तत्राच्युत्पादितं परामर्शं मक्षमाः सन्तः अविद्यायां बहुधा वर्तमाना कथं
कृतार्था इत्यभिमन्यन्ते बालाः । ‘यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागा ते नातुराः क्षीणश्रोकाश्चवन्ते ।
इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यं च्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वा इमं
लोकं हीनतरं चादिश ’ न्तीति मन्त्रविषयता मनतिवर्तमानाः स्वयमेव ब्रह्मजिज्ञासासूत्रार्थं
न प्रवर्तन्ते । ये तु प्राग्जनमानुष्ठितैरेव तथाभूतैः कर्मभिः सम्पन्नचित्तशुद्धयं स्त ए वैतत्सूत्रपरिज्ञाने
प्रवर्तन्ते । तेषां विद्यासाधनस्य विद्यासहकारिणश्च कर्मणोऽनुष्ठानार्थं धर्मविचारापेक्षेति सर्वथा
धर्मानुष्ठानानन्तरं शुद्धचित्ता ए वैतत्सूत्रपाठेन नित्यानित्यवस्तुविवेकं लब्ध्वा तन्मूलं मादिशब्द
गृहीतं भैहिकामुष्मिकफलेभ्यो वैराग्यं, शमादिसाधनम्, मुमुक्षुत्वं च प्राप्य सहजसिद्धाया
विश्वभक्ते रतिशयं च प्राप्य ब्रह्मविचारे प्रवर्तन्ते इति युक्तं मुक्तम् ॥

परीक्ष्येति—अस्याऽयमर्थः,

यो ब्राह्मणः वेदाध्ययनधर्मविचारपूर्वकं धर्मानुष्ठानेन विशुद्धचित्तः कर्मफलभूतान् लोकान्
नपरीक्ष्य धर्मविचारशास्त्राभ्यासतः अक्षय्यादिवाक्यानां फलसमर्पकत्वं क्षिपन्त्या तद्यथेहेत्यादि
श्रुतिप्रदर्शितयुक्त्या क्षयिष्णुं निर्धार्य ‘अकृतो नित्यो लोकः कृतेन कर्मणा नास्ति’ इति
निर्वेदं कर्मफलेभ्यो वैराग्यं प्राप्नुयात् । स समित्पाणित्वनियमयुक्तः सन् तद्विज्ञानार्थं तस्य
प्रकृतस्य ब्रह्मणो जिज्ञानं मे स्यादिति ब्रह्मज्ञानेच्छया श्रोत्रियत्वादिगुणयुक्तं गुरुं मभिगच्छे
देव । ननु स्वसमीपं मानयेत् । एवं विधिवं दुष्पन्नाय, प्रशान्तचित्ताय, शमान्विताय, अति
सूक्ष्मब्रह्मविचारापेक्षितमनःसमाधानहेत्वान्तरबाह्येन्द्रियवते तस्मै स गुरु र्येन प्रकारेण
अक्षरं ‘अथ परा यया तदक्षरं मधिगम्यते’ इत्यारभ्य प्रकृतं मक्षरशब्दितं सत्यं पुरुषम्,
‘ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं’ मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं परमेश्वरं वेदं सम्यग्जानाति,
तेन प्रकारेण तां स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां मवर्धयिष्येष्टपुत्राय प्राह—इति प्रा गुप्तसिद्धां-
ब्रह्मविद्यां प्रोवाच ब्रूयादिति ॥

ब्रह्म विचारार्हं भवति न वेति संदेहः । पूर्वपक्षस्तु ब्रह्म विचारयोग्यं न भवति । तत्र सन्देहाऽभावात् । कथं सन्देहाऽभावः ? अयं भास्मा न्नोति श्रुति

अत्र ब्राह्मणशब्दप्रदर्शितान्तशुद्धितुषमनिष्ठानां परीक्ष्यशब्दोक्तकर्मफलमित्यन्त्याऽ नित्यत्वप्रापकद्विधिविषयबलात्तन्निवारपूर्वकनिरास्यताभिर्णायकन्यायपरिज्ञानाद्यैः चाऽपेक्षितस्य धर्मविचारस्य पूर्ववृत्ततया आक्षेपादगशब्दार्थो लब्धः । परीक्ष्येत्यनेनैव नित्याभित्यास्तुतिर्नोक्तो लब्धः । निर्देहमाया हि त्यनेन विरागः । निर्गुणस्याऽपि प्रशान्तानिनाय शमान्तिताये त्यन वादतः शमदमसम्पत्तिर्लब्धा । ' नास्त्यकृता कुतरे ' निर्गुणोपणा लब्धश्रान्तिविवेकादप्यन्त्यस्य मुमुक्षुत्वं लब्धम् । एतावता अतः शब्दार्थो लब्धः ॥

तद्विज्ञानार्थं मित्यनेन तु ब्रह्मविज्ञासाशब्दार्थः । तत्रार्थशब्दस्यादर्शे वर्तते । तद्विज्ञा योत्तरपदेत्यादिसूत्रभाष्ये ' दारा. स्यु रस्मावः मिति विज्ञातम् ' इत्यर्थे ' दारार्थं विज्ञातम् ' इति प्रयोगमुदाहृत्य स्यादर्थे व्यर्थशब्दोऽस्तीति भगवता पतञ्जलिना समर्थितम् । स्यादर्थश्च तत्र इच्छैव । इच्छाया मणि लिङ्गनिधानात् । एवञ्च तत्र विषयगत्यै गुरुत्वादनमात्रेणैव्यमाणब्रह्म ज्ञानलाभात् द्वारतया विचार आक्षेप्य इति सूत्राक्षरानुगुण्यादिमेव विषयगत्यै मिति युक्तम् ॥

विचाराङ्गसंशयं दर्शयति ब्रह्मेति—अयं मिह संशयग्रामः । मुमुक्षुणां ब्रह्मविचारे प्ययोगीति सूत्रकृता समारम्भमाणं मिदं शास्त्रं नारम्भविषयत्वं स्यादर्थं प्रथमं संशयः । तदर्थं मिदं चिन्ता ब्रह्मविषयत्वयोग्यं सप्रयोजनज्ञानं च नवेति । तदर्थं मिदं चिन्ता अहं मित्यनुभूयमानो जीव एव ब्रह्म । अथवा ततोऽन्यं इति । यदि जीवादन्यं तदाऽपि ब्रह्म परिच्छेद्यं नवेति । यदा जीव एव ब्रह्म तस्याऽहमनुभवाभिद्धत्वा च विषयत्वयोग्यता । यन्मिना जीवादन्यं दप्यपरिच्छेद्यं तदा तस्याऽशक्यप्रतिपादनत्वा च विषयत्वयोग्यता । पक्षत्रयेऽपि न तस्य सप्रयोजनज्ञानता । जीवान्यब्रह्मगोचरज्ञानं सत्यपि संसारनिवृत्तिपूर्वकनित्यफलप्राप्तं रदर्शनात्, अनादि संसारस्य दुरपलवत्वाच्च । यदा ब्रह्मणो न विषयताहर्तुं, सप्रयोजनज्ञानत्वं वा तदा न तस्य विचारार्हता । तदा उदाहृतं वाक्यं मुक्तं मर्थं विधातुं न शक्नोति । यदा न शक्नोति, तदा विचारस्याकर्तव्यता तदर्थं मिदं शास्त्रं नारम्भणीयं मिति पूर्वपक्षे फलफलभावः ॥

एवं संशयपरम्परोपलक्षणत्वेन मध्यगत संशयो भाष्ये दर्शितः । अत एव सिद्धान्तोपक्रमभाष्ये सर्वथा समारम्भणीयं मिदं मिति प्राथमिकसंशयैककोटिविषयतया सिद्धान्तप्रतिज्ञा दर्शयिष्यते । सकलशास्त्रोपोद्धातत्वा दस्याऽधिकरणस्य नाऽध्यायपादसङ्गतयः ॥

सन्देहाभावादिति- अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुत्या जीव एव ब्रह्म त्यवगमा तस्य चाऽहमनुभवं सिद्धत्वा दिति भावः ॥

स्य मिति प्रत्ययेन प्रत्यक्षसिद्धमेवाऽत्मानं ब्रह्मेत्युपदिशति । ततः कुतोऽत्र सन्देहकलङ्कप्रसङ्गः ? किं च विचारस्य फलं हि तद्विषयज्ञानम् । ज्ञानं च ज्ञेयपरिच्छेदः । वेदान्तविचारजन्यं ज्ञानं ब्रह्म परिच्छिनत्ति वा न वा ? यदि परिच्छिनत्ति तदा तस्य परिच्छेदातीतत्वमङ्गप्रसङ्गः । यदि न परिच्छिनत्ति ब्रह्म तदा यथावन्न प्रकाशेत । अयमिति हि परिच्छिन्नो घटोऽवगम्यते । ततो ब्रह्मविषयं ज्ञानमपि न संभवति । तथापि प्रयोजनं च न किञ्चित्पश्यामः ।

ननु, सा श्रुतिः जीवस्याऽहमनुभवसिद्धेन कर्तृत्वमोक्तत्वाद्यनेकानर्थवातकलुपितेन रूपेण ब्रह्मभावं न प्रतिपादयति नित्यशुद्धत्वादिरूपब्रह्मशब्दार्थानुगमविरोधान् । किन्तु कर्तृत्वादि कल्पिताकाररहितेन निर्विशेषचैतन्यरूपेण । तच्च संसारदशायां आवृतं न प्रकाशत इति तत्र सन्देहो घटत इत्याशयेन पृच्छति कथमिति ॥

उत्तरमाह अयमात्मेति—अयमाशयः । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतिः जीवस्य यावद्रूपमहमनुभवे प्रकाशते तावदुक्तमेव तमिदंशब्देन परिगृह्य ब्रह्मेत्युपदिशति ॥

नच, ब्रह्मशब्दस्वारस्यानुरोधादिदंशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरत्वं हातव्यं, प्रथमचरमश्रुतयोः प्रथमश्रुतस्यैवाऽनुरोध्यात्वात् ॥

नच, ध्यायन्ती, लेलायन्ती इत्यादिश्रुतिभिर्जीवे कर्तृत्वादेरपारमार्थिकत्वप्रतिपादनाद्वस्तुतो निर्विशेषमेव जीवस्वरूपं, तदेव च ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । करोमि, भुञ्जे इत्यादिप्रत्यक्षविरुद्धानां तासां श्रुतीनां जीवस्य कर्माद्यधीनकर्तृत्वादिसत्तया तत्पारतन्त्र्यमात्रपरत्वादिति । निर्विशेषं ब्रह्मस्वरूपं जीव इति पक्षमभ्युपेत्यापि तस्य विषयत्वाऽसम्भवं माह किञ्चेति ॥

परिच्छिद्यतेऽनेनेति परिच्छेदो विशेषणरूपो विशेषः । तथा च निर्विशेषत्वमङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्माज्जीवस्य निर्विशेषत्वे तस्य शब्देनाऽपि प्रतिपादनाऽसम्भवादयमात्मा ब्रह्मेति श्रुत्या सविशेषमेव जीवस्वरूपं ब्रह्मतया प्रतिपाद्यत इति तस्याऽहमनुभवसिद्धस्य न विचारविषयतेति प्रागुक्तमेव स्थितमिति भावः ॥

तथापीति—यदि ब्रह्मज्ञानात्किञ्चित्प्रयोजनमभविष्यत्तदाऽहमनुभवरूपा द्वेदान्तजन्या द्वा तज्ज्ञानाज्जायमानं तद्द्रक्ष्यामः । न तदिदानीं पश्यामः । अतो ज्ञायते, न प्रसिद्धजीवरूपस्य निर्विशेषजीवरूपस्य तदन्यस्य वा ब्रह्मणः परिज्ञानात्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

न शुक्तिः प्रयोजनम् । अगादिसिद्धरांमार ५ दुरपह्वत्वा दित्येवं प्राप्ते ज्ञाः ॥

सर्वथा सगारमणीयं शास्त्रम् । धर्माणः संदिग्धतया विषयत्वसंभवात् ।
तद्विर्णयस्य सप्रयोजनत्वा च । यत् ‘अयं मात्मा ब्र’ इत्यादिश्रुति रगु मेवाऽ
हङ्कारबद्धं ससारिणं ब्रह्मे त्यभिधत्ते तत एव गंदेहः ॥

निरस्तसमस्तोपप्लवकलङ्कनिरतिशयज्ञानानन्दानि शक्तिमार्हिमातिशयवत्यं
हि ब्रह्मन्त्यम् । अनाद्यज्ञानवासनावष्टम्भानि ज्ञेयनिर्विध्वकर्मफलभोगानुगुण

अनादिसिद्धन्ति—संसारनिवृत्तिपूर्विका हि निरतिशयानन्दानि । प्रमाणन मिलाप्युप
गम्यते । नचाऽनादे निवृत्तिः । द्रव्यस्य ज्ञानमात्रा च निवृत्तिः । मर्जीयगतानर्थनिदान रथैक
पुल्यमोक्षकारणा निवृत्तिश्च न सम्भव तीति भावः । तस्मा द्विषयप्रयोगनासम्भवा त्वा शास्त्रं
नारम्भणीय मित्याशयः ॥

अनाद्यज्ञानेति—एवं विलम्बधर्माधिकरणत्वा द्वाव्यं धर्माणः जीया दन्त्येन । तत अ केनाऽभ
प्रायेण जीवब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यनिर्देश इति तद्वति र्वक्तव्या । एतं विषय गुपपाद्य प्रयो
जन गुपपादयति तत्रेति—अयं मिह क्रमः । विशिष्टाधिकांशी ‘मुमुक्षुणा ज्ञातव्यं ब्रह्म
हि’ मिति बहुविधवाक्यश्रवणतया तस्मिन्नेहे सति तज्ज्ञातव्या तत्तिर्णायक म्याऽभ्य शास्त्रस्य
श्रवणं प्रवृत्तः, तेन तदनुकूल्युक्त्यनुसन्धानात्मकेन गगनेन य तद्विधित्य म्यप, प्रमाण, साधन
फलै लक्ष्मिश्चयतो लब्धेन भक्तचित्तिशयेन निरनिरन्तरासंयितेन तदुपापनेन तज्ज्ञान्याऽऽत्मातया
णाराधिततया स्वमुक्तोन्मुक्तस्य नित्यमिद्धापारकरणासागरतया रथानुगमैकरात्म्य अत एव
ब्रह्मविद्योपदेष्टृस्वमहादेशिकरूपेण स्वस्य श्रवणमननादिनां सम्पादितवत स्तस्यैव परब्रह्मणः प्रसा
दातिशयेन पाशपटलप्रच्छेदपूर्विका निरतिशयप्रकाशमानानन्दरूपां तदत्यन्तमाहुर्यात्मिकां मोक्ष
लक्ष्मीं प्रतिपद्यत इति । अत इशाब्दज्ञानमात्रेण परमप्रयोजनस्याऽनप्युपगमा त्प्रयोजनं च न
पश्याम इति दूषणस्य नाऽवकाशः ॥

पाशनिवृत्तौ ‘प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुणेशः’, ‘संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतु’ रिति प्रमाण
शिद्धस्य हेतो रूपन्यासा दनादि न निर्वर्तत इति दूषणस्याऽपि नाऽवकाशः । निवृत्तौ प्रमाण
सद्भावोऽपि निवृत्त्यभ्युपगमे तन्त्रम् । ननु सादित्व मनादित्वं वा । इदानीं मुत्पन्नव्यक्ति
विशेषानुभवेन तदज्ञानस्याऽनादे रपि निवृत्त्यभ्युपगमात् । गौतमसूत्रे प्यनादेः संसारस्य
निवृत्तौ, ‘प्रागुत्पत्ते रभावा नित्यत्वव’ इति प्रागभावा निवृत्तिं ह्यष्टान्तीकृत्य प्रागभावा

बहुशरीरप्रवेशनिर्गमव्यापारपरवशानिस्सीमतापसाहिष्णुत्वं तु जीवत्वम् । कथं
मेतयोः परस्परविलक्षणयो रेकभाव माहुः श्रुतय इति संशयः किं न स्यात् ?
अपि चैवमपि संदिह्यते । अन्नं ब्रह्म, प्राणो ब्रह्म, मनो ब्रह्म, विज्ञानं ब्रह्म,
आदित्यो ब्रह्म, नारायणपरं ब्रह्म इत्यादयोऽन्य मन्य मर्थं ब्रह्मे त्याहुः । तत्र
किंवा ब्रह्मेति बहुधा संदिग्धं ब्रह्म विचारार्हं भवति । तत्र श्रवणमननादिनिश्चि
तस्य भक्तिज्ञानविशेषाभिमुखस्य परमकारुणिकस्य महादेशिकस्य सर्वानुग्राह
कस्य शिवस्य परब्रह्मणः प्रसादातिशये नाऽस्याधिकारिणः प्रध्वस्तपाशपटला

संप्रतिपत्ता वनादिभावनिवृत्तौ दृष्टान्तेन भाव्य मि 'त्यनुशयेचाऽणुश्यामतानित्यत्वव' द्वेति
परमाणुश्यामतानिवृत्तिदृष्टान्तेनाऽनादिभावनिवृत्ति रभ्युपगता । एतेन द्रव्यस्य ज्ञानमात्रा
न्निवृत्तिः । सर्वजीवगतानर्थनिदानं स्यैकपुरुषमोक्षकारणा निवृत्तिश्च न सम्भवतीति दूषणान्तर
मायनवकाशीकृतम् । तत्तन्मुच्यमानजीवावरणभूतानां मलशक्तीनां मेव निवृत्त्यभ्युपगमात् ।
श्रवणमननध्यानसाक्षात्कारै रूपनीयमानभक्त्युपबृंहितैः प्रसन्नस्य शिवस्यैव मोचकत्वाभ्युप
गमेन तस्य द्रव्यनिवर्तकत्वसम्भवाच्च । तदभ्युपगमप्रदर्शना यैव सर्वानुग्राहकत्वेति विशेषणम् ।
प्रसादातिशयस्तु तद्व्यापारत्वे नोपन्यस्तः । नतु प्रसादातिशयो मुक्तिसाधनं, न परमेश्वर
इत्यभिप्रायेण 'फलमत उपपत्ते'रिति त्यधिकरणे परमेश्वरस्य फलसाधनत्वेन व्यवस्थापयिष्यमाण
त्वात् । प्रसादेन परमेश्वरस्य सव्यापारीकरणे च श्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नस्योपयोगः । लोके हि
साधनं द्विविधं सिद्धं मसिद्धं चेति । तत्राऽसिद्धं कृष्यादिफलकामे नोत्पादनीयम् । सिद्धं कुठारादि
सव्यापारीकरणीयम् । परमेश्वरश्च मोक्षे सिद्धरूपं साधनमिति मुमुक्षुणा निगलमोचनार्थिना
राजेव सप्रसादेन सव्यापारीकरणीय इति ॥

एवं शिवस्य मोचकत्वमाविष्कर्तुं मेव ब्रह्मविद्योपदेष्टृगुरुमूर्तिं मधिष्ठाय स एव श्रवणा
धीना मपि सम्पादक इति प्रदर्शनाय महादेशिकस्येति । पारम्यं करुणाया नित्यसिद्धत्वेन
निरतिशयत्वेन च विवक्षितम् । एवं परमकारुणिकस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्च सर्वा नपि युगप
त्किमिति न मोचयतीत्याशङ्कापरिहाराय प्रध्वस्तपाशपटले त्यत्र पाशः पटलमिवेत्युपमितसमा
सेन मलारूपस्य प्राथमिकसंसारपाशस्य नयनपटलसादृश्यं प्रदर्शितम् । यथा नयनानां पटलावरण
मतिकारुणिकेनाऽपि भिषजा पक्वभावं प्रतीक्ष्यैवाऽपास्यते । एवं परमेश्वरेणाऽपि पुंसां मलावरण
मिति भावः । मलमायाकर्मरूपपाशसमूहायो वा पटलशब्दः । पाशपटलप्रध्वंसमात्रं नैयायिकं
मुक्तिवन्न स्वतः प्रयोजनमिति प्रयोजनरूपताप्रदर्शनाय प्रत्यक्षीभूतेत्यादिविशेषणम् । मुक्तौ

प्रत्यक्षीभूतनिरतिशयज्ञानानन्दव्यरूपा तन्ममानगुणगारा केवल्यलक्ष्माः प्रयोजनं

ब्रह्मानन्दानुभवरूपपरमपुरुषार्थसद्भावादर्शनार्थं सत्यमद्वयत्वात्कृष्टब्रह्मगुणानिर्भावनस्यैवप्रदर्श-
नार्थं तन्ममानगुणमारेति विशेषणम् ॥

ननु, प्रथमसूत्र ब्रह्मणो जीवाः रूपरूपा भन्दिभूताप्रदर्शनेन विषयनोपपादक मिति चे-
त् । प्रथमसूत्रतः शास्त्रस्य प्रयोजनत्वमिदं । तस्य जीवादन्यत्वन्यस्यार्थन तत्प्रमादलभ्य
प्रयोजनोपपादक चे ततो न विषयमिदं गिति चे दुःखं । ब्रह्मणो विचारगोचरत्वा, सप्रयोज-
नत्वं च सूत्रवृत्ता तस्य जिज्ञासाकर्तृत्वा निर्देशेन गूढतम् । तस्मिन् ब्रह्मशब्दनिर्देशेन तदुभयोप-
पादनं धृतम् । तन्निर्देशे न हि किं तद्व्यग्यत्सामान्योऽयम् । विशेषोऽनगत्तं जिज्ञास्य मि-
त्याकाङ्क्षाया मधीतसाङ्गमशिरस्कवेदस्य 'अयं मात्मा ब्रह्म', 'अयं ब्रह्म', 'मनो ब्रह्म',
'आदित्यो ब्रह्म', 'तपसा जीयते ब्रह्म', 'नारायणपरम्ब्रह्म', 'चरतुर्गं सत्यं परं ब्रह्म'
इत्यादीनि सर्वाणि ब्रह्मनिर्देशयन्ति वाक्या न्यवतिष्ठन्ते । न तस्य मात्मा ब्रह्म त्वेकं गेव
वाक्यम् । विनिगमनाविरहात् । एतं ब्रह्मशब्दनिर्देशेन न्यायागमत्प्राप्तमिति ननु तस्य स्मारेण
सन्दिग्धत्वसूचनया विषयत्वमुपपादितं भवति । तस्य ब्रह्मशब्दस्याऽऽयतनशक्तिपर्यालोचनया
श्रुतिप्रदर्शितनिरुक्त्यनुमन्धानेन तदर्थे निर्दोषत्वाद्विप्रतिपादकानेकतायप्रदर्शनेन च लभ्यस्य
भाष्योक्ततत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रदर्शकेन तैव ब्रह्मशब्दनिर्देशेन ब्रह्मणो जीवादन्यत्वसूचनया
तत्प्रमादलभ्यपाशनिवृत्तिपूर्वकं मनुभाव्यस्य तस्य प्रयोजनत्वमप्युपादिता भवति । भाष्य
प्रदर्शितायां हि ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतब्रह्मत्वनिर्दोषो निर्दोषमङ्गलगुणयुक्तं गज्ञानानन्दोद्भू-
निरतिशयज्ञानत्वं दुःखाननुद्भिन्ननिरतिशयसुखादिमत्त्वं च ॥

१

नच सर्वदा तापत्रयातुरस्य जीवस्य तत्सम्भवति । नाऽपि सर्वशक्तिमत्तया सकलतापप्रति-
क्षेपसमर्थस्य ब्रह्मणो तापक्षेशमहिष्णुत्वमपि । एतस्य निरतिशयज्ञानानन्दोद्भिन्नगुणकस्य जीव-
रूपत्वमपि न सम्भाति, दूरं तस्याऽचेतनास्त्रादिरूपत्वम् ॥

एवं निर्दोषनिरतिशयज्ञानानन्दोद्भिन्नमिति ब्रह्मणि जीवा दक्षाद्यचेतना चाऽन्यत्वेन प्रथम
सूत्रगतब्रह्मशब्ददर्शितन्यायतः सिद्धे जीवादीना मन्यतमं मन्यं द्वेति सन्वेदनिवृत्ता वपि
नारायणपरम्ब्रह्मं त्यादिश्रुतिविप्रतिपत्तितस्तु ब्रह्म नारायणः शिवो वेत्यादिसन्वेदस्य अयं
मात्मा ब्रह्मं त्यादिवाक्यानां का गतिरित्यादिसन्वेदस्य चाऽनुवृत्तेरेवभूतसन्वेदसन्वेदोद्भूतप्रतिक्षेपाय
जन्मादिसूत्रप्रभृति शास्त्रं प्रवर्तते इति नोक्तदोषावकाशः ॥

न न्वेवं ब्रह्मणो जीवान्यत्वनिश्चयेन प्रयोजनोपपादने तस्याऽपरिच्छेद्यत्वमापतति सोऽयं
मयूरनृत्तन्यायः । यथा मयूरस्य नृत्यत एव एव पादो मूमौ प्रतिष्ठितो भवति । एव मिहाऽपि

च भवति । तत स्सविषयं सप्रयोजनं वेदान्तश्रवणम् ॥

यदुक्तं ज्ञेयपरिच्छेदरूपत्वात् ज्ञानस्य तदपरिच्छिन्नब्रह्म विषयं न संभवतीति, त दज्ञानविलसितम् । ईदृ गिद मिति ब्रह्मणः परिच्छेदाऽसंभवेऽपि लक्षणमुखे नेतरव्यावृत्ततामात्रेण परिच्छेदसंभवात् । लक्षणने परिच्छेदोहि सर्वत्र लक्ष्यविषय मितरव्यावृत्ततया ज्ञानम् । उद्दिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणे वेदान्तवाक्यैर्निरूपिते परीक्षिते च तल्लक्षणशून्येभ्यः सजातयाविजातयेभ्य स्तदितरसकल

यदि जीव एव ब्रह्माऽभ्युपगम्येत तर्हि शक्य स्तस्य परिच्छेदः । तदपरिच्छेद्यत्वश्रुतीना मर्थवादमात्रत्वप्राप्तेः प्रयोजनं तु नोपपद्यते । यदि ब्रह्म जीवा दन्यन् अनन्तमङ्गलगुणशक्तियुक्त मिह प्रसाध्येत तदा प्रयोजन मुपपद्यते । अपरिच्छेद्यन्तु ब्रह्म स्यात् । तदपरिच्छेद्यत्वश्रुतीनां तस्मिन्नर्थे बाधाभावा दित्युं दोषं परिहर्तुं पूर्वपक्षदर्शिता मपरिच्छेद्यत्वशङ्का मनुवदति यदुक्त मिति ॥

द्विविधः परिच्छेदः । करतलामलकत्र दीदृ गिद मिद मित्य मिति परिच्छेद एकः । तदभावेऽपि लक्षणमुखे नेतरव्यावृत्ततामात्रेण परिच्छेदो द्वितीयः । त त्राऽद्यस्य ब्रह्म ण्यसम्भवेऽपि द्वितीयः सम्भवति । यथा, महासेनामध्ये रथगजतुरगभट्टवरविभूषणादियुक्तेषु बहुषु प्रमुषु दृश्यमानेषु सर्वत्राऽनिर्धारणे न राजबुद्धिप्रसक्तौ 'क्षेतच्छत्रं राजलक्षण' मित्युपदिष्टे यस्य क्षेतच्छत्रं तदाकारविशेषणादीनां दूरत्वादिदोषा दनिश्चयेऽपि अयं राजेति विशिष्य निर्धारयति । एवं वेदराशिमध्ये तत्तन्मन्त्रार्थवादादि प्रसिद्धमहिमातिशयेषु बहुषु दिबुधेषु श्रूयमाणेषु सर्वत्राऽनिर्धारणेन परब्रह्मबुद्धिप्रसक्तौ यज्जगत्कारणं न ब्रह्मे त्युपदिष्टे यत्र जगत्कारणत्वं श्रुणोति तदेव ब्रह्मेति निर्धारयति । अतो नाऽपरिच्छेद्यत्वेनाऽविषयत्वप्रसङ्गः ॥

ननु, ब्रह्मणः सर्वात्मना परिच्छेद्यत्वाभावं 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिन्तार्थाः', 'भक्त्या मा मभिजाना' तीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वात्मना परिच्छेदरूपेण ज्ञानेन प्राप्यतया वर्णितं प्रयोजनं न सिद्धं दिति स दोष स्तद्वत्स्य इति चे न । इतरव्यावृत्तत्वपरिच्छेदमात्रावलम्बनेन श्रवणमननयो रेकैकविद्योपसंहार्यगुणमात्रावगत्या निदिध्यासनस्य च निवृत्तौ साक्षात्कारकाले सर्वात्मना परिच्छेदसंभवात् ॥

नच, तथास्य त्यपरिच्छेद्यत्वभङ्गप्रसङ्गो दोषः । अपरिच्छेद्यत्वश्रुतीनां 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुत्यन्तरासारेण मनोवागतीतत्वविषयत्वात् । नहि साक्षात्कारकाले ब्रह्म मनसा तदुण्येयतादिप्रतिपादकशब्देन वा परिच्छिद्यते । किंतु निवृत्तावरणेन सर्वतः प्रसृतेन स्वाभाविक ज्ञानेनैव । य दाहुः—

पदार्थेभ्यो व्यावृत्तरूपं यत्, त इति विज्ञायत । अत रगमीचीनायं ब्रह्म
विषयः शास्त्रागमः । य दमन्दिग्ध गप्रयोजनं च तत् स्वतु न प्रेक्षावतां विचार
कक्ष्या मारोहति । अस्य तु वेदान्तशास्त्रविचारस्य प्रमाणयुक्त्याभासप्रतिभास
वशान् सन्देहारपदं ब्रह्म विषयो भवति । ‘ ब्रह्मावि दानोति परम्’, ‘ज्ञात्वा शिवं
जान्ति मयन्त मेति’, ‘ ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति,’ ‘ त मक्तुं पश्यति
वीतशोको धातुः प्रसादा न्गहिमान मीशम् ’, ‘ आत्मान मरणिं कृत्वा प्रणवं

शिवार्कशक्तिदीप्त्या गगर्थीकृतचिद्वशा ।

शिव शक्त्यादिभि. मर्थ पश्य त्यात्मगतावृति. ॥ ३१

तस्मा द्विषयप्रयोजनयो रविभेदेन मिदं स्पष्ट. शास्त्रागम इ त्यागये गोपदेहर्गति ज्ञात इति ॥

एव मिह सूत्रगतब्रह्मशब्दशक्तिपर्यायचनावभ्येन ब्रह्मणो जीवा दन्गत्वा श्रमेन शास्त्रस्य
प्रयोजनवत्ताया विधान्तरेण ब्रह्मणः सन्दिग्धतया तेन नित्यताया श्चा उपादानं सिद्धान्त
भाष्यस्य तात्पर्यं प्राप्यम् । ब्रह्मणो जीवा दन्त्यत्सन्वेहेनेव शास्त्रस्य नित्यप्रयोजनवत्त्वोपादानं
वाक्यस्य तात्पर्यं मुक्तयम् ॥

प्रमाणयुक्त्वा पामप्रतिभासश दिनि—

प्रमाणाभासाः— नैयायिकाद्युचिता न्यष्टगुणत्वादिना ईशगदिमाधका न्यनुमानादीनि
केललट्टित्याद्युदाहृताः ‘ मायाभासेन जीवेशौ कोति । गागा चादिद्या च मय मेन कति ’
‘ नारायणपरं ब्र ’ मत्यादीनि वचनानि ॥

युक्त्वाभासाः— तत्तदनुभूतकलापवतर्कादयः । यद्वद्वयं तत्तदर्थमि त्याद्यनुमानानि ।
पूर्व श्रुतिविप्रतिपत्त्या ब्रह्मणि सन्वेहो दर्शितः । इदानीं वादिविप्रतिपत्त्येति निर्णयः । प्रयोज
नस्याऽर्थप्राप्त्यनर्थनिवृत्तिरूपातया द्वैविध्यम् । प्रयोजनोपयुक्तानां ध्यान, साक्षान्कार, परमेश्वर
प्रसादादीनां द्वारेद्वारिभावस्य प्रापकानि श्रुतिवाक्या न्युदाहरति ब्रह्मणि मित्यादिना— ब्रह्मवित्
हृदयगुहायां ब्रह्मोपामकः, परं महेश्वरं निरतिशयब्रह्मानन्दरूपं प्रयोजन मिति केचित् । तदसत् ।
परममुक्तं परमेश्वरमायुज्यरूपत्वान् । ‘ त वेपाम्युक्ता ’ इत्युदाहृतया ऋचा तथा दिवृतत्वात् ।
अनेनाऽर्थप्राप्तिरूपं प्रयोजन मुक्तम् । ईशं तं ज्ञात्वे त्यनेन अमृता अमरणधर्माण इति पुनरा
वृत्तिराहित्योक्त्या ब्रह्मानन्दानुभवरूपस्य प्रयोजनस्य त्यागित्व मुक्तम् । अनेनाऽनर्थनिवृत्ति
रूपं द्वितीय मपि प्रयोजनं व्यञ्जितम् । ‘ त मक्तुं पश्य ’ ती त्यनेन, ‘ अपोरणीया न्महतो
महीया ’ नि त्यस्याधिकशरीरतत्तत्प्राणिहृदयगुहोपाध्यनुसारेणाऽण्महत्तया अप्राकृतमहिमवन्त

चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मधना देव पाशं दहति पण्डितः', ' ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशै' रित्यादिश्रुत्यनुसारेण तदुपासनयाऽस्याऽधिकारिणः पाशविच्छेदलक्षणा मुक्तिः प्रयोजनं चास्तीति प्रथमाधिकरणेऽत्र प्रतिपादितम् ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

मीशं धातु जगद्धारकस्य तस्यैव प्रसादा द्वीतशोकः सन् पश्यतीति ब्रह्मशोकप्राप्त्यनन्तरभाविनी ' स एतस्मा जीवधना त्पगत्यं पुरिशयं पुरुष मीक्षत ' इति श्रुत्यन्तरप्रमिद्धे निरतिशयानन्दात्मकब्रह्मदर्शनरूपे सकलदुःखनिवृत्तिपूर्वके परमप्रयोजनं साक्षात्कारणं तस्यैव परब्रह्मणः प्रसाद इत्याकृतम् । ' ज्ञात्वा देव ' मित्यनेन मलमायाकर्मरूपतया पाशबहुत्वं दर्शितम् । आदिशब्देन ' भिद्यते हृदयग्रन्थि ' रित्यादीनि श्रुत्यन्तराणि सङ्गृहीतानि । ' परीक्ष्य लोका ' नित्यादौ, पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितार्थपरत्वकल्पन मयुक्तम् । ततः ' तद्य थेह कर्मचितो लोकः क्षीयत ' इत्यादिश्रुतिदर्शित कर्मप्राप्यस्वर्गाऽदिसकललोकाऽनित्यत्वप्रतिपादनपरताया एव तदर्थप्रत्यभिज्ञायाऽवधार्यमाणत्वादिति ब्राह्मम् ॥

इदं सूत्रं केवलाद्वैतिनां पक्षे न सङ्गच्छते । तन्मतं विषयप्रयोजनयो रनुपपत्त्या शास्त्रस्याऽनारम्भणीयत्वात् । तथाच, विषयः किम्—ब्रह्म ? उत भेदमिथ्यात्वम् ? आहोस्वित् जीवब्रह्मणो रैक्यम् ? न प्रथमः, ब्रह्मणो वेद्यत्वानभ्युपगमात् । वेद्यत्वे घटादे र्वाऽननुभूतित्वप्रसङ्गात् । व्यावहारिकं वेद्यत्व मस्तीति चेत् घटस्याऽपि वेद्यत्वं व्यावहारिक मिति तद्वदेवाऽननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः स्यात् । वेद्यत्वेऽननुभूतित्वप्रसङ्ग मनाहत्य ब्रह्मणो वेद्यत्वाङ्गीकारेऽपि तस्य शास्त्रविषयत्व मयुक्तम् । ब्रह्मण स्मन्मात्रत्वं, सन्मात्रस्य प्रत्यक्षप्राह्यत्वं चाऽभ्युपगच्छत स्तव मतं शास्त्रानर्थक्यस्य दुर्वारत्वात् । अप्राप्तेऽहि शास्त्र मर्थवत् । न द्वितीयः । दृश्यत्वादिना हिङ्गेन भेदमिथ्यात्व मभ्युपगच्छत स्तव मतं शास्त्रानर्थक्यस्याऽपरिहार्यत्वात् । तत्तद्धर्मिग्राहक प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य घूपादित्यैक्य स्येव शास्त्रेण प्रतिपादनाऽयोगात् शास्त्रस्य निर्विषयत्वं स्यात् । अप्राप्ते हि शास्त्र मर्थवत् ॥

तृतीयं च कल्पोऽनुपपन्नः । ब्रह्मणाऽपि वेद्यत्वप्रसङ्गात् । नहि घटपटयो रैक्यत्व मुच्यते शास्त्रेण । अपितु जीवब्रह्मणो रैक्यत्वम् । तदानीं ब्रह्मशब्देन ब्रह्म ण्यनवबोधिते कथं तस्य जीवस्य रैक्यं वक्तुं शक्यते । नहि जीव एक इत्युक्ते जीवब्रह्मणो रैक्यं मिध्यति । घट एक इत्युक्ते घटपटैक्यवत् । किं च, उपदिश्यमान रैक्यं किम्— ब्रह्मस्वरूपानतिरिक्तम्, उताऽतिरिक्तम् ? अनतिरिक्तत्वे स्वरूपवेद्यत्वपक्ष एव स्यात् । तथा चोपदेशैर्यथार्थादिदोषप्रसङ्गः, स्वरूपमात्रस्य प्रतिपन्नत्वात् । अनतिरिक्तत्वे त र्त्तिक परमार्थभूतम् ? उताऽपरमार्थभूतम् ? प्रथमे निर्विशेषत्वं

अथ जन्माद्यधिकरणम् २

इहोद्दिष्टस्य ब्रह्मणो यन्निश्चायकं तल्लक्षणं किं मित्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणाऽभिधायकं
द्वितीयाधिकरणमूत्रं भवतारयति भगवान् मूत्रकारः ॥

जन्मा द्यस्य यतः ॥ १-१-२ ॥

ज्ञाते लक्ष्ये लक्षणवैयर्थ्या दज्ञाते तदाकाङ्क्षानुपपत्तेः कथं मत्र ब्रह्मणो
लक्षणकथनप्रसङ्ग इति न शङ्कनीयम् । अध्ययना दापाततो ज्ञाते ब्रह्मणि

किंच, प्रकृतमीमांसारचयिता भगवा न्पाराशर्योपि स्वकृतौ महाभारतं

युधिष्ठिगे धर्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः

माद्रीसुतो पुष्पफले समृद्धं मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥

इति धर्ममयमहावृक्षमूलतयाऽभिमतं शिवं निरूपदब्रह्मपदं प्रयुञ्जानः स्वीयायां मीमांसायां
निबद्धस्य ब्रह्मपदस्य शिव एवाऽभिधेय इति विशदीकरोति ॥

ननु, ब्रह्मपदं शिवपरमिति नाऽद्यापि सम्प्रतिपन्नम् । अस्ति हि ब्रह्मपदस्य विष्णौ
ब्राह्मणजातौ, वेदे, तपसि च व्यवहार इति चे नृच्यते । तत्र विष्णोर्द्विजानां च पृथग्रहणात्,
वेदतपसो रचेतनयोश्चेतनमध्ये पाठाङ्गीकारे प्रायपाठविरोधेन च नैतेषां ग्रहणं युक्तम् । किन्तु
तेभ्योऽन्यस्यैव कस्यचिद्ब्रह्मस्थितौ मूलस्यैव राजभावोपगूढधर्ममययुधिष्ठिरस्थितौ कारण
भूतस्य ग्रहणं युक्तम् । अतस्तादृशस्य शिवस्यैव पारिशेष्या द्वाच्यत्वमवश्यम् । एवं श्रुत्यन्तव्यव
हारेण प्रकृतमीमांसाकर्तृव्यवहारेण च ब्रह्ममीमांसानिबद्धस्य ब्रह्मपदस्य शिवैकान्तिकत्वावगमेन
शिवेतरदेवतापरत्ववादिना मिदं सूत्रं समसङ्गतमेवं त्यज्यम् ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम्

अथ जन्माद्यधिकरणम् २

द्विविधो लक्षणदोषः, लक्षणसामान्यदोषः, लक्षणविशेषदोषश्चेति । तत्र लक्षणसामान्ये
तद्दोषनिराकरणेन लब्धोन्मेषे विशिष्य ब्रह्मलक्षणमुदाहृत्य तस्य दुष्टत्वाऽदुष्टत्वचिन्तनमवकाशं
लभत इत्यभिप्रेत्य लक्षणसामान्यदोषं तावन्निराकर्तुमुद्भावयति ज्ञात इत्यादिना—
अध्ययनादिति ॥

तद्योगात् । जन्मादि अस्य यतः, इति सूत्रपदच्छेदः । जन्मादिकं जन्म, स्थिति
प्रलय तिरोभावाऽनुग्रहरूपं कृत्य गरय चेतनाऽचेतनमस्मेलनमभ्युपगम्यभूतस्य

अय मत्राऽग्य — ‘ब्रह्मवि दाप्नोति पर’ मित्यादिवाक्याध्ययना त्सागान्यतो निरतिशयबृहत्त्वे
मवगम्यते । अस्ति किञ्च ब्रह्मप्रातिपदिकस्य वाच्यं नृहृत्तार्थानुगमात्, अत्रो गुणः । । भूति
श्च निरतिशयमस्ति । तं किं ब्रह्मं, प्रातिपत्त्येव मन्त्रार्थानुगमात्, ब्रह्ममहिमाति
शब्देषु हिरण्यगर्भेन्द्रतन्त्रादिसूर्यादि प्वनिर्भागेन प्रानुक्तिः प्रभवति । पतिवराया,
कन्याया इव स्यथरणमण्डपसमागतेषु बहुषु राजकुमारेषु दूरे दृश्यमानेषु भासात्मकानि
गुणत्वाभिमतवस्तुनि स्वि यतोये त्यादिब्रह्मलक्षणेन श्रीमान् । साम्प्रति ब्रह्मवृत्तिः स्थितिष्ठते ।
अग मेव निरतिशयमहिमशाली ब्रह्मज्ञानाच्यम् । नतु सृष्टिपालन्या, पञ्चबुधायामागतस्य
संहार्यमाया इतरे देताविशेषा इति । यय प्येऽल्लक्षणान्यथरणमात्रेण ‘गम तम स्त ज दिवा
न रात्रि न सन्न चाऽस च्छि ए । केवलः’, ‘उजात इ त्ये काश्च द्वीरा’ प्रपद्यते । इदं य ते
दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्य’ मित्याद्योषनिपदवाक्यनिकुम्भप्रदग्गितल्लक्षणानुगमा च्छि
एव ब्रह्मे त्यवगतिः सम्भवति । तथा प्यसा वगति न स्थिरीभवति । ‘भदेव गौम्येद मय
आसीत्’, ‘सत्यं ज्ञान मनन्ते ब्रह्म’, ‘आनन्दा ब्रह्मेव न लियमान् भूतान् जायन्ते’,
‘हिरण्यगर्भः समर्तताऽग्रे’, एको ह वै नागयण आसीत्’ मित्यादिवानेन लक्षणस्य बहुषु
प्रतीयमानत्वात् । अतो जगत्कारणं ब्रह्म सन्, ज्ञान, मानन्दो, हिरण्यगर्भो, ह्यो, हविर्वेत्यादि
रूपे संशये सति सच्चिदानन्दरूपं शिव एव जगत्कारणं ब्रह्मति लक्षणस्य शिवैकान्तिकत्वं
व्यवस्थापनाय जन्मादिसूत्रसूचितन्यायावलम्बनं अधिकरणं प्रवर्तयिष्यते ॥

तथाच, ‘ब्रह्मवि दाप्नोति पर’ मित्यादिवाक्याध्ययना त्सागान्यतो निरतिशयबृहत्त्वे
नाऽवगते ब्रह्मणि मन्त्रार्थवादादिप्रसिद्धहिरादिदेवताविशेषाणां मध्ये अय मयं वा ब्रह्मति
विशिष्य सन्दिग्धे सति सकलदेवान्तरव्यवच्छेदेन शिव एव ब्रह्मणि निर्णयार्थस्य लक्षणस्य
युक्तत्वा दित्यर्थः । अत्र केचित्, आद्यस्य सर्गादौ प्राथमिकस्य हिरण्यगर्भस्य जन्म यतो
भवति ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं’ मिति श्रुतं स्त ब्रह्मोति सूत्रार्थं वर्णयन्ति । तादृशविपरीतार्थ
व्युदासाय सूत्रपदविभागं दर्शयति जन्मादीति ॥

तदुपसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कृत्यल्लोकं विवक्षितं मि त्याह जन्मादिकं मिनि — जन्म
प्रलया वृत्तिविनाशौ प्रसिद्धौ । स्थिति जन्मप्रलययो र्मध्येऽवस्थानम् । तिरोभावः संसारि
वर्गस्य नित्यमिद्विज्ञानत्रित्याशक्त्याद्यावरणं सकलसांसारिकानर्थमूलभूतबन्धाख्यम् । अनुग्रह
स्ततो मोक्ष इत्येतानि परमेश्वरस्य सृष्टिपालनसंहारतिरोधानानुग्रहरूपस्वव्यापारमाध्यानि प्रपञ्च

धर्मरूपाणि पञ्चकार्याणि । यद्यप्यनुग्रहः परमेश्वरधर्मः, तथाप्यत्राऽनुग्रहशब्देन तत्साध्या संसारिवर्गधर्मरूपा बन्धनिवृत्तिर्लक्षणीया । प्रपञ्चधर्मसाहचर्यात् । किं च, अनुगृह्णातिः कृतार्थी भवननिदानं कृतार्थीभावनं वर्तते । एवं चात्राऽनुग्रहस्य परमेश्वरधर्मत्वेऽपि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया प्रपञ्चधर्मत्वमप्युपपद्यते । तथा च, अनुगृह्णाति भक्तं परमेश्वरः । कृतार्थीभवनं कृतार्थीभावयतीत्यर्थः । यदा तु भक्तस्य भक्तिरगत्यादिसौकर्यातिशयवशात्परमेश्वरव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कृतार्थीभवनमात्रेऽनुगृह्णाति वर्तते । एवं चानुग्रहस्य प्रपञ्चधर्मत्वमप्युपपद्यते ॥

ननु, अनाद्यावरणरूपस्य तिरोभावस्य कथं परमेश्वरकर्तृकत्वम् ? उच्यते । अनादित्वेऽपि तस्य तत्कर्तृकत्वं युक्तम् । तथा हि, सर्वज्ञत्वेन सर्वेषां संसारिणां दुःखं जानतः सर्वशक्तिकत्वेन सर्वा नपि ता न्युगप देव मोचयितुं शक्तस्य परमेश्वरस्य शिवशङ्करादिनामख्यापिता सर्वभूतविषयिणी करुणा निरुपाधिः परदुःखप्रहाणेच्छारूपा तेषां मनादिभवसञ्चितनानाविधदुःखजनककर्मबृन्दसामर्थ्यपरिभूय सर्वानर्थमूलावरणोच्छेदपूर्विका मात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिं तेषां युगप देव कथं न कुर्यात् । यदि तस्य तत्तत्कर्मानुवर्तनस्वभावतया तेषां सकलकर्मबृन्ददाहकस्वविषयसाक्षात्कारोदयपर्यन्तेषु सहजकरुणान्मेषविरोधितत्तदावरणानुवृत्तिसङ्कल्पो न स्यात् । ततस्तथाभूतसङ्कल्पावश्यम्भावे तदधीनानुवृत्तिकस्याऽवरणस्य यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्यतिरेके चाऽसत्त्वं तत्तज्जन्यमिति लक्षणानुसारेण तस्य तज्जन्यत्वसिद्धौ परमेश्वरकर्तृकत्वमपि तस्य सिध्यति । कार्यानुकूलसङ्कल्पवत्त्वं स्यैव कर्तृलक्षणत्वात् ॥

ननु, स्थितिः कथं परमेश्वरकार्येषु परिगण्यते । सृष्टं यावन्न संहरति तावत्तस्य स्थितेः स्वत एव सिद्धेः । यदि हि संहर्ताऽन्यः प्रसक्तः स्यात्तदा संहारे प्रवृत्तस्य तस्य निवारणं कार्यमिति राज्यस्थितौ राज्ञ इव प्रपञ्चस्थिता वीश्वरस्याऽपेक्षा स्यात् । परमेश्वरः स्वयं यावन्न संजिहीर्षति तावत्तस्य नान्यां नाशकः प्रसज्यते । सत्यम् । घटादिस्थितौ कुलालादिकर्त्रपेक्षाभावेऽपि मृदाद्यपादानापेक्षाऽस्त्येव । परमेश्वरः प्रपञ्चस्योपादानमपीति प्रपञ्चस्थितौ तदपेक्षा केन वा वार्यते । किंच जन्मवतः प्रपञ्चस्य यावन्नाशं स्थिति रूढ्यमानजलकुम्भस्य स्थितिर्देवदत्तस्येव परमेश्वरस्य धारणव्यापारमपेक्षते । स च व्यापारो जन्मवदिदं यावन्नाशमित्यं तिष्ठति त्वित्याज्ञारूपस्तस्य सङ्कल्प एव । ‘एतस्यैवाऽश्वरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः’ इत्यादिश्रुतेः । ‘अक्षरमम्बरान्तधृतेः’, ‘सा च प्रशासना’दिति सूत्रयोस्तथैव प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च । अपि च, ‘परा तु तद्भ्रुतेः’, ‘अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा’दित्यधिकरणयोः सर्वस्याऽपि चेतनाचेतनव्यापारस्य परमेश्वरप्रेरणाधीनत्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वाच्च । तस्मात्सौत्रेण जन्मादिशब्देन परमेश्वरकर्तृकं जन्मादिप्रपञ्चधर्मपञ्चकं ग्राह्यमिति युक्तमेव । जन्मादीति नपुंसकनिर्वाहार्थं भाष्ये कृत्यः ।

प्रपञ्चविलासस्य यतो यस्मात्ततः प्रसूतिरिति शेषः ॥

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रय-
न्त्यभिसंविदन्ति । तद्विजिज्ञासस्य । तद्ब्रह्मेति । ‘प्रधानं प्रजापतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिक्रमहेतुः’, ‘सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म’, ‘कृतं गत्यं परं ब्रह्म पुरुषं

मिति बहुव्रीहिलभ्यान्वयपदार्थप्रदर्शनम् । एव गौत्रं जन्मादिषु व्याख्यातम् । अशास्त्र्येति
पदं व्याख्येयम् । चेतेनेति — चेतनावेतनयोः सम्मेलनं शरीरशरीरभावेन सम्बन्धः । तेन भव-
रसीभूतस्य विशिष्टात्मनैकीभागे प्राप्तं स्येत्यर्थः । प्रपञ्चविलासस्येति — प्रपञ्चो विलास इव
प्रपञ्चविलासः । तस्मात्तिलासमन्तस्मिन्नादिव दृग्ब्रह्मपूर्णस्य प्रपञ्चस्येत्यर्थः । एवशास्त्र्येत्येक-
वचनमेककार्यत्वं त्वरमेश्वरं प्रत्ययत्नसाध्याऽयं विनिश्चयान्नन्तरार्थयुक्तं प्रपञ्च इत्येतत्प्रवचनार्थं मि-
त्ययत्नसाध्यत्वलक्षणेन विलासशब्देन दर्शितं भवति । तेनाऽपि परमेश्वरस्याऽपरिच्छेद्याऽनन्त-
शक्तिमत्स्वरूपमहिमविशेषसिद्धिः । एवमस्येति पदं व्याख्यातम् । यत इति पदं व्याख्येयम् ॥

‘विभाषा गुणोऽस्त्रिया’मिति गुण एव हेतौ पञ्चमीविधानेन द्रव्ये त्रयाणि हेतौ पञ्चम्य-
सम्भवादितीमांशङ्कां निराकर्तुं व्याख्यातं यतो यस्मादिति — ‘पुत्रा त्वमोदो जायते’
इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ‘विभाषा गुणोऽस्त्रिया’मिति सूत्रे विभाषेति योगविभागेनाऽगुणवचने-
भ्योऽपि हेतौ पञ्चमी समर्थनीयेति भावः । हेताविति सूत्रनिहितहेतुतृतीयान्तादप्यत्र तसि-
न्प्रत्यय उपपद्यते । ‘इतराभ्योऽपि दृश्यते’ इति तृतीयान्तादापि तद्विधानादित्यापि द्रष्टव्यम् ।
सूत्रस्यापेक्षितं पूरयति । तद्व्यतिरेकं शेष इति — यत्पदाक्षिप्ततत्पदाध्याहारेण पृथगुक्तं ब्रह्म
पदानुपक्रमेण योजनीयमित्याशयः । एतत्प्रदर्शितस्य लक्षणस्य पूर्णसिद्धिदान्ताभ्यां शिवाकान्त्य-
व्यवस्थापनार्थं अधिकरणशरीरप्रदर्शनाय विषयवाक्यमुदाहरति यतो वेति ॥

प्रधानंति — ‘स विश्वजि विश्वकृद्वात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः’ इति
मन्त्रस्य पूर्वभागः । आत्मयोनिः स्वयम्भूः । आत्मनां योनिर्वा । कालकालः कालस्य क्षणादि-
निश्चयस्य वैवस्वतस्य वा नियन्ता । गुणी सत्यसद्गुणत्वादिकल्याणगुणसम्पन्नः । सर्वा विद्या
अस्येति सर्वविद्यः सर्वविद्याविष्ठाता । ‘ईशानं स्मर्यविद्याना’मिति श्रुतेः । प्रधानक्षेत्रज्ञयोः
प्रकृतिपुरुषयोः पतिः पालकः । गुणेशः त्रैगुण्यनियन्ता । रक्षारः संततं सरणं भिह परत्र च गताऽ-
गतम् । तेन जन्मप्रलययोर्ग्रहणम् । बन्धः तिरोभावः । सूत्रं कृत्यपञ्चकं गृहीतमित्यस्य यत इति
पञ्चम्या हेत्वर्थकत्वस्य स्पष्टीकरणार्थं विषयवाक्यान्तरोदाहरणम् । अनपायगुणद्वारकं तथाभूतं
विग्रहद्वारकं च स्वरूपलक्षणमप्यनेन सूत्रेण विवक्षितमिति दर्शयितुं ‘सत्यं ज्ञानं’, ‘अस्तं

कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः ' इत्यादिवाक्यं विषयः॥

अत्र जगतो जन्मादिकं ब्रह्मणो लक्षणतया संभवति नवेति सन्देहः । न संभवति, सम्बन्धाभावात् । किंच, ' आनन्दो ब्रह्मोति व्यजाना ' इत्यत्राऽऽनन्दस्य जगज्जन्मादिलक्षणं पर्यवस्यति । अन्यत्र ' सदेव सोम्येदं मम आसी ' इति सतो जगत्कारणत्वमवगम्यते । ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति ज्ञानमेवाऽपरिच्छिन्नं जगत्कारणं ब्रह्मेत्येकत्र विज्ञायते । अपरत्र च ' यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न स न चासच्छिव एव केवल ' इति शिवशब्दवाच्यं वस्तु कारणत्वेन सकलपूर्वभावि ब्रह्मेति विज्ञायते । अत्रानन्दादीनां ब्रह्मत्वे विकल्पो वा ? समुच्चयो वा ? विकल्पे श्रुतहान्यादिदोषप्रसङ्गोऽव्यवस्था च । व्यवस्थितविकल्पेऽपि ब्रह्मानेकत्वप्रसङ्गः । समुच्चयपक्षे तेषां धर्मरूपत्वात् निखिलजगन्निर्माणोपायज्ञानविशेषविशिष्टब्रह्मत्वाऽसंभवः । अपि च ' मायां तु प्रकृतिं विद्या ' इति श्रुतिर्मायाया अचेतनाया जगत्कारणत्वमभिधत्ते तदेव युक्तम् । ब्रह्मणो ज्ञानरूपस्य जगत्कारणत्वे तस्य विकारापत्त्या ' निष्कलं निष्क्रियं शान्त ' मित्यादि श्रुतिभङ्गप्रसङ्गः । अतः सर्वथाऽपि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिलक्षणमभिधातुमशक्यमित्येवमादौ पूर्वपक्षविक्षेपे प्राप्ते ब्रूमः ॥

यद्यपि जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वेन ब्रह्मण्यसम्बन्धः, तथापि तादृश्येन

सत्यमिति मन्त्रयो रुद्राहरणम् । तादृश्येनेति — यथा शाखाग्रस्य चन्द्रलक्षणत्वं तद्वदिति भावः । एतेन लक्षणसामान्यप्रयोजनासम्भवशङ्का निराकृता । अथ विशिष्य ब्रह्मलक्षणस्य विवक्षितं प्रयोजनं न सम्भवतीति शङ्कां परिहर्तुं मुपक्रमते यदित्यादिना ॥

शिवो निरतिशयबृहत्त्वशाली । जगज्जन्मादिसमुदायादिहेतुभावेन प्रकृतलक्षणस्य विशिष्य विवक्षितमपि प्रयोजनं सम्भवति । बहुषु कारणत्वप्रतिपादकवाक्यानां मुख्यार्थाऽसम्भवेन किंचिद्विषयाणां मेव तेषां मुख्यार्थपरत्वे वक्तव्ये किं विषयवाक्यानां तद्युक्तमिति तत्र न्यायगवेषणायां शिवस्य पञ्चकृत्यकारित्योपपादकसर्वज्ञत्वादिरूपषडङ्गप्रसिद्ध्या जन्मादिकारणत्व

लक्षणत्वं युज्यते । यत् सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट मष्टाभिधानाधिकरणं शिवत्वं तदेव जगत्कारणं ब्रह्मे त्युच्यते । आनन्दादीना मत्रैव धर्माणां पर्यवसानं भवति । सर्वज्ञत्वं, नित्यतृप्तत्व, मनादिबोधत्वं, स्वतंत्रत्व, मलुमशक्तिकत्वं, मनन्तशक्ति मत्त्वं चेत्येतानि सर्वज्ञतादीनि । नित्याभेदज्ञानपेक्षितयावकगणितिकं शून्यमय विषयनिखिलवस्तुत्व मिह सर्वज्ञत्वम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्वव्याप्यः सः शानमयं

तदुपपादकप्रवृत्तिनिमित्तकभवाऽदिनामाऽष्टकाऽभिधेयत्वप्राप्तद्वया च तदुपपादका मय कारण वाक्यानां यथाश्रुतार्थपरत्वस्य न्याय्यताऽवधारणात् । जन्मादिकारणन्योपपादकगुणजन्य तत्र कल्मसतया तदभेदज्ञानपेक्षणेन बुद्धिलाघातः जन्मादिकारणन्याऽप्रवृत्तिनिमित्तकनाभाष्टक संवादा चेत्याशयेन सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट मष्टाभिधानाधिकरण मिति विशेषणद्वय गुणन्यगम् । शिवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपर्यालोचनया प्युक्तार्थमिद्धि मभिप्रत्य तेन विशेषणानंशः कृतः । शिव एव तत्त्वं शिवतन्मम् । तत्ताशब्देनाऽत्र कालत्रयवर्ति शाश्वतं य स्तुच्यते । अत एव ‘ब्रह्म वेदा ब्रह्मतपो ब्रह्मज्ञानं च शाश्वतं’ मिति प्रचीननानार्थकोशमङ्गलके, ‘वेदो मत्तः तपो ब्रह्म’ त्यमर कोशे शाश्वतज्ञानशब्दस्याने तत्त्वशब्दप्रयोगः । एवं चाऽत्र तत्त्वशब्दप्रयोगेण शिवस्य ‘न स ज्ञ चाऽस चिच्छ एव केचल’ इति मन्त्रोक्तमर्गायकालायस्यायित्वाप्रदर्शनं कारण पाक्यान्तरेभ्यः प्रबलेन तेनाऽपि जगत्कारणत्वस्य शिवैकान्त्यापि सिद्धि मिति सूच्यते । एवं पदज्ञानमाष्टकशिवशब्दप्रवृत्तिनिमित्त यदातमोमन्त्रप्राबल्यपर्यालोचनया मभिधानन्तत्पताऽपि छागपशुन्यायेन शिव एवाऽवतर तीत्याह आनन्दादीना मिति—एवं य त्सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट मित्यादिना संसिद्ध मर्थजातं प्रपञ्च नोपपादयति सर्वज्ञत्व मित्यादिना, ‘अत आनन्दादीनां विकल्पादिचिन्ता निरर्थिके’ त्यन्नेन ग्रन्थसन्दर्भेण । तत्र सर्वज्ञत्वादिविषयं प्राणिनिकायस्य तत वलुष्ठितकर्मज्ञानानुसारेण वैमन्यनैर्घृण्ये विनाऽनादिकालप्रवृत्तपञ्चवृत्त्यकर्तृताया मुपयुज्यते । यः खलु सृज्य, पालनीय, संहार्य, तिरोभावनी, यानुग्राह्यजात मशेषविशेषमंहित मनादिसिद्धेन बोधेन सदा प्रत्यक्ष मनुभवति तदनुकूलाऽनाद्यमङ्गमेयशक्तिशाली च भवति, सर्वं च प्रपञ्च मभितिष्ठति, स्वयं निरतिशयानन्दनित्यतृप्ततया स्वतःसिद्धतत्त्वावनोभोपहृतभक्ताऽभक्तविषय रागद्वेषोन्मेषतया च स्वार्थपरार्थप्रयुक्तसृष्ट्यादिगैमन्यनैर्घृण्यग्रहितं च भवति, स एवाऽस्य प्रपञ्च स्योक्तविषया पञ्चवृत्त्यानि कर्तुं शक्नोति । अलुप्तशक्तिकत्व मनन्तशक्तिमत्त्व च प्रपञ्चोपादानभावे प्युपयुज्येत । भाष्ये सर्वज्ञतादिषु कस्यचि त्वचि दुपयोगवर्णनं यथार्हं मन्यत्रा प्युपयोग स्योपलक्षणम् । एवं नामाष्टके शिवशब्दे च यथासम्भवं जन्मादिकारणत्वतदुपपादक प्रवृत्तिनिमित्तके भाष्यकृतां कस्यचि त्वयाचि द्व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनं व्युत्पत्त्यन्तरेण

तप' इत्यादिभि रितं ब्रह्मण स्मिद्धम् । अनेन सकलचेतनबहुविधकर्मफलभो गानुकूलतत्तच्छरीरनिर्माणोपायसामग्रीविशेषज्ञं ब्रह्म निमित्तं भवति । निरस्त समस्तोपप्लवकलङ्कनिरतिशयानन्दपरिपूर्णत्वं मिह नित्यतृप्तत्वम् । अत एव आनन्दो ब्रह्मेति श्रूयते । यः खलु ' अन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमय' इति प्रस्तुत्य ' सैषाऽनन्दस्य मीमांसा भव ' तोत्यारभ्य अभ्यासा निरतिशयानन्दशिरस्क त्वेन ' स एको ब्रह्मण आनन्द ' इति निरूपितः, परब्रह्मधर्मत्वेन च स एव आनन्दो ब्रह्मेति प्रचुरत्वात् ब्रह्मत्वे नोपचर्यते । तादृशानन्दभोगरसिकं ब्रह्म नित्यतृप्त मित्युच्यते । ब्रह्मणो मनसैव महानन्दानुभवो न बाह्यकरणद्वारा । तथाहि श्रुतिः ' आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम् । शान्ति समृद्ध ममृतम् ' इति । आकाशत इत्याकाशः, प्रकाश श्रिदम्बर मुच्यते न भूताकाशः, विशेषाभावात् । निखिलजगदण्डषण्डबुद्बुदनिवुरुम्यजलधिस्था

सम्भवतां प्रवृत्तिनिमित्तान्तराणा म ण्युपलक्षणम् । प्रस्तुत्येति — ' अन्योन्तर आत्माऽनन्द मयः । तस्य प्रिय मेव शिरः ' इत्यादिप्रियमोदाद्यात्मकसुखविशेषरूपशिरः पक्षाद्यवयवशुक्तत्वे नानन्दमयं प्रस्तुत्ये त्यर्थः । तेन सैन्धवशिल्ये लवणरसविरोधिनो रसान्तर स्थे वाऽनन्दमये प्रभोदादिरूपसर्वावयवयुक्तं सुखविरोधिनो दुःख स्यादनुप्रवेशो नास्ती त्याद्यविशेषणार्थसद्भावः सूचितः । निरतिशयशिरस्कत्वे नाभ्यासा दित्यनेन द्वितीयविशेषणाऽर्थो दर्शितः । ब्रह्मण आनन्द इति श्रुतिभागोदाहरणेन आनन्दस्य ब्रह्मधर्मत्वं दर्शितम् ॥

ननु, ब्रह्मधर्म स्थाभूतानन्दः कथ मिह वाक्ये ब्रह्मेति व्यपदिश्यत इ त्याशङ्क्य ' तदुणसारत्वा ' दिति वक्ष्यमाणन्यायेनाऽभेदोपचारा दित्याह प्रचुरत्वा ब्रह्मत्वे नोपचर्यत इति ॥

सर्वज्ञत्वनिरुक्ता वनपेक्षितबाह्यकरणेति करणे बाह्यत्वविशेषणेन सूचितं ब्रह्मणो मनःसद्भाव मिहाऽनन्दानुभवोपयोगितया निरूपयति मन सैवेति, न बाह्येति — स्वचन्दनादि विषयसुखानुभवव द्वाह्यकरणं परम्परयाऽपि नाऽपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

न न्वाकाशशब्दः प्रसिद्धिप्राचुर्या द्भूताकाशपरः स्या दित्याशङ्क्याह विशेषाभावादिति — सर्वप्रपञ्चशरीरकस्य भूताकाशशरीरप्रतिपादनमात्रेण न कश्चि दतिशयो वर्णितो भव तीत्यर्थः । प्रसिद्धभूताकाशरूपाम्बरव्यतिरेकेण कि मिदं चिदम्बरं नामे त्याकाङ्क्षाया माह निखिलेति

नीया परप्रकृतिरूपा परमशक्तिर्हि चिदम्बरं मुख्यतः । तत्स्वरूपं यदा आकाश-
शरीरम् । परप्रकृतित्वं चिदाकाशस्य 'मर्यागा हि या द्रमानि भूतानि आकाशा-
देव समुपयन्ते आकाशं प्रत्यभ्यन्त्यन्ति आकाशाह्वै नापि नामरूपा निर्वि-
हिता' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । सत्यात्म भूतारूपं, प्राणारामं प्राणः सकलधार-
भूता चिदम्बरशक्तिः कथ्यते । स्वरूपभूतायां तस्या गारभो यस्य तस्य प्राणार-
मम् । मनःआनन्दं मनस्य वाऽनन्दो यस्य न बाह्यकरणं न न्मनःआनन्दम् ।
अत्रा प्यानन्द इति चिदम्बरप्रकृतिः कथ्यते । तथाच श्रूयते 'काह्य वाऽन्यात् ?
कः प्राप्यात् ? य देव आकाश आनन्दो न स्या' इति । शान्तिममृष्टं शिव-
तासंपन्न, ममृत मनादिमुक्तम् । अत्र सच्चिदानन्दरूपपरमाकाशरूपं यदा स्वरूपा-
नन्दं मनसै वानुभवति बाह्यकरणनिरपेक्ष मिति सिद्धम् । मनःआनन्द मित्यनेन
इदं मेव ज्ञापकं ब्रह्मभाव मापन्नानां मुक्तानां निरतिशयस्वरूपानन्दानुभवसाधनं

सकलप्रपञ्चपरिणामिनी परमेश्वरस्य निष्कृतिश्चिदम्बरं मुख्यत इत्यर्थः । तत्स्वरूपमिति — स
ए वाऽकाशः स्वरूपं घटस्य घटत्वं त्वत्त्वरूपकवर्गोऽत्येति बहुव्रीहिः । निष्कर्षात्, परमेश्वरस्य
जगद्धापरं छेदने कृत्तारत्वं त्करणभूतैव केत्वा, न तु प्रपञ्चप्रकृति रिति केचित् दाहुः । तद्विरु-
धार्थं माह परप्रकृतित्वं मिति ॥

यस्य सा परमा देवी शक्तिः राकाशभञ्जिता

अनन्तैश्वर्ययोगात्मा महेशो दृश्यते हि सः ॥

इति कौर्मवचने निष्कृते राकाशसंज्ञास्तित्ववर्णना दुर्दाहृतश्रुत्यो राकाशशब्द निष्कृतिपर-
इति भावः ॥

कोट्यो वान्या इति—अननं प्राणवायुव्यापारः । प्राणनं चक्षुरादिव्यापारः । आकाशशरीर-
मिति श्रुतिव्याख्यानं प्रकृते संगमयति अत्रेति — प्रसङ्गा न्मनःआनन्द मिति लिङ्गानुगतं
मुक्तानां मनस्सद्भावं दर्शयति इयं मे वेति—मुक्ते ब्रह्मसाम्यरूपत्वात् ब्रह्मणो मन स्यान्न्दानुभवो
मुक्तानां मपि तथाभावे लिङ्ग मिति भावः ॥

भट्टभास्करेणाऽपि यजुर्भेदारण्यकभाष्ये 'मनःआनन्द' मिति वाक्य मित्य मेव व्याख्या-
योक्तव्यम् । 'इदं मेव लिङ्गं मुक्तानां भीश्वरस्य च मनोविशेषोऽस्तीत्य' त्रेति । 'संस्कारादेव तु

बाह्यकरणनिरपेक्ष मन्तःकरण मस्तीति । अतो बाह्यकरणनिरपेक्षेण शुद्धबोध
शक्तिरूपेण मनसा स्वरूपानन्द मनन्त मनुभवत् ब्रह्म नित्यतृप्तम् । न
तस्य कदाऽपि बाह्यमांसारिकसुखलवाऽपेक्षा भवतीत्यर्थः । स्वतःसिद्धनिरति
शयज्ञानवत्त्व भनादिबोधत्वम् । यत्स्वरूपानन्दानुभवसाधन मन्तःकरणं ज्ञानं
त दनादिसिद्ध मेव । अतोऽनादिबोधं ब्रह्म संसारनिवर्तकस्य ज्ञानस्याऽनादि
सिद्धत्वात् नित्यनिवृत्तसंसारदोषं शान्तिसमृद्ध ममृत मिति श्रूयते । अन्य
प्रेष्यताकार्पण्यरहितत्वेन स्ववशीकृतस्वेतरसकलवस्तुत्वं स्वातन्त्र्यम् । ‘ज्ञाज्ञौ
द्वा वजा वीशानीशौ’, ‘भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा’, ‘विद्याविद्ये ईशते
यस्तु सोऽन्य इत्यादिषु ब्रह्मणो जडाजडप्रपञ्चप्रेरकत्वेन स्वतन्त्रत्वं सिद्धम् ।
सर्वविषयस्वातन्त्र्येण ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वसिद्धिः । स्वाभाविकशक्तिमत्त्व मलुप्त
शक्तिमत्त्वम् । तथाहि श्रवणम् ‘परारय शक्ति विविधैव श्रूयते स्वाभाविको ज्ञानबल
क्रिया’ चेत्यादि । चिदचितप्रपञ्चरूपशक्तिविशिष्टत्वं स्वाभाविक मेव ब्रह्मणः कदा
चिदपि न निर्विशेषत्व मि त्यनेन सिद्धम् । अपरिच्छिन्नशक्तिविशिष्टत्व मनन्त
शक्तिमत्त्वम् । अनन्ताभि रेव शक्तिभि र्जगतो जनकं शासकं ब्रह्म भवति ।
तथाहि श्रूयते, एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु स्तुरीय मिमं लोक मीशत

तच्छ्रुते’ रितिसूत्रेणा प्ययमेवाऽर्थोऽवधारितः । मुक्तात्मनां मनसोऽभावे सङ्कल्पस्यै वाऽसिद्धः ।
एतेन लिङ्गशरीरभङ्ग मेव मोक्ष माचक्षणाः परे पराहताः । अनादिबोधस्य परार्थप्रवृत्तवृद्धिवैषम्या
पादकरागादिदोषाभावसिद्धा वृषयोग माह अतोऽनादिबोध मिति—‘ज्ञाज्ञौ द्वा’ विति, ‘भोक्ता
भोग्य’ मिति, ‘विद्याऽविद्ये’ इति च श्वेताश्वतरोपनिषदि पशुपाशपतिनिर्णायकानां मन्त्रैकः
पादः । ज्ञाज्ञौ सर्वज्ञकिञ्चिज्ञौ, द्वाऽवज्ञौ सनातनौ, ईशाऽनीशौ नियन्तृनियम्यौ, भोक्ता भोग्यं
पशुः पाशश्चेति द्वयं तयोः प्रेरकं परमेश्वरं च मत्वा ब्रह्मभाव मेती त्युत्तरत्राऽन्वयः । यस्तु,
विद्याऽविद्ये पशुपाशौ, ईशते ईष्टे, स ताभ्या मन्यः । इत्यादि भविति — आदिशब्देन ‘क्षरं
प्रधान ममृताक्षरं हरः । क्षरात्माना वीशते देव एकः’, ‘वशी सस्य लोकस्य स्यावरस्य चरस्य
च’, ‘प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुणेशः’ इत्यादिमन्त्रसंग्रहः । एक एव रुद्र इति—एक एव रुद्रः । द्विती
याय द्वितीय स्तत्सहस्रः । प्रातिपदिकार्ये छान्दसश्चतुर्थीप्रयोगः । न तस्थुः न तस्थौ । छान्दसं बहु
क्षचनम् । इमं लोकं शुद्धमिथाऽशुद्धाऽध्वरूपं लोकत्रयम् । तुरीयमुक्तश्लोकापेक्षया चतुर्थम् ।

ईशनीयुर्जननीयु र्यः सर्वान् लोकां वीक्षत ईशनीमिर्जननीमिः परमात्मि
रित्यादि। अनन्तशक्तिमत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नपञ्चमगवायिकामगन्तं मिष्यति

अष्टाभिधानाधिकरणमिति, भवशब्दोऽनपशुनिष्पद्यमानोऽप्येवमहात्मा
मिधानाष्टकस्याधिकरणं वाच्यं परं ब्रह्म। तस्य सत्त्वशब्दवाच्यत्वेऽपि परमाव
बोधकत्वेन मुख्यतया भवादिशब्दाभिधेयत्वेन, नाऽन्यशब्दाऽपि। अत्राऽप्यत्र
प्रसङ्गः ॥

सर्वत्र सदा भवतीति भवशब्दवाच्यं ब्रह्म। गृधातो र्भवार्थत्वात् सर्व
त्रानुवर्तमानं मद्रूपं ब्रह्मेति विज्ञायते। तथाहि श्रुतिः, ‘म देव मौग्धेद गग्र
आसी देक मेवाऽद्वितीयम्’, ‘सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म’, ‘मत्यात्म पाणारामं
मनआनन्दम्’, ‘स न्मह’ इत्यादि। सन् घटः, सन् पटः इति सर्वत्रानु
गतवृत्त्या सद्वस्त्वस्य ब्रह्मणोऽसर्वोपादानत्वं मिष्यति। मृदुपरक्तं हि घटा
दिकं मृदुपादानमिष्यते। ततस्सद्रूपं ब्रह्म भवशब्दवाच्यं भवति ॥

ईशानं ईष्टे। ईशनीयुः ईशनानुकूलेच्छाशक्तिमान्। जननीयुः जननानुकूलेच्छाशक्ति
मान्। ईशानमैश्वर्यम्। जननं जनयितृत्वम्। ईशनीमिः ईशनकारिणीमिः। जननीमिः
जननकारिणीमिः। पूर्वोदाहृतश्रुता वीशनजननानुकूलेच्छाशक्तिमत्त्वं युक्तम्। इह तदनुकूल
वित्याशक्तिमत्त्वं मिति भेदः। न नष्टाभिधानाधिकरणमिति किं मृच्यते। सन्ति हि शास्त्र
शङ्करादी न्यन्या न्यपि शिवस्य नामानि। किं बहुना। ‘इमा रूद्राय स्थिरधन्वं गिर’ इति
श्रुतिः प्रत्यक्षादिसन्निधापितसकलशब्दवाच्यत्वं शिवस्य प्रतिपादयति। आश्रयानोपि शिवं
प्रस्तुत्याह ‘सर्वाणि ह वा एतस्य नामधेया’ नीतिः। तस्मादिदं मनुष्यस्य मि त्याशङ्क्याह
सकलशब्देति — परमावबोधकत्वेनेति — विशिष्य जन्मादिकारणत्ववस्तुपदादकगुणबोधकत्वे
नेत्यर्थः। इदं गुणलक्षणं भवादिनामाष्टकस्य। आपस्तम्बीयानां मन्त्रे पञ्चाक्षरानेन आपस्तम्बसूत्रे
ईशानब्रह्मै, बोधायनाश्वलायनसूत्रयोः शुक्लावहोमे, बोधायनसूत्रे महादेवस्य प्रतिष्ठाविधौ नित्य
पूजाविधौ होमतर्पणावर्चनेषु विनियोगवर्णनेन च मुख्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥

भवशब्दोऽपि गृधातो रसधातो र्या पचाद्यन्प्रत्ययान्त इत्युभयधाऽपि सत्तार्थकत्वा
विशेषात् तस्याऽस्तिधातोः शत्रन्तस्य सम्बन्धस्य चैकार्थ्यमस्तीति भावः। न केवलं सम्बन्ध

शर्वशब्देन श्रुतिमाया मिति धात्वर्थवशात् सकलसंहर्तृ ब्रह्म प्रतिपाद्यते । ‘तस्मा दुपसंहर्त्रे महाग्रामाय वै नमः’, ‘यस्य ब्रह्म च क्षेत्रं च उभे भवत ओदनः’ इति सर्वहर्तृ ब्रह्म श्रूयते ॥

निरुपाधिकपरमैश्वर्यविशिष्टत्वा दीशानशब्दवाच्यं ब्रह्म । ‘य इमान् लोका नीशत ईशानाभि’ रिति श्रवणान् ॥

ईश्वर स्थेशितन्यापेक्षतया पशुपतिशब्दवाच्यं ब्रह्म । तथाहि श्रूयते, ‘एषा मीशो पशुपतिः पशूनां चतुष्पदा मुत च द्विपदा’ मित्यादि । पाशसंबन्धेन पशुत्वव्यवहारात् पशुग्रहणात् पशुपाशद्वयं च गृह्येत भवति । अनेन चिदचिन्नियामकं ब्रह्मति विज्ञायते ॥

भवशब्दयोः शक्तिपर्यायेचन येकार्थ्यम् । किन्तु ‘स देव सौम्येद् मय आसी’ इति वाक्यश्रुतसच्छब्दस्य ‘पुरा वै रुद्रः स नमह’ इति श्रुत्यन्तरे शिवपर्यवसायित्वस्य कण्ठतः प्रदर्शितत्वा दपि शिवनाम्नो भवशब्दस्य तद्वैकार्थ्यं मि त्यभिप्रायेण मन्मह इति श्रुत्युदाहरणम् ॥

ईशानशब्दवाच्य मिति — ईशानशब्दः ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिपु चानश्’ इति सूत्रनिहितचानशुप्रत्ययान्तः । स्वाभाविक ममङ्कुचितं शिव स्वैश्वर्यं माचष्ट इति भावः ॥

तद्वैश्वर्यस्य सकलचेतनाचेतनविषयत्वं पशुपतिनाम्नाऽपि सिध्यतीत्याह ईश्वरस्येति ॥

ननु, तेन पशुशब्दोक्तचेतनविषयत्वं वैश्वर्यस्य सिध्यति न त्वचेतनविषयत्वं मपीत्याशङ्क्याह पशुग्रहणा दिति ॥

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः

पशवः परिकीर्त्यन्ते संसारवशवर्तिनः ॥

तेषां पतित्वा देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः

मलमायादिभिः पाशैः स बध्नाति पशून् पतिः ॥

स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यग्गुपासितः

चतुर्विंशति तत्त्वानि मायाकर्मगुणा अमी ॥

संसाररुद्रावकत्वा द्रुशब्दवाच्यं प्रत्य । 'तर्हि शोक भात्मावि' इति श्रवणात् ॥

परतोजोमि रनभिभवनीयत्वा द्रुशब्दवाच्यत्वं प्रमाणः । 'न तत्र गयो भाति न चन्द्रतारक' गिति श्रवणात् ॥

नियामकत्वेन निर्विलम्बेन गायहंगुनया भीमशब्दाऽभिधेयं प्रत्य । 'भीषाऽस्मा द्वातः पवत' इत्यादिश्रुतः ॥

महत्त्वेन दीव्यमानतया महादेव इत्युच्यते गिवः । नयाऽधर्माशिगतिः । 'अथ कस्मा दुच्यते महादेवः ? यश्च सर्वान् भावान् पतित्य ज्ञात्मज्ञान योगैश्वर्ये महति महीयते तस्मा दुच्यते महादेव' इति ॥

विषया इति कथ्यन्तं पाशा जीवनिबन्धना.

ब्रह्मादितन्म्वर्पयन्ता न्यशू न्वध्या महेश्वरः ॥

पाशै रेतैः पति देवः कार्यं कारयति स्वकम् ॥

इति हि पुराणेषु श्रूयन्तं । अनं नैव त्सिद्धं भवति । पशुपतिनामान्तर्गतः पशुशब्दः । न गताश्वादि प्रसिद्धपशुनाची । नाऽपि 'प्रमथेपि पशुः पुमा' इति निगण्टून्मारेण प्रमथनाची, किन्तु ब्रह्मादित्स्यावरान्तसकृच्चेतनगाची । 'एषा भीष' इति मन्त्रे छिणोच्चतुष्पाद्गुह्यं मपि सकल चेतनोपलक्षणम् । तद्वाचितं च न शक्त्या, किन्तु गता धमहिपादय स्तत्स्वागिभिः पाशै राबध्य स्ववशीकृत्य बाह्वनशोहनादिकर्म स्त्वि सऽत्रैपि नेतनाः शिवेन मलमायादिभिः पाशै राबध्य स्ववशीकृत्य स्वाराधकरुणतया यथाकथञ्चि त्स्वाराधनोपयोगितया वा स्वकीयेषु तत्तद्वस्तु सामर्थ्याधीनेषु कार्येषु विनियुज्यन्त इत्यनेन सादृश्येन गौण्या वृत्त्येति । एते च पशुभिर्घातं पाशभिर्घातानाचीन मिति तदुक्त्यैव पाशाधिष्ठानम् पश्यतो लभ्यत इति भावः ॥

रुद्रं द्रावयती त्यस्मि न्ये रुद्रशब्दः ।

रुद्रः खं दुःखहेतु र्वा तद्द्रावयति नः प्रभुः ।

रुद्र इ त्युच्यते तस्मा च्छिवः परमकारणम् ॥

इति पौराणिकै र्युत्पादितः पृषोदरादिः ॥

निरस्तसमस्तसंसारकलङ्कतया निखिलमङ्गलाधारतया शिवतत्त्वं य
दवगम्यते तदुक्तस्वभावतया सकलजगज्जन्मादिकारणं भवति । तत्र तादृश
महिम्नि जगदुभयकारणत्वसंभवात् तदेतादृशमहिमरात् ब्रह्मे त्युच्यते ।

शाम्य न्यस्मि न्द्रोपा इत्यर्थे 'सानीधृन्परिवृत्तजशिवपञ्चप्रहेष्वा' इत्यौणादिसूत्रे
शमिधातोर्वन्प्रत्ययेन इत्वमलोपाभ्यां च शिवशब्दो निपातितः । समस्तसांसारिकद्रोषराहित्य
वाची । निखिलानि शिवशब्दवाच्यानि माङ्गलया न्यस्य सन्तीति मत्वर्थीयाऽन्वयान्तः
शिवशब्दः सकलमङ्गलगुणवत्वाची । तदुक्तस्वभावात् येति — तत्प्रकृतं शिवतत्त्वं जगत्कार
णत्वोपपादकसंज्ञितसर्वशक्तिकत्वादिगुणस्वभावतया सृष्टिवैषम्यनैर्घृण्यापादकद्रोषरहितस्वभावतया
च जगदुभयकारणं भवितुं मर्हतीति कृत्वा परस्परविरुद्धानेककारणवाक्यमभायेऽपि तदेव
जगज्जन्मादिकारणं मङ्गीकर्तुं युक्तमित्यर्थः ॥

तदिति — तच्छिवतत्त्वं मेतादृशमहत्त्वात्सर्वज्ञत्वादिकं मङ्गलं मष्टाभिधानप्रवृत्ति
निमित्तजातमित्येवंप्रकारो न्यमहत्त्वात्कारणत्वाक्षेपकलिङ्गात् जगज्जन्मादिकारणत्वरूपब्रह्म
लक्षणयोगीति तदेव 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' मित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मे त्युच्यत इत्यर्थः ॥

अत्र पूर्वपक्षे 'यदा तमस्त' इति मन्त्रोदाहरणात् सिद्धान्ते शिवतत्त्वं इति तत्रत्य
शिवशब्देन व्यवहारात्तत्त्वशब्देन तदुक्ततमोमात्रावशिष्टकालविशेषावस्थायित्वप्रतिपादना
देतादृशशब्देनैवंप्रकारवाचिना 'तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रजा च तस्मात्प्रसूता पुराणी'
इति तदुत्तरार्थप्रतिपादिताक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसवितुर्वरेण्यत्वबहुभवनसङ्कलरूपजगत्कारणत्वा
क्षेपकलिङ्गान्तरसङ्ग्रहाच्च सर्वज्ञत्वादिषट्काष्टाभिधानप्रवृत्तिनिमित्तसद्वावरूपस्य सर्वकारण
वाक्यानां शिवे पर्यवसानोपपादकस्य न्यायजातस्याऽनुप्रासं प्रमाणं सर्वेषां कारणवाक्यानां शिवे
पर्यवसानं माहृत्य प्रतिपादयितुं मेव प्रवृत्तो 'यदा तमो' मन्त्र इति सूचितं भवति । तदर्थं
भाव्यसूचितोऽर्थः स्पष्टीक्रियते । यदा तम इति पूर्वार्थेन तमोवशो गङ्गितं कालं मनूय तत्कालवर्ती
शिव इति विधीयते । तेन 'तमो वा इदमेकमास तत्परे णेरितं विषमत्वं प्रयाति । प्रजापति
र्वा इदमेकमासीत् । नाहं रासीन्न रात्रि रासीत् । सोऽस्मिन्नन्धे तमसि प्रासर्पत् । नाऽस
दासीन्नो सदासीत्तदानीं तममासीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतः' इत्यादिषु तत्पुरोवादेषु तथा
भूतकालविशेषावस्थायिकारणवस्तुसमर्पकाणां परंप्रजापत्यादिशब्दानां शिवे पर्यवसानं दर्शितं
भवति । तृतीयपादेन मुण्डकादिश्रुतकारणवाक्येषु कारणवस्तुसमर्पकाणां मक्षरादिपदानां
मादित्यमण्डलवर्तिनि पुरुषे कारणत्वाक्षेपकलिङ्गं सर्वान्तर्यामित्वमुपवर्णयन्त्या गायत्र्याश्च
तस्मिन्पर्यवसानं दर्शितम् । चतुर्थपादेन 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजाये' येति, 'स ईक्षत लोका'

नु सृजा ' इति, ' सोऽकामयत ननु स्या प्रजाये ' चेति, ' तपसा जीयते ' प्रजाणि न सृष्टु
रादिस्मृष्टिपूर्वकालीने यष्टव्यास्तनुनातायेन प्रणिपादय्यां । अन्तर्गत्यादिप्रकाशवाक्यानां
तत्र पर्यवसानं दर्शितम् । १। संप्रति कार्णवत्तपाना शिवे पर्याप्तान् प्रणिपादयितुं प्रवृत्तः । नाऽनेन
मन्त्रेण शिव एव जगत्कारण ब्रह्म व्यस्रीयते । एतेन ' यथा तस्य ' इति मन्त्रेण तस्य कार्णवत्
तमसः प्राणकः । यदेति कालविशेषप्राप्ताद्युवादात् । प्राप्तिश्च ' तस्यैव मन्त्रेण ' इति । अक्षर
तमसि दीयते । तमः परं देव एकीयते । त्रीति गुणात्मनिपतायेन । तत्र च परशब्दे
नारायणपरः । ' एष आत्माऽहं । पाप्मा, द्विषो देव एते नारायण ' इति तत्र श्रवणात् ।
ततश्च नारायणार्थाधृतस्य तमसः पापह श्रुत्यन्तरं भिन्नं पुगेवाद् रजितद्वाराणां द्युवादादन्वयत
तमोषिष्ठातुपरः शिवशब्दो नारायण एव वर्णितव्य इति निश्चितम् । अत एव ' यथा तम ' इत्युवाच ।
ननु ' पीबान्नाफस्य मेन पुगेवाद् । अन्येषामप्युवादानां प्राणकत्वस्यानां सत्त्वात् ।
नाप्यस्मि न्यान्तः ' तन्न हि वेत्यादि उवाच । तद्वत्तयोरेव न तावत् कस्यापि विधेयताप्रतीतिः ।
विधेयश्च तत्र न दिवानिर्गर्भागाऽभावः, स्रष्टृसत्त्वमगपताभावो वा । ' नाऽहं राभी न
रात्रि राभी ' इति, ' नाग दाभी नो रा दाभी ' इति च पुगेवादत्त एव तयोः प्राप्तौ ।
नहि किञ्चिदन्वयं किञ्चिद्विधातु प्रवृत्तं वाक्यं मनुवादा याऽयस्य मपक्षिता त्पुगेवाद् देव
प्राप्तेऽर्थे पर्यवस्य त्साफल्यं महतीति । अतः स्तत्रापि नहि वेत्यादि उवाच । १। च शिव
शब्दोऽपि यदि कथं चिन्मौलमर्गिकान्परतां हित्वा पुगेवादिज्ञेऽप्राप्ते नारायणे पर्यवस्यते,
तदा ' यथा तम स्त ' इति किञ्चिद्विधातु गुह्यभ्यास्यपणे ॥ १॥ वाक्यं किं विधेयं मामात्र
विश्राम्यतु । नहि तस्य नारायणवृत्तित्वे पुगेवाद्वा दप्राप्ते कश्चिद्विधानार्हः तदर्थं पश्यामः ।
तस्मात्परमं वाक्यं मेव तावद् द्वयर्थं प्राप्नुयात् । अतः स्तत्तत्पुगेवाद्वा दश्रुतमोषिष्ठातुपर
ब्रह्मप्रजापतिनारायणादिसत्त्वशब्दार्थनिर्धारणेऽपरैरतिविचित्रा त्पुगेवाद्वा दश्रुतमोषिष्ठातुपर
एव शिवे पर्यवसानं स्यात् । न तु त्वेपीत्यम् ॥

ननु, शिवशब्दस्य नारायणे क्षेमकृत्वादियोगेन वृत्तिः सम्भवति । ' पन्थानः सन्तु
तं शिवाः ', ' पावकोऽस्मभ्यं शिवो भवे ' त्यादिलौकिकैर्नदिव्यवहारे प्वन्यत्रापि तस्य गंगेन
प्रयोगदर्शनात् । नारायणशब्दस्य तु नार मयन म स्येत्यादियोगेन शिवे वृत्तिर्न सम्भवति ।
केवलयोगे णत्वाऽसिद्धेः । ' पूर्वपदा त्संज्ञाया मग ' इति पाणिनिरूत्रतः संज्ञाशब्दतयैव तत्र णत्वं
स्योपपादनीयत्वात् । तस्य शिवनामत्वाभावेन तत्र तत्संज्ञाशब्दत्वेन णत्वस्योपपादयितुं मश
क्यत्वा दिति चेत् । यदि तस्य शिवनामत्वं नास्ति तदा विष्णुनाम्न एव तस्य भावितव्यस्योप
लक्षितं सर्गाद्यसमयवर्तिनि शिवे लक्षणया वृत्तिः स्यात् । षट् करे तीति वाक्य इय षट्शब्दस्य
भाविष्यतावस्योपलक्षितं मृत्पिण्डे । ननु तस्य शिवे योगो न सम्भवतीत्येतावता शिवशब्दस्य

नारायणपरतन्त्रं स्यात् । मन्त्रवाक्यवैयर्थ्यापत्ते रक्तत्वात् । योगा द्रुष्टिपूर्वकलक्षणाया एवाऽभ्य
हितत्वाच्च । यदि तु 'सर्वाणि ह वा एतस्य नामधेया' नीत्याश्रयायनस्मरणात्,

नामानि तव गोविन्द । यानि ज्ञोके महन्ति च
ता न्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥

इति हरिवंशे शिवचनेन विष्णुनाम्ना मन्येषां च प्रकृष्टप्रवृत्तिनिमित्तानां नाम्नां 'धनसार
श्चन्द्रसंज्ञ' इति वचनेन चन्द्रनाम्नां कर्पूरनामत्ववत् शिवनामत्वस्य विधानात्, कूर्मपुराणे

वशित्वा द प्यवश्यत्वा दीश्वरः परिभाषितः
ऋषिः सर्वगतत्वेन हरिः सर्वगणे युतः ॥
अनुत्वादाच्च पूर्वत्वात्स्वयम्भू रिति स स्मृतः
नारा अ प्ययनेन यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥
हरः संसारहरणा द्विभुत्वा द्विष्णु रूढयते
भगवान् सर्वविज्ञाना दनना दो मिति स्मृतः ॥
सर्वज्ञः सर्वविज्ञाना त्सर्वः सर्वमयो यतः
शिवः स निर्मलो यस्मा द्विभुः सर्वगतो यतः ॥

इति साक्षा देव नारायणशब्दस्य शिवनामसु निर्वचनाच्च तन्नामत्वमपीष्यते, तदा न कश्चि
च्छङ्कावकाशः ॥

नच, नारायणशब्दस्य विष्ण्वैकान्तिकत्वमस्ति ।

एकार्णवे तदा तस्मिन् जटे स्यावरजङ्गमे
तदा समभव ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषो स्वमवर्णो ह्यनीन्द्रियः
ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुन्वाप सलिले तदा ॥
इमं चोदाहर न्यत्र श्लोके नारायणं प्रति
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवोप्ययम् ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः
अयनेन तस्य ता यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥

इति कूर्मपुराणे विरिञ्चिनामत्वेनाऽपि तन्निर्वचनदर्शनात् । तस्मात् 'यदा तम' इति मन्त्रगते
शिवपदे विष्णुविषयत्वशङ्काऽनवकाशात्सर्वेषां कारणवाक्यानां शिवे पर्यवसानं प्रतिपादयन्
मन्त्रोऽयं मिहाऽनुप्रासप्रमाणत्वेन विवक्षित इति युक्तमेव ॥

त देव शिवशब्दवाच्य मानन्दादिधर्माश्रयतया सिद्धम् । अत आनन्दादीनां विकल्पादिनिन्ता निर्गणिका । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्या’ इति सायायाः प्रकृतित्व मोक्षगमिण्या एव, ‘मायिनं तु मन्दार’ इति नायजेतान् ।

एवं नन्दं निरगमम्, जगत्कारणं गन्तु ‘स देव सांग्येदं मय आसीत्’ इत्यादिधारण वाक्येषु सप्रज्ञात्मशब्दै रूतरोत्तर विशेषपर्यायमायिभिः सद्रूपं बृहत् धैतनं चेत्येतावत्पर्यन्तबुद्धि गृहीत ‘मैंको ह वै नारायण आसी’ इत्यादि ज्वलितरसाधारणेन नारायणशब्देन निर्दिष्टा च्छागपशुन्यायेन नारायण एवेति निश्चीयत इति । सर्वेषां कारणताभ्यानां शिवे पर्याप्तानं साक्षादेव प्रतिपादयति मन्त्रे । अस्मदादीनां भिव पूर्णं गृणीणां सत्तानं जगत्कारणं ब्रह्म भिदम् । तात्मक मिति संशय प्रदर्शं स्वयं निर्णेतुं मशक्नुवन्तं स्वं ध्यानगोपप्रसादितपरांशरकटाक्ष महिम्ना शिव एवेति निश्चयं लेभिम् इति मन्त्रजातं जाग्रति क्षुद्रबुद्धिर्कल्पितन्यायसत्तारणाऽन्यत्र पर्यवसानाऽस्मत्प्राप्ता । तस्मात् मन्त्रोपनिषन्मन्त्रजातवला च्छिदा एव जगत्कारणं मिति त्वं तं वुपपन्नम् ॥

अवधारणादिवला त्पादानन्दज्ञानानां भेदा नापाद्य तेषां विकल्पेन समुत्पन्नेन वा कारणत्वं मनुष्यमिति यच्छङ्कितं तदप्येवंसति नापकाशं लभत इत्याह तदेवेति — यत्सर्वं ज्ञाननित्यतृप्तत्वाद्याभयतया प्रतिपन्नं त देव सामान्यतः सकलमङ्गलगुणतत्त्वप्रतिपादकस्य शिव शब्दस्य वाच्य मिति तस्य सामान्यतो विशेषतश्च ज्ञानानन्दादिधर्माश्रयत्वसिद्धं मन्त्र कारण वाक्यश्रुता न्यवधारणानि न शास्त्रान्तरगतकारणवाक्यश्रुतरूपान्तरव्यावर्तनार्थानि । किन्तु आनन्दाद्धैवेत्यवधारणं स्थूलरून्धवीन्यायेन ब्रह्मणि क्रोणे पृथुप्रतिपन्नानां मन्त्रादिविज्ञानान्त रूपाणां व्यावर्तकम् । स देवेत्यवधारणं मिदानीं पृथिव्यादिषु दृश्यमानस्य स्थूलरूपस्य सर्गाऽथ स्मये व्यावर्तकम् । प्रज्ञानघनवाक्यं त्वत्पुण्ड्रस्य रत्नस्याऽन्तर्बहिश्च प्रभयेव ब्रह्मणः प्रज्ञानगुणेन व्याप्तिप्रतिपादकं न कस्यापि ब्रह्मणि व्यावर्तकम् । अतो नाऽवधारणादिविरोधो पीति भावः । मायै वोपादानं मिति शङ्कां निरस्यति मायाया इति — सत्यं । मायोपादानं मिति ब्रह्माऽप्युपादानं मेव । अपृथक्सिद्धकार्यावस्थाश्रयत्वं हि मायाया उपादानत्वं समर्थनीयम् । तत्समर्थ्यमानं मेव ब्रह्मपर्यन्तं मायाति । नित्ययोगे मनुमायिनं मिति मायाशब्दादिनिप्रत्ययः । ततश्च मायायाः ब्रह्माऽपृथक्सिद्धैव तदपृथक्सिद्धायाः कार्यावस्थाया अपि ब्रह्माऽपृथक्सिद्धिः सिध्यति ॥

एवं च यद्यपि ब्रह्माश्रया माया त्रियदाथचेतनरूपेण परिणमति, ब्रह्माश्रया तदीयजीवा श्रया च चिच्छक्तिर्ज्ञानरूपेण, नतु ब्रह्म केनाप्याकारेण परिणमति । तथापि तथा तथा

सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचिद्विशिष्टं तत् कार्यं भवति ।
अतो जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धान्तः ॥

इति जन्माद्यधिकरणम्

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ३

लक्षणप्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धिः । जगत्कारणं ब्रह्म किंप्रमाणक मित्यत आह ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥१-१-३॥

यतः शास्त्रं योनिः प्रमाण मत एव जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्म भवतीति

परिणममानानां मायादीनां ब्रह्मैवाऽयुतसिद्धाश्रयत्वपर्यवसानभूमि रिति ब्रह्मपर्यन्त मुपादानत्व माया रिति भावः ॥

ननु, यथैवं कार्यावस्थाश्रयत्वरूप मुपादानत्व मित्यते तदा यथा मृदो भाविघटावस्थाश्रय भूतायाः पिण्डावस्थाविशिष्टत्वेन कारणत्वेऽपि घटावस्थाविशिष्टत्वेन कार्यत्व मपि, एवं ब्रह्मणः सर्गाद्यसमये सूक्ष्मचेतनाचेतनविशिष्टत्वेन कारणत्वेऽपि स्थूलचेतनाचेतनविशिष्टत्वेन कार्यत्व मपी त्याशङ्क्याऽभ्युपगमेन परिहरति सूक्ष्मेति ॥

एवं व्यक्तिविशेषव्यवस्थितब्रह्मत्वनिर्धारणरूपप्रयोजनपर्यवसायित्वा जगज्जन्मादिब्रह्म लक्षण मित्येत दुपपन्न मित्यधिकरणार्थं गुणसंहरति अत इति — एवं तस्यलक्षणव्यवस्थितौ तदुपलक्षितस्य गुणविग्रहविशेषरूपं स्वरूपलक्षण मपि व्यवतिष्ठत इति भावः ॥

इति जन्माद्यधिकरणम्

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ३

अवतारिका मारचयति लक्षणेत्यादिना — जन्मादिसूत्रेण लक्षणनिरूपणानन्तरं प्रमाणस्य तत्साधक स्याऽक्षिप्तत्वा देते नाक्षेपसङ्कति रपि प्रदर्शिता । ब्रह्मणि प्रमाणप्रदर्शनार्थं मिदं अधिकरणं मारच्यत इत्यर्थः । ननु, यतो वेत्यादिश्रुति स्तत्र प्रमाण मिति पूर्वाधिकरण ए वोदाहृतत्वा त्पुनः प्रमाणनिरूपण मनावश्यक मितिचे न्न । तस्य वाक्य स्याऽनुमानसिद्धजगत्कर्तृ रूपार्थानुवादरूपत्वेन प्रामाण्यं न युज्यत इति पूर्वपक्षनिरसनद्वारा जगत्कारणं ब्रह्म शास्त्रप्रामाण्या वेव सिद्ध्यति न त्वनुमानप्रामाण्या दिति निर्धारयितु मस्याऽधिकरणस्य प्रवृत्तत्वात् ॥

सूत्रं विवृणोति यत इति — शास्त्रस्य योनित्व मिति षष्ठीसमासः । शास्त्रप्रामाण्या

शेषः । अत्र जगत्कारणं ब्रह्म शास्त्रैकगम्य सुत प्रमाणान्तरणाऽपि गम्य मिति सन्देहः ॥

जगद्दिदं साक्षात् कार्यं मेव । तच्च वैचित्र्यमभित्वेन नास्ति कर्तृक मिति कश्चित्कल्पनीयः रावेज्जवादिमान् । नास्ति शास्त्रैकगम्य इति नास्ति शास्त्रस्य प्रामाण्यम् । शास्त्रस्य प्रमाणान्तरणाऽप्राप्तविषयत्वा दिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तरनु जगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रैकगम्यम् । 'नाऽवेदवि न्मनुते तं बृहन्त' मित्यादिषु वेदान्तशास्त्र मन्तरेण वृत्तानां बोधाभिभवश्रवणात् ॥

य दुर्लभं सावयवत्वात् कार्यत्वमिच्छौ प्रपद्यस्य कर्ता समुचितः कल्प्य एक इति, तदसत् । विचित्ररचनस्य गोपुरप्रासादादेर्बहुकर्तृकत्वदर्शनात् । तथा च नाऽनुमानेन एककर्तृकत्वसिद्धिः । व्याप्तिवलेन तस्य कर्मपार

दित्यर्थः । शास्त्रप्रामाण्या इत्यर्थः सिध्यति न त्वनुमानप्रामाण्या दित्यर्थोऽत एव त्वेव कारणेन दर्शितः । अत्र यतोये त्यादिवाक्यं ब्रह्मणि प्रमाणं न ते त्यधिकगणाद्भेदशयं मनसि निधाय तदर्थसंशय माह अत्रति — तथा च यदि शास्त्रमात्रगम्यं ब्रह्म तदा तत्र तच्छास्त्रं प्रमाणं 'मप्राप्तं हि शास्त्रं मर्थ्य' इति न्यायात् । अथ यदि प्रमाणान्तरणाऽपि गम्यं तदा तच्च प्रमाणं मित्येतेन यतोवेत्यादि वाक्यं ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति संशयः सिध्यतीत्यर्थः । शास्त्रस्य प्रमाणान्तराप्तामविषयत्वा दिति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध्यर्थानुयादिरूपस्य 'अग्निर्हिंस्य भेषज' मितिवाक्यस्ये वाऽप्रामाण्या दित्यर्थः । एवं च अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यता द्वाव दित्यनुमानरूपप्रमाणान्तरप्राप्तविषयत्वा द्यतोवेत्यादिवाक्यं जगत्कर्तारं न प्रमाणमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते तस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं मृपादयितुं जगत्कर्तुः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वं निराकृत्यन् सिद्धान्तयति सिद्धान्तं स्त्विति ॥

इत्यादि ध्वित्यादिष्वेन 'नैषा तर्केण मतिरापनी' येत्यादिवाक्यान्तरं गृह्यते । ननु 'नाऽवेदवि' दित्यादिवाक्यजातं मुमुक्षुजेयसकलविशेषणवैशिष्ट्येन ब्रह्मायगतिः प्रमाणान्तरेण न सम्भवतीत्येतत्परमि त्याशङ्क्याह यदुक्तमिति विचित्रेति ॥

अत्राऽयं भावः । महिमहीध्रमहार्णवादीनामेकेन कर्त्रा युगपज्जितत्वेनैव सकर्तृकत्वं निर्वाह्यमिति त्यत्र न विद्यते प्रमाणम् । महतो देवालयस्य क्रमेण बहुभिः कृतत्वेनाऽपि सकर्तृकत्व

वश्यादिप्रसङ्गश्च । हेतोः पक्षधर्मताबला दनुमानेन जगतो वित्तक्षणेककर्तृ
कत्वसिद्धा अपि निमित्तोपादानशक्तियुक्तैककर्तृकत्वसिद्धिर्नाऽस्ति । ततो
वेदान्तशास्त्रैकगम्यं तत्प्रमाणकं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

अनेन सूत्रेण पूर्वाधिकरणप्रतिपादितजगत्कारणत्वसिद्ध्युपयोगि सर्व
ज्ञत्वं ब्रह्मणः शास्त्राणां वेदानां योनित्वात् कारणत्वा तिसिद्ध्यतीत्यपि प्रति
पाद्यत इति केचि दाहुः । सूत्रस्य सूचनात्मक स्यार्थद्वयाभिधाने श्लेषकाव्यव
द्वाक्यभेदादिदोषाभावात् पुन रधिकरणानन्तरप्रस्तावः ॥

अत्र 'अस्य महतो भूतस्य निश्चसित मेत च दृग्बेदो यजुर्वेदः सामवेद'
इत्यादि श्रूयते विग्रहः । ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं युक्तं नवेति सन्देहः । न युक्तं

निर्वाहा देककर्तृकत्वं न सिद्ध्यतीति एककर्तृकत्वसिद्धा वपीति — 'तुष्यतु दुर्गेन' इति न्यायेन
एककर्तृकत्वान्युपगमे पीत्यर्थः । वेदान्तप्रतिपाद्यवाक्यवर्धवैशिष्ट्यनिर्वाहाय शुष्कतार्किकरीति
मपहाय वेदान्तैरेव जगत्कर्तृसिद्धेरङ्गीकर्तव्यतया ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमेव भवति, न त्वनुमान
प्रमाणकमि त्यशोऽङ्गीकर्तव्यमिति भावः । अत्र सूत्रे कैश्चि त्प्रदर्शितं वर्णकान्तरं न व्यङ्गी
कृत्य न दुपपादयितुं मारभते अने नेति ॥

ननु, जगत्कारणत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वं जगत्कारणत्वेनैवास्ति । 'यः सर्वज्ञः सर्ववि
दिति साक्षा देव श्रुतं चेति नात्र हेतुगवेषणं युक्तम् । अथ यदीदं मुचितं तर्हि जगत्कारणत्व
एवोपयोगिनि सर्वशक्तिकत्वेऽपि हेतो रन्वेव्यत्वा दितिचे न । 'वाचा विरूपनित्य' येत्यादि
श्रुत्या वेदनित्यत्वस्यैवास्मात्तत्वेन ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वाऽसिद्ध्या सजगत्कारणत्वरूपलक्षणं न
सम्भवतीति शङ्कानिरासायाऽन्यतः सिद्ध्यत्यपि सर्वज्ञत्वे हेत्वन्तर्गददर्शनस्य समुचिततरत्वाच्छ्लेष
काव्यव दिति ।

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः

भवन्ति कस्यचि त्पुण्ये मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥

इति श्लिष्टपद्ये यथा श्लेषकृतविच्छित्तिविशेषसिद्धये वक्तु रनेकार्थविवक्षावशा त्स्वतन्त्रानेकार्थत्व
कृतवाक्यभेदोऽनेकार्थप्रतीत्यर्था वाक्यावृत्तिश्च न दुष्यति तथाऽत्राप्यनेकार्थसूचनसिद्धये
सूत्रकृतस्तदनुकूलानेकार्थविवक्षासत्त्वा तत्कृतो वाक्यभेदो वाक्यावृत्तिश्च न दुष्यत इत्यर्थः ॥

'अस्य महतो भूत' स्येति वाक्येन ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वस्य सिद्धतया तेन ब्रह्मणः
सर्वज्ञत्वं सिद्ध्यति नवेत्यधिकरणाङ्गसंशयं सिद्धवत्कृत्य तदर्थसंशयं बाह्य ब्रह्मण इति ॥

मिति पूर्वपक्षः । वाचा विरूपनित्य येत्यादे र्वाचो नित्यत्वमितिपादिकायाः
श्रुते विरोधान् । वेदानां वाचकार्यत्वे पौरोषेयत्वा द्वाप्राप्त्याप्यमङ्गा च ।

पूर्वपक्षहेतुं दर्शयति याचेति—नच, वर्णाणां नित्यत्वेन विन्यासात् । अतो विज्ञेय
स्वोपपन्नत्वेन तेन ब्रह्मणो वेदकर्तृत्व मविच्छेद्यमिति शङ्कया । वर्णाणां नित्यत्वेन व्योतिरुक्तत्वात्
गतानां मपि नित्यतया विशिष्य वेदानां नित्यत्वविशेषरूपत्वेन वेदानां अन्यत्वं । एतत् नित्य
त्वस्य सिद्धत्वात् । नाऽपि आनुपूर्वीविशिष्टगणरूपस्य वेदस्य नित्यता मयुक्तम् । आनुपूर्व्याः
कृतकत्वा दिति शङ्कयम् । अविच्छिन्नप्रवाहरूपस्य प्रवाहनित्यत्वस्यैव वेदत्वेन वेदनित्यत्व
श्रुतः स्वरूपनित्यत्व मर्थ इत्यनभ्युपगमात् । नच, निश्चयनयुतिनां वेदनित्यत्वान्नः प्राचल्य
स्याऽसिद्धतया वेदनित्यत्वश्रुतिविरोधा निश्चितश्रुतिगिच्छं प्राप्ताणो वेदकर्तृता मयुक्त मिति
वक्तुं न युज्यत इति चेन्न । निरन्तराशक्त्यस्य तत्प्राचल्यकारणस्य सिद्धतात् ॥

तथाहि, निश्चितश्रुतं ब्रह्मण इव प्रजापते रन्यादीनां च वेदकर्तृत्व श्रूयते । ‘ पुरोता
भूत्वा प्रजापति रिदं सर्गं ममजत । क्रनो यज्ञं गृणि सामानि । क्रतवेऽ एवाऽनं रजायत । यमुदी
वायोः सामवेद आदित्या ’ इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु एकार्मि म न्मन्थे बहूनां सानन्त्रकं पुताऽप्याऽप्यम
द्वेदाभिमानिवेतानां प्रजापते रन्यादिस्य च जननगपयाणि तानि श्रुत्यन्तराणी त्थुब्रंयम् ।
एवं मेव निश्चितश्रुतरां योजना सङ्गच्छते । पृथिव्याद्यभिमानिदेता । तत्तद्दागिमानिनां
वेदता गन्त इति विज्ञायते । अत एव तन्त्रगार्तिके महेकत्वाभिकरणं,

शब्दब्रह्मेति यथैवं शानं वेदाख्य मुख्यतं

तद् व्यभिधितं तानि मेकेन परमात्मना ॥

त एवैवादीनां वेदाः प्रोक्ता येऽपि पृथ पृथक्

मोक्षत्वे नात्मनां तेषां चैतन्यानुगताः सदा ॥

इति तारां च वेदानां ब्रह्मणो जातानां मपि कालक्रमेण नष्टानां समयान्तरे पुनः प्रजापति
स्योऽपि प्रवर्तितत्वं युज्यते । यथैव ब्रह्मणो मानसपुत्राणां दक्षनारदशिशुभ्र्यादीनां मिव राम
यान्तरे पुन रन्यतो जननं ततो वेदनित्यत्वश्रुतिविरोधा ब्रह्मणो वेदकर्तृत्व मयुक्त मिति
युक्त मेव ॥

वाचकान्तर माह वेदानां मिति—पौरुषेयत्वा दिति—स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वे तत्प्रणेतरि
भ्रमप्रमादनिप्रलिप्ताकरणापाट्वादिशङ्कानां मपरिहार्यत्वेन बुद्ध्याद्यागमव देव तेषां मप्रामाण्यं

तस्मात् ब्रह्मणो वेदकर्तृता कथं मिति प्राप्ते ब्रमः ॥

युक्तं मेव ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वम् । ‘अस्य महतो भूतस्य निश्चसितं मेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेद’ इत्यादिश्रुते निश्चसितव द्वेदराशे रप्रयत्नेन ब्रह्मणः प्रादुर्भावावगमात्,

‘अष्टादशानां मेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनाम्
आदिकर्ता कविः साक्षाच्छूलपाणि रिति श्रुतिः ॥

प्रसज्ये तेत्यर्थः । न चेत्थरे सार्वज्ञ्यादिनिश्चयादुक्तशङ्का नाऽवतरतीति शङ्क्यम् । वेदादन्यतस्तन्निश्चयासम्भवाद्बुद्धादीनामपि सार्वज्ञ्यादेस्तदागमतो निश्चयसम्भवस्य तुल्यत्वात् ॥

ननु, वेदस्य स्वतन्त्रवक्तृप्रमितत्वाभावे शङ्कः पठ इत्यन्ववाक्यस्य चक्षुष्मत्प्रमिति पूर्वकत्वाभाव इव न प्रामाण्यं सम्भवतीति चेन्न । अपौरुषेयत्वेन वक्तृदोषाभावसिद्धौ शुकबालादिप्रमाणवाक्यसाधारण्येन योग्यवाक्यत्वेनैव प्रामाण्यसम्भवात् । अन्ववाक्यन्यायेन मूलापेक्षा तु पौरुषेयवाक्य एव । अर्थमुपलभ्य रचितं हि वाक्यम् पौरुषेयम् । तत्त्वप्रामाण्यनिर्वाहार्थं शङ्कः पठ इत्यन्ववाक्यं तन्मूलभूतस्योपदेष्टुश्चक्षुष्मत्तामिव स्वमूलोपलम्भस्य नियमेन प्रामाण्यमपेक्षन्ते । अपौरुषेयं तु वाक्यं मूलप्रमाणनिरपेक्षं तदेव चक्षुष्मत्स्थानीयमिति न तत्र लौकिकन्यायोऽवतरति । नहि शङ्कः पठ इत्यन्ववाक्ये चक्षुष्मद्वाक्यमूलकत्वं दृष्टमिति चक्षुष्मद्वाक्येपि चक्षुष्मद्वाक्यान्तरापेक्षकत्वं सम्भवति । तस्माद्वेदानित्यत्वश्रुतिविरोधाद्वक्तुर्जमप्रमादादिसम्भवेन तत्प्रामाण्यसंशयप्रसङ्गाच्च न ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वमतो न तेन सार्वज्ञ्यं च सिध्यतीति पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति — सूत्रसूचितं सार्वज्ञ्यहेतुमुपपादयितुं प्रतिजानीते युक्तमेवेति — ननु, ब्रह्मणो वेदोपादानत्वेन आधुनिकाध्यापकविधया सर्ववेदाध्यापकत्वेन वा निश्चसितश्रुतिरूपत्वात् । ततो न तस्यार्थमुपलभ्य रचयितृत्वरूपं वेदकर्तृत्वं वा तन्मूलं वा सार्वज्ञ्यं सिध्यतीत्याशङ्क्योपबृंहणानुसारात्तत्प्रतिपादकश्रुत्यन्तराच्चोक्तविधं वेदकर्तृत्वं निरूपयितुमुपबृंहणमुदाहरति अष्टादशानां भिति ॥

चत्वारो वेदाः, शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा कल्पश्चेति षडङ्गानि, पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चत्वारि, आयुर्वेद धनुर्वेद गान्धर्वीशास्त्रात्मका ऋग्वेदाद्युपवेदाश्चत्वारश्चेत्यष्टादशविद्यास्थानानि । एतानि विद्योत्पत्तिस्थानत्वाद्द्विधाशब्देन लक्ष्यन्ते । तत्र परमेश्वराराधनभूतकर्मोपासनाद्वारेण साक्षाच्च परमेश्वरप्रतिपादकाश्चत्वारो वेदाः प्रधानाः

इति परमेश्वरस्य सकलविद्याकर्तृत्वगतिपादना च । सृष्टेः प्राक्
स्वात्मनि विलीनानां वेदानां पूर्वपूर्ववर्णानुपूर्व्यरूपपरचनया पुनः कर्ता

भूताः । तदीयस्वरूपपदतदर्थविधारणसाधनानि शिक्षाध्याकगणितज्ञानानि । तदुक्तानि तत्रादि
कर्मनुष्ठाननिधाविधायकः कल्पः । कर्मकर्मन्त्रेषु ज्ञानव्याना गायत्र्या छन्दसां निर्णायक
छन्दः । कर्मकालविशेषनिर्णायक ज्योतिषम् । सृष्टिनाक्याद्यर्थापचनेन परमेश्वरमहाविभूत्युप
ब्रह्मण्यार्थानि पुराणानि ॥

वेदान्ततात्पर्यनिर्णयानुकूल पदविधिः श्रुतान्तर्गतोपपत्तिरूपानुमानतत्परिकरशोधनसाधनं
न्यायशास्त्रम् । वेदार्थनिर्णयानुकूल न्यायार्थचारात्मिका मीमांसा । वर्ण्यमानगुणानां गतसाधा
रणधर्मप्रतिपादक धर्मशास्त्रम् । सकलानुष्ठानसाधनदेहपाटनं आयुर्वेदः । गन्धपालनोपयोग्यव
जातपरिज्ञानार्थं घृणुवेदः । सकलदेवताप्रीणनगीतिज्ञानार्थं गान्धर्वम् । दृष्टादृष्टोपयोगधनार्थं
नोपायज्ञानार्थं मर्षशास्त्रम् । वैदिकहरिश्चन्द्रागस्त्यानामार्थप्रपञ्चनपराणां मितिहासानां पुराण
शब्देनैव सङ्ग्रहः । वैदिकदेवताराधनप्रकारविशेषप्रतिपादकानां शिवागमनां धर्मशास्त्रशब्देन
ग्रहणम् । अविनाशं विद्यास्थानविनिर्णयेऽस्माभिः प्रपञ्चितं मिति नैह । एषा सर्वेषां विद्या
स्थानानां मादिबर्ता सृष्ट्यादौ प्रथमकर्ता शुलभाणि । इमं मर्थं श्रुतिरप्याश्रावयति ‘ छन्दांसि
यज्ञाः क्रतवो क्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । अस्मा न्मायी सृजतं विश्वं मेत ’ इति ।
न ह्ययं मध्यापकवत् तत्तद्विद्यास्थानगतवर्णविभीमात्ररचयिता । किन्तु साक्षात्कर्तृवः । कव्यो
द्वयविशेषं मुपलभ्य श्लोकादिनिर्मातारः । तं तु परमेश्वरादन्ये पूर्वपूर्वकर्तृच्छायापत्त्या कवयः ।
अयं तु स्वयं मेव तत्तदर्थं मुपलभ्य सर्वविद्यास्थाननिर्मातृत्वा त्गाक्षात्कर्तृवः । अत्रापि श्रुतिः ।
‘ तं देव ब्रह्म परमं कवीना ’ मिति । तत्परम्ब्रह्मेव कवीनां मध्ये परमं सर्वोत्कृष्टम् । अन्ये
हि तत्तद्विद्यास्थानैकदेशनिर्मातारो देवमनुष्यादयः कवयः । अयं तु सकलविद्यास्थानप्रथम
निबन्धुत्वा त्सर्वोत्कृष्टः कवि रित्यर्थः । ‘ कविं कवीनां मुपवश्रवस्तमम् ’, ‘ उदीरयं कवितमं
कवीना ’ मित्यादीनि श्रुत्यन्तराण्यप्युक्तं मर्थं निर्वारयन्ति । न न्वेयं कविशब्देन व्यवहारा
दीश्वरस्याऽर्थं मुपलभ्य वेदादिरचयितृत्वमङ्गीकार्येत । तेन त्वेच्छाधीनयाऽऽनुपूर्व्या तद्वचयि
तृत्वं प्रसज्येत प्राक्सिद्धानुपूर्वीसहितं प्राचीनश्लोकं कीर्तयतः कविव्यवहाराभावात् । एवं च
आनुपूर्व्यनन्यधात्वरूपस्य वेदनित्यत्वस्याऽभावेन वेदनित्यत्वश्रुतिः सर्वथा व्याहन्येते त्याशङ्का
परिहरति सृष्टेः प्रा गिति ॥

अत्राऽयं माशयः । सर्वानुग्राहकः सर्वज्ञः परमेश्वरः प्रलये स्वस्मिन् विलीना न्वेदान्
सृज्यमानाः प्राणिन एतेभ्यो वेदाकथेभ्यः कर्मोपासनादिकं मवगम्य तदाचरणेन कृतार्थाः स

भवति सर्वज्ञः परमेश्वरः । अत एव वेदानां मपौरुषेयत्वमीश्वरकार्यत्वं च ।
येषां रागद्वेषादय एतेषां वचनं सप्रमाणं भविष्यति । निरस्तमस्तदोपकल

न्वित्याशयेन हि विरचयति । अर्थविभावमूलं वाक्यविगचनं मर्थानभिज्ञाध्यापकाच्चरितवदं
वाक्यं सिवाऽर्थोपलब्ध्य मनपेक्ष्य वर्णनश्रीज्ञानमात्रेण न सम्भवतीत्यर्थं मुपलभ्य रचयितृत्व
मेव कविशब्देन विवक्षितं मिति ॥

ननु, आनुपूर्वीव्यत्यामाभावेन वेदनित्यत्वश्रुतौ मङ्गलाया म प्यर्थं मुपलभ्य रचयितृत्व
रूपस्य पौरुषेयत्वं स्याभ्युपगमेन तत्र भ्रमप्रमादादिशङ्कासम्भावेन वेदप्रामाण्यं शङ्काकलङ्कितं मेव
स्यादि त्याशङ्कां निराकरोति अत एवेति — वेदगतानां वर्णपदवाक्यप्रकरणतदानुपूर्वीतदर्शना
मनादिरिद्धत्वा देतेषु पुरुषबुद्धिकृतस्य व्यत्यास स्याऽभावा देव वेदस्य प्रामाण्यं मविशङ्क मिति,
अर्थानभिज्ञाध्यापकाच्चरितवदवाक्यस्ये वाभिप्रायनिर्वाहार्थं मस्मा द्वाक्या दय मर्थः प्रत्ये त्वि
त्याशयवत्त्वमात्रं णैव अर्थं मुपलभ्य रचयितृत्वस्य सम्भवा च, अर्थोपलम्भपूर्वकसकलवेदकर्तृत्वेन
परमेश्वरस्य सार्वज्ञ्यलाभा च सर्वं सुमङ्गतं मिति च भावः । एवं च वेदानां मपौरुषेयत्वं परमं
श्वरकृतित्वं चाऽनिरुद्धं मिति मिद्धम् । एतेन तार्किकाणां वेदपौरुषेयत्वानुमानानि, पूर्वमीमांस
कानां वेदापौरुषेयत्वानुमानानि च निरस्तानि । तथाच, तार्किका स्ताव देव मनुमानानि कल्प
यन्ति — वेदः सजानीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयः, वाक्यत्वा लौकिकवाक्यव दित्यादिना ।
पूर्वमीमांसका स्ताव वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे काठकं, कौधुकं, तैत्तरीयक मित्यादिसमाख्या तत्त
द्वेदविषया लोके दृष्टा । तद्धितप्रत्ययश्च तेन प्रोक्त मित्यर्थे वर्तते । तथा सति व्यासेन प्रोक्तं
वैयामिकं भारत मित्यादा विव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किं च विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं, वाक्य
त्वात् कालिदासादिवादयव दिति प्राप्ते व्रमः । अध्ययनमम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन समा ख्योपपद्यते ।
कालिदासदिग्रन्थेषु तत्तत्मर्गावमाने कर्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वं तत्क तौप
लभ्येत । न चोपलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः । तस्मा दपौरुषेयो वेदः ।
तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृत म्याप्रामाण्यं स्याऽऽनाशङ्कनीयत्वा द्विविवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं
सुस्थितं मिति एवमादयः परेषां वक्षाः ‘छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रता’ नीत्यादिश्रुतिपुराणविरोधा
दुपेक्ष्याः ॥

ननु, अनादिवर्णपदानुपूर्वीभङ्गाभावेन वेदानां मपौरुषेयत्वं मङ्गीकृत्याऽपि तेषां प्रलये
ल्यं सृष्टौ पुनः परमेश्वरेण समुद्धरणं मित्येवं परमेश्वरकर्तृकत्वाभ्युपगमेऽपि समुद्धृतः भ्रमप्रमा
दादिः सम्भावनीयः । तेषां प्रामाण्यं माशङ्कितं मेव स्यादि त्याशङ्क्याह येषां मिति — येषां
विप्रलिप्सादिहेतवो रागादिदोषाः सम्भवेण स्तेषां मेव वचनं कदाचिदप्रमाणं भवेत् । परमेश्वरस्य

ङ्कस्य निरुपप्लव्निरतिशयज्ञानपत्यक्षाऽऽगूयमानैकैकश्रिकतनुनिनामस्य
 स्वनः प्रमाणस्य परमेश्वरस्य परमात्मा स्याद्व्याप्तगणतयामयः । अत्रापि ब्रह्मणो
 वचने तु प्रमाणमेव भवति । ‘ ईशानः सर्वविद्यानां माताः सर्वभूतानां ’,
 ‘ स नो देवः शुभया स्मृत्या गंयुन ’ तिवति परमेश्वरस्य सर्वविद्यापवर्ते
 कत्वं शुभः स्मृतिहेतुत्वं च श्रूयते । अतः सर्ववत्त्ववभासकानां वेदानां परमेश्वर
 कर्तृकतया परमेश्वरस्य सर्वज्ञता निश्चीयते । अज्ञातस्य वक्तुं मशयत्वात् ।
 यद्यपि सर्वगतस्य परमेश्वरस्य सर्ववस्तुसंगोगेन सर्वज्ञत्वं मिद्वयति, तथापि
 सर्ववत्त्ववभासकानां वेदानां प्रणेतृता विशेषं दर्शयति । यथा दीपः
 स्वप्रभासंयुक्तेष्वपि रूपादिषु रूपं मेव प्रकाशयति न रमादि, तथा न पर
 मेश्वरः । किंतु स्वशक्तिमंयुक्तं सकलमपि प्रकाशयतीति ॥

ननु, परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं नाम वेदोक्तमकल्पादार्थाभिज्ञत्वम् । तर्हि

तु न कदाचिदपि तादृशदोषसम्बन्ध इति ते नोद्धतेषु वेदेषु तदप्रामाण्यशङ्का न सम्पद्यत
 इत्यर्थः । निरस्तसमस्तदोषकलङ्कस्येति सामान्यतां निगदितो दोषाभाव उत्तरविशेषणं विशिष्य
 तत्तद्दोषराहित्यप्रदर्शनेन समर्थ्यते । तत्र निरुपप्लवेति भ्रमाभाव उक्तः । स्वतः प्रमाणस्येति प्रमादा
 भावः । परमेश्वरस्येति त्यनेन स्ववशीकृताकलप्रपञ्चत्ववाचकेन करणाऽपाटवाऽसम्भव उक्तः । पर
 मास्येति विप्रलिप्साभावः । तत्र कारणभूतरागाद्यात्मभवस्तु अगाससमस्तकामस्येति त्यनेन सग
 र्थितः । समर्थितं शिवस्य भ्रमाद्यभावं श्रुत्युदाहरणेन स्थिरीकराति ईशान इति — ‘ ईशानः सर्व
 विद्यानां ’ मिति श्रुतिः शिवस्य सकलविधैश्वर्यं प्रतिपादयन्ती तस्य विश्वारम्भप्रदायप्रवर्तनविरोधिनां
 भ्रमादीनां मभावं बोधयति । अन्यथा तदैश्वर्यानुपपत्तेरिति भावः । ननु, तत्त्वमुपदेष्टुं शक्तापि
 विप्रलिप्सया विपरीतमुपदिशेदित्याशङ्क्य तदभावे श्रुत्यन्तरमुदाहरति सनो देव इति — निर
 तिशयानन्दप्रापकतत्त्वज्ञानप्रदत्वं शिवस्य प्रतिपादयन्ती सनो देव इति श्रुतिस्तस्मिन् विप्रलिप्सा
 सम्बन्धं न सहति इति भावः । एवं शास्त्रयोनिवत्हेतुमुपपाद्य तस्याऽऽद्यात्वेन साध्ये नाऽन्वयं
 दर्शयति अत इति — ननु, ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं गिद्धं तेन महर्षीणां सार्कश्यं दीश्वरस्येति
 सार्कश्यं सिद्धयन् । तदेव न सिद्धम् । निश्चयितादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण इव पक्षोत्तादिवाक्यैः प्रजा
 पत्यादीनामपि वेदकर्तृत्वस्य श्रूयमाणत्वादिति शङ्कते नन्विति — प्रजापतेः परमेश्वरा द्वेदप्राप्ति
 श्रयणेन तस्य वेदकर्तृत्वं मनुष्यमम् । अथ प्रजापतिसृष्ट्यानां मरण्यादीनां कैमुत्यन्यायेनाऽसिद्ध

महर्षीणां मपि वेदार्थवेदिनां सर्वज्ञत्वं सिद्धम्, किं मत्र वैषम्यमिति चेन्न ॥

तत्कर्तुं रीश्वरः स्यादधिकं ज्ञानमस्ति । व्याकरणादेरधिकार्थविदां हि पाणिनिप्रभृतीनां तत्प्रणेतृत्वं दृश्यते । वेदश्च सर्वार्थावभासकोऽपि न सर्वमुख्यतः प्रकाशयति, किंतु किमपि लक्षणया, किमपि सामान्येन, किमपि विशेषेण । परमेश्वरः सर्वसाक्षी सर्वप्रत्यक्षयतीति वेदेश्वरयोरेतावद्वैषम्यमिष्यते ॥

ननु, परमेश्वरस्यैव वेदकर्तृत्वमिति न नियमः । ‘पठोता वै भूत्वा प्रजापतिरिदं सर्वममृजत ऋचो यजूंषि सामा’ नीत्यादि श्रवणाद्विरण्यगर्भादेरपि तत्कर्तृत्वाऽवगमादिनिचेन्न ॥

हिरण्यगर्भोत्पत्तेः प्रागपि वेदानां सद्भावात् । श्रूयते हि, ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति । यः सर्वदेवानां मादिस्य हिरण्यगर्भस्योऽपि कर्ता तस्मै सर्वान् वेदानुपदिशति स एव सर्वधिको वेदकर्ता परमदेशिकः । तथाहि श्रुत्याऽभिव्यज्यते, ‘यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनः’ इति । महर्षिर्वेदकर्ता यः सर्वज्ञत्वादिना विश्वस्माच्चिदचित्प्रपञ्चादधिको रुद्रः परब्रह्मभूतः सर्वेषां देवानां

मित्याशयः । सृज्यमानाय प्रजापतये वेदप्रदानात्मनेन ततः प्रागेव परमेश्वरेण वेदाः प्रणीता इति सिद्धत्वादित्याशयेन परिहरति निति — स्मृत्येति — प्राणलिङ्गानुसन्धानरूपा स्मृतिरिति स्मृत्येति । तज्जन्यसाक्षात्कारस्तद्वाचकेन लक्ष्यते । स्मृतिरिति सति सर्वग्रन्थीनां विप्रभांश इति श्रुत्यन्तरंऽपि मोक्षजनकज्ञाने स्मृतिपदं प्रयुज्यते । मन्त्रं व्याचष्टे महर्षिरिति — तस्मिन् जन्मन्यन्यस्मादध्ययनमनपेक्ष्य स्वयमेव सूक्तविशेषरूपवैकदेशाद्वष्टारं हि वसिष्ठादयः ऋषय उच्यन्ते । अतः परमेश्वरः कदाचिदप्यध्ययनमनपेक्ष्य सकलवेदप्रणेतृत्वात् महर्षिरिति निर्दिश्यते । एतन्न यद्वद्रस्य महर्षिपदेन ऋषिभ्यो विशिष्टत्वं प्रलपितमवैदिकैस्तस्मिन् ॥

रुद्रशब्दोऽत्र संसाररुणां द्रावके परब्रह्मणि वर्तते, नतु संहाररुद्रादिति विवृणोति रुद्र इति — परमावृतेति — परमममृतं ब्रह्म तच्छस्मीसमावेशः सत्यसङ्कल्पत्वादिना तदीयपरमः

महर्षीणां मपि वेदार्थवेदिनां सर्वज्ञत्वं सिद्धम्, किं मत्र वैषम्यमिति चेन्न ॥

तत्कर्तुं रीश्वरः स्यादधिकं ज्ञानमस्ति । व्याकरणादेरधिकार्थविदां हि पाणिनिप्रभृतीनां तत्प्रणेतृत्वं दृश्यते । वेदश्च सर्वार्थावभासकोऽपि न सर्वमुख्यतः प्रकाशयति, किंतु किमपि लक्षणया, किमपि सामान्येन, किमपि विशेषेण । परमेश्वरः सर्वसाक्षी सर्वप्रत्यक्षयतीति वेदेश्वरयोरेतावद्वैषम्यमिष्यते ॥

ननु, परमेश्वरस्यैव वेदकर्तृत्वमिति न नियमः । ‘पठोता वै भूत्वा प्रजापतिरिदं सर्वममृजत ऋचो यजूंषि सामा’ नीत्यादि श्रवणाद्विरण्यगर्भादेरपि तत्कर्तृत्वाऽवगमादिनिचेन्न ॥

हिरण्यगर्भोत्पत्तेः प्रागपि वेदानां सद्भावात् । श्रूयते हि, ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति । यः सर्वदेवानां मादिस्य हिरण्यगर्भस्योऽपि कर्ता तस्मै सर्वान् वेदानुपदिशति स एव सर्वधिको वेदकर्ता परमदेशिकः । तथाहि श्रुत्याऽभिव्यज्यते, ‘यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुजः’ इति । महर्षिर्वेदकर्ता यः सर्वज्ञत्वादिना विश्वस्माच्चिदचित्प्रपञ्चादधिको रुद्रः परब्रह्मभूतः सर्वेषां देवानां

मित्याशयः । सृज्यमानाय प्रजापतये वेदप्रदानात्मनेन ततः प्रागेव परमेश्वरेण वेदाः प्रणीता इति सिद्धत्वादित्याशयेन परिहरति निति — स्मृत्येति — प्राणलिङ्गानुसन्धानरूपा स्मृतिरिति स्मृत्येति । तज्जन्यसाक्षात्कारस्तद्वाचकेन लक्ष्यते । स्मृतिरिति सति सर्वग्रन्थीनां विप्रभांश इति श्रुत्यन्तरंऽपि मोक्षजनकज्ञाने स्मृतिपदं प्रयुज्यते । मन्त्रं व्याचष्टे महर्षिरिति — तस्मिन् जन्मन्यन्यस्मादध्ययनमनपेक्ष्य स्वयमेव सूक्तविशेषरूपवैकदेशाद्वष्टारं हि वसिष्ठादयः ऋषय उच्यन्ते । अतः परमेश्वरः कदाचिदप्यध्ययनमनपेक्ष्य सकलवेदप्रणेतृत्वात् महर्षिरिति निर्दिश्यते । एतन्न यद्वदस्य महर्षिपदेन ऋषिभ्यो विशिष्टत्वं प्रलपितमवैदिकैस्तस्मिन् ॥

रुद्रशब्दोऽत्र संसाररुणां द्रावके परब्रह्मणि वर्तते, नतु संहाररुद्रादिति विवृणोति रुद्र इति — परमावृतेति — परमममृतं ब्रह्म तच्छस्मीसमावेशः सत्यसङ्कल्पत्वादिना तदीयपरमः

अथ समन्वयाधिकरणम् ४

प्रथमाधिकरणे जिज्ञास्यतया प्रतिपादितस्य परब्रह्मणः शिवस्य परिज्ञानं लक्षणापेक्षायां द्वितीयाधिकरणेन लक्षणं जगज्जन्मादिरूपं मभिहितम् । तस्मिन् किं प्रमाणं मित्याकाङ्क्षायां तृतीयाधिकरणेन वेदान्तशास्त्रस्य तद्विषये प्रामाण्यं तन्मूलत्वं च निरूपितम् । येन यं द्रव्यमिदं चारेण सिध्यति, तद्धि तस्य प्रमाणं मुच्यते । वेदान्तवाक्यानां कथं वा ब्रह्मसाधकत्वं मित्याकाङ्क्षायां चतुर्थाधिकरणं भवतीत्येतत् ॥

अथ समन्वयाधिकरणम् ४

ननु, प्रथमाधिकरणे शास्त्रानारम्भहेतुशङ्कानिराकरणेन शास्त्रारम्भं मुपपाद्य जन्मादि सूत्रादिशास्त्रं प्रवर्तितम् । समन्वयाधिकरणे तु सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं न सम्भवतीति पूर्वपक्षनिराकरणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं मुपपाद्यते । तस्माच्छास्त्रारम्भोपपादकतया जन्माधिकरणात्प्रागेव समन्वयाधिकरणं निवेशनीयम् । वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्ये सिद्धे हि तन्निर्णयफलकवेदान्तविचारोपयोगिन्यायग्रथितं शास्त्रं मारम्भणीयं स्यात् । ननु तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्ये सिद्धं । ततश्चाऽस्याधिकरणस्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणानन्तर्यं मयुक्तं मिति शङ्कां निराकर्तुं वृत्तसङ्कीर्तनेन समन्वयाधिकरणस्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणानन्तर्यं सङ्गतिविशेषेण प्राप्तमित्युपपादयितुं माह प्रथमाधिकरण इति — प्रथमाधिकरणे ब्रह्म विचार्य मिति प्रतिज्ञातम् । अपरिच्छेद्यत्वाद्ब्रह्म न विचारार्हं मिति शङ्कानिराकरणार्थं मिदं मित्य मिति परिच्छेत्तं मशक्यत्वेऽपि लक्षणमुखे नेतरव्यावृत्त्या परिच्छेत्तुं शक्यं मिति तेन सूचितम् । ततस्तत्किंलक्षणं, येन तत्तथा परिच्छेत्तुं शक्यं मि त्याकाङ्क्षायां जगज्जन्मादि तल्लक्षणं मिति निगद्य, तस्य तल्लक्षणत्वं तदनुपपत्तिशङ्कानिराकरणेन निरूपितम् । ततो जगज्जन्मादिकारणे ब्रह्मणि किं प्रमाणं मित्याकाङ्क्षायां शास्त्रं प्रमाणं मिति प्रतिज्ञा यानुमानगम्ये ब्रह्मणि शास्त्रस्य न प्रामाण्यं मिति शङ्कानिराकरणेन तस्य तस्मिन् प्रामाण्यं मुपपादितम् । ततोपि शब्दानां कार्यं एव व्युत्पत्तेः सिद्धरूपब्रह्मबोधकत्वं न सम्भवतीति तस्य तस्मिन् प्रामाण्यं मसिद्धं मिति शङ्काया ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं निर्णयानन्तरप्रसक्तत्वेन शास्त्रयोनित्वाधिकरणानन्तर्यं मेवाऽस्याधिकरणस्य प्राप्तमित्यर्थः । एव मस्याऽधिकरणस्य प्राङ्निवेश्यत्वशङ्कां परिहृत्य, शास्त्रयोनित्वाधिकरणानन्तर्यं मेव समर्थितुं ते नाऽक्षेपिकीं सङ्गतिं प्रदर्शयति येनेत्यादिना—ननु, येन यत्सिध्यति तस्य तत्प्रमाणं मि त्येतावत् एव लक्षणत्वसम्भवाद्द्रव्यमिदं चेति विशेषणं किमर्थं मितिचे दुच्यते । अनेन भाष्येण न्यायमतेन वा मतान्तरेण वा सिद्धं प्रमाणसामान्यलक्षणं न निगद्यते । किंतु अप्राप्ते शास्त्रं मर्थव दिति मीमांसकमर्यादाप्रसिद्धं शास्त्रप्रामाण्यप्रयोजकं निगद्यते । वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यस्य पूर्वसूत्रकथितं स्यादक्षेपे तदनन्तरवाक्येन करिष्यमाणे तत्कथनं स्योपयोगित्वात् । एवं वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यप्रयोजकं निगद्य तदभावाद् वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न सिध्यतीत्याक्षेपं दर्शयति वेदान्तवाक्यानां मिति—कथं मिति करिष्यमाणलक्षणे निगद्यते ॥

तत्तु सम्बन्धयति ॥ १-१-४ ॥

तच्छब्देन प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यत । तशब्देन सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि समाह्रियन्ते । समन्वयशब्देन तात्पर्येण संबन्ध उच्यते । तत ब्रह्म वेदान्तवाक्यानि तात्पर्यलिङ्गसंबन्धा दूषयन्तीनि सूत्रार्थः ॥

‘अस्य गीताणि वेदान्तवाक्यानि विषयः ॥

वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मबोधकत्वं युक्तं भवेति शंशयः ॥

सर्वत्र संबन्धग्रहणसापेक्षं शब्दः स्यादर्थबोधकत्वम् । शब्दार्थयोः संबन्धज्ञानं भन्तरेण हि पुरुषस्य शब्दार्थप्रत्ययो न भवति । संबन्धज्ञानं च वृद्धव्यवहारसापेक्षम् । व्यवहारश्च कार्यकगोचरः । तथाहि, गां मानय, गां बधा नेति वृद्धवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवर्तमानं प्रयोज्यवृद्ध मयाम्ग पार्श्वस्थो व्युत्पित्सु रेव मन्धारयति, सर्वथाऽयं कार्यावगतिसमनन्तरं मेव प्रवर्तते । सा च कार्यावगतिरेतस्मा देव वायया त्समुत्पन्ना । अन्यथा कथं न स्यैतद्वाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तिरिति । पुनर्गीतानयनबन्धनदर्शनात् कार्यविशेषं निश्चिनोति । तदेवं कार्यार्थत्वाद् द्रुपत्यत्ते न सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यम् । किं च कार्यविशेषत्वाज्जगतः कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणोऽनुमानादपि सिद्धेः । कथं ममि न्नप्राप्तविषयाणां वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यम् । अथवा त्रिधिपरा ऽप्येव वेदान्तवाक्यानि, न ब्रह्मपराणि । उभय

सूत्रे द्वितीयान्तेन तदिति पदेन प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यत । तु रक्कारणार्थः । नस्याऽप्याङ्गत्वेन वेदान्ताः साधयन्तीत्यनेन सम्बन्धः । ततश्च साधकत्वलक्षणविशेषणसङ्गतं स्यादवधारणस्याऽयोगव्यवच्छेदपरत्वात्, कुमुदं श्वेतं मेवेति वाक्ये विशेषणगतावधारणबलात्सर्वेषां कुमुदानां श्वेत्यमिव सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मसाधकत्वं लक्ष्यते । सम्यगन्वयः समन्वयः, उपक्रमादिलिङ्गबोधिततात्पर्यसङ्गतिः । पञ्चमी हेत्वर्था । एवं च सर्वे वेदान्ता ब्रह्म साधयन्ति । उपक्रमादिलिङ्गबोधिततात्पर्यकत्वादिता सूत्रार्थः । सूत्रं व्याचष्टे तशब्देनेति — एवं सूत्रार्थं निगद्य सूत्रार्थसूचिता नचिकरणाकम्वा न्प्रदर्शयति अस्येति ॥

परत्वे वाक्यभेदः स्यात् । अतो वेदान्तवाक्यानां न ब्रह्मबोधकत्वं युक्तमिति पूर्वः पक्षः ॥

युक्तमिति सिद्धान्तः । वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यलिङ्गसमन्वयेन ब्रह्मबोधनसमर्थत्वात् । यदुक्तं कार्यरित्वा दुष्यत्येते न सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यमिति तदसत् । ‘पुत्रस्ते जात’ इत्यादिषु सिद्धार्थेष्वपि वाक्येषु संबन्धग्रहणदर्शना दृढव्यवहारेऽपि व्युत्पत्तिसुः स्वस्य प्रवृत्तिहेतुभूतायाः कार्यवगतेः पदार्थज्ञानपूर्वत्वावगमात् । प्रयोज्यवृद्धस्य प्रयोजकवाक्यं पदार्थज्ञानमुत्पादयतीति निश्चिनोति । ततः सिद्धार्थेष्वपि शब्दस्याऽभिधाननिश्चयः ॥

अथवा किमिह वृद्धव्यवहारेण । व्युत्पत्तेः प्रकारान्तरेणाऽपि सिद्धत्वात् । तथाहि बाला मात्रादिभिः शिशुपशुप्रभृती नर्या नङ्गुल्यादिना निर्दिश्य तत्तच्छब्दां स्तेषु ते स्वर्थेषु प्रयुज्जानैर्बहुशः शिक्षिता स्तेषु ते स्वर्थेषु व्युत्पाद्यन्ते । काव्यनाटकानभिज्ञाः पुरुषास्तदभिज्ञपुरुषसमीपमेत्यपदविच्छेदं कृत्वा अस्य शब्दस्याऽयमर्थ इति सर्वशब्दानां मयं भवगच्छन्ति । अतः सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिसंभवात्तत्र शब्दस्य प्रामाण्यमस्ति । ततो वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम् ॥

यदुक्तं जगतः कार्यविशेषत्वात्कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणोऽनुमानादपि सिद्धिरिति तन्न संभवति । विचित्ररचनस्य स्थप्रासादादेरनेककर्तृकत्व

शब्दानां सिद्धार्थे शक्तिग्रहणिरूपणेन निष्पन्नं प्रथमपूर्वपक्षमुपसंहरति अत इत्यादिना ॥

द्वितीयपूर्वपक्षमनूद्य पूर्वाधिकरणनिरूपितजगत्कर्तृनुमानदूषणोच्चाटनेन निरस्यति यदुक्तमित्यादिना — एवं तर्हि पूर्वाधिकरण एव निराकृतस्याऽनुमानस्य पुनरुत्थाने किं कारणमित्याशङ्क्य साङ्ख्याधिकरणपर्यालोचनया वेदान्तानुगुणं तदनुमानप्रामाण्यं सिद्धान्ते प्युरीकार्यमित्येतदेव निदानमिति सूचयन्ननुमानप्रामाण्याभ्युपगमस्य वेदान्तानुगुणं

दर्शना दनुमाने नाऽयं जगत् एवकर्तृद्वारापद्योगात् । व्यापित्वा
स्वकर्मव्यवहारीनां कर्तारि प्राप्ते अ पूर्णं भवत्येव । अतो नाऽनुमानेनायं
ब्रह्म भवति । किंच श्रुत्यानुगुण्या दनुमाने मपि व्रथाणे प्रमाणं भवतु
नाम । यत्र वाक्यानां तात्पर्यं तत्र हि तेषां प्रामाण्यम्, न प्रत्यक्षादीनां
मिव सर्वत्र । वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णायकानि तानि लिङ्गा
नीतिचे दुपक्रमादाणि । तथा पठति,

उपक्रमापसंहारा वभ्यासोऽपूर्वता फलम्

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति

त दिह उपक्रमादिभि लिङ्गे वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यं निश्ची
यते । य उपक्रमादिभि स्तात्पर्यनिर्णय स्त देव वेदान्तवाक्यानां श्रवण
मित्युच्यते । तथा ह्युच्यते,

कृतत्वेन स्वातन्त्र्यकृतत्वाऽभावा वेदान्तप्रामाण्यवाधश्च न भवतीत्याशयं नाह यिच्छेति—अयं
ब्रह्मपराणां वेदान्तानां मुपासनाविधा वपि तात्पर्यं वाक्यभेदप्रसङ्ग इति तृतीयपक्षानिराकरण
पूर्वकं तेषां मुख्यत्रापि तात्पर्यं मुपादयति यत्र वाक्यानां मित्यादिना — तज्ज्ञानविधिरपि अपि
ज्ञायन्त इत्यन्तेन वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं तत्प्रमाणप्रश्नमुपेन निरूपितुं मुपक्रमं वेदान्त
वाक्यानां मिति—ननु, उपक्रमादिलिङ्गनिर्णीततात्पर्यं नाऽन्वयस्य सिद्धवत् कर्तृकरणेनाऽप्राप्त
धिकरणे उपक्रमादिभि स्तात्पर्यनिर्णयोक्ति रसङ्गते त्यागश्चाह त दिहेति ॥

यतोऽस्मि अधिकरणं समन्वयस्य सिद्धवत्कर्तृकरण मुपक्रमादिलिङ्गानां तात्पर्यप्रसाधनं
विना न सम्भवति, ततः शास्त्रेऽस्मि जीक्षत्यधिकरणं स्यालीपुष्पाकन्यायेन केषांचि द्वाक्यानां
मुदाहरणं सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यं निर्णीयत इत्यर्थः । तत्प्रवर्तकं मिति तस्य ज्ञानस्य
प्रवर्तकं मि त्वर्थः ॥

ननु, उपक्रमादयः प्रमाणश्लोके सप्त परिगणिताः । कथं पट्टिवं तात्पर्यलिङ्गं मिति
प्रसिद्धि रित्याशङ्क्याह उपक्रमेति — किं त तात्पर्यं यस्योपक्रमादिभि निर्णय इत्या
शङ्क्याह तात्पर्यमिति—परशब्द इष्टवाची । ‘त तदा लोकोक्ततत्पराणां’ मित्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
तदर्थरूपं वस्तु परं मिष्ट मस्येति तत्परं वाक्यम् । वाक्यं स्येच्छागावा तद्वक्तुं शर्षधिवसारा
पेच्छा तद्विद्यत्वे नोपपद्यते ॥

अज्ञानप्रभवं दुःखं ज्ञानं तस्य निवर्तकम्
सर्ववेदान्तवाक्यानां श्रवणं तत्प्रवर्तकम् ॥

श्रवणं नाम वाक्यानां वैदिकानां परात्परे
उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शिवे तात्पर्यनिर्णयः ॥ इति

उपक्रमोपसंहारा वेकं लिङ्गं वेदान्तशब्दानां ब्रह्मणि शिवे तात्पर्य
निर्णये । तत्र तात्पर्यं नाम तत्स्वरूपोपासनाविषयत्वम् ॥

उपक्रमोपसंहारौ—‘ स देव सौम्येद मग्न आसी ’ इत्युपक्रमः । ‘ त त्व
मसी ’ त्युपसंहारः । ‘ धातुः प्रसादा न्महिमान मीश ’ मित्युपक्रमः । ‘ यः
परः स महेश्वर ’ इत्युपसंहारः । एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

ननु, वेदे स्वतन्त्रवक्तु रभावा त्त स्येच्छा न सिद्धय तीतिचे दुच्यते । कल्पादौ सकल
वेदप्रवर्तकस्य शब्दब्रह्माधिष्ठातुः परमेश्वरस्य प्रत्येक मृगवेदाद्यभिमानिनां देवताविशेषाणां चेच्छा
प्रवाहानादिन्यायसिद्धा अर्थविपथिणी विद्यत एव । यथोक्तं ग्रहैकत्वाधिकरणवार्तिके,

शब्दब्रह्माति य चेदं शास्त्रं वेदाख्य मुच्यते
तदप्यधिष्ठितं सर्वं मेकेन परमात्मना ॥
तथर्वेदादयो वेदाः प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक्
भोग्यत्वं नात्मनां तंऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥
तेषां मन्तर्गतं च्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने
विवक्षा चाऽविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तिनः ॥
विधिशक्त्या गृहीतं यत्तत्सर्वं हि विवक्षितम्
तथैव तु परित्यक्तं व्याख्येयं मविवक्षितम् ॥ इति

एतेन च यद्वाक्यं वक्ता यदर्थविवक्षया प्रणीतं तद्वाक्यं तत्परं मिति पर्यवस्यति । एतं लोके
वक्तृविवक्षयाऽवगम्यते । वेदे न्यायेन । तत्स्वरूपोपासनाविषयत्वं मिति — तस्य ब्रह्मणः
स्वरूपं चोपासना च ते विषया वेषा मिति तत्स्वरूपोपासनाविषया वेदान्ताः । तेषां भाव
स्तत्त्वं । एव मन्यत्रापितीति — आनन्दमयाद्यधिकरणे ब्रूदाहरिष्यमाणे विषयवाक्य इत्यर्थः ।
तत्त्व मसीति नवकृत्वो जीवशरीरकत्वाभ्यासः । ‘ सर्वो वै रुद्रः ’, ‘ पुरुषो वै रुद्रः स न्महः ’,
‘ सर्वो ह्येष रुद्रः ’ इति सर्वात्मत्वाभ्यासः । ‘ यो वै रुद्रः स भगवा न्यश्च ब्रह्मे ’ इत्यादिषु

अज्ञानप्रभवं दुःखं ज्ञानं तस्य निवर्तकम्
सर्ववेदान्तवाक्यानां श्रवणं तत्प्रवर्तकम् ॥

श्रवणं नाम वाक्यानां वैदिकानां परात्परे
उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शिवे तात्पर्यनिर्णयः ॥ इति

उपक्रमोपसंहारा वेकं लिङ्गं वेदान्तशब्दानां ब्रह्मणि शिवे तात्पर्य
निर्णये । तत्र तात्पर्यं नाम तत्स्वरूपोपासनाविषयत्वम् ॥

उपक्रमोपसंहारौ—‘ स देव सौम्येद मग्न आसी ’ इत्युपक्रमः । ‘ त त्व
मसी ’ त्युपसंहारः । ‘ धातुः प्रसादा न्महिमान मीश ’ मित्युपक्रमः । ‘ यः
परः स महेश्वर ’ इत्युपसंहारः । एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

ननु, वेदे स्वतन्त्रवक्तु रभावा त्त स्येच्छा न सिद्धय तीतिचे दुच्यते । कल्पादौ सकल
वेदप्रवर्तकस्य शब्दब्रह्माधिष्ठातुः परमेश्वरस्य प्रत्येक मृगवेदाद्यभिमानिनां देवताविशेषाणां चेच्छा
प्रवाहानादिन्यायसिद्धा अर्थविपथिणी विद्यत एव । यथोक्तं ग्रहैकत्वाधिकरणवार्तिके,

शब्दब्रह्माति य चेदं शास्त्रं वेदाख्य मुच्यते
तदप्यधिष्ठितं सर्वं मेकेन परमात्मना ॥
तथर्वेदादयो वेदाः प्रोक्ता येऽपि पृथक्पृथक्
भोग्यत्वं नात्मनां तंऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥
तेषां मन्तर्गतं च्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने
विवक्षा चाऽविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तिनः ॥
विधिशक्त्या गृहीतं यत्तत्सर्वं हि विवक्षितम्
तथैव तु परित्यक्तं व्याख्येयं मविवक्षितम् ॥ इति

एतेन च यद्वाक्यं वक्ता यदर्थविवक्षया प्रणीतं तद्वाक्यं तत्परं मिति पर्यवस्यति । एतं लोके
वक्तृविवक्षयाऽवगम्यते । वेदे न्यायेन । तत्स्वरूपोपासनाविषयत्व मिति — तस्य ब्रह्मणः
स्वरूपं चोपासना च ते विषया वेषा मिति तत्स्वरूपोपासनाविषया वेदान्ताः । तेषां भाव
स्तत्त्वं । एव मन्यत्रापितीति — आनन्दमयाद्यधिकरणे ब्रूदाहरिष्यमाणे विषयवाक्य इत्यर्थः ।
तत्त्व मसीति नवकृत्वो जीवशरीरकत्वाभ्यासः । ‘ सर्वो वै रुद्रः ’, ‘ पुरुषो वै रुद्रः स न्महः ’,
‘ सर्वो ह्येष रुद्रः ’ इति सर्वात्मत्वाभ्यासः । ‘ यो वै रुद्रः स भगवा न्यश्च ब्रह्मे ’ इत्यादिषु

रूपप्रत्यायकेन चक्षुषा यथा द्रव्यस्याऽपि सिद्धिस्तथा विधिगैरपि वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धिरिति नोभयपरत्वविरोधः । शाब्दं हि ब्रह्मज्ञानम्, तत् ब्रह्मवादिशब्दा देव प्राप्तम् । तद्विधिना किं प्रयोजनमिति चेत्, प्राप्तावपि मन्त्रादि ध्विध्विरे रविरोधः । यथा द्रव्यदेयतादिप्रकाशकेषु मन्त्रे ष्वधीयमानेषु द्रव्यादिज्ञाने जातेऽपि पुन रनुष्ठानकाले मन्त्रै रनुस्मर्तव्यमिति प्रयोगविधिर्ज्ञानान्तरमनुष्ठापयति तथाऽत्राऽपि ॥

न चोत्पत्तिविनियोगाधिकारविधीना मभाषा त्प्रयोगविध्यसंभव इति शङ्कनीयम् । उत्पत्तिविधे रध्याहारेण सिद्धौ प्रकरणवशाच्छ्रमादिकं विनियोजयन् आत्मानं पश्येदिति विनियोगविधि रूपपद्यते । ततश्च रात्रिसत्रन्यायेन ' ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ' रित्यार्थवादावगतमोक्षका मोऽधिकारी कल्पनीयो भवति । अतो मोक्षकामः शमादियुक्तो ब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति प्रयोगविधिलाभः ॥

यथा रूपग्राहकं चक्षुस्तत्संयुक्तं द्रव्यमपि तत्संसर्गवशाद्ग्राहयति तथा ज्ञानविधिपरा वेदान्तास्तज्ज्ञेयं ब्रह्माऽपि तत्संसृष्टं बोधयेयुः । न चोभयपरत्वे दोष इति शङ्क्यम् । स्वतन्त्रोभयपरत्वस्याऽनङ्गीकारादि त्याशये नाह रूपेति — शमादिकमिति — शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति विधिः । फलभाषनमात्मज्ञानं प्रति शमादीन्यङ्गत्वेन विनियोजयन् विनियोगविधिः सम्पद्यत इत्यर्थः । एवमेव ' ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ' रित्यर्थवादप्रतीतमोक्षकामाधिकारिकज्ञानविधि रूपात्तिविधिर्भवति । एवं च ' पाशमोक्षकामः शमादियुक्तो वेदान्तैर्ब्रह्मजानीया ' इति प्रयोगविधि रूपपद्यते । रात्रिसत्रन्यायेनेति — अष्टमे चिन्तितम् । सत्रकाण्डे प्रत्येकं श्रूयते । ' प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते, य एता रात्री रूपयन्ति ' इति । ' ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्ति । य एता उपयन्ति । ' इति च । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिह्वायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्तं ब्रूमः । अस्य रात्रिसत्रविधेः स्तावकेऽर्जवादे प्रतिष्ठा श्रुता । सा चाऽस्मिन्वाक्येऽत्यन्तमश्रुता तत्स्वर्गात्प्रत्यासन्ना । तस्मात् ' प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्या ' दित्येवंप्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया इति ॥

तेन प्रयोगविधिना प्राग्वेदान्तैः परोक्षब्रह्मज्ञाने स्वतो जातेऽपि पुनरपि वेदान्तैः करणकमपरोक्षज्ञानं फलायाऽनुष्ठाप्यत इति युक्तमित्याह अत इति — ज्ञाने विध्यसम्भवा

ननु, ब्रह्मज्ञानस्य विधेयत्वमनुपपन्नम्, 'आत्मानां द्रष्टव्यं' इत्यादौ नित्ये ब्रह्मणि निर्विकारे विशुद्धे चात्मानं न कर्मकारकभावो युज्यते, येन विधिसंभवः । उत्पत्तिप्राप्तिविकारसंस्काराणां भयाऽस्मभ्यस्तु । नच, आत्मनः फलाय सत्कुल्यायेन कर्मकारकतां परित्यज्य कर्णत्वविषयिणामेन आत्मना पश्येदिति विधानं शक्यं, वैपम्यात् । तथा हि, क्रियाकृताऽतिशयस्य भस्मीभावात्क्षणस्य सत्पु संभवात् तेषु शब्दतः कर्णत्वेऽप्यर्थतः कर्मत्वमस्ति । न तस्याऽत्मनि संभवः । अतो वेदान्तानां न ब्रह्मज्ञानविधिपक्षमिति चेत्, न ॥

तत्र चतुर्विधविध्युपन्यासो न सङ्गच्छत इत्याशङ्कतं नन्विति — किं मत्र स्वतन्त्रफलाय भान्यर्थं कर्मरूपज्ञानविधि रभ्युपगम्यते ? उत कर्मकारकगतफलाय गुणकर्मरूपज्ञानविधि ? इति विकल्प्य आद्यं विधायकत्वाभिमतवाक्योदाहरणेन निराकरोति आत्माकारं इति—'आत्माकारे द्रष्टव्यः' आत्मानं पश्येदित्यादिवाक्येषु ज्ञानविधि रभ्युपगच्छन्ना कर्मोपसर्जनक्रियाविधानमेवाऽभ्युपगन्तव्यम् । न स्वतन्त्रक्रियाविधानमित्याशयः । द्वितीयं निराकरोति—नित्यमिति । इह कर्मोपसर्जनक्रियाविधानमपि नाभ्युपगन्तुं युज्यते । आत्मन्युत्पत्त्यादीनां क्रियाजन्यफलानामसम्भवेन तस्य विधेयक्रियाकर्मत्वासम्भवादित्याशयः । बहिर् करोतीत्यत्र चेद्या इ नोत्पत्त्यसम्भवं हेतुः नित्य इति विशेषणम् । ब्रह्मणीति बृहत्त्वा द्वयापकत्वेन नित्यप्राप्तत्वा 'त्पथां दोग्धी' त्यत्र पथस इय प्राप्तत्वासम्भवे हेतुगर्भविशेषणम् । निर्विकार इति 'बहिर् लूना' तीत्यत्र बहिर् इव विकार्यत्वासम्भवे 'ब्रीही न्प्रोक्ष' तीत्यत्र ब्रीहीनामित्य गुणाधानलक्षणसंस्कारासम्भवे च हेतुगर्भविशेषणम् । विशुद्ध इति गृहं सम्मार्ष्टीत्यत्र शुद्ध्याधानलक्षणसंस्कारासम्भवे हेतुगर्भविशेषणम् । ननु, सत्कुल्यायेन विपरीतो गुणप्रधानभावोऽस्तु । तथाच, सक्तून जुहोतीत्यत्र अघटमानं गुणकर्मत्वं परित्यज्य सत्कुमि रिति तृतीयाश्रयणेन क्रियाप्राधान्यमुपादायाऽर्थकर्मत्वमाश्रितम् । एवमिहाप्यस्तिव्याशङ्क्याह वैपम्यादिति — होमकरणतया विवक्षितानामपि सक्तूनां प्रक्षेप्यत्वेनाऽर्थकर्मत्वापरित्यागादस्ति जुहोतेः सकर्मकत्वनिर्वाहः । आत्मनि कर्मत्वनिर्वाहकानामुत्पत्त्यादीनामसम्भवात् तथाऽत्राऽनिर्वाह इत्याशयः । नेति — ह्येवं सक्तूनां प्रक्षेप्यत्वेनेव ज्ञाने नात्मनोऽवभास्यत्वेन व्यवहार्यत्वेन चार्थतः कर्मत्वमिहापि सम्भवतीति भावः । ननु, ज्ञानप्रसादितस्य परमेश्वरस्य मोक्षप्रदानेऽस्त्युपयोग इति सिद्धान्तदृष्ट्या गुणकर्मत्वमपि सिध्यतीति चेत् तस्यम् । एवमिहैक

आत्मनि कर्मत्वप्रयुक्तोत्पत्त्याद्यभावेऽपि कर्तृस्थमोक्षफलाय विध्युपपत्तेः । प्राप्ते कथं विधि रिति चेत्, प्राप्तिः पाक्षिकी नित्या वा ? उभयथाऽपि नियमादिविधिः संभवति । ननु, तथा सति वेदान्तानां विधिपरत्वेन ब्रह्मपरत्व मनुपपन्नम् । यदुक्तं रूपप्रत्यायकेन चक्षुषा द्रव्यसिद्धिर्वा द्विविधपरैरपि वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धि रिति, तदयुक्तम् ॥

चक्षुर्हि संप्रयोगे सति निरपेक्ष मेव प्रतिवस्तु प्रमापकम् । न तथा शब्दः । किंतु यत्र तात्पर्यं तत्र प्रमाणम् । तस्माद् वेदान्तानां ब्रह्मप्रमापकत्वं ब्रह्मज्ञानविधायकत्वं च न संभव तोतिचेन्न । समिधो यज तीत्यादीनां वाक्यानां पञ्चप्रयाजविधायकत्वं तदनुष्ठानक्रमविधायकत्वं चेत्सुभय

देशिमेतेन समाहितत्वाद्दोषः । सफलत्वा द्विधैः सिद्धिं सुषपादयति कर्तृस्थमोक्षफलाय विध्युपपत्ते रिति — एतेन यत्परैः 'विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वं नहि दध्यादिविकार्यं उत्पाद्यं वा घटादिनित्यं दृष्टं लोक' इत्यादिना वेदान्तानां विधिपरत्वं व्याहृतं यदकाण्डताण्डवमारचितं तत्सर्वं प्रकृते नित्ये निर्विकार इत्यादिना निर्धूतत्वात्कुण्ठमवलम्ब्य नीरधिनिस्तरणमनुकरोति ॥

यदपि ध्यानविधिनिरासाय परैरधिकं निगदितमत्राऽधिकरणे तदप्यशेषं वेदान्तार्थपरिष्कारे, ध्यानविधिपरिष्कारेऽस्माभिः प्रत्युक्तमिति तत् एवावगन्तव्यमिति नह । एकदेशिमतमेव सुषण्यस्येदं निराकृत्य वेदान्तानां सुभयत्र तात्पर्यं सुषपादयिष्यन् चक्षुर्दृष्टान्तमयुक्तमिति शङ्कते नन्विति ॥

चक्षुर्हि सन्निकर्षवशात्सर्वमपि प्रमापयतीति युक्तं तस्य रूपं तत्तदयुक्तद्रव्ये च प्रामाण्यम् । नैवं शब्दः, स्वस्य यत्र यत्र शक्तिरस्ति न तत्सर्वं प्रमापयति । किन्तु यत्र तात्पर्यं तदेवेति प्रकृते तादृशशब्द एव दृष्टान्तीकरणीयो नतु चक्षु रित्याशयः । शब्दमेव दृष्टान्तीकुर्वन्तसमाधत्ते नेति ॥

ननु, समिदादिवाक्यानां न तदनुष्ठानक्रमेपि तात्पर्यं, किन्तु केवलं तद्विधान एव । तथापि तेषां पाठक्रमेण तदर्थानुष्ठानक्रमो लभ्यत इति नेदमेकस्योभयत्र तात्पर्यवत्त्वं समीचीनमुदाहरणमिति चेन्न । समिदादिवाक्यानि पाठक्रमेणाऽप्येव तदर्थानुष्ठानक्रमं प्रत्याययन्ति

दिषु, 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः', 'ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भव' न्तीत्यादिषु च । तथा हि,

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यः श्रोतव्यः श्रोतव्यः

ज्ञात्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इत्यत्र श्रवणमननसंपन्नज्ञानाऽविनाभूतं निदिध्यासनं ब्रह्मणः साक्षात्कारे निमित्तमिति स्मर्यते । अत उपासनारूपज्ञानं मोक्षफलं विधीयते 'आत्मन्येवाऽत्मानं पश्येत्', 'शम्भु राकाशमध्ये ध्येयः', 'तज्जलानिति शान्त उपासी', तेति, 'प्राचीनयोग्योपा' स्वेत्यादिषु च । तथा, 'ब्रह्मविदामोति

'निदिध्यासितव्यः' इति ध्यानोपासनादिपदघटितानि फलयुक्तवाक्यानि गृह्यन्ते । एतेन फलवाक्येषु श्रुतानां ज्ञानसामान्यवाचिपदानां छागपशुन्याये नोपासनारूपज्ञाने पर्यवसानमिति शयेन तथाभूतानि वाक्यानि पृथुगुदाहरति ज्ञात्वेति — उक्तार्थं मुपबृंहणेन द्रव्ययति तथा हीति—श्रवणेन जातमुपपत्त्यनुचिन्तनरूपेण मननेन स्थिरं च ज्ञानं श्रवणमननसम्पन्नज्ञानं, तेनाविनाभूतं निदिध्यासनं ध्यानम् । अत इति—मोक्षजनकसाक्षात्कारसाधनत्वादेव उपासनारूपं ज्ञानं मोक्षफलं विधीयते । नतु साक्षान्मोक्षसाधनत्वादिशयः । पूर्वं फलयुक्ता न्युपासनावक्या न्युदाहृतानि । इदानीं गुणयुक्ता न्युदाहरति आत्मनीति ॥

शरीरे हृदयाकाशमध्य इत्यर्थः । परमेश्वरस्य प्राणलिङ्गरूपेण तत्रैव विद्यमानत्वात् । तत एव हंसोपनिषदि 'लिङ्गे सुषुप्ति'रिति हृदयाकाशमध्यवर्तिनः शिवस्य लिङ्गरूपत्वं मुक्तम् । 'तदो कोऽग्रज्वलन' मित्यादिसूत्रे 'हार्दानुगृहीतः शताधिक' येति सूत्रकारेण च हृदयगुहावर्तिप्राणलिङ्गोपासनापराणा मेव तदनुग्रहेण ब्रह्मनाड्या निष्क्रमणं निर्धारितम् । अथ ब्रह्मस्वरूपं तदुपासनाप्रकारं तत्फलविशेषं च निर्धारयन्तीति श्रुतिमुदाहरति तथेति—'ब्रह्मविदामोति पर' मित्युपक्रम्य किं त ब्रह्म ? कथं तद्वेदनीयम् ? तद्वेदनेन प्राप्यं च फलं कीदृ ? गित्याकाङ्क्षायां तत्प्रितयनि रूपणार्थं मुक्तासद्भावं त देवाभ्युक्तेति प्रतिज्ञाय सा ऋ गुदाहृता । 'सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वां न्कामां त्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' अत्र प्रथमपादेन ब्रह्मस्वरूपं मुक्तम् । द्वितीयपादेन प्राणलिङ्गरूपतदुपासनाप्रकारः । तृतीयपादेन निरतिशयानन्दरूपं फलं मुक्तम् । चतुर्थपादेन ब्रह्मविद्यया तत्सारूप्यपूर्वकसायुज्यप्राप्तिः । अत्र ब्रह्मणा सहेत्यनेन सायुज्यमेव निगद्यते । अत्र यत्परैर्न्यायिरक्षामण्यादौ विपरीतं मुक्तं त

पर' मित्यादिषु ब्रह्मस्वरूपोपासनातत्कालिक गुणादिभ्यः । अन्यथा, सत्य
त्वादिविशिष्टब्रह्मणा सह कथं सत्कलागायातिः फलं, तादृशब्रह्मसाक्षा
त्करणं च सिध्यति । तस्यापि, 'सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म', 'ज्ञानन्दो
ब्रह्म', 'आकाशशरीरं ब्रह्म', 'गत्यात्म प्राणागमं मनआनादं ज्ञानि
समृद्ध ममृतम्', 'ह्यं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलग । ऊर्ध्वरेतं
विरूपाक्ष' मिति गत्यज्ञानानन्दरूपं स्वात्माराम भुपशान्तगकलापद्रव
कलङ्कं सकलमङ्गलात्मकं परमशक्त्याऽविनाभूत्या शबलरूपत्वेन कृष्ण
पिङ्गलं विरूपाक्षं त्रिलोचनं ब्रह्म उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गं निरूप्यते । 'यो वेद
निहितं गुहाया' मिति 'प्राचीनयोग्यापा' स्येति ज्ञानाधिनाभूतं तदुपा
सनं च विधीयते । 'सर्वान् कामा' नित्यादिषु सकलकामावाप्ति ब्रह्मणा
सहोपासकाना मवगम्यते । अतो निष्काम निजधर्मोपेत श्रीर्णशिरोव्रतं

वस्त्रिह मस्माभि ब्रह्मपथं प्रत्युक्त मिति नेह पुनः । ननु, वेदान्ते षुपासनादिविधयः सन्त तत्र
सन्तु नाम, तेषां ब्रह्मण्येव प्रामाण्य तात्पर्यलिङ्गसामाना ज्ञोपासनाविधि प्विलाशङ्क्य ते एव
तात्पर्यलिङ्गसद्भाव मुपपादयति अन्यथेति — य षुपासना न विधीयेरन् तत्कालकलावाप्ति
रतदुपयोगिब्रह्मभासात्कारपिङ्गलं च न स्यात् । तदभावे वेदान्ते रमितं रणि महातात्पर्येण
ब्रह्मणः प्रतिपादन मपि वैयर्थ्य मे वापद्यते । तत्प्राप्त्युपायोपदेशाभावे ब्रह्मणः प्रतिपादनमप्य
दिकलत्वात् । तस्मा ब्रह्मपरवाक्यानां पुरुषार्थप्रदत्तं तत्प्राप्त्युपायभूतोपासनाविधानं पिना न
सिध्य ती त्युपपत्तिरूपं तात्पर्यलिङ्ग मुपासनाविधि प्वप्यस्तीति भावः । एवं वेदान्तानां
ब्रह्मणि विधौ च तात्पर्यसत्त्वा दुभयत्राऽपि प्रामाण्यं सिद्धं मि त्युपसंहरन् ब्रह्मपरवाक्या
न्युपासनाविधिपरवाक्यानि च विवि च्योदाहरति 'सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म'त्यादिना — उदा
हृतब्रह्मपरवाक्येषु सिद्धं रूपं विवृणोति सत्यज्ञानेत्यादिना — उपक्रमेति — उपक्रमादि
तात्पर्यलिङ्गानि येषां ते वेदान्तवाक्यै निरूप्यतं उक्तरूपं परंब्रह्म निर्धार्यत इत्यर्थः । ज्ञानानिना
भूतं श्रवणमननसम्पन्नज्ञानसहित मित्यर्थः । सकलकामावाप्ति ब्रह्मणा सहोपासकाना मिति—
उपासकाना मेव ब्रह्मणः सारूप्यपूर्वकसायुन्यावाप्ति रिति वेदान्ताना मुपासनाविधिषु तात्पर्य
लिङ्गसद्भावं पूर्वोक्तहृदीकरणाय स्मारयित्वा ब्रह्मण्येषु वेदान्ते षुपासनाविधि रन्युपपन्न इत्युपसंहर
न्मुपासनाविधौ यावदुक्तविशेषणविशिष्ट मधिकारिणं दर्शयति अत इ त्यादिना—चीर्णशिरोव्रत
इति—'व्रत मेत त्पाशुपतं त त्समाचरे' दिति, 'तेषा मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिव
द्यै त्सु चीर्ण'मित्यादिश्रुतिभिः ॥

निषिद्धकाम्यकर्मरहितो यथाश्रुतिस्मृतिचोदितकर्मानुष्ठानसंपन्नचित्तशुद्धिः
शमाद्यनुगृहीतपरमशिवभक्तिभावित एव मुमुक्षुः श्रुतिसारेभ्यः शिवाभिधेयं
परं ब्रह्म विदित्वा त दुपारो तेति ज्ञानोपासनविधि रूपपन्नः ॥

अत्र शिवोपपदग्रहणं विरूपाक्षस्य ब्रह्मणः परमविशुद्धिमङ्गलभाजनत्वा
न्मुमुक्षूणा उपपासनैकविषयत्वद्योतनार्थम् । तथाऽधर्वशिखायां ‘ शिव एको
ध्येयः शिवङ्करः सर्व मन्य त्परित्य ’ ज्येति श्रूयते शिवशब्दवाच्यस्य
वस्तुन एव ध्येयत्व मिति । अन्यथा कथं संसारनिवृत्तिः ? निरस्तसमस्त
दोषकलङ्कनिरतिशयमङ्गलाधारत्वं हि शिवत्वं, यद्विज्ञाना न्मोक्षरूपं फल
मुच्यते । ‘ यदा चर्मव दाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिव मविज्ञाय
दुःख स्यान्तो भविष्यति ’ इति, ‘ शिव एको ध्येयः शिवङ्करः सर्व मन्य

व्रतं पाशुपतं चीर्णं यै द्विजै रादरेण तु

तेषा मे वोपदेष्टव्य मिति वेदानुशासनम् ॥

इति सूतसंहितावचनेन चानाचरितपाशुपतव्रतानां ब्रह्मविद्याया मनधिकारावगमा च पाशुपत
दीक्षासम्पन्न एवाधिका रीति भावः । ज्ञानोपासनाविधि रिति — ज्ञानाविनाभूतोपासनाविधि
रित्यर्थः । उपासनायाः श्रवणमननसम्पन्नज्ञानाभावोक्त्या उपासनाविध्यपेक्षितज्ञानोत्पत्त्यर्थे
श्रवणे मनने च स्वतःप्राप्तिसम्भवेन तस्य विध्यनपेक्षा सूचिता । शिवाभिधेयं परं ब्रह्मेति भाष्य
कारः शिवोपपदग्रहणं कृत्वा ‘ स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ’ रिति भाष्यलक्ष
णानुसारेण अत्रेति विवृणोति ॥

संसारमलनिवृत्तिरूपा परमविशुद्धिः सत्यसंकल्पत्वादिमङ्गलगुणवत्त्वं च मुमुक्षूणा
प्रेप्सितम् । त दुभय मपि शिवशब्दार्थ इति प्रा ग्वायुसंहितावचनोदाहरणेन दर्शितम् । तस्मा
त्तत्क्रतुन्यायेन मुमुक्षोः शिव ए वोपास्य इत्यर्थे श्रुति मुदाहरति तथेति — एते नाऽनामक
तत्त्वपरा, ण्यन्यनामकदेवतापराणि च भाष्यणि निर्धूतानि । तथाभूतस्य शिवस्योपासनां विना
मुक्ति र्न सम्भव ती त्याह अन्यधेति — प्रकृतार्थसाधिकां श्रुति मुदाहरति यदेति — अत्र
यदापदं यद्यर्थकम् । एवं च शिवोपासनां विना मुक्ते रसम्भवात्, देवतान्तरेषु मुमुक्षुप्रेप्सितस्य
नित्यसिद्धस्य शिवत्व स्याऽर्थावा च सकलेतरपरित्यागेन मुमुक्षुभिः शिव एव ध्येय इति निर्धारय
न्त्यधर्वशिखाश्रुतिः सर्वोपपन्नार्थे त्याह शिव एक इति — तस्मा न्मोक्षार्थिभिः शिव एव

त्परित्य ' ज्येति शिवव्यतिरिक्तस्य शुभ्रशुभां व्ययत्वं परिगृह्ययायत् । अतः शिव एव परं महा मोक्षकामे र्थातव्यो ज्ञातव्य इति । अतः साधार्यान्तर्गत समन्वयेन ज्ञातव्यो वेदान्ता स्तद्व्यापारः अपि श्रेयसाशेषः ॥

इति समन्वयाधिकरणम्

ध्यातव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्याह अतः शिव एवेति — परमावृत्त मुपांहरति ज्ञान इति ॥

शास्त्रारम्भसापि केयं चतुस्सूत्री शुद्धाद्वैतिनां न सङ्गच्छन् । तत्पक्षे विषयप्रयोजनयो रनुपलब्धात् । तथा च, सामान्येन ज्ञातो विशिष्य न ज्ञातो हि विषयः । केवल मज्ञातं, विशिष्य ज्ञाते च जिज्ञासाऽनुपपन्नः । एवं च निर्विशेषस्य ब्रह्मणः सामान्ये नाऽज्ञातत्वा द्विशिष्य ज्ञातु मशुक्तत्वा च तस्मिन् जिज्ञासाऽनुपपन्ना ॥

किं च विषयः किं ब्रह्म ? उत भेदमिथ्यात्वम् । आहोस्ति जीवब्रह्मणो रैक्यम् ? न प्रथमं, ब्रह्मणो रैक्यत्वान्मुपगमात् । रैक्यत्वे घटादे र्वाऽननुभूतित्वप्रसङ्गात् । व्यावहारिकं रैक्यत्व मस्तीति चे द्रष्टव्याऽपि रैक्यत्वं व्यावहारिक मिति तद्वदे वाननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः ॥

न द्वितीयः, दृश्यत्वादिना छिन्नेन भेदमिथ्यात्व मभिमन्यमानस्य शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । ततद्वर्मिग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य यथादित्यैक्य स्येव शास्त्रेण प्रतिपाद नायोगात् शास्त्रस्य निर्विषयत्वं स्यात् ॥

तृतीय म् कल्पोऽनुपपन्नः, ब्रह्मणो रैक्यत्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मशब्देन ब्रह्म ण्यवबोधिते कथं तस्य जीवस्य रैक्यं वक्तुं शक्यते ? नहि जीव एक इत्युक्त जीवब्रह्मणो रैक्यं सिध्यति । घट एक इ त्युक्ते घटपदैक्यवत् । य रैक्योपदेशवाक्येषु 'अय मात्मा ब्रह्मे' त्यादिषु शब्दयो र्ध्वत्वं सोढव्यं , तर्हि प्राधान्येन ब्रह्मण एव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं किमिति नाऽभ्युपगम्यते ?

तथा प्रयोजनं च न घटते । तथाहि, प्रयोजनं द्विविधं शास्त्रस्य । उपायमूत मवान्तर प्रयोजनं, तत्साध्यं परमप्रयोजनं चेति । तत्रेदानी मुपजायमानं वाक्यजन्यज्ञान मनिवर्तक मि

त्यविगीतम् । वसिष्ठपराशरकृष्णद्वैपायनादीनां मृप्यनुत्पन्नं ज्ञानं मन्येणा मुत्पत्स्यत इत्यत्यन्तासम्भावितम् । तेषां मुत्पन्नं चेद्भेदप्रतिभासो न स्यात् । स निवर्तिष्यत इति चेत् तत एव तदभिज्ञानां मन्येणा मपि निवर्तिष्यत इति न शास्त्रं धारम्भणीयं स्यात् ॥

परमप्रयोजनं च न सिध्यति । ज्ञातृज्ञेयभेदस्य सत्यस्य निवृत्ते रसम्भावितत्वात् ॥

किं न तत्पक्षे प्रथमसूत्रं न सङ्गच्छते । तं जीवब्रह्मणो रैक्यस्य शास्त्रविषयतया अङ्गीकृतत्वेन ब्रह्मजिज्ञासापदं स्यात्सङ्गतत्वात् । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं हि शब्दादवगम्यते, न जीवब्रह्मणो रैक्यस्य । यथा धर्मजिज्ञासापदं धर्ममात्रस्य जिज्ञास्यतां वक्ति, नतु धर्माधर्मयो रैक्यस्य जिज्ञास्यत्वं तद्वदेव हि ब्रह्मजिज्ञासापदम् ॥

अपिच, लक्षणसूत्रं द्वितीयं मपि निर्विशेषपक्षे विरुद्धम् । तथाहि, जगत्कारणत्वं लक्षणविशेषो लक्ष्यस्य निर्विशेषत्वं न सहते, सार्वज्ञ्यादिगुणाक्षेपकत्वात् तस्य । आक्षिप्तं मपि सार्वज्ञ्यादिकं वस्तुमात्रोपलक्षणं मितिचेन्न । अतएवादे रपि वस्तुमात्रोपलक्षकत्वेन सर्वज्ञत्वादे रनुपयोगात् । अतो युक्तं मुक्तम् ॥

तथा तृतीयं सूत्रं मपि न घटते । निर्विशेषवस्तुनि तात्पर्यविषये सति कारणत्वाक्षिप्तं सर्वज्ञत्वादिसमर्थनं क्वोपयुज्यते ? सर्वज्ञत्वसमर्थनं एव हि तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिः । प्रसङ्गादपि तत्समर्थनं न न्याय्यम्, निर्विशेषत्वविरोधान् ॥

एवं चतुर्थं च सूत्रं न सङ्गच्छते । अत्र हि वेदान्तवाक्यानां भ्रमनिवर्तकवाक्यार्थज्ञानजनकतया प्रयोजनपर्यवसायित्वं मुक्तम् । न त द्युक्तम् । वाक्यार्थज्ञानमात्रेण बन्धनिवृत्तेः शास्त्रप्रत्यक्षविरोधविध्वस्तत्वात् । विस्तरस्तु व्यासपथं द्रष्टव्य इति ततो युक्तं मुक्तम् ॥

अथ शिवेतरदेवतापराणि पाञ्चरात्रभागवतादिदान्त्रिकाणां भाष्याणि यानि, तान्यपि श्रुतिसूत्रविरुद्धा नीतिरव्यासपथे निरूपिता नीतिरनेह पुनः ॥

ततश्च श्रीकराभिधं यद्भाष्यं तदपि न समञ्जसम् । तथाहि, तत्र सिद्धान्तो हि भेदाभेदः परस्परविरुद्धः । तथा ब्रह्मापि सगुणनिर्गुणम् । जीवश्च स्वद्योतवत्प्रकाशाप्रकाशरूप इत्यादिनाऽन्योन्यविरुद्धसर्वपदार्थबन्धुरत्वाद्, द्रुहकृतृकत्वाद्, दत्तिनवीनत्वाद्, दपभ्रंशनिर्भरगर्भत्वाच्चेत्यलं मनर्हकृतिगर्हणेन ॥

इति समन्वयाधिकरणम्

अथ ईदानीमधिकरणम् १

उक्तस्य ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानोक्त्यात्मा माशङ्कनात् ॥

इति नोऽशङ्कम् ॥ १-१-५ ॥

छान्दोग्ये श्रुत्यनेत्य विषयः, 'म देव साग्ने' मय जागी देव य माऽ
द्वितीयम्, 'न वैक्षता बहुस्यां प्रजाये' येषां ॥

इह पूर्वभावितया सकलस्य प्रपञ्चस्य कारणत्वेन श्रयमाणं स रिति
वस्तु ब्रह्म प्रधानं वेति सन्देहः ॥

प्रधानं स्यैव जगत्कारणत्वं युक्तम्, 'अजा मेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपा' मिति श्रुत्यन्तरे श्रवणात् । अत्र हि, बहु
प्रजाजनकत्वं लोहितादिवर्णानुमितरजःसत्त्वतमोरूपायाः साङ्ख्यप्रकृते रव
गम्यते । तदानुगुण्ये नात्माऽपि सच्छब्दवाच्यम् । जगत्कारणं प्रधानं भव ।

अथ ईदानीमधिकरणम् १

पूर्वास्मिन् अधिकरणे वेदान्तानां मन्त्रिणानां तात्पर्याच्छ्रुत्युक्ततया ब्रह्मणि प्रामाण्यं निरूपितम् । तदसङ्गतम् । सद्विद्यायाः प्रधानागत्वा दिति समन्वयाधिकरणे नाक्षेपसङ्गति र्ग्रहयद्यपि प्रसङ्गति, तथा पीयं प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षप्रदर्शनं नैव व्यक्तीभविष्यतीत्येना गगहाय तत्फलरूपां प्रमाणेन लक्षणे प्रदर्शिते तत् स्तत्परीक्षायाः कर्तव्यतयाऽवसरलक्षणा मतिव्याप्तमिदं लक्षणं मसिद्धं मि त्याक्षेपरूपां सङ्गतिं दर्शय नुत्तराधिकरणं मतारयति उक्तस्येति ॥

आत्मपुल्यशिवशम्भवादियुक्तकारणवाक्यानां सत्तासामान्यवाचित्यदयुक्तसद्विद्याया इव पूर्वपक्षे प्रधानपरत्वसाधवत्त्वाऽभावेन सद्विद्यै वाऽस्याऽधिकरणस्य विषयः, न सर्वाणि कारणवाक्या नीत्याशये नाह छान्दोग्य इति — ईक्षणस्य मुख्यत्वगौणत्वे संशयबीजं मि त्यभिप्रेत्य संशयं दर्शयति इहेति — लोहितादिवर्णानुमितेति — अनुमितशब्दोऽत्र लक्षितपरः । सुखदुःखमोहात्मकतया अनुमेयस्तत्परजस्तमोमयस्य जगत स्तथाविधे नैव कारणेन धवितव्यं मि त्युदाहृतश्रुतेः प्रधानपरत्वसिद्धयनुकूल्युक्ति र प्यनेन सूचिता साङ्ख्यप्रकृते रिति — साङ्ख्यसम्भवाया युक्तिकल्पितायाः प्रकृते रित्यर्थः । तदानुगुण्ये नेति — साङ्ख्य्याः किल अचेतना

रजःसत्त्वयोगा दस्य क्रियाज्ञानशक्तिसंबन्धोऽपि युज्यते, येन जगत्कारणत्व सिद्धिः । अचेतनस्य प्रधानस्य जगदाकारपरिणामो युक्तो, न चेतनस्य परमेश्वरस्य कूटस्थस्य । कारणविकृतिरूपत्वात् परिणामस्य । ततो न्यायतः श्रुत्या च प्रधानमेव जगत्कारणं सत्यदवाच्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

प्रकृतिश्चेतनाभिधिज्ञातजगत्सृष्ट्यादिव्यापारस्वयमेव प्रवर्तते । सैव च बन्धमोक्षहेतुरिति वाणाः स्यान्नुमानसिद्धां प्रकृतिं कारणवाक्या न्यनुवदन्तीति कल्पयन्ति । तदानुगुण्यं सद्भिद्यायां लक्ष्यते । तथाच, मृत्पिण्डाद्यचेतनदृष्टान्तास्तावदचेतनकारणत्वस्यानुगुणाः । ‘तत्तेजोऽसृज’ तैत्ति सृष्टौ स्वातन्त्र्यप्रतिपादनं चेतनाभिधित्तदचेतनं कारणमिति कल्पनस्याऽनुगुणम् । चेतनाचेतनशकुनिबन्धनदृष्टान्तपूर्वकं ‘प्राणबन्धनं हि मोक्ष्यमन’ इति, ‘तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य’ इति च तदेवाऽचेतनं पुरुषस्य बन्धमोक्षयोर्हेतुरिति कल्पनानुगुणं चेत्त्याशयः । ननु, चेतनानभिधित्तस्याऽचेतनस्य क्वचिदपि प्रवृत्तेरसम्भवाद्दचेतनस्य पञ्चकृत्यानुगुणसङ्कल्पवत्त्वरूपं तत्कर्तृत्वं न सम्भवतीति कथं लक्षणस्याऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह रजःसत्त्वेति — अत्रेदं बोध्यम् । लघुः सत्त्वगुणः प्रकाशकार्यः । चलो रजोगुणः प्रवर्तनकार्यः । गुरुस्तमोगुणो नियमनकार्यः । एष्वक्रियत्वात् प्रकाशाख्यज्ञानवृत्तिरूपकार्यजनने स्वयमप्रवर्तमानं सत्त्वं चलो रजोगुणस्तत्र प्रवर्तयति । तच्च गुरुणा तमसा नियम्यमानं भोजकादृष्टमनुमृत्य कस्यचिदेवाऽर्थस्य प्रकाशे प्रवर्तयति । न सर्वत्र । स्वयं च रजोगुणश्चलस्वभावोऽपि तमसा नियम्यमानः क्वचिदेव व्याप्रियते । एवं सत्त्वरजोवृत्तितया त्रिगुणात्मकप्रकृतिष्वर्थो रेव ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोर्विवेकाग्रहणे चेतनधर्मत्वव्यवहारः । एवं च स्वाभाविकज्ञातृत्वकर्तृत्वयुक्तायाः प्रकृतेः पञ्चकृत्यानुकूलसङ्कल्पवत्त्वरूपं निमित्तत्वं जगदाकारेण परिणामक्रियारूपमुपादानत्वं चोपपद्यते इति विद्यत एव तत्र लक्षणस्याऽतिव्याप्तिरिति ॥

नच, चेतनानभिधित्तस्याऽचेतनस्य स्वयमेव कार्ये प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इति वाच्यम् । वत्सविवृद्धचर्यं मूधस्यपयसः स्वयमेव क्षरणदर्शनेन तद्वत्प्रकृतेरपि पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकार्ये प्रवृत्त्युपपत्तेः । न्यायत इति — सुखदुःखमोहात्मकस्य जगतस्तद्धेतुभूतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मकप्रकृतेः कार्यानुसृत्य, मचेतनमृत्पिण्डादिदृष्टान्तानुगुण्यं कार्यलिङ्गेन, कारणानुमानप्रदर्शनानुगुण्यं परमेश्वरस्य परिणामित्वासम्भवश्च न्यायः । श्रुतिः ‘अजा मेका’ । मित्यादिकाया इत्यर्थः । सूत्रगतमशब्दपदं पक्षभूतप्रधानपरतया योजयन्तव्याचष्टे अशब्दमाह मानिकमिति — अशब्दमिति नमः । पर्युदासार्थत्वस्य मत्त्वर्थ्याच्चाप्रत्ययान्तत्वस्य चाश्रयणेन

अशब्द मातृमानिकं प्रधानं न जगत्कारणं सच्छब्दवाच्यं वस्तु, अपितु ब्रह्मैव चेतन, मीक्षतिश्रवणान्, 'त दैक्षान बहु स्यां प्रजाये' गेति । न ह्यचेतने प्रधाने चेतनमर्थ ईक्षतिः सम्भवति ॥

य द्रुक्तं ब्रह्मीं प्रजां जनयन्ती मिति श्रवणा त्वाङ्गाप्रकृता ११ जगत्कारणत्व मिति, त दमङ्गतम । 'चगराव दशिष्या' इति मूत्र हि परमेश्वरकारणिकाया एव प्रकृते बहुप्रजाजनकत्व मि त्युपपादयिष्यामः ॥

रजःसत्त्वरूपतया क्रियाज्ञानशक्तिसंबन्धः प्रधान स्येति य द्रुक्तं त दयुक्तम् । त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृते स्तम्भःपार्थक्येन रजःसत्त्वयोगाऽभावात् । नच तम स्यमिभूते रजःसत्त्वयो रुद्रेके ज्ञानक्रियासंबन्धः प्रधान स्येति वाच्यम् । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृति रित्यङ्गीकारात् ॥

शब्देतद्गुणमानप्रमाणवत्त्व मुच्यते । निषेध्य मध्याह्न्य साध्य दर्शयति न जगत्कारण सत्त्व वाच्य यस्त्विति, अपितु ब्रह्मैव चेतनमिति—पर्यवमानरूपार्थ माह । ईर्ष्यापः 'इक्षितपौ धातुनिर्देश' इति विहितधातुनिर्देशकतिप्रत्ययान्त मीक्षिधातुपर मिति निष्पत्तिर्नाम ईर्ष्या श्रवणा मिति — ननु, सत्त्वगुणवृत्तिविशेषरूप मीक्षणं प्रधान एव सम्भवा द्युज्यत इ त्याशङ्क्य परिहरति नहीति — सत्त्ववृत्तं रजःपरिणामरूपत्वेन तस्या स्वयं चिद्रूपत्वं न सिध्यति । किंतु स्वच्छतया चित्प्रतिबिम्बग्राहकत्वेन ज्ञानव्यपदेश एव गौण इति भावः । पूर्ववाद्यज्ञान श्रुति वक्ष्यमाणपरिहारसारांशेन सङ्गमयति य द्रुक्त मिति ॥

क्रियाज्ञानशक्तियोगा त्प्रकृते स्मादानत्वं पञ्चकृत्यनिर्वाहकत्वं चोपपद्यत इति य द्रुक्तं तदनुष्य निराकरोति रज इति — त्रिगुणात्मिकाया इति — अत्राऽयं भावः । मृत्पिण्डकुलालयोः क्रियाज्ञानव्यक्त्यभावं घटनिष्ठं दर्शनेन केवलशक्त्यात्मना क्रियाज्ञानयोग स्योपादानकर्तृत्वं निर्वाहकत्वं न सम्भवति । नच व्यक्त्यात्मना प्रकृतेः क्रियाज्ञानयोग उपपाद्य सर्वनिर्वाहकत्वं सूरीक्रियत इति वाच्यम् । तमो विना केवलं रजस्सत्त्वयोः प्रकृता बुद्रेकानङ्गीकारेण तदुपपाद नस्याऽशक्यत्वात् । त दङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य परिहरति न चेति, तमसीति — सत्त्वरज स्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः । वैषम्यावस्था महदहङ्कारादिविकृति रिति साङ्ख्या अभ्युपगच्छन्ति । तद्वैपरीत्येन प्रकृतः कारणत्वाङ्गीकारस्याऽयुक्तत्वा दित्याशयः । अथ परमेश्वरस्य परिणा मित्वाऽसम्भवेन जगदुपादानत्वं न सिध्य तीति पराक्तदोषं प्रकृत्यधिकरणवक्ष्यमाणन्याय

कूटस्थस्य परमेश्वरस्य जगदाकारेण परिणामो विकरणे हेतु रिति य दभाणि, त दज्ञानविलसितम् । नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छक्ति विशिष्टस्य परमेश्वरस्य कारणत्वं, नामरूपविभागार्हस्थूलचिदचिच्छक्तिविशि ष्टस्य कार्यत्व मिति वदता मस्माकं तत्प्रसङ्गाभावात् ॥

ननु, 'स देव सोम्येद मग्र आसी देक मेवाऽद्वितीय' मित्यादिना सद्रूपं वस्तु निर्विशेष मेवाऽवधारणा दवगम्यते । कारणावस्थ मेत त्कथं सूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्ट मित्युच्यत इति चेन्न । स देवे त्यवधारणेन न विशेषनिषेधः, किं त्वसत्कारणत्वनिषेधः । 'अस द्वा इद मग्र आसीत्, ततो वै स दजाय' तेति श्रवणा दसत्कारणत्वस्य भ्रान्तिप्रसक्तिसत्वात् ॥

किंच, 'सदेव सोम्येद मग्र आसी देक मेवाऽद्वितीय' मित्यत्र कथं निर्वि शेषत्वं ब्रह्मणः ? आसी दिति हि क्रियाविशेषः । अग्र इति हि काल विशेषः । एक मेवे त्यवधारण मधिष्ठात्रन्तरनिषेधपरम् । अद्वितीय मिति

प्रदर्शनेन परिहरति कूटस्थ स्येति — सद्विद्याप्रतिपाद्य मुपादानत्वं शक्तिद्वारक मपि पार मेश्वर मेवाऽवगन्तव्य मीक्षतिलिङ्गानुरोधा दिति हृदयम् । ननु, भवता ब्रह्मणः स्थूलसूक्ष्मचिद चिच्छक्तिविशिष्टत्व मभ्युपेत्य सद्विद्यागतसत्पदवाच्यत्वं प्रसाध्यते, त न घटते । सकलभेदवस्तु प्रत्याख्यानपरसदेवेत्यवधारणविरोधात् । तदनुरोधेन तस्याऽखण्डविशेष्यमात्रपरताया अवश्याङ्गी करणीयत्वा दिति तदस्थः शङ्कतं नन्विति — इह ताव त्सदेवे त्यवधारणविरोधो न विद्यते । तस्य श्रुत्यन्तरे ष्वापाततः प्रतिपन्नासत्कारणत्वनिषेधमात्रपरत्वा दि त्याह सदे वेति ॥

ननु, सदिति पदेनै वाऽसत्कारणत्वनिषेधो लभ्यते, पुनः कि मवधारणेन फल मित्या शङ्काह किंचेति — अत्राऽय माशयः । अत्रैव वाक्ये आसी दिति सत्तारूपक्रियाविशेषस्य, अग्र इति कालविशेषस्य च श्रवणा दवधारणेन सकलविशेषाणां निषेधस्याऽनुपपन्नतया सत्पदसिद्धा सत्कारणत्वव्यावृत्त्यनुवादेनाऽवधारणस्य तद्वाङ्मयत्व मेवाऽवशतोऽङ्गीकार्यम् । तेन सदसद्विषय श्रुत्योर्बलाबलनिर्णयो लभ्यत इति । एव मेव एक मेवे त्यत्रा प्येवकार एकत्वोक्तिसिद्ध स्यादधिष्ठा त्रन्तरनिषेधस्याऽवधारणेन स्थिरीकरणार्थ मे वेत्याह एक मेवेति — अद्वितीय मिति पदेनाऽप्युपा दानान्तरनिषेधेन परमेश्वरस्यैव सकलजगदुपादानत्व मुच्यत इत्याह अद्वितीय मिति — एवं च

जगदुपादानत्वं सुध्यते । अत एव सर्वज्ञ गन्तव्यशक्तिविशिष्टं च । त्रयं सर्वं ज्ञत्वं, सर्वशक्तित्वं विशेष मन्तरेण जगदुपादानकारणत्वं ब्रह्मणा मनति ? अथवा प्रकृतिप्रत्ययात्मकस्य सत्पदस्य नैकानुपपत्तिर्युक्तम् । प्रकृत्या प्रत्ययेन च सत्पदस्य वस्तुद्वयप्रतिपादनपरत्वात् । तथाऽभियुक्तगुक्तिः,

शक्तिः शिवश्च सच्छब्दप्रकृतिप्रत्ययोदितौ
तौ ब्रह्म सामरस्येन रामस्तजगदात्मकौ ॥

इति स्थूलसूक्ष्मचिदचित्पञ्चरूपशक्तिविशिष्टः परमेश्वर एव कार्यकारणरूपः सत्पदविषय इति निर्णयः ॥

पुन राशङ्क्य परिहरति ॥

गौणं चैवात्मशब्दात् ॥ १-१-६॥

ईक्षते चेतनधर्मस्याचेतने प्रधाने योगाभावाच्चेतनमेव परं ब्रह्म सत्पदवाच्यं कारणमिति प्रतिपादितं तदसङ्गतमेव । ‘तच्चेज्जेक्षत’,

एकमेवाऽद्वितीयमिति विशेषणद्वयेन ब्रह्मणः सकलजगन्निमित्तोपादानरूपोपायकारणत्वं प्रतिपाद्यते । तेन तन्निर्वाहकतया ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिध्यतीत्यत्र न किमपि पदं कस्यापि विशेषस्य निषेधकं द्रियते । एवं प्रकृतवाक्यगतपदान्तरसामर्थ्यपर्यालोचनयापि सत्पदं सविशेषपरमेवेति सिध्यतीत्याह अत एवेति — एतन् ‘एकमेवाऽद्वितीय’मिति पदत्रयेण ब्रह्मणः सजातीयविजातीयस्वगतत्वरूपस्त्रिविधोपि भेदो निषिध्यत इति यः परेषां मुख्योपः स निर्मूलितः । सजातीयस्य जीवस्य, विजातीयस्य जडस्य, स्वगतस्य ज्ञानानन्दादिरूपस्य च विंशत्यस्य दुरपलपत्वेन तादृशार्थभ्याऽनर्थत्वाऽवसायात् । सत्पदस्य सविशेषपरत्वसिद्धिं प्रति पदान्तरसामर्थ्यपर्यालोचनापर्यन्तमपि न गन्तव्यम्, तत्सामर्थ्यपर्यालोचनयैव सिध्यतीत्याह अथ वेति ॥ प्रकृतिभागः सत्ता प्रत्ययभागस्तदाश्रयं चाभिव्यक्तितीति सत्पदस्य विशिष्टपरत्वमवश्यमित्यर्थः । तत्र विशेषणीभूता सत्ता चिच्छक्तिरेवेत्यभियुक्तोक्तिसम्मतं दर्शयति तथेति — तौ शक्तिशिवौ विशिष्टरूपेण ब्रह्म । नतु विषेयमात्रं विशेष्यमात्रं वेत्यर्थः । सिद्धमर्थं निष्कृत्य दर्शयति स्पूलेति ॥

तदसङ्गतमेवेति — परमेश्वरस्य निर्विकारत्वादीक्षणं तस्य धर्म इति नोरीकर्तुं

‘ता आप ऐक्ष’ न्तेत्यादि ष्वचेतनेऽपीक्षति र्थे गौणः श्रूयते, तथा प्रधानेऽपि गौण इति चेन्न । चेतनवाचिन आत्मशब्दात् । ‘स देव सोम्येदमग्र आसी’ दित्याद्याभ्य उपसंहारे स आत्मा तत्त्व मसीति श्रवणात् तेजःप्रभृति ष्वपि न गौण मीक्षतिश्रवणं तत्तदात्मतया परमेश्वरस्य चेतनस्याऽनुवृत्तेः ॥

नन्वीक्षतिश्रवणं गौण मध्युपे त्याप्यचेतनं प्रधानं मद्रूपं जगतः कारणमिति वक्तुं न शक्यम् । तस्य चेतनत्ववाचिन आत्मशब्दादिति निरूपितम्

भवतु नाऽत्मशब्द स्याच्चेतनं प्रधानं मर्थ इति, भवति तु चेतनस्य जीव स्याऽत्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यम् । ततो जीव एव चेतनो जगत्कारणं सद्रूपमित्यत आह ॥

युज्यत । किंतु तत्परिणामिन्याश्चिच्छक्तेरेव । न हि परमेश्वरे चिच्छक्तेरिव तद्धर्मस्यापि व्यवहारो युज्यत इति वक्तुं युक्तम् । तथा सति सकलजगच्छरीरके तस्मिन् शक्तेरिव सुखी दुःखीत्यादिव्यवहारस्यापि मुख्यत्वप्रसङ्गात् । एवं च प्रधान इव परमेश्वरेऽपि मुख्य मीक्षणं न सम्भवतीत्येवकाराशयः । नच परमेश्वरे प्रधाने च मुख्येक्षणाऽसम्भवे कथं प्रधान एवाऽमुख्य मीक्षण मङ्गीकार्यमिति बोध्यम् । अचेतनरूपप्रायपाठानुरोधेन प्रधान एव तदम्युपगमस्योचितत्वादि त्याह त तेज इति — ‘तत्तेज ऐक्षत’, ‘ता आप ऐक्ष’ न्तेत्यादि ष्वचेतने पीक्षणं श्रूयते । अचेतने चेतनधर्मस्याऽसम्भवा चेतनधर्मत्वाश्रयणेन गौण मे वाऽङ्गीक्रियते । एवं प्रधानेऽपि भवतु । यदि तस्य गौणत्वमनङ्गीकृत्य चेतन एव तत्समन्वीयेत, तर्ह्यचेतनप्रायपाठो भज्येत । तस्माद्विशत ईक्षणस्य गौणत्वमेवाऽङ्गीकृत्य प्रधान एवाऽन्वयो युक्त इति भावः ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते नन्विति — आत्मशब्दवाच्यत्वमिति — आत्मशब्दप्रतिपाद्यत्वं जीवस्य मुख्यं भवतीत्यर्थः । नच जीवस्य सर्वं प्रत्यात्मत्वं न सम्भवतीति जीवपरत्वं न युज्यत इति वाच्यम् । ‘ऐतदात्म्य’मिति तद्धितयत्प्रत्ययान्ततया सा मिदं प्रकृतसद्रूपात्मसम्बन्धीत्येतदर्थपरत्वात् । नाऽपि ‘स आत्मा’ इत्यनेनाऽपि तत्प्रतिपाद्यते, तत्र सर्वस्येति विशेषणाऽश्रवणात् । प्राचीनवाक्यगतस्य तस्याऽनन्वयित्वात् । एवं च चेतनाचेतनसाधारणेन सच्छब्देनोपक्रमस्य विशेषपर्यवसानाकाङ्क्षायां स आत्मे त्युक्त्यैव चेतनरूपविशेषे पर्यवसानं

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ १-१-७ ॥

रासपदवाच्यतरुनिष्ठस्य माशु उपदिश्यते । ‘तस्य तावदेव निः’ आद्य
न द्विमेदयेऽन्य मपत्य’ इति । तस्मात् प्रधानं जीव श नाऽन्य गताद्विषयः ।

शिष्यति । नन्वेवं ‘म आत्मे’ त्पुनः स जगत्कारणभूत आत्मा क इ त्याकाङ्क्षाया ‘त त्व
ममी’ त्पुनःसहारा त्मबोध्यः श्वेतकेतु र्व स आत्मेति गर्थवस्ये । ॥ ७ ॥ न च बहुभवनसकल्लक्षण
मीक्षणं नेजस्सुष्ट्यादिकं च तदनुभवबाधितं तेन बोद्धुं गशक्त्य मितिचे दुन्यतं । सर्गाद्यन्तः
वृत्तान्तस्य अनेकजन्मव्यवहितस्य विस्मरणमम्भवा द्वाधम्याऽभिज्ञः ॥

‘बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
ता न्यहं वेद सर्वाणि न त्व वेत्य गरन्तप । ॥

इति गीतांक्तरीत्या शिष्येण विस्मृतम्यापि तद्वृत्तान्तस्य मर्थज्ञेन गुरुणा उपदेष्टुं शक्यत्वेन
जीवपरत्वे न कापि विप्रतिपत्ति रिति पूर्ववाद्याशयः ॥

तस्मात् न प्रधानं जीव श्वेति प्रधानपरत्वशङ्कानिराकरणार्थमुक्तयन्तरपरं णाऽनेनैव
सूत्रेण आत्मश्रुत्यादिमूलजीवपरत्वशङ्कानिराकरणं मपि सिध्य तीत्याशयेन जीवपरत्वशङ्का
सूत्रावतारिकायां दर्शिता । ननु सूत्रस्य जीवपरत्वशङ्कामात्रनिराकरणार्थस्य मि त्याशयेन जीव
श्वेति चकारेण सूचितम् ॥

प्रकृतसूत्रेण निराकार्या प्रधानपरत्वशङ्का त्वेऽपिधा — यथा ईक्षतिव तात्मशब्दोऽपि
गौण एव । ‘ममाऽत्मा भद्रसेनोऽयम्’ ‘मम प्राण इदं धनम्,’ ‘मम चक्षु रयं पुत्र’ इत्यादि
प्वात्मादिशब्दानां गौणप्रयोगस्य दृष्टत्वात् । जीवानां सकलपुरुषार्थनिदानस्य प्रधानस्य ता न्प्र
त्येवं निर्देशहेतुतया ‘सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजा’ इति तत्रत्यवाक्यानुरोधेन ‘ऐतदारम्य
मिदं सर्वं’ मिति सर्वशब्दस्य जीवसामस्त्यपरत्व स्योपपन्नत्वा दिति । ननु प्रकृतिनिष्ठस्य मोक्षो
नास्तीतिचे न । प्रकृतिज्ञानन्मोक्षसिद्धेः साङ्गै रङ्गीकृतत्वात् । तथा च,

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते यथा नृत्तान्,
पुरुषस्य तथाऽत्मानं प्रकाशय विनिवर्तते तथा प्रकृतिः ॥

प्रकृतेः सुकुमारतरं न कश्चि दस्तीति मे मति र्भवति
या दृष्टाऽस्मीति पुन र्न दर्शनं मुपयाति पुरुष स्य ॥ इति

प्रधानकारणवादिना मपि साङ्ख्यानं तन्निष्ठस्य मोक्षो नाभिमतः, त्याज्यत्वात् । नच जीवनिष्ठस्य निषेधात् । ‘शिव एको ध्येयः शिवङ्करः सर्वं मन्यत इत्यज्येति ॥

अत आह साङ्ख्यानं मपीति — अत्राऽगं भावः । सूत्रं तन्निष्ठं स्येतिपदेन तद्वेदनमात्रं नोच्यते । किंतु स्वात्मतया तदुपासनम् । कथं ‘तत्त्वमसीति’ श्रुतकेतुं प्रति सत आत्मतामुपदिश्य, ‘आचार्यवा न्पुरुषो वेदेति तद्वेदनोपायं मुक्त्वा ‘तस्य ताव देव चिर’मिति तद्वेदनवतः पुरुषस्य तावा नैव विलम्बः, यावत्प्रारब्धकर्माधीनशरीरं न विमोक्ष्यते, तत् स्तद्धिमोचना नन्तरं ब्रह्म सम्पद्यत इति । ‘अस्माच्छरीरा त्समुत्थाय परंज्योतिर्यस्य’ इति वाक्यान्तरं सिद्धशरीरविमोक्षपूर्वकब्रह्मसम्पत्तिरूपफलश्रवणात् । तस्याऽपि वेदनस्य ‘आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ इत्यादिश्रुत्यन्तरानुसारेणोपासनारूपत्वं भवगम्यते । ननु साङ्ख्यमतं बुद्धिरूपमापद्य संसरन्त्यां प्रकृता वसङ्कोदासीनसाक्षिरूपस्य पुरुषस्य स्वात्मतया वेदनं भ्रान्तिरूपमस्ति । पूर्णं वर्षसहस्रान्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका’ इति वचनसिद्धे सावधिकं तदुपासनं न प्यस्तीति प्रधानपक्षेऽपि सूत्रं सङ्गतमिति चेन्न ॥

मुक्तिफलकस्य स्वात्मतया प्रकृत्युपासनस्याऽविद्यमानत्वात् । प्रत्युत तन्मते प्रकृतिविविक्तत्वेनाऽसंसारिस्वभावस्यात्मदर्शनस्यैव मोक्षजनकत्वाम्युपगमाच्च । तथा च,

तस्माच्च बध्यते नाऽपि मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित्
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण
एवं तत्त्वान्यासा न्नाऽस्ति न मे नाऽहं मि त्यपरिशेषम् ॥

अविपर्यया द्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्
तेन निवृत्तप्रसवा मर्थवशात्सत्स्वरूपविनिवृत्ताम् ॥

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवद्वस्थितः स्वस्थः ॥ इति

तस्मात्साङ्ख्यमते प्रकृतिनिष्ठस्य मोक्षो नास्तीति सिद्धम् । एतेन तत्त्वमसीत्यादिवचनं ‘ममाऽत्मा भीमसेन’ इत्यादिव दर्थवाद इति शङ्का निरस्ता । अथ तत्त्वमसीति जगत्कारणस्य जीवस्यैवोपासनं मोक्षहेतुतयोपदिश्यत इति शङ्कां निराकरोति नचेति — निषेधान्मोक्षार्थं शिवातिरिक्तस्योपास्यत्वनिषेधादित्यर्थः ॥

पुनरपि स्पष्टहेतुमाह प्रधानान्वयान्वये ॥

हेयत्वाऽवयवनां च ॥ १-१-८ ॥

यदि प्रधानमवयवविशेषं, तदाऽपि हेयत्वमेवावयवम् । तस्य
मसीति मोक्षहेतुतया हेयत्वमुच्यते । नतो न प्रधानमिति युक्तम् ॥

किं न प्रधानमपि किं न हेतुः ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ १-१-९ ॥

इतश्च न प्रधानं सत्पदवाच्यम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा
विरोधात् । सत्पदवाच्यतत्त्वज्ञानेन तत्कार्यतया सकलचेतनाचेतनयस्तु

उत्तरसूत्रमवतारयति पुनरपीति ॥

तत्त्वमसीति न वस्तुगत्या सत् आत्मत्वगुणदिश्यते । किंतु स्थूलताराया मूलवत्त्वात्मता
मिव । ततः प्रधानस्य सत्परत्वेऽपि सत् आत्मत्वोपदेशः सुसङ्गत एव । त्यागशङ्कापरिहारण
पूर्वोक्तहेतुविशदीकरणार्थं हेतुं दर्शयतीत्यर्थः । स्पष्टं सीति तत्करोतीति अन्तात्पनाद्यर्थः ॥

यदीति — तत्त्वमसीत्यत्र स्थूलरन्ध्रतीन्यायेनैव सदात्मकत्वं मयिमन्येत, तर्हि तस्य
स्थूलताराया मिव त्याज्यत्वं मेव निगद्यते । नहि तथा निगद्यते । किंतु मोक्षमाधकत्वेन हेयत्व
मेव निगद्यते । तस्मात्सत्पदं प्रधानपरं न सत् सीति युक्तमिति भावः । तदात्मत्वं नैवोप
देशपरिसमापनेन तस्य याथार्थ्यमेव सिध्यति, नतु स्थूलरन्ध्रतीन्यायानुसंगेन मिति हृदयम् ।
पूर्वसूत्रं समागतोपदेशावशात् तच्छब्दोऽनुपपन्नः पष्ठमन्ततया निषिद्धिर्भवति । ततश्च, तस्य
सदात्मत्वस्य हेयत्वावचनादिति सूत्रार्थः । चकारः पूर्वसूत्रेणैकवाक्यताकरणार्थः । न केवलं
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् प्रधानं सत्पदवाच्यम् । किंतु तत्त्वत्वावचनसमुच्चितादित्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति किंचेति — एवं सद्विद्यायाः प्रधानपरत्वं साधकभावं प्रदर्श्य तत्र
साधकमस्तीत्याह विरोध इति ॥

सर्वविज्ञानेति — येनाऽश्रुतं श्रुतं सत् सीति प्रतिज्ञा सर्वविज्ञानविषया, श्रुतादिपदानां
मर्थसङ्कोचे कारणाऽभावात् । ‘कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वं मिदं विज्ञातं भवतीति वाक्यान्त
रेवाध्यायः ॥’ नतु ब्रह्मपरत्वं इव प्रधानपरत्वेऽपि कार्यकारणयो रभेदात् प्रकृतिविज्ञानेन तत्कार्य
भूतसर्वप्राकृतवस्तुविज्ञानं सम्पद्यत इत्याशङ्क्याह सकलचेतनाचेतनेति — अत्राऽयं भावः । प्रधान

विज्ञातं भवतीति 'येनाऽश्रुतं श्रुतं भव' तीत्यादिना प्रतिज्ञायते । प्रधानकारणत्वे विरुद्धमेतत् । चेतनस्य प्रधानकारणकत्वाऽयोगात् ॥

प्रधाने कारणे ज्ञाते जाड्यविकारास्पदं तत्कार्यं मिदं सर्वं ज्ञायते । यथा मृदि ज्ञातायां तत्कार्यं घटादिकम् । अतः कोत्र विरोध इत्याशङ्क्याह ॥

स्वाप्ययात् ॥ १-१-१० ॥

इतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् । 'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि, यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्व मपीतो

स्याऽचेतनतया कारणभूततद्विज्ञानेन तत्कार्यभूतजडवर्गविज्ञानं सिद्धेऽपि चेतनजातस्याऽविदिततया सर्वविज्ञानं न सम्भवति । तत्तद्विरोधः समापद्यत इति । ननु सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चेतनाचेतनविषयत्वं न सिध्यति । मृदटादिदृष्टान्तानुरोधेनाऽचेतनविषयतयैवाऽवगम्यमानत्वादिति चेदुच्यते । 'असङ्कोचेन सर्वविषयत्वे सिद्धे सङ्कोचेन यत्किञ्चिद्विषयत्वमन्याय्य' मिति न्यायेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सकलवस्तुविज्ञानविषयैवेति सिध्यति । ततश्च सूक्ष्मसकलचिद्विस्तुविशिष्टब्रह्मरूपे श्रुत्यन्तरसिद्धे कारणे सत्पदवाच्येऽङ्गीकृते सर्वमपि चेतनाचेतनात्मकं वस्तुस्थूलरूपवैशिष्ट्येन सत्कार्यकोटावन्तर्भवतीत्यसङ्कोचेन यथाप्रतीत्युपपद्यते । अयं साङ्ख्यसम्मतप्रधाने कारणे सत्पदवाच्यतयाऽङ्गीकृते तु चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात्सर्ववस्तुविषयतयाऽसङ्कोचेन प्रतीता सा विरुध्यते इति भाष्याशयः ॥

सुप्नान्तरं भवतारयति प्रधाने कारणे इति — इह सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां जडमात्रपरत्वेन सङ्कोचेऽभ्युपगम्यमाने निष्कारणः सङ्कोचो न युक्त इति दोषोऽनेन सूचितः । इतश्चेति पूर्वहेतुं सिद्धवत्कृत्य स्वाप्ययो हेत्वन्तरत्वेन विव्रियते ॥

सद्विद्याप्रकरणे स्वपितिनामनिर्वचनं श्रूयते स्वप्नान्तमित्यादि — तस्यार्थः — स्वप्नान्तं सुषुप्तं, मे मत्तः बोधयतो विजानीहीति पदस्य इत्युवाचेति पूर्वेषु सम्बन्धः । इदं शिष्यावधानसम्पत्त्यर्थं मुद्दालकस्य वचनम् । सुषुप्तिस्वरूपप्रतिपादनप्रकारो यत्रैतदित्यादिः । यत्र यदा, पुरुषः पुरुषस्य, एतत्स्वपितिनाम स्वपितीत्येव तन्नाम भवति, यस्या भवत्यायां स्थितमेतत्स्वपितीत्याक्षत इत्यर्थः । तदा सता सदेव सोम्येति प्रस्तुतेन सम्पन्नः सङ्गतो भवतीत्यर्थः । तस्याः सङ्गतेः सति स्वरूपत्वबोधनार्थं स्वपितिनामनिर्वचनं क्रियते स्वमपीत इति — अपिपूर्वं इति

भवति तस्मादेनं स्वापिनी त्याचक्षते" इति तन्मास्य तेनमस्य मनो भाष्यस्य
स्वाप्ययवचनात् । अथः प्रत्ययः । अतएव प्रमाणेन तन्मास्य तयो न भूयः
ततो न प्रधानं स दित्युच्यते ॥

ल्यार्थः । पुरुषः स्वशरीरके क्राणि लीनो भवतीत्यर्थः । अर्गिनं सङ्गीतं । अर्गीणां । तस्मात्
स्वाप्ययवचनवृत्तिनिमित्तात् पुन स्वपि तीत्याचक्षते तद्विषय इत्यर्थः । ननु तन्मास्य तेनमस्य
धानो निष्पन्नः स्वपितिशब्दो, नतु स्वशब्दोऽप्यपदा दपीति रितेनेन । अशनायादित्येव । तन्मास्य
वादत्वात् । अत्र न मपीतो भवतीति स्वाप्ययवचनात् प्रधानं सत्पदवाच्यं न भवतीति हेतुं
योजयति इति श्रुत्यादिना स्वाप्ययवचना दित्यन्तेन ॥

ननु इण गता इति धातो निष्पन्नोऽप्ययशब्दः प्राप्त्यर्थः । ननु तन्मास्य तन्मास्य
अप्ययः प्रत्यय इति — प्रमवाप्यया वित्युत्पत्तिल्यगोः प्रयोगदर्शनादिति भावः । ननु प्रधानं
सत्पदवाच्येऽपि स्वाप्ययवचनं न विरुध्यते । स्वपदं स्वात्मीयान्वित्वात् । नच प्रधानस्य जीवं
प्रत्यकारणत्वेन तत्र ल्यो न सम्भवतीति शङ्क्यम् । ब्रह्मणोऽपि तयाविवर्त्तने तदसम्भवादोपस्य
समानत्वात् । जीवस्याऽनादितया तं प्रति ब्रह्मणोऽवधारणत्वेन तत्र जीवस्य घटा इत्यस्याऽसम्भ-
वात् । तस्मात् सत्पदस्य प्रधानपरत्वेऽपि स्वाप्ययवचनं मुणपद्यत इत्याशङ्क्याह अर्गिनं
प्रधान इति — अत्रास्य माशयः । यस्मिन्पुरुषे मापिनिनामं तद्युपक्रमः नच मपीतो भवतीति
पर्यन्तः वाक्यार्थः स्वपितिनामनिचनार्थवादापस्तुतं स्वाप्ययं निरूपयितुं प्रवृत्त इत्युपक्रमोप-
संहाराभ्यां गवगम्यते । तत्र यदि 'सता भाम्य तदा सम्पन्नो भव'तीतिगम्य स्वविवरणरूपता
ज्ञापनेन स्वपदस्य सद्विषयताज्ञापनार्थं न स्यात्, तर्हि तत्प्रकृतानुपपत्तौ भवति म्यात् । तस्मात्
तत्सम्पत्तिवाक्यस्य स्वाप्ययविषयोपक्रमोपसंहारमध्यनियेनसामर्थ्येन स्वपदमत्यङ्गोऽप्यय-
त्वावश्यभावे सति जीवस्याऽकारणं प्रधाने ल्याऽनुपपत्तौ तस्य सत्पदवाच्यत्वाऽऽप्ययगमं स्वाप्य-
यवचनस्याऽनुपपत्तिरवश्यैव । नन्वेवं तस्य ब्रह्मण्यपि ल्यो नोपपद्यते, तदकारणत्वमीक्यते । अतः
सूक्ष्मावस्थे स्वस्मिन्नेव ल्योऽभ्युपगन्तव्यः स्यादिति चेन्न । जीवशरीरकस्य ब्रह्मणो जीव-
द्वारेणाऽपृथक्सिद्धतदाश्रयतया सूक्ष्मावस्थजीवं प्रति सूक्ष्मावस्थजीवस्येन तदुपादानकारणत्वेन
तत्र जीवल्यस्योपपत्तत्वात् । नयैव मत्यन्तभिरन्यो जीवब्रह्मणोः कार्यकारणभावे कार्यकारणा-
नन्यत्वमङ्गेन तदनन्यत्वसूत्रं व्याकुप्येदिति वाच्यम् । नख लवनन्यत्वं । नाम भेदाभावः । किन्तु
लम्बकर्णं देवदत्तं तद्वद्विषयं पृथगवस्थिते रभावः । स तु जीवब्रह्मणोऽप्येऽपि नीलवदनं दद्युत
सिद्धत्वा न लुप्यते । नीलवद्व्यो रद्युतसिद्धिं गुणगुणिभावेन जीवब्रह्मणोऽप्यु शरीरशरीरिभावे
नेति विशेषः । आरम्भणाधिकरणेऽप्येव मेव कार्यकारणानन्यत्वं भाष्यकृत् तोषपादयिष्यत इति
तत्रैव विस्तारः । एवं जीवस्य ब्रह्मणि ल्यसमर्थन एव 'सता सम्पन्नः, स्व मपीतः, प्राणवन्धनं हि

सच्छब्देन परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते, न प्रधान मित्याह ॥

गतिसामान्यात् ॥ १-१-१॥

यथास्या मुपनिषदि सत्पदस्य परमेश्वरवाचित्वेन गतिः, तथा श्रुत्यन्तरेऽपि समाना । ‘पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः’ इत्यादौ । अतः सत्पदवाच्यः परमेश्वरः ॥

व्यक्त मे वास्या मुपनिष द्यात्मनः सर्वोत्पत्तिः श्रूयन् इत्याह ॥

सौम्य मनः, सति सम्पद्य, सत आगम्य’ इत्यादि प्वप्येतृस्यानयो भेदव्यपदेशाः सङ्गच्छन्ते । ‘प्राज्ञं नात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं वेद नाऽन्तर’ मित्यादिश्रुत्यन्तरैकार्थ्यं म प्युपपद्यते । नहि तत्रापि सम्परिष्वक्तशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वं वक्तुं शक्यम् । ‘सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो भेदे’ नेति सूत्रेण प्राज्ञजीवयो भेदस्य राद्धान्त्यिष्यमाणत्वात् । ननु यदि जीवस्य भिन्नपि ब्रह्माणि लय इष्येत, तर्हि प्रधाने पीष्यताम् । ब्रह्मण इव तस्यापि जीवद्वारा तदवस्थाश्रयत्वकल्पनेन तदुपादानत्वोपपादनस्य शक्यत्वा दिति चे दुच्यते । चेतनस्य ब्रह्मणो जीवं प्रति शरीरित्वं ‘यस्यात्मा शरीर’मिति श्रुतिसिद्धम् । तेन ‘यथा सुदीप्ता त्पात्रका द्विस्फुलिङ्गा स्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षरा द्विविधा स्सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवाऽपि य’न्तीति श्रुतिसिद्धं जीवोपादानत्व मुपपादयितुं शक्यम् । न त्वशब्देनाऽचेतनेन प्रधानं नेति विशेषा द्योक्तमेव युक्तम् ॥

अनन्तरसूत्रं भवतारयति सच्छब्देनेति — प्रकृतस्य सत्पदस्य तत्प्रकरणगतै रीक्षत्यादिभिर्यथा परमेश्वरो वाच्य स्तथैव श्रुत्यन्तरगतविवरणेनापि स एवेत्यनन्तरसूत्रेण बोध्य तीत्यर्थः ॥

गतिसाम्या दित्यर्थः । तदेव दर्शयति यथेति ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयति व्यक्त मेवेति ॥

ननु श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मणः कारणत्व मस्तु तदप्रतिक्षिप्यैव सद्विद्याया कल्पभेदे प्रधानस्य कारणत्व माम्नायते । एवं च प्रकरणान्तरे ब्रह्मकारणत्वश्रवणा न सद्विद्यायाः प्रधानकारणपरत्वं न हीयत इत्याशङ्क्याह व्यक्तमेवेति — अस्याऽय माशयः । छान्दोग्ये सद्विद्यानन्तरं भूमविद्या प्रस्तुता । सा च सद्विद्यायां सच्छब्दोक्तस्यैव कारणस्य विशेषान्तरोपदेशाय प्रवृत्ता कथ मिति चे त्सद्विद्यायां ‘त त्सत्यं स आ’त्येति नवकृतोऽभ्यस्तस्य सत्यशब्दस्य ‘तस्या मेष तु वा अतिवदति यः सत्येनाऽतिवद’तीति प्रस्तुत एवात्मनि प्रयोगात् । तस्मा द्विद्याद्वयाप्येकार्थकत्वा त्सद्विद्याया न प्रधानकारणत्व माख्यायत इति पूर्वपक्षशङ्का परिह्रियत इति ॥

श्रुतं च ॥ १-१-१२ ॥

अत्रापि आत्मनः 'प्राण आत्मत आकाश' इत्याख्य आत्मान एवेदं सर्वं मिति श्रूयते । ततो जगत्कारणत्वेन गताद्वैतं ब्रह्मैव, न प्रधानं मिति सिद्धम् ॥

इति ईश्वरव्यवहारः

—*—

भूषणियायां 'तस्मिन् शोक मात्मनि' इत्यात्मोपासननिरूपणं गुपकस्य तद्वत्त्वात् 'आत्मतः प्राण आत्मत आकाश' इत्यादिना प्रागुपास्यत्वं नोपक्रान्तस्य नामादिप्राणपर्यन्तस्य वस्तुजातस्य प्रकृता आत्मन उत्पत्ति मृत्तवा 'आत्मन ए वेदं सर्वं' मिति सर्वस्यापि जगत् उत्पत्ति निरूपणे नोपसंभूतं तत्समानायां सद्विद्याया मपि कारणत्वं नाम्नात सत्यद्वैतं ब्रह्मैव भवितुं मर्हति, न प्रधानं मित्यर्थः । सिद्धं मि त्यधिकरणार्थं उपसंह्रियते ॥

इदं अधिकरणं शुद्धाद्वैतिनां पक्षे न सङ्गच्छते । तथाहि, अत्र ईश्वरं अतनधर्मतयाऽचेत नस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपिच्यते । परपक्षे जगतो भ्रान्तिमिद्वैतयाऽचेतनस्याऽपि स्थाण्वादे ब्रह्माधिष्ठानत्वसम्भवेन नैत त्प्रतिषेधं युज्यते । नच गौणत्वात् न व्याश्रितुं शक्यम् । गौणं चैदिति प्रतिषेधात् । तस्मा अपोक्तं युक्तम् ॥

एवं श्रीभाष्यकृतः पक्षेऽपि । तथाच, तेन 'श्रुतत्वा च' इतिसूत्रविवरणे 'न तस्य कश्चि त्यति रस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाभिप्रायिणं न चास्य कश्चि ज्ञानिता न चाधिप' इति श्वेताश्वतरोपनिषन्मत्र उदाहृतो ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वोपादनाय । मन्त्रोपनिषदः शिवमहेश्वराद्यनितरसाधारणश्रुतिशतैः शैवत्वसम्प्रतिपत्त्या पाञ्चगव्यपरासु सुचाण्डादिषु ब्रह्म लक्षणाऽलम्बा दशशत स्तदाश्रयणेन स्वाभिमतसिद्धान्तस्य भङ्गा दित्यलम् ॥

इति ईश्वरव्यवहारः

—*—

अथ आनन्दमयाधिकरणम् ६

इह ब्रह्मलक्षणस्य जगत्कारणत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्य तान्त्रिके प्रधानेऽतिव्याप्ति मा शङ्क्य चेतनत्वादिहेतुना यथा तस्मिन् प्रतिव्याप्तिर्न भवति तथा निरूपितम् । अचेतनं प्रधान इव चेतनेपि जीवे तन्नातिव्याप्तमिति वक्तुं अधिकरणान्तरं मारभ्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १-१-१३ ॥

‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः’ इत्याख्य ‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तरात्माऽनन्दमयः’ इति कश्चिदाकाशादिसर्वभूतकारणत्वे नाऽन्नमयादिकोशकञ्चुकान्तरनिगूढात्माऽनन्दमया इत्यानन्दवल्यामाप्नायते ॥

अत्राऽनन्दमयात्मा जीवो वा ? परमेश्वरो वेति सन्देहः ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ६

पूर्वाधिकरणे सद्विद्यया प्रधाने ब्रह्मलक्षणं जगत्कारणत्वं प्रतिव्याप्तमिति शङ्कायां निरस्ताया मप्येवमेव आनन्दवल्या जीवकारणत्वाऽतिव्याप्तिर्निरस्यत इति दृष्टान्तसङ्गत्या अनन्तराधिकरणं भवतारयति इहेति ॥

ननु, ‘अन्योन्तरात्माऽनन्दमयः’ इति श्रूयते । तस्य जीवत्वेऽपि तस्मिन्कारणत्वाऽश्रवणात् । ‘आत्मन आकाशः’ इत्यादिना प्राङ्निरूपितस्य कारणत्वं स्यादन्नमयादिषु पर्यवसानासम्भवा दुत्तरोत्तरमात्मान्तरप्रतिपादनात् तत्र तदपर्यवसाने आनन्दमयप्रतिपादनान्तरमपि ‘ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा’ इति ततोऽन्यस्य तत्प्रतिष्ठारूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनेन तत्पर्यवसानं स्यादुक्तत्वादि त्याशङ्कां निराकृत्य आनन्दमये कारणत्वपर्यवसानं दर्शयितुं ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः’ इत्यादि ‘निगूढात्मे’त्यन्तं प्रतिपादितम् । अत्रायमाशयः । उपक्रमे आकाशादिसर्वप्रपञ्चकारणत्वेनाऽऽत्मा निगदितः । तन्निर्धारणार्थं ‘स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः’ इत्यादि । नहि तत्र स आत्मा अन्नमय इति वक्तुं युक्तम् । तस्याऽऽकाशादिक्रमेण तत्सृष्टाजविकारार्थत्वात्मानात् । ‘अन्योन्तरात्मा प्राणमयः’ इति तदाम्यन्तरात्मान्तरश्रवणाच्च । तत एव न प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमयो वा । अतः स्थूलारुन्धतीन्याये नाऽन्नमयादिषु तत्तद्बुद्ध्यवतारक्रमेण आनन्दमये तद्बुद्धिस्थिरीकर्तुं मन्त्रमयादिविज्ञानमयान्तकोशचतुष्टयान्तवर्णनमिति तन्निगूढात्माऽनन्दमयः सर्वप्रपञ्चकारणभूतात्मेति युक्तमिति । तस्मिन् आनन्दमये श्रूयमाणस्यात्मशब्दस्य जीवब्रह्मसाधारण्यात्संशयं दर्शयति अत्रेति ॥

जीव इति पूर्वः पक्षः । तज्जर्माणा मनोपालम्भात् । तथाहि, 'पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽनाम् अन्ना तुल्य' इत्यादिना पञ्चावयवं शरीरादिकं निरूप्यते । अत्र अन्नमय इति शरीरं पुन्यात् । प्राणमय इति तदन्तर्वर्ती प्राणः मनोमय इति तदन्तर्वर्ति मलः, विज्ञानमय इति तदन्तर्वर्तिनी बुद्धिः, आनन्दमय इति सर्वेषां मन्त्रमयादीनां माश्रया जीव एव । अन्नादीनां शिरः प्रशृतिकल्पना समुपासनार्था । अन्नादीनां ब्रह्मत्वे नोपामनात् तज्जर्मादि

ननु, आत्मशब्दे साधारणेऽपि 'ब्रह्मणि दास्येति पर' इति ब्रह्मोपकृतात्परिच्छिन्नस्य जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वाभावात्, 'सत्यं ज्ञान मनन्त' इति लक्षणस्य तत्रानन्यथा च ब्रह्मविषय एव भवति । कुतः संशय इति चेत् दृश्यते । उपक्रमे उपास्यस्य ब्रह्मण गन्तुपासकस्य जीवस्य च श्रूयमाणतया तयोः रात्मशब्देन कस्य परामर्शो युक्त इत्यनिर्णयात् संशयः । जीव इति पूर्व पक्ष इति । तत्रात्मशब्देन ब्रह्मविदो जीव स्यैव परामर्शो युक्तः । समानविभक्तिकत्वात् । न च 'सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रे ब्रह्मामि प्रथमान्तं मेवेति शङ्क्यम् । यो वेदेति कर्म समर्पकत्वेन ब्रह्मपदस्य द्वितीयान्तत्वात् । नापि सर्गादौ शरीररहितस्य जीवस्य सङ्कल्पाऽसम्भवात् प्रपञ्चकर्तृत्वं न सम्भवतीति शङ्क्यम् । ब्रह्मोपासनया ब्रह्मप्राप्तस्य 'अभावाद्वादि' इत्यधिकरणन्यायेन शरीररहितस्यापि सङ्कल्पसम्भवात् । नन्वत्र नोपलभ्यन्ते तर्गाः । कथं मस्यानन्दमयस्य जीवत्वम् ? न वादामयादयो जीवधर्माः । तेषां पशित्वे नान्तरोत्तरं मन्यन्तरत्वेन च वर्णितानां जीवधर्मत्वेनाऽप्रभिद्धतया तैर्निर्धारणाऽसम्भवादि त्याशङ्क्यं तेषां जीवधर्मत्वमुपपादयति तथाहीति — अन्नमय इति शरीरं मे वाच्यते । 'अन्नात्पुल्य' इति पुन्यं स्यान्निकारत्वोक्तेः । एवं प्राणमयः प्राणज्ञाशु रेव । शरीरान्तर्गतित्वलिङ्गान् । तथा मनोमयविज्ञानमयौ मनोबुद्धौ । उत्तरोत्तरं सूक्ष्मत्वेन तयोः तदभ्यन्तरत्वव्यवहारयोग्यत्वान् । पञ्चावयवं शिरः पक्षद्वयपुच्छमध्यरूपमित्यर्थः । शरीरादीनां शिरादिपञ्चावयवयुक्तत्वं काल्पनिकं, गुल्लचन्द्रादिव द्रूपकमात्रसिद्धम् । तत्कल्पना तूपासनार्थं त्याशयः । आत्मा देहस्य मध्यभागः । 'मध्यं ह्येषा मा'त्येति श्रुतेः । अने नानन्दमयस्य जीवत्वे प्रियादियोगो हेत्वन्तरत्वेन सूचितः । तत्रेष्टवस्तुदर्शनतच्छाभतदुपयोगप्रयुक्ताः सुखविशेषाः प्रियमोदप्रमोदाः । यावत्तृप्ति विषयमोगानन्तरं निवृत्ते विषयसम्पर्के तृप्तिरूपतयाऽनुवर्तमानं सुखं मानन्दः । तेषां मानन्दमयं प्रति शिरस्त्वादिना निरूप्यमाणानां तत्सम्बद्धः कश्चि त्सम्बन्धो विवक्षितः । तेषां च जीवेन भोक्तृभोक्तव्यरूपः संबन्धः प्रसिद्धः ॥

ननु, अन्नमयाद्युपासनानां मन्त्रसमृद्ध्यादिः फलमुक्तम् । न त्वानन्दमयोपासनस्य । अतः

समृद्धिः फलमुक्तम् । कथमस्य संसारसागरदुःखमग्नस्य जीवस्याऽनन्दमयत्वाभिधानमिति चेन्न । अत्रानन्दशब्देन परं ब्रह्मोच्यते । आनन्दो ब्रह्मेति श्रवणात् । मयट्शब्दस्य विकारार्थत्वात्तत्कार्यभूतो जीव एव आनन्दमय इत्युच्यते । नित्यसम्पन्नशिवत्वस्य ब्रह्मण आनन्दमयत्वाङ्गीकारे 'अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयाऽनन्दमया मे शुष्यन्ता' मिति शुद्धिप्रार्थना व्यर्थः स्यात् । अतोऽयमानन्दमय आत्मा जीव एव, न परमेश्वर इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

स्तदुपासनस्य 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' मित्यनेनैव फलप्रतिपादनाद्वेद्यत्वेनोपक्रान्तं ब्रह्म आनन्दमय एवेति सिध्यति । स्थूलारुण्यतीन्द्रियाया दन्तमयादिक्रमेण बुद्ध्यवतारणमपि ब्रह्मणि सम्भवति । अन्यथा, भृगुवह्न्यां 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म प्रस्तुत्य 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजाना' दित्यादिना अन्नप्राणमनोबुद्धिषु ब्रह्मबुद्ध्यवतारणक्रमेण आनन्दे ब्रह्मबुद्धिः प्रतिष्ठापिता । नच तत्राऽप्यानन्दो जीव इति वक्तुं शक्यम् । 'अथीहि भगवो ब्रह्मेति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना' दित्यादिमध्यान्तपरां मर्शं नाऽन्नादिषु ब्रह्मबुद्ध्यवतारणेन आनन्दस्यैव ब्रह्मत्वावधारणात् ॥

नच, अन्नमयादिप्रायपाठानुरोधे नानन्दमयशब्दे मयट् विकारार्थत्वात्तत्पदवाच्यो जीव एवेति शङ्क्यम् । अत्र मयट् प्राचुर्यार्थकत्वाद्ब्रह्मण्येव सङ्गच्छते नतु जीवे । दुःखसामरनिमग्नेन ते नानन्दकणिकाया अपि दुष्प्रापत्वात् । तस्मादन्नादिष्वमपर्यायस्थत्वा दपि स्थानप्रमाणे नानन्दमयशब्दवाच्यो ब्रह्मैव, नतु जीव इत्यभिप्रायेण शङ्कते कथमस्येति — अत्रेत्यादिपरिहारभागस्याऽयमाशयः । आनन्दमयो ब्रह्मेति न वक्तुं युक्तम् । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ततोऽन्यत्वेन ब्रह्मणः श्रवणात् । नचाऽत्र पुच्छशब्दः प्रणवपरः । 'असन्नैव स भवति । असन्नैवेति वेदचेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदसन्तमेन ततो विदुः' रित्यनन्तरश्लोके ब्रह्मविषयसदसत्त्वज्ञानयो रित्याऽनिष्टफलान्नानेन तस्य ब्रह्मपरत्वाऽवगमात् । लोकप्रसिद्धेषु प्रणवादिष्वसत्त्वज्ञानशङ्काया अनवकाशाच्च । यतु आनन्दमये मयटो प्राचुर्यार्थ इति तन्न । अन्नमयादिषु मयटो विकारार्थतया प्रायपाठेनाऽस्यापि तद्व्यक्तत्वाऽवसायात् । शुद्धिवाक्यस्य प्रकृतत्वाभावेऽप्यन्नमयादिक्रमेण तत्त्वाच्छुद्धिप्रार्थनाविषयोऽप्ययमेवाऽऽनन्दमयो भविष्यतीति ॥

पूर्वपक्षमुपमं हृत्य सिद्धान्तमप्रतिजानीते अत इति ॥

आनन्दमयोऽयं भात्मा परमेश्वर इति । कुतः ? अस्यानन्दस्य निरतिशयत्वे नाभ्यासात् । कथं मग्न्यते ? 'सैषानन्दस्य भीमांसा गम' तीत्यारभ्य भानुविशेषादि प्रजापतिपर्यन्तं तत्तदानन्दं स्यात्पर्युपरि शतगुणं मतिशयमभिधाय 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति प्रज्ञानन्दो निरतिशयशिरस्कत्वे नाभ्यस्यते । न देवभिरतिशयानन्दभाजनत्वं गस्य संसागिणो न गंभवति ॥

यं दुक्तं गानन्दमयं स्येश्वरत्वे नित्यशुद्धस्य तस्य कथं विशुद्धिप्रार्थनेति, तत्रेदं सुत्तरम् । यथा प्रकृष्टप्रकाशस्य चन्द्रस्य तिरोधायाकषणापगम एव प्रसादं स्तथा तस्य नित्यशुद्धस्य तिरोभानमल्लापनयनं भवति शुद्धिः । तस्माद्वानन्दमयः परमेश्वर एव ॥

ननु अत्राऽभ्यासो यदि शतगुणत्वे नानन्दशतवृत्तिरिति तस्या गन्धर्वादि व्यापि विध्यमानत्वेन तथा आनन्दमयस्य न ब्रह्मत्वं सिद्धं च दित्याशं गाहं निरतिशयत्वं नेति — 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्याद्यनन्तरं 'तदप्येष श्लोको भव' तीति स्वोक्तार्थसाधकत्वे नोपक्रान्ते 'यतो वाचो निर्वर्तन्त' इति श्लोके ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतिपादनं 'तं ये शतं प्रजापते रानन्दा' इत्यत्र शतशब्दः सङ्ख्याविशेषपरं न भवति, किन्तु आनन्दपर इति भावः । यद्यपि सूत्रे निरतिशयत्वबोधकविशेषणं नास्ति तथा व्यभ्यासस्यानन्दविगतं तन्निरतिशयत्ववैशिष्ट्यमपि हेतुकरणसामर्थ्या लभ्यते ॥

न न्वयं मानन्दाभ्यासः 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यानन्दमयस्याधारत्वेन श्रुतस्य ब्रह्मण एवेत्याशङ्क्याह अस्येति — अत्रायं भावः । शिरःपक्षपुच्छादियुक्तं मानन्दमयं निरूप्य 'सोऽकामय' तस्यादिना कामनापूर्वकनगत्सृष्ट्यादिकं निगद्य, 'रसो वै सः । रसगं ह्येषां लब्ध्वाऽऽनन्दी भव' तीति यस्यानन्दरूपस्याऽनुभव एव जीवस्य परमपुरुषार्थत्वेनाऽऽम्नातस्य निरतिशयानन्दस्तदनन्तरवाक्येन 'सैषानन्दस्य भीमांसा' इत्यादिना वर्ण्य इत्याकाङ्क्षायोग्यतासमिधिमि निर्देशकं गकाम्यते । एवंविधस्त्ववयवस्यानन्दमय एव, ननु पुच्छं ब्रह्म प्रुलिङ्ग्युतः । तस्मादयं मानन्दाभ्यास आनन्दमयविषय एवेति निर्णीयत इति । शुद्धिप्रार्थनालिङ्गं मनुष्यं परिहरति यदुक्तं मित्यादिना — यथा धनमलिनश्चन्द्रः शुद्धो भवति प्रार्थना स्वहृष्टिरोधायाकषणापगमविषया, तथैवानन्दमयशुद्धिप्रार्थना स्वचिच्छक्तिरतिरोधायाकषणापगमविषयेति पर्यवस्यतीति हृदयम् ॥

न न्वानन्द एव ब्रह्मे त्युच्यते । तद्विकार आनन्दमयः । मयटो विकारार्थत्वात् । आनन्दमय स्येश्वरत्वाभ्युपगमे ब्रह्म णोन्य ईश्वर इति प्राप्नोति । तथा सति तस्य विकाररूपत्वादनित्यत्वं चेति शङ्काया माह ॥

विकारशब्दा ह्येति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १-१-१४ ॥

अन्नमयादीनां यथाऽन्नादिविकाररूपत्वं तथाऽत्रानन्दमय इत्यानन्दविकारः यथा मृद्विकारो हि मृण्मयो घटादिः । अतः परमेश्वरस्य विकारत्वासंभवा दयं जीव एवेति चेन्न ॥

मयट्शब्द स्यात्र प्राचुर्यार्थत्वात् । अन्नमयप्राणमयमनोमयपर्यन्तमेव मयट् विकारार्थः । विज्ञानमयो विज्ञानप्रचुरो जीवः । आनन्दमयो प्यानन्दप्रचुरः परमेश्वरः ॥

सर्वथा विकारप्रकरणपठितत्वा द्विकारार्थ एव समुचितो मयट्शब्द स्येत्याशङ्क्याह ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयितुं मयटो विकारार्थत्वं माशङ्कते नन्विति ॥

अन्नमयादीनामिति — अनेन 'सवा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यादिप्रायपाठोपि पूर्वपक्षहेतुतया सूत्रे शङ्काविषय इति दर्शितः । प्राचुर्यात् प्राचुर्यार्थत्वा दित्यर्थः । मनोमयपर्यन्तमेव मयटो विकारार्थ इति — अत्रायं भावः । अन्नमय स्ताव दन्नविकारः । अन्ना त्पुरुष इति वाक्यशेषात् । तत्प्रायपाठानुरोधेन प्राणमयमनोमययो रेव मय इविकारार्थः । ननु विज्ञानमये ॥ तत्र 'द्वयचश्छन्द' सीति सूत्रस्याऽप्रवृत्तेः । ए. विज्ञानमयशब्दस्य प्राचुर्यार्थमयडन्तत्वे विकारार्थप्रायपाठरूपपूर्वपक्षहेत्वसिद्धिं स्तेन तस्य जीवपरत्वासिद्ध्या विज्ञानमया दन्योऽन्तर आत्मेत्याम्नातस्याऽऽनन्दमयस्य परमेश्वरत्वसाधकजीवान्यात्मत्वरूपहेत्वन्तरसिद्धिश्च भवतीति प्रयोजनद्वयार्थतया विज्ञानमयगतस्यापि मयटः प्राचुर्यार्थत्वं सूत्रेणैव विवक्षितमिति त्यागेदयितुं विज्ञानमयपदस्यापि प्राचुर्यार्थमयडन्तत्वम् । तेन तस्य जीवपरत्वं च भाष्ये प्रदर्शितम् ॥

ननु विकारार्थमयटः प्रायपाठा द्विज्ञानमये क्वचिदसम्भवा त्यागेपि मनोमयपर्यन्तमनुवृत्तस्य तस्य बुद्धिसन्निहितत्वा दानन्दमये त्यागो न युज्यते । नच विज्ञानमयशब्दादिवाऽऽनन्दशब्दा छन्दसि मयटोऽसम्भवः वृद्धत्वात् । 'नित्यं बृद्धशरावादिभ्य' इति सूत्रे नित्यग्रहणस्य छन्दसि विकल्पार्थत्वा दित्यभिप्रायेण शङ्का मुद्गाढ्या तदुत्तरत्वेनाऽनन्तरसूत्रं भवतारयति सर्वथेति ॥

तद्देतुव्यपदेशः ॥ १-१-१५ ॥

‘एष ह्येवानन्दया’ तीति जीवान् प्रत्यानन्दहेतुतया आनन्दमयः श्रूयते । स्वयं प्रचुरानन्दो हि एष आनन्दमयः । अतः परमेश्वर एवानन्दमयः

एष इति चेत् — अत्रायं गानः । आनन्दमये विकारप्राचुर्यगो साधारणस्य मयटो वाक्य शेषमिद्वार्थो प्राप्यः ‘एष ह्येवानन्दया’ तीति वाक्यशेषे च ‘सोऽकामय’ तस्यानन्दमयं प्रस्तुत्य आनन्दमय एव जीवा नानन्दय तीति श्रूयते । तस्य च यथा स्मृतं निर्भनोपि योगी अनुग्रहेण अन्यान् धनवतः करोतीति नार्थः । किं तु स्वानन्दकदेशे रानन्दवत करोतीति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रा मुपगीनन्तीति श्रुत्यन्तरात् । पूर्वं मात्रापि ‘रमो ये नः रसमगं ह्येवायं लब्धवानन्दः । भव’ तीति श्रवणाच्च । ननु विपर्ययशेषसम्पर्केण जायमाने रानन्दे रानन्दवत्त्वेन प्रवर्तमानानां जीवानां कथं नित्यमिदं ब्रह्मानन्दैकदेशैरानन्दवत्त्वं कति रूपेण इति चेद्बुध्यते । विषय विशेषादिकारणवशात् तारतम्येन चाभिव्यक्तो ब्रह्मानन्द एव जीवैरास्वाद्यते । स एव च मानुषानन्दप्रभृति उत्तरोत्तरशतगुणत्वे नाम्नायत इति भाष्यकार एव ‘भावे जाग्रद्विदिति एवं च वाक्यशेषे सर्वजीवावेक्षया प्रचुरानन्दशालित्वं मानन्दमयस्य सिद्धमिति स एव मय इत्यर्थो युक्तः । एतेन तत्र प्राचुर्यस्य समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमैवाप्येवमवार्थमिति शङ्का निरवकाशीकृता । वाक्यशेषेण व्यधिकरणमजानीयाल्पत्वमैव सिद्धत्वात् । एवं च ‘एष ह्येवानन्दया’ तीति ब्रह्मणः सकलजीवानन्दसम्वायकत्वेन तस्य प्रचुरानन्दवत्त्वं भिष्यति । यथा अन्यान्यधनिनः रामानुजः प्रचुरधनित्वमिति भावः । एतदेव चकारेण ‘आनन्दमयोऽभ्यासा’दिति साधकतया पूर्वसूत्रोक्तं न्याम्यासरूपाहेतोः रामुक्त्यर्थः ॥

अथवा, समुच्चयस्योपेयत्वेनाऽनुक्तहेतुसमुच्चयार्थः । तेन ‘सोऽकामयत बहु म्यां प्रजाये’ येति बहुभवनमंकरूपयितृत्वं, ‘इदं सर्वं ममृज’तति सर्वकारणत्वं, ‘त त्वमुद्रा त देवानुप्राविश’दिति स्वस्मृष्टसर्वान्तर्यामितया तदनुप्रवेशः, ‘भीषाऽस्माद्वातः पथत’ इत्यादिना सर्वनियन्तृत्वं चेत्येतानि ब्रह्मलिंगानि समुच्चितानि । यद्यप्येता न्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे साक्षात्साधकानि नतु तदुपपादकस्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वस्य, तथा प्येष ह्येवानन्दया तीति आनन्दहेतुत्वव्यपदेशस्यैतत्स्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रा मुपगीनन्तीति श्रुत्यन्तरानुमारेण तत्र साक्षात्साधकत्वमपि सम्भवतीति ते नैतेषां समुच्चयो नाऽनुपपन्नः । अनेनैव सूत्रेण प्रियमोदादीनां ब्रह्मधर्मत्वानुपपत्तिरप्यर्थः त्परिहृता । तेषां मिह ब्रह्मानन्दाभिव्यक्तिविशेषरूपत्वसिद्धेः । एवं च मत्यानन्द आत्मेति निरूपणमपि प्रियमोदप्रमोदरूपबीचीतरङ्गपरम्परापरिवृत्तमहासमुद्रायमाणवक्ष्यमाण ब्रह्मानन्दविषयतया योपपद्यत इति न तत् क्षुद्राव्यपदिष्टतृप्तिरूपानन्दविषयत्वेन योजनीयम् ॥

आनन्दप्रचुरः परमेश्वर आनन्दमय इत्युक्तेऽपि ब्रह्मणोन्य एवाय मिति गम्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माधारत्वे नास्यावगमात् । परमेश्वरा दन्यत्वाङ्गीकारे ब्रह्म णोस्वातन्त्र्या जगत्कारणत्वाद्यसम्भः । अतो जीवपक्ष एव समीचीन इत्यत आह ॥

मान्त्रवर्णिकं मेव च गीयते ॥ १-१-१६ ॥

यत् 'सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्र' ह्येति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्म, त देव अन्यो न्तर आत्मानन्दमय' इति आनन्दप्रचुरतया आनन्दमय इति गीयते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दः प्रणववाचकः । तस्य परमेश्वरवाचकत्वा दाधारत्वम्

अत्र केचि दाहुः—परमाकाशरूपः प्रकृत्यात्मा आनन्दमय इति श्रूयते न विश्वाधिकं निमित्तं परं ब्रह्म यत् 'सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म इत्युच्यते ।

प्रतिष्ठात्वेन निरूपिताद् ब्रह्म णोन्यत्वा दानन्दमयो जीव इति शङ्का मनूद्य तदुत्तरत्वे नोत्तरसूत्रं मवतारयति आनन्दप्रचुर इति ॥

य तस्य ज्ञान मिति — अत्राय माशयः । 'ब्रह्मवि दाप्नोति पर' मि त्यानन्दवल्यां प्रतिपाद्यस्य कृत्स्न स्याऽप्यर्थस्य संग्राहकं सूत्रम् । तत्र किं तद् ब्रह्म ? कथं च तद्वेदनम् ? किं च तद्वेदनप्राप्य परमोत्कृष्टं फल मित्याकांक्षायां तत्प्रयं स्पष्टीकर्तुं 'सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्', 'सोश्नुते सर्वा न्क्रामा' नित्यादिमन्त्रभागः प्रवृत्तः 'सोऽकामय' तेत्यादिना बहुभवनसङ्कल्पयितुं प्रकृतं ब्रह्मैव । एवं स इति पुंलिङ्गं प्रकृतं स्यान्नन्दमय स्यैव परामर्शात् । कारणवाक्यसमानविषयत्वे नाऽप्यानन्दमयवाक्यस्य मान्त्रवर्णिकब्रह्म विषयत्वं मवार्य मिति ॥

न न्वेव मपि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठारूपब्रह्मान्यत्वप्रतीते रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं न सिध्यतीत्याशङ्काचह ब्रह्म पुच्छ मिति — उपक्रमगत ब्रह्मपदानुसारे णानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिद्धा वुपसंहारे ततोऽन्यत्र प्रयुक्तं ब्रह्मपदं ब्रह्मवाचकनया तत्प्रतिष्ठाप्यत्वनिर्देशयोग्ये प्रणवे वर्तनीयमिति भावः ॥

अत्र केचि दिति — तेषा माकूतं मिदम् । 'सत्यं ज्ञान' मितिमन्त्रे विवरणीये ष्वानन्त्यं कारणवाक्यै रूपाद्यते । तथा कोशचतुष्टयरूपा तदन्तर्वर्तिनो ब्रह्मणो गुहाऽक्षभयादि

‘तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आनन्दः सम्भूतः’ इत्याकाशादिपञ्चमकृतित्वेन श्रुत आनन्दमयः परमाकाशः। परमाकाशरूपस्य ‘य देव आकाश आनन्दो न स्या’ नित्यत्वोक्त्या। ब्रह्मणो प्रतिष्ठेति तदा आनन्दाकाशस्याभारत्वे नावगम्यते। अत एव ‘स पुनो ब्रह्मण आनन्दः’ इति ब्रह्माभित्येव गानगायते। पुनरेव एव ‘आनन्दो ब्रह्मणि न्यजानात् आनन्दाद्धेयवन्निर्वाणो भूतानि जगन्ते’ इत्यादिना सकलभूतप्रवृत्तित्वे ग्राभिधीयते। तत्र आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्दस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशस्तु ब्रह्मधर्मत्वेन तदभेदात्। ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठि’तेति ब्रह्मधर्मस्वरूपे परमानन्दरूपे प्रपञ्चप्रकृतौ परमशक्तिपर्याये निदात्मनि परमे व्याप्तिनि वारुणी विद्या समाप्ते त्युच्यते। ततो ब्रह्मधर्मस्वभावः सकृत्त्यात्मा परमाकाशरूपा परमशक्तिरानन्दमय इत्युच्यते, तद्धर्मित्वेन प्रतिष्ठे त्युच्यते परं ब्रह्म। विज्ञान

वाक्यैः प्रदर्श्यते। एवं मेव सर्वकामावाप्तिरूपं फलमानन्दमीमांसया विशीर्षिक्यते। तथैव गुहान्तराले तदास्थानप्रवेशतया निर्दिष्टं परमं व्योमापि विशिष्येद् भित्त्यमिति प्रदर्शनीयम्। तत्प्रदर्शनपरे मानन्दमयवाक्यम्। तत्र निर्दिष्टं ब्रह्म तु ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति वाक्येन निर्दिश्यते। न प्रणवः। न च तत्र स्थितस्य तत्प्रतिष्ठात्वं निर्देशो नोपाद्यत इति शङ्क्यम्। सुविस्थितस्याऽवस्थस्य भूतत्वं तत्त्वशक्तिरूपे परमाप्तये स्थितस्य परब्रह्मणस्तत्प्रतिष्ठात्वं निर्वाचात्।

न न्वेन ‘तस्माद्वा एतस्मा’ दित्यादिकारणवाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वे तत्प्रतिपाद्यकारणभूतात्मनिर्धारणस्य ‘तस्माद्वा एतस्मा’ दितिवाक्यशैलीसमाप्त्यागमित मानन्दमये पर्ययसानं विरुध्येत। आनन्दमयविषयत्वे तस्य ब्रह्मानन्त्यप्रतिपादनार्थतयाऽऽनन्दमयमतिरुध्य प्रतिष्ठारूपे ब्रह्मणि पर्ययसानं च विरुध्ये तेति चेन्न। उभयथा प्युपपत्तेः। ब्रह्मविषयत्वे कोशचतुष्टयात्मकगुहानिरतिशयानन्दात्मकपरमव्योमरूपयोः प्रकारचतुष्टयपर्यङ्करीत्या हर्दपरब्रह्मस्थानयोर्निरूपणार्थमेव ‘तस्माद्वा एतस्मा’ दिति श्रुतिशैली प्रवृत्ता। ननु कारणभूतस्याऽऽत्मनः सर्वान्तरत्विर्धारणार्थमिति व्युपपत्तेः। आनन्दमयविषयत्वेपि तद्वृत्त्यवस्थानस्य ब्रह्मण एवानन्त्यसिद्धेः। तस्मादिति मन्त्रब्राह्मणप्रकृतब्रह्मपरामर्शः। एतस्मादिति तदव्यवहितमन्त्रमात्रप्रकृतपरमव्योमपरामर्शः। उभयोः सामानाधिकरण्यमभेदोपचारेण। अभेदोपचारश्च तन्मूलभूताऽष्टपद्विषयब्रह्मविषयभावद्योतने आनन्दमयविषयकारणविषयवाक्यानां ब्रह्मानन्त्योपपादनपर्ययसायित्वज्ञापनपरत्वमिति सर्वोपपत्तेश्च॥

मय स्तदुपासको जीवः । प्रतिष्ठाभूता ऋमिणो ब्रह्मणो धर्मभूत स्याद्वानन्द
मयस्य शक्त्यात्मनो भेदादर्शना दानन्दमय आत्मा ब्रह्मे त्यभिप्रायेण
' आनन्दमयोऽभ्यासा ' इति सूत्रकारेण सूत्रित मिति ॥

ननु, य दानन्दमयो ब्रह्मधर्मभूत आनन्द स्तर्हि कथं सूत्रकारेण आनन्दमयो ब्रह्मे
त्युक्त मित्याशङ्क्य श्रुतिव दभेदोपचारे णेत्याह प्रतिष्ठाभूता इति ॥

अस्मिन् पक्षे त्वधिकरणशरीर भेदम् — जगत्कारण मानन्दमयो जीवः ? उत ब्रह्मा
नन्दरूपा चिच्छक्तिः ? इति रांशयः ॥

अत्र पूर्वपक्षः —

तस्मादिति वाक्येन ब्रह्मवि जीव एव परामृश्यते । तस्य प्रथमानिर्दिष्टतया प्राधान्यात् ।
ननु परमव्योम्नोपि व्याख्यातव्यत्वे नार्थतः प्राधान्या तद्रूपा चिच्छक्ति रेव परामृश्यत इति चे
न्न । व्योम्नो भूताकाशतया प्रसिद्धत्वेन तस्य व्याख्यतव्यत्वाभावात् । एवं च जगत्कारण मान
न्दमयो जीव ए वेति ॥

अथ सिद्धान्तः —

आनन्दमयो ब्रह्मानन्दरूपा चिच्छक्तिः । अ स्यानन्दस्य मानुषादिब्रह्मान्तं बृत्तरोत्तरशत
गुणत्वे नाभ्यस्तत्वेन जीवस्य तथाविधानन्दत्वाऽसम्भवा इति । पूर्व देव द्वितीयसूत्रं योजनीयम् ।
प्रायपाठेन मयशो विकारार्थत्वप्रतीत्या प्रसक्ताया जीवपरत्वशङ्काया निराकरणार्थं पूर्व देव तत्र
हेत्वन्तरप्रतिपादनपरं तृतीयसूत्रम् । तत्रार्थयोजनाया मयं विशेषः ।, रसो वै सः ' , ' एष ह्येवा
नन्दया ' तीति । यया प्रचुरो जग्राशिः सै रेकदेशैः केदारा न्जलवतः कुर्यात् । न त्वप्रचुर
इति वाक्यशेषे श्रुत स्यानन्दवत्वस्य तदन्यवानुपपत्त्या प्राचुर्यस्य प्रतीयमानतया त देव मयइर्थे
इति । मान्त्रवर्णिकसूत्रं तु आनन्दमयशब्देन ब्रह्मवि देव परामृश्यत इति शङ्कानिराकरणार्थम् ।
मान्त्रवर्णिकं परमव्यो भव ' तस्माद्वा एतस्मा ' दित्यादिषु गीयते । ननु ब्रह्मविदितिसूत्रगतेन
नपुंसकलिङ्गेन द्योत्यते । तस्मा त्सैव चिदम्बरशक्ति रुदाहृतश्रुतिवशा दुक्तविशेषणविशिष्टतया
सिध्यति । तस्मा न जीवे ब्रह्मलक्षण स्यातिव्याप्ति रिति ॥

ननु यद्येव मने नाधिकरणेन जीवे ब्रह्मलक्षणातिव्याप्तिनिराकरणार्थं प्रवृत्तेन त
निराकृत्य चिच्छक्ता वतिव्याप्ति रूपादिता स्यात् न च तस्या अपृथक्सिद्धब्रह्मधर्मतया तत्र
तल्लक्षणस्थिति र्नाऽतिव्याप्ति रिति शङ्क्यम् । जातौ व्यक्तिलक्षणस्यैव तस्याऽतिव्याप्तित्वा

विशेषात् । अन्यथा जीवेणि तद्वक्ष्यमाणसहितं नीतिव्याप्तिः भ्यात् । तस्याऽप्यधुनासिद्धाद्विशेष
णत्वाविशेषादिति चेन्न । शिवा तदीयाया पिच्छानं रणि प्रपञ्चकृत्य नारणतया तत्र
तद्वक्ष्यमाणस्थितं रतिव्याप्तिताभावान् । परमेश्वरस्य शक्तिमिश्रितस्यैव श्रद्धाऽश्रद्धात्पराकल
प्रपञ्चविषयपञ्चकृत्यकारणत्वात् ॥

तथा हि शिवपराणवचनानि —

शक्तिः साक्षा न्याहादेती मलादेव रतु शक्तिमान्
तया विभूतिलेशो न सर्वं मेन चराचरम् ॥

यस्तु किञ्चिदचिद्रूपं विज्ञि द्वस्तु चिदात्मकम्
इदं शुभं मशुभं न परं चापरं मेव च ॥

ग तं सरति निवक्र मचिच्चक्रसर्गान्यतम्
त देवाशुद्ध मपर मितरं तु परं शुभम् ॥

अपरं च परं नैव द्वयं चिदचिदात्मकम्
शिवस्य च शिवाया च स्वाम्यं नैत तत्त्वभावतः ॥

यथा शिव सत्या देवी यथा देवी तथा शिवः
नाऽनयो रेन्तरं विद्या चन्द्रचन्द्रिकयो रिव ॥

चन्द्रो न खलु मात्येव यथा वद्विकथा विना
न भाति विद्यमानोपि तथा शक्त्या विना शिवः ॥

एवं परस्मरापेक्षा शक्तिशक्तिमतोः स्थितिः
न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या च विना शिवः ॥

शक्तो यथा शिवो नित्यं मुक्तौ मुक्तौ च देहिनाम्
या माहू रखिलेशस्य तै स्तै रजुगुणै र्गुणैः ॥

समानधर्मिणी मेव शिवस्य परमात्मनः
यथा न जायते पुत्रः पितरं मातरं विना ॥

तथा भवं भवार्नी च विना नैत चराचरम्
स्त्रीपुंसप्रभवं विश्वं स्त्रीपुंसात्मकं मेव च ॥

स्त्रीपुंसयो र्विभूतिश्च स्त्रीपुंसाभ्या मविष्टितम्
तस्मा त्सह तथा शक्त्या हृदि पश्यन्ति ये शिवम् ॥

तेषां शाश्वतिकी मुक्तिर्नैतरेषा मिति श्रुतिः ॥ इत्यादीनि

एवं च यानि श्रुतिस्मृतिपुराणेषु शिवस्य पञ्चकृत्यकारित्वादिप्रतिपादकानि वचनानि, यानि च चिच्छक्तेः 'बधू र्जज्ञान न वगज्जनित्री । एका सती बहुघोषो व्युच्छस्य जीर्णात्वं जरयसि सर्वं मन्य' इत्यादीनि श्रुतिवचनानि

‘सा शक्तिः सर्वदा सूक्ष्मा प्रबोधानन्दरूपिणी
शक्तिमा नुच्यते देव शिवः शीतांशुभूपणः ॥
महदादिविशेषान्ता स्त्वजाद्या श्रैव मूर्तयः
य च्छान्य दस्ति त त्सर्वं तस्याः कार्यं न संशयः ॥
सा देवी मायया सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम्
मोहय त्यप्रयत्नेन मोचय त्यपि लीलया ॥
या सा माहेश्वरी शक्तिरज्ञानरूपातिलालसा
व्योमसंज्ञा परा काष्ठा सेयं हैमवती तथा
सेयं करोति सकलं तस्याः कार्यं मिदं जगत्
न कार्यं नापि करण मीश्वर स्येति सूरयः ॥
सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिरिदं जगत्
शान्ता सत्या परानन्दः परंपद मिति श्रुतिः ॥
अस्याः सर्वं मिदं जात मत्रैव लय मेष्यति
एषैव सर्वभूतानां गतीना मुत्तमा गतिः ॥

इत्यादीनि शैवलैङ्गकौर्मादिवचनानि च पञ्चकृत्यकारित्वप्रतिपादकानि, तानि सर्वाणि विशेष वचनानुसारेण तयोः परस्परापेक्षया पञ्चकृत्यकारित्वादिविषयाणि । शिवस्य शक्ते र्वा तन्निषेध वचनानि चाऽन्योन्यनैरपेक्ष्येण तन्निषेधपरा णीति व्ययस्थापनीयम् ॥

एवं सत्यपि शिवस्य सर्वात्मना स्वातन्त्र्यं, शक्तेः शिवमात्रे पारतन्त्र्य मि त्येतावा नस्ति विशेषः ॥

सैका परा च चिद्रूपा शक्तिः प्रसवधर्मिणी
विभज्य बहुधा विश्वं विदधाति शिवेच्छया
एव मेषा परा शक्तिरिश्वरेच्छानुवर्तिनी
स्थिरं चरं च य द्विश्वं सृजतीति विनिश्चयः ॥

इत्यादिवचनप्रामाण्यात् । अत एव शक्तिशिवयो र्ब्रह्मभावे विशेषणविशेष्यता । तत एव च तयोः पूजायां विशेषाभावेऽपि पौर्वापर्यं शिवपुराणे विधीयते ॥

एवं च यानि श्रुतिस्मृतिपुराणेषु शिवस्य पञ्चकृत्यकारित्वादिप्रतिपादकानि वचनानि, यानि च चिच्छक्तेः 'बधू जज्ञान न वगज्जनित्री । एका सती बहुघोषो व्युच्छस्य जीर्णात्वं जरयसि सर्वं मन्य' इत्यादीनि श्रुतिवचनानि

‘सा शक्तिः सर्वदा सूक्ष्मा प्रबोधानन्दरूपिणी
शक्तिमा नुच्यते देव शिवः शीतांशुभूषणः ॥
महदादिविशेषान्ता स्त्वजाद्या श्रैव मूर्तयः
य चान्य दस्ति त त्सर्वं तस्याः कार्यं न संशयः ॥
सा देवी मायया सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम्
मोहय त्यप्रयत्नेन मोचय त्यपि लीलया ॥
या सा माहेश्वरी शक्तिरज्ञानरूपातिलालसा
व्योमसंज्ञा परा काष्ठा सेयं हैमवती तथा
सेयं करोति सकलं तस्याः कार्यं मिदं जगत्
न कार्यं नापि करणं मीश्वर स्येति सूरयः ॥
सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिरिदं जगत्
शान्ता सत्या परानन्दः परंपदं मिति श्रुतिः ॥
अस्याः सर्वं मिदं जातं मत्रैव लयं मेष्यति
एषैव सर्वभूतानां गतीनां मुत्तमा गतिः ॥

इत्यादीनि शैवलैङ्गकौर्मादिवचनानि च पञ्चकृत्यकारित्वप्रतिपादकानि, तानि सर्वाणि विशेष वचनानुसारेण तयोः परस्परपेक्षया पञ्चकृत्यकारित्वादिविषयाणि । शिवस्य शक्तेः वा तन्निषेध वचनानि चाऽन्योन्यनैरपेक्ष्येण तन्निषेधपरा णीति व्ययस्थापनीयम् ॥

एवं सत्यपि शिवस्य सर्वात्मना स्वातन्त्र्यं, शक्तेः शिवमात्रे पारतन्त्र्यं मि त्येतावा नस्ति विशेषः ॥

सैका परा च चिद्रूपा शक्तिः प्रसवधर्मिणी
विभज्य बहुधा विश्वं विदधाति शिवेच्छया
एव मेषा परा शक्तिरिश्वरेच्छानुवर्तिनी
स्थिरं चरं च य द्विश्वं सृजतीति विनिश्चयः ॥

इत्यादिवचनप्रामाण्यात् । अत एव शक्तिशिवयोः ब्रह्मभावे विशेषणविशेष्यता । तत एव च तयोः पूजायां विशेषाभावेऽपि पौर्वापर्यं शिवपुराणे विधीयते ॥

अन्ये पुनः—अस्माह्लोका त्वेत्य एत मन्त्रमय मात्मान मुपसंक्रम्येत्यादा वन्नमयादीनां प्रत्येकं चेतनवाचकात्मश्रुतिसंबन्धा त्संसारलोका दुत्क्रान्तस्य मुक्तस्य क्रमप्राप्यत्वावगमा च एते सर्वधाऽन्नमयादय आत्मानः पञ्च चेतना अन्नाद्यनुमितपञ्चभूताधिष्ठातारः कारणभूताः पुरुषा ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदा शिवसंज्ञाः । अन्नमयाद्यात्माधारस्य सदाशिव स्यानन्दमयस्यापि कारणं परम शिवाख्यं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठे त्युच्यते । तदभेदा दानन्दमयस्य ब्रह्मत्वव्यपदेश इति सर्वधा आनन्दमयः परमेश्वर इति सिद्धम् ॥

इ त्यानन्दमयधिकरणम्

अत्र पुन र्मतान्तरं दर्शयति अन्ये पुन रिति — अन्नाद्यनुमितेति ॥ ‘पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुष’ इति श्रुते रन्नकारणत याऽन्नशब्दलक्षितयाः पृथिव्या देवतात्वा दन्नमय श्वतुर्मुखः । ‘आपोमयः प्राण’ इति श्रुतेः प्राणशब्दलक्षिताना मपां देवतात्वा त्प्राणमयो विष्णुः । एवं मनोमयविज्ञानमया वपि केनचि त्सम्बन्धेन लक्षणया रुद्रेश्वरसदाशिवा इति विज्ञेयम् । चेतनत्व मुक्तप्राप्य परशिवनेदिष्ठ लोकाधिष्ठातृत्वलिङ्गाभ्या मनुगृहीतया पञ्च सङ्ख्यया अन्नमयादयो ब्रह्मादय इति निश्चिते अन्नमयप्राणमयशब्दयोः प्रसिद्धसम्बन्धाधीनलक्ष णामूल्या वृत्त्या ब्रह्मविष्णुपरत्वे सिद्धे मनोमयादिशब्दानां रुद्रादिपरत्वस्य निश्शङ्कत्वात् ॥

कारणभूताः पुरुषा इति — तदधिष्ठातुः परमशिव स्यैव कारणतं ते वूपचर्यते । तस्मा त्कारणपुरुषा इति व्यपदिश्यन्ते । एवं च आनन्दमयः सदाशिवः । तत्प्रतिष्ठारूपं ब्रह्म परमशिव इति भावः । सदाशिवपरमशिवयो रपृथक्सिद्धत्वरूपा दभेदा दानन्दमयशब्दो ब्रह्मपर इत्याशयेन सूत्रकारे णोक्त मिति ॥

अस्मि न्यक्षे अधिकरणशरीर मेऽविधम् —

‘सोऽकामय’ तेत्यादिना जगतः कारण मिति प्रतिपाद्यमान आनन्दमयः कि माका शाभिमानी सदाशिवाख्य आधिकारिकपुरुषः ? उत परमशिवाख्यं ब्रह्म ? इति संशयः ॥

पूर्वपक्ष स्तु — चेतनत्वलिङ्गे नोपासनाप्राप्यत्वलिङ्गेन च सहितया पञ्चसङ्ख्यया च अन्नमयादयः पञ्चभूम्यादिभूताभिमानिनः आधिकारिकपुरुषा इति निर्णीति स्यानप्रमाणा दान न्दमय आकाशाभिमानी सदाशिव इ त्येव युज्यते । तत एव ‘य देष आकाश आनन्दो न स्या’ दित्याकाशशब्दः श्रयते । आकाशशब्दसामानाधिकरण्ये तानन्दशब्दश्रवणः स न्यानन्दमय

शब्दस्य स्वार्थिकमयदन्ततया आकाशागिरागिरेयताज्ञापनत्वे नोपपद्यते गतिः । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्या' इति वाक्यं यः प्याकाशाभ्यानिना राक्षशेन यदि प्राणिना मसङ्कटं मवस्थानं न सम्पादितं तर्हि नीरन्त्रनिनिडीगूतानां तेषां श्वाभवेष्टादिकं मपि न सम्पत्ते इति प्राणनहेतुतया राक्षानन्दकरत्वा 'वेप ह्यवानन्दया' तीत्यादिकं मपि तत्रैव राक्षन्ते । नच मुक्तः प्राणपरिच्छिन्नः प्राणितारिण्युत्पत्त्या ननु भवतत्सङ्कल्पादिकं नोपपद्यत इति शङ्क्यम् । मुक्तः प्राणिना गिरागामर्थेन चिन्त्रकनिकासः स्यादङ्गीकर्तव्यत्वात् । अन्यथा गीर्वाणप्रभृतीनां कायव्यूहपरिग्रहादिकं नोपपद्यत । तस्मा दन्नमयादिशब्दोक्तब्रह्माद्युपासनया क्रमगुणिकफलकतत्तल्लोकावाप्त्युक्तिः र प्युपपद्यत इत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः ॥

आनन्दरायो ब्रह्म, निरतिशयत्वेनाऽभ्यस्तम्यानन्दस्य ब्रह्मत्वे नोपपन्नत्वात् । आनन्दयितृत्वश्रवणा द प्यानन्दमयो ब्रह्म । मान्त्रवर्णिकं ब्रह्मै गानन्दमय इति गीयते । तस्मा दन्नमयाद्युपासनापि 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इत्यादिवाक्यशेषानुरोधेन तत्तद्विशिष्टब्रह्मोपासनं चतुर्मुखाद्यवच्छिन्नब्रह्मोपासनया तत्तल्लोकप्राप्तिपूर्वकं 'मानन्दः ब्रह्माणो विद्वा ज्ञाभिर्मति कुतश्चनन्ति, मन्त्रोक्तमुक्तिप्राप्ति रिति सर्वं मुपपद्यत इति ॥

ननु उपन्यस्तमतत्रयमध्ये ग्राह्यं मतं किं भित्याशङ्क्याह सर्वधेति—आनन्दमयः साक्षा ब्रह्मेति वा ? अथ तदीया विच्छक्ति रिति वा ? सदाशिवेभिम्यक्तं परं ब्रह्मति ना ? भवतु । सर्वथा प्यानन्दमयो न जीवः । किंतु परमेश्वर एवेति भिद्वत्त्वा तद्विशेषविचारं णाल भित्याशयः ॥

पुच्छब्रह्मवादः

इतरे तु 'आनन्दमयोभ्यासात्'

आनन्दमयवाक्ये श्रुतं पुच्छब्रह्म स्वप्राधान्येन वाक्यप्रतिपाद्य मिति व्याचक्षते ॥

ननु, यथावृत्ति आनन्दमयब्रह्मवादः किं मिति नाङ्गीकृत इति चे दब्राह्मः । आनन्दमयो ब्रह्मेति न शुन्यते ॥

१ - अक्षमयादिगतविकारार्थप्रायपठितेन मयटा तस्य विकारस्ववगमात् ॥

२ - शिरःपक्षाद्यवयवयोगात् ॥

३ - पुच्छत्वेन निर्विष्टाद् ब्रह्मण सत्यस्यतिरेकप्रतीतिः ॥

४ - अन्नमयादिपर्यायेषु प्रधानानां तत्तत्पर्यायगतश्लोकविषयत्वदर्शनेन स्वपर्यायगतश्लोकविषयस्य तस्याप्राधान्यत् ॥

५ 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वं' स्येति अन्नमयादीनामिव तस्याऽप्यात्मत्वश्रवणात् ॥

६ 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्धचन्ता' मिति शोध्यत्वश्रवणाच्च ॥

पुच्छब्रह्मवादाक्षेपः

अत्र ताव द्विकारत्वावगमोसिद्धः । विकारार्थकल्पकत्वे नावगतस्य प्रायपाठस्याभावात् यद्यप्यन्नमये विकारार्थ उपक्रान्तः तथाऽपि तावता नाऽनन्दमयेऽपि स एवार्थ इत्यायाति । प्राणमयादिषु तत्परित्यागात् । प्राणनवृत्तिप्राचुर्येण हि पञ्चवृत्तिर्वायुः 'प्राणमय' इति व्यपदिष्टः । नतु प्राणकार्यत्वेन । एवमन्तःकरणजीवावपि । मननविज्ञानप्राचुर्येण मनोमय इति विज्ञानमय इति निर्दिष्टौ । ततश्चानन्दमयेऽपि प्राचुर्यमेव मयदर्थः । न चानन्दप्राचुर्यमपि ब्रह्मणि न सम्भवति । प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पत्वप्रतियोगिकतायाः 'ब्रह्मण प्रचुरो ग्राम' इत्यादौ दृष्टत्वेन आनन्दप्राचुर्यार्थस्वाभाव्या दीर्घदुःखसंभिन्नत्वावश्यम्भावादिति वाच्यम् । 'प्रचुरप्रकाशः सवि' तेत्यादौ व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वप्रतियोगिकताया अपि दृष्टत्वेन ब्रह्मणि जीवगतानन्दाल्पत्वमपेक्ष्य तत्प्राचुर्यसंभवात् । इह च वाक्यशेषे 'तैषानन्दस्य भीमां' सेत्यारभ्य व्यधिकरणजीवानन्दाल्पत्वमपेक्ष्यैव ब्रह्मानन्दस्य प्राचुर्यदर्शनात् ॥ १

शिरःपक्षादिरूपेण कल्पितमवयवित्वं न ब्रह्मत्वविरोधि । अन्यथा ब्रह्मणोऽवयवित्ववदवयवत्वमपि नास्तीति पुच्छब्रह्मणोऽप्यब्रह्मत्वप्रसङ्गात् ॥ २

आनन्दमयस्य पुच्छं ब्रह्मेति निर्देशोपि नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वविरोधी । अन्नमयस्य स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैरेव 'तस्येदमेव शिरः' इत्यादिना शिरःपक्षपुच्छादिमत्त्वकल्पनापाठानुगुण्येन ब्रह्मानन्दमययोरेव पुच्छतद्ब्रह्मनिर्देशो तात्पर्यकल्पनस्योचिततया ततो व्यतिरेकाप्रतीतिः ॥ ३

आनन्दमयस्य स्वपर्यायगतश्लोकाविषयत्वमप्यसिद्धम् । अन्नमयादिपर्यायश्लोकानां पुच्छमात्रविषयत्वाभावे नाऽस्यापि तद्देवपुच्छवद्विषयत्वौचित्यात् । नच पुच्छवृत्तिप्रयुक्तस्य ब्रह्मशब्दस्यैव श्रवणात्पुच्छविषय एवाऽसौ न पुच्छवद्विषय इति शङ्क्यम् । 'सत्यं ज्ञानं मनस्तं ब्रह्म', 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्युपक्रान्तस्यैवानन्दमयवाक्ये प्रतिपादनेन ब्रह्मत्वा

नन्दमयशब्दानां येषामर्थस्याप्युक्तत्वात् तेऽनन्तमभिर्देशमात्रेण श्लोकात्मानन्दमयमित्यतः
भिद्वेः । नच प्रियमोदादिगत्या प्रसिद्ध आनन्दमयेऽप्युक्तदर्शिता सत्त्वाऽऽत्माशब्दा नान्वेतीति
याच्यते । जीवस्य तथा लोके प्रसिद्धत्वेऽपि ब्रह्मणाऽऽप्युक्तत्वात् ॥ ४

‘तस्येव एव’ इत्याद्या आनन्दमयस्यात्मान्तश्चात्र मत्प्राप्तिर्द्विधा । तत्र परमं विज्ञान
मयस्य ‘एव एव शागीर आत्मा’, ‘य एव आनन्दमय’ इत्यर्थीकृतकारात् । तन्मानन्दमयस्य
एव एव शागीर आत्मा यः पूर्णस्य विज्ञानमयस्येत्यर्थीकृतकारणं विज्ञानमयस्य य आत्मा
शादित्वा यक्ष्यमाणन्यायसिद्धपरमात्मभाव आनन्दमयः शागीर आत्मा स एव स्वभावात् सत्य
मेवास्मेति पर्यवसानेन ‘पति विश्वस्यात्मेश्वर’ मि त्यात्मेश्वरत्वोक्त्या ईश्वरान्तरस्यैवात्मान्त
रस्य निराकृतं रेव सिद्धे ॥ ५

शोध्यन्तं न ब्रह्मत्वनिरोधि । सर्वत्र शुद्धिस्तत्तद्दर्शानुगुणेति ब्रह्मण्यध्यानादिभ्यः
संक्षितानेकजीवापराधबहुपिते भुक्त्यर्थे प्रसाद्यत्वरूपस्य शोध्यत्वस्य सम्भवात् ॥ ६

तस्मात्पुच्छब्रह्मवायुक्तयुक्तीनां मत्प्राधकत्वात्पुच्छं दानन्दमयोऽपि ब्रह्मेव । प्रकरणस्य
स्वस्मादन्तरिकैः स्वावगतैः पक्षपुच्छादिरूपणपरत्वेन तस्य पुच्छब्रह्माभेदप्रतीतिः ॥ १

प्रकरणगतश्लोकानां पुच्छद्विषयत्वेन तत्रैव श्लोकगतस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य सत्त्वाऽऽत्वं
शङ्कालिङ्गस्य न पर्यवसानात् ॥ २

‘सत्यं ज्ञान’ भिति प्रकृतं ब्रह्म ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन’ इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य
तस्याकाशादि कारणत्वप्रतिपादनानन्तरं सर्वान्तरत्वेन तस्यात्मत्वनिवरणार्थं प्रवृत्तस्य सन्दर्भस्य
तत्रैव परिसमापनेन तदनन्तरं ‘तस्माद्वा एतस्मादानन्दमया दन्त्योन्तर आत्मा ब्रह्म’ इति
तदान्तरस्य ब्रह्मणो निरूपणमावात् ॥ ३

‘सोऽवामय’ तत्पनन्तरवाक्यगतेन स इति पुल्लिङ्गान्तं नाऽव्यवहितप्रधानप्रकृतार्थपरा
मर्शिना परामर्धुं योग्यत्वात् ॥ ४

श्रुतवल्या ‘मेतं विज्ञानमयमात्मानमुपमंक्रम्य एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य’
इत्यत्राऽनन्दमयशब्दस्य, विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्, ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना’ दिति
तत्रत्यसम्प्रतिपक्षब्रह्मपरभावे नानन्दशब्देन सह स्थानसाम्येन ब्रह्मपरत्वनिश्चयात् ॥ ५

‘आनन्दमयोऽभ्यासा’ दिति सूत्रस्वारस्याच्च ॥ इति

६

पुच्छग्रहवादमण्डनम्

१

अ वाच्यं —

य ताव द्रुक्त मानन्दमयस्य विकारत्वावगतिं निर्माति न च । विकारार्थमयद्रुप्रायपाठेन तत्राऽपि मयटो विकारार्थत्वात् । तथाहि, 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति न देह एवोच्यते । तस्याऽन्नपरिणामत्ववाचिनाऽन्नमयशब्दे नोक्तिसम्भवे 'अन्नरसमयः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् । पुरुषशब्दस्य च चेतनवाचित्वात् । 'अन्नात्पुरुषः' इत्यव्यवहितपुरुषपरामर्शस्य 'एष' इत्यनेन सिद्धं तथा 'स' इत्यस्य व्यवहिताकाशादिकारणात्मपरामर्शार्थत्वाच्च । किंतु सः प्रागाकाशादिकारणत्वेन निरूपित एषः अनुपद मन्त्रकार्यत्वेन निरूपितश्च । पुरुषोन्नरसमयः — अन्नरसो देह मनु प्रविश्य तदवच्छिन्नतया तत्कार्यं इत्युच्यते । तथाच अन्नात्पुरुषः इति निर्दिष्टा माकाशादिकारणरूपस्य पुरुषस्याऽन्नकार्यत्वमन्त्रकार्यदेहावच्छेदद्वयपरिच्छिन्नाकारतयेति विवृतं भवति । एवं प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमयश्च प्राणमनोबुद्धयवच्छिन्नतया तद्विकारभूतो जीव एवेति युक्तम् । नच, स्वतः कार्य एव विकारार्थप्रत्ययः, न त्वौपाधिककार्यताभा गिति व्युत्पत्ति कल्पना प्रमाणवती । किंच मयटः प्राचुर्यार्थत्वं वदत तत्राऽपि मते जीव एवानन्दमय इति सिध्यति । आनन्दप्राचुर्यस्य प्रतियोगिदुःखाल्पत्वगर्भत्वात् । प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वेऽपि विशेष्यत्वे समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमेव निरूपकमिति हि व्युत्पत्तिमिद्धम् ॥

अतएव 'प्रचुरब्राह्मणो ग्रामः' इत्यत्र प्राचुर्यस्य ग्रामान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वापेक्षत्वेऽपि 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः' इत्यत्र तद्ग्रामगतशूद्राल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं प्रतीयते । नच, प्रचुरप्रकाशः सवितेति तत्प्रकाशप्रचुरः सवितेति प्रयोगेऽपि नक्षत्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं मन्त्रगम्यते । ननु सवितृगतमोल्लापत्वापेक्षम् । तत्र तमसो बाधितत्वादिति शङ्क्यम् । तत्रापि घनतुहिनसैहिकेयाच्छादनारोपितमोल्लापत्वमपेक्ष्यैव घनाद्यपसरणसमये तथा प्रयोगात् । तदभावे तथा व्युत्पन्नप्रयोगाभावात् ॥

ननु बलवत्तरश्चैत्र इत्यादौ तरबाद्यर्थस्य प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि मैत्रादिगतबलाद्यल्पतापेक्षत्वं दृष्टमिति चेन्न । तत्र द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुना (पाणि—३—३) विति द्विवचनादिविशेषणवशादातिशायनिकप्रत्ययेषु व्युत्पत्त्यनन्तरकल्पनेऽपि मयटितत्कल्पकाभावेन औत्सर्गिकव्युत्पत्तिलंघनायोगात् । नच, 'प्रज्ञानघन एवानन्दमयः' इति ब्रह्मण्यानन्दमयशब्दप्रयोगदर्शनात् । मयट्यपि व्युत्पत्त्यन्तरं कल्प्यमिति वाच्यम् । तस्य सुषुप्तस्यानृकीभूतः

इति विशेषणानुसारेण प्रातश्चिद्वतरपुष्पाङ्गीवर्णयत्नान् । वा त्रयोपे एवमर्थश्च । गणमर्कः इत्यादि परमेश्वरधर्मकथन स्याध्यात्मिकाभिर्देविकान्तीयपादरूपप्राप्त्यर्थेणाभिधीयते । अपि चाऽन्यत्र व्यधिकरणसज्जानीयाल्पत्व मण्डय गगटः प्रयोगात्प्रमत्तं प्रकृते तदभिमतप्रायपाठाशुभागेण समानाधिकरणविजातीयाल्पत्व मण्डयैव तत्प्रयोगो निर्वाहः । तथा हि, प्राणमये तावत्पञ्च वृत्तिवायुगण मेव व्याप्यन्त्येव मण्डय तत्र प्राणनयानि प्राचुर्यम् । न तु तदन्यगप्राणनवृत्त्यल्पत्व मण्डयः । तत्रान्यत्र प्राणनवृत्तीनां समानात् । एव मनोमयेऽपि कण्ठगणैव गगनवृत्तिसंनिधौऽपि भासते प्राचुर्यं तद्वत्तद्व्यन्तराल्पत्व मण्डयैव । ज्ञानमय इति निजानमयेऽपि जीवे ज्ञानवृत्तिप्राचुर्यं तद्वत्तद्व्याप्यन्तराल्पत्व मण्डयैव । पर्यायमिति । किं बहुना ? एवं त्रिषु प्राचुर्यार्थे सगगतवतोऽनममयेऽपि देहे आपानान्तर्गतात्वं भवे क्षयाक्षयपरिणामरूपावयवप्राचुर्यं मेव मयड्यं इति पैरुप्यपि हारार्थं चला दायानि ॥

एव चानन्दमयेऽपि समानाधिकरणदुःखाल्पत्वापेक्षं मानन्दप्राचुर्यं मयड्यं दत्त्वापत्तितं दुःखमिश्रत्वं केन वार्यते ? न च तथापि समानाधिकरणवर्तिकर्त्तृजातीयाल्पत्व मपेक्ष्यानन्दप्राचुर्यनिर्वाहसम्भवे कुतो दुःखमिश्रत्वापादनमिति नान्यम् । सुप्तप्राचुर्यस्य तद्विरोधिदुःखात्यतापेक्षायां मेव प्रथमं बुद्धचवतरणेन तदुल्लङ्घनायोगात् । न नैव चानन्दमयो जीयोऽपि न स्यात् । तत्र दुःखाल्पत्व मयसुखबाहुल्यस्य चाभावादिति शङ्क्यम् । जीवस्य मुक्तौ गोम्या निरति शयोत्कृष्टा दुतरावधिरहितात् ' श्रोत्रियस्य चाकामहनस्य ' इति श्रुतिदर्शिता त्मुक्त्वा तमर्षं मपि सांसारिकं दुःखं मल्यमिति सम्भवात् ॥

न चानन्दमयं मयः प्राचुर्यार्थोऽपि मा भूत्, भवार्थोऽस्ति तच्चेन्न । प्रायपाठप्राप्तं तिरिक्तार्थं सम्भवति स्वार्थिकत्वेन वैयर्थ्यकल्पनायोगात् । तस्माच्चानन्दमयस्य गगटा जीवत्वावगतिर्निष्प्रत्यूहा ॥

२

यं वृत्तं ब्रह्मा णोऽवयवित्वं मयवयवत्वं तत्कल्पनया सम्भवतीति तन्न । अस्माभिः पुच्छपदस्याधारलक्षकत्वस्य उक्ततया अवयवत्वकल्पनानङ्गीकारेण दृष्टान्ताऽसम्प्रतिपत्तः । अध्यासोपापादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्तिप्रकरणे प्रियमोदादिरूपशिरःपक्षावयवकल्पनाया विरोधे नानुपयुक्तत्वेन चायुक्तत्वाच्च । प्रकरणस्य निष्प्रपञ्चपरत्वं च ' मेदन्त्यपदेशाच्च ' इति सूत्रविवरणे समर्थितम् ॥

स्याऽदेतत् । ' यतो वाचो निर्वर्तन्त ' इति गन्धर्वो ब्रह्मणि द्वैतवस्तुमुत्वेन प्रवृत्तानां लौकिकानां वैदिकानां च सर्वासां वाचां निवृत्तिं वदतीत्यमुं मयं भवकल्प्यं हि तत्र तत्समर्थनं

कृतम् । नतु त द्युक्तम् । एकस्य 'वाच' इत्यस्य 'निवर्तन्त' इत्यस्य च स्वारस्य मनुष्य्य बहुनां सप्रपञ्चवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यात् प्रच्यावनस्य न्यायविरुद्धत्वा दिति चे दुच्यते । विज्ञानमय न ब्रह्मेति प्रतिक्षिप्य आनन्दमयं ब्रह्मेति व्यक्त्वापयति । त्वय्यपि तुल्योऽय माक्षेपः । तथाहि, विज्ञानमयस्य 'विज्ञानमय' इत्येताव तैव ताव त्परब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्र मय्युपगत्य स्यान्नन्द मयैकरूप्याय त्वया व्यधिकरणमजातीयाल्पत्वापेक्षपाचुर्यायित्व स्याभ्युपगन्तुं युक्ततया जीवा दन्यस्य सङ्कुचितज्ञानस्याभावात् जीवगताऽज्ञानाल्पत्वापेक्षज्ञानप्राचुर्य एव तत्पर्यवसानात् । मन्त्र वर्णोपात्तविषयित्वप्रत्यभिज्ञाना च । तथा 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठ मुपासन्ते' इत्यत्र मान्त्र वर्णिकब्रह्मशब्देन 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योति रायु र्हीमासन्तेऽमृतम्' इति श्रुत्यन्तरमिद्वेदोपास्य त्वप्रत्यभिज्ञानेन 'विज्ञानं ब्रह्म चे द्वेद । तस्मा चे न प्रमाद्यति । शरीर पाप्मनो हिता । सर्वा न्कामां त्समश्नुते' इति तदनन्तरश्लोकेऽपि ब्रह्मशब्देन मान्त्रवर्णिकब्रह्मविद्याफलप्रत्यभिज्ञानेन च तस्य ब्रह्मत्वं प्रतीयते । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इतितु ब्रह्म ण्युपपद्यते यज्ञादे हेतुकर्तरि तस्मिन्नपि स्वव्यापारद्वारा प्रयोज्यव्यापारकर्तृत्वसत्त्वान् । हेतुकर्तृत्वविवक्षायां णिजन्तप्रयोगनियमेपि स्वव्यापारद्वारा प्रयोज्यव्यापारकर्तृत्वविवक्षाया मणिजन्तप्रयोगस्याऽविरुद्धत्वान् । साक्षाद्विलेखन मकुर्वति संविधानसम्पादनेन कर्षणप्रयोजके स्वाभिन्त्यपि 'षड्भि र्हलैः कर्षं तीति प्रयोगदर्श नात् । यज्ञकृ यज्ञभृ यज्ञी (सहस्रनाम) इति ब्रह्मण्येव प्रयोगदर्शना च । एवमपि विज्ञानमयस्य य दब्रह्मत्व मुच्यते 'तस्माद्वा एतस्मा द्विज्ञानमयान् अन्योन्तर आ'त्मेति त मतिक्रम्य तद न्यस्य तदन्तर स्यात्मनः प्रतिपादनमात्रा देव । आनन्दमयत्वस्य प्रियाद्यवयवयोगस्य च विज्ञान मयेऽप्यविरोधात् । ततश्च यथा विज्ञानमया दन्यस्य तदान्तरस्य परमात्मनः प्रतिपादनदर्शना द्विज्ञानमय पर्यायगतवाक्यजातं स्थूलारूढतीन्यायेन आरोपितपरमात्मभावतद्वर्षवैशिष्ट्य विषय मिति त्वयाऽभ्युपगम्यते । एवं प्राणमयादिपर्यायगतात्मत्वप्रतिपादन मपि । तथा 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यपवाददर्शना आरोपितप्रपञ्चवैशिष्ट्यविषयं सप्रपञ्चवाक्यज्ञान मिति कुतोऽभ्युप गन्तुं न युज्यते ॥

नतु युक्तम् । 'विज्ञानमया दन्योन्तर आत्मा' इत्येतावतापि विज्ञानमयविषयवाक्यज्ञान स्यारोपितविषयत्वापादनम् । 'तस्माद्वा एतस्मा'दित्यत्रोपक्रान्त मात्मत्वं सर्वान्तरत्वे नोप पादयितुं प्रवृत्ते 'सवा एष पुरुषोत्तरसमय' इत्येतस्मि न्प्रकरणे विज्ञानमया दान्तरत्वस्यैव सर्वान्तरत्वरूपत्वेन त स्योपक्रान्तात्मत्वोपपादकतया तात्पर्यवत्त्वेन बलवत्त्वात् । अन्यथा पद मात्रेण चरमपठितेन प्रथमपठिताऽऽनेकवाक्यान्यभावापादनायोगा दिति चेत् ॥

तर्हि अस्मि न्मतेपि 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यस्य परमोपक्रमगतानन्तत्वोपपादनार्थत्वेन तात्पर्यवत्त्वं समान मिति पश्य । यतोवाच इत्यस्य स्वप्रकरणगतेन 'अदृश्येऽज्ञात्मेऽनिरुक्त'

इति विशेषेण न प्रकरणान्तर्गतौ त्रैताणां निष्प्रपञ्चत्वादिप्रतिपादकं श्रोत्रपञ्चमोऽस्तीति विशेषः । तस्मात्त्रिविधोपब्रह्मप्रकरणे प्रियाद्यवयवयोगात् त्रिविधोप आनन्दयोगो न प्रतिपाद्य इति मतिः, महतीति युक्तं तत्र ॥

३

यतोऽतः तस्य 'यतो पुच्छं पति' छेति निदेशेन व्यतिरेकप्रतीतिरिति रामद्वारा प्रकरणस्य स्वस्मात् दनतिरिक्तः शिरःपक्षादिमत्त्वनिरूपणपरत्वा दिति, तदयुक्तम् । शिरःप्रभृतीनां मज्जमयादिशब्दोदितत्वेनानतिरिक्तविषयत्वात् । अन्नमयादिशब्दानां वेतनपर्यन्तत्वाऽनङ्गीकारेऽपि मनोमयादिशिरःपृच्छानां ऋक्सामयजुर्वेदाङ्गिरसां तदतिरिक्तत्वे नाऽन्नमयादि पञ्चवयववयवविभावादिः कृतभेदसद्भावेन च तथा प्रकरणशिद्धेः स्वरात् प्रतीयमानस्य व्यतिरेकस्य त्यागायोगात् ॥

४

यत्तु आनन्दमयस्य श्लोकाप्रतिपाद्यत्वं ममिदं श्लोकानां पुच्छवर्गाद्विषयत्वनिश्चयदर्शनादि त्पुच्छं तदप्ययुक्तम् । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इति मनोमयपर्यायश्लोकस्य ब्रह्मविषयस्य पुच्छवर्गविषयत्वाऽभावात् । 'अप्राप्य मनसा सहेति श्रवणात्' तत्रापि यथा कथञ्चि त्पुच्छवर्गविषयत्वं मस्तीति चेत् तर्हि 'असं केन स भव'तीत्यत्र स इत्यस्य प्रकृतानन्दपरत्वात् तस्यापि यथा कथञ्चि त्पुच्छवर्गविषयत्वं सम्पन्नमिति गन्तुम्यत्तु भवान् । अयुक्तं न श्लोके स इति पुंलिङ्गन प्रकृतपरामर्शना तत्पदेनाऽवश्यं परामर्शनीयस्यानन्दमयस्य श्लोकगतब्रह्मशब्दाभ्यामसत्त्वासत्त्वशङ्काविषयत्वम् ॥

५

यत्तु 'तस्यैव एव शागीर आत्मा' इत्यत्रात्मान्तरश्रवणं नास्ति अनन्यात्मपरत्वादि त्पुच्छम् । तदप्ययुक्तम् । पूर्वपर्यायस्थानां मिव आनन्दमयपर्यायस्यस्यापि तस्य नाक्यस्य पुच्छब्रह्मरूपात्मान्तरपरत्वाऽप्यसौ प्रक्रमविरुद्धार्थकल्पनायोगात् ॥

यच्च प्रसाद्यत्वमप्यं शोभ्यत्वं ब्रह्मणोऽपि सम्भवतीत्युक्तं तत्पुच्छम् । प्रागशुद्धिमतो हि शुद्धिराधेया । नच जीवापरावानुसारेण तेषु ब्रह्मणोऽप्रसादः कथमप्यशुद्धिशब्दमर्हति । तथा सति ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वश्रुतीनां सङ्कुचितार्थत्वप्रसङ्गात् । लोकेऽप्यपरावानुगुणेन श्रुत्या विषु राजादीनां भूचितस्याऽप्रसादस्याऽशुद्धिशब्देन व्यवहाराभावाच्च ॥

६

‘तस्मात्पुच्छब्रह्मवाद्युक्तयुक्तीनां निराकरणं मनुष्यवत्’ इत्यादिना यद्यपि श्रीमदण्णय दीक्षितेन्द्रैः न्यायरक्षामणौ मण्डनं मारचितं तथापि तत्कुणपविषयमिव न शोभते ॥

पुच्छब्रह्मवादखण्डनम्

तथा च मयटो विकारार्थप्रायपाठमुज्जीवयितुं प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमयश्च प्राणमनोबुद्धयवच्छिन्नतया तद्विकारभूतो जीवएवेति युक्तमिति यदुक्तं तदयुक्तमेव । ‘तस्माद्वा एतस्मादन्त्योन्तरात्मा प्राणमयः’ इत्यादिना श्रवणेन तत्तदन्तरभूतप्राणमयादिकोशानामेव तात्पर्यसिद्धत्वेन तेषु प्राचुर्यार्थस्यैवोपपन्नत्वात् । नच आत्मपदेन जीव एवेत्यवगम्यत इति शङ्क्यम् । आत्मपदस्य देहपरत्वेन क्रोशपरत्वाऽविरोधात् । शरीराभिमानिनो जीवस्यैकत्वेन तद्वद्भूतत्वाऽसम्भवात् । प्राणमयादिशब्दानां तत्तदवच्छिन्नजीवपरत्वरूपार्थग्रहणस्य विकाररूपप्रायपाठसाधकत्वमन्तरेण निरर्थकत्वाच्च । अथ आतिशायनिकप्रत्ययेषु व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेऽपि मयटि तत्कल्पकाभावेन औत्सर्गिकव्युत्पत्तिलंघनायोगादिति यदुक्तं तदप्यसङ्गतम् । प्राचुर्यातिशययो रविशेषेण तदप्यङ्गीकृताया व्युत्पत्तेर्मयद्व्यनङ्गीकारे कारणाभावात् । प्रज्ञानघन एवानन्दमय इति ब्रह्मण्यानन्दमयशब्दप्रयोगेण मयद्व्यपि व्युत्पत्त्यन्तरस्याऽङ्गीकार्यत्वाच्च ॥

ननु, तस्य सुषुप्तस्थान एकीभूत इति विशेषणानुसारेण प्राज्ञशब्दितसुषुप्तजीवविषयत्वात् । वाक्यशेषे ‘एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ’ इत्यादिपरमेश्वरधर्मकथनस्याध्यात्मिकाधिदैविकतृतीयपादरूपप्राज्ञेश्वरैक्याभिप्रायत्वादितीचे न । सुषुप्तस्थाने ‘प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ’ इत्यादिवचनान्तरानुरोधेन प्राज्ञशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनाऽनन्दमयस्याऽपि तत्परत्वावसायात् । ‘सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन’ इति सूत्रप्रामाण्यात्सुषुप्तौ जीवेश्वरयोर्भेदस्येष्टत्वेनानन्दमयशब्दस्य जीवविषयत्वाभावात् ॥

नच, प्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषु त्रिषु समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमपेक्ष्यैव मयद्व्यर्थस्य सिद्धत्वेन प्रायपाठानुरोधेन आनन्दमयेऽपि समानाधिकरणदुःखाल्पत्वापेक्षं मयद्व्यर्थ इत्येवापत्तीति वाच्यम् । समानाधिकरणयत्किञ्चिद्विजातीयाल्पत्वमपेक्ष्य आनन्दप्राचुर्यस्य सम्भावितत्वेन दुःखमिश्रितत्वापादनं स्यादयुक्तत्वात् ॥

ननु, सुखप्राचुर्यस्य तद्विरोधिदुःखाल्पत्वापेक्षाया मेव प्रथमं बुद्धयवतरणेन तदुल्लंघनायोगात् समानाधिकरणदुःखाल्पत्वाऽपेक्षं मेवानन्दप्राचुर्यमिति सिध्यतीति चेन्न । प्रमा

णान्तरसिद्धस्य प्रमाणान्तराऽपि सिद्धस्य न प्रतिप्रोग्योक्तस्य युक्तत्वेन प्रमाणान्तरविरुद्धप्रति
योग्यपेक्षत्वं स्याद्युक्तत्वात् । मुख्यविरोधद्वयमाल्पत्वात् । तत्रापि प्रथमं बुद्धयन्तर्गणेऽपि दुःख
योग स्यादगहताभेत्वात् । प्रमाणबाधितत्वेन तदुक्तत्वात् । युक्तत्वाच्च । तत्प्राचुर्यस्य तदल्पस्य
मात्रनिवर्तकत्वेन तद्विज्ञानीयवस्तुसत्तावगमकत्वाभावात् । '१। एते मानुष आनन्द' इत्यादिना
मानुषाद्यानन्दभूताल्पत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तत्प्रतिगोपितत्वापेक्षं स्थैव प्रमाणिक्त्वात् । १। समा
नाधिकरणद्वयत्वात् । अपेक्षं गे नानन्दप्राचुर्यं मि त्यभ्युपगमे जीवेऽपि दुःखमाल्पत्वस्य गुणभाद्व
ल्यस्य चाऽभावेन आनन्दमयशब्दस्य तत्राप्युक्तत्वाच्च ॥

नच, जीवस्य मुक्तौ भोग्या चिरतिशयोक्तर्णा दुतरावधिरुक्तात् 'श्रोत्रिणस्य चाकाम
हत' स्येति श्रुतिदर्शिता त्सुखा तर्प गति रातागिक मुख मन्त्रमिति सुखातिशयस्मभवेन
युज्यत इति वाच्यम् । 'परमं साम्यं गुणैति', 'मुक्तः शिवसमां भवे' इति च यवनानु
सारेण मुक्तौ परमेश्वरसाम्यं स्येष्टत्वेन परमेश्वरपरस्या प्यानन्दमयशब्दस्य मुक्तजीव इष्टापत्तेः ।
एष मानन्दमयशब्दवाच्यं मुक्तजीव मवशतोऽभ्युपगच्छद्भिः परैः बह्वकुलीप्रमान्याये नानन्द
मयशब्दस्य परमेश्वरपरत्व मे वाङ्गीकृतं मि त्यलम् ॥

ततश्च 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यस्याऽपवादपरत्वं यं सिद्धादितं तं ददत् । एकस्य वाच
इत्यस्य निवर्तन्त इत्यस्य च स्वारस्य गुरुष्वयं बहुना सप्रपञ्चवाक्यानां स्यात्वं प्रामाण्यात् प्रच्या
वनस्याऽन्याय्यत्वात् । नच, विज्ञानं न ब्रंशति प्रतिक्षिप्य आनन्दमयो ब्रंशति व्यवस्थापयति
त्वय्यपि तुल्योऽयं माक्षेपः । तथाहि यथा विज्ञानमयस्य ब्रह्मत्वप्राप्ता वपि तस्याऽब्रह्मत्व गुच्यतं
'तस्माद्वा एतस्माद्द्वयोन्तर आत्मेति तं यत्किमस्य तदन्यस्य तदन्तर स्यात् मनः प्रतिपादन
मात्रा देव । तथा 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यपवाददर्शना दागेपितप्रगर्भैराष्टयविषय सप्रपञ्च
वाक्यजात मिति कुतोऽभ्युपगन्तुं न युज्यत इति वाच्यम् । 'यतो वाच' इति वाक्यस्य 'आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वा' नित्यनन्तरवाक्योक्तब्रह्मानन्देयत्ताविषयवाक्यमनोनिवृत्तिमात्रपरत्वापगमे नाऽप
वादाप्रतिपादकतया सप्रपञ्चवाक्यजातस्य यथार्थविषयत्वावसायात् । अख्यागेपापवादयो र्जगन्मि
ध्यात्वसाधनार्थं मेव परैः कल्पितत्वे नाऽऽस्तिकानां मनुषादेयत्वात् । यदि जगन्मिध्यात्व
मिष्येत क्षुतीनां तर्हि जगन्मिध्यायैति चतुरक्षर्यैव सिद्धे 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादि
नाऽऽख्यारोप मुपदिश्य 'यतो वाच' इत्यादि नाऽपवादं नोपादिशेयु रध्यारोपादिरूपणस्याऽ
नर्थकत्वादि त्यलम् ॥

अथाऽऽनन्दमये शोध्यत्व मयुक्त मिति यं दुक्तं तदुक्तं मेव । 'आनन्दमया मे
शुध्यन्ता' मिति वाक्यविक्षया मेव ब्रह्मसूत्रतद्वृत्तिविक्षया महामुनिभ्या मानन्दमये ब्रह्मत्वस्य

राद्धान्तितत्वे नानन्दमयविषयशुद्धे जीवविषयचिच्छकिततिरोधायकमन्त्रापनोदनरूपत्वं स्यैव तात्पर्यसिद्धतया तद्विषयदूषणस्य श्रुतिविषयत्वे नाऽनुपादेयत्वान् ॥

अत्र परैः सिसाधयिषितो वादः श्रुतिविरुद्ध इति व्यक्तं मेव । तथाहि, 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दितिसूत्रवृत्तौ न्यायरक्षामणौ 'आनन्दमयो जीव इति पूर्वपक्षे ब्रह्मेति सिद्धान्त इत्यधिकरणशरीरं वृत्तिकृता सूत्रार्जवं मन्यमानेन वर्णितम् । श्रुतिविरोधात् तदयुक्तं मिति भगवता भाष्यकारेण पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च आनन्दमयस्य जीवत्वमुरीकृत्य प्रकारान्तरेण वर्णितं मित्युक्तम् । एवं भामत्या, मानन्दमयाधिकरणे श्रुतिसूत्रयोर्विशेषे 'गुणमुख्यविरोधे तु गुणे त्वन्याय्यकल्प'नेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्या नीति च । एवं च सूत्रेषु श्रुतिविरोधः परैरङ्गीकृत इति सिद्धम् ॥

इदं मिह सञ्चिन्त्य मार्थवयैः परैः किमर्थं प्रणिनीषितं भाष्यं ब्रह्मसूत्राणां मिति । किं सूत्रजातं सदर्थसार्थतया परिष्कर्तुम् ? अथ विरुद्धार्थबन्धुरतया निराकर्तुम् ? इति । आदौ सूत्रेषु श्रुतिविरुद्धताऽऽपादनस्याऽयुक्ततया द्वैतीयिक एव पक्षस्तदीप्सित इति पर्यवस्यति । आतश्च विज्ञायते — यद्यपि परैः स्वमतस्य श्रुतिसम्मतत्वं प्रत्याययितुं मेव प्रारब्धं भाष्यं सूत्राणां, तथाऽपि तेषां स्वमतानुकूलतया व्यख्यातुं दुःशक्यतया स्वमतगतः श्रुतिविरोधस्तेष्वेवाऽरोपित इति ॥

ननु, यद्यपि सात्यवतेये नैव श्रुत्यन्तार्थनिर्दिधारयिषया प्रारब्धानि सूत्राणि तथाऽपि भ्रन्त्या विप्रलिप्तया वा तानि श्रुतिविरुद्धार्थतयैव समाचरितानि । तत्त्वविद्भिः शुद्धाद्वैतभाष्यकृद्भिस्तु सूत्राणि प्रत्याख्याय श्रुत्यन्तार्यो निर्धारित इति कुतो नाभ्युपगन्तव्यमिति चेदुच्यते । यद्येवं तर्हि सूत्राण्यादित एव प्रत्याख्याय निषदा मेव भाष्यं समाचरणीयं स्यात् । न हि तथा कृतम् । तस्मात्स्वमतविरुद्धतयैव सूत्रेषु श्रुतिविरोध आरोपितः । शुद्धाद्वैतगतः श्रुतिसूत्रविरोधो ब्रह्मपथे वेदान्तार्थपरिष्कारे चाधिकं निरूपित इत्यलमधिकेन ॥

इत्थानन्दमयाधिकरणम्

अथ इतरानुपपत्त्यधिकरणम् ७

ब्रह्मणः परमशिवस्य सान्न्वयिष्ठं जगत्कारणत्वादिकं लक्षणं प्रधानजीव्यो न व्यापिनर
तीति स्थापितम् । अतः प्रां जीवामष्टिरूपस्य हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्वादिनं श्रूयत इत्यत आह

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १-२-१७ ॥

‘यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यगमजं भूभ्याम् । य
दोपधीभिः पुरुषा न्यशूंश्च निवेशं भूतानि चराचराणि ’ इति महोपनिषदि
श्रूयतेऽस्य विषयः ॥

अत्र सकलजगत्प्रसूत्यादिहेतुत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः परमेशरो वा ? अन्यो
वा ? इति संशयः ॥

हिरण्यगर्भ इति पूर्वपक्षः । कथम् ? तच्छिद्धान् ॥

अथ इतरानुपपत्त्यधिकरणम्

न न्वेवं व्यष्टिजीवे ब्रह्मलक्षणं स्यादतव्याप्ति मभूत् । सकलजीवशरीराभिमानिनि
समष्टिजीवे हिरण्यगर्भे तु ‘अम्मम्य पार’ इति परमात्मसूक्तोपक्रमोपसंहारमध्यगारामर्शेन ब्रह्म
लक्षणं स्यावगम्यमानतया स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थतया प्रत्युदाहरणसङ्गत्या अनन्तराधि
करणं भवतारयति ब्रह्मण इति ॥

यतः प्रसूतेति—जगतः प्रसूती जगत्प्रसवशीला प्रवृत्ति र्यस्मात्प्रसूता । जीप्लान्दसः ।
यन्वस्तु, भूम्यां तत्तल्लोकस्थाने विद्यते, तत्तत् तोयेन जलप्रधानेन पृथिव्यादिद्वय्येण, जीवान्
देवादीन् व्यससर्जं सृजति स्म । ओपधीभिः स्यावरैः सह, पुरुषान्, सुरनरादीन्, पशून्, तिर्यञ्चोपि
एवं नराचराणि जङ्गमस्यावरात्मकानि भूता न्यन्तर्यामितया विधेये तिर्यः । अस्मि न्यत्रे
विशेषाश्रवणात् पूर्वापरमन्त्रेषु हिरण्यगर्भपरमेश्वरविषयश्रुतिलिङ्गानां बलाबलाऽनिर्णया त्संशय
इत्याह अत्रेति— ‘नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्राऽनुसारे णाऽन्यो वेति सन्देहायोऽपि दर्शिता ।
अन्यो नाम हिरण्यगर्भ इति पूर्वपक्षप्रदर्शनवाक्ये विशदीकृतम् ॥

ननु कुतो हिरण्यगर्भ इत्यवगम्यते उभयत्र प्रमाणसद्भावा दि त्याशङ्कते कथं मिति—
प्रबला त्समुद्रशायित्वलिङ्गा दित्याह तच्छिक्ता दिति—समुद्रशायित्वस्य तच्छिक्कत्वं विष्णुपुराण

एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः
भोगिशय्यायुतः शेते त्रैलोक्यग्रासवृंहितः ॥

इति पुराणवचनात् ब्रह्मणः समुद्रशायित्वं भवगम्यते । तं दिह श्रूयते । तल्लिङ्गम् - 'य मन्तःसमुद्रे कवयो वयं' न्तीति, 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' रिति स एवोपक्रमे सर्वानुप्रविष्टतया भवगम्यते । उपसंहारे च सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वं भवकल्पयत् दिवं च पृथिवीं' चेत्यादिना तस्यैव कारणतः भवगम्यते । तस्मादुपक्रमोपसंहारसिद्धस्य हिरण्यगर्भस्यावान्तर

सम्प्रत्या निरूपयति एकार्णवे त्विति — नारायणात्मकः जलनिवासेन नारायणसंज्ञित इत्यर्थः । यद्वा, नारायणस्य देहं प्राप्त इत्यर्थः ॥

ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः

सुषुप्तापयोगशयन एकीभूयाऽथ चक्रिणा ॥

इति कूर्मपुराणवचनात् । यद्यपि 'य मन्तस्समुद्र' इति समुद्रस्थानत्वमात्रं भवगम्यते, तथापि तत्र निद्राणत्वमेवोपबृंहणानुसारेण व्यज्यते । तच्च लिङ्गमनन्यधासिद्धत्वात्प्रबलम् । तमोवश्यं स्यैव हि तत्सम्भवति । ननु तमोतीतस्य परब्रह्मणः ॥

ननु समुद्रनिद्राणत्वं विष्णो रपि साधारणम् । कथं हिरण्यगर्भलिङ्गमित्याशङ्क्याह तस्मादिति — उपक्रमोपसंहारगतप्रजापतिधातुश्रुतिभ्यां मध्यगतसमुद्रनिद्राणत्वलिङ्गेन च हिरण्यगर्भे एव जगत्कारणत्वादिधर्मैः प्रतिपाद्यत इति निर्णये सति तदनुसारेण मध्यगतान्य लिङ्गा न्यपि नेतव्या नीति भावः । तत्र परात्परत्वम् 'परात्परतरो ब्र' वेति श्रुत्यनुसारेणापेक्षिकं नेतव्यम् ॥

ननु, 'अद्भ्यः सम्भूत' इत्यनुवाको विष्णुपरः 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति श्रुता लक्ष्मीपतित्वलिङ्गादिति चेन्न । उपक्रमगतप्रजापतिश्रुतिविरोधादुपसंहारगतं लक्ष्मीपदं लज्जावाचिह्रीपदसमभिव्याहारेण पुरुषश्चैष्ठ्यापादकसद्गुणान्तरपरत्वेन नेतव्यम् ॥

ननु पूर्वानुवाकरूपपुरुषसूक्तैकवाक्यत्वात् तस्यानुवाकस्य पुरुषसूक्तस्य च नारायणपरत्वात्कथं मस्य हिरण्यगर्भपरत्वं गुणपद्यत इति चेत् उच्यते । पुरुषसूक्ते 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्या

सिद्धधर्मोपपत्तिः । किञ्च तत्प्राप्तेषां प्रदेशान्तरापरमं हारं च कृतः । ‘अद्भुतः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यथा’ इति । अद्भुतः संभूत इत्यत्र प्रजापति इव हि प्रतिपाद्यः । ‘प्रजापति आति गर्भं अन्त’ इति दर्शनात् । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तते तात्रे’ इत्यत्रापि ‘प्रजापति वै हिरण्यगर्भः’, इति श्रवणात् । ततो हिरण्यगर्भ एव जगत्प्रसूतिहेतुत्वादिनाऽत्र प्रतिपाद्यत इति प्राप्ते धूमः ॥

परमेश्वरादितरो भित्तो हिरण्यगर्भोऽयं न प्रतिपाद्यः । जगत्प्रसूतिहेतुत्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तरिगं अनुपपत्तेः । ‘यतः प्रसूता जगताः प्रसूती’

दिभिः श्वेताश्वतरोपनिषदि शिवारत्नेन निर्ज्ञाते मन्त्रैः शिवं प्रस्तुत्य ‘तस्माद्विराडजायत । विराजोविष्णुः’ इति शिवाद्भिरणमयतया विविध राजमानस्यऽण्डस्य तदनन्तरं तत्र हिरण्यगर्भस्य चोत्पत्तिमभिधाय तस्यैव मुखाद्यवयवैर्भ्याऽऽन्त्यादिदेवानां ब्राह्मणानां चोत्पत्तिरभिहिता । ननु नारायणस्यावयवैः पूर्वं तत्पसङ्गाऽभावात् । मानवे धर्मशान्ते परमेश्वरब्रह्माण्डोदरजाते हिरण्यगर्भमेव प्रस्तुत्य

लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखनादृश्यादत्त.

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शुद्रं च निर्वर्तयत् ॥

इति स्मरणाच्च । याज्ञवल्क्ये धर्मशान्ते परमेश्वरं प्रस्तुत्य ‘मुखनादृश्याः स्युः तस्य वर्णा यथा क्रमः’ इति स्मर्यत इति चेन्न । तस्योदाहृतश्रुतिस्मृत्यनुमारेण हिरण्यगर्भगरीरानुप्रतिष्ठितत्वात्कपरमेश्वरविषयत्वे नोपपन्नत्वात् ॥

तस्मात्पुण्यसूक्तमारभ्य प्रकृतमेव हिरण्यगर्भं गृह्णीष्य प्रवर्तमानस्य ‘ह्रीश्च त इत्यादे रेतदनुवाके नैकवाक्यतां प्रापितानां हिरण्यगर्भमन्त्राणां न कथं मप्यन्यपरत्वं शङ्का अवकाशं लभते । एवं चोक्तमहिमा स एव हिरण्यगर्भः पूर्णकल्पानुष्ठितपरमेश्वरोपासनालम्ब्यस्तस्य सम्कल्पत्वादिशाली जगत्प्रसूत्यादिसकलप्रपञ्चहेतुतया प्रतिपाद्यत इति तत्र ब्रह्मलक्षणमतिव्याप्तमिति पूर्वपक्षमुपसंहरति तत इति — तस्मिन् अनुपपत्तेरिति — जगत्प्रसूतिर्हि जगज्जननी पराशक्तिः परमेश्वरस्य नित्यानपायिनी प्रपञ्चमहावृत्ताङ्कुरभूता । ‘प्रज्ञा च तस्मात्प्रसूता पुराणी’ इति श्रुत्या परमेश्वरादेव प्रसूतेत्याम्नायते । ‘त देव ब्रह्म परमं कवीना’ मित्यसाधारणब्रह्मशब्दाभिधेयत्वोक्त्या त्रिविधपरिच्छेदराहि परमेश्वरस्यैव धर्म इत्यवगम्यते । त देव भूतं तद्गुं भव्यं माहुः’ इति भूतभाविर्तमानसकलकल्पानुपायिसकलप्रपञ्चात्मकत्वं तस्मिन्नेव सम्म

त्यारभ्य जगत्प्रसूतिहेतोस्तस्य 'अतः परं नान्य दृणीयसं हि परा त्वरं य न्महतो महान्तम् । य देक मव्यक्त मनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता ' दित्यादिना सरोत्कृष्टत्वं तमसः प्रकृतिमण्डला स्परत्वं चावगम्यते । त दण्डा न्तर्वर्तिनो हिरण्यगर्भस्य न सम्भवति । किं च 'य एनं विदु रमृता स्ते भव ' न्तीत्यस्य ज्ञाना दमृतत्वं मुक्ति रभिधीयते । त न्न हिरण्यगर्भे संभवति परमेश्वरस्य हि मुक्तिहेतुत्व मसाधारणं लिङ्गम् । 'यदा चर्मव दाकाश वेष्ट यिष्यन्ति मानवाः तदा शिव मविज्ञाय दुःख स्यान्तो भविष्य ' तीति श्रवणात् ॥

यदुक्त मुपक्रमोपसंहारसिद्ध इति त दप्रयोजकम् । अनुपपत्त्या प्रजा पतिधातृशब्दौ हिरण्यगर्भं त्रिहाय प्रजानां पशूनां पतिं जगद्धारकं परमेश्वर

वति । 'यतः प्रसू ' तेति यस्य जगत्प्रसूत्यादिहेतुत्व मुक्तम् । यतः परं प्रकृष्टं चान्य तृप्यभूतं नास्ती त्युक्तम् । 'य एनं विदु रमृता स्ते भव ' न्तीत्येतत्कल्पभेदेनाऽपि हिरण्यगर्भे नोप पद्यते । 'यदा चर्मव दाकाश ' मिति मन्त्रेण शिवविज्ञानं विना मुक्ते र्गगनवेष्टनव दसम्भावि तत्ववर्णना दिति भावः ॥

उपक्रमोपसंहारसिद्धौ हिरण्यगर्भ इति शङ्का मनूय परिहरति य दुक्तं त दप्रयोजक मिति— मध्यगतै रपि बहुप्रमाणै र्विरोधे उपक्रमोपसंहारैकरूप्य मसाधक मित्यर्थः । सूत्रे बहुप्रमाणवि रोधं द्योतयितु मेव लिङ्गविशेष मनुपन्यस्य अनुपपत्ते रिति त्युक्तम् । तस्मा दुपक्रमोपसंहारगत शब्दौ योगेन परमेश्वरे योजनीया वित्याह अनुपपत्त्येति — धातृशब्द स्तु 'अम्भस्य पार ' इति सूक्तोपसंहारगतो न भवति । 'पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि । त न्नो रुद्रः प्रचोदयात् ' , 'तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । त न्नो रुद्रः प्रचोदया ' दित्येतदवसानत्वा त्परमात्मविषयसूक्तस्य तदनन्तरं रुद्रगायत्रीप्रसङ्गागतानां गणेशगायत्र्यादीनां स्नानार्थदूर्वाधार णादिमन्त्राणां च परमात्मसूक्तान्तर्भावाभावात् । तथैव भट्टभास्करेण सूक्तमर्यादायाः स्थापितत्वात्

एवं चोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनायां प्रजापतिश्रुते रूपकमस्यत्वेऽपि तत एकस्थाः प्रत्येकं मभ्यस्तयो रौपसंहारिकरुद्रमहादेवश्रुत्योः प्रबलत्वा त्सूक्तस्य परमेश्वरपरत्व मचलम् । अथ धातृपदं स्यौपसंहारिकत्वाभ्युपगमेऽपि मध्यगतबहुश्रुति लिङ्गानुसारा तस्याऽपि योगेन परमेश्वर परत्व मेवाऽभ्युपपन्नं युक्तम् । उत्तरनारायणा देकवाक्यतापादनेनाऽपि नाऽस्य हिरण्यगर्भपरत्व

मेव प्रतिपादयतः । ‘अद्भ्यः सम्पूतो हिरण्यगर्भ इत्युभयनाऽपि परमेश्वर एव प्रतिपाद्यः । ‘य ईशे अस्य द्विपद ध्वतुप्पदः’ आदित्यवर्णं तमसः परस्ता’ इति विश्वेश्वरस्याविष्ठातीतत्त्वलिङ्गात् । ततो जगत्कारणत्वादिना प्रजापति शब्दवाच्यः परमेश्वरो न हिरण्यगर्भः ॥

परमेश्वरेण हिरण्यगर्भे साऽमेव जगत्कारणता न स्तिव त्याग कृत्वा ॥

भेदव्यपदेशा च ॥ १-१-१८ ॥

अस्यां महोपनिषदि परमेश्वरहिरण्यगर्भयो र्भेदो व्यपदिश्यते , कारणत्वेन कार्यत्वेन च । ‘यो देवानां प्रथमं पुरस्ता द्विधात्रिको रुद्रो गहर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान’ इति । ततो हिरण्यगर्भादेः सर्वप्रपञ्चस्य कारणत्वं मीश्वर स्येति सिद्धम् ॥

प्रत्याशे त्याह अद्भ्य इति — उत्तरनारायणे हि ‘वेदाऽहं मेतं पुरुषं महान्तं’ इति द्वितीय मन्त्रः । तत्र श्रूयमाणं तमसः परस्ता दूर्तमानत्वं मनन्योपायमुक्तिहेतुवेदनविषयतः न हिरण्यगर्भे न सम्पन्नं तीति तस्य शिवपरता गम्यस्य मन्त्रगुणान्तव्यम् । तथा हिरण्यगर्भमन्त्राष्टकमध्ये ‘य ईशे’, ‘अस्य द्विपद ध्वतुप्पदः कन्मै देवाय हविषा विपे’ इति पठ्यते । तेन शिवासाधारणं पञ्चपतित्वं वर्ण्यते । ‘एतावन्तो वै पशवां द्विपद ध्वतुप्पद’ इति श्रुत्यन्तरदर्शनात् । सिद्धान्तमुपसंहरति तत इति — तस्मा द्भक्तं मुक्तं ‘नेतरोऽनुपपत्ते’ इति ॥

तत्र न हिरण्यगर्भ इति निर्देष्टव्ये नेतर इति निर्देशो हिरण्यगर्भः परमेश्वरा न भिद्यते , अतः स्तत्र लक्षणसत्त्वं न दोषा येति केषांचि न्यतः निरसितुं कृतः । तन्निरासहेतुप्रदर्शनार्थत्वे नोत्तरसूत्रं भवतारयति परमेश्वरेणेति — तेषां माशङ्का त्वेवंप्रिया । प्रपञ्चसृष्टिहेतुकामना शालित्वं शिवासाधारणं इति निश्चितम् । तद्धि हिरण्यगर्भस्य ‘प्रजापति रकायत । प्रजाः सृजे’ इति बहुषु प्रवेशेषु श्रूयते । अतः स्तन्मूला दनुमानात् ‘ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदा शिवोम्’, ‘यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जहार’, ‘प्राणैः शिरः कृत्तिवासाः पिनाकी’ इति शिवहिरण्यगर्भाभिधानसामानाधिकरण्या च हिरण्यगर्भः शिवाभिन्नः । एवं हिरण्यगर्भस्य शिवाभिन्नत्वात् तत्र लक्षणसत्त्वं न दोषः । ततः स्तद्व्यावर्तनं मनावश्यकं इति । एतच्छङ्कानिराकरणार्थं सूत्रं ‘भेदव्यपदेशा च’ इति ॥

पुन राश क्लयाह ॥

कामा च नाऽनुमानापेक्षा ॥ १-१-१९ ॥

‘प्रजापति रकामयत प्रजाः सृजेये’ तीति सर्वत्र श्रुतिषु संकल्पो हिरण्यगर्भस्य जगत्सृष्टौ श्रूयते । तथाऽपि तस्य जगत्कारणत्वेऽनुमानापेक्षा युक्त्यपेक्षा नास्ति । तस्य काम स्याऽवान्तरसृष्टिविषयत्वात् । परमेश्वर स्यैव हिरण्यगर्भात्मनाऽवान्तरसृष्टि श्रेति वक्ष्यति ‘संज्ञामूर्तिवत्सृष्टि’ स्त्वित्यत्र ।

‘अनेन जीवे नात्म नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा’ णीति हिरण्यगर्भात्मना प्रपञ्चा नुप्रविष्टस्य परमेश्वरस्य नामरूपकर्तृत्वश्रवणा दनयो रभेद ए वाभ्युपेतव्य इत्यत आह ॥

अस्मि न्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १-१-२० ॥

अस्मि न्नुपनिषत्तन्त्र ए वास्य हिरण्यगर्भस्य तद्योगं तस्य परमेश्वरस्य

व्यवहितोत्तरसूत्रा दस्मि न्नस्येति पदद्वय मानीय व्यावष्टे अस्या मिति — ‘अस्मि न्निति पद मुपनिषद्ग्रन्थपरम् । अस्या मे वोपनिषदि शिवहिरण्यगर्भयो रभेदे प्रतीयमाने तद भेदाभिप्रायेण यतः प्रसूतीत्यादिना जगज्जन्मादिकारणत्ववर्णनं हिरण्यगर्भस्याऽत्यन्त मयुक्त मित्यर्थः ॥

उत्तरसूत्र मवतारयति पुन रिति ॥

जगत्कारणत्व इति — जगत्काणशिवाभिन्नत्वे य दनुमानं त न ग्राह्य मित्यर्थः । अवा न्तरसृष्टिः देवमनुष्यादिसृष्टिः । तत्रापि न हिरण्यगर्भस्य स्वातन्त्र्यम् । किंतु तदन्तर्यामिणः शिव स्यै वे त्यर्थः ॥

उत्तरसूत्र मवतारयति अनेनेति — नामरूपव्याकरणं चतुर्मुखकर्तृक मिति पुराणेषु प्रसिद्धम् । तत्र व्याकरवाणी त्युत्तमपुरुषप्रयोगेण कर्ता परमेश्वर ए वेति निगदन्ती श्रुतिः पर मेश्वरस्य तच्छरीरित्वेन वा तदभेदेन वा कर्तृत्वं प्रतिपादयती त्युपपादनीया । तच्छरीरित्वप्रक्षे जीवे नात्मेनेति सामानाधिकरण्यस्य क्लृप्तया तदभेदे नैवेति पर्यवस्यती त्याशयः ॥

शेषत्वसंबन्धं शारित मन्त्रमागो 'ब्रह्माधिपति ब्रह्म णोधिपति' रिति । ततः परमेश्वर एव जगत्कारणं तच्छेषभूतो हिरण्यगर्भ इति सिद्धम् ॥

इति इतरानुपपत्त्यधिकरणम्

अथ अन्तराधिकरणम् ८

त दितः पूर्वं रधिकरणन्यायैः सर्वज्ञं नित्यतृप्त मनादिबोधं स्वतन्त्रं मल्लसशक्तिकं मनन्तं शक्तिकं सकलजगदुभयकारणं समस्तोपनिषत्तन्त्रसमन्वयकप्रतिपाद्यं स्वप्रकाशनिःसिद्धप्रपञ्चविशिष्टा

ब्रह्माधिपति रिति — 'ईशानः सर्वनिधाना' मित्यनेन वेदाधिपत्यस्य 'ईश्वरः सर्वभूताना' मित्यनेन ब्राह्मणाधिपत्यस्य च सिद्धत्वा द्ग्यारोनेन हिरण्यगर्भाधिपत्य मेव विधीयते । तेन श्रुत्यन्तेष्वापाततः प्रतिपन्ना हिरण्यगर्भं स्योत्कर्षविषया परमेश्वरामेद्विषया न भ्रान्तिरुन्मूल्यत इति भावः । परैः प्रकृताधिकरणसूत्रा ण्यानन्दमयाधिकरणशेषत्वे नैव विवृतानि । तत आनर्थक्य मेव प्रापितानि ॥

श्रीभाष्यकृद्भिर्मुक्तजीव स्यानन्दमयशब्दवाच्यत्वाभावपरतया व्याख्यातानि । 'आनन्दमयोभ्यासा' दि त्यनेनैव मुक्ताऽमुक्तजीवनिषेधस्य प्राप्ततया तै रपि वैयर्थ्यं मेव गमितानि । यद्यप्यानन्दतीर्थेन तु चतुर्मुखादीना मानन्दमय शब्द प्रतिपाद्यत्वाभाव परतया व्याख्यातानि तथापि हिरण्यगर्भकारणत्वान्नकसूक्तानां चतुर्मुखपरत्वं निराकृत्य स्वाभिमततत्त्वे योजयितुं मशक्यत योपेक्षिता नीति नैरर्थक्य मेव नीता नीति च विशदम् ॥

इति इतरानुपपत्त्यधिकरणम्

अथ अन्तराधिकरणम्

अन्तराधिकरणं मवतारयितुं पूर्वसिद्धं साक्षरस्यगुणजातं मनुवदति त दितः पूर्वं रिति — उभयकारेण मि त्यन्तेन जन्माद्यधिकरणा र्थोऽनूदितः । समस्तैत्यादिविशेषणेन शास्त्रयोनित्वसमन्वयाधिकरणद्वयार्थः , स्वप्रकाशेत्यादिविशेषणेन ईशस्यधिकरणविषयवाक्यगतसच्छब्दार्थः सच्चिदानन्दस्वरूप मित्यनेन आनन्दमयाधिकरणविषयवाक्यगतसत्यज्ञानादिवाक्यार्थः , संसारेत्यादिविशेषणेन इतरानुपपत्त्यधिकरणविषयवाक्यान्तर्गतस्य 'य एनं विबु रमृता स्ते भव' न्तीत्यादिवाक्य स्यार्थः , विदविदर्यान्तर मित्यनेन अचेतने प्रधाने , चेतने मुक्ते हिरण्यगर्भे चाऽनतिव्याप्तं जगत्कारणत्वं न स्येत्यैकैकस्य मि त्येव मीक्षत्याद्यधिकरणत्रयनिष्पन्नार्थं आनूदितः ॥

द्वितीयस्वभावं सच्चिदानन्दस्वरूपं संसारपाशच्छेदकारणं चिदचिदर्थान्तरं शिवतत्त्वं परं ब्रह्मन्ति सिद्धम् ॥

तस्य साधकानां संसारभेषजं मनस्समाधानयोग्यं किमपि रूपं प्रदर्शयितुं मिदं मधि करणं मारभ्यते ॥

अन्तःस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १-१-२१ ॥

‘य एवोऽन्तः रादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु हिरण्य केश आप्रणखा त्सर्व एव सुवर्णं स्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीक मेव मक्षिणी’ इतिछादोग्येऽस्य विषयः श्रयते ॥

ततोऽनन्तराधिकरणेन प्रतिपादयिष्यमाणं मर्थं दर्शयति तस्येति — संसारभेषजं मोक्ष प्रदम् । मनस्समाधा नेति — दहरविद्यादि भूपास्यस्य रूपं स्यानुसंधानं दुस्संपादं तत्स्थानस्य हृदयपुण्डरीकादे रप्रसिद्धत्वात् । वक्ष्यमाणरूपस्य तु स्थानं सौरमण्डल मागोपालाङ्गन मतिप्रसिद्ध मिति तदनुसंधानं सुमम्पाद मिति भावः । किं मपि अप्राकृतम् ॥

ननु, अत्र गताऽर्थानुवादः किमर्थः ? प्राणाकाशादीनां निरासेऽकृतेऽपि चेतनाऽचेतने च्वातिव्याप्तिनिरासेन लभ्यतोऽर्थस्य चिदचिदर्थान्तरं मिति विशेषणेन कथं मुपन्यासः । अति व्याप्तिनिरासपेटिकामध्ये साधनाध्यायनिरूपणीयध्यानोपयुक्तरूपविशेषप्रतिपादकाधिकरणस्य कथं प्रस्तावः ? तस्य समन्वयाध्याये का सङ्गतिः ? इति चेत् शृणु ॥

लक्षणपरिष्कारपेटिकासूचनार्थो लक्षणसूत्रं मारभ्य गतार्थानुवादः । तत एव चातिव्याप्ति निराससिद्धार्थोपन्यासः ॥

प्राणाकाशाधिकरणद्वयं तु न तत्रातिव्यप्तिनिरासार्थम् । किं तु प्राणाकाशावाक्ययो ब्रह्मणि तात्पर्यप्रदर्शनार्थम् । तेन वाक्यशेषगतकारणत्वजन्यमन्दशङ्काविषयातिव्याप्तिनिरासोपि सिद्धयतीत्यानुषङ्गिकप्रयोजनसूचनपरं तदवतारिकाभाष्यम् ॥

इदं मधिकरणं मप्यन्तरादित्यविद्यावाक्यस्य ब्रह्मणि तात्पर्यप्रतिपादनार्थं मेव । ध्यानरूप विशेषार्थसिद्धि रप्यनेनाधिकरणेन लभ्यत इत्यानुषङ्गिकप्रयोजनसूचनपरं मेतदवतारिका भाष्यं मपि । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये हिरण्यगर्भविषयोपक्रमोपसंहारैकरूप्यस्य मध्यगतबहुप्रमाणविरोधाच्च साधकत्वं मित्युक्तम् ॥

अयं मादित्यान्तर्जतीं हिरण्यगः पुरुषः परमेश्वरं देवताविशेषो वा ?
इति संशयः ॥

एवंसति सर्वाधारस्य सर्वगतस्य परमेश्वर स्यादित्यान्तर्जतित्वं हिर
ण्यमयरूपत्वं च न संभवति । स्वेच्छया रूपाङ्गीकारे त्रिलोचनत्वं नियतम् । त
दिह न नियते । ‘पुण्डरीकं गोत मक्षिणी’ इति त्रिलोचनद्वयं मेव श्रूयते ।
अथवा स्वेच्छागृहीतोऽपि देहः संसारिणा मिव परमेश्वरस्याऽपि दुःखं भुत्वा
दये देव । स्वेच्छासंबन्धेऽपि पावकस्य दाहकत्वं हि स्वभावः । ततः परमेश्वर

इह तु तद्विषयोपक्रमोपसंहारैकरूप्यस्य तादृशविरोधो नास्तीति प्रत्युक्तिर्भगता त्रत्यु
दाहरणरूपा समनन्तराधिकरणसङ्गतिः । सा देवताविशेषो वेति संशयात्तन्मेव भाष्ये सूचयिष्यते

मण्डलान्तर्गतित्वेन प्रसिद्धो देवताविशेषो हि तत्र भवति ग्राह्यः । हिरण्यगर्भं स्था
प्रसिद्ध इति पूर्वाधिकरणे प्रदर्शितम् । नच आदित्यस्य प्रसिद्धतया स एव देवताविशेषपदेन पूर्वं
पक्षकोटितया निर्दिष्ट इति शङ्क्यम् । पक्षे तस्याऽपि पूर्वपक्षावलम्बनत्वेऽपि हिरण्यगर्भस्य तथा
प्रसिद्धस्य दुर्वारत्वात् । अत एव भाष्ये सामान्येन देवताविशेषो वेत्येव संशयः प्रदर्शित इति
सर्वं समञ्जसम् ॥

अत्र ‘अन्तरादित्य’ इति साधारणत्वोक्त्या हिरण्यग इति शरीरवत्त्वोक्त्या च आधार
शरीरयोः सम्भवाऽसम्भवाभ्यां संशय इत्याह अयं मिति ॥

अथ पूर्वपक्षः —

सर्वाधारत्वं परमेश्वर स्याधाराऽसम्भवे सर्वगतत्वं च हिरण्यमयरूपासम्भवे च हेतुः । व्याप
कस्य हिरण्यविकारतया परिच्छिन्ने शरीरे स्थित्यसम्भवात् ॥

ननु ‘उमास्तहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं’ मीतीश्वरस्य विग्रहः
श्रूयत इति चेन्न । तस्योपासनार्थकल्पितत्वेन प्रकृतस्य हिरण्यगः पुरुषो दृश्यत इति वास्तवतया
दृश्यमानत्वोक्त्या तद्विषयत्वाभावावसाधात् । नच, ऐच्छिक मीश्वरस्यापि वपु रस्ती त्यभ्युप
गम्यत इति शङ्क्यम् । तस्य कर्मजन्यत्वनियमेन अपहृतपाप्मतया पाप्मशब्दस्य पुण्य स्याद
भ्युपलक्षकत्वेन कर्मसंस्पर्शरहिते तस्मिन् शरीरे स्यादसम्भावितत्वात् । अयं स्वेच्छया ब्रह्मणः
शरीरपरिग्रहेऽभ्युपगतेऽपि प्रकृते ‘अक्षिणी’ इति त्रिलोचनद्वयमात्रवत्त्वान्मानेन परमेश्वरस्य

रस्य शरीरसंबन्धो न युक्तः । तस्मा दयं कश्चि देवताविशेष एव न परमेश्वर इति पूर्वपक्षन्यायः ॥

सिद्धान्तं स्तु परमेश्वर एव । कुतः ? तद्धर्माणां मुपदेशात् । ‘ स एषः

त्रिलोचनत्वप्रसिद्धे च प्रकृतरूपस्य तद्विषयत्वाऽवगमात् । यथाकथं मपि परमेश्वरविषयत्वाऽभ्युपगमे पावकस्य दाहकत्ववच्छरीरस्य दुःखजनकत्वनियमेन तस्याऽपि दुःखभाजनत्वमवार्थं स्यात् । तस्मा द्वादित्यान्तर्वर्ती पुरुषः परमेश्वरो न भवति । किंतु कश्चि देवताविशेष एवेति ॥

अथ सिद्धान्तः —

अत्र अन्त रित्यादित्यान्तर्वर्ती पुरुषः पक्षतया निर्दिष्ट इति साध्य मध्याहृत्य दर्शयति परमेश्वर ए वेति — तद्धर्मोपदेशा दिति बहुवचनान्तपष्ठीसमासेन धर्मबाहुल्यं विवक्षितं मित्याह तद्धर्माणां मिति — स एष इति ॥

ननु, छान्दोग्यश्रुति रिरि होदाहता । तत्र ‘ स एष सर्वेषां लोकानां मीष्टे सर्वेषां कामानां ’ मिति सर्वलोककामैश्वर्यं न श्रूयते । किं तु ‘ ये चैतस्मा दर्वाञ्चो लोकस्तेषां चेष्टे देवकामानां ’ चेति कतिपयलोककामैश्वर्यं श्रूयते । तत्तु परिच्छिन्नैश्वर्यदेवताविशेषपरम् । न परमेश्वरलिङ्गम् । तत इदं मसङ्गतं मिति चे दुच्यते ॥

अक्ष्यादित्यपुरुषयो रैक्यं सिद्धं कृत्वा ततः सिद्धस्य सर्वलोककामेश्वरत्व स्यानुवादपरं परं मिदं भाष्यं मतो न विरोधः । नच तयो रैक्यं न सिद्धं मिति शङ्क्यम् । , तद्य तत्सत्यं मसौ स आदित्यो य एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षे न्पुरुष आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा दक्षिणेश्च न्प्राविशत् । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्या दन्तरो यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरं ’ इत्यादिश्रुतिषु अक्ष्यादित्यान्तर्वर्तीपुरुष स्यैकत्वाम्नात् ॥

न न्वेनयो र्व्यो रैक्ये आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिनं मुद्दिश्य ‘ ये चैतस्मा त्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां ’ मिति देवलोककामेश्वरत्वस्य अक्ष्यन्तर्वर्तिनं प्रति ‘ ये चैतस्मा दर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां ’ मिति मनुष्यलोककामेश्वरत्वस्य च विभज्य विधानं मशुक्तं मिति चे न्न ॥

आधिदैवताध्यत्मरूपोपासनार्थं तादृशविभाग स्यान्नातत्वेन ते नोपास्यमेदासिद्धेः । तथा च देवताधिकरणं मीश्वरोपासनं मधिदैवतं मि त्यात्माधिकरणं तदध्यात्मं मिति च निगद्यते । एवं चादित्यान्तर्वर्तिपरमेश्वरोपासनं मधिदैवतं मक्ष्यन्तर्वर्तीश्वरोपासनं मध्यात्मं मिति च सिद्धम् ।

सर्वेषां लोकानां मीष्टे सर्वेषां कामाणां त ल्योदितिनाम स एषः सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इत्यादिना प्रतिपादिताः गर्जलोककामेश्वरत्वार्यपापग्राहि त्यादयो धर्मा हि परमेश्वराः । 'एको रुद्रो न द्वितीयोऽयं तस्तु. य इमान् लोका नीशत ईशनीभिः', 'एको बहूनां यो विदधाति कामा'नित्यादि श्रवणात् ॥

सर्वाधारस्य सर्वगत रयादित्यान्तर्वर्तित्वं न संभव तीति य दुक्तं तत्र न विरोधः । सर्वाधारः सर्वगतः परमेश्वरः साधकानुग्रहाय हिरण्मयं कि मपि रूपं समास्थाय सवितुमण्डल मधिवसति ॥

शरीरसंबन्धा दरमदादिव ज्ञेश्वरस्य संसारदोषाणत्तिः । श्रुति रेव भग वती ह्यस्य शरीरसंबन्धं सर्वपापराहित्यं च प्रतिपादयति । वयं हि श्रुति प्रामाण्यशरणा न युक्तिं बहुमन्महे । पावकोऽपि संबन्धा न शक्तिमतां दाहकः ॥

एव मुपासनार्थं मुभयो रैश्वर्यस्य विभज्य कथनं प्युपास्यैकत्वे नोभयत्र विहितं सर्वं मैश्वर्यं परमेश्वर मैव पर्यवस्य तीति न किंचि द्वयम् ॥

'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति — ननु, कथं सर्वपापोदितत्वं ? पाप्मनः स्वाच्छादका बुद्धमना त्प्रा क्त्वाच्छादितस्य घटं । यथा मेघमण्डला दुदितत्वं मिव प्रा क्त्वा च्छादितस्य चन्द्रस्य । नहि कदाचि दपि परमेश्वरः पापाच्छादित इष्यत इति चे न । पाप्मभ्य उदित इ त्यनेन पापसम्बन्धराहित्यं स्यैव लक्षणयाऽवगम्यमानत्वेन निश्शङ्कत्वात् । साधारत्वं साध कानुग्रहार्थपरिगृहीतपरिच्छिन्नशरीरविशिष्टतये त्युपपादयति सर्वाधारस्ये त्यादिना ॥

शरीरवत्त्वं तत्प्रतिक्षेपकर्तृत्वस्य श्रुतिविरोधा दप्रामाण्यसमर्थेन नोपपादयति शरीर सम्बन्धा दिति — यथा श्रुतिसिद्धं परमेश्वरस्य स्वरूप मपहतपाप्मत्वादिगुणजात मपि प्रति क्षेप्तुं श्रुतिविरोधा तर्को न शक्नोति, तथैव तस्य शरीरवत्त्वं मपि प्रतिक्षेप्तु मपहतपाप्म त्वादिलिङ्गोपनीतस्य तस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टशरीरप्रतिपादकोदाहृतश्रुतिविरोधा न शक्नो तीति भावः ॥

परमेश्वरशरीरप्रतिक्षेपकर्तृत्वस्य श्रुतिविरोधा दाभासत्वं मुक्तम् । स्वतोपि त स्यामासत्वं माह पावक इति — यथा दाहकस्वभावोऽपि पावकः शक्तिविशेषशुक्तान् भूतवशिनो न दहति,

‘ कप्यासं पुण्डरीकं मेव मक्षिणी ’ इति त्रिलोचनस्य परमेश्वरस्य लोचनद्वयग्रहणं पुण्डरीकसादृश्यवर्णनार्थं , न तृतीयलोचनाभावद्योतनपरम् । तथा हि , त्रिपुत्रं ब्राह्मणं प्रति द्वौ पुत्रौ व स्याग्निर्कल्पा वित्युक्ते द्विसंख्याग्रहणं न शेषपुत्रनिषेधपरम् । किं तु पुत्रद्वयं स्याग्निसादृश्यपरम् । तद्वदत्रापि कमुदकं रश्मिभिः पिबतीति कपिः आदित्यः , ते नासितं विकसितं पुण्डरीकं यथा स्फुरति तथा परमेश्वरस्य लोचनद्वयम् । तृतीयलोचनं तु मुकुलितस्वभावं विकसितपुण्डरीकसदृशं न भवति । मुकुलितपुण्डरीकसममित्यभिप्रायः ॥

तथा दुःखजनकमपि शरीरं सर्वशक्तियुक्तस्य परमेश्वरस्य न किमपि दुःखं जनयितुं शक्नुयात् । अथ शरीरं दुःखजनकमेवेति नियमोऽस्तीति चेद्वह्निर्दाहक एवेति नियमस्येव शक्तिरहितविषये चरितार्थत्वाच्च कश्चिद्यक्तिविरोध इति भावः ॥

कप्यासमिति — ननु, किमर्थं मिदमुच्यते । नच अक्षिणी इति श्रुतस्याक्षिद्वयस्य त्रिलोचने परब्रह्मण्यसङ्गतत्वेन तस्याऽक्षिगुणमेव रविकरविकसितपुण्डरीकसदृशमिति समर्थयितुमिति वाच्यम् । ‘ गृहं सम्मार्ष्टीं त्यत्र गृहपदगतैकत्वस्येव ‘ वृषलैर्न प्रवेष्टव्य ’ मित्यत्र वृषलशब्दगतबहुवचनस्येव च प्रकृते द्वित्वस्याऽप्यविवक्षितत्वेन तत्समर्थनस्यानावश्यकत्वात् । तथाहि, गृहं सम्मार्ष्टीं त्यत्र एकवचनं भवति जात्येकत्वावलम्बनम् । वृषलैरित्यत्र बहुवचनमपि ‘ जात्याख्याया मेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ’ (पाणिनि-सू.) इति सूत्रेणाऽतिदेशसिद्धम् । ततश्च जात्यवलम्बनस्यैकत्वस्याऽतिदेशिकस्य बहुत्वस्य चाऽविवक्षावदेव जातिविवक्षायां श्रूयमाणयो रक्ष्णो रपि द्वित्वस्याऽविवक्षा युक्ता इति चेन्न ॥

हेलाराजीयटीकायाम् ,

एकत्वं वा बहुत्वं वा केषाञ्चिदविवक्षितम्

तद्विजात्याभिधानाय द्वित्वं तु स्यादविवक्षितम् ॥

इत्युक्त्या द्वित्वस्याऽविवक्षोक्तिर्न युक्तिति चेदवधत्स्व ॥

शाब्दिकमर्यादावलम्बनेऽपि जातिविवक्षायां द्वित्वाऽविवक्षोक्तिर्युक्ता । द्वित्वं तु न विवक्षितमित्युक्तेः का गतिरिति चेत् । द्वित्वानाविष्टा ब्रीह्यादिजातिर्गतिरस्ति भूयसी ।

‘ असौ योवर्षाति नीळग्रीवो विलोहितः । उत्तमं गोपा अदृश तदृश ब्रुवहार्थः ।
उत्तमं विश्वा भूतानि स ह्यो मृदयाति नः ’ इति नीळग्रीवस्य परमेश्वरस्य रार्भूतप्रत्यक्षावगमात्
‘ स्वस्त्वाहितमण्डलं स्निनेत्रो रगि ’ रित्यादिना तस्य त्रिलोचनत्वावगते रादित्य एव प्रत्यक्षाः
परमेश्वरः प्रभागण्डलमभ्यवर्ती । अन्यथा कथं मयः नीळग्रीवत्वं त्रिलोचनत्वं चोच्यते ? असा
वादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मत्वव्यपदेशश्च ॥

तस्मा दन्त गदित्य इति मण्डलवर्ती सूर्य एव हिरण्यगः पुराण इत्यत आह ॥

स्तनलोचनादिजातिविवक्षायां तु द्विवचन मपि पक्षे भवति । ‘ स्तनादीनां द्वित्वानिष्टा जातिः
प्राये’णैति वामनसूत्रे विधानात् । ‘ स्तनान्तीनां बृहदमणोदविन्दुनिर्गोरे जातौ रुविरदृशा
सुरोजकुम्भा ’ वित्यादिकाव्यप्रयोगदर्शनात् ॥

तस्य कृद्वस्य नेत्राभ्यां प्रापत नेत्रविन्दवः

दीपाभ्या मिव दीप्ताभ्यां सार्चिष स्तोयविन्दवः ॥

इति रामायणे दशाननस्य विंशतिलोचनस्य क्रोधवर्णने नेत्राभ्या मिति द्विवचनदर्शना च । एवं
च स्तनलोचनादिजाति प्वेकत्वबहुत्ववत् द्वित्वस्याऽपि प्राप्तत्वा तस्याऽप्यविवक्षा नायुक्तंति
विक् । एव मसिद्वित्वविवक्षया समर्थगितुं शक्येपि प्रकृतेऽर्थे यदि कश्चि व्गायानगिज्ञो मन्येत
श्रूयमाणस्य द्विवचन स्याऽर्थाऽविपक्षाकल्पन मयुक्त मिति तद्विवक्षा मङ्गीकृत्य परिहारो भाष्य
कारे णोच्यते यथा कप्यास मित्यादिना ॥

उत्तरसूत्र मवतारयति असौ य इति — सिद्धान्तोपक्रमे परमेश्वर एवेति प्रतिज्ञा
वाक्येन ‘ नेतरोऽनुपपत्ते ’ रिति सूत्रा नेतर इत्यनुषृत्य आदित्यान्तर्वर्ती परमेश्वर एव मण्डलाभि
मानी पुरुषो न भवति । इति साध्यं दर्शितम् । त भ्रंयं शङ्का प्रसजति । अस्तु परमेश्वरः । स हि
मण्डलाभिमानिपुरुषा दन्यो न भवति । ‘ असौ योऽवर्षा ’ तीतिगन्त्रे ‘ य मति पामरा
गोपाला उदकहारिण्य स्त्रियोऽन्यानि सर्वाणि च भूतानि व्योम्नि संवरन्तं पश्यन्ति ’ इति
तस्यैव मण्डलाभिमानिनः पुरुषस्य नीळग्रीवत्वरूपपरमेश्वराऽसाधारणधर्मोपदेशात् ॥

नच, मण्डल मेव पश्यन्ति नतु मण्डलाभिमानिनं नीळग्रीव मिति मन्त्रे यथाश्रुत
स्याऽर्थस्य बाधा शङ्कनीया । मण्डलस्यापि तदभिमानिपुरुषशरीरत्वेन मण्डलदर्शनस्य तच्छरीरक
पुरुषदर्शनत्वोपपत्तेः ॥

ननु, तस्य त्रिलोचनत्वाभावा दक्षिद्वित्वविवक्षाप्राप्तमुकूलितलोचनान्तरेवत्वं न घटत
इति चे न ॥

भेदव्यपदेशा चान्यः ॥ १-१-२२ ॥

मण्डलाभिमानि नोऽस्मा चेतनरूपा दादित्या दन्य एव हिरण्मयरूपः परमेश्वरः, भेदव्यपदेशात् । ‘य आदित्ये तिष्ठ ज्ञादित्या दन्तरो य मादित्यो न वेद यस्याऽदित्यः शरीरं य आदित्य मन्तरो यमयति एष त आत्मानन्तर्याम्यमृत’ इति । अत्राऽमृतशब्देन शिव उच्यते । ‘एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि’ इति शतरुद्रीयप्रशंसापरजाबालोपनिषदि श्रवणात् । आदित्या द्वेद एव परमेश्वरस्य तदविदितत्वादिधर्मैर्व्यपदिश्यते । तस्मा दादित्या चेतना दन्य ईश्वरो हिरण्मयः । ‘नीलग्रीवो विलोहित’ इति नीलग्रीवः परमेश्वर एवाऽदित्यान्तर्वर्ती प्रतिपाद्यते । तदात्मतया तच्छब्दवाच्यत्वम् ॥

अरुणोऽरुणपङ्कजे निषण्णः कमलाऽभीतिवरा न्करैर्दधानः

स्वरुचाऽऽहितमण्डल स्त्रिणेत्रो रवि राकल्पशताकु लोऽवता नः ॥

इति तद्ब्रह्मचानश्लोके तस्य त्रिणेत्रत्वप्रतिपादनात् । तस्मा न्मण्डलाभिमानि पुरुष एव परमेश्वरः स ए वास्मि निषण्णवाक्ये उपास्यतया प्रतिपाद्यत इति शङ्कानिराकरणार्थं मुत्तर सूत्र मित्यर्थः ॥

ननु, य आदित्ये तिष्ठ नित्यादिश्रुता वादित्यशब्दो मण्डलज्ञाची । ‘य एष एतस्मि न्मण्डले पुरुष’ इति बृहदारण्यके, ‘एष एतस्मि न्मण्डलेऽर्चिषि पुरुष’ इति तैत्तिरीये च पुरुषस्य मण्डलस्यतश्चोक्ते स्तदेकार्यत्वानुरोधात् । तस्मा न्मण्डलाभिमानिपुरुषा द्वेदव्यपदेशो न सिध्यतीत्याशङ्क्याह तदविदितत्वादिधर्मैरिति — ‘य मादित्यो न वे’ देति वेदनप्रसक्ति मत्तश्चेतन ए वादित्यशब्दार्थ इत्यगम्यते । ‘य मादित्यो न वेद य स्यादित्यः शरीर’ मिति पुंलिङ्गाभ्यामपि तथाऽवगम्यते । श्रुत्यन्तरोक्तमण्डलपरत्वे हि क्लीबाभ्यां भवितव्यम् । परमेश्वरस्य मण्डलत्वत्वं क्वचिदस्तीतिचेत्यर्थङ्कस्यराज्ञः प्रासादस्यत्वमिव तच्च विरुध्यते । एवमुक्तन्यायैः प्रकृतविषयवाक्ये व्यादित्यशब्दो मण्डलाभिमानिपुरुषपर इति भावः । तस्मा दादित्या दिति ॥

यद्यपि हिरण्यगर्भा द्वेदः पूर्वाधिकरणे सिद्धः, तथाप्यदितिपुत्रत्वेन प्रसिद्धा न्मण्डलाभिमानिनः पुरुषा द्वेदोऽनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यत इत्याशयः । ‘असौ योऽवसर्पतीति मन्त्रो न मण्डलाभिमानिपुरुषपरः । किन्तु तदन्तर्यामिपरमेश्वरपरः तच्छरीरकतया तद्वाचकशब्दविषयत्वं तस्योपपद्यत इत्याह नीलग्रीव इति ॥

ननु, नीलग्रीवः परमेश्वरो नादित्यान्तर्वर्ती, किंतु नारायण एव । तथाहि सर्वत्र लौकिकाः पठन्ति ‘ध्येयः सदा सतिष्ठन्मण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिगारानसन्निधिष्ठः’ इति । तस्यैव पुण्डरीकसदृशाक्षिद्रव्यमन्त्रो युक्तः, पुण्डरीकाक्ष इति प्रसिद्धः । किं मन्यथा गतिभाजनप्राप्ते नैति चेन्न ॥

परमेश्वराराधारणालिङ्गनां हिरण्यपुरुषे दृश्यमानानां तस्मिन् नारायणेऽनुपपत्तेः । तथाहि, गूढनिषयस्य संदिग्धस्याऽस्य वाक्यस्याऽसंदिग्धैर्वाचनान्तरैर्निर्णयो युक्तः । महोपनिषदि श्रूयते, ‘आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यादि । तत्र ‘य एतरिमन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते’ इति मण्डलप्रमा मुक्त्वा, ‘य एष एतरिमन्मण्डलेऽर्चिर्पुरुष’ इति मण्डलाभिमानिनं सूर्यमभिधाय, ‘एवोऽन्त आदित्ये हिरण्यः पुरुष’ इति हिरण्यं पुरुषमादित्यान्तर्यामिणमुक्त्वा पुनः ‘आदित्यो वै तेज ओजो बलं यश’ - इत्यादिना तस्याऽदित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय, ‘एष पुरुष एष भूतानां मन्त्रिपति’ इति भूतपतित्वेन तन्निर्दिश्य, पुनः कीदृशः पुरुष इत्याकाङ्क्षायां ‘सर्वो वै रुद्र’ इत्यारभ्य, ‘नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये’

अस्मिन्सूत्रे चकारेण नारायणादप्ययमन्य इति दर्शितम् ॥

तदुपपादयितुं माशङ्कते नन्विति — लौकिकप्रसिद्ध्या पुण्डरीकाक्षत्वलिङ्गेन च आदित्यान्तर्वर्ती हिरण्यः पुरुषो नारायणः । स एव सर्वकामेश्वरत्वादिवारमेश्वरधर्मशालीति प्राप्ते परिहरति नेति — तैत्तिरीयोपनिषदि मण्डलाभिमान्यादित्यान्तरं तमेव हिरण्यपुरुषं प्रस्तुत्य तस्य भूतपतित्वलिङ्गेन ‘सर्वो वै रुद्रः’, ‘पुरुषो वै रुद्रः’, ‘सर्वो ह्येष रुद्रः’ इति रुद्रशब्दाभ्यासेन अभ्यस्ते नोमापतित्वलिङ्गेन च परमेश्वरत्वमाविष्कृतम् ॥

एवमसन्दिग्धार्थवाक्यान्तरानुसारेण विवादविषयवाक्यार्थनिर्णयस्य युक्तत्वा भूतपतित्वनीलग्रीवत्वोमापतित्वादीनां परमेश्वरादन्यत्रासम्भावितत्वा द्विशेषलिङ्गैरेतैरुद्धादिश्रुतिभिश्च पुण्डरीकाक्षत्वरूपसामान्यलिङ्गस्य बाधितत्वा चान्तरादित्यविद्योपास्य उमापतिरेवेति निर्विशङ्कं सिध्यतीत्यर्थः ॥

इत्युपसंहृतम् । तत्र बाहुग्रहण स्योपलक्षणत्वात् हिरण्यरूप इति तात्पर्यम् । अतो हिरण्यसदृशरूप उमापति रादित्यमण्डलवतीति सिध्यति । अत्र नील ग्रीवत्य मुमापतित्व मित्यादि विशेषलिङ्गम् । परमेश्वरा दन्यत्र तस्याऽयोगात् । पुण्डरीकाक्षत्वं तु साधारणं लिङ्गम् । नारायणा दन्यत्राऽपि तस्य दर्शनात् । कमललोचना नारी, कमललोचनः पुरुष इति । अतो विशेषलिङ्गेन सामान्यलिङ्गस्य बाधः । ध्येयः सदेत्यादि लौकिकवचनं भाक्त मेव । ततो हिरण्यसदृशरूप खिलोचनो नीलग्रीव उमापतिः सकललोककामेश्वरः सर्व पाप्मानाघ्रातो भगवा न्परमेश्वर आदित्यान्तर्वती सावित्रीप्रतिपाद्यः सर्वेषां मुमुक्षूणां ध्येय इति सिद्धम् ॥

इति अन्तराधिकरणम्

पुण्डरीकाक्षत्व मिति — पुण्डरीकाक्ष इति नामै वासाधारणम् । न तु पुण्डरीकसदृश लोचनत्वम् । अतः समानार्थशाखान्तरगतेनाऽपि शिवासाधारणलिङ्गेन तस्य बाधो युक्तः । लौकिकं वचन मिति — पौरुषेयं पौराणिकवचनं भाक्तं तद्भक्तविषयम् विष्णुपूजावसाने विष्णो रादित्यमण्डले ध्येयत्व मकमयति , न तु विष्णो रादित्यान्तर्यामित्वं प्रतिपादयितुं शक्नो तीत्यर्थः ॥

सावित्रीप्रतिपाद्य इति —

आदित्यमण्डलाग्नीं स्वमाभं पुरुषं परम्

ध्यायन् जपे त दित्येत लिङ्कामो मुच्यते द्विजः ॥ इति

आदित्यमण्डलान्तःस्थं परं ब्रह्माधिदैवतम् ॥

इत्यादिस्मृतिवचनै रादित्यान्तर्वर्ति परं ब्रह्म गायत्रीप्रतिपाद्य मि त्यवसीयते । त च शिव एवेति व्यवस्थापितम् ॥

ननु, विश्वामित्रऋषिः, छन्दो गायत्री, देवता रवि रित्यादिना सविता देव तेति स्मर्यते । कथं त द्रुपद्यत इति चे ज्ञ । तत्र रविवाचकपदस्य तदन्तर्यामिणि शिवे तात्पर्यवत्त्वात् । किंच सवितु वैरेण्य मिति सावित्र्यां सवितु र्नास्तत्वं शिवस्य प्रतिपादितम् । त द्वि 'येन सूर्ये

अथ आकाशाधिकरणं प्राणाधिकरणम्

सर्वज्ञत्वादिधर्मकस्य परब्रह्मणः शिवस्य परममङ्गलारण्यं गुणान्यस्य मणिभाग, तत्क्षणस्य नामरूढिवशा दन्यत्राऽतिव्याप्तिशङ्काया मणिवरण मारम्यत ॥

स्तपति तेन सेद्ध' इति गन्त्रेण सवितु रन्तः। प्रत्यथा समाश्रयणीये तदन्तर्गामिणि नाऽस्तुतम्। सावित्रीमन्त्रार्थं रतु ब्रह्मण्यीगन्देव्यं देव्यवप्यप्रतिगंधं सप्रगञ्ज गुणपादित इति नेह ॥

इदं अधिकरणं शुद्धाद्वैतिनां पक्षे न भङ्गच्छतं । अत्र त्वि परं त्वम् हिमण्यरूप मिति निर्धारितम् । तत्कथं निर्गुणे तत्त्वे समनुगच्छेत ? अथ कल्पित मिति या, स्तुत्यर्थं मिति वा रूपगतत्वं ब्रह्मणः समर्थयितुं गिज्येत, तत एव वेदप्रामाण्येऽविश्वासा दास्तिक्य मेव मज्ये तेति दिक् ॥

अ थेंदं श्रीभाष्यकृता मपि पक्षे विरुद्ध मेव । तथाहि, प्रकृते परमेश्वरो हिरः यनर्णतया निर्णीत इति व्यक्तम् । स कथं काण्ययसवर्णी रमेश ए वेति वक्तुं युज्यते ? किञ्च अन्तरा दित्यविद्योपास्यतत्त्वनिर्धारणार्थं प्रवृत्तायां महोपनिषदि समास्नातानि भूतपतित्वोमापतित्वा म्बिकापतित्वादीनि शिवाऽसाधारणा न्यपि लिङ्गानि रमापतौ न कथ मपि सङ्गमयितुं युज्ये रन् । अत एव श्रीभाष्यकारैः श्रुतप्रकाशिका - वेदान्तसार - वेदान्तदीपादिकारैः स्वानुगैः सह मौन मे वाऽयल्लभ्य पलायन मेव शरणीकृत मि त्यल्लम् ॥

इति अन्तरधिकरणम्

आकाशाधिकरणं प्राणाधिकरणम्

सङ्कति सूचय कुतराधिकरणं मवतारयति सर्वज्ञत्वादीति—गतेऽधिकरणे परब्रह्मणः शिवस्य योग्य गुणास्य रूपं यद्वाक्यं मवल्लभ्यं प्रदर्शितम्, तत्र तस्य तात्पर्यं व्यवस्थापिते तद्वाक्यान्तरं पठितयो राकाशप्राणवाक्ययोः शिवे तात्पर्यनिरूपणं कियत इति प्रसङ्गरूपा सङ्कति रिह विषय वाक्यक्रममूला विवक्षिता । तयो ब्रह्मणि तात्पर्यं निरूपिते मन्दाना माशङ्का प्राणाकाशयो ब्रह्म लक्षणाऽतिव्याप्तिरूपाऽपि निराकृता मवती त्याशये नातिव्याप्तिशङ्काया मि त्युक्तम् । शिवस्य योग्य रूप मिति सूचयितुं सर्वज्ञत्वादिवर्मकस्येति, परममङ्गलास्पद मिति च विशेषणे । सर्वो त्तरसौन्दर्यशालि रूपं योग्यम् । प्रायो विरूपेषु मवन्ति दोषाः । 'य प्राकृति स्तत्र गुणा वस'न्तीति मामदिकशास्त्रवचना दित्याशयः ॥

आकाश स्तल्लिङ्गात् ॥ १-१-२३ ॥

अत एव प्राणः ॥ १-१-२४ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य त्रिपयः — ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशा देव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राण मे वाभिसंविशन्ति । प्राण मभ्युज्जिहत ’ इति ॥

अत्र सकलभूतोत्पत्तिप्रत्ययकारणप्रतिपादकौ प्राणाकाशशब्दौ परमेश्वर प्रतिपादनपरौ ? किं वा भूताकाशप्राणवायुप्रतिपादनपरौ ? इति सन्देहः ॥

‘प्राणा द्वेयव ख त्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राणं प्रय न्त्यभिसंविशन्ति ’ इत्यादिश्रुतेः ‘आकाशा द्वायु ’ रित्यादिश्रुतेः च प्राणाकाशयो रपि सकलभूतकारणत्वावगमात्ता वे वात्र प्रतिपाद्या विति प्राप्ते ब्रूमः ॥

प्राणाकाशशब्दवाच्यः परमेश्वर एव , सर्वकारणत्वादितल्लिङ्गात् । न ह्यनयोः सर्वकारणत्वादिकं संभवति । तत्राऽनन्दरूपस्य ब्रह्मणः कारणत्ववादे

इदं सूत्रद्वय मधिकरणद्वयार्थम् । तत्रोत्तराधिकरणं पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशार्थम् । ततः पूर्वपक्षसिद्धान्तयो रेकरूपत्वा द्युगपदुपन्यासार्थं सूत्रद्वयं युगप लिखितम् । तथैव विषयवाक्यद्वय म प्युदाहरति छान्दोग्य इति — संशयं दर्शयति अत्रेति — छान्दोग्ये ‘अस्य लोकस्य का गति रित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि भूता न्याकाशा देव समुत्पद्यन्ते । सर्वाणि भूतानि प्राण मे वाऽभिसंविश ’ न्तीत्यादिविषयवाक्ययोः श्रुतौ प्राणाकाशशब्दौ प्राणवायुभूताकाशपरा बुत परमेश्वरप्रतिपादका विति संशयः । प्राणाकाशश्रुतौ सर्वभूतोत्पत्त्यादिकारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गं च संशयबीजे इत्यर्थः । ‘प्राणा द्वेयव ख त्विमानि भूतानि जायन्त ’ इत्यादिना ‘आकाशा द्वायु ’ रित्यादिना च प्राणाकाशयो रपि सर्वभूतोत्पत्त्यादिकारणत्वश्रवणात् प्राणाकाशशब्दयोः प्राण वायौ भूताकाशे च रूढत्वा च तत्प्रतिपादका वेवेति पूर्वपक्षः ॥

सिद्ध्यन्त माह ब्रूम इति — आकाशस्य भूतान्तर्गतित येति शुद्ध मिश्र मलिनप्रपञ्चा

आकाश स्तल्लिङ्गात् ॥ १-१-२३ ॥

अत एव प्राणः ॥ १-१-२४ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य त्रिपयः — ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशा देव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राण मे वाभिसंविशन्ति । प्राण मभ्युज्जिहत ’ इति ॥

अत्र सकलभूतोत्पत्तिप्रत्ययकारणप्रतिपादकौ प्राणाकाशशब्दौ परमेश्वर प्रतिपादनपरौ ? किं वा भूताकाशप्राणवायुप्रतिपादनपरौ ? इति सन्देहः ॥

‘प्राणा द्वेयव ख त्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राणं प्रय न्त्यभिसंविशन्ति ’ इत्यादिश्रुतेः ‘आकाशा द्वायु ’ रित्यादिश्रुतेः च प्राणाकाशयो रपि सकलभूतकारणत्वावगमा त्ता वे वात्र प्रतिपाद्या विति प्राप्ते ब्रूमः ॥

प्राणाकाशशब्दवाच्यः परमेश्वर एव , सर्वकारणत्वादितल्लिङ्गात् । न ह्यनयोः सर्वकारणत्वादिकं संभवति । तत्राऽनन्दरूपस्य ब्रह्मणः कारणत्ववादे

इदं सूत्रद्वय मधिकरणद्वयार्थम् । तत्रोत्तराधिकरणं पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशार्थम् । ततः पूर्वपक्षसिद्धान्तयो रेकरूपत्वा द्युगपदुपन्यासार्थं सूत्रद्वयं युगप लिखितम् । तथैव विषयवाक्यद्वय म प्युदाहरति छान्दोग्य इति — संशयं दर्शयति अत्रेति — छान्दोग्ये ‘अस्य लोकस्य का गति रित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि भूता न्याकाशा देव समुत्पद्यन्ते । सर्वाणि भूतानि प्राण मे वाऽभिसंविश ’ न्तीत्यादिविषयवाक्ययोः श्रुतौ प्राणाकाशशब्दौ प्राणवायुभूताकाशपरा बुत परमेश्वरप्रतिपादका विति संशयः । प्राणाकाशश्रुतौ सर्वभूतोत्पत्त्यादिकारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गं च संशयबीजे इत्यर्थः । ‘प्राणा द्वेयव ख त्विमानि भूतानि जायन्त ’ इत्यादिना ‘आकाशा द्वायु ’ रित्यादिना च प्राणाकाशयो रपि सर्वभूतोत्पत्त्यादिकारणत्वश्रवणात् प्राणाकाशशब्दयोः प्राण वायौ भूताकाशे च रूढत्वा च तत्प्रतिपादका वेवेति पूर्वपक्षः ॥

सिद्ध्यन्त माह ब्रूम इति — आकाशस्य भूतान्तर्गतित येति शुद्ध मिश्र मलिनप्रपञ्चा

प्रतिपाद्यते ज्योति रिति । अथवा ‘अन्तःपुरगे ज्योति ’ रिति पुरुषान्तर्वर्ति
तया जाठराग्नि रिति पूर्वपक्षः ॥

मिद्धान्त रतु, ‘ परं दिवो ज्योति ’ रिति सर्वोत्तरं परं ज्योतिः पर

पक्षम् । तस्योपरि तद्वहिर्भूततया वर्तमानं हि तत् पर इत्युच्यते । न हि वृक्षास्योपरि भ्राम्य
जिव वृक्षाकोटेश्च स्थितोऽपि पक्षी वृक्षा त्पर इत्युच्यते । न च परमेश्वर, परम्यर्गं स्योपरि ततो
बहिर्भूतो वर्तते । किन्तु तन्मध्यगते दिव्यमन्दिरे । परम्वर्गवाचित्वे चात इति विशेषण मनुपपन्नम् ॥

अपरम्वर्गवाचीति पक्षोऽप्यसङ्गत एव । मायाकार्यस्य उन्मनान्तलोकनिवहस्य चांपरि
परमाकाशमये परम्वर्गे वर्तमानस्य परमेश्वर स्यापरम्वर्गा त्परत्वात्तस्या कम्यन्ति द प्यतिशयस्याऽ
लाभात् । तस्मा दिहापरान्तर्गता त्परत्वं माश्रयणीयम् । तद्वादित्य एव संगच्छन् न ब्रह्म णीति ॥

अथ वेति — अत्रेदं भाकृतम् । सत्यं ज्योति रिह प्रकृतं ब्रह्म न भवतीति । किं तु
आदित्य इत्यपि न युक्तम् । अपि तु जाठराग्नि रि त्येव युक्तम् । ‘ इदं नाव त द्द दिव
मन्तः पुरुषे ज्योति ’ रिति श्रुत्या तस्य ज्योतिःपदस्य जाठराग्निपरत्वेन व्याख्यातत्वात् । एव
मादित्यो जाठरो वाग्निः परं ज्योतिः न परमेश्वर इति प्राप्तं सिद्धान्त्यति सिद्धान्त स्त्विति ॥

सर्वोत्तर मिति हेतुगर्भं विशेषणम् । सकलसंसारमण्डलानीतस्थानवृत्तित्वा दिवः पर इ
त्यनेन प्रतिपादितं ज्योतिः परमेश्वरः । आदित्यजाठराग्नि स्तद्वर्गमवा दिति भावः । कथं दिवः
पर इत्यस्य सर्वोत्तरत्वपरताऽवसीयत इति चे दुच्यते । इदं ज्योति स्तावद् धुसम्बन्धप्रत्यभिज्ञाना
त्प्रा क्तसर्वाणि भूतानि एकं पादं कृत्वा पादत्रयात्मना निरूपितः पुरुष इति श्रूयते । तस्य च
पुरुषसूक्ते ‘ त्रिपा दूर्ध्व उदै त्युरुपः । पादोऽस्येहाभवा त्पुन ’ रिति सर्वप्राणिनिकायापेक्षया
ऊर्ध्ववर्तित्वं मवगतम् । अयं सर्वोत्तरत्वहेतु श्वरणाभिधाना दिति सूत्रांशेन चरणत्रयरूपस्य प्रकृ
तस्य पुरुषस्य ज्योतिःपदे नाभिधाना दित्यस्य विवक्षितत्वा छम्यते ॥

परं ज्योति रितिपदविशेषणं ‘ परं ज्योति त्वमपद्य स्येन रूपे णाभिनिष्पद्यत ’ इति
श्रुतौ परमेश्वरेऽपि ज्योतिःपदप्रयोगोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । पराऽपरज्योतिपोः परज्योतिष एवात्र
ग्रहणं युचित मिति ज्ञापनार्थं च ॥

ननु , ज्योतिःशब्द श्वश्रुर्बुद्धे रवभासके तेज स्येव वर्तत इति चे अ । ‘ वा चै वाऽयं
ज्योतिषा स्ते कर्म कृत्त ’ इति गाढान्धकारे लोक स्यासनादिव्यवहारसाधनभूतार्था वाचि ‘ मनो
ज्योति जुषता माज्य ’ मिति ‘ घृतं पिबतां मनःप्रकाशक ’ मित्यवभासकमात्रे ज्योतिःपद
प्रयोगदर्शनात् । ‘ त मेव भान्त मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं मिदं विभा ’ तीति सर्वावभास

प्रतिपाद्यते ज्योति रिति । अथवा ‘अन्तःपुरगे ज्योति ’ रिति पुरोपान्तर्वर्ति
तया जाठराग्नि रिति पूर्वपक्षः ॥

मिद्धान्त रतु, ‘ परं दिवो ज्योति ’ रिति सर्वोत्तरं परं ज्योतिः पर

पक्षम् । तस्योपरि तद्वहिर्भूततया वर्तमानं हि तत् पर इत्युच्यते । न हि वृक्षास्योपरि भ्राम्य
जिव वृक्षाकोटेश्च स्थितोऽपि पक्षी वृक्षा त्वर इत्युच्यते । न च परमेश्वर, परम्यर्गं स्योपरि ततो
बहिर्भूतो वर्तते । किन्तु तन्मध्यगते दिव्यमन्दिरे । परम्वर्गवाचित्वे चात इति विशेषण मनुपपन्नम् ॥

अपरम्वर्गवाचीति पक्षोऽप्यसङ्गत एव । मायाकार्यस्य उन्मनान्तलोकनिवहस्य चांपरि
परमाकाशमये परम्वर्गे वर्तमानस्य परमेश्वर स्यापरम्वर्गा त्वरत्नात्तस्या कम्यन्ति द प्यतिशयस्याऽ
लाभात् । तस्मा दिहापरान्तरिक्षा त्वरत्न माश्रयणीयम् । तदादित्य एव संगच्छन् न ब्रह्म णीति ॥

अथ वेति — अत्रेदं भाकृतम् । सत्यं ज्योति रिह प्रकृतं ब्रह्म न भवतीति । किं तु
आदित्य इत्यपि न युक्तम् । अपि तु जाठराग्नि रि त्येव युक्तम् । ‘ इदं नाव त द् दिव
मन्तः पुरुषे ज्योति ’ रिति श्रुत्या तस्य ज्योतिःपदस्य जाठराग्निपरत्वेन व्याख्यातत्वात् । एव
मादित्यो जाठरो वाग्निः परं ज्योतिः न परमेश्वर इति प्राप्तं सिद्धान्त्यति सिद्धान्त स्त्विति ॥

सर्वोत्तर मिति हेतुगर्भं विशेषणम् । सकलसंसारमण्डलानीतस्थानवृत्तित्वा दिवः पर इ
त्यनेन प्रतिपादितं ज्योतिः परमेश्वरः । आदित्यजाठराग्नि स्तद्वर्गमवा दिति भावः । कथं दिवः
पर इत्यस्य सर्वोत्तरत्वपरताऽवसीयत इति चे दुच्यते । इदं ज्योति स्तावद् धुमन्बन्धप्रत्यभिज्ञाना
त्प्रा क्तसर्वाणि भूतानि एकं पादं कृत्वा पादत्रयात्मना निरूपितः पुरुष इति श्रूयते । तस्य च
पुरुषसूक्ते ‘ त्रिपा दूर्ध्व उदै त्युरुपः । पादोऽस्येहाभवा त्पुन ’ रिति सर्वप्राणिनिकायापेक्षया
ऊर्ध्ववर्तित्वं मवगतम् । अयं सर्वोत्तरत्वहेतु श्वरणाभिधाना दिति सूत्रांशेन चरणत्रयरूपस्य प्रकृ
तस्य पुरुषस्य ज्योतिःपदे नाभिधाना दित्यस्य विवक्षितत्वा छम्यते ॥

परं ज्योति रितिपदविशेषणं ‘ परं ज्योति ह्यमपद्य स्येन रूपे णाभिनिष्पद्यत ’ इति
श्रुतौ परमेश्वरेऽपि ज्योतिःपदप्रयोगोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । पराऽपरज्योतिपोः परज्योतिष एवात्र
ग्रहणं युचित मिति ज्ञापनार्थं च ॥

ननु , ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्बुद्धौ रवमासके तेज स्येव वर्तते इति चे अ । ‘ वा चै वाऽयं
ज्योतिषा स्ते कर्म कुरुत ’ इति गाढान्धकारे लोक स्यासनादिव्यवहारसाधनभूतार्था वाचि ‘ मनो
ज्योति जुषता माज्य ’ मिति ‘ घृतं पिबतां मनःप्रकाशक ’ मित्यवभासकमात्रे ज्योतिःपद
प्रयोगदर्शनात् । ‘ त मेव भान्त मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं मिदं विभा ’ तीति सर्वावभास

मेश्वर एव । पूर्वत्र 'पादोऽस्य विश्वा भूता' नीति ज्योतिषोऽस्यैकांशतया विश्व
भूतानां मभिधानात् । नैतत् संभवति जाठराग्निसूर्ययोः, परिच्छिन्नत्वात् ॥

पूर्वं 'गायत्री वा इदं सर्वं भूत' मिति सर्वात्मतया गायत्री प्रतिपाद्यते । प्रकरणात्तदे
कांशत्वं मेव प्रपञ्चस्य । 'पादोऽस्य विश्वा भूता' नीति श्रुति राहे त्यत आह ॥

छन्दोभिधाना न्नेतिचे न्न, तथा चेतोऽर्पण निगदा तथाहि दर्शनम् ॥ १-१-२६ ॥

पूर्वं 'गायत्री वा इदं सर्वं भूत' मिति छन्दसोऽभिधानात् तस्यैवात्राभि
धानं न परमेश्वर स्येति चेत् नैतत् संभवति गायत्र्याख्यस्य छन्दोमात्रस्य

कतया समस्तसाक्षिणि परमेश्वरे ज्योतिःपदप्रयोगस्य समुचितत्वाच्च । एवं दिवःपरत्वं ज्योतिष
श्चेति यद्दुभयं पूर्वपक्षसाधकतयाऽभिमतं तद्देव सिद्धान्तसाधक मिति विशेषणमुखेन दर्शितम् ॥

अथ चरणाभिधाना दिति सूत्रांशं हेत्वन्तरत्वेन व्याचष्टे पूर्वं नेति — एकांशत
येति — सौत्रचरणशब्दस्य भावप्रधानतया व्याख्यानम् । तथाऽत्र सर्वेषां भूतानां ज्योतिरेकां
शत्वेन प्रतिपादनात् ज्योतिः परमेश्वर इत्यर्थः ॥

परिच्छिन्नत्वा दिति — तयोः परिच्छिन्नत्वे तत्र व्यवस्थितस्य परमेश्वरस्याऽपि सार्व
त्म्यं न संभवे दिति भावः ॥

उत्तरसूत्रं तदुद्भाव्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं भवतारयति पूर्वं मिति — प्रकरणा दिति —
षड्विधा गायत्रीत्येतदन्तरं 'तदेतद्दृष्ट्वाऽभ्यनूक्त' मित्युक्तार्थविषयत्वे नावतारितायाः 'एता
वा नस्य महिमा । अतो ज्यायस्त्व पुरुषः' इत्यादिक्रमस्तदेकविषयस्य 'यद्वै तद्ब्रह्म' इत्या
द्यन्तरसन्दर्भस्य च गायत्रीविषयत्वं मावश्यक मिति श्रुतिवाक्ये नैव संघटितं प्रकरणं मिदं
मनन्यधासिद्धम् । अतस्तदनुसारेण सर्वभूतपादत्वं मपि स्तावकत्वेन नेतव्यम् ॥

तस्मात्प्रकृतस्य छन्दस एव 'तावा न' स्येत्यादिसंदर्भेभिधानात्, शुसंबन्धेन प्राक्प्र
स्तुतः परमेश्वरः प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्येतदयुक्त मिति शङ्कार्थः ॥

सूत्रगतेन नवा विवक्षितां छन्दोभिधानं स्यादनुपपत्ति माह नैत दिति — एतच्चरणा
भिधाना दिति पूर्वसूत्रे निगदितं 'तावा न' स्येति मन्त्रश्रुतं सर्वभूतात्मकत्वं छन्दोमात्रस्य

सर्वभूतात्मकत्वम् । किंतु गायत्रीमाहस्याऽनुगंधाभोपदेशः परमेश्वरस्य क्रियते । यथा गायत्री पडक्षरे श्वतुर्मिः पादैः श्वतुष्पादा, तथा ब्रह्माऽपि चतुष्पा द्विति । तथाहि, अन्यत्राऽपि ऋग्वेदोभिधायो शब्दः माहस्या द्वाया न्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा संवर्गविधायाम्, ' ते वा एते पञ्चाऽन्ये पञ्चाऽन्येदश सन्त स्तत्कृत ' गित्युपक्रम्य, ' सैषा विरा ' डित्युक्तम् । तथाच सर्वात्मकतया परमेश्वरस्य लिङ्गं न गायत्रीप्रकरणबाधः । अतः परमेश्वर एव ज्योति रिति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्ते श्रैवम् ॥१-१-२७॥

भूतपृथिवीशरीरहृदये श्वतुष्प देति व्यपदेशो न गायत्र्याख्ये छन्दस्युपपद्यते । परमेश्वर एवोपपद्यते ॥

गायत्र्यभिधानस्य न संभव तीत्यर्थः । किं तु गायत्रीति — तथंति शब्दो गायत्रीसादृश्यपरः । चेतोर्पणं मनुष्याणां निगद उपदेश इत्यर्थः । तस्माद् गायत्रीसादृश्यानुमेषानार्थं परमेश्वरं गौण्या वृत्त्या गायत्रीशब्द आह्वात इति यावत् ॥

गायत्रीसादृश्य गुणपादयति यथंति — लिङ्गं नेति — ब्रह्मश्रुत्यो र प्युपलक्षणम् । प्राथमिकत्वा छिन्नस्य विशिष्य ग्रहणम् । गायत्रीप्रकरणवाच इति — गायत्रीपदस्य गौणवृत्त्या परमेश्वरपरत्वग्रहणात् । ' गायत्री वा इदम् सर्वं भूत ' मित्यादिसन्दर्भस्य गायत्रीप्रकरणत्वं बाधितमित्यर्थः । एवं गायत्रीप्रस्तावनसन्दर्भैकवाक्यतया तदुपरितनसन्दर्भे स्थितैः श्रुतिलिङ्गं गायत्रीशब्दं विवक्षितः परमेश्वर एव, न छन्द इति निरूपितम् ॥

अथ तत्सन्दर्भगतलिङ्गबलेना प्यय मर्थः सिध्यतीत्यर्थत्वेऽनोत्तरसुत्रं भवतारयति ॥

ननु, सर्वात्मत्वानुरोधेन गायत्रीपदं गौणवृत्त्याश्रयणेनाऽम्भारस्यं नीतम् । तन्न युज्यते किंतु उपक्रमस्य गायत्रीपदानुरोधेनैव सर्वात्मत्व मौपचारिकं नेयं मि त्याश क्त्वाह भूता दीति — भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य ' सैषा चतुष्प ' वेत्याह । एवं भूतादिपादचतुष्टय वत्त्वं वर्णात्मकगायत्रीछन्दसि नोपपद्यते । किंतु परमेश्वर एव । ततश्च ज्योतिःशब्दाभिधेयः परमेश्वर एव, न गायत्रीत्यर्थः । चकारेण पुरुषसूक्तगतस्य ' एतावा न ' स्येति मन्त्रस्य ब्रह्म

पुन राशङ्क्य परिहरति ॥

उपदेशभेदा न्नोतिचे न्नोभयस्मि न्न प्यविरोधात् ॥ १-१-२८ ॥

ननु ' पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपा दस्यामृतं दिवि ' इत्यत्र तुसंबन्ध प्रत्यभिज्ञानात् ज्योतिर्वाक्ये परमेश्वरः प्रतिपाद्यत इति न सार उपदेशभेदेन विरोधात् प्रत्यभिज्ञानासिद्धेः । ' त्रिपा दस्याऽमृतं दिवि ' इति ' परो दिवो ज्योति ' रिति विभक्तिभेदे नोपदेशभेदः । अतो विरोध इतिचे न्न । उभय त्रापि विरोधाभावात् । यथा वृक्षाग्रे श्येनः , वृक्षाग्रा त्परतः श्येन इति व्यप देशे उभयत्रापि वृक्षा त्परत्वे मेव विवक्षित मेव मन्नोभयत्रापि दिवः परत्वे मेव विवक्षितम् ॥

परत्वनिर्णयात् । ' य द्वे तद्भ ' भाति ' इदं वावत ' इति प्रकृतस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादका द्वाक्या द्वायत्र्युपासनाङ्गद्वारपालोपासनाविधौ ' ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा ' इति प्राणादीनां हृदयकमलान्तर्ध्यातव्यपरमाकाशाख्यस्वर्गलोकरूपभावलिङ्गात्मकपरमेश्वरराजधानीद्वार पालकत्वकीर्तने ब्रह्मपुरुषत्वोक्तिलिङ्गा चेत्यर्थः । एवं च औपक्रमिकैकप्रमाणापेक्षया तदुत्तरेषा मपि बहुप्रमाणानां बलवत्वाद्भूतादिपादत्वमुखानेकप्रमाणानुसारेण एकस्या गायत्रीश्रुते रेव गायत्र्य नुगतब्रह्मलक्षकत्वं न्याय्य मिति सिद्धम् ॥

ननु, परमेश्वर स्यैव प्रकृतत्वेऽपि ' त्रिपा दस्यामृतं दिवि ' इति पूर्ववाक्ये दिवोधिकर णत्वेन निर्देशा दिह दिवः पर इ त्यवधित्वेन निर्देशा च उपदेशस्य भिन्नत्वेन पूर्ववाक्योक्तः पर मेश्वर एवेह न प्रत्यभिज्ञायत इति शङ्कानिराकरणपरत्वे नोत्तरसूत्र मवतारयति पुन राशङ्क्येति ॥

सूत्रविवक्षितस्य परिहारांश स्याशयं विवृणोति उभयत्रेति —लोके वृक्षाग्रनिर्लीने श्येने ' वृक्षाग्रे श्येनः ', ' वृक्षाग्रा त्परतः श्येनः ' इत्युभयथाऽपि व्यवहारदर्शनेन दिवि स्थित एव परमेश्वरे दिवि , दिवः पर इति च व्यपदेशो न विरुध्यत इति भावः ॥

अनेन लिङ्गेन परमेश्वर एव पुरुषस्तज्जोदिताः पुरा इति सिद्धम् ।
पादोस्य विश्वा भूता नीलनापि श्रयणात् । ततो निजकांशरामाभमकलप्रपञ्चं
दिवि दीप्यमानं परं ज्योतिः परमेश्वर इति निर्णयः ॥

इति ज्योतिरधिकरणम्

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम् १२

भगवत्प्राणतृणान्ते साक्षा दुपास्यतया निर्दिष्टस्य परमेश्वरस्य तन्मिमांसाकारणे विश्वात्म
कत्वं गुक्तम् । तदात्मतया तदन्येषां मुपास्यत्वं नाऽन्यं धेति प्रतिपादयितुं मिदं अधिकरणं
मारभ्यते ॥

प्राण स्तथानुगमात् ॥ १-१-२५ ॥

अस्य कौपीतकोपनिपदि विषयः श्रूयते ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मा
मायु रमृत मित्युपा’स्वेतीन्द्रवचनम् ॥

अनेन लिङ्गे नेति — सर्वभूतपादत्वलिङ्गेन यथा गायत्री परमेश्वर इति सिद्धं तथैव
पुरुषसूक्तोक्तः पुरुषोऽपि परमेश्वर एवेति पर्यवसितं मित्यर्थः ॥

यद्यपि पुंसूक्तं विष्णुपरीकर्तुं श्रीभाष्यकृद्भिः, सानुगैर्ग्रन्थो विस्तरिकृतः तथाऽपि ब्रह्म
परीयवैष्णवपथप्रतिषेधे परावलम्बिताष्टहेतुदुष्टत्वनिरूपणपूर्वकं मष्टादशहेतुभिः पुंसूक्तं मत्स्माभिः
शिवपरं मेवेति निर्धारितं मिति नेह पुनः ॥

इति ज्योतिरधिकरणम्

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम्

प्रसक्तसङ्कत्या मध्ये निबद्धा न्यधिकरणानि विहाय ‘अन्तः सद्ब्रह्मोपवेशा’ दित्यधिकर
णेन सङ्कतिं दर्शयन् कुत्तराधिकरणं मथतारयति भगवदिति ॥

‘तस्मा दुद्धीय’ इत्यन्तरादित्यविद्यावाक्ये नोद्घातकर्तृकाणां मिन्द्रादिविषयस्तोत्राणां
परमेश्वरविषयत्वकथनेन परमेश्वरस्येन्द्राद्यात्मत्वं सुषर्णितम् । यथा स्तोत्रायाणां मिन्द्रादि
महिमप्रतिपादिनीनां मृषां तदात्मभूतपरमेश्वरपर्यन्तत्वं तथैवेन्द्राद्यापासनाविषयश्रुतीनां म
प्युपपद्यत इति दृष्टान्तसङ्कतिरत्र विवक्षिता । प्रतर्दनाख्यायिकायाम् ‘प्रतर्दनो ह वैवोदासि रिन्द्रस्य
प्रियं धा मोपजगा’ मेत्यारभ्य इन्द्रस्य वचनं मिदं श्रूयते ‘प्राणोऽस्मि’ इत्यादि । तत्र त्वाष्ट्र

अत्रोपासनाविषयत्वेन प्राणशब्दसामानाधिकरण्येन निर्दिष्ट इन्द्रो वा ? परमेश्वरो वा ? इति संशयः ॥

इह 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मा' मिति प्राणशब्दस्य साक्षा दिन्द्रेण सामानाधिकरण्यं भवगम्यते। मा मुपा स्वेति तद्विषय एवोपासनाविधिः श्रूयते। तस्य प्राणत्वं वृष्टिद्वारा सकलरक्षकत्वा दुपपद्यते। सकलोपास्यत्वं च परमैश्वर्यवत्त्वा दुपपन्नम्। तथाहि श्रुतिः, 'इन्द्रो राजा जगतो य ईश' इत्यादि। तस्मा दिन्द्र एवोपास्यतया निर्दिश्यत इति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु परमेश्वर इति। कुतः ? आनन्दाऽजराऽमृतप्रज्ञादीनां तदसाधारणधर्माणां मस्मिन् प्राणशब्दनिर्दिष्टेऽनुगमात्। 'एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दो जरोऽमृत' इति। 'इन्द्रो रा' जेति श्रुता विन्द्रशब्द ईश्वरविषयः प्रकरणादवगम्यते ॥

वधादीनां मिन्द्रलिङ्गानां मानन्दादीनां ब्रह्मलिङ्गानां च बलाबलाऽनवधारणा तसंशय इत्याह अत्रेति ॥

पूर्वपक्ष माह इहेत्यादिना — तद्विषय एवेति — तत्र 'मा मेव विजानी' हीत्यादिनाऽवधारणेन स्वान्तर्यामिविषयत्वव्यावर्तनपूर्वकं स्वस्यैवोपास्यत्वप्रतिपादनादिति भावः। ततस्तद्विरोधादानन्दाऽजराऽमृतत्वा न्यपीन्द्र एवाऽपेक्षिकतया योजनीया नीत्याशयः। तस्य प्राणत्वमिति — प्राणयतीति व्युत्पत्त्या युज्यत इत्यर्थः ॥

सिद्धान्त माह परमेश्वर इति — प्राणोऽस्मीति निर्दिष्टः प्राणः परमेश्वर एवेत्यर्थः। 'हितं तं मन्यस' इत्युपक्रम इवोपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत इति परमेश्वरधर्माणां भवगम्यमानत्वादित्यर्थः ॥

ननु 'इन्द्रो राजा' इति श्रुत्या इन्द्रस्य सकलजगदीश्वरत्वावगमेन सकलोपास्यत्वं सिद्धं तीत्याशङ्क्य नेयं श्रुतिर्महेन्द्रविषया। किंतु महेश्वरविषयैवेत्याह तदन्तर्यामिपरमेश्वरविषयेति 'इन्द्रस्याऽत्मानं दशधा चरन्त' मित्यादिपूर्वापरमन्त्रैः प्रकरणस्य तदन्तर्यामिपरत्वावगमादिति भावः ॥

आशङ्क्य परिहरति ॥

न वक्तु शक्तोपदेशा दितिचे दृष्ट्यात्मसम्बन्धभूमा
ह्यस्मिन् ॥ १-१-३० ॥

नाय सुपास्यः परमेश्वरः । उपक्रमो ‘ मा मेव विजानीहि । त्रिशीर्षाणि
त्वाष्ट्रं महन् ’ मित्यादिना प्रज्ञातजीवमात्रं स्येन्द्रं स्योपास्यत्वोपदेशात् । अतः
उपसंहारस्तदनुगुणो नेतव्य इतिचे हेतुः दृष्टितम् ॥

उपक्रमाद्वारभ्याऽस्मिन् प्रकरणेऽध्यात्मसंबन्धस्य परमेश्वरधर्मस्य बाहुल्यात्
तथा हि, उपक्रमे तावत् ‘ यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यम ’ इति हित-
तमोपासनं प्रारब्धम् । तत्तावत् परमेश्वरधर्मः । तदुपासनस्यैव मोक्षसाध-
नस्य हिततमत्वात् । मध्ये च ‘ एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं य भूम्यो
लोकेभ्य उन्निनीपते एष ए वाऽसाधु कर्म कारयति तं य मधो निनीपते ’
इति सर्वकर्मकारयितृत्वं श्रूयते । तथा ‘ त द्यथा स्य स्यारेषु नेमि रर्पिता
नामा वरा अर्पिता एव ते वैता भूतमन्त्राः प्रज्ञामन्त्रा स्वर्पिताः प्रज्ञामन्त्राः
प्राणोऽर्पिता ’ इति जडचतनात्मकगकलप्रपञ्चाधारत्वं श्रूयते । तच्च परमेश्वर-
धर्मः । अतः परमेश्वरधर्मबाहुल्यादि होपास्य इन्द्रो न भवति ॥

‘ मा मेव विजानी ’ हीत्यवधारणेन वक्तृविषयाऽयं उपदेश इति शङ्कानिराकरणार्थत्वं
नोत्तरसूत्रं भवतारयति आशङ्क्येति ॥

आत्मोपदेशादितिहेतोः मा मेव विजानीहीति सावधारणवाक्येन ‘ त्रिशीर्षाणि त्वाष्ट्रं
मित्यादिना स्वचरितोपन्यासेन च स्वस्यैवोपास्यत्वेनोपदेशादित्यर्थः । उपक्रमोपसंहारापेक्षया
अवधारणश्रुत्युपबृंहितं मध्यगतत्वाष्ट्रवदिलिङ्गबाहुल्यं प्रबलमिति भावः ॥

उपक्रमाद्वारभ्येति — एवं च परमेश्वरधर्माणां मेव बाहुल्यादिन्द्रलिङ्गानां प्रबल्य-
मसिद्धमित्यर्थः । मा मेव विजानीहीति वचनसार्थक्यनिर्वाहार्थत्वेनोत्तरसूत्रं भवतारयति कथं
मिति — जीवत्वाद् नुपास्योपीति — ‘ सर्वं मन्यं त्परित्य ’ न्येति श्रुतेरिति भावः ॥

कथं मिन्द्रो जीवत्वा दनुषास्योऽपि स्वविषयं मुपासनं मुपदिशतीत्याशङ्क्या माह ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ १-१-३१ ॥

‘अनेन जीवे नात्मं नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा’ गीत्यादि शास्त्रदृष्ट्या सर्वशब्दवाच्यत्वात्परमेश्वरस्य स्वशरीरकतया स्वशब्दवाच्यं परमेश्वरमेवोपास्यत्वेनोपदिष्टवानिन्द्रः । अत इन्द्रशब्देनोपदेशः परमेश्वरस्य । दृष्टान्तमाह — वामदेववत् । वामदेवो हि स्वस्य परमेश्वरात्मत्वदृष्ट्या ‘अहं मनु रभवं सूर्य’ इत्युपदिदेश । तं द्विन्द्रोपदेशः ॥

अथवा वेदान्तविज्ञानोपलब्ध्या ब्रह्मात्मसामरस्यभावनया षट्संख्यलो

अनेनेति — ‘अनेन जीवे नात्मं नानुप्रवि’ इत्येति जीवशरीरकेण स्वात्मनाऽनुप्रवेशोक्तेस्तदीयनामरूपव्याकरणस्य स्वात्मपर्यन्तत्वावगत्यर्थात्वात् नामरूपव्याकरणश्रुत्या परमेश्वरस्य सर्वशब्दवाच्यत्वं सिद्ध्यतीत्याशयः । आदिशब्देन ‘एतदात्म्यमिदं सर्वं’ मित्युपसंहारगतवाक्यं ‘य आत्मनि तिष्ठ’ जित्यादिश्रुत्यन्तरं च सर्वशब्दवाच्यत्वसमर्पकसार्वार्थम्यप्रतिपादकं गृह्यते ॥

शास्त्रदृष्ट्या — शास्त्रमूला दृष्टिः शास्त्रदृष्टिः । सार्वार्थम्यप्रतिपादकशास्त्रमूला स्वात्मभूतपरमेश्वरानुसंधानमूला चेत्यर्थः । स्वशरीरकतयेति — इन्द्रः स्वेन प्रयुक्तस्य मा मिति शब्दस्य स्वात्मभूतपरमेश्वरपर्यन्तत्वमुद्दिश्य ‘मा मेव विजानी’ हीति स्वशरीरकं परमेश्वरमेवोपास्यमुपदिदेशेत्यर्थः । इन्द्रशब्देनेति — इन्द्रविषयेण मा मिति शब्देनेत्यर्थः । वामदेवो हीति — यथा वामदेवः स्वस्यात्मा परमेश्वर इति दृष्ट्या स्वविषयस्याऽहं मिति शब्दस्य परमेश्वरपर्यन्तत्वं मन्वादीनामपि स एवाऽऽत्मेति दृष्ट्या मन्वादिशब्दानां तत्पर्यन्तत्वमभिप्रय ‘अहं मनु रभव’ मित्यादिनोपदिदेशेत्यर्थः । एवमिन्द्रस्य तत्तद्वृष्टान्तस्य वामदेवस्य च परमेश्वरे मा मह मिति शब्दयोः प्रयोगस्तयोः स्वान्तर्यामिपरमेश्वरपर्यन्तत्वज्ञानमूल इति निरूपितम् । अथ परमेश्वरैक्यभावनासिद्धिसिद्धः स इति विधान्तरेण सूत्रार्थं वर्णयति अथवेति — अत्रेदं हृदयम् ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ‘त्वं वा अहं मस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि’ इति वेदान्तवाक्यप्रामाण्यानुरोधेन दहराधिकरणभावलिङ्गोपासकैः मलमायाद्यखिलद्रोषाऽसंस्पृष्टेन सत्यसङ्कल्पत्वादिसकलमाङ्गल्यगुणरत्नाकरेण सर्वान्तरात्मना परब्रह्मणा शिवेन स्वात्मन ऐक्यभावनकार्येति ‘आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’ इत्यधिकरणे समर्थयिष्यते ॥

तादृशभावनाया उपासनारूपत्वं भूमिकाक्रमाभ्यासे नैव साफल्यं च दर्शयति षट्संख्यलो

पासनया सर्वाङ्गलिङ्गसाहित्येन च ब्रह्मभाव मुपगतस्य निगलितगनुप्यादि
देहविषयकस्वित्ताहंभावरांकोचस्य संपन्नविश्रान्तापराहंभावस्य वागदेवस्य स्वा-
त्मनः सर्वगतत्वावगमा न्मनुसूर्यादिगणजभावोक्तिः । एव मिन्द्र म्या पीति
निश्चीयते ॥

‘ प्राणोऽस्मि प्रज्ञा ’ त्मेति प्राणशब्देन परं ब्रह्मोच्यते । तस्याऽनन्द-
रूपत्वेन सकलप्राणनहेतुत्वात् । ‘ प्राण एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृत ’ इति
श्रवणात् । तथा चाहं ब्रह्माऽस्मि मा मुपा रवेति ब्रह्मदृष्ट्योद्देशः । तथाहि
कृष्णादयोऽप्यर्जुनादी न्य त्युपदिष्ट्य न्तः ॥

पासनयेति— भक्तगाहेश्वरप्रसादप्राणलिङ्गशरण्यैकमाज्ञितानां पण्णाम प्युपासनागूमिकाना मभ्या-
सा देवोपासनासिद्धे रिति भावः । सर्वाङ्गलिङ्गसाहित्येन चेति — सर्वे प्वपि करणेषु तत्तत्प्रेर-
कतया स्थितस्य ब्रह्मणोऽनुसन्धाने नैव सार्वदिकभावनाल्यभात् सर्वोन्द्रियविषयसमर्पणमभवेन
ब्रह्मार्पणसिद्धिद्वारा तदनुसन्धानदार्ढ्यसिद्धे श्चेत्येतत्सर्व सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं ‘ अना-
दिष्कुर्वन् नन्वयात् ’ इति सूत्रभाष्य एव सविस्तरं प्रदर्शयिष्यते ॥

एवं च वामदेवस्य सर्वात्मभावनादाढ्या दया स्वस्य मनुसूर्यादिरूपत्वव्यवहार स्तयै वेन्द्र-
स्याऽप्युपपद्यत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तान्तरं दर्शयति तथा हीति — भावनादार्ढ्यसिद्धिशिव-
भेददृष्ट्यैव,

‘ मन्मना भव मद्रक्तो मद्यानी मां नमस्कुरु ’

‘ सर्वधर्मा न्परित्यज्य मा मेकं शरणं ब्रज ’

‘ अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तः सर्वं प्रवर्तते ’

इत्यादिना श्रीकृष्णोऽर्जुना योषदिवे शेत्यर्थः । एवं ‘ मा मेव विजानी ’ हीति वक्तुं रात्मोपदेशः
समर्थितः ॥

— त्वाष्ट्रवधादिलिङ्गाना मसमर्थं नेऽय मप्रतिष्ठितो भवे दिति तदाशङ्का मुद्राव्य तत्समर्थनार्थत्वे
नोत्तरसूत्र मवतारयति पुन रिति ॥

युक्त इति — स्वा दिति शेषः । अत्र यदि ‘ त्रिशीर्षाणं त्वष्ट्रं महन ’ मिति जीव-
लिङ्गं , ‘ प्राणो वस ’ तीति मुख्यप्राणलिङ्गं च न स्यातां तर्हि वामदेवस्य सार्वोत्प्रेष्योपदेशव

पुन राशं क्लृप्ताह ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गा न्नोतिचे न्न उपासनात्रैविध्या दाश्रितत्वा दिह तद्योगात् ॥ १-१-३२ ॥

ब्रह्मज्ञानोपासनया ब्रह्मभाव मुपगतस्य विगलितजीवभावस्य तद्रूप दृष्ट्या स्वस्मि लुपास्यत्वसर्वात्मभावोपदेशो युक्तः । अत्र, ' त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं महानं याव दध्यस्मि न्छरीरे प्राणो वसति ताव दायु ' रित्यादौ जीवलिङ्गं मुख्यप्राणलिङ्गं च दृश्येते । ततोऽयं मुपदेशो न युक्त इतिचे नैवं वाच्यम् ॥

यतो जीवप्राणशब्दवाच्यत्वं परमेश्वरस्य समुचित मुपासनात्रैविध्यहेतोः । अत्र परमेश्वरस्य स्वरूपेण भोक्तृशरीरेण भोग्यरूपेण चोपासनं त्रिविधं मिह

दिन्द्र स्योपास्यत्वोपदेशो युक्तः स्यादित्यर्थः । एवं जीवप्राणलिङ्गयोः प्रकृते श्रूयमाणत्वे नायं मुपदेशः परमेश्वरविषयो न भवतीति पूर्ववाच्यमिप्रायः ॥

एवं सौत्रं शङ्काखण्डं व्याख्याय परिहारांशं व्याचष्टे नैवं वाच्यमिति — अत्राऽयं भावः । ब्रह्मलिङ्गानां जीवमुख्यप्राणलिङ्गानां च परस्परं विरोधे सति खलु जीवमुख्यप्राणलिङ्गानां प्राबल्यानुरोधेन तद्विरुद्धानां ब्रह्मलिङ्गानां मन्यवानयनस्य युक्तत्वा ब्रह्मलिङ्गज्ञापितं मा मिति जीवशब्दस्य परमेश्वरपरत्वं हातव्यम् । न विद्यत एव तेषां विरोधः । यतो वेदान्तेषु ब्रह्मण उपासना क्वचित् ' सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्मेति स्वधर्मविशिष्टत्वेन, क्वचित् ' तान्ये वानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ' इति चेतनधर्मविशिष्टत्वेन, क्वचित् ' पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वे ' देत्यचेतनधर्मविशिष्टत्वेन च त्रिधा विधीयते । एवमुपासनात्रैविध्यसद्भावादि त्वेतदर्थकतया उपासनात्रैविध्यादिति सौत्रपदं व्याचष्टे यतो जीवेति ॥

ननु, अन्यत्र श्रूयतां त्रिविधमुपासनं, तेन प्रकृते किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य अत्रापि त्रिविधोपासनस्य विवक्षितत्वादि त्वेवमर्थकतया आश्रितत्वादिहेति सूत्रगतपदद्वयं व्याचष्टे अत्र परमेश्वरस्येति ॥

विवक्षितम् । आत्मतया भोक्तृभोग्याश्रितत्वेन च तदुपायः । परमेश्वरस्य स्वरूपोपासनमत्रिंशत्वेन मुक्तिहेतुः । अन्यदपि कथं कालेन । तस्मादिह परमेश्वरात्मतया ह्यन्द्रोपासनगिद्धिरिति निर्णयः ॥

इति ह्यन्द्रप्राणाधिकरणम्

इति त्रीकण्ठशिवतार्यावर्गनिर्णयं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—*—

ननु, ब्रह्मजीवमुख्यप्राणधर्माविशिष्टविषयकमेकमुपासनमिह विवक्षितम् ? उत तत् द्विशिष्टविषयाणि त्रीण्युपासनानि वा ? इत्याशङ्क्य तद्योगादिति सूत्रपदमुभयधाऽपि युज्यत इत्यर्थपरतया व्याचष्टे आत्मतयेति ॥

उपासनामेदपक्षे स्वधर्मविशिष्टब्रह्मोपासनस्य तद्विरोपासनाभ्यां फलतो ज्यायस्त्वं चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणं दर्शयति परमेश्वरस्येति ॥

इति त्रीकण्ठप्राणाधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां
श्री शिवान्तिमणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पादप्रवृत्त्या
सूत्रभाष्यव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य २१

प्रथमः पादः

—*—

श्री शिवाय गुरवे नमः
श्री मेधादक्षिणामूर्तये नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यकृतौ शारीरकब्रह्ममीमांसा सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् १३

ब्रह्मबोधकानां वेदान्तवाक्यानां मानन्त्या त्प्रतिवाक्यं विचाराऽनुपपत्तेः सन्दिग्धानां
केषांचि द्विचारेण तत्र्यायै स्तादृशानां मपि निर्णयो भवतीति कतिचि देव वाक्यानि तात्पर्यं
लिङ्गसमन्वयेन ब्रह्मबोधकानि सूत्रितानि । तेषु कतिचित् स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रथमपादे विचारि
तानि । कतिचि दनतिस्पष्टलिङ्गानि द्वितीयपादे विचार्यन्ते ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १-२-१ ॥

छान्दोग्ये श्रूय तेऽस्य विषयः ‘ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसं
कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम ’ इत्यादि ॥

अत्र मनोमयत्वादिधर्मकः श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरो वा ? जीवो वा ?
इति संशयः ॥

पूर्वोत्तरपादयोर्विषयभेदप्रदर्शनपूर्वकं सङ्गतिं विशदयति ब्रह्मबोधकवाक्यानां मिति —
एतेनाऽवसराख्या सङ्गतिरिति व्यक्तम् ॥

‘ सर्वं खं खिदं ब्रह्म ’, ‘ तज्जलानिति शान्तं उपासीत ’, ‘ अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो
यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वी ’ तेति प्रकृत्य श्रूयते ‘ मनो
मयः प्राणशरीर ’ इत्यादि । तत्र मनोमयादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वेन वा जीवपरत्वेन वा निर्णयाभा
वात् संशयमाह अत्रेति ॥

जीव इति पूर्वपक्षः । कुतः ? तस्य प्रत्याराजत्वात् । ‘अथ खलु कतु मयः पुरुषो यथा धन्तु रग्निन् लोके पुरुषो भवति । तथेवः प्रत्य भवति । स कतुं कुर्वी’ तेति कर्मावशा दिह परत्र च परिप्रमन् जीवः प्रस्तुतः पूर्वम् । तदनन्तरं मनोमय इति श्रूयते । अत एव मनामयत्वादिधर्माको जीवः । मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिकं च संसारिलक्षणं, न परमश्रग्लिङ्गम् । सति यथार्थे असंकल्प इति सत्यसंकल्पत्व मपि संसारिधर्मत्वेन यांजनीयम् । अतः सर्वथा मनोमयत्वादिधर्मका जीव एव न परमेश्वर इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

परमेश्वर एव मनोमयत्वादिधर्मकः । कुतः ? परब्रह्मणः परमेश्वरस्य बोधगते ‘सर्वं ख ख्विदं ब्रह्म त ज्जला निति शान्त उपासी’ तेति सर्व कारणत्वे नोपास्यत्वे नोपदेशात् । श्रुतितात्पर्यं च तज्जला निदं सर्वं

पूर्वपक्षं प्रदर्शयति जीव इति — जीवे मनोमयत्वादीना मुपाभ्यगुणाना मन्वयाऽ सम्भवा तेषा मुपाभ्ये ब्रह्म ण्ये वाऽन्वयो युक्त इ त्याशङ्कानिराकरणार्थं माह मनोमय त्वेति — अत्राऽयम्भावः । यद्यपि मयटो विकारप्राचुर्यार्थमाधारण्या त्प्राणः शरीर मस्थेति वचनस्य येन केनचि तस्म्यन्धेन निर्वोदुं शक्यत्वा च नियन्तृत्वादिरूपमनःप्राणसम्बन्धावति ब्रह्मण्यपि मनोमयः प्राणशरीर इ त्येत धांजयितुं शक्यम्, तथापि मनःप्राणसम्बन्धप्रतिपादनं तदभावप्रतिपादनं इव तयो जीविन सह उपकरणोपकरणिगतागन्ध एव लोकेन्द्रोः प्रसिद्धतरो ब्राह्मः । नतु ब्रह्मणा सह तयो रप्रसिद्धसम्बन्धः । प्रसिद्धसम्बन्धे प्रथमं बुद्धयवतारात् । अत एव खलु ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र’ इति ब्रह्मणि मनःप्राणनिषेधो झडिति ग्यारस्ये नैव बुद्धि मारोहति, नतु घटवति भूतले घटाभावव झूतल मि त्यामवाक्य मनुपपन्नतया शङ्कितं सत् सम वायसम्बन्धेन घटाभाववत्त्वपर मि त्युपपादनं मिव ‘अप्राणो ह्यमना’ इति श्रुतिवाक्यं नियन्तृत्वा दिसम्बन्धेन मनःप्राणवति ब्रह्मणि कथं मप्राणत्व ममनस्त्वं चे त्यनुपपन्नार्गतया शङ्कितं सत् भोगोपकरणोपकरणिभावेन मनःप्राणाभाववत्त्वपर मि त्युपपादनं मपेक्षतं । तस्मा जीव इ त्येव युक्तं मिति ॥

सिद्धान्तयति उपक्रमे सर्वं मित्यादिना — ब्रह्मण एव कारणत्वे नोपास्यत्वेन चोपदेशा दित्यर्थः । तज्जलानिति — तस्मा ज्जायत इति तज्जम् । तस्मिन् लीयत इति तल्लम् । तस्मिं अनिति चेष्टत इति तद्वन्म् । तज्जं च तल्लं च तद्वन् च तज्जलान् । कर्मधारये शाकपार्थिवत्वा न्मध्यमपद लोपः । इतिशब्दो हेतौ । सर्वं मिदं जगद्ब्रह्मैव तत्कार्यत्वा दित्यर्थः । ब्रह्मणि मित्राऽमित्रभेदा

ब्रह्माधीनजन्मस्थितिध्वंसकमेतत्सर्वं चिदचिद्रूपं ब्रह्म खलु इति शान्त उपा-
सोत ब्रह्मेति । यथा सागरे संपन्नजन्मस्थितित्रिलयं फेनबुद्बुदकदम्बकं तद्रूपं
मेव दृश्यते तथा शक्तिमति ब्रह्मणि संपन्नजन्मादिकं तन्मयं मेव । तदतिरिक्तं
किञ्चन नोपलभ्यते । तथाहि अधर्वशिरसि निरूपित मोक्षरेण ‘अहं मेकः
प्रथमं मांसं वर्तामि च भविष्यामि च जान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः’
इति । ततश्च तेन ‘ब्रह्माऽहं’ मित्यादिना विश्वरूपत्वं मात्मनः प्रपञ्चितम् ।
तत्र विश्वरूपत्वे ‘सोऽन्तर्ग दन्तरं प्राविश’ इत्यनुप्रवेश एव हेतुः रुक्तः ।
अतो ब्रह्मणोऽपृथक्सिद्धजन्मस्थितिप्रवृत्तिकत्वात् दस्य जगतस्तद्व्यतिरिक्तता
नारित ॥

भावाच्छान्तो रागद्वेषादिरहितो ब्रह्म उपामी तन्त्यर्थः । ‘तज्जला’ निनिपदस्य श्रुतितात्पर्यं
सिद्धार्थं माह ब्रह्माधीनेति — खलुशब्देन ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुः सार्वार्थ्यं सकलवेदान्त
प्रसिद्धमिति व्यञ्जयितुं भिन्नक्रमतया तस्य योजनम् ॥

ननु ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चकारणत्वेऽपि कथं सर्वप्रपञ्चत्माकत्वम् ? ब्रह्मप्रपञ्चयो रान्तर्गणिकभेदा-
ङ्कोकारादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तदुपपापयति यथेति — ननु, तर्हि ब्रह्मणः सागरवत्परिणामित्वं
स्यादि त्याशङ्क्याह शक्तिमतीति — यथा सागरे पवनादिभ्यो भजनि तोपरितनपरिणामः
वीचीफेनबुद्बुदप्रपञ्चः एवं ब्रह्मणि तदिच्छाभ्यंशोभ्यमाणतदाश्रितशक्तिपरिणामः सर्वोऽयं प्रपञ्च इति
भावः ॥

ननु, भेदे सत्येव कथं तदतिरिक्तानुपलम्भः ? इत्याशङ्क्य तथोपनिषदि व्यवहारो
दृश्यत इत्यत आह तथा हीति — अधर्वशिरसि भूतवर्तमानभविष्यदात्मकसकलप्रपञ्चरूपत्वं त-
द्व्यतिरिक्ताभावं चोक्तवा परमेश्वरस्य प्रपञ्चानुप्रवेशस्तत्र हेतुत्वे नोक्तः । अनुप्रवेशस्य कर्मकर्तृ
भावापेक्षत्वात् तेन भेदे सत्येव ताद्रूप्यतदव्यतिरेकव्यवहारः सिद्ध इत्यर्थः ॥

ननु, महदेतदिन्द्रजालं सत्येव भेदे ताद्रूप्यं तदव्यतिरेकश्चेति, तत्राह अत इति—
अपृथक्सिद्धेति — ब्रह्मापेक्षया पृथग्भूतेऽन्यत्र वस्तुनि सिद्धा ब्रह्मणः पृथक्सिद्धा । अतथा
भूतस्थितिक्रियाव्यापारत्वादित्यर्थः । अनेन नाऽभेदस्ताद्रूप्यं, नवा भेदो व्यतिरेकः । किंतु
घटनैक्यन्याये नाऽयुतसिद्धिस्ताद्रूप्यम्, युतसिद्धिर्व्यतिरेक इत्युक्तं भवति ॥

ननु तथाऽपि चिच्छक्तिपरिणामस्य प्रपञ्चस्य चिच्छक्त्यै वाऽपृथक्सिद्धिः स्यान्ननु

तथाऽभियुक्ता वन्ति ,

शक्त्योऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमा स्तु महेश्वर
शक्तिं स्तु शक्तिमद्रूपा द्वातिरेकं न गच्छति ॥
तादात्म्य मन्यो नित्यं बन्दिदादिकथो रिव
शक्तिशक्तिमतो रम्या दभेदः सर्वदा स्थितः ॥
अतः स्तुर्धर्मधर्मित्वा त्परा शक्तिः परात्मनः
न बन्हे दीहिका शक्ति र्व्यतिरिक्ता विभाव्यते ॥ इत्यादि

वायुसंहितायां च ,

शक्त्यादि न पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम्
ते नैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥

परमेश्वरे गेल्याशङ्क्य चिच्छक्तः परमेश्वरापृथक्सिद्धत्वा तत्कार्यस्य तदात्मकस्य प्रपञ्चस्याऽपि तदपृथक्सिद्धि रित्यभिप्रेत्य चिच्छक्तः परमेश्वरापृथक्सिद्धौ प्रमाणमाह तथाभियुक्ता इति— शक्त्य इति — कृत्स्नं जगत् अस्य परमेश्वरस्य शक्त्यः तदीयशक्तिपरिणामेदाः । महेश्वरः शक्तिमान् । नित्ययोगे मत्तु । नित्यानपायिशक्तिकः । अत एव भगवती शक्तिः शक्तिमदीश्वर स्वरूपा द्वातिरेक पृथविस्तीति न वाञ्छति नानुमन्यते । किंतु चन्द्रनन्दिन्यायेन ब्रह्मणा अपृथक्सिद्धैव भवति । एव मन्यो बन्दिदाहकशक्त्यो रिव नित्यं तादात्म्यं, नित्य आश्रयाश्रयि भावः । यस्मा देवं शक्तिशक्तिमतो रभेदो घटपटयो रिव स्वतन्त्रपृथगस्त्यानरूपभेदाऽभावः सर्वदा स्थितः । अतः परमेश्वरस्य तथा शक्त्या धर्मिणो घटत्वादिधर्मव क्षित्यपरतन्त्रधर्मवत्त्वा त्सा परा शक्तिः परमात्मन एव, कदाचिदपि नान्यस्य । नाऽपि स्वतन्त्रा । न हि वहे दीहिका शक्तिः कदापि नान्याश्रितत्वेन वा ततः पृथक्सिद्धा या न विभाव्यत इत्यर्थः ॥

शक्त्यादीति — शक्ति राधाया नित्यसिद्धायाः शक्ते राद्य उन्मेषः । ‘प्रज्ञा च तस्मा त्प्रसृता पुराणी’ इति प्रसिद्धः । पृथिवी ‘अद्भ्यः पृथि’ वीति श्रवणा तत्त्वेषु चरमकार्य भूता भूमिः । तत्र मृदा कुम्भादिकं यथेत्यनेन मृच्छन्त्यायेन शक्तिकार्यस्य सर्वस्याऽपि प्रपञ्चस्य परमेश्वरापृथक्सिद्धि र्दीक्षिता । एवं सकलप्रपञ्चपरिणामिनी परमाकाशपरमानन्दरूपा परा शक्ति रपृथग्भावेन परब्रह्माश्रितेति सिद्धम् ॥

पराऽस्य विविधा शक्तिः प्रबोधानन्दरूपिणी

एकानेकस्वरूपेण भाति भानो रिव प्रभा ॥ इति

‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’, ‘एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु र्य इमान् लोका नोशत ईशानीमि जननीभिः परमशक्तिभि’ रित्यादयश्च परब्रह्मणः स्वाभाविकानन्दजगज्जननशासनपालनशक्तिमत्त्वं श्रुतयो वदन्ति । किं बहुना श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाभियुक्तसूक्तिप्रामाण्यात् सकलचिदचित्प्रपञ्चमहाविभूतिरूपमहासच्चिदानन्दसत्तादेशकालादिपरिच्छेदशून्या स्वाभाविकी परमशक्तिः परब्रह्मणः शिवस्य स्वरूपं च गुणश्च भवति । तद्व्यतिरेकेण ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वं सर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वोपास्यत्वसर्वानुग्राहकत्वसर्वपुरुषार्थहेतुत्वादिकं सर्वगतत्वं च न संभवति । किंच, महेश्वरशिवमहादेवरुद्रादिपरमाख्यानामभिधेयत्वं च न संभवति ॥

कथं मे भूता सा ब्रह्मति व्यपदिश्यत इत्याकाङ्क्षायां परब्रह्मणः परब्रह्मत्वं सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वाद्युपलक्षितं ज्ञानक्रियाशक्त्याद्यनन्ताकारविजृम्भणशालिन्यां तस्या मे वायत्तमिति प्रदर्शयितुं तस्या एव ज्ञानक्रियाशक्त्याद्यनन्तरूपत्वे वायुसंहितावचनमुदाहरति परेति — एकेति — शक्तिर्वस्तुन एकैव सती ज्ञातव्येष्टव्यकर्तव्यस्त्वष्टव्यपालनीयतंहार्यवद्व्याऽनुग्राह्यादिप्रतियोगिभेदात् ज्ञानच्छाक्रियामृष्टिपालनहारतिरोधानानुग्रहशक्त्याद्यनन्ताकारेण भाति । यथा एकैव भानोः प्रभा तद्वृथ्वित्सद्धामण्डलरूपेण त्रैलोक्यं व्याप्य स्थिता द्रावणीयशोषणीयदहनीयजतुजलतूलादिप्रतियोगिभेदात् द्रावणशोषणदाहतापस्फोटशक्त्याद्यनन्ताकारेण व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः । अत्राऽयं मूलश्रुतिमुदाहरति पराऽस्येति ॥

ननु, स्वरूपं च गुणश्चेति कथं मभिन्नत्वेन गुणैकरूपत्वादि त्याशङ्क्याह तद्व्यतिरेकेणेति — सर्वगतत्वं सर्वत्र गतिमत्वम् । भक्तानुजिघृक्षया तस्य गतिमत्त्वं मपि शक्त्यधीनमेव समर्पणीयमिति भावः । अभिधेयत्वं चेति — नामप्रवृत्तिनिमित्तगुणानां शक्त्यधीनत्वादिति भावः । नचैवं ब्रह्मणो गुणरूपयोः शक्त्यधीनत्वाऽभ्युपगमे तस्य स्वातन्त्र्यमसिद्धमिति शङ्क्यम् । ‘विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्य’ इति श्रुत्या ‘भानो रिव प्रभा’ इति पुराणोक्त्या च शक्तेः शक्तिमदधीनत्वाऽव्याहतेः ॥

तथा च सर्वचिद्विद्यप्रपञ्चशरीरविशिष्टं तत्र सर्वान्तर्यामिणः । यथा नीलशब्दो न केवलं स्वयं वाचकः । तत्र प्रविशति । आत्मनस्यापि, तथा प्रपञ्चशब्दोऽपि ब्रह्मणः । तस्मात् सर्वशरीरानाम् आत्मणः ‘सर्वो वै रुद्र’ इत्यादय उपाधयन्ति । तत्र ‘सर्वं स्वनित्यं च’ इति सर्वाचदचित्प्रपञ्चशरीरविशिष्टं ब्रह्माऽभिधायनं । तत्र ब्रह्मानन्तर्यामिणः प्रपञ्चस्य उपाधविषयत्वाच्चान्त एव ब्रह्मापासो नेति ॥

एत मर्थं पौराणिकी कणिति रभिव्यनक्ति ।

निग्रहं देवदेवस्य जग देत नराचरम्

एत मर्थं न जानन्ति पशवः पाशगौरवान् ॥

विद्येति चेतनां प्राहु स्तथाऽविद्या मन्त्रानाम्

विद्याऽविद्यात्मकं सर्वं विश्वं त्रिगुणं त्रिमोः ॥

रूप मेव न सन्देहो विश्वं तस्य पशं यतः

तथाचेति — ब्रह्मणः सर्वकारणत्वहेतुना सर्वानुप्रवेशः सिद्ध्यति । ‘त त्सृष्टा त देवाऽनुप्राविश’ इति श्रुतं । ततः सर्वानुप्राविष्टा सिद्ध्यति । ‘अन्तः प्रविष्ट’ शास्ता जनानां मिति श्रुते । ततः सर्वशरीरत्वं सिद्ध्यति । ‘यः पृथिव्यां तिष्ठ’ चि त्यन्तर्यामिब्रह्मणे नियम्यस्य सर्वस्याऽपि प्रपञ्चस्य नियन्तृशरीरत्वश्रवणात् । ‘ब्रह्मणो विद्वान् बृहत्स्मृतिसत्वेन यजे’ तेत्यादिलौकिकवैदिकव्यवहारेषु शरीरवाचिशब्दानां शरीरपर्यन्तत्वदर्शनादिति भावः ॥

तस्मादिति — नीलादिशब्दः गुणविशिष्टद्रव्यस्याऽपि वाचकः । नील मृत्पल मि त्यादिसमानाधिकरणव्यवहारदर्शनादिति भावः । एव मुपपादित मर्थं मुपमंहरति तन इति — तद्वाक्यार्थस्य शान्ता वुपयोग माह ब्रह्मस्वरूपत्वा दिति — यतः प्रपञ्चो ब्रह्मणः शरीर मत स दीयदिव्यविग्रह सस्य पूज्यत्वेन द्वेषतत्प्रशुक्तनिग्रहाद्यनर्हत्वा ततो निवृत्तः सन् ब्रह्मापासी तेति

ननु, जगद्ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावः कथं मितिचे त त्सोपपत्तिकं वेदान्तार्थपरिष्कारे सविस्तरं निर्णीत मिति नेह पुनः । उक्तवाक्यार्थोपपादकं वायुसंक्षितावधनं मुदाहरति विग्रह मिति — विग्रह मि त्वार्थो लिङ्गव्यत्ययः । गनेन श्लोकेन सामान्येन सर्वप्रपञ्चस्य परमेश्वरशरीरत्वं दर्शितम् । द्वितीयश्लोकेन विशिष्य चेतनात्मकस्य तस्य तच्छरीरित्वं मिति विवेकः । तस्य द्वितीयखण्डे ‘रूप मेव न सन्देह’ इ त्युक्त्या जगत स्तच्छरीरत्वं मुख्यं मेव न त्वौपचारिक

सत्ये साधौ च सच्छब्दः राद्वि रेव प्रयुज्यते ॥

त्रिपरीते त्वराच्छब्दः कथ्यते वेदवादिभिः

सच्चाऽनञ्च जग द्विश्वं शरीरं परमेष्ठिनः ॥

वृक्षस्य मूलमेकेन शाखाः पुष्प्यन्ति वै यथा

शिवस्य पूजया तद्वत् पुष्प लस्य वपुर्जगत् ॥

आत्मा तस्याऽष्टनो मूर्तिः शिवस्य पद्मात्मनः

व्यापिकतरुनूतानां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् ॥

देहिनो यस्य कस्याऽपि निग्रहः क्रियते यदि

अनिष्टमष्टमूर्ते रतज्ञाऽत्र कार्या विचारणा ॥

सर्वोपकारकरणं सर्वानुग्रहणं तथा

सर्वाभयप्रदानं च शिवस्याऽराधनं त्रिदुः ॥ इत्यादिना

अतः सर्वाकारत्वान् ब्रह्मणः सर्वं ब्रह्मेति शांत उपासी तेति समञ्जस

मिति दर्शितम् । तदुपपादनार्थं शरीरलक्षणसूचनपूर्वकं प्रपञ्चे तल्लक्षणं 'विश्वं तस्य वशे यत' इति वचनेन दर्शितम् । अनेन वक्ष्यत्वरूपं नियम्यत्वं शरीरलक्षणमिति सूचितम् । अथ स्वामि नियम्यसेकादि घटिव्याप्तिवारणार्थं 'यो यद्व्यापनेन नियच्छति तस्य शरीर' मिति तल्लक्षणं विशेषणेन परिष्कर्तुं द्वितीयार्थे विभो रिति विशेषणेन तस्य स्वनियम्यप्रपञ्चव्यापकत्वमुक्तम् । इदमेव शरीरलक्षणं सूचयितुं 'यः पृथिव्यां तिष्ठ' मित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणे परमेश्वरस्य पृथिव्यादिषु बहिरन्तश्च व्याप्तिदर्शनपूर्वकं पृथिव्यादेस्तच्छरीरत्वमुक्तम् ॥

एवं परमेश्वरस्य सर्वप्रपञ्चशरीरकत्वे लक्षणमुखेन सिद्धे साधु ध्विवाऽसाधु ध्वपकारि ध्वपि परमेश्वरशरीरत्वभावना द्वेषनिग्रहबुद्ध्यादित्यागोपयोगिनी कार्येति 'सत्ये साधौ' चेति श्लोकेन दर्शितम् । एवं प्रपञ्चपरमेश्वरयोः शरीरशरीरिभावे सति यथा परमेश्वरः पूजया तुष्यति एवं प्रपञ्चानुग्रहेणाऽपि तथैव तुष्यतीति सूचयितुं 'वृक्षस्य मूलमेके' नेति श्लोकेन दृष्टान्तांश उपन्यस्तः । एवं परमेश्वरस्य सकलप्रपञ्चशरीरकत्वसिद्धेः क्वचिदपि द्वेषेण निग्रहबुद्धिर्न कार्या । किं तु शिवमूर्तिं ध्विव बहुमानेन शिवाराधनरूपानुग्रहबुद्धिरेव कार्येति 'देहिनो यस्य कस्याऽपि' पीति श्लोकद्वयेन दर्शितम् । उपपादिनं सर्वं खल्विदं मित्यादिवाक्यार्थवर्णनं मुपसंहरति अत इति — निर्णीतं मर्थं प्रकृतसाध्ये सङ्गमयति तस्मादिति ॥

मेव । तस्माद्दुपास्यत्वे नोपक्रमगतं ब्रह्मैव मनोमयत्वादिधर्मैकम् । न च मनोमयत्वादिकं संसारिणा लक्षणम्, अपास्याकारमपि प्रहा दस्य परिच्छेदसंभवात् ॥

य द्रुक्तं क्रतुमयस्य जीवस्य प्रभुतया न्यूनोमयो जीव इति त द्युक्तम् । उत्पत्तिशिष्टब्रह्मावच्छाया मुपासनाया मवान्तर्ग्राहस्य जीवस्य प्रवेशितु मशक्यत्वात् । यथा विश्वदेवावरुद्धाया मामिक्षायां वाजिना मप्रवेशः ॥

अतो ब्रह्मैव मनोमयत्वादिधर्मवत्त्वे नोपास्य गिति ॥

उपक्रमगतं ब्रह्मैव मनोमयत्वादिनिशिष्टं मि त्युक्तं नान्तरंगिदस्य जीवस्य प्रसङ्गोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्काया माह ॥

ननु, मनोमयत्वादिकं जीवल्लिङ्गं ब्रह्मविशेषणत्वेन नान्वेति इत्युक्तं मनश्च द्रूपयति न चेति — उपास्याका रेति — ‘ मनोमय. प्राणशरीर ’ इत्यारभ्य ‘ एत मित ’ प्रत्याऽपि संभविताऽस्मि ’ इत्यन्तेन सन्दर्भे णोपास्याकारः परिगृह्यत इ त्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा तद्वन्न क्रमणवैयर्थ्यात् । न च सामारिकं मनःप्राणोपकरणकं हेयं मुपास्याकारो भवितु मर्हति । अव्यवहितवाक्योक्ततत्क्रतुन्यायविरोधात् । अतः ‘ प्राणाराम मन आनन्द ’ मिति श्रुतिरिदं ब्रह्मणो य निरतिशयानन्दानुभवसाधनमनःशालित्वं, प्राण न्तीति व्युत्पत्त्या प्राणशब्दोक्तानां संसारिणां नियमने सामर्थ्यं त द्रुभयं मनोमयत्वप्राणशरीरित्वं चेति । तत एव लिङ्गा तत्सारिव्यावृत्तमनोमयत्वादिविशिष्टं ब्रह्मेति व्यवच्छेदः संभव तीत्यर्थः ॥

उत्पत्तिशि ष्टेति — यथा ‘ तसं पयसि दं व्यानयति सा वैश्वदे व्याभिक्षा वाजिन्यो वाजिन ’ मित्यत्र आमिक्षावरुद्धं वैश्वदेवयागे वाजिनरूपद्रव्यान्तरप्रवेशो न संभवति । उत्पत्ति वाक्यसंसिद्धं कर्म सर्वं मनुष्यते । ‘ नचाश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधिगुणान्तर ’ मिति गुणाधिकरणोक्त न्यायात् । एवं मिहाऽपि ब्रह्मरूपोपास्यावरुद्धाया मुपासनायां जीवरूपोपास्यान्तरप्रवेशो न सम्भव ती त्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयितुं शङ्कते ब्रह्मैवेति — अय माशयः । ‘ स क्रतुं कुर्वीत ’ इत्यत्र ‘ यथा क्रतु रस्मि न्लोके पुरुष ’ इति प्रकृतः पुरुषो निर्दिश्यते । तन्निर्देशो न तद्विशेषणत्वेन फलविशेषप्रतिपत्त्यर्थः । फलविशेषविशिष्टत्वेन पूर्वं तस्याऽप्रकृतत्वात् । तस्मा न्मनोमयत्वादीनां ब्रह्मविशेषणत्वे तन्निर्देशोऽनर्थक एव स्यात् । ततो जीवनिर्देशानर्थक्यपरिहाराय

विवक्षितगुणोपपत्ते श्व ॥ १-२-२ ॥

सत्यसङ्कल्पत्वसत्यकामत्वादीनां विवक्षितानां गुणानां ब्रह्मण्ये वोपपत्तेश्च
त देवोपास्यम् अवान्तरसिद्धं स्तु जीव उपासकः तदाकांक्षायोगा दिति ॥

इति सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम्

अथ अनुपपत्त्यधिकरणम् १४

इह सामान्येन जीवस्य उपास्यत्वं नास्ति, किंतु उपासकत्वमिति निरूपितम्। पुनरपि सकलजीवमपट्टिरूपहिरण्यगर्भोपादानस्य नारायणस्याऽपि विश्वाधिकब्रह्मविषयकमुपासकत्वं नोपास्यत्वमिति व्यभिधातुमधिकरणमिदं मारभ्यते ॥

मनोमयत्वादीनां तद्विशेषणत्वं मे बोधितम्। एवं च जीवस्योपास्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति शङ्कानिवारणार्थमिदं सूत्रमिति ॥

सत्यमेकल्पत्वेति — सत्यमेकल्पत्वमवितथमेकल्पत्वम्। न तु सद्विषये संकल्पराहित्यम् सर्वकर्मत्वं सर्वप्रपञ्चरूपकार्यवत्त्वम्। म'कामत्वं सर्वकामयत इति व्युत्पत्त्या सकलमृज्यविषयकामनावत्त्वं, सकलकल्पानुयायिसर्वभोग्यवस्तुशालित्वं वा। एतेन 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति व्याख्यातम्। सर्वमिदं मभ्यात् इत्युपासनाकालवृत्तिसकलप्रपञ्चव्यापित्वम्। अवाकित्वमुपासनाकाले वाग्निन्द्रियोपलक्षितसकलेन्द्रियराहित्यम्। वाकिशब्दो वाग्वाचिनो वाक्शब्दादिनिप्रत्ययस्य तदस्याऽस्तीति वर्तमानार्थे विहितत्वात्। तस्मात्सत्यसंकल्पत्वादिकं ब्रह्मण्ये वोपपद्यते। न जीव इत्यर्थः ॥

सूत्रे विवक्षितविशेषणेन ब्रह्मण्युपपत्त्या जीवेऽनुपपत्तिर्विवक्षितेत्यर्थो लभ्यते। अत्र सत्यसङ्कल्पत्वादिशब्दप्रतीतानां नित्याविर्भूतसत्यसङ्कल्पत्वादीनां श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्या ब्रह्मलिङ्गत्वेन स्पष्टानामपि पूर्वपक्षदशायामुपास्यब्रह्मगुणत्वाऽसम्भवशङ्काकलुषितत्वादनतिस्पष्टतेति पादसङ्गतिः ॥

इति सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम्

अथ अनुपपत्त्यधिकरणम्

शाण्डिल्यविद्यायां यथा जीवसामान्यस्य प्रसङ्गोपासकत्वे नैव नोपास्यत्वेन, तथैव नारायणानुवाके चेतनमध्य उत्कृष्टस्य नारायणस्याऽपि प्रसङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति इहेति ॥

अनुपपत्ते स्तु न शरीरः ॥ १-२-३ ॥

अस्य महापनिपदि श्रूयते विनायः ' पतिं विश्व स्यात्मशमं शाश्वतं शिव
मन्युतम् । नागयणं महाज्ञेय ' गित्यादि ॥

अत्र विश्वपतित्वादिभ्यामनुक्तनया नागयणशब्दवाच्यो मूर्त्यात्मा पर
मेश्वरो वा ? अन्यो वा ? इति सन्देहः ॥

' सहस्रशीर्षं देव ' मित्यारभ्य सहस्रशीर्षाऽत्वादिविशेषत्वेन नाराय
णस्य मूर्त्यात्मन एव बोद्धव्यत्वे नाभ्यासात्, ' समुद्रेऽतं विंशंभुव ' मिति
समुद्रशायित्वादितच्छिङ्गाच्च तत्पर्यायवाचकान्युतहरिशब्दादिप्रयोगाच्च नारा
यण एव मूर्त्यात्मा विश्वपतित्वादिना ऋद्धेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु, नारायणात्मा परमेश्वर इति । कुतः ? विश्वपतित्वादीनां
परमेश्वरधर्माणां तदर्थान्तरे नारायणेऽप्युपपत्तेः । पशूनां पतये, वृक्षाणां पतये,
जगतां पतय इत्यादिना परमेश्वर एव निखिलमुयनाधिपत्य मन्यस्यते । ' एको

तैत्तिरीयोपनिषदि ' पतिं विश्व स्यात्मेश्वर ' गित्यादिना विश्वपतित्वादिधर्मैः प्रतिपाद्यो
नारायणः परमेश्वरो वा ? इति संशयमाह महापनिप दीत्यादिना — अत्र यद्यपि नारायणः
प्रतिपाद्यते तथाऽपि स स्वकीयैरेव विश्वपतित्वादिधर्मैः प्रतिपाद्यते ? उत परमेश्वराऽभेदभावेना
मूलैस्तैरिति संशयामिप्रायः ॥

अथ पूर्वपक्ष एवम् —

श्रुतिर्हि ' पतिं विश्व ' स्येति, ' तत्तं नारायणः पर ' इति, ' अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं
व्याप्य नारायणः स्थित ' इति च विश्वपतित्वादीन्धर्मान्नारायणस्य प्रतिपादयति । तस्मादिह
नारायण एव विश्वपतित्वादिधर्मैः प्रतिपाद्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तः ॥

नारायणस्यान्तर्यामी परमेश्वर एव विश्वपतित्वादिधर्मगुक्तः । नारायणस्तु परमेश्वराऽ
भेदभावेनादाढ्येन तदभेदापत्त्या परमेश्वरधर्मैर्व्यपदिश्यते । तस्मिन् विश्वपतित्वादिधर्माणां
मनुपपत्तेः । तथा च सूत्राध्याये परमेश्वरस्य प्रपञ्चान्तर्गतैकैकवस्त्वाधिपत्यप्रदर्शनमुखेन सर्वाधि
पत्यं स्थिरीकृतम् ॥

हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु र्य इमान् लोका नीशत ईशानीमि' रिति रुद्र व्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं निषिध्यते । ' विश्वाधिको रुद्र' इति विश्वाधिकत्वं च तस्यैव श्रूयते । अतो विश्वपतित्वादिलक्षणो नारायणात्मा परमेश्वर इति समीचीनम् ॥

ननु, नारायणा त्मेति नारायणान्तर्यामी परमेश्वर इति हृदयं, त द्युक्तम् । ' नारायणपरं ब्र' ह्येति नारायणस्य परब्रह्मभाव मुक्त्वा, ' पञ्चकोशप्रतीकाश' मित्यादिना पुरुषस्य हृदयपुण्डरीकस्थान मुक्त्वा, ' तस्य मध्ये वह्निशि' खेत्यादिना जीवस्वरूप मुक्त्वा, ' तस्याः

न च तस्य स्तुतिलिङ्गेन नमस्कारयोगेन दौर्बल्य मिति शङ्क्यम् । ' नमस्कृत्य हि वसीयांस मुपचर' न्तीति श्रुत्या नमस्कारयोगस्य तदीयमहिमसमर्पणद्वारा विवक्षितार्थं प्र त्युपोद्धृत कत्वेन तद्विधातकत्वाभावात् । श्वेताश्वतरे ' यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्र' इति परमेश्वरस्य विश्वाधिकत्वं श्रूयते । त द्विश्वपतित्वलिङ्गम् । तदन्यस्य विश्वपतित्वे तस्य विश्वाधिकत्वं न सिध्येत् । ततो विश्वपतित्वं परमेश्वर मेव लिङ्ग मिति निर्विवादम् ॥

ननु, ' अग्निं वै देवानां मयमो विष्णुः परम' इति श्रुत्या नारायणस्य पारम्यं माम्नायत इति चे दुच्यते । तस्य वचनस्य ' यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्', ' तस्मा ह्वानं परमं वद' न्तीत्यादिव दर्शवादत्वात् । ब्रह्मादिदेवतान्तरापेक्षया परत्वबोधकत्वेन परमेश्वरा दाधिक्यबोधकत्वाऽभावात् । ' तत्परा त्परतो ब्रह्मा तत्परा त्परतो हरिः । तत्परा त्परतो हीश' इति श्रुत्या हरे रापेक्षिक परत्वस्यैव सिद्धत्वा च । विना पक्षिणा ण्यौति गच्छ तीत्यर्थकस्यै वाऽस्य शब्दस्य नारायणपरत्वेन विष्टु व्याप्ता विति धातो वैवे छीत्यर्थे ' सर्वे देवाः संविश' न्तीति विष्णु रिति । ' तस्मात्सर्वगतः शिव इत्यादिश्रुतिभिः शिवाभिधानत्वा च । न तथा श्रुत्या हरेः पारम्यं सिध्यतीति दिक् । सूत्रे शारीरपदं मूर्त्यात्मपरतया प्रयुक्तम् । ब्रह्माविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवानां मूर्तयो हि पञ्चकृत्य कारिण्यः शिवस्य साधारण्यो मूर्तयः । ब्रह्मादयः स्तु ता स्वैकैकाभिमानिनो मूर्त्यात्मान इति शारीरपदं मपि तत्र शरीरं भव इति व्युत्पत्त्या तत्समानार्थम् ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयितुं शङ्कते नन्विति ॥

अवतारिकाभाष्य स्याऽय माशयः — नारायणस्याऽन्तर्यामी परमेश्वर एव विश्वपतित्वा दिनाऽङ्गीकर्तुं युक्त मिति । अत्र हि नारायणः परं ब्रह्मे त्याम्नातः । उपरिभागपर्यालोचनयाऽपि नारायण ए वोपास्य इ त्यगम्यते । तथा हि, त ओपासकस्य हृदयकमलं प्रस्तुत्य तदन्तरे महा नित्यादिना ' सन्तापयति स्वं देह' मिति देहाभिमानित्वलिङ्गनिवेदितं जीवात्मानं मग्नि पदलक्षितं तत्रस्थ मुक्त्वा, ' तस्य मध्ये वह्निशि' खेत्यादिना तत्प्रभारूपा मन्तर्हृदयचिच्छक्ति-

शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित ' इति परमात्मत्वेन जीवान्तर्गीमित्वेन त एवापास्यत्व
भवगम्यते । ' स ब्रह्मा स शिव ' इत्यादिना तद्विभूतत्वेन ब्रह्माभिवादीना भुज्यन्ते । अतो नारायण
एव विश्वपतिः परब्रह्माभूता जीवान्तर्गीमित्वेन गोपाम्य इति तदात्मकत्वेन तदभिकत्व तदुपा
स्यत्वं न परमेश्वरस्य नक्तुं गच्छन् मित्यत आह ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशा ' य ॥ १-२-४ ॥

कर्मत्वं कर्तृत्वं च व्यपदिश्येते तत्र ध्येयध्यातोः परमेश्वरनारायणयोः ।
कथं ? पद्मकोशप्रतीकाश मिति प्रकृतस्य नारायण स्यैव हृदय भुज्यते । ' पर
मात्मा व्यवस्थित ' इति परमेश्वर एव परमात्मा तदन्तर्गमितया ध्येयत्वे
नोच्यते । ततो ध्यातृत्वेन नारायणस्य, ध्येयत्वेन परमेश्वरस्य च कर्तृत्वं

हृदयकमलमुकुटत्रैशिष्ट्यतिद्वैध्यैर्न दीपशिखावृत्ति तन्मध्यवर्तिनी मुक्त्वा तस्या मध्ये तदन्त
र्गमितया ' परमात्मा व्यवस्थित ' इति नारायण स्यैव परमात्मत्वेन निर्दिष्टत्वात् ॥

ननु ' पूर्वानुवाके ' यः परः स महेश्वर ' इति प्रस्तुतत्वा चिच्छ एव परमात्मतया
निर्दिष्ट इति चेन्न । पुरोवादे परं ब्रह्म, परं ज्योतिः, परं तत्त्व मित्यादिना प्रतिपादितस्य नारा
यणस्य उपासकत्वे नान्वय स्यानुचितत्वात् । उपास्यपरमात्मविभूतिषु ' स ब्रह्मा स शिव ' इत्या
दिना शिव स्यापि परिगणितत्वेन तस्य परमात्मत्वाम्भारा चेति । एव माशङ्कानिराकरणार्थं
मिदं सूत्र मिति ॥

कर्मकर्तृपदे भावप्रधान इत्याशये नाह कर्मत्वं मित्यादिना — परमेश्वर एवेति —
परमेश्वर एव परमात्मा व्यवस्थित इत्युक्तः । परमात्मा नारायणहृदयपुण्डरीकवर्तित्वे नोच्यते
ध्येयत्वेन हेतु नेत्यर्थः । ध्येय एव हि ध्यानस्थानवर्तित्वेन वक्तुं मुचितः । ध्येयत्वं हि पूर्वा
नुवाके परमेश्वर स्यैव सिद्धम् । परमात्मशब्द स्तत्रैव वर्तितुं महति । ' अणो रणीया ' निति
विद्योपक्रममन्त्रे परमेश्वरस्य महामहिमशुक्तात्मत्वेन प्रस्तुतत्वा दिति भावः ॥

न न्वेतेन परमेश्वरस्य आदित्यपुल्यान्तर्वर्तित्वे नेव नारायणहृत्पुण्डरीकवह्निशिखामध्य
वर्तित्वे नास्मदुपास्यत्व मेव लभ्यते । न तु नारायणोपास्यत्व मपि ॥

अथ कथं ' कर्मकर्तृव्यपदेशा ' दिति सूत्र मुपपद्यत इत्याशङ्क्याह तत इति — अत्र
नारायणस्य प्रकृतत्वेन त स्यैव हृदयपुण्डरीकसम्बन्धित्वेन प्रकृतत्वा हृदयपुण्डरीकवर्तित्वेन
पूर्वानुवाकोक्तस्य परमेश्वरस्य नारायणोपास्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । महाज्ञेय मिति नारायणस्य

कर्मत्वं च व्यपदिश्यते । ततो नारायणा इत्ये ए वोपास्यः परमात्मा । ‘ स
‘ ब्रह्मा स शिव ’ इत्यादिना ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादिप्रपञ्चविभूतिविशिष्टत्वं
परमेश्वर स्योपदिश्यते ॥

अत्र विष्णो रग्रहणेऽपि कैवल्योपनिषदि श्रूयते — ‘ हृत्पुण्डरीकं विरज ’
मित्यादिना हृदयपुण्डरीकं प्रस्तुत्य ‘ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं
नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः
परस्तात् । स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वर्गात् । स एव विष्णुः
स प्राणः स कालोऽग्निः ’ रित्यादि । तच्चयायोऽत्राऽध्याहार्यः । ‘ यो वै रुद्रः
स भगवान् भूर्भुवःसुव र्यं च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः ’ । यश्च विष्णुः य
श्च महेश्वरः इत्याद्याधर्वणश्रूति रपि द्रष्टव्या । अत्र विभूतित्वेन ब्रह्मशिवयो
र्मध्ये विष्णो रग्रहणं परमेश्वरोपासकतया तस्य प्रस्तुतत्वा दि त्यविरोधः॥

‘ सहस्रशीर्षा पुरुष ’ इत्यारभ्य प्रस्तुतस्य पुरुषस्य ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ इति

विशेषण मुक्तार्थं मेव निर्वहति । तथाच महान् ‘ पातुः प्रसादा न्महिमान् मीश ’ मिति प्राङ्
महत्त्वेन वर्णितो भवादिनामाष्टकान्तर्गतमहन्नामा च परमेश्वरो ज्ञेयः । उपास्योऽस्ये त्येव
मर्थकतया तेन विशेषणेन परमेश्वरनारायणयो र्ध्यानक्रियायां कर्मकर्तृभावो व्यपदिश्यत इत्यर्थः ।
एवं महाज्ञेय मित्यस्य सिद्धान्तसाधकत्वं सूचयितुं मेव भाष्ये तावत्पर्यन्तं विषयवाक्यं लिखितम् ।
ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परमेश्वरविभूतित्वं श्रुत्यन्तरे सिद्धं मि त्युदाहरति यो वै रुद्र इति — नाराय
णानुवाके विष्णो रूपास्यविभूतिविवक्षाया मपि तदनभिधानं मुपासकत्वनिर्देशे नैव तल्लाभा दि
त्याह अत्रेति ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयितुं शङ्कते सहस्रशीर्षेति — पुरुषसूक्ते सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टं पुरुष
मुपक्रम्य तस्य निजैकांशसमाप्तप्रपञ्चतया सकलजगदुपादानत्वं मुक्तम् । तस्यैव नारायणानुवाकेऽपि
सहस्रशीर्षं मि त्यारभ्य ‘ व्याप्य नारायणः स्थित ’ इति त दे वाभ्यासेन प्रतिपाद्यते । ‘ उ
तामृतत्वं स्येशान ’ इति मोक्षहेतुत्वादिलिङ्गै र्जगदुपादानतया च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य परब्रह्मत्व
मवगम्यते । परब्रह्म ख लूपास्य मेव भवति , नतु त स्योपासकत्वं मुचित मिति शङ्कानिराकर
णार्थं मिदं सूत्रम् ॥

निजैकांशजगद्विशिष्टत्वं मुच्यते, 'सहस्रशीर्षं देव' मिति स एताऽत्र नारायण इति बोध्यते
राचार्यं नारायणपरं ब्रूतेति ब्रह्मत्वं नोच्यते । ब्रह्मेति हि गोपात्म्यम् । कथं मय्य तथाश्रुतं
स्यान्यं प्र श्रुपासकत्वं मि त्यत आह ॥

शब्दविशेषात् ॥ १-२-५ ॥

नारायणापरंब्रह्मेति शब्दविशेष एव नारायणात् परं मिति ब्रह्मं प्रति
पादयति । अतो नारायणा दन्यं देव परं ब्रह्मोपात्म्यम् । परब्रह्मणः सहस्र
शीर्षत्वादिविशिष्टपुरुषरूपेण जगदुपादानत्वात् । परब्रह्मात्मकस्य तस्य जगदा
कारत्वं मिति वक्ष्यामः 'प्रकृतिश्च' इत्यधिकरणे ॥

नारायण स्तोपासकत्वे प्रमाणान्तरं माह ॥

नारायणपरं मिति — पञ्चमीसमासयुक्ता नारायणपरं ब्रूतेति शब्दविशेषात् देव नारा
यणा दन्यः परमेश्वर एव ब्रह्मेति प्रतीयते । तर्हि नारायणस्य जगदुपादानत्वं मुक्तं कथं सङ्गच्छे
तेत्याशङ्क्य सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टनारायणाख्यपुरुषावस्थारूपस्य परमेश्वरस्य जगदुपादानतायाः
प्रकृत्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् तदुपपद्यत इत्याह परब्रह्मण इति ॥

तात्पर्यसंग्रहे श्रीसुदर्शनाचार्यचरणैर्नारायण इति भिन्नं पदं मिति प्रौढवादे नाभ्युपगम्य
नारायणस्य परब्रह्मत्वादिकं विश्वपतित्वादिकं मि गोपात्म्यगतं मेव तदभेदभावनादार्ढ्यसिद्धं मि
त्युपपादितम् ॥

ब्रह्मोच्यते परं मसौ परं च तत्त्वं

ज्योतिःपरं च परमेश्वरं पञ्चनाम ।

त्वद्भावनैकनिरतस्त्वदनन्यभावा

न्मन्त्री यथा गरुडभावनया गरुमान् ॥ इति

तत्राऽयं माशयः — 'ऋतं सत्यं' मि त्र्युपास्यरूपसमर्पके अग्निमानुवाके शिवस्य
परब्रह्मत्वं श्रूयते । न हि परब्रह्मत्वं मुभयो रपीति वक्तुं युक्तम् । नाऽप्युपासकः परब्रह्म । त
दन्य एव गोपात्म्य इति वचनं सामञ्जस्यं मश्रुते । न च नारायण एव गोपास्य इति शङ्कितुं म
स्य स्तयत्रकाशः । नारायणरूपस्य कुत्राऽप्यश्रुतत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव युक्तम् ॥

नारायणस्य महाज्ञेयमिति विशेषणेन सिद्धं परमेश्वरोपासकत्वं मुपबृंहणेन स्पष्टीकर्तुं
मुत्तरसूत्रं मि त्याह नारायणस्येति ॥

स्मृते श्व ॥ १-२-६ ॥

एव मुक्त्वा ततो राजन् महायोगीश्वरो हरिः
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपं मैश्वरम् ॥

इति स्मृते श्व महायोगस्वामिनो नारायणस्य परमेश्वरविषयो योगः समाधि
रभिव्यज्यते ॥ अत्र

अहं यथाव दागध्यः कृष्णे नाऽक्लिष्टकर्मणा

तस्मा दिष्टतमः कृष्णा दन्यो मम न विद्यते ॥ इति

अश्वत्थामानं प्रति परमेश्वरवचनं च तस्मा दन्य नारायणा दुपास्यं परं ब्रह्म ॥

पुनरनुपपत्ति माशङ्क्याह ॥

अर्भकौकस्त्वा तद्व्यपदेशा च नेतिचे न्न

निचार्यत्वा देवं व्योमव च ॥ १-२-७ ॥

अभिव्यज्यत इति — महायोगीश्वर इति — श्रीकृष्णस्य योगनिष्ठा मुक्त्वा तत्साऽ
मर्थ्यात् ' दर्शयामास पार्थाय परमं रूपं मैश्वर ' मित्यैश्वररूपप्रदर्शनोक्त्या तद्योगः परमेश्वर
विषय इति ज्ञाप्यते । गरुडभावनां विना गरुडरूपं स्येव परमेश्वरभावनां विना तदीयरूपं स्याऽ
न्येन प्रदर्शयितुं मशक्यत्वात् । परमेश्वरभावनादादर्या देव दधीचेनाऽपि विश्वरूपं प्रदर्शितं मिति
लिङ्गपुराणादिषु दक्षदधीचसंवादं प्रतिपादितत्वा चेति भावः ॥

तस्मा दन्य नारायणा दिति ।

संहरस्व पुन देवं रूपं मक्षय्य मद्भुतम्

पुन स्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुं मिच्छामि शाश्वतम् ॥

इत्यर्जुनवाक्ये प्राचीनरूपं स्यैव स्वकीयत्वोक्त्या प्रदर्शितं विश्वरूपं न स्वीयं , किंतु पारमेश्वर
मेवेति व्यक्तत्वा च उपास्यं परं ब्रह्म शिव एवेति निष्पन्नं मिति भावः ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयति पुन रिति ॥

अर्भकशब्देनाऽल्पत्वं लक्ष्यते । ओकः हृदयकमलमज्यवर्तिवह्निशिखारूपं मुपासनास्थानं

‘नीवारशूकव तन्वी पोता भाग्न त्यणूपमा । तस्या शिवाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः’ इति व्यप्यवद्विशिष्टान्तर्वर्तितया स्वन्याश्रयत्वा दत्त त्वव्यपदेशाच्चायं व्यापो न परमेश्वर इति चेन्न ॥

उपास्यत्वा तथा व्यपदेशः, न स्वरूपात्पत्वात् । व्योमवत् स्वरूप महत्त्वस्य सिद्धत्वात् । यथा गटादि प्राणितस्य व्योमस्तदुपाधिवशा दत्तत्वं स्वरूपतो महत्त्वं च । तत्र न विरोधः ॥

पुन राशङ्क्य परिहरति ॥

सम्भोगप्राप्ति रिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ १-२-८ ॥

य दुक्तं नारायणपरं ब्रह्मेति नारायणात् परं तदुपास्यं ब्रह्म तदेव हि, ‘ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षः’ मित्युच्यते । तत्र परमशक्तियुमाशबलाकारतया कृष्णपिङ्गलं, कृशानुरेतस्कतया चोर्ध्व रेतस्कं, त्रिलोचनतया विरूपाक्षं, पुरि पूर्वोक्तदहरपुण्डरीके शेन इति पुरुष मृतं सत्यं, मनोवाग्विपर्यासरहितं, परं ब्रह्मेति हि लक्षणम् ॥

मल्प मि त्यवगम्यते । ‘नीवारशूकव तन्वी’ इत्यव्यप्यव्यपदेशा न व्याप्यतम मिति विज्ञायते । एवं मत्यल्पे स्थानं व्यापिनः परमेश्वरस्य निवासाऽसम्भवात् तत्रोपास्यः काश्च जीवरूपो देवता विशेष एव स्यान्न परमेश्वर इति चेन्न । परमात्मनो व्यापित्वे प्युपास्यत्वा दुपासकद्वयस्थान मनुसृत्य सूचीरन्ध्रोपहिताकाशव दुपाधिप्रयुक्तान्पत्युतोऽपि स्वरूपतो महत्त्वाच्च विरोध इत्याशयः ॥

न नूतनसूत्रेण परमेश्वरस्य शरीरित्वप्रयुक्तदोषो निराक्रियते । पूर्वं मन्तरादित्यविद्याधिकरणे स दोषो निराकृतः । अग्रं गुहाधिकरणे भोक्त्रापत्यधिकरणे च निराकरिष्यते । अत्र कथं तच्छङ्कावकाश इत्याशङ्क्याह पुन रिति — इहाऽधिकरणे परमेश्वरस्याऽसाधारणविग्रह विशेषेण शरीरित्वप्रयुक्तदोषशङ्का तदीयविग्रहस्येतरशरीरवैलक्षण्यसमर्थनेन निराक्रियते । गुहाधिकरणे तस्याऽस्मदादिशरीरप्रवेशेन शरीरित्वप्रयुक्तदोषशङ्का श्रुतिबलेन निराक्रियते । भोक्त्रापत्यधिकरणे स्फुल्लिखितचिच्छरीरित्वप्रयुक्ता दोषशङ्का निराक्रियते । अन्तरधिकरणे

अतोऽस्य त्रिलोचनत्वादिलक्षणशरीरसंबन्धा च्छरीरगतमुखदुःखादि
संभोगप्राप्तिं गतिचे न्न वैशेष्यात् । सुखदुःखभोगहेतुभ्यो जीवशरीरेभ्यो
ब्रह्मरूप स्यादस्ति हि वैशेष्यम् ; इच्छागृहीतत्वा दस्य; तेषां कर्ममूलत्वा च ।
अत एव श्रूयते परमेश्वरः, ‘अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु विंशोको विजि
घत्सोऽपिपासः सस्यकामः सत्यसङ्कल्प’ इति संसारिशरीरधर्मरहितत्वेन ।
न चैवं संसारो जीवः । अत एव प्राकृतानि पापजरामरणशोकादिरहितानि
स्वेच्छासंपादितानि लोलामङ्गलरूपाणि परमेश्वरस्य ‘स्थिरेभि रङ्गैः पुरुरूप
उग्र’ इत्यादिषु स्थिराणि नित्यानि शरीराणि विज्ञायन्ते । ततः परब्रह्मणः
परमेश्वरस्य जीवा द्वैशेष्या न्न तद्व च्छरीरादिगतदोषापत्तिः ॥

अत्र ख लूपक्रमादिलिङ्गैर्विरूपाक्षं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टं मुपास्य मिति युक्तं
मेव । तथाहि, उपक्रमे, ‘अणो रणोया’ नित्यादिना, ‘महिमान मीश’

तु प्रसङ्गवशाद्भाष्य एव तन्निराकरणं कृतम् । नतु त त्मूत्रमिद्धम् । ततो नेदं सूत्रं निरर्थं
मित्याशयः ॥

अतोऽत्र त्रिलोचनत्वा दिति — ‘न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाऽप्रिययो रपहति
र’ स्तीति श्रुतेः सशरीरत्वे सुखदुःखादिकं भवार्थम् । तस्माद्नाऽयं मुपास्यः परमेश्वरः । किंतु
लोकपालरुद्रव त्कश्चन रुद्रविशेष एवोपास्य इत्यभ्युपगन्तव्यं मिति शङ्कितुं राशयः ॥

परमेश्वरविग्रह स्यादप्राकृतत्वे नाऽस्मदादिशरीरेभ्यो विशेषा न्न विग्रहवत्त्वेन सुखदुःख
भोगप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण परिहरति नित्यादिना — वैशेष्यं विशेषः । इच्छागृहीतत्वा
दिति — जीवपरमेश्वरयोः शरीरित्वे समानेऽपि जीवस्य शरीरवत्त्वं कर्मपारवश्यलब्धम् । ईश्व
रस्य तु जीवरक्षार्थं मिच्छापरिगृहीतं मि त्येवं हेतुविशेषा जीव स्येव न परमेश्वरस्य सुखदुःख
जनक मिति हृदयम् ॥

नतु, दहरविद्याया मुपास्यः परमेश्वर इति नोपपद्यते । नारायणस्यैव त ओपास्यत्वात् ।
नारायणानुवाके तस्यैव महिमा भूया न्वर्ण्यते । तस्मा दत्र नोपास्यः परमेश्वर इति शङ्कां मनसि
निधाय उपक्रमादिभि रस्या दहरविद्यायाः परमेश्वरपरत्वं मुपपादयति अत्र खल्विति — उपक्र
मादीति — ईशश्रुत्योपक्रमस्य परमेश्वरपरत्वं निर्धारयति उपक्रम इति ॥

मित्यन्तेन सकलजन्तुहृदयगुहानिहितत्वेन स्वप्रसादानिशयनीतशोकपुरुष
दर्शनविषयत्वेन च महिमातिशयवा गोशः प्रस्तुतः ॥

पुनः ‘सम प्राणाः प्रभवन्ति तरगा’ इत्यादिना स एव परमशक्तिमा
न्याणादिजगदुपादानत्वेन निरूपितः । तत्र श्र ‘यो देवानां प्रथमं पुरस्ता
द्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । द्विष्यगर्भं पश्यन् जायमान’ इति विश्वाधिक
त्वेन, सर्वज्ञत्वेन, सकलकार्यप्रथमद्विष्यगर्भजनकत्वेनच निमित्तभूतः परा
मृष्टः । स एव ततः ‘परेण नाक’ इति पराकाशगुहावती व्यक्ताल्लकर्मा
नुष्ठायिनां वेदान्ततात्पर्यवेदिनां यतीनां जितेन्द्रियाणां ‘परामृतात्परिमुच्यन्ति
इति परामृतरूपया प्राप्यत्वेन वर्णितः । क शतस्याप्युपाय इति प्रोक्तं ‘दहरं
विपाप्म’ इति दहरोपासन मार्गधम् । तत्र ‘तरिम न्य दन्त स्त दुपासि
तव्य’ इति दहरपुण्डरीके य द्रस्तु त दुपास्य इति सामान्ये नोक्तम् ।
त त्रिं मि त्याकांक्षायां ‘यः परः स महेश्वर’ इति महेश्वराख्यं त दुप
वर्णितम् । त त्रिंरूप मि त्याकांक्षाया मृतं सत्य मित्यादिना विरूपाक्षत्वादि

एव मीशशब्दे नोपक्रान्त मेव सर्वनाम्ना परागृह्य प्रवृत्तत्वा दनन्तरमदर्शोऽप्यन्यविषयो
भवतीति शङ्कितु नाऽपकाश इत्याह पुन रिति — ‘यो देवानां’ इति मन्त्रं स्तु परमेश्वर
पर इति स्पष्टं मि त्याह तत श्चेति — यो देवानां इति मन्त्रं स्यादन्तरं, ‘यस्मा त्परं ना
पर मस्ति किञ्च’ इति मन्त्रः । अस्य

यस्मा त्परतरं नास्ति नाऽपरं च परात्मनः

न ज्यायोऽस्ति न चाऽणीयो नमस्तस्मै स्वयम्भुवे ॥

ये नेदं मखिलं व्याप्तं यन्मया मूर्तयः स्मृताः

तस्मै शिवाय महते नमः सुहृत्पाक्षरात्मने ॥

इत्याश्रयनेन शिवपर इति स्पष्टीकृतः ॥

महेश्वराख्यं त दुपवर्णितं इति — अत्रायं भावः । ‘यो वेदादा’ इति मन्त्रस्य
न ताव दुपक्रमानुरोधेन नारायणपरत्वं सिध्यति । ईशब्रह्ममृतश्रुतिभि स्तस्य शिवपरत्वेन व्यव
स्थितत्वात् । नाऽप्युपसंहारानुरोधेन ‘अहं सत्य’ इत्युपसंहारस्याऽपि विरूपाक्षश्रुत्यादिभि

लक्षणरूपं मि त्युपसंहृतम् । तत्रावान्तरवाक्यसिद्धौ नारायणः पूर्वाधिकरण-
न्याया दुपासकत्वे नान्वेतीति युक्तम् ॥

अत्र सर्वेषां मुपासने अधिकारस्य सद्भावेऽपि नारायणग्रहणं मस्याऽ-
विम्यर्थम् । न हि होपास्येन विरूपाक्षेण ब्रह्मणा तदुपासकस्य नारायण-
स्याऽभेदभावनया तद्धर्मस्य प्रतिपादनं तदुपादानस्य तदात्मन इति समी-
चीनम् ॥

इत्यनुपपत्त्यधिकरणम्

अथ अत्राधिकरणम् १५

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ १-२-९ ॥

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्यु र्धं स्योपसेचनम् ।
क इत्या वेद यत्र स’ इति श्रूयतेऽस्य विषयः ॥

स्तत्परत्वं निर्णयान् । नाऽपि ‘महवशीर्षं देव’ मित्याद्यग्रिमग्रन्थसन्दर्भानुरोधेन । तस्योप-
सोपसंहारैकरूप्यावगतशिवपरत्वानुरोधेन महाज्ञेय मिति विवेचनसामर्थ्याच्च उपासकविषयत्वा-
वगमादिति । तत्रेति — मध्ये प्रसक्तस्य नारायणस्य ‘स क्रतुं कुर्वी’ तेति प्रसक्तस्य जीव-
स्ये वोपासकत्वे नाऽन्वय इत्यर्थः ॥

न न्वत्र नारायणस्योपासकत्ववर्णनं किं मन्येषां मस्मिन्नुपासनेऽधिकारव्यावर्तनार्थं मि-
त्याशङ्क्य नेत्याह अत्रेति — विशिष्टपुरुषानुष्ठितत्वे नाऽस्योपासनं स्योक्तम्यप्रदर्शनार्थं
मिति भावः । तस्मादस्मिन्नेव प्रकरणे परमेश्वरनामयणयो रूपास्योपासकभावप्रतिपादनात्पर-
मेश्वराभेदभावनसिद्धौ विश्वपतित्वादिति स्तदीयैर्धर्मैर्नारायणस्य वर्णनं मि त्येतदुपपद्यत इ-
त्यधिकरणार्थं मुपसंहरति तदिहेति ॥

पारमेश्वरत्वेन प्रसिद्धानां मपि विश्वपतित्वादिलिङ्गानां मन्यदीयत्वप्रत्यायकश्रुतिप्राबल्य-
शङ्कया पूर्वपक्षदशायां नाऽतिस्पष्टं तेति पादसङ्गतिः ॥

इति अनुपपत्त्यधिकरणम्

अथ अत्राधिकरणम्

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्यु र्धं स्योपसेचनम् । क इत्या’ इति
विषयः ॥

इह मृत्युपसेचनमिति तत्रैवक्ष्योपलक्षितमिति नानादर्शित्यप्युक्तमोक्तं
ननु तथा श्रुत्वाऽपि परमेश्वरस्य वा ? न प्रो वा ? इति भ्रंशः ॥

परमकारुणिकस्य गार्धान्ध्यादकस्य सान्द्राज्ञात्पक्षे सान्द्राज्ञात् । हिंसा
रूपं हि पराणाधिपानम् । हिंसापटुतः क्रोध एव भूजाङ्कुरः । क्रोध स्या
मङ्गलगुणस्य मोह एव भूकन्दः । तस्य सर्वाङ्गनिदानस्य तम एव प्रवृत्तिः
अतः स्तामसः सर्वसहर्ता । तामसत्वं ना मानृताज्ञानादिगत्त्वा विध्यक्ताशत्वम्

अस्मिन् नमन्त्रे ब्रह्मक्षत्रे यः स्यादन्तर्गतं रूपं कृतं स तयोर्भो कर्तुं तदादित्यरूपेण
बला दयगम्यते । अत्र ओदनशब्दस्य निराशयत्वात्तामान्याकार प्रवृत्तिर्निमित्तम् । तस्मा
त्संहर्तुं तैव गोक्तं निशेषणेन सूचयन् महर्ता किं परमेश्वर ? उत भूगर्भमादिभूयते देवताविशेषो
वा ? इति परमेश्वरस्य संहारकर्तृत्वसंभवाऽसंभवाभ्यां निश्चयं दर्शयति गृह्यपसंनं नति — उप
सेचनं नाम येन दक्षिण्यप्रभृतिना भोजनाय ओदन उपमिश्र्यते त दत्तयते । ' द धोषसिच्य
मुद्धं ' इत्यादिव्यवहारदर्शनात् । एवं मृत्यो रूपसेचनरूपेण बला दौदनतात्पर्यात् । ब्रह्मक्षत्रयोः
मृत्युमेलनं प्रतीयते । एवं मृत्युमिलितयोः ब्रह्मक्षत्रयो रत्ता महर्ता । अहं संहारः । इत्यमृत
मदनं न केवलं ब्रह्मक्षत्रयो रे वायं विवक्षितम् । किं तु तदुपलक्षितस्य गर्भं ग्याऽपि वरावर स्ये
त्यपि मृत्यो रूपसेचनरूपेण बला दयगम्यते । यथा न्व लभंरन मोदनाऽनोपयोगितया स्वय
मप्यद्यमानं भवति त गैव गृह्यपसेचनरूपेण बला त्पनीयमानस्य मृत्युना सह तत्समृद्धिहारस्य
प्रलय एव संभवा त्साधुपश्चमहर्ता वानेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥

अत्र संशयप्रदर्शकवाक्येन पूर्वाधिकरणसङ्गतिरेवं सूचिता । त्रिमूर्त्युत्तीर्णा परमशिवाख्यं
परं ब्रह्म सकल्वेदान्तप्रतिपाद्यमिति निर्णेतुं भिदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । केचित् त्रयाणां ब्रह्मविष्णु
रुद्राणां मन्यतम एव परं ब्रह्म, न तदुत्तीर्णं तत्त्वान्तरं म स्वीति मन्यन्ते । तत्प्ररोचनाय पर
ब्रह्मणो हिरण्यगर्भातिरिक्तत्वं तस्य हिरण्यगर्भस्य च गोपशोपिभावप्रदर्शनेन पूर्वादे हिरण्यगर्भाधि
करणे समर्थितम् ॥

पूर्वाधिकरणे नारायणस्योपासकत्वप्रदर्शने नैव परमेश्वरस्य तदतिरिक्तत्वं समर्थितम् ।
तत्प्रसङ्गात्संहाररुद्रातिरिक्तत्वं मने नाधिकरणेन प्रदर्श्यते इति संहाररुद्रपरमेश्वरयो र्भेदं सिद्धं
कृत्वा तदन्यो वेति तद्विभक्त्यपुस्तकारेण संहाररुद्रविषया पूर्वपदाकोटि सम्यक्ता ॥

परमेश्वरस्य संहर्तृत्वासंभयं गुणपादयन् पूर्वपक्षं दर्शयति परमकारुणिक स्येति — न हि

मर्त्यसंहर्तृ ब्रह्मे त्युक्ते तस्य नित्यशुद्धस्य निरुपाधिकमङ्गलाकारस्य निस्संसार
कलङ्कः स्याज्ज्ञानतमोमोहक्रोधादिकामङ्गलगुणसंङ्गप्रमङ्गः । अपिच. स्वरूप
लक्षणतया निर्णीतं सर्वज्ञत्वानेत्यतृप्तत्वादिक मनर्थक मेव स्यात् । तस्मात्
ब्रह्मणोऽन्य एतादृशगुणः संहर्ता भवतीति पूर्वपक्षः ॥

मिद्धान्तस्तु ब्रह्मैव सर्वसंहर्तृत्वेन श्रूयते । कुतः चराचग्रहणात् ।
यदुक्तं निखिलचराचरप्रपञ्चमोक्तत्वं मयुक्तं मिनि, तदेव ब्रह्मत्वे लक्षणम् ।
परिच्छिन्नशक्तं जीवस्य सकलचराचरसंहरणमामर्थ्याभावात् । ‘तस्मादुप
संहर्त्रं महाप्रासाय वै नमो नमः’ इति परमेश्वर स्याधर्वशिगसि श्रूयते सर्व
संहर्तृभावः । न क्वचि जीवस्य ॥

‘य इमा विश्वा भुवनानि जुह्व’ इति ब्रह्मणो निजप्रकाशबहौ
निखिलभुवनहव्यहोतृत्वमवगम्यते । न चैव मस्ति जीवस्य मामर्थ्यं हव्य

सर्वदा करुणया सर्वाननुगृह्णन् क्वचिदपि हिंस्यादिति भावः । पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मा
दिति — सर्वसंहर्तृत्वं परमेश्वरस्यैव संभवति नान्यस्येत्युपपादयन् तन्नैव लिङ्गेन परमेश्वर
एव प्रकृतमन्त्रप्रतिपाद्य इति सिद्धान्तयति मिद्धान्तस्त्विति ॥

महाप्रासायेत्यनेन गोबलीवर्दन्यायेन तदतिरिक्तसर्वप्रपञ्चप्रसितृत्वमुच्यते । अत्र सर्व
संहर्तृत्वं न स्पष्टं सिध्यतीति तत्सिद्धये ‘य इमा विश्वा भुवनानि जुह्व’ इति होता निषसादपिता
नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदो वर आविवेशेति मन्त्र उदाहृतः । अस्याय
मर्थः — ऋषिः सकलवेदद्रष्टा, नः अस्माकं पिता जनयिता, इमानि सर्वाणि भुवनानि, जुह्वत्सन्
होता निषसादहंमकर्ता स्वयमेवाऽवशिष्टः स त्रिविष्टः । एवं प्रलयाकाले सर्वं स्वात्मन्युपसंहृत्य
स्वमात्रावशेषेण म्रियतः परमेश्वरः । आशिषा आशीरिच्छा । ‘आशीरुगदंष्ट्रायां शुभ
वाक्याभिलाषयो’ इति कोशस्मरणात् । तथा स्वात्मन इच्छाशक्त्या द्रविणं स्वविभूतिरूपं प्रपञ्च
मिच्छमानः स्वेच्छाशक्तिरूपेणोपादानेन सुवर्णेन कुण्डलमिव प्रपञ्चं सिसृक्षुः परमच्छदः
सङ्कल्पमात्रसृष्टप्रपञ्चरूपोत्कृष्टनिजाच्छादनस्तद्विशेषो भूत्वा, वर उत्कृष्टं परमच्छदत्वेन प्रागुक्ते
प्रपञ्चे आविवेशान्तर्यामितया प्रविष्ट इति ॥

अत्र यद्यपि विश्वपदस्य सामस्त्यवाचितया समस्तभुवनसंहर्तृत्वं मेव प्रतीयते, ननु चेतना
चेतनात्मकसर्वप्रपञ्चसंहर्तृत्वं, तथापि तत् ‘होता निषसा’ इति होतृमात्राऽवशेषोक्तिसामर्थ्या

कोटिनिविष्टस्य । स्वनर गम्बिरं चरातरं चिदचित्पगन्धं रगागनि संहृत्य
यदा वर्तते परमेश्वरः तदा सर्गं पितुं निरस्तचन्द्रसूर्यादिप्रकाशाया विध्यस्त
रात्रिदिनादिकालविभागा, गणगतनागरूपविशेषतया श्रुत्यदेवमनुष्यादिव्यव
हारशून्यं तमोमात्रं वर्तते, स एक एव परमेश्वरं निरङ्कुशप्रकाशः सर्वसाक्षी
तदानीं मपि परिशिष्यते । तथाहि श्रुतिः ‘ यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न
स न चासच्छिव एव केवल ’ इति । अत्र न स न चासदिति सदसतोः
पशुपाशयोर्न स्वरूपसत्ता निषिध्यते, किंतु नामरूपविभागाहं श्रुत्यत्वम् ॥

ननु, नित्यप्रकाशे शिवे परब्रह्मणि मत्पि कथं तमोमयं जगत् ? इति चे
न्न । स्वयंप्रकाशस्य सर्वमाक्षिणः शिवस्य का हानिः ? नामरूपशून्यतया
ग्रहणाऽयोग्येषु विषयेषु विहतकणशरीरशक्तीनां जीवानां प्रपञ्चग्रहणं नास्ति
मलतिरोहितस्य ज्ञानतया । शिवस्य स्वप्रकाशरूपस्याऽपि पूर्वं मिव दर्शनं
नास्ति । तस्मात् निरस्तममस्तकार्यविशेषज्ञाना परमसुषुप्तिमयी महावस्था तम
इत्युच्यते । तथाहि स्मृतिः, ‘ आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षण ’ मिति ।
नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचित्पपञ्चविशिष्टतया शिवः केवल इत्युच्यते ।
स पुनः सर्गकाले स्वसङ्कल्पमात्रेण समवायिकागणनिरपेक्षमेव स्वस्मात्
प्रथमशक्तिपरिस्फुरणपूर्वकं पूर्वतत्तन्नामनिशिष्टमयसकलं चिदचिदर्थजातं
सृजति प्रकाशयति । तथाऽभियुक्तस्त्वक्तिः,

‘ चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्ब्रह्मः

योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ इति

ननु ‘ मायां तु प्रकृतिं विद्या न्मायिनं तु महेश्वरम् ’, ‘ तस्माद्विराडजायत ’
इत्यादिभिः श्रुतिभिः मायापुरुषयो रूपादानत्वं श्रूयते । कथं निरुपादानत्वम् ?
इति चेत् सत्यम् । यथा घटनिष्पत्तौ कुलालस्य रवशरीरपृथक्त्वेन मृत्पिण्ड उपा
दानं दृश्यते, तथा न परमेश्वरात् पृथक्सिद्धं मायाद्युपादानम् । मायादि

रूपा त्परमेश्वरा जगदुत्पत्तेः । अतो न विरोधः । तत्स्वरूपावृथगवस्थान
सूक्ष्ममायापुरुषः परमेश्वर एव स्वयं मुपादानं मयी त्युच्यते । तथाऽध्वं
शिखायां 'ध्यायो तेशानं प्रध्यायितव्यम् । सर्वं भिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा स्ते
संप्रमूयन्ते । सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणम् । कारणानां धाता
ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शम्भु राकाशमध्य' इति
श्रूयते । ततः सर्वभूतानां यत्र संहारस्तत एवैतेषां मुत्पत्तिरिति अनन्तानां
तेषां यावत्संहतिस्तावत्तत्रैवाऽनन्तशक्तां शिवे स्थिति रिति सर्वसंहर्ता
शिव एव ब्रह्मशब्दाभिधेयः ॥

यं दुक्तं संहारस्य हिंसारूपत्वात्तन्मूलक्रोधाद्यनर्थगुणसंबन्धो ब्रह्मणो
भवेदिति तद्विचारवाग्वित्तासः । क्रोधादिमूलस्य तमोगुणस्य प्राकृत
धर्मत्वात् । 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभु' मित्यारभ्य 'समस्तसाक्षि तमसः
परस्ता' इति श्रुतिरेव भगवती प्रमाणं परमेश्वरस्य तमसः परत्वे । इह
पौराणिकी फणिति रपि परमेश्वरस्य मोहादिनिवर्तकज्ञानादीनां नित्य
संबन्धमाह ॥

तत्समर्थनीयम् । तत्सिद्धये 'होता निषसा' देवस्य परमेश्वरमात्रावशेषपरत्वं मन्त्रान्तरैकार्थ्येन
स्पष्टीकर्तुं मन्त्रान्तरं तदर्थोपन्यासपूर्वकमुदाहरति स्वेतरमखिलमित्यादिना ॥

एवं समर्थितं तस्य संहर्तृत्वं मुपसंहरति तत इति — ब्रह्मशब्दाभिधेयः शिव एव सर्व
संहर्तेत्यन्वयः । परमेश्वरस्य सर्वसंहर्तृत्वे पूर्वपक्ष्यापादितं दोषं परिहर्तुं मनुभाषते यदुक्तमिति —
अत्रेदं माकृतम् । द्विविधो निग्रहः । अनुग्रहोद्देश्यस्तदनुद्देश्यश्च । आद्यस्त्रिविधः — निग्राह्या
नुग्रहार्थः, तदितरानुग्रहार्थः, उभयानुग्रहार्थश्च । सदाचारानुवर्तनाद्यर्थः पुत्रादिनिग्रह आद्यः ।
स तु सर्वथा न दोषः । द्वितीयस्तु उत्कृष्टानुग्रहार्थमपकृष्टनिग्रहः ।

एकस्मिन् न्यत्र निषनं प्रापिते दुष्टचारिणि

बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वधः ॥

इत्यादिवचनप्रामाण्यात्तत्र दोषः । यथा राज्ञां मृगयासु प्रजानुग्रहार्थं व्याघ्रादिवधः । चोरादिवध
उभयानुग्रहार्थः । तेन हि प्रजानुग्रह इव

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानसा
निर्मानः स्वर्गं गायन्ति सन्तः सृष्टिनिर्माणा ॥

इति वचनप्रामाण्याच्चोगनुग्रहार्थं श्रुत्वा भवति । प्रत्युत त्रिविधोऽप्ययं निग्रहः गुण एव । उक्तं त्रिविधनिग्रहान्तर्भूतं सर्वोऽपि परमेश्वरकृत्यगृतः सत्तार । तत्र पपञ्चास्थितिकाले दैत्यादिनिग्रह उभयानुग्रहार्थः । हिमनिर्भाजानिनिग्रहस्तद्व्याप्त्युद्धारार्थः । नरकादिनिपातनम् । निग्रहः पापक्षयणेन तत्तदनुग्रहार्थः । अयं त्रिविधो निग्रहस्तत्तदधिकृतदेवगन्तव्यादिभूतिद्वारादः ॥

महाप्रलये सर्वसंहारः साक्षात्पारमेश्वरः । स तु गमागन्तव्यनिर्गतागतागन्तवानां महासुप्त्यापादनेन तत्तदनुग्रहार्थः । एवं परमेश्वरकृताणां निग्रहाणां मन्त्रग्राह्यत्वेनादोषत्वं गुणत्वं च वाच्यसंहितायां प्रपञ्चितम् ।

ये पृथ्वीनिग्रहा, केचिद्भ्रमादिषु निर्दिशिता,
तदपि लोकहितायैव कृताः श्रीकण्ठमूर्तिना ॥

अण्डस्याऽस्याभिपत्यं हि श्रीकण्ठस्य न संशयः
श्रीकण्ठाभ्यां शिवो मूर्तिः क्रीडन्ती मधितिष्ठति ॥

सदोपा एव देवाद्या निगृहीता यथोचितम्
ततस्तेपि विषाम्पानः प्रजाश्च विगतज्वराः ॥

निग्रहोऽपि स्वल्पेण विदुषां न जुगुप्सित
अत एव हि दण्डेषु दण्डो राज्ञां प्रशस्यते ॥

यत्तिसिद्धिरीश्वरत्वेन कार्यवर्गस्य कृत्स्नशः
न स चेदीशतां कुर्याज्जगतः कथमीश्वरः ॥

हिते सदा निपण्णाना मीश्वरः स्यात्सिद्दर्शनम्
स कथं दृष्यते सद्भि रसता मेव निग्रहात् ॥

सर्वोऽपि निग्रहो लोके न च विद्वेषपूर्यकः
नहि द्वेष्टि पिता पुत्रं यो निगृह्याऽपि शिक्षयेत् ॥ इति

ननु, दैत्यादिसंहारे परमेश्वरस्य क्रोधः सम्भाव्यत इति चेन्न । 'तमसः परस्ता' इति वचनानुरोधेन तस्य तमोमूलकत्वाऽभावात्संप्रतिपत्तेः । नच, तमसा विना क्रोधो न सम्भवति इति शङ्क्यम् । 'क्रोधमाहारयन्तीति' इति श्रुतिरामायणोक्तिरीत्या तस्य दुष्टनिग्रहार्थमाहार्यतया

ज्ञानं वैराग्यं मथैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः
 स्रष्टृत्वं मात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वं मेव च ॥
 अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥ इति,
 अशेषत्रिपयामोघशुद्धबुद्धित्रिजृम्भणः
 आत्मशक्त्यभृतास्वादप्रमोदगमिको युवा ॥

इत्यादि च । असङ्कुचितविभवः परमेश्वरो हि सिमृशुः ‘मोऽकामयत बहुस्या’
 मिति बहुप्रपञ्चभवनाय आत्मनो मायालक्षणा मिच्छारूपां शक्तिमाश्रयति ।
 ‘स तपोऽतप्यत’ इति तपस्वरूपिकया ज्ञानात्मिकया शक्त्या सकलजीव
 कर्मानुगुणतत्तच्छरीरसामग्र्यो मालोचयति । आलोच्य सङ्कल्पितसकलकरण
 विदग्धया क्रियाशक्त्या ‘इदं सर्वं ममृज’ ते तीच्छाशक्तिमित्तौ निखिल
 जगच्चित्रमुन्मीलयति । ‘त त्मृष्टा त देवानुप्राविश’ इति सकलकार्यजात
 मनुप्रविश्य शक्तित्रयसंबन्धेन त्रिगुणभिन्नमूर्तित्रयादिप्रपञ्चरूपो भवति । त
 दिह सर्वशक्तेः सर्वज्ञस्य शिवस्य महिमा केन विज्ञायते ?

अतः सर्वसंहर्ता परमेश्वर इति ॥

प्रकरणा च ॥ १-२-१० ॥

‘महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’, ‘नाऽयमात्मा

परमेश्वरनिघ्नत्वादिति । ज्ञानमिति तपश्शब्दोऽत्र न कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरः, किंतु सृष्टिकाले
 स्रष्टव्यालोचनरूपज्ञानशक्तिपरः । शिवस्य महिमा केन विज्ञायते इति—‘क इत्या वेद यत्र स’
 इतिवाक्यार्थानुवादः । सूत्रार्थमुपसंहरति अत इति ॥

‘महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’, ‘नाऽयमात्मा प्रवचनेन लभ्य’

प्रवचनेन लभ्य' इति परमेश्वर स्यैव प्रकरणम् । अतः च परं ब्रह्म परमेश्वरः सर्वमहता, नाऽन्य इति सिद्धम् ॥

इति अत्राधिकरणम्

अथ गुहाधिकरणम् १६

इहाऽधिकरणे सर्वसंहर्तृत्वलक्षणेन सिद्धस्य परमेश्वरस्य द्वाष्टुष णेत्यादिप्रसिद्धं स्वविभूति भूतजीवमाहर्च्य मपिष्यज्जयितु मधिकरणान्तरारम्भः ॥

गुहां प्रविष्टा वात्मानौ हि , तद्दर्शनात् ॥ १-२-११ ॥

‘ ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चास्यो ये च त्रिणाचिकेताः ’ इति श्रूयतेऽस्य विषयः ॥

इतीदं परमेश्वरस्यैव प्रकरणम् । ततोपि सर्वसंहर्ता परमेश्वर एव , नान्य इति सिध्यतीत्यर्थः ॥

इति अत्राधिकरणम्

अथ गुहाधिकरणम्

सकृति सूचय कृतराधिकरणं भवतारयति इहंति — पूर्वाधिकरणे त्रिमूर्त्युत्तीर्णः परमेश्वर इत्युपपाद्य स एव मुमुक्षुमि सकलेतरदेवतापगित्यागपूर्वाज्ञापामनया साक्षात्करणीय इति च सूचितम् । त इयुक्तम् । तथाविधस्य मर्यादाम्य

हृदि ग्राहं च रुद्रश्च तथाऽन्ये च सुराऽमुगाः

तपोमि रुद्रं रद्याऽपि यस्य दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

इत्यादिचतुर्मुखादिवचनैर्ब्रह्मादीनां मपि तद्दर्शित्वेन प्रसिद्धं स्याऽस्मदादिमि स्मामनया साक्षात्कर्तुं मशक्यन्वा दि त्याशङ्कानिराकरणाय परमेश्वरस्य सर्वोपासकसहचरित्वेन नित्यमौलभ्यं व्यज्जयितु मधिकरणान्तरं मारम्भ्यत इ त्याक्षेपिकी मङ्गति रि त्याशयः ॥

ननु , परमेश्वरः केन हेतुनाऽस्मदादीनां साक्षात्कारमौकर्याय साहचर्यं मनुमादेत ? इत्याकाङ्क्षायां निरनिशयवात्सल्यरूपेण सख्ये नेति विभावनाय सख्यप्रतिपादको ‘ द्वा सुप ’ गेति मन्त्र उपन्यस्तः । तथाविधे वात्सल्ये हेतुप्रदर्शनाय स्वविभूतिभूतेति विशेषणम् । जनकस्य सुते ष्विव स्वीयेषु वात्सल्यं युक्तं मिति भावः ॥

विषयवाक्यं मुदाहृत्य तदर्थं मुपन्यस्य च संशयबीजं सूचयन् संशयं दर्शयति अतः

इह सुकृतस्थाने परार्थं ब्राह्मणादिशरीरं हृदयगुहां प्रविष्टौ फलभोक्तारौ छायातपा विव विलक्षणा कौचिन् श्रूयेते । ता वेतौ बुद्धिजीवौ वा ? जीवपरमेश्वरौ वा ? इति सन्देहः ॥

बुद्धिजीवा वेतौ । कुतः ? ‘ ऋतं पिबन्ता ’ विति भोक्तृत्वावगमात् । परमेश्वरस्य न भोक्तृत्वम् । ‘ अनश्नन्नन्यो अभिचाकशी ’ तीति दर्शनात् । बुद्धिजीवयो भोक्तृत्वं प्रसिद्धं मेव । किंच जीवेश्वरयोश्चेतनरूपयोश्छायातपयो रिव विलक्षण्यं नास्ति । बुद्धे रचेतनत्वा दन्ति जीवा द्वेषम्यम् । तदेवं बुद्धिजीवा विति प्राप्ते ब्रूमः ॥

जीवपरमेश्वरा वेव गुहागतौ । तयो रेव ‘ तं दुर्दर्शं गूढं मनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराण ’ मिति गुहाप्रवेशदर्शनात् ॥

मिति — सुकृतस्थान इति — लोकयतंस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये ब्राह्मणादिशरीर इत्यर्थः । परार्थ इति — (परा उत्कृष्टा मा मतिः ब्रह्मविद्या यत्र जायते तत्परमम्) परार्थं उपासनारूपोत्कृष्टप्रयोजननिदान इत्यर्थः । एभिर्विशेषणैरुपासनाधिकारिणां ब्राह्मणादीनामनुग्रहाय विशिष्य तेषां शरीरे हृदयगुहायां गुहासनासाक्षात्कारयोग्येन भावलिङ्गरूपेण प्रविष्टस्य परमेश्वरस्योपासकसौकर्यार्थं तत्साहचर्यं मनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यत इत्यवगम्यते । इतरथा विशेषणानामेतेषां नैरर्थ्यात् । हृदयगुहा मिति गुहापदार्थः । ऋतं मवश्यं भाविकर्म फलं पिबन्ता वित्यस्यार्थः फलभोक्तारा विति । छायातपा विव विलक्षणा विति छायातपा वित्यस्यार्थः । इह जीवेन सह परमेश्वरस्य गुहाप्रवेशाभ्युपगमं तस्यापि दुःखभोक्तृत्वं मापद्येति शङ्काप्रसक्तेः गुहाप्रवेशसम्भवाऽसम्भवाभ्यां संशयमाह बुद्धिजीवा वित्यादि ॥

पूर्वपक्षं दर्शयति बुद्धिजीवा वेवेति — भोक्तृत्वं प्रसिद्धमेवेति — जीवस्य भोगोपकरणभूतत्वाद्बुद्धेश्चक्षुषो रूपग्राहकत्वेनेव भोक्तृत्वव्यपदेशार्हत्वादिति भावः । तदेवमिति — अत्राऽयं भावः । यदि ब्राह्मणादिशरीरप्रविष्टो जीवद्वितीयश्चेतनो भवेत्तर्हि जीवदेव तस्याऽपि मनुष्यादिशरीरानुप्रवेशप्रयुक्तं सुखदुःखादिभोक्तृत्वमज्ञत्वादिना तत्साधर्म्यं चाचार्यं स्यात् । ततो ब्राह्मणादिशरीर एकस्मिन्मुख्यभोक्तृत्वादिभुक्तचेतनद्वयासम्भवेन जीवद्वितीयस्याऽचेतनत्वाऽवश्यमावाद्बुद्धिरेव तद्वितीयेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति ॥

सिद्धान्तमाह जीवपरमेश्वरा वेवेति — सौत्रमात्माना विति पदं साध्यनिर्देशार्थमिति, हि स्वधारणार्थमिति च भावः ॥

य दुक्त मीश्वरस्य न भोक्तृत्व मिति त दपि न युज्यते । ‘ प्राणारामं मन आनन्द ’ मिति ब्रह्मणोऽप्यात्मागमस्य मनोमात्रविषयम्यरूपानन्दभोग दर्शनात् । तथा पुराणं च,

आत्मशक्त्यमृतास्वादप्रमोदरसिको युवा
अनन्तपरमानन्दमकरन्दमधुव्रतः ॥ इत्यादि

जीवस्य स्वकर्मफलभोक्तृत्वं प्रसिद्धम् । एवं च तयो भोगस्य साधार णत्वेन श्रवणेऽपि तत्र विशेषः समाश्रीयते । भोक्तृत्व मविशेषात् । यथा ‘ राजमृत्या वन्नं भुञ्जाते ’ इत्यत्र तत्तदुचितान्नविशेषः ॥

य दुक्तं तयो न वैषम्य मिति त ज्ञ । यतो ‘ नित्यो नित्यानां चेतन श्वेतनाना ’ मिति श्रुत्या नित्यत्वचेतनत्वादिना जीवेश्वरयोः साम्येऽपि वैषम्य मनादिमलसंबन्धभावाऽभावाभ्यां संभवति । ‘ ज्ञाज्ञौ द्वा वजा वीशानीशा ’ वित्यादिश्रुत्या ज्ञत्वाऽज्ञत्वस्वातन्त्र्याऽस्वातन्त्र्यादिधर्मवैषम्यं चावगम्यते ॥

ननु , कथं मेतयोः शरीरसंबन्धे समानेऽपि कस्यचि दज्ञत्वादिका नर्थसंबन्धः , कस्यचि दनर्थाभाव इति चे ज्ञ । सुखदुःखयो नैकाश्रयत्वं

तद्दर्शना दिनि हेतूपपादको हेतुः । परमेश्वरस्य गुहाप्रवेशदर्शना दित्यर्थः । परमेश्वरस्य गुहाप्रवेशदर्शने ‘ तं दुर्दर्शं ’ मिति मन्त्र उदाहृतः । जीवस्य गुहाप्रवेशे पूर्वपक्षिणो विवादाभावा द्विष्यमानोपि न प्रदर्शिनः । ‘ ऋतं पिबन्ता ’ विति विशेषणं छत्रिन्यायेन ॥

ननु , गुहाप्रवेशः परमेश्वरस्य न सङ्गच्छते तस्य मनुष्यादिशरीरप्रवेशे मनुष्यादे रिव तत्प्रयुक्तदुःखभोक्तृत्वप्रसङ्गान् । परशरीरानुप्रविष्टस्याऽपि पिशाचादे स्तत्ताडनादिना दुःखदर्श नान् । अत ‘ स्तं दुर्दर्शं ’ मिति मन्त्रे ‘ अन्तः प्रविष्ट ’ इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु च परमेश्वरस्य शरीर प्रवेशश्रवणं गौणतया नेतव्यम् । यथा राजकीषानां देशव्याप्ति रेव राज्ञो देशव्याप्ति रिति व्यप दिश्यते तथा परमेश्वरनियम्यानां जीवानां शरीरानुप्रवेशः परमेश्वरस्य तत्प्रवेश इति व्यप दिश्यते । एवं परमेश्वरस्य शरीरे प्रवेशासम्भवा दुष्टां प्रविष्टौ बुद्धिजीवा वित्ये वाऽभ्युपगन्तव्य मि त्यभिपत्य शङ्कते नन्विति — परिहार माह सुखेति — गुहाप्रवेशः परमेश्वरस्य गौणतया

प्रयोजकम् । किंतु स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये । तथाहि श्रुतिः ‘ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्य मीश मरय महिमानं मिनि वीनशोकः ’ इति । अस्याः साम्प्रदायि कोऽर्थः —

जीवोऽयं मनादिना कर्मनिगलेन बद्धः स्तत्तत्कलभोगानुगुणमायामय बहुकले बरप्रविष्टोदुव रित्तापसंधानं मनुभवज्जनीशया पारवश्येन तं द्वयपोहितुं मकुशल एव मुह्यमानः शोचति महामोहनिबन्धनशोकजलधिमग्नो वर्तते, स्वप्रेरकतया जुष्टं सर्वानुग्राहक मीशमुमासहितं यदाऽसौ पुनरस्य प्रसादेन पश्यति अपरोक्षेण जानाति, तदाऽस्य महिमानं निरतिशयं मपहतशोकः प्राप्नोतीति ॥

अतः स्वतन्त्रस्य शिवा स्यानादिमुक्तस्य शरीरसंबन्धेऽपि जीववत् न तद्वत्तदोषापत्तिः । तस्माज्जीवपरमेश्वरा वेव गुहागतौ ॥

योजयितुं न शक्यः । राजकीयव्याप्तेरेव राजव्याप्तित्वोपचारस्यले राजतद्गीयादेशं व्याप्नुवन्तीति व्यपदेशदर्शनादिति भावः ॥

भोक्तापत्यधिकरणेऽपि परमेश्वरस्य चिद्विदात्मकसकलप्रपञ्चशरीरत्वे मनुष्यादिवच्छरीरित्वप्रयुक्तं सुखदुःखभोक्तृत्वं स्यादिति पूर्वपक्षनिराकरणार्थमेव वक्ष्यते ‘ न खलु शरीरित्वप्रयुक्तं मनिष्ठभोक्तृत्वं किंतु पराधीनताप्रयुक्तं मे ’ वेति । तथापि न पौनस्त्यम् । यतस्तत्राऽस्वातन्त्र्यस्य प्रयोजकत्वं लौकिकयुक्त्या स्थापयिष्यते । अतएव तत्र ‘ लोकव ’ इति सूत्रम् । इहतु तत् श्रुत्या स्थाप्यते । श्रुतिमुदाहरति तथाहीति — समाने एकस्मिन्वृक्षे शरीररूप इत्यर्थः । निमग्न इत्यनेन जीवस्य शरीरप्रवेशेन अगाधजलमज्जने नैव तत्कृतकेशभाक्तवं दर्शितम् । शोककारणमाह अनीशयेति — ईश ऐश्वर्य इति धातोर्भावे ‘ गुरोश्चहल ’ (पाणिनि ३-३-१०३) इत्याकारप्रत्यये सति ईशशब्द ऐश्वर्यवाची । अनीशया पारतन्त्र्येणेत्यर्थः । मुह्यमान इति — ताच्छील्ये शान्छप्रत्ययः । अनादिसिद्धाज्ञानावृत इत्यर्थः । जुष्टं मुपासयतीति प्रीतम्, अन्यं स्वस्मादितरं, मीश मीशा स्वातन्त्र्यरूपा शक्तिः साऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽच्छप्रत्ययः । उमासहितं मित्यर्थः । अस्य महिमानं सार्वज्ञ्यादिकं रूपमिति प्राप्नोतीति । एते लंटे गुणाभाव इच्छानन्दसः । मन्त्रवाक्यतात्पर्यं दर्शयति अस्या इति — एवं शरीराश्रयणप्रयुक्तदुःखभोगस्य पारतन्त्र्यप्रयुक्तत्वात् स्वतन्त्रस्य परमेश्वरस्य मनुष्यादिशरीराश्रयणप्रवेशेऽपि न

पुन रूपति माह ॥

विशेषणा च ॥ १-२-१२ ॥

जीवपरमेश्वरा वस्मि न्प्रकरणे विशेष्येते ' न जायते ध्रियन्तं वा विपश्चित् ' इत्यादिना जीवः, ' अणो रणोया न्महतो महीयान् ' इत्यादिना परमेश्वरश्च । एतद्विशेषणं जीवबुद्धिपक्षे कथं संभवति ? अतो जीवपरमेश्वरा वेव गुहां प्रविश्य प्रेर्यप्रेरकभावेन शरीरशरीरिभावेन च स्थिता इति निर्णयः ॥

इति गुहाधिकरणम्

अथाऽन्तरधिकरणम् १७

हृदयगुहान्तर्वर्तिनं बोपास्यस्य परमेश्वरस्य इहोपासनास्थानान्तरं मुच्यते ॥

तत्प्रयुक्तोपप्रमङ्ग इत्युपमंहरति अत इति ॥

उत्तमूत्रं मवनाग्यति पुन रिति — युक्त्यन्तरं मुच्यत इति भावः ॥

जीवपरमेश्वरा इति — अत्राऽयं भावः । पूर्वोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनायां मपि गुहाप्रविष्टौ जीवपरमेश्वरा वेवेति लभ्यते । बहुषु मन्त्रेषु मन्त्रमन्तव्यत्वेन, द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन, प्राप्तृप्राप्तव्यत्वेन च तथा रेव बहुधा विशेषितत्वेन बुद्धिजीवपक्षोऽयुक्त इति । अधिकरणार्थं मुपसंहरति अत इति ॥

अत्र गुहाप्रवेशस्य श्रुत्यन्तरप्रगिद्धा ब्रह्मधर्मतोनं स्पष्टस्यापि पूर्वपक्षदशायां ब्रह्मधर्मत्वाऽऽसम्भवशङ्काकलुषितत्वा ज्ञातिस्पष्टनंति पादमङ्गलिः ॥

इदं अधिकरणं शुद्धाङ्गतिनां प्रतिकूलं मेव । जीवेश्वरयो गुहाप्रवेशवर्णनेन भेदस्य कण्ठरवेणोक्तत्वात् । यद्यपि अविद्याकृतत्वा त्संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वा दसंसारित्वस्येत्यविद्यामाश्रित्य परै स्तितीर्षितः शास्त्राम्बोधिः । अत एव तेषां शास्त्रं प्रतिकूलं मि त्यङ्गं बहुना ॥

इति गुहाधिकरणम्

अथ अन्तरधिकरणम्

सङ्गतिं दर्शय मुत्तराधिकरणं भवतारयति हृदयगुहेति — उपासकनेदिष्टोपासनास्थानं प्रदर्शनप्रसङ्गा त्पामूतं स्यै बोपासनास्थानान्तरस्य प्रदर्शनार्थं अधिकरणान्तरं मारभ्यत इत्यर्थः ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १-२-१३ ॥

छान्दोग्ये श्रूय तेऽस्य विषयः । ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । एत दमृत ममय मेत ब्रह्म’ इत्यादि ॥

इहाऽमृतत्वादिलक्षणोऽक्ष्यन्तः श्रूयमाणः पुरुष ईश्वरो वा ? अन्योवा इति संशये परमेश्वर इत्येव इति वदामः ॥

परमेश्वरस्य ‘दहरं त्रिषाप्सम्’, ‘पद्मकोशप्रतीकाश’ मित्यादिषु च

विषयवाक्य मुद्राहृत्य संशय दर्शयति छान्दोग्य इत्यादिना — एवं छन्दोगानां मुप निष द्यान्नायते —

उपकोसल. कामलायनः मयकाम माचार्य मुपमन्नः तस्य द्वादशवर्षा प्यग्री न्परिचरन्नास । तस्मै ब्रह्मोपदेश मकृन्वै वाचार्यं प्राणितं स त्याधिव्वाधिपरवश मनश्चन्तं तदाद्याचार्या अपरिचर्याया मवहितं त मवेक्ष्य गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीया स्त्रयो प्यग्नयः सम्भूय कृष्णया तस्मै ‘प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इत्यादिना ब्रह्मविद्या मुपदिश्य प्रत्येकं च स्वस्व विषयां विद्यां ‘य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहं मस्मि स ए वाऽहं म’ स्मीत्यादिना, ‘य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते’ इत्यादिना, ‘य एष विद्युति पुरुषो दृश्यत’ इत्यादिना चाप दिदिशुः । तदनन्तरं सर्वे प्यग्नयः सम्भूय ‘एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या’ चे त्यभिधाय ‘आचार्या द्वेयव विद्या विदिता सादिष्टं प्राप’ इति श्रुत्यनुमारेण स्वोपदिष्टविद्या तदाचार्यकर्तृकगन्धुप देशेन साधिष्ठितं प्राप्नो त्वित्यालोच्य ‘आचार्य म्नु ते गतिं व’ क्तं त्यञ्चन् । ततः प्रत्यागत आचार्यः प्रसन्नमुख मुपकोसलं वीक्ष्य ‘वयं विद इव ते सोम्य मुखं भानि कोनु त्वा मनुशशा’ सेति पृष्ट्वा सहाभिभि भीति तस्मिन्नमयोऽस्मा उपदिदिशु रिति निश्चित्य ‘किन्तु सोम्य किल तेऽञ्च’ इति पृष्ट्वा एताव दुपदिश इति तेनोक्तं तत्र वक्तव्यशेषोऽस्ती त्यभार्य ‘अहं तु ते त द्रक्ष्यामि यया पुष्करपलाश आशं न श्लिष्यन्ते एव मेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यत’ इति स्ववक्तव्यं प्रतिज्ञाय ‘ब्रवीतु मे भगवा’ निति तेन प्रार्थितः संयद्वाप्तत्वादि गुणक मक्षिपुरुष मुपदिश्य तदुपासकस्य ‘अर्चिष मेवाऽभिसम्भव’ न्तीत्यादिना ‘एष देवपथो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव मावर्त नावर्तन्त’ इत्यन्ते नाऽर्चिरादिमार्गप्राप्त्यन्तं पुनरावृत्तिरहितं प्राप्तिफल मुपदिदे शेति ॥

अत्र ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत’ इति वाक्ये अक्षिणि दृश्यमानः पुरुषः परमेश्वरो वा, अन्यो वे त्यनेन जीवो वा छायापुरुषो वे त्यर्थः । एवं संशयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षं दर्शयति परमेश्वरं स्येत्या

हृदयपुण्डरीक एव सन्निधानश्रवणात् । जीवस्य रूपादिग्रहणे चाक्षुरिन्द्रियादि
प्रवेशोऽस्ति मनसंबन्धान् । स एवाऽक्षिपुरुषः । अथवा छायापुरुष इति
प्राप्ते निरूपयामः ॥

परमेश्वर ए वाऽक्ष्यन्तःपुरुष इति । निरुपाधिकाभूतत्वाभगत्वादीना
मस्मिन्नेवोपपत्तेः ॥

य द्रुक्त मक्ष्यन्तःस्थिति मीश्वरस्य न श्रुतेति तत्राऽह ॥

स्थानादिव्यपदेशा च ॥ १-२-१४ ॥

‘यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोन्तरः । यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं, य
श्चक्षुरन्तरो यमश्नति एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’ इति श्रुत्या चक्षुःस्थिति
नियमनादिक मीश्वरस्य व्यपदिश्यते । तत एव दृग्ज्ञे शिवलिङ्गं स्यादिति
दिव्यागमे प्रमिद्धम् । अतः पर एवाऽयं मीश्वरः ॥

दिना — एष इति प्रमिद्धं निर्देशाद्दृश्यत इत्यरोक्षतयाऽभिधानाच्चेत्यर्थः । एवं जीवो वा
छायापुरुषो वाऽक्षिपुरुषः । न परमेश्वर इति प्राप्ते पूर्वप्रत्ययव्यावर्तक सिद्धान्त माह परमेश्वर
एवेति — निरुपाधिकांति — अत्राऽयं माशयः । स्वाभाविक ममृतत्वादिकं जीवस्य न सम्भ
वति । किं मुक्त प्रतिविम्बस्य । अतोऽमृतमनादिक परमेश्वर एवोपपद्यते । तस्माद्ब्रह्मश्रुत्यमृत
त्वाऽभयत्वव्यवहामन्त्रवामनीन्वभामनीत्वलिङ्गं बहुभिरेत ब्रह्मेत्यादिवाक्येन चाऽक्षिपुरुष परमेश्वर
एवेति मिद्ध मिति भावः ॥

अस्याधारत्वं परमेश्वरे न प्रमिद्धं मस्तीति शङ्कासमाधानत्वं नोत्तरसूत्र मवतारयति
य द्रुक्त मिति ॥

अन्तर्यामिशङ्के तिष्ठ मित्यवस्थानवाचकशब्दस्य व्युत्पत्त्या त्वरमेश्वरस्य स्वमहिम
प्रतिष्ठस्याव्युपासनार्थं शिवलिङ्गरूपेणाऽस्याधारत्वं विवक्षित मिति भावः । इह पुरुषो दृश्यत इ
त्युपासनाकाले वर्तमानव्यवपदेशादपि तस्य तद्विवक्षित मिति गम्यते । दृग्ज्ञ इति —
सर्वाङ्गलिङ्गासाहित्यप्रकरणे वातूचोत्तरे निगदितमित्यर्थः । सूत्रे स्थानादीत्यादिग्रहणेन विवक्षितं
विशेष माह नियमनादिक मिति — प्रतिविम्बपरपूर्वपक्षानुपपत्तिप्रदर्शनार्थत्वे नोत्तरसूत्र मव
तारयति छायेति ॥

छायापुरुषपक्षे पुन रनुपपत्ति माह ॥

मुखविशिष्टाभिधाना देव च ॥ १-२-१५ ॥

‘कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ इति पूर्वं मस्य मुखविशिष्टनयामिधाना दे वाऽय मीश्वरः । नहि छायापुरुषे सुखमंभवः ॥

यदुक्त मक्षिपुरुषस्य जीवरूपत्वं, तत्राह ॥

अत एव स ब्रह्म ॥ १-२-१६ ॥

यत एव भवभयभीताय उपकोसलाय ब्रह्मजिज्ञासवे ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्म इत्युपक म्योपदिष्टं, य देव कं त देव खं, य देव खं त देव क’ मिति । अत एव खशब्दाभिधेय आकाशः परमेव ब्रह्म । किं मीदृशोपपत्ति रस्ति जीवस्य ? नहि जीवे निरतिशयसुखसंभवः । अतो य देव पूर्वं मपरिच्छिन्नसुखरूपतया प्रकृतं ब्रह्म त देवाक्ष्याधारतया प्रतिपाद्यत इति अद्यन्तः पुरुषः परमेश्वरः ॥

कं ब्रह्मेति — प्रकरणादप्यक्षिप्त्यः परमेश्वर एव । ‘प्राणो, ब्रह्म कं ब्रह्म, खं ब्रह्म’ इति वाक्ये श्रुतस्य मुखविशिष्टस्य ब्रह्मण ए वाऽभिधानादित्यर्थः ॥

अथ अक्षिणि दृश्यतया निर्दिष्टो जीव इति शङ्कानिराकरणार्थत्वे नोत्तरसूत्र मवतारयति यदुक्त मिति ॥

भवभयभीता येति — ननु उपकोसलः भवभयभीत्या ब्रह्मजिज्ञासु रिति कुतो विज्ञायत इति चेदुच्यते । एवं हि तत्र पूर्वप्रसङ्गः — उपकोसले द्वादशवर्षा ण्यभिपरिचरणपूर्वकं गुरुकुलं वासं कृतव त्याचार्ये च तत्सहगता नन्या नन्तर्वासिनः समावर्त्याऽपि त मसमावर्त्यैव प्रवासो द्युक्ते तं दृष्ट्वा तज्जायया ‘सम्य गय ममी नुपकोसलः पर्यवारी दस्मा अनुपदिश्य प्रवासे अभय एव त्वां शपेयु रतोऽवश्य मय मुपदिश्य समावर्तनीय इति प्रार्थितोऽपि त दधिगणय्य प्रोक्षिते स त्युपकोसलश्चिन्तापरीत स्तत्प्रयुक्तव्याध्यभिभूतोऽनश्न ज्ञेय कश्चि त्काल ममी न्परिचचार । त माचार्यजा योवाच, ब्रह्मचारिन्नशान किं नु नाश्ना’ सीति । तत्र ख त्विदं प्रतिवचनम् — ‘व्याधिभिः परिपूर्णोऽस्मि नाशिष्या’ मीति । अतः प्रक्रमानुसारेणाऽत्र व्याधिशब्दस्य उप देशालाभप्रयुक्तचिन्तै वै त्यवगम्यते । उपक्रमे तावत् ‘उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यक्रमे

पूर्वपक्षे पुन रिय म प्यनुपपत्ति र्ग त्याह ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधाना च ॥ १-२-१६ ॥

जावालं ब्रह्मचर्यं मुवा ' सेति वाक्ये ब्रह्मचर्यशब्द ब्रह्मोपदेशाभावात् ब्रतग्रहणपूर्वकगुरुकुलगासपर । नतु वेदग्रहणार्थं प्रमिद्धोपकुर्वाणब्रह्मचर्यवातपर । अत्र वेदोपदेशस्याऽकीर्तनात् । उपामनाफल्यो र्गव कीर्तनाच्च । ए । ब्रह्मोपदेशार्थगुरुकुलवामलिङ्गा द्य भवमयमीत्या ब्रह्मजिज्ञासु र्गित्यवमीयन्तं अन ए वाऽतिचिरं गुरुकुलवामलिङ्गायैव ब्रह्मविद्योपदेशे व्येति मत्वा वेदोपदेशार्थिषु समावर्तितं प्व प्ययं न समावर्तित इ त्यपि सङ्गच्छत इति भा । ॥

किं मीदृशेति—भवमयमीना योपदेश्यत्वं जीवम्य नोपपद्यत इ त्यर्थः । उपामनाफलप्रति पादकवाक्येभ्योऽपि ब्रह्मवेति विज्ञायते । तथाहि ' मर्वा ण्येन वामा न्यपि न्ययान्त य ए । वेद मर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद संशु लोकेषु भवति य एवं वे ' देति वाक्या न्यपि फलवर्णनान्मकानि । इ हाद्येन वाक्येन हि सङ्कल्पमात्रमाध्यनिखिलाभिमतवस्तुपाप्तिमत्त्वं दहर विद्यायां ब्रह्मविद्याफलत्वेन प्रमिद्धं वर्णयते ॥

द्वितीयवाक्येन स्वभक्त्यसकलवस्तुप्रापकत्वं ' यं यं लोकं मनसा संनिभा ' तीत्यादि श्रुतौ तत्फलत्वेन प्रमिद्धं वर्णयते । तृतीयवाक्येन ' म स्वरा इ भवति तेषां मेषु लोकेषु काम चारो भव ' नोत्यादिश्रुतिप्रमिद्धं तत्फलं वर्णयते । तत्तत्फललोपपादकत्वेन च तत्तद्वाक्येभ्यः प्रा गभग मयद्वात्मन्यवामनोत्वमामनीत्वगुणा विधीयन्ते । अत्रे ' इमे मानस मावर्त नावर्त ' इति ब्रह्मप्राप्त्यनन्तर मनावृत्तिभग फले वर्णयते ; त स्मामृतत्वाभ्यत्वविशिष्टतया ' अय मर्त्यो मृतो भवति अय मोऽभयं गतो भव ' तीत्यादिश्रुतिषु प्रमिद्धं मिति तदुपपादकत्वे नामृतत्वाऽभ्यत्वगुणौ विधीयेते । विद्यान्तरे प्यनुशिष्टं फलविशेषो व्यप्राप्ति ॥

' अय स्रलु चै वास्मिन् शब्दं कुर्वन्ति च दुश्च नार्चिष मे वाभिभव ' न्नीति । अस्य त्वय मर्थः —

अस्मि अस्मिन्स्थिशिवट्टिकोपासके मृतं पुत्रादयः शशकर्म पैतृमेधिक संस्कारादिकं यदि कुर्वन्ति यदि वा न कुर्वन्ति उभयवापि त स्यात्किराद्विगतिप्राप्ति रवश्यमिति नीतिः । अनेन विद्यान्तरोपासकानां शशकर्मकरणे अर्चिराद्विगतिप्राप्तौ कंचि त्कालं प्रतिबन्ध उच्येत इत्यस्मि अतिनिष्ठशिवाल्लिकोपासनाया मय ममाधारणो विशेषः । तस्मा दक्षि ण्युपास्य परमेश्वर एव नान्य इति सिद्धं मि त्याशयः ॥

उत्तरमूत्र मवनागयति पूर्वपक्ष इति — पूर्वपक्षद्वय इत्यर्थः ॥

श्रुतब्रह्मस्वरूपाणा मधिगन्तव्याय अर्चिगदिगते रक्षिपुरुषं श्रुतवनः
 ‘ अर्चिष मे वाभिसंभव त्यर्चिगोह रह् ’ इत्यादिना , ‘ तत्पुरु पोऽमानवः
 स एतान् ब्रह्म गमयति स एव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं
 मानव मावर्त नावर्तन्त ’ इत्यन्ते नाभिधानात् नासौ जीवः छायापुरुषोवा
 किं त्वीश्वर एव ॥

इति अन्तरधिकरणम्

अथ अनवस्थित्यधिकरणम् १८

अनवस्थितेन संभवा च नेतरः ॥ १-२-१७ ॥

अस्य महोपनिषदि श्रूयते विषयः — अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽंगुष्ठं च समा
 धृतः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभु ’ गित्यादि ॥

इ हांगुष्ठमात्रत्वादिविशिष्टः परमेश्वरो वा ? अन्यो वा ? इति संशयः
 प्राणामिहोत्रप्रकरणा दंगुष्ठमात्र इ त्यल्पत्वव्यपदेशा ज्ञायं प्राणवायु

श्रुत मनुष्ठित मुपनिषद्विहित मक्षिपुरुषोपासनं यै स्तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूताया अर्चि
 रादिगते रभिधाना ज्ञाय मक्षिपुरुषो जीवो वा छायापुरुषो वा न भवति । किं तु परमेश्वर ए
 वेत्यर्थः ॥

अत्र ब्रह्मश्रुत्यादीना मिति शब्दशिरस्कत्वे नाऽविवक्षितार्थत्वशङ्काकलुपितत्वाद्ब्रह्मप्रकर
 णानुबन्धस्य मर्गाभिधानमात्रविषयत्वशङ्काक्रान्तत्वा ज्ञातिस्पष्ट तेति पादसङ्गतिः ॥

इति अन्तरधिकरणम्

अथ अनवस्थित्यधिकरणम्

अत्राऽपि पूर्वाधिकरण इव उपासके नेदिष्ठस्यानान्तरं प्रदर्श्यतं । अतः प्रसङ्गसङ्गतिः ।
 दृष्टान्तप्रत्युदाहरणरूपाऽन्यापि सङ्गतिः पूर्वपक्षेण व्यक्तीभविष्यति । विषयवाक्य मुदाहरति
 अङ्गुष्ठमात्र इति ॥

प्राणलिङ्गप्रकरणयोः ब्रह्मलिङ्गयोश्च प्राबल्यदौर्बल्यानिर्णया त्संशयं दर्शयति अन्यो

रेव पञ्चाना माहुतीनां भो क्तावगम्यते । न च भोक्तृत्वानुपपत्तिः । ' आप
श्च पृथिवी चान्न मत्तागौ षड्विमारुता ' वित्यादिषु वायो रपि भोक्तृत्वप्र
सिद्धेः सर्वधाऽयं प्राणवायु रिति पूर्वपक्षः ॥

परमेश्वर ए वेति सिद्धान्तः । सकलजगदीश्वरत्वविश्वभुक्त्वादीनां
धर्माणा मन्य त्रामिधा नेऽनवस्थाना दसंभवा च तत्र तेषाम् । अत ईश्वर
ए वेतादृशः । तस्य प्राणरूपत्वे नाप्युपास्यत्व मुच्यते । ' प्राणानां ग्रन्धि
रसि रुद्रो मा विशान्तक ' इति प्राणाधारत्वेन तस्य श्रवणान् । अंगुष्ठमात्र

वेति — त्रयप्रकरणा ढलिपुरुषो यथा ब्रह्म तथा प्राणाग्निहोत्रप्रकरणा दंगुष्ठमात्रपुल्यः प्राण
इति पूर्वपक्ष दर्शयति प्राणेति ॥

' ईशः सर्वस्य जगतः ' इत्यस्य धारणेन पतनाभावं संपाद्य स्थानासनगमनादिषु सर्वेषा
मपि देहा नियम इति प्राणे प्युपपद्यत इत्यर्थः । ' ईशान मस्य जगतः सुव ईश ' मि त्यत्र
जङ्गममात्रपरतया जगच्छब्दस्य प्रयुक्ततया त देहापि कार्यसामान्यपरत्वं विहाय जङ्गममात्रपर
त्वाभ्युपगमे नोपपद्यत इति भावः । सर्व वेति — यदि जगच्छब्दो जङ्गममात्रपरः कार्य
सामान्यपरो वा सर्वधा व्यगुष्ठमात्रः प्राणवायु रेव प्राणल्लिङ्गस्य प्रकरणस्य च नावकाभावा
दिति भावः ॥

सिद्धान्त माह परमेश्वर ए वेति — जगच्छब्दोत्र रुद्ध्या भूतादिषु लोकादिषु वा
वर्तते । रुद्धिसमये योगग्रहण मयुक्तम् । विश्वशब्दश्च भुजिगिपयभोग्यमामस्त्यपरः । न तु प्रा
णाहुतिसामस्त्यमात्रपरः सङ्कोचे कारणाभावात् । न च सर्व लोकेश्वरत्वं विश्वभोक्तृत्व च त्रय
णीव प्राणोऽभ्युपगन्तुं युज्यते प्राणे तयो रसंभवात् । ' एतस्मा जायते प्राण ' इति ब्रह्ममृज्य
त्वेन ' न प्राणेन नाऽपानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मि जेता बुपाश्रिता
विनि त्रष्ठाध्यायीनम्यकार्यकरणशक्तिकत्वेन प्राणः श्रूयते । कथं मय मसंकुचितसर्वजगदीशिता
वा सर्वभोक्ता वा स्यात् ? तस्मा दुदाहृतब्रह्मल्लिङ्गद्वयानुमारा दङ्गुष्ठमात्रः परब्रह्मरूपः शिव ए
वेति भावः ॥

ननु प्राणाग्निहोत्रप्रकरणान्नाना दुपक्रमगतप्राणवायुल्लिङ्गशशा च प्राणाहुत्याराधितप्राण
विषय ए वायं मन्त्रः स्या दि त्याशङ्क्य प्रकरण मविरोधेन संगमयति त स्येति — प्राण
रूपत्वे नेति — प्राणादिशब्दाना मन्तर्यामिपर्यन्तत्वे प्रमाण माह प्राणाना मिति — ' ते
नाञ्ज नाप्याय ' स्येति मन्त्रशेषः । अंगुष्ठमात्र इति मन्त्रा त्प्रा ' कप्राणानां ग्रन्धि र ' सी

परिमाणं स्यात्पास्यत्वाद्द्विगोधः । प्राणवायो भोक्तृत्वसिद्धौ यपि विश्वभोक्ते त्येतन्न संभवति ॥

अतोय मीश्वर एव प्राणाभिहोत्राध्यत्वेन प्राणरूपः प्रतिपाद्यत इति सिद्धम् ॥

इति अनवस्थित्यधिकरणम्

त्यादिमन्त्र आह्वयन्ते । तेन परमेश्वरं प्रति प्रार्थना क्रियते । त्वं खलु प्राणानां प्रन्विषः प्रथयिता व्यवस्थापकामि । अतस्त्वं मन्तकः महारकर्ता रुद्रो भूत्वा मां प्रविश । तेन कालाग्निरुद्रात्मना अशितं मन्त्रं पक्त्वा अक्षरीयेण मा माप्यायितं कुर्विति मन्त्रार्थः । ‘रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैतं तनुवौ घोरान्या च शिवा’ न्येति परमेश्वरस्य द्विविधं रूपं प्रसिद्धम् । तस्य भोजनकाले जाठराग्निज्वालाशान्त्यर्थं शिवरूपेणान्तर्भोक्तृतया सन्निधानं ‘प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहो’ मीति ‘शिवो मा विशाऽप्रदाहा’ येत्यादिभिः प्राणाहुतिमन्त्रैः प्रार्थितम् । भोजनान्तरं जाठराग्निमर्शनमन्त्रेणानेन मुक्ताक्षपरिणामकृतदेहाप्यायनेन प्राणानां निश्चलतया देहेव स्थानसिद्धये रुद्ररूपेणान्तर्भोक्तृतया सन्निधानं प्रार्थ्यते । अतोऽत्र मन्त्राणां मन्तर्यामिप्रधानत्वात्प्राणे निविष्ट इत्यादिमन्त्राणां प्राणात्मनि त्वय्यभिनिविष्टो भक्तः स नमृतं जुहो मीत्यादिरर्थो ग्राह्य इति भावः ॥

ब्रह्मलिङ्गमुपादयति अङ्गुष्ठमात्रेति — सर्वव्यापिनोऽपि परमेश्वरस्य उपास्यतया अङ्गुष्ठपरिमाणत्वं मङ्गुष्ठसमाधायणं चोपपद्यत इति भावः । जाठराग्निमर्शनान्तरं दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिजलस्त्रावणार्थोऽयं मन्त्रः । ततश्च ब्रह्माण्डमूलभूताधारलोकस्थितकालाग्निरुद्रात्मना पिण्डधारभूते पादाङ्गुष्ठे परमेश्वरं ध्यात्वा तत्प्रीत्यर्थं पाणिजलस्त्रावणं मनेन मन्त्रेण कर्तव्यमिति पर्यवस्यति ॥

प्राणवायो रिति — इच्च विश्वमु गित्यस्य अनेकुचितसकलहव्यकव्यभोक्तृत्वरूपपरमेश्वरेलिङ्गसमर्पकतया जगदीशत्वविश्वमुक्त्वादिधर्माणां परमेश्वराणां मन्यत्र समन्वयेऽनवस्थानादसंभवाच्च अस्मिन्मन्त्रे अङ्गुष्ठमात्रशब्दितः परमेश्वर एव न प्राणवायु रित्यर्थः ॥

न न्वत्र परमेश्वरस्याङ्गुष्ठमात्रत्वे नोपास्यत्वमुक्तं तन्नोपपद्यते । प्राणाभिहोत्रकर्मान्वयिदेवतारूपपरमेश्वरप्रकाशकानां मन्त्राणां मुपास्यबोधकत्वाभावादि त्याशङ्कां निराकुर्वन्नधिकरणार्थमुपसंहरति अत इति — कर्माराध्यत्वेन प्रतिपाद्यस्याऽपि परमेश्वरस्य कर्मकाले ध्यातव्यत्वाद्दुपास्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः । कर्मान्वयिदेवताविचारपरस्याधिकरणस्य मुमुक्षूपास्यविचारपरेऽस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तनस्य प्रयोजनं वैश्वानराधिकरणे प्रदर्शयिष्यते ॥

इत्यनवस्थित्यधिकरणम्

सर्वज्ञस्य सर्वशक्तं सर्वानुग्राहकस्य विभो रपि शिवस्य परब्रह्मणः सानितृमण्डलपुरुषद्वय
पुण्डरीकादि ष्टपामनाय स्थिति रूपादिता । सर्वत्र तां प्रतिपादयितुं मिदं अधिकरणं गारभ्यते

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १-२-१८ ॥

अन्तर्यामिब्राह्मणेऽस्य विषयः श्रूयते । ‘ यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या
अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मन्तरो यमयति
एष त आत्मान्तर्याम्यमृत ’ इति ॥

एवं पृथिवी गारभ्य प्रतिपर्यायं मव्यक्तात्मतत्त्वपर्यन्तं मखिलवस्त्वन्त
र्यामितया श्रूयमाणः परमेश्वरो जीवो विराट्पुरुषो वा प्रधानं वेति संशयः ॥

स्वोपार्जितविचित्रफलभोगाय सकलभूतेन्द्रियानुप्रवेशो जीवस्य युज्यते
सकलचेतनोपादानतया सर्वभूतानुप्रवेशो विराट्पुरुषस्य युक्तः ॥

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

मद्भानि दर्शय कृत्तगाधिकरणं मतारयति सर्वज्ञं स्येति — सर्वज्ञत्वं सकलप्रपञ्चापरोक्षी
कर्तृत्वम् । सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वोपादानत्वम् । सर्वानुग्राहकत्वं सर्वं स्यादपि सत्तास्मूर्तिप्रदत्वम् ।
विशेषणत्रयं मिदं विभुत्वोपादकं मेव ॥

उपासनाय स्थिति रूपादिता । सर्वत्र तां मि त्यनेन प्रसङ्गमद्भानि रि हेति व्यक्तम् ।
विषयवाक्यं मुदाहरति अन्तर्यामिब्राह्मण इति — बृहदारण्योपनिषदन्तर्गतं इत्यर्थः । सत आ
त्मेति माध्यन्दिनं पाठः । पृथिवी गारभ्येति — पृथिवीजलाग्न्यन्तरिक्षवाय्वादित्यदिक्ष्वन्त्र
नारकान्तमः प्रभृति प्वात्मपर्यन्तं प्वखिलवस्तु प्वन्तर्यामितया श्रूयमाणः परमेश्वरस्तदन्यो वेति
परमेश्वरं हेयप्रपञ्चानुप्रवेशमन्वाप्तमवाप्स्यां प्रथमं संशयः । ततस्तदन्यकोटौ जीवो विराट्पुरुषो
प्रधानं वेति । पृथिव्यादिप्रवेशस्य जीवादित्रयसाधारण्यात् संशयः ॥

जीवपक्षे तावत्सर्वानुप्रवेशं मुपपादयति स्वोपार्जितेति — ‘ योन्तरो यमय ’ ती
त्येकवचनं समुदायाभिप्रायम् । द्वितीयपक्षे मुपपादयति सकलेति — सुबालोपनिषदि ‘ यस्य
पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मन्तरो सच्चरं न्यं पृथिवी न वेद यस्यापः शरीरं ’ मित्याद्युपक्रमं न्यैष
सर्वभूतान्तरात्मा अपह्ननाप्या दिव्यो वेव एको नारायण इत्यन्तर्यामिणि नारायणपदप्रयोगः

अथवा महदादिरूपेण परिणतत्वा त्रप्रधानस्य सर्वव्यापकत्वं मुचितम् ।
‘ विश्वाधिको रुद्र ’ इति विश्वाधिकत्वेन निखिलविकारोत्तीर्णस्य परमेश्वरस्य
विकाररूपप्रपञ्चानुप्रवेशो न घटते । ततः परमेश्वर मन्तरेण जीवादि प्लेक
तमः स्यादन्तर्यामीति पूर्वपक्षे प्राप्ते त्रूमः ॥

पृथिव्याद्यन्तर्यामितया श्रूयमाणः परमेश्वर एव सर्वान्तरत्वादितद्धर्म
व्यपदेशात् । अधर्वशिरसि ‘ सोन्तरा दन्तरं प्राविश ’ इति परमेश्वर स्यैव
सर्वात्मतया अनुप्रवेशदर्शनात् । ‘ म त आत्मान्तर्याम्यमृत ’ इति शिव ए
वानादिमुक्तो मृत इत्युच्यते । ‘ एतानि ह वा अमृतस्य नामधेया ’ नीति
श्रवणात् । यथा ‘ विश्वाधिको रुद्र ’ इति विश्वाधिकत्वं परमेश्वरस्य श्रूयते
तथा विश्वरूपत्वमपि । ‘ सर्वो वै रुद्र ’ इत्यादिषु सर्वविकारानुप्रवेशेऽपि
तद्विकारस्पर्शलेशो नास्तीति खलु प्रतिपर्यायममृतशब्दप्रयोगः ॥

संगच्छते । अथ वेत्यनेन तृतीयपूर्वपक्षे स्वारस्याभावो व्यञ्जितः । अचेतनस्य प्रधानस्य व्यापक
त्वेऽपि तस्मिन् अदृष्टो दृष्टा, अश्रुतः श्रोता, अमनो मन्ता, अदिज्ञानो विज्ञातेति वाक्य
शेषे श्रुतानां महत्त्वादीनां सम्भवेऽपि द्रष्टृत्वादीनामात्मश्रुते नियन्तृत्वस्य च मुख्यतया तस्मि
न्सम्भवात् ॥

सूत्रं व्याकुर्वन् सिद्धान्तयति पृथिव्या दीति — अधिदैवाधिलोकादिष्वन्तर्यामीत्यस्य
विवरणं पृथिव्याद्यन्तर्यामीति — अन्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्यादि स्तनयित्वन्तमधिदैवम् ।
यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् । यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधि
यज्ञम् । यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्राद्यात्मान्तमध्यात्मम् ॥

सर्वान्तरत्वस्य परमेश्वरधर्मत्वं क्व प्रसिद्धमित्याकांक्षाया माह अधर्वशिरसीति —
अमृतशब्दोक्तमनादिमुक्तत्वं सर्वान्तरत्वादीत्यादिशब्दग्राह्यमिति दर्शयति सत आत्मेति —
विश्वाधिकस्य हेयप्रपञ्चानुप्रवेशो विरुद्ध इत्याशङ्क्य विश्वाधिकत्वमेव विश्वरूपत्वमपि श्रुति
प्राप्तमङ्गीकरणीयमिति त्याह यथा विश्वाधिक इति — विरोधपरिहारे स्त्वमृतशब्दे नैव विकार
दोषास्पर्शपरेण सूचित इत्याह तद्विकारेति ॥

अधर्वशिरस्यपि ‘ सोन्तरा दन्तरं प्राविश ’ इति सर्वप्रवेशमभिधाय ‘ यो वै रुद्रः
स भगवा ’ नित्यादिविबुधकृतपरमेश्वरस्तुतिमुखेन सर्वप्रवेशप्रयुक्तसर्वात्म्यप्रपञ्चने ब्रह्मविष्णवादि

अधर्वशिरसि च 'यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा भूर्भुवस्सुव
स्तस्मै वै नमो नम' इत्यादिना ब्रह्मविष्णुरुद्रमहालक्ष्मीसरस्वतीगणेशस्क
न्देद्रादिलोकपालभूरादिसप्तलोकगृथिव्यादिपञ्चभूतसूर्यसोमग्रहनक्षत्रकालादि
स्वरूपेण प्रत्येक मभ्यामतो निरूप्यते परमेश्वरः । तत्रापि सकलचिदचित्त
त्वानुप्रवेशदृष्ट्या पुरुषार्थसंबन्धो भवेदिति शङ्कायां प्रतिपर्याय मैश्वर्यादि
मङ्गलगुणसंबन्धाभिधायिभगवच्छब्दप्रयोगः कृतः ॥

पर्यायेषु तत्रैव ज्वपि तत्तत्प्रवेशप्रयुक्ततत्तदीयदोषमंस्पर्शशङ्कापरिहारार्थं मेव प्रतिपर्याय मैश्वर्यादि
पाङ्गुण्यमामग्न्यप्रतिपादको भगवच्छब्द इत्याह अधर्वशिरसि चेति — अन्तर्यामिब्राह्मणे
अमृतशब्देन प्रपञ्चप्रवेशप्रयुक्ततत्तद्दोषासंस्पर्शमात्र मुक्तम् । तदुपपादक मैश्वर्यं अधर्वशिरसि भा
वच्छब्दे नाक्तम् ॥

ननु परमेश्वरस्य शरीराभावा जिन्यन्तृत्वं नोपपद्यत इति चेन्न । तस्य शरीराभावेपि स्वत
स्सिद्धैश्वर्यवशात् सर्वनियन्तृत्वापपत्तेः । नियमनशक्तिरूपैश्वर्याभिव्यक्तये हि शरीरविशेषापेक्षा ।
स्वत मिदं तस्मिन् निश्चि शरीरेण ? तत्र तत्र तत्तन्नियमनोपयोगिशरीरस्मद्भावेपि शक्तिविशेषा तस्य
प्रपञ्चप्रवेशप्रयुक्तसुगुणान्नाश्रायणम् । स्वशरीरादिमबन्धितया दुःखजनकत्वेन हि प्रपञ्चस्य
हेयत्वम् । शक्तिविशेषवन्तं प्रति तज्जननाशक्तस्य तस्य हेयत्वं मे वासिद्धम् । तस्मात्तत्तन्नियमन
शक्तिविशेषोपधानेन शरीरविशेषोपधानेन वा तत्र तत्र परमेश्वरस्य स्थितौ न का प्यनुपपत्तिः ॥

ननु वाक्यशेषे अदृष्टो द्रष्टा , अमतो मन्ता , नाऽन्यो तांऽस्ति द्रष्टा इत्यादि वाक्यानि
श्रूयन्ते । तानि जीव एवाजस्येन समन्वितत्वात् परमेश्वरं कथं मुपपन्नं जिति चेदुच्यते ।
'श्रावणा यापि बहुमि र्यो न लभ्यः श्रूयन्तोऽपि बहुशो यं न विद्यः । आश्चर्यो वक्ता कुश
लोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुश लोऽनुशिष्ट' इति श्रुत्यन्तरदर्शना न्मन्दानां श्रावणमनन
विज्ञानसाक्षात्कारविषयो न भवति । ये धीराः श्रोतृमन्तृविज्ञातृद्रष्टार स्तच्छरीरक स्तन्निय
न्तापि भवति । अतोऽन्य-वाक्येन श्रावणादिकर्तृशरीरकत्वतन्त्र स्तन्नियन्ता नास्तीति तत्सङ्कल्पोप
ज्ञेय तद्विषयश्रावणादिसिद्धि रिति ॥

यथा तस्मिन् न्यामे अयं मेक एव सर्वनियामक इति वाक्यान्तरं नाऽन्यः पुरुषोऽस्तीति
वाक्यस्य प्राग्वर्णितसर्वनियामकत्वविशिष्टपुरुषान्तरेनिषेधपरत्वं तत्रस्तुतसर्वनियन्तृत्वादिविशिष्ट
द्रष्टृन्तरनिषेधपरत्वं मभ्युपेयम् । तेन परमेश्वरस्य समानाभ्यधिकाराहित्यं मपि लभ्यते । अन्येत
रादिशब्दानां प्रतियोगिसदृशो तद्विभेदो व्युत्पत्तिः । ननु तद्विभेदमात्रे । ततश्च नाऽन्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा इत्यादिवाक्यानां मय मे वार्थो युक्तः । एवं वाक्यशेषस्यापि परमेश्वर एवाजस्यसिद्धे रसं

ततः सर्वात्मा शिवः परमेश्वर इति युक्तं मेव ॥

य द्रुक्तं प्रधानादीना मन्तर्यामित्वं मुचितं मिति त त्परिहरति ॥

न च स्मर्ति मतद्धर्माभिलाषात् शारीरश्च ॥ १-२-१९ ॥

न च स्मर्ति प्रधान मन्तर्या मीति श्रुतम् । तस्य विकारजडत्वादिधर्माभिलाषा न शारीरो विराट्पुरुषश्च तस्य सकलनियामकत्वाद्यनुपपत्तेः ॥

कुचितसर्वनियन्तृत्वस्य अमृतशशब्दोक्तानादिमुक्तत्वस्य अमृतश्रुतेः श्रान्त्य त्रामंभवा दपि परमेश्वर ए वान्तर्या मीति भावः ॥

अथ प्रधानादिपूर्वपक्षत्रयनिराकरणार्थत्वे नोत्तरसूत्रं भवतारयति य द्रुक्तं मिति ॥

तस्य विकारजडत्वादिधर्मानभिलाषा इति — अत्रायं भावः । ‘ सर्वाणि भूतानि योन्तरो यमय ’ तीत्यादिना अन्तर्यामिणि श्रुतानां सन्भूतनियन्तृत्वादीनां धर्माणां प्रधाने असंभवा दन्तर्यामि ण्यसंभावितानां प्रधानधर्माणां विकारजडत्वादीनां प्रतिषेद्धं मशक्यत्वा च स्मर्ति साङ्ख्यस्मृतिमिद्धं प्रधानं नान्तर्यामी भवितुं मर्हतीति ॥

तस्य सकलनियामकत्वाद्यनुपपत्तेरिति — ‘ सर्वाणि भूतानि योन्तरो यमय ’ तीत्यादिषु सर्वकल्पानुयायिसकलप्रपञ्चनियन्तृत्वमसंकुचितं प्रतीयते । ‘ नाऽन्योऽतोऽस्ति द्र ’ ष्तेत्यादौ प्राग्वर्णितरूपनियन्तृत्वविशिष्टद्रष्टृन्तरादिनिषेधेन तत् स्थिरीक्रियते । त द्भिः प्रतिकल्पं भिन्नस्य मूर्त्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य नारायणस्य च न संभवति ॥

ननु, सुबालोपनिषदि पृथिव्याद्यन्तर्यामिणि नारायणपदप्रयोगा न्नारायण स्यासंकुचितसकलनियन्तृत्वमुपपद्यत इति चेदुच्यते । सुबालोपनिषदुपक्रमे ‘ त दाहुः किं त दासी ’ इति प्रश्नपूर्वकं परमात्मस्वरूपं प्रथममासीत् । ततस्तमस्तमसो भूतादिस्तत आकाशादिक्रमेण भूतपञ्चकं तेन ब्रह्माण्डमुत्पादितं तन्मध्ये दिव्यसहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रपात्सहस्रबाहुः पुरुषोऽजायत ’ इत्युक्त्वा ‘ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृत ’ इत्यादिना पुरुषसूक्तप्रक्रियया तस्य मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनां हृदयाद्यवयवान्तरेभ्योन्येषां च केषांचिच्चेतनाचेतनानामुत्पत्तिं, ललाटा त्कोषजस्य रुद्रस्य, निश्वासेभ्यो वेदादिशब्दजालप्रादुर्भावं चाभिधाय तस्मादेवायं स्त्रीभावमर्थेन पुंस्भावं च प्राप्ता द्वेर्वर्षिकक्षराक्षसादीनां तिरश्चां च तत्तज्जननोचितस्त्रीपुंसविग्रहपरिग्रहेण मिथुनीभावमापन्ना दुत्पत्तिं वर्णयित्वा उपसंहारकाले तेन क्रियमाणत्रैलोक्यमस्मीभावमुपक्रम्य, पृथिव्यम्बुलीयत ’ इत्यादिना ‘ तमः परस्मिन्नेकीभव ’ तीत्यन्तेन पृथिव्यादेः प्रथमकार्यतमःपर्यन्तस्य प्रपञ्चस्य परमात्मनि लयो दर्शितः ॥

जीवश्च न भवतीत्याह ॥

उभयेपि हि भेदेनैव मधीयते ॥ १-२-२१ ॥

उभये काष्ठा माध्यन्दिनशाखिनश्च 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठ' मित्यादिना जीवा दन्तर्यामिणं भेदे नाधीयते । परमेश्वरस्यैव सकलान्तर्यामित्वं न प्रधानविराट्पुरुषजीवानां मिति सिद्धम् ॥

इत्यन्तर्याम्यधिकरणम्

एवं तावत्सुबालोपनिषदि प्रथमानुशासने जगदादिकारणभूतः परमात्मा, तेन ब्रह्माण्डमध्ये सृष्टः तन्मध्यगतदेवमनुष्याद्यवान्तरसृष्टिसहस्रकारी सहस्रशीर्षत्वादिर्विशिष्टपुत्रश्चेति द्वौ वर्णितौ । 'तत्र तदण्डं हिरण्यं समम्' इति प्रक्रम्य मध्ये 'दिव्यः सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रबाहुः पुरुषो जायते' इति ब्रह्माण्डमध्ये परमात्मना सृष्टो यः पुरुषो वर्णितस्तमेव ब्राह्मणादिसकलप्रजातृष्टारं दिव्यपुरुषं 'नैवेह किंच नाम आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति प्रवृत्ते तृतीयानुशासने 'दिव्यो देव एको नारायण' इति प्रस्तुत्य 'चक्षुश्च द्रष्टव्यश्च नारायण' इत्यादिना तस्य सर्वोपादानत्वप्रयुक्तसर्वान्त्यमुक्त्वा तस्यैव चतुर्यानुशासने 'यस्य पृथिवी शरीर' मित्यादिना 'स एव सर्वमूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इत्यन्तं सर्वान्तर्यामित्वमुक्तम् ॥

न हि तत्परमात्मा सृज्यत्वेन दिव्यविशेषणावृत्त्या त्रिविधपरमाकाशरूपायां चिच्छक्तौ भवत्वेन च प्रकृतस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमध्यमृष्टब्रह्माण्डरूपगर्भगोलकमध्यनिवासलब्धनारायणमंज्ञस्य स्वरूपेणोपपद्यते ॥

अतः शरीराधिकरणन्यायेन परमेश्वरभेदहृद्येव तदुपपादनीयम् । तथोपपादनं सूचयितुं 'अनुपपन्नस्तु न शरीर' इति शरीराधिकरणे नारायणविषयतया प्रयुक्तशरीरपदमिहापि तद्विषयतया प्रयुक्तम् ॥

जीवपरपूर्वपक्षनिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति जीवश्चेति ॥

यो विज्ञान इति स्थाने 'य आत्म' नीति माध्यन्दिनपाठदर्शनात् स्थानप्रमाणेन विज्ञानशब्दस्य जीवपरत्वमवसीयते ॥

ननु आत्मशब्दस्यैव स्थानप्रमाणेन ज्ञप्तिपरत्वं कल्पनीयमिति शङ्क्यम् । आत्म

अथ अदृश्यत्वाधिकरणम् २०

इह प्रत्यक्षतृथिव्यादिरूपत्वेन प्रतिपादितस्य परमेश्वरस्य तद्वदृश्यत्वादिकं नास्तीति प्रतिपादयितुं अधिकरणं भवतार्यते ॥

शब्दस्य ज्ञेयौ प्रयोगादर्शनात् । एव मन्तर्यामिणो जीवा इत्यन्तर्गत्वे नैव शाब्दाद्वये व्याख्यानात्परमेश्वर एव सर्वान्तर्यामी न जीव इति सिद्धं मि त्याशयः ॥

इदं अधिकरणं शुद्धाद्वैतिनां विरुद्धं मेव । अत्र जीवब्रह्मणो भेदस्य कण्ठरवेण श्रुतिं सिद्धत्वानुशासनात् ॥

अत्र यद्यपि पौः ‘अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणो भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति । न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सभवतः ।’ इत्यादिनाऽविद्या माश्रित्य स्वपक्षे प्रतिष्ठापयितुं मुद्युक्तं तथाऽपि श्रुतिसूत्रविरोधस्य दुरुद्धरत्वात् तन्मुधायामकरं मे वासीत् ॥

अथ सुबालोपनिषदालम्बनं यत्पाञ्चरात्रिणां विवरणं तदपि सुबालोपनिषदोऽवान्तरसृष्टिविषयताव्यवस्थापनेन निराकृतं मि त्यतं बहुना ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम्

अथ अदृश्यत्वाधिकरणम्

सङ्गतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणं भवतार्यति इति हेति ॥

प्रत्यक्षतो दृश्यमानं यत्तृथिव्यादिकं तत्परमेश्वरस्य नियम्यत्वेन शरीरमिति प्रागुक्तम् । तदनुप्रविश्य तत्र स्थितस्य गृहस्थितस्य चैव स्येव दृश्यता स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थं सर्वत्र तन्नियम्यानुसूयशीलविशिष्टतया स्थितस्याऽपि दृश्यत्वाभावप्रतिपादकं मिदं अधिकरणमित्यर्थः । ‘न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनः’ मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मसिद्धस्याऽप्यदृश्यत्वस्य प्रदर्शिततया दृश्यत्वप्रसक्त्याऽनतिस्पष्टब्रह्मसिद्धावादिह पूर्वाधिकरणसङ्गत्या प्रादुसङ्गतिरपि प्रदर्शिता ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः ॥ १-२-२२ ॥

‘ अथ परा यया त दक्षर मधिगम्यते । य त दद्रेक्ष्य मग्राह्य मगोत्र
मवर्णं मचक्षुःश्रोत्रं त दपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं त दन्ययं
य द्भूतयोनिं पग्पिश्यन्ति धीरा ’ इत्यादिः श्रूय तेस्य विषयः ॥

अ त्राक्षरं प्रधानं जीवः परमेश्वरो वेति संदेहः ॥

प्रधानं म त्राक्षरं तस्य महदादिपरिणामिनो भूतयोनित्वसंभवात् ।
अथवा जीवः । तस्य हि ‘ क्षरं प्रधानं ममृताक्षर ’ मिति श्रुते रक्षरशब्द

अक्षरतत्त्वे सर्वज्ञत्वादे रनन्वयेन पूर्वपक्षकोटिद्वयं तदन्वयेन सिद्धान्तं चाभिप्रेत्य संशयं
दर्शयति अ त्राक्षरं मिति ॥

ननु, इह अक्षरशब्दिनं प्रधानं जीवो वेति पूर्वपक्षो न युज्यते । इह ‘ तपसा चीयते
ब्रह्म ’ इत्यादिमन्त्रेषु ब्रह्मश्रुतिः ‘ यः सर्वज्ञः सर्ववि ’ इत्यादौ सर्वज्ञत्वं चास्मायते । उपक्रमे
‘ कस्मिं न भगवो विज्ञाते सर्वं मिदं विज्ञातं ’ मिति सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, परमोपक्रमे ‘ स ब्रह्म
विद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां मध्वर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ’ इति ब्रह्मविद्यासमाख्यापि धूयत इत्याशङ्क्य
प्रधानपूर्वपक्षं सुपपादयति प्रधानं मन्त्रेति ॥

ननु ‘ यद् भूतयोनि ’ मिति श्रुते भूतयोनित्वं योनिशब्दस्य स्थानवाचितया भूताधारत्वं
वा ? अथ त स्यात्पादानवाचितया भूतापादानत्वं वा ? उभयत्रापि सर्वाधिके सर्वापादाने च ब्रह्म
ण्युपपद्यते कथं त त्रप्रधानविषयं भवितुं मर्हतीत्याशङ्क्य विशेषयति महदादिपरिणामिन
इति — भूतयोनिशब्देन परिणामितया भूतापादानत्वमुच्यते । ननु भूताधारत्वं भूतापादानत्व
सामान्यं वा । भूतयोनित्वविवर्णार्थं प्रवृत्तं ‘ य धोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ’, ‘ यथा गृथिव्या
ओषधयः सम्भवन्ति ’, ‘ यथा सतः पुत्रा त्केशत्रोमानि तथाऽक्षरा तन्मव तीह विश्व ’ मिति
समनन्तरेमन्त्रे परिणाम्युपादानरूपोर्णनाभ्यादिदृष्टान्तोपादानेन तादृशार्थावगमात् । परिणा
म्युपादानत्वस्य निर्विकारे ब्रह्म ण्यमम्भवा त्रप्रधानं मे वात्र अक्षरशब्दित मिति भावः ॥

अथ जीवपूर्वपक्षं सुपपादयति अथ वेति — ननु अक्षरशब्दो हि स्वकार्या ण्यश्रुते
व्याप्तो तीति व्युत्पत्त्या प्रधानं न क्षर तीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मणि ओषधते । स कथं जीव उप
पद्यत इत्याशङ्क्याह तस्य हीति — ‘ क्षरं प्रधानं ममृताक्षरं हरः । क्षरात्माना वीशते देव
एकः ’ इति श्वेताश्वनरोपनिषदि परब्रह्मणः पशुपाशपतित्वं मास्मायते । तत्र क्षरं प्रधानं मिति

वाच्यत्व मुचितम् । स्वकर्मवशेन महाभूतयोनित्वं च । अतः स्तयो रज्यन्तः
त दक्षर मिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

परमेश्वर ए वाक्षरम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप’ इत्यादिना तद्धर्मोक्तेः । नहि परमेश्वरादन्यस्मिन् सर्वज्ञत्वादिकं संभवति यदुक्तं भूतयोनित्वं प्रधानजीवयो र्युक्तमिति न दयुक्तम्, तयो रचेतनासर्वज्ञयोस्तत्सामर्थ्याभावान् ॥

प्रधाने क्षरशब्द इव द्रव्यक्षरमिदं त्वमृतशब्दनिर्दिष्टजीवेऽक्षरशब्दः प्रयुक्तः । अमृतमिति ‘सुषुप्तं सुखं’ गित्यादिना छान्दोग्यो विभक्तिलोपः । अमृतमक्षरमिदं त्वयं जीवनिर्देश इत्येतत् । ‘हर एको देवः क्षरात्माना वीष्ट’ इत्युत्तरवाक्ये आत्मशब्दप्रतिनिर्देशादवगम्यते ।

यच्चैदं क्षरमव्यक्तं यदप्यमृतमक्षरम्
तावुभौ यः क्षरात्माना वेको देवः स्वयं हरः
ईशते तदभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावतः ॥

इत्यादिशिवपुराणवचनैश्चायमर्थ उपबृंहितः । तस्मादक्षरशब्दो जीव उपपद्यत इति भावः । जीवस्य जननमरणवत्त्वेऽपि न क्षरति स्वरूपेण न परिणमन् इति स्वरूपान्यथाभावाभावपरतया जीवेक्षरशब्दस्य व्युत्पत्तिरपि सम्भवतीति भावः ॥

ननु, तथापि परिणाम्युपादानत्वं जीवस्य न सम्भवत्यत आह स्वकर्मवशेनेति ॥

सिद्धान्तं प्रदर्शयति परमेश्वर ए वाक्षरमिति — हेतुमुपपादयति यः सर्वज्ञ इति — अचेतनासर्वज्ञयो रिति — अत्रायमाशयः । ऊर्णनाम्याद्विद्वष्टान्तैः प्रधानं संभवत्परिणामित्वं न लभ्यते । किं तु प्रधानादिव्यावृत्तसकलप्रपञ्चसृष्टिपालनसंहारकर्तृत्वमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तथात्वेऽपि प्रपञ्चशेषैरस्पृष्टत्वं चेत्येतत्सर्वं लभ्यते । तथाहि, प्रथमदृष्टान्तेन तावदूर्णनाभिः स्वशरीरैकदेशभूतया लालया तन्तुमिव परमेश्वरः स्वशक्तिशक्तेन प्रपञ्चं सृजति संहरति चेति लभ्यते । तथा स त्यूर्णनाभिवियोगेन तल्लालासृष्टतन्तो रिव परमेश्वरपृथग्भावे नाऽपि प्रपञ्चस्य कदाचिदवस्थितिः स्यादिति शङ्कायां द्वितीयदृष्टान्तः । ते नौषधीनां पृथिव्यपृथक्विसिद्ध्या पृथिव्येकदेशत्ववत्प्रपञ्चस्य परमेश्वरापृथग्भावसिद्ध्या तदेकदेशत्वमिति तस्य सर्वोपादानत्वं लभ्यते ॥

तर्हि यथा पुरुषस्य स्वशरीरैकदेशो हस्तपादादिर्यत्नेन परिपालनीयः तस्मिन्कदाचिदुपहन्यमाने तदुपादानस्य जीवतः पुरुषस्य दुःखित्वं च तथा परमेश्वरस्य स्वशरीरभूतशक्त्यैक

पुन रूपति माह ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ १-२-२३ ॥

अत्र एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायते । ‘कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वं मिदं विज्ञातं भव’ तीति । तच्चान्य चैवंरूपं विशेषणम् । तद्व्यपदेशा च न प्रधान मक्षरम् । ‘अक्षरा त्यतः पर’ इति जीवात् भेदव्यपदेशा च न जीवः॥

रूपोपन्यासा च ॥ १-२-२४ ॥

‘अग्नि मूर्धा चक्षुषी चन्द्रमूर्यौ दिशः श्रोत्रे वा श्विवृताश्च वेदाः

देश. प्रपञ्चोद्देश्यं परिपालनीयः । तस्मिन् कदाचिदुपहन्यमाने तस्य दुःखित्वं च स्यादिति शङ्कायां तृतीयदृष्टान्तः ॥

तेन यथा जीवतः पुरुषा दुःखेन तच्छरीरकदेशे कंशनत्वाद्यौ तेन परिपाल्यमानं कदाचिदुपहन्यमानेऽपि पुरुषस्य दुःखाऽस्पर्शस्तथा प्रपञ्चे परमेश्वरा दुःखे तेन परिपाल्यमानं कदाचिदुपहन्यमानेऽपि न तस्य दुःखस्पर्श इति परमेश्वरस्य प्रपञ्चपालयितृत्वं प्रपञ्चप्रयुक्तोपास्मृष्टत्वं च लभ्यते । एतन्मिदं मभिन्नमित्तोपादानत्वादिकं प्रपञ्चयितुमेव ‘तपसा चीयते ब्र’ इत्यादि मन्त्रैः ऋष्यगोचनादिकं मुच्यते । न ह्येवंभूतं मभिन्नमित्तोपादानत्वरूपं भूतयोनित्वं मच्चैतनस्य प्रधानस्याऽसर्वज्ञस्य जीवस्य च नापपद्यते । एव ‘वागोत्रं मवर्णं’ मित्यादिकं ममूर्ता प्राणान्नादिवत् ऋष्यगोचयेव चेतनत्वमामान्यप्रमत्तजीवधर्मव्यावर्तकतया योजनीयमिति ॥

तस्माद्दृश्यत्वादिगुणकः ‘अदृश्यं मग्राह्यं’ मित्यादिना विशेषितो भूतयोनिः परमेश्वर एव । कुतः? धर्मोक्तेः । ‘यः सर्वज्ञः’ इत्यादिना सर्वज्ञत्वादिधर्माणां तत्रोक्तानां प्रधानं वा जीवे वाऽसम्भवादित्यर्थः । पृथिव्यादिनियामकेन शरीरेण पृथिव्यादिषु परमेश्वरस्य दृश्यत्वं स्पृश्यत्वं च प्रसज्येतेति शङ्कावारणार्थं महद्यं मग्राह्यं मित्युक्तम् ॥

सूत्रान्तरं भवतारयति पुनरिति ॥

विशेषणव्यपदेशं विवृणोति अत्रेति — सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा ‘बुद्धे रात्या महात्परः । महतः परं मव्यक्तं मव्यक्ता त्पुरुषः पर’ इति श्रुतं सर्वतोऽपि पारम्यं मित्यादिकं विशेषणं जातम् । भेदव्यपदेशो यथा — ‘यदा पश्य. पश्यते रुक्मवर्णम् .. कर्तारं मीश’ मिति कर्तृकर्मभावेन, जन्यजनकभावेन, नियम्यनियामकभावेन च बहुविधः सूत्रे विवक्षितः । एवं विशेषणजातेन, भेदव्यपदेशेन च अक्षरशब्दवाच्यः परमेश्वर एव न प्रधानजीवा इति भावः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वं मस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ' इत्यक्षरस्य त्रैलोक्यरूपत्वं सुपन्यस्यते ॥

अतः च सकलात्मा परमेश्वर एवाऽत्राक्षरपदाभिधेयः ॥

इति अदृश्यत्वाधिकरणम्

अथ वैश्वानराधिकरणम् २१

प्राणाधारत्वेन पूर्वं सुपास्यत योक्तस्य पुनर्जातुराद्वि रूपं गोपाम्यन्व माह ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ १-२-२५ ॥

अथ प्रधानजीवव्यावृत्तत्रैलोक्यरूपत्वश्रवणादपि प्रधानं जीवो वा नाऽक्षरमिति सूत्रेण निर्धारयति ॥

जीवेश्वरयोः कण्ठरवेण भेदनिर्देशात् भेदनिर्देशाय 'कर्नारमीश' मिति परमेश्वराऽसाधारणाभिधानघटितमन्त्रसूचनादपीदं अधिकरणं परेषामपरेषां च वाग्वन्धननिबन्धनतया प्रतिकूलमेवेति दिक् ॥

इति अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम् ॥

सङ्गतिर्दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति प्राणाधारत्वेनेति — नन्वेवमस्याऽधिकरणस्याऽङ्गुष्ठाधिकरणेन सङ्गतिर्यदि स्यात्तर्हि तदनन्तरमेवेदं ग्रहणीयम् । अनेनाऽप्युपासकनेदिष्टस्याननिरूपणं परिसमाप्य सर्वत्राऽवस्थानमन्तर्याम्यधिकरणेनिरूपणमुचितमिति चेदुच्यते । सङ्गत्यन्तरवशादन्तर्याम्यधिकरणं पूर्वं प्रवर्तनीयमासीत् । तथाहि, अङ्गुष्ठाधिकरणे परमेश्वरस्याऽङ्गुष्ठसमाश्रयणेन उपासकनेदिष्टत्वं युक्तम् ॥

तत्रेयं शङ्का प्रसजति — नमस्कुर्वाणस्येवाऽपकर्षकरं पराङ्गुष्ठाश्रयणं परमेश्वरस्य नोपपद्यत इति । इमां शङ्कां निवर्तयितुमन्तर्याम्यधिकरणं प्रवर्तितम् । तेनेयं शङ्का कथं निवर्तितेति चेन्नियन्तृतया रेतोमूत्रादिहेयवस्तुसाधारण्येन सकलप्रपञ्चसमाश्रयणेऽपि तत्प्रयुक्तदोषो न परमेश्वरं स्पृशतीति हि तत्र निरूपितम् । तदनन्तरमेवं पृथिव्यादिषु रूपविशेषमाप्त्याय

‘य स्त्वेत मेवं प्रादेशमात्र मभिविमान मात्मानं वैश्वानर भुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वे प्वात्म स्वन्न मप्ति’ इत्यादिकं छान्दोग्येऽस्य विषयः श्रूयते ॥

अत्रोपास्यत योक्तो वैश्वानरः परमेश्वर इत्यन्यो वा इति सन्देहः ॥

पूर्वपक्षन्याय रतु वैश्वानरशब्देन जाठराग्निं रच्यते । ‘अयं मग्निं वैश्वानरो ये नेदं पच्यते यं दिदं मघते । तं स्यैष घोषो भवति, यं मेतत्कर्णा वपिधाय शृणोति स यं दोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति’ इति जाठराग्निं प्रयोगदर्शनात् । महाभूततृतीयोऽग्निर्वा स्यात् । ‘एष एवाग्निं वैश्वानर’ इत्यादौ वैश्वानरशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् । अग्निदेवता वा स्यात् । ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे तपुत्रे जात’ इत्यादि विष्टिदेवतात्वेन फलदातृत्वदर्शनात् । नतु परमेश्वरः प्रादेशमात्र मिति परिच्छेदाऽवगमादिति ॥

पृथिव्यादिषु स्थितवतस्तस्य पुरःस्थितचैत्रवदृश्यता स्मृश्यता च स्यादिति शङ्कां परिहर्तुं महद्भ्यत्वाऽप्राप्त्यन्तर्निपादकं महद्भ्यत्वाविकरणं प्रवर्तितम् । एवं मङ्गुष्ठाधिकरणसुखागतशङ्काद्वयपरिहारानन्तरं पूर्वं वृषासकनेदिष्टमनान्तरमिति होच्यते । तस्मात्सङ्गतिः समुचितैव ॥

विषयवाक्यं मुदाहृत्य ब्रह्मवैश्वानरश्रुतिभ्यां संशयं दर्शयति यस्तप्तेन मिति — तदन्यो वेति जाठराग्निमहाभूततृतीयाग्निवद्विदेवतारूपपूर्वपक्षत्रयं क्रोडीकृतम् । तत्र वैश्वानरशब्दस्य जाठरादिषु त्रिष्वपि प्रयोगदर्शनेन क्रमेण पूर्वपक्षत्रयं दर्शयति वैश्वानरशब्दे नेति — छान्दोग्ये ‘को न आत्मा किं तं ब्र’ इति ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यां मुपक्रमेऽपि बृहदारण्यके ‘अयं मग्निं वैश्वानरो ये नेदं मन्नं पच्यते’ इत्यादौ वैश्वानरशब्दस्य जाठराग्निं प्रयोगदर्शनात् जाठराग्निं वा ‘एष वा अग्निं वैश्वानर’ इत्यादौ तृतीयमहामूतं प्रसिद्धत्वात् महाभूततृतीयो वा स्यात् । ‘अयं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे’ इत्यादावग्निदेवतायां प्रसिद्धत्वात् अग्निदेवता वा स्यात् । नतु परमेश्वर इति पूर्वपक्षसंग्रहः ॥

अत्रैव मातृव्यायिका —

औपमन्यवादयः पञ्चमे महर्षयः स्मृत्य ‘को न आत्मा किं तं ब्र’ इति विचार्य ‘उद्दालको ह वै भगवन्तो यं मारुणिः सम्प्रतीतिं मात्मानं वैश्वानरं मध्येति तं हन्ताऽभ्यागच्छे’

अत्रोच्यते । परमेश्वर एव वैश्वानरः । कथं? वैश्वानरशब्दस्य साधारण्ये
प्यस्मिन् प्रकरणे ‘को न आत्मा? किं ब्रह्म? आत्मानं मे वेमं वैश्वानरं
संप्र त्यध्येपि त मेव नो ब्रूहि’ इत्यादिषु परमेश्वराऽ साधारणब्रह्मशब्दादिभि
र्विशेष्यमाणत्वात् । न जाठराभ्यादिषु तद्विशेषणं संभवति ॥

अतः परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥

परमेश्वरपक्षे प्रमाणान्तर माह ॥

स्मर्यमाण मनुमानं स्या दिति ॥ १-२-२६ ॥

‘अग्निं भूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या’ इत्यादिषु परमेश्वरस्य द्युलोकादि
पृथिव्यन्तरूप मुक्तम् । त दित्यंभूतं रूप मिह ‘तस्य ह वा एत स्यात्मनो

मे त्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मविज्ञानं भवगम्य त मभ्याजग्मुः । स चोद्दालक एता न्वैश्वानरात्म
विज्ञासू नभिल क्ष्यात्मनश्च त त्राऽकृत्स्नवेदित्वं मत्वा ता न्होवाच ‘अश्वपति वै भगवन्तोऽयं
केकयः सम्प्र तीम मात्मानं वैश्वानर मध्येति तं हन्ताऽभ्यागच्छे’ मेति । ते चोद्दालकवष्टाः
त मश्वपति मभ्याजग्मु रिति ॥

सिद्धान्तयति परमेश्वर एव वैश्वानर इति — अत्र वैश्वानरशब्दस्य जाठरादिसाधारण्यं
प्यस्मिन् प्रकरणे ‘को न आत्मा किं त ब्र’ इत्यत्र परमेश्वरासाधारणब्रह्मश्रुत्या वैश्वानरशब्दः
परमेश्वरं मे वाऽभिदधा ती त्यभिप्रे त्याह साधारण्येऽपीति — वैश्वानराग्निशब्दयोः साधारण्येऽपि
नात्मब्रह्मादिश्रुतीनां कथञ्चि दपि जाठराभ्यादिसाधारण्यं सम्भव तीति साधारण्यो रग्निवैश्वानर
शब्दयोः परमेश्वरासाधारण्ये रात्मब्रह्मपुरुषशब्दैर्विशेषणा तत्समभिव्याहृतयो स्तयो रौत्सर्गिक मयं
मनादृत्य परम्परया प्रवृत्तिनिमित्ताश्रये परमेश्वरे पर्यवसानं मुचित मिति भावः । सूत्रे विशेषशब्दो
विशेषणपरः । साधारणशब्दयो रसाधारणशब्दैः समभिव्याहृतैर्विशेष्यमाणत्वा दिति सूत्रार्थः ।
परमेश्वरपक्षे ब्रह्मादिश्रुतयः प्रमाणत्वेन दर्शिताः ॥

अथ लिङ्गदर्शनार्थं योत्तरसूत्रं भवतारयति परमेश्वरपक्ष इति ॥

द्युलोकादीति — अग्निशब्दो मन्त्रे द्युलोकपरः । ‘असौ वाव लोको गौत माग्नि’ इति
श्रुतौ त त्रग्निशब्दस्य प्रयोगदर्शना दिति भावः । संदेहः सम्यगुपचितो वेहः नाभिकण्ठमध्य
देशः । एवं द्युमूर्धतादिकल्पनस्य परमेश्वर इव जाठरादा वपि सम्भवेऽपि श्रुत्यन्तरे परमेश्वर एव
प्रसिद्धत्वा त्ति दिह प्रत्यभिज्ञया परमेश्वर मेव बोधये दिति भावः ॥

वैश्वानरस्य मूर्ध्व सुतेजा श्वश्रु विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽत्मा सदेहो
बहुलो वस्तिरेवरैः पृथि व्येव पादा ' वित्यत्र प्रत्यभिज्ञायमानं तस्य परमेश्व
रत्वे लिङ्गम् ॥

शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठाना च नेतिचे न्न । तथा
दृष्ट्युपदेशा दसंभवात् पुरुष मपि चैन
मधीयते ॥ १-२-२७ ॥

‘ स एषोऽग्नि वैश्वानरो हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्य
माहवनीयं तद्यद्भक्तं प्रथम मागच्छे तद्भोमीयं सायं प्रथमा माहुतिं जुहुयात् ’
इत्यादिषु प्रतिपक्षेभ्यः अभिशब्दामित्रयकल्पनाप्राणाहुत्याधारत्वेभ्यः ‘ स यो
हैन मेव मग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद ’ इति श्रुतात् पुरु
षेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वलिङ्गा च जाठराग्नि रेव । नासौ परमेश्वर इतिचे न्न ॥

जाठराग्निरूपत योपास्यत्वे नोपदेशात् । केवलस्य जाठराग्ने स्त्रैलोक्य
शरीरत्वाद्यसंभवात् । किं च ‘ स ए पोमि वैश्वानरो य त्पुरुष ’ इत्येनं
वैश्वानरं पुरुष म प्यधीयते वाजसनेयिनः । निरुपाधिकपुरुषशब्दवाज्यं रतु
परमेश्वर एव , ‘ ते नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ’ मिति श्रवणात् ॥

अत्राऽयं शङ्कामग्रहः । वैश्वानरः परमेश्वरो न भवति । तस्यार्थाऽन्तरे रूढत्वात् ‘ स
एषोऽग्नि वैश्वान् ’ इति श्रवणात् । ‘ त यद्भक्तं प्रथम मागच्छे ’ इत्यादिना प्राणाहुत्याधा
रत्वे नास्मानात् । ‘ पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वे ’ इति श्रुतं स्याऽन्तःप्रतिष्ठानस्य जाठरं सम्भवेन
तद्विज्ञा च जाठराग्नि रेव भवितुं मर्हतीति ॥

परिहार माहं नति — दृष्ट्युपदेशात् परमेश्वरदृष्ट्या जाठरस्योपास्यत्वेनोपदेशात् वैश्वानर
शब्दवाच्यस्य परमेश्वरस्य जाठराग्निशरीरतया तद्विशिष्टत्वे नोपास्यत्वात् । असंभवात् शुभूर्धत्वा
दि नाम्नातस्य त्रैलोक्यशरीरस्य जाठरसंभवा च ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहं माश्रितः

प्राणापानसमायुक्तः पचा म्यन्नं चतुर्विधम् ॥

अतः परमेश्वर इति युक्तम् ॥

अत एव न देवता, भूतं च ॥ १-२-२८ ॥

यतोऽयं वैश्वानर त्रैलोक्यशरीरकः पुरुषशब्दवाच्यश्च अत एव न देव ताऽग्निं न तृतीयं भूतं च ॥

इह जाठराऽग्निरूपत योपास्यत्वेन सिद्धं परमेश्वर स्यादग्निशब्दवाच्यत्वं तद्योजनामेदं माचार्यान्तराणां दर्शयति ॥

साक्षा दप्यविरोधं जैमिनिः ॥ १-२-२९ ॥

नावश्य मग्निरूपत योपास्यत्वा दे वेद मग्निशब्दसामानाधिकरण्यम्, अग्रनयनादियोगेन परमेश्वर ए वाऽग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तिसंभवा दिति सामा नाधिकरण्याविरोधं जैमिनि र्वाच ॥

इति जाठरस्य वैश्वानरस्य पारमेश्वरत्वस्मरणात् 'स एषोऽग्निं वैश्वानरो यत्पुरुष' इति श्रुतस्य निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यत्वस्य जाठरेऽयोगाच्च वैश्वानरः परमेश्वर एवेति सिद्धं मित्यर्थः ॥

वैश्वानरो जाठराग्नि रिति शङ्का पूर्वसूत्रेण परिहृता । सम्प्रत्यग्निदेवतादिकं न भवतीत्यभिप्रायेण विवृणोति यत इति — त्रैलोक्यशरीरक इति — अग्निदेवतायास्तृतीयमहाभूतस्य च जाठरवत्परिच्छिन्नत्वाभावात् अग्निदेवताया अधिष्ठातृत्वा तृतीयमहाभूतस्य त्रिवृत्कृतस्य त्रैलोक्यरूपेण परिणतत्वा दुभयो रपि त्रैलोक्यशरीरत्वसम्भवा द्वैश्वानरत्वमुपपद्यत इति शङ्काभिप्रायः ॥

देवताया महाभूतस्य वा आत्मब्रह्मपुरुषशब्दनिर्देशासम्भवात् त्रैलोक्यनियमनशक्ते रभावाच्च तौ वैश्वानरशब्दविवक्षितौ न भवत इति परिहाराभिप्रायः ॥

सूत्रान्तरमवतारयति इहेति ॥

पूर्वं मग्नैवैश्वानरशब्दयो रौत्सर्गिकं मयं मनादृत्य तच्छरीरतया परम्परया प्रवृत्तिनिमित्ताश्रये परमेश्वरे वृत्त्यङ्गीकारेण परमेश्वरपरत्वं मभिहितम् । इदानीं परमेश्वरस्य साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयतयाऽपि तयोः शब्दयोः परमेश्वरपरत्वं मुच्यते । यथा अग्रनयनादियोगे नेति —

अभिव्यक्ते रि त्याश्मरथ्यः ॥ १-२-३० ॥

‘ य स्त्वेत मेवं प्रादेशमात्र ’ मित्यपरिच्छिन्नस्य द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेश
संबन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्व मुपासकाभिव्यक्ते रि त्याश्मरथ्यमुनिः ॥

अनुस्मृतय इति वादरिः ॥ १-२-३१ ॥

अत्र मुत्कृष्टफलं नय त्यागधका निति नैरुक्तप्रमिद्ध मभिश्चब्दस्य निर्वचन ‘ मभिः कस्मा दय
नय ’ तीति । त देव महामार्गतेऽपि,

यस्मा चाऽयं नय त्यागं गति विप्रा न्मुपुजितः

तस्मा च नयना द्वाज न्वेदे ष्वभि रि तीर्यते ॥

इति । तभिर्वचन मध्यपेक्षयाऽपि परमेश्वरं समञ्जसतरम् ॥

वैश्वानरशब्दस्य ऋषे रपत्य मित्यपत्यार्थतद्वितान्तत याऽप्रौ निरुक्तस्य तस्य विश्वेषु नरे
प्वन्तर्यामितया स्थितं परमेश्वरं तत्र भव इति तद्वितान्ततया वृत्ति रूपयते । ‘ वैश्वानरः कस्मा
द्विश्वानर एव वैश्वानरः गक्षमो वायस इतिवत् । रक्ष एव हि राक्षसः । वय एव वायसः । इति
नैरुक्त मपि तभिर्वचनं सर्वजीवात्मभूतं परमेश्वर ए वापयत इति भाष्येऽभिश्चब्दस्य साक्षा
वृत्तिसम्भवोक्ति वैश्वानरशब्द स्याऽप्युपलक्षणं, न्यायतौल्यात् । ‘ य स्त्वेत मेवं प्रादेशमात्र
मभिविमान ’ मि त्यपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणा द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धिन्या मात्रया परिच्छि
न्नत्वं न सम्भव तीति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

उपासकाभिव्यक्तय इति — उपासकबुद्धचारोहार्य मित्यर्थः । प्रादेशमात्र मि त्येत
दनन्तर मभिविमान मिति कृत्वा मभिव्याप्तयो विगतमानत्ववचना त्प्रादेशविशेषपरिच्छिन्नत्व
मुपासकबुद्धचारोहार्य मि त्यवगम्यत इति भावः ॥

न न्वपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः उपासकबुद्धचारोहार्य द्युप्रभृतिप्रादेशपरिच्छिन्नत्वोक्ता वपि
द्युसूर्धत्वादिकल्पनं तस्य किमर्थ मि त्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

नहि परमेश्वरस्य बुद्धचारोहमात्र मपेक्षितं किं त्वहरह रजुवर्तनीया ध्यानरूपा स्मृतिः
ब्रह्मप्राप्त्यर्थं मपेक्षिता । तादृशस्मृतिसन्तानानुवृत्ति बुद्धचारोहे स्थिरीकृत एव सम्पद्यत इति तत्

दुप्रभृतिपृथिव्यन्तस्य मूर्धादिपादान्तावयवत्वकल्पनं मनुस्मृतये ब्रह्म
प्राप्त्यर्थं मिति वादरिः ॥

संपत्ते रिति जैमिनि स्तथा हि दर्शयति ॥ १-२-३२ ॥

‘ उर एव वेदि लोमानि बर्हि हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपन्न
मास्य माहवनीय ’ इत्युपासक स्योरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकल्पनं विद्याङ्ग
भूतायाः प्राणाहुते अग्निहोत्रत्वकल्पनार्थं मिति जैमिनिः । तथाहि दर्शयति
च श्रुतिः ‘ अथ य एवं विद्वा नग्निहोत्रं जुहो ’ तीति ॥

आमनन्ति चैन मस्मिन् ॥ १-२-३३ ॥

तैत्तिरीया एनं परमेश्वर मस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुतिवेलायां भोक्तृ
तया ‘ शिवो मा विशा प्रदाहा ’ येति , ‘ प्रभुः प्रीणाति विश्वभु ’ गिति

स्थैर्यार्थं द्युमूर्धत्वादिकल्पनं मिति सूत्राशय माह द्युमूर्धप्रभृतीति — न न्वेव मपि तदनन्तरं
‘ उर एव वेदि ’ रित्यादिना प्रकृताऽनुषांगिकर्माङ्गत्रेतामिकल्पनं मिति शङ्कानिराकरणार्थं
सूत्रम् ॥

विद्याङ्गभूताया इति — अहरहः क्रियमाणं परमेश्वरोपासनाङ्गभूताया इत्यर्थः । अग्नि
होत्रत्वकल्पनार्थं मिति — अग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थं मित्यर्थः । मत्पत्तिर्वाधकश्रुति मुदाहरति
अथ य इति — ‘ स य इदं मविद्वा नग्निहोत्रं जुहोति । ययाऽङ्गारा नपोह्य भस्मनि जुहुया
त्ताद क तस्यात् । अथ य एत देवं विद्वा नग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वे स्वात्मसु हुतं भवति । त य धेवीकतूल ममौ प्रोतं प्रदूये तैवं हाऽस्य सर्वे पाप्मानः प्रदू-
यन्त ’ इति ॥

ननु , प्राणाहुतेः प्राणवायुदैवत्य स्यादग्निहोत्रत्वकल्पनायां प्राणवायुं प्रत्येव वेद्यादिकल्पनं
कार्यम् । नहि वैश्वानरं प्रति त त्किमर्थं मिति शङ्कानिराकरणार्थं मिदं सूत्रम् ॥

तैत्तिरीयशाखायां पुरुषार्थं प्राणाग्निहोत्रं परमेश्वरदैवत्य मिति प्रा गङ्गुष्ठाधिकरणे निरू

चामनन्ति । सकलान्चार्यमतेन न्यायेन जाठराभिरूपेण परमेश्वर ए वाराध्यः
प्राणाभिहोत्रे णेति समीचीनम् ॥

इति वैश्वानराधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यनिरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

पितम् । तत्सामान्या दिव मपि तथेति सूत्राशयं विशदयति तैत्तिरीया इति — एतदुपयोगित
येन कर्मदेवतायिवारात्मक मपि तदधिकरण मिह शास्त्रे प्रवर्तितम् ॥

इति वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति श्रीनागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां

श्रीशिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्रीनीलकण्ठभगवत्पादीयम्

सूत्रभाष्यव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः

श्री शिवाय गुरवे नमः
श्री मेधादक्षिणामूर्तये नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यकृतौ शारीरकब्रह्ममीमांसा

सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः

अथ शुभ्वाद्यधिकरणम् २२

इह पादे स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वेदान्तवाक्यानां विचारः , प्रसङ्गादधिकारिनिरूपणं च क्रियते ॥

शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १-३-१ ॥

‘ यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं मोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
त मे वैकं विजानध आत्मानं मन्या वाचो विमुञ्चध । अमृतं स्यैष सेतु ’
रिति अस्य विषयः श्रूयते मुण्डकोपनिषदि ॥

अत्र शुभ्वाद्याधारतया श्रूयमाणः परमेश्वरोन्यो वेति संशयः ॥

अथ शुभ्वाद्यधिकरणम्

येषु विषयवाक्येषु श्रुतानां ब्रह्मलिङ्गानां पूर्वपक्षे न ब्रह्मलिङ्गत्वाक्षेपः , नाप्यन्यत्राऽन्यसमर्थनम् । किं तु विचारणीय एव धर्मि ऽन्यन्वयः । तद्विरुद्धाऽब्रह्मलिङ्गानां प्राबल्योपपादनेन तत्समर्पकशब्दानां यथाकथञ्चिद्ब्रह्मणि योजनामात्रं तानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रथमपादे विचारितानि ॥

येषु श्रुतानां तेषां तद्विरुद्धत्वाक्षेपः विचारणीय एव धर्मि ऽन्यन्वयश्च ता न्यनतिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि ब्रह्मापलापा न्यन्वयरहितपूर्वपक्षविषयत्वसाम्यात्तदनन्तरं द्वितीयपादे विचारितानि ॥

येषु श्रुतानां तेषां पूर्वपक्षे ब्रह्मलिङ्गत्वानाक्षेपेण ब्रह्मानपलापेन चाऽन्यान्यसमर्थनं तानि ब्रह्मापलापरहितपूर्वपक्षविषयत्वसाम्यादिदानीं विचार्यन्त इति पादार्थविशेषः सङ्गतिश्च ॥

विषयवाक्यमुदाहरति यस्मिन् द्यौ रिति — अस्मिन्वाक्ये बुध्पृथिव्याद्याधारत्वेन श्रूयमाणः परमेश्वरो वा वायु वेति संशयं दर्शयति अत्रेति — परमेश्वरपक्षस्य आत्मश्रुतिर्भूल

परमेश्वरा दन्यो वायु रेव द्युम्वाद्याधार इति गम्यते, 'वायुना वै गौतम सूत्रे णाऽयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भव' न्तीति श्रुतौ तस्य सर्वाधारत्वप्रसिद्धे रिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

परमेश्वर एव द्युम्वाद्यायतनं, 'त मे वैकं विजानथ आत्मान' मित्यात्मशब्दात् ॥

सूत्रात्मनो वायो र प्यात्मशब्दवाच्यत्वे को दोष इत्यत आह ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ १-३-२ ॥

‘यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तार मीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विबूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’, ‘यथा नद्यः स्यन्द

मिति विज्ञायते । पूर्वपक्षस्य ‘अमृतं स्यैष सेतु’ रित्यनेन परमेश्वरान्यन्वप्रतीति मूलमिति विशदम् । पूर्वपक्षं प्रदर्शयति एवं सतीति — अत्राय माशयः । ‘अमृतस्य सेतु’ रित्यनेन द्युम्वाद्याधारः परमेश्वरा दन्यः प्रतीयते । अमृतशब्दोऽनादिमुक्तस्य परमेश्वरस्य वाचक इति निर्णीतमन्तर्याम्यधिकरणे । सोऽत्र ‘यस्मि न्यौ’ गिति मन्त्रात्पूर्वं ‘त वेन तस्य ममृतं’ मिति ‘आनन्दरूपमजं यद्विधा’ तीनि परमेश्वरे प्रयुक्तश्च । तस्य सेतु रिव सेतुः परतीरस्य सेतु रिव प्रापयि तेति तस्याऽर्थः । एव परमेश्वरा दन्यत्वेन सिद्धोऽयं द्युम्वाद्याधारो वायु गिति युक्तम् । स किञ्चाऽर्चिरादिमार्गे पर्वविशेषतया परमेश्वरप्राप्तिहेतुः । नच देवान्तराणां मपि तत्प्राप्तिहेतुत्वमस्तीति शङ्क्यम् । ‘वायुना वै गौतम सूत्रे णाऽयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भव’ न्तीति श्रुत्यन्तरे वायो द्युम्वाद्याधारत्वप्रसिद्धे वायु रेवाऽयं मि त्यवगम्य मानत्वा दिति ॥

सिद्धान्तमाह परमेश्वर एवेति — आत्मशब्दा दिति — सूत्रे तु योगरूपिभ्यामात्मशब्दस्य परमेश्वरासाधारण्यद्योतनार्थं तत्र स्वशब्दा दिति स्वशब्दः प्रयुक्तः । स्वस्य परमेश्वरस्याऽसाधारणशब्दा दित्यर्थः ॥

ननु, आत्मशब्दस्य सूत्रात्मनि वायौ वृत्तिपरिग्रहे को दोष इति शङ्कानिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रं भवतारयति सूत्रात्मन इति ॥

प्राप्यतया व्यपदेशाच्चेति — एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यप्राप्योपास्यो रैक्यावगमे सत्यत्रत्या न्मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् । ‘त मेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः’, ‘शिव एको ध्येयः शिवङ्करः सर्वं मन्ये त्यरित्य’ भ्येति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धसर्वेतरज्ञेयान्तरपरित्यागपूर्वकज्ञेयत्वव्यपदेशात् । ‘नानु

मानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपा द्विमुक्तः परात्परं पुरुष मुपैति दिव्यम् ' इति पुण्यापुण्यप्राकृतनामरूपविनिर्मुक्तानां मुक्तानां प्राप्यतया व्यपदेशाच्चायं परमेश्वर एव । कथं मेतद्वायौ संभवति ? परमेश्वरात्मक एव वायुः सूत्रात्मा , पारमेश्वरी प्वष्टासु मूर्तिष्वेकत्वात् ॥

ततो न वायु रिति निर्णयः ॥

ध्याया ऋहू न्शब्दा न्वाचो विस्मापन हि त ' इति श्रुत्यन्तरप्रमिद्धवागन्तरविमोक्तपूर्वकज्ञेयत्वव्यपदेशाच्च अयं द्युभ्याद्याधारः परमेश्वर एवेति पर्यवस्यतीति हेतुत्रयमस्यैव सूत्रस्याऽर्थान्तरभूतं चकारेण समुच्चियते । द्युभ्याद्याधारत्वमपि वायो न सम्भवतीत्याह कथमिति — एतत् द्युभ्याद्याधारत्वम् ॥

ननु ' वायु वै गौतम तत्सूत्र ' मित्यादिश्रुत्यन्तरे वायौ प्रमिद्धं तदित्याशङ्क्याह परमेश्वरात्मक इति — तस्मात्पारमेश्वरमेव द्युभ्याद्याधारत्वं तच्छरीरभूतं वायौ व्यपदिष्टं तस्यां श्रुताविति भावः । अतएव केनोपनिषदि परमेश्वरप्रसादलब्धेन दैत्यविजयेन गर्विता नमरां स्तद्वर्षापनयने नाऽनुग्रहीतुं तेषां पुरतो यक्षरूपेणाविर्भूतेऽपरमेश्वरे ' क एष ' इति जिज्ञासया तत्सकाशं प्रेषितो वायुः ' क स्त्वम् ? तव किं बलम् ? ' इति पृष्टो ' महाबलोऽहं त्रैलोक्यमपि कम्पयितुं शक्नुया ' मि त्युक्त्वा तं ' नेदं चाल ' येति पुरस्तात् स्थितं तृणं स्वीयेन कृत्स्नं नापि बलेन चालयितुं न शशा के त्याम्नायते ' ब्रह्म हि देवेभ्यो विजिग्य ' इत्यादिना । तस्माद्वायुः द्युभ्यादीनामाधारो न भवतीत्युपसंहरति तत इति ॥

ननु , माभूदयं वायुः । प्रधानं स्यादेव । ' त मे वैकं जानय आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चय ' इति श्रुतावात्मशब्दो देहपरः । तस्मात् द्युभ्याद्यायतनं प्रधानमेकमेव । द्युभ्याकं देहं जानीध्वं स्थूलशरीररूपदेहान्तरविषया देहत्वविषया वाचो विमुञ्चयेति । अस्यायं भावः । देहविविक्तात्मज्ञानार्थमुमुक्षुभिर्देहो ज्ञातव्यः । देहस्तु न स्थूलो विवक्षितः । आगमापायिनस्तस्माद्विवेकस्य सुष्ठुभवात् । किंतु सूक्ष्मो विवक्षितः । यत्सम्बन्धादयमनादिः संसारः प्रवर्तते इति युक्तम् ॥

अथ जीवो वा स्यात् । मनःप्राणसम्बन्धश्रवणात् । तथाहि, ' ए पोणु रात्मा मनसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चवा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वं मोतं प्रजानां यस्मिन् निवशुद्धे विभवत्येष आ ' त्मेति श्रूयते । अतएव जीवः प्राणभू ' इति व्यपह्रियते । तस्माज्जीवे

नानुमान मतच्छब्दात् ॥

प्राणभृ च ॥ १-३-३ ॥

अनुमानगम्यं प्रधानमेव द्रुम्वाद्यायतनं तस्य सर्वोपादानत्वा दिति न ब्राह्म्यम् । अतच्छब्दा दात्मशब्दात् । न प्राणभृ जीवश्च , अनुपपत्ते रिति ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ १-३-४ ॥

अत्र जीवात् भेदो व्यपदिश्यते , ' समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनी शया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्य त्यस्य मीशस्य महिमानमिति वीतशोकः ' इति ॥

अतः स्वतः परमेश्वर एव द्रुम्वाद्याधारः ॥

द्रुम्वाद्याद्यायतनत्वव्यपदेशोऽपि बुज्यते । दिवादीनां तददृष्टायत्तत्वात् । इति शङ्काद्वयनिरा करणार्थं सूत्रम् ॥

आनुमानं साङ्ख्याननुमानकल्पितं प्रधानमत्र न ब्राह्म्यम् । अतच्छब्दात्तत्प्रतिपादक शब्दाभावा दित्यर्थः । आत्मशब्दो न स्वरूपेण प्रधानमाख्याति । नापि शरीरत्वेन प्रमाणाभावात् एवं ' तमेवैकं विज्ञानं चात्मानं ' मिति श्रुतिः प्रधानविषया न भवतीत्यर्थः । ' तमेवैक ' मित्यादिश्रुतिः परमेश्वरविषयैव , तदुपासनं स्यात्यन्तर्हितैकार्थसाध्यतया विषयान्तरस्य त्या ज्यत्वात् । तदुपासनं तदितरदेवतात्यागं न्यायवर्षाशस्त्रायां विहितत्वात् । तस्मादियं श्रुतिः प्रधानपरा न भवतीत्यर्थः ॥

जीवपक्षं दूषयति न प्राणभृ दिति — अनुपपत्ते रिति — अणुमात्रे जीवे द्रुम्वाद्या धारत्वं स्येतरपरित्यागे नोपासना दमृतत्वप्राप्ते. द्रुम्वाद्याधारत्वोपयोगिव्याप्त्यर्थकात्मशब्दस्य च तत्रानुपपन्नत्वा दित्यर्थः ॥

जीवपक्षनिराकरणे हेत्वन्तरमाह ॥

समानं वृक्ष इति — अस्य मन्त्रस्यायं मर्थः । समान एकस्मिन् वृक्षे वृक्षवत् छेदन योग्ये शरीरं निमग्नः पांसुपुञ्जनिमग्नो जलकण इव तदविवेकमापन्नोऽत एव तद्गतदोषा नात्मी यत्वे नाभिमन्यमानः पुरुषो जीवः अनीशया अनैश्वर्येण तद्दोषनिराकरणाशक्त्या शोचति यदा

प्रकरणात् ॥ १-३-५ ॥

‘अथ परा यया त दक्षर मधिगम्यत’ इति परम्य ख त्रिदं प्रकरणम् ॥

अतः परमेश्वरः ॥

जुष्टं भक्त्या प्रीणितं स्वस्मा दन्यं परमेश्वरं पश्यति तदा वीतशोकः स तस्य परमेश्वरस्य महिमानं सत्यसङ्कल्पत्वाद्यैश्वर्यरूपं इति एति । इण् गता विति धातो लटि गुणाभाव इच्छान्दमः ॥

ननु अत्र यया जीवा ज्ञेदेन परमेश्वरो निर्दिष्टः स्यात् ततो भिन्नतया जीवोऽपि निर्दिष्टः । एव मुभयो निर्दिष्टत्वाऽविशेषा जीवोऽपि दिवाद्याधारो भवितु मर्हतीत्याशङ्क्याह स्वतः परमेश्वर इति ॥

अत्राऽयं भावः । समाने वृक्ष इति मन्त्रे ईशशब्देन प्रकरणोपपदादिसङ्कोचकरहितेन स्वतः सिद्धनिरतिशयैश्वर्यशाली परमेश्वरो निर्दिष्टः । जीवस्तु तत्प्रसादाधेयसत्यसङ्कल्पत्वादितद्वैश्वर्यशाली । एवंरूपा ज्ञेदव्यपदेशात् परमेश्वर एव द्युभ्वाद्याधार इति युक्तम् । अनादिसिद्धपरमैश्वर्यं स्यैवाऽनादिसिद्धद्युभ्वाद्याधारत्वोपाधिकत्वा दिति ॥

न नूदाहृतमन्त्रोक्तहेतुभिः जीवस्य द्युभ्वाधारत्वासिद्धा वपि उपरितनमन्त्रास्मात्तहेतुभिः स एव दिवाद्याधार इति सिध्यति । तथा हि उपरितनमन्त्रे ‘अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तः श्वरते बहुधा जायमानः’ इति नाडीसम्बन्धनाड्यन्तः सञ्चारजायमानत्वानि श्रूयन्ते । तानि तु जीवलिङ्गा न्येव । नाडीसम्बन्धस्य तदन्तःसञ्चारस्य च ‘आसु तदा नाडीषु सूतो भवति । ताभिः प्रत्यक्सूत्रं पुरीतति शेते’ इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धतरत्वा ज्ञायमानत्वं जीवाऽसाधारणमिति स्पष्टम् । एवं च बहूनां साधकानां मन्यधानयनस्याऽयुक्तत्वादि त्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

प्रकरणमिदं मुण्डकोपनिषदि ‘कस्मिन्नु भगवो विज्ञातः’ इत्यारभ्यासमाप्तिं बहुतरश्रुतिलिङ्गादिभिः भूतयोने रक्षरस्य परमेश्वरस्येति अदृश्यत्वाधिकरणे प्रतिपादितम् । एवं प्राकरणिकबहुश्रुतिलिङ्गाबाधितमुत्तरमन्त्रगतं जीवलिङ्गद्वयमन्यधानेयमेव । तथाहि, नाडीसम्बन्धस्य हृदयद्वारा जीवस्याऽपि सिद्धतया हृदये भावलिङ्गरूपेणोपास्ये परमेश्वरे उपपन्नत्वा ज्ञायमानत्वस्यापि ‘अजायमानो बहुधा विजायत’ इति श्रुत्यन्तरसिद्धैच्छिकविग्रहपरिग्रहरूपबहुविधाविर्भावयुक्ते तस्मिन् नविप्रतिपन्नत्वाच्च प्रकरणानुसार्येवाऽस्य मन्त्रस्याऽर्थो ग्राह्य इत्याशयेन व्याचष्टे अथ परा ययेति ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ १-३-६ ॥

‘ द्वा सुवर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयो रन्यः पिप्पलं स्वा द्वा त्यनश्न ज्ञन्यो अभिचाकशीति ’ इति जीवस्य कर्मफलादन मुक्त्वा अनश्नत एव दीप्यमान स्याऽभिधाना च ॥

ननु ब्रह्मप्रकरणात् ध्रुव्वाद्याधारः परमेश्वर एव, न जीव इत्युक्तम् । ब्रह्मण एव जीव रूपत्वान् । मुण्डकस्यापि ‘ कस्मिंश्च भगवां विज्ञात ’ इत्युपक्रमेण ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव ’ तीत्युपसंहारेण च जीवब्रह्मभेदे तात्पर्यावसायान् । ‘ समाने वृक्ष ’ इति मन्त्रे तयो भेदव्यपदेश स्त्वभिद्धः । अन्यत्रियस्य महि मनोऽन्येन कथं मपि प्राप्तुं मशक्यतया अस्य महिमान मि त्यस्याऽज्ञाननिरोहितब्रह्मभावाविर्भावपरत्व एव साङ्गत्यात् । तत्र ‘ जुष्टं यदा पश्य त्यन्य मीश ’ मि त्यन्यं पूर्वार्थे देहात्मभ्रमेण शोकवत्त योक्तं स्वात्मानं यदा देहा दन्य मीशं ब्रह्मभिन्नं च पश्य त्येवमर्थपरत्वोपपत्ते रि त्याशङ्कानिराकरणार्थं मुत्तरसूत्रम् ॥

भेदव्यपदेशा दिति व्यवहित मि हातुवर्तेत । ततो अयं सूत्रार्थः । द्वासुपर्णेतिमन्त्रं तयो रन्य इति अनश्न ज्ञन्य इति च जीवब्रह्मणो रेव परस्परभेदो व्यपदिश्यते । स चात्यनश्न ज्ञभिचाकशी तीति भक्तत्वानुशान्नित्यनिरूपपरस्परविरुद्धवर्माभ्यां मुपपादनपूर्वकं मेव व्यपदिश्यते । एव मुपपत्ति रूपतात्पर्यं हि त्रैलोक्ये हि तमेदव्यपदेशा तमेमारि णोर्यान्तरमून एव परमेश्वरः प्रकरणप्रतिपाद्य इति तन्प्रकरणा त्परमेश्वर एव ध्रुव्वाद्याधार इति युक्त मि त्येवं सूत्रार्थं मभिप्रेत्य व्याचष्टे द्वा सुप र्णेत्यादिना ॥

सर्वविक्षानप्रतिज्ञानं विशिष्टशिवाद्वैतरूपं सविशेषाद्वैत ए योपपन्नम् । ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव ’ ती त्येन ब्रह्मसदृशो भव ती त्येतदर्थकं भिनि भाष्य एव तत्र त त्रोपपादितम् । ‘ अस्य महिमान मि ’ ती त्येत दपि सोपपत्तिकभेदव्यपदेशानुसारेण सदृशपहिमावाप्तिपरं द्रष्टव्यम् । ‘ यदा पश्य. पश्यत ’ इ त्यनन्तरमन्त्रं तत्परममाम्यापत्तेः कथ्यमानत्वा त्अनुसारेण ‘ ए योणु रात्मा ’ इ त्युत्तरमन्त्रं ‘ तस्मिं न्विशुद्धे विभव त्येष आ ’ त्येतस्य विभुः दाचाररूपतत्तास्या पत्ते र्विवक्षितत्वा च । अधिकरणार्थं मुपसंहरति इति निर्णय इति ॥

यद्यपि द्वासुपर्णेतिमन्त्रः पैङ्गिरहस्यब्राह्मणानुसारेण अन्तःकरणजीवपरतया परै र्व्याख्यातः, न्यायपरक्षामणौ श्रीमदप्पयनीसितेन्द्रै स्तथैव प्रसाधित स्तथापि ‘ स्थित्यदनाभ्यां ’ मिति सूत्रकारे णैव निराकृत इ त्येत त्सर्विस्तरं ब्रह्मपथे केवलद्वैतप्रतिषेधे अस्याभिः प्रतिपादित इति नेह पुनः ॥

तस्मा दर्थान्तरभूतः परमेश्वर एव द्युभ्वाद्यायतन मिति निर्णयः ॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

अथ भूमाधिकरणम् २३

मुक्तप्राप्यत येह प्रतिपादितस्य परमेश्वरस्य प्राप्तिप्रयोजनं निरतिशयमुखं दर्शयति ॥

भूमा संप्रसादा दध्युपपेशात् ॥ १-३-७ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः । छान्दोग्ये भूमैव सुख मि त्युक्त्वा, भूमनः स्वरूप माह 'यत्र नान्य त्पश्यति नान्य च्छृणोति नान्य द्विजानाति स भूमा' इति ॥

अत्र यद्यपि पूर्वं ब्रह्मपरतया निर्णीते मुण्डके स्पष्टा न्येव ब्रह्मलिङ्गानि तथापि द्युभ्वाद्या धारो वायुः प्रधानं जीवो वा तेन तद्ज्ञानेन वा प्राप्ये ब्रह्म ण्यमृतशब्दोदिते प्राकरणिकसर्वधर्मा न्वय इति पूर्वपक्षकरणा दस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम्

अथ भूमाधिकरणम्

सङ्गतिं दर्शय नुत्तराधिकरण मवतारयति मुक्तेति — द्युभ्वाद्याधारस्य परमेश्वरत्वे मुक्तोप सृप्यत्वं हेतुत्वे नोपन्यस्तम् । त दयुक्तम् । सकलविषयभोगविरक्ताना मेव मुक्ता वधिकारा भ्युपगमेन विषयभोगलिप्सया प्रजानां राजोपसर्पण स्येव मुक्तानां परमेश्वरोपसर्पण स्याऽसम्भवा दि त्याशङ्क्य स्वत स्तस्य निरतिशयानन्दरूपत्वे नैव मुक्तप्राप्यत्वं युज्यत इ त्युपपादयितु मुक्त राधिकरण मारभ्यत इ त्यर्थः । अने नाऽक्षेपिकी पूर्वाधिकरणेन संङ्गति दर्शिता ॥

छान्दोग्योपनिषदि 'यत्र नान्य त्पश्यति नान्य च्छृणोति नान्य द्विजानाति स भू' मेति श्रुतं भूमलक्षणं विषयत्वे नोदाहृत्य तस्य मुक्तोपसृप्यत्वं निर्वहणोपयोगित्वेन निरतिशया नन्दस्य तत्स्वरूप मिति भूमशब्दो धर्मिपर इति च बोधयितु माह भूमैव सुख मित्यादि — भूमशब्दस्तु 'पृञ्वादिभ्य' इ तीमनिचि बहो लोपो 'भूच बहो' रिति निष्पन्नो बहुत्ववाची ।

तत्र संदेहः । भूमशब्दनिर्दिष्टः परमेश्वर रतदन्यो वा ? इति ॥

परमेश्वरादन्यः प्राण एव भूमा, पूर्वेषु नामादिषु तत्त्वेषु, 'अस्ति भगवो नाम्नो भूय' इत्यादिना नारदप्रश्ने सनत्कुमारो 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इत्यादिना वागादीनि निर्दिश्य, प्राणस्योपरि प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां विनैव यतो भूमान् भवतारयति न परमेश्वरस्तत्र प्रसक्तः । अतो भूमा प्राण इति प्राप्ते द्रुमः ॥

परमेश्वर एव भूमशब्दनिर्दिष्टः संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादो जीव उच्यते 'अथ य एष संप्रसाद' इति श्रुतेः । स चात्र प्राणशब्देन निर्दिश्यते । तस्मादूर्ध्वमात्मान्तरत्वेन भूमोपदिश्यते 'एष तु वा अति वदति यः सत्येनातिवदति' इत्यादिना ॥

बहुत्वं चात्र वैपुल्यं न सङ्ख्याविशेषः । बहुशब्दस्य 'बहुवचनं' इति वैपुल्येऽपि प्रयोगदर्शनात् । वैपुल्यं चात्र गुणोत्कर्षरूपं न परिमाणविशेषरूपम् । पूर्वत्र वाङ्मनस्सङ्कल्पादि घृत्तरोत्तरगुणोत्कर्षाभिप्रायेणैव भूमशब्दप्रयोगदर्शनात् । सुखशब्दमामानाधिकरण्याच्च । उत्कर्षापकर्षरूपस्यैव सुखतारतम्यस्य प्रसिद्धत्वाच्च भूमशब्दश्चायं न केवलवैपुल्यपरः किन्तु वैपुल्यश्रयवर्धनपरः । 'भूमैव सुखं यो वै भूमा तदमृत' इति धर्मिपरशब्दे सामानाधिकरण्यात् ॥

एवं च भूमशब्दार्थो निरतिशयानन्द इति सिद्धम् । स जीवः परो वेति मंशयं दर्शयति तत्रेति — पूर्वपक्षं दर्शयति परमेश्वरादन्यः प्राण एवेति — तत्र नामादिषु तत्त्वेषु वागादीनि निर्दिश्य प्राणस्योपरि प्रश्नोत्तराभ्यां विनैव भूमोऽवतारणात् भूमा प्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहः ॥

सिद्धान्तमाह परमेश्वर एवेति — मौञ्जं सम्प्रसादशब्दं व्याकुर्वन् पूर्वपक्षे प्राणशब्दो जीवपर इति स्पष्टीकरोति सम्प्रसाद इति — सम्प्रसीदत्यस्या भवस्थायी जीव इति सम्प्रसादः सुषुप्तिः । तद्वत्त्वाद्वा, मुक्तौ विशुद्धिमात्रत्वाद्वा सम्प्रसादो जीवः । 'य एष सम्प्रसाद' इति श्रुतिप्रयोगसिद्धः । ऊर्ध्वं मि त्यनेन सूत्रगतोऽपिशब्दोऽधिकपरतया व्याख्यातः । जीवादधिकत्वेन भूमा केन वाक्येनोपदिश्यत इत्याशङ्क्याह एष इति — प्राणशब्दनिर्दिष्टा जीवादूर्ध्वं 'मेघ तु' इत्यादिना आत्मान्तरत्वेन भूमन् उपदेशादाधिक्यप्रतिपादनात् । अथात

अत्र हि पूर्वं 'स वा एष एवं पश्य ज्ञेवं मन्वान एवं विजान न्नति वादी भव' तीति प्राणवादिनोऽतिवादित्वं मुक्त्वा, तदनन्तरं 'एष तु' वेति तुशब्देन पूर्वस्मात्प्राणातिवादिनः सत्यादिवादिन आधिक्यप्रदर्शनात् पूर्वातिवादिनिमित्तात्प्राणादेतदतिवादिनिमित्तस्य सत्यशब्दाभिधेयस्याधिक्यमवसीयते । स एवाग्रे भूमगुणविशिष्टः प्रतिपाद्यते । 'अथाऽत आत्मादेश इत्यात्मत्वे नाऽप्यग्रे वर्ण्यते ॥

अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टा जीवा दधिक आत्मा भूमा परमेश्वर एव ॥

धर्मोपपत्ते श्व ॥ १-३-८ ॥

'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित' इति, 'खे महिम्नि, इति, 'आत्मैवेदं सर्वमात्मनः प्राण आत्मन आकाश' इत्यादिना स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वादयो धर्मा उपदिश्यन्ते । तेषां परमेश्वर एवोपपत्तिर्न प्राणशब्दोदिते जीवे । ततः परमेश्वर एव भूमा नापर इति सिद्धम् ॥

ननु पूर्वत्राधिकरणे 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति मुक्तात्मानां ब्रह्मसादृश्यमभिहितम् । ततो ब्रह्मणः सायुज्यमुपगता मुक्तात्मानस्तत्पृथग्भूतावर्तन्त इति सिद्धम् ॥

यत्र 'नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति भूमशब्दवाच्ये ब्रह्मणि दृष्टे तन्निष्ठमेदप्रपञ्चदर्शनादिनिषेधः क्रियते ।

आत्मादेश' इत्यात्मत्वेनाऽप्यग्रे तस्य वर्ण्यमानत्वाच्च प्राणशब्दनिर्दिष्टा जीवा दधिक आत्मा भूमा परमेश्वर एवेति सिद्धान्तसंग्रहः ॥

'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वे महि' म्नीत्यादि नोपदिश्यमानानां स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वादीनां धर्माणां परमेश्वरे एवोपपत्तेः प्राणशब्दनिर्दिष्टे जीवे अनुपपत्तेश्च भूमशब्दनिर्दिष्टः परमेश्वर एवेत्यर्थः ॥

कथं मिह साङ्गस्य मितिचेत् भूम्नि प्रत्यक्षे नान्यं तपश्य तीत्यादे रय मभिप्रायः । निरतिशयसुखस्वभावे यस्मिन् साक्षात्कृते सुखान्तराभिलाषेण रूपादिविषयदर्शनादौ न प्रवर्तते यन्मग्नः पुरुषः स भूमा ब्र ह्येति । ब्रह्मा नन्दलवपरमाणवो हि विषयसुखविशेषाः । तथा हि श्रुतिः ‘ एत रयै वानन्द स्यान्न्यानि भूतानि मात्रा मुपजोव ’ न्तीति । तस्मा दिह न ब्रह्मणि द्वैतनि पेधप्रसक्तिः । प्रपञ्चे स त्येव कथं मुक्तात्मना मपुरुषार्थस्य तस्य दर्शनं परि ह्रियत इति न विचार्यम् ॥

नहि मुक्तात्मनां प्रकृतप्रपञ्चो दर्शनविषयः । किंतु निरतिशयानन्दस्वरूपं ब्र ह्येव प्रपञ्चाकारेण दर्शनगोचरो भवति । तथाहि श्रुतिः ‘ एत ततो भवति आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्म प्राणाराम ’ मिति ‘ आप्नोति स्वाराज्यम् आप्नोति मनसस्पति ’ मित्यादिना मुक्तात्मा प्रस्तुतः । तस्य वाक्पति रित्या

इति न विचार्य मिति — अत्राऽयं भावः । भूमशब्दोऽयं ब्रह्मशब्दसमानार्थकत्वा त्त्वं देव त्रिविधपरिच्छेदान्तर्भूतवस्तुपरिच्छेदग्राहित्यसिद्धये स्थूलसूक्ष्मसकलचेतनाचेतनप्रपञ्चविशिष्टस्य परमेश्वरस्य वाचकः , वृक्षशब्द इव पत्रपुष्पादिविशिष्टस्य स्थावरस्य । तथा च यथा वृक्षं पश्यतः पत्रपुष्पाद्याकारेणापि वृक्ष एव दर्शनगोचरो भवति । तत एव वृक्षं पश्यन्नामूलमाशित्तरं सर्वा वयवमहित वृक्ष इत्येव पश्यति , एवं ब्र ह्मातुमवतः प्रपञ्चाकारेणापि ब्रह्मैवानुभवगोचरो भवति । अतो मुच्यत एव ‘ यत्र नान्यं तपश्य ’ तीत्यादि । भूदयनुभूयमानं तदनन्तर्गतस्य कस्याऽपि दर्शनाभावान् । उक्तये तैत्तिरीयश्रुतिप्रमाणं यति तथा हीनि — एत त्परिदृश्यमानं प्राकृतप्रपञ्चजातं ततो मुक्त्यवस्थाप्राप्त्यनन्तरं आकाशशरीरत्वादिविशिष्टं ब्रह्मैव भवति । मुक्तं प्र त्युक्तरूपब्रह्मात्मना प्रकाशन इत्यर्थः ॥

उदाहृतश्रुतेर्मुक्तविषयत्वं दर्शयितुं पूर्ववाक्या न्युदाहरति आप्नोतीति — व्याहृति दिव्यानां ब्रह्मोपासक मधिकृत्येत्येदं मुच्यतं —

स्वः स्वर्गसुखरूपे पदे राजत इति स्वाराट् । तस्य भावं स्वाराज्यमाप्नोति सुवैकरसं परब्रह्मणः शिवस्य पदमाप्नोतीति यावत् । मनमन्पतिं ज्ञानशक्त्यधिष्ठानभूतं शिवं चाप्नोति । अयं प्रस्तुतो मुक्तात्मा तदा किंनिशिष्टो भवतीत्याकांक्षाया मुच्यतं वाक्पति रित्यादि — विज्ञानं मनः । एवं प्रस्तुतं मुक्तात्मानं प्र ‘ त्येत ततो भव ’ तीत्येतत्ततो भवतीत्यादिकमुच्यत इति युक्तम् ॥

दिना स्वाधीनाप्राकृतविशुद्धवाग्निन्द्रियादिसम्बन्ध उक्तः । तस्य पुन स्तादृ
शावस्थाप्राप्त्यनन्तरं एतत् दृश्यमानं प्राकृतप्रपञ्चजाल माकाशशरीरं चिद
म्बरप्रकाशशरीरं ब्र ह्येव भवतीति तात्पर्यरहस्यार्थः ॥

ततो मुक्तानां ब्रह्मणा सादृश्यं तत्समरसीभूतप्रपञ्चदर्शनमिति सर्वं
समीचीनम् ॥

इति भूमाधिकरणम्

अथ अक्षराधिकरणम् २४

अक्षर मम्बरान्तधृतेः ॥ १-३-९ ॥

बृहदारण्यके श्रूयतेस्य विषयः । ‘ एत द्वे त दक्षरं गार्गि ब्राह्मणा
अभिवदन्ति अस्थूलमन प्वहृस्व मदीर्घं मलोहितं मस्त्रेह मच्छाय मित्यादि ॥
अत्राक्षरशब्दवाच्यं स्त्रेधा संदिह्यते प्रणवो जीवः परमेश्वरो वेति ॥

इहापि भूमविद्यायां मुक्तः सर्वप्रपञ्चं पश्यन्नपि तत्र किञ्चिदपि दुःस्वरूपतां न पश्यति ।
किंतु निरस्तसमस्तदुःस्वसंसर्गब्रह्मरूपतामेव पश्यतीत्युक्तम् । ‘ न पश्यो मृत्युं पश्यति न
रोगं नोत दुःखतां सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वं माप्नोति सर्वं श ’ इति । तस्माद्यत्र नाऽन्य
त्पश्यतीत्यादेर्विरोधाभावा नमुक्तानां ब्रह्मसादृश्यं तदप्यस्यभूतप्रपञ्चदर्शित्वं चोपपद्यत इत्युप
संहरति तत इति ॥

इति भूमाधिकरणम्

अथ अक्षराधिकरणम्

अक्षरब्राह्मणगतं विषयवाक्यमुदाहरति बृहदारण्यक इति — बहुधाऽभ्यस्त स्याऽक्षर
शब्दस्य रूढ्या वर्णवाचकत्वा जीवपरत्वा च वर्णो वा जीवो वाऽक्षरशब्दवाच्य इत्यत्रागम्यते ।
अम्बरान्तधृत्यादेः पारमेश्वरासाधारणत्वात्तदर्थः परमेश्वर इति विज्ञायत इति संशयमाह अत्रेति ॥

प्रणवजीवयो रन्यतर ए वाक्षरशब्दवाच्यः । कुतः ? अक्षरशब्दस्य वर्ण पर्यायत्वात् प्रणववाचकत्वं मुचितम् । ‘ पुरुषोऽक्षरं मुच्यते ’ इति पुरुषस्याऽपि तदभिधेयत्वं मुक्तम् । अतः स्ता वे वाक्षरशब्दवाच्या इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अक्षरशब्दरूढि मवलम्ब्य पूर्वपक्ष माह अक्षरशब्दः स्येति — अतः स्ता वेवेति — प्रणवो जीवो वा अक्षरं नतु परमेश्वर इत्यर्थः ॥

सिद्धान्तं प्रतिजानीतं अक्षरशब्दवाच्यं परब्रह्मेति — अत्रेयं माख्यायिका ॥

जनकस्य यज्ञं कुत्साञ्चालदेशागतेषु ब्राह्मणे ज्वमिसमेतेषु ‘ कस्मिन् वेतपां ब्रह्मिष्ठ ’ इति जिज्ञासुना जनकेन शृङ्गिद्वयावद्वफलपरिमितसुवर्णालङ्काराः सहस्रं गाः समानीय ‘ ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजता ’ मित्युक्ते तेषु ब्राह्मणे ज्ववृष्टतया स्तितेषु याज्ञवल्क्यः स्वशिष्यं मुवाच । ‘ एताः सोम्य उदजं सामश्रव ’ इति । ततः स्तेषु ब्राह्मणेषु क्रुद्धेषु तं माध्वलः पप्रच्छ । ‘ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठो ’ सीति । ‘ नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म ’ इति याज्ञवल्क्यः स्योक्तिभङ्गात् तस्य ब्रह्मिष्ठत्वाभिमानं मधिकं सन्तं मवधार्य तद्विनिगीपया आश्वलादिषु केषुचि तं पृष्टवत्सु तेन च सदुत्तरोक्त्या जितेषु, ‘ अपहैनं गार्गी वाचकनवी पप्र ’ च्छेत्यादि गार्गिब्राह्मणं प्रवृत्तम् । तत्र गार्ग्या ‘ यं दिदं सर्वं म प्प्रोतं च प्रोतं ’ चेत्यादिना तत्तदुत्तरानन्तरं पुनः पुनः पृष्टस्य याज्ञवल्क्यस्य क्रमेण ‘ ब्रह्मलोकेषु गा ’ गीत्युत्तरं मति ‘ कस्मिन् नु खलु ब्रह्मलोका ओता भव प्रोता ’ श्चेति पुनः पृष्टेन याज्ञवल्क्येन ‘ गार्गी ! माऽतिप्राक्षी मां ते मूर्धा व्यपसन् । अनतिप्रश्न्यां वै देवता मतिपृच्छसि मातिप्राक्षी ’ इति सक्रोधं मुक्तं गार्गी उपरराम । ततः उदात्तके प्रसिद्धं ब्रह्मविदि सूत्रं मन्तव्यमिति च पृष्टवति याज्ञवल्क्येन जिते पुन गार्गी सरेपां ब्राह्मणानां पराजयो जायत इति शङ्कया याज्ञवल्क्यस्य क्रोधं ब्राह्मणानां मनुज्यै वाऽकिञ्चित्करता मापाद्य प्राक् ‘ माऽतिप्राक्षी ’ इति निवारितं प्रश्नं पुनः करिष्यामीत्याशयवती ‘ ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताऽहं मिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चे न्मे तक्ष्यति नवै जातु शुष्माक मिमं कश्चिद्भ्रष्टो जे ’ तेति तेषां मनुजां याचित्वा पृच्छगां ‘ गीति तं रनुज्ञाता ‘ अहं नै त्वा याज्ञवल्क्य ! यथा काश्यो वा वैदेहो वो मपुत्र उच्यतु रधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ शरौ सपन्नाति व्याधिनौ हस्ते कृ त्वो पोत्तिष्ठ देव मे वाऽहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यां मुपोदस्तातौ मेव ’ हीति द्वितीयप्रश्ननिवारणपरिजिहीर्षया प्रश्नद्वयानुज्ञां पृष्ट्वा पृच्छेति तदनुज्ञाता ‘ य दूर्ध्वं याज्ञवल्क्य ! दिवः ’ इत्यादिना सर्वदेशकालानुवृत्तसकलप्रपञ्चाचारं पृष्ट्वा आकाशे यं द्रोतं च प्रोतं चे त्युत्तरिते ‘ नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य योम एतं व्यवोच ’ इति तं प्रशस्य इतः परं द्वितीयप्रश्नं स्योत्तरं मशक्यं मि स्याशयेन ‘ अपरस्मै वारय ’ त्वे त्युक्त्वा पृच्छेति तं नोक्ते प्रथमप्रश्नोत्तरं स्वीकरणार्थं पुन रपि ‘ यद्

अत्राक्षरशब्दवाच्यं परं ब्रह्मैव कुतः ? अम्बरान्तधृतेः । ‘यद्दूर्ध्वं गार्गी दिवो यद्दूर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यन् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं’ चेति सर्वविकारा धारतया निर्दिष्ट आकाशः । ‘कस्मिन्नोतश्च प्रोतः’ श्रेति गार्ग्या पृष्टे , ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी ! ब्राह्मणा अभिवदन्ति’ इत्यादिना , एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्गी ! आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तेन याज्ञवल्क्यवचनेन निर्दिष्टस्याऽक्षरस्याम्बरान्तप्रपञ्चधृतिरवगम्यते । कथमेतदन्यत्र परमेश्वरात्संभवति ॥

ततः परमेश्वर एवाऽक्षरपदाभिधेयः ॥

सा च प्रशासनात् ॥१-३-१० ॥

ध्वं याज्ञवल्क्य ! दिवः’ इत्यादिना प्राक्पृष्टमेव पृष्ट्वा याज्ञवल्क्येन ‘यद्दूर्ध्वं गार्गी’ इत्यादिना सर्वमनूद्य ‘आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति प्राचीनोत्तर एवाऽवधारणेन दृढीकृते तदनन्तरं’ कृतस्य ‘कस्मिन्नु खल्वकाश ओतश्च प्रोतः’ श्रेति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरतया ‘एतद्वै तदक्षरमिदं त्वारभ्य’ एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्या आकाश ओतश्च प्रोतः’ श्रेत्यन्तं कृत्वा मक्षरब्राह्मणं प्रवृत्तमिति ॥

अत्र अक्षरे आकाशमात्रधृतिः श्रूयते । न त्वाकाशान्तसकलधृतिरिति सूत्रोक्तहेतो रमिद्धिशङ्कां परिहर्तुं पूर्ववाक्यप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रं हेतुं व्याचष्टे यद्दूर्ध्वं गार्गीत्यादिना — अक्षरे आकाशमात्रधृतिर्नोच्यते । किंतु प्रागुपकान्तस्य भूगोलकावे राकाशान्तस्य सर्वस्य धृतिरुच्यते । कथमेतदिति । आकाशान्तसकलधृतिस्तु आकाशान्तगतसकलकार्याधारत्वोक्तिपूर्वकत्वसामर्थ्यात्तिष्ठध्यन्ती परमेश्वरादन्यत्र योजयितुं न शक्यत इत्यर्थः । तस्मात्प्रणवो जीवो वा अक्षरशब्दवाच्यो न भवति किंतु परमेश्वर एवेत्यर्थः ॥

ननु अक्षरं जीव इत्यपि वक्तुं युक्तम् । ‘यथा वा अरा नामौ समर्पिता एव मस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं’ मिति भूमविद्यागतवचनबला जीवस्याऽपि देशकालत्रयसर्वाधारत्वोपपत्तेरित्याशङ्कावारणार्थं सूत्रम् ॥

सा च धृतिरिति — न न्वम्बरान्तधृतिः प्रशासनाधीना न श्रूयते । किंतु सूर्यादिकतिपयधृतिरेवेति चेन्न । तच्छ्रवणात्तैव स्थालीपुलाकन्यायेन सकलजगद्धृतेरपि तदधीनत्वोच्यते ।

साच धृतिः 'एत रयै वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिना प्रकृष्टाऽऽज्ञाधी नाऽवगम्यते, । त जगच्छासनं च जीवस्य न संभवति । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु' इति जगच्छासने परमेश्वरस्य द्वितीयाऽभावश्रवणात् ॥

अतःपरमेश्वर ए वाऽक्षरनामधेयः ॥

अन्यभावव्यावृत्ते श्र ॥ १-३-११ ॥

अन्यभावोऽर्थान्तरत्वम् । 'त द्वा एत दक्षरं गार्गि ! अदृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं अमृतं मन्तुं अविज्ञातं विज्ञातुं' इति वाक्यशेषः परमेश्वरा

यथालोके स्यान्त्यां तुल्यपाकानां पुलाकानां मेकस्या ब्रदिष्ठाऽन्येषां मपि सिद्धता ज्ञाप्यते, एतं मिहाऽपि सूर्यादिभूतं रक्षरप्रशासनाधीनत्वोक्त्या सर्वेषां तदन्येषां मपि भूते स्तदधीनत्वं ज्ञाप्यते । 'न द्वितीयाय तस्थु' इति तैत्तिरीयश्रुतिपाठः । तत्र केवलस्य परमेश्वरस्य द्वितीयाऽभावश्रवणेऽपि 'य इमां लोका नीशत ईशनीमि' इति श्रुताश्रिते, 'य इमां लोका नीशत ईशनीयु', इति त्वर्वाशिरमि च तद्वाक्यशेषश्रवणा, तदनुसारेण जगच्छासनविषय मेव द्वितीयाऽभाववचनम् । तस्मा जगतो यथाकथञ्चि त्कालाद्य नैकाधारत्व कल्पनसम्भवे व्यनेकशासितृत्वकल्पनं व्यक्तस्याऽसिद्ध्या दिदोषदूषितत्वा च सम्भवतीति भावः । ननु 'अदृष्टं द्रष्टुं', इत्यादि नोक्तं द्रष्टृत्वादिर्न जीव एव सम्भवति । तस्मा जीव ए वाऽक्षर इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

अदृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वाद्यसम्भवा इति — अत्राऽयं भावः । 'अविज्ञातं विज्ञातुं' इत्येतदनन्तरं 'नान्य दतोऽस्ति श्रोतुं नान्य दतोऽस्ति मन्तुं नान्य दतोऽस्ति विज्ञातुं' इति श्रूयते । तस्य सर्वथा द्रष्टृन्तरनिषेधपरत्वं वक्तुं मयुक्तम् द्रष्टृबहुत्वस्य बहुतरं प्रमाणसिद्धत्वात् । किंतु पूर्वोक्तं द्रष्टृ यावद्गुणविशिष्टतया प्रकृतं तावद्गुणै स्तत्सदृशं द्रष्टृन्तरम् नास्तीत्येवं परं वाच्यम् । यथा बहुविद्रष्टृते ग्रामे चैत्रस्य बहुशास्त्रवेदितृत्वादिगुणा नभिधाय 'अस्मि न्यामे चैत्र एव विद्वा' इति वचनस्य प्रा गुक्तै र्गुणै र्चैत्रसमो विद्वा नास्तीत्येवं परत्वं, । तथा 'नान्य दतोऽस्ति द्रष्टुं' इत्यादेः प्रा गुक्तैः सर्वाधारत्वसर्वप्रशासितृत्वादिगुणैः प्रकृतस्य द्रष्टुः सदृशं द्रष्टुं नास्तीत्येव मर्यपरत्वे स्थिते तस्य परमेश्वर विषयत्व मवार्थं मिति तत्र स्थिता द्रष्टृदि शब्दाः परमेश्वरे चाक्षुषश्रवणमन्तव्याध्यवसेयविषयसाक्षात्कर्तृ परत्वेन योजनीयाः । तस्मा त्पूर्व

दक्षर स्यान्न्यभावं व्यावर्तयति । प्रणवजीव पक्षयो रदृष्टत्वविशेषितद्रष्टृत्वाद्य
संभवात् ॥

अतः परमेश्वरोऽक्षर मिति निर्णयः ॥

इत्यक्षराधिकरणम् ॥

अथईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ २५

प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतस्याऽपि परमेश्वरस्य परमकरुणावशा दुपासकप्रत्यस्तत्त्वं मुपपादयितु
मेत दधिकरण मारभ्यते ॥

वाक्यगतानामपि द्रष्टृदिशब्दानां स एवाऽर्थः सिध्यतीति पूर्ववाक्यमन्दर्म स्यादय मर्थ इति
विज्ञायते ॥

अदृष्टं जीववर्गस्य रूपदर्शनदशायां तदात्म वत् तं प्र त्यभासमान मेव सत् द्रष्टृ तदर्शन
विषयरूपसाक्षात्कर्तृ । अश्रुतं शब्दश्रावणदशायां तं प्र त्यभासमान मेव सत् श्रावणविषयशब्द
साक्षात्कर्तृ । अमतं तस्य स्थाणुपुरुषादि विचारदशायां तं प्र त्यभासमान मेव सत् तद्विचारविषय
वस्तुसाक्षात्कर्तृ अविज्ञातं तस्य स्थाण्वादिनिर्णयदशायां तं प्र त्यभासमानमेव सत् विज्ञातृ तन्निर्णीत
विषयसाक्षात्कर्तृ इति ॥

एवं जीववर्गव्यावर्तकार्थग्रहण एव प्रकृताक्षरसदृशद्रष्टृन्तरादिनिषेधपूर्वोत्तरवाक्यसन्दर्भो
गुणो भवति । तस्मा ददृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वादिकं जीववर्गे न सम्भवतीत्यधिकरणार्थं मुप
संहरति । अत इति ॥

अत्र सर्वप्रशासितृत्वादीनां ब्रह्मलिङ्गानां पूर्वपक्षदशाया मक्षरधर्मत्वे बाधकोपन्यासा तत्सा
न्निध्याम्नाताकाशधर्माणा मेव सता मौपचारिकाक्षरान्वय इति स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गता पूर्वाधिकरणे
स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं युक्तम् । त त्परेमेश्वरा दन्यस्य श्रूयते इत्याक्षेपिकी तेन सङ्गतिः ॥

अत्र परैः ‘ नाम्न्य दतोऽस्ति द्रष्टृ ’ इत्यादिना आत्मभेदो निषिध्यत इति यदुक्तं त दयु
क्तम् । बहुप्रमाणसिद्धस्य तस्य प्रतिषेद्धो मयुक्तत्वात् । तस्मा ‘ आन्न्य दतोऽस्ति द्रष्टृ ’ इति
वाक्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्रष्टृत्वमात्रनिषेधपरत्वं वक्तु मयुक्तम् । तथा ब्रह्मैव द्रष्टृ नाम्न्य दि
त्युक्तं स्यात् । त त्परेषां विरुद्ध मेव ब्रह्मणो द्रष्टृत्वाऽनभ्युपगमात् । तस्मा दयोक्त मेव युक्तम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशा त्सः ॥ १-३-१२ ॥

अस्य विषयः प्रश्नोपनिषदि श्रूयते ; ‘ यः पुनरेतं त्रिमात्रे णो मि त्ये तेनैवाऽक्षरेण परं पुरुष मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदर

अथ ईक्षतिकर्मधिकरणम् ४

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिं दर्शय लुत्तराधिकरणेन मवतारयति प्रत्यक्षादीति — पूर्वाधिकरणेन विषयवाक्ये अष्टमं मश्रुतं मित्यादिना जीववर्गस्य चक्षुशोत्रान्तःकरणव्यापारदशासु परमेश्वरस्याऽनवभासमानत्वोक्त्या तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतत्वं सिद्धम् । तथाविधस्य साक्षात्कारकं फलत्वेनोच्यते इत्याशङ्कानिराकरणार्थं बाह्यान्तरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाऽविषयोऽपि परमेश्वरः कृपावशा वृपासकानां साक्षात्कारविषयोभवतीति प्रदर्शयितुं मुत्तराधिकरणं मारम्यते इत्यर्थः ॥

अत्र स्वरूपावरणं मपनीयं स्वरूपज्ञानात्मकसाक्षात्कारविषयो भवतीति प्रदर्शयितुं मित्यनेन श्री दीक्षितेन्द्रैः शिवार्कमणिदीपिकायां परमेश्वरसाक्षात्कारस्य स्वरूपावरणापनयनपूर्वकं स्वस्वरूपज्ञानरूपत्वं निगदितम् । तच्चिन्त्यम् ॥

प्रकृताधिकरणविषयवाक्ये ‘ परात्परं पुरुषमीक्षत ’ इति परमेश्वरस्यैव ईक्षतिकर्मत्वव्यपदेशात् । तत्तु ‘ तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान ’ इत्यादिश्रुत्यन्तरे ऽपि परमेश्वरस्यैवैक्षतिकर्मत्वनिर्देशाच्च नच मर्वास्वपि श्रुतिषु श्रुतः परमसाक्षात्कारः स्वरूपाऽऽवरणापनयनपूर्वकं स्वस्वरूपावबोध इत्येव विवक्षित इति शङ्क्यम् सम्पद्याविर्भावाधिकरणे परंज्योतिरस्यसम्पद्यस्येन रूपेणाविर्भवतीति श्रुतेः ब्रह्मप्राप्तजीवन्यमलतिरोहितं ब्रह्ममदृशगुणस्वरूपं पूर्वं सदेवमलावरणापगमादाविर्भवतीति ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमेव मलावरणापगमपूर्वकस्वस्वरूपाविर्भावस्य निर्धारितत्वाच्चद्विवरणे दीक्षितेन्द्रैरपि तदानुगुण्येनैव विवृतत्वेन तद्विरुद्धत्वेन प्रकृते परमेश्वरसाक्षात्कारस्य स्वरूपावरणापनयपूर्वकस्वस्वरूपावबोधपरत्वायोगादिति दिक् ॥

प्रश्नोपनिषदि ‘ स यो ह वै तं ब्रह्म ’ जित्यादिना पिप्पलादं प्रति सत्यकामप्रश्ने इदमाम्नायते । यः पुनरेतं मित्यादि — अत्र ‘ परंपुरुष मभिध्यायीत । परात्परं पुरुषमीक्षत इत्युक्त्या । ध्यातव्यः परमपुरुष एव ईक्षणीय इति फलफलिनो रीक्षणध्यानयो रेकनिष्पत्त्यनियमादवगम्यते ॥

ध्यातु रीक्षणविषये पुरुषे अथा संशयं दर्शयति अत्रेति — अन्योवेत्यनेन हिरण्यगर्भो नारायणो वेति कोटिद्वयं संगृहीतम् । अत्रेत्यनेन परमेश्वर इति कोटे बीजं सूचितम् ।

स्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हेव स पाप्मना विनिर्मुक्तः स मामभि रुन्नीयते ब्रह्म
लोकं स एतस्मा जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ' इति॥

अत्रेक्षति कर्मत्वेन श्रूयमाणः परमेश्वरोऽन्योवा इति संशयः ॥

नाऽसौ परमेश्वरः हिरण्यगर्भ एव ' स मामभि रुन्नीयते ब्रह्मलोक '
मिति तल्लोकप्राप्तिश्रवणात् । परशब्दस्य जीवोत्कृष्टे तस्मिन् संभवाच्च ॥

अथवा, नारायणः तस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वात्, जीवघनात् परा द्विरण्य
गर्भात् परत्वोपपत्ते श्च तस्मिन्नेव प्रणववाच्यत्वप्रसिद्धे श्च ' तद्विष्णोः परमं
पदं, सदा पश्यन्ति सूरयः ' इति तत्पद स्यैव विद्वदनुभवविषयत्वश्रवणात् ।

उपक्रमे ' एतद्वै ' इत्यादिना पारमेश्वरोपासनाविधित्सावगमात् । ईशतिकर्मत्वेन श्रूयमाण इत्यनेन
तदन्योवेति कोटि बीजं सूचितम् । पूर्वत्र अदृष्टं द्रष्टृत्यादिना परमेश्वरस्य प्रत्यक्षाऽविषयत्व
श्रवणात् । अत ईशतिकर्मत्वश्रवणं परमेश्वरादन्यत्रैव सम्भवतीति भावः ॥

पूर्वपक्षमाह नाऽसौ परमं पर इति — ईशतिकर्मत्वश्रवणा देवेति भावः । प्रथमपूर्वपक्ष
मुपपादयति हिरण्यगर्भ इति — तल्लोक प्राप्तिश्रवणा दिति — भूलोकादिप्राकृतलोकप्राय
पाठा दत्र ब्रह्मलोकशब्दः कार्यं ब्रह्मशंकर इति भावः ॥

द्वितीयपूर्वपक्ष मुपपादयति अथवा नारायण इति — पुरुषशब्दवाच्यत्वा दिति ॥

यथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते ।

तथा पुरुषशब्दोऽपि वासुदेवेऽवतिष्ठते ॥

इत्यादिषु पुरुषशब्द स्याऽसाधारण्येनाऽपि नारायणे शक्तिस्मरणा दिति भावः । प्रणव
वाच्यत्वप्रसिद्धे रिति — प्रपञ्चसारादिष्विति भावः । प्रत्यभिज्ञाना च्चेति । अत्राऽयं भावः ।
' यत् तत्कवयो वेदयन्त ' इत्यत्र ' तद्विष्णो ' रिति मन्त्रश्रुत विष्णुपदसाधारण्य प्रत्यभिज्ञानादिह

ब्रह्मलोको विष्णुपद मेवेति तत्रेक्षतिकर्मा तदर्थं व्यातव्यश्च विष्णुरेव ॥

नन्वेवं परब्रह्मोपासनाविधित्सापर उपक्रमो विरुध्यत इति चे न । अस्मिन्नेव लोके
त मोक्षारेणाऽन्वेतीत्योक्षारेण विष्णुपासनया तत्पदप्राप्ति मभिधाय ' यत् च्छान्त ' मित्यादिना

‘ ऋग्भिरेतं यजुर्भि रंतरिक्षं सामभि र्यत्कवयो वेदयन्त ’ इत्यग्निश्लोके तत्प्रत्यभिज्ञाना ञ्छेति प्राप्ते ब्रूम ॥

ईक्षतिविषय स्म परमेश्वरः । उत्तरत्र त मौंकारे णैवायतने नाऽन्वेति ‘ त्रिद्वान् य तच्छान्त मजर ममृत मभयं परं ’ चेति तदसाधारणशान्तात्वादि धर्मव्यपदेशान् । नहि हिरण्यगर्भे तत्कार्ये शान्तत्वाऽदिक मरित ॥

ब्रह्मलोक मिति परब्रह्मणः शिवस्य लोकः प्राप्यत याऽवगम्यते जीव घन इति जीवसमिष्टिरूपो हिरण्यगर्भः तस्मात् परात्परं हि ध्येयं श्रूयते; ततो हिरण्यगर्भपक्षो न युक्तः ॥

त्रिमात्रं णाङ्कारेणैव शान्त त्वादिविशिष्ट शिव मपि प्राप्नोतीति वचना द्वाङ्कारेण शिवोपासन स्यापि विधिसिद्धेः । तस्माच्छान्तत्वादिपराल्लिङ्ग स्वमंहास्यापि न विरोधः ॥

एव च शान्तत्वादिविशिष्टः प्राप्य परमेश्वर एव । ईक्षतिविषय स्तु तदन्य श्वतुर्मुचो नागयणो वेति । मूत्रं म ईति निर्देशेन ‘ यस्य परमेश्वर स्योपासन मेतद्वै सत्यकाम परं चापरं ’ चेत्युपक्रमे विधित्मित तयोक्तं म एव ध्यानेऽभ्युपगम्ययाः परशब्देन प्रत्यभिज्ञाप्यत इति सूच्यत इत्यभिप्रेत्याऽह ईक्षतिविषय स्म परमेश्वर इति — यया क्रतुन्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्य तथा ध्यानफलत्वा दीक्षणस्य ध्यानेऽभ्युपगम्ययाः एकविषयत्वा दिति भावः । व्यपदेशादिति सौत्रं हेतुं व्यावष्ट — उत्तरत्रति — शान्तत्वादिकं प्रकृतध्यानेऽभ्युपगम्योऽन्य त्रंतरांपारान्विषये नान्वेति । वाक्यभेदप्रसङ्गेन प्रकृतं उपासनान्तरविध्यनङ्गीकारात् । ‘ अमृत मभयं परं ’ चेति चकार स्येक्षतिकर्मण्येव शान्तत्वादिगुणममुच्छ्रयार्थत्वं स्योपपन्नत्वा दिति भावः । नहि हिरण्यगर्भ इति — शान्तत्वं निरस्तममग्नसांसारिकदोषकलङ्कत्वम् । अमृतत्व मनादि मुक्त त्वम् । अभयत्वं मभयहेतुत्वम् । स्वयमयराहित्यस्य शान्तत्वविशेषणे नैव सिद्धेः । अभयशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्ता त्वाद्यच्चि अभयशब्दस्याऽभयहेतुपरत्व मुपपद्यते । परतः सर्वोक्तत्वम् । एतत्सर्वं हिरण्यगर्भे न सम्भवतीत्यर्थः ॥

प्राकृतलोकप्रायपाठा ब्रह्मलोकशब्दः कार्यब्रह्मलोकपर इति पूर्ववाद्युक्तं निराकरोति । ब्रह्मलोकमिति — परश्रुतिप्रत्यभिज्ञालिङ्गप्रकरणैः प्रायपाठो बाध्यत इति भावः । इतोपि न हिरण्यगर्भ इत्याह जीवघन इति ॥

नारायण इति यदुक्तं तद्विचार्यम् । ‘अमृत मभयं परं’ चेति नित्यमुक्तत्वं मभयहेतुत्वं विश्वाधिकतया परत्वं च कथं मयि लुपपद्यते ? विश्वरूपो ह्यसौ कथं चैतदुपपद्यते ? यज्जीवना हिरण्यगर्भादपि परादुत्कृष्टात् नारायणात् परमुत्कृष्टं पुरिशयानमन्तर्यामितया अतएव पुरुषं परं ब्रह्म तदुपासकस्साक्षात्पश्यतीति वर्णितम् ‘नागायणपरं ब्रह्म’, ‘ऋतगं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्ष’ मिति हि श्रूयते तस्मात् पुरिदहरपुण्डरीके वर्तमानतया पुरुषशब्दवाच्यं ‘तस्य प्रकृति

नारायणपक्षे शान्तत्वाऽजरत्वसम्भवेऽप्यमृताभयपरशब्दोक्तानि नित्यमुक्तत्वसंसारमोचकत्वविश्वाधिकत्वानि नोपपद्यन्त इत्याह ‘अमृतमभय’ मिति — नित्यमुक्तत्वं मिह न नित्यमेव सांसारिकदोषनिर्मुक्तत्वम् । शान्तविशेषणेन तद्धाभात् । किन्तु सर्वकालं निरतिशया नन्दभोक्तृत्वम् । तत्परमेश्वरधर्मस्य परमाकाशशब्दितस्य निरतिशयाऽनन्दस्याऽवस्थाविशेषरूपे नारायणे न सम्भवतीति भावः । इतोऽपि नारायणो नैशतिविषय इत्याह — कथञ्चेतदिति । जीवनात्परादिति । पञ्चम्यो वैयधिकरण्यमेव युक्तमधिकार्थत्वाभादिति भावः । ननु तयो वैयधिकरण्येऽपि हिरण्यगर्भात्परः ईश्वरिकर्मगतपरत्वावधिभूतो नारायण इति । कुतोऽवसीयते । ये नैशतिकर्म नारायणो नस्यादित्याशङ्क्याह — नारायणपरमिति । तैत्तिरीये दहरविद्याया मणोरणीया नित्यनुवाके, ‘यो देवानां’ मिति मन्त्रेण शिवस्य हिरण्यगर्भादधिकत्वेऽपि तदनन्तराऽनुवाके ‘नारायणपरब्रह्मेति’ नारायणाद्ब्रह्मणः परत्वं युक्तम् । तत्किं नारायणात्परमिति त्याकांक्षायाम् । ‘ऋतगं सत्यं परं ब्रह्म’ इति तदनन्तरानुवाके शिव एव नारायणात्परं ब्रह्मेति प्रदर्शितम् । तेन हिरण्यगर्भात्परो नारायणस्ततः परश्च शिव इति सिद्धम् । स्पष्टञ्चेतच्छिवसङ्कल्पोपनिषदि ‘परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः । तत्परात्परतो हीश इति मन्त्रे । अतस्तद्व्यप्रत्यभिज्ञानादिह हिरण्यगर्भात्परो नारायण एव । तस्मादिहेशतिविषयो न हिरण्यगर्भो नापि नारायणः । किन्तु उदाहृतदहरविद्याया मनन्तमाङ्गल्यगुणविशिष्टं दिव्याङ्गेन रूपञ्च ब्रह्म वर्णितं तदेवेति तत्रत्यगुणरूपविवरणपूर्वकमुपसंहरति — तस्मादिति । प्रणववर्णं व्यत्यासरूपेति । अयमर्थो लिङ्गपुराणे शिवेनाऽम्बिकायै वर्णितः । त्वदीयः प्रणवः कश्चिन्मदीयः प्रणवस्तथा । त्वदीयो देवि मन्त्राणां शक्तिभूतो न संशयः । अकारोकारमकारा मदीये प्रणवे स्थिताः उकारं च मकारं च अकारं च क्रमेण तु । त्वदीयप्रणवं विद्धि त्रिमात्रं स्रुतमुत्तममिति । अयं ब्रह्मलोकशब्दोक्ते शिपदे तद्विष्णो रिति मन्त्रार्थप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमुपपादयति — यदुक्तमित्यादिना ॥

लीनस्य यः परः स महेश्वर' इति श्रुत्या प्रणयाभिधेयं, नारायणपरं ब्रह्मेति श्रुत्या नारायणा द्विश्वरूपा दधिकं, वाङ्मनसविपर्यासरहिततया ऋतुं सत्यं, त्रिलोचनतया विरूपाक्षं, परशक्त्या प्रणववर्णव्यत्यासरूपोमाशब्दवाच्यया शबलाकारत्वेन कृष्णपिङ्गलं परं सर्वातिशायि, ब्रह्म परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिश्यत इति युक्तम् ॥

यदुक्तं 'तद्विष्णोः परमं पद' मिति तत्र प्रपञ्चाकारत्वं मन्तरेण यन्निरति शयानन्द स्वभावं विष्णोः परमं पदं रूपं तदेव शिवाभिधं परं ब्रह्मेत्यविरोधः । यतो विष्णुशिवयो रूपादाननिमित्तयो रवरथाभेद मन्तरेण स्वरूपभेदो नास्ति, तदिह हरिविरिञ्चाऽदिप्रपञ्चोत्तोर्यस्याऽपि साधकाऽनुग्रहाय पुरिशयानतया पुरुषस्य परमशक्तिरूपोमाशब्दलितस्य विरूपाक्षस्य परब्रह्मणस्साक्षात्कारस्सकलसंसारनिवृत्तिपूर्वकं तत्प्राप्तये तदुपासकानां तद्वाचकप्रणवपराणां भवतीति निरूपितम् ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४

अथ द्द्विराधिकरणम् २६

तस्य पुरिशयनमुपासनं च प्रकटयितुं मिदं अधिकरणं प्रस्तूयते ।

इदं अधिकरणम् केवलाद्वैतिनां पक्षे नोपपद्यते । तै रविषयतयाऽभ्युपगते ब्रह्म णीक्षति विषयत्वनिर्णयस्य विरुद्धत्वात् । आत्मानात्मविचारपूर्वकस्वस्वरूपावबोधस्यैव फलत्वेनाऽभ्युपगच्छतां परम्पुरुषमभिध्यायीतेति परमेश्वरध्यानरूपोपासनाविधिः पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति तत्फलरूपपरमेश्वरसाक्षात्कारस्यापि निष्प्रयोजनत्वाच्च ॥

तथा श्रीभाष्यकृतामपि पक्षे इदं अधिकरणं न समञ्जसं भवति । नारायणस्य चतुर्मुखात्पत्त्वसिद्धावपि परमेश्वरादपरत्वस्यैव श्रुतिसिद्धत्वेन परात्परमिति प्रकृतविषयवाक्योक्तपरात्पत्त्वाऽसिद्धेः द्द्विरविद्याश्रुत्परत्वस्य तत्राऽनन्वयाच्चेति टिक् ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १-३-१३ ॥

छान्दोग्येऽस्य विषयः श्रूयते; ‘अथ य दिद मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दलोऽस्मि, नन्त राकाश स्तस्मि न्यदन्त स्त दन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्य मित्यादि ॥

दहरशब्देन इह भूताकाश उच्यते, उत जीवः परमेश्वरोवा इति संशयः ॥

आकाशशब्दस्य वियति रूढतया भूताकाशो दहरः; अथवा जीवो दहरः स्वल्पपरिमाणत्वात् । तस्याऽणुभूतेऽस्मिन् संभवात् । न व्यापी परमे श्वरो दहरः इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

पूर्वाधिकरणमङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं मुक्तराधिकरणं मन्तारयति — तदि हेति । अथवा तीत परमाकाशवर्त्यपि परमेश्वरः उपासकानां प्रत्यक्षविषयो भूत्वा ‘तदोकोग्रज्वलन’ (ब्रा।सू॥४-२-१९) मित्यधिकरणोक्तरीत्या ता ननुग्रहीतुं तेषां हृदयकमलेऽपि सूक्ष्मेण रूपेणाऽवस्थितः प्रणवेन स्वोपासकानां सकलसंसारनिवृत्तिपूर्वकस्वप्राप्तये तदीक्षणविषयो भवतीति पूर्वस्मिन् लधिकरणे निरूपितम् । तस्य यत्र स्तिस्य यादृशरूपागुणविशिष्टस्य प्रणवे नोपास्यत्वं तत्तर्धं प्रकटीकर्तुं दहरविद्याविचारार्धं मधिकरणं मारभ्यत इत्यर्थः । एषा प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । बुद्धिस्थस्य निरूपणार्हत्वं प्रसङ्गः ॥

त्रेषां संशयं न्दर्शयन् संशयकोटीनां बीजानि सूचयति — दहराकाश इ हेति । आकाशश्रुतिर्भूताकाशकोटेर्बीजम् । दहरेत्वलिङ्गं मणो जीवकांटे बीजम् । अत्र प्रकरणे अपहवपाप्मत्वादीनां ब्रह्मलिङ्गानां श्रूयमाणत्वा दिहेति सिद्धान्तकोटे बीजं सूचितम् । वियति रूढतयेति । आकाशशब्दस्य लोके वियति प्रसिद्धतरत्वा दिति भावः । अतो रूढ्या भूताकाश ए वाऽयं मितिभावः दहरेति । तस्य व्यापकस्यापि हृदय पुण्डरीकावच्छेदेनाऽल्पत्वं सम्भवतीति भावः । यदि प्रकृतेऽल्पस्वरूपमेव विवक्षितं तर्हि जीवो स्त्वित्याह — अथ वेति । पूर्वपक्षं सुपसंहरति

परमेश्वर एव दहराकाशः उत्तरेभ्योऽपहतपाप्मत्वादिभ्यो धर्मेभ्यः ।
 ‘एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास
 स्सत्यकाम रसत्यसंकल्पः’ इति वाक्यशेषसिद्धेभ्यः ॥ एते कथं संसारिणि
 जीवे संभवन्ति ? तस्मा दीश्वर एव दहराकाशोऽपहतपाप्मत्वादिगुणक इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १-३-१४ ॥

तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितं मक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुः

न व्यापी परमेश्वरो दहर इति सिद्धान्तयति इति प्राप्तं ब्रूम इति । उत्तरेभ्य इति सौत्रहेतुं
 व्याचष्टे — अपहतपाप्मत्वादिभ्य इति । अत्राऽयं म्भावः । यावान्वा अयं माकाशस्तावा
 नपोऽन्तर्द्ध्वय आकाश इति दहराकाशस्योपमा नोपमयभावो न भूताकाशस्योपपद्यत
 इति — ननु — यावापृथिव्यादिसर्वसमाधानोक्तयनन्तरं प्राग्ब्रह्मपुरशब्दोक्तदेहेष्वेव तस्य सर्वस्य
 समाधानमुक्तमापाद्य देहे जीर्णे नष्टे वा जीर्णे कुसूत्रादौ धारणाक्षमे तदन्तर्निहितं ब्रीह्यादि
 कमिव नष्टं चेतदन्तर्निहितं द्रव्यादिकमिव च तत्किमपि नावतिष्ठेत्तेत्यन्ते वासिषि राक्षिप्तम् ।
 तत्र ब्रूयुः अस्मिन् दिवं ब्रह्मपुरं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैव ज्वराऽ
 वाप्नोति । प्रध्वंसंते वा किन्तु त्कोऽवशिष्यत इति । तत्र दमाचार्यस्योत्तरमुक्तम् । नास्य जर
 यैतज्जीर्यते । न वधनास्यहन्यते । एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्का मास्समाहिता इति । दहराकाशो
 वर्णितम् । सर्वं समाधानमत्र सत्यशब्देन दहराकाशः परंब्रह्मेत्येव निर्धारितः । एवमुपमं धारणेत्य
 श्रुतिलिङ्गेभ्योऽपि दहराकाशपरमेश्वरपदेति युक्तमित्याशयः । कथं संसारिणीति । अत्राऽयं म्भावः ।
 दहराकाशशब्दस्य जीवपरत्वमिष्यते चेत् ‘अथ यद्विदमस्मिन् ब्रह्मपुरं’ इत्यादिना दहराका
 शस्येदानीन्तनापासकदेहावच्छिन्नतया श्रूयमाणत्वेन संसारि जीवपरत्वमेवाङ्गीकार्यम्
 नहि मुक्तजीवपरत्वम् । एवमुक्तानां अपहतपाप्मत्वादीनां संसारिजीवोऽसम्भवात्तत्परत्वं वक्तुं
 मयुक्तमिति ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह — गतिशब्दाभ्यामिति । तथाहि — तद्यथा
 हिरण्यनिधिमित्यारभ्य ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूहा इति वाक्यशेषे प्रत्यहं तत्र
 श्रूयमाणा प्रजानां गतिः ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशो ब्रह्मेति बोधयत इत्यर्थः । कथमनयोः
 प्रकृतसाधकत्वमित्याशङ्क्या माह — तथाहीति । ‘सर्वेषां ज्ञेयानां परब्रह्मणि सुषुप्तिकालेऽ
 हरहर्गमनमेव खलु सो म्येमाः प्रजा स्सति सम्पद्यन्ति न विदुः’ इति श्रुत्यन्तरे दृष्टम् । एष ब्रह्मलोक

रेवमे वेमा सस्वाः प्रजा अहरह गच्छन्त्येतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृ
तेन हि प्रत्यूढाः' इति वाक्यशेषे प्रजाना महर्ह रस्मिन् दहराकाशे या
गतिश्रूयते यश्चात्र ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्या मपि दहराकाशः परमेश्वरः ।
तथाहि, श्रुत्यन्तरे परमेश्वर एव एवरूपं गमनं दृष्टम् । 'एव मेव खलु
सोम्येमा सस्वाः प्रजा स्सति संपद्य न विदु स्सति संपत्स्यामहे' इति ब्रह्म
लोकशब्दश्च तस्मिन् दृष्टः । एष ब्रह्मलोक संराडिति होवा' चेति । किंच
माभू द्वतिशब्दयो रन्यत्र दर्शनम् । अस्मिन् प्रकरणे सर्वासां प्रजाना मह
रह इश्रूयमाणं गमनं ब्रह्मलोकशब्दश्च परमेश्वरस्य दहराकाशत्वे पर्याप्तं
गमकम् ॥

धृते श्व महिम्नोऽस्यास्मि क्षुपलब्धेः ॥ १-३-१५ ॥

‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति रेषां लोकाना मसंभेदा’ येति जग
द्विधृतिश्च । परमेश्वरस्य महिमास्मिन् दहराकाश उपलभ्यते । धृतिश्च परमे

इति ब्रह्मलोकशब्दश्च तस्मि न्दृष्टः । तत्प्रत्यभिज्ञया दहराकाशो ब्रमेति विज्ञायत इत्यर्थः ।
लिङ्गं चेति सूत्रखण्डं व्याचष्टे — किञ्चेति माभू दन्यत्र गतिदर्शनम् । अस्मिन्प्रकरणे सर्वासां
प्रजानामहरहर्गमनं ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशस्य ब्रमेत्वे पर्याप्तमि त्यर्थः । चशब्दोऽवधारणार्थः
एतदेव पर्याप्त मि त्यर्थः । अनृतेन हि प्रत्यूढा इ त्यवेदनस्य मलावरणहेतुत्वे नोपपादनं पुत्रार्थ
रूपहिरण्यनिषिद्धान्तो पादानश्च परमेश्वरविषयत्वं एव सम्भवति । न भूताकाशविषयत्वे तस्मा
दहराकाशः परमेश्वर ए वेति भावः ॥

ससेतुर्विधृति रित्यादिना श्रूयमाणं जगद्विघरणं परमेश्वरस्य महिमा श्रुत्यन्तरे ससेतुर्वि
घरण इ त्याम्नातत्वा ततो दहराकाशः परमेश्वरएव । ननु जगद्विधृतेः परमेश्वरत्वेपि ‘अथ य
आत्मे’ त्यथशब्देन दहराकाशप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वा त्सा दहराकाशे नश्रूयत इत्याशङ्क्य
‘अस्याऽस्मि क्षुपलब्धे’ रिति सूत्रखण्ड मस्य जगद्विघरणस्यास्मिन्दहराकाश एवोपलब्धे रित्यर्थ
कतया व्याचष्टे — अस्मि न्दहराकाश इति । ‘अथ य आत्मे’ति प्रकृतपरामर्शिनो यत्पदं
स्यात्मशब्दस्य च प्राग्दहराकाशे प्रयुक्तस्य विद्यमानतया सेतुत्वादिवर्णनस्य तदन्यविषयत्वं नस

श्वरमहिमा । ‘एष सर्वेश्वर एष भूताधिपति रेप भूतपान् एष सेतु विधारण
एषां लोकाना मसंभेदा ’ येति श्रुतेः । अतोऽपि दहगाकाशः परमेश्वरः

प्रसिद्धे श्व ॥ १-३-१५ ॥

‘दहं विपाप्मं परवेशमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहं

ममति । तस्मा दपशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्ष इत्यर्थः । तस्य प्राङ्निर्दिष्टा अनन्तरं निर्देक्ष्यमाणाश्च
गुणाः परम्परापेक्षया समुच्चि त्योपासनीया इति सूचनं फल मिति ज्ञेयम् ॥

छान्दोग्यश्रुता वपहतपाप्मत्वादिगुणा न्वया दहगाकाशः परमेश्वर इति प्रतीयते । ‘दहं
विपाप्म ’ मित्यादि तैत्तिरीयश्रुतावपि ‘गगन विशोक ’ मि त्यपहतपाप्मत्वाद्यनन्तरं तद्विशोकत्वा
न्वय प्रत्यभिज्ञाना द्गगनशब्दनिर्दिष्टो दहगाकाशः परमेश्वर इत्येव प्रतीयते । कैवल्योपनिषदितु
हन्पुण्डरीकान्तर्वर्तित्वेनैव परमेश्वरोपासना विधीयत इति न तत्र तदन्तर्गताकाशवर्तित्वं नोपासना
विधान मिति शङ्काऽवकाश अस्ति तस्मा दहरपुण्डरीकवर्ती परमेश्वर इत्यत्राऽपि श्रुत्यन्तराऽनु
गंवा विहाऽपहतपाप्मत्वाद्यन्वयस्यारस्येन दहगाकाशः परमेश्वर इत्यत्र नानुपपत्ति रिति भावः ॥
पूर्वपक्षहेतु न्दर्शयति — नन्विति । इत्यादीत्यनेन दिव्ये ब्रह्मपुरे क्षेत्र व्योम ज्ञात्मा प्रति
ष्ठितः । ‘तस्यान्ते मुपिरगु मूर्क्षं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्य मध्ये षड्विंशतिवा अणी
योर्ध्वा व्यनस्यता । तस्या विशावाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।’ इति वाक्यान्तरं गृह्यते ।
विरोध इति । क्वचि दहगाकाशः परमेश्वरः प्रतीयते । क्वचि त दन्तर्वर्तीति विरोधा क्षिण्योऽ
प्राप्ते इति भावः । विरोधो नास्ती त्याह — तत्राऽपीति । ‘दहगेऽस्मि अन्तराकाश स्तस्मि
न्य दन्त स्तदन्वेष्टव्य ’ मिति । दहगाकाशमध्यवर्तिनः परमेश्वरस्य उपास्यत्वविधाना दित्यर्थः ।
यद्यपि तर्हि अपहतपाप्मत्वादि धर्मान्वया दहगाकाशः परमेश्वर इति पूर्वोक्तं विरुध्यते त्याशङ्क्य
परिहरति — किन्त्वित्यादिना ॥

ननु दहगाकाश स्तदन्तर्वर्तीच परमेश्वर इति कथं सङ्गच्छते । स्यस्यैव स्वान्तर्वर्तित्वस्य
विरुद्धत्वात् । ‘अन्यो ह्यन्यस्मि न्प्रतिष्ठित ’ इति श्रुतेरि त्याशङ्क्य हन्पुण्डरीके दहगाकाश
शब्दोक्तचिदम्बरशक्तिविशिष्टमहालिङ्गरूपेण वर्तमानतया शक्तिमत एकत्वा दविरोध इत्यपि
प्रेत्याह — अत ए वेति । हंसोपनिष दीति । तत्र ‘एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटिप्रकाशो ये
नेदं व्यासं तस्याऽष्टधा वृत्तिभक्ती ’ त्वारभ्य मध्येवैराग्यम् केसरे जाग्रदवस्था कर्णिकायां स्वप्नः ।
लिङ्गे सुषुप्तिः । पञ्चत्यागे तुरीयम् ’ इति श्रूयते । अत्र परमेश्वरस्य लिङ्गरूपत्वाऽनभ्युपगमे पञ्च

गगनं विशोक स्तस्मि न्यदन्त स्त दुःपासितव्यम् । इति महोपनिषदि,
‘ हृत्पुण्डरीकं विरज ’ मित्यारभ्य ‘ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नील
कण्ठं प्रशान्तं ध्यात्वा ’ इत्यादि कैवल्योपनिषदि च, परमेश्वर स्योमासहायस्य
दहरपुण्डरीकमध्यवर्तित्वेन उपास्यत्वं प्राप्तिद्वयम् । ततोऽपि परमेश्वरो दहरा
काशः ॥

मध्ये मध्यकेसरकर्णिकातिरेकेण चतुर्धस्य कस्य चिदभावा लिङ्गं सुषुप्तिरितिवचनं निर्विषयस्या
दिति भावः । चेतनं सुषुप्तिं समयाधारं स्येति । ‘ इमा स्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य ’ इति
‘ इमा स्सर्वाः प्रजा स्सति सम्पद्य नविदु ’ रित्यादिश्रुत्यन्तरं परब्रह्मण एव सकलजीवसुषुप्तिकाल
निवासत्वे नाम्नातत्वा दत्र सुषुप्तिस्थानं तथा श्रुतं लिङ्गं परं ब्रह्मेति स्पष्टमिति भावः । लिङ्ग
रूपत्वमिति । अनेन परमेश्वरः केन रूपेण दहराकाशे वर्तते इत्याकाङ्क्षानिवारितं त्याज्यः ॥

ननु — अपहृतपाप्मत्वादिकं गुणजातं दहराकाशेऽन्वेति तदन्तर्वर्ती परमेश्वर उपास्य
इति कथं मिदं मुपपद्यत इत्याशङ्क्याह — युक्तं चेन्निति । चिदम्बरशक्तिं विशिष्टं स्येति ।
महालिङ्गरूपस्य शिवस्य चिच्छक्तिं विशिष्टतया दहराकाशस्य अत्र वर्तमानस्याऽपि परमेश्वरस्य
चैकत्वात्प्रकृते न किमपि दैयधिकार्यमिति भावः । एवं महालिङ्गस्य चिच्छक्तिं विशिष्टं स्यै
वोपास्यत्वाऽङ्गमेव दहराकाशाया मुपास्या दहराकाशशब्दोक्ता शक्तिरुत तदन्तर्वर्ती परमेश्वर इति
विचारो निरर्थः इति सिद्धम् ॥

ननु हृदयपुण्डरीके महालिङ्गं रूपं शिव उपास्य इति न युक्तम्, ‘ उमासहायं परमेश्वरं ’
मिति कैवल्ये, ‘ ऋतगुं सत्यं परब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ’ इत्यन्यत्राऽपि साकारस्यैवोपास्यत्वा
म्नानां दित्याशङ्क्याह — साकारेति । रूपद्वयेति । परमेश्वरस्य हि साकारमिव निराकारमपि
रूपं माम्नायते तथाहि — ‘ तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दं मरूपं मद्भुतम् ’ । उमा
सहायमिति । तथा ‘ ऋतगुं सत्यं ’ मिति पुरस्तात्त्रिराकारं निरूप्य पुरुषं कृष्णपिङ्गलं चेत्यन्यत्राऽपि
साकारं रूपमाम्नायते । ततश्च भवतिरूपद्वयमप्युपास्यमिति भावः । ननु निराकारं रूपमुपास्यं चे
च्चिदाकाशे भवति ध्येयम् । अथ यदि साकारं नार्हति भवित्यर्थायां किमनेन महालिङ्गरूपेणेत्या
शङ्क्याह — इदमेवाऽभ्यर्हितमिति ॥

अत्राऽयं भावः । साकारस्याऽयं निराकारस्यैव परमेश्वरस्य ध्याने पूजनेवा महालिङ्ग
रूपमेव मुख्यमिति व्यर्थः । निराकारस्य ध्याने भवति लक्ष्यं मिदमेव तथा साकारस्याऽपि रूपस्य
ध्यानपूजनादा विदं मेव मुख्यमित्यर्थः । अत एव महाभारते - द्रोणपर्वणि अश्रुतामार्गं प्रति -

ननु दहरपुण्डरीकमध्ये दहराकाशाऽन्तर्दीर्घात्वे नोपास्यत्वं, 'य एषो
न्तरहृदय आकाशः । तग्मिन् शेतं सर्वस्य वशी सर्वस्थेशान' इत्याद्युप
निषदन्तरे प्रसिद्धं । परमेश्वरस्य इह दहराकाशत्वे नेति विरोध इति चेद् दत्राऽपि
दहराकाशमध्यवर्ती परमेश्वर उपास्यः । किन्तु, दहराकाशे परमेश्वरधर्माणां
मपहतपाप्मात्वादीनां संबन्धप्रतीतेर्दहराकाशत्वमप्यस्य चिदंबररूपतया
इतिनविरोधः ॥

अत एव हंसोपनिषदि 'लिङ्गं सुषुप्ति' इति चेतनसुषुप्तिसमथाधारस्य
दहराकाशस्य लिङ्गरूपत्वं प्रसिद्धम् । युक्तं चैतच्चिदम्बरशक्तित्रिशष्टस्य पर

'जन्म कर्मपापयोगास्तयोस्तवच निर्मलाः । ताभ्यां लिङ्गेऽर्णितो देवस्त्वयाऽर्चायां युगेयुगे ।
इति ; ततएव सर्वजनध्यानपूजनोपयोगितया 'धिग्ग्राग मशिवालय' इति संप्रामेयं पुण्य
क्षेत्रेषु च देवर्षिमानवैः प्रतिष्ठितेषु शिवालयेषु महालिङ्गभेदं गन्तव्यते इति प्रसिद्धम् । किञ्च
शुभ्यमिति । पारमेश्वरीणां पञ्चविंशतं मूर्तीनां लैङ्ग्यामूर्तेरेव प्राधम्यादित्यर्थः । निजरूपेणेति ।
ब्रह्मविष्णोः कल्हममये तयोर्मध्ये महालिङ्गरूपेणैव परमेश्वरस्याविर्भावादित्यर्थः किञ्च —
'लीयते गम्यते यस्मिन् न्यतः स्पर्शं च गच्छ' इति सकलप्रपञ्चसृष्टिलयकारणमित्यर्थः ।
अत्र निजरूपेणेति । महालिङ्गस्यैव पारमेश्वरमहजरूपत्वकथने नोपासकानां गोचरीभूय
वरप्रदानादिगमयणत्वं परमेश्वरस्य साकारत्वं मयः सदा महालिङ्गरूपत्वमेवेति सिद्धम् । सर्वा
नुग्रहसिद्धयस्त्येति । वात्सल्यजलनिधेः परमेश्वरस्य मर्जनाऽनुजिघृक्षाः सर्वभूतहृदोः निजरूपेण
सन्निधानमुचितमेवेतिभावः ॥

ननु हृदयपुण्डरीके निहितं महान्निष्कमिष्टप्राणभावाग्न्येषु त्रिष्वपि नान्तर्भवति ।
तथाहि — अस्य स्फूर्ततनुमन्मन्धित्वेऽपि पूजाया मनुष्ययोगा ज्ञेयमज्ञा भवति । अथ प्राणा
यतने हृदि निविष्टत्वेऽप्यस्य मन्त्ररूपत्वाभावात् न प्राणपञ्जा । तथा कारणशरीरा सम्बन्धित्वा
अभावसंज्ञाऽपि । एवं त्रिष्वपि साधकानां सुपासनीयेष्वनन्तर्भावात् हृदि महालिङ्गरूपेण वसताऽपि
निष्कयोगा ज्ञेयताऽस्माकं मन्त्रयोजनमिति चेद् बुध्यते । दहराकाशाऽन्तर्गते तर्तुपासना विधा
नानन्तरं दहराकाशे किञ्चिदस्ति इति प्रश्नः कृतः । अत्र पुण्डरीकदहरत्वे नैतदन्तर्गताकाशस्य
सूक्ष्मत्वसिद्धावप्यतिसूक्ष्मत्वसिद्धयर्थमेव खल्वकाशेऽपि दहरत्वविशेषणं कृतम् । तत्र त्रिवि
धं तर्तुमर्हतीति शङ्का मनसि निधा योक्तवर्तुवादः तदुत्तरे दहराऽन्तर्गत्युपास्यमतिसूक्ष्मेऽपि
वर्तितुमर्हतीत्युपपादयितुमेव 'यावान्वा' इत्यादिना तस्य हृदयसुगिरविशेषाऽवच्छेदोपाधिक

मेश्वरस्य सत्यं रूपम् । तत एव चाऽन्यत्राऽपि 'आधारे कनकप्रकथं हृदये विद्रुमप्रभम् । भ्रूमध्ये स्पाटिकच्छायं ठिङ्गं योगी विभास्ये' इति साकार निराकाररूपद्वयमहितस्याऽपि महेशितुं दिद मेवाऽभ्यर्हितं च ध्यानपूजनादौ साधकानां मिति सर्वाऽनुग्रहरनिकम्य पञ्चक्षणः सर्वेषां चेतनानां हृदि निजरूपेण सन्निधानमिति न किमपीहाऽनवद्यम् ॥

इतरपरामर्शो त्स इतिचे न असंभवात् ॥ १-३-१७ ॥

‘अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं पद्यस्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते । एष आत्मेति होवाच’ इति इतरो जीवः

मत्तिसौक्ष्म्यं दृढीकृतम् । तनाऽतिऽसूक्ष्मे किंवर्तितुं मर्हतीति चोद्यं निरवकाशीकृतम् । तत्र किं तर्त इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यते । उभे अस्मिन्नित्यादिना । तत्रोपासकस्य भोगस्यानभोगोपकरणभोग्यजातं । दहराकाशे समाहितमिति नोच्यते । किन्तु सर्वविधमपि भोगस्यानभोगोपकरणभोग्यजातं मविरक्तावस्थायां मुपासकेन युगपच्छब्दं चेद्यावत्प्रेमास्पदं भवेत्तावत्प्रेमास्पदत्वयोग्यम् । ‘एतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मा’ इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म गौण्या वृत्त्या द्यावापृथिव्यादिसर्वशब्दसन्दर्भे प्रतिपाद्यमिति तदेव दहराकाशे समाहितमित्युच्यते । तस्मिन् तस्मिन् प्रतिष्ठितमिति श्रुत्यन्तरेऽपि तदेवोच्यते । एवञ्च दहरे निविष्टं परमानन्दरूपमिति सिद्धम् । आनन्दरूपं मजरं यद्विभातीत्यादिश्रुत्या पीदमानन्दरूपमित्यवगम्यते । भावलिङ्गस्यानन्दरूपत्वप्रसिद्ध्या हृदयकमलकुहरदिराजमानं भावलिङ्गमेवेति सिद्धयति । अस्य चेतनसुषुप्तिसमयस्यानन्तत्वमपि कारणतनुसम्बन्धादपि दहराऽन्तर्बर्तिभावलिङ्गमेवेत्यवगम्यते । अतएव क्रियासारं — श्रीनीलकण्ठभगवत्पादैर्दहराऽधिकरणम् भावलिङ्गोपासनाविधिपरमिति निर्णीतमिति तत्कर्तुमिदं रभिहितमित्यलम् । एवंभूताकाशजीवसाधारणः पूर्वपक्षो निराकृतः ॥

अथ जीवपक्षोपपादकहेत्वन्तरोद्भावनपूर्वकं तन्निराकरणपराणि सूत्राणि ॥

इतरो जीवः परामृश्यतइति तस्मात् । सम्प्रसादशब्दस्य सुषुप्तिवाचकतया तद्विशिष्टजीवे वृत्तिर्युक्ता न ब्रह्मणि । शरीरात्समुत्थायेति - शरीरात्समुत्थानमपि तस्यैव धर्मइति प्रसिद्धम् । तस्माद्दहराकाशः जीवइत्यवगम्यतइतिचेन्न । उत्तरेभ्यो वाक्येभ्य उक्तानां मपहत

परामृश्यते । अतः प्रकृताकाशः स एव भवतीति चेन्न । उक्तानां भगवत्
पाप्मत्वादीनां तस्मिन् न संभवात् । अतः परमेश्वर एव तदाश्रय इति युक्तम् ॥

उत्तराच्छेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १-३-१८ ॥

उत्तरत्र प्रजापतिवाक्ये 'य आत्माऽहत्तपाप्मा विजरो विमृत्यु
विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्तत्कामस्तत्संकल्पस्तोऽन्नेष्टव्यस्तविजि
ज्ञासितव्यस्तसर्वान् लोकां नाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानं
मनुविद्यविजानाति' इति जीवस्याऽहत्तपाप्मत्वादिकं श्रूयते । जीवत्व
लक्षणमवस्थात्रयवर्तित्वञ्च श्रूयते 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष
अत्मेति होवाच य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति होवाच तद्य
त्रैतत्, सुप्तस्मस्तत्संप्रसन्नस्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचेति
ततस्त एवाऽयं भवितुमर्हतीति चेत् न सारमेतत् । निजाऽनादिकर्मकलङ्क
संबन्धघटितकलेबरतिरोहिताऽहत्तपाप्मत्वादिको जीवः परंज्योतिरुपसंपद्य
पश्चादाविर्भूतस्वरूप आविर्भूताऽहत्तपाप्मत्वादिकोऽत्र प्रतिपाद्यते न संसारी
दहराकाशगन्तुस्वाभाविकातिरोहिततत्तत्कल्याणगुण इति न बद्धो मुक्तो
वा अत्रदहराकाशः ॥

पाप्मत्वादीनां तस्मिन् न संभवात् इत्यर्थः । यद्यपि जीवेऽहत्तपाप्मत्वादयो न सम्भवन्तीति प्रसि
द्धमेव । तथाऽपि तत्सम्भवशङ्का मुद्राव्यतिराकर्तुं शङ्कायकाशसूचकमिदं सूत्रम् ॥

प्रजापतिवाक्ये 'य आत्माऽहत्तपाप्मे' त्यादिना जीवेऽहत्तपाप्मत्वादिकं धर्मजातं
श्रूयते तस्माज्जीव एव दहराकाशशब्दित इति शङ्का । ननु प्रजापतिवाक्येऽहत्तपाप्मत्वा
दिकं श्रुतं परमेश्वरस्यैव त्याशङ्क्याह — जीवलक्षणमवस्थात्रयवर्तित्वञ्चेति । परिहरन्ति —
निजानादीति । प्रजापतिवाक्ये जीवस्तसंसारिदृश्यांतिरोहिताऽहत्तपाप्मत्वादिकं स्मिन् मुक्त्य
वस्थायां साधनाधीनतदाविर्भावः प्रतिपाद्यते । दहराकाशोऽहत्तपाप्मत्वादिकं
नित्याविर्भूतमेव ग्राह्यम् । तद्वहस्यमेव तिरोहितत्वेनाऽसत्प्रायस्य साधनाधीनाविर्भावस्य च ग्रह
णाऽयोगादि व्यभिचायमाविर्भूतस्वरूपस्त्विति परिहारसूत्रखण्डं व्याचष्टे — निजाऽनादीति ।
यदि दहराकाशो न जीवः किमर्थं स्मिन् 'य एष सम्प्रसाद' इत्यादौ जीवपरामर्शः इत्याशङ्क्याह ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १-३-१९ ॥

‘अस्मा च्छरीरा त्समुत्थाय परंज्योति रूपसंपद्य स्वन रूपेणाऽभि निष्पद्यत’ इति जीवस्य दहराकाशशब्दनिर्दिष्टेन परवस्तुना संपद्य स्वरूपा विर्भावोऽभिधीयते । तत्र तादृ तन्माहात्म्यप्रतिपादनार्थो जीवपरामर्शः अतो न विरोधः ॥

अल्पश्रुते रितिचे तदुक्तम् ॥ १-३-२० ॥

अल्पपर्यायानाश्रयत्वा दल्पस्वरूपत्वप्रतीते न परोऽय मिति शंकायाः पूर्वं मुक्त मेवोत्तरं व्योमव चेति ॥

अनुकृते स्तस्यच ॥ १-३-२१ ॥

तस्य जीवस्य दहराकाशशब्दनिर्दिष्टपरज्योतिःपुनः कृति रवगम्यते ’ नैनं सेतु महोरात्रे तरतो न जरा न मृत्यु न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निर्वर्तन्ते अपहृतपाप्मा ह्येव ब्रह्मलोकः । तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धस्स न्ननन्धो भवति विद्धस्स न्न विद्धो भवति उपतापी स न्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं न्तीर्त्वा अपि न ह महरे वाऽभिनिष्प

अहरहर्वा एवैवित् स्वर्गं लोकमेतीति विद्वान् परामृश्यते । तन्माहात्म्यप्रतिपादनार्थ इति दहराकाशस्य जगद्विधारणादिव जीवस्वरूपाविर्भावपादनरूपमन्वद्विशेष प्रतिपादनार्थ इत्यर्थः । ततो न ब्रह्मप्रकरणे जीवपरामर्शो निरर्थ इति भावः । अने नोपहारागतहेतु निराकृतः अयोप क्रमगतहेतुं निराकरोति —

दहरोऽस्मि न्नित्यरूपपरिमाणवत्त्वश्रवणा न्नायं परमेश्वरः किन्तु जीवएवेति चे तस्या शंकायाः व्योमवचेति परिहार उक्त इत्यर्थः । जीवपूर्वपक्षनिराकरणे हेत्वन्तर माह —

तस्य जीवस्य परंज्योतिरूपपरमेश्वरं प्राप्तस्य तत्साम्यापत्तिरूपं तदनुकरणं लभ्यते । तदनुकरणं च ततो भेद एवोपपद्यते । एव मनुकर्तृनुकार्ययोर्जीवेश्वरयो र्भिन्नत्वनियमा जीवो न दहरा

द्यते सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः' इति वाक्यशेषे । अत्रहिं दहराकाशं प्राप्तस्य पाप्मकार्यान्धत्वाद्यभावे सततोदितप्रकाशत्वे च प्राप्यस्य दहराकाशस्यऽपहतपाप्मत्वं सततोदितप्रकाशत्वंच हेतुत्वे नोच्यते । तेन दहराकाशं प्राप्तस्य उक्तफलाऽवाप्तिस्तत्साग्याप्तिरूपा तदनुकृतिरिति लभ्यते । साच ततो भेदएव उपपद्यते । अतश्चाऽयं न जीव इति तात्पर्यम् ॥

प्रमाणाऽन्तरमाह ॥

अपिच स्मर्यते ॥ १-३-२२ ॥

दहरपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वमहालिङ्गरूपत्वमुपास्यत्वं च ब्रह्मणस्मर्यते 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति', 'तमेव चाधं पुरुषं प्रपद्ये', ततोऽव्ययात्मा स हरिः स्वहृत्पङ्कज, शायिनम् । दर्शयामास देवानां मुरारिर्लिङ्गमैश्वरम्' । 'अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् । गुरुपदेशाद्विज्ञेयं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ब्रह्म ब्रह्मपुरे गार्गि ! दहराऽज्जगत्तमध्यमे अभ्यासात् संप्रपश्यन्ति सन्तस्त्वंच तथा कुरु' इति, ततः परं ज्योतिस्स्वरूपं मुक्तप्राप्यं

काशश्च त्वर्धः । दहर उत्तरेभ्य इति सूत्राद्दहर इति । इतरपरागर्शादिति सूत्रात् स इति नेति च अनुवृत्त्य सजीवो दहरो न भवतीत्यर्थो लब्धः ॥

ईश्वर इत्यादिकं गीतावचनं । ततोऽव्ययात्मेत्यादिकं वामनपुराणोक्तिः । अथवेत्यादिकं योगयाज्ञवल्क्यस्मृतिवचनम् । परमात्मानमिति 'तस्या शिशलाया मध्ये परमात्माव्यवस्थित' इति मंत्रार्थस्योपसंहारः । परमानन्दविग्रहमिति । 'यच्चाऽस्येहाऽस्तीति वाक्यार्थस्य । गुरुपदेशाद्विज्ञेयमिति तथैव ब्रूयुरित्यादिशिष्याचार्यनिबन्धनज्ञापितस्य । अभ्यासात् संप्रपश्यन्तीति अन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यमित्यस्य अत्राऽपहतपाप्मत्वादीनां ब्रह्मलिङ्गानां स्पष्टानामपि पूर्वपक्षे दहराकाशादन्वयतदन्तर्वर्तिन्येवाऽऽन्वयात् स्पष्टाऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गतेति पादमङ्गतिः ॥

इदमधिकरणं शुद्धाऽद्वैतवादिनां निरुद्धमेव । तथाहि - 'इतरपरागर्शात्स इति चेन्नाऽसम्भवाद्गुह्ये लक्ष्य' इत्यादि सूत्रैः दहराकाशो जीवो न भवति किन्तु परमेश्वर एवेति जीवपरत्व

परमशक्त्युमासनाधं परंब्रह्म दहृगुण्डरीकाकाश सध्यवर्ति स्वाभाविकाऽपहत
पाप्मत्वादिगुणक मुपासनीय मिति सिद्धम् ।

इति दह्राधिकरणम् ६

अथ प्रामिताऽधिकरणम् २७

पूर्वाऽधिकरणे छान्दोग्यविद्याया मुपास्यतयाऽऽम्नातस्य दह्राकाशस्य महालिङ्गरूपत्वं
निर्धारितम् । तस्य कठवल्लीविद्याऽनुवादेनाऽपि स्थिरीकरणाऽर्थं मिदं मधिकरणं मारभ्यते ॥

शब्दा देव प्रमितः ॥ १-३-२३ ॥

कठवल्लीया मस्य विषयं श्रूयते; 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोमध्य आत्मनि
तिष्ठति । ईशानो भूत भव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' इत्यादि ॥

निराकरणपूर्वकं मीश्वरपरत्वं निर्णयेन तयो र्वास्तव भेदस्य सिद्धत्वेन तं शुद्धाऽद्वैतस्य प्रति
पिद्धत्वात् ॥

तथा श्रीभाष्यकुतामपि पक्षे पीदं विरुद्धमिति ब्रह्मपथं वैष्णवपथप्रतिषेधे दह्रापास्यत्वं
निर्णये सत्तिस्तरं मुपपादितमिति नेहपुनः ॥

इति दह्राधिकरणम् - ६

अथ प्रामिताऽधिकरणम् २७

उत्तराऽधिकरणस्य प्राप्तिक्रिीं सङ्गति माह — अत इति । पूर्वाऽधिकरणे छान्दोग्य
श्रुतस्य दह्राकाशस्य निषदन्तरेषु हृत्पुण्डरीकाऽन्तर्वर्तिनः परमेश्वरस्य महालिङ्गरूपतया श्रुतत्वेन
तत्प्रसिद्ध्या तादृशलिङ्गरूपे णोपास्यत्वं निर्णीतम् । तत्पुन रिह प्रात्यक्षिकश्रुत्यनुवादेन द्रढयितुं
मधिकरणाऽन्तरं मारभ्यत इत्यर्थः ॥

'ईशानो भूतभव्य' स्ये त्यत्र विदित्वेत्यध्याहारः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष उक्तः । 'तं भूत
भव्य स्येशानं विदित्वा तत स्तदनन्तरं नविजुगुप्सते' — आत्मानं गोपयितुं नेच्छति ।
अभयप्राप्ते रित्यर्थः । अङ्गुष्ठमात्रतया श्रूयमाण इति सन्दिग्धार्थस्य पुरुषपदस्य विशेषणेन जीव

इहाऽङ्गुष्ठमात्रतया श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरा जीवोऽथा इति संदेहः

जीव इति वक्तुं युक्तं 'स विश्वरूप त्रिगुण त्रिवर्त्मा प्राणाऽधिप
रसंचरति स्वकर्मभिः । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप रसंकल्पाऽहंकारसमन्वितो

इति पूर्वपक्षकोटे बीजं सूचितम् । परमेश्वर इत्यनेन भूतमव्येशितृत्वलिङ्गम् सिद्धान्तकोटे बीजं
मिति च सूचितं । स विश्वरूप इति । पर्यायेण देवतिर्यङ्मनरादिसत्कल्परूपमाक । त्रिगुणः सत्त्वादि
गुणत्रयाऽधीनः । त्रिवर्त्मा — जाग्रदाद्यवस्थारूपमार्गत्रयसञ्चारी । प्राणाऽधिपः - प्राणेन्द्रिय
प्रवर्तकः । सजीवः स्वकर्मभिरेव त्रिषु वर्त्मसु सञ्चरति । इदम्पूर्वं मन्त्रं स्योत्तरार्द्रम् । अङ्गुष्ठ
मात्र इत्युत्तरमन्त्रस्य जीवविषयत्व स्फुटीकरणा योक्तम् ॥

रवितुल्यरूपः यथा रवि ज्योतिर्यप्रकाशक तत्त्वाऽयं स्यूलसूक्ष्मदेहद्वयप्रकाशकः । संक
ल्पाऽहंकारसमन्वितः । ममेदं फलं मूया तदर्थं मिदं साधनं मनुष्ठयामि त्वयं रूपस्सङ्कल्पः । अहं
मेतत्पां कर्मणां कर्ता तत्फलानां भोक्ता । इत्येवं रूपो हंकारः स्ताभ्यां रामन्वितः । न न्वङ्गुष्ठ
मात्रत्वं परमेश्वरेऽपि 'अङ्गुष्ठमात्रः प्रमितोऽङ्गुष्ठश्च समाश्रितः' इति श्रुतं तत्तत्त्वं जीवलिङ्ग
मिति चेन्न । तत्र श्रुतस्याऽपि जीवलिङ्गत्वाऽभ्युपगमात् । 'अयं सत्यवतः वाया त्वाशब्दवशशग
तम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं यमोबलादिति साविश्रुपाख्यानगतवचनाद् व्यङ्गुष्ठमात्रत्वं
जीवलिङ्गं मिति निश्चीयते । ननु मध्य आत्मनीति जीवा दङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य भेदनिर्देशा
दङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः परमेश्वर इत्यगम्यतइ त्याशङ्क्याह — मध्य आत्मनीति । न न्पीशानो
भूतमव्य स्येति श्रूयते ततोऽयं मङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः परमेश्वरस्यादित्याशङ्क्याह — न त्विति ॥

नाऽज्ञेयशानशब्दो ब्रह्मणोऽभिधानं श्रुतिः भूतमव्य स्ये त्वैश्वर्यं प्रतिस्मन्वन्भ्युपादानेन
तस्य भूतमव्येशितृत्वरूपं केवलयोगिकार्थं परत्वात् तस्माद्भूतमविष्यदनेकशरीरनियन्तृत्वं पर
तया जीवएव योजनीयम् । तस्माद्दङ्गुष्ठमात्रपुरुषो जीव एव ननु सर्वव्यापक परमेश्वर इति
पूर्वपक्षः । सिद्धान्तयति — परमेश्वर एवेति । परमेश्वरं लिङ्गशब्दादिति भूतमव्येशितृत्वरूप
परमेश्वरलिङ्गात्परमेश्वराऽभिधानश्रुतिरूपेशानशब्दाच्चेत्यर्थः । भूतमव्यशब्दयोः प्रकरणोपपदादि
सङ्कोचकाऽभावाद्दसङ्कुचितभूतमविष्यद्वस्तुजातपरत्वात् तन्नियन्तृत्वं परमेश्वरं लिङ्गमेव । ईशान
शब्दस्त्वभिधानं श्रुतिरूपः । एव मुभाभ्यामपि प्रमाणाभ्यां मङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः परमेश्वर इति
सिद्धयतीत्यर्थः । ननु प्रकृते योगिकाऽर्धप्रतिस्मन्विनो भूतमव्य स्योपादानेन रूढशब्दस्याऽनु
न्मेपा दीशानशब्दस्याऽभिधानं श्रुतित्वं न मिति चेन्न प्रतिस्मन्वन्भ्युपादानेऽपि रूढशब्दश्चावग
प्रयुक्तस्य रूढशब्दोन्मेपस्याऽनिवार्यत्वात् । अत्र भूतमव्येशितृत्वं लिङ्गैव अङ्गुष्ठप्रमितः पर

यः' इति तस्यऽङ्गुष्ठमात्रतन्मसिद्धेः । मध्य आत्मनि तिष्ठतीति देहाऽन्तर्वति
त्वाऽवगमाच्च । ननु परमेश्वरो व्यापकः इति प्राप्ते वदामः ॥

* परमेश्वर एवाऽङ्गुष्ठमात्र इति युक्तम्, ' ईशानो भूतभव्य ' स्येत्यादि
* परमेश्वरलिङ्गशब्दात्, सर्वेश्वर्यं संयत्तः सर्वेश्वरश्च शंभु रगकाशमध्य ' इति
तस्यैव सर्वेश्वरत्वश्रवणात् ॥

* परमेश्वर स्येति संबन्धपट्टी ऋगाऽन्तर मित्य नेनाऽन्वयः ॥

* परमेश्वर लिङ्गशब्दादिति, परमेश्वर लिङ्गात् परमेश्वराऽमाधारण शब्दाच्च त्वर्यः, समा
सस्तुलिङ्गसहितशब्दो लिङ्गशब्दस्तस्मादिति तत्रलिङ्गं सर्वेश्वरत्वं शब्दस्तु ईशा इन इति
' ईश्वरश्च ईशान ' इति कोशेन तस्य तत्र रू ळ्यनुशासनात्, अधिकमन्यत्र ॥

मेश्वरइति सिध्यतीत्याशङ्क्य वाक्याऽर्थबोधाऽनन्तरोपस्थाप्यतया लिङ्गस्य विलम्बितोपस्थितिकेन
तेनाऽलम् शब्दश्रवणमात्रेणैव परमेश्वर प्रमापका दीशानशब्दादेवेताऽर्थस्तिष्ठतीत्येवकारेण
सूचितम् ॥

अत्र श्रीभाष्यकृद्भि रशब्दादेव ईशानोभूतभव्यस्येति शब्दादेवेति व्याख्यातम् । तत्
स्तद्विवृतौ श्रुतप्रकाशिकाया ननु भूतभव्य स्येशानइति वाक्यम् तच्च प्रमितत्वलिङ्गा दुर्बलं
नैवं ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवक्षितत्वात् । ईशानशब्दस्य देहेन्द्रियाद्यपेक्षया अनुपपत्ति
स्फोरणाऽर्थं भूतभव्यशब्दोपादानम् । किं मीश्वरः किंजीव इति विचारे नेश्वरसम्बन्धिलिङ्गा
निर्णयः किन्त्वमीश्वरवाचिशब्दा द्वित्येवकाराऽभिप्रायः इति परिष्कृतं । अत्रतावत् शब्दा दित्य
नेनेशान इत्यभिधानश्रुतिपरिग्रहे नारायणपरत्वस्य जलाऽङ्गलि र्दत्तस्या दिति भिया तस्य
वेदपरत्वपरिग्रहेण ईशानो भव्यस्येतिशब्दा दिति पुरस्तात् श्रीभाष्यकारै र्व्याख्यातम् ॥

ततश्च कथं मिदमुच्येत सूत्रकारो हि भूतभव्येशितृत्वलिङ्गमेव श्रुतितो दुर्बलं मत्वा
तद्यच्छेदकेन शब्दादेवेत्येवकारेणाऽभिधान श्रुतिमेव परिजग्राह — एवंस्थिते अहो भाष्यका
रस्तु लिङ्गादपि दुर्बलं वाक्यं परिगृह्य सूत्रं मवासीदि त्याशङ्क्यभाष्यकारस्याऽपि शब्दशब्दे
नेशानशब्दएव विवक्षितः । तर्हिभूतभव्य स्येति किमर्थं मुक्त मित्याशङ्क्य तत्पूर्वपक्षोक्तस्य
देहेन्द्रियाद्यपेक्षया सङ्कोचस्याऽनुपपत्तिस्फोरणार्थं मिति यद्यपि समाहितम् । तथाऽपि त द्युक्तं
मेव । भाष्याऽर्थं परिपुष्णता श्रुतप्रकाशिकाकृताऽपि विवक्षिताऽर्थस्य परिमुषितत्वात् । तथाहि —

कथं परमेश्वरे परिच्छिन्नत्वं मन्त्रस्य मानं गुणपद्यत इत्यत आह ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ १-३-२४ ॥

अपरिच्छिन्नस्याऽपि परमेश्वर स्यादङ्गुष्ठमात्रत्वं गुणासकहृद्यपेक्षया मनुष्याऽधिकारत्वा दुपासनाशास्त्रविधेः । मनुष्याणां हृद्यं यावत्प्रमाणं तद्वच्छिन्नं रूपं परमेश्वरः, परमकारुणिकः परिगृह्णाति तदुपासनासिद्धये । ततः

ननु प्रकृते शब्दशब्दे नेशानशब्दे विवक्षितं मीमांसाया नारायणपरत्वं मन्येतेत्याशङ्क्य ईशत्ववाचिशब्दादि तीशानशब्दं यौगिकं परिगृह्य नारायणपरत्वं मस्याऽधिकरणस्य समर्प्यतइति सूचितवान् ॥

एव मीशानशब्दं यौगिकं परिगृह्य ईशत्वस्य विवक्षितत्वं तं स्पेशितृत्वलिङ्गविशिष्टं तथा चक्षुष्ट्यामेव प्रमातृत्वात् । तस्मादिदमधिकरणं परपक्षस्य प्राणहरणक्षममेव । सूत्रान्तरे कुत्रापि ब्रह्मणो विशेषनामाऽग्रहणेन कृत्स्नायामपि मीमांसायां निबद्धा स्सदात्म ब्रह्मादिशब्दाः प्रकृताऽधिकरणे ग्रथितेन ईशानेति विशेषाऽभिधानेन भागपशुन्यायेन परमेश्वर परास्सम्पद्यमानाः ब्रह्ममीमांसां शैवीं निर्धारयन्ती त्यलम् । पूर्वपक्षबीजमुद्भाव्य तत्परिहारत्वे नोत्तरसूत्रं भवतारयति — कथं मिति । अन्यस्य मानं मिति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिःवाऽधूमक इति । ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीका’ मिति । मन्त्रेव श्रूयमाणं मङ्गुष्ठमात्रशब्दोक्तं मङ्गुष्ठमात्र परिमाणत्वं स्यादभ्यस्य मानत्वात् । तत्र तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेदि त्येतच्छरीरा द्विविक्ततया ज्ञातव्यत्वपरं मिति तस्याऽपि जीवलिङ्गतया परमेश्वरे नोपपद्यत इति भावः ॥

अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन अङ्गुष्ठपरिमाणत्वं मुच्यते । ननु तदधिकं परिमाणाऽभावः । व्यापकस्याऽपि परमेश्वरस्य उपासकहृद्यपेक्षया अङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह — अपरिच्छिन्नस्याऽपीति । ननु गजतुरगमशकादीनां हृद्यपरिमाणं स्यादव्यवस्थितत्वा दित्याशङ्क्याह — मनुष्याऽधिकारत्वा दिति । उपासनाविधे मनुष्याऽधिकारिकत्वा न्मनुष्यहृद्यं स्यादङ्गुष्ठपरिमाणत्वाच्च तदनुसारेणोक्तं मित्यर्थः । लिङ्गरूपत इति । अङ्गुष्ठसमानाकारत्वस्य लिङ्गरूपत्व एव सम्भवात्पूर्वाऽधिकरणप्रतिपादितं निगमाऽन्तं प्रसिद्धेऽप्युपास्यतयाऽङ्गुष्ठपरिमिताकारेण हृदि सन्निहितं शिवो महालिङ्गरूप इत्येव मित्यर्थः ॥

परमेश्वरो ज्योतिर्मयो लिङ्गरूपत योपासकानां हृदयमध्ये तिष्ठतीति निर्णयः॥

इति प्रमिताधिकरणम् २७

अथ देवाधिकरणम् २८

मनुष्याधिकारत्वा दित्यस्मिन्नधिकरणे मनुष्याणां मेव परमेश्वरोपासनेऽधिकारः स्मृतः । कथं देवानामपि परमेश्वरविषयमुपासनं श्रूयते । अथर्वशिरसि, 'ततो देवा रुद्रं नापश्यन् ते देवा रुद्रं ध्यायन्तीत्यत्रेत्याशङ्कायां तदुपासनायाऽधिकरणमिदं मारभ्यते ॥

तदुपर्यपि बादरायणस्संभवात् ॥ १-३-२५ ॥

इह परमेश्वरोपासने देवानां अधिकारः संभवति न वा ? इति संशयः॥ न संभवतीति पूर्वपक्षः; अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणाऽऽर्युदस्तो हि वैदिके कर्मण्यधिकारो । न च तेषां सामर्थ्यमस्ति त्रिशूराऽभावात् । विश्वहवन्तो हि

इदमधिकरणं श्रीमन्न्यायकृता मीशानशब्दाऽभिधेयत्वनिर्धारणं परतया दुरधिगममित्युक्तं पुरस्तात् पुनरिह ब्रह्मणो महालिङ्गरूपत्वनिर्णया दुर्दर्शमपीति दिक् ॥

तथा शुद्धाद्वैतिनां नामरूपरहितब्रह्माऽभ्युपगच्छतां ब्रह्मण ईशानाऽभिधानं श्रुतिपरिमहालिङ्गरूपत्वनिर्धारणाच्चेत्यलं परेषां शब्दप्रातिकूल्यं प्रदर्शनेन ॥

इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ देवताधिकरणम्

उत्तराऽधिकरणस्य प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह — मनुष्याऽधिकारत्वादिनि । पूर्वाऽधिकरणे उपासनशास्त्रस्य मनुष्याऽधिकारतोक्त्या तदन्येषां अधिकारो नास्तीति ज्ञापना देवानां परमेश्वरोपासनेऽधिकारो नास्तीत्यवगम्यते । तस्मात् 'देवारुद्रं ध्यायन्ती' त्यर्वादिः केवलमसद्वर्धावलम्बनमिति प्राप्ते तेषां अधिकारो पपादनार्थमिदं अधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः । एषा प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ॥

देवानां महित्यसामर्थ्ययोः संभवाऽसम्भवाभ्यां तेषां अधिकारसम्भवाऽसम्भवरूपं संशयं न दर्शयति — पूर्वपक्षमाह — न सम्भवतीति । त्रिशूराऽभावादिनि । देवतानां त्रिशूरास्तै

स्तुतिध्यानादिषु कस्यचित् समर्थाः । ' इन्द्रो वृत्राय यज्ञं मुदयच्छ ' इत्यादीनां प्रामाण्यात् तेषां विप्रवृत्त मिति चेन्न । विन्द्रोऽनेकनाम्नतापन्नानामन्यत्र तात्पर्याभावात् । तद्वदेऽपि तेषां गर्थित्वं नाऽस्ति परमेश्वरं प्रति तेषां परमेश्वरस्य च पदस्यैकत्वात् । ' देवा ह वै स्वर्गं लोकं भगवन् ते देवा रुद्रं ममृच्छन्ति श्रुत्या स्वर्गं एव लोको रुद्रस्य परब्रह्मणः पदमयगम्यते । स एव देवानाम् । मुक्तस्याऽपि स्वराज्यं मेव प्राप्यतयाऽयगम्यते, ' आप्नोति स्वराज्यं मित्यादिषु । तथा वैदुष्यं मपि तेषां नाऽस्ति ॥ उपनयनसंस्कारपूर्वकस्य वेदाध्ययनस्याऽभावेन तेषां वेदान्तविचाराऽसंभवात् ब्रह्मबोधाऽनुपपत्तेः । अत एव तेषां शास्त्रपर्युदाश एव । तस्माद्देवतानां नाऽस्ति ब्रह्मोपासनेऽधिकार इति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणं नाऽस्ति । ननु देवतावाचिशब्दानां लौकिकभौतिकप्रयोगेषु स्त्रीप्रत्यय तद्धितप्रकृतितया प्रातिपदिकत्वेनाऽर्धत्वाऽवश्यम्भावाद्ब्रह्मसिद्धि रिति चेन्न तत्त्वादिप्रमाणत्वाच्चिना मश्विन्यादिनक्षत्रवाचिना मन्येषाञ्च केषाञ्चिद्वेत्तनैर्गङ्गनपरिदृश्यमानान्यांतिर्मण्डलरूपं रर्धत्वसम्भवात्तत्तत्तेषां चेतनविग्रहाऽसिद्धेः । नच यागविधीनां यजतेर्देवपूजार्धकतया देवता राधनरूपत्वात् देवताराधनानाञ्च राजाराधनवदाराधनप्रसन्नाराधनीयदेवसकलाऽर्धत्वनियमा देवतानां विग्रहस्तिष्ठति । तन्नियमाऽभावात् राज्ञः पादुका अपि पूज्यन्ते । शिवपूजायां पूजोपकरणादयो गन्धपुष्पादिभिः पूज्यन्ते । अश्वमेधे मेऽग्न्याऽश्वस्य गुणक्रियाज्ञानमुद्दिश्य । ' कृष्णाय स्वाहा - श्वेताय स्वाहा । यन्मेहति तस्मै स्वाहा - रुद्राय स्वाहा हनुम्याग स्वाहा ' इत्यादि मन्त्रैः हांमाः क्रियन्ते न तावता तेषां विग्रहान्नं सिध्यति । तस्माच्च यागविधिसामर्थ्याद्विग्रहवद्देवता सिध्यति । नच ' य दामेयोऽष्टाकपाल ' इत्यादि पञ्चगव्यादीनां भोज्ये न पुराणशादिना सम्बन्धो योग्यतया भोक्तृत्वं भोक्तृत्वे च तदुपपादको विग्रहः स्वीकर्तव्य इत्येवंद्रव्यदेवतादिसम्बन्धसामर्थ्याद्विग्रहवद्देवता सिध्यतीति शङ्क्यम् । यथा विधि तत्तद्देवतावाचिशब्दोच्चारणपूर्वकत्यागविषयत्वरूपस्यैव द्रव्यदेवतयोः परम्परासम्बन्धस्य विधेयत्वेन पुरुषेणाऽनुष्ठानं मशक्यस्य भोज्यभोक्तृभावरूपसम्बन्धस्य विध्यगोचरत्वात् । अत एवाऽन्यादियागकाले पक्वस्यादि शब्दपर्याया नोच्चार्यन्ते अन्यथा - उद्देश्यदेवतास्मृतिमात्रा, धत्वे कदाचिद्विच्छेदा पर्याया अपि प्रयुज्येरन् । तस्माद्विग्रहवद्देवता न सिध्यति । अतः प्रमाणाः भावे न देवतानां विग्रहाऽभावात् पटुदेहेन्द्रियादिमत्त्वरूपमुपासना सामर्थ्यं नास्तीति भावः । ' इन्द्रो वृत्राय ' त्वर्धवादौः वज्रहस्तः पुरन्दर

सिद्धान्तस्तु ब्रह्मोपासने देवानामप्यधिकारोऽस्ति । कुतः ? तेषां मर्धित्वमभवात् । नच परमेश्वरस्य देवानां च पदं समानं, यतः मामान्येन सुखवाचकोऽपि स्वर्गशब्दः प्रकरणादिना विशेषमभिधत्ते, यथेश्वरशब्दः स्वाभिमात्रवाचकः, प्रकरणवशात् । ‘उपेया दीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धयः’ इत्यादिषु जनपदाऽधिपत्यमात्रवाची राजविषयः ब्रह्मणः प्रकरणे पुनरयं निरतिशयैश्वर्यवाची तद्विषयो भवति, तथा सुखमात्रवाचकः स्वर्गशब्दः प्रकरणेन, प्रमाणाऽन्तरोपपत्त्या च देवानां पदं क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादि दोषकलुपितं स्वल्पसुखमभिधत्ते । परब्रह्मणः शिवस्य पदं तु निरतिशयसुखरूपमनावृत्तिलक्षणमेव ब्रूते । अतस्सातिशयत्वादिदुष्टसुखपदवर्तिना निरतिशयसुखं ब्रह्मपदं प्रत्यर्थित्वं संभवत्येव शक्त्यतिशयतः । स्वयंभात

त्यादिमन्त्रैश्च तेषां चेतनत्वस्य विग्रहवत्त्वस्यच सिद्धं रिति शङ्कते । इन्द्रावृत्रायेति । विधेयमनुति परत्वादर्थादादानां मनुष्ये यार्थप्रकाशकतया मन्त्राणाञ्च देवताविग्रहमद्रावप्रदर्शनं तात्पर्याऽभावात् न तैर्विग्रहस्तिष्ठ्यतीति परिहरति — विध्यैकवाक्यमिति । मन्त्रार्थवादानां देवताविग्रहे तात्पर्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह — तत्सद्भावेऽपीति । अतएव तेषां मिति । उपनयनाऽध्ययनरहितानां ब्राह्मणादीनां वैदिकेषु कर्मस्वनधिकारस्मरणादिति भावः । सिद्धान्तयति । ब्रह्मोपासने देवानामप्यधिकारोऽस्तीति । इह स्वर्गशब्दो देवपदविषये क्षयिष्णुत्वातिशयसुखवचनइत्यत्र प्रमाणाऽभावात् ‘यन्नदुःखेन सम्भिन्न’ मिति स्वर्गशब्दाऽर्थवर्णनस्य सत्त्वविषयत्वात् परमेशिवपदईवेन्द्रादिपदेऽपि निरतिशयसुखपरएव स्यादित्याशङ्क्याह — प्रकरणेनेति । ‘ज्योतिष्ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत — अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः’ इति स्वर्गफलत्वे नोच्यमानानां सोमेष्ट्यादीनां तत्तत्प्रकरणपर्यालोचनया तत्तद्वागानां फलस्य तेषां ‘लोकवत्परिमाणतः फलविशेषस्या’दिति सूत्रोक्तन्यायेन फलतारतम्यमावश्यकमिति कर्मभिः प्राप्य स्येन्द्रादिपदरूपस्य स्वर्गस्य सातिशयत्वं दुर्वीरेम् । ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षयते । एवमेवाऽमुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ इत्यौपनिषदवाक्यरूपप्रमाणदर्शितयोपपत्त्या क्षयिष्णुत्वमप्यवर्ज्यम् । आदिशब्देनाऽर्थवादादिसिद्धमसुरभयवैशिष्ट्यमप्यङ्गीकार्यम् । अतो ‘यन्नदुःखे’नेति श्लोकस्तदर्थकस्वर्गशब्दश्च मुख्यवृत्त्या परमेश्वरपदपरएव कथञ्चिदिन्द्रादिपदेऽपि वर्तते ग्रामाऽधिपे ऋषीश्वरशब्दवदिति भावः । शक्त्यतिशयेति । ज्ञानशक्त्यतिशया दनधीतोऽपि वेदस्तदर्थश्च देवानां सातीति वा पूर्वाऽधीतस्यैव वेदस्य सुसम्बुद्धन्यायेन स्फुरतीति वा तेषां वैदुष्यमपि सम्भवतीत्यर्थः ।

वेदार्थत्वात्, पूर्वाऽपीतवेदाऽर्धविरप्तरणाऽभावाद्वा तेषां वैदुष्यं च संभवति । शास्त्रस्य साधारण्ये नोपासनाविधायकत्वा दार्ढ्यकारस्य दुर्निवारत्वेन दूरत स्तत्पर्युदासः ॥ तेषां मर्ध्यादप्रामाण्यात् । विग्रहत्वेन सामर्थ्यं चाऽस्ति । 'आदित्यो यूषः अग्निर्हिमस्य भेषज' मित्यादीनां गुणवादाऽनुवादानां स्वार्थे तात्पर्याऽभावेऽपि, 'इन्द्रो वृत्राय वज्रं शुद्धयन्त्य' मित्यादीनां गर्धवादानां विरोधस्य मानान्तरप्राप्तेऽप्युपायेन स्वार्थे तात्पर्यसंभवात्, । तस्मात् । ब्रह्म विद्यायां अधिकारिणो देवाः ॥

देवानां विग्रहादिमत्त्वे विरोध भाशङ्क्य परिहरति ॥

शास्त्रं स्येति । उपासनाविधेः सार्वसाधारणत्वा तस्माच्छब्दो यजेऽनवकूम इति व निषेधाश्रयणा देवनां अधिकार मिदं स्तज्जिपेध शास्त्रायाऽनावकाश इत्यर्थः ॥

ननु देवानां यदि शरीरं सम्भवे तर्हीदं सर्वं युज्येत । शरीराऽभावात् सामर्थ्यादिकं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह — तेषां मिति । 'आदित्यो यूषः' इत्याद्यर्धवादानां मानान्तरनिरोधाद्गुणवादत्वेऽपि 'इन्द्रो वृत्राय वज्रं' मित्याद्यर्धवादानां तादृशविरोधाऽभावात् स्वार्थे तात्पर्यं मर्वायमि त्यर्थः । तदुपर्यपीति सूत्रे तत्पदं - सुषांसुलुगिति लुप्तपट्टीकम् - तत्तत्तेषां मनुष्याणां मुपरि ऊर्ध्वलोकप्राप्तिं दशास्वपि देवत्वयुक्तजन्मस्वपीत्यनेन तेषामप्यधिकारोऽस्तीत्यर्थः । अयमात्मदेशीरं निहत्याऽन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजा पत्यं वा ब्राह्मणेति श्रुतिदर्शिता सूत्र-दशास्व स्वर्गः । ज्योतिष्टोमादि विधि सार्धक्याय देशान्तरे वेदाऽन्तरेण भोग्यं स्यैहिफविच्छेदणम्य सखसां गोक्तत्वेन यथा कर्मदेवा स्तिष्ठन्ति । तथैव तत्तत्कल्पादि प्विन्द्राद्या जानदेव पदस्याऽपि पूर्वकल्पाऽनुष्ठित कर्मफलविशेषत्वे नाऽजानदेवा अपि सिध्यन्ति । सामगानां पञ्चविंशब्राह्मणे 'अतिरात्रः पृष्ठयः पडहो महाव्रत' मित्यादिना देवत्वं गच्छन्ति यथा मुपयन्तीति । एवंविधदेवत्वप्राप्त्यर्थं विधि सार्धक्याय देवानां चेतनत्वं विग्रहश्च सिध्यति । तस्मात्ततोऽपि परमेश्वरोपासन उपर्यपि देवानामपि अर्धित्वादीनां सम्भवाद्वादरायणो मन्यत इति सूत्राऽर्थः ॥

वेदमूलेषु पुराणेतिहासेषु ऋषादीनां देवानां देहेन्द्रियादयः स्थानविशेषा भोगमेवावस्थपटीकृताः । अतस्तेषां सुपासनाधिकारोऽविरुद्ध इत्यर्थः । विरोधपरिहाराऽर्थत योत्तरसूत्रं मय तारयति — देवानां मिति । देवानां शरीरवत्त्वेऽभ्युपगम्यमानं नानादेशप्रवृत्तेषु यज्ञेष्वेकस्याऽनंकदेशसाक्षिण्यं न सम्भवति तस्मात्कर्मणि विरोध इत्याशङ्क्या निराकरणार्थं मुत्तरसूत्रं मित्यर्थः ॥

विरोधः कर्मणि तिचे न्न, अनेकप्रतिपत्ते दर्शनात् ॥ १-३-२६ ॥

नानादेशप्रवृत्तेषु यज्ञेषु तत्र तत्राऽऽहूतानां देवानां विग्रहादिमत्वे सर्वत्र युगपत्सान्निध्यं वाच्यं त न्नयुज्यते । ततः कर्मणि विरोध इति चे न्न शङ्क्य मेतत् । विग्रहवत्वेऽपि सौभरिप्रभृतिषु युगप दनेकदेहप्रतिपत्ति र्दृष्टा । ततो न कश्चि द्विरोधः ॥

माभू त्कर्मणि विरोधः वैदिकशब्दे भवती त्यत आह ॥

शब्द इति चे न्नाऽतः प्रभवात् प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्याम् ॥ १-३-२७ ॥

कर्मणि विरोधाऽभावेऽपि वैदिकशब्दे विरोधः प्रसज्यते कथम् ? देवानां सावयवत्वा दनित्यत्वं सहज मेव । तत इन्द्रादिदेवाना मप्युत्पत्ति रनिवार्या

देवानां शरीरवत्त्वेऽपि योगशक्त्या सौभरिप्रभृतीनामिव महिम्ना अनेक शरीरसम्पत्त्या तत्तद्देशप्राप्ति र्नविरुध्यत इत्यर्थः । ‘आत्मनो वैशरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । योगे कुर्याद्वल्लं प्राप्य तैश्च सर्वा महींचिरे’ इति भारतवचनं योगिनोऽनेकशरीरवत्त्वं बोधयति । एवं शक्ति विशेषेण देवानाम प्यनेकशरीरवत्त्वान्नानादेशकर्म सिद्धे र्नविरोध इत्यर्थः । एवं कर्मणि विरोधाऽभा वेऽपि वैदिकशब्दानां विग्रहविशिष्टवाचित्वेऽङ्गीक्रियमाणे वेद्राऽनित्यत्व तन्मूलक न्तदप्रामाण्यञ्च सम्भवे इति विरोधान्तर निराकरणार्थं योत्तर सूत्र मवतारयति माभू त्कर्मणीति ॥

शब्दइति ससम्यन्तम् । शब्दे विरोध इति पूर्वसूत्रा दपक्कष्टस्य विरोध इत्यस्य शब्दइत्यत्राऽन्वय इत्यर्थः । वैदिकाना मिन्द्रादिशब्दानां विग्रहविशिष्टवाचित्वे विग्रहनाशे तेषा मर्ध शून्यत्वं प्रसज्ये तत्यर्थः ॥

ननु इन्द्रादिशरीराणां नित्यत्व मभ्युपगम्यते । अथाऽनित्यत्वेऽपि कादाचित्काऽर्धवत्त्वेनैव पाण्डवादिशब्दानामिवाऽर्धवत्त्वं मुपपद्यते । ततो नायं दोष इति चे न्न प्राकृतानां सावयवाना मनि त्यत्वस्य नियतत्वा न्नित्यत्वं नसम्भवति । इन्द्रादिशरीराणां नित्यत्वाऽभ्युपगमे प्राकृतशरीरो त्यानपूर्वक परमेश्वरोपसंपत्तिलभ्याया मुक्ते रसम्भवेन तेषा मर्धित्वाऽभावा दुपासनाया मनधि कार ए वापद्ये ते त्याशये नाह — देवाना मिति । देवविग्रहस्य नित्यत्व मनङ्गीकार्यं मुपासनाऽ

तथात्वे तदुत्पत्तेः प्रा सृजिनाशात् परतश्च वेदिकेन्द्रादिशब्दानां भर्थश्च
न्यत्व मनित्वं वा स्यात् । अनित्यत्वेऽपि नैवेत्येव विप्रविधेयत्वात्माना
मप्राभाष्यम् । अतस्तत्प्रयुक्तकर्तृणां चाऽसिद्धिर्नि त्यनेकाग्र्यमिति । ततो
वैदिकशब्दविरोधस्य पहिराय विश्रवत्वं देवानां षण्ःश्रेयस्य मिति चेन्न ॥

अतो वैदिका देवेन्द्रादिशब्दा द्विजाणां विशेषः । यदीन्द्रादिशब्दा
व्यक्तिवाचका स्युः, तदाश्च पिन्द्रादिनाशे तेषां मर्थान्यत्व मनित्वं
वा स्यात् । गवादिशब्दवदाकृतिवाचकत्वेन देवेन्द्रादिशब्दानां सुष्यते ।
तथाच यथा कुलालो घटादिशब्दा न्मनसि विप्रवर्तिमानात्तत्तदाकारं
स्मृत्वा घटादिकं सृजति, तथा पूर्वमिन्द्रादौ नष्टे वैदिका दिन्द्रादि
शब्दात् ब्रह्मा पूर्वेन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा तदाकारमार मिन्द्रादिकं

नधिकारतावत्स्यात् । अय अनित्यत्वपक्षे तेषां शरीराणां मुत्पत्ति रतार्या । उत्पत्तिमत्वेन
तेषां मुत्पत्तेः प्राकृ विनाशा परतश्च वैदिकानां मिन्द्रादिशब्दानां मनर्थकत्व गनित्यत्वं वा
प्रसज्येत । अथाऽनित्यत्वमेव भेद स्या स्त्विचित्ते तर्हि तस्य पौरोहित्यत्वे नाऽप्रामाण्यं स्यात् । एव
शब्दविरोधपि हाराय देवानां विश्रवत्वं मनस्वीकार्यमिति त्युपसंहरति — तत इति । सौत्रमत
इति पदं विवृणोति । वैदिकादं वेति । ननु वैदिकादिन्द्रादिशब्दादिन्द्राद्यर्थस्यैः फलं विरोध
रिहाहेतुः स्यादित्याशङ्क्य जातिवाचित्वमेव तत्रहेतुत्वं विवक्षितमिति सूचयति — यदीन्द्रा
दिशब्दा इति । ननु जातिवाचित्वस्य शब्दविरोधपरिहारे हेतुत्वं युज्यते । इन्द्रादीनां शब्दानां
जातिशब्दत्वेकय मिन्द्रादिशब्दप्रभवत्वस्य हेतुत्वं मित्याशङ्क्य तत्र तस्य हेतुत्वं दृष्टान्तमुखे
नाऽप्यादयति — यथा कुलाल इति — शब्दस्मरणपूर्विकाया अर्थस्यैः स्मर्यमाणाऽर्थसमानाका
रत्वेनैव लोकदृष्टयानयैव ब्रह्मा इन्द्राद्याकृतिविशेषप्रतिपादका द्वैदिका दिन्द्रादिशब्दा त्पूर्वका
लिकेन्द्राद्याकृतिविशेष मनुमन्वाय कल्पादा विन्द्रादीन् सृजतीति तेषां मिन्द्रादीनां प्राक्तनेन्द्र
दिसमानाकारत्वमिद्वचा तदभिष्यज्यमाना जातिस्सिध्यतीति जातिशब्दत्वस्य शब्दप्रभवत्वं
भवति हेतु रित्यर्थः । ननु वेदशब्देभ्य स्तदर्थानुसन्धानपूर्वकं मिन्द्रादींश्चतुर्मुख स्सप्तमं त्यत्र किं
प्रमाणं मित्याशङ्कते — किम्प्रमाणमिति । प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यामिति सूत्रखण्डं व्याचक्षाण
शङ्काभ्यगिरति — श्रुतिस्मृतिश्चेति । वेदेनेति । सतासनी सप्तमनी चेतनाचेतनरूपे । व्याकरोत -
देवमनुष्यादि रूपेण भूमूषरेसरित्समुद्रादिरूपेण च विविधा न्यकरो दित्यर्थः । इत्यादि रिति ।
आदिशब्देन समुद्र इति व्याहरत् सोऽन्तरिक्षमसृज दित्याद्या स्सकृन्त्यन्ते । भूमूषस्सुधरिति

सृजति । तत् इन्द्रादिव्यक्तिविनाशेऽपि तत्तदाकृते रविनाशेन शब्दानां नित्यत्वा दविरोधः । किंप्रमाण मिति चेत् श्रुतिः स्मृतिश्च । तथाहि 'वेदेन रूपे व्याकरोत्, सता सति प्रजापति रस भू रिति व्याहरत्स भूमि मशृजत' इत्यादि श्रुतिः । 'सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवाऽदौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे' इत्यादि स्मृतिः ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ १-३-२८ ॥

अनएव मन्त्रकृतो वृणीयते विश्वामित्रसूक्तं भवतीति विश्वामित्रादीनां मन्त्रकृत्वेऽपि विश्वामित्रादिशब्दानां माकृतिनिमित्तत्वेन मन्त्रब्राह्मणमयस्य वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते । यतो ब्रह्मा वैदिकाच्छब्दादर्थान् स्मृत्वा सृजति । अनधीतमन्त्रादिदर्शनशक्तत्वात् । तथाच पूर्वविश्वामित्रादीनां माकृतिविशेषां स्तत्तद्वैदिकशब्दैस्मृत्वा तदाकारानेवाऽपरान् तत्तच्छक्तिविशेषयुक्तान् ब्रह्मा नैमित्तिकप्रलये गते सृजति । ते चाऽनधीत्यैव

शब्दाः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गलोकवाचकाः । एवञ्च तत्तल्लोकनामभिस्तत्तल्लोकनामाऽर्थभूता नाकृतिविशेषा ननुसन्धाय भूलोकादी नसृजदित्यर्थः । सर्वेषां श्रुतिः । नामा नीन्द्रादीनि । कर्माणि इन्द्रादियोग्यत्रैलोक्याधिपत्यादीनि । पृथक्संस्थाः सहस्राक्षत्वादिविशिष्टा न्विविधा नाकृतिविशेषा नित्यर्थः इत्यादिस्मृतिरिति । आदिशब्देन — 'नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवाऽदौ देवादीनां चकार स' इत्यादिस्मृतिर्गृह्यते । नन्वेवं वैदिकशब्देऽर्थद्वारेकविरोधे परिहृतेऽपि मन्त्रकृतो वृणीते । विश्वामित्रस्य सूक्तं भवतीत्यादिप्रामाण्याद्वेदस्याऽपौरुषेयत्वमङ्गाच्छब्दद्वारको विरोधस्तदवस्थ एवेत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

ननु कथं विश्वामित्रादिशब्दानां माकृतिनिमित्तत्वरूपहेतुस्तिष्ठति ? कथं च तेन हेतुना वेदाऽनित्यत्वशङ्का परिहृता भवतीत्याशङ्कानिराकरणार्थं अतएवेति निर्दिष्टं सूत्रसिद्धं हेतुं विवृणोति । यत इति । परमेश्वरानुग्रहलब्धसकलवेदार्थज्ञानशक्तियुतश्चतुर्मुखो वैदिकाच्छब्दाद्विषमनुष्यादीनामसाधारेणनामरूपकृत्या ननुसन्धाय तथैव सृष्टवान् । ततश्च अतीतवर्तमानगतास्सर्वेऽपि विश्वामित्रादयः विश्वामित्रादिपदप्रापकपूर्वकल्पानुष्ठितपुण्यवशाद्विश्वामित्रसूक्तादी

तान् मंत्रा नखिलान् पठन्ति । अत रतेषां मंत्रादिकर्तृत्वं वेदनित्यत्वं च भवत्येव इत्यत आह ॥

नैमित्तिकप्रलये प्राकृतप्रलये ब्रह्मादौ वेदाख्यशब्दे च विनष्टे कथं वेदिकत्वम् ?

समाननामरूपत्वाच्चाऽवृत्तावप्यविरोधो

दर्शनात् स्मृते श्रु ॥ १-३-२९ ॥

सृज्यानां समाननामरूपत्वादेव प्राकृतप्रलयावृत्तावप्यविरोधः । तथाहि, सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्विद्याधिपः परमेश्वरः आदिकर्ता पूर्वेप्रपञ्चसंस्थानं स्मृत्वा तदाकारमेवाऽपरं पुनः प्रपञ्चं सृजति । वेदा नपि पूर्वानुपूर्वीविशिष्टान् संस्मृत्य पुत्रभूताय ब्रह्मणे प्रयच्छति । कथमवगम्यते ? श्रुत्या स्मृत्या च, 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वं मकरूपयत् । दिवं च पृथिवीं चाऽन्त

ननधीत्येव पश्यन्तीति तत्तत्सूत्रादिद्रष्टृत्वमेव न त्वपूर्वानुपूर्वीकार्भिनवसूक्तादि कर्तृत्वरूपं तत्कर्तृत्वमिति सिध्यति । तस्माद्विश्रामिन्नादीनामन्त्रकर्तृत्वं वेदनित्यत्वञ्चाऽविरोधेन सिद्धमित्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयति — भवत्येवमिति चतुर्मुग्वस्य स्वमानेन शतवर्षजीविनः चतुर्मुगं महत्स्वरूपैकैकदिनरूपावान्तरकल्पस्याऽवसानं तावत्कालप्रमाणा रात्रिर्नैमित्तिकप्रलयः । ततश्चैलोक्यं नश्यति महर्लोकादयस्तिष्ठन्ति । एवं तदीयशतवर्षावसानं तावत्प्रमाणः कालः प्राकृतः प्रलयः । तत्र ब्रह्माण्डादिकं सर्वं नश्यति । प्रकृतिमात्रं भवशिष्यते । नैमित्तिकप्रलये वेदस्याऽवस्थानात्तस्य नित्यत्वेऽपि प्राकृतप्रलये तत्त्वसम्भाव्यते । तस्मात्पूर्वसूत्रोपवर्णितं वेदनित्यत्वं मनुष्यमिति त्यागशब्दानिराकरणाऽर्थमुत्तरसूत्रम् ॥

प्राकृतप्रलये वेदानां मभावेन स्वरूपतो वेदस्य नित्यत्वं मनुष्यमिति चेद्विष्टापतिः । 'अस्य महतो भूतस्य निश्चसितं' मवेत्यादिश्रुतिषु महद्ब्रह्मकारादीनामिव तेषां मुत्पत्तिश्च वणात् । एकरूपवर्णपदवाक्यं तदानुपूर्विकत्वलक्षणे तु नित्यत्वे नविरोधः । अवान्तरकल्पे प्विव महाकल्पाऽऽवृत्तावपि सृज्यानां समाननामरूपत्वस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां भवगमादित्याशयेन सूत्रं

रिक्ष मथो सुवः,' 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतिः। स्मृति रपि, 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यं मया सृजत्। तदण्डं मभव जैम सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मि ज्ञज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः। ब्रह्माणं विदधे पूर्वं वेदा नस्मै प्रयच्छति' इत्यादिः। ततः प्राकृतप्रलयावृत्तावपि वेदानां नित्यत्व मेव ॥ मतान्तर माह ॥

मध्वादि ष्वसंभवा दनधिकारं जैमिनिः ॥ १-३-३० ॥

मधुविद्यादिषु वस्वादिदेवानामे वोपास्यत्वात् प्राप्यत्वा च वस्वादीनां कर्तृकर्मभावविरोधे नोपास्यत्वाऽसंभवा द्वस्वादीनां सतां वस्वादित्वं प्राप्तमिति प्राप्यत्वाऽसंभवा च तत्र वस्वादीनां मनधिकारं जैमिनि मन्यते ॥

व्याचष्ट - सृज्यानां मिनि । न नूदाहनश्रुतिस्मृत्यो रवान्तरकल्पविषयत्रोपपत्तः प्राकृतप्रलयेऽयं हेतु रभिद्ध इत्याशङ्क्य परिहरति — यो ब्रह्माणं मिनिश्रुति रवान्तरकल्पविषया न भवति । तत्र ब्रह्मसृष्टे रभावान् । ततश्च तस्या महाकल्पविषयत्वेन त त्रोक्तं ब्रह्मणे वेदं तदर्थं प्रदानं पूर्वकल्पगतेन्द्रादिनामरूपवैभवानि वैदिकेभ्यो मन्त्रार्थवादेभ्यो विज्ञाय इन्द्रादी नयं सृजत्वित्ये तदभिप्रायेणेति समाननामरूपत्वमिद्धि स्ततो वेदनित्यत्वमपि सिध्यतीत्याशयः ॥

एवं देवानां ब्रह्मविद्या स्वधिकार स्समर्थितः तत्र मधुविद्यादीनां ब्रह्मविद्या त्वाभावा तासु देवानां नाधिकार इति जैमिने र्सेतमनूद्य तास्वपि ब्रह्मविद्यात्वं समर्थनेन तन्मतनिरासार्थं मध्वादि ष्वित्यादिसूत्रत्रयम् । तदपि देवताविषयविद्याधिकारनिरूपणार्थत्वा देवताधिकरणैकदेशमि त्यभिप्रेत्याऽवतारयति — मतान्तरमिति —

छान्दोग्योपनिषदि 'असा वादित्यो देवमधु' — इत्यारभ्य निरूपिता मधुविद्या - तस्या मुपास्याः प्राप्याश्च वस्वादयश्श्रूयन्ते । ततश्च वस्वादीनां स्वस्वोपास्यत्वासंभवा त्वस्वपद प्राप्तेः फलत्वाऽसम्भवाच्च वस्वादीनां मधुविद्यायां नाऽधिकारः । एवं 'वायुर्वावसंवर्ग' इत्यादिश्रुति विहितासु संवर्गविद्यास्वपि वाय्वादीनां मनधिकारः । इत्यस्मी नर्थे सूत्रं योजयति — मधुविद्यादि ष्विति ॥

ज्योतिषिभावश्च ॥ १-३-३१ ॥

‘तं देशं ज्योतिषां ज्योतिं रायुं ह्येवासतेऽमृतं’ इति ज्योतिषि परब्रह्मणि देवानां साधारण्येन प्राप्तत्वेऽप्यधिकारभाववचनात् । अन्यत्र मध्वाशुपासनेऽनधिकारं न्यायसिद्धोऽवगम्यते ॥

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ १-३-३२ ॥

मधुविद्यादिष्वपि वस्वादीनां अधिकारभावं बादरायणो मन्यते । अरिनिहि वरवादीनां सतां वरवत्स्यब्रह्मण उपासत्यसंभवः । कल्पान्तरे वसु त्वादेः प्राप्यत्वसंभवश्च कार्यकारणोभयावरयं ब्रह्माऽत्र समुपास्यम्, तत्र ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इत्यार आदित्यवस्वादिनामरूपकृत्ययुक्त कार्यविशेषावस्थं ब्रह्मोपास्य मुपदिश्यते । अथ, ‘तत्तद्वर्त्य उदेति नैवोदितो नाऽस्त मेति’ इत्यादिना नामरूपकृत्यरहितसूक्ष्मादित्यान्तरात्मतयाऽवसितं कारणावस्थं ब्रह्मोपास्य मुपदिश्यते तदुभयावस्थब्रह्मोपासनाफलं कल्पान्तरे वस्वादित्वं मुभयाधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिश्च । तत्र ‘स य एत देव ममृतं

‘तं देशं ज्योतिषां ज्योतिं’ इति परब्रह्मणि देवानां मुपासनं श्रूयतं तत्र देवाएव ज्योति ह्यसते इति वा । देवाज्योतिरं वोपासत इति वा वाक्यस्याऽर्पणवर्णीयः । अत्र प्रथमः कल्पो नमुज्यते मधुप्याणां मनधिकारप्रसङ्गात् । तस्मा ज्योतिरे वोपास्य मित्यर्थः तस्मादपि मधुविद्यादिषु तेषां मनधिकार एवैत्यर्थः । एवं प्राप्ते स्वमतं माहेत्यर्थः ॥

कल्पान्तर इति अत्रायं भावः । वसुनामे वैको भूत्वेत्यादिस्वारस्यात् वसुत्वादिकं मेवाऽयंप्राप्य फलम् । न वस्वादिभोगसाम्यमात्रम् । नचाऽत्रवस्वादिसङ्ख्यातिरेकप्रसङ्गोऽप्रभाव कोऽस्तीति शङ्क्यम् । वर्तमानवस्वाद्यधिकार समाप्त्यनन्तरं कल्पान्तरे भाविवस्वादिसङ्ख्यासमये तदन्यतमभावप्राप्तेः फलत्वसम्भवात् इति । वस्तुतस्तु उपसंहारस्वारस्यां वस्वाद्यन्तर्यामि परमेश्वर एवाऽत्रोपस्य इत्यभिप्रेत्याह — कार्यकारणेति । तत्र कार्यावस्थब्रह्मोपासकोपदेशं दर्शयति तत्रेति । आदित्यादीनां आदित्यवस्वादीनां नामानि आदित्यवस्वादिवैवभोग्यमधुत्वेन रूपितं ज्योतिर्मण्डलं रूपम् । वस्वादीनां तत्तदमृतभोगा क्षिप्तानि रूपाणि । आदित्यस्य पुरस्तादुक्तेता

वेदवगूना मेवैको भूत्वाऽपि नैव मुखे नैत देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति', इत्यादिना वस्वादिरूपं फलं मुपदिश्यते। 'न ह वा अस्मा उदेति न निम्रो चति सकृद् दिवा हैवास्मै भवति य एता मेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' इति ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं मुपदिश्यते। ततो मध्वादिष्वपि देवानां अधिकारोऽस्तीति सर्वथा देवा ब्रह्मविद्याधिकारिणः ॥

इति देवाधिकरणम् २८

अथ अपशूद्राधिकरणम् २९

अथ मनुष्याधिकारत्वा इति सामान्येन मनुष्याणां अधिकारे प्राप्ते विशेष माह ॥

पश्चादस्तमेता इत्यादिना निरूपितं कृत्यम्। वस्वादीनां तद्वन्मव उपजीवन्तेत्यादिना निरूपितं कृत्यम्। एवं भूतनामादियुक्ततया कार्यभूते ष्वादित्यादिजीवे ष्वन्तर्यामितयाऽवस्थितं ब्रह्म तदवस्थं मुच्यते। कारणावस्थब्रह्मोपासनोपदेशं दर्शयति — अथ तत इति। ब्रह्म दिवसरूपस्य कल्पस्य समाप्तचनन्तरं मुदयास्तमयाभ्यां प्राण्यनुग्रहा दूर्ध्वमुदयास्तमयग्रहित इत्यर्थः। कृत्याभावादेव तदुपयोगिरूपराहित्यं तदर्थकनामराहित्यं च फलितम्। नहवा अस्मा इति। अस्मै कार्यकारणावस्थब्रह्मिदे नामरूपकृत्ययुक्तदशायामप्यादित्यो नोदेति। तत्प्रयुक्तप्रकाशापेक्षाभावात्। नाऽस्तमेति तत्प्रयुक्तज्ञानप्रतिबन्धाऽप्रसक्तेः। किन्त्वस्मै ब्रह्मविदे सकृद् द्विवैवभवति सदाऽहरेव भवति। सन्ततमनावृतज्ञानप्रकाशोऽस्य भवतीत्यर्थः। अस्मा इत्युक्तिः कस्मा इत्याकाङ्क्षाया माह — य एता मिति। ब्रह्मोपनिषदं ब्रह्मविद्यां वेदं ब्रह्मोपासनं करोतीत्यर्थः। एवमुपसंहारे ब्रह्मप्राप्तिकलश्रवणात्। ब्रह्मविद्यात्वश्रवणाच्च वस्वादिशब्दाः वस्वाद्यन्तर्यामिपरास्तस्मात्तदुपासनायां वस्वादीनां अधिकारस्तम्भवतीत्यधिकरणार्थमुपसंहरति — तत इति। मध्वादिष्वित्यादिशब्देन संवर्गविद्यादीनां सङ्ग्रहः ॥

इति देवताधिकरणम् २८

अथ अपशूद्राधिकरणम् २९

उत्तराधिकरणस्याऽङ्गुष्ठाधिकरणेन सङ्गति माह — अथेति। हृद्यपेक्षयेत्यादिसूत्रे उपासनाशास्त्रस्य मनुष्याधिकृतत्वं मुक्त्वा तत्र देवानामप्यधिकारे स्तमर्थितः। एवं सति सर्वेषां

शुगस्य तदनादरश्रवणा तदाद्रवणात्

सूच्यते हि ॥ १-३-३३ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः । ‘आजहा रेभा शशदाऽनेनैव मुखे
नाऽल्लापयिष्यथ’ इति ॥

अप्राचार्यं शिक्षणं शूद्रे त्यामन्व्रयते । अतः शशदाणां मपि ब्रह्म
विद्यायां अधिकारोऽस्ति नवा इति सन्देहः ॥

तेषां अधिकारोऽस्यर्थित्यादिसंभवात् ॥ नच त्रैवर्णिकानां मेवेति
नियमः ॥ अत्रैवर्णिकानां मपि देवानां तद्देशनात् । देवानां मुपनयनाऽव्यय
नाऽभावेऽपि स्वयंभातवेदार्थतया युज्यते विद्वत्ता । कथं मेषामिति न

मनुज्यणां तत्राऽधिकारे नकापि विचिकित्सेति शूद्राणामप्यधिकारोऽन्येति प्राप्तौ तेषां मपि
कारनिराकरणाऽर्थं मिदं अधिकरणं प्रवर्तत इत्यर्थः । अत्राऽपि प्राप्तज्ञकी सङ्गतिः ॥

छान्दोग्य इति । तत्रैव मुपाख्यायते । जानश्रुतिः पौत्रायणः श्रद्धया बहुधनान्नप्रदः
सर्वास्तु दिक्षु ग्रामनगरमार्गारण्यतीर्थादिषु पान्यानां मनाधानाश्च शीतवातातपवर्षबाधानिवारकाऽ
जोदकशयनाच्छादनादिभोग्यजातः सम्पूर्णः नावसवा निर्मापयाञ्चकः । तस्य धार्मिकप्रवरस्य कर्मभिः
क्षीणदुरितस्य ब्रह्मविदिता मुत्पादयितुं केचन महर्षयो हंसरूपा मात्स्याय निशायां हन्ये शया
नस्य तस्योपरि पङ्क्तिमात्रं ध्यायन्मुः । तेषां मग्रेसरं हंसं भोभो - ब्रह्माह ब्रह्माक्षेति विपरीत
लक्षणया मन्दलोचनेति सम्भ्रमेण द्विवार संबोध्य पृष्ठगामी कश्चिद्देव उवाच । जानश्रुतं रज
दानादिप्रभावजनितं ज्योतिर्धूलोकपर्यन्तं व्याप्तं वर्तते । तत्र त्वं लभो मामूः । तेन तव प्रद
ग्धता मामू दिति । एव मुक्तवन्त मग्नगामी हंसः प्रत्युवाच । एनं जानश्रुतिं मनुष्यसामान्य
वशा मतिक्रम्य वर्तमानं शक्यसहितं रैक्वमिव कीदृशं माहात्म्यशालिनं मात्स्य । रैक्वएव सखु
महाप्रभावः ब्रह्मज्ञः । अस्य जानश्रुते रज्ज्ब्रह्मस्य कः प्रभावः । यज्जनितं मस्य तेजो रैक्वप्रभावमं
तेजइव दहे रित्याह — एतं दाकर्ण्य तेन पृष्ठं गाभिना कोऽसौ रैक्वइति पुनः पृष्ठं स्पर्शं
प्रत्युवाच । सर्वेषामपि यथावत् कर्मजातं विज्ञानं यदीयकर्मविज्ञानान्तर्भूतं स रैक्व इति ।
तदेतद्वंशवाक्यं रैक्वप्रशंसारूपं तथाभूतस्य रैक्वस्यैव ज्योति रसं न त्वस्य वराकं स्येति

शङ्क्यम् । एषा मपि पुगणश्रवणादिना बोधोपपत्तेः । निषादस्यपतिन्यायेन महावाक्यग्रहणेऽधिकारसंभवाच्च । तस्मादमीषा अधिकारो ब्रह्मविद्याया मुचित इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

नाऽस्ति शूद्राणां ब्रह्मविद्याया अधिकार एवेषा मध्ययनाऽभावेन तदुपायभूतोपास्यतद्गुणादिज्ञानाऽसंभवात् । इतिहास पुगणानि वेदोपबृंहणं

स्वनिन्दागर्मश्च जानश्रुति राकर्ण्य कयमपि निशा मतिवाह्य तल्पं त्यजन्नेव क्षत्तार माहूय सचिह्नं रैक्व मुक्त्वा तदन्वेषणाय प्रेषयित्वा क्वचिद्विविक्तदेशे शकटस्याऽयस्ता त्पामानं कण्डूयमानं रैक्व मुपलभ्य प्रत्यागत्य निवेदितवति तस्मिन् स्वयं रैक्व मुपगम्य गवां पट्शतानि निष्कं हार मश्वतरीयुक्तं रथं चोपहृत्य त्वदुपास्यां देवता मनुशाधीति रैक्वं प्रार्थया मास । रैक्व स्तेन दीयमानं सर्वं प्रत्याचक्षाण उवाच । ‘अहहारे त्वा शूद्र तवैव सहगोभिर’ स्त्विति । अहेति निपातः । हारसहित इत्वा रथः गोभि स्नह तवैवाऽस्तु । किं मनेनाऽल्प धनेन सन्तोषो मम कलत्रहीनस्य प्रतिष्ठाहीनस्यच का मम एतद्धनरक्षणे शक्तिः । तव वा मत्प्रयोजनाऽपर्यवसा व्यल्पधनदानेन ब्रह्मविद्याप्रतिष्ठिता नभवेदिति भावः । पुनर्जानश्रुतौ सहस्रगवां पूर्वानीनं हारादिकं रैक्वस्य परिणयनार्थं कन्या मावमथार्थं तत्रत्यं ग्रामं चोपहृत्य प्रार्थयमाने विद्याप्रदानार्थं मुपहारेस्य पर्याप्तता मनुजानानस्य रैक्वं स्येदं वाक्यम् ‘आजहा रेमा शूद्रे’ त्यादि । इमा दक्षिणा आहूतवानसि । अननैव सुमुखेन विद्याग्रहणोपायेन मा मालापयिष्यसि ब्रह्मविद्योपदेष्टारं करिष्यसीत्यर्थः ॥

ननु कर्मणीव ब्रह्मविद्यायामपि शूद्रस्य नाधिकार इत्येव मुक्तम् । अस्याऽधिकारसंशयः कयमि त्याशङ्क्य पूर्वपक्षकोटे बीजं मुपन्यस्य संशयं नर्शयति — अत्रेति अत्र आजहारेति दक्षिणा प्रत्याख्यानवाक्ये शूद्रेत्यामन्त्रणं श्रूद्वं ब्रह्मविद्यागौरवमजानानः दक्षिणां स्तल्पा माहूतवा नसीति कोपेन शूद्रे त्यामन्त्रणं कृतमिति योजनायामपि प्रसादवाक्ये तथा वक्तुं मयुक्तत्वात् । शूद्रे त्यामन्त्रणलिङ्गेन तेषां अधिकारोऽस्तीति प्रतीयते । जानश्रुते शोकाविष्टत्वस्य प्राक्सुचितत्वेन तादृशल्लिङ्गस्याऽसिद्ध्या नाऽधिकारस्तेषामित्यवगम्यते । तस्मात्संशय इतिभावः । ननु सम्भवेप्यर्थित्वादीनां कर्मणि यथा त्रैवर्णिकानामेवेतिनियमस्तथा ब्रह्मविद्यायामपि तेषां मेवाऽधिकार इति नियमोऽस्तीत्याशङ्क्याह — नचेति । वेदाधिकारमुपपादयति निषादस्यपतिन्यायेनेति । निषादस्यपतिं याजयेदिदं तत्र निषादस्यपतिशब्दे निषादानां स्यपतिरिति षष्ठीसमासपरिग्रहे षष्ठ्यर्थलक्षणा स्यादिति तत्परिहाराय निषादश्चासौ स्यपतिरिति समा नाधिकरणसमासोऽङ्गीकृतः । तस्मादत्रैवर्णिकस्याऽपि निषादस्य रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेदिति

कुर्यन्त्येव । उपायभाव मनुभवन्ति न स्वातन्त्र्येण । शूद्राणां भित्तिहास
पुराणश्रवणानुष्ठानन्तु पापक्षयफलम् । विदुः, भर्गव्यासादीनां जन्मान्ता
सिद्धज्ञानाप्रमोहान् ब्रह्मनिष्ठता । कथं ब्रह्मविद्योपदेशं शूद्रे त्यागमन्त्रेण मिति
चेत् नात्र जातिशेषेण शूद्रे त्यागमन्त्रम् । विदुः, ब्रह्मज्ञानाप्राप्त्या शुगम्य
संजा तेति दर्शनात् । शुगस्य संजा तेति तदनादरधरणात् धर्माविद्यावैक

प्रवृत्ताया मिष्टा वधिकारमिष्ट्या तदङ्गमूतमन्त्रग्रहणं सिध्यति तथैव ब्रह्मप्रतिपादकसामर्थ्यग्रहोऽ
त्रैवर्णिकानामपि सिध्यतीति भावः । ननु गितिविद्यया जिपादग्य मन्त्रग्रहणे सिद्धम् । नत्वर्षवाद
मात्राऽनुप्राधाच्छ्रुत्य महावाक्यग्रहणेऽधिकारो युक्तः । गानोवा एत तस्य मासत इत्यादि
दार्थवादिकस्य लिङ्गस्य स्तुत्यालम्बनं त्वोपपत्तः । इति चेन्न । गानं रात्र्यंशक्त्यादिवत् शूद्राणां
मशक्त्यादिबाधकाऽभावात् । ननु — ‘तस्मा च्छूद्रो यज्ञेऽनवकूस्’ इति श्रुतिर्बाधिका ।
तस्याश्रुते यज्ञाऽनधिकार प्रतिपादनमात्रपरत्वात् । प्रत्युत शूद्रस्य त्रिशिष्टा यज्ञाधिकारनिषेधेन
ब्रह्मविद्याधिकारोऽनुमतेरेव सिद्धेः । पूर्वपक्षमुपांग्रहति — तस्मा दिति ‘सिद्धान्तयति ।
नास्तीति । तेषां मनधिकारो हेतु माह — अध्ययनाभावेनेति । सामर्थ्याभावादि त्वर्थः ।
अध्ययनाभावेन ब्रह्मस्वरूपननुपासनप्रकारं मजानतः) नखलूपासनां सामर्थ्यं विद्यते । ननु वेदान्ते
ष्विव पुराणेतिहासेनपि ब्रह्मण स्तुद्गुणानाञ्च प्रतिपादनं प्रपञ्चनं दृश्यते । तज्जन्यं ज्ञानं यद्युपास
नाङ्गं नस्या तर्हि तत्र तत्प्रतिपादनं व्यर्थमेव स्यादित्याशङ्क्याह — इतिहासेति । ‘विमल्यस्य
श्रुता द्वेदो मा मय प्रतरे’ इति - इतिहासपुराणाम्यां वेदान् समुपबृंहयेत् । इति वेदतात्पर्यं
निर्णयार्यत्वेन न तेषां वैयर्थ्यं मितिभावः ॥

ननु — पुराणेतिहासानां वेदोपबृंहणार्थत्वेऽपि तन्मयं स्तिष्यत् ब्रह्मज्ञानं नवारयितुं
शक्यम् । तदुपासनाङ्गमेव भवति । तदभावे शूद्रकर्तृकपुराणादिश्रवणं विफलमेव स्यादित्या
शङ्क्याह — शूद्राणामिति । एवं सूत्राभिमतं शूद्रस्य विद्यानधिकारं मुपपाद्य सूत्रेण कण्ठोक्तं
शूद्रेत्यामन्त्रेणस्याशयं विशदयितुं भाशङ्कते । कथं मिति । एतच्छ्रुतोत्तरत्वेन शुगस्येति सूत्रांश
निवेदितं मर्थमाह — नाऽत्र आतीति । शूद्रशब्दस्य जातौ स्वदित्वेऽपि प्रकृतं ब्रह्मज्ञानाऽ
प्राप्त्या जानश्रुते शशुक्सञ्जातेति तां दृष्ट्वा रैक्वेण शोचितृत्वयोगेन स्वज्ञानभैभवप्रकटनाय शूद्रे
त्यामन्त्रेण कृतमिति विज्ञायते । स्वज्ञानभैभवप्रकटनस्य प्रथमामन्त्रेण राज्ञोऽपिकदक्षिणादि
त्सासञ्जननार्थत्वेन द्वितीयामन्त्रेण राज्ञःस्वोपवेक्ष्यमाणविद्यायां श्रद्धातिशयसम्पादनाऽर्थत्वेनच
प्रकृतोपपुक्ततया चेति भावः । ननु जानश्रुते शशुक् संजातेति कथं मकगम्यते । यां दृष्ट्वा रैक्व
शूद्रेत्यामन्त्रितया नित्याशङ्कापरिहारार्थत्वेन तदनादरेत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे । शुगस्येति ।

न्येन स्वात्मानं प्रति हंसोक्ताऽनादरवाक्यश्रवणात् । तदेवाचार्यं प्र त्याद्रवणा
च्च । मूच्यते हि शब्दो हेतौ यतः शूद्रे त्यामन्त्रणं, न जातियोगेन, ततः
शूद्रस्य ब्रह्मोपागमं नारतीति ॥

इतश्च शूद्रे त्यामन्त्रणं न जातियोगे नेत्याह ॥

क्षत्रियत्वगते श्व ॥ १-३-३४ ॥

शुश्रूषो जनिश्रुतेः क्षत्रियत्वावगते श्व न जातियोगेन शूद्रे त्यामन्त्र
णम् । उपाख्यानोपक्रमे हि जानश्रुतिर्हि पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायि बहु
पाक्य आस सह सर्वत आवसधान् मापयांचक्रे सर्वत एव मेवाऽन्न मत्स्यन्तीति ।
जानश्रुतौ दानपतित्वं बहुतरपक्वान्नप्रदायित्वं चोक्तम् । मध्येच सहसंजिहान
एव क्षत्तार मुवाचेति क्षत्रप्रेषण मुक्तम् । अन्तेच, ' इयं जाया अयं ग्रामो
यस्मिन्नास ' इति, ' ते हैतेरैक्य पर्णानाम महावृषेषु यत्राऽसा बुवा ' सेति
बहुग्रामप्रदायित्व मुक्तम् । एतैर्लिङ्गैर्जनिश्रुतेः क्षत्रियत्व मवगम्यते ॥

हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणेन कारणेन तथैवाचार्यं प्र त्याद्रवणेन कार्येणच शूद्रस्य सज्जा तेति
ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अतः शूद्रेत्यामन्त्रणं नरूढ्या - किन्तु शोचितृत्वयोगे नैवेत्यर्थः शूद्रेत्या
मन्त्रणस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरपरत्वे नोत्तरसूत्र मवतारयति । इतश्चेति —

जनश्रुतस्याऽपत्यं जानश्रुतिः । पुत्रनाम्नो गोत्रापत्यं पौत्रायणः । श्रद्धया देय मस्येति
श्रद्धादेयः । अर्थिभ्यो बहुदातुं शीलमस्येति बहुदायी । बहुपाक्यः पक्तव्य मन्नादिक मस्य
बहुपाक्यः । आगत्य वसन्ति येष्वतिथय स्तानावसधान् । अतिथीनां निवासाथान् गृहान्कार
यामास । वैश्या द्व्यक्षणाकन्यायां क्षत्ता नामप्रजायते । जीविकावृत्ति रेतस्य राजान्तः पुररक्षणमि
त्युक्तलक्षणः क्षत्ता । अत्र क्षत्तप्रेषणग्रामदानरूपं लिङ्गद्वयं साक्षा त्क्षत्रियत्वज्ञापक मित्यर्थः ।
तस्य क्षत्रियत्वाऽवगतौ हेत्वन्तरं प्रदर्शनपरं सूत्रम् ॥

जानश्रुते स्संस्वर्गविद्याया मुपदिश्यमानाया मुत्तरत्र श्रुतेनाऽभिप्रतारिनाम्ना चैत्ररयेन
क्षत्रियेणाऽस्य क्षत्रियत्व मवगम्यते । कथं मित्याशङ्क्याऽत्रप्रमाण माह — अथ शोभक

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १-३-३५ ॥

उपलिङ्गाच्चाऽभ्यां संवर्गविधयां ब्राह्मणक्षत्रिययो रत्राऽन्वयो दृश्यते ।
‘अथः शौनके च कापेय मभिप्रतारिणं च कांक्षसेति परिविष्यमाणो
ब्रह्मचारी विगिक्ष’ इत्यादौ । अत्राऽभिप्रतारी चैत्ररथः क्षत्रिय श्वेत्यत्र
गम्यते । कापेययाज्यस्य कापेययाज्ययाजकयोगात् ॥ कापेययाजकयोगो
हि चित्ररथस्य श्रुतः, ‘एतेन चैत्ररथं कापेया अयाजयन् तमेकाकिन
मन्नाद्य स्याऽध्यक्ष मकुर्वन्’ इति । तेनाऽभिप्रतारिण स्मञ्जामेदा चित्तूथ
त्वासिद्धा यपि तद्वंश्यत्वं सिध्यति । समानान्वयानां हि समानान्वयाः
प्रायेण याजका भवन्ति । चित्ररथवंशत्वे सति क्षत्रियत्वम् ॥ तस्मात् चैत्र

मित्यादि । परिविष्यमाणौ भोजनार्थं मुपविष्टौ सूषकारैः प्रदीयमानान्ना वित्यर्थः । अत्र कपि
गोत्रोत्पन्न शौनकः प्रसिद्धो ब्राह्मणः । एवकापेयशौनकरूपहणादेनाऽभिप्रतारिणाम्नः क्षत्रियत्व
मवगम्यते । कथं मिति चेत् । ‘चैत्ररथं कापेया अयाजयन्ति’ इति श्रुत्याकापेययान्यत्ययोगात् ॥

ननु — परिविष्यमाणौ भोजनार्थं मुपविष्टौ सूषकारैः प्रदीयमानान्नौ । अत्र कपि
गोत्रोत्पन्न शौनको ब्राह्मणः प्रसिद्धः । तत्सहितस्याऽभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वं साधनीयम् । तत्
चैत्ररथवंश्यत्वेन सिमात्रयिषुः प्रतिजानीते । अत्रेति । तस्य चित्ररथवंश्यत्वे हेतु माह —
कापेययान्य स्येति । तस्य हेतुत्वं मुपपादयति कापेययाजकेति । चैत्ररथस्य कापेययान्यत्वे
प्रमाणं नृशयति — एते नेति । अत्र चित्ररथस्य कापेययाजकयोग इश्रुतः । ननु — तेनाऽ
भिप्रतारिण क्षत्रियत्वमेव सिद्धं यत्तु तद्वंश्यत्वं मित्याशङ्क्याह — समानान्वयानां मेवेति
याजकाश्चिविया शशास्त्रायनिशास्त्रायां श्रुताः । पितृभूता मनुष्यभूता देव भूता इति । पितृ
पितामहादि परम्परया कुञ्जक्रमेणागता ऋत्विजः पितृभूताः । तदसम्भवे कस्यचि दाधानप्रसूति
यावज्जीव मृत्विक्त्वेन प्राप्ता मनुष्यभूताः । तदसम्भवे तत्रतत्र कर्मणि दैवादागत्यात्विज्यं
कुर्वन्तो देवभूताः इत्येवं नियमो नास्तीत्याशङ्क्याह — प्रायेणेति । नियमाभावेऽपि
मुख्यत्वात्पूर्वराजचरितेषु बहुशो यान्ययाजककुलव्यवस्था दर्शनादिहाऽपि चित्ररथं कापेया
अयाजयन्निति कपिगोत्रोत्पन्नानामेव बहूनां चित्ररथंप्रति याजकत्ववर्णनाच्च । तेषां पितृभूत
याजकत्वनिश्चयात् कापेययाजक योगेन चित्ररथवंश्यत्वं सिध्यतीति भावः । चित्ररथवंश्यत्वं
सिद्धौ ततस्तस्यक्षत्रियत्वं सिध्यति । उक्तार्थं मुपसंहरति एवञ्चेति । एवं ब्राह्मणेन युक्तोऽपि

रथि नर्मैकः क्षत्तूपतिर्जायत,' इति तद्वाक्यशेषेण सिद्धयति । एवं चोत्तरत्र ब्राह्मणेन कापेयेन युक्तोऽभिप्रतारी क्षत्रिय इति निश्चीयते । तद्वत् ब्राह्मणेन रैक्वेण युक्तो जानश्रुतिरपि क्षत्रिय इति गम्यते । अतः क्षत्रिय एव शूद्रे त्यामत्रितः ॥

य दुक्तं निपादस्थपतिन्यायेन शूद्रस्य महावाक्यश्रवणमात्रेऽधिकार इति तत्राह ॥

संस्कारपरामर्शा तदभावाभिलाषा च ॥ १-३-३६ ॥

ब्रह्मविद्योपक्रमे 'उपत्वानेष्ये तं होपनिन्ये' इत्यादि प्रदेशेषु उपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य च न शूद्रे पातकं किञ्चित्, नच संस्कारमर्हति,' 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति' इत्यादिस्मृतिषु तदभावश्रवणान्

प्रतारी क्षत्रियइति निश्चितेति तथैव रैक्वेण ब्राह्मणेन सहितो जानश्रुतिरपि क्षत्रिय इत्वं मिध्यति । उत्तरत्र - उपरिष्ठात् अस्यामेव विद्यायां । लिङ्गात् कापेयसाहचर्यं लिङ्गात् क्षत्रिय इति निश्चितेन चैत्ररथेन चित्ररथेन्द्रेणाऽभिप्रतारिनाम्नाऽपि जानश्रुतिरपि क्षत्रिय एव नशूद्रइति निश्चीयत इति सूत्रार्थः । एवं शूद्रस्य विद्याधिकारे शूद्रेत्यामन्त्रणरूपं लिङ्गं निराकृतम् । अथाऽर्थित्वादिसद्भावा दध्ययनाऽभावेऽपि निषादस्यपतिन्यायेन विद्याधिकारस्स्यादित्याशङ्कापरिहारार्थत्वे नोत्तरसूत्रं भवतारयति — शुद्रुक्तं मित्यादिना —

ब्रह्मविद्योपक्रम इति । एवंछान्दोग्योपनिष व्याख्यायते । दैशवे प्रमीतपितृक ससत्य कामो विद्यार्थ माचार्य मुपेत्य ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि किङ्गोत्रोऽहं मिति मातरं पृष्ट्वा तथा नाहं मेत द्वेद । तात यद्गोत्रं स्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वा मलभे साहं मेत ब्रवेद यद्गोत्रं स्त्वमसि जबालातु नामाऽहं मस्मि सत्यकामो नामत्वमसि स सत्यकामएव जाबालोऽब्रवीथाः । इति । सत्त्वेव मुक्तो गौतम मासाद्य ब्रह्मचर्यं भगवतिवत्स्यामि । उपेयांभगवन्तमित्युक्त्वा किङ्गोत्रं स्त्वमसीति तेन पृष्टो नाहं ममगोत्रं वेद माताऽपिनावेदीत् । माता मे जबाला सत्यकामोऽहं मेताव द्वेद्वी त्युवाच । अथ गौतम ससत्यवचनेनाऽयं ब्राह्मणइति निर्धार्य समिधं सोम्याहर उपत्वानेष्ये । इति चोक्तवातथैव तमुपनीय स्वीया द्रोयूधात् कृशानां दुर्बलानां गवां चत्वारि शतानि पृथक्कृत्य तत्पोषणे तं निपुयुजे । सतुसत्यकामो गवां सहस्रसंख्या

तस्य ब्रह्मविद्याया मनधिकारः । निपादस्थानं याजने ' इति विधि रस्तीति
तत्र न विरोधः । उपनयनाभावेऽपि शूद्रस्य महावाक्यश्रवणे कुत्राऽपि न
विधिः ॥

तद्वशावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ १-३-३७ ॥

'नैत द्वाद्वाणो धिक्कु मर्हति समिधं सोम्य ! आहरोपत्वानेष्ये न
सत्या दगा ' इति सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव
तदुपनयनानुशासनविधौपदेशप्रवृत्तेश्च न शूद्रस्याऽधिकारः ॥

ननु उपनयनाऽभावे ब्रह्मोच्चारणनिषेधः स्वाचिन्क रसार्वात्रिकोवा ?
न सार्वात्रिकः, शिशो रुपनयनाभावेऽपि न ब्रह्माऽभिध्याहरे दन्यत्र स्वयानि

पूरणात्प्राक् न प्रत्यागच्छेयमिति प्रतिज्ञाय तृणोदकचहुल मरण्य नीत्वा ता स्तारक्षन् वर्षगणं
प्रावास । ताश्च सहस्र संपेदिरे । तदनन्तरं मृषमोऽग्निः हंसो मदुरिति चत्वारो देवतात्मानः
तस्य गुरुधूपया सन्तुष्टा मत्स्ये पोडशकलब्रह्मविद्या मुपदिदिशुः । ततः स्सहस्रगोमि राचार्य
कुलं प्राप्याचार्येण ब्रह्मविद्विबोम्यभागी कोनुत्या मनुशशासति पृष्ट स्तद्वृत्तान्तं मुक्त्वा
देवं स्मदिष्ट मित्यतोऽपि नाहं हृष्यामि स्त्रीया दाचार्यादेव किल लब्धाविद्या सावी
यमी भवति । भगवानेव मयं त्री त्विति प्रार्थयापार । ततो गौतमगता मेव पोडशकल
ब्रह्मविद्या मुपदिदेशेति । अत्र विधौपक्रमे 'उपत्वा नेष्ये' इत्यादि नोपनयनं परावृत्तय
ते तस्मादुपनयनं वतामेव ब्रह्मविद्याऽधिकार इति सिद्ध मित्यर्थः । अस्तु शूद्रस्याप्युपनयनं मित्याश
ङ्क्याह — शूद्र स्येति । पातकं वृयामांस भक्षणाद्विभूतं शूद्र स्योपनयननिषेधे गौतम स्मृति
मुदाहरति — शूद्र इति । एकजातिः द्वितीय जन्मरहित इत्यर्थः । एवं शूद्रस्य द्वितीयजन्म
रूपोपनयनाभावा द्विधायांनाधिकार इत्याह — तस्येति । न न्वेवं निपादस्य कथं तद्विहितया
गोपयुक्तमन्त्रोच्चारणाऽधिकार इत्याशङ्क्याह — निपादेति । तस्य विधिप्राप्तेन च अधिकारः सिद्धः ।
शूद्रस्य नु तथा महावाक्यश्रवणाऽधिकारविधि रितिमात्रः । शूद्रस्य विद्याया मनधिकारे हेत्वन्तर
प्रदर्शनं परं सुश्रम् ॥

नैत द्वाद्वाणो धिक्कु मर्हतीत्यादिना जाबालस्य सत्यवचनेन शूद्रत्वाऽभावे निर्धारिते
सत्येव गौतमः जाबाल मुपनेतुं प्रवृत्ते । तस्मादपि शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायां नाधिकार इत्यर्थः ॥

ननु - अनुपनीतानां वेदाक्यग्रहणनिषेधोहि न सर्ववेदाक्यविषयः त्रैपणिकानां माता
पित्रोः पौत्रमेधिकं कर्षणि तदुभयुक्तवेदाक्योच्चारणं स्योपनयनाऽभावेऽपि स्मृत्यनुमतत्वात् । किन्तु

नयना' इति । स्वधानिनयोऽपि ब्रह्मोच्चारणविधानात् । तेन क्वाचित्क
इति युज्यते । अतः शूद्र न्याऽनुपश्रुनोतस्य पाकयज्ञादिषु ब्रह्मोच्चारणानिषेधो
न ब्रह्मविद्याया नित्याशंकाया साह ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ १-३-३८ ॥

शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणादि निदिध्यते, तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्य' मिति । अनुपश्रुण्वतः कुतोऽप्यध्ययनादिप्रवृत्तिः ॥

स्मृते श्व ॥ १-३-३९ ॥

स्मर्यते च शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणादौ दण्डः 'अथ हाऽस्यवेद मुपश्रु
ण्वत ह्यपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरण मुद्राहणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः'
इति । एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां शूद्रसमीपेऽध्ययनादिनिषेधात् कुत स्तेषां वेदार्थविच्चा
रादिकम् ? अतः सर्वथाऽप्यर्पब्राह्मणाद्युपयुक्तोपनयनसंस्कार मन्तरेण वेदा
ध्ययनप्राप्तिर्न कुत्राऽपि कस्यचिदिति शूद्रा ब्रह्मविद्याया मनधिकारिण एव ॥

इति अथशूद्राधिकरणम् २५

तदतिरिक्तवेदवाक्यप्रतिषेधं त्यक्तीकार्यम् । तस्माच्छूद्रस्योपनयनाभावेऽपि विद्याधिकारइति
शङ्कानिराकरणार्थत्वे नोत्तरं सूत्रं भवतारयति — नन्विति ॥

शूद्रस्य तत्समीपेऽप्येव नाध्येतव्यमिति वेदश्रवणनिषेधेन वेदाध्ययनतदर्थं विचारज्ञानानु
ष्ठाना न्यर्था त्प्रतिषिध्यन्ते । यस्य समीपेऽपि नाध्येतव्यं स कथं तच्छृणुयात् । अश्रुण्वतः कथं
मध्ययनं तदभावे कुतोऽयं ज्ञानमनुष्ठानं वेति सूत्रार्थं मभिप्रेत्य विवृणोति — शूद्रस्येति ।
न केवलं शूद्रसमीपे वेदाच्चारणनिषेधमात्रात् शूद्रस्य वेदश्रवणादिप्रतिषेधस्मिन्नध्ययति । अपितु
श्रवणादौ दण्डश्रवणाच्चेत्येतदर्थं सूत्रम् ॥

स्मर्यते चेति । 'अथ हाऽस्य वेदमुपश्रुण्वत ह्यपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरण' मित्यादिना वेद
श्रवणादौ शूद्राणां दण्डस्मरणादपि तेषां श्रवणादौ नाधिकारइति सिध्यति । एवं तस्य समीपेऽ
ध्ययनस्य निषेधे न कथमपि तस्य वेदार्थविचारादिकं सम्भवतीत्यधिकरणार्थमुपसंहरति-अत इति ॥

इति अथशूद्राधिकरणम् २६

एवं प्रासङ्गिक भविवारनिरूपणं कृत्वा प्रकृतं गच्छामहे ॥

कम्पनात् ॥ १-३-४० ॥

अङ्गुष्ठप्रपितपुरुषप्रकरणे कठवल्लीषु श्रूयते, य इदं किं य जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् । तं महद्भूयं वज्रमुग्रताम् य एतं द्विदुः स्मृता स्ते भवन्ति इति तत्र प्राणशब्दनिर्दिष्टजनितभयेन सकलजगत्कम्पनं भुज्यते ।

अत्र कम्पनहेतुः परमेश्वरोऽन्योवा इति संशयः ॥

परमेश्वरस्य सकलजगदभयप्रदानमधुगस्थमावस्थ परमकारुणिकस्य

अथ कम्पनाधिकरणम् ३०

उत्तराधिकरणं मनोरथमिति — प्रासङ्गिकमिति । मनुष्याधिकारोक्तिं प्रसङ्गादागतं देवाअप्सुपासनाया मधिकाग्नि इति देवताधिकरणम् । तत्प्रसङ्गादेव शुद्धाणामपि विद्याधिकारे प्रसङ्गे तत्र शुद्धस्याऽनधिकारादपशुद्रा त्वयोवर्णाणांऽधिकारिण इत्यर्थं प्रतिपादकं मपशुद्राधिकरणञ्चेति तत्र तत्राधिकारिनिरूपणं कृत्वा प्रकृतमङ्गुष्ठवाक्यविचारगे वाऽनुसृत्य तत्प्रकरणं त्रितवाक्यान्तरविचारं करोतीत्यर्थः । एतेनाऽनन्तराऽविकरणस्याऽङ्गुष्ठाधिकरणेन सङ्गत्याप्रवृत्तिः नतु प्रामाणिकेन देवताधिकरणे नैत्युक्तं भवति ॥

अत्र प्रकरणं परमेश्वरपरत्वसाधकं प्राणवज्रगुतीच वाऽवशनिपक्षयोः स्ताधक इत्यभिप्रेत्य प्रकरणस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् श्रुत्याः परस्परानिर्द्धृत्वाच्च बलाचलानिर्णया संशय इत्याह — परमेश्वरोऽन्योवेति । यद्विदं किञ्चित्वादिक् कठवल्लीगतविषयवाक्यम् । अत्र प्राणशब्दवाच्यजनितभयेन सकलस्याऽपि प्रपञ्चस्य कम्पनं भुज्यते । तच्छासनाऽतिक्रमे किं भविष्यति चेति महाभया दुधता द्वात्रादिव कम्पत इत्यर्थः । यद्विदं किञ्चित्वादिना सामान्येन तस्य भयहेतुत्वं मुक्त्वा 'भया दस्याऽग्निं स्तपति - भया तपति सूर्यः' इत्यादिना विशिष्याऽपि तदेव प्रतिपादितम् । एवमत्र भयहेतुः इति संशयः । अन्योवेति प्राणवायु रशनिर्वैत्यर्थः । अशनिपूर्वपक्षमुपपादयति — अत्रेति ॥

प्रकरणेन परमेश्वरः कम्पनहेतु इत्याशङ्क्याह — परमेश्वरस्येति द्वितीयपूर्वपक्षमुपपादयति — यद्वेति । उपक्रमगतप्राणश्रुत्यनुसारेण कम्पनहेतुः प्राणवायु रवेत्यर्थः । शरीर

जगत्कंपनहेतुत्व मयुक्तम् । तस्मा द्वज्जश्रुते रशनिः कम्पनहेतुः । यद्वा प्राणवायुः कम्पनहेतुः, प्राणश्रुतेः प्राणवायो देहचलनहेतुत्वेन प्राणे निमित्ते सर्वं मिदं जगच्छरीररूपं चलतीति । ‘य दिदं किंच जग त्सर्वं प्राण एजति निस्तृतं’ मित्यस्य तत्रोपपत्तेः । वायुनिमित्तमेव विद्युन्; स्तनयितु वृष्टिवत् । महाभयहेतु रशनि रपि विवर्तत इति । ‘महद्भयं वज्र सुघनं’ मित्यस्याऽपि तत्रोपपत्तेः । ‘वायु रेव व्यष्टि र्वायु रेव समष्टि रप पुन भृत्यु जयति य एवं वेद’ इति श्रुते र्वायुविज्ञाना दमृतत्वोपपत्ते श्चेति प्राप्ते परमेश्वर एव कम्पनहेतु रिति ब्रूमः ॥

परमेश्वरस्य सकलजगत्कंपनहेतुत्वं शासकत्वात् भवति । यस्य शासन भयेन सर्वे वयं निबिद्धमुखा विहितेषु प्रवर्तमानहे, तच्छासनभया देव वाय्वा दीनां स्वस्वाऽधिकारप्रवृत्तिः; ‘भीपास्माद्धातः पवते’ इत्यादि पवगम्यते । कल्याणमूर्ति रपि परमेश्वरः शासकतया भयदर्शनो भवति । तच्छ्रूयते, ‘तस्मा द्राजमुखं भोष्मभावुक’ मिति । तस्मा त्त्वामितया सकलजगद्भय हेतु रीश्वर एव ॥

इति कम्पनाधिकरणम् ३०

रूपस्य सकलस्याऽपि जगतश्चलनस्य तन्निमित्तकत्वा दिति भावः । अमृतत्वं फलश्रुते रूपपत्ति माह — वायु रेवेति । पुनर्मृत्यु मपजयति अपहन्ति पुन नैम्रियते मुक्तो भवतीत्यर्थः । सिद्धान्तयति - परमेश्वरएव कम्पनहेतु रिति । प्राणवायो शरीरकम्पनहेतुत्वस्य भयजननद्वारा कम्पनहेतुत्वस्याऽशनंश्च सम्भवेऽपि महद्भयमिति विशेषणा दुत्तरमन्त्रे वाय्विन्द्रादीनामपि भय हेतुत्वश्रवणेन वाय्वशनिपरत्वे तदसम्भवाच्च । तद्भया दग्न्यादीनां स्वस्व कृत्येषु प्रवृत्त्युक्तेश्च शासकत्वात् भयजननद्वारा सम्भावितं कंपनहेतुत्वं विवक्षितमिति प्रतीयते । ननु — परमकारुणि कस्य भयजनकत्वं न युक्तमित्यस्य समाधान माह — कल्याणमूर्तिरपीति । अत्र प्राकरणिकानां ब्रह्मलिङ्गानां पूर्वपक्षे कम्पनहेतो रन्यत्राऽभिप्रायवर्णना तत्र तदन्वयोऽस्पष्टइति स्पष्टाऽस्पष्टब्रह्म लिङ्ग तेति पादमङ्गतिः ॥

इति कम्पनाधिकरणम्

अथ ज्योतिर्मिथ्याकरणम् ॥ २२

दहरादि भूपाप्यतया निर्दिष्टस्य परमेश्वरस्य प्रत्यक्षं गुणान्वितं भविष्यन्त्या
मात्रेण ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ २०-१-१५ ॥

छान्दोग्येऽप्य प्रजापतिविद्याया मारुतानि विभक्त्याः । एव संप्रमा
दोऽङ्गा च्छीरान् समुत्थाय परं ज्योतिं कर्माग्नयेन रूपेणऽग्निनिष्प
द्यते । न उत्तमः पुरुष इति ॥

मुक्तप्राप्यतया श्रूयमाणं परं ज्योतिः परमेश्वरः किंवा नारायणो
मूर्त्यात्मा । इति भेदायः ॥

उत्तमः पुरुष इति मुक्तप्राप्यस्य परज्योतिः पुरुषात्तमशब्दवाच्यत
याऽवगमान्, पुरुषोत्तमशब्दस्य नारायणे रूढतया न एवोत्तमपुरुषशब्द
समानाधिकरणं परं ज्योतिं गिति प्राप्ते त्रुमः ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥

अनन्तराधिकरणं मतारयति — दहरादि प्विति । पूर्वाधिवारणाऽन्तं प्वधिकरणेषु
दहरादिस्थानं भूपाप्यतया परमेश्वर प्रतिपादितः । अथ तदुपासनया प्राप्नोऽग्निं संप्रवेति प्रति
पादयितुं मिथ्या अधिकरणं मारुत इत्यर्थः । ननु — ‘मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा’ इति
सूत्रे परमेश्वरस्य मुक्तप्राप्यत्वं मुक्तमिति चेन्न । ववाचिद्विषयवादय निशेपे प्रसक्तशङ्कानिराकर
णेन तस्यैव दृढीकरणार्थत्वात् ॥

अत्र प्रजापतिविद्यागतं वाक्येन उपासकशरीरा दुत्थाय यदुपसम्पद्याऽपहतपाप्मत्वा
दिस्वरूपे णानिर्भवती त्युच्यते तत्परं ज्योतिः नारायण परमेश्वरोवेति । उत्तमपुरुषशब्द
रूढियोगाभ्यां संशयं न्दर्शयति — मुक्तप्राप्यतयेति । पूर्वोक्तं माह — उत्तमः पुरुष इति वाक्यं
तत्र त्पुरुषोत्तम शब्दाऽसाधारणभौगिकाऽर्थप्रतिपादकतया निरूढ मिह मुक्तप्राप्यं परस्मिन्
ज्योतिरिति प्रयुक्तम् । तस्मान्मुक्तप्राप्यं परं ज्योतिं नारायण इति सिध्यति । किञ्च - गीतासु ।
‘द्वा विमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ इति
श्लोके पुरुषशब्दाऽभिधेयतया गतिद्वं जीवजानं क्षराऽक्षरशब्दोक्तं भेदाभ्यां संसारिरूपेण द्वेषा विभज्य

मुक्तप्राप्यं परंज्योतिं रिह परमशिवाभिधानं परं ब्रह्म । तत्प्राप्तानां मेवाऽनावृत्तिदर्शनात् । परब्रह्मणोऽन्यत् प्राप्तानां कथं मनावृत्ति रसमुचिता ? पुरुषोत्तमशब्दो नारायणे रूढोऽपि ब्रह्मण्यपि वर्तते, पुरुषेभ्यो जीवेभ्योऽपि कत्वात् । ब्रह्ममेधमंकल्पेऽपि 'वेष्टितं पुरुषोत्तम' मिति प्राप्यस्य परब्रह्मणः पर्यायत्वेन पुरुषोत्तमशब्दप्रयोगात् । अतः परब्रह्मैव परंज्योतिः ॥

इति ज्योतिरधिकरणम् ३१

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः, परमात्मे त्युदाहृतः । यां लोकत्रयं माविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वर ' इति श्लोकेन द्विविधादपि जीवजाता दुत्कृष्टं तदुभयनियामकं मन्यपुरुषं पुरुषोत्तमपदयौगिकार्थप्रतिपादकेन उत्तमः पुरुष इति वाक्येन निर्दिष्टं, स क इति निजज्ञायां ' यस्मात् क्षर मतीतोऽहं मक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम ' इति । श्लोकेन लोकवेदयोः पुरुषोत्तमपदवाच्यतया पश्चिद्धोऽहमेव स उत्तमः पुरुष इति भगवतोपदिष्टम् । लौकिकप्रसिद्धिरपि तत्रैवाऽस्ति ' देवकीनन्दन इशौर्गि श्रीरामः पुरुषोत्तम ' इति । ' हरि र्यथैकः पुरुषोत्तम स्मृतः महेश्वर ख्यम्बक एव नाऽपर ' इति च । तस्माद्भ्रमोपासकैः मुक्तैः प्राप्यं परंज्योतिं नारायण एवेति । सिद्धान्तयति — मुक्तप्राप्यं मिति । पूर्वपक्षहेतुं मन्यवाक्येति । पुरुषोत्तमशब्द इति । प्रवक्ष्यामि तस्य रूढि रनन्यथासिद्धाऽनावृत्तिरूपलिङ्गविरोधात् बाध्यत्वान् ब्रह्मणि तस्य योग एवाश्रयणीय इति भावः ॥

ननु — अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतावाक्यस्य कागति रिति चेदुच्यते । तत्रैव ' ऊर्ध्वमूलं मधुशला मथत्य म्प्राहु रव्यय ' मिति संसारवृत्तं परिकीर्त्य ' ततः परन्त त्परिमार्गितव्यं यस्मि न्गता न निवर्तन्ति भूयः ' । इति संसारमण्डलाऽतीतं मप्राकृतदिव्यं पदे स्थितम् । परम्ब्रह्माऽनावृत्तिरूपसिद्धये समुपासनीयं मित्युक्त्वा ' तमेव चाद्यं म्पुरुषं प्रपद्य ' इति भगवान् श्रीकृष्णः तमेवादिमं सर्वोत्तमं पुरुषं महामप्युपास इति वृत्तं सचोपास्य उत्तमः पुरुषः प्राप्यश्च परमशिव इति स्पष्टीचकार । एवं मुमुक्षूणां श्रीकृष्णस्य चोपास्यत्वे नोक्तः परमशिवश्च स्वोत्तमः पुरुष एव क्षराऽक्षररूपोत्तमत्वप्रतियोगिनिर्देशपूर्वकं ' मुत्तमः पुरुषस्त्वन्य ' इति श्लोकेन वर्णितः । तद्विषय एव वर्तमानो ' यस्मात् क्षरमतीतोह ' मिति तदनन्तरं श्लोकः कथं परमशिवविषयो न स्यात् । तद्विषयत्वेऽपि तदभेद भावनादाढ्येन ' शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदिति ' न्यायेन पुरुषोत्तमः प्रथितोऽस्मीति कृष्णवचनं लोकवेदप्रसिद्धिश्चेति सर्वं सुप्रपन्नम् । तस्मा न्मुक्तप्राप्यं परंज्योतिः परमेश्वराख्यं परम्ब्रह्मैवेत्युपसंहरति — अत इति ।

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्

अकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ १-३-४२ ॥

छान्दोग्येश्रूयते 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयो निर्वहिता । ते य दन्तरा तद्वद्वा त दमृतं स आत्मा' इति ॥

एष सम्प्रसाद इति यद्वाक्यं प्रजापतिविद्यायां पठ्यते तदेव दहरविद्यायामपि पठ्यते । तत्र स उत्तमः पुरुष इति पूर्वपक्षेऽपि नास्तीति तद्विद् बोद्धव्यम् । तस्मात् प्रजापतिविद्यायां न ज्ञेयोति रित्यस्य नारायणपरत्वे दहरविद्यायामपि तन्नारायणपरमेव पर्यवस्यतीति तस्यां ध्रुवमाणा मपहत पाप्मत्वादीनां स्पष्टब्रह्मज्ञानां परं ज्ञातिपदोऽन्यत्रैवान्वय इति स्पष्टाऽस्पष्टा लक्षिता । इति पादसङ्गतिः ॥

इदं अधिकरणम् श्रीभाष्यकृता प्रतिपक्षमिति तर्जय मिद्वान्तर्गम्यः प्रतीकरणेनैव विशदम् ॥

अथ येशुद्धाद्वैतभाष्यकृत स्तेषामपीदं विषयमेव । तथाहि । अत्र मुक्तप्राप्त्यस्य परं ज्योतिर्निर्णयेन प्राप्यप्राप्तभेदस्य प्रकृताधिकरणसिद्धत्वा द्विषयवाक्ये 'अस्माच्छरीरा त्सु त्थाये' नि ब्रह्मविद इति शरीरा दुत्क्रान्त्यभिधानेन केलाद्वैतवाद्यनिष्ठशरीरोत्क्रान्त्यभिधाना चेति ठिक ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम् ३१

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ३२

प्रजापतिविद्यान्तर्गतवाक्यार्थनिर्णयानन्तरं प्रजापतिविद्यान्तरपठिताऽऽकाशवाक्यार्थ निर्णयार्थं अधिकरणान्तरं मारभ्यते ॥

अत्र विषयवाक्ये आकाशस्य नामरूपनिर्वोदत्वं ब्रह्मणो नामरूपगम्यस्यत्वञ्च प्रतीयते । अत्र आकाशस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वं प्रतीयते वा न वा । यदि प्रतीयते तर्हि निर्वोदत्वं माधारत्वं वा उत व्याकर्तृत्वं वा । यथाधारत्वं विवक्षितं तर्हि अयं आकाशो जगदाधारो मूलाकाशः स्यात् । अथ व्याकर्तृत्वेन दिन्द्रादिनामरूपव्याकर्ता हिरण्यगर्भजीवः स्यात् ॥

अथ यथाकाशा ब्रह्मणो मेव प्रतीयति नास्ति चे तर्हि आकाशशब्दनिर्दिष्टः परमेश्वर एव स्यादिति प्रकृते संशयः अत्रिकोटिक उपपद्यते । पूर्वकोटिकृत्ये तत्कर्तृकसकलनामरूपा स्पष्टत्वेन तृतीयकोटौ सकलनामरूपनिर्वोदत्वेन स्वनिर्वाहसकलनामरूपमध्यस्यत्वेन चोपासनेति फलविशेषः ॥

अत्र आकाशः परमेश्वरो वियद्वा ? जीवोवा ? इति संशयः ॥

सर्वभूतावकाशप्रदानेन नापरूपनिर्वोदृत्वस्य वियति संभवात् । विय दिहाकाशः । अथवाजीवः ‘ अनेन जीवे नाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकारवाणि ’ इति तस्य नामरूपव्याकरणसंबन्धदर्शनात् । इत्येवं प्राप्ते ब्रमः ॥

परमेश्वर एवाऽकाशशब्देन नामरूपनिर्वोदा श्रूयते अमृतत्वादितद्धर्म

क्रमेण पूर्वपक्षद्वयं मुपपादयति — सर्वभूतेत्यादिना । मिद्वान्तयति — परमेश्वर एवेति । मौत्रहेतुं व्याचष्टे ‘ अमृतत्वादितद्धर्मव्यपदेशा ’ इति । आकाशशब्दनिर्दिष्टः परमेश्वर एव प्रकृता त्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वनामरूपनिर्वोदृत्वनामरूपाऽस्पृष्टत्वाऽमृतत्वादि व्यपदेशा दित्यर्थः ॥

अत्रनामरूपनिर्वोदृत्वस्य हिरण्यगर्भसाधारणत्वा तन्न मुख्यं ब्रह्मलिङ्गम् ॥

अथ नामरूपसध्यवर्तमानत्वमपि नतटाकद्वयमध्यवर्तिवृक्षतुल्यम् । तटाकयोर्मध्यद्वयं नामरूपयोर्मध्येऽवकाशस्याऽप्रसिद्धत्वात् । किन्तु मध्यस्यस्येवाऽन्यतरपक्षपाताभावेन तदुभया स्पृष्टत्वम् । तदपि नमाकल्येन युज्यते । शिवभवादिनामभिः नीलकण्ठत्वादिविशिष्टविग्रहैश्च नित्ययुक्ते परमेश्वर तदभावात् । किन्तु व्याकर्तव्यत्वेन पूर्ववाक्यसन्निहितैतत्पदपरामृष्टैर्देवमनुष्या दिशब्दैस्तद्वाच्यरूपैर्ब्रह्माण्डान्तर्गतैस्तनुमुवनभोगस्थानभोगोपकरणैश्चासाधारणमम्बन्वराहित्यम् । एवमिदं लिङ्गद्वयं हिरण्यगर्भसाधारणमिति शङ्काकलुषितमिति तद्विहाय प्रथमममृतत्वमुपात्तम् । आदिशब्देनात्मत्वब्रह्मत्वादयो गृह्यन्ते । नामरूपनिर्वोदवत्वमपि ‘ तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्त्रं जायते । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्त्यदास्त ’ इति परमेश्वरस्यैव मुख्यमिति श्रुतम् । तथाते यदन्तरत्येतदपि यस्य मध्ये तेनामरूपे वर्तते यदाधारकोयं नामरूपप्रपञ्चइति व्याख्याने परमेश्वराऽसाधारणमेव भवति । तस्मादमृतत्वादीत्यत्र अमृतत्वस्यादिभूतयोः नामरूपनिर्वोदृत्वतदस्पृष्टत्वयोः तत्पूर्वयोरपि ग्रहणम् । ननु प्रयोगोऽयं क्लिष्ट इति चेदुच्यते । यथापाणिनिर्गाङ्गुयादिसूत्रेकुटादिभ्य इतिपदं बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषं प्रायुक्क तत्र कुटादिपदं तदुपसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कुटतिधातोस्तदनन्तरपठितधातूनाञ्च, यथाग्राहकं तथा ततः प्राक्पठितस्यलिखतिधातोरपि कुटस्यादिः कुटादिरिति तत्पुरुषाश्रयणेनग्राहकम् । अन्यथा लिखतिधातोःपरेषा मेऽं ष्णितां प्रत्ययानां झिद्धद्वाव विधानासिद्ध्या लिखितुं मलिखदित्यादि

व्यपदेशात् । नहि आकाशोऽमृत्वादिकं संभवति : जीवेना । अतः परमेश्वर
एवाऽकाशः ॥

ननु नत्वमर्मात्यादि नेव्यव्यपदेशात् न प्रत्यगात्मनाऽर्थान्तरभूतः
परमेश्वरोऽस्तीत्याशङ्क्याह ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो भेदेन ॥ १-३-१३ ॥

‘प्राज्ञेनाऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् । प्राज्ञे
नाऽत्मनान्वास्तु उत्सृजन्त्याति इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो वार्थान्तरविषयज्ञान
शून्याज्जीवा तदानीमेव प्राज्ञनयामेदेन व्यापदेशाज्जीवा दर्शान्तरभूतः परमेश्व
रोऽस्ति । एवाऽत्राऽकाशः ॥

रूपमिच्छा प्रसज्येत । तस्मा दमृतत्वादीत्यादिपदेन पूर्णोर्ग्रहणं न विरुध्यते । अत्रमौत्रहेतो
र्यमर्थः । अर्थान्तरत्वं जीवा द्वाकाशाच्च भिन्नत्वं तस्मा जीवाकाशव्यावर्तकनामरूपनिर्गोदृत्वादि
धर्मव्यपदेशादिति ॥

उत्तरसूत्र मवतारयितुं शङ्कते — नन्विति । ऐश्वर्योपदेशा दिति । द्वैतप्रतिषेधाच्चेत्यर्थः ।
नप्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतइत्यनेन अर्थान्तरत्वग्रहणेनो रगिद्विरुक्ता । यद्यपि जीवातिरिक्त पर
मेश्वरभावशङ्कानिराकरणं नास्मिन्नधिकरणे विशिष्योपगुज्यते । सर्वेष्वप्यधिकरणेषु तस्योप
युक्तत्वात् । तथाऽपि प्रपञ्चे नैतच्छङ्कानिगकरणार्थं मुत्तरः पाद प्रवर्तिष्यत इति तदुपोद्धाररूप
मुत्तरसूत्रद्वयं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

प्राज्ञे नत्यादि सम्यपरिष्वक्तवाक्यं सुषुप्तिविषयम् । प्राज्ञे नेत्याद्यन्वास्तुवाक्यमुत्क्रान्ति
विषयम् । उत्सृजन् शरीरमित्यर्थः । तदानीमेव प्राज्ञतयेति । यदा जीवस्य बाह्याभ्यन्तरविषय
ज्ञानशून्यत्वं तदैव प्रकर्षेण ज्ञातृत्वरूपं सर्वज्ञत्वं न भवति । तस्मादुभयो रात्यन्तिकमेदसिद्धि
रिति भावः । व्यपदेशादित्यनुवर्तते । एवं सुषुप्तावुत्क्रान्तावपि जीवाज्ज्ञेदेन परमेश्वरस्यव्यपदेशात्
जीवादर्थान्तरभूतः परमेश्वरोऽस्तीति । इदं साध्यहेतुसामर्प्येणो छम्भम् । सर्वज्ञो मुक्तजीवः ।
परिष्ठापकस्तस्यादि त्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ १-३-४४ ॥

परिष्वङ्गकेप्राज्ञे श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्योऽयमन्यएव जीवादित्यव
गम्यते । ' सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः । एवं म न साधुनाकर्मणा
भूयान् नोऽपुवाऽसाधुनाकनोयान् एषसर्वेश्वर एषभूताधिपति रेषभूतपालः '
इत्यादिकमुत्तरत्रहि श्रूयते । पशूनांपतये वृक्षाणांपतये इत्यादिभिश्च परमेश्वरगम्य
जगदाधिपत्यं प्रसिद्धम् नकुत्राऽपि जीवम्य । तस्मादयं जीवादन्यः परमं
श्वरएवाकाशः ॥

इति अर्थान्तरत्वादिष्वपदेशाधिकरणम् ३२

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितं ब्रह्मसमीपमाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥

परिष्वङ्गक इति । उत्तरत्र श्रूयमाणाः सर्वस्याऽधिपतिरित्यादिशब्दाः प्राज्ञएव
श्रूयन्ते । ततः परिष्वङ्गकतया श्रुतः प्राज्ञः परमेश्वर एव । नतु मुक्तमीवः । तस्मिन् जगद्व्या
पाराभावेन सर्वेश्वरत्वादीना मनन्वया दित्यर्थः । सर्वस्य वशीति सर्वस्याऽपि तदधीनत्वमुक्तम् ।
सर्वस्येशानइति सर्वस्याऽपि तन्नियम्यत्वमुच्यते सर्वस्याऽधिपतिरिति सर्वरक्षकत्वम् । सर्वेश्वरइति
सर्वनियन्तृत्वम् भूताधिपतिरिति भूतरक्षकत्वम् । भूतपालकइति भूतपालकत्वम् । रक्षणमिष्ट
प्रदानमुखं पालनमनिष्टनिवारणमिति विशेषः । जीवातिरिक्त परमेश्वराभावशङ्कानिराकरणसिद्ध
मधिकरणार्थं सुप्र संहरति — तस्मा दिति ॥

इदं मधिकरणं विशिष्य जीवेश्वरभेदनिर्धारणात्मकतया शुद्धाद्वैतिनां विरुद्धमिति विशद
मेव तथा श्रीभाष्यकृतामपि विषयवाक्ये भूतपतित्वेशानत्व सर्वेश्वरत्वादि परमेश्वराऽसाधारणलिङ्ग
प्रतिपादकतयेति न बहुवक्तव्य मितिदिक् ॥

इति अर्थान्तरत्वादिष्वपदेशाधिकरणम् ३१

इति श्रीनागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां
श्रीशिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्रीनीलकण्ठभगवत्पादीयब्रह्म
सूत्रभाष्यव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः

श्री शिवाय गुरवे नमः
श्री मेधादक्षिणामूर्तये नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यकृतौ शाररिकब्रह्ममीमांसा सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः

आथ आनुमानिकाधिकरणम् ३३

पूर्वपादे स्पष्टाऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गप्रतिपादकवाक्यानि विचारितानि । इहाऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि
कतिचन वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते ॥

आनुमानिक मप्येकेषा मितिचे न्न शरीररूपक विन्यस्तगृहीतेः दर्शयतिच ॥ १-४-१ ॥

एकेषां कठानां शाखाया माम्नायतेऽस्यविषयः 'इन्द्रियेभ्यः परा
ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धे रात्मा महान्परः । महतः
परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्नपरं किंचित्साकाष्ठा सा परा
गति' रिति ॥

पूर्वोत्तरपादार्थकथनेन सङ्गतिं सूचयति — पूर्वपाद इति । प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि
वाक्यानि विचारितानि । द्वितीयेऽनतिस्पष्टलिङ्गानि । तृतीये स्पष्टाऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि । चतुर्थेऽप्येव
स्मिन्नस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि विचार्यन्त इति ब्रह्मलिङ्गानां स्पष्ट - सूक्ष्म - सूक्ष्मतर - सूक्ष्म
तमत्वक्रमेण पादा अवतारिता इति भावः ॥

पादत्रयेण ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे वेदान्तानां तात्पर्यम्प्रसाध्य ईक्षत्यधिकरणे संक्षेपतो
निराकृतस्य प्रधानकारणत्वादस्य सविस्तरं निराकरणेनाऽस्मिन्पादे ब्रह्मकारणत्वं स्थिरीक्रियते ॥

एकेषामिति पदं विवृण्वन् विषयवाक्यं मुदाहरति — इन्द्रियेभ्य इत्यादिना । अत्र
महतः परत्वेनोच्यमानमिति विशेषणेन 'महदव्यक्त' मिति साङ्ख्यस्मृति तत्त्वक्रमप्रत्यभिज्ञा
सूचिता । अव्यक्तशब्दवाच्यमित्यनेनाऽव्यक्तशब्दस्य प्रधानेकत्वेन स्वारस्यमिति सूचितम् ।

अत्र महतः परत्वेनोच्यमान मव्यक्तशब्दवाच्यं कापिलं प्रधानं शरीरंवा इति संशयः ॥

प्रधानमिति पूर्वपक्षः कथम् ? महदव्यक्तपुरुषाणां साङ्ख्यतन्त्र एव प्रसिद्धेः । तेषां मिह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानाच्च पुण्येण न कश्चिदिह प्रसङ्गः । तस्मात् सांख्यं प्रधानमेव नवपुरिति ॥

सिद्धान्तः पूर्वत्र “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेवतु, बुद्धितु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहं मेव च ॥ इंद्रियाणि ह्या नाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।” इत्यात्मशरीरादिपूपासनोपायेषु वशीकार्यत्वाय रथिरथादिरूपकविन्यस्तेषु परिशिष्टस्य शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्याऽव्यक्तशब्देन गृहीतेः

‘शरीरं वेति’ रथिरथभावकल्पनायां ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव’चेति श्रुतौ प्रयुक्तस्य शरीरपदस्य प्रयोगेण तस्यां श्रुता वात्मशरीरादीनां रथिरथभावकल्पनायां शरीरस्य प्रकृतत्वं शरीरातिरिक्तनामिहेन्द्रियादिशब्दैर्गृहीतत्वेन शरीरस्य परिशिष्टत्वञ्च सूचितम् । पूर्वपक्षं स्थिरीकृतुं पृच्छति — कथमिति । महदव्यक्तपुरुषाणांमिति । आत्राऽयमभावः । महदव्यक्तं पुरुष इतिक्रमेण उत्तरोत्तरं पराणि तत्त्वानि साङ्ख्यतन्त्र एव प्रसिद्धानि अतस्तेषामिह प्रत्यभिज्ञा नवारयितुं शक्या । रूढिरप्यव्यक्तशब्दस्य प्रधाने प्रबला पूर्वपक्षमुपसंहरति — तस्मादिति । साङ्ख्यं प्रधानमिति । साङ्ख्यया बुद्ध्या कल्पितां साङ्ख्यार्थं तानुमानिकपदविवरणम् । साङ्ख्यानुमानकल्पितं परमेश्वरानधीनं सतन्त्रं प्रधानमिहाऽव्यक्तशब्दार्थ इति भावः । सिद्धान्तयति — अपु रित्यादिना पूर्वेति । आत्राऽयमभावः । इन्द्रियेभ्यः परा इति वचनात्पुर्वम् आत्मा रथित्वेन शरीरं रथरूपत्वेन बुद्धिस्मारयित्वेन इन्द्रियाणि तुरगत्वेन मनस्तुरगरज्जुत्वेन शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तीत्यमार्गत्वेन च रूपिताः । एवमेतत्कार्यं नशोभार्यम् मुक्तिफलप्राप्तोपासनोपयोगितया वशीकरणायैव त्यज्यात्मप्रकरणाद्वगम्यते । एतानि वशीकृतान्येव प्राप्तासनोपकरणानि भवितुमर्हन्ति । ततएव “यस्त्वविज्ञानवान्भवति । अयुक्तेन मनसा सह । तस्सेन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथे”, इति । “यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदाश्वा इव सारथे” इत्यादिना वशीकृतानां मीन्द्रियादीनां साधकत्वादिकमाम्नातम् । एवं वशीकरणाय पूर्वत्र रथिरथादिरूपत्वेन विन्यस्तानां वर्णनात्मक्ये इन्द्रियेभ्य इत्यादिविषयवाक्ये शरीराऽतिरिक्ताभा मीन्द्रियादिशब्दैर्गृहीतत्वेन पूर्वं रथत्वेन विन्यस्तस्य परिशिष्टस्य शरीरस्यैव प्रकृतेऽव्यक्तशब्देन ग्रहणं सूचितं

‘इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था’ इत्यारभ्य ‘साकाशा सा परा गति’ इत्यन्तेन वशीकार्यत्वाय ह्युत्तरोत्तरं परउच्यते । तदेतत्, ‘यच्छे द्वाङ्मनसो प्राज्ञ स्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि । ज्ञान मात्मनि महति नियच्छे तद्यच्छे च्छान्त आत्म’ नीति श्रुति रेवाऽप्रेदर्शयति । तस्मादव्यक्तशब्देन वपुरत्र प्रतिपाद्यम् ॥

ननु प्रधान मव्यक्तमिति प्रसिद्धं कथमिह शरीरमुच्यते ? इत्या शङ्काया माह ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ १-४-२ ॥

मिति । एवञ्च कठानां शाखायां कठवल्लयां “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः” इति विषयवाक्ये अव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यत इति चेन्न । शरीरं रयमेव चेति रूपकविन्यस्तस्य शरीरस्य ग्रहणादिति सूत्रार्थः उत्तरोत्तरं परा उच्यन्त इति । इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये ह्यत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यः मार्गत्वेन रूपिता विषयाः प्रबलाः । विषयसन्निधौ वशिनोपीन्द्रियाणां न्युर्जयत्वात् । विषयेभ्योऽपि तुरगरज्जुत्वेन रूपितं मनः बलवत्तरं । मनसोऽनवधाने विषयासन्निधौ रनुपयोगात् । ततो सारयित्वेन रूपिता बुद्धिः परा बलवत्तमा । अध्यवसायाभावे मनसोऽकिञ्चित्करत्वात् । ततोऽपि महान् आत्मा जीवः प्रबलः कर्तृत्वेन प्रधानत्वात् । अत्र सर्वस्याऽपि जीवे च्छाधीनतया जीवो महानिति विशेषितः । अस्मादप्यव्यक्तं शरीरं बलवत्तरं जीवकर्तृक सकल पुरुषार्थं प्रवृत्तीनामपि शरीरायत्तत्वात् । तस्मादपि सर्वान्तर्यामी परमेश्वरः परः परात्पर स्सर्वोत्कृष्टः षडध्वातीतत्वात् । ‘परात् तच्छ्रुते’ इति जीवात्मन स्तदधीनकर्तृत्वाच्चेत्यर्थः दर्शयतीति सूत्रशेषं व्याचष्टे । तदेतदिति इति श्रुतिरिति यच्छेदित्यादि श्रुतिः वशीकार्यत्वाय ‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या’ इति अजितेन्द्रियाणां परमेश्वरस्य दुर्दर्शत्वमुक्त्वा यच्छेदित्यादिकमुच्यते । वाचं मनसि नियच्छेत् । वागादीनीन्द्रियाणि मनसि नियच्छेत् । तन्मनो ज्ञाने बुद्धौ नियच्छेत् । बुद्धिं कर्तर्यात्मनि नियच्छेत् । तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि तर्कतारं परमेश्वरे नियच्छेदित्यर्थः । एवमिन्द्रियादीनां वशीकरणत्वाय शरीरादीनां रयादित्वेन रूपितत्वात् । शरीरोऽतिरिक्ते ष्विन्द्रियादिशब्दैर्गृहीतेषु परिशिष्टत्वाच्चरीरमेवाऽव्यक्तशब्देन निर्गद्यते न प्रधानमित्यर्थः । ग्रहणं युक्तमित्युपसंहरति ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयितुं शङ्कते—नन्विति । शरीरस्य व्यक्तत्वादव्यक्तपदेन तद्ग्रहणमयुक्तमिति शङ्काऽभिप्रायः ।

सूक्ष्म मित्यव्यक्तमुच्यते अव्यक्तमेव शरीरावस्थं कार्यार्हत्वा द्रव्यक्त
शब्देनोच्यत इति युक्तम् ॥

युक्त्यन्तरमुच्यते ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ १-४-३ ॥

आत्मशरीरादिकं परमेश्वराधीनतयाऽर्थत्र द्रुपासननिवृत्तये भवति ।
परमेश्वरोऽन्तर्यामी सर्वमात्मादिकं प्रेरयन्नेवोपासनोपायत्वेन वशीकार्यकाष्ठेति
प्राप्यत्वेन सा परागतिरिति प्रोच्यते ततोऽव्यक्तमिह शरीरमेव ।

सूक्ष्ममिति प्रकरणेन पारिशेष्येणच अव्यक्तमेव सूक्ष्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । सूत्रं योज
यति । अव्यक्तमेवेति सूक्ष्मस्य प्रधानस्य स्पृष्टावस्थाविशेषः शरीरम् । तस्मा त्सूक्ष्मावस्था
वाचकेनाऽव्यक्तपदेन स्पृष्टावस्थं तदेव लक्ष्यते पारिशेष्येण शरीराव्यक्तपदयो रेकार्यकत्वावश्यं
भावादितिभावः ॥

ननु तयोरेकार्यकत्वे शरीरपदमेवाऽव्यक्तलक्षकं कुतो नस्यादित्याशङ्कां निराकरोति — तद
हत्वाविति । कारणत्वाऽस्पष्टतयाऽव्यक्त शब्दार्हत्वात् तेन कारणेन व्यक्तं शरीरं लक्ष्यते । ननु
कार्येण कारणमितिभावः ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति । युक्त्यन्तरमिति ॥

अर्थवदित्यस्य विशेष्यप्रध्याहृत्य सूत्रार्थमुक्त्वा तस्य युक्त्यन्तरपरत्वे तात्पर्यमाह—
परमेश्वरोऽन्तर्यामीति । उपासनोपायतया वशीकार्येषु सर्वोत्तरतया परमेश्वरश्चक्षुतामुच्यते । साका
ष्ठेति । तस्य तथाविधत्वे कारणमाह — सर्वान्तर्यामिण इति । तेन प्रेर्यमाणस्य सर्वस्याऽपि तदधीन
स्यैव शरीरेन्द्रियावे ल्पासन निर्वर्तन क्षमत्वादित्यर्थः , एवञ्च यानि वशीकार्याण्यपेक्ष्य
परमेश्वरस्योत्तरावित्त्वं प्रदर्शयितुं मिष्यते तेषां कात्स्न्येनाऽनुपादाने तदपेक्षितोत्तरावित्त्वस्य
प्रदर्शयितुं मशक्यतया केनचित्पदेन शरीरस्य प्राकृततया प्रकृतेऽव्यक्तपदेन पारिशेष्या सत्यैव
ग्रहणं युचितमितिभावः । प्राप्यत्वेनचेति । परमेश्वरः प्राप्यत्वेनचोच्यते सा परागतिरिति ॥

अत्र यद्यपि श्रीभाष्यकृतः अस्यावोप निषदि ' सोऽयमः पार माप्नोति तद्विष्णोः परमं
पद ' मिति वचनस्य वैष्णवपदपरमत्वं प्रदर्शनं परतया विवृण्वन्ति - तथाऽपि विष्णोः नाराय
णात्परमं सर्वोत्कृष्टं तत्पदं शैवमेवेति भाष्यकारैर्निराकृतत्वा बुभुधनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीया
निति वैयाकरणपरिभाषा विरुद्धत्वाच्च तद्विवरणं स्वगोष्ठीनिष्ठानामेव दुष्टिकरमिति विद् ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ १-४-४ ॥

यदि साङ्ख्यं प्रधानमत्राऽव्यक्तं तदाऽप्य ज्ञेयत्वमुच्येत, नच तदति
अतो न कापिलमव्यक्तम् ॥

ज्ञेयत्वमप्यस्योक्तमस्तीत्याशङ्क्य परिहरति ॥

वदतीतिचेन्न प्राज्ञेहि प्रकरणात् ॥ १-४-५ ॥

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसन्नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्य
नन्तं महतः परं ध्रुवं निचाप्य तं मृत्युमुज्जत् प्रमुच्यते’ इत्यग्रेतनमन्त्रोऽ
स्याऽपि ज्ञेयतां वदतीतिचेन्न । ‘यच्छेद्वाङ्मनी प्राज्ञः’ इति प्राज्ञस्यैव पूर्वं
प्रकृतत्वात् अतोऽव्यक्तं शरीरमेव ॥

अथ ये तावत् महदव्यक्तादिक शब्दश्रवणमात्रेण कापिलतन्त्रस्य वैदिकत्व मभिमन्यन्ते
तान्प्रत्याह —

‘दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः भौतिकास्तु शनं पूर्णं सहस्रं त्वाभि
मानिकाः बौद्धा दशसहस्रान्तु तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रान्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसङ्ख्या नविद्यत’ इति वदन्ति । यदि महतः परमव्यक्तमितिवाक्यम्
साङ्ख्यतन्त्रस्य मूलस्या तदा निर्गुणपुरुषान्तरज्ञाना त्कैवल्यमिति वदतां साङ्ख्यानां मभिमतं
प्रधानस्य मुमुक्षुज्ञेयत्वमप्यत्रोच्येत । नहि तदुच्यते एवं प्रधानस्य मुमुक्षुज्ञेयत्वस्याऽनुक्तत्वा
दप्यव्यक्तशब्देन शरीरमेवोच्यते न प्रधानमित्यर्थः । ननु ज्ञेयत्वावचन मसिद्धम् । अशब्द
मस्पर्श मित्यादिना प्रधानस्य ज्ञेयत्व प्रतिपादनादिति शङ्कानिराकरण परतथोत्तरसूत्र मवतार
यति — ज्ञेयत्व मित्यादिना ॥

अशब्दमित्यादिका श्रुतिः प्रधानमेव वदतीतिचे न्न । ‘यच्छेद्वाङ्मनी प्राज्ञः’ इति प्राज्ञ
शब्देन परमेश्वरस्यैव प्रकरणेन प्रकृतत्वा त्स्मादव्यक्तशब्दितं शरीरमेव न प्रधान मित्यर्थः ।
प्रधानस्य शब्दादि रहिततयाऽशब्द मित्यादिमन्त्रेण तदेव निगद्यत इति शङ्का - अक्षरवाक्ये
परमेश्वरस्याऽपि शब्दादिरहितत्वोक्त्याऽयमन्त्रः परमेश्वरपरएव प्रकरणादिति परिहारः ॥

प्रधानस्य प्रसङ्ग एव नास्तीत्याह ॥

त्रयाणामेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ १-३-६ ॥

त्रयाणां मुपास्योपासनोपासकानामेवाऽत्र प्रकरणे ज्ञेयतया प्रश्न उपन्यासश्च श्रूयते । न प्रधानादेः । यथा ‘तं दुर्दर्शं गूढं मनुप्रविष्टं गुहाद्वितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देव मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ इत्यादिरूपन्यासः ‘येयं प्रेते विचित्रिता मनुष्ये अस्तीत्येके नाऽय

ननु प्रकरणस्य परमेश्वरविषयत्वेऽपि यथाऽस्मिन्नेव प्रकरणे ‘यानिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनि । स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते यथाकर्म यथाश्रुत’ मिति जीवस्य गतिर्निर्गदिता । तथैवाऽशब्दमित्यादिमन्त्रेण प्रधानं निगद्यता मित्याशङ्क्याह —

त्रयाणामेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । त्रिशब्दार्थं माह — उपारयोपासनोपासकानामिति एवमितिपदस्य विवरणं ज्ञेयमयं । उपन्यासः प्रश्नविहित उपन्यासः प्रतिवचनमित्यर्थः । अत्र प्रतिवचनस्य उपास्योपासनोपासकरूपं त्रितयविषयत्वदर्शनं प्रश्नोऽपि तत्प्रतिवचनविषयत्वेति स्फुटं मन्वगन्तव्यमित्यर्थः । सूत्रे प्रतिवचनस्यैव पुरस्ताद्विद्वत्त्वात्तदनुगोचरेण प्रतिवचनमेव प्रथममुदाहरति — अध्यात्मयोगेति । इत्यादि गित्यादिशब्देन ‘मत्वा गीगं हर्षशोकौ जहाति’ इति चतुर्थपादो गूढं अत्र देवमन्त्रे त्रयाणामुपासनयोः ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन धीरः’ इत्युपासकस्य मन्त्रोपन्यासो दृश्यते । अध्यात्मयोगः उपास्यस्वरूपं साक्षात्कारविषयं योगः निदिध्यासनम् । येयं प्रेत इति एवन्तत्रोपाख्यायते । वाजश्रवमो महर्षिः सर्ववेदमदक्षिणेन यज्ञे नेष्टा जरद्वीर्दक्षिणाः प्रयच्छन् बालेन नक्षिकेतसा पुत्रेणाऽनर्हं दक्षिणादाननिमित्तं क्रतुवैकल्यात् पितु रनिष्टमाशङ्कमानं तदनिष्टं स्वात्म प्रतिपादनेनाऽपि क्रतुमप्यति कारयित्वा निवारणीयमिति मन्यमानं तात । मां कस्मै दास्यसीति पुनःपुनः पृष्ट्वा बहुवारनिर्वन्धं सञ्जातकोपस्य मृत्यवे त्वा वदामीत्युक्तवतः वचनेन नक्षिकेतः स्तथैव मृत्युलोकं गत्वा मृत्योर्द्वारि तिष्ठो राक्षी रनश्नुपित्वा प्रवासागतेन मृत्युना ब्राह्मणां यवनश्नु द्वारि स्थित इति भीतं क्षीन्वरान्वृणीष्वेति पृष्टः प्रथमेन वरेण पितुस्सौमनस्यं द्वितीयेनाऽपि विद्याञ्च प्रसिद्धम्य ‘अथ येयं प्रेतं विचित्रिता अस्तीत्येके नाऽयमस्तीतिचैके एतद्विद्यामनुशिष्टं स्वयाऽहं वराणां मेघवरं स्तृणीय इति पप्रच्छेति । अत्र ‘येयं प्रेत इति मृतजीवविषयः प्रश्नस्य तदुर्दर्शं मिति परमेश्वर विषयात्तरदाने नाऽस्या निषेधः जीवब्रह्मैक्य परत्वं

मस्तोतिचैके । एतद्विद्यमनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेववरस्तृतीयः । इति
‘अन्यत्र धर्मा दन्यत्राऽधर्मा दन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतान् । अन्यत्र भूताच्च
भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वदेति च प्रश्नः । तस्मात् प्रकृतत्वादपि शरीर
मेवाऽव्यक्तं, न प्रधानम् । किंच लिङ्गान्तरमप्यस्तीत्याह ॥

महद्वच्च ॥ १-३-७ ॥

यथेह ‘बुद्धेरात्मा महान्परः’ इत्यत्र न तान्त्रिको महान्भवति महच्छब्दान्,

शुद्धाद्वैत भाष्य कृतोऽभिमान्यन्तं तद्विस्तरं ब्रह्मपथे केवलाद्वैत प्रतिषेधं निराकृतमिति नह
अत्र येयं प्रेतइति प्रश्नः ‘न प्रेत्य संज्ञास्ती’ नि वाक्ये प्रेत्यशब्दप्रयोगानुसारेण प्रेतशब्दस्य
प्रकर्षेणतः पुनरावृत्तिरहिताङ्गतिं प्राप्तइति योगेन मुक्तद्विषयत्वमङ्गीकृत्य मुक्त्यनन्तरानु
बन्धि मलमायादि सकलपापक्षयपूर्वकं जन्ममृत्युभय शोकाद्यस्पृष्ट परमशिवलोकप्राप्ति मदात्मसद
सद्भावविषयो वर्णनीयः तत स्तदुद्दर्शिमिति मन्त्र उपास्योपासनोपासकाना मनिर्मलसोपदेश
कृतः तत स्तदनुसारेण तन्तितयं विविच्य वक्तव्य मिति प्रश्नार्थं ‘अन्यत्र धर्मा दन्यत्राऽधर्मा
दन्यत्राऽस्मात्कृताकृता’ इति तत्र अन्यत्रधर्मा दन्यत्राऽधर्मादिति वैषयिक हर्षशोकहेतु धर्मा
धर्मविलक्षणस्य तदुभयप्रमाण हेतो रूपासनस्य प्रश्नः । अन्यत्राऽस्मात्कृताकृतादिति कृतमपि कर्म
यस्याऽकृतप्रायं क्षणञ्जुरफलं तस्मा दैहिकामुष्मिक कर्मानुष्ठान व्यग्रा दमुमुक्षो विलक्षणस्य पर
मेश्वरोपासकस्य प्रश्नः ॥

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्चेति भूता दुत्पन्ना दतीता दूर्तमानाच्च भव्या द्वविप्यतश्च अन्यस्य
देवादीनामपि दुरवगाहत्वेन विलक्षणस्योपास्यस्य प्रश्नः ॥

तत् परं सङ्गहेण ब्रवीमीति प्रतिवचनमुपक्रम्य ओमित्येतदित्यादिना उपासनसाधन
प्रणवप्रशंसाद्वारा प्रणवेन ब्रह्मोपासने प्रदर्शिते ‘न जायते न म्रियते वा विपश्चि’ इति सामान्यत
उपासकस्वरूपमुच्यते विशेषतश्च ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया बहुनाश्रुतेन, यमे
वैष वृणुते तेन लभ्य’ इति परमशिवानुग्रह कटाक्षविषयएव उपासनायां मुख्योऽधिकारी ।
तस्माएव परमशिव स्वप्नात्मानं प्रकाशयतीत्युच्यते उपास्यस्वरूपं तु ‘अणोरणीया’ नित्या
दिना प्रपन्निश्चतम् । तस्मादुपास्योपासनोपासकानां त्रयाणामेवाऽत्र निरूपणीयत्वा त्साङ्ख्यतन्त्र
प्रसिद्धस्य प्रधानस्य नाऽत्राऽवकाश इति भावः । सूत्रान्तरं भवतारयति — लिङ्गान्तरमिति
अव्यक्तं न प्रधानमिति साध्ये हेत्वन्तरमुच्यत इत्यर्थः ॥

‘बुद्धे रात्मा महान्परः’ इत्यत्र यथा आत्मशब्द सामानाधिकरण्या न्महच्छब्देनाऽणुरपि

तथा अव्यक्तशब्दादपि न प्रधानमिति निर्णयः ॥

इत्यानुमानिकाधिकरणम्

अथ चवसवदधिकरणम् ३४

अप्रकृतत्वा दिह न प्रधानप्रस्ताव इति भवतु । अन्यत्र प्रधानमेव कारणत्वेन धृत्य
इत्याशङ्क्याऽधिकरणान्तरं मिदं मारभ्यते ॥

चमसवदविशेषात् ॥ १-४-८ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते अरयत्रिषयः ‘अजा मेकां लोहित शुक्ल
कृष्णां बह्वीः प्रजा सृजमानां सरूपाः । अजोऽत्रो को जुषमाणोऽनुशेते जहा
त्येनां मुक्तभोगा भजोऽन्यः’ इति ॥

इह सर्वप्रपञ्चकारणत्वेन जन्मरहितत्वा दजेति श्रूयमाणा प्रकृतिः ।
सांख्यसिद्धा ? परावा ? इति संशये सांख्यसिद्धेति वक्तुं युक्तम् । अजामिति

जीवो गृह्यते न कापिलतन्त्रमिदम्महत्तत्त्वम् । तथैवाऽव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते न प्रधान
मित्याशयः ॥

इत्यानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

चमसवदधिकरणम् ॥ ३४ ॥

पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणं सङ्गतिर्दर्शयति मुत्तराधिकरणं भवतारयति — अप्र
कृतत्वादिति ॥

ननु - महतः परमव्यक्त मित्यत्राऽप्रकृतत्वा दव्यक्तशब्देन प्रधानं न निगद्यताम् ।
श्रुत्यन्तरेण प्रधानमेव स्वातन्त्र्येण जगतः कारणत्वेनाभ्यास्यते इति शङ्कानिराकरणार्थं मुत्तराधि
करणमित्यर्थः ॥

विषयवाक्यं मुदाहरति — अजामिति अत्र अजामिति मन्त्रोक्तायाः प्रकृतेः जन्म
रहितत्वलिङ्गेन साङ्ख्यसम्मतं स्वतन्त्रप्रकृतिपरत्वं श्रुतं परमेश्वरकारणकत्वलिङ्गेन परमेश्वराधीन

जन्माभाववचनात्, सर्वप्रजाकारणत्वाच्च, लोहितशुक्लकृष्णामिति वर्णोपलक्षितगुणत्रयावगमाच्च न तदन्यस्याः कस्याश्चिदेवंविधत्वं युक्तमिति प्राप्ते सिद्धान्तः ॥

न तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरिह कारणत्वेनोच्यते । नहि जन्माभावमात्रेण तस्याएव प्रतीतिः । अर्वाग्विलश्चमस इतिवत् । प्रकरणे विशेषाभावात् । यथा, इदं 'तच्छिर' इति चमसो विशेष्यते । यौगिकशब्दाद्विशेषऽप्रतीतिर्हि विशेषणाऽपेक्षा । ततो न तान्त्रिकी प्रकृतिरिति तन्त्रमिद्धायाः प्रकृतेरन्या कीदृशीत्यत आह ॥

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ १-४-९ ॥

ज्योतिरिति परमेश्वरउच्यते । परमेश्वरकारणिकेयमजाप्रकृति रुच्यते । तथाहि परमेश्वरकारणिकाया एव प्रतिपादकं तैत्तरीया स्तत्स्वरूपमन्त्रमधी

प्रकृति परत्वं मिति संशयन्दर्शयति इहेत्यागम्य परावेत्यन्तं । पूर्वपक्ष माह — साङ्ख्यचिन्तेत्यादिना । सर्वप्रजाकारणत्वादिनि । 'बह्वीः प्रजा स्मृज्यमाना स्वरूपा' इति सकलकारणत्वस्य श्रवणात् । पूर्वपक्ष मुपसंहरति — इति प्राप्त इति । सिद्धान्तयति — न तन्त्रसिद्धाप्रकृति रिति । अर्वाग्विलश्चमस इतिवदिति । 'अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्य' इतिमन्त्रे चम्यतं अननेति योगेन भक्षणमाधनमात्रपरस्य चमसशब्दस्य 'इदं तच्छिर' इति प्रकरणे विशेषार्थबोधकवाक्यमिव न जायत इति योगेन जन्माभावमात्र परस्याऽजाशब्दस्य साङ्ख्यसम्मत प्रकृतिपरत्वे विशेषकाभावादिति सूत्रोक्तहेतु व्याख्यातः ॥

ननु—पङ्कजादि शब्दा दभिमतविशेषार्थप्रतीति विशेषशब्दाभावेऽपि दृश्यते । तद्दिहाऽपि विशेषकाभावेऽपि कुतो नस्यादि त्याशङ्क्याह — यौगिकादिति पङ्कजशब्दस्याऽम्बुजे रूढ्या विशेषशब्दाभावेऽपि तस्माद्विशेषार्थ प्रतीतावपि केवल्यौगिकशब्दा यौगिकार्थान्तरप्रतीते विशेषापेक्षतया प्रकृतेऽजाशब्देन न तन्त्रप्रसिद्धा प्रकृति गृह्यत इति सूत्रार्थ मुपसंहरति — तत इति । अयं सिद्धान्ताभिमत प्रकृतावपि विशेषो नास्तीति दोषमाशङ्क्य तत्परिहारार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति — तन्त्रसिद्धाया इति ॥

'तं देवा ज्योतिषां ज्योति' रिति प्रसिद्धेः ज्योतिशब्दः परमेश्वरपरइत्याह — ज्योतिरित्यादिना । उपक्रमशब्दः कारणपर इत्याह परमेश्वरकारणिकेति हि शब्दं हेतुपरं दर्शयन् अजा

यते । ‘अणोरणीया न्महतोमहीया’ निति परमेश्वरमुपक्रम्य, ‘सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मा’ इत्यादिना प्रपञ्चस्य परमेश्वरगदुत्पत्त्या तदात्मकत्वप्रतिपादनसमये ह्यजामिति पठन्ति । अतस्तत् प्रत्यभिज्ञानादियमपि परमेश्वरकारणिकेति निश्चीयते । अतो न तन्त्रभिद्धेति वादो युक्तः ॥

ननु परमेश्वरकारणिकेत्यस्याः परमेश्वरकार्यत्वमुच्यते कथमस्यास्तादृश्या अजामितिवाद इत्याशङ्क्याह ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १-४-१० ॥

कल्पनेति सृष्टिरुच्यते ‘छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति अस्मन्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्श्चान्यो मायया संनिगृह्यः’ ‘मायान्तु प्रकृतिविद्या न्यायिनन्तु महेश्वर’मिति सृष्ट्युपदेशादजात्वमहेश्वरकार्यत्वयोरविरोधः । तथाहि, प्राकृतप्रलयकाले नामरूपे विहायाऽचिद्वस्तु रूपा मायाऽपि सूक्ष्मरूपेण महेश्वरस्य शरीरतया तिष्ठतीत्यजाः, सृष्टिसमये नामरूपोपेता तत्कारणिकेति । यथा आदित्यस्य सृष्टिसमये वस्वादिभोग्य रसाधारत्वेन मधुत्वं, कार्यत्वंच; तस्य पुनः प्रलयकाले मध्वादिव्युपदेशाऽ

मिनि मन्त्रस्य शास्त्रान्तरे परमेश्वरकारणिकाया एव प्रकृतः प्रतिपादकत्वेनाऽध्ययनावित्यर्थे सूत्रं योजयति — तथेति तु शब्दोऽवधारणार्थः एवमेवाऽङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः जन्मराहित्य परमेश्वर सृज्यत्वयोर्विरोधमाशङ्क्य तदुत्तरत्वेनाऽनन्तरसूत्रं भवतारयति । नन्विति ॥

सृष्टिर्गिति । ‘सूर्याचन्द्रमौ घाना यथापूर्वं मकल्पय’ इत्यादौ कूपेः सृष्टिपरत्व श्रवणादित्यर्थः । सृष्टिमुपपादयति — छन्दांसीत्यादिना । अत्र ‘मायिनन्तु महेश्वर’मिति महेश्वरशब्दोऽव्ययत्वेन लोकोप्रसिद्धः परमशिवएव विश्वस्येति प्रदर्शितः । ननु — अस्मा न्मायीति वाक्यात् जन्मराहित्य परमेश्वर सृज्यत्वयोर्विरोधोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य ततस्तत्सिद्धिमुपपादयति — तथाहीति । मायीनि जगत्कर्तुर्मायाविशिष्टत्वाभ्यानेन सृष्टेः प्रागप्यविभक्तनाम रूपा प्रकृति स्सूक्ष्मरूपेण महेश्वरस्य विशेषणतया तिष्ठतीत्यर्थदर्शनेन जन्मराहित्यं ‘अस्मा दिति पञ्चम्यन्तं सर्गसमये मायारूपात् स्वविशेषणात् विश्वं सृजतीति प्रकृतेर्विश्वोपादानत्व

नर्हात्यन्तसूक्ष्मरूपेणावस्थाना दकार्यत्वं च मधुविद्यायां प्रतीयते, ' असौवा
आदित्यो देवमधु नैवोदेता नाऽस्तमेतैकएव मध्येस्थाता इति श्रुतेः । एवं प्रकृते
रजात्वेश्वरकारणिकत्वयोरविरोधः । तस्मादजा न तन्त्रसिद्धा ॥

इति चमसवदधिकरणम् ३४

अथ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ३५

पुनरन्यत्र तन्त्रसिद्धानि पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्त्वानि श्रूयन्त इत्याशङ्क्य तत्परिहर्तु
मधिकरणान्तरं मारभ्यते ॥

न संख्योपसंग्रहादपि, नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १-४-११ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः ' यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव
मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृत ' मित्यत्र पञ्चपञ्चजनाः किं सांख्य

वर्णनेन सृष्टिसमये विभक्तनामरूपत्वात् ' प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ' ति श्रवणाच्च तस्याः
परमेश्वरकारणकत्वं चेत्युभयोरविरोध इत्यर्थः । मन्वादिवदिति दृष्टान्तांशं व्याचष्टे । यथेति
यथा सूर्यस्य सर्गसमये मधुत्वकार्यत्वोदयास्तमयवत्त्वम् प्रलयसमये तद्राहित्यञ्च मधुविद्यायां
श्रवणा तयोरविरोधः । तथा प्रकृतेऽपि विरोधो नास्तीत्यर्थः ॥

इति चमसवदधिकरणम् ३४ ॥

अथ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

प्रत्युदाहरणसङ्गतिं दर्शयन्नूत्तराधिकरणं भवतारयति—अन्यत्रेति । अजामिति मन्त्रे
प्रकृतिश्रवणं परमेश्वराधीनं प्रकृतिपरं नीयतां । बृहदारण्यके पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां साङ्ख्यतन्त्र
प्रसिद्धतत्त्वपरमेवेति तत्र कथमप्यन्यत्र नेतुमशक्यमिति शङ्कानिराकरणार्थत्वेनोत्तराधिकरणं
भवतारयति — पुनरन्यत्रेति ॥

विषयवाक्यमुदाहुरति — ' यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इति । यस्मिन्पञ्चेत्यादि मन्त्रमात्रस्य
विचार्यत्वेऽपि ' प्राणस्य प्राण ' मित्यादि वाक्यशेषस्य पञ्चजनशब्दापेक्षितार्थं सम्पादकत्वं सम्भवति

तत्त्वानि श्रूति मिद्धानि इति संशयः । पञ्चविंशतिसांख्यधायाः सांख्यशास्त्र
प्रसिद्धत्वात् अत्र तदवभासात् पञ्चपञ्चजना इति तान्येव प्रतिपाद्यानीति
प्राप्ते द्रुमः । पञ्चपञ्चेति पञ्चविंशतिसङ्ख्योपमद्भिहादपि न तान्त्रिकानि
तत्त्वानि; यस्मिन्निति यच्छब्दनिर्दिष्ट परमेश्वराधारत्व ममीषां प्रतीयत
इति तेभ्य एतेषां वृथग्भावात् आकाशस्य पृथङ्निर्देशेन तत्वातिरेकाच्च ।
तत्वातिरेक स्तत्त्वानामधिकसङ्ख्यात्वम् । अतोऽत्र न पञ्चविंशतितत्त्व
प्रसंगः किंच पञ्चविंशतिसङ्ख्योप सङ्ग्रहोऽपि न युक्तः ‘ द्विसङ्ख्ये संज्ञाया’
मिति संज्ञाविषयोऽयं समासः तस्मात् पञ्चजनानाम् वैचित पञ्चपञ्चजना

नवेति तादर्थ्येन विचार्यत्वमस्ति तस्य तत्समर्पकत्वमम्भवे तान्त्रिकार्गग्रहणस्य आनुमानिकापि
करणे प्राकरणिक वाक्यान्तर समर्पितार्थग्रहण मम्भवे तान्त्रिकार्थ ग्रहणस्येवाऽयुक्तत्वात् ।
तस्माद्वाक्यगेषम्य पञ्चजन शब्दापेक्षितार्थमम्भवाऽमम्भवाभ्यां संशयं दर्शयति — अत्रति — पूर्वस्य
मुष्पादयति पञ्चविंशतिसङ्ख्याया इति । पञ्चपञ्चजना इति वाक्येन पञ्चकृत्व आवृत्ताः पञ्चजना
इत्यर्थे पञ्चविंशति सङ्ख्याकत्वावभासात् पञ्चविंशतिसङ्ख्याक तत्त्वानां साङ्ख्यतन्त्रएव प्रसिद्ध
त्वा नूननवाक्येनमाङ्ख्याभिमत एव पदार्थाः निगद्यन्त इत्याशयः । मिथ्यान्तयति — इहेति
अत्र वाक्ये पञ्चपञ्चेति पञ्चद्वय श्रूयते - न तेन वस्तुन, पञ्चविंशतिसङ्ख्या प्रतीतिरेव नास्ति ।
तुप्यतुन्यायेन तदभ्युपगमेऽपि पञ्चविंशतिसङ्ख्याया सङ्ख्यायानां मुपसङ्गहादपि तदुपसङ्गहीतानि
तत्त्वानि साङ्ख्यतन्त्रप्रसिद्धानीति नसिद्धयतीति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुः नानाभावादिनि हेतुं
विवृणोति । यस्मिन्निति । नानाभावः पृथक्त्वम् । पृथक्त्वञ्चेह परमेश्वरप्रतिष्ठितत्वं रूपमेतेषां
वैलक्षण्यम् । यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित इति सङ्ख्यायानां परमेश्वर प्रतिष्ठितत्वं
मान्नामम् । किञ्च अनिरकाञ्चेति हेत्वन्तं विवृणोति — आकाशस्य पृथङ्निर्देशेनेति । पञ्च
विंशति सङ्ख्याकानामेन तत्त्वानां साङ्ख्यतन्त्रप्रसिद्धत्वेन प्रकृते तदधिकसङ्ख्याक तत्त्वाश्रवणेन
पञ्चविंशतिसङ्ख्याकत्वं तान्त्रिकप्रमिद्धि र्भवेति भावः अथ वस्तुगत्या तत्प्रतीतिरपि नास्तीति
मूत्रगननाऽपि शब्देन ध्वनिं युक्त्यन्तरमाह — किञ्चेति । अत्राऽयम्भावः । अवस्था
भ्युपगन्तव्यत्वे पञ्चजनशब्दे समामो न समाहारविषयो युज्यते । तदा स्त्रीप्रत्ययाभावस्य छान्द
सतया नयत्वेन ह्यित्वात् । किन्तु द्विसङ्ख्ये मज्ञायामिति संज्ञासमास एवाऽभ्युपगन्तव्यः एवञ्च
पञ्चभिरारब्ध समूहपञ्चकासम्भवादपिसङ्ख्यायानां पञ्चविंशतिसङ्ख्याकत्वं नभिध्यति तस्मान्
सप्तसमर्पय इतिवत् पञ्चपञ्चजना इत्येव मिथ्यमिति सूत्रार्थं मुपसंहरति — अत इति नन्वेवमत्र

इत्युच्यन्ते सप्तसप्तर्षय इतिवत् अतो न साङ्ख्यतत्त्वप्रसक्तिः॥ के पुनरेत
इत्यत आह ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १-४-१२ ॥

‘प्राणस्यप्राण मुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोतस्यश्रोत्र मन्त्रस्याऽन्नं मनसो ये
मनो विदुः’ इति वाक्यशेषात् पञ्चजनसंज्ञिताः प्राणादयः पञ्चेन्द्रियाणीति
गम्यते, अतोऽपि न तान्त्रिकतत्त्वप्रसक्तिः ॥

पुनरुपपत्तिरुच्यते ॥

ज्योतिषैकेषा मसत्यन्ने ॥ १-४-१३ ॥

एकेषां काण्वाना ‘मन्त्रस्यान्न’ मिति शब्दाभावे ‘तं देवा ज्योतिषां
ज्योति रायुर्होपासते अमृत’ मित्युपक्रमगतेन ज्योतिशब्देन पञ्चपञ्च

पञ्चजनसंज्ञिताः पञ्चसङ्ख्याकाः केचिद्वाह्याः । तं के इत्याकाङ्कानिवर्तकत्वे नांतरमूत्र भवनाय
यति — के पुन रेत इति ॥

सन्दिग्धेतु वाक्यशेषादिति न्यायेन ‘प्राणस्य प्राण’ मित्यादिवाक्यशेषा त्पञ्चपञ्चजनाः
पञ्चेन्द्रियाणीत्यवगम्यत इत्यर्थः तस्मादपि साङ्ख्यतन्त्रमिदं पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रसक्ति
र्नास्तीत्याह — अतोऽपीति । ननु — काण्वानां माध्यन्दिनानाञ्च शास्त्रयोः ‘यस्मि
न्पञ्चेत्यादि मन्त्रस्समानएव ‘प्राणस्यप्राण’ मिति वाक्यशेषस्तु काण्वशाखायाम् ‘अन्नस्याऽन्न
मिति वाक्यरहितश्रयते । तस्मात्कथम् पञ्चजनसङ्ख्या लभ्यत इत्याशङ्क्य तदुपपादनं परत्वं
नोत्तरसूत्रमवतारयति — पुनरुपपत्तिरुच्यत इति ॥

शब्दाभावे इति । अत्रायम्भावः । काण्वानाम्पाठे ‘अन्नस्याऽन्न’ मिति वाक्याभावेऽपि
‘यस्मादूर्वा कंसवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तदेवा ज्योतिषां ज्योति रायुर्होपासतेऽमृत’ मिति पूर्व
मन्त्रे ज्योतिषां ज्योतिषेण ब्रह्मणि श्रुते ब्रह्माधीन प्रकाशानि कानिचिज्ज्योतींषि सिद्धानि ।
तानि हि विषयाणां प्रकाशकानीन्द्रियाणीति ‘यस्मिन्पञ्चपञ्चजना इत्यनिर्धारितविशेषनिर्देशेन
गम्यन्त इति । किञ्च काण्वशाखायाम् ‘अन्नस्याऽन्न’ मिति वाक्याभावेऽपि शास्त्रान्तर
गुणोप संहारेण माध्यन्दिनपाठ लभ्यार्थं स्तत्राप्यस्त्येव । तथाहि — उपपादितं स्पृष्टसूत्रे
पञ्चसङ्ख्याकान् कांश्चिदप्रसिद्धान् पञ्चजनसंज्ञाया विषयाभिर्दिश्य तदनन्तरं प्राणादीनां

जना इन्द्रियाणीति ज्ञायन्ते । ज्योतिषां ज्योतिः यथाशान्नामपि प्रकाशकं
ब्रह्मेत्युक्त्वा ततः पञ्चपञ्चजना इत्युक्तेऽपि तानि प्रकाशानि पञ्चेन्द्रियाणीति
गम्यन्ते ॥

कारणत्वेनचाऽकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १-४-१४ ॥

यथाऽकाशादिषु कार्यवर्गेषु कारणत्वेन सर्वत्र वेदान्तवाक्येषु ‘असद्वा
इदमग्र आसीत् तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्’ इत्यादिषु अनिर्ज्ञातविशेषेषु
‘आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीत्’ इति विशेषणस्य निर्दिष्टरथैवोक्तेः
न तान्त्रिक व्याकृतग्रहणम् । तथाऽत्र विशेषणान्यदृष्टाणां मिन्द्रियाणां
मेवोक्तेः न तान्त्रिकतत्त्वग्रहणम् ।

पञ्चानां पाठा तेषु सङ्गिन इति । एवञ्च निर्णीतार्थशास्त्रान्तरवाक्यानुसारेण काण्यशास्त्रा-
यामपि प्राणादिशब्दानां वागिन्द्रियादि रथे इशास्त्रान्तरादुपसंहृतः निर्णीतार्थशास्त्रान्तर-
वाक्यानुसाराणाऽर्थागिन्द्रियोहि न्यायमिद्विः परिगृह्यते । न त्वनिर्णीतार्थवाक्यानुसारेण निर्णीत-
वाक्यार्थत्याग इति त्विः । अत्रप्राणशब्देन वायुसम्बन्धित्वा तत्परीनेन्द्रियं गृह्यते । चक्षुष इति
दृशिन्द्रियम् । श्रोत्रस्येति श्रोतम् । अक्षस्येत्यक्ष शब्दोदित पृथिवीसम्बन्धित्वा घ्राणरसनयो-
गन्त्रेणोपादानम् अद्यत्वेऽनेनैत्यक्षमिति योगेनाऽपि रसमेन्द्रियं गृह्यते मनस इति मन इति च
पञ्चेन्द्रियाणि सिद्धानि । एवञ्च एकेषां कथानां शाखायाम् अक्षमसति अक्षस्याऽक्षमिति शब्दाऽ
भावेऽपि ज्योतिषा ‘तन्वेवा ज्योतिषां ज्योतिः’ इति ज्योतिशब्देन पञ्चपञ्चजना पञ्चेन्द्रिया-
णीति गम्यन्ते इति सूत्रार्थः । एव मन्त्रान्तरपर्यालोचनया पञ्चजना इन्द्रियाणीनि प्रदर्शितमर्थं
दृष्टान्तेनोपपादयति —

‘अमद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यत्र अनभिव्यक्तदशागिप्रायेणाऽसत्त्वच्छब्दः स्सत्त्वस्तुपर-
एव वाक्यः । अत्यन्ताऽमनः कारणत्वाऽयोगात् । एवं ‘तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्’ इति वाक्येऽ-
प्यव्याकृतशब्दः स्माभावेऽनभिव्यक्त नामरूपवस्तुपरः । एवञ्च असद्व्याकृतशब्दाभ्यां मन-
भिव्यक्तवस्तुवागित्यां यथा ‘आकाशोहै नामरूपयोर्निर्वह्निहेत्यादि वाक्यगतषु आकाशादिषु
कारणत्वेन ‘आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीत्’ इति विशेषणवाक्यनिर्दिष्टस्य परमेश्वरस्यैवोक्तं
यथा न तान्त्रिकस्याऽव्यक्तस्य ग्रहणम् । तथैवेहाऽपि पञ्चपञ्चजना इति वाक्येन ‘प्राणस्य प्राण’

तत्र तान्त्रिकतत्त्वग्रहणाऽयोगः कथमित्यत आह ॥

समाकर्षात् ॥ १-४-१५ ॥

‘सोऽकामयत बहुस्या’ मिति पूर्वनिर्दिष्टस्य सर्वज्ञस्यैव । ‘असद्वा इदमग्र आसी’ इति समाकर्षात् पूर्वनिर्दिष्टस्याऽव्याकृतस्यैव स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रभ्यः’ इति समाकर्षाच्च यथा स एवाऽवगम्यते, तथाऽत्राऽपि समाकर्षात् । पञ्चजनानां मिन्द्रियत्वाऽवगतिरिति न विरोधः ॥

इति संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ३५

मित्यादि विशेषवाक्यनिर्दिष्टानां मिन्द्रियाणामेव ग्रहणं न कथमपि कापिलतन्त्रमिदं पञ्चविंशति तत्त्व ग्रहणमित्यर्थः ॥

ननु - ‘असद्वा इदमग्र आसी’ इत्यसदेव कारणत्वेनास्मायते कथं परमेश्वरस्य कारणत्वेन ग्रहणम् । कथंवा तद्वृष्टान्तेन पञ्चजनशब्देन तान्त्रिकतत्त्वपरित्यागपूर्वकं मिन्द्रियग्रहणञ्च युज्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वे नान्तरमूत्रं भवतारयति — तत्रेत्यादिना ॥

सोऽकामयतेत्यादि । अत्राऽयम्भावः । ‘असद्वा इदमग्र आसी’ इत्यत्र आत्मावा इत्युक्तः परमेश्वरः समाकृष्यते । कथमित्येवं ‘तस्माद्वा एतस्मा द्विज्ञानमया दन्ययान्तर आत्मानन्दमयः’ सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति । इदं सर्वं समुज्जत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव’ इत्यादिना ब्राह्मणे नानन्दमयं ब्रह्म सर्वानुप्रवेशेन सर्वात्मभूतमुत्तवा ‘तद् प्येषश्शोको भवती’ त्युक्तस्याऽर्थस्य साक्षित्वे नोदाहृतोऽयं श्लोकः ‘असद्वा इदमग्र आसी’ इति एव मुत्तरत्राऽपि ‘भीष्माऽस्मा’ इत्यादिना तमेव परमेश्वरं समाकृष्य तस्यैव प्रशान्तिवृत्तादयोऽभिहिताः तथा . ‘तखेदं तर्ह्यव्याकृतं मामी’ इति निर्दिष्टस्यैव ‘स एष इहप्रविष्टः । आनखाग्रभ्यः पश्यत्यन्त्रं’ इत्यत्र समाकर्षादपि असच्छब्देन ‘अव्याकृतशब्देन च परमेश्वर एव निगद्यत इत्यवगम्यते । असदव्याकृतशब्दौ सृष्टेः पुरस्तात् नामरूपविभागाभावादुपपन्नौ एवञ्च यथा असदव्याकृतशब्दाभ्यां समाकर्षात्परमेश्वरोऽवगम्यते । तथैव पञ्चजनशब्देनाऽपि समाकर्षा मिन्द्रियाण्येवेत्यवगम्यते । तस्मात्कापिलतन्त्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानां मत्र न प्रसक्तिरिति भावः ॥

इति संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

गतस्साङ्गचतुशङ्काप्रसङ्गः, पुनरपि जीवात् परमेश्वरस्याऽन्यभावे मुपपादयति ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १-४-१६ ॥

श्रूयतेऽस्यविषयः कौपीनकीवाह्यणोपनिषदि 'ब्रह्म ते ब्रुवाणी' त्युपक्रम्य
'योवै बालाक ! एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्यैव तत् कर्म सैव वेदितव्यः'
इत्यादिकः ॥

इह वेद्यत्वेन श्रुतः परमेश्वरो जीवोवा इति संशयः ।

'य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाऽहमुपाम य एवैष चन्द्रमसि पुरुषो
य एवैष विद्युति' इत्यादि पूर्ववाक्यसन्दर्भे प्रकृतादित्यादि सकलपुरुष कर्तृ
त्वस्य जीवेऽपि विद्यमानत्वान् कर्मशब्दस्याऽपूर्ववाचित्वात् पूर्वस्य तदर्थत्वात्
निर्धूतसकलकर्मसंबन्धे परमेश्वरे तदयोगात् जीव एवाऽयं मिति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु, कर्मशब्दस्यैतच्छब्दसामानाधिकरण्येन क्रियत इति
व्युत्पत्त्या च जगद्वाचित्वात् जगत्कार्यवान् परमेश्वर एवाऽत्र प्रतिपाद्यः नहि

पेटिकासङ्गतिमाह — गत इति । पूर्वाधिकरणेषु त्रिष्वपि पूर्वपक्षतया शङ्काद्वयं प्रसक्तम्
'महन् परमव्यक्तम्' 'अजामेका' 'यस्मिन्पक्षपञ्चजना' इतिमन्त्राः साङ्गचतन्त्रसिद्धा
व्यक्तादीनि प्रतिपादयन्तीत्येवाशङ्का तदनुबन्धिनी जीवाद्वयः परमेश्वरेणामनास्तीत्यपरा ।
आद्यं तावद्विषयवाक्ये प्रथमशङ्कापयोगिनी तान्त्रिकमहद्व्यक्तपुरुषक्रमप्रत्यभिज्ञा मुपन्यस्यतः
पूर्वपक्षिणः 'पुरुषान्नापरं किञ्चि' इतिवाक्यं पञ्चविंशा जीवात्परस्य तत्त्वान्तरस्य निषेक
मिति स्पष्ट एव तत्र परमेश्वरप्रतिषेधः ॥

द्वितीये विषयवाक्ये स्वतन्त्रप्रकृतिपरत्वशङ्का परमेश्वरप्रतिकोपमर्यन्ता परमेश्वरसत्त्वे तद्वर्ध
नत्वाऽवश्यम्भावेन स्वातन्त्र्याऽयोगात् । तृतीयेऽप्येवमेव तत्र पूर्वपक्षे पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां परमेश्व
रगर्धान्त्वात् । 'नानाभावादतिरेकाच्च' इति दूषणमुक्तम् । तत्राद्यशङ्काप्रसङ्गो निवृत्तः इदानीमुक्त
राधिकरणद्वयेन कयोश्चिद्विषयवाक्ययोर्मुक्त्यर्थं वेदितव्यतया मुक्तप्राप्यतयाचोपदिश्यमानं

जीवे सकलजगत्कर्तृत्वसंभवः । पुन राशङ्क्य परिहरति ॥

ब्रह्म जीवइति पूर्वपक्षकर्णेन पुनरपि जीवादन्त्यः परमेश्वरानाम नाम्नीति द्वितीयां शङ्कामुद्भाव्य जीवादन्त्यस्य परमेश्वरस्य मद्भावं उपपाद्यत इत्यर्थः । तस्मान्पूर्वाधिकरणत्रये णांतराधिकरणद्वयस्य प्रत्युदाहरणसङ्गतिः ॥

अत्रयं विषयवाक्यप्रसक्तिः । अज्ञातशत्रुर्नाम काशिरोज स्वस्वममीपमागत्य ' ब्रह्मते ब्रुवाणीत्युक्तवन्तं बालाकिं गार्ग्यं सहस्रं दद्यात् एतस्यां वाचि जनको जनक इति जना धावन्तीति प्रशस्य बालाकिना 'यएवैप आदित्ये पुरुष स्तमेवाऽहमुपास' इत्यादिभिर्वाक्यै ब्रह्मत्वेनाप दिष्टा नादित्यचन्द्रविद्युत्स्नानयित्वादिगता न्पुरुषानब्रह्मत्वेन तदुत्तयनन्तरमेव प्रत्याख्याय तत् स्तूष्णीम्भूते तस्मिन् ' किमेतावदेव तव ज्ञानमिति पृष्ट्वा तेनैतावदेवेत्यभिहितं ' मृषावै किल मासमवादयिष्ठाः ब्रह्म तं ब्रुवाणी ' त्युत्त्वा त मपोद्य ' योवै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वेदितव्य इति स्वयमुपदिदेश । अत्र यो वेदितव्य उपदिष्टः उपसंहारे च ' स पूर्वा न्धात्मनोऽपहत्य स पूर्वेषाञ्च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्य माधिपत्यं पर्येति य एवं वेदे ' ति यद्वदनस्य फलं वर्णितम् । स जीवः परमेश्वरो वेति कर्मशब्दयोगरूढिभ्यां संशयमाह — इहेति । न न्वेतेषां पुरुषाणां कर्तेति श्रुतम् प्रकृत्यादित्य मण्डलादिगत पुरुषकर्तृत्वं जीवे न सम्भवतीति कथं पूर्वपक्षे इत्याशङ्क्य तत्र तत्सम्भावयति — यएवंति । अत्राऽयम्भावः । आदित्यादिपुरुषा स्ताव दालोकदानादिना जीवस्योपकारकाः । तस्माद्व्ययस्य भागोपकरणभूतास्ते तददृष्टजन्या इति आदित्यादि पुरुषोत्पत्त्यनुकूलाददृष्टहेतुकृतिमान् जीवः कथं तेषां कर्ता नस्यान् कार्यानुकूल कृतिमत्त्वं हि कर्तृत्वमिति ॥

ननु - सकलपुरुषकर्तृत्वं जीवेऽपि सम्भवतुनाम । तथाऽपि जीवगतमेव तद्वाह्यम् । न परमेश्वरगतमित्यत्र किनियामकमित्याशङ्क्य प्रधानशुक्तिमाह — कर्मशब्दस्येति । अपूर्वं स्येति । आदित्यादिपुरुषकर्तृत्वं वेदितव्यपुरुषस्य कीदृशमित्याकाङ्क्षाया मपूर्वद्वारकं विवक्षितमि त्याकाङ्क्षितार्थ निरूपणार्थतया कर्मशब्दस्याऽपूर्वरूढिरिहोपयुज्यते निर्धूतेति । सर्वेषा निर्धूत मकलकर्मचन्ध एव परमेश्वरः ' न कर्मणा वर्धते नो कनीया ' निति श्रुतेः । अवश्यं च वेदित व्यत्नोपदेशः परमेश्वरेण योजनीयः ' ब्रह्म ते ब्रुवाणीत्युपक्रमानुरोधा दित्याशङ्का मवधारणेन व्यावर्तयन् पूर्वपक्षमुपमंहरति जीवएवाऽयमिति । सिद्धान्तयति — कर्मशब्दस्येति — यस्य वै तत्कर्मैत्यत्र एतच्छब्दः प्रत्यक्षादिमन्निघापित सकलजगद्वाची । तत्समानाधिकरणं कर्म पदमपि तद्वाचीत्येवाऽभ्युपगन्तव्यम् । किञ्च - कर्मपदं क्रियत इति व्युत्पत्त्या यौगिकत्वा दपि सकलजगद्वाचि नत्वपूर्वमात्रवाचि । अन्यत्राऽपि यागस्याऽविशेषा त्ववचि त्सङ्कोचरूपेणाऽयोगान् । किञ्च ' योवै बालाक, ' इत्यादि वाक्यद्वयमपि यच्छब्दोपपन्ना दनुवादरूपं विज्ञायते

जीवमुख्यप्राणालिङ्गा चेति चे तद्व्याख्यातम् ॥ १-४-१७ ॥

तत्र तथा, 'श्रेष्ठो यैर्भुङ्क्ते, यथा वा स्या श्रेष्ठिणं भुङ्क्तेत्येवमेवैष प्राज्ञ आत्मा ऐतैरात्माभिर्भुङ्क्ते एवमेवेत आत्मान एतमात्मानं भुङ्क्ते इति 'यदा सुप्तस्वप्नं न कंचन पश्यति अथाऽग्निं प्राण एवैकश्चा भवति' इति जीवमुख्यप्राणालिङ्गशून्यान् नाऽसौ परमेश्वर इति न वाच्यम् ॥

पूर्वत्र प्रतर्दन विद्यायां व्याख्यातत्वात् । इहाऽपि पूर्वापरपर्यालेचनया ब्रह्मपरत्वे स्थिते तदनु रूपतयाऽन्यलिङ्गानि नेतव्यानि पूर्वत्र ध्रुवक्रमे, 'ग्रह

तत्र ब्रह्मपरत्वेन श्रुत्यन्तरं बुद्धिस्थानि 'चक्षोः स्मृत्योऽजायत चन्द्रमा मनसो जातः । सूर्या चन्द्रमसौ घाता यथा पूर्वं मकल्पयन् । इत्यादीनि प्रथमवाक्यस्य पुरोवाक्यानि 'छन्तामि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं मरुतं यच्च वेदा वदन्ति । अस्मा न्मायी सृज्यते विश्वमेत तस्मिन् आऽन्यो मायया सन्निरुद्धः' 'मायान्तु प्रकृतिं विद्या न्मायिनस्तु महेश्वरं' । इति पद्यकृत भविष्यवर्तमानरूपं कार्यं वेदवाक्यान्तरैरयाऽङ्गम्यते । तत्सर्वमनितरसाधारण महेश्वरशब्द वाच्येन परमेश्वरेण सृज्यमिति प्रतिपादयत् यथाश्वतरवाक्यस्य पुरोवाकः पुरोवादानुसाराणाऽपि कर्मशब्दस्य कृत्यत इति योगेन जगद्वाचित्वं युक्तम् । तस्मादसङ्गचित मकलनगतकर्तृत्वस्य जीवनात्मध्ये क्वचित्प्यममवा त्परमेश्वरेणाऽत्र प्रतिपाद्य इति निश्चिदम् ॥

तस्मिन्कर्पणं वाक्यशेषं जीवलिङ्ग इत्यत इत्याशङ्का निराकरणाऽर्थत्वेनोत्तरमूत्र मवताम्यति — पुनरिति ॥

एतं शब्दमिर्भुङ्क्ते इति वाक्यशेषं श्रेष्ठिष्ठानोपपादित मादित्यादिपुराहेतुक भोक्तृत्व मेकं जीवलिङ्गम् । 'अथाऽस्मि म्प्राण एवैकश्चा भव'तीति वाक्यशेषे सप्तम्यन्तनिर्दिष्टे वेदितव्य पुराश्रयत्वेनोक्तः प्राणोऽन्यजीवलिङ्गम् । अनयोराद्यमुख्यम् तद्धि निर्विचिकित्सं जीवा माधारणम् । द्वितीयन्त्वमुख्यम् । तथाहि - प्राणस्य ब्रह्माश्रितत्वं 'यस्मि न्यौः पृथिवी चाऽन्नरित्ति' "पञ्चपञ्चजना" इति मन्त्रयोः प्रतिपक्षम् तस्मा दुपधारणोपकरणिभावसम्बन्धे नाश्रित प्राणः जीवलिङ्गमिति विवक्षा भोक्तृत्वरूप स्फुटतरजीवलिङ्ग समभिध्याहारेण निगम यितव्येति परमुत्तमनिरीक्षणस्या विद्वत्पुत्रम् । तस्मात् 'जीवमुख्यप्राणालिङ्गा चेति चे' इति सूत्रभागस्य भोक्तृत्वरूपा न्मुख्यजीवलिङ्गा त्प्राणरूपा दुपपादनीया दुमुख्यजीवलिङ्गाश्च जीव एवाऽत्र प्रतिपाद्यो वाच्यइति न परमेश्वरः प्रतिपाद्य इत्यर्थे मभिप्रेत्य तत्परतया व्याचष्टे —

ते ब्रूवाणां' इति ब्रह्मोपक्षिप्तम् मध्ये च 'यस्य चैतत् कर्म' इति सकलजगत् कर्त्तृत्वमुक्तम्; परप्र च उपसंहारे 'सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च, भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद' इति ब्रह्मोपासनैकान्तं सर्वपापहतिपूर्वकं स्वाराज्यफलमुक्तम् । एवमस्य प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्व निश्चये जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि तत्परतयैव नेतव्यानि । पक्षान्तरमुच्यते॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि

चैवमेके ॥ १-४-१८ ॥

‘तौ ह सुप्तं पुरुषं माजग्मतु स्तं हाजातशत्रुं रामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन् पाण्डरवासः । सोमराजन्’ इति ‘स तूष्णीमेव शिश्ये तदुह एनं यष्ट्या

एतैरिति तद्व्याख्यातमिति परिहारभागं व्याचष्टे—पूर्वमेति । ‘प्राणस्तयानुगमा’ द्वित्यधिकरणे प्रतर्दन विद्याप्रकरणम् । पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्मपरमवगम्यत इति । तदनुरोधेन तदन्तर्गतान्यप्यन्य लिङ्गानि ब्रह्मणि नेतव्यानीत्युपपादितम् । ‘उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगा’ दिदमपि प्रकरणं तेनैव व्याख्यातम् । तथेदमपि पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्मपरमवसीयते । कथम् । ‘ब्रह्म ते ब्रूवाणी’ त्युपक्रमस्ताव ब्रह्मपरः । तथा ‘सर्वान्पाप्मनोऽपहत्ये’ त्युपसंहारोऽपि तद्विषयएव जराभृत्युशोकादि सकलपापहतिपूर्वकं शिवस्यात्मरूपं स्वाराज्यं हि शिवाख्यस्य परब्रह्मणः वेदनादेव श्रूयन्तेषु प्रमिदम् ॥

एवञ्च यथा प्रतर्दनविद्यायामन्यलिङ्गानि त्रिविधोपासनात्पर्येण ब्रह्मणि नीतानि एव मिहाऽपि तानि तथैव ब्रह्मणि नेतव्यानीति तात्पर्यार्थः ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति — पक्षान्तरमुच्यत इति । पूर्वसूत्रे यष्टिघातोऽप्यापनेन जीवलिङ्गं भोक्तृत्वादिलिङ्गा जीवशरीरब्रह्मोपासनाऽर्थत्वेन नीतम् । इदानीन्तज्जीवातिरिक्त परमेश्वरप्रति बोधनार्थमि त्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनादवश्यंस्थापि पक्षान्तरमुच्यत इत्यर्थः ॥

अन्यार्थमित्येतद्विशेष्याध्याहारपूर्वकं व्याचष्टे — तौहेति । राज्ञावेदितव्यतयोपविष्टस्या दिव्यादिपुरुषाणां कर्तुर्वेदनाय गार्ग्योपसत्तिप्रतिपादनानन्तरं श्रूयते ‘तं ह प्राणावभिषद्य प्रब्रान्जं तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतु स्तं हाऽजातशत्रुं रामन्त्रयाञ्चक्रे ‘बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन्’ इति । स इह तूष्णीमेव शिश्ये । तदुहैनं यष्ट्या व्याचिक्षेप स ततएव समुत्तस्याविति श्रेष्ठं बृहन्नित्यादि

व्याचिक्षेप स तत एव समुत्तस्थौ ' इत्यत्र प्राणानासामन्त्रणेऽपि तदश्रवणेन, ततः परं यष्टिघाते सत्युत्थानेन च प्राणाद्यतिरिक्त जीवमद्वावप्रतिपादनं, तदतिरिक्त परमेश्वरप्राज्ञोपासनार्थमिति ' क्वैष एतत् बालाके पुरुषोऽयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एत दागात् ' इति प्रश्नात् ' यदा सुप्त रज्ज्वं न कंचन पश्य त्यथास्मिन् प्राणएवैकधा भव ' तीति ' सता सोम्य तदा संपन्नो भव ' तीत्यादि वाक्यान्तरममानार्थात्तत्प्रतिवचनाच्चावगम्यते । एके बाजसनेयिनो विस्पष्टमस्मिन् बालाक्यजातशत्रुसंवादे एतत्समानार्थ मधीयते तत्रहि ' यत्रैष एतत् सुप्तोऽभू यएष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष

नामभिः प्राणस्यामन्त्रणम् । प्राणः खलु बृहन् महान् श्रेष्ठः । असपन्नो वा । पाण्डुरवर्णा आपोऽस्य वासस्त्वैनोपचरिताः शरीरेषा प्राणविधायाम् प्राणोवाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति तस्य श्रेष्ठचश्रवणात् ' किमे वास ' इति प्राणप्रश्ने ' आपोवास इत्युत्तर श्रवणाच्च स्माकन्नाक्षणे ' स एषोऽसपन्नः ' इत्यथैतस्य प्राणस्यापश्चरीर मित्यसपन्नत्वाऽऽपश्चरीरकत्व श्रवणाच्चा सामन्त्राय मृपचारात् । स्माकन्नाक्षणे एव ' न्योतीरूपमसौ चन्द्र ' इति श्रवणात् । राजा च । प्राणो वै सम्राडिति श्रवणात् । एवं प्राणनामभिरामन्त्रणेऽपि अनुत्थानप्रदर्शनं प्राणान्यत्वज्ञापनार्थम् । सुषुप्तिदशाया मृपरत व्यापारं पश्यश्चरीरेन्द्रियेभ्यः अन्यत्वं सुज्ञानमिति तस्यामपि दशाया मनुपरतव्यापारा त्प्राणा दन्यत्वमेव ज्ञापनीयम् । एवं प्राणनामभिरामन्त्रणेऽपि अनुत्थानस्य यष्टिघातं नोत्थानस्य च प्रवर्शनेनाऽन्यव्यतिङ्काभ्यां यत् कैमुतिकन्यायेन स्पृक्षुस्त्वपदेहातिरिक्त जीवमद्वावप्रतिपादनं नान्यार्थं गोवानिरिक्त परमेश्वर प्रतिपादनार्थं मेवेति जैमिनि राजार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥

सूत्रं तु शब्दः अस्य जीवल्लिङ्गस्य पूर्वमुन्नदर्शित गतिव्यावृत्त्यर्थः । जैमिनिप्रहणस्य पक्षस्य युक्ततन्त्रज्ञापनार्थं प्रश्नव्याख्यानाभ्यामितिहेतुं व्याचष्टे ' क्वैष एत ' इति । यष्टिघातेनोत्थापनानन्तरं । ' क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽयिष्ट क्व वा एतदभूत् । कुत एतदागा ' इति राज्ञा गार्ग्यप्रति कृतः प्रश्नः । यद्यपि यत्राऽशयिष्ट तत्रैव यावत्प्रबोधमभूदिति प्रबोध्यमान स्ततएवागादिति वाऽर्थोऽस्मिन् व्यक्तो न पृथक्प्रश्नमर्हति । तथाऽपि जीवस्य सुषुप्तः प्राक्स्वप्नोऽधिकरणतया सुषुप्तस्य यावत्प्रबोधपर्यधिकरणतया यष्टिघातेनोत्थापनानन्तरं तदुत्थनाऽपादनतया च जीवानिरिक्त परमेश्वरसद्भावं इरीकर्तुं त्रैधा प्रश्नः । गार्ग्येण पृष्टं सुषुप्तजीवाधिकरणमविज्ञाननि ' हितानाम हृदयस्य नाड्य ' इत्यादिना ' नासु तत्र मृमः स्वप्नं न कञ्चन पश्य ' तीत्यन्तेन जीवसुषुप्त्यधिकरणं हृदयावच्छिन्नं तत्र प्राप्नु मांसं तदधिगन्तव्यासु नाडीधूपसर्पणमुक्त्वा ' अथाऽस्मिन् प्राणएवैकधा भवतीति राज्ञैव कृत्वा स्वपृष्टार्थविकरणम् । तस्य व्याख्यानं मित्रेण सुषुप्तजीवस्य अक्षणि स्य प्रति

तदाऽभूत् कुत एतदागात् ' इति प्रश्नः ; ' यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूच्चएष विज्ञानमयः पुरुष स्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते ' इति प्रतिवचनम् । तस्मात् परमेश्वर एवाऽयं सकलजगत्कर्तेति सिद्धम् ॥

इति जगद्धाचित्वाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

अथ वाक्यान्वयाधिकरणम् ३७

मैत्रेयिब्राह्मणे सर्वत्र जीवेश्वरयोरेकत्र शब्दविषयत्वे प्रतीयमानं तत्त्वामानाधिकरणं कथमित्येतन्निरूपणाय इदं अधिकरणं मारभ्यते ॥

पादकम् । ' सता सोम्य तदा सम्पन्नो भव ' तीति श्रुत्यन्तरसमानार्थत्वात् । एवञ्चाऽस्मि न्वेदितव्यतयोपदिष्टे परब्रह्मणि जीवः सुषुप्तौ लीनो भवतीति तदर्थो ग्राह्यः

एताभ्यां प्रश्नव्याख्यानाभ्यां जीवाऽतिरिक्तः परमेश्वरोऽत्र प्रतिपाद्योऽवसीयत इति भावः ॥

' अपिचैवमेक ' इति सूत्रशेषं विवृणोति — एक इति । अपिच वाजसनेयिनोऽस्मिन्प्रकरणे स्पष्टमेतत्समानार्थं वाक्यजातमधीयते ' यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः केष तदाऽभूत् । कुत एतदागा ' इति प्रश्नः । ' यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तथैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते ' इति व्याख्यानम् अत्र निर्दिष्टं जीवस्य सुषुप्त्यधिकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥

आकाशशब्देन तन्निर्देशान् । तस्य ब्रह्मणश्श्रुत्यन्तरेषु प्रसिद्धतरत्वात् । एतत्स्थाने कौषीतकिब्राह्मणपठितस्य प्राणशब्दस्य एकार्थस्य वक्तव्यतया तयोर्ब्रह्मण्यैकार्थ्यस्य ' आकाशस्तल्लिङ्गान् अतएव प्राण ' इति सूत्रदर्शितन्यायतः सिद्धत्वाच्च । अतोऽत्र जीवप्रतिपादनस्य जीवान्तिरिक्त परमेश्वरप्रतिबोधनार्थत्वं युक्तमिति भावः तस्मात्परमेश्वरस्य सद्भावे तस्य जीवाद्भेदेवान विवदितव्यमित्याशयेनाऽधिकरणं मुपसंहरति — तस्मादिति ॥

इति जगद्धाचित्वाधिकरणम् ३६

अथ वाक्यान्वयाधिकरणम् ३७

उत्तराधिकरणमवतारयति — सर्वत्रेति । उदाहरिष्यमाणे मैत्रीयीब्राह्मणे सर्वत्र

वाक्यान्वयात् ॥ १-४-१९ ॥

बृहदारण्यके 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति
आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भव' तीत्यारभ्य 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्य
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादि श्रूयते॥

आदिप्रध्यावसानेषु जीवेश्वरयोरेकशब्दविषयत्वं प्रतीयते जीवपरत्वेन सम्प्रतिपन्नानां मीश्वर
परत्वं । ईश्वरपरत्वेन सम्प्रतिपन्नानां जीवपरत्वम् । एवमकशब्दविषयत्वे प्रतीयमानं जीवेश्वरयो
रन्यतरएव परिशिष्यत इत्यन्यतरः प्रत्याग्यातो भवति । तत्र प्रत्यक्षसिद्धजगत्प्रत्याग्यानायोगा
दीश्वरस्यैव प्रत्याग्याने पर्यवस्यति जीवेश्वरयो रभेदावा पर्यवस्यति । एवमीश्वरस्य तत्र जीवाद्भेदस्य
बाधकं तर्ज्जीवेश्वरवाचित्वेन सम्प्रतिपन्नशब्दानां सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं शक्यमित्या
शङ्क्य तदुपपादनायाऽधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः । अनन्तं माम्भूजीवाधिकरणवाक्यमीश्वरे तद्वे
देना बाधकम् । इदन्तु बाधकं स्यात् सामानाधिकरण्यस्याऽन्यघानिर्देष्टुं मशक्यत्वा वित्या
शङ्क्य प्रत्युदाहरणमङ्गनिर्दिशिता भवति । तदुपपादनार्थं मधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः ॥

बृहदारण्यके मैत्रयीब्राह्मणे याज्ञवल्क्यस्त्वयं परिधिप्रजिगीषया मैत्रेयीकात्यायन्यो
स्त्वभार्ययोर्वित्तमं विभागश्चिकीर्षन् वित्तेन किं ममृतत्वं प्राप्नुं शक्यमिति मैत्रेय्यापृष्टो 'ययै
वापकरणवनां जीवितं तथैव तं जीवितं स्यात् । अमृतन्तस्य तु नाशास्ति वित्तेन' त्र्युक्त्वा
'येनाऽहं नागृतास्यां किं महन्तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति तथा पुन
रमृतत्वसाधने पृष्टो 'नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
भवतां' त्यादिभिः । 'नवां सर्वस्य कामाय सर्वप्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वप्रियं भवती' त्यन्तै
र्वाक्यैः पतिजायापुत्रपित्रपश्चादिसर्वं भोगार्थतयैव प्रियम्भवति । न पत्यादिसर्वमोक्त्वा मत्मान
मुपक्रम्य 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यमृतत्वसाधनमात्मदर्शनं
दर्शनमाधनानि श्रवणादीनि श्रोतव्ये 'आत्मनि स्वरूपे ह्ये श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं'
मित्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुक्त्वा 'स यथाऽप्तेरभ्याहितस्य पृथग्भूमाविनिस्सरन्त्येवंवा अरे
अस्य महान्भूतस्य निधमितमेतं हृष्वेदो यजुर्वेदं सप्तमवेदं अथर्ववेदं पुराणं विद्या उपनिषद्
इन्द्रोका स्मृता ण्यनुव्याख्यानानि इष्टं श्रुतं मशितं म्यायितं मयच्छलोकः परच्छलोकः सर्वाणिच
भूता न्यन्यैवैतानि सर्वाणि निश्चामनानी' मि तस्य नामरूपात्मकं सकलप्रपञ्चकारणत्वं प्रदर्श्य
'यथा मैत्रेयवचनोऽनन्तरोऽबाधः कुच्छः रमघन-एवंवा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाधः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एतैर्म्यो मृतैर्म्य स्ममुत्पाय तान्येवाऽनुविनश्यति नमेत्य सङ्गास्ती' ति स्रोतपत्तिवि

इह आत्मनस्तुकामायेस्यादि वाक्यैर्भोगप्रीतियुक्ततया संसारित्वाव
गमा दत्र प्रतिपाद्यमानो जीवइति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयामः ॥

परमेश्वरइति कुतः ? 'अमृतत्वस्य तु नाऽशास्ति-वित्तेन,' 'आत्मनि
खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाने इदं सर्वं विदितम्', 'इदं सर्वं यदयमात्मा'

नाशविशेषविज्ञानाभावा नुक्त्वा 'एतावदं खल्वमृतत्व' मिति वर्णितस्यैतस्यात्मनो वेदनममृतत्वमाध
नमि तद्युपमञ्जहारिति श्रूयते । अत्र 'आत्मावारं द्रष्टव्य' इत्यादिना निदिष्टत्वात् दान्मा परमे
श्वरः प्रतीयते । अमृतत्वार्थिन्यै मैत्रेय्यै तद्दर्शनाद्युपदेशा तद्विज्ञानं नाऽमृतत्ववर्णना तस्य नामरू
पात्मक सकलप्रपञ्चोपादानत्वप्रतिपादनाच्च । 'स यथा सैन्धवघ्नः ' इत्यादिनाक्तस्तु जीवः प्रती
यते । 'एतेभ्यो भूतेभ्यः स्समुत्थाय नान्येवाऽनुविनश्य' तीति देहाकारपरिणतभूतोपाधिकोत्पत्ति
विनाशवत्त्वचनान् । एवमिह प्रतीयमान जीवेश्वरमामानाधिकरण्यनिर्देशे 'आत्मावारं द्रष्टव्य'
इति प्रकृतस्यैवात्मनः 'एवंवा अरं अयमात्मं' नि इदमात्मशब्दाभ्यां परामर्शा चतुर्थे मैत्रेयी
ब्राह्मणे 'एवंवा इदं महद्भूतं मनन्तं मपार' मिति विज्ञानघनवाक्यएवच तैम्मामानाधिकर
ण्येन निर्दिश्यते । 'महद्भूतमनन्तं मपार' मिति शब्दानां ब्रह्मपरत्वात् सर्वविज्ञानवाक्यादिगतै
रात्मादिशब्दैस्ततो भिन्नविभक्तिकानां जीवविषयशब्दानां सामानाधिकरण्याभावे प्येकविषय
त्वमविचलमेव । प्रतीतौ सत्यामपि जीवेश्वरयो रन्यतरं एवाऽत्र प्रतिपाद्यः नोभावप्यभेदेनेति वच
स्यापनीयम् । तयोर्भेदस्य प्रचलनं क श्रुत्यन्तरसिद्धत्वादिति स्थितं किं जीवोऽत्र प्रतिपाद्य उत
परमेश्वर इतिमंशय स्मृत्वावतारिकायां सूचितत्वा दिह पुनर्नोक्तः ॥

पूर्वपक्षमुपपादयति — इहेति ॥

अत्राऽयम्भावः 'नवारं पत्युः कामाये' त्यादि वाक्येषु स्वभोगाये पत्यादिप्रीति
युक्ततया प्रतिपाद्यमानत्वात् दान्मा जीवएव । 'नरा अरे पत्युः कामाये' त्यादि सन्दर्भस्य
'आत्मावा अरं द्रष्टव्य' इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य आत्मैव द्रष्टव्य इत्यस्य उपपादनार्थतया
तदनुरोधेन द्रष्टव्य आत्मा जीवइत्येव सिध्यति । एवंप्रतिजायादि वाक्यसन्दर्भेण द्रष्टव्यत्वादि
वचनं जीवविषयमित्युगते तदुत्तरसन्दर्भोऽप्युक्तपातुरोधेन तद्विषयएव पर्यवस्यति । तथा हि .
सर्वविज्ञानवचनं शिवे पूजिते सर्वदेवताः पूजिता इतिवचनमिवाऽन्येषां प्रकृति महदहङ्कारभूते
न्द्रियाणां प्रत्येकं श्रवणमननाभ्यां मुपासनेन यावत्फलं भवति तत्सर्वं पुरुषोपासनायामेवान्तर्भ
वतीति गौणं वर्णनीयम् । अतएवोहुः 'श्लो॥ दशमेन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः
भौतिकास्तु शतम्पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतेश्वराः पूर्णं

इत्यादेः ‘ येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीया ’ दित्यवसानस्य कृत्स्नस्य वाक्यस्य परमेश्वरेऽन्वयात् । भोगप्रीतियुक्तस्य जीवस्यानुवादेन परमेश्वर

शतसहस्रान्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः । पुरुषा निर्गुणं प्राप्य कालसङ्गत्या नविद्यतइति । ‘ एतावदं अमृतत्वं ’ मित्येतत् अनात्मविषिक्तजीवज्ञानस्य मोक्षराश्वत्त्वमिप्रायेण योजनीयम् । एवमैत्रेयीब्राह्मणे जगदुपादानं प्रकृतिविशिष्टत्वेन मोक्षार्थं प्रकृतिविगिक्ततया ज्ञातव्यत्वेनच प्रतिपाद्य इति पूर्णपक्षं स्थिरीकरोति जीवइति । इति सन्देहेन पूर्वपक्षे प्राप्ते इत्यत्र जीवइति पूर्वपक्षे प्राप्ते इत्यन्वयः । सन्देहेनैत्यन्तात्कायां सूत्रांतरयानुवादः ‘ वाक्यान्वया ’ इति सूत्रस्य मैत्रेयी ब्राह्मणे प्रतिपाद्यः परमेश्वर इत्यव्याहृतं साध्येन तत्रादिमध्यावसानवाक्यानां परमेश्वरे तद्विषयत्वेनाऽन्वयादिति सूत्रहेतो रन्वयगभिप्रेत्य सिद्धान्तयति — परमेश्वर इतीति । अत्र ‘ इत्या रन्व्येत्यन्तेन अमृतत्वापायप्रार्थनारूपं पुरस्तादुपदेष्टव्यं मुपक्रमगतं ब्रह्मलिङ्गं दर्शितम् । इत्या वेरित्यन्तेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञानं जगदुपादानमित्यादिमध्यावसानगतं ब्रह्मलिङ्गजातन्दर्शितम् । इत्यवसानस्येत्यन्तेन येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरेकेन विजानातीत्यादि व्युत्पत्तिरगते ब्रह्मलिङ्गन्दर्शितम् । जीवः स्वाऽन्तर्यामितया स्थितं येन परमेश्वरेणादृतज्ञानशक्तिकस्स किं सर्वं विजानाति तत्परमेश्वरं केनोपायेन विजानीयात् । तदर्शने तत्प्रसादहेतुं प्रागुक्तध्रुवणमननपूर्वकं गुणमनमेकं विहाय न किञ्चिदप्युपायान्तरमस्तीत्यभ्यासेन प्रतिपाद्यमानं दुरधिगमत्वरूपं ब्रह्मलिङ्गन्दर्शितम् । ननूपक्रमानीनां ब्रह्मणि स्वारस्यं भवतु तथाऽपि पतिजायादिवाक्यस्य भोगप्रीतियुक्तजीवविषयताया अपह्णंतु मशक्यतया अनन्यधारिद्विजीवलिङ्गानुसारेण जीवएव प्रकृतिविषिक्तो मुमुक्षुभिर्द्रष्टव्यमपरत्वात् न्तदतिरेकेण किमपि नास्तीति मैत्रेयी ब्राह्मणस्य तात्पर्यं वर्णनीयमिति तत्रैव ब्रह्मलिङ्गानि सर्वाणि योजनीयानीत्याशङ्क्याह — भोगप्रीतियुक्तस्येतिपतिजायादि भोगप्रीतियुक्तस्य जीवस्यैव द्रष्टव्यादि वाक्यविषयत्वावश्यम्भावेहितस्यैव मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यत्वं शङ्क्येत तदेव नास्ति । पतिजायादिवाक्ये भोगप्रीतियुक्तस्य जीवस्यानुवादः उत्तरवाक्येषु मुमुक्षुद्रष्टव्यत्वादिना परमेश्वरस्य प्रतिपादनमिति सङ्गत्युपपत्तेः । जीवानुवादस्य परमेश्वरप्रतिपादनस्य च कथं मेकवाक्यतन्त्रित्वे दित्यम् । यस्मात्पतिजायादयः पतिजायादिप्रयोजनाय प्रियानभवन्ति । किन्तु स्वप्रयोजनार्थैव । तस्मात्तस्यामृतत्वरूपं स्वप्रयोजनस्य पतिजायादिविषयां रागो भङ्गकरस्तस्यसिद्धिमपेक्षमाणेन पतिजायादिभ्यो विरज्य परमेश्वरएव द्रष्टव्य इति । नन्वेवंसति एकस्यैवात्मशब्दस्य पतिजायादिवाक्यगतस्य जीवोऽर्थः । तदुत्तरवाक्यगतस्य परमेश्वरइत्यर्थमेवमन्यात् । नाऽयं दोषः । पतिजायादिवाक्यगतस्य जीवपरत्वे द्रष्टव्यवाक्यस्य “ यदा धर्मव दाकाश ” मित्यादि धृत्यन्तरानुसारेण परमेश्वरपरत्वे चाऽवश्यं वक्तव्ये “ स्यात्तस्य ब्रह्मशब्द ” इतिन्यायेन तदर्थमेवाङ्गीकारस्योचितत्वात् । एवं द्रष्टव्यवाक्यस्य परमेश्वरपरत्वे तदुत्तरवाक्यानां नन्तरत्वं स्वतएव सिध्यति ॥

प्रतिपादनादविरोधः । कथमिह सर्वत्र जीवशब्देन परमेश्वराभिधानं ? मिति चेत्तदिदं मतान्तरेणोपपादयति ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमर्थः ॥ १-४-२० ॥

‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे’ इत्यादिनोक्तस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य सिद्धये जीवस्य तत्कार्यतया तदव्यतिरिक्ततां ज्ञापयितुं जीवशब्देन परमेश्वरस्याभिधानं मित्याश्रमर्थो मेने ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ १-४-२१ ॥

उत्क्रमिष्यतो मुक्तस्य परमेश्वररूप स्वभावादात्मशब्देन परमेश्वराभिधानं मित्यौडुलोमिर्मेने ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ १-४-२२

‘य आत्मनि तिष्ठन्’ इत्यादिश्रुते जीवात्मनि परमेश्वरस्याऽत्मतयाऽव

ननु — सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिकं परमेश्वरविषयमेव भवतुनाम । “तान्येवानुविनश्यती” इत्यादि जीवपरामर्शः कथं तद्विषयतां प्राप्नुयादित्याकाङ्क्षायां नन्त्र स्वाभिमतम्प्रकारम्प्रदर्शयिष्यन्मतान्तरेणतावदुपपादयतीत्याह — । कथमिहेति । सर्वत्रेति । “एतन्म्यो भूतंम्यस्ममुत्थाय तान्येवाऽनुविनश्यति नप्रेत्यसंज्ञास्ति अविनाशीवा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मे” इत्येतेषु वाक्येष्वित्यर्थः ॥

सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञासिद्धयर्थस्य जीवपरमेश्वरयोः कार्यकारणभावकृतस्यैकस्य लिङ्गान्तर्ज्ञापनार्थं जीववाचिशब्दैः परमेश्वराभिधानमिति प्रकृताधिकरणे विषयवाक्ययोः प्रतिज्ञासिद्धयर्थमिति भावः ॥

संसारदशायां जीवस्य परमेश्वराद्भेदेऽपि मोक्षदशायां तद्भावप्राप्तेः जीवशब्दैः परमेश्वराभिधानमिति त्र्यौडुलोमिप्रतमिति सूत्रं व्याचष्टे — उत्क्रमिष्यत इति ॥

जीवेष्वन्तर्यामितया परमेश्वरस्याऽवस्थिते स्तनियम्यत्वेन तच्छरीरभूतानां जीवानां शब्दाः शरीरपरमेश्वरपर्यन्ताः । अतो जीवशब्दैः परमेश्वराभिधानमिति काशकृत्स्नमतमिति

स्थाना जीवशब्दवाच्यत्वं परमेश्वरस्येति काशकृत्स्नो मेने । इदमेवमतं सूत्र
कारस्य मतद्वयमुपन्यस्य तद्विरोधेनाऽभिधानात्, अन्यस्याऽनभिधानाच्च
निश्चोयते । बहुश्रुत्यानुगुण्यचाऽत्र संभवति । तथाश्चधर्वसिरसि सर्वचिद
चिदनुप्रवेशात् परमेश्वरस्य गर्वशब्दवाच्यत्वमिति श्रूयते प्रथमपण्डे ‘देवाह
वै स्वर्गलोकमगन्तु ते देवा रुद्रमपृच्छन् कां भवा’ निति ‘सोब्रवीदहमेकः

सूत्रार्थं भविष्यत्य व्याचष्टे — य आत्मनीति परस्परविरुद्धेषु त्रिष्वेतेषु मतेषु सूत्रकारस्य
किं भविष्यतमित्याशङ्क्या न्तर्निर्धारयति — इदमेवेति । जीवानां कार्यत्वस्य ‘नात्माश्रितं’ नित्य
त्वाच्च ताव्यः ब्र॥ सू॥ २-१-१७ इत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वा न्मुक्तावागन्तुक
रूपाभिनिष्पत्तेः ‘सम्यग्वाविर्भाव स्त्वेनशब्दा (ब्र॥ सू॥ ४-७-१) दित्याधिकरणे निरा
करिष्यमाणत्वाच्च काशकृत्स्नमतमेव स्वाभिमतमिति पूर्वं मतद्वयोपन्यासपूर्वकं तदभिधानेन तद
नन्तरमन्यस्याऽनभिधानेन च सूत्रकृत्सूचयामासेति भावः । काशकृत्स्नमतस्यैव सूत्रकारस्य
तत्त्वे विकारणमि त्याशङ्क्याह प्रबलश्रुत्यानुगुण्यचाऽत्र सम्भवतीति अधर्वसिरसि ‘सोऽन्तरा
दन्तरं प्राविश’ इत्यन्तेन रुद्रः प्राणिनां शरीरान्तरा त्प्राणादेरप्यन्तरं चेतनवर्गं मन्तर्यामि
तया प्राविशदित्युक्तम् । ‘दिशश्चान्तरं स प्राविशदि’ त्यन्तेन दिगन्तर्गतं सर्वास्तु दिक्षु स्थितमचेतन
वर्गं मन्तर्यामितया प्राविशदित्युक्तम् ॥

“तत स्साहं नित्यनित्यः ब्रह्माऽहं” मित्वादिना प्रथमसपण्डशोणेन “यौवै रुद्रस्य
भगवन् नृसुवक्त्रः यच्च ब्रह्मे” त्यादिना द्वितीयसपण्डेनच शिवस्य सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीर
कत्वप्रयुक्तं सर्वशब्दवाच्यत्वं दर्शितम् तथा ‘वृतात्परं मण्डमिवाऽतिसुखं ज्ञात्वा शिव सर्वं
मृतेषु मूकम् । एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः’ “योरुद्रो अग्ना
वप्सु य ओषधीषु योरुद्रो विश्वा मुवना विवेश’ । ‘नमस्त्रोतत्याय च द्वीप्याय’ चेत्यादि ब्रह्मकर्म
काण्डगत सर्वश्रुतिषुच सर्वेषां चेतनाऽचेतनानां मन्तर्यामितया तान्यनुप्रविष्टोऽन्तर्यामित्वा दष्टमूर्ति
रन्तर्यामिब्राह्मणादिषु पञ्चभूतचन्द्रमूर्यै सकलचेतनरूपाष्टमूर्तित्वं प्रसिद्धेय सर्वशरीरकः ‘इमां
रुद्राय स्थिरचन्वं गिरः’ इतिश्रुतेश्च सर्वशब्दवाच्यश्च शिवएवेत्यवधार्यते । तस्मा त्काशकृत्स्न
मतमेव वेदसम्मतमि त्युपसंहरति — अत इति । श्रुतिसूत्रेति श्रुतिसूत्राण्युदाहृतानि महामि
श्रुक्तसूक्तयः स्मृतिपुराणानि तेषु मानवप्रमशास्त्रोपसंहारे ‘प्रशासितारं सर्वेषां यणीक्यांस मणोरपि ।
स्वमामं स्वप्रधीगम्यं दिद्यात्तु पुरुषं पर’ मिति सर्वेषां नियन्तारं पुरुषं प्रस्तुत्य ‘एन मेके वद
न्त्यमि म्मस्तोऽन्ये प्रनापतिम् । इन्द्रमेके परेप्राण मपरे ब्रह्मज्ञाश्चत’ मिति तेषुशेषु वेदभागेषु
तस्यगम्याविशद्वै र्व्यवहारमुपन्यस्य सर्वान्तेषां मविरोधं सिद्ध्यर्थं ‘मेव सर्वाणि सूतर्षि

प्रथम मासं वर्तामिच भविष्यामिच नाऽन्यः कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तः । इति
सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदिशश्चाऽन्तरं संप्राविशत् सोऽहं नित्यानित्यो
ब्रह्माऽहं ब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यंचोऽहं दक्षिणाञ्च उदंचोऽहं अथश्चोर्ध्वञ्च
दिशश्च विदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुपज्जग
त्यनुष्टुप्चाहं छंदोऽहं गार्हपत्योऽहं दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं

पञ्चभिर्व्याप्यमूर्तिभिः जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रव । इति श्लोकेन तस्य सर्वं
नियन्तृत्वं राज्ञः प्रजानियन्तृत्वमिव तादृश्येन स्थितस्य नभवति किन्तु जीववर्गस्य स्वस्य
शरीरनियन्तृत्वमिव नियम्यानि व्यप्यस्थितस्येतिवर्णितम् । तेन सर्वेषां तच्छरीरत्वसूचना
तस्य स्वशरीरभूताग्रन्यादिशब्दवाच्यत्वमुपपादितम् । शिवस्याग्रन्यादिशब्देन व्यवहारस्तावत्
“अग्निं पुरातनयितनोरचित्तात् । रुद्रोवा एष यदग्निः । इत्यदिश्रुतिषु प्रसिद्धः इन्द्रशब्देन
व्यवहारः अर्धशिरसि ईशाननामनिर्वचनान्तरपठितं “अभित्वा शूरनोनुम” इतिमन्त्रे प्रसिद्धः
पञ्चभिर्व्याप्यमूर्तिभिरित्यनेन विद्यदादिभूतरूपाः शिवस्याष्टमूर्त्यन्तर्गतास्तदभिमानिनस्त्वयो
जातादिपञ्चब्रह्मरूपावा मूर्त्यो विवक्षिताः ॥

ननु — मानवधर्मशास्त्रोपक्रमे “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यं
मनिर्देश्यं प्रसुप्तमिवसर्वतः । ततस्त्वयम्भू भगवा नव्यक्तो व्यञ्जयन्निव महाभूतादिवृत्तौजाः
प्रादुरासीत्तमोनुदः । अभिध्याय शरीरात्स्वात्सिस्सृष्टु स्सकलाः प्रजाः । अपएव ससर्जादौ
तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुममप्रथमम् । तस्मा जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोक
पितामहः” । इत्युक्त्वा “आपो नारा इतिप्रोक्ता आपोवै नरसूनवः ना यदस्यायनं पूर्वं तेन
नारायणस्समृतः” इत्यदिश्लोकेऽपि तामहस्यापि त्वष्टरि जगत्कारणे पुरुषे नारायणनामनिर्वचनेन
नारायणस्यैव जगत्कारणत्वमाविष्कृतमिति चेदुच्यते । ‘ततस्त्वयम्भू भगवा’ नित्यादिना पिता
महस्य त्वष्टृत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य नारायणस्य ‘प्रादुरासीत्तमोनुद’ इति तमः प्रेरका न्यायाधिष्ठातुः
परमेश्वरात् तद्विशब्दोद्दिष्टे प्रलयानन्तरकाले प्रथमं प्रादुर्भावोक्त्या परमशिवस्यैव सर्वकारणत्वं
भवेन्नसिद्धम् ॥

तमोनुदइतिहि विवक्षित्येन प्रज्ञमन्यन्तम् । प्रादुरासीदित्युक्ते कस्मादित्याकाङ्क्षानु
रोधात् । न त्विगुपञ्चलक्षणकप्रत्ययेन ग्रथमान्तम् । प्रदुर्भितृविशेषणम् । पश्चात्प्रादुर्भवतः पूर्वसिद्ध
तमोधिष्ठातृत्वसंयोगात् । ततश्च मानवधर्मशास्त्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां परमेश्वरमेव जगत्कारण

गौरोऽहं गौर्यहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहं मृग्यजुस्सामा
थर्वागिरसोऽहं अक्षरमहं क्षरमहं गुह्योऽहं गोप्योऽहं अरण्योऽहं पुष्करमहं
पवित्रमहं अग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेकः सर्वे च मामेव
मां यो वेद स सर्वान् देवान् वेद ” इत्यन्तेन ; द्वितीयखण्डे च सर्वानुप्रवेशा
देव ‘ यो वै रुद्र स्तभगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः ’ । इत्यारभ्य ब्रह्म
विष्णु महेश्वरांमाविनायकादि सर्वप्रपञ्चशब्दवाच्यत्वं प्रतिपाद्यते तथा सर्वश्रुति

मावेदयतीति शिद्धम् । तथा—कात्यायनगृह्यसूत्रे “ नदीमुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते “ नगो रुद्रायाऽम्बु
पदे स्तस्तिमासम्पाद ” येति वनस्पतिमारोक्ष्य नभिमन्त्रयते—“ नमो रुद्राय वनस्पतिपदे स्तस्ति
मासम्पादये ” त्यादिना नदीतरुगिरिचतुष्पथाद्याक्रमणेषु तदभिष्ठातृत्वेन तत्रतत्र सर्वाहितस्य
रुद्रस्य नमस्कारमन्त्रा न्विधायैवमन्यग्राऽपि ‘ नमो रुद्राय ’ त्येवब्रूयादित्यन्याक्रमणेष्वपि
सामान्यतस्तन्नमस्कारमन्त्रं विधाय ‘ रुद्रोऽहमेतत्सर्वं ’ मिति तदनन्तरवाक्येन रुद्रस्य सर्वाभिष्ठातृत्वे
“ सर्वो वै रुद्र ” इति श्रुतिः प्रमाणत्वेन स्मारिता तेन “ सर्वो वै रुद्रः ” “ सर्वस्वत्विदं ब्रह्मे ”
त्यादिसर्वपदसामानाधिकरण्यं विशिष्य तत्तद्वाचिकपदसामानाधिकरण्यञ्च सर्वाभिष्ठातृत्वप्रयुक्त
सर्वशरीरकत्वकृतमिति दर्शितं भवति आश्वलायनसूत्रे शिवमन्त्रस्तुत्य ‘ सर्वाणिहवा एतस्य नाम
धेयानि भवन्तीति साक्षादेव सर्वेषां नाम्नां तत्र पर्यवसानं स्यापितम् ॥

अत्र यद्यपि श्रीभाष्यकारैरपि नारायणस्य सर्वान्तर्यामित्वप्रतिपादनद्वारा सर्वशब्द
वाच्यत्वं सिसाधयिषितं न तथाऽपि प्रबलश्रुत्याद्यानुकूल्यविरहात् सर्वभूतान्तरात्म्येत्यादि सौबाल
वाक्येनैव कार्तार्थ्यं सम्भावितम् । तथाऽपि सुबालोपनिषदः पाञ्चरात्रतन्त्रानुग्राहकत्वात्
त्पूर्वोदाहृतबहुश्रुतिविरोधेन विप्रतिषिद्धवर्माणां समवाये “ भूयसां स्यात्स्वधर्मत्व ” मिति
न्यायेन बाधितत्वाच्च न तथा परेषामिष्टं सिध्यतीति दिक् ॥

✱

अथ यदत्र शुद्धाद्वैतिनोऽपि “ नवारे पशुः कामाये ” त्यादिना जीवात्मानमन्य
“ अत्मावा अरे द्रष्टव्यः ” इति तस्यैव द्रष्टव्यत्वविधाना जीवब्रह्मणो रमेवस्मिन्निति “ सू ॥
अवस्थितेरितिकाशकृत्स्न ” इति सुब्रह्मस्य “ अस्यैव परमात्मनो विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादित्यर्थ
इति च वदन्ति तदसङ्गतम् । “ मेदव्यपदेशा ” दिति, “ अर्थान्तरव्यपदेशा ” दिति ‘ सुषुप्त्यु
त्क्रान्त्योर्भेदेने ’ ति च, जीवब्रह्मणोर्भेदस्य बहुसुब्रह्मनिर्धारितत्वेन प्रकृते अमेदरूपार्थग्रहणस्य तद्वि
रुद्धत्वात् । अत्र यद्यपि न्यायरसामणौ “ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ” रज्जोरेव सुमङ्ग
रूपेणैव व्याघकृल्लंघयितस्य राजपुत्रस्यैव व्याघभावेनेव च परमात्मन एव जीवभावे नाऽवस्थिते

सामरस्यविचारे सर्वेषां चिदचिद्वस्तुना मन्तर्यामितयाऽनुप्रविष्टः सर्वशरीरः
सर्वशब्दवाच्यः परमेश्वरश्च इति विज्ञायते अतः काशकृत्स्नमतमेव
श्रुतिमहाभियुक्तसम्मतमिति समञ्जसम् । इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥

रित्यारभ्य “ केचित्तु अत्र अवस्थितेरितिपदस्य “ यथात्मनि तिष्ठ ” निति श्रुत्युक्ताया
ज्जीवात्मनि परमात्मनस्थिता स्वारस्यं मन्यमानाः परिदृश्यमानेशरीर जीवात्मनश्च जीवात्मनि
परमात्मनःआत्मतयाऽवस्थितः जीवशब्देन परमात्माभिधानमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति अत्र
विपरीतमपि वक्तुं शक्यम् । अस्मिन्नर्थे अवस्थितेति पदस्य स्वारस्यं नास्तीति
तथाहि, स्थितेरित्येव सूत्रणीयम् । ‘ यथात्मनि तिष्ठ ’ निति मूलश्रुत्यनुरोधाद्धावाच्च स्थनादि
व्यपदेशादित्यत्र अवोपसर्गाभावाच्च तस्मादिहाऽवोपसर्गामत्वा ततोऽन्यएव कश्चिदर्थो विव
क्षितः । परमात्मनएव जीवात्मभावेनाऽवस्थानादित्येवंरूपः इत्युक्तमिति चेदुच्यते । निपातानां द्योत
कतया धात्वर्थातिरिक्तार्थप्रदत्वाभावा दवस्थितिपदं स्थितिपदमनार्थकमेव । अथाऽत्र यदिदं
मवोपसर्गमवलम्ब्य विपरीतार्थग्रहणं स्परेषा न्तदसम्मतमेव सुतरां सूत्रकर्तुः यद्यभेदएव तस्येज्येत
तर्हि अवस्थितेरिति नसूत्रयेत् । स्थितेरिति सूत्रेणऽपि परमात्मन एव जीवभावेनस्थितेरित्यर्थ
लाभस्य तुल्यत्वात् । एवम्परपक्षे प्यवोपसर्गस्याऽनर्थकतया तस्य यस्त्वाभिलषितार्थप्रदत्वभ्रम
स्म निरस्तएव । तस्मादभेदएव यदि सूत्रकृतइष्येत तर्हि अभेदादित्येव सूत्रणीयम् । रज्जोरंवे
त्यध्याहारपरिहारेण लाघवा दसन्दिग्धत्वाच्च इह यद्यपि तत्त्वमस्यादीनि वचनानि जीवब्रह्मणो
रभेदमापातनो बोधयन्ति । तथाऽपि तानिसर्वाण्यप्यन्तर्यामिब्राह्मणानुसारेण जीवब्रह्मणो दशरीर
शरीरिभावाभ्युपगमे तादात्म्यसम्बन्धेन सुमङ्गलान्येव भवन्ति । अथ यदितत्त्वमस्यादिवाक्यै जीव
ब्रह्मणो रभेदएव मुख्यतयाऽभ्युपगम्येत तर्हि “ यस्यात्माशरीर ” मित्यादिना ब्रह्मणोन्तर्यामित्व
बोधकं मन्तर्यामिब्राह्मणम् । “ त मात्मस्यं येऽनुपश्यन्ति धीरा ” इत्यादीनि
“ द्वासुपर्णा ” इत्यादीनिचाऽनन्तानि श्रुतिवचना न्युपगम्येरन् । सूत्रकारश्च अन्तर्याम्यधिकरणे
“ उभयेऽपि हि भेदेनैव मधीयत ” इति ब्रुवन् जीवपरमात्मनोर्भेदं स्फुटमङ्गीचकार । एवं सर्वश्रुत्यनु
गतत्वा जीवब्रह्मणो दशरीरशरीरिभावस्यैव याथाव्याभ्युपगमेन पारमेश्वरसर्वात्मत्वरूप महा
विभूतिवर्णनपरएव वेदार्थः । अथ उपासनाङ्गाभेदस्यैव पारमार्थिकतामभ्युपेत्य भूयसीनां भेद
श्रुतीनां श्रुतिसूत्राश्रितस्वकल्पिताऽविद्याप्रत्युपस्थापितभेदपरत्वं प्रतिज्ञाय एकोहि प्रत्यगात्मा
भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवत इत्यन्तर्यामिब्राह्मणं तदधिकरणञ्च स्ववचनैरेव निराकृत्य
प्रसाध्यमानोऽर्थः कीदृक्वा सुधियां विदितएवेत्यलमधिकेन ॥

इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ३७

अथ ऽऽकृत्यधिकरणम् ३८

पूर्व 'जन्माद्यस्ययतः' इति द्वितीयाधिकरणे 'यतोवाइमानि भूतानि' पञ्चभीश्रुत्युदाहरणेन परमेश्वरस्य जगदुपादानत्वं सामान्येन निरूपितम् । तद्विशेषतः स्मर्ययितुमिदमधिकरणमारभ्यते ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ १-४-२३ ॥

‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशसंभूतः,’ ‘द्यावाभूमीजनयन् । देवएकः’ इत्यादिवाक्यान्यस्यविषयः ।

एतेषु प्रसिद्धमुभयकारणत्वं युक्तं नब्रूतेति सन्देहः । सन्देहश्च निमित्तस्य कुलालादेरुपादानं मृत्पिण्डादिभावाददर्शनात् । उपादानस्य मुत्पिण्डादेर्निमित्तं कुलालादिभावाददर्शनात् कथमेतस्मिन् निमित्तत्वमुपादानत्वं च जगत्कार्यं प्रतीतिः ।

पूर्वपक्षस्तु जगत्सृष्टौ निमित्तमेव नोपादानमिति । कुतः ? असंभवात् । नहि घटं निर्ममाणः कुलाल रस्वयमेव मृत्पिण्डीभूय घटं करोति ; पटं वा

सङ्गतिं सूचयन्त्युत्तराधिकरणं भवतारयति — पूर्वमिति । विशेषतः स्मर्ययितुमिति । परमेश्वरः केवलं कर्तृत्वं उपादानन्तु प्रधानमिति सेश्वरसाङ्ख्यमतं निराकरणपूर्वकं ब्रह्मणोपादानत्वं स्मर्ययितुमित्यर्थः । प्रकृतपादारम्भे निरीश्वरसाङ्ख्यस्य निराकृतत्वेन सेश्वरसाङ्ख्यमतनिराकरणस्य प्रासङ्गिकीपादसङ्गतिरित्याशयः । अतीतवाक्यान्ययाधिकरणविषयवाक्ये “आत्मनि खल्वरे हृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं” इति सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया दश्रुतत्वेन तन्मूलभूतं निश्चलजगदुपादानत्वस्याक्षेपा दाक्षेपरूपा पूर्वाधिकरणसङ्गतिरितिभावः ॥

दृष्टान्ताभ्यां सन्देहमुपपादयति — सन्देहश्चेति । पूर्वपक्षयति — पूर्वपक्षस्तिस्यति ।

ननु — लोके घटादिकर्तृणां कुलालादीनां घटादीन्प्रत्युपादानत्वाभावेऽपि इह जगत्कर्तुः प्रतिज्ञादृष्टान्ताभ्यां मुपपादितं जगदुपादानत्वं परित्यक्तं नयुज्यते अथ यदि निमित्तोपादानयोर्लोके भेदेष्वदृश्यत इति तदनुरोधेन जगदुपादानत्वं परित्यज्येत । तर्हि लोके कतिपयकार्यकर्तुः कार्यान्तरकर्तृत्वाददर्शनात् । “इदं सर्वं भवसृजते” इति श्रुतिसिद्धं सर्वकर्तृत्वं नपि हातव्यमेवेत्यात् । तस्माच्छाकादृष्टमपि सर्वकर्तृत्वमिव श्रुतिप्रामाण्यादेव जगदुपादानत्वमप्यवश्याङ्गीकरणीयमित्याशङ्क्याह — अत इति । कुलालस्येव निमित्तस्य ब्रह्मणोपादानत्वं

कुविन्दः ; किंवा कुलालीभूय मृत्पिण्ड स्तंर्कर्तुमीहते तन्नसंभवत्येव अतो निमित्तभूतस्य ब्रह्मण उपादानत्वं नसंभाव्यते निष्प्रयोजनं च निमित्तस्योपादानत्वकल्पनम् । विनाऽपितत्कल्पनं कार्यनिष्पत्तेः कुलालस्य मृत्पिण्डादन्यत्वेऽपि घटनिष्पत्तिदर्शनात् । अतो ब्रह्म निमित्तमेव नोपादानमिति ।

अत्रोच्यते जगतो निमित्तमुपादानं च ब्रह्मैव 'स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाऽश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं' मिति श्रुत्या येनादेष्टुं निमित्तभूतेन विज्ञातेन चिदचिद्रूपं सर्वजगद्विज्ञातं भवतीत्यादेष्टुं विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । यथैकेन मृत्पिण्डेन ज्ञातेन सर्वमिदं

न सम्भवति कर्मकर्तृभावविरोधस्य तुल्यत्वात् । तस्मादुपादानत्वं प्रतिपादकश्रुतयस्तु 'प्रजापतिस्त्ववपासुदखिद' इति वाक्यवदौपचारिकतया नैया इति भावः ॥

ननु — उर्णनाभा वुपादानत्वदर्शना ब्रह्मिष्ठेऽनुपपन्नमिति न्यायेन न विद्यते कर्तृरुपादानत्वे विरोधः एवञ्च "येयोर्णनाभि स्सृजते गृह्णते" चेति श्रुत्या तन्तून् सृजते उर्णनाभे रेव तल्लयाधारत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वसिद्ध्या छान्दोग्यादिगत प्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुतयोऽपि मुख्यार्थपरा भवन्तीत्याशङ्क्याह — निष्प्रयोजनञ्चेति । चकारेण निरालम्बनमित्यपि सिध्यति । अत्रायंऽभावः । तल्लयाधारस्य तदुपादानत्वं नियतमित्यङ्गीकर्तुं न युक्तम् । मृदि घटाकारेण परिणममानायां तदाकारेण परिणममानस्य घटलयाधारस्याऽपि भूतलस्य तदुपादानत्वाभावेनोक्तनियमासिद्धेः उर्णनाभिदृष्टान्तोऽनुपपन्नः । तन्तुसृष्टौ तदीयलालाजलस्य जडस्यैवोपादानत्वेन चेतनस्योर्णनाभे रूपादानत्वाददर्शनात् । तस्मादत्र सिद्धान्तिनाऽपि "मायान्तु प्रकृतिविद्या" इति श्रुतिमनुसृत्य परिणामिन्या मायाया उपादानत्वं भवशतोऽभ्युपगम्यते । ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वकल्पनं निरर्थकमेव । मायायां जगदाकारेण परिणममानायां निर्विकारं ब्रह्माप्युपादानमिति वचनं निराधारम् । कार्याकारेण परिणामित्वस्यैवोपादानत्वात् । घटादिकर्तृरुपादानत्वाददर्शनेन व्यभिचाराच्च प्रतिज्ञादृष्टान्तादिश्रुतय उपचरितार्था एवेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति — तत इति ॥

सूत्रगतं प्रकृतिपदमुपादानत्वपरं स्वाकारो निमित्तत्वसमुच्चायक इत्याशयेन व्याचक्षणां स्तिसिद्धान्तप्रतिजानीते उच्यते इति । 'प्रतिज्ञादृष्टान्तोऽनुपरोधा' इति हेतुं दिवृणोति — तमादेशमित्यादिना । ननु सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं प्राधान्याभिप्रायम् । यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातोऽज्ञात इति व्यपदिश्यते । तत स्तौपचारिकमित्याशङ्क्याह — ब्रह्मण इति ।

मृष्मयं विज्ञातंस्यदिति तदुपपादक मृत्पिण्डदृष्टान्तानुगोधाच्च ब्रह्मणो निमित्तमात्रत्वे तद्विज्ञानेन सकलप्रपञ्चविज्ञानं न संभवति । तथाहि, कुलाले ज्ञाते घटादिकार्यं न ज्ञायते किंतु तदुपादानमृत्पिण्डज्ञानेन अतो निमित्तस्य ब्रह्मणोपादानत्वे तत्संभवतीति ब्रह्मैवोपादानमपि । आदिश्यतेऽनेनेत्यादेशशब्देनाऽदेष्टृभूतं ब्रह्मोच्यते ॥

ब्रह्मणो निमित्तत्वमात्रंऽन्युपगतं तद्विज्ञानेन सर्वप्रपञ्चविज्ञानं श्रयमाणं गौणमेव स्यात् । तथैवाऽङ्गीक्रियत इति चेन्न श्रुतिविरोधान् । तथाहि — एवं छान्दोग्योपाख्यायते । उवाच लोको महर्षिं स्वस्वपुत्रं श्वेतकेतुं स्वनियोगा द्रुतकुले स्थित्वा सर्वान्वेदानवीत्य प्रतिनिवृत्तं वैकुण्ठं गन्धर्वस्तम्भं मविनीतोऽयं मप्राप्तवशाविद्य इति निश्चित्य तं ब्रह्मविदं च कर्तुं “सोम्य महात्मना अनुचानमानी स्त्वोऽस्त्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाऽश्रुतं श्रुतं भवत्यमनमतं मविज्ञातं विज्ञातं” मिति शृष्ट्वा कथं मे केन श्रुतेन सर्वं श्रुतं मतं विज्ञातं च स्यात्कार्यमिदमाश्चर्यमुपपद्यते इत्याशयवता श्वेतकेतुना पुनः शृष्ट्वा मृत्पिण्डादिदृष्टान्ते स्तदुपपाद्य “नवै नूतं भगवन्त स्त एतदंशेषु रथं तदंशे दिष्यन्क्रमं मे नाऽवश्यं” इति भगवांस्त्वमेव मे तदङ्गीत्विति तेन पुनः शृष्टं स्तथा — “सोम्येति प्रतिज्ञाय “स्वेव सोम्येदं मप्रभापी” इत्यङ्गीनोपदिदिशेति । अत्र किल यदि प्रतिज्ञागौणी तर्हि प्रधानज्ञानेन सर्वमन्यदप्रधानं विदितं प्रायं भवतीत्यस्याऽर्थस्य लोकसिद्धत्वात् तदुपपत्तिं विदितवतः “कथं नु भगवस्स आदेशः” इति प्रश्नस्य तदुत्तरवाक्ये मृष्टादिदृष्टान्ते स्तदुपपादनस्याऽप्यसामञ्जस्यं स्यात् । तस्मात्तद्यथामुख्यमवति तथा समर्थनीयम् । “स्वेव सोम्येदं” मित्यत्र सत्यं मुख्यचिदचिद्विशिष्टवस्तुपरम् । अन्यथा ब्रह्मातिरिक्तस्य जीववर्गस्य सत्त्वेन स्वेवेत्यवधारणं विरुध्यते । तस्मात्पृथग्भूतवस्त्वन्तरव्यवच्छेदकत्वेनैवाऽवधारणं समर्थनीयम् । एतच्च तज्ज्ञाने तत्कार्यं सर्वमपि जगद्विषयो भवति । कार्यद्रव्यस्य कारणाऽनन्यत्वात् तत्र स्थौल्यापत्तिः परं न विषयीभवति । एवं सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमुपपद्यत इति । इत्थं प्रतिज्ञां मुख्यत्वोपादानप्रकारमभिप्रेत्यैव भाष्ये हेतुविचारवाक्ये चिदचिद्विशिष्टं सर्वजगदिति विशेषपिणितम् । स्पष्टचिदचित्प्रकारकब्रह्मात्मकं सर्वकार्यमिति तस्याऽर्थः । एवं प्रतिज्ञानुपरोधा ब्रह्मोपादानं मन्थुपगन्तव्यमित्युपपाद्य दृष्टान्तानुपरोधादपि तथैवाऽन्युपगन्तव्यमित्यमुं शमुपपादयति — तथाहीति । अत्र ब्रह्मणि केवलनिमित्तत्वे तज्ज्ञानात्सकलज्ञानं न सम्भवति किन्तुपादानत्वे सत्येवेति भावः । नन्वेवं सौत्रहेतुना ब्रह्मणोपादानत्वसिद्धावपि सूत्रगतकारणं समुचितं निमित्तत्वं न सिद्धमित्याशङ्क्य येनादेष्टा निमित्तमृतेनेति हेतुविवरणवाक्यगतं यत्पदार्थविशेषणसूचिता तमादेशमिति श्रुतिगतप्रतिज्ञावाक्यगतादेशशब्देन विशेष्यनिर्देशात् तत्सिद्धिगुणपादयन् तस्याऽर्थमाह — आदिश्यतेऽनेनेति । अयमादेशशब्दः प्रज्ञा

न तदर्थान्तरत्वमुपादानस्येति विज्ञपयितुं हेत्वन्तरमाह ॥

आभिध्योपदेशा च ॥ १-४-२४ ॥

‘तदैक्षत बहुस्यां प्रजाये’ येति निमित्तभूतस्येक्षितु स्सर्वज्ञस्य ब्रह्मण एव विचित्रजगदाकारेण बहुभवनसंकल्प उपदिश्यते । अतो निमित्तादनन्य दुपादानम् ।

ननु, ‘विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान’ मिति विश्वोत्तीर्ण एव परमेश्वरो निमित्तभूतः स्वव्यतिरिक्तप्रकृतौ स्वसंकल्पेन जायमानं सकलदेवप्रथमं हिरण्यगर्भं स्रष्टुमनुग्रहदृष्ट्या पश्यतीति विज्ञायते । कथमस्य विश्वाकारत्वं प्रकृतिरूपत्वेन संभवति ? ‘मायान्तु प्रकृतिं विद्या’ इति मायायाः प्रकृतित्वं श्रूयते । ‘तस्माद्विराडजायत । विराजो

सितृपरः । अकर्तृरिच कारकइति विधानेन कर्त्रर्थे षजोऽप्राप्तेः आदिश्यते प्रशिष्यतेऽनेनेति कर्तुंस्साधकतमत्वविक्षयाऽयमादेशशब्दः करणार्थेव्युत्पन्नइतिभावः । निमित्तोपादानयोरभेदे हेत्वन्तरप्रदर्शनपरणेोत्तरसूत्रेणाऽपि निर्देश आदेशशब्दस्य निमित्तपर्यवसायित्वं ज्ञापयतीत्यभिप्रेत्य उत्तरमूत्रमवतारयति — इति ज्ञापयितुमाहेति ॥

अतो निमित्तादुपादानमनन्यदिति यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं तस्य प्रपञ्चेन निरूपणार्थप्रवृत्ते मानाऽन्तराऽगोचरविषये “तदैक्षत बहुस्यां प्रजाये” येति श्रुताबुपचार कल्पनाया अयुक्तत्वात् ईक्षिता जगतो निमित्तं यः परमेश्वर स्सएव जगदुपादानमिति तदैक्षतेति बहुभवनसङ्कल्पोपदेशा त्सिध्यति । प्रतिज्ञातार्थप्रपञ्चनपरवाक्यस्य निमित्तोपादानाभेद परत्वव्यवस्थितौ प्रतिज्ञावाक्ये प्युपादानत्वेन वर्ण्यमानस्य निमित्तत्वमप्यपेक्षणीयमि त्यादेश शब्दस्याऽऽवेष्टपरत्वमस्मादेव सिद्ध्यतीतिचभावः । उत्तरसूत्रव्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति — स्वव्यतिरिक्तेति । ननु मन्त्रे ‘जायमान’ मित्येवश्रूयते । ननु स्वस्मिन्परस्मिन्वेति विशेषः कथं स्वव्यतिरिक्तप्रकृतिस्थानइति विवृतम् । उच्यते । तस्मिन्नेवमन्त्रे विश्वाधिकत्वेन वर्ण्यमानस्य विश्वाकारं भस्मभवति विश्वजीवसमष्टिरूप हिरण्यगर्भोपादानत्वेनच विश्वाकारत्वमवर्जनीयम् । श्रूयतेहि श्रुत्यन्तरेषु मायापुरुषश्चे त्युपादानान्तरम् । अतस्तस्मा जायमानत्वमेव श्रुत्यर्थं

अधिपूरुषः' इति पुरुषस्य प्रकृतित्वमाम्नायते । अतस्तयोरेव प्रकृतित्वेन जगदाकारत्वं मुचितमित्यत आह ॥

साक्षाच्चोभयाक्षानात् ॥ १-४-२५ ॥

साक्षात् प्रत्यक्षमेव वेदान्तमागेषु परमेश्वरस्य प्रकृतित्वेन जगदाकारत्वं, निमित्तत्वेन जगदुत्पादकत्वं च श्रूयते ॥ तथाहि, 'विश्वधिकोरुद्रः' इत्यादिना यथा विश्वाधिकत्वमवगम्यते, तथा 'सर्वोवैरुद्रः' इत्यादिना प्रकृतित्वाद्विश्वरूपत्वमपि श्रूयते । शतरुद्रीये, 'नमोहिग्न्यबाहवे' इत्यादिना

इत्यभिप्रेत्य तथा व्याख्यातम् । अतएव मन्त्रार्थकथनं विश्वोत्तीर्णत्वेन विशेषितः उपादानान्तरसद्भावेन श्रुत्यन्तरोदाहरणं कृतम् ॥

प्रकृतित्वेनेति । नन्वन्तर्याम्यधिकरणे ह्यन्तर्यामिभावेन जगदाकारत्वं तदेष "सर्वोवैरुद्रः" इत्यादिषु श्रुतिषु जगद्वाचिमिदं शब्दैः परमेश्वरस्य निर्देशइत्युक्तम् । इह कथं सर्वोपादानत्वेन जगदाकारवादित्युक्तमिति चेदुच्यते । उभयत्राऽपि श्रौतनिर्देशस्योपपत्तया न दोषः । अनयोः प्रकारयोः येन केनाऽपि प्रकारेणोदाहृताधिकरणेषु प्राप्तशङ्कासमाधानसम्भवात् । पूर्वोत्तरयोः प्रकारयोर्मध्येऽपि सूक्ष्मचिद्विचित्रिणः परमेश्वर उपादानं स्थूलचिद्विचित्रिणः कार्यमिति कारणद्वाराणवाऽचेतनात्मकं प्रपञ्चानुप्रवेशोऽन्तर्यामिभावेनैव त्रुभयवाच्यं विशिष्टं परमेश्वरस्य तदनुप्रवेशे प्रपञ्चवाचिनां शब्दानां नीलादिशब्दवदप्रधानमूतं विशेषणं वाचितया वा देवमनुष्यादिशब्दं च्छरीरवाचितया वा परमेश्वरपर्यन्तत्वलाभा दुभयत्राऽपि श्रुतिषु प्रपञ्चवाचिमिदं शब्दैः परमेश्वरस्य निर्देशोपपद्यतएव । यथाकथमपि तदुपपत्तौ कथं जीववाचि शब्दैः परमेश्वराभिधानमिति पूर्वाधिकरणशङ्कासमाधानं सम्भवति । विश्वातीतस्य कथं विश्वाकारत्वमिति त्यन्तर्याम्यधिकरणे तदधिकरणकृतशङ्कासमाधानमपि विश्वान्तर्यामितया विश्वोपादानतया विश्ववाचकशब्दानां परमेश्वरेप्रयोगेण विश्वाकारत्वावसायाल्लभ्यते । विश्वोत्तीर्णत्वं विश्वाकारत्वस्यान्नातस्य त्यागायोगादिति । नचोभयोर्विरोधः । जीवेषु देवमनुष्यत्वाद्याकारत्वस्य देवमनुष्यादिशर्माभ्यांऽधिकत्वस्य च समावेशात् । हेयवत्स्वनुप्रवेशप्रयुक्तं दोषप्रसङ्गशङ्कातु "नस्थानतोपी" त्यधिकरणे सूत्रकृतैव निराकरिष्यते । इहैवमपि विरोधशङ्कासमाधानं सम्भवति । यथा बृहत्त्वमात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तेन परमेश्वरे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तौ प्रकरणोपपदादिसङ्कोचकामावात् । स्वस्वतो गुणतश्च बृहत्त्वं तस्य लभ्यतइति क्वचित्परमेश्वर

रभ्य कुलुंचानां पतय' इत्यन्तेन विश्वाधिपत्यं, ततश्च 'नमःपर्यायच
पर्णशद्यायच' इत्येतत्पर्यन्तेन जगदाकारत्वंच परमेश्वरस्य श्रूयते । प्रदे
शान्तरेच 'ब्रह्मवनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् ब्रह्माऽध्यतिष्ठत् भुवनानि
धारयन्' इत्युभयश्रुतिः । अधर्वशिरमिच प्रथमद्वितीयखण्डयोर्जगदा

रस्य स्वरूपवृहत्त्वे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमेव ब्रह्मपदमन्यत्र तस्यगुणवृहत्त्वेऽपि प्रमाणत्वेनोपन्य
स्यते । तथा तस्मिन् पृथक्प्रसिद्ध्या विशेषणभूत चेतनाचेतनात्मक प्रपञ्चान्तर्गतस्यऽसाधारणा
कारेण प्रवृत्तिनिमित्तं तस्मिन् प्रवर्तमानस्य "सर्वो वै रुद्रः" "प्राञ्चोहं प्रत्यञ्चोह" मित्यदि
तत्तद्वस्तुवाचकशब्दजातस्य तस्मिन्प्रवृत्तौ सङ्कोचकाभावाद्वाक्यान्तरानुसाराच्च सर्वोपादान
त्वेन सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरत्वेनच स्वाऽपृथक्सिद्धप्रपञ्चाकारविशिष्टत्वं तस्य ततो लभ्यत
इति प्रागन्तर्यामितया सर्वाकारतायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमेवाऽत्र सर्वोपादानतया सर्वाकार
तायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्यतइति नकश्चिद्विरोधइति 'साक्षाच्चोभयाम्नाना' दिनीदं सूत्रं शङ्काद्वय
परिहारार्थत्वेनाऽवतारितम् । तत्र विश्वाधिकस्य कथं विश्वाकारत्वमिति शङ्का विश्वाधिकत्वव
द्विश्वाकारस्याप्याम्नाना दुभयोश्च विरोधाभावादिति परिहृता । ब्रह्म निमित्तमेव नतूपादानमपि
मायापुरुषयो रूपादानयो रश्रवणादिति शङ्कासमाधानबलादेव निमित्तत्वव दुपादानत्वमपि
ब्रह्मणोऽङ्गीकार्यम् । श्रुतिबलान्मायापुरुषयोरिव ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वसम्भवादि त्यभिप्रेत्य परि
हरति — ब्रह्मवनमिति । निमित्तोपादानाऽभेदाङ्गीकरणाय "किंस्विद्वनं क उ सवृक्ष
आसीत् । यतो द्यावा पृथिवी निष्टनक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छन्तदुतम् । यदध्यतिष्ठ
भुवनानिधारय" इति मन्त्रेण श्रुतिरेव परमेश्वरेणकर्त्री जगदित्यष्टव्ये तक्ष्णा रथे निर्मातव्ये
वनाध्यक्षइव किमुपादाना त्कुतःप्रदेशा दानीतम् । जगद्धारयित्राच परमेश्वरेण नृत्यद्वाह
पुत्रिकादिधारकेण सूत्रधारेण सूत्रमिव किंवाऽधिष्ठितमिति प्रश्नमवतारयामास । तत्र द्यावा
पृथिवी — इत्यनेन सर्वाणि भुवनान्युच्यन्ते । 'अग्रे भुवनानि धारय' इति श्रवणात् ।
भुवनग्रहणञ्च तनुभुवनभागोपकरणभोक्तृणां सर्वेषामप्युपलक्षणम् । एकस्मिन्नेव परमेश्वरे
निष्टतक्षुरिति छान्दसं बहुवचनम् । अनन्तरमन्त्रेण अस्यप्रश्नस्योत्तरमुच्यते । 'ब्रह्मवनं ब्रह्मा
स वृक्ष आसीत्' । "यतो द्यावापृथिवीनिष्टनक्षुः । मनीषिणो मनसा विब्रवीमिवः ब्रह्माध्य
तिष्ठभुवनानि धारय" इति । ब्रह्मैवजगत्कर्तृभूतमुपादानं तदधिकरणञ्च । जगद्धारणेच
सूत्रवत्तदेवाऽधिष्ठेयमिति मन्त्रार्थः । अधर्वशिरमीति । तत्र प्रथमद्वितीयखण्डयोः ब्रह्माहमि
त्यारभ्य विश्वाकारत्वम् पञ्चमखण्डे "एकोरुद्रो नद्वितीयायतस्थं, य इमं लोकमीशत ईश
नीयु" रित्यादौ विश्वेश्वरत्वञ्चेत्तम् । तस्मादधर्वशिरमि विश्वाधिकत्व विश्वाकारत्वोभया
म्नानञ्चास्तीत्येतेन शङ्काद्वयस्याऽपि समाधानं लभ्यतइत्यर्थः । अत्राऽधर्वश्रुत्युदाहरण मानन्द

कारत्वं तदुपरि * जगदीश्वरत्वंच । ततः प्रत्यक्षमुभयाग्नानात् जगच्च
जगदीश्वरश्च प्रकृतिनिमित्तत्वेन परंब्रह्म परमेश्वरः शिव इति युक्तमेतत् ॥

किंच प्रमाणान्तरमस्तौत्याह ॥

आत्मकृतेः ॥ १-४-२६ ॥

‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति स्वयैव जगदाकारत्वेन कृति रव
गम्यते परमेश्वरस्य अतः स एवोपादानं निमित्तं च ॥

नन्वज्ञानविकारास्पद हेयप्रपञ्चरूपेण प्रकृतिभावेन कथं वर्तते निरस्त
समस्त दोषलवकलङ्को निस्सोममङ्गलगुणरत्नाकरो निरङ्कुशनित्यसिद्ध
वैभवः प्रपञ्चातीतः परमशिव इत्यत आह ॥

परिणामात् ॥ १-४-२७ ॥

नित्यशुद्धानन्दम्य निरतिशयमङ्गलस्वभावस्याऽपि निमित्तस्य परम

बहुधादीनाम ष्युपलक्षणम् । आनन्दबहुधां हि “इदं गुणमममृजत यदिदं किञ्च” इति कर्तृत्वम्
“आत्मन आकाशस्तस्मूत” इत्युपादानत्वञ्चाग्नानम् । पूर्वसूत्रयोः विषयैः प्रतिज्ञादृष्टा
न्ताऽभिध्यापदेशैः शिवस्य निमित्तोपादानत्वद्वयमाशेषतः स्तिष्ठत्यति । ब्रह्मवनमित्यादिभिस्तु
श्रुतितत्त्वैरेवमित्येव माक्षादितिविशेषितम् ॥

सूत्रान्तरमवतारयति — किञ्चेति ॥

सर्वज्ञस्य निर्विकारस्य निरतिशयपुरुषार्थरूपस्य परमस्वतन्त्रस्य शिवस्य किञ्चिज्जन्तव
सङ्कोचविकासदिविकार दुःखद्वेषमयादिकल्पित परतन्त्रैकस्वभावचित्प्रपञ्चरूपेण विविधविका
रास्पददुःखस्वभाव संसारेपाशात्मकाचित्प्रपञ्चरूपेणच परिणामरूपं जगदुपादानत्वं न सम्भवतीति
शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रं अवतारयति — नन्विति ॥

ननु — परिणामासम्भवशङ्कायाम् परिणामादित्येतदेव कथमुत्तरं स्यादिति शङ्कते —
इहन्ति । ‘परिणामा’ इति सूत्रस्य निर्विकारत्वाद्यविरोधिपरिणामविशेषसम्भवादित्यर्थं मभि

* जगदीश्वर त्वं चेति श्रूयत इति शेषः ॥

शिवस्य प्रकृतित्वेन जगदाकारत्वं युक्तमेव, चिदचिदाकारेण परिणामात् । हन्त कारणरूपविकारो हि परिणामः । पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः, परिणाम इति कथं परमेश्वरोऽनर्थं धर्मात्परिभूत इति चेत्सत्यम्, यथा निमित्तस्य प्रकृतित्वेऽपि न विकारादिस्पर्शः तथा परिणामसंभवति । कोऽयमपूर्वः परिणामः कुतूहलिनो वयं तच्छ्रवणे त्रिविध्यतामिति चेच्छ्रुणु, विवेच

प्रत्यपरिहरति — सत्यमिति । निर्विकारत्वविरोधविकारवत्त्वं रूपं परिणामित्वं न सम्भवतीति शङ्कते । — कोऽयमिति । तत्संभवमुपादयितुं शङ्कते — कोऽयमिति । तत्संभवमुपादयितुं प्रतिजानीते — विवेचयाम इति । अत्राऽयमभावः “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं” मित्यादिश्रुतिभिः परमेश्वरस्य निर्विकारत्वमिव प्रागुदाहृतश्रुतिभिः प्रपञ्चापादानत्वमपि सिध्यति । न च तयोर्विरोध इति शङ्क्यम् । स्वयं साक्षान्निर्विकारोऽपि शिवः किञ्चिद्द्वारा विकारवत्त्वेनोपादानतया विरोधाभावात् । तदेवं निर्विकारस्याऽपि परमेश्वरस्य प्रकृतिद्वारा विकाराश्रयत्वम् सम्भवतीति तस्य जगदुपादानत्वापपादनं मनसिनिधाय शिवस्य प्रकृतिद्वारकमुपादानत्वं प्रकृतित्वेनाऽभिमतया स्तरीयचिच्छक्तः परिणामित्वे सम्भवे तदेवमर्थमिति त्यागशङ्का निराकरणाय तत्र श्वेताश्वतरोपनिषदश्रुतोमन्त्रः प्रमाणमित्याशयेन तन्मन्त्रमुदाहृत्य तस्याऽर्थमाह — यदा तम इति । महास्फुरत्तारूपा सकलप्रपञ्चानुगतस्फुरणरूपेत्यर्थः । अत एव तत्कालतमोपनोदिनी तस्मिन्काले प्रलयारम्भादारभ्य सुषुप्ताविव जीवानां प्रपञ्चास्फुरणरूपं यत्तमोऽनुवृत्तम् तस्याऽपनोदिनीत्यर्थः । ज्ञानशक्तिः प्रसूतेति । प्रलयदशायां शिवेनाऽविभागापन्नतया स्थितापराशक्तिः ज्ञानशक्तिरूपेण प्रवृत्तेत्यर्थः । अनेन मन्त्रे शक्तेः प्रसूतेत्युक्तिः तस्याः परिणामित्वे प्रमाणमिति दर्शितं भवति । एवं शक्तेः परिणामित्वे सम्भाविते सति शरीरस्य परिणामित्वाच्छरीरविशिष्टस्य कृशोऽहं पुष्टः स्यामिति संकल्प इव सूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चरूपापन्नचिच्छक्तिविशिष्टस्य परमेश्वरस्य संविभक्तानामरूपं चिदचित्प्रपञ्चापन्नचिच्छक्तिशरीरको भवेयमिति त्वेवंभूतः “सोकामयते” त्यादि श्रुत्युक्तः बहुभवनसङ्कल्पः “इदं सर्वमसृजते” त्यादि श्रुत्युक्तं संविभक्तानामरूपस्थूलप्रपञ्चसर्गः “तस्माद्दे” त्यादिश्रुत्युक्तः सूक्ष्मप्रपञ्चानुप्रवेशः, “तदनुप्रविश्ये” त्यादिश्रुत्युक्तः प्रविष्टचेतनाचेतनप्रपञ्चरूपापन्नचिच्छक्तिशरीरकतया प्राग्वर्णिरूपं शिवस्य बहुधापरिणामः पुरुषस्य बालत्वयुवत्ववत्प्रपञ्चशरीरिणस्तस्य कारणत्वं कार्यत्वञ्च बालयुवपुरुषानन्यत्ववत्प्रतिज्ञादृष्टान्तसिद्धं कार्यकारणानन्यत्वञ्चेति सर्वमिदमुपपद्यते इत्याह — तत “सोकामाय” तेत्यादिना । ननु सर्वमिदमुपपद्यते यदि “प्रज्ञा च तस्मा” दिति श्रुतौ परिणामित्वेन प्रसिद्धा शैवी चिच्छक्तिः प्रपञ्चस्य प्रकृति

यामः । ‘ यदातम स्त जदिवा नरात्रि नैस ज्ञचाऽस च्छिवएव केवलः तदक्षरं
तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच्च तस्मात् प्रसृतापुराणी ” इति यस्मिन्काले
विगतचन्द्रसूर्यादि तेजस्कतया दिवारात्रिविभागशून्यं, नामरूपविशेष
राहित्येन स्थूलसूक्ष्मचेतनाचेतन सदसद्यवस्थारहितं, सर्वमिदं तमोभूतमवर्तत,
तदाशिवएवाऽद्वितीयः केवलः स्वाविभागापन्न चिदचिच्छक्तिः स्वप्रकाशः

भवेत् । तत्र प्रमाणवक्तव्यम् । “यच्च किञ्चि जगत्प्रतिष्ठापितं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्त
र्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्तित्यतः ” इति नारायणस्याऽन्तर्बहिश्च जगद्व्याप्तिश्रुत्या जग
दुपादानत्वं भवसीयते । “तस्मा द्विरावजायते ” त्यादिमन्त्रेषु साक्षात् तस्य तदाम्नायते
तद्विरोधश्च परिहरणीयः । नारायणस्य शिवशक्त्यंशत्वात् तूरा तस्याः प्रपञ्चप्रकृतित्वमिति
नविरोधइति चेत् तर्हि तत्र प्रमाणं वाच्यमित्याशङ्क्या न्तत्रोभयप्रमाणत्वमभिप्रेत्य इवेता
श्चरमन्त्रमुदाहृत्य तस्य तात्पर्यमाह — मायान्त्विति । वैदिकनिष्पत्तौ ज्ञानपर्यायेषु पठि
तेन मायाशब्देनाऽत्र शैवीचिच्छक्तिरभिधीयते ॥

ननु “छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । तस्मा
न्मायी मृज्यते विश्वमेतं तस्मिन्मान्यो मायया सन्निरुद्धः ” इति पूर्वस्मिन्मन्त्रे मायाया जीवं
प्रति निरोधकत्वरूपं बन्धहेतुत्वमुक्तम् । नैव “मायान्तुप्रकृतिविद्या ” इत्यत्राऽपि परा
मृश्यते । सा कथं सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धाशैवीचिच्छक्तितत्त्वान् । स्यादेव । जीवानां
जीवन्वापादकस्य सकलसंसारनिदानस्य मलावरणस्य रोषशक्त्याग्न्यस्य पाशत्वव्यपदेशस्य शिवा
गमेषु तस्यां प्रसिद्धत्वात् । यदाहुः “तासां माहेश्वरीशक्ति स्सर्वानुग्राहिका परम् । परानु
वर्तनादेव पाशइत्थुपचर्यते ” इति अतएवाऽजामन्त्रे भजनीयाया अपि तस्यास्त्वेनरूपेण
हान्यव्यत्वमुक्तम् “जहात्येनां मुक्तमोगा भजोऽन्यः ” इति । कूर्मपुराणेषु “कैपा भगवती
देवी शङ्करार्धशरीरिणी । शिवा सती हैमवती यथाव हूहि पुच्छता ” मिति प्रश्नोत्तरतया
“तस्यसर्वजगत्पूति शक्तिर्मायेति विश्रुता । तयेदं भ्रामयेदीशां मायावी पुरुषोत्तमः । सैषा
माहेश्वरीशक्ति स्सर्वाकारा सनातनी । सैवरूपं महेशस्य सर्वदा सम्प्रकाशयेत् । सर्वशक्त्यात्मिका
माया दुर्निशारा दुरत्यया ” । इत्यदिवचनज्ञानं दृश्यते । या “माययासन्निरुद्ध ” इति
पूर्वमन्त्रे प्रकृता तां मायामेव प्रकृतिं प्रपञ्चाकारेण परिणामिनीं दिद्यात् । परमेश्वरं मायिन
मेव तथातया परिणममानमायाविष्टानारमेव विद्यात् । ननु साक्षात्स्वयंपरिणामिनीमिति
पूर्वार्थस्यार्थः । “तस्मान्मायीसृजते विश्वमेतं ” इति पूर्वमन्त्रे पञ्चम्यन्तपदनिर्दिष्ट मन्यदेव
प्रकृतित्वेनोक्तम् । कथमस्मिन्मन्त्रे मायाप्रकृतिरुच्यते । नैषदोषः । “अहो असरे परमे

परिशिष्टोऽभूत् । तदक्षरं तदेव तदानीं क्षररहितं नाक्षररहितं परं वस्तु । तत्सवितुर्वरेण्यं तत् सवितुरादित्यस्य पूर्वं तेजःप्रदत्वेन वरेण्यं अन्तर्वर्तितेजः तदपितदेव । तस्मात्तादृशात् स्वविलीनस्वेतर निखिलचिदचित् प्रपञ्चादद्वितीयात् पुराणी नित्यसिद्धा तत्कालतमोऽपनोदिनी महास्फुरत्तारूपा परमाप्रज्ञा *(१) ज्ञानशक्तिः प्रसृता प्रावर्तत । ततः, “सोऽकामयत बहुस्या”

व्योमन् । यस्मिन् देवा अधिविध्वं निषेदुः । यस्तन्नवेद किमुचाकरिष्यति । यस्तद्विदुस्त इमेसमासत ” इति ततः पूर्वस्मिन्मन्त्रे “यो वेदनिहितं गुहाया म्परमेव्योम ” निति श्रुत्यन्तरं पुरु ब्रह्मणो भिन्नत्वेन प्रसिद्धं परमव्योम प्रकृतम् । तस्मादिति पदेन निर्दिश्यते ॥

ननु — तस्य प्रकृतित्वे कथमज्ञानमन्त्रादिषु शिवशक्तेः प्रकृतित्वमित्याशङ्कायां “मायान्तु प्रकृतिविद्या” दित्युक्तम् । या पूर्वमुक्ता परमव्योमशब्दिना प्रकृतिः तां मायां शिवशक्तिमेव विद्यात् । ननु ततोऽन्यत्परमव्योमेति न तद्विरोध इति भावः । मायायाः प्रकृतित्वेऽपि “आत्मन आकाश स्सम्भूतः” इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणः प्रकृतित्वव्यवहारेण विरोध इत्याशङ्कायां तस्य प्रकृतित्वं मायाद्वारकं श्रुत्यन्तरेषूक्तम् । ननु सक्षादित्याशयेन “मायिनन्तु महेश्वर” मिति शिवस्य मायाविष्ठातृत्वमुक्तम् । एवं शिवपरमव्योममायाप्रकृतित्व व्यवहाराविरोधेऽपि “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थितः” इत्यादिश्रुत्यन्तरे नारायणस्य प्रकृतित्वव्यवहारेण विरोधोऽस्तीत्याशङ्कायामुत्तरार्थम् । येन नारायणेन सर्वमिदं जगद् व्याप्तमिति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तेन मायाशब्दित परमव्योमांशभूतैर्नैतद्व्याप्तं ननु स्वतन्त्रेणेति तस्याऽर्थः । एवमुत्तरार्थं येन नारायणेन व्याप्तं जगदिति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तमनूद्य तस्य परमव्योमांशत्वविधायकं ननु परमव्योमांशमनूद्य तस्य जगत्प्रकृतित्वविधायकम् । तदंशस्य कस्यचिज्जगदुपादानत्वे योग्यस्याऽनुवादार्हस्य कस्यचिदभावात् । नाऽपि तदवयवस्य तदीयजगद्व्यापकत्वस्य च विधायकं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मन्त्रोय मुभयत्राप्युक्तार्थं प्रमाणं भवत्येवेति भावः । एवं नारायणस्य शिवशक्त्यंशत्वे “ममयोनिरप्स्वन्तस्समुद्र” इत्यारम्भणी सूक्तवचनमपि प्रमाणम् । स्वांशभूतस्य नारायणस्य समुद्रयोनिः स्थान मित्येवं परतायां हि ममयोनिरिति वचनं समञ्जसं भवति । इदञ्च नारायणस्य शिवशक्त्यंशत्वं हरिवंशपारिजात संहितायाम् पारिजातप्रार्थनार्थं भगवता निःसृष्टार्थदूततया इन्द्रमप्रीति प्रेषितेन नारदेन नाना

* (१) ज्ञानशक्तिः प्रसृतेति प्रकृत्य दशायां शिवेनानिविभागा पञ्चतया स्थिता परा शक्तिः ज्ञानशक्तिरूपेण प्रसृतेत्यर्थः ॥ इयमेव प्रसरणोक्तिः शक्तेः परिणामित्वे प्रमाणमिति तत्त्वं, मायाशब्दश्च ज्ञानपर्याय इति वैदिक निघंटौ ॥

मिति नामरूपादिविभागरहितः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरको कारणावस्थः
परमेश्वरः संविमत्तनामरूप चिदचिद्वस्तुशरीरको भवेयमिति संकल्प
मकरोत् । ततश्च, 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किं' चेति स्वशरीरभूतं सूक्ष्मं चिद
चिद्वस्तु स्वस्माद्विभज्य 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश' दिति स्वतोविभक्ते
चिदचिद्वस्तुनि स्वयमात्मतया प्रविश्य 'सच्चत्यच्चाऽभव' दिति नानासद

विधोपायैः प्रार्थितइन्द्रः यदा पारिजातं नदातुमैच्छ तदा "यएको विश्वमध्यास्ते प्रधानं
जगतो हरः । प्रकृत्यायं पर सर्वे क्षेत्रज्ञे वै विदुर्बुधाः । तस्याऽव्यक्तस्य याव्यक्तोभाग स्तच्च
मतोद्भवः । तस्यात्मा प्रथमो देवो विष्णुः स्तर्वत्र भीमतः । प्रकृत्याः प्रथमोभाग उमादेवीह
शाश्वती । व्यक्तं स्तर्वमयोविष्णुः श्रीमज्ञो लोकभावनः । रुक्मिण्याद्याः त्रियस्तस्य व्यक्तत्वे
प्रथमोगुणः । अव्यक्ता प्रकृतिर्देवी गुणी देवो महेश्वरः । नविशेषोस्ति रूद्रस्य विष्णो
श्चामरसत्तमः । गुणिनश्चाव्यवायाच्च सादरः प्रभुनोगुणः । नारायणो महातेजाः सर्वकृत् लोक
भावनः । भोक्ता महेश्वरो देवः कर्ता विष्णु रवोक्षजः । ब्रह्मा देवगणाध्यान्ते पश्चात्सृष्ट्वा
महात्मना । महादेवेन देवेशाः प्रजापतिगणा स्तथा । एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्वेदेषु पठ्यते ।
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणैर्म्यश्च परस्तथा" इति भगवद्वाक्यस्याऽवश्यपरिपालनीयत्वोपदेश
नार्थे नस्य महिमानिर्णयं दर्शयता नारदेनाविष्कृतम् । तत्रहि — "यएक" इतिश्लोकेन
शिवप्रकृत्य "तस्याव्यक्त" स्येतिश्लोकार्थे "प्रज्ञाच तस्मा" दिति श्रुतिसिद्धम् तत्र
श्चिच्छतयुन्मेपं पुरस्कृत्य "तस्यान्मे" नि तदुत्तरार्थेन विष्णोश्चिच्छतयंशत्वमुक्तम् ।
एवं प्रकृत्याः प्रथमोभागइति श्लोकेनाऽपि श्रुतम् । तत्र श्रीमज्ञ इत्यस्य विष्णुरुमारूपतया
श्रीत्वेन सम्यक्पुराणादिभिर्ज्ञायतइत्यर्थः । घनर्थे क विधानं कर्तव्यमिति घनर्थे कर्मणि
प्रत्ययः । इदंविष्णोरुमांशतया तद्रूपत्वं श्रीकूर्मपुराणे "कैया भगवती देवी शङ्करार्घशरीरिणी ।
शिवा सती हैमवती यथाव दूहि पृच्छता" मिति ऋषीणांप्रश्नमवतार्य "तेषां न्तद्वचनं
श्रुत्वा ऋषीणां पुरुषोत्तमः । प्रत्युवाच माहायोगी ध्यात्वा रुद्रं परमंपद" मितिश्लोके तदानीं
मुपदेश्यत्वेनौचित्या द्वाचानविषयतया प्राप्ताया मुमायां "स्वंपरमंपद" मिति विशेषणे
नाविष्कृतम् । तत्रैव कृष्णतपश्चर्यानन्तरं शिवेनसह प्रत्यक्षीभूताया उमायाः कृष्णंप्रति "वत्स
जानं तवाऽनन्तां निष्कलां सर्वदाऽञ्जुत । अनन्या गीर्धरेमक्ति मात्मन्यपिच केशव ।
त्वंहि नारायण त्साक्षा त्सर्वात्मा पुरुषोत्तमः । प्रार्थितो देवतैः पूर्व सज्जातो देवकीसुतः ।
पश्यत्वमात्मनात्मानं ममलं परमंपदम् । नाऽव्यो विद्यतेभेद ऐक्यं पश्यन्ति सूरयः" । इति
वचनेनाऽपि स्फुटीकृतम् । एवमादिष्वपि वचनान्युदाहर्तव्यानि । एवं श्रीत्वेन पुराणादि

सत्प्रपञ्चरूपेण बहुधा परिणतोऽभवत् इति पुरुषस्य बालत्वयुवत्वादिवत्
ब्रह्मणो जगच्छरीरिणः कारणत्वं कार्यत्वंच “मायान्तु प्रकृतिविद्या
न्मायिनन्तु महेश्वरम् । तस्याऽवयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत्” इति
श्रवणात् * (२) मायाया स्सकलप्रकृतित्वं तद्विशिष्टत्वं महेश्वरस्य

प्रसिद्धस्य कथं रुक्मिण्याद्याः स्त्रिय इत्याशङ्कापरिहाराय “रुक्मिण्याद्याः” इत्यर्थे शिवशक्ति
रूपतया स्त्रीत्वेऽपि तस्य पुरुषरूपेण व्यक्तत्वेऽपि रुक्मिण्याद्याः स्त्रिय इत्येतदुपपन्नमिति
भावः । प्रथमोगुणइति तासां प्रधानमहिपीत्वेन तदर्थं पारिजातप्रदानस्याऽवश्यकत्वज्ञापनाय
प्रकृतोपयोगितयोक्तम् । “अव्यक्ताप्रकृति” इति श्लोकेन शक्तिशिवयो गुणगुणिभावे
नाऽविशेषं प्रदर्श्य शक्त्यंशत्वा द्विष्णोरपि शिवान्नास्तिविशेषइति समर्थितम् । एवं शिव
शक्त्यंशत्वेन नारायणस्य तदुभयगुणत्वं रुक्मिणीसत्यभामादि स्वशक्तिसहितस्यैव नतु केवल
स्येति प्रकृतोपयोग्ययो “गुणिन” श्रेतिश्लोकेन दर्शितः । “भोक्तामहेश्वर” इति श्लोकेन
संहारपालनसृष्ट्यधिकृतानां गुणमूर्तीनां मिन्द्रादीनाञ्च सुष्ठेः प्रागेव चिच्छक्त्यंशभूतादिनारायणो
न्मेषप्रदर्शनेन तस्य सर्वोत्तरत्वमाविष्कृतम् । उक्तस्य सर्वस्याऽप्यर्थस्य वेदमूलतया श्रद्धेयत्व
मेव ‘पुराणपुरुष’ इति श्लोकेन दर्शितम् । तदीयचिच्छक्तिशकलेनेत्यनेन “विश्रोतारोत्तरविचित्र
मनोरयस्य यस्यैकशक्तिशकले सकलस्समाप्त” इति पुराणवचनार्थं स्मारितः । भोक्तृत्वदशायां
पुरुषसंज्ञिकेनेति अनेन ब्रह्मादिसकलविद्वच्चित्प्रपञ्चाधिष्ठातृत्वरूप स्वातन्त्र्यनिमित्ता नारायणस्य
पुरुषसंज्ञेत्युक्तम् भवति । एतदभिप्रायेणैवोक्तं नारसिंहपुराणे “सदैव वासुदेवोऽयं साक्षा
त्पुरुष उच्यते । स्त्रीप्राय मितरत्सर्वजगद्भ्रमपुरस्सर” इति । सकलजगद्व्याप्तिश्चेति
ननुदाहृतमन्त्रेण महेश्वरस्य मुक्तौ जीवस्य स्वप्रभाद्वारेणेव नारायणद्वारा सकलजगद्व्याप्ति

* मायाया स्सकलप्रकृतेत्वमिति, “यच्च किंचि जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा,
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्मृतः” इति नारायणस्य तच्छ्रवणस्तु शक्त्यंशत्वादुपपन्नं,
अत एव मायान्तु प्रकृतिं विद्यादित्यत्र तस्यावयव भूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत् इत्युत्तरार्थेन
शक्त्यंशस्य जगद्व्यापकत्वमुक्तम् ॥

येन सर्वमिदं जगद्व्याप्तं स तस्यावयवभूत इति नारायणस्य मायांशत्वविधायकत्वमे वेदं
वाक्यमिति दीक्षितचरणैर्दीपिकायां विस्तृतं, अत एव “ममयोनि रप्स्वन्तस्समुद्रे” इति बह्वृची
श्रुतौ देव्या समुद्रमध्यवर्तित्वं मान्नायते, अद्भुतशक्तिश्रुताः, “योयं चकास्ति भगणार्णव
रत्नमिषुः यो य स्सुरासुरगुरुः पुरुषः पुराणः, यद्भाममर्धमिदमन्वकसूदनस्य देवि त्वमेव
तद्विति प्रतिपादयन्ति” इति ॥

तदवयवभूतेनाऽशभूतेन चिच्छक्तिशकलभूतेन भोक्तृत्यदशायां पुरुष संज्ञकेन सकलजगद्धातिश्च अवगम्यते । यथा केवलान् शरीरात् लोमनखाद्युत्पत्तिर्न संभवति, आत्मनश्च तथा न केवलं मायाया जगदुत्पत्तिर्मेहेश्वराच्च किंतु मर्याच्छरीरिणः केशनखाद्युत्पत्तिश्च । मायिनः परमेश्वरात् सकलचेतनाऽचेतनप्रकृतिः पुरुषोऽभिव्यक्तो भवति ॥

तदूपा दीश्वरा दव्यक्तचतुर्मुखाद्युत्पत्तिः । तथाच श्रुतिरीश्वरस्य पुरुष

न विगम्यते किन्तु नारायणस्यैव तदवयवभूतेनेति हि कर्तरि तृतीया । इति चेत् बुध्यते । नारायणस्य महेश्वरशक्त्यवयवत्वोक्तिरामर्थात् तदीयाव्याप्तिरवयवद्वारा शिवस्यैव । यथा देवदत्तावयवभूत इत्युक्त्युक्तस्पर्शाऽवयवद्वारा देवदत्तस्यैव भवतीति श्रुते स्मात्पर्यं अवगम्यत इत्यभिप्रेत्य तथा व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । जीवस्य मुक्तौ प्रत्येव जगद्व्याप्तिरिश्वरस्य तु स्वरूपेण प्रमया तदंशभूतेन नारायणेन चेति ॥

ननु चिच्छक्तेः परिणामित्वम् “प्रज्ञाच तस्मा” इति श्रुत्या जगदुपादानत्वं मायान्तिविति श्रुत्या चावगम्यते । ततोऽस्या एवोपादानत्वमस्तु किं मपरिणामिस्त्वभावस्य शिवस्यऽपि पारिनापिकोपादानत्वाश्रयणेन त्याशङ्क्याह — यथेति । शरीरात्मनोः परिणाम्यपरिणामिस्त्वभावत्वेऽपि केवलस्य शरीरस्य लोमनखाद्युपादानत्वं नास्ति किन्तु सात्मकस्यैव यथा । एवं परिणामिन्या अपि केवलायाश्चिच्छक्तेर्न जगदुपादानत्वं किन्तु शिवाश्रिताया एव । अत इशरीरविशिष्टसात्मनोऽपि केशनखाद्यादि मायाविशिष्टस्य शिवस्याऽपि जगदुपादानत्वं न पारिभाषिकम् किन्तु “यथा सतःपुरुषा त्केशलोमानि तथाऽक्षरा त्सम्भवतीहृदिश्च” इति सशुक्तिकश्रुतिमिदमिति भावः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवाक्ययो र्मात्मनः महेश्वराच्चेति केवलात्मनः केशलमहेश्वराच्च कार्योत्पत्त्यमम्भवप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम् ॥

ननु शरीरविशिष्टादात्मनः केशनखादेरिव मायाविशिष्टा नमहेश्वराज्जगत उत्पत्तिरित्यङ्गीकारं तत्रैवोपादानत्वविश्रान्तिस्तस्यात् । कथं पुरुषस्याप्युपादानकोटिप्रवेश इत्याशङ्क्याह — मयिन इति । सर्गाद्यकाले प्रथमोन्मिषितायाश्चिच्छक्तस्सकाशाऽभिव्यक्तेः पुरुषे तच्छरीरात्परमेश्वरा दव्यक्तचतुर्मुखाद्युत्पत्तिगति युक्तमस्याप्युपादानकोटिप्रवेश इति भावः । यद्यप्यव्यक्तं सूक्ष्मरूपेण प्रलयेऽप्यस्ति तथाऽपि यथा चतुर्मुखस्य ज्ञानविकासवत्त्वेन शरीरविशिष्टत्वेन च पुरुषाद्युत्पत्तिस्तथा अव्यक्तस्याऽपि “ममयोनिर्हृद्ब्रह्मा तस्मिन्गर्भे नृधाम्यह” इत्यादिगर्भेनैव माया कार्योन्मुख्यविशिष्टरूपेण तत् उत्पत्तिरस्तीत्यभिप्रायेणाऽव्यक्तग्रहणं

रूपत्वमभिधत्ते, ‘पुरुषोवै रुद्रः’ इति तत् स्समुचितं चिदचिद्विशिष्टः
परमेश्वरः कारणं कार्यञ्च तत्तदवस्थाविशेषादिति ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १-४-२८ ॥

साक्षात् परमेश्वर एव भूतयोनि रित्युच्यते ‘उमासहायं परमेश्वरं’
मित्यारभ्य, ‘भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्ता’ इति समस्तसाक्षिण
स्सर्वज्ञस्य तमसःपरस्य विश्वोत्तीर्णस्य परमशक्त्युभयासहितस्य परमेश्वरस्यैव
भूतयोनित्वं भूतप्रकृतित्वञ्च गीयते । ततश्चोपादानमपि निमित्तं परंब्रह्मैव ॥

इति प्रकृत्यधिकरणम् ३८

कृतम् । परमेश्वरस्य पुरुषशरीरकत्वे श्रुतिमुदाहरति — “पुरुषो वै रुद्र” इति । सामानाधि-
करण्यं पुरुषशरीरकत्वाऽभिप्रायमितिभावः । एवञ्च निर्दिकारस्याऽपि परमेश्वरस्य जगदुपादानत्वं
सर्वविज्ञानोपपादकं स्वयमेवोपादानत्वञ्चोपपन्नमि त्युपसंहरति — तत इति ॥

ननु चिच्छक्तयवस्थ्याविशेषरूपस्य पुरुषस्य जगदुपादानत्वाङ्गीकारे प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽभि-
ध्यापदेशसाक्षादुभयाम्नानात्मकृतय स्तद्विषयनया चिच्छक्तविषयतयावा प्रामाण्यं लभन्ते ।
परिणामहेतुश्च समञ्जसो भवति निर्दिकारसाक्षिरूपतया श्रुतिशतप्रतिपक्षस्य परमेश्वरस्य जग-
दुपादानतायां नैतानि प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वे नेदंसूत्रं व्याचष्टे — साक्षा-
दिति । “उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनि र्गच्छति
भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसःपरस्ता” इति कैवल्योपनिषदि समस्तसाक्षित्वतमसः परत्व-
लिङ्गाभ्याम् “सब्रह्मा सशिव स्सेन्द्र स्सोक्षरः परमस्स्वराट्” “सएवविष्णु स्सप्राण
स्सकालोऽग्नि स्सचन्द्रमाः । सएव सर्वं यज्जूनं यच्चभवं सनातनम् । ध्यात्वा तं मृत्यु-
मत्येति नाऽन्यः पन्था विमुक्तय” इति तद्वाक्यशेषे सकलप्रपञ्चशेषित्वं मोक्षोपायसाक्षा-
त्करणियत्वलिङ्गाभ्यां च्चाऽवगमि ते साक्षात्परब्रह्मणि परमशिवएव सकलकार्योपादानत्वं वाचि-
भूतयोनिशब्दो दृश्यते । तस्मात्तस्योपादानत्वाऽभ्युपगम आवश्यक इति नोपादानत्वप्रापकाणां
परब्रह्मपरश्रुत्यन्तराणामन्यत्र नयनक्लेश स्समाश्रयणीय इतिभावः । अधिकरणमुपसंहरति —
ततश्चेति । यन्निमित्तं म्परब्रह्म तदेवोपादानमपीत्यर्थः ॥

इति प्रकृत्यधिकरणम् ३८

अथ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ३९

एनेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १-४-२९ ॥

‘जन्माद्यस्ययतः’ इत्यादिना एतदन्तेन वेदान्तवाक्यानां व्याख्यानेन
ब्रह्मलिङ्गाभिधायिनो वेदान्तरूपाः कर्मकान्डमध्यपातिनः पुरुषसूक्त

“एनेन योगः प्रत्युक्त” इत्यादाविनैतेन तस्याऽव्यवहितपूर्वाधिकरण न्यायमात्राति
देशार्थत्वशङ्का मपाकरोति — “जन्माद्यस्ययत” इत्यादिनैतदन्तेनेति । पूर्वोत्तराधिकरणे
षूदाहृतोदाहरिष्यमाणेभ्यो वेदान्तवाक्येभ्योऽन्यानि यानि ब्रह्मपरा ण्यनिर्णीतार्थानि वेदान्त
वाक्यानि तेषामेव परामर्शार्थं स्मर्शशब्दो नभवति किन्तु ये कर्मकाण्डे ब्रह्मप्रतिपादका
मन्त्रब्राह्मणभागा स्मृतिपुराणेतिहासा स्तिद्धान्तनन्त्रादय आगमा योगशास्त्रादयोऽभियुक्त
सूक्तिविशेषाश्च तेषां सर्वेषामपि परामर्शार्थः । शास्त्रयोनिमूत्रे शास्त्रशब्दस्य ब्रह्मप्रतिपादक
सकलशब्दज्ञानपरत्वादि व्यभिचेत्याह — कर्मकाण्डेत्यादि ॥

द्विरुक्तिरिति । नच द्विरुक्ते नित्योपभादाविव समाप्ता वस्तुशासनं नास्तीति शङ्क्यम् ।
“न स पुनरावर्तते, न स पुनरावर्तन” इत्यादिश्रुतिषु “मातृत्येके मातृत्येक” इत्यादि
स्मृतिषुच द्विरुक्ते स्वमाप्त्यर्थत्वावगमेनेहाऽपि तदर्थत्वावसायात् । प्रकरणमेवादिकमिति
कर्मकाण्डमध्यपठितानां मन्त्रब्राह्मणानां पुरुषसूक्तादीनाञ्च प्रकरणमेवः पूर्वपक्षकोटिबीजमिति
तेषां स्मृतिपुराणादीनाञ्च नानादेवताविषय श्रुतिलिङ्गादिकमादिशब्देन गृह्यते । पुरुषसूक्ता
दीनामिति । अत्रद्वयोध्यम् । पुरुषसूक्तं हि कर्मकाण्डमध्यपठ्यन्ते । तस्मा तस्यप्रकरणा
त्कर्माङ्गत्वमवगम्यते । अग्निचयनादिषु चैनन्य हविगादिरूपेण विनियोगाभावा त्पुरुष
शब्दनिर्दिष्टदेवताविरहाच्च चैननवाचिपुरुषशब्दनामर्थरूपास्त्रिङ्गा त्कर्तृप्रकाशनद्वारा कर्माङ्ग
मेव नवितुमर्हति । नच तत्र “सहस्रशीर्षा पुरुष स्पहवाक्ष स्पहवपा” इत्यादिना श्रुतानां
सहस्रशीर्षत्वादीनां चैननञ्जुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । तत्र सहस्रपदम्यापरिमितवाचित्वेनाऽनादाविह
ससारं पर्यायेणाऽपरिमितशीरीरपरिग्रहा दपरिमितमूर्वादिमत्त्वसम्भवात् ॥

ननु “म भूमिं विश्वोषु” त्वेति श्रुतं सर्वभूमिव्यापकत्वं न सम्भवतीति चेन्न तत्रतत्र
जन्मनि नानाविधशीरीरै स्सर्वभूमिव्याप्ते स्सम्भवात् । नाऽपि सहस्रपदस्य व्यवस्थितसङ्ख्या
विशेषपरत्वेन चैननस्य सहस्रशीर्षत्वादिकं न सङ्गच्छन् इति शङ्क्यम् । तथाऽपि कश्चिज्जन्मनि
विशेषभावेन सहस्रशीर्षत्वस्य क्वचनशक्तभावेन सहस्राक्षत्वस्य, कदाचिदादित्यभावेन सहस्र
पात्नस्यच सम्भावितत्वात् । नच तत्र ‘पुरुषमहान्’ मिति श्रुतं महत्त्वं न सम्भवतीति वाच्यम् ।
यजमानस्याऽनादिकालप्रवृत्ताऽपरिमितशीरीराऽनुस्यूततया कालानगच्छित्वेन तत्रमहत्त्व

शतरुद्रीयप्रभृतयो मंत्रब्राह्मणभागा स्मृतीतिहासपुराणागमाभियुक्तसूक्ति
विशेषाश्च सर्वे व्याख्याता इति द्विरुक्ति रध्यायनमाप्त्यर्था अत्र कर्मप्रकरण

स्यादिरुद्धत्वात् । नाप्यादित्यवर्णमित्याम्नातमादित्यवर्णत्वं न चटनइति शङ्क्यम् । “अङ्गुष्ठमात्रो
रवितुल्यरूपः सप्तङ्गुलपाहङ्कारममन्वितो यः” इति चेतने रवितुल्यरूपत्वस्य प्रसिद्धत्वादि
त्यभिप्रेत्याह — पुरुषसूक्तादीनां मनुष्ठातृजीवपरत्वमेव समीचीनं न त्वित्यादिना । एवमनव
स्थितिः । अव्यवस्थेत्यर्थः । लिङ्गदर्शनादित्युक्तमर्थं दिवृणोति तस्मादिति । अत्रेदमाकृतम् ।
“तस्मा द्विरा ज्ञायत । विराजो अधिपुरुषः” इत्यव्यक्तचतुर्मुखकारणत्वप्रतिपादनद्वारा
सकलजगत्कारणत्वस्य प्रतिपादितत्वेन तस्य चेतनेऽनुपपन्नत्वात् । न चेदमारोपितमि
त्यभ्युपगन्तुं
युक्तं बाधकाऽभावात् । न च प्रकरणेन चतुर्मुखादिकारणत्वलिङ्गं बाध्यतइति शङ्क्यम् ।
लिङ्गस्य प्रबलत्वेन दुर्बलस्य प्रकरणस्य लिङ्गबाधकत्वाऽभावात् । किञ्च “तमसस्तुपार”
इति श्रुतं न्तमः पारवर्तित्वमपि जीवे न सम्भवात् । न च श्रवणमननादिमाध्यं न्तर्जीवेऽपि
सम्भवतीति शङ्क्यम् । अत्र हेत्वाक्षेपकल्पनायां गौरवदूषितत्वेन नित्यमिद्वत्यैव ग्राह्यत्वात् ।
अपि च “तमेवं विद्धा नमृतं इह भव” तीत्याम्नातं ममृतहेतुत्वमपि जीवेऽसम्भवाद्ब्रह्मलिङ्गतया
परमेश्वरविषयमेव प्रतिपादयति — इति । पुरुषसूक्तविषयसिद्धान्तं गुपसंहरति — अत
ईश्वरएवाऽत्र पुरुषशब्देन प्रतिपाद्यतइति । नन्वेवमपि शतरुद्रीयस्य “नमस्ते रुद्र मन्यवः”
इत्यादिमन्त्रश्रुतरुद्रश्रुत्या प्रकरणप्राप्तं मग्निपरत्वं वारयितुं न शक्यम् । “रुद्रोवा एष यदग्निः”
रिति श्रुत्यैव रुद्रशब्दस्याऽग्निपरत्वेन व्याख्यातत्वेन “गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा
पुनः । वेदोय माश्रयत्यर्थं कोनु तं प्रतिकूलये” इति तन्त्रवार्तिकोक्तन्यायेन माक्षा
द्वेदकृतव्याख्यानस्य श्रुतिलिङ्गादिभि रन्यधयितुं न शक्यत्वादित्याह — शतरुद्रीये चेति ।
अत्राऽयम्भावः । तत्र “दिशाश्च पतय” इत्यादिनाश्रुतेन सर्वाधिपतित्वलिङ्गेन भवत्
शर्षपशुपतिशिवशङ्करादि श्रुतिवृन्देन च शतरुद्रीयश्रावणकालएव शतरुद्रीयस्य परमेश्वरपरत्वस्य
सिद्धतया अर्थवादे श्रुतेन “रुद्रोवा एष यदग्निः” रिति वाक्येनाऽग्निपरत्वकल्पनस्य
निरालम्बनत्वा दिति । नन्वेव मग्निपरत्वासम्भवेऽपि शतरुद्रीयस्य परशिवपरत्वग्रहणमयुक्तम् ।
“रुद्र मन्यवः” इति तत्प्रतिपाद्यस्य क्रोधवत्त्वश्रावणेन कारुण्यादिमाङ्गल्यगुणनिधौ परशिवे
क्रोधस्याऽसम्भावितत्वेन शतरुद्रीयश्रुतश्रुतिलिङ्गानां संहाररुद्रेऽपि सङ्गतत्वेन तत्परत्वाच्चित्या
दित्याशङ्कते—नन्विति । नैवं विचारणीयमिति । अत्रेदमाकृतम् । “याते रुद्र शिवा तनूः”
रित्यादिमन्त्राणां मन्त्रोपनिषदि परशिवप्रकरणे आम्नातानां मिहाम्नातेन तत्प्रत्यभिज्ञाबला
ज्ज्ञात्वाश्रितौ “किञ्चप्येनाऽमृतत्वं नो ब्रू” हीति प्रश्नस्य शतरुद्रीयेणे त्युत्तरानन्तरम् ।
“अमृतस्य हवा नामधेया” नीत्यस्मिन्नाम्नातानां नाम्ना मनादिमुक्तपरशिवनामत्वप्रतिपादनात् ।

पठितानां पुरुषसूक्तशतरुद्रियादीनां स्मृतीतिहासपुराणादीनांच तात्पर्यं लिङ्गसमन्वयेन ब्रह्मबोधक मस्ति नवेति संशयः । संशयबीजं प्रकरणं भेदविकम् ।

“एकशतञ्च यनुःशाम्वा स्नासु सर्वासु रुद्रोपनिषदाग्नयन ” इत्युपनिषच्छब्दे नाऽस्य ब्रह्मादिव्यान्वप्रतिपादनात् प्यस्य परशिवपरत्वं मविचलमिति । क्रोधश्रवणमसिद्धमित्याह — मन्युशब्दम्येति । तस्य क्रोधपरत्वं प्यदोष इत्याह — अथवेति । वस्तुतस्तु मर्वाचुग्राहकस्य शिवस्य स्वतः क्रोधो ना स्न्येवमपि दुष्टनिग्रहार्थं प्रकृतिगुणभूतस्य तस्य स्वेच्छया गृह्यमाणत्वे नाऽम्पदादीनामिव परमेश्वरस्य क्रोधेन सम्बन्धो नविद्यतइत्याशयः । अथ पुराणादीनां मन्त्रिगोधेन शिवपरत्वं मुपपादयति — पुराणादीनाञ्चेति । अत्र केचित् वैष्णवपुराणविरुद्धानि शैवादिपुराणवचना न्यप्रमाणानि । पुगणानां प्रणेतु गुणानुरोधेन प्राबल्यदौर्बल्यदत्त्वविशेषस्य न्याय्यत्वात् । यद्यपि सर्वेषामपि पुराणानां प्रणेता चतुर्मुख एकएव । तथाऽपि स केषुचि त्कल्पेषु सत्प्रोद्विक्तो भवति । केषुचि द्रजादूषितः । केषुचि तमोभिभूतश्च । एवं स्वीयसत्प्रोद्वेकाऽदिना सात्त्विकादिबानेषु कल्पेषु वैष्णवानि । राजमसंज्ञितेषु ब्राह्मणि तममनामसु कल्पेषु शैवानि च पुराणानि प्रणिनाय । तेन तानि पुराणान्यपि वक्तृगुणानुसारं सात्त्विकराजसतामसमंज्ञितानी त्युच्यन्ते तस्मा त्सात्त्विकपुराणविरुद्धं तमोभिभूतचैतसा प्रणीतं ईशवपुगाणं क्तं नग्राह्यम् । तदेतत् । “सङ्कीर्णां स्मात्काश्चैव राजसाश्चैव तामसाः ” । इति कल्पानां सात्त्विकादिविभागप्रतिपादनपूर्वकं “यस्मिन्कल्पे तु यन्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते । अग्ने शिशवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु तु माहात्म्यं माधिकं ब्रह्मणो विदुः । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते । सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यं माधिकं हं । तेष्वेव योगमसिद्धा गमिष्यन्ति पराङ्गति ” मिति मात्स्यपुराणे प्रतिपादिनम् । तत्तु “यस्मिन्कल्प ” इत्यादिश्लोकेन तत्तत्कल्पं ब्रह्मप्रोक्तानां पुराणानां तत्तत्कल्पविषयत्वमुक्त्वा “अग्ने शिशवस्य माहात्म्यं ” मित्यादिना शैवादिपुराणानां तामसादिकल्पविषयत्वप्रतिपादना र्त्तेषां तामसादिकल्पेष्वेव ब्रह्मणा प्रणीतत्वं सिध्यति । तस्मा त्पुराणानां वक्तृगुणानुगुणो बलाबलविभागो लभ्यते । नच कल्पानां तामसत्वादिकं ब्रह्मविषयतत्तद्गुणोद्रेकमूलमिति नोक्तमिति शङ्क्यम् । इह कल्पानां सात्त्विकादिविभागस्य तत्तत्कल्पे पुराणवक्तु ब्रह्मण स्तत्तद्गुणप्राचुर्यमूल इत्येवाऽभ्युपेयः । नाऽप्येवंविधविभागो निष्प्रयोजनइति वाच्यम् । तत्तत्कल्पेषु तेन प्रोक्तानां परस्परविरुद्धानां देवतात्कर्षापकर्षपराणां पुराणानां कात्स्न्येन प्रामाण्यस्याऽशुक्ततया तेषु हेयोपादेयविशेषपरिज्ञानाय वक्तृगुणाऽनुगुणप्रामाण्यसमर्पकतया सप्रयोजनत्वात् । अन्यथा सात्त्विकादि

कर्मप्रकरणगतानां पुरुषसूक्तादीनां मनुष्ठात् जीवपरत्वमेव समीचीनं
न नित्यमुक्तब्रह्मविषयत्वं प्रयोजनाभावात् । स्मृतिपुराणादीनामपि नैकार्थं

विभागस्य निरर्थकत्वाच्च । तत्राऽपि विष्णुपुराणं प्रबद्धं पुलस्त्यवर्गदानलब्धं देवतापरमार्थं
वेदनेन पराशरेणोपदिष्टत्वात् । जगत्कारणवस्तुविषयमामान्यप्रश्ने “विष्णोस्सकाशा
दुद्धूतं जगत्तत्रैव च स्थितं” मित्याद्यत्तरक्रमेणाऽवतीर्णतया देवताविशेषमहिमविषय
प्रश्नात्तरसन्दर्भरूपपुराणान्तरं ‘ब्रह्मबुद्धिभेदं जनये’ इति न्यायेन प्रष्टव्यमित्यर्थो बहूकृत इति ननु
मशक्यत्वेनाऽनन्यथासिद्धत्वाच्चेति । तस्यैतस्य सर्वस्याऽपि निराम स्नात्पर्यलिङ्गवशेन
त्यनेन सिद्धः । सर्वकारणत्वादिकं यद्ब्रह्मलिङ्गं न देवाऽत्र तात्पर्यलिङ्गत्वेन विवक्षितम् । अतः
एवोत्तरत्र वक्ष्यति “यत्र यत्र चेतने अचेतने वा जगत्कारणत्वादिकं शिवतात्पर्यलिङ्गं श्रूयते
इति । तस्माद्ब्रह्मविष्णुरुद्रादिषु सर्वकारणत्वं सर्वमहर्तृत्वं सर्वान्तर्यामित्वमित्यादि ब्रह्मलिङ्गं
साक्षात्परब्रह्मपदं श्रूयते तत्सर्वं तत्तदात्मभूते शिव एव परब्रह्मणि पश्यवस्यति । “यथैव
प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमुत मुपा” स्वेत्यादिकं मिन्द्राद्यन्तर्यामिणि तस्मिन् न्त्यैव
ब्रह्मलिङ्गाऽनुगमाऽविशेषात् । “स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सत्तम । शिवमेव सदा
साम्बं हृदि कृत्वा ब्रुवन्ति” हीति पराशरपुराणवचनाच्च एवं पुराणादीनां विरोधपरिहाराऽनङ्गी
कारेऽतीताधिकरणादाहृत विषयवाक्येषु सर्वकारणत्वं मुमुक्षूपास्यत्वादीनां ब्रह्मलिङ्गानां
प्राणाकाशेन्द्रादिषु श्रुतानां विरोधस्य दुष्परिहारत्वमेवापेक्षेत । श्रुतिवदेव पुराणादीनामप्यविरोधेन
प्रामाण्यं मवश्याभ्युपेयम् । “पुराणं मानवो धर्मं त्साङ्गो वेदं श्रिकित्सितम् । आज्ञा सिद्धानि
चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः” इति स्मरणात् । यदत्र शिवपुराणाऽप्रामाण्यसाधकतया
परैर्मार्तस्यपुराणवचनजातमुदाहृतं न तत्तु वृत्तं स्ववाग्ब्रह्मिव परपक्षमेव हिनस्ति तस्य वचन
जातस्य ब्रह्मविष्णवादीनां परस्परस्मादुत्कर्षं प्रतिपादयतां पुराणानां कल्पभेदप्रवृत्ततत्त
दुत्कर्षविषयतयाऽविरोधेन सर्वेषामपि प्रामाण्यं सुपपादयितुं प्रवृत्तत्वेन पुराणेषु केषाञ्चि
द्भ्रान्तकल्पिततयाऽप्रामाण्यं मापादयितुं प्रवृत्तत्वाऽभावात् । तथाहि — यथा उष्णागम
हिमागमादीनां ग्रीष्महेमन्तादीनां मुष्णत्वादिव्यपदेशः यथैव तत्तत्पुरुषेषु सत्त्वादिगुणोत्कर्षा
त्सात्त्विकादिव्यपदेशः स्तथैव कल्पेषु सात्त्विकादि विभागोऽपि तत्तत्कालेषु परमेश्वराज्ञा
सिद्धा तत्सत्त्वादिगुणोत्कर्षादेव । ननु तत्तत्कल्पावस्थायिनो ब्रह्मण स्तत्तद्गुणोत्कर्षात् । तत्र
तथाकण्ठोक्ते रभावात् । प्रयोजनाऽनुरोधेन तादृशविभागाऽभिप्रायः कल्प्यत इत्यपि वक्तुं
मयुक्तम् । मार्तस्य एव “पुराणं मानवो धर्मं त्साङ्गो वेदं श्रिकित्सितम् । आज्ञा सिद्धानि
चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः” इति पुराणमात्रप्रामाण्यस्मरणं मन्त्रिगीतमहाजनपरिग्रह
श्लोकाच्च केषाञ्चित्पुराणानां भ्रान्तिमूलत्वरूपनस्य वैदिकमार्गप्रद्वेषमात्रविजृम्भितस्य

पग्वमरित । यत रं पु कतिचित् ब्रह्माणं परंब्रह्मेत्याहुः; कतिचित् विष्णुं,
कतिचित् रुद्रं, कतिचि च्चेन्द्रं, कतिचि च्छक्तिमेव, कतिचित् अग्निं, कतिचि

प्रयोजनवत्त्वायंगेन परीत्या शैवपुराणानां प्रधानस्य भूयसश्चार्थस्य बाधितत्वेन सर्वधैवाऽनर्थ
त्वस्य दुस्स्वरत्वात् । तस्मा त्मङ्गीणां सात्त्विका इत्यादिश्लोकोक्तस्य सात्त्विकादिविभाग
स्याऽऽमर्द्राया मकल्वदिकमम्मन निखिलपूराणप्रामाण्योपपादकत्वमेव समञ्जसम् । अत्र
यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्तमि त्यनन्तरश्लोकोऽपि पुराणानां नतत्कल्पेषु ब्रह्मप्रणीतत्वविधिपरो
नभवति किन्तु तत्कल्पेषु ब्रह्मणाप्रणीतानि परस्परविरुद्धदेवतोत्कर्षपराणि पुराणान्यनूय
तेषां नतत्कल्पविशेषप्रवृद्ध देवताविशेषमहिमवर्णनरूपत्वविधिपरः नच “तस्य तस्य तु
माहात्म्य” मित्युक्त्या तत्कल्पमाहात्म्यवर्णनमात्रविधिपरइति प्रतीयतइतिशङ्क्यम् ।
पुराणानां कल्पमाहात्म्यवर्णनार्थं प्रवृत्त्यभावा तेषु देवताविशेषमाहात्म्यवर्णनस्यैवोपलभ्य
मानत्वात् । “अग्ने दिशस्य माहात्म्य” मित्यनन्तरसन्दर्भादनुरोधेनाऽप्यस्मदुक्तार्थस्यैव
सिद्धत्वाच्च अस्यश्लोकस्य परपक्षेवाऽसङ्गतत्वेन तत्सङ्गत्यनुरोधेनाऽप्यस्मदुक्तैरीति रास्तेया
एवञ्च “सङ्गीणां सात्त्विका” इत्यादिश्लोकः सत्वाद्युत्कर्षकालत्वेन कल्पानां सात्त्विकादि
विभागपरः यस्मिन्कल्पे त्वित्यादिश्लोकस्तु पुराणानां तत्तदुपाधिककल्पमेवप्रवृत्त तत्तदेवता
माहात्म्यवर्णनपरत्वेन “यधर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा
भावा युगादिषु” इत्यादिपौराणिकश्लोकवदविरोधप्रदर्शनपरइत्येवयुक्तम् । एवं प्रदर्शित
मविरोधं सत्वाद्युत्कर्षसमयेषु नतदुपाधिकगुणमूर्त्युत्कर्ष मौचित्यरूपेण वस्तुतामर्थेनोपपाद
यितुं देवतान्तराणामपि केषाञ्चि कल्पभेदेषूचिनोत्कर्षप्रयोजक मुपाधिविशेषश्च दर्शयितुं
“अग्ने दिशस्य माहात्म्य” मित्यादिश्लोकाः । नतु परोक्तरीत्या किङ्कुणकेन ब्रह्मणा
प्रोक्तं पुराणं कि देवतापरमिति जिज्ञासायां तद्विशेषमाख्यातुम् । “सात्त्विके ऽव्य कल्पे”
ष्वित्यत्र कल्पग्रहणेन सात्त्विकादिशब्दानां कल्पपरत्वेन पुराणपरत्वाऽभवात् । कल्पविशेषेषुच
“माहात्म्य मधिकं हरे” रिति स्वतः स्सम्भविनएव माहात्म्याधिक्यस्य प्रतिपादना
भिराकाङ्क्षेषु पूर्ववाक्येषु श्रुतनिगद्यतइत्यादि क्रियानुपपन्नस्यायुक्तत्वा त्पूर्ववाक्येषु प्रकीर्त्यते
विदुर्निगद्यतइत्यादि क्रियाश्रवणेन तामसकल्पेऽसन्न प्यग्नेरुत्कर्षः कीर्त्यते इत्यादिक्रमेण
कथञ्चि हेतुं शक्यत्वेऽपि “सात्त्विके ऽव्य कल्पेषु माहात्म्य मधिकं हरे” रिति हरेरुत्कर्षस्य
कल्पविशेषे व्यवस्थाप्रतिपादनदर्शनेन पूर्ववाक्यानामपि देवताविशेषमहिम्नां कल्पविशेष
व्यवस्थाप्रतिपादनपरत्वावसायात् । “असङ्ख्याताः स्मृताः कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः
कथिताश्च पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः । सात्त्विके ऽव्य कल्पेषु माहात्म्य मधिकं हरेः
तामसेषु महेशस्य राजसेषु प्रजापतेः” इति कौर्मे ॥

तस्यै, कनिचि दन्यम् । एव मनवस्या । अत एतेषां न ब्रह्मशोधकत्वमिति प्राप्ते दूमः । पुरुषसूक्तादीनां ब्रह्मशोधकत्वमस्ति तद्विद्मदर्शनात् । ‘तस्मा

“ कवचि ब्रह्मा कवचि द्रुद्रः कवचि द्विष्णुः प्रशम्यते । नाऽनेन तेषां माश्विक्यं न्यूनत्ववा कयश्चन । तत्तत्कल्पान्नवृत्तान्न मश्विक्यं महर्षिभिः । नानि नानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र नमुह्य ” तीर्तिवायुमहितायाञ्च स्फुटमेव कल्पभेदेन ब्रह्मादीनां मुक्तर्पापकर्म प्रतिपादनाच्च । एवञ्च परोदाहृत मात्स्यवचनैरेव सर्वपुराणानां प्रामाण्यव्यवस्थापना तद्विरोधादेव निहतः परेषां शिवपुराणतामसत्ववादः । किञ्च मात्स्यवचनानां परोक्तार्थपर्यवेऽपि शिवपुराणादीनां तमांगुणा द्युभाधिक ब्रह्मप्रणीतत्वमात्रं मिध्येत् । नन्वप्रामाण्यं केषाञ्चिन् । “ ज्ञान मप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगन्पतेः । ऐश्वर्यं च धर्मश्च महसिद्ध चतुष्टय ” मिति ब्रह्मणोऽव्याहृतज्ञानशक्तिकत्वस्य स्मरणात् । ब्रह्मणः पुराणविशेषप्रणयनोपाधिभूतस्याऽपि तमसः परब्रह्मणः संहर्तृत्वा पाधिभूतस्यैव तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वाऽयोगान् । यदि च ब्रह्माऽप्यस्मदादिव तमःप्रतिबद्ध तत्त्वज्ञानइति तत्कृतपुराणेषु कानिचि दप्रमाणानि स्युः । तर्हि उदाहृतमात्स्यवचनं नपि तयात्वशङ्काया दुर्निवारत्वात् । तैः कयम पर्यव्यवस्था नमिद्वयत् । अपिच मात्स्यादि वचनप्रामाण्यादेव तत्तत्कल्पविशेषं नपि पुराणानां ब्रह्मप्रणीतत्वं नमिद्वयति । किन्तु सर्गाद्य कृतयुगे वेदप्रवर्तनममये अविभक्तपाद्मादिप्रभेदोऽयं पुराणस्कन्धः शतकोटिप्रविस्तरं गुणपदेन तेन प्रणीतइति तस्यैव पुन ख्वायां ब्रह्मादिभि रष्टादशमीक्रुपिभि रष्टादशधा विभज्य ग्रन्थकोट्या संक्षेपःकृतः तस्यैव पुन द्वीपरान्तं चतुर्लक्ष्या वेदव्यासेन संक्षेपः कृतइति विज्ञायते ॥

तथा मात्स्ये “ पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतं । अनन्तरन्तु वत्तत्रेभ्यो वेदा स्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासी च्छतकोटिप्रविस्तर ” मित्यारभ्य तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षै स्संक्षेपेण निवेशितः । इति तथाप्रतिपादना द्धर्मसंहितायामपि “ ब्राह्ममेव कृतेचाद्ये पुराणं धर्मसंहितम् । अष्टादशविधं तच्च कृतं कोटिप्रभेदतः ” इत्यादिना तथा प्रतिपादनाच्च एवञ्च तदनुरोधात् । “ यस्मिन्कल्प ” इतिवचनं कल्पभेदेषु पुराणविशेषाणां प्रवचनमात्रपरम् । न प्रणयनपरम् । ‘तेनप्रोक्त’ मिति पाणिनिमूत्रइव प्रोक्तपदेन प्रवचनमात्रसमर्पणान् । एवञ्च नानुवाद्यस्वारस्यादपि सात्त्विकादिविभागः प्रामाण्याप्रामाण्यसाधकइतिमिद्धम् । अन्यथा केनचित्तामसेन प्रवचनीकृतानां सात्त्विकानामपि पुराणा न्तामसत्वापत्तेः वस्तुतस्तु सर्गाद्य कृतयुगेऽपि ब्रह्मणा पुराणस्कन्धो नप्रणीतः । किन्तु तदानीं वेदैस्महर्षरमेश्वराद्वृहीत्वा ब्रह्मणा प्रवर्तितः “ योवैवेदारुश्च प्रहिणोति तस्मै ” इति च शब्देन शिवाममसंहितानां पुराणस्कन्धस्य च समुच्चयात् । तस्मै ” वेदा नपुराणानि दत्तवा नग्रन्थमने ” इति तदुपपृंहणदर्शनात् ।

द्विगं डजायत, ' 'आदित्यवर्णं तयसःपुरे, ' 'त मेवं विद्वा नभृत इह भव' तीनि सकलकारणत्व तमः परत्यामृतहेतुत्वादीनां परमेश्वरलिङ्गानां

“अस्य महानोभृतस्य निश्चयित भेत दृष्टनेत्रो यजुर्गं स्मामवंदोऽध्वेदे इतिहासपुराण”
मित्यादिश्रुत्या “आदिकर्ता कवि स्साक्षाच्छ्रुत्वाणि” गिति श्रुतिगिति तदुपबृंहणेन “भूय
म्म भगवान् ध्यात्वा चिरं शुल्वरागुधः । अमृज त्वर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वर” इत्यादिना
“इत्येतां शशङ्करप्रोक्ता विद्या शशब्दार्थमयुताः” । इत्यन्तं राजधर्मवचनं सर्वविद्यास्यानाना
मपि परमेश्वरकर्तृत्वप्रतिपादनाच्च ब्रह्मण स्तमोभिमूल्या पुराणानां केपाश्चिदप्रामाण्यमिति
शङ्कायाएव नाऽवकाशः इति सिद्धम् ॥

एतन् वैष्णवनारद्रीयगारुडभागवतपाञ्चराहपुराणानि सात्त्विकानि । ब्राम्हणब्राह्मणब्रह्म
कैवर्तमार्कण्डेयमदिप्यद्वामनपुराणानि राजमानि । वैष्णवैवाग्नेयस्कान्दकौर्ममात्स्यानि तामसानि ।
अतः तामैः लेङ्कादिभिस्तु नग्राह्यमिति केपाश्चिद्वैदिकानां पुराणविषयसात्त्विकादि
विभागः निराकृतः । तस्य सत्ताद्युद्भिक्तवतृकत्वस्याऽसिद्धत्वात् । सत्त्वादिगुणकदेवतापरत्व
विषयश्च हान्यभावात् । सात्त्विकत्वेन पराभिमतं गारुडं शिवरहस्ये पाञ्च शिवराधवगवादा
द्यनेकप्रवेशेषुच लेङ्कादिभ्योऽप्यधिकशिवात्कर्षव्यवस्थापनदर्शननानाऽस्य विभागस्य मृग
तृष्णायमाणतया तेन परदुरागाया वृषायाममात्र फलकत्वादिति त्रिकु ॥

अथ यत् पराशरमंहितारूपस्य विष्णुपुराणस्य प्राबल्यकारणमुक्तम् । तदपि वायु
संहितारूपस्य शिवपुराणस्य प्राबल्यमाधकतया पक्षां विपरीतमेव । तथाहि — “ज्ञान मप्रतिम
यस्य वैराग्यश्च जगत्पते, । ऐश्वर्यश्च धर्मश्च गहमिदं चतुष्टय” गिति महजसाः जयद्वाराग्यादि
मता पितामहेनोपदिष्टत्वात् । तत्र “मुनीनां पटकुलीनानां ब्रवता मितरेतरम् । इदम्पर मिदं
नेति वादः स्फुमहानभूत् । परस्य दुर्निरूपत्वा ज्ञात स्तत्र ननिर्णयः” इत्युपक्रम्य “तेषां
मुनीनां मन्यान्त्य विवदमानानां ब्रह्मसंभोषसर्पणमुक्त्वा “भगव जन्धकारणं महता वय
मावृताः । शिवज्ञा विवदमानाश्च नपश्यामोऽत्र यत्पर” मित्यारभ्य “केनदं चित्रकृत्येन
प्रथमं सृज्यते जगत् । अन्तकाले पुनश्चेदं कस्मिन् प्रलयमेष्य” तीति सामान्येन सकलकारणस्य
तस्य परदैवतस्य प्रश्नमुत्थाप्य एवंपृष्ठ स्तदा ब्रह्मेत्यारभ्य “उत्थाय सुचिरं ध्यात्वा रुद्र इत्युच्चर
न्गिरम् । आनन्दविलसत्सर्वाङ्गः कृताञ्जलि रभाषत । यस्मा त्सर्व मिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रपूर्वकं ।
सहभूतंन्द्रियैः स्तैः प्रथमं सम्प्रसूयते । कारणानाञ्च योधाता ध्याता परमकारणम् । नस्म्य
सूयतेऽन्यस्मा त्कुतश्च नकदाचन” इत्यारभ्य अनेकशस्त्राविप्रकीर्णं बहुविधं शिवस्य वैमवं
प्रपञ्चेन प्रदर्श्य “तेनेदं चित्रकृत्येन प्रथमं सृज्यते जगत् । अन्तकाले पुनश्चेदं तस्मिन् प्रलय
मेष्य” तीत्यादिना शिवएव सकलकारणभूत परमदैवतमिति व्यवस्थापितत्वेन विष्णुपुराणे तु

मत्र संबन्धो दृश्यते । अत ईश्वर एवाऽत्र पुरुषशब्देन प्रतिपाद्यते । शतरुद्रीये च साक्षात्परमेश्वरस्य जगदाधिपत्यं जगदात्मकत्वं नीलग्रीव इत्यादिलक्षणंच

प्रदूरेकस्य प्रागेव शिष्यभूतस्य मैत्रेयस्य हृदयाऽभिज्ञेन गुरुणा सामान्यप्रश्नेऽपि तथैव पूर्वसिद्धभक्तिविवर्तनाय तदनुकूलं विशेषविषय मुत्तरमुक्तमि त्यन्यवामिद्विवदिह परम्परं विवद मानानां स्वहूना मृषाणां प्रश्ने कस्यचिद्धृदयमतुस्तु न्योत्तरमुक्तमित्यत्र विनिगमनाविग्रहेण तथा न्यवासिद्धं वक्तुमयुक्तत्वाच्च तस्माद्युक्तमुक्तं पुराणादीनामपि तात्पर्येण शिवेऽसमन्वय इति । उक्तन्यायमविचारितेषु वेदान्तवाक्येषु पञ्चनिदिशति अनेनेति । अयमर्थस्त्वान्दे मृतस्यसहिताया न्दर्शितः । “ कानिचि द्वेदवाक्यानि ब्राह्मणा वेदवित्तमाः । रुद्रमूर्तिं समाश्रित्य शिवे परमकारणे पर्यवस्यन्ति विप्रन्द्रा स्तथा वाक्यानि कानिचित् । विष्णुमूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्ममूर्तिंच कानि चित् । आग्नेयमूर्तिं माश्रित्य श्रुतिवाक्यानि कानिचित् । सूर्यमूर्तिं मुनिश्रोष्टा स्तथैवाऽन्यानि कानिचित् । एवं सूर्यभिधानेन द्वाग्णैव मुनीश्वराः । प्रतिपाद्यो महादेवः स्थित म्परामु मूर्तिं ” षिति । एवं क्वचित् । “ सूर्य आत्मा जगत् स्तस्थुष ” श्रुतिश्रूयने । अत्र जगदात्मत्वरूप परमेश्वरलिङ्गात् । “ सयश्चाऽयम्पुरुषे यश्चासावादित्ये ” इति “ यस्यादित्य इशरीर ” मित्यादिश्रुत्यन्तरेषु परमेश्वर स्यादित्यान्तर्यामित्वश्रवणाच्च तत्र प्रतिपाद्यः परमेश्वर एव । तथा “ इन्द्रो राजा जगतो यईशे ” इतीन्द्रस्य जगदीशत्वं श्रूयते । तत्राऽपि “ इन्द्रस्यात्मानं शतधा चरन्तम् ” इति शक्रा ऋदव्यपदेशात् । “ सहैवमन्तं न विजानन्ति देवा ” इति देवाऽविज्ञेयत्वरूप परमेश्वरलिङ्गाच्च प्रतिपाद्यः परमेश्वर एव । एवमेव “ आपो वा इदं गमर्वा ” मित्यादिष्वपि सर्वात्मत्वलिङ्गा द्वाद्यन्तर्यामी परमेश्वर एव प्रतिपाद्य इत्यनुमन्धेयम् । न न्वन्तर्यामिपरत्वं कारणत्वादि ब्रह्मलिङ्गयुक्तेषु वाक्येष्विति कुत स्तस्मिन् क्रियते । अन्येष्वपि विद्यत एव सर्वेषा मपि शब्दानां तत्र मुख्यत्वादित्याशङ्क्याह — यत्र यत्रेति । अत्रायम्भावः । यत्र शरीरादिषु वैराग्यसिद्धये तेषां जुगुप्सितविकाराश्रयत्वं प्रतिपाद्यते यथा मैत्रायणोपनिषदि “ भगव ब्रह्मस्थिचर्धस्नायुमज्जामांसशुक्लशोणितश्लेष्माश्रुदूषिकादिषुमूत्रवातपित्तसङ्घातं दुर्गन्धे निस्सारेऽस्मि न्शरीरे किं कामोपभोगै ” रिति तादृक्वाक्यजातस्य शरीरादिदूषण एव तात्पर्यं नतु ब्रह्मण स्तदन्तर्यामित्वप्रतिपादने । यत्र जीवस्य वैराग्यार्थजननमरण परलोकगतागतक्लेशरूप विकारः प्रतिपाद्यते ॥

यथा — गर्भोपनिषदि छान्दोग्यबृहदारण्यकादिषु तादृक्वाक्यजातस्य संसारदूषण एव तात्पर्यम् । नतु जननमरणादिव जीवान्तर्यामित्वप्रतिपादने तत्प्रतिपादनस्य दूषणानुपयोगि त्वात् । यत्र जीवान्तर्यामिब्रह्मप्रतिपादनार्थं जीवस्य ब्रह्माश्रयत्वब्रह्मशरीरत्वादिकं प्रदर्श्यते । यथा “ यं पृथिवी नवेद् यस्य पृथिवी शरीर ” मित्यादौ तत्र पृथिव्यादिष्वस्य नियम्यपृथिव्यादि

श्रूयते । अतः परमेश्वरस्य तद्वोध्यत्वं युक्तम् ॥

ननु, परमेश्वरस्य मङ्गलगुणैरुनिदानस्य शतरुद्रीयप्रतिपाद्यत्वमयुक्तं

देवतामर्पणत्वं तात्पर्यं ननु नतदन्तर्यामिमर्पणे । पृथिव्याद्यविज्ञेयत्वं तच्छरीरत्वादिना तदन्तर्यामिदेवोद्देश्यत्वात् तदन्तर्यामिणः । तन्मादेनाहुषे वाक्येषु “देवदत्तो विद्वान् षटः श्यामः” इत्यादिलौकिकवाक्येष्विव चिदचिद्व्यवस्थेयं बोद्धव्यम् । नहि लौकिकवाक्येषु द्वैदिकवाक्येषु शक्तिभ्रमात्पदप्रयोगः पदार्थप्रतिपत्तिर्वाक्यतुं शक्यते इत्याशङ्क्य शिवस्य ब्रह्मण इशीरमिति चेदस्तु चिदचिद्व्यवस्थेयं । लोकेचिदचिद्व्यवस्थेषु प्रयुज्यमाना इशब्दाः केवलम्यान्तर्यामिणः वाचकानेव्यन्ते । किन्तु तत्तद्व्यवस्थारूपशीरविशिष्टस्य तथाऽपि विशिष्टवाचिनां इशब्दानां मेकदेशैकदेशिमन्वन्धेन विशेषणेषु लक्षकत्वं युक्तमिति ॥

अथ — अत्राऽधिकरणे यत् श्रीभाष्यव्याख्याप्राश्रुतप्रकाशिकाकृता नारायणस्य कारणत्वं सुपपादयितुं वाचाट्त्वमातिष्ठतं तत्पर्यं मभिमानमात्रमेव । तत्र यद्यपि तृतीयवागाडम्बरेण सर्वेषामपि प्रमाणानां व्याकुलीभावमन्तरा नैव निष्पन्नोऽस्तीयानपि तृतीयमनोरयः । तथाऽपि प्रमाणं रूप्यं केपास्त्रिंशदशमाय किञ्चिद्विह प्रदर्शयामः ॥

इह यद्यपि नारायणस्य कल्पान्तर्गद्वान्तरमूर्त्तौ कारणत्वं क्वचिद्वान्मायत्वं । तथाऽपि न तदेव आदिमूर्ष्टिविषयं सर्वकारणत्वमिति भ्रमिन्यम् । नव आदिमूर्त्तौऽवान्तरमूर्त्तौ मूलसर्वकारणत्वं कल्पान्तर्गद्विषयमङ्गोचिनकारणत्वरूपविशेषमाधकं श्रीनोपलभ्यन् इति शङ्क्यम् । ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपत्रिमूर्त्तिजनकत्वस्यादिमूर्त्तिविषयसर्वकारणत्वस्य मूर्त्तिद्वयजनकत्वरूपाऽवान्तरमूर्त्तिविषयमङ्गोचितकारणत्वस्य च बहुप्रमाणमिद्वत्त्वात् । नाऽपि ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपमूर्त्तित्रयमेव प्रामाणिकम् । तज्जनकं तुरीयं तत्त्वान्तरं न प्रामाणिकमिति शङ्क्यम् । त्रिमूर्त्तिधुर्तीर्णपरतत्त्वस्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिमिद्वत्त्वात् । तथाहि — ब्रह्मोपनिषदि “अकारं ब्रह्माणं नासौ उकारविष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भ्रूमध्ये” इति मात्रात्रयवाक्यब्रह्मविष्णुरुद्राणां मुपासनविधानान्तरं “अकारं परेश्वरं द्वादशान्तं” इति समष्टिप्रणववाक्यं परेश्वराख्यतुरीयतत्त्वस्य प्रतिपादितत्वात् । भैरवोपनिषदि “तमोवा इदमेकमाम तत्परं रणे रितं विषमत्वं प्रयाति अथ योह खलु वा वाऽस्य राजमोशोऽसौ स योऽयम्व्रजा । अथ योह खलु वा वाऽस्य मात्स्विकोशोऽसौ स योऽयं विष्णुः । अथ योह खलु वा वाऽस्य ताममोशोऽसौ स योऽयं रुद्रः” इति तमोविष्णोरुद्रपरस्य रजोगुणाद्युपहिता अंशभेदा ब्रह्मादय इति प्रतिपादनेन तन्मयः परस्य तुरीयतत्त्वस्य स्पष्टीकृतत्वाच्च । नाऽपि तुरीयतत्त्वस्य शिवाऽभिधेयत्वं नुश्रुतमिति शङ्क्यम् । माण्डूक्योपनिषदि “शिवं भवेत्तं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः” इति तुरीयतत्त्वस्य शिवसंज्ञा

मिति प्रतिभाति । प्रथममेवाऽत्र ‘नमस्ते रुद्र मन्यव’ इति हेयगुण

कन्वात्मनानात् । ब्रह्मोपनिषदि च शिवाऽमाधारण मर्देश्वरममाख्याकन्वध्वनाच्च । नचगिवस्य मूर्तित्रयकारणत्वं नष्टायत इतिवाच्यम् । अर्धशिक्षायाम् । “ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा स्मम्प्रसूयन्ते” इतीशानस्य त्रिमूर्तिकारणत्वात्मनानात् । त्रिमूर्तिव्यवृत्तस्य शिवविषयत्वेनवानुशासनिकं प्रतिपादितत्वाच्च । तथाहि — “स एष भगवा नीश स्मर्वतत्तादि गृह्ययः ; सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः । मोऽमृज इक्षिणा दङ्गा ब्रह्माण लोहयम्भयम् । वामपाश्चात्ततोविष्णु लोकरक्षार्थ मीश्वरः । युगान्तंचैवस्मप्राप्ते रुद्रं प्रभु ग्धाऽमृज ” इति । किञ्च । तत्परशक्तत्वं स्याऽपि शिवविषयत्वेनैव शांतिपर्वणि प्रतिपादितत्वात् । तथाच “य विष्णु रिन्द्र इशम्भुश्च ब्रह्मा लोकपितामहः । स्तुवन्ति विविधैःस्तोत्रं देवदेवं महेश्वरम् । तमर्चयन्ति ये शश्व दर्गा ण्यतितरन्ति ते ” इति । अत्र शिवाराधनस्य दुर्गातितरणत्वोक्त्या ब्रह्मविष्णवादीनांस्तोत्रमपि तदर्थमिति पर्यवसायान् । स्तुतिभिः प्रीतस्य तस्यशिवस्य तत्परशक्तत्वं विवक्षितमित्यवगम्यते । एव शिवस्य तत्परशक्तत्वमपि शांतिपर्वण्येव प्रतिपादितम् । “ईश्वर श्वेतनः कर्ता पुरुषः कारणं शिवः । विष्णु ब्रह्मा शशी मूर्यः शक्रो देवाश्च मान्वायाः । मृज्यन्ते ग्रम्यन्तेचैव तमोभूत मिदं यदा । अप्रजातं जगत्सर्वं तदाहोको महेश्वर ” इति । अत्र महारुद्रस्याऽपि ग्रामो विवक्षितः । “तथा होको महेश्वर ” इति वाक्ययोगेयान् । एवं ब्रह्मविष्णुरुद्राणामपि मृष्टिस्थितिप्रकृत्य कर्तृत्वकथनेन कैमुतिकन्यायेन सर्वस्य जगतः कर्ताति निश्चयति । एवञ्च “यनावा इमानि भूतानि जायन्ते - येन जातानि जीवन्ती ” त्यादि लक्षणलक्षितं ब्रह्म शिवएवेतिसिद्धम् । एवं शिव पुराणे “त्रयस्ते काणात्मान स्पेजाताहि महेश्वरात् । मृष्टेः प्रवर्तको ब्रह्मा स्थिते विष्णु विमोहकः । संहारस्य तथा रुद्र स्तयो नित्यं नियामकः । तस्मा त्रयस्ते कथ्यन्ते जगतः कारणत्रयम् । कारणत्रय मेतत्तु शिवः परमकारण ” मिति । स्कान्देऽपि - ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च परतत्त्वविभूतयः । एषां त्रयाणा मभिकः सर्वकारण मीश्वर ” इति । श्रौतं त्रिमूर्ति कारणत्वं शिवविषयमिति महाभारतेन पुराणै श्वोपवृंहितम् ॥

ननु — महोपनिषदि “एको ह्यै नारायण आसी ” इति नारायणस्य मृष्टिपूर्वसिद्धत्वात्मनानेन “ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा स्मम्प्रसूयन्ते” इति वचनावगतविष्णुप्रसूतेः स्वेच्छाऽविधीव परत्वं ग्राह्यमितिचे ” न - “हिरण्यगर्भे स्ममवर्तताग्र ” इति वचनेन हिरण्यगर्भस्याऽपि नारायणतुल्ययोगक्षेमतया तत्प्रसूतेरपि तथाविधत्वापत्तेः प्रायपाठाविरोधायच त्रिमूर्तीनामपि महेश्वरसृज्यत्वमविशेषमित्येवाऽवश्याऽभ्युपेयत्वात् । वस्तुतस्तु “ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा स्मम्प्रसूयन्ते” इति वचनाऽनुरोधेनैव “एको ह्यै नारायण आसी ” इतिवाक्यगतस्य आसीदितिपदस्य “रोहितो लोहिता दासी तिस्र्यु स्तस्य सुतोऽभवत् । शक्ते रासी त्पराशरः ” इत्यादावित्येवोत्पत्ति

मन्युसंघन्धावगमा दितिचेत् । नैवं विचारणीयम् । मन्युशब्दस्याऽत्र यज्ञ

वाचकतया कल्पान्तर्गत्राष्ट्राद्युत्पत्तेः पूर्वं मर्गाद्यममये नारायणस्यैकाकिन. परमशिवा दुत्पत्ति
बोधकत्वाऽवमायात् । द्वावार्थानां नागयणस्य च पृष्टत्वेन प्रतिपादयिष्यमाणतया पारिशेष्या त्परम
शिवस्यैतदुत्पत्तौ हेतुकर्तृत्वेनाऽन्वयलाभात् । आर्गादि त्यस्योत्पत्त्यर्थकत्वे एकइत्यवधारणस्य
उत्पत्तिमदितरमात्रव्यवच्छेदकाग्नितया अनादिमुक्त परमशिवसम्भाव प्रतिक्षेपाऽसामर्थ्यात् ।

अथ कथमप्यामीन्पदस्य सत्तामाश्रयग्रहणेऽपि “एष वाव प्रथमो यज्ञ” इति ज्योति
ष्टोमस्य सर्वयज्ञप्राथम्यबोधकश्रुतेः । “दर्शपूर्णमामाभ्या मिष्टवा सोमेन यजे” इति श्रुत्यन्तरं
दर्शना त्मंकोचवत्तिमूर्त्युत्तीर्णं सर्वमूलभूत परमशिवसुर्तिसद्भावप्रतिपादनपराऽनेकश्रुतिविरोध
परिहाराय सङ्कोच एवोपपद्यते । अतएव तदुपपृष्टेण मनुष्यमशास्त्रोपक्रमे “आसी दिद तमो
भूत मप्रज्ञात मलक्षणम् । अप्रतर्क्य मनिर्देश्यं प्रसुममिव सर्वतः । तत् स्वयम्भू र्भगवा नव्यक्तो
व्यञ्जयस्त्रि । महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासी त्तमोनुदः । अगिध्याय शरीरा त्त्वा
त्तिसस्रष्टु विदिधाः प्रजा । अतएव सप्तर्षीर्षी तामु दीर्य मवासृजन् । तदण्ड मभव
दैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मा जज्ञे स्वयं दक्षा मर्षलोकपितामहः” इत्युत्तवा “आपो
नारा इति प्रोक्ता आपोवै नरमृगवः । ताथदम्यायन पूर्वं तेन नारायण स्मृत ”
इति हिरण्यगर्भस्य त्रष्ट नागयणस्य “प्रादुरासी त्तमोनुदः” इति तमभेरका न्महेऽरा
दुत्पत्ति रूपवृंहिता । नच - तमोनुदइतिपदस्य इगुपचलक्षण कप्रत्ययान्ततया प्रादुर्भावितु नाराय
णस्येव विशेषणत्वेन तमोधिष्ठातृत्वं नारायणात्परस्य नसिद्धचर्तानि वाच्यम् । “आसी दिद
तमोभूत” मिति श्लोकेन मर्गादी तमोक्षणेण जगद्वन्म्या प्रतिपाद्य “तत् स्वयम्भू
र्भगवा” नित्यादिना तद्वन्तं प्रादुर्भूतत्वे नोच्यमानस्य रूपस्य पूर्वमिद्वन्ततोऽविष्ठातृत्वायोगात् ।
तस्मा त्तमोनुदइतिपदं क्रिन्नन्त्वेन पञ्चम्यन्तग । प्रादुर्भावयितृपरमेव । नच स्वयम्भुव प्रादु
र्भावोक्तौ नप्रादुर्भावयित्रुक्ति युज्यते निरोधादिति शङ्क्यम् । स्वयम्भूशब्दस्य नारायणजन्यं
चतुर्मुखेऽप्यन्यत्र प्रयुज्यमानत्वेन मनुस्मृतावेव . “तस्माज्जज्ञे स्वयं प्रथे” इति नारायणसृष्टे
चतुराननेऽपि स्वयम्भूत्वकथनेनच तथैव परमशिवसृष्टे नारायणे प्युपचरितार्थत्वेनाऽविरोधात् ।
एवं मनुष्यमशास्त्रोपक्रमेण “एकोह्यै नारायण आसी” इति श्रुतमासीदितिपद मुत्पत्तिपर
मिति सिद्धम् । अतएव तदुपसंहारेऽपि “प्रशमितारं सर्वेषा मणीयाम मणोरपि । रुक्मामं
स्वप्नवीगम्यं विद्यात्त पुरुषम्परम् । एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभि र्व्याप्य मूर्तिभिः । जन्मवृद्धिसयै
नित्यं संसारयति चक्रव” इति सप्तोजानादिमूर्तिपञ्चकेन “मूर्त्य स्तस्य विख्याताः पञ्च वक्षा
ह्वयाः पराः । सर्वलोकशरण्यस्य शिवस्य परमात्मन” इति पुराणवचनप्रतिपादितेनवा पृथिव्यादि
पञ्चकेन मूर्त्यष्टकान्तभूतेनवा परशिवासाधारणसर्वभूतव्यसिद्धिस्तस्योपन्यासेन शिवस्य तमो

वाचकत्वात् । अथवा क्रोधपर्यायत्वेऽपि मन्युशब्दस्य न दोषः * दुष्ट

विष्ठातृत्वस्य हिरण्यगर्भजनकस्याऽपि नारायणस्य प्रथमोत्पादकत्वं प्रतिपादनाच्च शिवएव आदि
सर्गकर्ता सर्वकारण मिति निद्धम् । तथा - योगयाज्ञवल्क्ये धर्मशान्त्रेऽपि - पृथिव्यां वायु
मारोप्य लकारेण समन्वितम् । ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं परमेश्वरम् । धारयेत्पञ्चवटिका
धारणां तिस्रिमाप्नुयात् । वारुणे वायु मारोप्य वकारेण समन्वितम् । शुद्धस्फटिकमंकाशं पीत
वासस मच्युतम् । धारयेत्पञ्चवटिका स्मर्यपापैः प्रमुच्यते । बह्वौ चानिल मारोप्य रेफाक्षरं सम
न्वितम् । त्र्यम्बं च वरुणं रुद्रं तरुणादित्यमन्त्रिभ्यः " मिति त्रिमुनिधारणा मुक्त्वा " आकाशं
वायु मारोप्य हकारेण समन्वितम् । चिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं मदाशिवम् । शुद्धस्फटिक
संकाशं बालेन्दुकुनशेखरम् । पञ्चवक्त्रधरं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधोद्यतकरं सर्व
भूषणभूषितम् । उमार्धदेहं वरुणं सर्वकारणकारणम् । चिन्तयेच्चित्तचिन्त्यस्तं मुहूर्तमपि
धारयेत् । स एव मुक्त इत्युक्तं स्तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः " इति त्रिमूर्त्युत्तीर्णं स्यामापतं ।
धारणाया मुक्तिहेतुत्वात् सर्वकारणत्वमपि निगद्य " एतं दुर्लभं त्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वेस्वे महेत्य कारणे । शुक्तचित्तं स्तयात्मानं धारयेत्परमेश्वरम् " इति च
वचनेन परमेश्वरस्य सर्वकारणं प्रतिपादनेन च " एको ह वै नारायण आसीत् " इत्यत्राऽऽ
सीत्पदं नारायणस्य प्रथमोत्पन्नत्वाच्चक्रमेवं व्यवगम्यते । एवं न्यायोपबृंहणाभ्यां
महोपनिषदो महादेवा त्रप्रथमं मुत्पन्नस्य नारायणस्य सकलप्रपञ्चमर्गकारित्वबोधकत्वाच्च विरोधः ।
एवंसुबालनारायणोपनिषदादिषु तस्य कारणत्वप्रतिपादनस्याऽपीयमेव गतिं द्रष्टव्या ।
नन्वेवमपि कथं सर्वाविरोध उपपद्यते " यो ब्रह्माण " इति मन्त्रे " यो देवानां " इति
मन्त्रे च सकलदेवोत्पत्तेः पूर्वं ब्रह्मणः परमेशिवा दुत्पन्नत्वप्रतिपादनात् । " युजुर्म्यो विष्णु "
मिति श्रुता वष्टमूर्तिं ब्राह्मणे च तेनैव पुन विष्णुरुद्रयोः सृष्टत्वाऽभिधानात् " अण्डं हिरण्यं
मध्ये समुद्रं रुद्रस्य वीर्या तत्रयमं सम्बभूव । तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जीवो जातवेदा " इत्यादिश्रुतौ ।
रुद्रसंज्ञस्य देवस्य रूपे मूर्तिः प्रजायते । तेन सिंहं रसे वीर्यं परमूर्त्यभिमानिना । तदण्डं मभव
द्वीर्यं सहस्रकिरणप्रभम् । विष्णुस्तत्प्रादिविशं त्साक्षा न्ममशक्तेस्तु वैभवात् । पुनर्नाराय
णाभ्यां मे नियोगा त्प्राप्तवा नयौ " । इत्यादिवासिष्ठैल्लङ्कादिदृष्टतदुपबृंहणैश्च ब्रह्मनारायणयोः
रुद्रमृष्टत्वोक्तेश्च महोपनिषदादिप्रक्रियया ब्रह्मरुद्रयोस्तद्विपरपञ्चस्य नारायणसृष्टत्वोक्तेश्च
निर्धारणायोगादितिवे दुच्यते । — अत्र भगवा न्वायुः, 'तपसा तोषयित्वा तं पितरं परमेश्वरम्
ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जगन्मयः ।
विष्णुश्च भगवांस्तद्वत् ब्रह्माण्डं मसृजत् पुनः । नारायणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनर्भवः । एवं कल्पेषु
कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्परस्मा ज्जायन्ते परस्परजयैषिणः । ततः कल्पान्तवृत्तान्तं मधिकृत्य
महर्षिभिः प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्गमः " इति । एतेन त्रिमूर्तिषु कार्यकारणभावस्तत्तत्कल्प

निग्रहार्थं स्वेच्छागृहीतप्रकृतिगुणतन्नाऽस्य परमेश्वरे संबन्धाभावात् ।

विषय इति तस्य अविरोधं स्मयति । एवञ्च “नारायणा उवाच जायते नागयणा द्रो
जायते ” इत्यादिना नारायणस्य ब्रह्मरूपमात्रजनकत्ववचनं भवान्तरकल्पप्रवृत्तं सृष्टिविषय
मिति सिद्धम् । एवमेव सर्वाविरोध एष्टव्यः । अन्यथा “ शिवएव केवलः ”, “ एको ह वै
नारायण आसीत् ”, “ हिरण्यगर्भं स्मरति ताम्र ” इत्यादिवचनानां परस्परविरोधादप्रामाण्यमेव
प्रसज्येत ॥

ननु - रूद्रस्य परमकारणत्वं नमिष्यति चतुर्मुखकार्यत्वस्य श्रुत्यन्तरागतस्याऽनपेक्षि
तत्वा दित्यादिना रूद्रस्य हिरण्यगर्भकार्यत्वादिति परं राशङ्क्यते इति चेत् तत्सर्वं परमशिवगुणि
रूद्रतदंशविशेषादिवैकमूलनयाऽकिञ्चित्करम् । तथाहि — सूतपंहितायाम् - “ तताप परमं धीरं
ततो विप्राश्चतुर्मुखः । सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तस्य भ्रतो घ्राणस्य मध्यतः । अविमुक्तामिवा देशा
त्स्यकीयात्तं विशेषतः । त्रिमूर्तीनां महेशस्य द्विजा वेदान्तद्विजमाः । अंशभूतो महादेव स्या
देवनमस्कृतः । अर्धनारीश्वरो भूत्वा प्रादुरासीत्कृपानिधिः ” इति । अमुमेवाऽर्थं सप्रहे
णाह — राजधर्मं पराशरः । “ सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटा द्रुतिथतः प्रभुः ” इति ।
वेङ्कटेश शिलादप्रति शक्रः । “ तस्य हृत्कमलस्यस्य नयोगा दशजो विभोः । ललाटं तस्य निर्दिष्टं
प्रादुरासीत्प्रभो रूपात् ” । अंशः परमशिवस्य संहाररूद्रः । ततो जातः सदेवदेवाविभागरूप
इति यावत् । एवञ्च - यद्वायुर्नहितायाम् — “ निर्दिष्टः परमेशेन महेशो नीललोहितः । पुत्रो
भूत्वाऽनुगृह्णाति ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽनुजः ” इति परमशिवनियोगा द्रुद्रस्य ब्रह्मणः पुत्रभावे नाऽवि
र्भाववर्णनं यच्चादित्यपुराणादिषु “ त्वामेव पुत्रं मिच्छा ” भूतिं प्रार्थयमानाय तस्मै जनरपरि
पालनाय तं राशविर्भाववर्णनं तत्सर्वं शिवा द्रुत्पञ्चनेन महाहारापथ्यन्तायस्यायित्वेन च वर्णि
तस्य तस्यावान्तरकल्पेषु पुनः पुनः रूपस्य सम्भवेन तेषु प्रत्यवाऽन्तरकल्पं तदाविर्भाववर्णनस्य तदंश
विशेषविषयत्वाऽवश्याऽभ्युपेयत्वात् । एकञ्च तस्य ललाटा त्र्यक्ष इशुलपाणिः प्ररूपोऽजायत ।
“ मित्रं तत्सर्वं ब्रह्मचर्यं तपः ” इति प्रतिपादितस्याऽपि रौद्राग्निर्मास्य-द्रोणपर्वणि — “ ततः पार्श्वे
वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी व्यवर्तत । पिङ्गाक्षस्तपमा श्रोत्रं बलत्रा जीलजोहितः ” इति कैलासे
श्रीकण्ठपादोऽवस्थानोक्त्या - कौर्मं नारायणमिति - “ अहञ्च भवतो वक्ता त्कल्पान्तं घोर
रूपवृत् । शूलपाणिर्भविष्यामि क्रोधजस्तपप्रसक्तः ” इति रूद्रोक्त्या चैच्छिकांशावतारत्वावि
ष्करणात् । तन्मूलः पौराणिक व्यवहारो व्यंशान्ताराऽभिप्राय एव । एतेन यत्र क्वचि त्क्वचि
द्रुद्रस्य पितामहा नारायणाद्वा निकर्षवर्णनं तदपि तत्तदाविभूतस्यांशविशेषस्य स्थावराऽविशब्दि
तस्य रामकृष्णाद्यवताराणां दशरथवसुदेवादिभ्य इव लोकदृष्ट्या निकर्षाभिनयपरम् । विष्णु
पितामह्यास्तु स्वमूलरूपेणाऽपि रूद्रा निकर्षं स्सहजः । अतएव, परात्परतरो ब्रह्मा तत्परा त्परतो

पुराणादीनांच तात्पर्यलिङ्गवशेन ब्रह्मविष्णवादिनां तत्त्वव्याच्यं मर्मात्मकं

हृदि । तत्परात्परतो हीशः इति श्रुतिः ब्रह्मविष्णवेभ्यो रुद्रत्वाऽधिक्यं विदधाति - अत्र शना नन्दस्य गोविन्दस्य वा महेश्वरात्प्रसूतिरिव मुक्त्या । अतएव “यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्राधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यन् जायमानं मनो देव इत्युभया स्मृत्या संयुतं” त्तिवति नारायणे आम्नानान् “ब्रह्मविष्णुरुद्रा स्तम्भसूयन्तः” इत्यवशिखायां श्रुतत्वाच्च ब्रह्मविष्णवोः परस्परस्मादुत्पत्तिस्तु गौण्येव - तदुक्तमादित्यपुराणे “प्रविष्टो ब्रह्मणोर्देहं तत्र दर्शनलालसः । विस्मितः कमलाकान्तो निर्जगाम विधेर्मुखात् । महत्तर्षणीं पुरुषं पुनर्दृष्ट्वा मब्रवीत् । विधे त्वं मद्यं मदेहं प्रदिश्याऽऽशु विचोकय । चराचरात्मकान् लोकान् मदेवासुरमातुषान् । ततो विरिञ्चि भगवान् सुन्दरं कमलापतेः । प्रदिश्य मकलय् लोकान् दृष्ट्वाऽभूद्विस्मितो विधिः । नापश्य निर्गमद्वारं पिहितं चक्रपाणिना । ततोऽपौ नाभिचक्रस्य नाभिमार्गं मभिन्दत । निर्गतं स्तेनमार्गेण ब्रह्मा ब्रह्मवतां वरः” इत्यादि ॥

अथाऽत्र यन्मार्गैः रुद्रस्य पितामहकार्यत्वेन नारायणनृपत्वेनच कारणत्वं मशुक्तमिति यदपि “ब्रह्मविष्णुरुद्रा स्तम्भसूयन्तः” इति विष्णोः प्रसूतिं मुद्दिश्य भगवज्जन्मनोऽवताररूपत्वं उत्पत्तिप्रापकवाक्येषु चाऽकर्षहेतुत्वेनातत्कलार्थत्वेनच विलक्षणतया भगवज्जन्मनः स्वेच्छाकृतस्य निरङ्कुशैश्वर्याविरोधित्वा दिति भगवज्जन्मनः स्वेच्छावतारत्वादेव यशः कुले जायमानो नारायण इतिच तत्सर्वं भवैदिकमतान्वक्त्रुपतनमूलं स्मृतिरूपीत्येव । “अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते” “रुद्र यत्त” इति मन्त्रेण जन्मरहिततया श्रुतस्य सकलदेवगणेषु ब्रह्मविष्णोरपि प्रार्थनावशात् “कावै वरणा काच नासा - मर्वा निन्द्रियकृता न्द्रोषा न्वायसीति वरणा - नाशयतीति ना” सेत्यादिना परशिवध्यानस्थानागिष्ठतया प्रसिद्धा दविमुक्तस्यला दविर्भावस्य कर्ममूलत्वं मिति “नमो विष्णवे बृहन् कर्गमी” त्यादौ बृहत्पदेन व्यवहृतस्य “जातो बृह ब्रभिषाति तृतीयं मिति” जन्मवत्तया श्रुतस्य मनुष्यमात्रा दपि जायमानस्य पुरुषधीर्यकरणानुषङ्गं क्षेत्रगर्भनरकवास हीनयोनिजत्वादि सकलजन्मलक्षणभूत इष्टीयते र्जन्मादिकं स्वेच्छावताररूपं जन्माऽकर्षवश्यं मिति प्रजल्पनस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् । नारायण मुद्दिश्याऽकर्षवश्यत्वादीनां क्वचिद् व्युत्पत्तत्वाच्च । अतएवोक्तं सुत्तरं रामायणे एकपञ्चाशे सर्गे दशरथम्प्रति दूर्वाससउक्ति मन्त्रेण “शृणु राजन् पुरावृत्तं तथा देवासुरे युधि । दैत्या स्सुरै र्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः । तथा दत्ताऽभया स्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा । तथा परिगृहीतां स्तान् दृष्ट्वा क्रद्ध स्सुरेश्वरः । चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्या शिशरोऽहत् । तत स्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्बहः । शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुं

सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं सर्वाधिकं मनन्यसामान्यवैभवं ब्रह्मशब्दार्थविश्रान्तिपदं

कुलार्दनम् । यस्मा द्बध्यां मे पत्नी गवधी. क्रोधमूर्छितः । तस्मात्स्वं मानुषेलोके जनिष्यसि जनार्दन । तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकं ” । इति शप्ता महातंजा भृगुणा पृथञ्जन्मनि । इहाऽऽगतोहि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम । राम इत्यभिविख्यातं स्त्रिषु लोकेषु मानदं । तत्फलं प्राप्स्यतेवाऽपि भृगुशापमवं मह ” इति । ततएव हि श्रुतिसूक्तमालायां श्रीसुदर्शनाचार्य चरणं ॥

श्लो॥ इच्छावतारमुरशासनगर्भवास
स्याच्च दुदाहरणं मेप विमर्शनीयः
गर्भे वसामि परिवेष्ट्य जरायुणाऽहं
मासान्वहूनि महेश्वर कस्यकामः ॥

श्लो॥ इच्छाऽपि नूनं मनुयाति पुराकृतानि
कर्माणि शंकर शुभाशुभलक्षणानि ।
इच्छावतारवचनानितु भारतादौ
नारायणस्य गुणवादं मुदाहरन्ति ॥

इति प्रतिपादितम् । एवञ्च श्रुतिस्मृतिपुराणैर्न्यायोपबृंहितैः परमशिवस्य त्रिमूर्तिकारणतया सर्वकारणत्वमिति ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रिमूर्ति कारणतया कल्पान्तरदिपयाऽवान्तरकारणत्वमिति सिद्धम् । अतएव नारायणे - “ विश्वाधिको रुद्रो महर्षि ” इति । श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि “ यदा तम स्त जगिवा नरात्रि नैस जवाऽस च्छिवएव केवलः ” । इति च परमशिवस्यैव सर्वकारणत्वन्तन्मूलं विश्वाधिकत्वमाम्नायते ॥

न न्वस्या स्तुनीयेऽध्याये “ वेदाह मेतं पुरुषं ममहान्तं ” इति पुरुषसूक्तपठितमन्त्रा म्नानेन तत्प्रतिपाद्यस्य नारायणस्य प्रत्यभिज्ञानात्तत्परताऽवसीयत इति चेदुच्यते - प्रत्यभिज्ञानं हि स्थूलद्वयपरामर्शपक्षतया विलम्बितोपस्थितिकम् । तस्मादभिधानश्रुतीनामेव प्राबल्यम् । ततश्च “ क्षरंप्रधानं ममृताक्षरं हरः । शिवएव केवलः ” । “ मायिनन्तु महेश्वर ” इति हरशिवमहेश्वरादिभिः प्रबलाभि रभिधानश्रुतिभिः प्रापितमस्या शिवविषयत्वमपोदितं देवतान्तरविषयत्वमापादितुञ्च नशक्नोति प्रत्यभिज्ञानम् । अथ यदि तस्यैव प्राबल्यमिष्यते चेत् । तर्हि “ यातं रुद्र शिवातनूः ” “ या मिषुं गिरिशन्तं हस्तं ” इति श्रीरुद्रगतमन्त्राणामप्यत्र श्रूयमाणतया श्रीरुद्रप्रत्यभिज्ञया मन्त्रोपनिषदः मन्त्रोपनिषद्गत “ वेदाहमेतं ” मित्यादि

निखिलवेदान्तवाक्यं सामरस्यसमन्वयं तात्पर्यपथेवसानविषयं शिव

मन्त्रप्रत्यभिज्ञया पुंसूक्तस्याऽपि शिवपरत्वमिद्वद्वा पं.पां वृद्धि मभीप्सता स्मूलमेव नष्टमिति न्याय
भाजनतया हास्यास्पदत्वं मवार्यम् ॥

किञ्च - विमृश्यमाने पुंसूक्तस्याऽपि नागयणपरत्वं मलम्ब्यमिति स्पष्टीभविष्यति
परस्तात् । यदत्र पं. बह्ववशतपयत्राक्षणसुबालमहोपनिषत्सामयचनादिभि हिरण्यगर्भजन्यत्वे
श्वेताश्वतरवाक्येन हिरण्यगर्भजनकत्वेन रुद्र स्यादगम्यमानं तयो रविरोधेन निर्वाहाऽमम्भवे
प्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता युक्तत्वादिना रुद्रस्य चतुर्मुखजन्यत्वं युक्तमित्यन्न मनलपविक्लपं यन्प्र
जल्पितम् तदग्विलं पुरस्तादेव त्रिमूर्तीनां कल्पभेदेन परस्परस्मा दुत्पत्तिव्यवस्थापनेन रुद्रांश
स्यैवाधिर्भावनिरूपणेनच वातूलतु शीकृतम् । ततश्च — ननु - परमकारणत्वं शिवशब्दवाक्यस्यैव
श्रायतं । “यदा तम स्त ज्ञात्वा नरात्रि नम ज्ञासु ऋषयः केवल ” इति न तस्य भगव
दसाधारण्यस्य बहूपनिषद्वाक्यै न्यायानुगृहीतं निश्चितत्वात् । किञ्च नागयणमहापुरुषादिशब्दानां
मसाधारणत्वा बहूपनिषत्स्यत्वात् साधारणानां मेकोपनिषत्स्यानां शिवादिशब्दानां तदनुरोधेन
वर्णीयत्वा द्विशेषतः पुरुषसूक्तेकार्थ्यागमाच्च शिवरुद्रादिशब्दानामपि परमपुरुषपरत्वसिद्धि
रिति “शिव दिशवानां मशिवोऽशिवानाम्” “शिवा स्तं मेतु पन्थानः” “शिवम
स्तिपति च शिवशब्दः प्रयुक्तः । पुंलिङ्गवचनान्न स्त्वसाधारण इतिच तर्हि प्रातिपदिकत्वाऽ
साधारण्यं मनुमतं म्भवनीतिच यदुक्तं न्तदपि “कपि रपिच कापिशायनमद्रमत्तः” इति
न्यायेनाऽवैदिकस्य शिवप्रद्वेषदोष विलसितमेव ॥

तथाहि - शिवशब्दस्य शिवे असाधारण्यं नास्तीतिवदन्त मेवं प्रष्टव्यम् — किं न्तस्य
“पन्थानं स्मन्तु ते शिवा” इत्यादिप्रयोगविषयसाधारणशुभतारुदिव्यतिरेकेण शिवे असाधारण
रूपेण रूढिरेव नास्तीत्युच्यते ? उत तत्त्वत्वे प्यशादिशब्दव दनंकशक्तिरुत्वा तस्यतो न निर्णाय
कत्वं मिति ? नाद्यः “कल्याणं मंगलं शिव” मित्याद्यनुशासनव्यतिरेकेण “शिव इशूली
महेश्वरः” “ईशान इश शिरोखरः पशुपति इशूली शिव इशङ्करः” “व्योमकेशो महादेवः
प्रमथाधिपति दिशवः । “शिवं मोक्षे च भद्रे च सलिले च शिवो हरे । शिवो बोलो पञ्चरागो
हरे कीले शिवं जले । शिवं भद्रे शिव इशम्मु दिशवा गौरी शिवाह ” येत्याद्यनन्यथा सिद्धाने
कानुशासनबलात् । “विष्णु नारायणः कृष्ण ” इत्याद्यनुशासनबला त्कृष्णशब्दस्य पर्णविशेषे
रूढिव्यतिरेकेण विष्णाविव “शस्तं ज्ञाय त्रिषु द्रव्ये पापपुण्यसुखादि च” इति स्मृतं सर्व
द्रव्यसाधारणं मर्थव लिङ्गतां विना नित्यपुंलिङ्गतया असाधारणरूपेण उदाहृतानां मनेकेषां मनु
शासनानां वैयर्थ्यापत्तेः । नाऽपि द्वितीयः । केवल योगेन कुमुदादिषु प्रयुज्यमानानां पङ्कजादि

मुमासहितं परमेश्वरं प्रतिबोधकत्वं युतमेव । यदुक्तं कर्मप्रकरणमिति

शब्दानां योगरूढ्युत्थानुग्रहत्वाभेन पञ्चादिवरत्वस्यैव शिवशब्दस्य शुभन्वनीलकण्ठमादि
विशिष्टरूपविषयशक्तिद्वयानुग्रहत्वाभेन परमेश्वरपत्न्यस्यौत्सर्गिकनया प्रकरणोपगच्छानुगपीडिता
तस्मात्सर्वत्र परमेश्वरस्य प्रतीतः स्वतन्त्रवच्च तस्य निर्णायकत्वाच्च । अत्र पुंलिङ्गवाचनान्त
स्त्वसाधारण इति चेत् तर्हि प्रातिपदिकमाधारण्य मनुजान् भवतीति यदुक्तं न्तदज्ञानदिल
सितमेव । भिन्नभिन्नशक्तिमतां शीरादिशब्दानां सारूप्येऽपि प्रातिपदिकानां विभिन्नत्वेन
सारूप्यमात्रेण साधारण्याऽसिद्धेः ॥

अथ नारायणमहापुरुषादिशब्दानां मसाधारणत्वादिति यदसाधारण्यं भविष्यति
न्तदप्यभिमानमात्रमेव । तथाच विष्णुपुराणम् “ ब्रह्मा नारायणाख्योऽगौ कल्पादौ भगवा
न्यथा ” इति । “ नारायणाख्यो भगवा न्ब्रह्मा लोकपितामहः ” इत्याद्यनेकप्रदेशेषु । क्रौर्म
“अवाप्य संज्ञां गोविन्दा त्वद्योनिः पितामहः” । इति प्रस्तुत्य “नारायणाख्यो भगवा न्यथा
पूर्वं प्रजापतिः” इति । आश्वलायनस्मृतौ “ तस्माद्वण्डा दभू त्त्रष्टा शिवात्मा चतुराननः । सर्व
लोकस्य निर्माता ब्रह्मा विश्वसृजापतिः । सत्वाप्नुशयनादेव शिवात्मा स्वेच्छया चिरं । नारायणाख्या
ममज च्छक्तिरूपं प्रजापतिः ” इति । कूर्मपुराणे “ ब्रह्मस्वरूपिण देवं जगन्ः प्रभवाम्पय ” मिति
ब्रह्माणं प्रस्तुत्य “ आपो नारा इति प्रोक्ता आपोऽयं नरसूतवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणस्मृतम् ”
इति नारायणपदस्य त्रयनिर्वचनात् । तत्रैव पुराणे । “ नारा अप्ययनं यस्मात् तेन नारायणस्मृतम् ”
इति नारायणपदस्य शिवपरत्वनिर्वचनात् तस्य विष्णुमाधारण्यत्वात्तं बह्वपुराणनिर्भूतत्वात् ॥

अथ महापुरुषपदस्याऽपि कत्रिदपि नारायणनामत्वेनाऽनुशासनाभावात् । प्रयोग
मात्रस्य गौतमस्मृतिपठितकृच्छ्रमंत्रेषु महापुरुषायेति शिवइव योगेनाप्युपपत्तिरितरस्याभिपानत्वात् ।
तथात्वेऽपि पृथक्पदयो रिरह श्रावणेन तस्याश्रावणात् । अवयवार्थव्यवस्थितिसिद्धौ योगरूढिपद
प्रतिपाद्यावयवार्थपरवाक्यस्याऽन्यत्राऽपि प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । अन्यथा पंकजादिशब्दानां
योगरूढिवादिना केनलयोगवादिनं प्रत्यन्यत्राऽपि प्रयोगप्रतगस्यापादकोक्तौ मूलीभावस्य शरणी
करणीयते । न व्यस्तयोः प्रकृते व्यत्यस्तयोरपि । पृथक्पदयो रूढे रूपपादयितुं मशक्यत्वात् ।
भ्वादिशिवनामाष्टकमध्ये पठितस्य “ अयाऽष्टमिर्नाममि ” रित्यादि बोधायनसूत्रं तन्नाम
त्वेन व्यवहृतस्य पूज्यते यत्सुरैर्नित्यं महाश्चैव प्रमाणतः । घातुं मेहेति पूजायां महादेव
स्तत स्मृतम् ” इति साम्बपुराणे तन्नामत्वेन निरुक्तस्य महच्छब्दस्य विशेष्यतया “ पुरुष
म्महान्त ” मित्यत्र शिवपरत्वस्यैव प्रतीयते । एतच्च शिवाऽसाधारणनामत्वेनाऽनेकाऽनुशासन
पुरुषमहापुरुषादिशब्दानां शिवासाधारण्यानभ्युपगमः कचिदप्यनुक्तानां नारायणनामत्वे

तत्र । लिङ्गेन प्रकणवाधो युक्तः । अनेन न्यायेन यत्र यत्र चेतनेऽचेतने वा

नाऽस्मृतानां पुष्पमहापुष्पादिशब्दानां नारायणाऽमाधारणस्याऽभ्युपगम इत्यपि पंखा
मप्रामाणिकमतावलम्बमूलं मन्यते, परित्यजेवेति निशेधकृतम् ॥

अथ एकोपनिषत्स्थानां शिवादिशब्दानाभिनि यदुक्तं नन्दन्यन्ताऽनृत्तमेव । ‘ ईशा
वास्य मिदं सर्वं ’ मितिशावास्ये, ‘ ईशानो भुवमभ्य ’ म्येति कशेपनिषदि ‘ शिव मदैत
चतुर्ध मन्यन्त ’ इति सांङ्ख्य्यादिषु चैव सर्वमपि निषत्तु श्रयमाणत्वात् । नारायणमहापुरु
षादिशब्दानां बहुपतिपत्त्यभाविनि यदुक्तं नन्दपि तेषां शब्दानां दिष्णवसाधारण्यभावात्स्य
निश्चितित्वेन भ्रान्तिमूढमेव । इयममन्त्रोपनिषत् नारायणपरीकृतुं मशक्येति पंखामपि विहित
मेव । अतएवाऽन्यत्र हेतुभावे नारायणपंखेति प्रजिज्ञेय ‘ अनात इत्येकं कश्चिद्भ्रू
प्रपद्यते ’ “ रुद्र येन दक्षिणमुखेनेन मा न्नाहि नित्य ” मिति मन्त्रं सुपश्य दक्षिणमुखं
शिवाभाधारणं नारायणं दुर्धराभिनि निश्चित्य छिद्रान्तगात् वृश्चिकं दृष्टं चोग्न्यायेन
मौनान्त्वन्वेन पलायनस्यैव शरणीकृतत्वात् । अथाऽपि यत् योगेन विष्णुनाममहत्कृपाटमात्रेणच
हृदिशिवश्चमुमहेश्वरादि ‘ शिवमाधारणश्रुतीनां ’ नारायणस्य प्रत्यक्षाभात् । तत्र प्यगतिकमेवेति
निशम् । योगरूढिरूपशक्तिद्वयानुग्रहशमेपनि योगशक्तिमात्रग्रहणं स्याऽन्याय्यत्वात् ।
पदार्थनिर्णये स्तुत्यर्थत्वगन्वाहितानां लोकेऽमाधारणनामपगिणनैदम्बर्थप्रवृत्तानां मभिधानकोश
स्मृतीनामेव प्रमाणतया स्तुत्यं नाममहत्त्वेनेति स्तुत्यर्थं प्रवृत्तस्य मह्यनामस्तवस्य शक्ति
ग्राहकताभावात् । नाममहत्त्वमध्येऽनेकदेशान्तरनामपगिणनदर्शनेन तेषां नन्दवाचित्वे प्रमाणा
भावात् । अन्यथा भारतैङ्गादित्यपुराणाधिष्ठितं शिवनाममहत्त्वानन्तर्भूतविष्णुनामाऽप्यमभात् ।
“ नामानि तत्र गोविन्द यावि लोके महान्ति च । तान्येव मम नामानि नाऽत्र कार्या
विचार ” णेति हरिदंशे कैलासयात्रायां शिववचनेन सर्वेषां विष्णुनाम्ना मन्येया श्रोतृकृतनाम्नां
हिमकरनाम्नां घनसारनामत्वं च शिवनामत्वमिदं कश्चिदपि नाम्ना विष्णुपरत्वं निर्णयएव लुप्येत ।
गणपतिहनुमदादिनामसहस्रतत्तादिषुपि मरुद्वेनामपगिणनदर्शनेन सर्वमपि श्रुतीनां
नन्तत्परत्वापत्तेश्च । “ सर्गाणि ह्य एतस्य नामधेया ” नी त्याश्चलायनस्मरणाच्च । अभिधानश्रुत्या
शिवविषयत्वमिदं च — परेषां मौनमेव शरणीकरणीयं स्यादिति दिक् ॥

अथ “ यमन्तं स्तमुद्रे कथयो वयन्ति विद्युतः पुखाद ” धीति ममुद्रन्तर्वर्तिविद्युद्वर्ण
पुरुषप्रतिपादकता “ दम्भस्यपार ” इत्यनुवाको नारायणपरइति यदुक्तं तदप्यम । “ लिङ्ग
मूर्तिं महान्जालामालां वृतं मव्ययम् । लिङ्गस्य मध्ये रुचिरं चन्द्रशेखरप्रिहम् । व्योममार्गे
तथा लिङ्गं ब्रह्माणं हंसरूपिणं । विष्णुं वराहरूपेण लिङ्गस्याध स्तवदोमुखं । ब्रह्माणं दक्षिणे तस्य
कृताञ्जलिपुटं स्थितं । वामे विष्णुं महानाहुं कृताञ्जलिपुटं ” तथा । “ मध्ये लिङ्गं महाधोरं

जगत्कारणत्वादिकं श्रूयते देवादिषु प्रमाणवचनेषु तत्र तत्र तदात्मा

महादेवे रम्भमि स्मिन् । व्याप्ता प्रदोषयमय मर्धगिद्धि मवाप्नुया " इति पुगणवचना न्महा
लिङ्गस्यैव जगत्प्रमा हेतुस्त्वेत मर्तोऽकृत्यप्रतिपादनात् ।

हिरण्यगर्भाद्यष्टकस्य च ' य ईशे जस्य द्विपद श्रुतुष्वन " इति " एतांते वै पशवो
द्विपद श्रुतुष्वन " इति श्रुत्यन्तप्रतिपादिन द्विपदश्रुतुष्वन पशुपतित्वरूप शिवागाधारणलिङ्ग
विन्यासेन शिवकस्याङ्गात्मात् ॥

ननुत्तरनारायणे नारायणामधारणस्य लक्ष्मीपदस्य श्रुतत्वा तदेकमाक्यत्वाऽस्यानुवाक
स्याऽपि नारायणस्य मिद्वयतीति चेन्न । " तत्र ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या " इति ह्रंशवाचाच्यो
मापानित्वलिङ्गस्य प्रथमश्रुतत्वेन लक्ष्मीपदित्वलिङ्गस्य तदनुमांशेन नेयत्वात् ।

लक्ष्मीशब्दस्याऽपि वायुनहितायां " तत्रमाहेश्वरी लक्ष्म्या मूर्तिः मूर्तिमतः प्रभोः " इत्यादि
इत्यादि " तस्याङ्गमण्डलारूढा शक्ति माहेश्वरी पग । महालक्ष्मी रितिख्याता श्यामा सर्व
मनोहरा " । इतिश्रुतायां माहेश्वरगतिरुत्तरायां परशक्तेश्वरीजायां वृत्त्युपपत्तेः " श्रीश्च
लक्ष्मीश्च पत्न्या " इति वाजपतेयिपाठेऽपि श्रीशब्दस्य समानप्रकारेण ह्रंशवा
श्रुत्यनुगोचरेण " श्रिय लक्ष्मी मे पत्न्या मन्त्रिकां गा "मित्याद्यु यमूक्तं अम्बिकायामेव प्रयोगदर्शना
त्तदन्वया नेयत्वस्य वृत्त्युपपत्त्यात् ।

तत्र ह्रीशब्दस्यैव लक्ष्म्या वृत्तिरभ्युपेयतइतिवाच्य ह्रंशवायां कमलायां प्रयोगाऽदर्शनेन
वैपरीत्यशङ्काया अनन्तकाशान् । " अस्म्यपार " इत्यन्ते " पुरुषस्य विप्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य
धीमहि " " एषहि देवः प्रदिशानुमर्षा, विश्वत श्रुतु एत विश्वोमुख " इत्यादीनां मन्त्रोप
निषदधर्वाशिरस्माम्नानानां मन्त्राणां प्रत्यभिज्ञानान् " प्रजापति श्रवति गर्भे अन्तः " इत्यत्र
प्रजापतिशब्दस्य " यस्मा त्पाति प्रजा स्मर्षाः प्रजापति रिति स्मृतः । देवेषु च महा न्वेशो
महादेव इति स्मृतः " । इति लैङ्गे दिग्दनागसु निर्वचनदर्शनेन शिवएव प्रवृत्ते रूपपक्षत्वात् ।
अथाऽत्र विष्णुस्मृतौ भावत्पमागधने " हिरण्यगर्भे " इत्यष्टमि हविर्निर्वन्दने विनियोगा
दस्याऽऽर्चस्य नारायणपरत्वं मिति यदुक्तं तदप्ययुक्तम् ॥

" हिरण्यगर्भे स्ममर्धताम " इत्याधारमाधारयतीति वायव्यपक्षा वैन्द्रे द्वितीयाधारे
विनियोगेन नारायणाराधने विनियोगमात्रेण धुनिलिङ्गादिस्मिद्धशिवपरत्वाक्षतेः । हिरण्यगर्भ
शब्दस्याऽपि " हिरण्यरेता इतसु अतोमू दस्य गर्भगः । तस्मा हिरण्यगर्भोऽसौ पुताणेस्मि
जिरुष्यत " इति निर्वचनेन शिवपरत्वात् । एतेन " हिरण्यगर्भे शशानुघ्न " इति भावनामसहस्र
पाठेन हिरण्यगर्भशब्दवाच्यो नारायणइति स्थितमिति यदुक्तं तदपि निरस्तम् । नामसहस्र

शिवएव वाच्यः । यत्र यत्र पुरुषार्थविकागज्ज्ञत्वादिको धर्मः सत्र शिवस्य

गतस्य पदार्थविषयनिर्णायकत्वाभावात् पुष्पान्निरूपितत्वात् । अत्र श्रुतेन शत्रुघ्न इति नाम्ना नामिन इशत्रुमित्रादियुक्ततया देवमामान्यता मृगीकुर्वता मन्त्रेश्वर इति कृतमिति देवता मनर्थान्तर मापन्नमिति च यत्किञ्चिदेतत् ।

अथाऽत्र यदपि “सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथापरी मकल्पय” इत्यत्र धातुशब्दः नारायणपरं प्रतिज्ञाय “विश्वार्थिको रुद्र इति श्रवणात् । “य परं मम महेश्वर” इत्युपसंहारं श्रुतत्वाच्च धातुशब्दस्याऽपि रुद्रपक्षे न्याय्यमित्याशङ्क्य उपक्रमस्यतया धातुशब्दस्य रूढिपरित्यागे को हेतुः रुद्रमहेश्वरपक्षेऽपि मिति चेन्न तथाऽपि न बाधकम् । तुल्यबलत्वात् धातुपदश्रुतिरेका प्युपक्रमस्यतया अनुगृहीता रुद्रमहेश्वरश्रुत्या गतेकत्वे प्युपक्रमविरोधा दुर्बलत्वं मित्यादि यत्प्रजल्पितं तदपि स्वपक्षे श्रुतिमन्त्रयामिद्विकल्पितमनस्यमूलमेव । धातुपदस्य नारायणे रूढेऽभावात् धातुपदस्य विधातृपक्षेऽपि उपसंहारगतप्रमाणानां गतेकत्वे उपक्रमबाधकत्वस्य आकाशोऽर्थान्तरत्वात् इत्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथाहि — “आकाशो ह वै ना” मित्यादिवाक्यस्य उपक्रमस्याभ्यां आकाशश्रुतिप्रसिद्धिलिङ्गाभ्यां पाश्चात्यानामपि नामरूपनिर्वोदत्वं तदर्थान्तरत्वाऽमृतत्वलिङ्गब्रह्मान्मश्रुतीनां भूयस्तया प्राबल्यात् तदनुगोणे नोपक्रमप्राप्तमपि भूताकाशपरत्वं मदीह्य द्रष्टव्यत्वं व्यवस्थापितम् । तस्मादौपसंहारिकानंकरुद्रमहेश्वरश्रुत्यनुगोणेन धातुपदं योगेन शिवपरतयैव नेयमिति सिद्धम् ॥

नन्वत्र “सहस्रशीर्षं नन्देव” मित्यनुवाके नारायणपरमहंस्यादिना नारायणस्य परब्रह्मत्वं श्रुतमिति चेत्तस्य “दीपो ज्योतिः परम्” इति वदुपासकस्तुतिवादत्वेन न तं नारायणस्य परब्रह्मत्वं सिध्यति — तथाहि — तत्र “दहं विषापं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यतस्थम् । तत्राऽपि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्त एतदुपासितव्यं” इति दहोपासनां विधाय “यो वेदान्तैः स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिवीनस्य यः परं स महेश्वर” इत्युपास्य महेश्वरशब्दवाच्यमेव प्रतिपादयति । नचाऽस्यानिषदं विशोपासनाविधायकत्वेऽस्या नारायणमज्ञा न संशङ्कत इति शङ्क्यम् । नारायणाख्यविद्वेषत्वेन वामदेव्यं सामेतिवत् तत्संज्ञकत्वेनाऽविरोधात् ॥

ननु नारायण एवोपास्यो भवति हृदयं न्वन्येषामेवोपासकानां भविष्यतीति चेदुच्यते । नारायणप्रकरणे “अनन्तं मध्यं कविं समुद्रेन्तं विश्वशम्भुव” इति नारायणस्य प्रशंसा मनु “पद्मकोशप्रतीकाश” मित्यादिना निगदितं हृदयं नारायणस्यैव भवितुं मर्हति ।

परब्रह्मण

इश्वरीं

चिदादिदृष्टत्वं

बोध्यं

द्रष्टव्यमिति

पूर्वातिवाकेन “दृष्ट” मित्यादिना श्रुतं मुपात्ताविषयन्तु” “सन्न्यासयोगाद्यतय इशुद्ध मन्वा” इति यत्यात्मप्रकरणे दृष्ट हृदय यतिपञ्चन्धि । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे “ममिधो यज” इति वाक्यविहिता याज्ञा दर्शपूर्णमासाङ्गाः यथाच “हृदयस्याऽऽवद्य” इति त्यत्र निर्दिष्टं हृदय प्राक्प्रस्तुतस्य पञ्चमेव । नतु यजमानस्य । तथा “पञ्चकोशप्रतीकाश” मित्यादिना दर्शयमाणा हृदयगुणैक मन्त्रमन्त्राग्निमन्त्रागमनस्य नभवति किन्तु प्राक्शब्दमन्त्राग्निमन्त्रागमनस्य नभवति युक्तम् ॥

नतु नागायण स्यांपासकत्वे ‘नारायणरम्भ’ इत्यादिवाक्येन तस्य परब्रह्मत्वा द्युपास्य धर्माभिधानं नमस्कृत्य इति चेन्न । अस्य वाक्यं स्यांपासकत्वादिवाक्येनाऽर्थवादत्वात् । नागायणस्य ध्यातृज्येयविवेकगृहीतममाध्यवस्याया परब्रह्मणा शिवे नैक्यानुमन्धाना द्रष्टुं भावनया गुरुं मात्मानं मन्यमानस्य मन्त्रिणश्च परब्रह्मेत्यादि धर्माणां सुमङ्गतत्वात् । अत एव “नारायणं महाजय” इति विज्ञापनमपि तस्य महाज्ञानित्वमेव व्यज्यन् ननुक्तार्थं परिपुष्णान्ति त्यलम् ॥

नतु यथेवं “मन्त्रा मन्त्रं महर्हि स्तंन्द्र स्योशर” इत्यादिवाक्येन ब्रह्मशिववादीनां मुपास्यविभूतित्वात्मानेनाऽत्रोपास्य इति शब्दादन्य इत्येव प्रतीयते । तस्य शिवत्वे स शिव इति विभूतपुं परिगणनायोगादिति चेन्न दुष्यते । तत्र हरिब्रह्मादिप्रायपाठानुगोचरेण शिवपदस्य काल्पद्रुगचित्त्वाऽवगमात् । अत्र महर्गिति हेतु स्वास्य विभूतित्वात्मानेन तस्यांपास्यत्वाऽसम्भवे गोपासकत्वावमायादपि नागायणोपासकं दृष्टव्योपास्य इति शब्देन विध्यति ।

विधि — अत्र शिवस्यैवोपास्यत्वा दुपास्यरूपममर्कम् “ऋतुं सत्यं परम्ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिण्डम्” मित्यादिमन्त्रं श्रूयते । नारायणं स्यांपास्यत्वे तस्यैव हि रूपं समर्पणीयम् न तत्किमपि श्रूयते — तत् स्याऽत्रोपास्य इति शब्देन च द्रष्टव्यम् ॥

विधि — इयं हि निपदुपक्रमे दृष्टव्या तदनु अन्तरादित्यविद्यां ततो गायत्री विद्याञ्च प्रकाशयन्ती विद्याऽत्र यस्त्यैकत्रैवोपमहार स्पर्ष्टिकगति । अत्रैवाऽन्तरादित्यविद्यायां श्रूयमाणा “नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमः” इत्यादिमन्त्राः उमापतिमेव तत्र ध्येयं भावेदयन्तं स्ते कथमिव दृष्टविद्यायां शीपति मुपास्य मनुमन्येरन् । अतएव प्रकृतोपनिषदुदीरितविद्यात्रितये प्युपास्यरूपसमर्पणाय प्रवृत्ता “ऋतुं सत्यं स्यं ब्रह्मेति मन्त्रः देवतान्तरं मुपास्यपदा दुःसारयन् “शिव एको ध्येय इति शंकर स्तुतिमन्य त्परित्यज्येत्येव शिखासुक्तिं प्रोहल्यति ॥

निपुणं निरूप्यमिति सर्वं समञ्जसमेव ॥

इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् २९

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्मसमीपभाष्ये

प्रथमान्यायस्य चतुर्थः पादः

किञ्च यद्यत्र श्रीपते रूपस्यैव मित्येन नहि तदीयमेवरूपं सुपान्यरूपमपेक्षा योपदिश्येत नहि तदुपदिश्यते । किन्तु कृष्णपिङ्गलन्वविरूपात्मन्वाद्युतं दैवमेवरूपं सुपदिश्यते । तस्मात्सर्वत्र सर्वथा शिवएवांपास्य इति वज्रलेपः ॥

अपिचाऽत्र उपनिषदि “सद्योजानं प्रपद्या”मीत्यादि पञ्चब्रह्ममन्त्रमहितम् “उर्ध्वाय नमः, ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः” इत्यादिना परैः दुर्धचं दुर्दर्शं दुश्श्रवणं चिह्नमूक्तमपि श्रूयते । अतोऽपीयं शैवी न कथमपि परैः स्वायत्तीकर्तुंशक्येति ध्रुवम् ॥

अथ पुंसूक्तं नारायणपद्मेति यः परकीयोऽभिमानस्तदुन्मादन मावश्यकम् । ननु मुद्गशेषनिषदि पुंसूक्तं विष्णुपरतया व्याख्यातम् । श्रुतिनिश्चितम्यैवाऽर्थस्य यथार्थतया पुनस्तदर्थविचारोऽनर्थक इति चेन्न । क्वचि त्पुंसूक्तस्य विष्णुपूजादिषु विनियुक्ततया विनियुक्तार्थप्रकाशनेन मुद्गशेषनिषद्विवरणस्य चरितार्थत्वेन श्रुतिलिङ्गाद्यवगमितयथार्थवाचकत्वाभावात् । अन्वया “अवशो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशो वै गो अश्वा” इति श्रुत्यैव गवा मश्वानाञ्च पशुपदार्थत्वेन विवृततया तादृशार्थग्रहणं “अग्नीषोमीय मशु मालभे” तैत्त्यत्र भूया लुप्तं आपद्यते । पुंसूक्तस्य विनियोगानुमोक्षाऽर्थान्तराणां श्रुत्यादि श्रूपलम्भेऽपि “नान्यः पन्था अयनाय दिद्यते” इति तदीयोक्तया तत्सद्वैक्यं तान्पर्यं दिद्यतइत्यवगम्यते । तत्रश्च तस्य श्रुतिलिङ्गानुमोक्षणं यथार्थप्रकाशनं मावश्यकमेव । अत्र “उतामृतत्वं स्येशानः” ईशानश्रुतिमूक्तं शिवपरतया निर्वारयति ॥

ननु — अमृतत्वस्यै तीक्ष्णवयोपादाना तद्वैश्वर्यरूपयौगिकार्थविवक्षितया प्रयुक्तमीशानपदम् । न रूढ्या शिवं प्रतिपादयितुं शक्तमिति चेन्न । ईशितव्यानुपादानं तदुपादाने पञ्चवयश्चक्षुष्या यौगिकार्थं प्रतिपादयतएव तस्य समुदायशक्त्या शिवस्याऽपि प्रतिपादकत्वं स्यौत्सर्गिकस्य दुर्गारत्वादिह केवल्यौगिकत्वस्याऽसिद्धेः । अस्यार्थप्रतिसम्बन्धि

(३४१) * दुष्टं निग्रहमिति अत एव क्रोधोपि गुणायते, निदानज्ञस्य भिषजः रुग्णे हिंसां प्रयुजतः न किंचिदपि नैवृण्यं घृणैवात्र प्रयोजिकेतिन्यायात् ॥

नोऽनुपादानएव समुदायशक्त्युन्मेषाति कस्यचिद्व्युत्पत्तिभिन्ननियमस्याऽभावात् । अतएव
 “शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे” अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषः” इति मन्त्रप्रतिपाद्यपुरुषस्य “ईशानो
 भूतवक्ष्य” स्येतीशितव्यस्योपादानपीशानश्रुत्या परब्रह्मपत्त्वं भगवद्वाङ्मयणेन निर्णीतम् ।
 अन्यथा तत्राऽपीशानशब्दा ईश्वर्यरूपपरत्रयलिङ्गस्यैव प्रतीत्यापत्त्या तदभिधानश्रुतिरूपशब्दा
 निर्णया न सिद्धेयम् । नच तत्र लिङ्गादेव निर्णयोऽस्त्विति शङ्क्यम् । प्रथमश्रुतस्याऽन्यपरिमाण
 रूपलिङ्गस्य विविधना चरमश्रुतेन लिङ्गमात्रेण निर्णयस्याऽयुक्तत्वात् । गताऽन्यपरिमाणत्वं
 जीवलिङ्गमेव न भवतीति शङ्क्यम् । तस्य जीवलिङ्गत्वाऽभावे पृथग्वीजस्यैवाभावेनाऽधिकरण
 स्यान्गम्भीरयत्नापेन । परैरपि तस्मिन्नधिकरणे ईशानशब्दस्य स्वाभिमाने तत्त्वे शक्तिरूपत्वाभि
 मानेनैव नैश्वर्यमन्त्रिलिङ्गान्निर्णयः । किन्तु ईश्वरवाचिशब्दादेवेत्येवमागमिप्रायश्च त्र्युक्तत्वाच्च ।
 तस्मादङ्गुष्ठमन्त्रस्यैव पुरामृकस्याऽपीशानश्रुतिमर्मणि परब्रह्मणि शिवे पर्यवसानमेव
 युक्तम् ॥

ननुपक्रमे “महेश्वरीर्षा पुरुषः” इति नारायणाऽगाधारणः पुरुषशब्द इश्वर्यम् ।
 पुरुषशब्दादेहि “पुरुषेजं शरीरेहि शयनात्पुरुषो हरिः” इत्यादिना हंरभिवानतया पुराणेषु
 निरुक्तः । तस्मादुपक्रमगतपुरुषश्रुत्या नारायणपरमेयेऽमुक्त मिति चेन्न । पुरुषो ह्यै नारा
 यणोऽकामय” तस्याऽपी पुरुषशब्दस्य नारायणे पयोगस्य विद्यमानत्वेऽपि “पुरुषा वात्म
 मानसा” इत्यभिधानसंशयान्नैव लौकिकैर्दिकप्रयोगवाहुल्येन । आत्ममामान्ये तस्य शक्तं
 स्मिद्धत्वेन ततएव तदुपपत्तिमिद्धा न पृथग्विष्णौ तस्य शक्तिं कल्पयितुं युज्यते बहिराज्यावि
 करणविरोधान् । तत्र हि श्लेष्मैश्च तृणघृतादिनादिमात्रं अर्थे स्तम्भृततृणादावेव प्रयुज्यमानानां
 बहिराज्यादिशब्दानां यमगाहाधिकरणन्यायेन शास्त्रस्य प्रतिद्वे र्वैल्लवत्त्वा तस्मात्कारनिमित्तकत्वं
 माशङ्क्य शास्त्रस्य प्रयोगस्य जात्यव्यभिचारान् जातिभात्रव्यवहारस्य तस्मात्कारयुक्तेऽव्यभिचारा
 दव्यभिचारिजातिशक्तिमादाय सर्वेषामपि प्रशंगाणां मुपपन्नत्वेन विरोधाऽभावात् जातिवाचि
 त्वेति सिद्धान्तिम् । एकञ्च यदा श्लेष्मैश्च तयाऽपि सामान्यप्रसिद्ध्या सामान्यशक्तिरिद्धौ
 तद्वैरैवैर्यव्यवहारमिद्विविशेषतामिति न विशेषशक्तिरूपत्वं तदा का कथा प्रकृतप्रिये । इह
 सामान्यप्रसिद्धेरप्यर्थगतत्वेन दीर्घल्यशङ्काया एवाऽनवकाशात् । न न्वेवमस्तु प्रयोगमात्र
 स्याऽन्यघामिद्धिः । तथाऽपि “पुरुषेजं शरीरेऽस्मिन् शयनात्पुरुषो हरिः” । इति पौराणि
 कानां तस्य तस्मात्त्वेन निर्दिष्टेन मनन्यवामिद्धं विशिष्याऽपिशक्तिं कल्पयतीति चेन्न सामान्य
 शक्तत्वाऽपि पुरुषशब्दस्य श्रुत्यादिषु कचि त्प्रकरणादिसामर्थ्या नारायणे पर्यवसान
 मस्तीत्येतादन्तर्धानेन चरितार्थतया अर्थवादप्रधानपौराणिकनिर्दिष्टनस्य चित्राधिकरणे स्तोत्र
 विशेषणामधेयत्वेन सिद्धस्य प्रष्टशब्दस्य कचि त्प्रष्टैरुपतिष्ठत इत्यादौ तत्साधने रयन्तरादावपि

लक्षणया प्रवृत्तिरस्तीति तत्त्विकहेन चित्तार्थस्य गत्यन्तगदौ प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनपरम्
 “आपोवा ऋत्विष्यं मार्द्यन् तासा वायुः प्रष्टे व्यवर्तते” इत्यादेः श्रौतार्थवादन्येवाऽन्यथा
 सिद्धत्वेनाऽनन्यथादिद्व्याभिधानकोशे स्मृत्यादिकृतगत्या उपपादनीयप्रयोगविषये गत्यन्तर
 कल्पकत्वाभावात् । एवं श्रौतार्थवादनैव निवेदशक्तिकल्पकत्वाऽस्मिन्नौ किमुन पौराणि
 कार्यवादननिवेदनस्य । एतेन तथा पुरुषशब्देऽयं वामुदेवेऽवतिष्ठते । वामुदेवनिशब्देऽयं तथा
 पुरुषइत्यपि निरुपाधीच वर्तते । वामुदेवे सनातने इत्यादीनि परोक्षशब्दानि पुरुषशब्दस्य निष्णा
 वसाधारणधौत्मगिकत्वप्रतिपादनच्छायाशब्दानि पौराणिकवचनानि व्याख्यातानि । नन्वेवमपि
 आरण्यकेतुके “पूर्वमेवाऽहं हिहास” मिति कूर्माकृतिनिष्क्रोपस्यापि तस्य नारायणस्य वचनं प्रदर्श्य
 “तत्पुरुषस्य पुरुषत्व” मिति तदर्थं तत्र पुरुषशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय “महत्त्वशीर्षा
 पुरुष स्महत्वाक्ष स्महत्वाप दूतशोदतिष्ठ” इतिपाठात् पुरुषशब्दस्य नारायणपरत्वं निर्णीयत
 इतिचेन्न । आरण्यकेतुके “कूर्मःपुरुषाभूतोदतिष्ठ” इति पुरुषस्य पुरुषभावापत्तिप्रतिपादनेन
 सहस्रशीर्षेत्यादिमन्त्रस्यपुरुषपदस्याऽनन्तरवाक्यप्रतिपन्न प्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यतिरेकस्याऽवसा
 यात् । अन्यथा तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रागपि तस्य पुरुषशब्दाभिलष्यतया पुरुषाभूत्वे त्पुक्ति
 विरोधापत्तेः ॥

किञ्च पुरुषशब्दस्य “सत्रै शरीरे प्रथमः सवै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां
 ब्रह्माग्रे समवर्तते” । इति चतुर्मुखे व्यनेकपुराणेषु प्रयोगदर्शनेन — एवं मनेकयाशक्त्या
 साधारणत्वाच्च पुरुषश्रुत्या देवताविशेषनिर्णयस्मिन्नच्यति । यदीह ततो निर्णयस्त्या तर्हि
 “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते । य एषोऽक्षिपुरुषो दृश्यते । दिव्यो ह्यमूर्तः
 पुरुषः परात्परं पुरिषाय पुरुष मीक्षिते” । “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यआत्मनि तिष्ठति । इत्यादि
 श्रुतीनां परमते पुरुषश्रुत्यैव ब्रह्मपरत्वमिद्वौ “अन्तःस्तद्धर्मोपदेशात्, आन्तर उपपत्तेः,
 अदृश्यत्वादिगुणको धर्मात्तेः, ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् तसः, शब्दादेवप्रमित” इति तद्विचारसूत्रा
 रम्भो व्यङ्ग्यस्यात् । कथञ्चि तदारम्भसमर्पितेऽपि धर्मोपदेशादित्यादिना लिङ्गैः ब्रह्मपरत्व
 निर्णयोऽमङ्गतएवस्यात् । प्रबलश्रुतिसम्भवे ता मुपेक्ष्य लिङ्गापन्यासस्याऽनुचितत्वात् । तस्मा
 द्विशेषशक्तिसम्भावनाया नारायणपरत्वकल्पनमममज्ञामेव । एतेन अन्तरादित्यविद्याया म्पुरुष
 शब्देन हिरण्यव्यवशेषणेनेति । मनोमयत्वं भारूपत्वं प्रत्यभिज्ञापितैः विशुद्धर्णहिरण्यमपुरुष
 पदै रिति । अक्ष्यन्तः परमपुरुषः पुरुषशब्दवाच्यत्वा दित्यादिना पुरुषशब्देन परमात्मनिर्णय
 स्सर्गोऽपि निरस्तएव ॥

ननु पुरुषशब्दस्य बर्हिर्राज्याधिकरणन्यायेन देवताविशेषे शक्ते रत्नामेऽपि पुरुषशब्दे
 शरीरेऽस्मिन् शयनात्पुरुषो हरि रित्यादि पौराणिकव्यवहारा नारायणी शक्ति रङ्गीक्रियत

इति चेन्न । पौरोषिका द्व्यवहाग श्रौतव्यवहारस्य गरीयस्त्वेन “पुरुषो वै रुद्र” इत्यादिश्रौत
व्यवहाग त्वगविवर्णनस्य विशेषातिशयपिद्ध ॥

ननु आत्मणकेतुके हिण्यगर्भप्रति “पूर्वमेवाऽहं मिहाम” मिति नागयणोक्त्या
तत्पुनरप्यस्य पुनरप्यस्य निर्वचनेनच श्रौतव्यवहारोपासपि पुरुषपदस्य नागयणपरत्वं मिद्वगतीति चे
न्न । तस्या हिण्यगर्भवधिकपक्षान्तेपाधिना नागयणवाचकत्वेऽपि पूर्वतोपाधिना
तत्पदस्य शिवपरत्वमिद्ध । तथाहि — यत्र कर्मश्रयोवा यज्ञश्रयोवा तत्र पुरुः चिन्तायन पुरुष
मूकं, त्रयात् । पूर्णत्वा तुरूप इति विज्ञायत इति बाधुत्वचनेन “पुरुषो, रुद्र” इति श्रुते
रुपवृहणरूपेण “पुरुषोनाग सम्पूर्ण इति । स्मृत्यादिश्रुण । साम्प्रमूर्तिषो नाऽन्यो रुद्रोऽजो
विष्णुर्वह्निः” । इति पुराणवचनेन “वृक्षइ, स्तब्धो विमिष्ठ तदेक स्तेनेऽ पूर्ण पुराणेण
सर्व” मिति श्रुत्या । “इशो वृक्षइ स्तब्धो य एको दिवि तिष्ठति । तेनैव मदिच्छ स्पर्ण पुराणेण
महात्मना” । इति पुराणवचनोपश्रुतिन पूर्णत्वापाधिना शिवपरत्वाऽदमायात् । “पुराणवेदः परम”
मिति वचनस्य सार्धेऽपि रुद्रइति विवरणेनच पूर्णत्वापाधिक पुरुषशब्दस्य शिवैवान्तिक
त्वाऽदमायात् । अतएव “पुराणस्य विद्या सहस्राक्षस्य महादेवस्य वीमहि । पुरुष कृष्णपिङ्गलम् ।
त मीशान पुरुषं त्वं मीळ्य” इत्यादिना पुरुषशब्दार्थस्य श्रौतव्यवहारस्य शिवएव भूयस
इत्युपमाणात्वा देवं नागयणेऽमायात् एतदेवाऽभिप्रेत्य “वेदान्तेषु य माहु र्गुरुप” मिति
वेदान्तश्रुत्यागतपुरुषशब्दवाच्यत्वा शैवान्तिकमि त्यभियुक्तव्यवहाराच्च वारणार्थक्येषु
“परत्वं” एतत् पुनिशः पुनरभीक्ष्ण” इत्याद्युपास्यविषयार्थक्येषुच श्रूयमाणं पुरुषपदं
शिवान्ताधारणमिति मिद्धम् । तत्रच पुनरातिशयि मृक्तस्य शिवगत्यवभाऽवसाययतीति
विहितम् ॥

अथ य नारायणपूजायां विनियोगेनाऽस्य नारायणपरत्व मणिगन्त्यते तदपि मृगतृष्णाय
माणमेव । “यज्ञे तुरूपसूक्तेन घनः शिखरिण” मित्यादिना कुबेरपूजायां शिवाराधनेऽपि
विनियुक्तत्वा देवश्च पुरुषमूकं शिवपरमेवेति वज्रलेपः । एतेन य तुरूपसूक्तस्य हरिपरत्वाभि
मानेन तत्प्रत्यभिज्ञया मन्त्रोपनिषदादीनां नारायणपरत्वज्ञाद् स्मगर्भत्वाय निरस्तः ॥

अथ — यत् कारणप्रकरणश्रुतानां मङ्गलात्मादिसामान्यशब्दानां छागपशुन्यायेन
नारायणपरत्वं प्रकल्प्यते तैः निस्माधारण्य नारायणपदविषये “निश्चयं या न्यवाधे
सङ्ग्राह्या स्मानप्रकरणमठिता इति शक्तितान्यार्थशब्दा” इति तदपि नारायणपदस्य पुरस्ता
त्तुराननादिसाधारण्यप्रतिपादनेन निरस्तमेव ॥

अथवा उपनिषत्सु यत्रैकचि नारायणनाम्नि श्रुतेऽपि कुत्राऽपि प्रसिद्धश्रुतौ तदीयरूप
विशेषस्याऽप्रदर्शितत्वात् । “उमास्त्वय म्परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्” ।

“ऋतुं सत्यं स्पृगं पुष्पं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वं गन् विरूपाक्षः” इति पारमेश्वराऽमाधारण
रूपविशेषस्याऽभ्यासेन प्रदर्शितत्वाच्च औपनिषदस्य पुष्पं स्योमामहायन्त्रादि स्वरूपलक्षण
लक्षितत्वावगमेनामाधारणस्याऽपि कारणप्रकरणगतस्य नारायणपदस्य प्राणाकाशादिपदज्ञान
स्यैव “आकाशस्तल्लिङ्गा” इति न्यायेन परमेश्वरपदवैचित्याच्च पंग्वां पाञ्चगात्रमन्त्रेण श्रुतिपु
नावकाश इति विदितम् ॥

किञ्च परमेश्वरनामस्मरणचरणपरिचरणादिकं परित्यजनामपि भर्गपदाङ्कितमावित्रीजपस्य
“रुद्रोवा एष यदग्निः” इति रुद्रमूर्तिनया श्रुताग्न्युपासनस्याऽवार्थत्वात् — जाग्रद्दशायां शिव
लिङ्गदर्शनादिकं यत्नतो विमृजनामपि सुषुप्तौ तदनुमन्वानाऽपरिहार्यत्वाच्चाऽनिष्टमवार्थमेव ॥

तथाहि — श्रुतयोहि सुषुप्तौ जीवस्य हार्द्रब्रह्ममस्मिन् विदवति । हार्द्रस्य ब्रह्मण,
अङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या अङ्गुष्ठमात्रस्य शिवलिङ्गरूपत्वावमाया लिङ्गरूपत्वमाप्नोति । अतएव च —
हं सौपनिषत् “लिङ्गे सुषुप्तिः” इति चेतनस्य हृदयकुहरवामिशिवलिङ्गनिष्ठाया सुषुप्तव्यायामेव
सुषुप्तिं कण्ठरवेण विदवति ॥

एतेन शिवद्वेषिभिर्हन्त सुषुप्तिरपि परित्यज्यैवेति कष्टमापदितम् । अन्यच्च “प्राणानां
ग्रन्थि रमि रुद्रः” इति श्रुतिः रुद्रद्वेषिभिः प्राणा अपि न परिग्राह्या इति निवेदयतीति हन्त तेषां
मनिष्टपरम्परा ॥—

इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् २९

इति श्रीनागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां

श्रीशिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्रीनीलकण्ठभावत्पादीय

ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः

शिवभ्या नमः ।

श्रीनीलकण्ठीयब्रह्ममिमांसाभाष्य विषयमृचिनी

अविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमपादे साङ्ख्यादितर्कविरोधाच्छङ्कया स्वपक्षमाधनम् ।

	पृष्ठ
१. स्मृत्यधिकरणे वेदान्तसमन्वयस्य साङ्ख्यस्मृत्या असङ्कोचः	३६७
२. योगप्रत्युत्तयधिकरणे योगस्मृत्यापि समन्वयस्य असङ्कोचः	३६७
३. नविलक्षणत्वाधिकरणे साङ्ख्यतर्केण श्रुतिसमन्वयस्य अवाध्यत्वम्	३६२
४. अप्रीनौतङ्गप्रमङ्गाधिकरणे शुक्लतर्केणापि समन्वयस्य अवाध्यत्वम्	३६६
५. शिष्टापरिग्रहाधिकरणे कणभक्षादिपक्षाणां श्रुतिवाध्यत्वम्	३७०
६. भोक्त्रापत्त्यधिकरणे परम्य चिदचिच्छागीरितां त्रिशिष्टशिवाद्देवतावाधिविंक्ति निरूपणम्	३७१
७. आरम्भणाधिकरणे समन्वयमिदस्य जगद्वक्ष्योः अनन्यत्वस्य युक्तियुक्तता	३७३
८. उपसंहारदर्शनाधिकरणे एकैक्यवाद्वितीयस्य प्रपञ्चमृष्ट्युपपत्तिः	३८३
९. कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य स्वरूपेण जगद्वपेण चावस्थानोपपत्तिः	३८४
१०. लीलकैवल्यधिकरणे निरपेक्षस्यापीश्वरस्य जगत्कर्तृकत्वोपपत्तिः	३८८
११. वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणे उच्चावचजगत्सृष्टेः परमेश्वरस्य समत्वकारुण्य- वत्त्वोपपत्तिः	३९०

द्वितीयपादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।

१२. रचनानुपत्त्यधिकरणे चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य मृष्ट्याद्यनुपपत्तिः	३९७
१३. वैशेषिकाधिकरणे वैशेषिकप्रक्रियाया अग्राह्यत्वम्	४०६
१४. समुदायाधिकरणे वैभाविकमतनिराकरणम्	४११
१५. दृष्टत्वाधिकरणे सौत्रान्तिकमतनिराकरणम्	४२०
१६. उपलब्ध्यधिकरणे योगाचारमतनिराकरणम्	४२२

१७. सर्वशानुपपत्त्यधिकरणे माध्यमिकमतनिराकरणम्	४२४
१८. एकस्मिन्ममत्वाधिकरणे जैनमग्नमममभीतिरागम्	४२६
१९. पाशुपताधिकरणे उभयकरणस्य परमेश्वरस्य निमित्तमात्रतागिरामः	४३१
२०. पाञ्चरात्राधिकरणे मात्वनतम्बनिराकरणम्	४४४

तृतीयपादे श्रुतित्राक्यानां परम्परविरोधपरिहारः

२१. वियदधिकरणे वियदुत्पत्तिमाधनम्	४०१
२२. मानरिश्वाधिकरणे मानरिश्वात्पत्तिमाधनम्	४०६
२३. अमभवाधिकरणे मद्रूपस्य ब्रह्मणः अजन्यत्वमाधनम्	४१६
२४. तेजोधिकरणे अक्षरादिशरीरान् मन्त्रादिवाच्यान्मनः शिवादेव वाच्चादि कार्यमिति निरूपणम्	४०७
२५. पारंपर्याधिकरणे परांक्तमुष्टिक्रमे श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारः	४३१
२६. चराचरव्यपाश्रयाधिकरणे सकलचराचरवस्तुशरीरप्रविष्टस्य ब्रह्मणः तच्छब्दवृत्तान्त्यन्व मुख्यमेवेति निरूपणम्	४६४
२७. आत्माधिकरणे जीवस्य उत्पत्तिनिराकरणम्	४६६
२८. ज्ञाधिकरणे जीवस्य ज्ञातृत्वं स्वाभाविक मिति निरूपणम्	४६७
२९. उक्तव्यधिकरणे जीवस्य अणुत्वनिरूपणम्	४६०
३०. कर्त्रधिकरणे जीवस्य कर्तृत्वमाधनम्	४७०
३१. परायत्ताधिकरणे जीवस्य कर्मसापेक्षानन्तर्याम्यायत्तप्रवृत्तिमत्त्वोपपादनम्	४८३
३२. अशाधिकरणे ब्रह्मणो निज. तस्यैवांशो जीव इति निरूपणम्	४८५

चतुर्थपादे भौतिकोत्पत्तिश्रुतिविरोधपरिहारः

३३. प्राणोत्पत्त्यधिकरणे प्राणानां अनादित्वनिराकरणम्	४९३
३४. मनगत्यधिकरणे इन्द्रियाणां एकप्रत्ययकृत्वाकृत्वनिरूपणम्	४९५
३५. प्राणानुत्वाधिकरणे इन्द्रियाणां अणुत्वनिरूपणम्	४९७
३६. शैष्ट्याधिकरणे मुख्यप्राणस्य जनिमत्त्वनिरूपणं स्वरूपकथनञ्च	४९८
३७. मुख्यप्राणानुत्वाधिकरणे प्राणस्याणुत्वनिरूपणम्	५०२
३८. ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे अम्यादेः अक्षाधिष्ठातृत्वस्य परायत्तत्वनिरूपणम्	५०३
३९. तद्विन्द्रियाधिकरणे प्राणावस्थाणां निम्नत्वनिरूपणम्	५०५
४०. सञ्ज्ञावृत्तिरूप्यधिकरणे सर्वशक्तः परमेश्वरस्यैव देवादिनिर्मातृत्वनिरूपणम्	५०७

माधनाख्य तृतीयेऽध्याये.

प्रथमपादे उपासकस्य नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागानि निरूपणम्

४१. तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे परलोकगमने जीवस्य भनसृक्षमपरिध्वनः- निरूपणम्	..	२१२
४२. कृतात्ययाधिकरणे मकर्मशेषस्य जीवस्य पुनरवतर्गोक्तिः		२२२
४३. अनिष्टादिकार्यधिकरणे पापिनां नरकागमनोक्तिः		२२६
४४. तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणे अनुशयिना आकाशादिमादृश्यापत्तिकथनम्		२३२
४५. नातिचिराधिकरणे अनुशयिनां व्योमाद्यवस्थानस्य अचिरत्वकथनम्	..	२३३
४६. अन्याधिष्ठिताधिकरणे अनुशयिनां ब्रीह्यादिषु संक्षयमात्रवत्त्वकथनम्		२३४

द्वितीयपादे जीवावस्थानिरूपणपूर्वकं ईश्वरस्य स्वरूपलक्षणोक्तिः

४७. मध्याधिकरणे स्वप्नसृष्टेः ईश्वरकर्तृकत्वनिरूपणम्	.	२३७
४८. तदभावाधिकरणे सुषुप्तौ नाड्यादिममुच्चयोपपत्तिः	.	२४३
४९. कर्मानुसृष्ट्याधिकरणे प्रतिबुद्धस्य गुप्तानन्यत्वकथनम्		२४५
५०. मुग्धाधिकरणे मूर्छायाः मरणार्थमपत्तिवत्त्वकथनम्	..	२४७
५१. उभयलिङ्गाधिकरणे पृथिव्यादिस्थित्यापि परमेश्वरस्य निर्दोषत्वदर्शनम्		२४८
५२. प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणे ब्रह्मणः प्रवृत्तिद्वय उभयलिङ्गत्वं न निषिध्यत इति प्रतिपादनम्	...	२५२
५३. पराधिकरणे विरूपाक्षात् परस्य नागित्वनिरूपणम्	.	२६७
५४. अन्यप्रतिषेधाधिकरणे नारायणस्य महेशसाम्यनिरासः		२७२
५५. फलाधिकरणे शिवस्य फलदातृत्वकथनम्		२७६

तृतीये पादे उपासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः

५६. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे सर्वेषु वेदान्तेषु श्रुतस्य दहराद्युपासनस्य एकत्वनिरूपणम्		२८३
५७. उपसंहाराधिकरणे गुणोपसंहारकर्तव्यतावर्णनम्		२९०
५८. अन्यथात्वाधिकरणे छान्दोग्यकाण्वपठितयोः उद्गीथविद्ययोः भेदनिरूपणम्		२९२
५९. व्याप्त्याधिकरणे उद्गीथं प्रति प्रणवस्य विषयतावर्णनम्		२९४

६०. सर्वभेदाधिकरणे कौपीनविनां प्राणोपपत्तेः वासिष्ठ्यदिगुणोपसहारकत्वम	. . .	५९८
६१. आनन्दाद्यधिकरणे परविद्यायां आनन्दाद्युपसहारकत्वम	...	५९७
६२. प्रियशिरस्त्वाधिकरणे भेदकान् प्रियशिरस्त्वादीन् विहाय मार्कण्ड्यादीनां सम्प्राप्त्यधिकरणम्		५९९
६३. आध्यानाधिकरणे अक्षमयादीनां भयेयत्वनिषेधः	.	६०१
६४. कार्यगत्यानाधिकरणे आचमने प्राणवामस्त्विविधः	. .	६०४
६५. समानाधिकरणे अक्षिरहम्यबृहदारण्यकयोः आज्ञातयोः शाण्डिल्यविद्ययोः एकत्ववर्णनम्	.	६०५
६६. मन्त्राधिकरणे अहरहमोः विद्याभेदान् व्यवस्थावर्णनम्	.	६०६
६७. मण्डलविद्याधिकरणे मण्डलविद्यायाः एकत्वात् गुणोपमहारकर्तव्यता- वर्णनम्	.	६०८
६८. समुत्पत्तिधिकरणे मन्त्राद्यादिगुणानां स्वल्पस्थानव्यतिरिक्तेषु वैधाना- द्युपपत्तेषु उपसहार्यत्वकथनम्	..	६०९
६९. पुरुषविद्याधिकरणे छान्दोग्यैतैत्तिरीयकयोः आज्ञातयोः पुरुषविद्ययोः मिश्रत्वकथनम्	.	६११
७०. वेधाद्यधिकरणे तैत्तिरीयकज्ञानिमन्त्रयोः विद्याभेदनिषेधः		६१२
७१. हानोपायनाधिकरणे पुष्पपाण्डुरौ तदुपायनमनुब्रूयौ	...	६१४
७२. मापरायाधिकरणे देहवियोगे विरजत्यये च द्विधा अवबिल्यवर्णनम्	. .	६१७
७३. आधिकारिकाधिकरणे ग्या मुक्ते. अधिकारप्रयोजककर्मक्षयापेक्षत्व- वर्णनम्		६२२
७४. अनियमाधिकरणे सर्वेषामुपायकानां अर्चिदादिगतिमत्वोक्तिः		६२३
७५. अक्षरग्याधिकरणे अमृत्यादिनिषेधानां परविद्यासु उपसहार्यत्ववर्णनम्		६२४
७६. अन्तराभूतप्रमाधिकरणे उपलब्धहोक्तप्रतिवचनयोः त्रैलोक्यप्रदर्शनम्	.	६२७
७७. सत्याधिकरणे आवृत्तावर्षा सद्भिद्यायाः एकत्वप्रदर्शनम्	.	६२९
७८. क्रमाधिकरणे कैवल्यताण्ड्यादिशास्त्रासु आज्ञातायाः दहरविद्यायाः एकत्वनिर्दिष्टम्	. .	६३१
७९. अलेपाधिकरणे परे ब्रह्मणि नीलकण्ठत्वादिसत्त्वरूपवर्णनां अलेप- कथनम्		६३४
८०. तद्वचनाधिकरणे सगुणस्यैव ब्रह्मणः मुक्तप्राप्त्यवर्णनम्		६३७

८१. तन्निर्वाणानियमाधिकरणे अज्ञाववद्वोपासनाया कर्मसु प्रत्ययनन्द- वर्णनम्	६३०
८२. प्रदानाधिकरणे परविद्यासु उपाम्यैकत्वेऽपि चिन्तनीयगुणभेदान विद्या- भेदवर्णनम्	६३१
८३. लिङ्गस्यम्बुवाधिकरणे सर्वासु परविद्यासु उपाम्यैक्यमर्थनम्	६४२
८४. पृथ्विकल्पाधिकरणे मनश्चिदादिगणस्य विद्यामयकन्वङ्गत्वनिरूपणम्	६४७
८५. शरीरे भावाधिकरणे परविद्यासु शिवस्य प्रत्यगात्मनया न्यायन्यत्रोपपादनम्	६५०
८६. अज्ञाववद्वधिकरणे भस्मोद्भूतनादः अज्ञाववद्वस्य सर्वविद्याकन्ववर्णनम्	६५३
८७. क्रतुज्यायस्त्वाधिकरणे वैश्वानरविद्याया समस्तेऽपामनविधिरूपणम्	६५४
८८. नानावद्व्याधिकरणे परोपामनाना तत्र तत्र भिन्नत्ववर्णनम्	६५७
८९. विकल्पाधिकरणे परविद्यासु उपामकस्य विकल्पकथनम्	६५८
९०. यथाकामाधिकरणे काम्येषु यथाकामममुच्चयवर्णनम्	६५९
९१. यथाश्रयाधिकरणे अज्ञाववद्वोपासनाना स्वान्त्रयनिरूपणम्	६६०

चतुर्थे पादे विद्यामहकार्यश्रमधर्मादिनिरूपणम्

९२. पुरुषार्थाधिकरणे ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वनिरूपणम्	६६३
९३. परामर्शाधिकरणे संन्यासाश्रमे त्रिविकल्पनम्	६७२
९४. स्तुतिमात्राधिकरणे उद्गीथादिषु रसतमतादिदृष्टिविधि-	६७५
९५. पारिप्लवाधिकरणे आख्यानानां विद्याविध्यैकवाक्यतापत्तिवर्णनम्	६७६
९६. अग्नीन्धनाधिकरणे अत्याश्रमिणां कर्मानपेक्षत्ववर्णनम्	६७८
९७. सर्वापेक्षाधिकरणे गृहिणां विद्यायाः यज्ञादिसापेक्षत्ववर्णनम्	६७९
९८. शमदमार्थाधिकरणे ज्ञानाङ्गस्य शमादिविधेः गृहिणा अनुष्ठेयत्ववर्णनम्	६८१
९९. सर्वान्नानुमित्याधिकरणे प्राणविदः सर्वान्नानुमितेः प्राणात्ययगोचरतानिरूपणम्....	६८२
१००. आश्रमकर्माधिकरणे साधनतया अङ्गत्वेन च कर्म सकृदेवानुष्ठेयमिति निरूपणम्	६८५
१०१. अन्तराधिकरणे अनाश्रमिणां विधुरादेः जपादिभिः संसिद्धिवर्णनम्	६८७
१०२. तद्भूताधिकरणे संन्यासिनां अतद्भूतानां विद्याधिकारवाङ्मत्वकथनम्	६८९
१०३. स्वाम्यधिकरणे उद्गीथाद्युपासनस्य ऋत्विक्कर्तृकत्ववर्णनम्	६९१
१०४. सहकार्यन्तरविध्यधिकरणे विद्यासहकारितया मौनस्य विधेयत्ववर्णनम्	६९३
१०५. कृत्स्नभावाधिकरणे गृहस्थादीनां विद्याधिकारकथनम्	६९५

१०६. मानववदधिकरणे पाशुपतत्रयस्य मोक्षहेतुत्वम्	.	६०६
१०७. गेहिकधिकरणे प्रतिबन्धाभावात् मुक्तिफलस्य गेहिकत्वकथनम्		६०४
१०८. मुक्तिफलविकरणे अपवर्गस्य मातृशयन्वनिर्गकरणम्		६०६

फल्गुग्रन्थे चतुर्थाध्याये

प्रथमपादे उपामनाप्रकारनिरूपणम्

१०९. आधृत्यधिकरणे ब्रह्मज्ञानस्य आफलेदयावर्जनायत्वकथनम्	.	७०९
११०. आत्मन्त्रोपासनाधिकरणे परमस्य मोहभावेनोपास्यत्वकथनम्		७१०
१११. प्रतीकाधिकरणे प्रतीके आत्मनया उपात्तिनिषेधः		७१६
११२. ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणे प्रतीके ब्रह्मदृष्टिविधिः	..	७१६
११३. आदित्यादिमन्यधिकरणे उर्द्धाधर्मा आदित्यादिदृष्टिविधिः	.	७१९
११४. आमीनाधिकरणे उपामकस्य आत्मनियमः	..	७२०
११५. यन्त्रैकप्रताधिकरणे ध्याने देशकालादित्यमाभावः		७२३
११६. आप्रायणाधिकरणे उपामनायाः यावन्नायुषः कर्तव्यताकथनम्		७२४
११७. तद्विनाश्याधिकरणे उपासकानां पूर्वोत्तराधयोः अश्लेषविनाशकथनम्	..	७२६
११८. इतरात्मभेदाधिकरणे विदुषः पुण्यस्यापि अश्लेषविनाशकथनम्	.	७२७
११९. अनारब्धकार्याधिकरणे अनारब्धकार्ययोरेव पुण्यपापयोः विद्यानाशसम्ब- कथनम्		७२८
१२०. अभिज्ञानाद्यधिकरणे विद्याकार्याय अभिज्ञानादेः आप्रायणानुष्ठेयत्वनिरूपणम्	...	७२९
१२१. इतरात्मप्रायणाधिकरणे आधिकारिकाणां जन्मपरम्परया मुक्तिकथनम्		७३२

द्वितीये पादे उपासकस्य विदुषः शरीरात् उत्क्रान्तिनिरूपणम्

१२२. वाक्मपत्त्याधिकरणे बहिरिन्द्रियाणां मनसि वृत्तिलयकथनम्		७३९
१२३. मनसंपत्त्यधिकरणे मनसश्च प्राणे वृत्तिलयः	..	७३७
१२४. प्राणसंपत्त्यधिकरणे प्राणस्य जीवे वृत्तिलयः	.	७३७
१२५. मृत्युपक्षमाधिकरणे विद्वद्विदुषोः उत्क्रान्त्यवस्थायाः तुल्यता		७४०
१२६. तदपीत्यधिकरणे विदुषः उत्क्रान्तस्य अर्चिरादिग्राह्युत्पत्तिः	.	७४१
१२७. परमपत्त्यधिकरणे सजीवानां भूतानां ब्रह्मणि वृत्तिलयः	.	७४९
१२८. तदोक्तोपाधिकरणे विदुषः मूर्धन्यनाम्ना निर्गमः		७५१

१२०.	रश्म्यनुसार्यधिकरणे निशि मृतम्यापि विदुषः गडिमाभे. उर्द्धवाक्रमणम्	७१५
१२०.	दक्षिणायनाधिकरणे दक्षिणायनमृतम्यापि विदुषः ब्रह्मप्राप्ति	७१६

तृतीये पादे अर्चिगतिगतिनिरूपणम्

१३१.	अर्चिगद्यधिकरणे ब्रह्मतामो अर्चिगदिमार्गनियम	७१७
१३२.	वाय्वधिकरणे मध्येऽब्दादित्ये वायोनिवेश	७१८
१३३.	तटिन्द्रधिकरणे विद्युतः उपरि वरुणादिना क्रमशो निवेश.	७१९
१३४.	आतिवाहिकाधिकरणे अर्चिगदयः गतिजुषां नेतारः	७२०
१३५.	कार्याधिकरणे अप्रतीकालंबनानां शिवपदप्राप्ति.	७२१

चतुर्थे पादे मुक्तिस्वरूपनिरूपणम्

१३६.	संपद्याविर्भावाधिकरणे मुक्तस्य सहजस्वरूपाविर्भावः	७२२
१३७.	अविभागाधिकरणे मुक्तस्य भोगतः ब्रह्मणा साम्यम्	७२८
१३८.	ब्राह्माधिकरणे आविर्भूतस्य चिन्मात्रतया न तस्य इतरगुणनिवृत्ति	७२९
१३९.	सङ्कल्पाधिकरणे मुक्तः सङ्कल्पमात्रसृष्टिः अतियन्त्रितः महेश्वर एव	७३०
१४०.	अभावाधिकरणे मुक्तः स्वेच्छया मननुरतनुश्च	७३१
१४१.	प्रदीपवदोद्देशाधिकरणे मुक्तस्य युगपत्कायव्यूहाधिष्ठातृत्वम्	७३२
१४२.	जगद्व्यापाराधिकरणे मुक्तस्य ब्रह्मणा भोगमात्रसाम्यम्	७३३
१४३.	अनावृत्यधिकरणे मुक्तानां संमारे न पुनरावृत्तिः	८००

श्री गिराभ्या नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारीरकब्रह्ममिमांसा सूत्रभाष्ये अथ द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः

अथ स्मृत्याद्यकरणम् १

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष प्रसंगात् ॥ २-१-१ ॥

अतीतेऽध्याये सच्चिदानन्दस्वरूपे सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिस्वरूप
लक्षणे सकलजगज्जन्माद्युपलक्षणे सर्वविलक्षणे सर्वात्मनि विरूपाक्षत्वकृष्ण
पिङ्गलत्वनीलकण्ठत्वादि विशिष्टलीलामङ्गलस्वरूपस्वभावे भवशिवशर्व
महादेवपरमेश्वरशब्दादिमुख्यवाचके परमकारुणिके परब्रह्मणि शिवेनिखिल
वेदान्तवाक्यानां तदनुगुणानां स्मृत्यादीनां च तात्पर्येण समन्वयोऽभिहितः-
इदानीं मनेनाऽध्यायेन तस्य समन्वयस्य वेदान्तविस्तृतस्मृतितर्कादिभि

अथ स्मृत्याद्यकरणम्

प्रथमद्वितीययो रध्याययो ममङ्कतिप्रदर्शनार्थम् प्रथमाध्यायप्रतिपाद्य मुपन्यस्य द्विती
याध्याय मवतारयति — अतीत इति ॥

भगवता सूत्रकृता “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे”ति परब्रह्मणो विचारं प्रतिज्ञाय तस्य
‘जन्माद्यस्य यतः’ इति जगज्जन्मादिकारणत्वं सच्चित्सुखमयविग्रहविशेषवत्त्वं प्रदर्श्य तत्र वेदान्त
तदुपबृंहणस्मृतीनाञ्च प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्समर्थनाय तेषां तात्पर्येण समन्वयः प्रथमाध्याये
नोपपादितः । ननु शिवइत्याशङ्कां निराकर्तुं परब्रह्मणीति विशेषितम् ; तस्य परब्रह्मत्व
मुपपादयितुं ब्रह्मविषयाणां स्वरूपतत्त्वलक्षणानां न्तत्रैव पर्यवसानं लीलामङ्गलस्वरूपस्वभाव

विरोधः परिह्रियते । प्रथमं साङ्ख्यस्मृतिविरोधः परिह्रियते । अस्मिन् सर्वत्र पूर्वोक्तः समन्वयो विषयः ।

इह वैदिकसमन्वयस्य साङ्ख्यभृत्या संकोचोऽस्ति न वेति संदेहः । कथम् । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वेदोभिधत्ते । कपिलस्मृतिः प्रधानस्य । कपिलो हि महातपस्वी । ततः स्तद्वचनमपि प्रमाणमेव । वेदोऽपि भगवानग्विल

इत्यन्तं विशेषणं दर्शितम् । उक्तमर्थविधलक्षणापादकतया शिवभवंत्यादिविशेषणं कृतम् । शिवस्य स्वोपामनानुगुणमकलफलप्रदानोन्मुखस्वभावत्वेन उपामनागिति विधासेन उपामकमौल्यं सूचयितुं स्मरमकारुणिक इति विशेषितम् — तस्य समन्वयः स्येति । समन्वये निरूपितं तस्य स्मृतितर्कादिभिः विरोधनाशेषस्य प्रवृत्त्या तत्सामाधानं न्यायव्यवहृत्या समन्वयप्रतिपादकं प्रथमाध्यायानन्तर्यं विरोधपरिहारकद्वितीयाध्यायं न्याशेषिकीं मङ्गतिं गतिं भावः ॥

स्मृतितर्कादिभिः रित्यादिशब्देन भूतभौतिकमष्टादिविषयस्मृतीनाम परस्परविरोधः परिगृह्यते । समन्वयस्य सम्भावितमकलविरोधपरिहागेऽध्यायार्थं इत्यध्यायार्थं स्यैक्यमिति भावः । पादार्थविशेषः स्वयं प्रदर्शयिष्यते । प्रथमाधिकारार्थं माह — प्रथमं मिति । अस्मिन् सर्वत्रेति । अस्मिन् अध्याये सर्वेष्वधिकरणेषु प्रथमाध्यायानिरूपितं तत्समन्वयो विषय इत्यर्थः । इहेति — ब्रह्मविषयो वेदान्तवाक्यममन्तर्यं, प्रधानविषयया कपिलस्मृत्या बाध्यते वा न वेति संशयः इत्यर्थः ॥

ननु वेदान्तेष्वपि “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” “अक्षरात्परः” इत्यादौ प्रधानस्य प्रसिद्धत्वात् सेश्वरमाहुः ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वाच्च विरोधस्याऽभावात् तत्रात्र संशयः इत्याशङ्क्य परिहरति ब्रह्मण इति । वेदान्तेषु ब्रह्मणः कपिलस्मृतौ प्रधानस्य च जगत्कारणत्वं कथनं विरोधस्य स्फुटत्वा दमि संशय इत्यर्थः ॥

ननु श्रुतिस्मृत्या विरोधे “औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा द्वाये” इति श्रुत्या “औदुम्बरीं सर्वाविष्टयित” इति स्मृत्या बाध्यत्वस्य सिद्धत्वेन साध्यानास्तीत्याशङ्क्याह — कपिलो हि महातपस्वीत्यादि । “ऋषिः प्रसूतं कपिलं यस्मिन् ज्ञानं विभर्ति जायमानं च पश्ये” इति श्रुत्या हिरण्यगर्भस्यैव कपिलस्य जायमानावस्थायामेव परमेश्वरकटाक्षलक्षणाऽप्रतिमज्ञानतया प्रसिद्धत्वेन तस्य स्मृतिः स्वर्वावेष्टनस्मृतिवत् बाधयोग्या न भवतीत्याशयः । एवमुभयोरपि प्रामाण्याविशेषात् किं केन बाध्यत इति संशयो दुर्वार इत्याशयः । अथ पूर्वपक्षमुपादयति — तत्रेति । स्मृत्यनवकाशोपपन्न इति चेदिति सूत्रमण्डं विवृणोति — साङ्ख्यस्मृते रत्नकाशत्वेन

प्रमाणसर्वभौमः । स चाऽप्रामाण्यगन्धमपि न सहते । तदनयोः कस्य केन बाध इति संशयप्राप्तिः । तत्र साङ्ख्यस्मृते रनवकाशत्वेन प्रबलत्वात् वेदस्य धर्मेण सावकाशतया दुर्बलत्वा दनवकाशया स्मृत्या वेदस्य संकोचो युक्त इति चे द्दन्ति पूर्वपक्षी वयमपि नेति पदामः । कथम् ? अन्यामां वेदाऽविरोधिनीनां मन्वादिस्मृत्यादीना मनवकाशदोषप्रसंगात् । ‘अप एव समर्जाऽदौ तामु वीर्यं मवानृजत’ इत्यादिना ‘हिग्नयमर्भं पश्यत जायमानम्’ इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिसिद्धब्रह्मकारणन्यावादिनीभि मन्वादि स्मृतिभि स्तद्विरुद्धाभिधायिन्या अनुमेयश्रुतिमूलायाः साङ्ख्यस्मृतेरेव बाधः प्रामाणिकजनपरिग्राह्य इति ॥

प्रबलत्वा दिति । वेदस्य अग्निहोत्रादिधर्मविषयत्वेन सावकाशत्वेन कपिलस्मृतं निग्वका शत्वेनाऽपवादत्वा त्प्राबल्यमि त्याशयः ॥

एवञ्च कपिलस्मृत्या वेदांतवाक्यमिदमस्य ब्रह्मकारणत्वम्येव बाधो युक्त इति पूर्वा द्याशयः । नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गा दिति सूत्रभागगतविवरणमुपेन सिद्धान्तयति — वयमपि नेति वदामइत्यादिना । सिद्धान्तं विवर्तितुम् शृच्छन्ति—कथं मिति । मन्वादीना मिति । “यद्वै किञ्च मनुग्वदं तद्वपज” मिति श्रुत्या यत्किञ्चैति शीघ्राममानार्थशब्देन भेषजमि त्युक्त्याच भ्रान्तिविप्रलम्भसाराहित्यं न्दर्शितम् । कपिले तु ज्ञानमात्रं मुक्तम् । तत्कतिपयविषय ज्ञानवत्त्वेनाऽपि सार्यकम् न सर्वथा भ्रन्ति वारयति । आदिशब्देन याज्ञवल्क्यादयो गृह्यन्ते । तेषां बृहदारण्यकादिषु वेदान्तवेदितया प्रसिद्धाः ॥

ननु कपिलस्मृति रनवकाशतया प्रबला मन्वादयस्तु कर्मविधिभि स्मावकाशतया दुर्बला इति चे त्र । कर्मणो ब्रह्माराधनरूपत्वेन तद्विधीनामपि ब्रह्मप्रधानत्वात् । कर्मपुराणं व्यासगीतासु— स्मृत्युक्तसकृदाचारनिरूपणानन्तरम् “इत्येष मानवो धर्मो युष्माकं कथितो मया । महेश्व राराधनाय यज्ञयोगश्च शाश्वतः । इत्युपसंहारात् । एवञ्च साङ्ख्यस्मृत्युक्तप्रधानकारणत्वपरिग्रहे ब्रह्मकारणत्वोपकारकमन्वादिस्मृतीनाम् निरवकाशत्वप्रसङ्गात् वेदिकमन्वाद्युपबृंहितः वेदान्त सिद्धो ब्रह्मकारणत्ववादएव परिग्राह्य इति सिद्धम् । “अपएव ममर्जादा” इत्यादीनि मनुस्मृति वचनानि संज्ञामूर्तिकृत्यधिकरणे (२-४-१७) विवरिष्यन्ते । अथ योगप्रभाक्मास्त्रात्कृत सकलवेदार्थतत्त्वदर्शी कपिलएव प्रामाणिकमर्थन्यः नतु कर्मयोगव्यग्रा मन्वादय स्तस्मा त्कपिलस्मृत्यनुमारेणैव वेदान्तार्थनिर्णयो युक्त इ त्याशङ्कानिगकरणार्थं मुत्तरसूत्रम् ॥

इतरेषांचाऽनुपलब्धेः ॥ २-१-२ ॥

इतरेषांच मन्वादीनां सर्वज्ञानां स्मृतिषु कपिः दृष्टस्य प्रधानकारणत्वादे रनुपलब्धेः प्रधानस्मृति रनागममूलैवेति वक्तुं युक्तम् । अतः साङ्ख्यस्मृत्या समन्वयस्य न संकोचः ॥

इति स्मृत्यधिकरणम्

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् २

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २-१-३ ॥

योगाङ्गप्रतिपादिनी हिरण्यगर्भस्मृतिरपि प्रधानकारणत्वमेववदति । तथाच यथा प्रधानकारणत्ववादिन्या साङ्ख्यस्मृत्या विरोधात् वैदिकसमन्वयस्य संकोचो नाभवत् तथाऽनयाऽपि स्मृत्या संकोचो न भवति

यद्विकपिलस्मृत्युक्त प्रधानकारणत्वादो वेदमूलस्या तर्हि सर्वादिनां मन्वादीनां स्मृतिषु न निबध्येत । तस्मात्तन्वेदमूलः । अथ यदि कर्मानुष्ठानव्यग्राणा मन्वादीनाम् योगनिष्ठाभावेन नसर्वज्ञमिदं मिनिचे त्कपिलस्यैव परमेश्वराधनमूतकर्मनिष्ठाभावेन योगवैकल्येन सार्ङ्ग्यममिदमित्याशयेन सूत्रं विवृणोति — इतरेषाभिः । अधिकरणार्थं मुपसहृति — अत इति ॥

इति स्मृत्यधिकरणम्

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्

अतिवेशाधिकरणत्वा दस्य पूर्वाधिकरणत्वं त्पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शयति — योगाङ्गत्वादिना । अत्राऽधिकाशङ्काभावा त्रिदमधिकरणं मनारम्भणीयमित्याशयेनाशङ्कते — कथमिति ।

योगाङ्गत्वादिविशेषणेन सूचिता अधिकाशङ्कां दर्शयति — श्वताश्वतरेति । श्वताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदुपक्रमा दापरिष्माप्ति शिवस्यैव जगत्कारणत्वं जगदन्तर्यामित्वं बन्धमोक्ष

भवति वेति संदेहे भवतीति वदामः । कथं ? श्रुताश्रयतरोपनिवदि ब्रह्म
साक्षात्कारहेतुतया प्रपञ्चिता योगविद्या ॥

तथाच सांख्यस्मृते रनुमेयस्मृतिमूलत्वेऽपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलतया
हिरण्यगर्भस्मृत्या प्रधानकारणवादिन्या ब्रह्मकारणवादिन्या श्रुते स्ममन्व
यस्य संकोचो युक्त इति प्राप्ते वृमः ॥

न योगस्मृत्या श्रुतिसमन्वयमंकोचः । तस्य योगश्चित्तवृत्ति
निरोधः इत्याग्न्य वैदिकाष्टाङ्गयोगप्रतिपादने हि तात्पर्यं नाऽवैदिके
प्रधानकारणवादेऽपि । यदि तत्राऽपि तात्पर्यं मांङ्ख्यस्मृतिव दस्याऽपि प्रत्या
ख्यानमेव न्याय्यम् । ततो हिरण्यगर्भस्मृत्याऽपि प्रधानकारणवादिन्या

हेतुत्वादि धर्मवैशिष्ट्ये न्तर्मिन्नं सकलवेदान्तमृक्तिपरमतान्पर्यपर्यवमानभूमिताश्च प्रपञ्चेन प्रति
पादयति । तत्र द्वितीयाध्याये शिवसाक्षात्कारकारिणी शिवयोगविद्या “त्रिमूर्तं स्थाप्य ममं शरीर”
मित्यादिना प्रदर्शिता । मैवहि योगशास्त्रं प्रपञ्चयते । तत्रहि “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” (पानं १ सू २३)
क्लेशकर्मविषाकाशयै रपरामृष्ट, पुरुषविशेष ईश्वरः । म पूर्वेषामपि गुरुः । तस्यवाचकः प्रणवः ।
इत्यादी नीश्वरविषयाणि सूत्राणि शिवपुराणगतपरमेश्वरप्रतिपादकवचना न्यनुसृत्यैव रचितानि ।
तथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम् “नशिवस्याणवो बन्धः कार्मो मायेय एववा । प्राकृतो
वाऽथवा बन्धः अहंकारात्मक स्तथा । नरागो नचन्द्रिय इशंभो रमिततंजम । प्रतिमर्गं प्रसूतानां
ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरम् । उपदेष्टा स एवाग्रे कालावच्छेदवर्तिनाम् । कालावच्छेदयुक्तानां गुरुणाम
प्यसौगुरुः । सर्वेषामेव सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः । प्रणवो वाचक स्तस्य शिवस्य परमात्मनः ” इति ।
एवञ्च कापिलस्मृतं निरीश्वरवादपेक्षकतया तथा ब्रह्मकारणवादिन्या श्रुते स्मकोचस्याऽसमञ्जस
त्वेऽपि सेश्वरवादबोधिनीया योगस्मृत्या ब्रह्मकारणवादिन्या श्रुते स्मकोच स्मञ्जमण्वेतिभावः ।
अत्राऽधिकाशङ्कांतरमपि दर्शयति — सांख्यस्मृते रनुमेयश्रुतिमूलत्वेपीति । एवञ्च अनुमेयवेदमूल्या
दुर्बलतया सांख्यस्मृत्या ब्रह्मकारणवादिन्या श्रुते स्मकोचस्याऽयुक्तत्वेऽपि श्रुताश्रयतरादिश्रुति
मूलत्वेन प्रबलतया योगस्मृत्या ब्रह्मकारणवादिन्या श्रुतेर्बाधो युक्तएवेतिभावः । सिद्धान्तयति —
नेत्यादिना ॥

ब्रह्मकारणवादिश्रुते स्समन्वयस्य संकोचइ त्युक्तमेव ॥

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्

अथ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ३

पुनरपि साङ्ख्यतर्कबाध्यतां समन्वयः स्थाशक्यः परिहृति ॥

न विलक्षणत्वा दस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ २-१-४ ॥

यथा साङ्ख्यस्मृत्या समन्वयस्य बाधो नाऽभि, तथा तत्तर्केणाऽपि बाधोऽस्ति न वेति संशये पूर्वपक्षः प्रवर्तते ॥

अत्राऽयम्भावः योगशास्त्रस्य वैदिकाष्टाङ्गयोगप्रतिपादनएव तात्पर्यवत्त्वेन अवैदिकप्रधान कारणवादे तात्पर्याऽभावेन योगशान्त्रोक्तप्रधानकारणवादेन ब्रह्मकारणवादिश्रुतिममन्वयो न्वाध्यत इति ॥

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्

अथ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ३

योगाधिकरणं स्यादतिदेशत्वात् तद्विहाय साङ्ख्यस्मृत्यधिकरणेन सङ्गतिर्दर्शयन्तुत्तराधिकरणं भवताम्यति — पुनरपीति ॥

ननु साङ्ख्यस्मृतिः कर्तृगौरवा द्वेदान्तानां मन्यवानयनं स्यात्पादने शक्तिरहिताऽपि “युक्तियुक्तं क्वां ग्राह्यं नतु पौल्यगौरव” मिति न्यायेन पौल्यगौरवं मनाद्विद्यमानानामपि युक्तिगौरवं स्यादरणीयत्वात् तदुपन्यस्ताभिः ब्रह्मकारणत्वाऽसम्भवापवादयुक्तिभिः वेदान्तानां मन्यवानयनं मापादयेदेवं त्यागान्नाराकरणार्थं मुत्तराधिकरणस्यारम्भ इत्यर्थः ॥

यत्तु साङ्ख्यस्मृते श्रुतिविलक्षणत्वेन श्रुतिमूलत्वाऽसम्भवा न्मूलान्तराभावाच्च तदुक्तप्रधानकारणत्वं मयुक्तमिति तदुक्तम् । प्रपञ्चस्य ब्रह्मविलक्षणत्वात् तदुपादानकत्वाऽनुपपत्तेः स्मृतं प्रत्यक्षानुमेयस्मृतिमूलत्वाऽभावेऽपि तदुक्तस्य सालक्षण्यहेतुकाऽनुमानस्य व्याप्तिपक्षधर्मतारूप

सर्वथा तर्कबाध्योऽयं ब्रह्मकारणवादः । कथम् ब्रह्मणः प्रपञ्चम्याऽस्य विलक्षणत्वात् तत्कार्यत्वं न संभवति ? कुतो वैलक्षण्य मवगत ? मितिचेन शब्दादेव । ‘ विज्ञानं चाऽविज्ञानं ’ चेत्यादि शब्दोहि प्रपञ्चस्य विकाग स्पदत्वाज्ज्ञत्वाद्यपुरुषार्थरूप मभिधत्ते । अतः सत्यज्ञानानन्दरूपान् ब्रह्म

दृढमूलवत्त्वेन प्रपञ्चमालक्षण्यवत् । प्रधानमग्रेव तत्कारणत्वोचित्यात् — ततएव स्मृते मनुमानमूलत्वेन मूलान्तराभावामिद्वेश्च इति “ नविलक्षणत्वा ” इति सूत्रभागन्याऽयमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह— सर्वधत्ति । “ प्राबल्य मागमस्यैव ज्ञात्वा तेषु त्रिषु स्मृत ” मिति स्मृते स्मकलप्रमाणमूर्धन्य स्यागमस्य कथं तर्केण बाधन मुपपद्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थम् सर्वधत्तिविज्ञापणम् । तर्केण बाधनं नाऽप्रामाण्यापादनं किन्तु तदनुमाग्नं ग्राह्यार्थत्वम् । तत्तत्तदयमेवाऽभ्युपगन्तव्यम् । “ यत्तत्त्वं दृश्यते व्योम्नि खद्योते हव्यवाडिव । न तलं विद्यते व्योमि न खद्योते दृताशन । तस्मा त्प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्त मर्थं परीक्षितुम् । परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्था न धर्मा त्परिहीयन्ते ” इति तर्कस्य सर्वप्रमाणाऽनुग्राहकत्वस्मरणान् “ आर्प धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्रानुगोधिना । य स्तर्केणाऽनुमन्वत्त स धर्मम वेद नेतर ’ इति त्रिशिष्यागमानुग्राहकत्वस्मरणाऽपि तर्कानुमाग्नं ब्रह्मकारणवाद स्याऽन्यधानयने युक्तम् । अपिचाऽत्र न केवल ब्रह्मकारणताया मनिष्ठापादनमेव ; किन्तु ब्रह्मकारणत्व प्रतिक्षेपकं प्रधानकारणत्वव्यवस्थापक मनुमानमपि विवक्षितम् । एवञ्च सर्वथा तर्कबाध्योऽय मित्यस्य ब्रह्मकारणताया मनिष्ठापादनरूपेण ब्रह्मकारणत्वप्रतिक्षेपकानुमानरूपेण प्रधानकारणत्व व्यवस्थापकानुमानरूपेणैव त्येनं सर्वप्रकागेणाऽपि तर्केण बाध्योय ममन्वय इत्यर्थः ॥

ननु कथमत्र वैलक्षण्याऽवलम्बन मनुमान मनिष्ठापादनवा प्रवर्तते । जग इत्यप्रकृतिकं नभवति । तद्विलक्षणत्वात् । यदिजग इत्यप्रकृतिकस्या तद्विलक्षणं नस्यादित्येव मितिचेन । दृष्टान्ताऽभा वात् । य इत्यप्रकृतिक त न तद्विलक्षण मितिसामान्यव्याप्ति र्यत्तद्व्या मननुगमात् मृत्पिण्डप्रकृति कस्य घटादे र्घटत्वादिना मृत्पिण्डविलक्षणत्वेन व्यभिचाराच्च । तस्मा द्वैलक्षण्यावलम्बन स्तर्कोऽत्र नप्रवर्ततइत्याशयेनाशङ्कते—कथमिति । उत्तरमाह ब्रह्मणइति । अत्रायम्भावः । गगनादिकं ब्रह्मप्रकृ तिकद्रव्यं नभवति । तद्विशेषणगुणवैतन्यानुगतिशून्यत्वादि त्यनुमानम् । यद्विद्व इत्यप्रकृतिक द्रव्य न्तदा तद्विशेषणानुगतिमत् स्यादि त्यनिष्ठापादनञ्च । सामान्यव्याप्तौ मृत्प्रकृतिकत्वादि रहितो जलादि मृत्प्रकृतिकोघटादि श्चात्र दृष्टान्तः । यत्तद्व्यां सामान्यव्याप्तिः यो यस्यग्रन्थस्य प्रणेता स तस्मादधिकविषयज्ञानवा नित्येवमादिरूपा म्भिन्नान्तिनां प्यभिमतता नप्रत्याख्यातुं शक्या । प्रकृतिविकारगत तद्विशेषणत्वाऽवच्छेदेन निर्णीतस्य हेतुहेतुमद्भावस्य भङ्गप्रसङ्गोऽनु कूल स्तर्कइति । जगो ब्रह्मवैलक्षण्यं केनाऽवगम्यत इत्याह तथात्वञ्चशब्दा इति ।

णोऽस्य वैलक्षण्यं सिद्धम् । कथं मनयो गोमहिषयो रिव कार्यकारणभावः
संभवति ?

अभिमनिव्यपदेशः स्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ २-१-५ ॥

यच्चेतनत्वेन चेतनात् ब्रह्मणो विलक्षणं मिदं जगत् कथं
ममिन् ‘तं पृथिव्यवव्रीत्’, ‘अपोवा अकामयन्त’, ‘शृणोत प्रावाणो
विदुषः’ इत्यादी चेतनकार्यव्यपदेशः ? तस्मादिदं चेतनमेव सर्वं जगत् ।
अतो न ब्रह्मप्रपञ्चयोः चेतनाचेतनरूपतया न वैलक्षण्यं मिति शङ्क्यम् ।
यतस्तथा सर्वत्र ज्ञानकार्यव्यपदेशस्तदभिमनिदेयताविषय एवैत्यव-
गम्यते ‘हन्ताऽहं मिमांस्तिष्ठो देवता’ इति * देवताशब्दविशेषात् ।
‘अग्निं वाक्भूत्वा मुखं प्राविश’ इत्यादिना अचिद्व्यभिमानिदेवतानु-
गतेश्च । तस्मादचेतनत्वादिना विलक्षणमेव जगद्ब्रह्मणः । ततोऽस्य
कार्यत्वं ब्रह्मकारणत्वंच युक्तिवाध्यमेव ॥

“विज्ञानश्चाऽविज्ञानं” इत्यादिका ब्रह्मवाक्यादेव तयात्वं विलक्षणत्वं जगतोऽवगम्यतइत्यर्थः ।
एवञ्चद्विकारास्पदत्वेनाऽज्ञत्वेनाऽपुन्यार्थाश्रयत्वेनच जगद्व्यपकार्यस्य मत्यज्ञानानन्दात्मकब्रह्मकारणत्व-
नममवर्तीत्यर्थः ॥

ननु “तं पृथिव्यवव्रीत् । आपोवा अकामयन्त, शृणोत प्रावाणः” इत्यचेतनत्वं
नाऽभिमितानामपि चैतन्ययांगस्य श्रुतिपुष्टतत्वेन पिशाचादीनामिव पृथिव्यादीनां मम्मदादि-
नाऽनवगतं चैतन्यं विद्यते । तस्माच्चेतना ब्रह्मणो जगतो वैलक्षण्यं मसिद्धमिति त्याशङ्क्य
‘पृथिव्यवव्रीत्’ इत्यादिश्रुतयः पृथिव्याद्यभिमानेनताविषया इत्युपपादनार्थं सूत्रम् ॥

देवताशब्दविशेषादिति । तिष्ठो देवता इति चेतनवाचिना देवताशब्देन पृथिव्यादी-
नां विशेषितत्वादित्यर्थः । अनुगतं गतिः । “अग्निं वाक्भूत्वा मुखं प्राविशत् । आदित्य-
श्च भूत्वाऽसिणोप्राविशत् । वायुः प्राणोभूत्वा नाभिकेप्राविशत्” इत्यादिना वागाद्यभि-
मानित्वेनाग्न्यादीनां मनुप्रवेशप्रतिपादनादित्यर्थः । एवञ्च जगतोऽचेतनत्वे न विलक्षणत्वात्
ब्रह्मकार्यत्वाऽनुपपत्तः तर्कानुकूलसाङ्ख्यस्मृत्यनुगोचरेण जगतः प्रधानोपादानत्वं वेदान्तैः प्रति-
पाद्यत इत्येष्टव्यमितिभावः । एवंप्राप्ते सिद्धान्तोपपादकं सूत्रम् ॥

* देवताशब्दविशेषादिति देवताशब्देन चेतनवाचिना पृथिव्यादीनां विशेषितत्वा-
दित्यर्थः ॥

दृश्यते तु ॥ २-१-६ ॥

सिद्धान्त उच्यते - विलक्षणयोरपि ब्रह्मप्रपञ्चयोः कार्यकारणभाव
संभवाति । अचेतनाद्गोमयात् चेतनवृश्चिकोत्पत्तिदर्शनात्, चेतनात्पुरुषा
दचेतनकेशाद्युत्पत्तिदर्शनाच्च । अतः शङ्कतर्को न बाधकः श्रुतिः ।

इति तु शब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ब्रह्मप्रपञ्चयो वैलक्षण्येऽपि उपादानोपादेयभावमन्वे हेतुमर्पकत्वेन योजयति - विलक्षणयो रिति । एवं गोमयाद्वैतना दुत्पन्नवृश्चिके प्रकृतिगताऽ चेतनगुणानुगतिराहित्यात् पुरुषाच्चेतना दुत्पन्नपु नवकेशादिषु स्वप्रकृतिभूतपुरुषगतचेतनगुणा नुगतिराहित्याच्च तर्कानुमानयो व्यभिचारः प्रकटितः । ननु गोमया द्वृश्चिकशरीरस्यैवोत्पत्तिः । न चेतनस्य । गोमयाकारपरिणतगवादुच्युक्त तृणाद्यनुशयिजीवविशेषस्यैव वृश्चिकात्मना प्रादु र्भावः । एवम् शरीरादेव केशनखादीना मुत्पत्तिः । ननु चेतनान् । एवम् गोमयपुरुषयो वृश्चिक केशनखादिषु निमित्ततैव नोपादानत्वं मितिचे न्न । गोमया द्वृश्चिकशरीरेण्यत्तौ वृश्चिकस्य ज्ञान विकासरूपावस्थान्तरापत्त्या तस्याऽपि गोमया दुत्पत्तिस्ताव दस्ति । पूर्वावस्थाप्राहाणेनावस्थान्तरापत्तिर्बहि द्रव्यस्योत्पत्तिः । तत्रच गोमय स्योपादानत्वम् पृथक्मिद्वर्कयावम्याश्रयत्वरूप तद्व्यक्ता णाऽनुसारेण मिद्वचति । तथा पुरुषस्याऽपि केशनखादिषु कारणत्वमस्ति । मृतशरीरा तदनुत्पत्तिः । ततश्च तदुपादानत्वमपि लक्षणमुखेनायाति । केशनखादिमत शरीरस्य शरी र्यपृथग्भावात् । उदाहरणद्वयेऽपि अचेतनांशयोरेव प्रकृतिविकारभावाङ्गीकारेऽपि व्यभिचारो भवत्येव । वृश्चिक शरीरे केशादिषुच गोमयशरीरगतगन्तरूपाद्यनुवृत्त्यभावाच्च । एव मनुमानस्य व्यभिचारा तर्कस्य मूलशैथिल्याच्च न श्रुतिसमन्वयबाधकत्वमि त्याशयेनोपसंहरति - अत इति । शुष्कतर्क इति । तर्कशुष्कता श्रुतिविरोधमूला विगमता विवक्षिता । एवं मन्त्रकारणताप्रतिक्षेपके वैल क्षण्यावलम्बने तर्कानुमानदूषिते प्रधानकारणत्वाऽपवादकं सालक्षण्यावलम्बनमनुमानन्तु द्वितीय पादे निराकरिष्यते ।

अत्र यद्यपि सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टम् ब्रह्मकारणम् स्थूलचिद्विद्विशिष्टं नन्वेवकार्यमिति सिद्धान्ते कारणकोटा वचेतनांशस्य कार्यकोटावपि चेतनांशस्याऽनुप्रवेशस्य विद्यमानत्वात् कारणात्कार्ये वैलक्षण्यशङ्काया नावकाशः स्तथाऽपि कारणकोटौ विशेष्यभूतस्य ब्रह्मणः कार्यकोटौ विशेषणे ध्वचेतनेष्वप्युपादानत्वस्योपादानैर्यतया अन्यथा तस्य सर्वापादानत्वाऽसिद्धेः ।

समन्वयस्येति निर्णयः । पुन शङ्कित्वा परिहरति ॥

असदितिचे न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ २-१-७ ॥

एवं कार्यकारणयो वैलक्षण्यात् कारणे कार्यं मतदेव, “असद्वा इदं मग्न आसीत्” इति श्रुते रितिचे नैवं वाच्यम् । सात्वक्षप्यनियमप्रतिषेधमात्रविषयत्वाच्छूनः । अतः कार्यकारणयो जगद्ब्रह्मणो वस्तुवकता नहीयत एव ॥

इति नववैलक्षण्याधिकरणम्

अथ अपीतो तद्वत्प्रसङ्गाधिकरणम् ३

अपीतो तद्वत्प्रसङ्गा दसमञ्जसम् ॥ २-१-८ ॥

सत्कार्यवादेन कार्यकारणयो जगद्ब्रह्मणो वस्तुवकत्वे समन्वयस्य तर्कबध्यत्व मस्ति नवेति सन्देहेऽस्य त्यस्तीति पूर्वः पक्षः । कुतः ? यत एव जगद्ब्रह्मणो वस्तुवकत्व मुक्तं, तथासति हि जगतइव ब्रह्मणोपि विकाराज्ज्ञाना

नेषुच वैलक्षण्या दुपादानत्वं न सम्भवती त्येवमाशेषममानार्थं मिदं अधिकरणमिति युक्तम् । पुनश्शङ्कित्वेति ॥

ननु विलक्षणयोः जगद्ब्रह्मणो रूपादानोपादेयभावो भवताऽभ्युपगतः । एकञ्च विलक्षणयो रैक्याऽयोगात् कार्यकारणयो द्वैरूप्यं मभ्युपगतं स्यात् । एतच्च कारणात्मनासतएव कार्यस्य स्थूलरूपाऽप्रतिरिति सत्कार्यवादं परित्यज्य कारणात्मना प्रागसदेवकार्यं मुत्पद्यतइ त्वसत्कार्यं वादोऽभ्युपगतस्यात् । एतेन “असद्वा इदं मग्न आसीत्” इति श्रुते र्यथाश्रुतएवार्थोऽङ्गीकृत स्यादिति त्यागञ्च तत्परिहारार्थं मुत्तरसूत्रं मित्यर्थः ॥

नेत्यादिपरिहारार्थं व्याचष्टे—नैवं वाच्यमिति । दृश्यतेत्वितिसूत्रेण उपादानोपादेययो रसात्वक्षप्यनियमएव प्रतिषिद्धः नवैकद्वयभावः । वैलक्षण्ये प्यारम्भणाधिकरणे वक्ष्यमाण न्यायेनैकद्वयस्य स्योपपत्त्या दितिभावः । अधिकरणार्थमुपसंहरति — अत इति ॥

इति वैलक्षण्याधिकरणम्

द्यनिष्टप्रसङ्गः स्समुन्मिषति, ततो वेदान्तवाक्यनां * सामर्थ्यमसमञ्जसं
भवति अतस्त्वेकैण समन्वयबाध इति ॥

अथ अपीनौ तद्वत्प्रसङ्गाधिकरणम् ४

कार्यकारणयोर्वैस्त्वेक्यश्रुतिसमन्वयमिदम् ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वम्
पूर्वसूत्रेण प्रसक्तं माक्षिष्य समाधीयत इति प्रकृतिमभिप्रेत्य संशयं दर्शयति — सत्कार्यवादेनेति ।
वैस्त्वेकत्वं ब्रह्मणि प्रपञ्चदोषमापादयति नवेति संशय इति भावः । वैस्त्वेकत्वे ब्रह्मणि
प्रपञ्चगतदोषाः समापादयेरन्निति तस्य दोषापादकत्वं मुपपादयति — तथा मनीनि । ब्रह्मप्रपञ्चयो
रैक्यं चेतनाचेतनगताः स्सर्वेऽपि दोषाः प्रपञ्चइव ब्रह्मण्यपि प्रमन्येरन् । तस्मात् निर्दोष
कल्याणगुणाकरे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयव्यवस्थापनमसमञ्जसमेव भवेदित्यर्थः ।

ननु प्रपञ्चस्य स्थितिकाले तदीयदोषैस्महितत्वेऽपि तस्य प्रलयेऽपि निर्दोषं कल्याण
गुणाकरं ब्रह्माऽवतिष्ठति तद्विषयत्वं वेदान्तवाक्यानामुपपद्यते “वैश्वस्मुत्तञ्जीव”तीति वाक्यानामि
यथा व्यध्यादिरहितकालविषयत्वमित्याशङ्कानिराकरणार्थं मपीताविनिप्रलयेऽप्यस्य सूत्रे ग्रहणम् ।
प्रलयेऽपि भाविकरूपभोग्यफलहेतूनाम् पाप्मानां सूक्ष्मरूपाण्येषु जीवे व्यवश्याऽभ्युपेयत्वा
त्तैर्दुष्टत्वं स्थितिकालइव प्रलयेऽपि ब्रह्मणः प्रमन्यत इत्यपहतपाप्मत्वादि श्रुतीनामसाम
ञ्जस्य मन्वार्थमिति । ननु ब्रह्मप्रपञ्चयोर्वैस्त्वेकत्वं नाभेदः । किन्तु घटपटयोरिव स्वातन्त्र्या
भावेनाऽपृथक्सत्वरूपमन्यत्वमिदं त्वारम्भणाधिकरणे समर्थयिष्यते । तस्माच्च ब्रह्मणि
दोषप्रसङ्ग इत्यत आह—अत इति । एवमान्तर्गणिकभेदाङ्गीकारेऽपि मसूरिकादिमहारोगपरवश
महाजनसमाक्रान्तस्य रोगित्वमिव दुष्टप्रपञ्चावृतस्य दुष्टत्वमवर्जनीयम् । दुष्टसंसर्गमात्रस्यैव
दोषप्रदत्वे किमुक्तव्यम् । तदपृथग्भावो दोषहेतुरिति ॥

ननु अपृथग्भावेऽपि बालत्वयुवत्वादयश्शरीरधर्माश्शरीरिणां न स्पृतिशन्तीति दृश्यते ।
चेतनाऽचेनात्मकं जगदिदं ब्रह्मणश्शरीरमिष्यते । अन्तर्यामिब्रह्मणे तथा प्रतिपादनात् ।
तस्मात्प्रपञ्चदोषाः अन्तरात्मानं न स्पृतिशन्तीति चेन्न । जगद्ब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभाक्त्यै
वाऽभावात् । तथाहि — यत् कर्मफलभूतसुखदुःखभोगसाधनभूतेन्द्रियाश्रयम् प्रणवार्थम् भूतसङ्घात
संस्थानविशेषम् तद्वि शरीरम् । “अपाणिपादो जवनो गृहीता” “अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र”

* सामर्थ्यमसमञ्जसमिति, निर्दुष्टकल्याणगुणे ब्रह्मणि समन्वयो संगत
स्यदिति भावः ॥ नवप्रपञ्चस्थितिकाले तदोषप्रसक्ततावपि प्रलये निर्दुष्टत्वं ब्रह्मणस्संभव
तीति वाच्यं, तदानीमपि भावि फलहेतुभूतपाप्मानां सूक्ष्मरूपेषु जीवेषु सद्भावात्,
अयमेवार्थः अपीनौ तद्वदिति सूत्रभागस्य अपीनौ प्रलये, तद्वत् स्थितिकाल इति ॥

ननु द्वाष्टन्तभावात् ॥ २-१-९ ॥

नेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । ‘यस्यऽत्मा शरीरं’ ‘यस्याऽव्यक्तं शरीरं’ मित्यादिशुन्या, “विग्रहं देवदेवस्य जगदेत चराचरम् । एतमर्थं न जानन्ति पशवः पाशगैरवात्’ इत्यादि पुराणोक्त्या च सिद्धचिदचिच्छरीरकस्य परब्रह्मणः शिवस्य कथ्यतया कारणतया चाऽवस्थाने गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टन्तसद्भावात् तत्र वेदान्तवाक्यसमन्वयसामरस्य असमञ्जसं न भवति । कथम् ? यथा सशरीरस्य मनुष्याद्यात्मनो बालवत्युवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि बालत्वादय इशरीर एव, सुखादाय स्वात्मन्येव तद्वदत्रऽपि शरीरभूतचिदचिद्वस्सुगता न्यञ्जानविकाराद्यनिष्ठादीनि शरीरभूते चिदचिद्रूपेवत्सुन्येव तिष्ठन्ति, निरवद्यत्वाविकारत्वसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादयः आत्मभूते परमेष्ठार एव । तदेवं दुष्टान्तभावात् श्रुत्यसामञ्जस्यं ब्रह्मणि नास्त्येव ॥

स्वपक्षदोषा च ॥ २-१-१० ॥

केवलतत्कावलम्बने स्वपक्षएव प्रधानकारणवादे निर्विकारपुरुषसन्निधिवशात् प्रकृतिप्रवृत्तौ सत्या मन्योन्यधर्माध्यासो दुरूपपादः ।

इत्यादिमि इभ्रुतिमिः परमात्मनः कर्मतत्फलभोगयोरभावा दिन्द्रियरहितत्वा त्प्रणवत्त्वाभावाच्च तस्मिन्नि भोगायतनत्वरहितस्य जगत इशरीरत्वं मयुक्तम् । तस्मा तन्जगतस्तच्छरीरत्वद्रावणम् तन्नियम्यत्वमात्रेणौपचारिकं मेष्टव्यम् । एवञ्च प्रपञ्चब्रह्मणो रमेष्टव्यं सार्वदिकमंसर्गरूपाऽप्युपाधेऽपि प्रपञ्चदोषैः ब्रह्म दूषितमेव भवेदिति भावः ॥

तुशब्देन प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वाऽसम्भवंशङ्का निवर्त्यते । तस्मा दृष्टान्तलाभात् पूर्ववाक्यापादितं ब्रह्मकारणवादे असामञ्जस्यं न विद्यतइति सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—नेतीति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वं “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” (१-२-१) इत्यधिकरणे भाष्ये प्रतिपादितम् । तत्रैवाऽस्माभिरपि शरीरलक्षणप्रदर्शनपूर्वकं जगतः ब्रह्मशरीरत्वं विस्तरेणोपपादितम् । तन्मतेन दधिकरणसिद्धस्याऽनुवादरूपमेव ॥

अन्यत्राऽन्यधर्मानुमन्धानरूपो ह्यध्यासो निर्विकारस्य पुरुषस्य न संभवति ।
अचेतनायाः प्रकृतेः श्चाऽनुमन्धानरूपोऽध्यासो न नभवत्येव । अतः प्रधान
कारणवाद एव तद्वाध्यः ॥

तर्कप्रतिष्ठानात् ॥ २-१-११ ॥

तर्कस्याऽप्रतिष्ठितत्वात् प्रधानकारणवादस्य तन्मृत्त्वा तत्र
प्रतितर्कसंभवात् तस्यैव त्याज्यत्वं, न ब्रह्मकारणवादस्य ॥

अन्यथाऽनुमेयमिति चे देवमप्यनिर्मेक्षप्रसङ्गः

॥ २-१-१२ ॥

अन्यथा, यथा प्रतितर्कपगहति नभवति तथा प्रकारान्तरेण
प्रधानमनुमेयमिति वादोऽपि युक्तो नभवति । तत्राप्येवं प्रति
तर्ककलहसंभावनया प्रतिष्ठितत्वाभावदोषादनिर्मेक्ष एव प्रसज्यते ।

चकारमेवकारार्थमभिप्रेत्य साङ्ख्यानां स्वपक्षेऽपि दोषा भवन्ति नन्वस्मन्पक्षे
तदापादितादोषा इत्याशयेन तत्पक्षे दोषदर्शयति — केवलमिति । पुरुषमन्निधानात्प्रकृति
र्महद्ब्रह्मकारादिमृष्टौ प्रवर्तते । ततः प्रपञ्चपुरुषधर्माणां मध्यामरूपं स्मरामादिति साङ्ख्यप्रक्रिया ।
तस्यामन्यत्राऽन्यधर्मानुमन्धानरूपोऽध्यासो न तावत्पुरुषस्य संभवति । तस्य निर्वि
कारत्वात् । नाऽपि प्रकृतेः । तस्या अचेतनत्वाऽभ्युपगमात् । तस्मात्केवलतर्कवलम्बने प्रधान
कारणवाद एव तर्कवाध्यः स्यादिति द्वितीयेपादे साङ्ख्यधिकरणे वक्ष्यमाणोदोषोऽत्र
स्मारितः ।

केवलतर्कमवलम्ब्य प्रधानकारणवादिभिस्तुप्रेक्षिता मन्वपक्षोपपादका मन्तर्काः
परमाणुकारणवादिभिस्तादृशैर्दृष्यन्ते । तेषांऽन्यै रित्येवं शुष्कतर्काणां मप्रतिष्ठितत्वा
तर्कवलम्बनं प्रधानकारणवादम्यगित्यन्यधृतिमूलो ब्रह्मकारणवाद एव पश्चिमाह्या इत्येवं
सूत्रार्थमभिप्रेत्यविवृणोति — तर्कस्येति ।

इदानीं साङ्ख्यैः प्रधानकारणत्वापवादकतया उक्तान्यस्यमानानां मन्तर्काणां नैयायकादि
तर्कैः प्रतिहृतिर्यथानभवति तथाऽन्यादृशेन प्रकारेण प्रधानमनुमानेन साधयिष्यामहे
त्यभिमानमात्रमेव । तादृशस्य पुरुषबुद्धिकल्पितस्य तर्कस्यैवाऽभावात् । केनचित्कुशलेनाऽ

ततः शुष्कतर्कमूलः प्रधानकारणत्वादेव त्याज्यः, ननु प्रवृत्त्युक्ति
प्रमाणमिदं ब्रह्मकारणत्वाद् इति युक्तम् ॥

इति अर्पितो ननु त्वन्महाधिकरणम्

अथ शिष्टपरिग्रहाधिकरणम् ५

एतेन शिष्टपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ २-१-१३ ॥

यथेदं माङ्गल्यदर्शनं तर्कमूलत्वेनाऽप्रतिष्ठितत्वादिना प्रत्याख्यातं
तथैव तेनैव हेतुना शिष्टानां मपग्रिहान् कणमक्षाक्षगादादीनां पक्षा
अपग्रिग्राह्या इति व्याख्याताः । एतं दुवतं भवति कणादगतसिद्ध

म्युहितस्य तर्कस्य कुशलत्वेनाऽन्येन प्रतिर्केण प्रहिता मममादितया त्पुस्त्यबुद्धीना
मव्यनम्यनमर्यादित्वात् । तस्मात्तर्कान्तर्गतज्ञानप्रयासेऽप्यप्रतिष्ठितत्वेऽप्येतादयस्तस्या
स्याऽभावएव प्रमन्यत इत्येवंमूत्रार्थं मभ्यन्त्य व्याचष्टे — अत्यर्थं शुष्कतर्कविरुद्धत्वेन प्रधान
कारणत्वादस्य प्रतिष्ठापनाऽसम्भवा द्वेदन्मतिर्दे ब्रह्मकारणत्वाद् कुतर्काऽपमकतदच सप्तयुक्तम्
त्यधिकरणार्थं मृपमहरति — ततश्च ॥

इति अर्पितो ननु त्वन्महाधिकरणम्

अथ शिष्टपरिग्रहाधिकरणम् ५

एतेन तर्कस्याऽप्रतिष्ठितत्वादपणेन प्रधानकारणत्वादनिराकरणहेतुना शिष्टानां
मपशिष्टानां शुष्कतर्काश्चिन्विना कणमवादीना मपग्रिह्या. वेदपरिग्रहरहिता. पक्षा
स्तेऽपि व्याख्याताः वैदिकौरपरिग्रहा इति व्याख्यातप्रायाइति सूत्रार्थमभिप्रेत्य विवृणोति यथेति ।
एतन्ने त्यतिदेशाधिकरणस्याऽधिकाशङ्कां दर्शयति एतदुक्तमिति । आदिशब्देनाऽक्षपादसपणकादयो
गृह्यन्ते । एतेन बहुमम्मत्तत्वं अधिकाशङ्कावीजं सूचितम् । परमाणुकारणत्वादापीत्यनेनाप्यधिका
शङ्काकारणम् सूचितम् । कणमक्षादिभि स्म्वैरपि परमाणुकारणादस्यैव परिगृहीतत्वेऽपि
परमाणुस्वरूपेऽपि शून्यार्थकत्वेन माध्यमिकैः ज्ञानात्मकत्वेन योगाधारैः क्षणिकत्वेन त्रिविधैरपि

परमाणुकारणवादोऽपि निराकृत इति ॥

इति शिष्टापत्तिग्रन्थाधिकरणम्

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ८

भोक्त्रापत्ते रविभागश्चे तस्या लोकोक्त

॥ २-१-१४ ॥

यदुक्तं पूर्वत्र चिदचित्प्रपञ्चत्रिशिष्टः शिव एवाऽद्वितीयः कारणं कार्यं च भवतीति त्रिशिष्टशिवाद्धतं, तस्य समन्वयमिदस्य युक्तिबाधा पत्ति रस्ति नवेति संशयः ॥

एवंसति पूर्वपक्षः प्रवर्तते; यदि चिदचिच्छरीरकत्व मित्यते परमेश्वरस्य; तदा सशरीरत्व मस्य सिद्धम् । तथाच जीववत् सशरीरत्वेन तस्याऽपि शरीरसंबन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वापत्ते रमात् संसारिणो जीवा तस्य परमेश्वर स्यादविभागः प्राप्नोति । अतोऽयं जीवोऽयमेश्वर इति विशेषानुपपत्त्या जगद्विशिष्टत्वादे परमेश्वरस्य निर्दोषस्वरूपा सिद्धिप्रसङ्ग इत्येवं पूर्वपक्षी मन्यते ॥

बौद्धैः सत्यत्वेन देशोपिकादिभि रसत्यत्वेन योगाचारादिभिश्चेति संवाददर्शना तैस्सर्वैरपि स्वत्वानुकूलतरेण विपक्षणा माभासीकरणेन सर्वेषामपि तर्कावलम्बिपक्षाणा मप्रतिष्ठितत्वेनच अपरिग्राह्या वैदिकैः किन्तु वेदान्नराक्यसमन्वयमिदो ब्रह्मकारणवादएव परिग्राह्या इति भावः ॥

इति शिष्टापत्तिग्रन्थाधिकरणम्

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ६

अतिदेशाधिकरण म्प्रस्तित्यज्य प्रधानेन तत्पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिन्दर्शयितु न्तर्दर्थमनुवदति—यदुक्तमिति सर्वत्र । प्रसिद्धाधिकरणे सर्वचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म सर्वशब्दवाच्यमित्युक्त्वा अधीनौतद्वत्प्रसङ्गाधिकरणे चिदचिच्छरीरकस्य परब्रह्मणश्चैव कार्यतया कारणतयाचाऽवस्थाने

नाऽत्र विरोध इति सिद्धान्तः; स्यादेव विभागो ज्ञात परमेश्वरस्य निष्कलङ्कनिखिलमङ्गलाकारत्वेन । नखलु मशरीरत्वप्रयुक्त मनिष्ट भोक्तृत्वं, किंतु परार्धान्त्वप्रयुक्त मेव । यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽप्यनन्यवश्यस्य न स्वाज्ञानुवृत्तिकृतानिष्टप्रसङ्ग इति भोक्तृत्वं नेत रसनानम । ‘जाज्ञौ द्वा वज्र वीशानाशौ’ इति जीवेश्वर्यां स्वातन्त्र्यमन्वातन्त्र्यं च स्वतन्त्रमिदं मेव । अतः स्वतन्त्रस्य परमेश्वरस्य जीवा दस्तन्त्राच्छरीरावच्छेदसामान्येन नाऽविभागप्राप्तिः । नाऽतो विशिष्टाद्वैतहानिः ॥

इति भोक्त्रापत्यधिकरणम्

गुणशेषव्यवस्थाया नष्टान्तमद्वावा दसामञ्जस्यपरिहारेण निःशेषगिवाद्वा । विवक्षितमित्यर्थः । तथैव त्वारम्भणाधिकरणे ममर्थगिप्यते । तत्र कार्यकारणावस्थयो निःशेषाणभूतस्य चिदचि त्प्रपञ्चस्य तच्छरीरत्व मुपपादयिष्यते । तच्च मनुन्याऽशरीरगतबालत्वयुवत्वादिन्यायेन तदीयशेषाणाम् । मम्यर्गं शिखे नमम्ममतीति मम्यर्गतार्गम् । एवञ्च चिदचिच्छरीरके ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयइति पर्यवसितम् । इदमोपपद्यते । दृष्टान्तमद्वावा च्छरीरशरीरिभर्माणा मसंकरणे व्यवस्थादर्शनेऽपि शरीरिणाम् शरीरप्रयुक्त सुखदुःखभोक्तृत्वस्याऽपि दर्शनेन ब्रह्मणोऽपि शरीरित्वे सुखदुःखभोक्तृत्वं मापद्यते । तस्मा ब्रह्मणो जीवैरविभागाऽदिशेषः आपद्यते इति चेत् द्वित्वमभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति — यतीति । जगद्विशिष्टत्वादे जगच्छरीरकत्ववादे । स्याद्वैतक्य इति मूत्रभाग सिद्धान्तार्थम् व्याचष्टे — स्मादेवविभागहत्यादिना ॥

ननु सम्भोगप्राप्तिरिति चेत् न शेष्या दित्यत्र ब्रह्मणोभोगप्रसवित. परिहृता । अनन्ताऽधिकरणेन पौनस्त्यमिति चेत् न प्रयमाध्याये अनुपपत्त्यधिकरणे पौनस्त्यभावस्य प्रतिपादितत्वात् ॥

इति भोक्त्रापत्यधिकरणम्

अथ आरम्भणाधिकरणम् ७

यद्यपि भ्वातज्यादिविरुद्धमसम्बन्धेन जीवेष्टव्यो विभाग उच्यते
तथाऽपि तयोः कार्यकारणयो रनन्यत्व मव्यतिरिक्तत्वं च निद्वयत्येवेत्याह ॥

तदनन्यत्व मारम्भणाशब्दादिभ्यः ॥ २-१-१५ ॥

इह कार्यकारणयोः प्रपञ्चब्रह्मणो समन्यव्यभिक्त मनन्यत्वं
मन्दिह्यते युक्तं नवेति ॥ मन्दह्य चेतनाचेतनस्वरूपविरुद्धवर्धमबन्ध
वैलक्षण्यं कारणम् ॥

कथं मनयो रनन्यत्व लुपपद्यते ? ॥ पुराधिकरणे मवज्जत्वादिमत्त्वेन
परमेश्वरस्य भोक्तृत्वाज्ञत्वादिना जीवस्य जीभयो विभागो निर्दिष्टः ।
चिदचिद्वस्तुनो रत्यन्तविलक्षणत्वा दनन्यत्वकथा दूरतएव । नहि कार्य
कारणत्व मनन्यत्वसाधकम् । गोमयवृश्चिकादौ सत्यपि तस्मिन् वैलक्षण्य

अथ आरम्भणाधिकरणम् ७

महानिर्द्वय न्युत्तराधिकरण मवगमयति — यद्यपीति । पुराधिकरणे सुखदुःख
भोक्तृत्वं शरीरत्वप्रयुक्तं न भवति । किन्तु पारतन्त्र्यकृतम् । तस्मा त्परमस्वतन्त्रस्य
शिवस्य शरीरित्वेऽपि तत्प्रसज्यतइ त्युक्तम् । न त्वेवं ब्रह्मणः प्रपञ्चशरीरत्वांशे समन्यव्यस्य भङ्गा
माभूत् । प्रपञ्चानन्यत्वांशे तु स्पष्टं । येन हे भ्वातन्त्र्याऽन्वातन्त्र्यरूपवैलक्षण्येन प्रपञ्च
ब्रह्मणो दशरीरशरीरित्वं सुपपाद्यते । येनैव तयो भोक्तृत्वाऽभोक्तृत्वरूप वैलक्षण्यम प्युपपाद्यते
तस्य वैलक्ष्येनैव प्रपञ्चब्रह्मणो रनन्यत्वावकृतादिनि प्रत्युदाहरणमङ्गत्वा पूर्वं न्नात्रतत्र
सिद्धवत्कृत्य व्यवहृतस्य प्रपञ्च शिवयोः कार्यकारणभावेनानन्यत्वस्य वैलक्षण्यवृत्तान्तर्गणिक
भेदाऽतिरोधेन निरूपणार्थं मुत्तराधिकरणारम्भ इत्यर्थः ॥

वैलक्षण्यं कारणमिति । यदि वैलक्ष्य मनन्यत्वाऽविरोधि तर्हि तदुच्यतम् ।
यदि तद्विरोधि तर्हि तदयुक्तमि त्यनन्यत्वस्य निमित्त्वाऽनिमित्त्वाभ्यां सन्दिह्यमानं
वैलक्षण्यं युक्तायुक्तरूपसन्देहस्य कारणमित्यर्थः । भेदमाश्रयस्य वैलक्ष्यस्याऽभेदविरोधित्वा
दनन्यत्व मयुक्तमिति पूर्वप्रभवति — कथमिति । यदि किञ्चिद्विलक्षणेनाऽपि चेतनवर्गे
णाऽनन्यत्वमयुक्तस्या तर्हि किमुताऽत्यन्तविलक्षणेनाऽचेतनवर्गेण त्याह — चिदचिद्वस्तुनोरिति ।

दर्शनात् । घटमृत्पिण्डादिष्वप्यर्थक्रियादिव्यवहारभेदा दभेदो नास्त्येव ।
अथवा, कार्यकारणयो रत्यन्ताभेदे प्रपञ्चवह्मणो रकण्डनया सर्वत्र
कर्तृकर्मक्रियादिव्यवहारलोप स्म्यादि त्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

कारणात्त्वह्मणः कथं जग दनन्य देव । कथं भवगमयते ? आरम्भण
शब्दादिभ्यः । यथा ‘वाचाग्मभणं विकारो नागमयेयं मृत्तिकेत्येव
मत्यम’, ‘म देव सोम्येद मग्र आसी देकमेयाऽद्वितीयम्,’ त दैक्षत
बहु म्यां प्रजायेयेति’, ‘ऐतदात्म्यं भिंदं सर्वं त त्मन्त्यं स आत्मा तत्त्व
मसि श्वेतकेतो,’ ‘विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च
यत सर्वो ह्यप रुद्र’ इत्यादि शब्देभ्यः ॥

ननु उपादानोपादेयभावस्याऽभेदव्याप्यत्वात् तत्र त्रयप्रपञ्चयो रनन्यत्वविद्वां घटान्निषु
इयामत्वरक्तत्वादिरूपवत्तत्त्ववद्देशकालाघवच्छेदभेदेन स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यानिना दैक्षतयमुपाद
नीयमि त्याशङ्क्य व्यभिचारा तस्याऽभेदव्याप्ति रमिंदत्याह—नहीति । वस्तुगत्या विरुद्धत्वाऽय
हेतुः ननु क्वचिदेव माव्यव्यभिचारीत्याह — कटमृत्पिण्डादिष्वपीति । घटनोदाहरण
क्रियते नहिमृत्पिण्डेन । एव इदंशरावादिकमि त्यर्थक्रियाभेदः । अतस्य मृत्पिण्डदण्डचक्रादि
कारणम् । मृत्पिण्डस्य जन्मयोजनपूर्वकमर्दनादिः कारणभेदः । पृथुबुधोदराकारः पिण्डाकारश्चे
त्याकारभेदः । तदुलूखीबुद्धिभेदः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तक इशब्दभेदः । इशानीं मृत्पिण्डोऽस्ति
घटो नास्तीति सत्त्वाऽसत्त्वभेदः । मृत्पिण्डो दृष्टः घटशरायादिक नदृष्टमिति ज्ञातत्वाऽज्ञानत्व
भेदः । एक पटः बहव स्तन्त्र इति सङ्ख्याभेदः । एव मर्यादित्याभेदा तस्यैवाऽप्युपादानो
पादेयभावं भेदउत्प्रेयतद्वि विरुद्धाहेतुनित्यर्थः ॥

अथवेति — विश्वत्यर्थः । अण्वण्डायेति । अन्यन्नैक्यापत्येत्यर्थः । कर्तृकमेति ।
कुलालो घटङ्करीतीत्यादिव्यवहारेषु कर्तृकर्मक्रियाणां भेदस्य दृष्टत्वेन सर्वत्र कर्तृकर्मभावा
दीनां भेदभावादित्यर्थः । मूत्र मध्याह्नाह्नेषु योजयन् मिद्धान्तमाह — कारणादित्यादि ।
सूत्रार्थस्तु — तस्मा ब्रह्मणः कारणा कार्यस्याऽनन्यत्व मशक्यते । कुतः आरम्भण
शब्दादिभ्यः “वाचाग्मभणं” मित्यादिवाक्येभ्य स्तदुपपादयद्वाच इत्यर्थः । आरम्भणश्रुतेः
त्रयप्रपञ्चयो रनन्यत्वमाशङ्क्य मुत्तरमुत्रे माव्यएव म्पक्षावित्यनि । आदिशब्दगृहीतानां

यदुक्तं न कार्यकारणत्व मनन्यत्वसाधक मिति नञाह ॥

भावे चोपलब्धे ॥ २-१-१६ ॥

घटादिकार्यभावे च तदेव मृद्द्रव्यं घटइत्युपलभ्यते । ततः
कारणा दनन्यदेव कार्यम् । तथा, 'वाचाग्म्येण विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्य' मित्यत्र श्रुत्याऽपि प्रतिपाद्यते । विकारो नामधेयं
च वाचाग्म्येण वाचायाः अभिप्रायार्थक्रियारूपव्यवहारस्य निष्पादकं
भवति । मृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यवस्था घटादिनामधेयं चाऽर्थक्रियामि
लापरूपव्यवहारनिष्पत्तये भवतीति यावत् । वस्तुतो घटादिकमपि
मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं, मृद्व्यतिरेकेण घटभवाऽदर्शनात् । अथवा
वाचाग्म्येण विकारः घटो वाचाग्म्येण घटोऽयमिति वाचाग्म्यविषयमात्रं
मृद्द्रव्य एव व्यवहारसिद्ध्यर्थं जायमानं भवत्यन्तर्गम् । नतु मृदो द्रव्या
न्तरं, मृत्तिकेत्येव नामधेयं सत्यम् । घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र
सर्वत्र मृद्वटादिनामधेयं सत्यम् सतिप्रामाणिकेऽर्थे साधु नतु द्रव्यान्तर
मिति कृत्वा यतो घटो मृदेवेति । अतः कारणा दनन्यदेव कार्यम् । अर्थ

“सदुक्ते” त्यादीनां “मर्तो ह्यप रुद्र” इत्यन्तानां मामानाधिकरण्यादिभिः सन्माध
कत्वमिति स्पष्टम् । उदाहृतश्रुतीनां मनुग्राहकत्वाऽनन्यत्वमाधकानुमानस्य दृष्टान्तोप
पादनार्थत्वेनोत्तरसूत्रं भवतारयति — यदुक्तमिति

नतु घटादुच्यत्पत्तौ सत्यां तदेवेदं मृद्द्रव्यमितीयम्प्रत्यभिज्ञा अर्थक्रियादिभेदरूपशुक्ति
बाधितत्वा झान्तास्स्यादि त्याशङ्क्य द्रव्यैक्येऽप्यवस्थाभेदमूलं सत्त्वं इति श्रुत्यैव
निबद्धितमि त्यावेदयितुं मारम्भणश्रुते रयमाह — तथेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थं “यथा सो म्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्पिण्डं विज्ञातं स्यात्”
इति यथेत्यादिना दृष्टान्तोपन्यस्तः । तत्र नाऽयदृष्टान्तोपपद्यते । मृत्पिण्डस्य तद्विकाराणां
घटशरावादीनां चाभिप्रायार्थक्रियादिभेदेनाऽत्यन्तभिस्रतया मृत्पिण्डज्ञानेन तद्विकाराणां ज्ञातं
त्वाऽयोगादि त्याशङ्कायां तदुपपादनार्थं वाचाग्म्येण श्रुतिः प्रावर्तते । तत्र प्रतिज्ञादृष्टान्तौ

क्रियादिव्यवह्नाग्भेदमनु मृत्तयो र्वैतन्वयेऽप्यत्राग्भेदात् भवत्येव ।
 ततो मृत्तयोऽग्नौ ब्रह्मप्रपञ्चारपि व्याप्य व्यापकभावा दन्त्यत्वम् ।
 तथा पुष्पावागी, 'शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भूतम् । सनै
 केन तु तद्व्याप्तं भृगु कुम्भादिकं यथा' इति मृदयंघट इत्यत्र
 यथा भृगुमिदं घटं दृश्यते, तथा ब्रह्मेदं जगदिति ब्रह्मव्याप्तिर्न दृश्यत
 इति चेत्, सन् घटः सन् घट इति सर्वत्र दृश्यत एव मद्रूपस्य ब्रह्मणो
 व्याप्तिः । सच्चिद्रूपेण शिवेन यदि न व्याप्तं जगत् तदा सत्त्वारकृतिभ्यां
 विनाकृतं कथं मस्ति स्फुरतीति दृश्यत । अवस्तरेव भवेत् । अतो
 मृदा घटादिकमिव कारणेन शिवेन कार्यमिदं व्याप्तं तदनन्यभूत न्येति
 निश्चयम् ॥

प्रकृत्याधिकरणं व्याख्याते । इह हेतुत्वेन निश्चिता वाच्यारम्भणश्रुतिव्याख्यायते । विकारो घटत्र
 पृथुबुद्ध्यादिरादिः । नामधेयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं घटादिफलं त्वेत् वाच्यारम्भणं वाचा
 यत्प्रानयेत्याद्यादि । तेन तज्जन्याधिक्रियाऽपि लभ्यते । आरम्भ्यते अनेन त्वारम्भणं
 कारणम् । वाचाया आरम्भणं अभिलाषार्थक्रियाऽपि लभ्यते । कारणमिति भावः । अनेनैतद्वृत्तमिति
 मृत्पिण्डवद्विकारणं द्रव्येक्येऽपि पिण्डपृथुबुद्ध्यादिराद्याकारभेदेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तकनामधेयमेवेन
 चार्थक्रियाऽभिलाषभेद इति ॥

ननु द्रव्यभेदेनैव तद्वद्वद्वति किमिति नैव्यते इत्याशङ्क्योक्तं "मृत्तिकेनैव मत्त"
 मिति । घटशरीरादिकमपि मृत्तिकेनैव प्रामाणिकम् । मृदेवाऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यभाष्या
 गुरुत्वेन गुण्यत्वादिभिर्युक्तिभिश्च तदेवेदमिति निश्चयनीत्यर्थः । एष प्रमाणमिदं कथं निर्वाहाय
 अर्थक्रियाऽभिलाषभेदस्य विकारनामधेयभेदोपाधिः । कल्पयितुं युक्तमिति भावः । परान्तरेण
 वाक्यं योजयति — अथेति । भाष्ये द्वितीयव्याख्याने यतो घटो मृदेवेति तत्रायं मृत्तयो
 द्रव्येक्ये प्रत्यभिज्ञाया प्रमाणं दर्शितम् । प्रथमव्याख्याने "मृद्वचिरेकेण घटभावाऽ
 दर्शना" इति वाक्येन मृद्वचिरेकेण घटे गुरुत्वादिवर्माणो मदर्शनरूपयुक्तं दर्शितम् ।
 एवञ्च इह यद्यपि मृत्पिण्डवद्विशेषावादीनां अभिलाषार्थक्रियादिभेद इत्येवैवावादीनामि
 द्रव्यान्नरत्वेनाऽप्युपपद्यते । बालयुवस्थविराणामि वाऽवस्थाभेदेनाऽपि । तथाऽप्यत्राऽभेदेनैव
 तदुपपादनं कार्यम् । कार्यकारणानन्यत्वस्य युक्त्यानुभवानुग्रहप्रतिनिवृत्त्यादि त्सुपान्तराणि —
 अतद्वति । अत्र "मृदयंघट" इत्यत्र यथा मृद्वचिरेकेण दृश्यते इत्यारम्भ "अवस्तरेव भवे"

* सत्वाच्चापरस्य ॥ २-१-१७ ॥

कार्यस्य कारणे सत्वाच्च कारणादनन्यदेव कार्यम् । घटशरावा-
दिकं पूर्वं मृदेवासीदितिहि घटादिकं मृदात्मनोपलभ्यते ॥

असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषा

युक्ते शब्दान्तराच्च ॥ २-१-१८ ॥

‘इदं वा अग्रे नैव किञ्चनाऽस्मी’ इति कार्यस्य पूर्वं मसद्व्यपदेशात्
कारणे कार्यं मसदिति चेन्न । स्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तरयोगा-
देवाऽयं मसद्व्यपदेशः, नाऽभावात् । कुतः ? तदसदेव सन् मनोऽकुरुत’
इति वाक्यशेषात् । मनस्कारो हि विद्यमानस्यैव भवति । युक्तिरपि
तथा धर्मान्तरयोगनिमित्ततामसद्व्यपदेशा स्यादवगमयति, पिण्डत्वघटत्व
कपालत्वरूपैः परस्परविरोधिभिः भावरूपैः धर्मैः घटः प्राङ्नासी, दिदानी
मस्ति, तदानीं न भवत्यतीति मदा विद्यमानस्यैव मृद्व्य
स्याऽसदादिव्यपदेशोपपत्तौ न तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदभावोनामाऽसद्व्यप-

दित्यन्त वाक्यजानं प्रक्षिप्तम् । प्रकृतैवत्त्वाधिकरणभाष्ये । ननु मन्वष्टः मन्पटः इत्यादि
प्वनुवृत्तं सद्रूपं ब्रह्म सत्यमित्याशङ्क्य प्रकाशादिवच्चेत्यादि सूत्रभाष्ये “अतो घटादि
प्वनुवृत्तं सन्मात्रं प्रत्यक्षब्रह्मेति विरुद्धमेवेति वक्ष्यमाणभाष्येण विरोधाद्भगवति भाष्य
कृति स्ववचनव्याघातदोषस्याऽनाशङ्कनीयत्वात् ॥

कारणे सत्वादिति । कारणं कार्यस्य तादात्म्येन सत्वादित्यर्थः । पूर्वसूत्रे मृद-
पाश्चात्यघटशरावादिरूपताऽऽपत्तिविषया प्रतिज्ञोदाहृता । अत्रतु घटशरावादीनां मद्रूपता
पत्तिविषयेति विशेषः ॥

ननु कारणे कार्यस्यसत्त्वं यदुक्तम् तदमङ्गलम् । “अमृदा इदं मय असी”
इतिश्रुतेः । इदं सर्वं घटशरावादिकं पूर्वाङ्गेनासीदिति लोकव्यवहाराच्च उचिते च धर्मान्तरेणेति
सूत्रभागं विवृणोति — स्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तरयोगादिति ।

* अपरस्य अपरकालिकस्य कार्यस्य पूर्वं सत्त्वात् । कारणात्मना सत्वादित्यर्थः ॥

देशावलम्बनं तद्धर्मन्तरं कल्पनीयमिति । तथा शब्दान्तराच्च । ‘तदेदं
तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ इत्यादि । अथ
मभिप्रायः त्रैविद्याभिरूपविभागानर्हमृक्षमचिद्विद्रूपपञ्चशक्तिर्भित्त
विश्वः केवलो भवति । पुनस्त्वात्मिकां तादृशां शक्तिं पूर्वदशाविशेषि
स्थूलत्वयुक्तनामरूपविभागार्हचिद्विद्रूपां बहिर्विस्तारयति । तत्र शक्ति
मतविश्वस्य संकोचवस्था प्रलयः, विकासावस्था सृष्टिर्गतिः । तथाऽत्र
वचनमस्ति, ‘चिदात्मैव हि देवाऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः । योगांश्च
निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत्’ ॥ इति निरुपादानमित्यनपेक्षितो
पादानान्तरं न्ययमुपादानंभूत्वेत्यर्थः । ततः परमकारणान् पञ्चदशः
शिवादिभिर्नामैव जगत्कार्यमिति ॥

निर्देशनान्तरमुच्यते ॥

ननु वायो रूपानास्तीत्यादिनाऽस्याऽप्यसद्व्यपदेशस्य अभावविषयत्वं युक्तम् ।
ननु मूर्क्ष्माऽवस्थाविषयत्वं । प्रसिद्धविषयविहाय विषयान्तरकल्पनं मानाऽभावादि त्यागकृतं —
कृतमिति । वैदिकस्य लौकिकस्य चाऽसद्व्यपदेशस्य मूर्क्ष्मावस्थारूपधर्मान्तरपरत्वकल्पनं क्रमेण
वाक्यशेषाद्युक्तं चेति सूत्रशेषोक्तं हेतुद्वयमुपपादयन्परिहरति — तदिति । तत्
अमर्शः । सन्त्यामिति । मनोऽकुलं त्यन्वयः । मनस्कागे मानममङ्कल्पः । अमानानामिति ।
अभावाभावस्यैव भावाभावस्याऽपि तद्विशेषाभावधर्मोपपत्तः । क्वचित् पञ्चमानाम
धर्मान्तरनाऽङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । शब्दान्तरादिति मौल्यहेतु रमयत्र साधारणः । लोकेऽपि
षट्पञ्चाशद्विंशत् पूर्वसृष्टेर्वासीदिति शब्दान्तरस्यमत्तत्वात् ।

ननु ब्रह्मकाण्ठादं ब्रह्मणः प्रलये किमव्याकृतत्वं निश्चयं सृष्टौ व्याकृतत्वं । नहि
निर्वाकारस्य सृष्टयन्त्यायेनाऽवस्थामेदं सम्भवतीत्याशङ्क्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टस्य ब्रह्मणः
कार्यकारणभावाऽङ्गीकाराद्विशेषणगतस्थूलसूक्ष्मावस्थारूपां विशिष्टं व्याकृतत्वाऽव्याकृतत्वं
व्यपदेश इत्याह — अयमभिप्राय इति । उत्तरसूत्रद्वयमन्तरयति — निर्देशनान्तरमिति ।
स्थूलसूक्ष्मावस्थाभ्यामेकस्यैवद्रव्यस्य कार्यकारणभावे सृष्ट्यादिदृष्टान्तः प्राक्प्रदर्शितः ।
इदानीमेकद्रव्यत्वे कार्यकारणभेदादिनामपि लोकप्रसिद्धः पटकुट्टिकादृष्टान्तः “पञ्चधात्मानं प्रविम
र्त्यैतद्वारणं मवष्टभ्य विधारेया” मीति श्रुतिभिद्धः प्राणशायुः दृष्टान्तस्तथा उदाहरित
इत्यर्थः ॥

पटवच्च ॥ २-१-१९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २-१-२० ॥

यथा संकुचित स्वरूपः पटः प्रसारितो महापटकुशिरूपेण कार्यं भवति तथा ब्रह्माऽपि संकुचितरूपं कारणं प्रसारितं रूपं कार्यम् ॥

यथा वायु रेकएव वृत्तिविशेषेण प्राणादिभेदं भजते, तथा ब्रह्माऽपि शक्तिव्यापारभेदेन सदाशिवादिरूपभेदं भजते। ततो ब्रह्मणः कारणा दनन्यदेव कार्यं जग दिति युक्तम् ॥ उक्तमर्थं साक्षिप्य समादत्ते ॥

इतरव्यपदेशा द्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २-१-२१ ॥

‘तत्त्वमसि’, ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिना कार्यभूतस्य जीवस्य कारणभूतब्रह्मव्यपदेशा दनन्यत्वं सुपपादितम्। एवं मनि परमेश्वरस्य जगदकरणं स्वस्य हितरूपं, तत्करण महितरूपं च प्रमज्ज्यते। ततश्च सर्वज्ञ रसत्यसंकल्प इश्वर रस्वस्मा दनन्यस्य जीवस्य

सदाशिवादीत्यादिभेदेन महेश्वरशुद्धविद्यादिपृथिव्यन्नशयन्निगतत्तज्ज्ञान न्तप्रभव न्तुमुवनभोगस्थानभोगोपकरणनिकुरम्भं गृह्यते। नन्तरमूंशेण जीवब्रह्माऽभेदे दोष आशङ्क्यते — तदनुपपन्नम्। अनन्यत्वं व्याप्यव्यापकभावेनाऽपृथग्भावरूपम्। त्वभेदरूपमिति प्राग्दर्शितत्वेन शङ्कानवकाशादि त्याशङ्क्य शङ्कामूर्चायतु मन्तारयति — उक्तमर्थमिति। अधिकन्तिव त्पुत्तरसूत्रकर्तव्येन एतच्छङ्काममाधानेनस्यास्यन्तमर्थं मालोच्य मृदशः दृष्टान्नोक्तिसमर्थनमयमे तदुपयोगिनया भाष्ये परं व्याप्यव्यापकभावेनानन्यदित्युक्तम्। सूत्रकार स्त्वेतच्छङ्काममाधानमयमेव तमर्थमाविष्करोति। तस्मा इतिशङ्कावकाश इति भावः ॥

इतरव्यपदेशा दित्यत्र इतरस्यजीवस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशा दित्यर्थः। “तदनन्यत्वं” मित्यादिसूत्रात् अनन्यत्वमिति “असद्व्यपदेशा” दितिसूत्रात् चेदित्वाऽनुवृत्त्य “तत्त्वमसि”, “अयमात्माब्रह्म”त्यादिषु इतरस्मि जीवे ब्रह्मभावव्यपदेशा दनन्यत्वेन

तापं स्वभ्येति जानन् कथं संसारिनिमित्तं महितं दग्त्करणं मनुवर्तते,
हितं जगदकरणं च नाऽनुवर्तते । नतश्च जिवाऽनन्यत्वे परमेश्वरस्य
स्वहिताकरणे स्वाहितकरणे च विवेकशून्यत्वादिदोषप्रसक्तिः । अतः
कार्यकारणयोर्जावेश्वरयो रनन्यत्वमयुक्तमिति चेद्युक्तमित्युच्यते ॥

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २-१-२२ ॥

कार्यकारणयो रनन्यत्वेऽपि कार्यभूतात् चिदाचित्प्रपांचात् कारण
मत्राधिकमेव श्रूयते, 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इति । तथा भेदनिर्देशात्,
तथाहि जीवेश्वरयोर्भेदो निर्दिश्यते । 'विद्याऽविद्ये ईशानं यस्तु सोऽन्यः',
'क्षरात्माना वीशते देव एकः', 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा',
'द्वासुपर्णा सयुजा मखायौ', 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परंचाऽपरंच',
'ज्ञाज्ञौ द्वा वजा वीशानीशौ', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्',
'अन्तःप्रविष्टश्चास्ता जनानाम्', 'अरमान् मायी सृजते विश्वमेतत् ।
तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः', 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्',
'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'एषामीशो पशुपतिः पशूना' मित्यादिभि
रनन्तश्रुतिभिः । अतो विश्वस्मादधिकमेव शिवापरनामधेयं ब्रह्म ॥

हिताकरणादिना योदोषः विवेकशून्यत्वं तस्य प्रसक्तिरित्यर्थः । उपादितामिति । आरम्भेण
सूत्रं इति शेषः ।

ननु ब्रह्मण मत्वाऽभिन्नजीवममारहेतुप्रपञ्चमर्गाऽकरणं हितम् । तत्करणं महितञ्च
भवतु नाम । तथाऽपि प्रपञ्चमृजतु । इत्यन्तेहि लोके स्वहितं मकुर्वाणा स्वहितञ्च
कुर्वाणा मद्ब्रह्माऽपिस्यादि त्याशङ्क्याह — ततश्चेति । तस्मादितरद्वेषवृत्त्यर्थः ॥

मन्यं जीवादितरद्वेषम् । ततोऽधिकञ्च ईशिप्रीशितव्यादिभेदविषयाऽनङ्गश्रुतिविरोधात् ।
अतस्त्वद्विरोध्येनाऽनन्यत्वमभेदश्रुतीनामर्थो न मुख्याभेद इति न कश्चिद्विरोध इति
प्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

न त्वमभेदश्रुत्यनुसारेण तदनन्यत्वमिति भेदश्रुत्यनुसारेण "अधिकन्तु भेदनिर्देशा"
दितिसूत्रित्वेन सूत्रकारस्य कोऽभिप्राय इति प्रश्नोत्तराभ्यां निर्धारयति — नन्वित्यादिना ।

ननु 'तदनन्यत्वमि' त्यभेदप्रतिपादनात् 'अधिकं तु' इतिभेदप्रतिपादनात् प्रपञ्चब्रह्मणो भेदाभेदसाधितो भवतीति चेत् न भेदाऽभेदकल्पनम् ॥

* विशिष्टाद्वैतं साधयानः । न वयं ब्रह्मप्रपञ्चयो रत्यन्तमेव भेदवादिनः, घटपटयो रिव । तदनन्यत्वपरश्रुतिविरोधात् । न चाऽत्यन्ताऽभेदवादिनः, न वा शुक्तिरजतयोगिव एकतरमिथ्यात्ववादिनः, तत्स्वाभावियुगुणभेदपरश्रुतिविरोधात् । न च भेदाभेदवादिनः, वस्तुविरोधात् । किं तु, शरीरशरीणोरिव, गुणगुणिना ग्वि च विशिष्टाद्वैतवादिनः । प्रपञ्चब्रह्मणो रनन्यत्वनाम मृद्वटयोरिव गुणगुणिनोरिव च कार्यकारणत्वेन विशेषण विशेष्यत्वेन च विना भावगहितत्वम् । नहि मृदंविना घटो दृश्यते; नीलिमानंविना चोत्पलम् । तथा ब्रह्मविना न प्रपञ्चशक्तिस्थितिः, शक्तिव्यतिरेकेण न कदाचिदपि ब्रह्म विज्ञायते, बह्विरि वोष्ण्यं विना । येन विना यन्नविज्ञायते तत्तेन विशिष्टमेव । तत्त्वं च तस्य स्वभाव एव । अत रसर्वथा प्रपञ्चाऽविनाभूतं ब्रह्म । तस्मा दनन्यदि त्युच्यते । भेदश्च स्वाभाविकः । ततश्च विश्वस्मा दधिकमेव परंब्रह्म । कारणत्वकार्यत्वव्यवस्था,

एव भारम्भणसूत्रप्रतिपादिताऽनन्यत्वस्वरूपविशेषनिर्धारणार्थतया एव मितगव्यपदेशादित्यादि सूत्रद्वयं व्याख्यानं । एव किमर्थम् ? तद्विधारणं मेतत्सूत्रद्वयं मनपेक्ष्याऽऽरम्भणसूत्रा सामर्थ्येनैव सिद्धयति । इदं तु सूत्रद्वयं ब्रह्मण स्मडोपजीवसंसर्गप्रयुक्तदुष्टत्वशङ्कानिराकरणार्थमधिकरणान्तरं व्याख्यायतामि त्याशङ्क्याह — कारणत्वेति । “अपीतो नद्वत्प्रमङ्गा दसमञ्जसम्” ब्रा० सू० — २-१-८ “ननु दृष्टान्तभावात्” २-१-९ ॥ इति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां ब्रह्मणो जडजीवसंसर्गप्रयुक्तदुष्टत्वनिराकरणं स्पष्टमेकतस्प्रागित्यतिस्पष्टं तादर्थ्यं मस्य नयुक्तं । किन्त्वारम्भणसूत्रस्य भेदसाधकसूत्रामाहित्येन

* विशिष्टाद्वैतं साधयाम इति अभेदश्रुत्यनुमारेण तदनन्यत्वमिति भेदश्रुत्यनुसारेण अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति च सूत्रितवत् स्मूत्रकारस्याऽपि भेदाभेदा त्यन्तभेदा त्यन्ताभेदान्यतर मिथ्यात्वरूपपक्षचतुष्टयनिराकरणेन विशिष्टाद्वैतमेवाभिमतमिति भावः ॥

ननुदृष्टान्तभावा दिव्यत्र निरूपिता । तस्मात् भेदाभेदश्रुतीना मविरुद्ध
एवाऽयं मार्गः ॥

अठमादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २-१-२३ ॥

सर्वथा जीवेऽवगम्यो रभेदएवाऽभेदश्रुतिभि रितिचै न्न । अनुप
पत्तेः । अश्मकाष्टलेष्टतृणादे रचेतनस्येव जीवस्याऽप्यज्ञत्वादिना
सर्वज्ञत्वादियुक्ता दीश्वरा दत्यन्तविजातीयत्वश्रवणात् तयो रेकभावा
नुपपत्तेः । तस्मा दीश्वरं जीवा दर्थान्तरभूतएव । एवं चेतन
स्याऽप्यधिकगुणवैपम्या दीश्वरभावानुपपत्तिः । किमुताऽचेतनस्य स्वरूप
विलक्षणस्येति तात्पर्यम् । सर्वथा श्रुतिस्मृतिन्यायैः कार्यत्वेन
स्वानन्यभूतादपि चेतनाचेतनप्रपञ्चा द्विश्वरमा दधिकएव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः
परमेस्वरः ॥

इति आरम्भणाधिकरणम्

भेदादिनां च्यनन्यस्वपर्यमायित्वं नम्यष्टमिति तद्विषयत्वेनारम्भणाधिकरणशेषत्वमे वास्य
युक्तमिति भावः । एतेन यत् श्रीमाप्यकृद्भिः पृथक् इतरव्यपदेशाधिकरणत्वेन व्याख्यात
न्यदसदिति प्रकृतमाप्यार्थवैयर्थ्यापनार्थतया समाचरितमितिच व्यक्तम् ।

सूत्रेण निर्वर्तनीयांशङ्का माह — सर्वथेति । तदनन्यत्वमिति त्यत्यन्ताभेद इत्येव
युक्तं भेदश्रुतिबाहुल्या द्वेदश्रुतीना मौषाधिकभेद वपयत्वे नोपपन्नत्वा दिति शङ्कार्थः ।
अनुपपत्तेरिति अभेदश्रुते स्मपत्तिरहीतत्वा दुपपत्तिमहकृताभेदश्रुतेरेव प्रबलेत्यर्थः । अश्मादि
वच्च — अश्मकाष्टलेष्टतृणादे रचेतनस्येव जीवस्य तदनुपपत्तिः । ब्रह्मभावानुपपत्तिरिति
सूत्रार्थः ॥

अत्राऽधिकरणे यत्किंवालाद्वैतवादिभिः “तदनन्यत्वमि ” त्यत्र तस्मात्कारणा
त्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाऽभाव कार्यस्य अवगम्यतइ त्यसत्कार्यवादः । आलम्बितः
मोऽपसिद्धान्तइति सर्वैरप्यास्तिकै रनिराकृतएव । “सत्याच्चापरम्ये ” नि सूत्रकृताऽपि
सत्कार्यवादमवलम्बताऽप्यद्वैताऽकिञ्चित्करइ त्यलम्बधिकेन ॥

इति आरम्भणाधिकरणम्

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ८

उपसंहारदर्शना न्नेति चेन्न, क्षीरव द्वि ॥ २-१-२३ ॥
 देवादिवदपि लोके ॥ २-१-२४ ॥

‘एकमेवाऽद्वितीयम्’, ‘द्यावा पृथिवी जनयत देव एकः’
 इत्यादिषु परमेश्वर एकएव जगतः कारण मवगम्यते । तस्यै
 कस्य विचित्रजगत्कारणत्वं युक्तं नवेति संशयं न युक्तमिति
 वदामः । तदसम्भवात् । कार्यं मेत दाकाशवाय्वग्निमल्लितरूपं विचित्र ।
 कथं मेतत् कारणवैचित्र्यं मन्तरेण सम्भवति ? दृश्यते हि रथादि
 कार्येषु बहुकारकोपसंहारः । तस्मा देककारणत्वं न सम्भवतीति
 चेत् नैतं द्युक्तम् । एकस्याऽपि कार्यरूपेण परिणाम रसम्भवो
 त्येव । यथा क्षीर रयैकस्यैव दधिभावेन । तस्मात् ब्रह्मैककारणं जगत्कार्यम् ।
 यदुक्तं कार्यवैचित्र्यं कारणवैचित्र्यापेक्ष मिति तदसत् । चेतना
 देकस्मात् पुरुषात् केशनखादिविचित्रकार्यनिष्पत्तिदर्शनात् । अतो सर्वं
 विचित्रजगत्कार्यनिर्वाहं ब्रह्म न कारणान्तर्गपेक्षमिति ॥

शक्तिमतां सम्भाव्यतएवेत्याह ॥

देवादे शशास्त्रावगतशक्ते र्यथा स्वापोक्षितनानारूपादिभावः,
 एवं शास्त्रावगतशक्तेः परमेश्वरस्य सर्वं मुपपद्यते । ‘य इमान् लोका

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ८

“द्यावा भूमी जनय न्देवएक” इतिविषय । अमहायस्यब्रह्मणः विचित्रजगत्कार
 णत्वं युज्यतेवा नवेति संशयः । रथकारादीना सहकारिकारणकलापमहितानामेव रथादि
 कार्यकर्तृत्वदर्शना त्केवलस्य ब्रह्मणोऽनन्तविचित्रात्मकजगत्कारणत्वं नयुज्यतइति पूर्वपक्षः ।
 क्षीरस्त्यैकस्यैव दधिभावेनपरिणामात् पुरुषस्यैकस्यैव नवकेशादिजननत्वाच्च देवादीना

नीशत ईशानीभिः जननीभिः परमशक्तिभिः' गिति । परमेश्वर
स्याऽनन्तशक्तिमत्त्वं श्रूयत । तस्य किममाध्यमम् ॥

इति उपसंहारदर्शनाधिकरणम्

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ९

कृत्स्नप्रसक्ति निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २-१-२६ ॥

अत्र ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामः पूर्वोक्तो युज्यते नञेति
सन्देहः । कथं युज्यते ? एकस्यैव जगदाकारेण परिणाम इत्युक्तम् ।
तस्य क्षीरस्यैव दधिरूपेण सर्वात्मना जगदाकारेण परिणामे कृत्स्न
स्याऽपि कार्यत्वप्रसक्तिः । न ब्रह्म परिशिष्येत । केनचिदंशेनचे
त्तस्य निरवयवत्वश्रुतिकोपो वा भवति । तस्मै ब्रह्मणः परिणामो न
युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

ममहायानामेव सङ्कल्पमात्रेण स्वाऽपेक्षितानावस्तुजननशक्तिमत्त्वाच्च अनन्तशक्तिमत्तः
परमेश्वरस्याऽमहायस्यैव सर्वजगत्कारणत्वं युज्यते एवेति तद्विद्वान्त ॥ उपसंहारदर्शना
त्कार्यानिष्पत्त्या वनककारकोपसङ्गदर्शना नैकस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं युज्यते इति चे
न्न क्षीरवत् । क्षीरस्यैव दधिभाक्त्वेन ब्रह्मणोऽपि सम्भवतीति सूत्रार्थः ॥

इति उपसंहारदर्शनाधिकरणम्

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ९

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रसङ्गाऽप्रसङ्गाभ्यां संग्रहं दर्शयति — अत्रेति । पूर्वस्मिन् अधिकरणे
क्षीरस्य दधिभावेनेव ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपेण परिणामः प्रतिपादितः । तं विकल्प्य दूषयति—
कथं युज्यते इति । ब्रह्म कृत्स्नमपि जगदाकारेण परिणमते ? उत केनचिदंशेन क्षीरस्यैव ?
सर्वस्याऽपि ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामे जगद्व्यतिरेकेण ब्रह्म नाऽवतिष्ठेत । अथ केनचि
दंशेन परिणमत इत्युक्ते ब्रह्म निरवयवमिति वृत्तन्तीश्रुति र्व्याकुप्येत । तस्मा
ब्रह्मणः परिणामो न युक्त इति पूर्वपक्षः ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २-१-२७ ॥

ब्रह्मणो जगत्पणिणामो युक्त एव, तच्छ्रुतेः । श्रुतिर्वाऽत्र प्रमाणम्, न प्रमाणान्तम् । शब्दमूलत्वादेव तस्य सकलेतरप्रमाणाव गतवस्तुविजातीयत्वेन तत्रऽदृष्टशक्तियोगेन विरोधाऽभावात् । अतः परिपूर्णस्य तस्यैव कार्यत्वं कारणत्वं च सम्भवति । यथा, जाति वादिनां जातेः खण्डमुण्डादि पत्रत्यन्तविलक्षणे पवनन्तेषु प्रत्येक मेकस्या एव परिणमाप्य वृत्तिः न तत्रेतरवस्तुदृष्टान्तेन चोद्या । तस्मात् ब्रह्मस्वरूपविलक्षणे शब्दएव मूलमिति न कश्चित् विरोधः ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २-१-२८ ॥

जीवात्म न्यचिद्धर्मविरोधिधर्मयोगोऽपि विजातीयत्वादेव भवति, अग्निजलादयोऽप्यचिद्विशेषात्मानोऽन्योन्यविलक्षणशक्तयो दृश्यन्ते विचित्रा एव । ततो ब्रह्माऽपि शब्दैः प्रमाणकं विचित्रानन्तशक्तिक मिति तत रसर्वाऽविरोधः ॥

एवंविधशङ्काया नावकाशोऽस्मिन् । कुतश्चित् चैव श्रुतिप्रामाण्यादेव । निरवयवंब्रह्म जगदाकारेणपणिमते पूर्णब्रह्म तद्व्यतिरेकेणाऽवतिष्ठतं चेति सिध्यति । श्रुतेर्य कुतर्काऽऽपाद्यपानविरोधस्य प्रमक्तिर्नास्ति, । “नैपातर्केणमतिरापनी”येतिश्रुते रित्यर्थः । तर्काऽगोचरे ब्रह्मणि रूपे श्रोत्रस्यैव तर्कस्य माधकत्ववद्वाधकत्वस्याऽप्यमम्भवादित्याशयेन सूत्रोक्तं सिद्धान्तमाह—ब्रह्मणइति । श्रुतिमात्रेणाऽप्यपरितुष्ट तार्किकमन्यमुद्दि श्याह—यथेति । व्यक्तिषु जाति र्नाऽशेनर्कत निरवयवत्वविरोधात् । परिसमाप्यवर्तत इत्येवहि वक्तव्यम् । तर्हि—व्यक्ता वेकत्रपरिसमाप्य स्थिता—सानपरिशिष्यतंच द्वयकृत्यन्तरेऽनुपलम्भास्यादिति । एवमेव ब्रह्म श्रुतिप्रामाण्येन जगदाकारेणपणिमते यथा पूर्वं परिपूर्ण भवतिष्ठतेचेति तत्र नकाप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

आत्मनिचैवमित्यंशं व्याचष्टे—जीवात्मनीति । यथा ब्रह्मणः परिणामित्वेऽपि तस्मिन्परिपूर्णत्वलक्षण शिचिदचित्प्रपञ्चधर्मविलक्षणोधर्म स्तथा जीवात्मन्यपि अचित्प्रपञ्चधर्म

स्वपक्षादोपाच्च ॥ २-१-२९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषो निरवयवे अचित्सजातीये प्रधानदौ न
ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणके, सर्वशक्तिमत्त्वेनतस्य सर्वोपपत्ति माह :-

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २-१-३० ॥

‘परास्यशक्तिं त्रिविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच,’
‘मायान् प्रकृतिं विशा न्मायिनन्तु महेश्वर’ मित्यादि दर्शनात्
‘र्वाऽपि शक्तिः ब्रह्माश्रितेति विज्ञायते । अतः सर्वशक्तिमतस्तस्य
किं न सम्भवति ॥

विलक्षण कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणोषर्मस्तस्मादचित्प्रपञ्चदृष्टान्तेन बाधभावादितुं
शक्यतदिति भावः । विचित्राश्चहीति सूत्रभागं व्याचष्टे - अग्निजलादयोऽपीति । विचित्रा
एवेति । न्तु परस्परदृष्टान्तेन परस्परविलक्षणधर्ममूला इतिभावः । हिशब्दोऽत्रधारणार्थः ॥

निरवयवे इति । न्तु प्रधानस्य मत्वरजत्तमसामे वाऽवयवत्वेनतस्य निरवयवत्वं
नैष्यतइति चेन्न । माह्नुचै स्मत्वरजत्तमसां प्रत्येकम् प्युपादानत्वेनाऽङ्गीकृतत्वेनाऽवयवत्त्वाऽ
भावात् । अचित्स्यजातीयनिमृत्पिण्डादिजदृष्टान्तेन कल्प्यमानतया तत्प्रजातीयएव
तद्दृष्टान्तेन दोषापादन मवकाशलभत इतिभावः । “प्रधानादा”दित्यादिशब्देन परमाणवो
गृह्यन्ते । परमाणवोहि तार्किकैः नि-प्रवेशा स्मयोगवेशवर्तिन व्याऽभ्युपगम्यन्ते । तस्मा
त्परमाणवो स्मयोगस्य कृत्स्नपरमाणुव्यापित्वा निःप्रदेशयोस्तयोः प्रवेशवत्त्वंवा
तयोः स्मयोगाभावेऽपि द्व्यणुकजननं दृष्टविरोधोऽनिवार्यः । शास्त्रप्रमाणके ब्रह्मणितु
शुष्ककर्माणां शास्त्रविरोधेनैव शुष्ककर्माप्रमाणकप्रधानादौ केनचिदुपायेन तेषां कुतर्कत्व
मुपपादयितुं शक्यमिति भावः । उत्तरसूत्रं भवतारयति - सर्वशक्तिमत्त्वेनेति ।
ब्रह्मणः परिणामित्वेऽपि प्रकृत्यवलेन परिपूर्णत्वमुपपादित मिहानीं श्रुतिसिद्धसर्वशक्ति
मत्त्वेन तदुपपादानार्थम् सूत्रम् ॥

सर्वशक्तिमतइति । अल्पशक्तिमतामपि प्रपञ्चवर्तिचिदचित्कस्तूना मतर्कणीयं
बहुविधैचिद्र्यं दृश्यते । किमुत सर्वशक्तिमत इतिभावः । शक्तिमतामपि चेतनाना

विकरणत्वा न्नेतिचे तदुक्तम् ॥ २-१-३१ ॥

‘न तस्य कार्यं कर्णं च विद्यत’ इति ब्रह्मणो विकरणत्वमुच्यते । ततोऽस्य न कारणत्वमिति चेत् तस्योत्तरं शब्दमूलत्वादिति पूर्वं मुक्तमेव । विचित्रानन्तशक्तिशब्दमायापरमशक्तिविशिष्टः परमेश्वरस्त्वशक्तिशकलेन प्रपञ्चाकारः स्वतः प्रपञ्चाऽन्ततश्च भवतीत्यत्र ‘मायान्तु प्रकृतिं विद्या’ इति श्रुतिर्भवती प्रमाणम् । अत्र विषये पुगणं च ‘विश्वोत्तरोत्तरं विचित्रमनोरथस्य यस्यैकशक्तिशकले सकलस्समाप्तः । अध्वानमध्वपतिमध्वविदो वदन्ति तस्मै नमस्सकललोकविलक्षणाय’ इति । एवं सकलदोषकलङ्करहितशब्दप्रमाणैकसिद्धे सर्वशक्तिसंपद्विलासे परमेश्वरे परब्रह्मणि संभावनाऽसंभावनाविचारस्सर्वोऽपि निरवकाश एव ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्

ङ्करणकलेवरैशष्टिचयैव शक्त्युन्मेषो दृश्यते । तत् स्मद्गहितस्य विद्यमानमपि सर्वशक्तिमत्त्वं मध्ययन्तरहितस्य धीशक्तिमत्त्वमिव निरूपकारकमिति शङ्कानिराकरणार्थम् सूत्रम् ॥

करणग्रहणम् कलेवरस्याऽप्युपलक्षणम् । तदुक्तमिति सूत्रखण्डं विवृणोति — तस्योत्तरमित्यादिना । तस्यप्रश्नस्य शब्दमूलत्वादिति समाधानमुक्तमित्यर्थः । युक्तिकल्पितेश्वरवादेऽयं दोषस्स्यान्नतु श्रुतिमिदं श्वरवाद इति भावः । स्वशक्तिशकलेनेति । शक्त्यावस्थारूपस्य पुरुषस्य शकलशब्देन ग्रहणम् पुरुषावस्थापरिणामेऽपि शक्तेरैकत्वं द्योतयितुं विश्वोत्तरेति । मनोरथस्सङ्कल्पः । सकलष्वङ्घ्रिषोऽप्यध्वः । समाप्तः — विश्रान्तः अध्वविदः वेदपयं जानानां स्त्रयीविद्याविदः । वदन्ति “अध्वनामध्वपते शूण्यस्याऽध्वनः पारमशीये”त्यामनन्ति । अधिकरणार्थमुपसंहरति — एवमिति । सर्वोपेताचेति सूत्रविवरणे श्रीभाष्यकृद्भिः “पराऽस्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्वेताश्वतरोपनिषद्गतवाक्येनैव सर्वशक्तिमत्त्वस्योपपादितत्वा न्मन्त्रोपनिषद्दिशैकविषयत्वेनाऽपि परमशिवस्यैव कारणत्वं भवशतोऽङ्गीकृतमिति दिक् ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्

अथ लक्षणैक्यव्याधिकरणम् १०

पुन रन्यभाऽक्षिप्य परिहरति ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २-१-३२ ॥

शान्त्रावगतमर्वशक्ते ब्रह्मण भवेषु कार्येषु कारणमामर्थ्यं
मन्तेति निर्णीतम् । तथाऽपि सर्वप्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वा द्वाप्तसकल
कामस्य परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः सम्भवति, न वेति
सन्दिह्यते ।

कथं सम्भवति ? ‘आनन्दो ब्रह्म,’ ‘विभु चिदानन्द मरूप
मद्भुत’ मित्यादिभिर्निर्गतिशयानन्दरूपो नित्यतृप्तो हि श्रूयते ।
यथा ममौ सृष्ट्यदिव्यापारेषु प्रयोजननिरपेक्षः प्रयतंत, यदि सप्रयोज

न नृत्तगतिभ्रमेणाऽवासममस्तकामस्य राज्ञस्य परमेश्वरस्य निष्प्रयोजने जग
त्सृष्ट्यादिव्यापारः न प्रवृत्तिरूपपथतः इत्यादिप्यसमाधीयते । एवंविधस्याक्षेपस्य नाऽनकाशोऽस्ति
परमेश्वरस्यऽवासममस्तकामत्वज्जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तिरपि श्रुतिभिद्वयया “कृतेस्तु
गन्तमूलत्वादिनि मूर्त्रेण तनोत्तरेणाह त्याशङ्क्यान्तरयति — पुनरन्यथेति । अस्याऽय
भावः । अत्रौक्तिकेषु वैदिकमिदं त्वं तद्विगेषिशुष्कनको न प्रवर्तत इत्येवमाक्षेपस्याऽ
नवकाशोऽपि न तावता वैदिकमार्गे श्रद्धाविहीनानां शुष्कतार्किकाणां माक्षेपाकाङ्क्षा
शान्त्यै । अतएव पूर्वमूत्रं तद्वृत्तिं त्यजेन परमेश्वरस्याऽपि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूप
शरीरकत्वमन्तर्याम्यधिकरणादि वृत्तः । ज्ञानकर्मेन्द्रियवत्तन्तु नित्यमिदमवर्ज्यस्य
सङ्कल्पमात्रेण देवादीं त्वष्टृशक्तस्य नाऽपेक्षितमिति “शास्त्रयोनिन्वाधिकरणादि वृत्तप्राय
मित्यपि विवक्षितम् । इदं तदाकङ्क्षाशान्तिकारणं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वनियमस्य
व्यभिचारदर्शने प्राकृतकृत्यमिति तदर्थं मधिकरणाऽन्तरारम्भ इति ॥

सङ्कतिपूर्वकं रंशयं दर्शयति — शास्त्रावगतेति । यद्यपि सर्वशक्तिमत्त्वेहेतुना
कृतस्नप्रसक्त्यादिदोषनिराकरणे कृतेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः सप्रयोजनत्वनियमनिराकरणं न
सम्भवतीति प्रत्युदाहरणमकृत्या निरुक्तनियमसम्भवाऽसम्भवाभ्यां रंशय इत्यभिप्रायः ।

नाऽस्य प्रवृत्तिः, नीलवृत्तताहानिः स्यात् । अन्यथा जडादिव दनुचितकार्यनास्या दितिप्रसो वृत्तः ॥

लोकवत्तु * लीलाकैवल्यम् ॥ २-१-३३ ॥

यदुक्तं नित्यवृत्तस्य प्रयोजनाभावा दप्रयोजना जगत्सृष्ट्यादि प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति, तन्न सम्भवत्येव । निःप्रयोजनाऽपि प्रवृत्तिः केवलं लीलामात्रेण परमेश्वरस्य यथा लोके प्रयोजन

परमेश्वरस्य स्वपृष्ठं लक्ष्मम्भवति प्रेक्षावत्प्रवृत्तः प्रयोजनवत्त्वनियमादिति मृशोक्तपूर्वपक्षं सुपवादयति — अन्यथेति । निःप्रयोजनाच्चेदित्यर्थः । प्रयोजनं द्विविधम् स्वार्थं परार्थञ्चेति । परमेश्वरस्याऽवाप्तममस्तकामत्वा त्सृष्टिं स्वार्था नमम्भवति । बहुलदुःखाकरत्वा जगतः । तत्सृष्टिः परार्थाऽपि कल्पावत् सम्भवतीत्युभयवाऽपि निःप्रयोजनत्वा तत्रैवावत् सम्भवतीति भावः । नच बुद्धिमतामपि निःप्रयोजना कन्दुकक्रीडादिप्रवृत्तिं दृश्यते इति शङ्क्यम् । तत्राऽपि क्रीडापराणां तात्कालिकानन्दप्रयोजनस्यानुभवमिद्वत्त्वान् । नाऽपि परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्याऽपि तादृशं प्रयोजनं कल्प्यम् । अवाप्तममस्तकामत्वध्रावणविरोधान् ॥

ननु क्रीडानन्दार्थाप्रवृत्तिराप्तकामत्वविरोधिनी । अवाप्तममस्तकामानामपि राज्ञां कन्दुकक्रीडादिप्रवृत्तिदर्शना दितिचेन्न अवाप्तभोगान्नरप्रयुक्तनरकामाना मपि राज्ञा मनशासक्रीडानन्दानामेव तत्र प्रवृत्तः । न ह्येवं परमेश्वरे वक्तुं शक्यम् । तस्य सर्वान्मना अवाप्तममस्तकामत्वा दिति भावः ॥

स्वार्थिकतद्वितान्तः कैवल्यशब्दः । एवञ्च जगत्सृष्टिः केवलं लीलैत्यर्थः । सुखिनस्सुखानुभवप्रयुक्तचेष्टादि लीला । सा द्विविधा । तात्कालिकानन्दाद्यर्थाप्रयोजनलीला । तदपि प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवृत्ता केवललीलाच । नच द्वितीया नविद्यतइति शङ्क्यम् ।

* लीलाकैवल्यमिति कैवल्यशब्दः स्वार्थिकतद्वितान्तः वैशेष्यशब्दवत् लोके दुःखाद्यतिरेके निःप्रयोजन रुदितादि करणवत् निरतिशयानन्द प्रयुक्ता केवल लीलैव ब्रह्मणो जगत्सृष्टि रित्यर्थः । यद्वा लीलाशब्दः स्वाभाविकक्रियावाची तथाच लोके स्वाभाविकनिमेषादिवत् गान व्याख्यानादिषु केषाञ्चित् 'शिरोङ्गुलि चालनादिवच्च स्वभावाय' मीश्वरस्य सृष्टि रिति भावः । “क्रीडार्यं सृष्टिरित्यन्ये भोगार्थ मिति चाऽपरे देवस्यैष स्वभावाय माप्तकामस्य कास्पृ'हेति श्रुतेः ॥

मन्तरेणाऽपि केवलं लीलया कन्दुकताडनादिषु प्रवृत्तिः, तथा परमेश्वर स्यात्वात्मकलकामस्याऽपि लीलया सृष्ट्याऽदिप्रवृत्ते रविरोधः ॥

इति लीलाकैवल्योपनिषद्

अथ वैपम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ११

वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा तथाहि दर्शयति ॥२-१-३४॥

प्रयोजनाभावेऽपि लीलया परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यापि प्रवृत्तिरिति निरूपितम् । तत्र पुनः सन्दिह्यते, सैषा सम्भवति न वेति ॥

दृष्टोऽङ्के गणनत्वं तुल्योऽङ्के हामगानादे प्रयोजनरहितस्य सर्वानुभवमिदृशत्वात् । अतएव हस्तिनहस्तिनादिषु कारणमेव प्रयोजनम् । एतस्य परमेश्वरस्य सृष्टिर्नित्यनिर्गतिशयानन्तानुभवप्रयुक्ता केवललीलाशब्दः । अत्र लीलाशब्दः क्रियावाची न तु विलासक्यक्रियाविशेषवाची । कैवल्यशब्देन प्रयोजनोद्देश्यव्यवच्छेदेन स्वाभाविकत्वं लभ्यते । एवञ्च यथा प्राणिना निमेषादिक्रिया स्वाभाविका । यथाच केषाञ्चिद्दानव्याख्यानादिषु शिगेः कुञ्जिबालनादयस्त्वाभाविका । न तु प्रयोजनार्थास्तथैव परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिक्रियापार इति भावः । अतएव 'स्वाभाविकी ज्ञानवत्क्रिया' इतीच्छातनयोरिव सृष्ट्यादिक्रियाया अपि स्वाभाविकत्वं श्रूयते । माण्डूक्येऽपि "क्रिडार्थं सृष्टिर्नित्ये भागार्थं भित्तिचाऽपे" । वैपम्यपम्यभावेऽयं मासकामस्य काम्युहति श्रूयते । यद्वा — लीलाशब्दोऽत्र अनायामकर्मपरं लीलामात्रं मेतस्य भारत्रयधान्यवहनमिति तत्राऽपि प्रयोगदर्शनात् । कैवल्यशब्दः क्रियानोऽप्यायामस्याऽनपेक्षानानार्थः । एवञ्च परमेश्वरस्याऽनायासमाध्या निश्चयमितादिकल्पतया स्वाभाविकत्वेन ध्रुवा । सृष्ट्यादिक्रिया न प्रयोजनापेक्षा इति भावः । एव मर्य मनसि निधाय सिद्धान्तमाह — यदुक्तमित्यादिना ॥—

इति लीलाकैवल्योपनिषद्

अथ वैपम्यनैर्घृण्याधिकरणम्

पूर्वाधिकरणाऽर्थानुवादेनाभेदोऽस्ति सङ्गतिर्दर्शयति — प्रयोजनाभावेऽपि । सृष्टौ वैपम्याऽपादकत्वाऽनापादकत्वाभ्यां संहारस्य नैर्घृण्यापादकत्वाऽनापादकत्वाभ्याञ्च संशयन्दर्शयति तत्र पुनरिति ॥

लीलयाऽपि परमेश्वरस्य सृष्टिर्न सम्भवति. परिपूर्णतया रागद्वेषादिहीनत्वात् । सकलसमवेन सध्यश्च एव हि परमेश्वरः । तस्य केषाञ्चित् सुखमयं देवादिशरीरं केषाञ्चिद्दुःखोत्तरं मनुष्यादि शरीरं सृजतो वैपम्यं दुर्वागम । सृष्टं समहारपूर्वकत्वात् । सकलं युगपत्संहरतो नैर्घृण्यं च भवेत् । तदेव सपुरुषार्थसम्बन्धापादिन्या जगत्सृष्ट्या किं परमेश्वरस्येति प्राप्ते वृत्तः ।

सर्वदा जगत् सृजतः परमेश्वरस्य वैपम्यनैर्घृण्ये न भवतः । कर्मसापेक्षत्वात् । सृष्टिवैपम्यस्य 'जाज्ञां ह्य वजा त्र्यंशानांश' विन्यादि श्रुते यथा जीवानां मनाऽश्नन्, तथा तत्कर्मणां पद्मनादित्वं दृश्यते । हि यतः कर्मप्रवाहसिद्धाऽयं संसारः । परमेश्वरे हि जीवानां विचित्रं कर्म सर्वज्ञतयाऽवरोक्ष्य स्वशक्त्या तत्तदनुगुणमेव भोगायतनं देवादिशरीरं सृजति । कर्ममूलमेव सृष्टिवैपम्यम् । संहारश्च जीवानां संसारव्यापारम्विज्ञानां सुषुप्तिवत् विश्रान्तिहोतुतया परमेश्वरस्य न नैर्घृण्यापदकः ।

ननु यदि लीलारूपः परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिव्यापारः वैपम्यनैर्घृण्यादिदोषाऽपादको न स्यात् तर्हि युज्येत । अयन्तु रागद्वेषादिदोषापादकत्वात् । तस्मात्तयुज्येत । नच "पुण्यां वै पुण्येन क्रमणा मारुतं पृथु पापेन" इति श्रुतेः जगद्वेषस्य कर्मविशेषमूढ ईश्वरस्तु तदुत्पत्तौ सम्योत्पन्नौ पञ्चन्यस्य साधारणकारण । यथा त्रीहियत्रादिवैपम्ये तत्तद्भोजनगतान्येवाऽसाधारणानि सामान्यानि कारणानि तथा सृष्टिवैपम्यम् । तस्माद्दीश्वरस्य निर्वच्यत्वं ब्रह्मीयत्वं इति वाच्यम् । "मदेव मांम्येदं मम आसीत्" एकमेवेति श्रुत्यैव सृष्टेः प्रागेकत्वाऽवधारणेन कर्मणामभावागमनमर्गादिकाले कर्माऽनपेक्ष्येन प्राथमिक देवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वन् तस्य वैपम्यदोषः स्वापरिहार्यत्वात् कथञ्चिच्च तत्परिहारेऽपि सृष्टेः संहारपूर्वकतया नैर्घृण्यादिदोषस्याऽपरिहार्यत्वाच्च । कर्मसापेक्षत्वे तस्याऽनीश्वरत्वं प्रसङ्गाच्च "एषथैव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीषते एषश्चेवाऽसाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण कर्मणामपि तत्कारित

ननु जीवानां सुखदुःखादौ कर्मणएव प्रयोजकत्वात् किमप्रयोजकेन परमेश्वरेणेति चेन्न । कर्मणोऽपि तदधीनत्वात् तस्य न स्वातन्त्र्यहानिः । पुनरपि घट्टकुटीप्रभातन्यायेन कर्मण भूयातन्त्र्याभावे परमेश्वरस्य वैषम्यादिदोषापत्तिरिति नवाच्यम् । कर्मशक्तानां मनन्तानां मायागतानां संस्थापकमात्रत्वात् परमेश्वरस्य कर्मणामेव स्वशक्तिवशात् सृष्टिवैषम्यहेतुत्वे तद्व्यवस्थापकमात्रस्य न वैषम्यम् ॥

ननु जीवानां शरीरसृष्टा वचेतनस्य कर्मण श्वेतनानधिष्ठितस्याऽसामर्थ्यात् परमेश्वरएव प्रयोजक इति वक्तव्यम् ॥ कथं मसौ सृष्टेः प्राक् संहतभोगसाधनतया ससारक्लेशरहितान् सुखिनो जीवान् पुनरपि ममारहेतुना शरीरेण योजयति परमकारुणिकोऽपि सन्निति चेदुच्यते । सर्वानुग्राहकः परमेश्वरः । स जीवानां कर्मपाकमन्तरेण ज्ञानानुदयात्, तत्ज्ञानमन्तरेण निरतिशयानन्दभोक्षभावात्, कर्मपाकस्य च भोगमन्तरेणाऽनुपपत्तेः, तत्कर्मफल

त्वाऽङ्गीकारे वैषम्यादिदोषस्य दुर्वारत्वाच्च । इति पूर्वपक्षं दिग्भात्रेण दर्शयति — लीलयेत्यादिना । मापेक्षत्वा दिव्यन्तमूर्तभागोक्तं वैषम्यनैष्ठुर्याऽऽपत्तिपरिहारं दर्शयन् मिद्वान्तयति — सर्वेयति । प्रथमपक्षे कर्माऽमम्भवशङ्कापरिहारं तथाहि दर्शयतीति सूत्रभागोक्तं दर्शयति — ज्ञाज्ञाविनि । “ज्ञाज्ञौ द्वावजा वीशानीशा” इति श्रुतिः यया जीवानां मनावित्त्वं न्दर्शयति तथा तत्कर्मणामप्यनादित्वं दर्शयति । “सूर्यान्न्द्रमासौ घाता यथापूर्वं मकल्पयन्” इत्यादिश्रुतिः “तथाहि दर्शय”तीति सूत्रभागस्यार्थः । उदाहृतश्रुतिः कर्मणा मनावित्त्वं नप्रतिपादयतीत्याशङ्कापरिहारार्थो हि शब्दः । यस्मादियश्रुतिरिदानीन्तनकल्पतद्विषयमुष्टिवैषम्यस्य पूर्वकल्पकृतकर्मवैषम्याधीनत्वं गमयति । अन्यथा — तस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात् कृतहनाऽकृताभ्यागमप्रमङ्गाश्चेति हि शब्दस्यार्थः । एवञ्च यदेकमेवेत्यवधारणं व्यक्तनामरूपाभरणमिति भावः । एवं सूत्रार्थप्रदर्शने कर्मसापेक्षत्वादिति हेतुना ह्येवं वैषम्यपरिहारं दर्शयति — परमेश्वरो हीति । कर्ममूलमेवेति । तस्माद्यथा नरपतिः प्रजानां व्यवहारदर्शने तदीयसदसत्कर्मानुमोहेणाऽनुग्रहनिग्रहविशेषमाचर

भोगाय पुनरपि तेषां शरीरादिकं कल्पयति । एवं क्रमात् भोगेन पञ्च कर्मणि शुद्धान्तःकण्ठानां जीवानां स्वविषयज्ञानमुत्पाद्य, निगतिशयानन्दस्वरूपां मोक्षलक्ष्मीं प्रकाशयति । एवं शक्तिमान् परमेश्वरः परमकारुणिकः कथंवा युगपदेव सर्वजीवानां कर्म पाप्मयित्वा सममेव मोक्षानन्दं न प्रकाशयतीति चेत् सत्यम् । परमेश्वरेण सममेव सर्वेषां मनुष्येष्टे क्रियमाणेऽपि ये पञ्चभक्ता ये मुच्यन्ते, अपञ्चमलाः कालक्रमादेव । यथा मयितृकिरणसन्दोहे सममेव मन्ततेऽपि

न्यक्षपातलक्षणे वैषम्यं न प्रतिपद्यते । तथा परमेश्वरोऽपि तदीयकर्मविशेषाऽनुमात्रेण विषममर्गं माचरन् न प्रतिपद्यते । प्रत्युत निम्नोन्नतकर्मणा मेकैश्वर्यमृष्टादेव सदसत्कर्मकाणि मेकल्लपानुग्रहे व्यवहारद्रष्टृष्वेव परमेश्वरस्य वैषम्यमापद्यते न भावः । एवमकर्मोपेक्षया वैषम्योपपरिहारेणैव नैष्ठुग्योपपरिहारेऽपि लब्धः । एवं परमेश्वरस्य वैषम्यनैष्ठुग्ये न भवति, कर्ममापेक्षत्वादिति परिहारः स्मृत्कारणदर्शितः, स्वयं परिहारान्तरमाह — महारश्मिः । न कर्मोपेक्षया मीश्वरस्याऽनीश्वरत्वाऽऽपत्तिर्दोषः । कर्मोपेक्षायामेव यथेच्छमाचरतो नरपतेरिवाऽतिवेकत्वादितोपापत्तेः । एवं मतं मनुष्येष्टमिति त्यागङ्कते — नन्विति । जीवानां देवमनुष्यादिशरीरमृष्टौ परमेश्वरं मनविधाय केवलं कर्म न प्रभवति । अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानाभावे कायात्मत्वस्य “रचनाऽनुपपत्तेः” रित्यनन्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । अतः प्रसुप्तानि कर्माणि परमेश्वरं स्वयमेवावोढोप्य तदुत्पादितैः दशरीरैः प्रव्यविश्रान्तन् जीवान् मयोज्य पुनरपि तागतम्येन वेशयन्ती त्यङ्गीकर्तव्यत्वात् कथं वैषम्यनैष्ठुग्ये न स्याताम् । नच कर्माणि कर्तुमि रवश्योक्तव्यानीति, तदनुमारेण तान्यधिष्ठाय तदुत्पादितैः दशरीरैः स्मृत्बुद्धौ भोजयतो न ते प्रमज्ज्ययानात् । वैषम्यनम्येव तस्य समवृत्तत्वं नहीयत इति वाच्यम् । “परात्तु तच्छ्रुते” रित्यधिकरणे कर्मणामपीश्वरेण कार्यमाणत्वस्य वक्ष्यमाणतया कैश्चि त्पुण्यकर्माणि कैश्चि दपुण्यकर्माणि च कारयितुं वैषम्यादिप्रमङ्गनादवस्थ्यात् । नच पूर्वपूर्वाऽनादिकर्मप्रवाहापेक्षः कारयति । “कृतप्रयत्नाऽपेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धादैन्यर्थादिभ्यः” (त्रा॥ मू॥ २-३-४१) इति । “परात्तु तच्छ्रुते” (२-३-४०) रित्यधिकरणे च तथाप्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । अतो न तत्प्रमङ्ग इति वाच्यम् । पूर्वपूर्वकर्मणा मीश्वरकारित्वं तत्प्रमङ्गाऽपरिहारान् तदकारित्वं “परात्तु तच्छ्रुते” रित्यधिकरणविरोधान् । द्विविधं हि वैषम्यनैष्ठुग्यम् । एकं कर्मादिकं मनपेक्ष्य

पक्षा एव पक्षा विकसन्ति, नाऽपक्षाः । ततः पूर्णोऽपि परमेश्वरः परार्था
मेव सर्वा प्रवृत्तिं करोति । तथा पौराणिक कणितिः, परमेश्वरस्य सर्वानु
ग्राहकत्वप्रतिपादनमुखेनोक्तं मकलनर्थं स्पष्टयति : ‘आदित्येन यथा
हीनं तमोभूतं मिदं जगत् । शिवेनाऽपि विना तद्वत् तमोभूतं मिदं जगत् ॥
वैद्यविना निगानन्दाः क्लिश्यन्ते गेगिणो यथा । शिवविना निगानन्दं क्लिश्यते
हि जगत् तथा ॥ व्याधीनां भेषजं यद्वत् प्रतिपक्षस्वभावनः । शिवं संसार
दोषाणां प्रतिपक्षस्वभावनः ॥ यथाऽनादिः प्रवृत्तोऽयं घोरः संसारमण्डलः ।

स्वयमेव विषममुष्टिकरणप्रयुक्तं मपरं न्तत्मापेक्षत्वेऽपि पूर्वपूर्वकर्मप्रवाहस्याऽपि
परमेश्वरवीनत्वप्रयुक्तम् । तत्राद्यं पुण्यपापयोः स्फुग्दुःखकारणत्वावेदकस्य वेदस्याऽ
प्रामाण्यावहमिति तत्प्रामाण्यमरक्षणार्थं सृष्टं कर्मवैषम्यमूलतया नडोपइति परिहृतम् ।
नतु द्वितीयम् । परमकारुणिकत्वं विरोधि च वैषम्यनैर्घृण्य सर्वथा परिहर्णीयमेव । तदेव
सूत्राञ्जल्यमपि लभ्यते । ततो यथा परमकारुणिकं परमेश्वरं वैषम्यनैर्घृण्यं कल्याऽपि न स्पृशे
द्यथाच मृत्राञ्जल्यं भवेत् तथा परिहर्णे वर्णीय इति । उच्यते इति परिहाराग्रन्थस्याऽयमाशयः ।
“व्याधीनां भेषजं यद्वत् प्रतिपक्षस्वभावनः” इत्यादिपौराणिकप्रमिद्वया परमकारुणिक
परमेश्वरं ममकलचेतनानुग्राहक इति विज्ञायते । अनुग्रहोऽपि बन्धनिवर्तनेन स्वमाम्य
प्रापाणरूपः । बन्धश्च मुख्यः स जन्तुत्वमवर्कतृत्वरूपद्विक्रयः तच्छादकः स्वयमेवोऽपि विचित्रा
नन्तर्शाक्तः, ताम्राऽऽश्रितकालिकावत् महर्जमिद्व्याऽऽवरणरूपः । मलाग्न्यः परिणामिद्वयविशेषः ।
सतु ब्रणवः त्पाकेनैव निवर्तनीयः । पाकश्च तस्यब्रणस्य क्षारादिनेव नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठानेन
मांमारिकलेशानुभवेनच सम्पादनीयः । “कषाये कर्मभिः पक्वं ततो ज्ञानं प्रवर्तते” इति
नित्यनैमित्तिककर्माचरणेन तस्मिन्स्ववेमत्येव वैराग्यशिवभक्तिशिवजिज्ञासादिप्रणाडिकया
मोक्षकज्ञानोत्पत्तिस्मरणान् । भोगेन तत्पाकस्यागमप्रमिद्वत्त्वाच्च । कर्मभोगश्च तदनुकरणमुक्तं
भोगभावनद्रव्यदेवतादिकविना न पश्यन्ति । तत्रच प्राणिनां विचित्राणि कर्माणि कारणमिति
तदर्थं परमेश्वरः कर्माणि कारयित्वा कर्मवैशिष्ट्यानुसारेण विचित्राणि तदनुकरणादीनि सृष्ट्वा
लेशयुक्तानि कर्माण्यानुष्ठाप्य मुग्धं भानि भोजयतीति सर्वमेतत् कर्तव्यं बोधयते । अतो
न वैषम्यनैर्घृण्यप्रमक्तिः । नहि प्राणिनां ब्रणपाकार्यं तत्तद्वृणगुणानुसारेण क्षारनिवेश्य तागतम्येन
क्षारनिवेशप्रयुक्तं लेशमनुभावयतः कारुणिकस्य वैद्यस्य वैषम्यनैर्घृण्यं प्रमज्ज्यते । परमेश्वरस्य
मर्षत्रं कल्याणाम्येऽपि विचित्रस्वभावानां नडाक्षरणमलशक्तीनां ब्रणानामिव पाकस्याऽनर्थं

तथाऽनादिः प्रवृत्तोऽयं शिव आसांमोक्षकः” ॥ इत्यादिका । अतः परमेश्वरस्य सर्वानुग्रहप्रवृत्तेर्जगत्सृष्ट्यादिव्यापार इवोपपत्त्येव ॥

इति वेपथ्यनैर्धृग्याधिकरणम्

अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् १२

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २-१-३५ ॥

किं बहुना, प्रधानपरमाणुकर्मकालादीनां ये धर्मा अनुपपन्ना ते सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । अतो ब्रह्मैव सर्वातिशायि जगत्सृष्ट्यादिकारणमिति समञ्जसम् ॥

इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितं ब्रह्मसाम्प्रदायिकं

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

कालत्वात् तमेवैषां स्मृतेः रयोगपक्षे चोपपद्यते । इति । एवञ्च सूत्रे “मापेक्षत्वा” इत्यस्य मलपाकमापेक्षत्वादितिवा, तत्पाकोपयोगिभ्यकारितं कर्ममापेक्षत्वादितिवास्यो द्रष्टव्यः । परार्थाभवेति । परानुग्रहार्थमेव सकलमपि सृष्ट्यादिव्यापारं करोतीत्यर्थः । अधिकरणार्थं मुपमंहरति — अतः परमेश्वरस्येति ॥

इति वेपथ्यनैर्धृग्याधिकरणम्

अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् १२

प्रधानपरमाण्वादीनां स्वानन्त्येण जगत्कारणताया न्तदुपयोगिनो येधर्मा, पूर्वं तत्राऽनुपपन्नत्वेन सूत्रिताः अग्रिमपादे प्रपञ्चयिष्यन्तश्च तेमर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्तइति पार्श्वोपमंहरणार्थं मिदं सूत्रम् । एवमेव पादार्थं मुपमंहरति — अत इति । सर्वातिशायी त्वेनदपि ईक्ष्वात्यधिकरणाद्युपपादितनिर्दोषत्वादिसङ्ग्रहार्थम् । जगत्सृष्ट्यादिकारणमित्येतं ब्रह्मविशेषत्वाधिकरणाद्युपपादितोपादानत्वनिमित्तत्वसङ्ग्रहणार्थम् ।

इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाचार्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिटीपिकामख्यायां

श्री शिवचिन्नामणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभाष्यत्पादीय

ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

श्री शिवाय्य नमः

श्री नलिकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते आगिरकब्रह्ममिमांसा

सूत्रभाष्ये अथ द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः

अथ गन्तनाऽनुपपत्त्यधिकरणम् ।

रचनाऽनुपपत्तेश्च नाऽनुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ २-२-१ ॥

पूर्वपादे साङ्ख्यादितर्कविरोध माशङ्क्य त्वपक्षमाधनं कृतम् । पुन
रिह तर्कविलम्बनेन साङ्ख्यादिपरपक्षदृष्टेः क्रियते । प्रथमं साङ्ख्यानां
प्रधानकारणवादो युक्तो नञेति मन्देहः । सन्देहवीजं सर्वत्रमिद्धमे
वोहनीयम् ॥

अथ रत्नानुपपत्त्यधिकरणम् १

प्रथमद्वितीययोः पादयो र्व्यदिशेषप्रदर्शनेन पादभेदे मङ्गतिष्ठ नश्यन् द्वितीयपादागम्भ
प्रतिजानन्ते — पूर्वापादइति । जगदभित्तिनिमित्तपादाने परपक्षाणि शिवे वेदान्तानां समन्वयः
प्रथमाध्यायेन प्रतिपादितः । तस्मिन् न्यवानपरमाणुकागणत्रादिभि स्मङ्ग्यैवैशेषिकादिभिः
केवलतर्कमवलम्ब्याऽऽपादितानि दूषणा न्यास्मिन्नद्धायाये प्रथमपादे निराकृतानि । अस्मिन्
न्यादेतु शुष्कतर्कावलम्बना स्माङ्ग्यादिपक्षज्ञात्याविधेरेव तर्कैर्दृश्यन्ते । अन्यथा —
परपक्षाणा मप्रतिष्ठिततर्काऽऽभासमूलता मजानतः कस्यचिन्मन्दधिय म्नेषु प्रामाणिकत्वधिया
वैदिके ब्रह्मकारणत्वादे श्रद्धा शिथिलीभवेत् । एतच्च स्वपक्षस्यापनवरः प्रथमपादः । द्वितीय
पादस्तु परपक्षप्रतिक्षेपपर स्तस्मात्त्वादभेदोऽस्मिद्धः । ततः स्वपक्षस्यापनस्याऽभ्यर्हितत्वा
त्प्रथमं निर्वृत्तमि त्यस्य तदानन्तर्ययुक्तमिति पूर्वोत्तरपादसङ्गतिः । प्रथमाध्यायगतै रीदृत्यधि
करणादिभिः पौनरुक्त्यशङ्का । तर्कावलम्बनेनेति निराकृता । साङ्ग्यादयस्त्वतन्त्रतर्कैः प्रसङ्गादिकं

प्रधानकारणवादएव युक्तइत्यवगम्यते । प्रधानं हि रजस्तत्त्व
तमोरूपम् । तदेव जगतः कारणं भवितुमर्हति, सर्वत्र तत्कार्यमुपबहुः
मोहाऽन्वयदर्शनात् । पटादयो ह्युपलब्धाः प्रावरणादिहेतुतया सुखात्मका

प्रमाध्य तत्र वेदविधोमाभूदिति वैदिकाख्यानि स्वपशानुगुणेन व्याचक्षते । तानि
व्याख्यानानि न्यायानुपाणिना सम्यगव्याख्यानं निरन्तानि । इहेतु ये स्यतन्त्रतर्कं प्रधाना
दिक कल्पयन्ति ते तथाभूतैरेव तर्कान्तरं निरम्यन्तइति न पौनरुक्त्यमिति भावः । ब्रह्मपा
तन्त्र्येण प्रधानकारणस्य वेदान्ताऽनुमतत्वात्साङ्ख्यपरिगृहीतानुमानिकम्वतन्त्रप्रधानकारण
वादस्य वैदिकमतं निष्ठेतया सण्व प्रथमाधिकरणेन निराकर्तव्यइति तत्प्राथम्यहेतु सूचन
मशयन्दर्शयति — प्रथममिति । मन्देहजीवन्तु क्वचिदपि विशिष्यनोच्छाटीयम् । यदा
तत्र पूर्वपक्षपिद्वान्तयो युक्तिजात प्रकटयितुं प्रकृतान् नन्वेव बलाबलाऽनवधारणदशायां
तद्वीजमिति तद्विशिष्य नक्तनीयमित्याह — मन्देहजीवमिति । नन्वनुमानेन मूलकारणकल्प
नाया मणुकारणवादेऽपि प्रधानकारणवादाश्रयणे क पक्षपातहेतुरि त्याशङ्क्य परिच्छिन्नस्य
परमाणो रेकस्य सर्वकारणत्वाऽयोगेन तद्वहुत्वकल्पनाऽवश्यम्भावा द्वौरेवात् परिच्छिन्नस्य
कार्यत्वनियमेन परमाणोरपि कार्यत्वापत्त्या परिच्छिन्नतत्कारणपरम्पराकल्पनावशा दन्तस्या
याश्च प्रधानकारणस्यावादी लाघव पक्षपातहेतुं सूचयन् पूर्वपक्षयति — प्रधानमिति ॥

ननु परममिद्वान् ब्रह्मकारणवादेऽपि कारणैक्यलाघवादिर्क समानमि त्याशङ्क्य निर्गु
णमब्रह्मण कार्यानुगुण्य नास्तीति सूचयन् प्रधानस्यैव प्रपञ्चकारणत्वेन कल्पन युक्तमित्याह —
प्रधानमिति । प्रधानस्य कार्यानुगुण्यमुपादयति — पटादयोर्हति । पटा येन प्राप्यन्ते तन्म्रति
सत्त्वगुणोद्भवा त्पट मुखात्मका भवति । यस्याऽय मन्त्रेणाऽपेक्ष्यते तन्म्रति रजोगुणोद्भवा
हृत्वात्मकोभवति । यस्य तस्मिन्मन्त्रेणास्ति तन्म्रति तमे गुणोद्भवा न्मोहात्मकोभवति ।
पटेनाऽन्ये प्याभगणादय न्मावद्भवा व्याख्याता । एष सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रपञ्चस्य
तथाभूतमेवकारण कल्पयितुं युक्तम् । कार्यकारणयो र्द्रव्ययो रभेदेन कारणस्याऽतथात्वं
कार्यस्य तथात्वाऽयोगात् । तस्मा त्रिगुणात्मकं प्रधानं तत्कारणं कल्पयितुं युक्तम् । सन्व
रजस्तमोरूपा अयोगाणाहि सुखदुःखमोहात्मकाः ॥

यदाहुः — “प्रीत्यप्रीतिविपादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था । अन्यान्यानिष्ठा
श्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः । सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टं मुष्टम्भं च लघ्वरजः । गुरु — वरुणक

भवन्ति; अन्यापहृता दुःखात्मका भवन्ति; कार्याभावा दुपेक्षिता मोहात्मकाः । तदेवं सुखाद्यन्वयात् त्रिगुणमेव प्रधानं जगत्कारणमिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

मेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ” । इति । अयमर्थः — गुणा स्मन्वर्जस्तमामि प्रीत्यप्रीतिविपादात्मकाः क्रमात्सुखदुःखमोहात्मानः क्रमादेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमप्रयोजनाः । पुंश्च सत्त्वं प्रकाशयति । प्रकाशनकार्यं सत्त्वं प्रवर्तयति रजोगुणः । लघोः स्मन्वर्गुणस्य रजमा सर्वत्र प्रवर्तने प्रमत्तं गुरुतमोगुणोनियच्छति । तत्रश्च तमोनिरुद्धं रज स्मकृदेव प्रवर्तत इति तेन क्वचिदेव प्रवर्तितं सत्त्वं किञ्चिदेव प्रकाशयति । अतो न सर्वं सर्वदा सर्वस्य प्रकाशन इति व्यङ्ग्यम् । एवं गुणानां स्वरूपं प्रयोजनं ज्ञातम् । तेषां व्यापार उच्यते । “अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च ” । वृत्तिव्यापारः प्रत्येकं मभिभवादिभिः स्मन्वर्ज्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयश्च गुणाः । एषा मन्यतमेनाऽर्थवशा दुद्धते नाऽन्यदभिभूयते । तथाहि — सत्त्वं रजस्तममी अभिभूय शान्ता मात्मनो वृत्तिप्रतिलभते । एवं रजः सत्त्वतममी अभिभूय शोभं स्वप्रवृत्तिं तथा तमः स्मन्वर्जनी अभिभूय मूढा स्वप्रवृत्तिमिति । “अन्योन्याश्रयवृत्तयश्च गुणाः ” । यदपेक्षया यस्य व्यापारो भवति स तस्याश्रयो विवक्षितः । “अन्योन्यजननवृत्तयश्च गुणाः ” । अन्यतमेनाऽन्यतमो जन्यते । जननं मत्र परिणामविशेषः । “अन्योन्यमिधुनवृत्तयश्च अन्योन्यसहचराः अविनाभूता इत्यर्थः । “अन्योन्यमिधुना स्मर्वं सर्वत्रगामिनः । तेषां मादिः स्मस्प्रयोगो वियोगोऽपेक्ष्यते ” इति हि तदागमः । सत्त्वं लघुप्रकाशकं मिष्टं माङ्गल्यं चार्याणां । तत्राऽनलपवनादीनां मूर्धन्वल्नतिर्यक्पवनादिहेतुर्लघवं । स्मन्वतममी रजमा स्वकार्योन्मुखे कार्यते । इत्येतद्रजमः उपद्रुभक्तत्वं तदुपपादकञ्च चरमिति । रजस्मक्रिय मक्रिययोः स्मत्त्वतमसाः कार्योन्मुखावस्थापादकमिति चलनविशेषेण दर्शितम् । तमस्तु गुरु । अतएव स्वयं शूलतया लघुपत्त्वमपि चालयद्रजो गुरुणान्तमसा तत्रातत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवृत्तिमक्रियत इति वरणकं नियामकञ्च तमः । परस्परविरोधनाम प्येषा मेककार्यकरत्वं मुच्यते । “प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ” । यथा वर्तितैले पावकविरुद्धेऽपि मिलिते सहपावकेन रूपप्रकाशनकार्यं कुरुत । एवं सत्त्वरजस्तमोऽपि परस्परविरुद्धान्य प्यर्थवशा त्महकार्यकुर्वन्ति । “पुरुषार्थएव हेतुः न केनचि त्कार्यते करण ” मिति पुरुषार्थवशादेव प्रकृतिप्रवृत्तं रभ्युपगमादिति । एवञ्च गतं त्रैगुण्योपपादनेनाऽनुमानत त्रिगुणात्मकप्रधानकारणत्वमिद्धिं सूचयन् पूर्वपक्षं सुपमं हरति —

न प्रधानं जगत्कारणं भवितुं मर्हति । यदुक्तं सुखाद्यन्वया दिति तदसत् । सुखादीना मान्तरत्वात्, पटादीनां बाह्यत्वात् । अतः प्रधान कारणवादी न युक्तः ॥ आशङ्क्यगिहृति ॥

तदेवमिति । इदं मिहाऽनुमानं मयिभहितम् । कार्यम् सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकम् तन्मम न्वितत्वात् सामान्यव्याप्तौ मृद्वव्यममन्वितवटशरादिबद्धिर्न । यद्वा कार्यं ममप्रकृतिकम् कार्यत्वात् विशेषव्याप्तौ बटवदिति । लाववा देकद्रव्यत्वं सिद्धयतीति न परमाणुव्युत्पादिप्रकृति कत्वेनाऽधीनतरम् । जडं सुखदुःखमोहात्मकं कार्यप्रत्ययभूतस्य प्रकृतित्वेन सिद्धयनवकाशात् । नचाऽचेतनस्याचेतनाधिष्ठा नाऽभावे कार्यजनने स्वयमेव प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्लाघवा त्मर्वजगत्कतृत्वेन परमेश्वरसिद्धयवश्यभावे तस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वेन त्रिलक्षणं प्रपञ्चप्र त्युपादानस्याप्युपपत्तेः न तद्व्यतिरिक्तं प्रधानं तत्प्रकृतित्वेन सिद्धयतीति शङ्कनीयम् । अचेतनस्याऽपि चेतनानां भोगापवर्गहेतोर्विनाऽपि चेतनाधिष्ठानं स्वयमेव प्रवृत्त्युपपत्तेः । वत्मवृद्धिहेतोर्क्षीरस्य स्वयमेव प्रल वणदर्शानात् जलमुक्तस्य जलस्य मस्य विवृद्धिहेतोर्स्थय निस्सारणदर्शनाच्च क्षीरजल्यो र्द्वेषमौत्तककरकादभावेन स्वयमेव परिणतिदर्शनाच्च बन्धमोक्षवत्, पुत्रस्य चेतनस्य निर्व्यापारस्याऽपि सञ्चिदानमानाणाञ्चेतनप्रधानप्रवृत्तौपपत्तेश्च स्वयं प्रवृत्तिशक्तिरहितस्य दृक्शक्तिमत्त्वं पङ्क्तौ प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वं दृक्शक्तिरहितमन्धप्रति प्रवर्तकत्वदर्शानात् । अय स्फात्तपणे स्फोतेष्वानमात्राण्यः प्रवृत्तवर्गदर्शनाच्च इत्येव पूर्वपक्षे प्राप्ते सौत्रं मनुमानपदं कर्माणि व्युत्पत्तौ प्रधानरूपपक्षनिर्देशः । नेतिपदं निषेध्याऽध्याहार्येण माध्यमिर्देशकच परिगृह्य हेत्व ध्याहार्येण स्वतन्त्रप्रधानकारणत्वसाधकाऽनुमानस्य बाधकं मनुमानं सूत्रमिमेत न्दर्शयन् सिद्धान्तार्थं न — न प्रधानमिति । “प्रधानमंत्रज्ञपनिर्गुणेशः” इति श्रुतिमिदस्य प्रधानस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकृतत्वा ज्ञाश्रयामिद्विः । न जगत्कारणमिति माध्यम्यं चेतनाधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणं नमवतीत्यर्थः । तैवाऽग्रिमग्रन्थप्रवृत्तेः । रचनानुपपत्तेर्गितसूत्रपदं गृहीता व्याप्तिं सट्टान्न दर्शयति — तथाहीति । “प्रदुत्ते” गिति सूत्रपदगृहीतं तदनुग्राहकं तर्कं दर्शयति । तज्ज्ञाधिष्ठितस्येति । हेत्वमिद्वि सुपपादयितुं साङ्ख्योक्तं हेतुमिद्विप्रकारं मनुवदति यदुक्तमिति । सुखादीना मान्तरत्वादिति । पटप्राप्तिहरणाभ्यां तत्स्वामिनं स्सुखदुःखं जायेते । तदुपेक्षकस्य तदज्ञानं मनुवन्ते । इत्येताव दनुभवमिदम् । नतु तद्विषयस्य सुखाद्यात्मकं । पट स्सुखमि त्यनुभवाभावात् । अहं सुखीत्यादिरूपस्यैवाऽनुभव स्योदयाच्च । एवं प्रबलाऽनुमानबाधितस्य प्रधानाऽनुमानस्याऽनुत्थानात् साङ्ख्यपक्षो न युक्तइत्याह — अत इति । आशङ्क्येति । पयोम्बुनो र्यभिचार माशङ्क्येत्यर्थः ॥

पयोम्बुवच्च तत्रापि ॥ २-२-२ ॥

यथा पयोऽम्बु च दध्यादिकरकादिमात्रेऽधिष्ठानानपेक्षे तद्वत् प्रधानमपीति चेन्न । तत्राऽप्युक्तएव हेतुः । तस्याऽप्यचेतनत्वेन पक्षीकृतत्वात् । किञ्च,

व्यतिरेकाऽनवस्थिते श्वाऽनपेक्षत्वात् ॥ २-२-३ ॥

यदि प्राज्ञाधिष्ठानानपेक्षत्वं मचेतनस्य प्रवृत्तौ तदा सृष्टिप्रसङ्गेन तद्व्यतिरेकस्य प्रलभ्य स्याऽनवस्थितिः प्रसज्येत । ततो नाऽचेतनं कारणम् ॥

अन्यत्राऽभावाच्च न तृणादिवत् ॥ २-२-४ ॥

क्षीरपरिणामाद्योपयुक्ततृणादिव दचेतनमपि प्रधानं कारणमिति वक्तुं नयुक्तम् । अनुडुदाद्युपयुक्ते, केनाऽप्यनुपयुक्तेच तृणादौ क्षीरपरिणामाऽभावात् । तदपि प्रज्ञाधिष्ठितमेव ॥

पक्षीकृतत्वादिति । अचेतनत्वहेतुना तत्राऽपि प्रधान इव चेतनाधिष्ठानसिद्धिसम्भवेन पक्षसमत्वात् पक्षे पक्षतुल्येवा व्यभिचाराऽभावा दिति भावः ॥

प्रवृत्ते रिति प्रथमसूत्रभागेन स्वतन्त्रप्रधानाऽनुमानवाधकाऽनुमानस्य — व्याप्तिग्राहकस्तर्कः प्रदर्शितः । विषयपरिशोधकस्तर्कस्त्वेनेन प्रदर्श्यते । यदि परमेश्वराधिष्ठानाऽनपेक्षं स्वतन्त्रं प्रधानं स्वयमेव जगत्सृष्ट्यै प्रवर्तेत तर्हि अन्यस्याऽनपेक्षणीयत्वा त्मर्वदा सृष्टिप्रसङ्गेन तद्व्यतिरेकस्य सृष्टिविरामस्य प्रलभ्यस्याऽनवस्थिति रसत्वं प्रसज्येत । तस्मा न स्वतन्त्रं प्रधानं कारणमिति ॥

ननु प्राज्ञाऽनधिष्ठितायाः प्रकृतेः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति यदुक्तं तत्र । धेन्वादिनां पयुक्तस्य तृणोदकादे रचेतनस्य क्षीरादिभावेन परिणामदर्शना तथाऽचेतनस्याऽपि प्रधानस्य जगदाकारेण परिणामसम्भवादि त्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

आनडुदाद्युपयुक्त इति । यदि तृणोदकादिकम् स्वतन्त्रमेव क्षीरादिरूपेण परिणमेत तर्हि तदनडुदाद्युपयुक्तं केनाऽप्यनुपयुक्तं वा क्षीरादिरूपेण परिणमेत । तथा न परिणमेत । तस्मा दचेतनं प्राज्ञाऽनधिष्ठितं स्वतन्त्रं कारणमिति वक्तुं मयुक्तमिति भावः ॥

पुरुषाश्मव दितिचे तथाऽपि ॥ २-२-५ ॥

अचेतनमपि प्रधानं पुरुषसन्निधानात् प्रवर्तयति, यथा पङ्गु
रन्ध्रं, यथा वा अयस्कान्तमणि रयः । ततो न प्राज्ञापेक्षेति चेत् तथाऽपि
न प्रधानस्य प्रवृत्तिरसम्भवति । पुरुषस्याऽविकृतत्वात् । पङ्गुवन्धादे
र्मर्गोपदेशार्थं सन्निहितदेशान्तग्राप्त्यादिः कश्चिद्विकारो भवत्येव ।
तस्मादविकृतपुरुषसन्निधिः प्रधानप्रवृत्तौ न हेतुः ॥

अद्वित्वाऽनुपपत्ते श्व ॥ २-२-६ ॥

गुणानां मुत्कर्पापकर्षभावोऽङ्गाङ्गीभावः । ततो जगत्प्रवृत्ति
रुच्यते साङ्ख्यैः । प्रतिमर्गावस्थायां गुणानां वैषम्याभावात्

ननु प्रधानस्य जगज्जनने परमेश्वराविष्ठानं नापेक्ष्यते निर्व्यापारस्याऽपि पुरुषस्य सन्निधान
मात्रेण प्रवर्तकत्वमस्मत्त्वा इति सदृष्टान्तशङ्कां दृष्टान्ताऽसम्प्रतिपत्त्या निराकर्तुं सूत्रम् ॥

यथा पङ्कुरिति । तदुक्तं पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्कुश्च दुभ्यो
रपि गेयोगं नानुकूलममर्ग इति । तथाऽपीत्यस्य शेषं मध्याहरति । न प्रधानस्येति । पुरुष
स्याऽविकृतत्वा इति । पङ्को र्गमनशक्तिवैकल्येऽपि मार्गदर्शनतदुपदेशशक्तिमत्त्वात् । एवमय
स्कान्तमणेरेव्ययस्महितदेशप्राप्तिरूपविकारयुक्तत्वाच्च दृष्टान्तोऽसम्प्रतिपत्ति इति भावः ॥

व्यतिरेकाऽनवस्थितिः सूत्रेण स्वतन्त्रप्रधानकारणत्वादे प्रकृत्याऽनुपपत्तिदोष उक्तः ।
तदुपपादकत्वेन तदनन्तरसूत्रद्वयं स्पष्टम् । ततोद माशङ्क्यते साङ्ख्यमते सत्त्वरजस्तमसा
मन्योन्यगुणप्रधानभावो मुत्सृज्य माम्येन यदवस्थानं स प्रलयस्यैव प्रधानावस्था । तेषां
मुत्कर्षापकर्षात्मकवैषम्यरूपेणाङ्गाङ्गीभावेन यदवस्थानं सासृष्टिस्तैव विकारावस्था । एवञ्च
सति जगत्कारणत्वेन सृष्टिपूर्ववर्तितयाऽनुमीयमानं त्रिगुणं गुणपाम्यावस्थात्मकप्रधानरूपे
णाऽनुमेयमिति धर्मिग्राहकमानमिदं साम्यावस्थारूपः प्रलयो न निरसितुं शक्यत इति तन्निरा
करणार्थं सूत्रम् ॥

त्यामति गुणसाम्याग्रम्य प्रधानं क्षोभकचेतनव्यापाराभावात् स्वयमेव गुणवैषम्यावस्थां
प्राप्नु नक्षमते । तस्मात्सृष्ट्यनुपपत्तिरिति दूषणार्थः ॥

तत्कृताऽङ्गाङ्गीभा वाऽनुपपत्तिः । अतश्च जगदागम्भो न युज्यते प्रधान
कारणवादे ॥

अन्यथाऽनुमितौ च अशक्तिवियोगात् ॥ २-२-७ ॥

उक्तप्रकारा दन्यप्रकारेण प्रधानेऽनुमीयमानेऽपि ज्ञातृत्वशक्तिवियो
गात् रचनाऽनुपपत्तिस्तदवस्थैव ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ २-२-८ ॥

प्रधानस्याऽभ्युपगमे यदि प्रयोजनं तदा यथाकथञ्चिदभ्युप
गच्छामः । न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । यतः, पुरुषस्य निर्विकारत्वात् ।

ननु त्रिगुणं न साम्यावस्थमनुमीयते । नाऽपि वैषम्यावस्थम् । किन्तु अनादिमृष्टि
प्रलयज्वाहमूलद्विविधनस्कारानुवृत्तिमद्वावा तत्तन्मस्कारेद्वोधानुसारं पर्यायेण साम्यवैषम्यभा
गुभयस्वभावमनुमीयते । तस्माच्च मृष्टं नाऽपिप्रलयस्याऽनुपपत्तिरित्याशङ्कानिराकरणार्थं
सूत्रम् ॥

रचनाऽनुपपत्तिरिति । अत्राऽयम्भावः । प्रधानस्य ज्ञातृत्वंमतिमङ्गल्य दक्षिष्टात्रन्तर
निरपेक्षेण प्रवृत्तिरूपमेतत् । तस्याऽभावाच्चित्त्यसर्गादिप्रसङ्गेनैव तस्मात्तस्य रचयितृत्वं
नोपपद्यन् इति । एवं साङ्ख्येयभिमतस्वतन्त्रप्रधाने प्रमाणं निरस्तं मय तदभिमततत्प्रयोजन
निरासार्थं सूत्रम् ॥

पुरुषस्य भोगापवर्गौ प्रधानस्य प्रयोजनमिति साङ्ख्येयाः । तदुक्तम् । “पुरुषस्य दर्शनार्थं
कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्वव दुभयोरपि संयोगस्तत्कृतस्मरणः” । इति । प्रधान
कर्मकं सविकारप्रधानविषयं पुरुषस्य यदर्शनं भोगरूपं तदर्थं पुरुषस्य कैवल्यार्थञ्च परस्परा
पेक्षकयोः प्रधानपुरुषयोः पङ्ग्वन्वयोरिव संयोगस्तत्कृतो महदादिप्रपञ्चमर्ग इत्यर्थः ।
अपवर्गः प्रधानस्य प्रयोजनमित्यपि प्रपञ्चं वर्णितम् । “वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्यप्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः
पुरुषस्यविमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वद्व्यक्तम् । नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणं पुंसः । गुणव
त्यगुणस्य सतस्तस्याऽर्थमपार्थक्यञ्चरति” । इति । इदं द्विविधमपि प्रयोजनं नोपपद्यतइत्याह—

प्रधानदर्शनादिरूपविज्ञाराऽसम्भवः । अत एव प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तो भोगः, तद्विवेकानुसन्धानकृतं कैवल्यं च न सम्भवति । अतः प्रयोजनाभावात् प्रधानं नस्वीकार्यम् ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २-२-९ ॥

पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वनिर्विकारत्वादिविरुद्धधर्मसहस्राभ्युपगमश्च दृश्यते । अतोऽप्यसमञ्जसमेव कापिलम्मतम् ॥

इति रत्ननाऽनुपपत्त्यधिकरणम्

यत् पुरुषस्येति । निष्क्रियस्य चैतन्यमात्ररूपस्य निर्विकारस्य पुरुषस्य प्रकृतिदर्शनरूपभोगस्य तद्वियोगरूपाऽपवर्गस्य चाऽसम्भवात् । प्रकृतिमन्त्रिणानेन तत्परिणामविशेष सुखदुःखभोगाऽभ्युपगमे प्रकृतिसन्निधानस्य नित्यत्वा दपवर्गस्याऽसम्भावितत्वाच्चेति भावः । इदं मिह साङ्ख्येयानां नदर्शनम् — पुरुषः चैतन्यमात्ररूपः । कूटस्थो निर्विकारो नित्यमुक्तः । तस्मात्मांशारिक्त्वात्तु त्वानुभवरूपभोगो न तस्य धर्मः । किन्तु परिणामिन्या बुद्धेर्धर्मः । पुरुषस्य तु बुद्धिच्छायापत्त्या तदैक्यमिवापन्नस्य तद्दर्शनं भोगः । तेन तस्य विवेकाग्रहा दाध्यासिकं भोक्तृत्वं विवेकग्यात्या भोक्तृत्वाऽध्याममात्रनिवृत्तिर्मात्राः । वस्तुतः पुरुषो न बद्धो नाऽपि मोक्षयते । मोक्षोपायविषयोऽपि न स्वाभाविकबन्धनिवृत्त्यर्थः । इति । तदेतन् “न नित्यं शुद्धबुद्धमुक्तत्वभावस्य तद्योगः” तद्योगा दृष्टे न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशः । “स्वभावनाशा तत्त्वरूपनाशप्रमक्ता” इत्यादिकापिलमूर्तेः “वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति तदभावात्तमुक्तता । विकल्पवृत्तिता वेता बुभावपि न किञ्चन । आत्मनो नहि बन्धोऽस्ति वस्तुनो निर्गुणत्वतः । अविवेकाद्वन्धवत्तत्ताश शशास्त्रतो भवेत्” । “तस्मात्तु बध्यतेऽद्धा नमुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् । संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः” इत्यादिभिः स्तदागमज्ञवचनैश्चाऽप्यन्यथै । तदेतं नोपपन्नं । भोगाध्यायबुद्ध्यैक्यदर्शनरूपस्य भोगस्य तद्विवेकाऽनुसन्धानरूपस्य मोक्षजनकज्ञानस्य च पुरुषे निर्विकारचैतन्यात्मन्युदयाऽसम्भवात् । तस्मात्प्रयोजनाभावा दपि स्वतन्त्रं प्रधानं न स्वीकरणीयमिति भावः । इतोऽपि साङ्ख्यमतस्याऽसामञ्जस्य प्रतिपादनार्थं मित्रं सूत्रम् ॥

पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वादिकं मभ्युपगच्छन्त एव तद्विरुद्धं निर्विकारत्वमप्यङ्गीकुर्वन्तीत्यन्योन्यविरुद्धधर्माऽभ्युपगमात्कापिलम्मतं समञ्जसमेवेति भावः । येन निर्विशेष

एवं प्रधानकारणवादो निष्प्रमाणक इति निरूपितम् । अतः परं परमाणुकारणवादिनिरासायाऽधिकरणं मागम्यते ॥

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २-२-१० ॥

अत्र वैशेषिकमतमिद्वैः परमाणुकारणवादो युक्तो न वेति सन्देहः ॥

प्रधानमते अधिष्ठातृपरमेश्वराऽनङ्गीकारात् तत्कारणवादे त्रिरुद्धे निरर्गतेऽपि परमाणुकारणवादो युज्यते । तथाहि, प्रलीने जगति परमेश्वरस्य

स्वप्रकाशं ब्रह्म विद्यामाश्रितयाऽपारमार्थिकबन्धमोक्षशालीति वदन्ति तेषाम् व्युत्पन्न्यायेन अविद्यामाश्रित्वाऽध्यामाद्यमन्मया दमामङ्गम्य मविशिष्टमेव । तथाऽपि तयो ग्यं विशेषः । साङ्ख्यैः जननमरणबन्धमोक्षादिव्यवस्थामिद्वैचर्यं पुरुषबहुत्वमिष्यते । अन्यैस्तु तदपि नैष्यत इति । अतएव वादर्युपजम्य शुद्धाद्वैतस्याऽनुजस्यानीय क्कापिलम्मतम् । ततएवच जातिगुण मनुबध्नता कपिलेन साङ्ख्यशास्त्रप्रथमाध्याये “नाऽविद्यातोऽप्यदस्तुना बन्वाऽयो गान् — वस्तुत्वे मिद्वान्तहाणि ” रित्यादिना वादरे मतं निहतम् । भगवता वादरायणेन तु “रचनाऽनुपपत्तेश्च” त्यादिना कापिलम्मतं विनिहतम् । एवञ्च “देवदत्तस्य हन्तरि हन्तं देवदत्तस्य न पुनरुज्जीवन” मिति न्यायेन साङ्ख्यमतनिराकरणेन वादरिमते सुनिराकृतं न्तन एवच विशिष्य निराकर्तुमपि तन्नाऽनूदिनं वादरायणेन शुद्धाद्वैतम् । एतेन यन् मात्यव तेयेनाऽनिराकृतत्वा त्केवलाद्वैतमेव तस्यमतमिति जल्पनं न्तन्निरस्तं मितिदिक् ॥

इति रचनाऽनुपपत्त्यधिकरणम्

अथ वैशेषिकाधिकरणम् २

प्रधानवादव त्परमाणुवादोऽपि विप्रतिषेधा दसमञ्जस इति दृष्टान्तसङ्कति मभिप्रेत्याऽव तारयति — एवमिति ॥

संशयं प्रत्युदाहरणरूपसङ्कत्यन्तरमपि वर्णयति — अत्रेत्यादिना । ननु परमेश्वराङ्गीकारा द्यद्यपि रचनाऽनुपपत्तिं दूषणं नभवति तथाऽपि व्यतिरेकाऽनवस्थितिदूषणं मवार्यमेव । प्रकृत्येऽपि

।सिसृक्षायां सत्यां प्राणिनां कर्मवशा । लिङ्चलेषु परमाणु प्वाधेकर्मोत्पत्तेः ।
तस्मात् कर्मण एकः परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यते । तस्माच्च संयोगा
द्व्यणुक मारभ्यते । तेभ्य स्त्रिभ्यो द्व्यणुके परत्र्यणुक भित्यादि
क्रमेण सर्वजग दुत्पद्यते । अतः परमाणुकारणवादे न विरोध इति
पूर्वपक्षे सिद्धान्त उच्यते ॥

ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या महत्त्वदीर्घत्वयुक्त त्र्यणुकाणुत्तह्रस्वत्वयुक्त
द्व्यणुकोत्पत्ति रुच्यते कणादमते । कथं मेत तस्य भवति ? तथाहि, परमाणवः
पारिमाण्डित्यपरिमाणयुक्ताः । न त्वणुपरिमाणयुक्ताः । द्वाभ्यां परमाणुभ्या
मणुपरिमाणरहिताभ्या मणुपरिमाणोपेतं द्व्यणुक मुत्पद्यत इत्युक्तमभ्यत ।
तथा ह्रस्वपरिमाणोपेतत्वात् दीर्घपरिमाणरहितं द्व्यणुकं तादृशेभ्य स्त्रिभ्यो
द्व्यणुकेभ्यो दीर्घपरिमाणोपेत मणुपरिमाणरहितत्र्यणुक मुत्पद्यतइ त्यभ्युप

मनाम्यमाणूनां सक्रियाणा क्रियाभि परम्परसंयोग स्याऽवर्जनीयत्वेन द्व्यणुकेत्येत द्व्यणुकादिभि
त्र्यणुकाद्युत्पत्तं श्वाऽनिवारणात् । नच तदानीं परमेश्वरस्य सिसृक्षाभावा त्रिक्रियासंगे गद्व्यणुका
द्यनुत्पत्ति । तदीयमित्यमर्गविषयेच्छाया स्मरंदा—सिमृक्षारूपतया दित्याशङ्क्य पृथक्
मुत्पादयति — तथाहीति । “ प्रा णकर्मवशादि ” त्येतत् काकाक्षिन्यायेन लिङ्गक्षायामि त्यत्राऽपि
गम्वध्यते । तस्मा त्परमेश्वरेच्छाया म्मिमृक्षात्वमपि स्पष्टयन्मुक्त्वाण्यदृष्टोपहितन्दरूप मिति
लभ्यते । एवं माह्वचमनाऽपादितदृपणाऽस्पर्शना त्परमाणुकारणवादे युतइति पृथक्
मुपलङ्गति — अत इति । सूत्रे पूर्वसूत्रा दममञ्जममि त्यनुवर्तते । वाकार इत्यर्थे वर्तमानोऽणु
ह्रस्वद्व्यणुकवदिति दृष्टान्तान्तरममुच्ययार्थः । एवञ्च ह्रस्वा द्व्यणुका न्महता दीर्घस्य त्र्यणुक
स्योत्पत्तिवातवत् परिमण्डला त्परमाणो रणो र्म्वस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिवादो च्चाऽन्यदपि
वैशेषिकमतप्रक्रियामिदम् सर्व मममञ्जम मिति सूत्रार्थः । अत्र परमाणुकारणवादो युक्तोर्वा
नेति संशयः । अवयवसंयोगा दस्यव्युत्पत्तं दर्शना दस्यत्राल्पत्वप्राचुर्याभ्यां सर्वमहीषर
वैषम्यदर्शनाच्च अवयवाल्पत्वाऽवधे रवश्याऽभ्युपगम्यत्वा त्परमाणव स्मिध्यन्ति । ते चतुर्विधा
परमाणवः प्राणिकर्मप्रेग्निपरमेश्वराधिष्टिता- द्व्यणुकादिक्रमेण जग दारमन्त इति पूर्वपक्षः ।
सिद्धान्तस्तु — अक्षयवा स्वस्वीये ष्यष्टभिः पार्श्वे स्मयुज्यमाना स्वस्वस्मा न्महान्त मवयविन
मुत्पादयन्तीति परमाणुष्वपि तथेवोत्पादकत्व मभ्युपेतव्यम् । तथासति परमाणवोऽपि सांश

गम्यते । इदं सर्वं मममञ्जसमेव, तदभ्युपगमकाण्यगुणप्रक्रियाविशेषात् । अवयवाश्च स्वीये षड्भिः पार्श्वे संयुज्यमानाः पृथुतर मवयविन मारमन्ते । परमाणूनां पार्श्वभावात् पृथुतरद्वयागम्भका न न भवेयुः । अतः परमाणु काण्यवादी नभ्युक्तः ।

पुन रनुपपत्ति माह॥

उभयथाऽपि न कर्मात् तदभावः ॥ २-२-११ ॥

अणुगताद्यकर्माभावे तत्कृताणुसंयोगाभावः । जीवादृष्टानां विपाकानपेक्षत्वे प्रागप्यणुगता कर्मात्पत्ति म्यात् । तदपेक्षत्वेऽपि न तत्कृतकादाचित्काणुगतकर्मसम्भवः । विपाकोद्दिनामाऽदृष्टगतः कश्चिद्धमो न चायते । किन्तु, कर्मविधिना कालविशेषनियतफलादायित्वं यस्य कर्मणश्चोदितं तस्य तत्कालागमण्यव विपाकः । अनियतकालविशेषाणां

स्वकीयै रवयैः तेष्वस्वकीयैरवयैः गिति नक्वदपि व्यवस्यति रस्मिन् । तन्नुप्रभृतयो ह्ययथा षड्भिःपार्श्वे स्त्वांशस्मयुज्यमानाः महान्तमवयविन मृत्पादयन्ति । तथैव परमाणवोऽपीति वक्तुं नयुज्यते । परमाणूनां निरवयवत्वेन पार्श्वानभ्युपगमात् । एवं प्रदेशभेदाऽनभ्युपगमे सहस्रपरमाणुसंयोगेऽपि परमाणोरङ्कममा दनतिरिक्तपरमाणुतया अणुन्वद्वयगुणकत्वा दयो नतिध्येयुः । तस्मात्पर्यपमहीधरयोरेव विशेषो नतिध्येयुः । अथ परमाणूनां मांशत्वमभ्युपगम्यन् इति चेत् काण्यत्वं क्वचिदपि नव्यवस्थितमि त्यनवस्थाय्या दितिभावः । सूत्रार्थस्तु — ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्वयगुणपरमाणुभ्यां महर्दीर्घवतो ज्यगुणद्वयगुणकोत्पत्तिवदन्यदपि तदभ्युपगमं सर्वं मममञ्जस मिति ॥

किमन्यदममञ्जसमि त्याकाङ्क्षाया न्तप्रपञ्चयितु सुत्तरसूत्राणि । पुनरनुपपत्ति मिति । दृष्टान्तकरणव्याजोद्धातिऽनुपपत्तिव्यतिरेकेण दार्ष्टान्तिकत्वेनाऽपेक्षिता मनुपपत्ति माहेत्यर्थः ॥

परमाणुषु संयोगोत्पत्तिमम्भवं मङ्गीकृत्य तत्संयोग स्याव्याप्यवृत्तित्वाऽसम्भवात्कार्ये महत्त्वाऽसम्भवं उक्तः । इदानीं संयोगोत्पत्तिरेव नसम्भवती न्युच्यते । प्रलयकाले निश्चलाः परमाणवस्तनिष्ठन्ते । सर्गाऽऽद्यकाले प्राणिकर्मवशात्तेष्व्वाद्यं कर्म जायते । तत

कर्मणां प्रबलकर्मन्तर प्रतिबन्धभावोऽपि विपाकः । अत्रानि तत्तत्कर्मानुगुण
फलदानस्वभावानि । अतोऽनन्तै रात्माभि विविधकालफलदायित्वे
नाऽनुष्ठिताना मेकदैकरूपविपाको न सम्भवति । अतः परमाणुकारणवादा
न युक्तः ॥

इयंचाऽन्याऽनुपपत्तिग्न्याह ॥

समवायाऽभ्युपगमाच्च साम्या दनवस्थितेः ॥ २-२-१२ ॥

समवाय इति संबन्धोऽभ्युपगम्यते । अतए वाऽसमंजस मेतत् ।
कथं समवयस्याऽपि जातिगुणादे र्वाऽपुथक्सिद्धहेत्वपेक्षामाभ्या दनव
स्थानात् । ततः काणादमत मसमञ्जसम् ॥

स्नेपां संयोगेति द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्ति गति काणादा वर्तन्ति । परमाणूना माद्यकर्म
प्राण्यदृष्टकारिण मितिकलाभ्युपगम्यते । तद्वद्वं किमणुगत मुत जीवगतम् ? उभयया
प्यदृष्टस्य कादाचित्कत्वाभावात् सदेत्पादकत्वं प्रमज्येत । प्राणिकर्मण कादाचित्कत्वं न सम्भवति ।
परमाणुकर्मण प्राणिकर्मविपाकापेक्षत्वेऽपि नानाविध रत्नैः प्राणिभि स्तत्तत्कालफलदायित्वे
नाऽनुष्ठिताना मेकदैकरूपविकारमभ्याऽसम्भवा देकदा जगदुत्पत्ति रसम्भवास्या दिताभावः ।
उभययाऽपि कर्मणाऽणुगतत्वे जीवगतत्वेवापि परमाणु माद्यकर्म न सम्भवति । तस्मा
त्परमाणुसंयोगा जगदुत्पत्तित्वाव इति सूत्रार्थः । ननु परमाणुकारणत्वाऽनुपपत्ति प्रदर्शनप्रस्तावे
भमवायाऽभ्युपगमप्रयुक्तदोषवर्णन ममङ्गलमि त्यागकृच्च तदपि तदनुपपत्तिपर्यवसायी त्यक्तार
यति — इत्येवमिति ॥ अत्र पूर्वनिर्दिष्ट परमाणुकारणवादे ॥

एत त्परमाणुकारणत्वम् ॥

ननु समवायाऽभ्युपगमेन परमाणुकारणवादे किंहीयत इति पृच्छति — कथ मिति ।
अस्याऽय म्भाव । द्व्यणुकादिकारणत्वेन परमाणु जगतो मूलकारणमि त्यभ्युपगम्यते ।
यत्प्रमेवेत क्लार्यं मुत्पद्यते तत्प्रमेवायीति समवायिकारणलक्षण मुच्यते । तत्र समवायः कार्यस्य
विशेषणम् । अयुतमिद्विशेषणेषु जातिगुणादि प्वयुतमिद्वचुपपादक रसमवायोऽभ्युपगम्यते
इति समवायस्याऽप्ययुत सिद्धचुपपादक सम्भवापेक्षा ममाना । पृथग्भूताना माधाराधेयभावोप
पादक रसम्भवास्संयोगः । अपृथग्भूताना न्तदुपपादक रसमवायः । एवञ्च अयुतमिद्वानां
जात्यानीना मपृथक्मिद्वनिर्वाहकत्वेन समवायोऽभ्युपगम्यतेचे तर्हि समवायस्याऽप्यपृथक्सिद्धिर

नित्यमेव च भावात् ॥ २-२-१३ ॥

समवायस्य नित्यत्वाङ्गीकाराभावात् संवन्धिनित्यत्व मन्तरेण तदनुपपत्ते रवयवावयविनो रपि नित्यत्वप्रसङ्गा दनमञ्जस मेवत ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ २-२-१४ ॥

परमाणूना मत्र रूपादिमत्त्व मङ्गीक्रियते । तत स्तन्नित्यत्वादि विपर्ययः । तथा घटादिषु दर्शनात् । तस्माद् व्यममञ्जसम ॥

त्युपलब्धत्वसाम्या तन्निर्वाहकत्वेन सम्बन्धान्तर मन्वेपणीयमि त्यनवम्या प्रमज्येत । तस्मा दणूनां जगत्कारणत्व मसमञ्जस मितिभावः ॥

समवायस्य नित्यत्वा दिति । प्राभाकरा समवायस्याऽनित्यत्व बहुत्वश्चाभ्युपगच्छन्ति । काणादैस्तु समवायस्य नित्यत्व मेकत्व श्चाभ्युपगम्यते । तदनुपपत्ते समवायस्य नित्यत्वाऽनुपपत्ते रित्यर्थः । यत्किञ्चि त्मन्वन्विनाशेऽपि सम्बन्धनाशेऽपि नियम संप्रयोगे दृश्यते । तस्मा त्र्यणुकादिनागे तद्वतस्य समवायस्याऽपि नाशप्रसक्त्या समवायस्य नित्यत्व मभ्युपगच्छता त्र्यणुकादीनामपि नित्यत्व मङ्गीकर्त्तव्यं स्यात् । ततश्च जगतां नित्यत्व मनिष्ट मापद्येत । तस्मा दणूनां जगत्कारणत्व मसमञ्जस मितिभावः ॥

परमाणूना मिति । पार्थिवा आप्या दैजसा वायवीया श्वेति चतुर्विधाः परमाणवः । सावयवेद्रव्येऽवयवशो विभज्यमाने यः पगेविभातो नमम्भवति स एव परमाणुः । चतुर्विधस्याऽपि रूपादिमतो भूतभौतिकजातस्य आरम्भकाः पार्थिवाद्याश्चतुर्विधाः रूपादिमन्तः परमाणवो निरवयवा नित्या इति काणादा अभ्युपगच्छन्ति । तदपमञ्जमेव । तत इति । रूपादिमत्त्वाङ्गीकारा दित्यर्थः । घटादिषु दर्शनादिति । दर्शनानुसारेण ह्यदृष्टार्थः कल्प्यते । रूपादि मत्सु घटादि ष्वनित्यत्वं दृश्यते । तस्मा त्परमाणूनामपि रूपादिमत्त्वाङ्गीकारा दनित्यत्व सावयवत्वा दनिष्ट मापद्येत । तस्मा द्वैशेषिकाऽनुमितं परमाणुकारणत्व मसमञ्जस मितिभावः । एवं पराभिमतरीत्यैव तदभिमत मसमञ्जस मितिभावः ॥

अथ ननु परमाणूनां रूपादिमत्त्वं नाऽभ्युपगम्यतइ त्याशङ्क्याह ॥

उभयथाच दोषात् ॥ २-२-१५ ॥

अनित्यत्वादिपरिहाराद्य रूपादिशून्यत्वाङ्गीकारे कारणगुणपूर्वकत्वाऽ
सिद्धिः । तत्सिद्धये पुनरपि रूपादिमत्त्वाङ्गीकारे चाऽनित्यत्वाद्यनर्थाऽपत्तिरि
त्युभयथाऽपि दोषा दसमञ्चम मेवंप्रकारेण काणादमतम् ॥

अपरिग्रहा चात्यन्त मनपेक्षा ॥ २-२-१६ ॥

साङ्ख्यपक्षस्य श्रुतिन्यायविरुद्धस्याऽपि सत्कार्यवादादौ क्वचिदंशे
वैदिकपरिग्रहोऽस्ति । काणादपक्षस्य तु केनाऽप्यंशेनाऽपरिग्रहा द्रव्यन्त
मनपेक्षयैव निश्चय्येयसार्थिभिः कार्या ॥

इति वैशेषिकाधिकरणम्

कारणगुणपूर्वकत्वाऽसिद्धि रिति । कार्येषु पृथिव्यादिषु कारणगुणपूर्वकत्वं मृपपाठयितुं
काणादैः परमाणूनां रूपादिमत्त्वं अभ्युपगमम् । यदि रूपादिमत्त्वं मनित्यतापादकं मिति
तन्नाऽभ्युपगम्येत तर्हि कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वं नमिद्वयं । अथ यदि तत्सिद्धयर्थं
परमाणूनां रूपादिमत्त्वं मूरीक्रियेत — तर्हि तेषां मनित्यत्वादिकं मवायमेवेति रूपादिमत्त्वं
अभ्युपगमेऽनभ्युपगमेच दोषतादवस्थ्य मवायमेवेतिपात्रः ॥

इह यद्यपि यथा कपिलाऽभिमतः प्रधानकारणभागे निराकृतस्तथा कणादाभिमतः
परमाणुकारणवादाऽपि निराकृतस्तथा प्युपयोः परमाणुकारणवाद एवाऽत्यन्तं मनपेक्ष्य
इत्याह ॥

सत्कार्यवादादौ क्वचिदंश इति । आकाशादेकार्यं प्रधानरूपकारणात्मना सदेव
सर्गादां वसिष्यन्त्यत इति वैदिकैरप्यभ्युपगम्यते । किन्तु प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं परं नेप्यते ।
तस्मात् प्रधानकारणवादः क्वचिदंशे वैदिकैः परिगृह्यते । परमाणुकारणवादस्तु न सुतरां
परिगृहीतः । परमाणूनां स्वरूपतएव वैदिकैरभ्युपगतत्वात् ॥

ननु “जालान्तरगते भानौ योऽणीयोदृश्यते रजः । परन्तत्परमागूनां परमाणुं
प्रशक्षते” ॥ इति पौराणिकवचनान् परमाणुशब्दायस्य वैदिकप्रसिद्धत्वात्तस्य परिग्रहो आवश्यक

अथ समुदायाधिकरणम् ३

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ २-२-१७ ॥

वैदिकैकदेशिनां मतं निगकृतम् । इदानीं वेदबाह्यबौद्धानां मतं निरम्यते । प्रथमं मिह बौद्धमतमिद्वान्तमिद्व स्समुदायकारणवादो युज्यते नवेति सन्देहः ॥

युज्यत इति पूर्वपक्षः । तथा ह्यामनन्ति - द्वौ समुदायौ बाह्याभ्यन्तरौ । बाह्यः पृथिव्यादिः । आन्तरश्चित्तचैतन्यात्मकस्समुदायः । द्वयमेव सर्वं मिदं जगत् । तथाहि - बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम् ।

इति शङ्क्यते । जालसूर्यमरीचिदृश्याऽत्यन्तसूक्ष्मपदार्थस्य व्यणुकत्वेनैव काणादैर्व्यवहृतत्वेन — तदभिमतपरमाणुपदार्थस्य वैदिकप्रसिद्धत्वाऽभावात् ॥

ननु न्यायशास्त्रस्य चतुर्दशविद्याभ्यासान्तर्गतत्वेनाऽत्यन्ताऽनादरणीयत्वं न युज्यत इति चेन्न । साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रधानत्वात्तन्व्याभ्युपगमांश इव न्यायशास्त्रस्याऽपि परमाणुकारणत्वादाऽभ्युपगमांश एवोपेक्षणीयत्वापपत्तेरिति दिक् ॥

इति वैशेषिकाधिकरणम्

अथ समुदायाधिकरणम् ३

माध्यमिकयोगान्तरमौत्रान्तिकैर्भाषिकसंज्ञाश्चतुर्विधा बौद्धाः । ते सर्वे व्यादिवुद्धस्य शिष्याः क्रमेण सर्वशून्यत्वं बाह्यार्थशून्यत्वं बाह्यार्थानुमेयत्वं बह्यार्थप्रत्यक्षत्वं वादिनः । ते सर्वेऽपि “बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नाऽवधार्यते । अतो निरभिलष्या स्ते निस्स्वभावाश्च देशिकाः । यथा यथा विचार्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथे” त्यादिन्याये गुण्णा सर्वशून्यत्वं बोधिताः । तेषु ये गुरुक्ते तथैवाऽङ्गीकृत्य पर्यनुयोगं नाकार्षु स्ते गुरुक्तस्य श्राद्धयाऽङ्गीकरणादुत्तमाः । अथ ये गुरुक्तस्य पर्यनुयोगं मकार्षु स्तेऽधमाः । ये पुन स्तथा मध्यमां स्थितिमाप्स्यता स्ते माध्यमिकाः । येतु बह्यार्थानां शून्यत्वमङ्गीकृत्य कथं विज्ञानस्याऽपि शून्यत्वं जगदान्ध्यप्रसङ्गादिति पर्यनुयोगं मकार्षु स्ते गुरुक्ताङ्गीकरणस्य अचारसंज्ञया बौद्धमते

तच्च चतुर्विधाः पार्थिवाप्यतैजसवायव्याः । तैभ्यो युगपत्पृथगीभूतेभ्यस्समुदायो बाह्यो जायते । आन्तरस्य समुदायस्य स्कन्धपञ्चकं कारणम् । रूपवेदनाविज्ञानमज्ञासंस्काररूपाः पञ्चस्कन्धाः । चित्तेन निरूप्यमाणाः शब्दस्पर्शरूपादयो रूपास्कन्धाः । तर्कभिव्यक्तिर्विज्ञानस्कन्धः । तज्जन्यं दुःखं वेदनास्कन्धः । देवदत्तादिनामसंज्ञास्कन्धः । तेषां वासना

परिभाषितस्य तत् उपरि पर्यनुयोगस्य तन्मतं योगगङ्गाया परिभाषितस्य च सद्भावाद्योगाचाराद् व्युत्पद्यन्ते । गुरुणा शिष्येभ्यः प्रत्यागता विज्ञानमात्रमस्ति तदेव नीलाद्याकारं ननु नद्वयनिर्गम्येण बाह्यं नीलादिकमस्ति सहोपलम्भनियमेन नीलादीनां तत्तद्विज्ञानादीनां च अभेदमिदं । भेदे गवाश्च तत्त्वियमाभावप्रसङ्गात् । तदेव विज्ञानाकारात्मकं नीलादिकमनादिवासनावशाद्बहिर्भवामन इति बोधितं कथं सत्यैव बाह्यमित्यशून्यत्वं बाह्यस्य नीलादेरवस्थामान् । अहमुद्देशेन विज्ञानस्याऽन्तरतया इदमुद्देशेन नीलादेर्बाह्यतया च भेदेऽवस्थामानं सहोपलम्भनियममात्रस्याऽप्रयोजकस्याऽभेदमाधनशमत्वाऽभावात् । सहोपलम्भेन भेदानुपपत्त्येते ये पर्यनुयुक्तं तान्प्रति “मन्यमस्ति बाह्यं नीलादिकं । ननु तत्प्रत्यक्षम् । अनुत्पन्नस्याऽविद्यमानस्य प्रत्यक्षत्वाऽयोगात् । उत्पन्नस्य क्षणिकस्य स्थित्यभावात् । किन्तूत्पद्यमानं नीलादिकं विज्ञानं स्वऽऽकारमर्पयित्वा नश्यति । ततो विज्ञानगतेनाऽऽकारेणाऽपीतं नीलादिकं अनुभूयते” इति बोधितं मनि तैमित्य शिष्यप्रश्नानुसारेण क्रियत्यर्थं ननु मुपदेशमूत्रं प्रवर्तिष्यत इति सूत्रस्याऽन्ते पृष्टे गुरुणाऽभिहितम् । “भवन्तस्सूत्रस्याऽन्ते पृष्टवन्तस्सौत्रान्तिका भवन्ति”ति । अतस्ते सौत्रान्तिका । ततश्च “विज्ञानेनाऽनुमेयं बाह्यमितीयं विरुद्धाभाषा । तस्यैव विज्ञानस्य तद्विषये प्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षस्य कस्यचिदर्थस्याऽभावे व्याप्तिर्वेदनस्थानावेनाऽनुमानाऽप्रवृत्ते”त्येति ये पर्यनुयुक्तं ते वैभाषिकाः । तान्प्रति ब्रह्मप्रत्यक्षतमप्युपदिष्टम् । एवं विनेयबुद्धयनुसारेण चतुर्थोपदेशेऽपि क्षणिकत्वादभावनायां सऽपि ब्रह्मेण सर्वशून्यत्वं प्रतिपद्यन्त इति गुरो रभिप्रायः । तथाऽपि पर्यनुयोक्तारः यथाश्रुतं गुरो रस्तरवाक्यस्याऽर्थश्रद्धानामतान्तराऽप्यावाल्म्विकेन । तत्र वैभाषिकादिक्रमेण चतुर्विधान् यौद्धाक्षिरसितुं चत्वार्यधि करणानि । ततो जैनाक्षिरमितुं मेकपधिकरणम् । एतेषां अधिकरणानां पूर्वाधिकरणान्यां पेटिकासङ्गतिमाह — वैदिकेति । वैदिकत्वेन सिद्धान्तप्रत्यासन्नतया बुद्धिस्याः कापि कणादाऽक्षरणाः पूर्वं निराकृताः । इदानीं मैदिका निरम्यन्त इति पेटिकासङ्गतिः । अर्धवैनाशिकनिरास्तान्तरं मर्धवैनाशिक निरम्यन्त इत्यतन्तरसङ्गतिः । केपाक्षिरत्सणिकत्वं

संस्कारस्कन्धः । तेष्वपि पुञ्जीभूतस्य आन्तरसमुदायां जायते । अतः
समुदायकारणत्रये को विरोध इत्येवं प्राप्ते निरूप्यते ॥

न युक्तः समुदायवाद इति । ते हि अणिकम्बवादिनः । कथं

मभ्युपगच्छन्त स्नायिका अर्धवैनाशिका । नेत्वत् जायमाना पश्यमाना भुक्त
पीताऽऽहारगोचरमद्वयवर्णवयसानां प्रातिक्षणमुपचयापचयैः पस्या इत्येवैवमपि प्रातिक्षण
मुपचयापचयवदन्यदन्यद्वर्ति । यद्यपि जागोम्यप्रातिक्षणमुपचयापचयो न दृश्येते ।
तथाऽपि धर्माधारादिनां स्नायकजलम्येव वरीयन्मोक्षेणैः कृपजलम्येव तयो रन्ते
दृश्यमानत्वाद्यौक्तिकं प्रातिक्षणमुपचयापचयज्ञानमस्म्येव । यथा चन्द्रतारकादीनां
मुहूर्तादिकालव्यवधानेन बहुदेशान्तरप्राप्तिदर्शनात् प्रातिक्षणव्यत्ययेऽन्तरप्राप्तिरवगम्यते ।
तथेत्यभ्युपगच्छन्ति । एवं प्रातिक्षणमन्वयमविवर्तिनः खननपण्णादपि भूगोलकस्य नदी
जलसंसर्गशीकरोत्पत्तयैः समुद्रस्य चोपचयापचयवतः अणिकत्वमभ्युपगच्छन्ति । अतः
स्तद्वैनाशिकाः । वैद्वान्तु सर्वप्रपञ्चस्य अणिकत्वमभ्युपगच्छन्त स्मर्धवैनाशिकाः ।
बौद्धेष्वपि वैभाषिकमोत्रान्तिकाः परमाणुकारणवादिन इति तत्प्रत्यासत्त्या तदुभयमाधारण
दूषणोक्त्या तेषामुभयेषां प्रथमाधिकरणे निरामः । द्वितीयाधिकरणे वाच्यार्थाऽनुमेयत्ववादेन
किञ्चिद्वैषम्यतां सौत्रान्तिकानां मसाधारणदूषणोक्त्या निरामः । ततः अणिकत्वाऽभ्युपगम
मास्या योगाचाराणां ततो बौद्धत्वसाम्यान्माध्यमिकानां तदनन्तरं मर्धवैनाशिकत्वमास्या
तक्षपणकानां मिति विवेकः ॥

इत्थं मवान्तरसङ्गतिं सूचयन् संशयं दर्शयति — प्रथममिहेति । सूत्राक्तदूषणं
विशदयितुं परमते दूषणीयांशं मनुवदति — तथाहीति । पृथिव्यादि रिति । भूभूधर
समुद्रादि विषय इत्यर्थः । चिन्तति 'चित्तविज्ञानचैतन्यानि स्कन्धान्तराणि । समुदायद्वय
मेवेति । परमाणवण्वद्वयकादिभूतभौतिकपर्यन्तं बाह्यसमुदायरूपेण महन्त्यन्ते नाऽव्ययिन
मारभन्ते । एवं पञ्चस्कन्धाः आन्तरसमुदायरूपेण महन्त्यन्तः त्यनेनप्रकारेण सर्वजगत्समु
दायद्वयात्मकमित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति — तथाहीति । तद्विषयकिरिति । रूपा
द्युपलब्धि रित्यर्थः । तज्जन्यं दुःखमिति । दुःखग्रहणं सुखोपेक्षावस्थयोरप्युपलक्षणं ।
सूत्रस्याऽणुस्कन्धहेतुके द्विविधेऽपि समुदाये समुदायभावाऽप्राप्तिरित्यर्थः माविष्कुर्वन्नस्मि
न्साध्ये सूत्रकारस्याशयस्थितहेतुमुत्तरसूत्रपर्यालोचनोक्त्यं दर्शयति — तेहीत्यादिना ।
योर्वैकैकाऽणुहेतुकः पृथिव्यादिभूतात्मको यस्मसमुदायः यश्च एकैकस्कन्धहेतुको रूपादि
स्समुदायस्तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि परमाणूनां स्कन्धानाञ्च अणिकत्वाऽभ्युपगमात् तेषां

मेतेषां समुदाय रसम्भवात् ? कारणानां क्षणिकत्वात् तदानीं भेद नष्टत्वात् । कार्योपादानासम्भवात् ॥

४ इतरेतरप्रत्ययत्वा उपाधौ भित्तिर्न न
सङ्घातभावाऽन्नेमित्तत्वात् ॥ २० १-१८ ॥

अस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाया अप्रिचया रागादौनां चाऽन्योन्य
कारणत्वात् सङ्घातभावादिक मुपपन्न भित्तिर्न च । अप्रिचया
रसङ्घातभावानिमित्तत्वात् । नहि शुक्तिकादिषु रजसादिबुद्धिरूपाय

समुदाययो रैकेकाणुस्कन्धहेतुकत्वे गलनार्थव्यापारगतहेतुकत्वे ॥ मदायत्नानाऽऽपतः भेद
हेतुव्यापारनिष्ठाना मनकेपां समुदायहेतुत्वं गेष्टव्यम् । न तत्र क्षणिकत्वादिभि रूपपा
यितुं शक्यम् । येषां व्यापारावेश म्तेषां गेष्ठनशणे नष्टत्वात् येषां गेष्ठन तेषां व्यापाराशे
नुपपन्नत्वात् । केपाश्च न्मेष्ठनहेतुव्यापारणाऽन्येण गलनाऽन्युपगमेऽतिप्रमद्वान् । न
व्यापारवतां गेष्ठनवताश्चैकसन्तानवर्तित्वा दतिपराङ्मोनाऽस्तीति वाच्यम् । क्षणिक गन्तानव्यति
रिक्तस्यताव दनुयायिन स्थिरस्य मन्तानस्य सर्वेषां कृतत्वादिभि रनभ्युपगमत्वा दिनिभात् ।

अस्थिरेषु प्विति । अस्थिरेषु स्थिरत्वभ्रान्तिरूपाऽविद्या रागादिहेतुः । रागादि
पारवश्यञ्चाऽविद्याहेतुरि त्यनुभविष्यम् । एव मन्योन्यहेतुत्वेनानुभविष्यस्याऽविद्यारागादि
रूपस्य संसारचक्रस्य शरीरेन्द्रियविषयादिरूपसमुदायाऽभावेऽनुपपन्नत्वा त्त्राक्षिप्त स्समुदा
स्सिद्धयतीति शङ्कार्थः । सूत्रं प्रत्ययशब्द तन्मतपरिगणपथा हेतुवानी । भण्यो रागादि
शब्देन तन्मतंऽविद्याकार्यत्वेन परिगणिता संस्कारादय संगृह्यन्ते । तैः परिगणित
हि — अविद्या — संस्कारः — विज्ञान — नामरूपां — पञ्चायतनम् — स्पर्श — वेदाना —
तृष्णा — उपादानम् — भवः — जातिः — जरा — मरणम् — शोक. — परिदेवनम् —
दुःखम् — दुर्मनस्ता — इत्येवंविधाः । तेषु क्षणिककार्यं दुःखशून्येषु स्थायि नित्यपुत्रवत्
बुद्धिरविद्या । ततो रागद्वेषमोह स्ततो धर्माधर्मसंस्कारा इत्येतत्सर्वं संस्कारः
संस्कारवशाज्जीवस्य गर्भाशयद्रव्ये वृत्तिलाभो विज्ञानम् । विज्ञानसंस्कारं दुर्मद्रव्यस्य कल्लमंश्य

* इतरेतेति इतरेतरप्रत्ययत्वा दितिवै चोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा दिति भाष्यान्
रादि पाठः ।

अविद्यायां श्शुक्तिव्यादियस्तुतो रजतादिकार्यं कमेति । विदुषः स्तदानीं
मेव नष्टत्वात् तन्निमित्तरागादयोऽपि तत्र न सम्भवन्ति । तस्मादयुक्तं
समुदायकारणवादः । युक्त्यन्तरं भाह ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २-२-१९ ॥

उत्तरघटक्षणोत्पत्तौ पूर्वघटक्षणस्य नष्टत्वाद्भावस्यैवोत्पादकत्वाऽ
विशेषात् सर्वदा सर्वत्र सर्वोत्पत्तिरपि स्यात् ॥

द्याकांक्षाऽभिव्यक्तिर्नामरूपम् । तदभिव्यक्तिक्रमेण पण्डिन्दिद्यायतनशरीरं
निर्वृत्तिं पण्डायतनम् । निर्वृत्तशरीरेन्द्रियस्य गर्भगतं विषयेन्द्रियं संमर्गज्ज्ञानं
स्पर्शः । तन्निमित्ते सुखदुःखे वेदना । सुखप्राप्तिं दुःस्वगृहारार्थं विषयो
पादानेच्छा तृष्णा । तथा विषयेषु प्रवृत्तिरूपादानम् । तत्र क्रमेण गर्भाग्निष्क्रमणं
भवः । निर्गतस्य मनुष्यत्वादिजात्यभिमानो जातिः । जगमरणं प्रसिद्धं । त्रियमरणस्य
पुत्रकलत्राद्यभिव्यक्ता उन्तेर्दीर्घं शोकः । तदुत्थः प्रलापो पण्डिवना । मरणकेशो दुःखम् ।
मानसं दुःखं दौर्भनस्य मित्यादिना व्याचक्षते । “न मङ्ग्यातभावानिमित्तत्वा”दिति परिहारः
सूत्रभागं व्याचष्टे — नेत्यादिना । कांक्षाऽभावेन समुदायभावो नोपपद्यत इत्युक्तौ कारणं
प्रदर्शनैव तदुत्पत्तिर्भवति निर्वाह्या । तत्र किं मविद्याकार्यरागादिमन्त्रे समुदायद्वयम-
प्यन्तर्भूतमिदं त्यविद्यैव कारणमिदं त्युच्यते ? उताऽविद्यारागद्वेषादिप्रवाहस्याऽऽनुभवसिद्धस्य
अन्यथाऽनुपपत्त्या अवस्थाङ्गीकर्णीये शरीरेन्द्रियविषयादिरूपं बाह्याभ्यन्तरसमुदायभावे
तत्कारणं किञ्चिदवश्यं मेष्टव्यमिति । आद्यं आह अविद्याया इति । यद्यविद्यैव
केवला परमाण्वादिव्यापारनिरपेक्षा समुदायहेतुः स्यात्तर्हि शुक्तिरजतभ्रान्तिरूपयाऽप्यविद्यया
शुक्ते श्शुक्तिरूपताप्रहाणेन रजतरूपसमुदायताऽऽपत्तिस्स्यादित्यर्थः । अविद्यादीनां मितरेतर-
हेतुकत्वं मनुष्यमत्र मित्याह — विदुष इति । अन्यस्याऽविद्ययाऽन्यस्वरागादिजननेऽतिप्रसङ्ग-
इतिभावः । द्वितीयेतु क्षणिकवादे परमाण्वादिव्यापाररूपकारणाऽसम्भवोक्तत्वेति भावः ।
अथ समुदायस्य कारणत्वाऽयोगे युक्त्यन्तरपरतया उत्तरसूत्रं भवतारयति ॥

घटएव क्षणो घटक्षणः । बौद्धमते वस्तुतः कालो नास्ति । उत्पन्नएव सहजभङ्गो
घटादिः — क्षणपरिकल्पनामात्रनिमित्तं भवति । सएव घटादिः स्वोदयविनाशपरिकल्पितं
क्षणवत्त्वात् क्षणिकोऽपि भवति । वपुष्मान् शिलायुत्तक इतिवत् । वस्तुतः स्वव्यतिरिक्त

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्य मन्यथा ॥ २-२-२० ॥

असत् उत्पत्ता वधिपतिसहकार्यादीनां ज्ञानहेतुत्वप्रतिज्ञानिरोध
स्यात् । तस्याऽपि स्थित्यभ्युपगमे युगपत् घटद्वयोपलब्धिप्रसक्तिः ।
अस्थितौ सम्प्रयोगज्ञानादे यौगपद्यम् ॥

क्षणाऽभावात् स्वयमेकशणोऽपि भवतीति तेषां प्रक्रिया । उत्तरघटः।णोत्पत्तिवेत्तायां पूर्व
क्षणस्य नष्टत्वा दभावस्यैव हेतुत्वेनाऽविशेषा त्मोपां सर्वदोत्पत्तिः प्रसज्येततिभावः ।

ननु विरनष्टस्य निवर्त्तपारस्य माभूत्कारणत्वम् । स्वरूपेण स्यध्यापाररूपेणा पूर्वाणवर्तिनस्तु
स्यात् । अवश्यं कारणस्य पूर्ववर्तित्वं वाच्यम् । तेनैव कारणत्वासिद्धौ वि. कार्यकालवर्ति
त्वेन । लोकेष्व विनष्टस्यैव बीजस्याऽङ्गुरे क्षीरस्य वृद्धिं सृष्टिपण्डस्य घटेच कारणत्वं
सम्प्रतिपक्षं दृश्यते । यदि तु कारणस्य कार्यकालवर्तित्वं मपेक्ष्यतं तर्हि बीजादिविनाशोऽ
ङ्गुरादिकारणं पूर्वघटक्षणादिनाश उत्तरघटक्षणादिकारणमि त्यास्त्वित्याशङ्कानिराकरणार्थं
मुत्तरसूत्रं ॥

तत्राद्यशङ्कानिराकरणार्थं मिदं सूत्रम् ॥

अस्तीति । कार्यदशाया मिति शेषः । अधिपतीति । अधिपतिसहकार्यालम्बन
समनन्तरप्रत्यया चत्वारः चित्तचैत्योत्पत्तिहेतव इति बौद्धानाम् प्रतिज्ञा । अधिपति
रिन्निद्रयम् । तद्धि ज्ञानस्य रूपादिषुष्व स्वैकैकमात्रविषयत्वनियामकम् । नियामकश्च
लोकेऽधिपति रूढ्यते । सहकारि अलोकादिकम् । आलम्बनं घटादि विषयः । समनन्तर
प्रत्ययः पूर्वज्ञानम् । एते चत्वारः चित्तस्य ज्ञानस्य चैत्यानां तर्हिमानानां सुखादीना
ओत्पत्तिहेतव इति प्रतिज्ञार्थः । यदि कार्यदशायाम् कारणम् नस्या दिद्यंप्रतिज्ञा विरुध्येत ।
निहेतुकेषोत्पत्तौ अधिपत्यादयश्चित्तचैत्योत्पत्तिहेतव इत्युक्तप्रतिज्ञाया नष्टत्वात् । अथ
यदि कारणस्य कार्यकालवर्तित्वं मभ्युपगम्येत तर्हि युगपत् पूर्वोत्तरघटद्वयस्याऽभ्युपगम्यः
प्रसज्येत क्षणिकत्वञ्च विहन्येत । अन्यथा एतदोपधारण्य कारणस्य कार्योत्पत्ति
क्षणेस्थिति मनभ्युपगम्य कारणक्षणएव तस्य विषयत्व मभ्युपगम्येत । तर्हि सम्प्र
योगज्ञानयो हेतुहेतुमतो यौगपद्यं स्यादित्यर्थः ।

प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्याननिरोधापत्ति रविच्छेदात्

॥ २-२-२१ ॥

निरोधो निरन्वयविनाशः स स्थूलःसूक्ष्मश्च न सम्भवति । कप । लादि
भावरूपावस्थाप्राप्ते रपि नाशञ्चदवाच्यत्वात् । सतो द्रव्यस्याऽपि विच्छेदा
त्ततो न क्षणिकत्वसिद्धिः ॥

उभथा च दोषात् ॥ २-२-२२ ॥

उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तौ तुच्छा दुत्पत्तौ चाऽभावा दुत्पत्त्यसम्भवात्
अभावात्मककार्योत्पत्तिरूपदोषा च्चाऽसमञ्जस मिदं दर्शनम् ॥

निरोध इति । असत्कार्यवादिनां बौद्धानां नाऽनुवर्तमानस्य द्रव्यस्याऽवस्थान्तरप्राप्ति
विनाशः । किन्तु निरन्वयो निरनुवृत्तिको विनाशः । स तै निरोधशब्देन परिभाष्यते ।
स द्विविधः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । मुद्गरपाताद्यनन्तरम् सर्वे रूपलभ्यमानो घटादीनां विनाशः
स्थूलः प्रतिसङ्ख्यानिरोध इत्युच्यते । प्रतिसङ्ख्याविषयसत्त्वप्रतिद्वला तदसत्त्वप्राहिणी
लौकिकानां बुद्धिस्तद्विषयो निरोध इत्यवयवार्थान्वयात् । तद्विपरीतो निरोधः अप्रति
सङ्ख्यानिरोधः सूक्ष्मः । लौकिकोपलब्धविषयो बौद्धैर्गुत्तया साध्यमानः प्रतिसङ्ख्या
विनाशः । तयो रूपयोरप्यप्राप्तिरसम्भवः । कुतः । अविच्छेदात् । घटाद्विरूपेण स्मृतस्य
द्रव्यस्य स्वरूपतो विच्छेदाऽभावात् । नच द्रव्याऽनुवृत्तौ विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारयो
र्निर्विषयत्वाऽऽपत्तिः । अवस्थान्तरापत्तेस्ताद्विषयत्वा दित्यर्थः । इदञ्च निरोधाऽभावसाधनम्
कार्यसहभाविकारणनिरासह्व क्षणिकत्वनिरासेऽप्यप्युच्यते इति । तेन क्षणिकत्वमपि नसिद्ध्यती
त्याह — तत् इति । प्रतीपाप्रतिकूला सङ्ख्या सन्तं भाव मसन्तं करोमीत्येवंरूपा बुद्धिः
प्रतिसङ्ख्या । तथा निरोधः कस्यचिद्भवति । अबुद्धिपूर्वकस्तु तद्विपरीतोऽप्रतिसङ्ख्या
निरोधः । वैनाशिका स्तयोः कारणत्वमभ्युपगच्छन्ति । प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्याननिरोधयोः
अप्राप्तिः कारणत्वाऽसम्भव इत्यर्थः । “आकाशं द्वौ निरोधौ च नित्यं प्रय मसंस्कृतम्”
मिति बौद्धैर्नित्यत्वेन अस्तीकृतयोः स्तयोः क्वचिदपि कदाऽपि विच्छेदाऽभावेन सर्वदा
सर्वत्र सर्वकार्योत्पत्तिः प्रसज्येतेत्यर्थः ॥

अथ मये उच्यते शक्यमिति भाष्ये न प्रदर्शितः ॥

निरोधयोः कारणत्वनिरासे हेत्वन्तरप्रदर्शितार्थम् सूत्रम् ॥

आकाशे चाऽविशेषात् ॥ २-२-२३ ॥

आकाशे च न तुच्छत्वमुपपद्यते । अबाधितप्रतीतिरिति सिद्धत्वा
दस्य श्येनादिपतनदेशत्वेन ॥

चकारो भिन्नक्रमः । प्रकारद्वयेन दोषप्रसङ्गा चेत्यर्थः । तथाहि — बौद्धा एवं
कल्पयन्ति, “बुद्धिबोध्यं त्रया दन्य तसंस्कृतं क्षणिक” इति । संस्कृतमुत्पाद्यं
किन्तु त्रयं यस्मा दन्य बुद्धिबोध्यं मुत्पाद्यं क्षणिकमेवेत्याकाङ्क्षायां तदपि त्रयं ते परिगणयन्ति ।
“प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधा वाकाश” इति तन्त्यमेववस्तु । अभावात्मकं नित्याख्यं तुच्छ
मिति मन्यन्ते । तत्र पूर्वोत्पत्तस्य वृक्षणस्य तदानीमेव नष्टत्वप्राप्त्या तुच्छा निरोधादेव
कार्यवृक्षणस्योत्पत्तिरिति यदभ्युपगम्यते । तत्र तुच्छा दुत्पत्त्यसम्भव एको दोषः ।
तुच्छा दुत्पत्त्यङ्गीकारे तुच्छस्य निर्विशेषत्वेन कारणविशेषकृतः कार्यविशेष इति व्यवस्थाया
उपमादयितुं मशक्यत्वा वृक्षणानन्तरम् सर्वस्य ज्ञातः उत्पत्तिरस्यात् । तथा तुच्छ
दुत्पत्ता दुत्पद्यमानं कार्यमपि तुच्छमेवोत्पद्यते । नतु सद्रूपं कारणं ऽनुसारित्वा तत्कार्यस्यै
त्यपरो दोषः । इति ।

इह यद्यप्याकाशस्य तुच्छत्वनिरासः प्रकृतेः क्षणिकत्वनिराकरणेनोपयुज्यते
तथाऽपि निरोधप्रसङ्गा साम्यांसह पतितस्याकाशस्य बुद्धिस्यतया प्रसङ्गवशा तस्य तुच्छत्व
निरासः प्रकृतः । अविशेषादित्यस्य तात्पर्यतो विवरणम् । अबाधितेति । पृथिव्यादिव
वाकाशस्याऽपि “अत्र श्येनः पतति अत्र गृध्र” इत्यादिप्रतीतिसिद्धत्वाऽविशेषादित्यर्थः ।
अकाशे च न तुच्छत्वं अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वाऽविशेषादबाधितप्रतीतिसिद्धपृथिव्यादिव इति
सुधार्यः । प्रसङ्गागतमाकाशस्याऽवस्तुत्वनिराकरणमवसितम् । प्रकृतम् क्षणिकत्वं
निराकरणमनुवर्तते । अत्रोपशङ्का प्रवर्तते । प्रत्यक्षानुमानसिद्धम् भावानां क्षणिकत्वं
निराकर्तुं मशक्यम् । प्रत्यक्षतावद्वर्तमानविषयमतीता दधर्तमाना पूर्वक्षणवर्तिनोऽज्ञाता
वृत्तरक्षणवर्तिनश्च स्वविषयव्यावृत्तमवगमयति । यथा — नीलो वट इति ज्ञानं स्वविषय
मरणादिव्यावृत्तम् । तथाऽनुमानमपि । यथादिः क्षणिकः अर्थक्रियाकरित्वात् शरीरादि
कत् । व्यतिरेकेण तुच्छत्वम् । नवाऽन्वयवृष्टान्ताऽसिद्धिः । शीर्यतेहि प्रतिक्षणं शरीरम् ।
तथाहि — जायमानस्य शिशोः शरीरं प्रतिदिक्कं मुपचितपरिमाणमनुभूयते । तद्वत्
भयो वर्षधारापूर्यमाणतटाकस्यैव सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरादिप्रणादिक्रियां क्रमोपचितदर्शनयोग्यं
परिमाणवैलक्षण्यस्थूलपरिमाणविषयतयैव समर्थनीयः । नतु शक्तिरिति, मृत्पिण्डद्वयसंयोगेन

अनुस्मृतेश्च ॥ २-२-२४ ॥

प्रत्यभिज्ञाना दपि न क्षणिकत्वसिद्धिः । तदे वेद मिति सामानाधि-
करण्येनाऽतीतवर्तमानकालविशिष्टं वस्त्वेक मिति विज्ञायते । सामग्री
च तस्याः पूर्वानुभवजनितसंस्कारवतः पुरुष स्येन्द्रियसंयोगः । ततः
क्षणिकत्वाद्यनुपपन्नार्थाभिधाना दसम्बद्ध एव समुदायकारणवादः ॥

इति समुदायाधिकरणम्

जातस्य महामृत्पिण्डस्येव उक्तप्रणाडीनिर्पेक्षोत्पत्तिक महापरिमाणविषयतया शरीरे
तदा महापरिमाणोत्पत्ते रदर्शनात् । क्रमोपचीयमानपरिमाणभेदाश्च मुहूर्तनाडिकादि
व्यवधानेन लवनिमेषादिव्यवधानेनवा विलम्ब्य विलम्ब्य जायन्तइ त्यत्र न किञ्चिद्वाधक
मस्ति । ततः क्रमिकेषु क्षणेषु प्रतिक्षणं जायन्तइ त्यभ्युपगन्तव्यं । एकस्मिन् क्षणे
परिमाणद्वयाऽदर्शनेन क्षणभेदमात्रस्याऽपेक्षितत्वा दिति देहपरिमाणस्य ताव त्सिद्धं क्षणिकत्वम् ।
अयं न्यायः क्रमसंवर्धमानतृणतल्लुलमलतादिपरिमाणेषु च योजनीयः । परिमाणभेदश्च
द्रव्यभेदनियत स्तद्वेदं भवगमयति । तस्मा त्सर्वेषा मपि भावानां क्षणिकत्व मवधार्यमि
त्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

तदेवेदमिति । अत्राऽय माशयः । प्रत्यभिज्ञाना दपि घटादीनां न क्षणिकत्वं
सिध्यति । तदेवेद मिति खलु प्रत्यभिज्ञायते । प्रत्यभिज्ञानं नाम अतीतवर्तमानकालव तैचक
वस्तुविषयं प्रत्यक्षज्ञानम् । तस्य कालद्वयसम्बन्ध मेकमेववस्तुविषयः । ततश्च प्रत्यक्षं न क्षणिकत्व
साधकमिति सिद्धम् । अनुमानमपि विच्छेदमेव । तथाहि — सत्त्वा दर्यक्रियाकारित्वा द्वा
घटादिकं स्थिरं यदस्थिरं तदस दन्त्यक्रियाकारिच । यथा शशविषाण मिति वक्तुंशुक्तत्वात् ।
तस्मा द्वाधितार्थविषयया प्रत्यभिज्ञया घटादीनां स्वैर्यमेव सिध्यति । तथा योऽहं
बाल्ये पितरं वन्वभूष स एवाऽहं वार्षिके प्रणप्तु ननुभवा मीत्यादि प्रत्यभिज्ञाऽपि
क्षणिकत्वं निराकरोति । किञ्च पेषा मिदं क्षणिक मित्यादि प्रत्यभिज्ञापूर्वकहेतुपत्त्यासादिक
मपि नोपपद्यते । प्रतिज्ञोपक्रमक्षणएव वक्तु विनष्टत्वात् । नख लवत्येनोपक्रान्त
सजातताऽन्येन समापयितुं शक्यम् । तथा अनुभवितु नैष्टत्वा दन्यस्य स्मरणमपि
न सम्भवति । एवं संशयितु नैष्टत्वा दन्यस्य निर्णयोऽपि न युज्यते । तस्मात् क्षणिकत्व

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ४

बाह्यार्थस्थित्ववादिषु गोघटादीनां प्रत्यक्षवादिनो बौद्धा
निरस्ताः । ज्ञानानुमेयत्ववादिनो निरस्यन्ते ॥

नाऽसतो दृष्टत्वात् ॥ २-२-२५ ॥

इह बौद्धैकदेशिनां ज्ञानानुमेयत्ववादो युक्तो न वेति संशये
पूर्वपक्षः ।

ज्ञाने स्वाकारम् समर्प्य विनष्ट मर्थम् ज्ञानाकारवैचित्र्ये
णाऽनुमिनोति ज्ञाता । अतो ज्ञानवैचित्र्येण बाह्यार्थवैचित्र्यं मनुमीयत
इति ।

एतं न सम्भवति । अर्थस्य क्षणिकत्वात् असता विनिष्टस्य
धर्मिणो धर्मसंक्रमणं स्यादृष्टत्वात् ॥

वादिना मनुभक्तस्मरणादिव्यवस्थाः न सम्भवेयु रित्येकम् नानाविधाऽव्यवस्थाप्रसङ्गा
तस्मिन्नायकारणत्वात् तस्मिन्नायं मत्तन्त्र एवेति ॥

॥३॥

इति तस्मिन्नायधिकरणम्

अथ दृष्टत्वाधिकरणम्

एवं वैभाविकमतं निराकृत्य तत्सङ्गत्या सौत्रान्तिकमतनिराकरणार्थं मधिकरणान्तरं
मवतारयति — बाह्यार्थेति । यद्यपि समुदायभावनिराकरणं क्षणिकत्वनिराकरणञ्च सौत्रान्तिक
कानामपि समानम् तथाऽपि प्राशुक्तं तस्मिन्नायभावनिराकरणहेतुं न सौत्रान्तिकमते
प्रवर्तते । तथाहि — कारणाऽभावेन तन्निराकरणं कृतम् । असिद्धः कारणाऽभावः ।
पूर्वपूर्वकारणक्षणानां सुत्तरोत्तरकर्यक्षणान्प्रति पूर्ववर्तनमात्रेण कारणत्वसम्भवात् । विनष्टात्किञ्च
बीजा वक्रुर उत्पद्यते । तथाविधादेव सिद्धा इति । मृत्पिण्डादेव तादृशादृष्टम् । तस्मा
त्कार्यकाले विद्यमानस्यैव वस्तुनः कारणत्वं युक्तमिति यदुक्तं तदसम्भवात् तस्मात्
निराकरणार्थं मिदं मधिकरणम् ॥

उदासीनानां मपि चैवं सिद्धिः ॥ २-२-१६ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमात् अन्यथाऽनुगता, अन्य एव फलस्वामी ।
अतो निष्प्रयत्नानां मपि सर्वार्थसिद्धिस्तस्या दिति दुरुपपादोऽयं वाद इति ॥

इति दृष्ट्वाधिकरणम्

अत्रेदं सौत्रान्तिकमतम् । ज्ञानगतौ नीलाद्याकारैर् बाह्यार्थगतास्तेऽनुमीयन्ते । यद्यपि नीलादिज्ञानं मपरोक्षतयाऽनुभूयते तथाऽपीन्द्रियसन्निकृष्टेन येनाऽर्थेन यत् ज्ञानं जायते न तज्ज्ञानं न्तद्विषयकम् । किन्तु स्वयम् अप्ययं नीलाद्याकारं भवति । तज्ज्ञानं स्वप्रकाशतया स्वात्मानं विषयीकुर्वत् स्वगतं नीलाद्याकारमपि विषयीकरोति । अतो नीलादि ज्ञानस्य नाऽपरोक्षानुभवविरोधः । नीलाद्यर्थिनो बहिःप्रवृत्तिस्तु नाऽपरोक्षज्ञानात् । किन्तु तदनन्तरभाविन आनुमानिकज्ञानात् । यथा वायुनिषेवणार्थिनः शवाचलनं दृष्ट्वा वृक्षमूले प्रवृत्तिं न चाक्षुषशाखाचलनज्ञानात् । किन्तु तल्लिङ्गकवायुसञ्चारविषयानुमानिक ज्ञाना दिति । अत्रेदन्दूषणम् । अर्थस्य क्षणिकत्वा दित्यादि । अत्राऽयं म्भावः । इन्द्रियसन्निकृष्टभावक्षणानन्तरक्षणेहि ज्ञानं जायते । तत्र यथा वर्तमानत्वग्राहि ण्यतीतस्य तस्य भावस्य विषयत्वं न युज्यते । विद्यमानं स्यैव जषाकुसुमादेः स्फटिकादिषु स्वधर्म सङ्क्रमणस्य दृष्टत्वात् । तदाऽपि नीलादिसङ्क्रमणाऽभ्युपगमे तद्वतं पुरोवर्तित्वनेदीयस्त्वदवीयस्त्व जडत्वादिकं मपि सङ्क्रमति ? नवा सङ्क्रामति ? सङ्क्रामति चे दान्तरत्त्वज्ञानत्वादे स्तद्विरोधिनोऽवभासो न स्यात् । स्फटिके लौहित्यमङ्क्रान्तौ तद्विरोधिनं शौक्यस्येव । अथ न सङ्क्रमति दर्पणे मुखगतप्राङ्मुखत्वेनेदीयस्त्वादिव तदा, लिङ्गाऽभावेन तदव भासो न स्यात् । तस्मात् क्षणिकत्वादे बाह्यार्थप्रत्यक्षस्येव तदनुमेयत्वस्याऽप्यसम्भवा द्वाह्यार्थव्यवहारसिद्धयर्थं तेषां स्थायित्वमेवाङ्गीकरणीयं मिति ॥ वैभाषिक सौत्रान्तिक साधारणं दूषणं माह —

न नृदासीनानां सिद्धिः रापादयितुं न शक्यते । तेषां तत्कारणकर्मतज्जन्यव्यापार रहितत्वात् । नच क्षणिकपक्षे यागाद्यनुष्ठानानन्तरं स्वर्गादिफलमात्रमपि तद्राहित्यं शून्य मिति वाच्यं । तेषां स्थायिव्यापाररहितत्वेऽपि यावत्फलप्राप्तिं सन्तन्यमानक्षणिकव्यापार शालित्वा दित्याशङ्क्य कर्म तद्व्यापारक्षणिकत्वप्रयुक्तं नेद मापादयं किं न्त्यनुष्ठानाभ्यां भेदप्रयुक्तं मिति सूत्रतात्पर्यं माह — क्षणिकत्वेति । अत्राऽयं म्भावः । क्षणिकत्वाभ्युप

अथ उपलब्ध्यधिकरणम् ५

नाऽभाव उपलब्धेः ॥ २-२-२७ ॥

इह बौद्धानां केवलविज्ञानवादो युक्तो न वेति संशये युक्त
इति पूर्वपक्षः ।

तथाहि, साकारं विज्ञानमेव तत्र मान्तरम् , न बाह्याः पदार्थाः ।
स्वप्ने बाह्यपदार्था ननपेक्ष्य केवलया बुद्ध्या व्यवहारदर्शनात् । तद्
ज्वाप्रद्वयवहास्याऽपि व्यवस्था युज्यते । ततो विज्ञानमात्रं तत्र मित्येवं
प्राप्ते उच्यते ॥

गमे अनुष्ठानभोगक्षणयो भिन्नत्वात् अनुष्ठात्रपेक्षया भोक्तु भिन्नतयाऽननुष्ठानतरेव भोक्तृत्वं
प्रसज्येत । यद्येकम् क्षेत्रकर्म व्यप्रयतमानस्याऽपि कुर्याद्वलस्य सत्यं तिध्येत् । मृतसंस्कारेऽ
प्रवृत्तस्याऽपि कुलालस्य वट उत्पद्येत । एव मुद्योगरहितानाम प्यैहिकाऽमुष्मिकफलं भोक्ष्य
सिध्ये तस्मा दयं क्षणिकत्ववादोऽयुक्त इति भावः ॥

इति छल्ल्याधिकरणम्

अथ उपलब्ध्यधिकरणम्

क्षणिकत्वे नीलाद्यर्थानां प्रत्यक्षत्वं मनुमेयत्वं वा न, पपद्यत इति बाह्यार्थव्यवहारार्थं
तेषां स्वर्यमास्थेय मिति वैभाषिकपौत्रान्तिकमतयोः दूषण मुक्तम् । तदयुक्तम् । नीलाद्यर्थानां
मान्तरविज्ञानरूपत्वेनैव प्रकाशे स्तैरेव विज्ञाने स्तत्प्रत्यक्षीकरणमम्भवात् विज्ञानरूपाणामेव
तेषां बहिर्वद्वयभासो भ्रम इति तद्व्यतिरिक्तानां बाह्यार्थानां मभावा दिति योगाचारमतस्याऽ
शङ्कया सङ्गति मभिप्रत्य संशय न्दर्शयति — इहेति । न बाह्याः पदार्था इति ।
आन्तराद्विज्ञाना दतिरेकेण बाह्याः पदार्थाः न विद्यन्त इत्यर्थः । नच नानाविद्यार्थानां
मभावे ज्ञानैषिष्ठ्यं न सिद्ध्यतीति शङ्क्यम् । ज्ञानानामेव साकाराणां स्वयमेव विचित्र
त्वान् । तत्र कारणं नास्तीति चोद्यम् । ज्ञानगताकारवैचित्र्यस्याऽपि वासनामूल्यत्वात् ।

घटं जानामीति कर्तुः कर्मतया अर्थं स्योपलब्धे स्तदभावो न शक्यते वक्तुम् । पुरुष स्याऽर्थविशेषव्यवहारानुगुण्यापादनं मेव हि ज्ञानस्याऽकारः ॥

यदुक्तं स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रद्व्यवहारस्याऽपि शून्यत्वं तत्राऽह ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २-२-२८ ॥

कारणदोषबाधराहित्यरूपवैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव जागरितज्ञानस्य मिथ्यात्वम् । अतो न विज्ञानमात्रं तत्त्वम् ॥

ननु बाह्यार्थानां मभावे नीलपीतादिज्ञानानां निरालम्बनत्वमिति चेन्न ज्ञानानामेव नीलपीताद्याकारत्वात् । नच नीलतद्विज्ञानयो रभेदे इदं जानामीति क्रियाकर्मभावभेदाऽवभासो विरुध्येतेति चेन्न तस्य द्विचन्द्रज्ञानवत् भ्रन्तत्वात् । नच बाह्यस्य नीलादेः कस्य मान्तरज्ञानभेदावभासो भ्रम इति शङ्क्यम् । बाह्यत्वाऽवभासस्याऽपि भ्रमत्वात् । उपरिस्थितानां नक्षत्रादीनां मुख्यतां भूमिस्थत्वावभासवद्युक्तत्वात् ।

ननु बाह्यार्थतदवभासयो रभावे कथं बाह्यार्थव्यवहारः इत्याशङ्क्य दृष्टान्ते नोपपादयति — स्वप्न इति । ज्ञानातिरिक्तस्याऽर्थस्य नाऽभावः उपलब्धेः प्रत्यक्षोपलब्धिबिरोधेन ज्ञानाऽभेदाऽनुमानस्याऽनुत्यनादिति सूत्रार्थदर्शयन् सिद्धान्तयति — घटं जानामीति ।

ननु ज्ञानविषययो स्मृन्मन्वस्य दुर्निरूपितत्वात् नातिरिक्तबाह्यार्थोपलब्धिरेव भ्रान्तिरिति चेन्न चिच्छक्तिपरिणामरूपस्य प्रदीपप्रभातुल्यद्रव्यस्य ज्ञानस्य चक्षुरादिगोचकद्वारा बहिर्दीर्घप्रभाकारेण निर्गतस्य दिष्यै स्संयोगस्य सम्भवात् । स्वप्नदृष्टान्तेन नीलादिज्ञानानां बाह्यार्थशून्यत्वं यदुच्यते तत्स्वप्नमायादीनां बाह्यार्थशून्यत्वं परमतानुसारेणाऽभ्युपगम्यैव दृष्टन्तवैधर्म्यप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

करणदोषेति । नीलादिज्ञानानि नहि स्वप्नमायाज्ञानादितुल्यानि । स्वप्नादिज्ञानानां निद्रादिदोषकलुषितेन्द्रियबाधितविषयत्वेन जाग्रद्विषयनीलादिज्ञानानां मत्तया विषयत्वात् । वस्तुतः ज्ञानानां न क्वचिदप्यर्थशून्यत्वं मस्तीति स्वमतप्रवर्तनार्थं मिदं सूत्रम् ॥

* न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २-२-२५ ॥

अर्थशून्यस्य ज्ञानस्याऽप्यर्थवत्ता सम्भवत्येव । ततो विज्ञान
मात्रवादोऽनुपपन्नः ॥

इति उपलब्ध्यधिकरणम्

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ६

सर्वथाऽनुपपत्तेः श्रु ॥ २-२-३० ॥

इह सर्वशून्यत्ववादो युक्तो न वेति सन्देहः ॥

युक्त इति पूर्वः पक्षः ॥ तथाहि, सर्वं जग ज्ञं सत् । बाधितत्वात् ।
नाऽसत्, प्रतीयमानत्वात् । नोभयात्मकम्, विरोधात् । नाऽनुभयात्मक
मसम्भवात् । किन्तु, चतुष्कोटिनिर्मुक्तं सर्वं शून्यमेव । प्रत्यक्षावभासरतु

सम्भवत्येवेति सन्ध्याधिकरणे तत्त्वं समर्थयिष्यमाणत्वा दितिभावः ।

इति उपलब्ध्यधिकरणम्

अथ सर्वथाऽनुपपत्त्याधिकरणम् ६

निराकृतो विज्ञानवादः । अथ बौद्धसिद्धान्तरद्वयमूतशून्यवादनिराकरणार्थं मधिकर
णान्तरम् ॥

माध्यमिका एव मभिप्रयन्ति । शून्यमेव तत्त्वं मुगतस्याऽभिमतम् । शिष्ययोग्य
ताजुसारेण भाष्यार्थविज्ञानाऽस्तित्वं मृपदिष्टम् । वस्तुतो विज्ञानमात्रमपि न निरूपयितुं
शक्यम् । तथाहि — न विज्ञानं सत् । नीलत्वा पीतत्वा शीतत्वा उष्णत्वा एकत्वा अनेकत्वेति

* नमाक इति इत उपरि क्षणिकत्वाच्चेति किमपिसूत्रं शाङ्करभाष्यादा वृपलब्ध्यै
इहतु नास्ति ॥

संवृति मूलः । तस्मात् शून्यवादः समीचीन इत्येवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते ॥

न सम्भवति सर्वशून्यवादः । कुतः ? सदितिप्रतिज्ञाया मिवाऽसदिति प्रतिज्ञाया मन्यथा प्रतिज्ञाया ननुच्छवानुपपत्तेः । सदसद्बुद्धिशब्दानां वस्तुगतान्योन्यविरुद्धभावाभावरूपावस्थाविशेषविषयत्वात् । यतः संवृतिमूलः प्रत्यक्षावभास इति तद्विहायम् । सर्वस्य शून्यत्वे कः संवृतं राश्रयः यस्यैव मवभासः । ततः सर्वशून्यत्ववादः सर्वविरुद्ध एव ॥

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम्

विकल्पासहत्वात् । नाऽप्यसत् प्रत्यक्षावभासविषयत्वात् नच सदसत् विरुद्धत्वात् । तस्माच्छून्यमेव तत्त्वमिति । तदाहुः — “नेष्टं तदपि धीराणां विज्ञानं पारमार्थिकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः” इति ।

ननु शून्यं मत्वेन कथम् प्रत्यक्षमवभासत इति चेन्न संवृतिमहिम्ना तस्य सदात्मकत्वेन व्यवहारावश्यकत्वसिद्धेः । यया शून्यतत्त्वं सम्भीयते सा संवृतिः आन्तिवामनारूपेति तेषां माशयः । अत्र दूषणमुक्तम् । सूत्रकृता सर्वथाऽनुपपत्तेरिति । चकाराभिवक्तव्यः । सर्वविधमिश्रानुपपन्नत्वादित्यर्थः । सत्त्वादिप्रकारैश्चतुर्भिः किल निषेधैश्शून्यत्वादिना प्रतिज्ञायते । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमिति । नमः — नाऽप्यसत् — नोभयात्मकम् — नाऽप्यनुभयात्मकमिति कोटिचतुष्टयम् । तेन सर्वप्रकारैश्च निषेधप्रतिज्ञायाम् सर्वशून्यत्वरूपं तुच्छत्वरूपं नोपपद्यते । किन्तु परिशेषतः स्मद्धस्तु सम्पद्यते इति तस्मान्न युक्तं शून्यवाद इति सूत्रार्थः । अमुं मर्थं माविष्कुर्वन् सिद्धान्तमाह — न सम्भवतीति । सर्वं न सदितिवा नाऽसदितिवा प्रतिज्ञायां जगतस्तुच्छत्वं न सम्भवति । किन्तु सत्त्वमेव सम्भवतीत्यर्थः । तथाहि — भावाभावयोस्तत्प्रतीत्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेषविषयत्वेन सर्वं शून्यमितिप्रतिज्ञाया सर्वस्याऽपि सत्त्वस्यैव मिध्या तुच्छत्वस्याऽनुपपन्नत्वादिति भावः । सर्वस्य शून्यत्व इति । संवृतिर्हि संवरणीयमात्रमिति । सर्वस्य शून्यत्वे संवृतेः कश्चिदश्रायएव नास्ति यच्चिष्टासती तदाच्छायाऽसत्यं प्रपञ्चसत्यतयाऽवभासयेदित्यर्थः । यस्यैव मवभास इति । यस्य वस्तुतो निष्प्रपञ्चस्य सत्यस्या

अथ एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ७

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ २-२-३१ ॥

गता बौद्धाः । जैनमतं निरस्यते । जैना हि सप्तभङ्गिन्याये
नैयस्मिन्नपि वस्तुनि नानाभाव मापादयन्ति । तेषां मतं युक्तं न
वेति विचारः ॥

एवं तेषां प्रक्रिया जीवोऽजीव भवेति द्वौ पदार्थौ । जीव
श्चेतन इशरीरपरिमाण स्थावयवः । अजीव षड्विधः । वनमहीधरादि

सत्यप्रपञ्चात्मनाऽवभासो भवेत् । तादृश किञ्चि त्मवृत्तिशब्दिताऽविद्याश्रयभूत मधिष्ठानं
नास्तीत्यर्थः ॥

अथ सर्वथाऽनुपपत्त्याधिकरणम्

अथ एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ७

बौद्धमतनिरासानन्तरं भवशिष्टाऽनैदिकमतनिरास इति सङ्गति माह — गता इति ।
स्यादन्तीत्यादिना वक्ष्यमाणस्तप्तमङ्गीन्यायः । तस्य प्रथमसूत्रेण निराकरणं कियते ।
द्वितीयादिसूत्रे जीवानां जैनाभिमतस्य वेदपरिमाणत्वस्य । तस्मिन्निराकरणे जैनपरिगणितानां
जीवादीनां सर्वेषामपि पदार्थानां तदभिमतप्रकारनिराकरणं स्योपलक्षणम् । तत्तु शिष्यै
रुद्धनीयमिति सूत्रकृता न प्रदर्शितम् । तत्स्वरूपाऽवगतौ तत्र निराकरणं शिष्यै
स्वयमेव बोद्धुं शक्यमिति तत्परिगणितान् जीवादिपदार्थान् संवृणोपन्यस्यति — एव
न्तेषामिति । वनमहीधरादि रिति । जीवभोग्यस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य उपलक्षणम् ।
आत्मव्रतीति । विषयेन्द्रियसम्बन्धवशात् जीवस्य रूपादिज्ञानपरिणामित्वमात्मव्रणम् ।
संवृणोति विवेकमिति । अन्येतु “संवृणोतीन्द्रियप्रवृत्ति”मिति गुप्तिसमित्यादिकं
मोक्षकारणं संवरण इत्याचक्षते । यदाहुः — “आत्मवस्तुतोतां द्वारं संवृणोतीति स.र. ।
आत्मवो यथेहेतुस्तस्या तत्परो मोक्षकारण”मिति । कायमनोवाङ्मिप्रहो गुप्तिरिति जैनैः
परिभाष्यते । भूमिगतनन्तुर्हि सापरिहाराय प्रवृत्ते मार्गे सम्यगादित्यदिमप्रकाशिते निरीक्ष्य
सम्भरणम् । मितभाषणं नियताऽऽहारनिषेधेण मित्यादिकं समितिरिति परिभाष्यते ।

रेकः; आश्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाख्याः पञ्च । आश्रव त्वनेव जीवो विषयेष्वि त्याश्रव इन्द्रियसङ्घातः । संवृणोति विवेकमि त्यविवेकादिः संवरः । निश्शेषं जीर्य त्वनेन कामक्रोधादि रिति केशोल्लुङ्खन तप्तशिलारोहणादितपो निर्जरः । कर्माष्टकेनाऽपादिता जन्मपरम्परा बन्धः । चत्वारि घातिकर्माणि पाररूपाणि, चत्वारि र्यघातिकर्माणि पुण्यरूपाणि । तेभ्यो मुक्तस्य जीवस्य सन्ततोर्ध्वगमनं मोक्षः । एते

कामक्रोधादि रिति । चत्वारितीति । ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणकस्य जीवस्य ज्ञानादीनां चतुर्णां गुणानां मोक्षदशाया माविर्भविष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि प्रवाहानादीनि चत्वारि पापरूपाणि घातिकर्माणि शरीरसंस्थान तदभिमान तत्स्थिति, तत्प्रयुक्त सुखादिनिमित्तानि । चत्वारि र्यघातिकर्माणि पुण्यमिश्रितत्वा त्पुण्यरूपाणि । स ततोर्ध्वगमन मिति । बन्धमुक्त स्योर्ध्वगमनं स्वभावः । यथा पञ्जरमुक्तस्य शुक्रस्य । यथावा निर्भिन्नस्य । परिणतै रण्डवीजस्य । यथावा दृढपङ्कलिप्तस्य जलनिमज्जनप्रक्षीणपङ्कलेपस्य शुष्काऽलाबुनः । इह त्वनाडिकाल प्रवृत्तबन्धविगमा त्सततोर्ध्वगमनम् । तन्मते लोकाकाश स्थोपर्युपरिस्थितानां लोकाना मन्तव्यवर्तित्वेऽपि तेषा मुपरिस्थितो निरवधि रलोकाकाशः स ततोर्ध्वगमन स्यावकाशः । तथा पठन्ति — “गत्वा गत्वा निर्वर्तन्ते चन्द्रमूर्यादयो ग्रहाः । अद्याऽपि न निर्वर्तन्ते त्वलोकाकाशमार्गगाः” इति अन्येतु विगतसमस्तक्लेश तद्वामनस्याऽनावरणज्ञानदर्शनसुखवीर्य स्याऽऽत्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्ति रित्याहुः । सप्तभङ्गीन्याये नेति । सप्तानां भङ्गीनां प्रकाराणां सत्त्वादिनियमभङ्गानांश्च समाहारः सप्तभङ्गी । के ते इत्यकाङ्क्षाया न्तानाह — स्यादस्तीति । “सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वरूपाऽनिर्वचनीयत्वविषया ऋतवारः पक्षाः । पुन आनिर्वचनीयत्वे सत्त्वासत्त्वसदमत्त्वमेलनै स्त्रयः पक्षा इत्येवं सप्त पक्षाः वादिभि रूत्प्रेक्षितुं शक्याः । सर्वेऽपि ते पक्षाः जनै रीपदोषत्त्वाङ्गीकृतेषु सर्वेष्वपि पदार्थे ष्वङ्गीक्रियन्ते । अत्र सत्याच्छब्दस्याऽर्थ माह — स्यादिति । अनैकान्त्यार्थ इत्यन्ये । उभयथाऽपि तिष्ठन्तप्रतिरूपकोऽव्ययशब्दः । सत्त्वे प्रदर्शितस्य सप्तभङ्गीन्यायस्य नित्यत्वमिन्नत्वादिधर्मान्तरे ष्वपि योजनमभिप्रेत्योपसंहरति — अत इति । सप्तभङ्गीन्यायो नयुक्तः । एकस्मि न्वस्तुनि तेजास्तेमिरशीतोष्णादिव द्विरूद्धाऽनेकधर्मसमावेशाऽसम्भवा दितिसूत्रार्थ माविष्कुर्वन् सिद्धान्तयति — एत दयुक्त मिति । न न्वेकस्मिन्नपि देशकाला द्युपाधिभेदेन इह घटोऽस्ति तत्र नाऽस्ति इदानी मस्ति तदानीं नाऽस्तीति यथा सत्त्वा

सप्तपदार्था समसमङ्गिन्यायेन व्यवस्थाप्याः । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्तिचनारितच, स्यादवक्तव्यम्, स्यादस्तिचावक्तव्यम्, स्यान्नास्तिचावक्तव्यम्, स्यादस्तिचनारितचावक्तव्यमिति सप्तमङ्गिन्यायः । स्याच्छब्द ईषदर्थः । अतः सप्तमङ्गिन्यायात् सप्तपदार्थसिद्धि रिति ।

एत दयुक्तम् । कुतः ? एकस्मिन्वरनुनि सत्त्वासत्त्व नित्यत्वा नित्यत्व भेदाभेदादीना मगम्भवान् । अपर्यायभाविनश्च द्रव्य स्याऽऽगित्व

सत्त्वादिबिबुद्धधर्मसमावेश न्या देशकालाद्युपाधिभेदादिना प्यस्तु । नच तत्र लोक सिद्धनि प्रमाणानि मन्वीति शङ्क्यम् । इहाऽपि प्रपञ्चमत्यन्तामत्यन्तादिक मृपपादय'द् स्तै स्तै राचार्यै. प्रतिपादितानां प्रमाणानां । वद्यमानस्यादि त्याशङ्क्याह — पर्यायभावन भेदि । सत्त्वासत्त्वादयः पिण्डन्वचक्रादिय त्पर्यायभावित्वेनैव लोकानुभवमिद्धा । ते स्तै वादिभि स्वन्यस्तानि यानिप्रमाणा न्यादा सत्त्वासत्त्वादिक भावेदयन्ति तानि मर्वाण्यपि प्रमाणानीत्येत दयुक्तम् । परस्परविरोधेन केयाञ्चि द्वाभास्यमानत्वात् । अन्यथा प्रपञ्चाऽसत्यत्वादिभि स्तमन्यत्वाऽभ्युपगमे दोषाणा मुच्यमानत्वेन तेषाम प्यनुरोध्यात्मा पत्या अनेकान्तवादिन स्तत्तद्वाद्युक्तसकलद्रोपभाक्त्वम्याऽपि प्रमङ्गा ढिति भावः ॥

ननु सममङ्गीन्यायो लोकाऽविरोधेनैव सिद्ध्यति । तथाहि — एकस्य सत्त्वाऽमत्त्वे कालभेदेन सर्वैर प्युरीक्रियन्ते । तस्मा तयोः स्वस्वकालविवक्षया अस्ति नाऽमतीति मङ्गद्वय मृपपद्यते । क्रमविवक्षया सदसद्वद मिनि तृतीयभङ्गो युज्यते । युगपत्सत्त्वा सत्त्वविवक्षयाऽनिर्द्वनीयमिति चतुर्थभङ्गो घटते । नहि युगप देकस्य मत्त्वं ममत्त्वञ्च निर्बक्तुं शक्यम् । युगपत्सत्त्वासत्त्वाभ्यो रनिर्द्वनीयत्वेन महंमत्त्व स्यामन्त्वस्य क्रमिकोभयस्यच भेलेऽवशिष्ट भङ्गत्रयं सम्पद्यते । इति चेत् नैवं पारिभाषिकस्य सप्तमङ्गीन्याय स्येष्टापतेः । घटादिः स्वदेशेऽस्ति अन्यदेशे नाऽस्ति स्वकालेऽस्ति अन्यकालेनाऽस्ति स्वात्मनाऽस्ति अन्यात्मनानास्तीति देशकालप्रतियोगिरूपेणाधिभेदेन सत्त्वाऽमत्त्वसमावेशे लौकिकपरीक्षणाणाम् विप्रतिपत्त्यभावात् । नचैतावता पराममतं वरत्वनैकान्त्यं सिध्यति स्वकाले सर्वेव अन्यकाले असर्वेव इत्यादिनियमस्य भङ्गाभावात् ।

ननु वस्तुनो देशकालाद्युपाधिभेदो नापेक्ष्यते । न देश इह नाऽस्ति — न काल इदानीं नाऽस्तीत्यादिप्रतीतौ देशकालाद्युपाध्यन्तराभावात् तत्रा प्युपाध्यन्तरान्वेषणेऽनवस्थानान् । किञ्च सर्व मनैकान्तिकं वस्तुत्वात् । चित्रपटव दित्यनुमानमपि तत्र प्रमाणम् । नहि

नास्तित्वादिशब्दबुद्धिविषयाः परस्परविरुद्धाः पिण्डत्वघटत्वकपालत्वाद्यवस्थावद्युगपन्नसम्भवन्ति । अतो विरुद्ध एव जैनवादः ॥

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ २-२-३२ ॥

एवमात्माऽकात्स्न्यं चानुपपन्नम् । आत्मनः शरीरपरिमाणत्वे हि बृहत्तदंशगीरादल्पीयसि प्रविशतो विकलत्वं प्रसज्येत । अत आत्मन इशरीरपरिमाणादिमत्त्वमयुक्तमेव ॥

चित्रपटे नीलपीताद्यसङ्कार्थप्रदेशभेद आश्रयितव्यः । प्रदेशभेदाऽसङ्कार्थमुपाधिभेदाऽन्वेषणेऽनवस्थानान् । तस्मात्सर्ववस्त्वैकान्तिकमेवेति स्याद्वादाहस्यमिति चेदुच्यते । सर्वोपाधिभेदं प्रत्याग्याय सर्वमनैकान्तिकमङ्गीकुर्वाणैरयमस्याः पुत्रोऽयमस्याः पतिरयमस्याः पिताऽयमस्या इत्यदिव्यवस्थाया असिद्धेः मातृत्वादिव्यवहारान् व्यवस्थया अनुष्ठातुमशक्यत्वेनाऽस्याऽनैकान्त्यवास्य सर्वबहिष्कार्यत्वादि त्यलं विस्तरेण ।

एवं जैनाभिमतः स्याद्वादो निराकृतः । अथ तदभिमतेषु पादार्थेषु प्रथमपरिगणितस्य जीवस्य देहपरिमाणत्वं न्तदुक्तमुत्तरसूत्रैर्निराक्रियते ॥

जैनाः किल सर्वाङ्गीणसुखादिद्युत्तयाभासेन जीवस्य शरीरपरिमाणत्वं मध्युपगच्छन्ति । एवं स्याद्वादव जीवविषयशरीरपरिमाणत्ववादोऽप्यनुपपन्न इत्यर्थः । कुतोऽनुपपन्न इत्याकाङ्क्षाया माह — आत्मन इशरीरपरिमाणत्वे हीति । तदनुपपत्तौ च हेतुमाह । बृहत्तदंशरीरादित्यादि । मातृदेहा न्मशकदेहं प्रविशतस्तस्याऽल्पदेशव्यापित्वेनाऽकात्स्न्यं कृत्स्ननिजरूपेण व्यापित्वं न प्रसज्येदिति वैकल्यमापद्येत । एवं मशकदेहान्मातृशरीरं प्रविशतोऽपि कृत्स्नशरीरव्यापित्वाभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । सर्वाङ्गीणसुखानुभवादिकञ्च न स्यात् ।

ननु घटमणिकगृहादिरादिगतप्रदीपप्रभाव जीवस्य सङ्कोचदिकाम रूपाऽवस्थाशक्तित्वं स्यादित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रम् ॥

न च पर्यायाद् व्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥२-२-३३॥

तथाविधाल्पत्वावस्थान्तरयोगाद् व्यविरोधो न सम्भवति घटादिव
द्विकारादिदोषप्रसङ्गात् ॥

अन्यावस्थिते श्रोत्रयनित्यत्वा दविशेषः ॥ २-२-३४॥

अन्यस्य मोक्षदशापरिमाणं स्यैकरूपावस्थिते स्तस्य स्वामानिकत्वे
नात्मतत्परिमाणयो रुमयो रपि नित्यतया पूर्वावस्थायाम व्यविशेषः ।
विविधदेहपरिमाणत्ये हि वैकल्यं भवे देव । अत एरुस्मिन् मत्त्वा
मत्त्वादिवादा दात्मन शरीरपरिमाणवादा च जैनमतं मपि विरुद्ध
मेव ॥

इति एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम्

जैनमते पर्यायशब्दोऽत्रस्यासु पारिभाषिकः । अल्पत्वेति । बहुच्छरीरा न्य
शरीरप्रवेश इव मुक्तः । वैपरीत्ये तु महत्त मवस्थान्तरमपि तेन विवक्षितम् । उभय
त्राऽपि विकारादिदोषप्रसङ्गे घटादेरिवाऽनित्यत्वं प्रसज्येत । आदिशब्देनाऽनित्यत्वसाध्य
वत्वादिकं विवक्षितम् । विकारो जन्म विनाशश्च । जीवस्य शरीरपरिमाणत्वाऽभावे
युक्त्यन्तरं माह ॥

मोक्षदशायां यज्जीवस्य परिमाणं तस्य नित्यत्वं मभ्युपगम्यते जैनैः । तदनन्तरं
वेहाऽन्तराभावेन वेहान्तरोचितपरिमाणाऽन्तराऽप्रसक्तं रिति तेषां माशयः । ततश्च जीव
स्वरूपं मोक्षदशावस्थितं यावत्परिमाणं तावत्परिमाणमेव स्वाभाविकमिति युक्तम् ।
एव मृमयो जीवस्य तत्परिमाणस्य च नित्यत्वा द्वाद्वमुक्तदशयो रुमयोर व्यविशेषो मेक
रूपत्वमेव युक्तम् । तदनङ्गीकृत्य बहुदशयां भिन्नभिन्नपरिमाणत्वाङ्गीकरणं जैनमतं
मयुक्तम् । सिद्धान्ते चिच्छकं स्मृत्सारदशायां सङ्कोचविकासशादित्वेऽपि न स्वरूपतो जन्म
विनाशौ स्तः । नाऽपि सावयवत्वादिकम् । मोक्षदशायां व्यापित्वेऽपि न पूर्वं परिमाण
मिति व्यवस्थायां जैनामिममजीवविषयदोषो न भविष्यति । “श्रुतेस्तु शब्दमूलकः” इति

अथ पाशुपताधिकरणम् ८

पत्यु रसामञ्जस्यात् ॥ २-२-३५ ॥

पत्युः परमेश्वरस्य श्रुतिसिद्धजगदुभयकारणत्वं स्याऽपि तदागम
निष्ठा स्तदभिप्रायानभिज्ञा एकदेशिन स्तान्त्रिकाः केवलं निमित्तत्वं
वदन्ति । तं द्युक्तं न वेति नन्देहः ॥

न्यायात् । जैनानान्तु दृष्टानुमोणं कल्पयतां जीवस्य मावयवत्वादिकमपि स्यात् । तथा
भूतानामेव प्रभादीनां मङ्कोवविकामदशनात् । तथैव मांक्षदशापक्षपरिमाणमेव प्रागपि
स्वाभाविकं स्यात् । जीवस्वरूपं तथादशना दिति दोषः प्रमज्यते । एवमेव पाशुपताधि
करणं स्वाभिमतस्यैव परमेश्वरस्याऽनुमानिकत्वाङ्गीकारेऽधिष्ठातृत्वाऽपपत्तिं वक्ष्यति ॥

इति एकस्मिन्मन्त्रसंभवाधिकरणम्

अथ पाशुपताधिकरणम् ८

अत्राऽधिकरणे परमेश्वरस्याऽनुमाना तिमद्धि स्तस्याऽनुमानमिद्धं निमित्तत्वेन
केवलं नोपादानत्वं मपीति मतं निराक्रियते । अत्रेयं शङ्का समुन्मिषति । शास्त्रयोनि
त्वाधिकरणे शास्त्रमेव परमेश्वरे प्रमाणं नाऽनुमानमिति व्यवस्थापितम् । प्रकृत्यधि
करणे च तस्य शास्त्रत उपादानत्वमपि सिध्यतीति प्रतिपादितम् । आनुमानिकेश्वरवादिनां
क्राणादानां गौतमीयानाञ्च मतं पूर्वमेव तर्काऽप्रतिष्ठानवैदिकाऽपरिग्रहाभ्यां निराकृतम् । पुनरने
नाऽधिकरणेन निराकरणीयं किमवशिष्यत इत्याशङ्क्य निरसनीयमतविशेषोपन्यासेन
तन्निरासार्थं मित्याह — पत्युरिति । अत्राऽयम्भावः । परमेश्वरस्याऽनुमानिकत्वं केवलं
निमित्तत्वं च वैशेषिकादिशास्त्रेष्वेव नोच्यते । सकलवेदमामरस्वरहस्यनिधिं नभूतं शिवागमे
ष्वपि निगद्यते । तत्कथं निराकरणीयम् । नहि वेदसमानैश्शिवागमैः पूर्वपूर्वशैवाचार्य
प्रणीतैस्तद्व्याख्यानैश्च महता प्रबन्धेन निरूपितं परमेश्वरसाधकानुमानं केवलनिमित्तत्वं
कतिपयवेदवाक्यविरोधेन किंचानपुष्टबुध्युच्चनीततर्कविरोधेन च निराकर्तुं युक्तम् ।
वेदतुल्यशिवागमाम्नातबहुवाक्यानुरोधेन कतिपयवेदवाक्यानामेव अर्थान्तरवर्णनं स्योचितत्वा
द्वेदविरोधेनेव शिवागमविरोधेनाऽपि पुष्टबुद्धिकल्पिततर्काणां माभासीकरणं स्योचितत्वाच्चेति
शङ्कान्तरनिराकरणार्थं मिदं अधिकरणमिति । तन्निराकरणं त्वेवम् । शिवागमानां परमेश्वरस्य

तत्रैवं पूर्वपक्षः । कुलालादि रनुपादानभूत एव दण्डादिकं नियच्छन् कर्ता भवति । तथा तटस्थ ईश्वरोऽपि निमित्तमात्रम् । शक्तयः कारणम् । अन्यथा मृदादिव दीश्वरस्योपादानत्वे विकारादि प्रसक्तिः । अतो निमित्तमेव परमेश्वर इति ॥

अत्रोच्यते, यत् पत्यु रीश्वरस्य केवल निमित्तत्वं तदपि न युक्तं श्रुतिन्यायविरोधे नाऽसामञ्जस्यात् ।
न्यायविरोध माह :—

स्वतन्त्रानुमानतस्सिद्धौ केवलनिमित्तत्वं च न तात्पर्यम् । तथाऽपि तत्तात्पर्यगाराऽ नभिन्नाः केचन तान्त्रिका सादृश्याभावात्तारः तथा मन प्रत्यतिष्ठन् । पुरातनव्याख्यान परम्पराप्राप्तं तन्मतं शृण्वतां तथैव शिवागमानां तात्पर्य मिति भ्रन्तिस्म्यात् । तस्मिन्कारणार्थ मिद भविकरण मिति । यद्येव शैवानामपि प्रधानकारणमादित्वा त्साङ्ग्याधिकरणा नन्तर मनेनाऽधिकरणेनभाव्यम् । सत्यम् । अवान्तरसङ्गतिवशा दिह कृतम् । पूर्वाधि करणेहि सत्त्वासत्त्वयो विरोधा देकत्राऽसम्भव उक्तः । एवमेवाऽधिष्ठातृत्वापादानत्वयोर प्येकत्रासम्भव इत्यत्र प्रत्यवस्थान मिति । तथैव पूर्वपक्ष मुपपादयति — कुलालादि रिति ।

ननु प्रकृत्यधिकरणे प्येवमेव पूर्वपक्ष उपन्यस्तः ततोऽस्य पौनस्त्य मिति चे न । तत्रोपादानत्वविषयश्रुतीनां केवलनिमित्तविषयत्वं पूर्वपक्षमुक्तन्यायाभासस्य निर्विकारत्व श्रुतिविरोधेत्प्रक्षयाच्च मुख्यावलम्बनत्वात् । ततएव तत्र सिद्धान्तसूत्राणां श्रुत्यनुसारि तथा तदुपाङ्गत्वस्यैव भाष्यकृताऽत्रत्या युक्ति स्पन्द्यस्ता । अत्र त्वस्या युक्तेरेव मुख्यतया पूर्वपक्षावलम्बनत्वेन पौनस्त्यशङ्काया अभावात् । चिच्छक्ति रपि नोपादानं चेतन्त्वा त्परमेश्वरवत् । अत शक्ति जगत्कर्तुः परमेश्वरस्य करणापेक्षया करणतयाऽ वतिष्ठते । उपादानन्तु जडा शशुद्धाऽशुद्धमायाप्रकृतय इत्याशयेनाह — शक्तिः करण मिति । शक्तय इतिपाठे बहुवचन मौपाधिभेदाभिप्रायम् । श्रुतिविरोधे नेति ॥ प्रकृत्यधिकरणनिर्णीततात्पर्ये उपादानत्वप्रतिपादकानेकश्रुतिभि विरोधेनेत्यर्थः ॥ यस्तुकाणावादि रीत्या युक्तिप्राधान्य मवलम्ब्य पूर्वपक्षयुक्तिभि निर्णीतेऽर्थे तदनुसारेण श्रुतीनां तात्पर्य परिगृह्यन् श्रुतिविरोधं न लक्षीकरोति । सोऽपि तद्युक्तीनां प्रतिशुक्तिपराहतिप्रदर्शनेन श्रुति शरणतां प्रापणीय इत्याशयेन तदुक्तीदेश्वरानुमानस्य प्रतियुक्तिपराहतिप्रदर्शनपरा णुत्तरसूत्रा ण्यवतारयति — न्यायविरोधे नेति ।

अधिष्ठानानुपपत्ते श्र ॥ २-२-३६ ॥

अशरीरस्य परमेश्वरस्य मायोपादानाधिष्ठानं नोपपन्नम् । लोके शरीरिण एव कुलालादेः मृत्पिण्डाद्युपादानाधिष्ठानं दृष्टम् । अतः कुलालादिदृष्टान्तो विरुद्धः । अनधिष्ठाने मायाया ईश्वरस्याऽनङ्गीकारात् साङ्ख्यमत मेव युक्तम् । ईश्वरेण प्रयोजनाभावात् । अतः परमेश्वरस्य निमित्तत्वं न सम्भवती त्याशङ्कयाऽह ॥

करणव चे न भोगादिभ्यः ॥ २-२-३७ ॥

अधिष्ठाने शरीरापेक्षा नाऽस्ति । यथा करण मिन्द्रियशरीरमप्यशरीरोऽधितिष्ठति तद्वत् प्रधानमपीश्वर इति चे न । तत्कृतानर्थ

मायोपादानेति । मयाशब्दोऽत्र शुद्धमायापरः । अशुद्धमायाप्रकृतिरूपोपादानाधिष्ठाने परमेश्वरस्याऽनन्तेशश्रीकण्ठशरीराभ्यां शरीरवत्त्वस्य पूर्वपक्षिणाऽङ्गीकृतत्वात् । दृष्टमिति । यदि कुलालमृत्पिण्डादिषु निमित्ता दुपादान मन्यदेव दृष्टमिति दृष्टान्तमाश्रमवलम्ब्य पूर्वपक्षिणा परमेश्वरा दन्यदेवोपादान मिति व्यवस्थाप्यते । तर्हि दृष्टानुसारेण कुलालादिव दधिष्ठान मङ्गीकरणीयम् । ततश्च कुलालादिरूपाऽधिष्ठाता शरीरवानेव दृष्टइति पूर्वपक्षमुच्यन्ती ताऽनुमानात् जगत्कृतयासिध्य न्परमेश्वर इशरीरवानेव सिध्येत् । एवञ्च शुद्धमायाधिष्ठातार न्परमेश्वर मशरीर मनुमानेन सितावयिषतः कुलालादिदृष्टान्तो विरुद्ध स्यात् । तर्हि चदासीनएवेश्वर स्सिध्यत इति मन्दशङ्कां निराचष्टे — अनधिष्ठान इति । तस्मादशरीरस्याऽधिष्ठानाऽनुपपत्तेः शरीरिणएव कर्तुं रनुमानत स्सिद्धिस्स्यात् । ननु पूर्वपक्ष्यभिमत स्याऽशरीरस्य कर्तुं रितिभावः ॥

ननु अनुप्रविश्य नियम्यत्वं शरीरत्वं तच्च परमेश्वरंप्रति मायादीनां सर्वेषां मविशिष्टम् । ततश्च यन्नियम्यं तेनैव शरीरवान् परमेश्वर स्तस्याधिष्ठाते त्युपपाद्यतइति न तस्य करचरणादिमच्छरीरान्तसिद्धिः प्रसज्यते । नच नियम्यातिरिक्तशरीरेण शरीरवतएव तदधिष्ठातृत्व मिति नियमोऽस्ति । जीवानां स्वस्वशरीराधिष्ठाने तदाभावा वित्याशङ्का निराकरणार्थं मुत्तरमुत्र मवतारयति — आशङ्क्यहेति ।

भोगादिभ्यः । यथाऽऽत्मनोऽशरीरस्य शरीराऽधिष्ठाने शरीरगतसुखदुःख
भोगादि स्तथा परमेश्वरस्याऽपि तदधिष्ठाने तद्रतभोगादिप्रसक्तिः ।
अतो न निमित्तमात्र मीश्वरः ॥

अन्तवत्त्व मसर्वज्ञता ॥ २-२-३८ ॥

वाशब्द आर्थे । सशरीर एव परमेश्वरः कुलात् इव मृत्पिण्डं
पार्थक्येनोपादानं मधितिष्ठतीति चेत् तथामति पत्यु रीश्वरस्य
संसारिण इव अन्तवत्त्व मसर्वज्ञत्व च भवेत् । अतो भोगादि
प्रसक्तेः प्रधानाऽधिष्ठानं मेश्वरस्य न सम्भवति । प्रधानाऽधिष्ठातृत्वेऽपि
परमेश्वरस्य “अनश्न ज्ञान्यो अभिचाकशीति” इति श्रुते स्तद्रतभोगादि

करचरणं शरीरस्याऽप्युपलक्षणं मिति व्याचष्ट - शरीरमपीति । अशरीर
इति । नियम्यातिरिक्तं शरीररहितं इत्यर्थः । अत्राऽप्यप्यशयः । अधिष्ठातृत्वशरीरत्वव्याप्तौ
नोक्तलक्षणं शरीरत्वं निवेशयामः । किन्तु भोगाश्रयत्वरूपम् । तत्रैव निपक्षबाधकसत्त्वात् ।
भोगार्थं शरीरं मधितिष्ठतो हि सुखार्थं दुःखपरिहारार्थं वा क्वचि त्कर्तृत्वं दृष्टम् । तथा च
नियम्यमेव मयादिकं यदि परमेश्वरस्य भोगाश्रयरूपं शरीरम् यदिवा तदतिरिक्तम्
करचरणादिमं दन्यच्छरीरं मिष्यते उभयथाऽपि तस्य सुखदुःखभोगं सम्भूत्युप्य
पापदत्तञ्च प्रसज्यत इति ॥

करचरणादिमं च्छरीराङ्गीकारं दोषान्तरस्मुच्यार्थं सूत्रम् ॥

अन्तवत्त्वं “अन्तवन्त इमे देहा” इति स्मृत्या करचरणादिमतं शरीरस्याऽ
नित्यत्वनियमदर्शनात् । असर्वज्ञता च जननमरणादृतिमतां क्रिचिञ्ज्ञत्वदर्शनाच्चेत्याशयेन
सूत्रार्थं माचष्टे - वाशब्द इत्यादिना । एव मनुमाना दीश्वरो यदि सिद्धेयं तर्हि
लोकदृष्टैश्च कुलादि रिष शरीरसुखदुःखमोक्षा पुण्यपापद्वयो जननमरणस्य
नसर्वज्ञस्य सिध्येत् । ननु सर्वज्ञताऽऽवाक्यगुणनिधिरिति सूत्रैः प्रतिपादितं मासीत् ।

ननु शास्त्रयोनिष्ठाधिकरणे अनुमानस्येधरसाधकत्वं निराकृत्य “तन्तौपनिषद्”
मित्यादिना क्लृप्त्युपनिषन्मात्रवैयर्थ्यं निर्धारितम् पुन रिह अनुमानप्रामाण्यं निराक्रियतेऽतः
पौनरुक्त्यमिति चेन्न । शास्त्रयोनिष्ठाधिकरणोक्तेऽश्वरानेकत्वापत्त्यादिदूषणं मेतदधिकरणस्य
मेव । अत्रैव सूत्रकृताऽनुमानस्य कण्ठरवेण दूषितत्वेन । तत्र तु “तन्तौपनिषद्” मित्यादि

प्रसक्तिः न भवतीति चेन्न । तथासति तर्कबलमपहाय श्रुतिरेवाऽवलम्बनीया । ‘तदात्मानां स्वयमकुरुत बहुस्यां प्रजायेय’ इति, ‘सर्वो वै रुद्र’ इत्यादिश्रुतिमिरुपादानमपि परमेश्वर इत्यभ्युपेयम् । जगदुपादाननिमित्तभूतस्याऽपि परमेश्वरस्य “निष्कलं निष्क्रियं”

श्रुतितात्पर्यविचारेणैव शास्त्रप्रमाणकत्वस्य व्यवस्थापितत्वाच्च भाग्यकृता तु शिष्याकाङ्क्षोपशान्त्यर्थमेतदीयस्यैव किञ्चिदुपणस्य तत्रोद्भावितत्वाच्च । तदेवं युक्त्या केवलनिमित्तमीश्वरं साधयन्त मुद्दिश्य स्वतन्त्रयुक्त्याश्रयणे परमेश्वरस्याऽनिष्टमपि शरीरित्वमोक्तत्वादिकं सिध्येदिति दंष्ट्रामूत्रैरुद्भाविते तेषां सूत्राणां स्वतन्त्रयुक्तिमिश्रश्रुतिविरुद्धोऽर्थो न सिध्यति । पुरुषबुद्धिकल्पयुक्तिभ्यः श्रुतीनां प्रबलत्वादित्येतस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाविष्कृतुं स्पष्टमुखेन शङ्का मुद्रावयति — प्रधानंति । अधिष्ठानाऽनुपपत्तिसूत्रापादितं शरीरित्वन्तु नोपात्तं श्रुत्यवलम्बनंऽपि कैवल्योपनिपादादिसिद्धस्य तस्याऽप्रत्याख्येयत्वात् । तर्हि प्राप्नोऽसि पन्थानमिति परिहरति — तथासतीति । श्रुतिरेवेति “अनश्नन्नन्यः” “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” द्यावाभूमी जनयन् देवैकः” “यस्सर्वज्ञ सर्ववित्” इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । परमेश्वर इति । शक्तेरप्युपलक्षणम् । निर्विकारत्वं मपीति । प्रकृत्यधिकरणे तयोपपादितत्वादितीभावः । एवमनेनाऽधिकरणीयं शिवस्य केवलनिमित्तत्वादो नागममूलः किन्तु तदभिप्रायानभिज्ञव्याख्यातृपरम्परामूल इत्येतदविष्कर्तुं शिवस्योपादानतत्त्वप्रतिपत्तौ सर्वज्ञानोत्तरागममूत्रं वायुसंहितावचनजातमुदाहरति — शक्तिरिति । सूक्ष्मचिद्रूपापन्नचिच्छक्तिविशिष्टस्सकलत्वातीतश्चैवैक एव सर्गाऽऽद्यसमयेऽवतिष्ठते । सिसृक्षोस्तस्मात्प्रथमं शिवतत्त्वपरबिन्दुपरमायाशुद्धमायामहामायाकुटिलाकुण्डलिन्यादिशब्दालम्बनत्वेन प्रसिद्धाशुद्धाध्वगतसकलतनुमुवनभोगस्यानभोगोपकरणानामुपपादानभूता पराशक्तिरुत्पद्यते । ततश्चैवैकस्सदाशिवो महेश्वरश्शुद्धविद्येति चत्वारितत्वा न्युत्पद्यन्ते । तदनन्तरं मपरमाया मिश्राध्वगतसकलतनुमुवनाद्युपादानभूता जायते । ततः कालो, नियतिः, कला, विद्या रागः पुण्य इति षट् तत्त्वानि जायन्ते । तदनन्तरं मशुद्धाध्वगततनुमुवनाद्युपादानभूतमव्यक्तमात्रमिवति । ततो बुद्धिरहंकारो मनः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चशब्दादीनि तन्मात्राणि पञ्चवियदादीनि भूतानीति त्रयाविंशतिस्तत्त्वान्याविवर्भवन्ति । एवमेतानि परशक्त्यादीनि पृथिव्यस्तानि जडानि षट्त्रिंशत्तत्त्वानि शिवशब्देषु प्रसिद्धानि । तत्र तत्र श्रुतिन्यायैश्चैव स्थापितानि । एतेषां परशक्त्यतिरिक्तानां तत्त्वानां तत्तत्त्वप्रतिष्ठितमुवनानाञ्चाधारभूताः निवृत्तिः,

मित्यादिश्रुतिभि निर्ब्रिकारत्वम प्युपपद्यते । “ शक्तिः
प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतपदोत्तरा । ततो माया ततोऽव्यक्तं शिवा
च्छक्तिमतः प्रभोः ॥ शान्त्यतीतपदं जज्ञे ततश्शान्तिपदं कमात् ”

प्रतिष्ठा — विद्या — शान्ति — शान्त्यतीतेति संज्ञाभिः प्रसिद्धाः उपर्युपर्यवस्थाताः पञ्च
कलाः परशक्तिप्रभवाः । तत्र शतकोटियोजनमितब्रह्माण्डरूपं पृथिवीतत्त्वं निवृत्तिकलाया
भवतिष्ठते । जलाद्यव्यक्तानि त्रयोविंशतिस्तत्त्वानि प्रतिष्ठायां । पुराणादीनि मायान्तानि
सप्तस्तत्त्वानि विद्यायाम् । शुद्धविद्यामहेश्वरश्च शान्तिकलायाम् । परशक्तिस्तु तत्त्वान्तराणां
न्तस्तत्प्रतिष्ठितमुवनानाञ्च भेदोपभेदै र्निना पष्ठिसङ्ख्यानां तै स्सह चतुर्विंशत्युत्तरविंशत
सङ्ख्याकाणां माधारमूलाः पञ्चपि कलाः कारणत्वेन व्याप्य तत उपर्युपरिस्थिता शान्त्यतीत
पदोत्तरा भवति । तदेतत्सर्वं संक्षिप्योच्यते “शक्तिः प्रथमसन्मू ” तेषादिभि श्लोकैः । अत्र
शक्तिशब्दश्चैवतत्त्वरूप परशक्तिपरः । स तत्कार्याणां शक्त्यादीनां चतुर्णां तत्त्वानाम्
प्युपलक्षकः । अत्र शिवादिति पञ्चम्या उपदानत्वप्रतिपादनं नातिस्फुटमिति तत्रत्यमेवश्लोकान्तर
मुदाहरति पुन चेति । शक्त्यादीति । शक्तिशब्देन शिवतत्त्वरूपा पराशक्ति
रुच्यते । शिवतत्त्वशब्देन तु शिव एवोच्यते । नत्वत्र शिवतत्त्वशब्दः परशक्तिपरः ।
शक्तिशब्दस्तत्कार्यं द्वितीयतत्त्वरूपशक्तिपरः । “ शिवतत्त्वादिभूत्यन्तं शरीरादिषट्पादि च । ”
व्याख्याऽधितिष्ठतिशिवस्तस्मा द्विष्णुं रुद्राह्वनः । ” इति तत्रत्यनामाष्टकनिर्बचनप्रस्ताव
पठितश्लोकैकार्थ्यात् । शिवतत्त्वशब्दस्तु वायुसंहितायामेव शिवेऽपिप्रयुक्तः । “ आदि
मध्यान्तरहितं भेषजं भवरोगिणाम् । शिवतत्त्वमिति ख्यातं शिवार्थं जगतः स्थितं ।
पञ्चोपधारव ज्ञत्तया पुनये छिन्नमूर्त्यनि ” इति ॥ आगमान्तरश्लोके ॥ अन्तस्थितमि न्यस्य
स्वात्मनि सुसम्पद्भ्येण स्थितमित्यर्थः । अतस्तस्योपादानत्वे प्रामाण्यसिद्धिः । एवमागमानां
शिवस्योपादानत्वेऽपि तात्पर्यसद्भावात्तन्निराकरणार्थं नेदमधिकरणम् ॥ किन्तु तदभिप्रायाऽनभिज्ञ
व्याख्यातृमतनिराकरणार्थं मित्येकं मतं प्रदर्शितम् । मतान्तरमाह — शिवागमैकदेशइति ॥

ननु यद्यपि वायुसंहितैकार्थे सर्वज्ञानोत्तराख्ये वैदिकशिवागमे शिवस्योपादानत्वं
मपि प्रतिपादितम् । तथाऽपि कामिक, कारणादिषु सिद्धान्ततन्त्राख्येषु शिवागमेषु
कण्ठोक्त्या तत्प्रत्याख्यातं मतं स्तद्विषयमिदमधिकरणमिति केवाञ्चिद्व्याख्यायैवशीयान
व्याख्यानमित्यर्थः । किमत्र तत्त्वमित्याकाङ्क्षायां माध्यायं स्वयं निर्धारयति — वयं
न्तिषति ॥

इत्यादिना मायादिप्रपञ्चे शक्तिमनः शिवस्यै वोपादानत्र मयगम्यते वायुमंदितायाम् । पुनश्च “शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम् । ते नैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथ ” इत्यादिना तत्रैव

अत्र केचित् “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या हेताश्चतुर्ः” इति परिगणितासु विद्यासु चतुर्दशस्वप्यनन्तभूततया शिवागमा नप्रमाणमित्याचक्षते । तदसत् । तथाहि — अङ्गा नीत्यादिवचने धर्मशास्त्रमिति धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं गृहीतम् । तत्किं मित्याकाङ्क्षायाम् वेदानां मागमानां कल्पानां पुराणानाञ्च धर्मप्रतिपादकतया सर्वेषामपि वाचकं भवितुमहति । यद्यपि वेदानां कल्पानाञ्च परिगणितत्वेन व्यावृत्तिस्सिध्यति । आगमानां स्मृतीनाञ्च तद्रूपकमिवाऽऽभाति । तथाऽपि तच्छिवागमानमेव बोधकम् । स्मृतयस्तु चशब्देन समुच्चीयन्ते । तदुक्तं शिवधर्मे “स योनिः सर्वविद्यानां प्रुह्वः कारणं परः । निश्श्वासतुल्यमुद्भूता नखिलाणिगमानपि । सावशेषान् क्रियाभागै रवेद्या न्यशुचेतम् । विचिन्त्य धर्मशास्त्रं तच्छैव माख्यातवांस्तदा । अनन्वेदसन्दिग्धमर्वायं स्योपवृहणम् । कामिकादिप्रभेदेन मित्तमैकार्थशोभितम् । तत्तत्कालावतीर्णैस्तु मुनिभि रशशितव्रतैः । शास्त्रं तदनुसृत्यैव कथ्यते धर्मसङ्ग्रहः । आदितश्शैत्रमेवाहु रार्षे तदनुमारतः । धर्मशास्त्रमिति प्राज्ञा रशास्त्रनिर्णयतत्पराः ” । इत्येतेन शिवागमानां धर्मशास्त्रत्वं सुस्थितम् । एनेन यच्चतुर्दशविद्यास्यानबहिर्भूतत्वेन शिवागमानां प्रामाण्यप्रतिपादनं न्तत्परे समुद्रं विनिपातितम् । अतएव श्रीविद्यारण्यै जैमिनीयन्यायमालायां “सर्वासूपनिषत्सु प्रतीयमानं यत्परब्रह्म तदेव शैवागमेषु प्रतिपाद्यत इति शिवागमानां प्रामाण्यपरिग्रहमुपपद्यते ।

नच “अधिकर्तृकाणां स्मृतीनां शिवागमानां श्लोभयेषामपि धर्मशास्त्रत्वे तुल्यता समापद्ये” इति शङ्क्यम् । कर्तृगतक्रिश्चिज्ञतासर्वज्ञतामूलस्य प्रामाण्यवैषम्यस्याऽनिवार्यत्वात् । तस्मात्पतिवचनस्य “पशुवचनां अधिकतरत्वस्य न्यायसिद्धत्वात्कल्पेभ्यः स्मृतिभ्यश्शिवागमानां प्राशस्त्यमाधिकतमम् । किञ्च भूयस्तत्रातिरिक्तधर्मसङ्ग्रहतत्त्वकल्पनं धकत्वा तसङ्कोचाऽसहत्वादायत्वात्पश्माप्तमज्ञप्रोक्तत्वाच्छास्त्रयोनित्वा” इति सूत्राकृतसम्मतप्रामाण्यकत्वाच्च शिवागमानां स्मृतिकल्पावधिकं परत्वं निर्विवादम् ।

ननु सूत्रसंहितायां ॥ “विष्णवागमोदिता धर्मा दशोषा दास्तिकोत्तमाः । शैवागमोदितो धर्मो द्विधा, पूर्वमुदीरितः । अपस्त्वोतोद्भवः स्त्वेकः उर्ध्वस्त्वोतोद्भवः परः । अपस्त्वोतोद्भवो धर्मा दशोषा दास्तिकोत्तमाः । उर्ध्वस्त्वोतोद्भवो धर्मो वरिष्ठो नैव संशयः ।

शिवेनोपादानभूतेन जग द्वयासं मृद्वटादिन्यायेनाऽवगम्यते ।
 “चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थित मिच्छावशा ङ्हिः । योगीव निरु
 पादान मर्थजातं प्रकाशयेत्” इत्याद्यागमप्रामाण्याच्च परमेश्वरस्य

ऊर्ध्वोत्थोत्थवा धर्मा तस्मार्ता धर्मा महत्तराः । स्मार्तेभ्य इश्रौतधर्माश्च वरिष्ठा मृनिसत्तमाः”
 इति शिवागमापेक्षया स्मृतीनामेव प्राशस्त्य मुक्त मितिचे च उक्तन्यायानुगृहीत
 प्रमाणविरोधात् प्रकृतवचनस्य प्रसिद्धताया विशदत्वात् ।

ननु शिवागमानां स्मृतिकल्पावधिकमरत्वसिद्धावपि श्रुतिभ्यो न्यूनता दुर्वारै
 वेतिचे दुच्यते । “निगमशिवागमा धर्मिणौ समानकर्तृकत्वेसति परस्परप्रीत्यमन्त्रतन्त्रात्म
 कत्वात् मन्त्रब्राह्मणवत् व्यतिरेकेण स्मृतिकल्पश्च” स्मृतिकल्पादिव्यावृत्त्यर्थं समानेत्यादि
 अश्रौतागमपुराणव्यावृत्त्यर्थं परस्परेत्यादि । तथाच — वेदेषु हि “अत्र मेतच्छास्त्रं, अत्र मेत
 त्पाशुपतः” मित्यादिना शास्त्रमपाशुपतादिभिरिति मन्मद्वाराशिवलिङ्गवारेणात्मव्यवसाय
 आह्वयन्ते । आगमेष्वपि तत्तत्कल्पाण्य विशेषेण निगद्यन्ते । यथा श्रुतिशतगृहीतशास्त्रादि
 संज्ञितस्यैव मन्मद्वारादिधारणात्मकस्य नित्यव्रतस्य समय — वेदा — क्रियेत्यादिना क्वचि
 दभिधान्तेण तत्र बहुषु स्थलेषु श्रुतिसिद्धमन्याऽपि तत्तत्कल्पविशेषतसादीनादीनां
 प्रपञ्चनात् । तथा श्रुतिसिद्धस्यैव गायत्रीव्रतस्य तद्विधानपूर्वकं नवकर्मभूतानां मन्त्रन्यासकरन्यास
 ध्यानमुद्रादीनां निरूपणात् । तथा निगमेषु आग्नेयस्याऽपि व्रतस्य — “रुद्रोवा एष
 यदग्निः” “एष मग्ने रुद्रः” इत्यादिना अग्नेः रुद्रस्वरूपश्लोकतया तादृशस्वरूपा
 विषावमावकशैवसंस्कारा आगमेष्वुच्यन्ते । अपिच इश्रौत स्याध्वरस्य विधानस्य आवश्यकानि
 कुण्डमण्डपयूपसूक्तसुवल्क्षणा न्यागमेषु प्रतिपाद्यन्त इति परस्परप्रीत्यमन्त्रतन्त्रात्मकता
 प्रसिद्धा । यदत्राऽभिहितं परैः । गायत्रीमन्त्राङ्गन्यासकरन्यासध्यानमुद्रादिकानि — अथ
 राङ्गकुण्डमण्डपयूपसूक्तसुवादिङ्गणानि च वासिष्ठस्मृतिषु सूक्तानि वैदिकानां मनावश्यकानीति च
 तत्किञ्चानुष्ठानविरुद्धम् । वासिष्ठादिस्मृतिषु सावशेषमेव निरूपितानीति प्रत्युक्तम् ।

अपिच “एककर्तृकत्वेस त्वनुष्ठापकत्वाच्च निगमशिवागमा धर्मिणौ व्यतिरेकेण
 स्मृतिकल्पश्च” । स्मृतिकल्पादिव्यावृत्त्यर्थं मेककर्तृकेति । अश्रौतागमपुराणव्यावृत्त्यर्थं
 मनुष्ठापकेति । अनुष्ठापक हि शास्त्राच्छास्त्रमेव भवितुमर्हति । ननु मित्रमम्मितादिकभि
 र्वचनं सिद्धम् ।

ननु अपौरुषेयत्वाद्ब्रह्मणा पौरुषेयत्वादागमानां च एककर्तृकता नसिद्धयतीतिचे
 च — महाभारते ॥ “अष्टादशानां विद्यानां मेशासां भिन्नवर्त्मनां । आदिकर्ता कवि

जगदुभयकारणत्वं मित्यनवद्य मिति शिवागमैकदेशे शिवस्य परब्रह्मणः
केवलनिमित्तत्वं मुपपादितम् तत्परिहरणार्थं मिदमधिकरणं मिति
पूर्वाचार्याणां व्याख्या । वयं तु वेदशिवागमयोर्भेदं न पश्यामः ।

स्साक्षाच्छूलपाणि रिति श्रुतिरित्युक्तेः, “ईशानस्सर्वविद्यानामिति श्रुतेः, “शास्त्र
योनित्वा” दितिसूत्राच्च वेदद्विकर्तृत्वस्येशितुः प्रमितत्वात् ॥

अन्यच्च — “निगमशिवागमो बभौ अनुष्ठापकत्वेमति व्याख्या व्याख्येयभाववत्त्वा
द्व्यतिरेकेण स्मृतिकल्पवत्” । अश्रौतागमव्यावृत्त्यर्थं मनुष्ठापकेति स्मृतिकल्पादिव्यावृत्त्यर्थं
व्याख्या व्याख्येयेत्यादि इदञ्च प्रभुसन्मितत्वात् । प्रभुतुल्यत्वं निगमागमोभयसाधारणम् ।
नचैकाऽसाधारणं विनिगमनाविरहात् । उभयोरपि प्रभूक्तित्वाऽविशेषात् । आगमाना
मीशितु रवयवत्वेन प्रमितत्वाच्च ।

एतच्च कर्मज्ञानोभयप्राधान्याच्च निगमेषु शिवागमेष्वपि कर्मज्ञानयो रभयोरपि
प्राधान्याङ्गीकाराच्च — कर्मणैव स्मृतिषु ज्ञानस्यैव पुराणेषु प्रधान्यं मिति तदुभय
व्यावृत्त्यर्थं कर्मज्ञानोभयपदग्रहणम् । एतच्च अविरोधेसति शिवाज्ञारूपत्वाच्च ।

ननु “महानो भूतस्य निश्चसित मेव यहवेद” इत्यनेन निगमानां मपौरुषेयत्वा
त्परमेश्वरप्रोक्तत्वेन पौरुषेयत्वादागमानाञ्च दुर्निरूपं मैक्यम् । तन्मूलो हीनाधिकभावाऽ
वार्यइति चेदुच्यते । न ह्यपौरुषेयत्वं निगमेष्वेव परं त्वागमेष्वपि । अयं मत्र विशेषः
शब्दानां निगमेषु अर्थानां मागमे भवति । तथाच सूतसंहितायां “अष्टादशपुराणानां
कर्ता सत्यवतीसुतः । कामिकादिप्रभेदानां यथा देवो महेश्वरः” इति ।

यथा पुराणानां मर्थतोऽपौरुषेयत्वेऽपि तत्सङ्गहाद्व्यासकर्तृत्वमुक्तं न्तयाऽऽगमानां
मर्थतोऽपौरुषेयत्वे पीश्वरसङ्गहीतत्वा दीश्वरकर्तृकत्वं मनुसन्धेयमिति तदर्थः ।

किञ्च अपौरुषेयत्वं सर्वज्ञपरमाप्तपरमेश्वरप्रोक्तत्वा ज्ञातिरिच्यते । पुरुषबुद्धि
गतरागद्वेषादिकृताऽप्रामाण्याऽनाशङ्कनीयत्वं स्योभयत्राऽपि तुल्यत्वात् । अपौरुषेयत्वं मसाधकं
धर्मनिर्णये न्यूनेषु पुराणेष्वपि सिद्धम् । हन्त पौरुषेयीभ्य स्मृतिभ्य इति विदितम् ।

ननु निगमशिवागमयोर्व्याख्यायाख्येयभादस्य प्रमाणसिद्धतयाऽभेदो दुर्वारः । व्याख्या
नस्य मूलानुसारितया च मूलभूतानां निगमानां प्रधानत्वादागमावधिकमाधिक्यं सिद्धं मिति चे
दुच्यते ।

वेदेऽपि 'शिवागम' इति व्यवहारो युक्तः । तस्य तत्कर्तृकत्वात् । अतः शिवागमो द्विविधः — त्रैवर्णिकविषयः सर्वविषयश्चेति । वेदस्त्रैवर्णिकविषयः, स्सर्वविषयश्चान्यः । उभयो रेक एव शिवः कर्ता ।

यद्यपि व्याख्याव्याख्येयभावस्य भेदसाधकत्वं व्याख्यानस्य 'मूलानुसारित्वञ्च' लोके दृश्यते । तथाऽपि नाऽयं सार्वत्रिको निबन्धः । व्याख्याव्याख्येयभूतयोर्मन्त्रागमयोर्हीनाधिकभावस्याऽदर्शनात् । किञ्च अन्यकर्तृकयो रसर्वज्ञकर्तृकयोर्वा तथादर्शनेन प्येककर्तृकयो रसर्वज्ञकर्तृकयोश्च हीनाधिकभावो न दृश्यते । एककर्तृकयोर्मूल — व्याख्यानयोः क्वचिन् प्रतिपाद्यभेदेऽपि प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा द्वयोरपि तुल्यमेव । तथा सर्वज्ञकर्तृकस्य व्याख्यानस्य प्रतिपाद्यतः प्रामाण्यतश्च मूलानुसारिता नहि शिष्टसम्भता । यथा पाणिनीयपातञ्जलयो रिति दिक् ।

ननु स्वतन्त्रो वेदः अनपेक्षतया प्रमाणत्वात् न तथा शिवागमः । यदि तथा "श्रुतिसारमयश्चात्रैतस्वतन्त्र इतरो मतः । स्वतन्त्रो दशषा पुत्रं न्तयाष्टादशषा पुन" रिति शिवपुराणोक्त्या स्वतन्त्रस्याऽऽश्रितता दुर्गारा । अथ यदि वेदपरतन्त्रता शिवागमस्याऽभ्युपेयते तर्हि श्रुतिपरतन्त्रत्वाच्छिवागमस्य तदपेक्षयाऽनरतम् मूरीकृतम् स्यादिति चेदुच्यते । वेदशिवागमा बुभाषपि स्वतन्त्रावेव । नपेक्षतावता शिवागमस्याऽश्रितता पिच्येत प्रामाण्याऽनपेक्षस्य स्वातन्त्र्यस्य उभयसाधारणत्वाच्छिवपुराणोक्तस्य शिवागमस्वातन्त्र्यस्य क्रियानपेक्षाविषयत्वेन तेन शिवागमानां पारतन्त्र्याऽसिद्धेः । वस्तुतस्तु प्रामाण्याऽनपेक्षं क्रियानपेक्षेति स्वातन्त्र्यं द्विविधम् । वेदानां मागमोक्तक्रियामापेक्षयतया शिवागमानां वेदोक्तमन्त्रापेक्षतया च क्रियानपेक्षं स्वातन्त्र्यं नोभयोरपि । प्रामाण्यानपेक्षं न्तूभयोरपि स्वातन्त्र्यं सहजम् । अथ ये शिवागमाः कर्मसु वैदिकमन्त्राणां अपेक्षन्ते तेषां वेदाऽपेक्षाऽभावमूलम् स्वातन्त्र्यमेव शिवपुराणोक्तिविवक्षितमिति तेन न किमपि हीयते ॥

न न्वस्तु वेदशिवागमयोः कर्तृसामान्यं क्वचिन् त्वक्वचिन् वैकार्यं च तावन्मात्रेण सर्वात्मना, न तयो रैकार्यं सुपपादयितुं युक्तम् । शिवागमस्य अगैदिकतामोहशास्त्रत्वं प्रसिद्ध्या तद्विरोधापत्तेः । तथाहि — महाभारते "साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञाना न्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै" ॥ इति पाशुपतागमस्य साङ्ख्यं । योगोर्विद्वैदिकप्रत्ययना स्त्रिषप्रत्यानतः तावत्प्रतिपादितम् । तथामृतस्य च तस्य मोहशास्त्रत्वं कूर्मपुराणे प्रतिपादितम् । "एवं संशोदितो ह्यदो माघवेन गुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं लाकुलं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमं । पाञ्चरात्रं

“ ईशान स्सर्वविद्यानाम् ” “अस्य महतो भूतस्य निश्चसित ” मित्यादिश्रुत्या
‘ अष्टादशानां विद्यानां मेतासां भिन्नवर्त्मनाम् । आदिकर्ता कवि
स्साक्षात् शूलपाणि रिति श्रुति ’ गिति स्मृत्या च वेदे तस्य स्मृतत्वं

पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः इति तन्निष्ठानां वैदिकाऽपि ग्राह्यन्तश्च नैव प्रतिपादितम् ।
“ बुद्धश्चावकनिर्बद्धाः पाञ्चरात्रविदो जनाः । कापालिकाः पाशुपताः पापण्डा ये च तद्विधाः ।
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः । न तस्य तद्देवं ऋद्धं प्रेत्येह च न तन्फलम् ”
मिति । प्रमाणभूतेनाऽपि मोहशास्त्रं कृतं मिति युज्यते । विप्रलम्भार्थं वैदिकार्थस्पर्शाऽपि
भवति । तस्मात्तावन्मात्रेण वैकार्थ्यं मुपपादयितुं मयुक्तमिति चेदुच्यते । मोहशास्त्रत्वादि
प्रमिद्धिः वामपाशुपतादिविषया । तथाहि कूर्मपुराणेषु “ निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् ।
गुह्यं दुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसागं विमुक्तये ” इत्यारभ्य “ ऐष पाशुपतो योगः स्सेवनीयो मुमुक्षुभिः ।
भस्मच्छन्नैस्तु सततं निष्कामै रिति हि श्रुतिः ” इत्यन्तं प्रमाणभूतं वैदिकपाशुपतमुक्त्वा
“ वामं पाशुपतं सोमं लाकुलञ्चैव भैरवं । नसेव्यमेतत्कथितं वेदबाह्यं तथैतरं ” इति मोहशास्त्र
रूपं भवैदिकं मन्यं त्मकीर्तितम् । तस्मादप्रतिषिद्धानां वेदतुल्यत्वं मन्याहतम् ॥

न न्वेतावता कामिकाद्यष्टाविंशतिप्रभेदस्य सिद्धान्ततन्त्रस्य वैदिकत्वं नोपपादितं
भवति । वायुमंहितायां “ शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौतः श्रौतश्च म स्मृतः । श्रुतिमारमय
श्रौतः स्वतन्त्र इतरोमतः । स्वतन्त्रो दशधा पूर्वन्तथाष्टादशधा पुनः । कामिकादिप्रभेदेन
बहुधा स व्यवस्थितः । श्रुतिसारमयोऽन्यस्तु शतकोटिप्रविस्तरः । एवं पाशुपतं यत्र
व्रतं ज्ञानं च कथ्यते ” इति शैवागमस्य वैदिकाऽवैदिकविभागपूर्वकं कामिकादे र्वैदिकत्वस्य
वायुमंहितैकार्थसंज्ञानोत्तरादे वैदिकत्वस्य च विभज्य प्रतिपादना दिति चेदुच्यते । तत्र
कामिकादे र्वैदिकत्वांक्तिरन्मर्थैवाऽवैदिकत्वाऽभिप्रायेण न भवति । किन्तु वेदानुक्तमपि
तत्र वेदोक्तपूजाव्यपेक्षितं कर्षणादिप्रतिष्ठान्तप्रभृतिप्रमेयरूपं प्रतिपादितमस्ती
त्येतदभिप्रायेण ब्राह्मपुराणे ॥ “ निश्वासमंहितायां हि लक्ष्यमात्रप्रमाणतः । मैव पाशुपतीदीक्षा
योगः पाशुपतश्च मः । ऐतस्माद्ब्रह्ममार्गाद्धि यदन्य दिह जायते । तच्छूद्रकर्म विज्ञेयं
रौद्रं शौचविगर्हितं ” मिति निश्वासमंहितापलक्षितमकल्पसिद्धान्ततन्त्रव्यतिरिक्तस्य
वामाचारयुक्ततया शौचविवर्जितस्य लागुडपाशुपतकापालिककालामुवादेरेव रौद्रागमस्याऽवैदिकत्वं
प्रतिपादनाच्च । अतएव सिद्धान्तशिखामणौ-अगस्त्यं प्रति रेणुकवचनम् ॥ “ वैदिकदेशवर्तिभ्य
स्साङ्ग्यादिभ्यो महामुने । सर्ववेदानुवर्तिनां चैव तन्त्रं विशिष्यते । शैवतन्त्रं मिति प्रोक्तं
सिद्धान्ताख्यं शिवोदितं । सर्ववैदिकरूपत्वात्प्रमाण्यं वेदेन तस्यैव । आगमा बहुधा

मवगत मन्यत्राऽपि तस्यैव परमेश्वरस्य । अतः कर्तृगामान्या दुभयम
प्येकार्थपरं प्रमाणमेव । एव मन्यत्राऽपि वञ्चवद्व्यवहारः, आक्षेपप्रासादः, दि
मन्त्राणां पतिपशुपाशादिवस्तुव्यवहाणां भस्मोद्धूतत्रिपुण्ड्रधारणाद्विज्ञानेन

प्रोक्ता शिवेन परमात्मना । शिवं पाशुपतं सोमं लाकुलं श्रुतिं भद्रतः” इति । तत्र
शैवागमविशेषा न्निरूपयति - “तेषु शैवं चतुर्मेकं तत्र सर्वं विनिश्चितम् । वामदक्षिणैश्च
मिश्रं सिद्धान्तसंज्ञिकम्” । इति । तत्र वामाद्यागमनां लक्षणमुक्तम् ।
“शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकं । सप्तमातृषु मिश्रं सिद्धान्तं वेदसम्मतम्” इति ॥

ननु कत्रैक्येऽपि बृहस्पतिप्रणीताया स्मृत्युतेः लोकायतसूत्राणाञ्च प्रामाण्याऽप्रामाण्यवैषम्यं
इष्टं मित्याशङ्क्याह - एकार्थपरमिति । ऐकार्थव्युपपादयति-पञ्चवक्त्रमिति । “ईशानः सर्वविद्यानां”
मित्यादयो यजुर्वेदारण्यके समाम्नाताः पञ्चवक्त्रमन्त्राः । प्रणवः ओमिति ब्रह्मेत्यादिप्रदेशो
व्याम्नातः । पञ्चाक्षरी यजुस्मंहिताया मन्माता । एः प्रासादस्याम्नानप्रदेशो ह्रस्वकाण्डे
व्यन्वेष्टव्यः । काळिकापुराणे तदाम्नातं दृश्यते-यथा “कस्मा तस्मदसन्नाहमादमारवसंज्ञिकाः ।
प्रासादस्तु भवेच्छ्रेयः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः । एकैकेन तथैकैकं वक्तुं शक्नोः प्रपूजयेत् ।
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चमिवा प्रपूजयेत् । प्रासादेनाऽथवा पञ्चवक्त्रं देवः प्रपूजयेत् । तस्मदादिषु
मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते । शम्भोः प्रसादनेनैव यस्मा द्रुतस्तु मन्त्रकः । तेन
प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवैः । तस्मा त्सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभो” इति ।
वैताल्किभैरवौ प्रति वलिष्ठचनम् ॥ ईकारादिमङ्गहार्ये मादिपदम् । पशुपाशपतव्यवहारः
श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि “एतावन्तो वै पशवो द्विपदश्चतुष्पदः” “एषा भीरो पशुपतिः ।
पशुता” मित्यादिना च प्रसिद्धः । आदिशिवेन “कालः स्वभावो नियतिर्यद्वच्छा भूतानि
योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्” । इत्यादिप्रदेशगतो नियतिपुरुषनत्वादिव्यवहारः स्मरणीयः ।
भस्मोद्धूतत्रिपुण्ड्रस्यैव महालिङ्गधारणा न्यवर्गशिरः कालाग्निरुद्रबुधजाबालमहालिङ्गजाबालादि
वृषनिपत्सु प्रसिद्धानि । “नित्यं त्रिसन्ध्यं शिवलिङ्गं मन्त्रचर्चयेत्” “तत्राग्नेये
मस्तो मर्जयन्ते” त्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धम् । उपबृंहितश्च स मन्त्रः पौराणिकैः “रौद्रे लिङ्ग
महाविष्णु भक्त्या शुद्धं शिलामयम् । चारुचित्रं समन्वय्य लब्ध्वा न्यर्मपदं मिति ॥

शिवागमेषु केचन शिवाधिक्यप्रतिपादकाः । केचन पशुपाशपरिरूपपदार्थत्रयप्रतिपादकाः ।
केचन भस्मस्त्राक्षशिवलिङ्गधारणशिवाराधनप्रणवपञ्चाक्षरादिप्रतिपादकाः । केचन वद्व्यव
पादकाः । केचन षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रतिपादकाः । एते सर्वेऽपि पदार्थां वेदेऽपि श्रूयन्त एव । तथाच-
“शिवएव केवलः” “विश्वाधिको रुद्रो महर्षि” इति मन्त्रोपनिषदि । षट्त्रिंशत्तत्त्वानि च

ऋद्राक्षधारणादिपरधर्माणा मन्येषा च मर्वेषा मुभयत्राऽपि सममेव दर्शना दुभावपि प्रमाणभूतौ वेदागमौ कर्तृसामान्या देकार्थपरत्वेन च विरोधाभावात् । इदं अधिकरणं केवलेद्वयनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिविषयमिति वयं वदामः । अतो हिरण्यगर्भागमपरमिदं मधिकरणमिति युक्तम् । अथवा वियदाद्युत्पत्तिशङ्कापरिहारव

प्राणापानादिद्वादशमन्त्रस्मृतेः “सौगुण्यप्रकृतिरागकलाविद्या — नियति काल — माया — शुद्ध विद्यामहेश्वरमदाशिशक्तिशिवा मे शुध्यन्ताम् विजाविषाष्माभूयासगुम्वाहा” इति नागयणापनिषद्याम्नायन्ते । तथा — “वर्णः पदन्तया मन्त्रः कला मुवनतत्त्वक” इति पञ्चन्यासोऽपि “अध्वना मध्यपते श्रेष्ठस्याऽध्वनः पारमर्षीये” त्याम्नायन्ते । शिवलिङ्गधारणञ्च “नमो ब्रम्हणे धारणे मे अस्तु” “सर्वलिङ्गगु म्यापयती” त्याग्निना श्रूयते । शिवपञ्चाक्षरीयजुस्महिताया माम्नायने । तस्मा द्वेदशिवागमयोः प्रतिपाद्यानि सर्वाणि समानान्येव । इयांस्तु विशेषः । कल्पसूत्रेषु प्रत्यक्षश्रुतिरुद्देशे प्रणेतृभ्रान्तिमूलत्वं माशङ्कास्पदम् । नतु शिवकर्तृकेष्वगमेष्विति । शिवस्य उपादानत्वनिराकरणं तेषु श्रूयतइति चे द्वेदेवे निर्णिकारत्वं किं न श्रूयते । तस्यैव प्रपञ्चनपरं तत् । अतएव तैत्तिरीयस्य निराकारस्य उपादानत्वस्य विकारित्वरूपतयैवाऽनभिमतत्वं प्रदर्शितम् । “परिणामोहि वस्तूनां पूर्वावस्थापरिच्युतिः । अवस्थान्तरसंप्राप्तिः क्षीरस्य दधिभावव” इत्यादिना । यत्तु “नाऽत्र शक्तिरुपादानम् चिद्रूपत्वा द्या शिवः । परिणामोचितः प्रोक्तश्चेतनस्य नयुज्यते” । इत्यादिना शक्तेः परिणामित्वनिराकरणं तच्छक्तेः चेतनत्वेऽपि परिणामित्वं तद्वच्छिन्नाऽपि तदस्त्विति शङ्काऽवकाशनैराशयसिद्धयर्थं प्रौढिवादमात्रम् ॥

तेष्वपि त्रिमृत्तामस्रशीर्षादिब्रह्महारेण शिवचिच्छक्तेः “चिच्छक्तिर्यमयोगोऽध्यक्षमिन्द्रियमार्गत” इति चिच्छक्तिवृत्तिनिर्गमव्यवहारेण जीवचिच्छक्तेश्च परिणामित्वं स्यादिति तत्त्वादिति भावः ॥

एवं मुपादानत्वनिराकरणस्याऽप्यभिप्रायान्तरग्रहणेन मिद्वान्ततन्त्रस्याऽपि प्रामाण्यव्यवस्थापने तद्व्याख्यानानामपि तथैव प्रामाण्यसिद्धौ किंविषयमिदं अधिकरणं स्यादिति त्याकाङ्क्षाया माह — इदं अधिकरणमिति । आचार्यान्तर्गतं अधिकरणस्य विषयमाह — अयमेति । तन्त्रान्तरनिराकरणार्थं नेदं अधिकरणम् । किन्तु वियदाद्युत्पत्तिशङ्कापरिहारार्थानि वियदधिकरणादीनि तथेदं केवलनिमित्तत्वं शङ्कापरिहारार्थं अधिकरणम् । न चैवं सति तन्त्रान्तरनिराकरणार्थेऽस्मिन्पादे सक्त्यभावो

दवान्तरशङ्कापरिहारप्रवृत्तौ न दोष इति कश्चित् । सर्वथा न केवलं
मीश्वरो निमित्त मित्यस्माकं राधान्तः ॥

इति पाशुपताधिकरणम्

अथ पाञ्चरात्राधिकरणम् ९

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ २-२-३९ ॥

पाञ्चरात्रमतं वासुदेवोक्तम् । तत्र जीवोत्पत्त्यादिकं मुख्यम् ।
तत्सम्भवनि न वेति संशयः ॥

दोषस्तथा इति शङ्क्यम् । पादसङ्गत्यभावेऽपि पूर्वाधिकरणन्यायप्रमक्ताऽवान्तरशङ्कापरिहारार्थत्वेन
प्रामाण्यकत्वोपपत्तेरित्यर्थः । किमत्र मतं ग्राह्यमित्याक्रमङ्गाया माह — मर्थेति ।
केवलनिमित्तेश्वरवादनिराकरणं स्याम्यथाऽपि मिदं नैकत्रासमनिवेशो किञ्चित्फलमस्तीति
भावः । पादसङ्गतेरपि छाभा द्वैरप्यगर्भविषयमतिमतं न्यायइति विस्तृतम् । यस्तु
श्रुतप्रकरशिकाकृता प्रधानकरणात्वाभ्युपगमात्माङ्ग्यनिरामानन्तरभावित्वे पाशुपतनिरामस्य
प्राप्तेऽपि सौगताहृतमतनिरामानन्तरं तत्प्रतिक्षेपस्तस्याऽत्यन्तवेदभाष्यत्वज्ञापनाय
कृतं इत्युक्तं न्तत्त्वमतमृतपाञ्चरात्रविषयप्रतिक्षेपस्येतोऽपि पाश्चात्यनयाकृतत्वेन तस्य
निकृष्टतमत्वाऽभ्युपगमरूपत्वात्पूर्वाधिकरणप्रकृतेः प्रदर्शितत्वाच्च न विमर्शसह मित्यु
दास्यते ॥

इति पाशुपताधिकरणम् ८

अथ पाञ्चरात्राधिकरणम् ९

द्वैरप्यगर्भमतनिराकरणानन्तरं द्वैरप्यगर्भमतनिराकरणार्थं मिदं अधिकरणम् ॥

जीवोत्पत्त्यादिकमिति । आदिशब्देन जीवा न्मनोत्पत्तिर्वासुदेवस्य परमकारणत्वं
मित्यदि गृह्यते । इह यद्यपि जीवविशेषे द्वैरप्यगर्भे आन्तिमम्भवात्तदुक्तं मीश्वरस्य
केवलनिमित्तत्वं नम्रह्यम् । तथाऽपि पारमेश्वरपरशक्त्यंशतया परमेश्वरस्यैवाऽवस्थाविशेषरूपे
भाष्यनि वासुदेवे आन्तिक्षेपशक्त्याऽम्भवात्तदुक्तं जीवोत्पत्त्यादिकं न्यैकग्राह्यमिति पूर्वपक्षयति.

सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । कुनः ? भगवता वासुदेवेन प्रोक्तस्य प्रमाणत्वात् । तथा ह्यत्र प्रक्रिया । भगवा नेको वासुदेवः परमात्मा । तस्मात् । सङ्कर्षणाख्यो जीवो जायते । जीवाच्च प्रद्युम्नाख्यं मनः । मनसश्चाऽनिरुद्धाख्योऽहङ्कारः । एते चत्वारो व्यूहस्सर्वात्मान इति । अतो वासुदेवस्य हिरण्यगर्भादिभ्योऽपि परत्वेन तदुक्तस्य प्रामाण्या दिदं सर्वं सुपपन्नमिति प्रोक्ते ब्रूमः ॥

जीवोत्पत्त्यभिधायकं मिंशास्त्रं मप्रमाणं, कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन जीवोत्पत्त्यसम्भवात् । एकस्मिन्न पुण्यात्मकं कर्म कृत्वा प्रलये नष्टे तदन्यः कश्चिज्जीवः प्राप्नोतीत्यकृतागमः, पूर्वस्य कृतनाश इत्यादि दोषः । ततो जीवोत्पत्त्यभिधायकं शास्त्रं मप्रमाणम् ॥

इयञ्चान्याऽनुपपत्तिरित्याह ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ २-२-४० ॥

सङ्कर्षणाख्या जीवात् प्रद्युम्नाख्यं मनो जायते इत्युच्यते, कर्तुं जीवाच्च करणोत्पत्तिर्न सम्भवति तस्य प्रकृतिकार्यत्वेन चेतनकार्यत्वा नुपपत्तेः ॥

सम्भवतीति । एते चत्वार इति । भगवद्व्यूहचतुष्टयात्मकं स्सर्वः प्रपञ्च इत्यर्थः । जीवोत्पत्तिवादे “ न जायते म्रियते वा निषिञ्च ” इत्यादिश्रुतिविरोधो “ नात्मा श्रुतेः ” [ब्र - २-२-१४ सू] इत्यधिकरणे व्यक्तोभविष्यतीति श्रुतिविरोधो माह — एकस्मिन्निति । जीवोत्पत्तिरिव जीवा न्मनोत्पत्तिरपि नोपपद्यत इत्येतदर्थं मुत्तरसूत्रं मित्याह-इयञ्चेति ॥

चेतनकार्यत्वाऽनुपपत्तेरिति । पञ्चम्योच्यमानं जीवोपादानकत्वं नैवोपपद्यत इत्यर्थः ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ २-२-४२ ॥

विज्ञानशब्दो जीववाचकः अत्र जीवादीनामुत्पत्तिर्नाभिधीयते, किन्तु सङ्कर्षणादीनां जीवादिभाव उच्यते, जीवाद्यधिष्ठातृत्वं जीवादिभाव इति, ततस्तच्छस्त्रप्रामाण्यप्रतिषेधो माभूदिति शङ्कार्थः ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २-२-४३ ॥

एवं जीवोत्पत्त्यभिधानं परिहृतेऽपि पाञ्चरात्रमतस्य नाऽभ्युपगमः श्रुतिविरुद्धेश्वरकारणवादमुक्तिहेतुत्वतस्तदुद्गाधारणः सिद्धिर्भूतत्वादिना विप्रति-

षा शब्दा त्यक्षविपरिवृत्तं रिदं पूर्वपक्षसूत्रम् । जीववाचक इति । “विज्ञानं यज्ञं तजुते ” इत्यादिश्रुतिप्रयोगादित्यर्थः । परमकारणाद्वासुदेवा जीवो जायत इत्यादि पाञ्चरात्रग्रन्थे जीवाद्युत्पत्त्यभिधानं मन्युपगम्य तेषु सङ्कर्षण-प्रद्युम्नाऽनिरुद्धानां भावे अधिष्ठातृत्वेन सद्भावेऽभिधेयेऽभ्युपगम्यमाने तस्य ग्रन्थस्य अप्रतिषेधः प्रामाण्यनिषेधो न भवति । परिपूर्णषाड्गुण्यशालिनां वासुदेवस्य एकैकगुणयुगलाभिव्यक्तिमज्जीवाद्यधिष्ठातृ सङ्कर्षणादिव्यूहरूपेण प्रादुर्भावे तात्पर्योपपत्तेरिति सूत्रार्थं दर्शयति—अत्र जीवादीनामिति । “शङ्कार्थ इति । अस्याऽयम्भावः । सङ्कर्षणादीनां जीवाद्यधिष्ठातृत्वे शास्त्रस्य तात्पर्यं यदि स्यात् तर्हि तस्य प्रामाण्यनिषेधो न स्यात् । तदुच्यते प्यसम्भवमिति ॥

किञ्च सङ्कर्षणादीनां त्रयाणां विज्ञानैश्वर्यादिरूपत्वेऽपि तदप्रतिषेधः । तस्य उत्पत्त्यसम्भवरूपदोषस्याऽप्रतिषेधः प्रकारान्तरेण प्राप्तिरित्यर्थः । वासुदेवादयश्चत्वारोऽपीश्वरा इतिपक्षे भगवानेको वासुदेव इति स्वसिद्धान्तहानिः । सङ्कर्षणादयश्चत्वारो वासुदेवतुल्या इतिपक्षे उत्पत्त्यसम्भवदोषस्तदवस्थेतिभावः । उत्तरसूत्रे विप्रतिषेधान्तरस्य समुच्चीयमानतया प्रकृतसूत्रस्य पाञ्चरात्रप्रामाण्याऽप्रतिषेधेन तात्पर्यमुच्यते ॥

परिहृतेपीत्यपिशब्देन परिहारस्याभासतां सूत्रगतचकारसमुच्चिनयुक्तिमिद्धां द्योतयति । तज्ज्ञाऽयमाशयः । जीवविशब्दानां प्रमिद्वार्यमपहायाऽप्रसिद्धजीवाद्यधिष्ठातृत्वरूपार्यान्तरकल्पनायां प्रमाणं नास्ति । उदाहृतग्रन्थे तेषां सङ्कर्षणादिविशेषणत्वं प्रमाणमस्तीति चेन्नान्तोऽसि । सङ्कर्षणादिशब्दाः किलाऽत्र संज्ञात्वेन जीवादिविशेषणतया निर्दिष्टाः । तेन प्रमिद्वानामेव जीवमनोऽहङ्काराणां पाञ्चरात्रपरिभाषया सङ्कर्षणप्रद्युम्नाऽनिरुद्धनामानि भवन्ति ।

षेधात् । अतः पाञ्चरात्रमत मसमञ्जसम् । “ पाञ्चरात्रे च दौष्टेच तथा कालामुखेऽपि च । श्रद्धया दीक्षितायूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ” इत्यादिषु च विशेषेणाऽस्य प्रतिषेधो दृश्यत । अतोऽपि विप्रतिषेधा दप्रमाणं पाञ्चरात्र मतम् ॥

यत्र शास्त्रं यदशङ्को यत्रार्थे परिभाषितः तत्र तस्य शब्दस्य मण्वन्वयो ब्राह्मः । शब्दशास्त्रागतनदीवृद्ध्यादिभेदार्थवत् । तस्मात्पगिहार आभासमात्रएव । ननु पाञ्चरात्रएव जीव मुद्दिश्य “ स ह्यनादि रनन्तश्च परमार्थेन निश्चित ” इत्युक्तं न्तेन शास्त्रस्य प्रामाण्यप्रतिषेधो नसिद्धश्च तीदित्वे न्न । एतेन वक्ष्यमाणवेदविगोधेनमह परस्परविगोधाऽपि कश्चन सूत्रार्थविषयो विप्रतिषेधो लभिष्यते ॥

ननु यत्रभ्रान्तिलेश स्याऽपि शङ्का न प्रवर्तते कयं भगवान्वासुदेवः श्रुतियुक्तिस्त्वचन विरुद्धां जीवोत्पत्तिं ब्रूयात् । सत्यम् । भ्रान्त्या न ब्रूयादिति । विप्रलिप्सया तु ब्रूयादेव । दृष्टोहि तस्यावतारविशेषे विप्रलम्भः । सिद्धश्च पाञ्चरात्रेऽपि सः मोहशास्त्रत्वप्रसिद्धः ।

ननु भारतादिषु पाञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमपि प्रतिपादितम् । तर्हि अयमपि कश्चन विप्रतिषेधः सूत्रोक्तो भविष्यति । वस्तुतस्तु नाऽयं विप्रतिषेधोऽस्ति । अननुष्ठेयांशेषु कुण्डगोलकक्रीशूद्रादिवेदाऽनधिकृतविषयतया प्रामाण्यम् । तत्र वैदिकविचारवर्णनविषये जीवोत्पत्त्यादिश्रुतियुक्तित्ववचनविरुद्धविषयेचाऽप्रामाण्य मिति व्यवस्थोपपत्तः । इयं व्यवस्था कौर्मे दर्शिता । तत्रहि “ स तेषां मायया जातं गोवधं गौतमो मुनिः । केनाऽपि हेतुना ज्ञात्वा शशापाऽतीवकोपनः । भविष्यध त्रयी बाह्याः महापातकिभिस्समाः । इत्यदिना वेदबाह्यत्वेन गौतमशप्ता न्प्रस्तुत्य “ सर्वे सम्प्राप्य देवेशं शङ्करं विष्णु मव्ययम् । अस्तुऽन् लेकिकै स्स्तोत्रै रुचिष्टा इव सेवकाः । इत्यादिना शिवकेशवमन्निधौ तेषां वैदिकमन्त्रैः स्तोत्रेऽनधि कारात् । भाषाप्रबन्धै स्स्तुतिपूर्वकं गतिप्रार्थना मुपन्यस्य “ तस्मा द्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थं तु पापिनां । सम्मोहनाय शास्त्राणि करिष्यामो वृषध्वज । एवं सञ्चोदिनो लुब्धो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशोऽपि शिवेरित ” इत्यादिना वेदबाह्यत्वे प्यन्तःकरणशुद्धिमतां रक्षणार्थं वैदिकत्वेऽपि मलिनचित्तानां च विमोहनार्थञ्च शिवकेशवाम्पां पाशुपतपाञ्चरात्रादीनि निर्भिनानीनिश्चुतम् । कुण्डगोलकादीनां पाञ्चरात्रेऽधिकारोऽपि कौर्मे दर्शितः । “ अथांशो स्मात्वनोनाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् । महात्मा दाननिरतो धनुर्देविदां वरः । स नारदस्य वचना द्वासुदेवार्चने रतः शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलदिभिश्चितम् ।

ननु पुरुषो वै रुद्र इत्यादिश्रुत्या परमेश्वरएव पुरुषो वासुदेवः ।
तज्ज्ञानाराधनादिकमपि क्रमेण परमेश्वरपदप्राप्तिसाधन मिति श्रूयते ।
तदाराधनप्रतिपादकस्य पाश्चरात्रम्याऽप्रामाण्ये तस्यानाराध्यत्वं प्रमङ्ग

तस्य नाम्ना तु विख्यात सात्वतं नाम शोभनं । प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहं ”
मिति । पाश्चरात्रे श्रीशूद्राधिकार स्त्रियकापुत्र मुपद्रुलोकं प्रस्तुत्य भाग्यते वर्णितः ।
“ तेनात्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिमाप्नुते । यत्र श्रीशूद्रदासाना मधिकारः
परस्मृतः । संस्कारो वैष्णव इति ” पाश्चरात्रप्रामाण्यस्य च क्रमेण वैदिकमार्गाऽवाप्तिद्वारा
श्रेयःप्राप्ति रित्युक्तम् ॥

वासिष्ठैक्ये ॥ तत्रहि शाण्डिल्यप्रति भगवद्वचनम् । “मत्तन्त्राश्रयणैव मत्पूजाचकृता
त्वया तथा नप्रीतवानस्मि तत्र शाण्डिल्यं दुर्मतं । कुमारेणापि शाण्डिल्यं कृतापूजा मम मया ।
अतः कालेनमहता वेदमार्गमिष्यति ” इति । येतु पाश्चरात्रमार्गेण विष्णुं प्रपन्ना अपि
प्राचीनदधीच्यादिशापदोषेण शिवनिन्दादंष्ट्रु प्रवर्तन्ते । तेषां माकल्पं निरयएव । नतु भवान्तरेऽपि
वेदमार्गप्राप्तिः । तदुक्तं कौर्मै । “एवमुक्त्वा तु विप्रं शशशा पेश्वरविद्विषः । रामागता
न्ब्राह्मणां स्ता न्दक्षसाहाय्यकारिणः । यस्मा ब्रह्मिष्कृता वेदा भवद्भिः परमेश्वरः । विनिन्दितो
महादेव शशङ्करो लोकवन्दितः । भविष्यत् प्रयीमाणा स्सर्वेऽपीश्वरविद्विषः । निन्दन्तोऽप्येश्वरं
मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसाः । मिथ्याधीतसमचारा मिथ्याज्ञानप्रलोभिनः । प्राप्य धोरं कलियुगं
कलहैः कलिपीडिताः । त्यक्त्वा तपोवनं कुत्स्नान् गच्छन् नरकान् पुनः । भविष्यति ह्यीकेशः
स्त्राश्रितोऽपि पराङ्मुखः । ” इति । ता न विद्वन्त्य सौरपुराणे पठ्यते “ पुत्रोत्तम माश्रित्य
शिवनिन्दापरा द्विजाः । कलौ युगे भविष्यन्ति प्राता तेषां न माचम ” इति । स्कान्दे शङ्कर-
संहितायां शिवपूजाविधौ — “नेक्षेत पूजावेळायां नरं बत्स बहिष्कृतम् । ” इत्युक्त्वा कोऽसौ
बहिष्कृत इति जिज्ञासाया मुक्तम् । “दधीचिना गौतमेन ये शप्ता ब्राह्मणाधमाः । कला
ववतरिष्यन्ति निन्दका स्ते बहिष्कृता ” इति । एवञ्चोदाहृतनानापुराणवचनानुसारेण भारतादिषु
पाश्चरात्रप्राशास्त्यवचना न्यधिकारिविशेषविषयतया तत्र प्रामाण्यव्यवस्थापनपराणी त्पुपपादनोपयम् ।
भारतेऽपि हि — “साङ्ख्यं योगः पाश्चरात्रं योगः पाशुपन न्तथा । किं मेता न्येकनिष्ठानि
पृथक्निष्ठानि वा मुने ” । इति प्रश्ने — “ ज्ञाना न्येतानि राजर्षे निदि नानामतानि वै ” ।
इति पाश्चरात्रादीनां वैदिकमार्गा न्यमार्गान्तरत्वोक्तेश्चाऽवैदिकत्व माविष्कृतम् । अत्रैदिकेषु च
न वैदिकानां मधिकारः । “या वेदवाद्या स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वा स्ता निष्कलाः
प्रोक्ता निष्ठा तेषां हि तामसी ” इति मनुस्मरणान् । वराहपुराणे च बहुधा पाश्चरात्रप्रशंसां

इतिचेत् न । श्रुतिविरोधात् पाञ्चरात्रस्याप्रामाण्येऽपि तस्य का हानिः । श्रुति
प्रसिद्धमार्गेण तदाराधनसम्भवात् । अतो न विरोधः ॥

इति पाञ्चरात्राधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

प्रस्तुत्याऽपि अनैदिकाधिकारिकत्वं माविष्कृतम् । “अभावे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन च
मार्गेण मां प्रपद्यन्ते ते मां प्राप्यन्ति मानवा” इति । अत्रहि — नित्यानां वेदमन्त्राणां
स्वरूपेणाऽभावो न विवक्षितः । किन्तु तेन अधिकाराऽभाव एव । न च पाशुपत इव पाञ्चरात्रं
वैदिकाऽवैदिकविभागः कृतो दृश्यते । येन — “ज्ञाना न्येतानि राजर्षे ” इत्यादिषु पाशुपतस्यैव
पाञ्चरात्रास्याऽप्यवैदिकस्य ग्रहणमिति नीयेतं त्यज्यम् । श्रुतिविरुद्धेश्वरकारणवादः “शिवएवकेवल”
इत्यादिश्रुतिविरुद्धः । वासुदेवः परमकारणमिति वादः । तस्य मुक्तिहेतुत्वं “यदा चर्मवदाकाश”
मित्यादिश्रुतिविरुद्धम् ॥

नन्वित्यादिशङ्कापरिहारग्रन्थस्याऽयम्भावः । यद्यपि नारायणः परमेश्वरशक्त्यैव —
वस्याविशेषत्वात् तदभिन्नः तदाराधनादिकश्च क्रमेण परमेश्वरप्राप्तिमाधनमिति प्रसिद्धम् ॥
तथाऽपि वैदिकानां न्तदाराधनार्थम् न पाञ्चरात्रमेवाश्रयणीयम् । वैदिकैरेव बोधायनवैखानसादि
सूत्रेषु तत्प्रतिष्ठोत्सवादिप्रपञ्चनादिति । पाशुपताधिकरणं यन् श्रीभाष्यकृता वेदविरुद्ध
श्रद्धं तत्परिकल्पनमुपासनमाचारश्चेत्युक्तम् तस्मात् परत्र स्वीयशोषारोपणमिति
विदितमेव । किञ्च यद्यपि पाशुपताधिकरणस्य पशुपत्यधिकरणमिति पाञ्चरात्राधिकरण-
स्योत्पत्तिसम्भवाधिकरणमिति च नामकरणं न्तदपि स्वीयस्तेयगुणादिष्करणमेव । वासुदेवकारणत्वस्य
सर्वश्रुतिविरुद्धता सर्वव्याख्यानाधिकरणे प्रपञ्चिता । वस्तुतस्तु वासुदेवस्य सर्वेश्वरत्वकल्पनं
भ्रान्तिमूलमेव ॥

तथाहि । महाभारते- “समा भवन्ति मे सर्वे दानवाश्चाऽमराश्च ये । शिवोऽस्मि
सर्वजन्तूनां शिवत्वं तेन मे सुरा ” इतिवचनेन शिवस्य सर्वेश्वरत्वमूले सर्वहितैषित्वमाख्यातम् ।
तद्धि दैत्यारितया सर्वप्रमाणसिद्धस्य वासुदेवस्य दुरापमिति विदितमेव । एवं दैत्यारित्वं
वासुदेवस्य न केवलं सर्वेश्वरत्वाऽभावबोधकमपि तु “गीर्वाणा दानवारय ” इत्यादिकोश
प्रामाण्यात् सर्वदेवतासाधारण्यसाधकमपीति सिद्धम् । अतएव ह्यग्रीवाऽऽख्यायिकाऽपि

तस्याऽनीशतामेव स्मिरीकरोति । तथाच-एवमाख्यायते । वासुदेवो हि कदाचिद्दानवैर्दीर्घसमरे श्रान्तः शार्ङ्गस्योपरि चुबुकमारोप्य तस्यै । तदा कश्चिदसुरो वज्रक्रीटरूपेण शार्ङ्गगुणं मदश तदा शार्ङ्गकोटिप्रहारेण वासुदेवस्य शिर उच्छिन्नं ततश्च देवैर्हयशिरसा मयोजितं इति ॥

एतेन सर्वान्तर्यामित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वरूपेश्वरगुणा नान्यथन्त इति विज्ञायते । यदि तस्य सर्वान्तर्यामित्वं सर्वज्ञत्वं च तर्हि स्वमूर्खोत्पाठनाय प्रयतमानस्य रिपो स्मरकल्पः कथं विज्ञायेत । यदि नतु सर्वशक्तिमत्तः तदा कथं स्वशिरःपरिरक्षणं नष्टतम् । तस्मात्तत्स्येशत्वकल्पनं भ्रान्तिनिवन्धनं मिति सिद्धमेव । “हयग्रीवोत्पत्तिगाथा बहुभागन्यम्बंजिना । एकैव हि सुपर्याप्ता वैष्णवान्भोविशोपणे ” ॥

अथाऽत्र परेषां हयग्रीवस्य तदीयगाथाया तदीश्वरत्वस्य वाऽऽयामार्थञ्च मवश्यं मङ्गीकरणीयं पर्यवसन्नमि त्यलम्बिस्तिरेणेति ॥

इति पाञ्चरात्राधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाराध्याकुनिमुखायां लघुशिवार्कभणिदीपिकासम्ब्यायां

श्री शिवचिन्तामणिप्रभाष्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पात्रीय

ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री नालकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारिरकब्रह्ममीमांसा सूत्रभाष्ये अथ द्वितीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः

अथ वियदधिकरणम् १

निरस्त रसमस्तो त्रिद्वेतरदर्शनन्यायः । अध्यायशेषेण पुनरत्रान्तरविरोध
परिहारः क्रियते ॥

न वियदश्रुतेः ॥ २-३-१ ॥

निरवयवत्वेनाकार्यत्वभ्रमा दाकाशस्योत्पत्तिरस्मन्दिद्व्यते सम्भवति
नवेति । वियन्नोत्पद्यत इति प्राप्तम् । कुतः । अश्रुतेः । तथाहि छान्दोग्ये “सदेव
सोम्येदमग्र आसीत्” दित्यारभ्य “तत्तेजोऽसृजते”ति तेजःप्रभृतिभूतसृष्टि-
रभिधीयते । तत्र नाकाशस्योत्पत्तिः श्रूयते । या तु “तस्माद्वा एतस्मादात्मन

अथ वियदधिकरणम् १

ननु विरोधपरिहाराध्याये वियदादीनामुत्पत्त्यादिविन्ता न मङ्गता इत्याशङ्क्याह-
निरस्त इति । अयम्भावः । अध्यायसङ्गतिः प्राप्तङ्गी । कारणविषयश्रुतिविरोधप्रमङ्गा-
त्कार्यविषयश्रुतिविरोधोऽपि समाधीयत इति । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे कारणविषये
परोक्तदोषाः परिहृताः । अत्र तृतीये कार्यविषये परोक्तदोषाः परित्यज्यन्त इति बाह्यहेतून्-
समन्वयविरोधपरिहारानन्तरमान्तरहेतून्त्यतपरिहार इति तृतीयचतुर्थपादयोर्द्वितीयपादानन्तर्य-
मिति । अनयोः पौर्वापर्यहेतुश्चतुर्थपादारम्भे दर्शयिष्यते ॥

वियदुत्पद्यते नवेति तदुत्पत्तिप्रतिपादनक्षमश्रुतिसम्भवाऽसम्भवाभ्यां संशये पूर्वपक्षः ।
वियन्नोत्पद्यते तदुत्पत्तिप्रतिपादनक्षमश्रुत्यभावात् । छान्दोग्ये वियदुत्पत्तिपराश्रुतिरेव नास्ति । निरव-

आकाशः सम्भूतः” इति तैत्तिरीये सा गौणी भवितुमर्हति, आकाशोत्पादक-
समवाय्यादिनिरूपणासम्भवात् ॥

अतो जीववदाकाशोऽपि नोत्पद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्ति तु ॥ २-३-२ ॥

वियत उत्पत्तिरस्त्येव, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
इत्यादिश्रुतः । आत्मनश्च, “न जायते म्रियते वा विपश्चि” इति प्रतिषेधा
दनुत्पत्तिः । न वियदुत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतिरस्ति । अतो वियदुत्पद्यत एव ॥
यदुक्तमुत्पत्तिर्गौणीति तदाह—

गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च ॥ २-३-३ ॥

“तत्तेजोऽसृजते” इति तेजसः प्रथमसृष्टिचिन्नात् “आकाशः सम्भूतः” इति
श्रुतिर्गौणी, तस्य निरवयवस्य उत्पत्त्यसम्भवात् “वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतम्”
मिति नित्यत्वशब्दाच्च ॥

यवत्त्वेन सर्गतत्वेन च तस्याऽकार्यत्वावगमाच्च । अथ तैत्तिरीये “आत्मन आकाशः सम्भूतः”
इति याश्रुतिराम्नायते सा वियत उत्पत्तिर्बोधयितुं न शक्नोति । तस्माद्गौणी । तस्माद्
जीववदाकाशोऽपि नोत्पद्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥

वियत उत्पत्तिरस्त्येवेति । अनीन्द्रियविषयायाः श्रुतेः वियदुत्पत्तिप्रतिपादनसमत्वा
दित्यर्थः । तुशब्दः पूर्वोपास्य जीववद्विषयान्तैवैषम्यप्रदर्शनार्थ इति व्याख्येयम्—आत्मनोऽस्ति ।
“न जायते” इत्यादिप्रतिषेधादात्मनो नोत्पत्तिः ॥

पूर्वोपास्यजीववद्विषयस्य उत्पत्तिरसृष्टयम् —

असम्भवादित्यनेन शून्यर्यापत्त्यनुमानविरोधाद्वियत उत्पत्त्यसम्भवोक्त इति
व्याख्येयम्—तत्तेज इति । तेजसः प्रागाकाशवाच्यो रूपत्तिर्यदित्यात्तर्हि तत्तेजोऽसृजत इति
तेजसः प्रथममुत्पत्तिश्चावर्णं नोपपद्येत इत्यर्यापत्तिः । निरवयवस्येति । निरवयवस्योत्पादिका सामग्री
नसम्भवतीति निरवयवत्वे हेतु रज्जुच्छातर्कसद्वैक्य इत्यर्थः । एवमुत्पत्तेरसम्भवात् “वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतम्”
मिति नित्यत्वबोधकशब्दाच्च “आकाशः सम्भूतः” इति श्रुतिर्गौणीत्यर्थः ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २-३-४ ॥

एकस्य सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वमनुषङ्गेऽपि श्रवणादावृत्तात्रिव सम्भवत्येव । यथैकस्य ब्रह्मशब्दस्य 'तस्मा देतद्ब्रह्म नाम-
रूपमन्नञ्च जायत' इति प्रकृतौ गौणत्वम् 'तपसा चीयते ब्रह्मे' ति
मुख्यत्वमावृत्तौ तद्वदत्रऽपि । तस्मादाकाशात्प्रतिगम्युक्तेति ॥

अथ परिहार उच्यते—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यातिरेकात् ॥ २-३-५ ॥

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवती’ त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानि
वियदादेर्ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव भवति । अतो न सम्भूतशब्दस्य
गौणत्वम्, प्रतिज्ञाहान्याद्यापत्तेः । यथा प्रतिज्ञाऽहानिर्न भवति तथा योजनीयम् ।

“आत्मन आकाश स्सम्भूतः आकाशा द्वायुः वायो रप्ति” रित्यादिवाक्ये आकाशा
द्वायु रित्यादौ मुख्यार्थतयाऽनुपक्तस्य सम्भूतशब्दस्य आकाशे गौणार्थकत्वम् न सम्भवतीति
शङ्क्यम् । “तस्मा देतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायत” इत्येकस्मिन्प्रकरणे श्रूयमाणब्रह्मशब्द-
स्यैकस्यैव यथा प्रधानं गौणार्थकत्वम् “तपसा चीयते ब्रह्मे” त्यत्र मुख्यार्थकत्वम् तथैव
वाच्यदौ मुख्यार्थकस्याऽप्याकाशे गौणार्थकत्वम् स्यादेवेत्यर्थः ॥

अथ परिहार इति । सिद्धान्तो निगद्यत इत्यर्थः ॥

यत्र छान्दोग्ये तेजसः प्रथमसृष्टि इक्षुता तत्रैव मृषिण्डवत्शरावादिदृष्टान्नोदाहरण-
पूर्वकम् “येनाऽश्रुतं श्रुतम् भवती” त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् प्रतिज्ञातम् । तस्यहि वियदादे
ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकत्वाऽभ्युपगमएव अहानि स्सिद्ध्यति । वियदादेः ब्रह्मकार्यत्वाऽभावे
तस्याः प्रतिज्ञाया हानिरेव स्यात् । सम्भूतशब्दस्य गौणत्वाऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाया हानिरेवाऽऽ-
पद्यत । एव प्रतिज्ञाभङ्गो यथा न भवति तथैव छान्दोग्यश्रुतिर्योजनीये त्याशयेन
सूत्रव्याचष्टे— येनाश्रुतमिति । एतेन दृष्टान्तरूपोपपत्त्युपन्यासपूर्विकायाः प्रतिज्ञाया
स्तात्पर्यलिङ्गत्वात् तद्वहितात् “वायुश्चाऽन्तरिक्षञ्च” त्यादिश्रुतितो प्रचलत्वात् प्रतिज्ञाबलादेव
पूर्वपक्षाऽऽधारभूतनिराकरणेन तद्विहेतुव्यवस्थाऽपि निराकरणं सिद्धमिति भावः ॥

छान्दोग्यस्य वियदुत्पत्तिप्रतिपादनार्थम् सूत्रम् ॥

शब्देभ्यः ॥ २-३-६ ॥

‘ आत्मन आकाशसम्भूत ’ इत्यादिशब्देभ्योऽवगतां वियदुत्पत्तिम्
‘ तत्तेजोऽसृजते ’ त्यत्राकाशावचनावगतम् तेजःप्राथम्यम् न विचालयितुम्
क्षमते ॥

यावद्विकार न्तु विभागो लोकवत् ॥ २-३-७ ॥

‘ ऐतदात्म्यमिदम् सर्व ’ मित्याकाशादेरपि विकास्त्वावगमा तेजःप्रभृति-
विकारवचनम् यावद्विकारजातम् तस्य सर्वस्याऽपि प्रदर्शनार्थमिति विभाव्यते ।
यथा लोके ‘ दश मे पुत्रा ’ इत्युक्त्वा तेषु केषाञ्चिदुत्पत्तिकथनम् तथाऽत्रापि ।
तस्मात् वियदुत्पद्यत इति युक्तमेव ॥

इति वियद्विकारणम्

आत्मन आकाशः सम्भूत इति । छान्दोग्ये वियन्नोत्पद्यत इति वा, तेजः प्रथमं
मुत्पद्यत इति वा न श्रूयते किन्तु वियदुत्पत्तिं न श्रूयते । वियदुत्पत्त्यवचनमात्रम् “ आत्मन
आकाशः सम्भूतः ” इत्यादिशब्दावगताम् वियदुत्पत्तिम् नवारयितुम् शक्नोतीत्यर्थः ॥

ननु “ तत्तेजोऽसृजते ” ति तेजस्सृष्टेः प्राथम्यं भवगम्यत इति चेन्न स्यात्प्रमाणकस्य
प्राथम्यान्यधानुपपत्त्या वियदुत्पत्तिकल्पनतः सन्तत्सम्भूतादिश्रुतं बलवत्त्वात् तेजस्सृष्टिप्राथम्ये
वियत्सृष्टिः, सन्तत्प्राथम्यं भुमयश्च बाध्यं वियत्सृष्टिप्राथम्ये तु तेजस्सृष्टिप्राथम्यं मात्रम् बाध्यं
मिति बाधककल्पनाच्छाब्देन तेजस्सृष्टिबाधस्योचितत्वात् । तस्माच्छान्दोग्योपनिषदाकाशो-
त्पत्तिम् नवारयतीति भावः ॥

छान्दोग्ये तेजःप्रभृत्युत्पत्तिवचनमेव वियदुत्पत्तेरप्युपलक्षकमिति प्रतिपादनार्थम् सूत्रम् ॥

तुशब्दोऽप्यर्थः । विक्रियत इति विकारम् कार्यम् । सामान्यवचनसन्निहितम् ‘ यावत्कार्यं
जातमस्ति तत्सर्गकर्म ’ विभागविभज्यकदेशस्योदाहरणत्वात्कथनरूपः । ननु यावद्विशिष्योदाहृतम्

अथ मातरिश्वाधिकरणम् २

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ २-३-८ ॥

‘तेजोऽत’ इति वक्ष्यति । तदर्थम् पृथगुपादानम् । आकाशाद्वायो रूपत्तिरस्ति नवेति संशये वायुर्नोत्पद्यत इत्युच्यते । छान्दोग्ये तेजः प्राथम्यात् वायोरुत्पत्तेरश्रुतेः बृहदारण्यके ‘सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायु’ इति तज्जन्मनिषेधाच्च सर्वथा वायुर्नोत्पद्यत इति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते— छान्दोग्ये वायोर्जन्माश्रवणेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन ‘आकाशाद्वायु’ इति

तावन्मात्रपरः । यथा “लोके दश मे पुत्रा” इत्युक्त्वा तेषु केषाञ्चि त्पुत्रमेश्वरप्रसादलब्धत्वं कथनं मन्येता मनुत्पत्तिम् बोधयति । किन्तु सर्वेषां मुत्पत्तिम् बोधयत्येव । तथा छान्दोग्ये “एतद्वात्म्यं मिदगुमर्षं” मित्यादिना आकाशादेस्सर्वस्याऽपि ब्रह्मकार्यत्ववचनात् “तत्तजोऽसृज” इति तेजःप्रभृतिमात्रनिकारवचनम् सर्वस्याऽपि ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादकमेवेति भावः ॥

अधिकरणार्थं मुपमंहरति — तस्मादिति ।

इति त्रिविधधिकरणम्

अथ मातरिश्वाधिकरणम् २

ननु किमर्थं मिदं प्रतिदेशाधिकरणं मित्याशङ्क्याह — तेजोऽत इति । त्रिविधमातरिश्वनो रूपयोरप्येकसूत्रेणोत्पत्तौ समर्थयितुम् शक्यायामप्युत्तरसूत्रं सर्वनाम्ना मातरिश्वनएव परामर्शार्थम् पृथक्सूत्राकरणं मित्यर्थः । ये तु मन्यन्ते “वायुश्चाऽन्तरिक्षैतदसृज” इत्युभयसाधारण्येनाऽसृजत्वमुक्तं पुनर्वायो विशिष्योच्यते “सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायु” इति । ततोऽभ्यासाद्वायो रसृजत्वम् विवक्षितमिति ज्ञायतइत्यधिकाशङ्का व्यावृत्त्यर्थं प्रतिदेशिकाधिकरणान्तरमेवेदमिति तन्मतानुसारेणाऽधिकरणमुपन्यस्यति—आकाशाद्वायो रित्यादिना । एतदेव भाष्यकाराभिमतम् मतम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति तु मनान्तरप्रदर्शनमात्रम् । नहि “तेजोऽतस्तस्माद्वाहे” इत्युत्तरसूत्रे अत इत्यनेन वायुरेव परामर्शनीयः । किन्त्वाकाशोऽपि तत्र सूत्रे वायोरेशऽग्निरिति वाकाशादेव वायुरित्यपि पूर्वपक्षस्य विवक्षितत्वेन तदर्थम् वायुरिति

तैत्तिरीयवाक्यस्योपसंहारे सति श्रुतमेव छान्दोग्येऽपि वायोर्जन्म।
‘सैषाऽनस्तमिते’ ति श्रुतिः स्तुतिपरा । उपासनाप्रकरणात् । तस्मात्
वायुरपि जायत एव ॥

इति मातरिश्वाधिकरणम्

अथ असम्भवाधिकरणम्

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ २-३-९ ॥

‘सदेव सोम्योद मग्न आसी’ दिति सद्रूपाद्ब्रह्मण आकाशादीना
मुत्पत्तिरिति निरूपितम् । तदिदं सर्वकारणस्य सतोऽपि ब्रह्मणः कुलाश्रितकारणा
दुत्पत्तिरस्ति न वेति सन्देहे सति ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तीत्युच्यते । यथा
कारणत्वोऽप्याकाशस्य । किन्तु ‘अग्न आसी’ दिति श्रवणात् सर्वविकारेभ्यः

पदेऽध्याकृतं स त्यागवृत्त्या तदन्वयिनोऽत इत्यस्याऽऽकाशपरत्वस्याऽप्यवश्यम्भावा दिति ।
उपासना प्रकरणादिति । बृहदारण्यके हि “अनेन ह्येतत्सर्वम् वेदे” त्यागवृत्त्यानेन सर्वं
विज्ञानम् प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थं मात्मकार्यम् वाग्वाटिकम् वायुश्चेत्यादिना प्रदर्शयते ।
अथ स्वर्गकामवाक्यानुसारेण कोहि तत्रेदं “यद्यमुष्मिन् लोक” इत्यादिवाक्यव दिहाऽपि
प्रधानवाक्यानुसारेण गुणवाक्यस्य योजनीयत्वात् आत्मकार्यस्थैव वाग्वादे रन्ततत्त्वकीर्तनम्
स्तुतिपरं भवमीयत इति भावः ॥

इति मातरिश्वाधिकरणम्

अथ असम्भवाधिकरणम् ३

ननु तर्हि तद्वदेव “स बाह्याभ्यन्तरो ब्रह्मः”, “मित्यम् विभुम् सर्वगतम् सुसुक्ष्मम्” मित्यादौ
ब्रह्मणोऽप्यजत्वमित्यत्वादिकीर्तनम् स्तुतिपरमस्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थं अधिकरणान्तरम् ॥

आकाशदेरिव ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-सतो ब्रह्मण
उत्पत्तेरसम्भवः । कुतः “शिव एव केवल इति” सृष्टेः प्राक्काळे तदन्यस्य निषेधात् ।

पूर्वमस्योत्पत्तिः । किमस्य कारणमिति चे दमदेव । ‘असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत’ इति श्रवणात् । तत् स्तद्रूपम् ब्रह्माऽपि जायत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—न जायते ब्रह्मेति । कुतः । “सदेव सोम्येदं मग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्” यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न स न्नचाऽम च्छिव एव केवलः’ इति शिवस्य ब्रह्मण एवाऽवधारणात् । तस्यामम्भव एव । निषेधात् । तदन्यस्य त्वनुपपत्तेरमम्भव इति । यथा ब्रह्मकाणत्वेन श्रूयते सर्वेषां तथा तस्याऽपि किञ्चित्कारणान्तरम् श्रूयते । ‘असद्वा इदं मग्र आसीत्ततो वै सदजायते’ इति मतः कारणममदिति चेत् । तदमत् । ‘कथमसत्तत्सज्जायेते’ इति निषेधात् मन एव सदुत्पत्तावात्माश्रयापत्तेः । ततः सतो ब्रह्मण एवासम्भवोऽनुत्पत्तिः । तदन्यस्य सर्वस्य सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेः सम्भव उत्पत्तिरिति ॥

इति असम्भवाऽधिकरणम्

अथ तेजोऽधिकरणम् ४

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ २-३-१० ॥

अत्र वाय्वादिकार्यम् माक्षाद्ब्रह्मण उत्पद्यते त्वन्वपूर्वकारणाद्वेति मन्देहे सति स्वस्वपूर्वकारणादिति पूर्वपक्षः । तथा हि ‘आकाशाद्वायु’ इति

ब्रह्मण एव ब्रह्मण उत्पत्त्यङ्गीकारे आत्माश्रयापत्तेश्च । तदन्यस्य त्वनुपपत्तेरमम्भव एव । कुतः अनुपपत्तेः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुपपत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मणोऽन्यस्य कस्यचिदनुत्पत्त्यभ्युपगमे तस्य ब्रह्मकार्यत्वाभावेन ब्रह्मविज्ञानेन तदन्यभूतसर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पीडयेत् । अतो ब्रह्मण एवाऽनुत्पत्तिस्तदन्यस्य त्वनुत्पत्त्यमम्भव इत्यवश्यमेष्टव्यमिति भावः ॥

इति असम्भवाऽधिकरणम्

श्रुते वायुगकाशादेवोत्पद्यते न साक्षाद्ब्रह्मणः । तेजोऽपि तथा वायोरेव । तथा
‘वायोरग्नि’रित्याह श्रुतिः ॥

इति तेजोऽधिकरणम्

अथ अवऽधिकरणम्

आपः ॥ २-३-११ ॥

‘अमेराप’ इति श्रुते रापोऽप्यमेरेवेति ॥

इति अवदधिकरणम्

अथ तेजोऽधिकरणम् ४

एवम् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यप्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वं मविरोधेनोपपादितम् । अयं
तत्कार्यत्वम् साक्षादेव न परम्परयेत्येतदविरोधेनोपपादयितुं अधिकरणम् ॥

“आत्मन आकाश” इत्यादि सृष्टिवाक्यगतानाम् पञ्चम्यन्तानां आकाशदिशब्दानाम्
महामूतपरत्वस्य तदन्तर्यामिपरत्वस्यवाऽनवधारणां तद्देश्यम् दर्शयति— अत्रेति । “आकाशाद्वायु”
रिति श्रुते रिति । आकाशशब्दस्य वियति तदन्तर्यामिणि ब्रह्मणि च शक्ते स्साधारण्येऽपि
वियत्परत्वमेवयुक्तम् । लौकिकनैविकप्रसिद्धचितिशयानुग्रहादिति भावः । तेजोऽपि तथा वायोरेवेति ।
“वायोरग्नि”रिति श्रुतेरित्यर्थः । ननु छान्दोग्यश्रुतौ “तेजो ऐश्वर्यं” त्यत्र तेजशब्दस्याऽन्तर्यामि
परत्वम् वाच्यम् । ईक्षणलिङ्गात् । अतः स्तैत्तिरीयकगतानामपि कारणपराणां आकाशदिशब्दानां
मन्तर्यामिपरत्वम् स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थम् सूत्रम् ॥

इति तेजोऽधिकरणम्

अथ अबधिकरणम्

अतः स्त्याशाहेति पूर्वसूत्रादनुषङ्गः । आपोऽप्यमेरेवेति । छान्दोग्येऽपि कारणपरतेजशब्दस्य
पूर्वोक्त्युक्तिभिः मूतविशेषपरत्वमेवयुक्तं भीक्षणन्तु गौणम् अधिक्यतीति भावः ॥

इति अबधिकरणम्

अथ पृथिव्यधिकरणम्

पृथिवी ॥ २-३-१२ ॥

‘अद्भ्यः पृथिवी’ ति श्रुते रद्भ्य एव पृथिवी । अतो ब्रह्मण एव साक्षान्नोत्पद्यन्ते भूतानि ॥

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ २-३-१३ ॥

छान्दोग्येऽपि ‘ता अन्नमसृजन्ते’ त्यन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । सर्वभूतसृष्ट्यधिकांशतः ‘यत्कृष्णम् तदन्नस्ये’ ति रूपविधानाच्च । ‘अद्भ्यः पृथिवी’ति शब्दाच्च । अतः पृथिव्येवाद्भ्य उत्पद्यते । तदेवमन्यायेन ब्रह्म न सर्वेषाम् साक्षात्कारणम् किन्तु परम्परयेति ॥

इति पृथिव्यधिकरणम्

अथ पृथिव्यधिकरणम्

अत्राऽपि पूर्ववदनुषङ्गः । यद्यपि पूर्वसूत्रोक्तन्यायेनैवाऽद्भ्य एव पृथिवीत्येतत्सिद्धम् तथाऽपि छान्दोग्ये “ता अन्नमसृजन्ते”ति श्रवणात्तद्विरोधशङ्काम् प्रसज्य एतदविरोधोपपादनस्याऽवसरदाना येदम् सूत्रम् ॥

तामेव प्रमक्ताम् शङ्काम् निराकर्तुं मुत्तरसूत्रम् ॥

“यत्कृष्णम् तदन्नस्ये”ति रूपविधानाच्चेति । पृथिव्यामेव हि प्रायिकतया कृष्णम् रूपं न्दृश्यते । न व्रीहियवादि ष्वदनीये ष्वितिभावः । अतः पृथिव्येवाऽद्भ्य उत्पद्यत इति महाभूताऽधिकाररूपस्य प्रकरणस्य कृष्णरूपात्मकस्य लिङ्गस्य श्रुत्यन्तरगतयथासङ्ख्यान्नानरूपस्थानप्रमाणस्य चेति प्रमाणत्रयस्याऽन्नश्रुतिवर्षणमप्युक्तमूयिष्ठत्वलिङ्गरूपप्रमाणद्वयापेक्षया बलवत्त्वादितिभावः ॥

इति पृथिव्यधिकरणम्

अथ तदभिध्यानाऽधिकरणम्

सिद्धान्त उच्यते—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ २-३-१४ ॥

ब्रह्मण एव तु साक्षात्सर्वभूतोत्पत्तिः । तथा हि—

‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत’ इत्यारभ्य वाय्वादीनाम् पृथिव्यन्तानाम् न पूर्वपूर्वकारणादुत्पत्तिरुच्यते । किन्तु पूर्वपूर्वकारणादाकाशादिविशिष्टात् ब्रह्मण एवोत्तरोत्तरवाय्वादिकार्योत्पत्तिरुच्यते इति परमात्मा शिव एव साक्षात्सर्वभूतोत्पादकः ‘तदैक्षत बहु स्याम् प्रजायेये’ तिवत्, ‘तत्तेज ऐक्षत बहु स्याम्प्रजायेयेति’ ‘ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहि’ इति तदभिध्याना तल्लिङ्गात् ।

‘सदाशिवशब्दमूर्तिः स्पर्शसूर्तिरथेश्वरः । रुद्रस्तेजोमयस्साक्षात् रसमूर्तिर्जनार्दनः । गन्धसूर्तिश्चतुर्वक्त्रः इत्येताः पञ्च मूर्तयः’ । इति वचनात् सदाशिवादिरूपात् शब्दाद्यात्मनो ब्रह्मणो वाय्वादिसम्भवः । एते हि सदाशिवादयः पञ्चब्रह्मसंज्ञकाः पञ्चभूतात्मानः परब्रह्मणश्शरीरम् । पञ्चब्रह्मशरीरादेव परब्रह्मणः प्रपञ्चस्य सृष्ट्यादयः प्रवर्तन्ते । पञ्चभूततापन्ना ऐते सदाशिवादयः परमात्मन उत्पद्यन्ते ॥

एवम् प्राप्तं सिद्धान्तसूत्रम् ॥

आकाशादिगिशिष्टा इति । इह आकाशाद्यभिमानिसदाशिवादिशरीरकत्वाऽपि वक्ष्यमाणं स्योपलक्षकम् । शिवएवेति । अनेन सौत्रप्रकारेण स्मृत्यनेनाऽन्वेतीति दर्शितम् । तेन प्रयमान्ताऽऽकाशपञ्चोक्तोऽपि तत्तद्विशिष्टशिवएव । “तदैक्षत बहुस्याम्” इति तदभिध्यानात् । तस्य स्वरूपान्यथाभावरूपकार्यत्वाऽसम्भवेऽपि स्वशिरोपणमूर्तब्रह्मान्यथाभावरूपकार्यत्वसम्भवादिति सूच्यते । “तदैक्षत बहुस्याम् प्रजायेये” तिवदिति ह्यष्टान्तोपपादनस्याऽयमाशयः । इदंवाक्यम्—यथाबहुपवनसङ्कलनं ब्रवीति तथैव “तत्तेजऐक्षते” त्यादिवाक्यद्वयमपिब्रवीति । तेज-सृष्टिमात्रेण तद्विषयबहुपवनाऽनिवृत्तेरिति । अनेनैवाशङ्का व्यावर्तयते । जडानां आकाशादीनां

ननु भूतानामेवात्रोत्पत्तिरुच्यते 'आकाशसम्भूत' इत्यादिना, सदाशिवादीनाम् न साक्षात्सृष्टिरुच्यत इति चेत् । उच्यते एव । श्रुत्यन्त- राध्याहारात् । तथाऽथर्वशिखायाम् 'ध्यायते शानम प्रध्यायितव्यम् सर्वमिदम् ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा स्ते मम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतैर्न कारणम् कारणानाम् ध्याता कारणम् तु ध्येयः सर्वैश्वर्यमम्पन्नः सर्वेश्वरश्च शम्भुराकाशमध्यग' इति ब्रह्मादीनामिन्द्रियाणाञ्च भूतैरसहोत्पत्तिः श्रूयते । कारणानामपि कारणत्वेन स शम्भुः परमाकाशमध्ये ध्येयः श्रूयते । तत रसाक्षादेव ब्रह्मण स्तत्तत्कारणरूपा तत्तत्त्वार्योत्पत्तिरिति निर्णयः ॥

इति तेजोऽधिकरणम्

अथ पारम्पर्याधिकरणम् ५

पारम्पर्येण क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ २-३-१५ ॥

इह पूर्वाधिकरणे निरूपितः सृष्टिक्रम उपपद्यते न वेति सन्देहः ॥

मीक्षणाऽसम्भवेऽपि प्राथमिक तेजश्श्रुत्यनुसारान् गौण मीक्षण मस्तु । तदभिमानिनाम् सदाशिवादीनां तत्सम्भवात् । आकाशादिपदानाम् तन्मात्रपर्यवसायित्वम् वाऽस्तु । न शिवपर्यन्तत्वं । नच सदाशिवादीना मीक्षणमात्रसम्भवेऽपि महाभूतरूपेण बहुभवनमङ्कलानामसम्भवातीति शङ्क्यमन्तेषा मागममिद्धानामिव भूतवशित्वेन सर्वशीरकत्वापपत्तेरिति । एवमभिध्यानस्य प्राक्प्रदर्शितबहुभवन- सङ्कल्परूपत्वतस्तिद्वयब्रह्माधारण्यमूचनार्थम् "तदभिध्याना" इति "तल्लिङ्गा" इति च मौञ्ज- तत्पदम् । एवं तत्पदद्वयम् प्रयुञ्जानस्य सूत्रकारस्याशयन्त्यमेव सदाशिवादीना माकाशाद्यभिमानित्वम् "सदाशिव शशब्दमूर्ति" रित्यादिनादर्शितम् । एवम् तेजःप्रभृतिमृष्टे बहुभवनमङ्कल्परूपत्वमिद्वौ तुल्यन्यायतया वाचादिसृष्टेरपि तत्पूर्वकत्वम् सिध्यतीति ब्रह्मलिङ्गस्य व्यापकत्वं मनुमन्धेयम् । श्रुत्यन्तराऽध्याहारा इति । श्रुत्यन्तरश्रुतगुणोपहारादित्यर्थः ॥

इति तेजोऽधिकरणम्

नोपपद्यत इति पूर्वः पक्षः । तथा हि—मुण्डकोपनिषदि ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खम् वायुः ज्योतिः रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥’

इति प्राणादीनाम् वियदादिभ्यः पूर्वमुत्पत्तिः श्रूयते । अथर्वाशिन्नायाञ्च ‘ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा स्ते सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः’ इति सहोत्पत्तिर्ब्रह्मादीनाम् भूतेन्द्रियाणां ज्ञानायते । अत आकाशादेः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमो नोपपद्यत इत्युच्यते ॥

सिद्धान्तस्तु—उपपन्नः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमः । ‘अन्नमयम हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्’ इति प्राणादीनाम् भौतिकत्वश्रवणात् भूतेष्वन्तर्भावात् ज्ञाप्यक्रमापेक्षा । ब्रह्मादीनाम् महोत्पत्तिस्तु भूतैस्ताद्रूपत्वात् तेष्वन्तर्भावात् । ततः पूर्वोक्तक्रमे न विरोधः ॥

अथ पारम्पर्याऽधिकरणम् ५

महतिपूर्वकं मंशयम् दर्शयति—इहेति । आकाशशरीरका इष्यणो वाग्वायुपत्तिसमर्थना आकाशादिक्रमेण सृष्टि रित्यपि पूर्वाधिकरणेन सिद्धम् । तद्युक्तम् नवेति । उक्तक्रम-क्रमान्तर-क्रमाभावश्रुतिरिषेधममाधानमन्मवाऽसम्भवाभ्यां मंशयेमनि नसम्भवात् तन्ममाधान मिति पूर्वाः पक्षः । तथा हि—पूर्वाधिकरणमिद्व्याकाशादिक्रमोऽवच्छलः । मुण्डकोपनिषदि “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खम् वायुः ज्योतिः रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति मन्त्रं तत्क्रमप्रत्यभिज्ञारूपान्निष्ठान् प्राणान्तःकरणेन्द्रियभूतानां मिति क्रमान्तरम् विवक्षित मिति ज्ञायते । इदमपि स्थिरमेव । अथर्वाशिनायान्तु “ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा स्मम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः” इति महत्श्रुत्यैव क्रमाभाव स्पष्टीकृतः । तस्मात् सृष्टिक्रमो विरुद्ध एवेति प्राप्ते मिद्वान्तः—“आत्मन आकाश” इत्यादिमुन्यपरम्पराक्रमोऽनुक्त एव । कुतः पूर्वसूत्रोद्धृता तदभिध्यानात् । पारमेश्वरबहुभवनसङ्कल्परूपमिध्यानानुवर्तनेनाशङ्कितम् हि पूर्वपूर्वभूतशरीरकस्यैव परमेश्वरस्योत्तरोत्तरभूतस्रष्टृत्व मित्येतद्विचालयितुं मशक्यम् । प्रबलेन तेन निर्गन्धे सति च सहश्रुतिः भूताद्युत्पत्ते स्तदभिमानिब्रह्माद्युत्पत्तिसाहित्यमप्रपरतया योजनीया । मुण्डकोपनिषन्मन्त्रपाठावगते क्रमान्तरं न्तूपेतनीयम् । मनोवाक्प्राणादीनाम् भौतिकत्वश्रवणात् भूतेष्वन्तर्भावेन पृथक्क्रमस्याऽनपेक्षितत्वात् । विवक्षितभूतक्रमप्रत्यभिज्ञानान्निष्ठान् तत्सं-पठितप्राणादिक्रमो विवक्षितोऽवसीयत इति शङ्कान्तिराकरणार्थम् सूत्रम् ॥

अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाऽविशेषात्

॥ २-३-१६ ॥

प्राणभूतानामिन्द्रियग्राममनसो क्रमेणान्तर्ग उत्पद्येते इति हीदम् वाक्यम् प्रतिपादयति । ‘ खम् वायु ज्योतिः ’ इत्यादौ श्रुत्यन्तरमिद्वक्रम प्रत्यभिज्ञानरूपाल्लिङ्गात् । तत इदमपि पारम्पर्यक्रमपरमिति चेत्त-न, ‘ एतस्माज्जायते ’ इत्यस्य प्राणादिपृथिव्यन्तेषु सर्वेषु प्रत्येकमन्वयाविशेषात् । अतः सर्वेषामीश्वर एव कारणम् । तथा च पौगणिको कणितिः—

‘ शक्त्यादि च पृथिव्यन्तम् शिवतत्त्वममुद्ववम् ।

तेनैकेन तु तद्व्याप्तम् मृदा कुम्भादिकम् यथा ॥ ’ इति ।

क्रमसद्भावोऽपि सर्वस्य शिवतत्त्वा दुत्पत्तिमभिधत्ते । अतः सर्वकारणम् ब्रह्मेति समीचीनम् ॥

इति पारम्पर्याधिकरणम्

प्राणभूताना मिति । प्राणस्य भूताना च । अन्तरा—मध्यं । क्रमेण—मनइन्द्रियक्रमेण । विज्ञानमनसो—विज्ञानसाधनत्वा इन्द्रियाणि विज्ञानशब्देनाच्यन्ते । इन्द्रियग्राममनसो । उत्पद्यन्ते इति । इह वाक्यम्—“ एतस्मा ज्जायते प्राण ” इत्यादिवाक्यम् प्रतिपादयति । तल्लिङ्गात्—“ खम् वायु ज्योतिः ” इत्यादौ श्रुत्यन्तरमिद्वक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपा लिङ्गा दितिचे न् । अविशेषात्—“ एतस्मा ज्जायते ” इत्यस्य प्राणादिपृथिव्यन्तेषु सर्वेषु प्रत्येक मविशेषे णाऽन्वयात् । तस्मा त्सर्वेषा मीश्वरएव कारण मित्यर्थः । इदमपीत्यनेन छान्दोग्यादिवाक्यव न्मुण्डकाक्यमपि क्रमपरमेवत्यर्थः । अन्वयाऽविशेषा दिति । प्राणस्येव मनःप्रभृतीनामपि कीर्तनम् ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनार्थमेवेत्यर्थः । अत स्मर्वेषा मित्यादि रेतत्पुत्रार्योपसंहारार्थः ॥

“ एतस्मा ज्जायते ” इत्यादिवाक्यं प्राणभूताना मन्तराले इन्द्रियमनसो क्रमेण उत्पद्येते त्येतत्परम् तल्लिङ्गा च्छ्रुत्यन्तरमिद्वक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपा लिङ्गात् तस्माऽश्रुत्यन्तरविरुद्धत्वा त्मासाङ्गवशेन स्मर्येण सृष्टिपर मिद्ववाक्य मितिचे न-अविशेषात्—भूततन्मात्रान्तराले

अथ चराचरव्यपाश्रयाऽधिकरणम् ६

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशोऽभाक्त स्तद्भाव-
भावित्वात् ॥ २—६—१७ ॥

पूर्वत्राकाशादिशब्दवाच्यत्वम् ब्रह्मणः प्रतिपदितम् । तदिह
विचार्यते—

चेतनाचेतनचराचरवस्तुसम्बन्धी तद्वाचिशब्दां ब्रह्मणि मुख्यो न
वा ?

इति सन्देहे न मुख्य इति वदामः अन्यवाचकशब्दस्य मुख्यतयान्यत्र
वृत्त्यभावात् । तथा हि— ‘आदित्यो यूयः’ ‘यजमानः प्रस्तरः’ इत्यादिषु
यूपादेरादित्यादिशब्दवाच्यत्वम् सारूप्यादिगुणमभ्यन्त्रादेव दृश्यते, न
मुख्यत्वेन । अत्राऽपि ‘तत्तेज ऐक्षत’ इत्यादिषु तेजःप्रभृतीनामचेतनानाम्
चेतनधर्मेक्षितत्वायोगात् तच्छब्दैस्तदाश्रितं चेतनम् ब्रह्म लक्ष्यते, ‘मच्चाः
क्रोशन्ती’त्यादिवत् । तस्मादाकाशादिशब्दवाच्यत्वम् ब्रह्मणि तदाश्रये
गौणमिति ॥

विज्ञानमनसो रूपावपि तत्तच्छरीरकब्रह्माभिधायित्वात् भूतेन्द्रियमनःप्राणशब्दानाम् सर्वेषाम्
साक्षदुत्पत्त्यविशेषा तत्परमेष्ठेदेवाक्यमिति ॥

इति पारम्पर्याऽधिकरणम्

अथ चराचरव्यपाश्रयाऽधिकरणम् ६

सकृत्पूर्वकम् संशयं न्दर्शयति—पूर्वमेति । तेषांस्त इत्यधिकरणे ब्रह्मणः सृष्टिवाक्यगता-
काशादिशब्दप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । तन्मुख्यममुख्यम् वेत्युत्पत्तिसम्भवात्सम्भवाऽभ्याम् संशयः॥

पूर्वपक्षस्तु — आकाशादिशब्दानाम् भूतविशेषादिविरुद्धत्वाद्ब्रह्मणि वृत्त्यभावेन तत्प्रति-
पाद्यत्वम् न मुख्यमिति । एवं प्राप्तोऽयमभिधान्तः । चराचरव्यपाश्रयः जलमस्यावरसम्बन्धी

एवम् प्राप्ते ब्रूमः—चराचरवस्तुसम्बन्धी तद्व्यपदेशशब्दो ब्रह्मणि न भाक्तः, किन्तु मुख्य एव । ‘तेषाम् खल्वेषाम् भूतानाम् त्रीण्येव बीजानि भवन्ति । अण्डजम् जीवजमुद्भिज्जमिति । सेयम् देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपे व्याकरवाणि’ इति सर्वस्य वस्तुनो नामरूपविभागाय तत्तदात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशभाव भाविनत्वात् । यूपादीना मादित्यादिशब्दवाच्यत्व मनुष्यस्या न मुख्यम् । मञ्चादिषु पुरुषाणामवस्थानुमात्रत्वात् तेषामपि तच्छब्दवाच्यत्वम् न मुख्यम् । इहात्मतया प्रपञ्चानुप्रवेशा ब्रह्मणस्तच्छब्दवाच्यत्वम् मुख्यमेव, यथाऽऽत्मनो ब्राह्मणादिशरीरानुप्रविष्टस्य ब्राह्मणादिशब्दवाच्यत्वम् मुख्यम् । अन्यथा ‘अष्टवर्षम् ब्राह्मण मुपनयीत’ इत्यादिपूषनयनसंस्कारादेः शरीरमात्रपर्यवसाना दात्मनः संस्कार्यत्वाभावप्रसङ्गात् । ततो ‘यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टौ चात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यम्’ इत्यादिचात्मनः संस्कारवतः फलश्रुति रपार्था भवेत् । ‘ब्रह्मणो यजेत’ इत्यादिविधि-वैयर्थ्यं च भवेत् । तस्मात् सकलचराचरवस्तुशारीरप्रविष्टस्य ब्रह्मणस्तच्छब्दवाच्यत्वम् मुख्यमेव ॥

इति चराचरव्यपाश्रयाऽधिकरणम्

तद्व्यपदेशः तद्वाचकत्वेन लोकगृहीत शब्दः ब्रह्मणि अभाक्तः—अमुख्यो न भवति । किन्तु मुख्यएव । कुतः तद्भावभावित्वात् । तस्य ब्रह्मणो यो भावः चराचरवस्तु प्वात्मतया सद्भाव स्तस्माद्धेतो भवति । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी” इति श्रुत्या ब्रह्मणश्चराचरवस्तुत्वात्मकतया तदनुप्रवेशहेतुकत्वेनैव चराचरवस्तुसम्बन्धनामरूपव्याकरणस्य ब्रह्मपर्यन्ततायाः प्रतिपादितत्वात् । तद्वाचिशब्दस्य तदात्मनामपेक्षयाऽन्यत्र प्रवृत्तावपि मुख्यत्वमेव भवति । शरीरवादिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वस्य व्युत्पत्तिमिद्वत्त्वात् । ततएव च “ब्राह्मण मुपनयीते” इत्यादिषु श्रुतिषु ब्राह्मणादिशब्दानां मात्मपर्यन्तत्वम् मुख्यमेवेति ॥

इति चराचरव्यपाश्रयाऽधिकरणम्

अथ आत्माऽधिकरणम्

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वा च ताभ्यः ॥ २-३-१८ ॥

पूर्वत्राकाशादीनाम् ब्रह्मणः साक्षादुत्पत्तिरभिहिता । जीवोऽपि तन्न्यायेन ब्रह्मणः समुत्पद्यते न वेति सन्देहः ॥

समुत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न स ज्ञचाऽसच्छिवएव केवलः' 'एकमेवाऽद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतेः प्राक्सृष्टे ब्रह्मैकत्वाऽवधारणात्, सदसतोर्निषेधाच्च । अतः सृष्टिकाले ब्रह्मण उत्पद्यत एव जीवः । विस्फुलिङ्गदृष्टान्तोऽपि जीवोत्पत्त्यनुगुणः श्रूयते 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूताणि सर्वेवात्मानो व्युच्चरन्ति' इति । तस्माद्यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तथा ब्रह्मण आत्मानो जायन्ते ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—आत्मा न जायते । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इतिश्रुतेः, 'नित्यो नित्यानाम् चेतनश्चेतनानाम्' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इत्यादिश्रुतिभ्यः नित्यत्वावगतेश्च । सृष्टेः प्राक्

अथ आत्माभिऽकरणम् २

आकाशादीनाम् स्वरूपान्यथाभावरूपोत्पत्तौ प्रतिपादितायाम् तद्वज्जीवस्याऽप्युत्पत्तिरस्ति नवेति श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशये सति पूर्वपक्षः—सृष्टेः प्रागेकत्वाऽवधारणरूपेण "नस ज्ञचाऽसदि" इति सदसदात्मकसकलवस्तुनिषेधरूपेण च लिङ्गद्वयेन "सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्तीति" श्रुतेश्च जीवस्याऽप्यन्यथाभावरूपोत्पत्तिरस्ति । तदनुत्पत्तिपरा श्रुतिस्तु आकाशामृतत्वादिश्रुतिवत् स्तुतिपरतया नेयेति—अत्र सिद्धान्तः । जीवो नोत्पद्यते । 'न जायते म्रियते' इत्यादिश्रुतेः ताभ्यः 'नित्यो नित्यानाम्' मित्यादिश्रुतिभ्योऽवगता मित्यत्वलिङ्गाच्च । उत्पत्तिश्रुतिस्तु तत्तच्छरीरोपाधिक तत्तदवच्छिन्नभोक्तृत्वाऽनुगुणज्ञानविकासवत्त्वनिबन्धना । सृष्टेः प्रागेकस्यैव ब्रह्मणोऽवधारणम् नहि जीवादिस्वरूपास्तया, किन्तु तदाकृतिभूतस्य तस्य चाऽच्छिद्वस्तुनश्च नामरूपव्यवहाराभावादेव । विस्फुलिङ्गश्रुतिश्च तेषां नामरूपसमुन्मेषाभिप्राया न जन्मपरा । अन्यथा "ब्रह्मविदाप्नोति परं"

ब्रह्मणोऽवधारणम् तदाकृतिभूतस्य तस्यचाचिद्वस्तुनश्च नामरूपव्यवहारा-
भावात्, न जीवादिस्वरूपासत्तया । विस्फुलिङ्गश्रुतिश्च तेषाम् नामरूप
समुन्मेषाभिप्राया, न जन्मपरा । अन्यथा कृतनाशादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मा
ब्रह्मणो न जायत एव जीवः ॥

इति आत्माऽधिकरणम्

अथ शाऽधिकरणम् ८

ज्ञोऽत एव ॥ २-३-१९ ॥

पूर्वत्र नित्यतया जीवः सिद्धः । पुनरत्राऽस्य स्वाभाविकम् ज्ञान
मस्ति न वेति सन्दिह्यते ॥

एवम् सति पूर्वपक्षः—जीवस्य स्वाभाविकम् ज्ञानधर्मित्वम्
नास्तीति । ‘ज्ञाज्ञौ द्वौ’ इति जीवस्याज्ञत्वमेव हि श्रयते । तस्मा दज्ञएवाऽसौ
चैतन्यमात्ररूपः, किन्तु मायाशक्त्यवच्छेदा द्वाप्तशरीरकरणादिरयम्

मित्यादिभोक्षफलप्रतिपादकवाक्यविरोधोऽप्यापद्येत । तस्मा जीवो ब्रह्मणो न जायत
एवेति सिद्धमिति । * इदमधिकरणम् शुद्धाद्वैतवादिना म्पक्षे न सङ्गच्छते । तत्पक्षेहि
ब्रह्मणोऽविकृतस्यैव जीवभावेनाऽवस्थितत्वात् ब्रह्मण श्रुत्युत्पत्ते रसम्भवाऽधिकरणे निराकृतत्वेन
तदनन्यस्य जीवस्य पुनरनुत्पत्त्युपपादनस्याऽनुपपन्नत्वात् ॥

इति आत्माऽधिकरणम्

अथ शाऽधिकरणम् ८

जीवस्यानुत्पत्ति रूपादिता । तत्प्रसङ्गा दन्यानपि जीवधर्मा स्मिरूपयितु मापादसमाप्ते
रधिकरणानि । इहाऽधिकरणे तु जीवस्य ज्ञानधर्म आगन्तुकः? उत स्वाभाविकः? इति
विचार्यते । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयेसति पूर्वपक्षः—“ज्ञाज्ञौ द्वौ” वित्यादिषु जीवस्याऽज्ञत्व

घटोऽयम् पटोऽयम् मनुष्योऽहम् देवोऽहमिति कल्पिताहङ्कारबद्धः
संसरतीति संसारदशायाम् ज्ञानात् जीवस्या स्वतो ज्ञातृत्वम् नास्त्येव,
अन्यथाऽस्य कुतो मुक्तिरिति ॥

एवम् प्राप्ते ब्रूमः— ज्ञातैवाऽयमात्मा । ‘अथ यो वेदेदम् जिघ्राणीति
स आत्मा...मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एो ब्रह्मलंके’ ‘मनोऽस्य
दैवम् चक्षुः’ इत्यादिश्रुतेर्धर्मभूतम् ज्ञानमेवाऽस्य मनः । अतः स्वत एवाऽयम्
ज्ञाता । यदुक्तम् मायाशक्तिसम्बन्धात् संसारदशायाम् ज्ञातृत्व मस्येति,
तत्सत्यम् । मायाशक्तिरुबलितस्वाभाविकज्ञानशक्तिविलासोऽयम् प्राकृत
मनःसम्बन्धात् मोक्ता सुखदुःखयोर्ज्ञाता शारीराहङ्कारमात्रविश्रान्तः
संसरति हि जीवः । यदा पुनरस्य ब्रह्मज्ञानोपासनाभ्यासात्
मलत्रयसम्बन्धोऽपैति, तदाऽसौ ब्रह्मसदृशोऽमिव्यक्तनैजनिरतिशयज्ञानधर्मो
मुक्त इत्युच्यते ॥

किञ्च—‘प्राणारामम् मनआनन्दम्’ इति ब्रह्मणोनिरतिशयात्मानन्द
विषयम् मनः स्वाभाविकम् करण मवगम्यते । तत्सदृशगुणत्वा

भौतसर्गिकम् श्रूयते । सुषुप्तिदशायाम् “नकिञ्चद्वेदिप”मिति ज्ञानाऽभावाऽनुभूयते । जीवस्य
स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपत्वेऽपि अह मिदम् जानामीति जीवाश्चायत्वेनाऽनुभूयमानम् ज्ञानमनिव्य
मवगम्यते । मायादिसम्बन्धा तत्सरतोऽस्य तेनचाऽनित्यज्ञानेन ज्ञानवत्त्वा दस्याऽऽगन्तुकज्ञान
धर्मित्वमेव, न स्वाभाविकज्ञानधर्मित्व मिति । सिद्धान्तस्तु—आत्माज्ञः—स्वाभाविकज्ञानधर्मी ।
कुतः—अतएव—श्रुतेरैवेत्यर्थः । तथाहि—“अथ यो वेदेदम् जिघ्राणीति” “स आत्मा” “मन-
सैता न्कामा न्पश्य न्मते” “मनोऽस्य दैवम् चक्षुः” इत्यादि श्रूयते ॥

अतः धर्मभूतम् ज्ञानमेवाऽस्य मनः । अत स्वतएवाऽयम् ज्ञाता । “ज्ञाज्ञौ द्वा”
विति श्रुति स्संसारदशयां सर्वज्ञत्वाऽनभिष्यक्तिपरा । सुषुप्तिदशायाम् ज्ञानाभावाच्चभवस्तु
विषयविशेषावच्छिन्नज्ञानपरिणामाभावविषयः । मायादिबद्धस्य ज्ञातृत्वम् किञ्चिज्ज्ञातृत्वरूपम् ।
मुक्तस्य तु मलमायाद्यपगमा दमिव्यक्तनिरतिशयज्ञानस्य सर्वज्ञत्वरूप मिति विशेष इति ॥

दपगतसंसारस्य जीवस्य स्वरूपानन्दानुभवसाधनम् मनोरूपमन्तः
करणमनपेक्षितबाह्यकरण मस्तीति गम्यते । ‘ज्ञाज्ञौ’ इति जीवस्याज्ञत्वम्
किञ्चिज्ज्ञत्वमेव । असंसारिणः परमेश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वमुच्यते । अतः
संसारे किञ्चिज्ज्ञत्वम् मुक्तौ सर्वज्ञत्वमिति ज्ञातैवात्मा ॥

इति ज्ञाऽधिकरणम्

अथोत्क्रान्त्यधिकरणम् ९

उत्क्रान्तिगत्यागनीनाम् ॥ २-३-२० ॥

पूर्वत्र ज्ञातृत्वेन सिद्धस्यात्मन उत्क्रान्त्यादिदर्शनात् अणुत्व
मवगम्यते । तद्युज्यते न वेति सन्देहः ॥

नाभ्याणुत्वमुपपद्यते । ‘सत्त्वा एष महानज आत्मा’ इति जीवस्य
विभुत्वावगमात् ‘अहम् विश्वम् भुवनं मन्यभवाम्’ इति तस्य व्याप्त्या
सकलभुवनाभिभावित्वावगमाच्च सर्वथायमात्मा विभुः ॥

* इदं मध्यधिकरणम् शुद्धाद्वैतवादिना म्यक्षेऽसङ्गतमेव । जीवस्याऽविकृत
ब्रह्मात्मकतयाः ब्रह्मण स्सहजस्य ज्ञानात्मकत्वस्य जीवोऽप्यसन्दिग्धत्वेन पुनस्तद्विषयज्ञान
स्यागन्तुकत्वस्वाभाविकत्वाच्चाराऽनवकाशात् ॥

इति ज्ञाऽधिकरणम्

अथोत्क्रान्त्यधिकरणम्

अणुर्वास्य मात्मा उत विभु रिति । अणुत्वविभुत्वबोधिन्योऽश्रुत्योः किमनुसारेण
काश्चाति नैतव्येति तयो बलाबलाऽनवधारणा तत्तन्शयः । तदर्थम् सन्देहान्तरं मपि । पूर्वाऽधिकरण
प्रसाक्षितो जीवस्वरूपाऽतिरिक्तधर्मज्ञानसद्भाव उपपद्यते नवेति । उपपद्यते चेत्तदीयज्ञानव्याप्त्या
सर्वाङ्गीणसुखानुभवस्यसिद्धतया ज्ञानव्याप्तिविषयतया विमुक्तदधुते श्रोपपन्नत्वेन उत्क्रान्ति

इति प्राप्ते निरूप्यते—अणुरेवायमात्मा, उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्
श्रुतेः । ‘ तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति ’ इति ह्युत्क्रान्तिः श्रूयते ।
‘ ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ति ’ इति गतिः ।
‘ तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकाय कर्मणे ’ इत्यागतिः । विमुत्वे जीवस्यैता
उत्क्रान्तिगत्यागतयो नोपपद्यन् ॥

यद्यपि शरीरविद्योगरूपोत्क्रान्तिर्विमुत्वेऽप्यात्मनः स्यात् तथाऽपि
गत्यागती नैवमित्याह—

गत्यागतिर्लिङ्गानुगृहीताऽणुत्वश्रुतिक्ला वणु रात्मेति भिद्धान्तकोटि स्तिध्येत् । नोपपद्यन्ते
त्सर्वाङ्गीणसुखानुभवस्य आत्मव्याप्तिमन्तरेणाऽणुपपन्नतया तदनुगृहीतया विमुत्त्वश्रुत्या
विमुत्वेवाऽयमात्मा । तदणुत्वश्रुति “ स्त्वेषम आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीया ” निति पारमेश्वराणुत्व
श्रुतिव दौषाधिकाऽणुत्वपरा । उत्क्रान्त्यादिश्रुतयोऽपि औपाधिकार्यविषया इति पूर्वपक्षकोटि
स्तिध्ये दिति संशययोः फलफलभावः ॥

तत्र पूर्वपक्ष. — “ स वा एष महानन आत्मे ” ति श्रुते विंशु जीवः । नचेयम् श्रुतिः
परमेश्वरविषय इति शङ्क्यम् “ योयं विज्ञानमय प्राणेष्वि ” ति जीवस्य प्रस्तुतत्वात् । “ अहम्
विश्वम् सुवनमन्यमत्रा मि ” ति मुक्तजीवस्य व्याप्त्या सकलभुवनविभावित्वश्चावगाच्छ । “ बुद्धे
रात्मा महान्तर ” इति मुक्तामुक्तसाधारण्येन जीवस्य महत्त्वश्रुतेश्च । अणुत्वं च तस्य
सर्वाङ्गीणसुखानुभवायोगाच्च । वेहपरिमाणत्वाऽपि जैनाऽधिकरणे निराकृतत्वा तस्य विमुत्त्व
मवर्त्यम् । इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह सूत्रकारः । “ सू ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ” ॥
“ नात्माश्रुते ” रिति सूत्रात् आत्मा श्रुतेरिति । “ नाणु रतच्छ्रुते ” रितिसूत्रात् अणु रिति
चाऽनुवर्तते । ‘ उत्क्रान्तिगत्यागतीनांश्रुतेः अयमात्मा अणुः । तेन प्रद्योते नैष आत्मा निष्कामती ’ ति
उत्क्रान्तिश्रुतिः । “ चन्द्रमसमेव ते गच्छन्तीति गतिश्रुतिः । तस्मा ल्लोका त्पुनरेती ”
त्यागतिश्रुतिः । जीवस्य विमुत्वे सर्वगतत्वात् उत्क्रान्तिगत्यागतयो नोपपद्येरन्निति ।

उत्तरसूत्रशङ्कामाह-यद्यपीति । शरीरनाशरूपोत्क्रान्तिः स्थितस्याऽपि जीवस्योपपद्यत
इति भावः ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २-३-२१ ॥

उत्तरयोर्गत्यागत्याः स्वात्मनैव सम्पाद्यत्वा दणुरयमात्मा । यदुक्तम्
‘महानज आत्मा’ इति तदीश्वरप्रकरणान्नैतद्विषयमिति वक्ष्यति । व्याप्त्या
विश्वभुवनाभिभावित्वम् यदुक्तम्, तत्तु मलनिरोधानापगमप्रकटितशक्ति-
मरीचिव्याप्तमुक्तजीवविषयम् । तस्मादणुरेवात्मा ॥

आशङ्क्य परिहृति-

नाणुरतच्छ्रुतेरितिचे नेतराधिकारात् ॥ २-३-२२ ॥

‘स वा एष महानज आत्मा’ इति श्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेत्-न,
‘यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा’ इति परमेश्वराधिकाारात् ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्याश्च ॥ २-३-२३ ॥

‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा
संविवेश’ ॥ इति श्रुतावणुशब्दात्, ‘आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः’

चशब्द मन्वधारणार्थं मभिप्रत्यव्याचष्टे-उत्तरयो गिति । उत्तरयोः गत्यागत्यो
र्गमनागमनयो रित्यर्थः । तयोः स्वात्मना च निजस्वरूपेणैव सम्पाद्यत्वाऽऽविति शेषः । अणु
रयमात्मा न विमुः । वक्ष्यतीति । उत्तरसूत्रा इतिशेषः । शक्तिमरीचिव्याप्तेति । मुक्तस्य
धर्मभूतज्ञानस्य प्रभया सकलजगद्व्यापकत्वम् “प्रदीपवदावेश” इति ब्र॥ ४-४-२९
सूत्रे वक्ष्यते । तद्विषयमित्यर्थः । “बुद्धे रात्मा महान्पर” इत्युक्तम् । महत्त्वंतु प्रकृतंन्द्रियादि
नियन्तृत्वरूपप्राधान्यपरम् न विमुत्वप्रतिपादकम् । अन्यथा उक्तवक्ष्यमाणबहुश्रुतिविरोध-
प्रसङ्गादिति भावः ॥

अतच्छ्रुतेः- अणुत्वविरुद्धविमुत्वबोधिन्याः “स वा एष महानज आत्मेति” श्रुते
रणुर्नभवतीतिचे च । तस्याश्रुतेः । इतराधिकारात्-जीवेतरपरमेश्वरविषयत्वेन तया जीवस्य
विमुत्वाऽसिद्धे रित्यर्थः ॥

इत्युन्मानाच्च अणुरात्मा । अणुसदृशम् वस्तूदाहृत्य तन्मानत्वप्रदर्शः
मुन्मानम् ॥

अणुत्वेऽस्य सकलदेहव्यापिभेदनानुभवः कुत इत्यत आह ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २—३—२४ ॥

यथा चन्दनबिन्दुरेकदेशस्थोऽपि सकलदेहव्यापि सुखं जनयति
तद्वदविरोधः ॥ पुनराशङ्क्य परिहरति ॥

अवस्थिति वैरोप्या दिति चेन्नाभ्युपगमाद्वृद्धि हि

॥ २—३—२५ ॥

ननु “योऽयम् विज्ञानमयः प्राणे भवति” जीवमेव प्रस्तुत्य “स वा एष महा ।
नित्युक्ततया प्रकरणा तया जीवस्यैव विमुक्तम् सिध्यतीत्याशङ्क्याऽह— “यस्यानुक्ति
इति । तत्रोपक्रमे जीवस्य प्रस्तुतत्वेऽपि मध्ये यस्यानुक्तिर इत्यादिना परमेश्वरस्याऽपि प्रति
पादिततया “स वा एष महा” नित्यादिवाक्यम् परमेश्वरसम्बन्धेभ्येत्यर्थः । “प्रतिबु
आत्मा”—प्राज्ञः परमेश्वरः यस्यानुक्तिः—श्रवणमन्त्रादिभिः प्राप्त इत्यर्थः । तत्र जीवस्य
प्रस्तुतत्वेऽपि परमेश्वरस्याऽपि प्रतिपादितत्वा तत्परमेवेति भावः ॥

ननु तत्र जीवस्य प्रस्तुतत्वेऽपि “स वा एष महा” नित्युक्तेः परमेश्वरपरत्वनयनस्य
किम्बीज मित्याशङ्क्य अणुत्वश्रुतिबाहुल्यम् तद्वीजमिति प्रतिपादनपरम् सूत्रम् ॥

एषोऽणु रान्मेति । अणुत्वप्रतिपादको अणुरिति शब्दस्त्वशब्दः । तेन उन्मानो
चेत्यर्थः । आराग्रम्—चर्मभेदिसूच्यग्रम् । अवरो—जीवः ॥

तद्वदविरोध इति । एकदेशस्थस्याऽपि व्यापिकार्यजनकत्वम् दृष्टम् । नच दृष्टे कापि
तनुपपत्तिरस्तीति भावः ॥

ननु शरीरैकदेशस्थस्याऽपि हरिचन्दनबिन्दो स्पर्शाङ्गीणसुखानुभवहेतुत्वम् दृष्टम्
सर्वशरीरव्यापिन स्त्वगिन्द्रियस्याऽपि तद्वृष्टम् ॥ उभयविषयदृष्टान्तसत्त्वे हरिचन्दनदृष्टान्तस्यैवानुरोपे
किम्नियामक मित्याशङ्क्या निराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रं भवतारयति ॥

पुनराशङ्क्येति—

देशविशेषस्थितिश्चन्दनस्यास्तीति चेत् — न, आत्मनोऽपि तदभ्युपगमात्, ‘हृदि ह्येष आत्मा’ ‘योऽपि विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः’ इति श्रुतेः । इति मतान्तरम् ॥

स्वमतमाह—

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २-३-२६ ॥

आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहम् व्याप्यानुभवति । यथा मणिः स्वकीयेन तेजसा सन्निहितम् व्याप्य प्रकाशयति । तस्मादविरोधः ॥

ज्ञानात्मनोऽर्थतिरेको नास्तीत्यत्राह—

देशविशेषस्थिति रिति । चन्दनचिन्दादेर्देहप्रदेशविशेषस्थितिविशेषात् सकलदेह-
व्यापिसुखजनकत्वम् युज्यते । आत्मनस्तदभावाच्च युज्यत इति चेन्न । तदभ्युपगमादात्मनोऽपि देहैकदेशवर्तित्वाऽभ्युपगमात् । “हृदि ह्येष आत्मा” इत्यादिश्रुतेर्देहैकदेशवर्तित्वमिष्यत इत्यर्थः ॥

मतान्तरमिदं त्वेनेन एतदस्वारस्यम् द्योत्यते । सावयवस्य चन्दनचिन्दा स्सूक्ष्मावयव-
प्रसरणेन सकलदेहव्याप्त्या सर्वाङ्गीणसुखानुभवजनकत्वम् युक्तम् । न त्वणो जीवस्याऽवयवाभा-
वात् । अवयवव्याप्त्या सकलशरीरसुखानुभवजनकत्वम् वा कायव्यूहे बहुशरीरव्यापकत्वम् वा
युक्तमिति ॥

आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहम् व्याप्याऽनुभवति । आलोकेनेवाऽलोकवत् यथा मणि-
रालोकेन वस्त्वन्तरम् व्याप्य प्रकाशयतीत्यर्थः । ननु जीवा दतिरिक्तम् धर्मज्ञानम्
स्यात्तर्हि प्रदीपस्य प्रभया प्राप्तादोदरव्याप्तित्वत् जीवस्य ज्ञानेन सर्वशरीरव्याप्ति-
स्सम्भवे तदेव नास्ति कथम् युज्यत इति शङ्कानिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—
ज्ञानात्मनो रिति ॥

व्यतिरेको गन्धव तथा हि दर्शयति ॥ २-३-२७ ॥

गन्धवती पृथिवीतिवत् जानामीति गुणत्वेनोपलब्धेर्ज्ञानात्मानोः
व्यतिरेकोऽस्ति । दर्शयति च श्रुतिर्व्यतिरेकम् ‘जानात्येवायाम् पुरुषः’
इति ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २-३-२८ ॥

आत्मनः पृथगुपदिश्यते ज्ञानम् । ‘न विज्ञानुविज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यते’ इति ॥ एवम् नित्यज्ञानगुणक आत्मा सिद्धः । एवम् ज्ञानगुणकत्वेऽ
प्यात्मनः कथम् ज्ञानमात्रत्वव्यपदेश इत्यत आह—

तद्गुणसारत्वा तु तद्व्यपदेशः प्राञ्जवत् ॥ २-३-२९ ॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानव्यपदेशः, न ज्ञानमात्रत्वात् । यथा
प्राञ्जस्य त्रिपश्चितोऽपि ‘सत्यम् ज्ञान’ मिनि । ततो ज्ञानमात्रत्वव्यपदेशो
दोषो न भव त्यात्मन इति ॥

पुनरुपपत्तिमाह—

गन्धवतीति । गुणत्वेन व्यपदिश्यमानस्य गन्धस्य पृथिव्या यथा व्यतिरेक स्तथा गुणस्य
ज्ञानस्याऽपि जीवा द्वयतिरेकः । तथाहि—ज्ञानत्वेनाऽयम् पुरुष इति ज्ञानगुणस्य व्यतिरेकम्
दर्शयतीत्यर्थः ॥

आत्मनइति । प्रज्ञया शरीरमात्मनः “न विज्ञातु विज्ञाते” रित्यादिभ्रूतिभिः ।
विज्ञानमात्मनः पृथगुपदिश्यतइत्यर्थः । ननु जीवस्य ज्ञानगुणकत्वे “विज्ञानम् यज्ञम् तनुम्” इत्यादिना
ज्ञानमात्रत्वव्यपदेशः कथं उपपद्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थं मुत्तरसूत्रद्वय मित्यवतारयति—
एव मित्यादिना ॥

यत आत्मनो ज्ञानगुणः कर्तृत्वादिनिर्वाहकतया सारमूतस्ततस्तेनगुणेन तद्व्यपदेशः ।
दृष्टो हि ब्रह्मणो हि सारमूलेन गुणेन व्यपदेश इत्यर्थः । वस्तुतस्तु “सत्यम् ज्ञान” मित्य

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २-३-३० ॥

आत्मस्वरूपानुबन्धित्वात् ज्ञानस्य, तेन व्यपदेशो न दोषः ।
स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वेन गोत्वादिना खण्डादेर्गौरित्यादिव्यपदेशो दृश्यते ।
अतः स्वरूपानुबन्धित्वाज्ज्ञानधर्मस्य तद्व्यपदेशः ॥

सुषुप्तयादि ष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वम् कथमित्यन आह—

पुंस्त्वदिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ २-३-३१ ॥

सुषुप्तयादिषु सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्याऽपि जागरितादावभिव्यक्ति
सम्भवात् स्वरूपानुबन्ध्येव ज्ञानम्, यथा पुंस्त्वासाधारणसप्तमधातो
र्बाल्येऽपि सतो युक्त्वेऽभिव्यक्तिः । ततो ज्ञानस्यात्मस्वरूपानुबन्धित्वे
न दोषः ॥

आत्मनो ज्ञातृत्वाणुत्त्वप्रतिपादनप्रयोजनमाह—

ग्रान्तोदात्तेन चित्स्वरेण मत्स्वर्याचाप्रत्ययान्ततया ज्ञानशब्दो ज्ञानवत्पर एव । तथाऽपि
ज्ञानमात्रपरत्वग्रहणेऽपि तस्य प्रकृते नकाचि दनुपपत्ति रिति तदुदाहृतम् ॥

यावदात्मभावित्वाज्ज्ञानस्य आत्मस्वरूपानुबन्धित्वा तेनशब्देन व्यपदेशो नदुष्यत
इत्यर्थः । चकारेण ज्ञानं दात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानशब्देन व्यपदेशो युक्त इत्यर्थः ।
तद्दर्शना द्गोत्वादीनाम् स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वेन खण्डादिषु व्यक्तिषु गौरित्यादिव्यवहारदर्शना
दित्यर्थः । लाक्षणिकत्वेन पूर्वनिर्वाहः । अयन्तु मुख्यत्वेनेतिविशेषः । पूर्वसूत्रोक्तहे
त्वाक्षेपकत्वे नोत्तरसूत्रं भवतारयति—सुषुप्त्यादि ध्विति ॥

ननु ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वे तत्सुषुप्ता व प्यनुबध्येत । तत्रा तस्याऽभावा
त्स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वम् नयुक्त मितिचे न । यथा वीर्यरूपस्य पुंस्त्वधातो र्बाल्ये विद्यमानस्यैव
युक्त्वेऽभिव्यक्ति स्तथा सुषुप्तौ सप्तएव जागरादिष्वभिव्यक्तत्वात् । “ नहि द्रष्टु दृष्टे ” रिति
जीवस्वरूपानुबन्धित्वेन प्रतिपन्नस्य धर्मज्ञानस्य सुषुप्तौ बाह्यान्तरसकलेन्द्रियव्यापारोपरमेण
विषयावभासाऽभावा दभिव्यक्ति र्नास्तीति भावः । तस्मा ज्ञानस्याऽऽत्मस्वरूपानुबन्धिधर्मत्व

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा

॥ २-३-३२ ॥

अन्यथा ज्ञप्तिमात्रसर्वगतात्मपक्षे तावन्नित्यवत् सर्वदोषलब्धिः
स्यात्, सङ्कोचाभावात् । विद्यमानाया अनुपलब्धेरपि स एव हेतुरिति

मविचल मित्याशयः । उत्तरसूत्रेण जीवत्य ज्ञानरूपतया आगन्तुकज्ञानरूपतया वा सर्वगतत्वाऽ
भ्युपगमे दूषणं मुच्यते । तदुक्तं स्वमत्ये तदुपणाऽप्रसङ्गरूपप्रयोजने पर्यवस्यतीत्याशये स्वमत
प्रयोजनतयोत्तरसूत्रं भवतारयति— आत्मन इति ॥

“आत्मा शरीरस्यान्तःस्थलभ्यते ततो बहिर्नोपलभ्यतइति तावद्दह मिहैवास्मि सद्गते
जानान” इति सार्वलौकिकानुभवसाक्षिकम्, नान्यथाकर्तुम् शक्यम् । तद्विदम् पक्षद्वयेऽपि
नोपपद्यते । तथाहि— “ज्ञानरूपं सर्वगतं आत्मे” इति पक्षे स उपलब्ध्यैकत्वभावः ?
उताऽनुपलब्ध्यैकत्वभावः ? उभयत्वभावो वा ? आद्ये सर्वत्र तस्योपलब्धिः स्यात् । द्वितीये
सर्वत्राऽनुपलब्धिः भवेत् । तृतीये सर्वत्र तस्योपलब्ध्यनुपलब्धीत्याताम् । देहं स्यादन्तरस्थलभ्यत्वभाव
स्ततो बहिर्नोपलब्ध्यत्वभाव इति व्यवस्था तु न सम्भवं देव । न ह्येकस्य कश्चिदंशे स्वप्रकाशत्वं
मन्यन्नाऽस्वप्रकाशत्वं ह्येत्युपपद्यते । आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मपक्षेऽप्येवमेव विकल्पत्रयेऽपि
दोषो दुर्वारः ॥

ननु शरीरं स्यान्तर्ज्ञानहेतूनाम् मनस्संयोगादीनाम् विद्यमानत्वा तत्रैवाऽहमि त्युपलब्धि
र्न बहिरिति व्यवस्थोपपद्यतइति चेत् अस्वशरीरा बहिरपि सर्वगते स्वात्मनि मनोऽन्तरसंयोगस्य
सम्भावितत्वात् ।

नच स्वाहृष्टाहृष्टस्यैव मनस्संयोगस्य स्वज्ञानहेतुत्वमिति व्यवस्था कल्प्यतइति
वाच्यम् । सर्वात्मसंज्ञिबाहुत्पद्यमानानां महृष्टानां साधारण्यस्याऽवधार्यत्वा दिति सूत्रस्यार्थम्
वर्णयति—अन्यथेति । पूर्वोक्तं मिति । सङ्कोचविकासवक्षित्यज्ञानावा ननु जीवइति प्रागुक्तं
मित्यर्थः ॥

* इदं मचिकरेणम् शुद्धाद्वैतवादिनाम् पक्षे न सङ्गच्छते । प्रकृते ब्रह्मत्वं प्रतिकूलस्याऽणु
त्वस्यजीवे निर्धारितत्वात् ।

नच अणुत्वेन पूर्वपक्षम् कृत्वा तदुपसारात्वा दिति महत्त्वेन सिद्धान्तितमिति
शङ्क्यम् । तस्य महत्त्वप्रतिपादकत्वाऽभावात् । तथाहि—कथं मस्यसूत्रस्य प्रवृत्तिरिति चिन्त्यते ।

सापि सर्वज्ञा स्यात् । आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मपक्षेऽपि स एव दोषः,
सर्वात्मनाम् सर्वगतत्वेन ज्ञानहेतूनाम् मनस्संयोगादीनाम् सर्वसाधारणत्वात् ।

किं जीवस्य ज्ञानगुणकत्वे ज्ञानाभेदव्यपदेशस्य कागतिरित्याकाङ्क्षाया मिदम् प्रवृत्तम् ? उत
जीवस्य महत्त्वं सिद्धे अणुत्वादिव्यपदेशस्य कागतिरित्याकाङ्क्षाया मिदम् प्रवृत्तम् ?
अत्र ज्ञानाभेदव्यपदेशस्य कागतिरित्याकाङ्क्षाया मिदम् प्रवृत्तं मित्येव युक्तम् ॥

तथाच—“उत्क्रान्तिगत्यागनीना मि”ति “स्यान्मनाचोत्तम्योऽगि”ति च जीव
स्याणुत्वे साधिते “स वा एष महानज आत्मे”ति महत्त्वं श्रुतेर्नाणुत्वमित्याशङ्क्य महत्त्वश्रुतेः ।
ब्रह्मविषयत्वा न्नाणुत्वविरोध इति “नाणु रतच्छ्रुतेर्नेतराधिकारा”दित्युक्त्वा पुनश्च
“स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च”ति चाणुत्वमेव स्थिरीकृत्य जीवस्याऽणुत्वे कथम् सकलशरीर-
व्यापिकार्यं मिति शङ्काया मविरोधश्चन्दनवदिति चन्दनविन्दो रशरीरैकदेशस्थस्याऽपि
सकलशरीरव्याप्याह्लादकारित्ववत् जीवस्याऽप्युपपद्यत इत्युक्त्वा पुनरपि चन्दनविन्दो
रैकदेशस्थत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा तत्र तथा भवतु । इह तु जीवस्य एकदेशस्थत्वे प्रमाणाभावा
त्सकलशरीरव्यापि कार्यानुरोधेन व्यापित्वमेव किम् नस्यादित्याशङ्क्य “अवस्थितिर्वैशेष्या
दिति चेन्नाभ्युपगमाद्बृदिही”ति सूत्रेण जीवस्याऽपि “स वा एष आत्मा हृदी”त्यादिश्रुत्या
शरीरैकदेशस्थत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वा चन्दनविन्दुन्यायेनैव कार्यकरत्वं युज्यत इत्युपपाद्य
तत्राऽपि “गुणद्व्याऽऽलोकवदि”त्यणो रपि जीवस्य चैतन्यगुणव्याप्त्या व्याप्यकार्यकरत्वं उपपाद्य
तदनन्तरम् “ननु कथम् गुणस्य गुणव्यतिरेक इति शङ्कायाम् “व्यतिरेको गन्धवदि”ति
गन्धवत् चैतन्यस्य व्यतिरेकत्वमुपपाद्य “अथ चैतन्यस्य गुणत्वे स्यादेतदेवम् ननु
चैतन्यम् गुणः । किन्तु स्वरूपमेव । तथाच—तस्य व्यापित्वे आत्मनएव व्यापित्वमायात
मित्याशङ्कायाम्—सु॥ “पृथगुपदेशादि”ति सूत्रेण प्रज्ञया शरीरम् समारोह्यति ज्ञानात्मनो
भेदोपदेशा न स्वरूपम् ज्ञानम् किन्तु गुणएवेति राद्धान्तितम् । यथैवम् विज्ञानस्य गुणत्वे
“विज्ञानम् यज्ञम् तनुत”इति कथमात्मनि ज्ञानाभेदव्यपदेश इत्याशङ्काया मिदम् प्रवृत्तम्
सु॥ “तद्गुणमारत्वा तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदि”ति । अत्र तच्छब्दद्वयेन पूर्वप्रकृतम् ज्ञानमेव
गुह्यते सर्वनाम्नाम् प्रकृतपरामर्शित्वात् । सचाऽसौ गुणश्चेति कर्मधारयः । तद्गुणस्सारो यस्य स
तद्गुणसारः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात्तद्व्यपदेशः । लक्षणगुणसारस्य सैधवस्य लक्षणमिति
व्यपदेशात् । प्राज्ञवदिति । सर्वज्ञस्येश्वरस्य ज्ञानगुणसारत्वा ज्ञानमिति व्यपदेशः ।
“प्रज्ञानम् ब्रह्मे”त्यादौ तद्वदित्ययमेगार्यो युक्तः । तस्मात्जीवस्य ज्ञानगुणकत्वे ज्ञानाभेदव्यपदेशस्य
कागतिरित्याकाङ्क्षाया मिदम् प्रवृत्तं मिति सिद्धम् ॥

अदृष्टहेतूनामपि तथात्वात् तेनापि न नियमः । अथोपलब्धग्रनुपलब्धो
विरोधादुपलब्धेरेव हेतवः स्युः, अनुपलब्धेरेव वा । तथा सति अन्यतर

यदि पूर्वं जीवस्य महत्त्वे प्रतिज्ञाते प्रमाणे चोपन्यस्ते यथात्मा महान् स्तर्हि
तस्याऽणुत्वव्यपदेशस्य कागतिरित्याशङ्काभवं नच पूर्वात्मात्मनो महत्त्वम् प्रतिज्ञातम्
न प्रमाणञ्चोपन्यस्तम् कथं मकस्मात्तदाकाङ्क्षा भवेत् ॥

नच ब्रह्मणो महत्त्वात्तदभेदा जीवस्य महत्त्वमुक्तप्रायमेवेति शङ्क्यम् । यद्येवम्
“ नाणुरतच्छ्रुते रितिचे ज्ञेतराधिकारा ” दितिसूत्रमनुपपन्नमेव स्यात् । तद्धि सूत्रम् “स वा
एष महानज आत्मे ” ति श्रुत्या जीवस्य महत्त्वप्रतीतेर्नाणुत्वं मिति शङ्काया म्महत्त्वश्रुते
ब्रह्मादिपक्षत्वात् न जीवस्य विमुक्तमिति प्रतिपादनाय प्रवृत्तम् । यदि हि ब्रह्ममहत्त्वेनैव जीव
महत्त्वम् सिध्येत्तर्हि कथम् नेतराधिकारा दित्यनेन जीवमहत्त्वशङ्काया परिहारः कृतो
भवेत् । तस्मात्पूर्वम् जीवे महत्त्वप्रतिज्ञायाः प्रमाणस्यवानुपन्यासा दणुत्वव्यपदेशस्य
कागतिरित्याशङ्काया मिदम् सूत्रम् प्रवृत्तमित्युक्तमेव ।

ननु अद्वैतसिद्धिकारैः “स वा एष महानज आत्मे”ति श्रुतिप्रामाण्येन जीवमहत्त्वम्
समर्थितमितिचे न— “ नाणुरतच्छ्रुते ” रिति सूत्रकृतैव प्रकृतश्रुते ब्रह्ममहत्त्वप्रतिपादकत्वं
निर्धारणेन जीवविषयत्वभ्रान्ते निर्धूतत्वात् ।

सूत्रार्थोऽपि तन्मतेऽसङ्गतएव । एवम् हि विमते सूत्रार्थः—प्रथमेन तच्छब्देन अन्तःकरणम्
गृह्यते । तस्य गुणस्तद्रुण इति षष्ठीसमासश्च । द्वितीयेन तच्छब्देन अणुत्वादिकम्
परामृश्यते । तथाचान्तःकरणगुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति । नहि प्रथमेन
तच्छब्देनान्तःकरणग्रहणम् युक्तम् तस्याऽप्रकृतत्वात् । प्रकृतवचनत्वात्तच्छब्दस्य षष्ठीसमासे
लुप्तषष्ठ्यर्थे पूर्वपदस्य वक्षणाध्यायणम् दोषः । अन्तःकरणगुणसारत्वादि त्यसिद्धश्च हेतुः
नहि जीवस्यान्तःकरणोपाधित्वम् लोकेदेवाभ्याम् सिद्धम् । न केनचिदभ्युपगम्यते । नैव
दृष्टान्ते प्राज्ञे अन्तःकरणगुणोपाधिकत्वं मस्ति । नाऽपि प्राज्ञमहत्त्वेन जीवमहत्त्वमभ्युपगच्छतः
प्राज्ञजीवयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो वा सम्भवति । उत्तरसूत्रमप्यस्मत्पक्षानुगुणमेव ।
“यावदात्मभावित्वाच्च नदोषस्तद्दर्शना”दिति । ज्ञानस्य मुक्ता अभ्युपगमेन यावदात्मभावित्वस्य
तत्र सम्भवात् ॥

नच सुषुप्त्यादौ ज्ञानाभावात्कथम् यावदात्मभावित्वमिति वाच्यम् । पुंस्त्वादिव
त्वस्य सतोऽभिव्यक्त्योगादिति करणात्मना सतएव कार्यात्मना आप्रबोधादनभिव्यक्ते.

नियमः स्यात् । अतः पूर्वोक्तमेव समीचीनम् ॥

इति उत्क्रान्त्यधिकरणम्

अथ कर्त्रधिकरणम् १०

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २-३-३३ ॥

पूर्वत्र ज्ञातृत्वमणुत्वञ्च निरूपित मात्मनः । कर्तृत्वमस्ति न वेति सन्देहः । कूटस्थस्यात्मनः कर्तृत्वम् न सम्भवति । बुद्धे र्वा कर्तृत्वमुचितम्, प्रकृते र्वा । तदध्यासात् स्वस्मिन्नारोप्य क्रतौ प्रतिभाति । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमनुपपन्नमिति पूर्वः पक्षः ॥

परिहृतत्वात् । त्वत्पक्षे त्वन्तःकरणस्य मुक्तौ निरन्वयनाशेन यावदात्मभावित्वाम्भवत्वात् । यावत्तत्सार्थात्मभावित्वा दिति सङ्कोचस्य स्वयमेव दर्शितत्वात् । तथा—नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमोवाऽन्यथेति विषयबाधकसूत्रामप्यस्मत्पक्षानुगुणमेव ।

तथाहि—आत्मनोऽणुत्वम् ज्ञानगुणत्वञ्च साधितम् । तदनङ्गीकारे आत्मनो विभुत्वे ज्ञानस्वरूपत्वे च विभुना आत्मचैतन्येन विषयस्य नित्यसम्बन्धा नित्योपलब्ध्यादिप्रसङ्ग इति । त्वत्पक्षे त्वन्तःकरणानङ्गीकारे आत्मेन्द्रियविषयाणाम् सन्निधानं सति नित्योपलब्धिः स्यादिति सङ्कोचितत्वात् । तस्मादणुत्वमेव सूत्रार्थ इति महत्त्वप्रतिपादनम् जीवस्य सूत्रविरुद्धमेव ।

ननु “सू॥ तदुणसारत्वात् तद्वचपदेशः” इत्यत्र तुशब्देन पूर्वसूत्रैः प्रतिपादितम् जीवाणुत्वम् प्रत्याख्यात मिति चेत्तदसत् । कण्ठरवेण नवसूत्रचानिर्धारितस्याऽप्यर्थस्य तुशब्देन प्रत्याख्यातु मनुचितत्वात् । परकीया त्पुरातने भाष्ये नीलकण्ठीये प्रकृतसूत्रे—तुशब्दस्यैवाऽभावेन वैयासिकसिद्धान्तव्यावर्तनपरैरेव तुशब्दस्य प्रक्षिप्तत्वावगमाच्च ।

एवञ्च वैयासिकसमयपूर्वपक्षभूतएव जीवमहत्त्वाद् परैस्त्वीकृतइति सर्वमनवद्यम् ॥

इति उत्क्रान्त्यधिकरणम्

सिद्धान्तस्तु—आत्मा कर्तैव, शास्त्रार्थवत्त्वात् । अन्यथा कुर्या
नकुर्यादिति शास्त्रस्य वैयर्थ्यम् स्यात् ॥

उपादाना द्विहारोपदेशाच्च ॥ २-३-३४ ॥

‘एवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम् परिवर्तते’
इत्युपादानविहारोपदेशाभ्या आयम् कर्तैव ॥

अथ कर्त्रधिकरणम् १०

आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मपक्षे सर्वात्मसन्निधा वृत्ताद्यमानाना मष्टादीनां सर्वसाधारण्या
दुपलब्ध्यनियम उक्तः पूर्वाऽधिकरणे । तथैव प्रकृतेः कर्तृत्वे तस्या स्सर्वसाधारणत्वा
त्कर्तृत्वस्याऽप्यनियम स्स्यादित्युच्यते इति दृष्टान्तसङ्कतिप्रदर्शनाय वृत्त मनुकीर्तयति—
पूर्वमिति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयम् दर्शयति—कर्तृत्वमिति । कूटस्थस्येति । आत्मनः
कूटस्थत्वम् “असङ्गो ह्ययम् पुरुष” इति श्रुत्या सामान्यतः प्रतिपन्नम् । विशिष्य च “य एनं
वेति हन्तारं यश्चैनम् मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतौ नायमुहन्ति नहन्यत ” इति
स्मृत्या निगदितम् ।

नन्वात्मनः कूटस्थत्वे कय महं कर्नेति प्रतिभासः इत्याशङ्क्य साङ्ख्यमर्यादया
प्रकृतिकार्यबुद्धिधर्मस्य प्रकृतिधर्मस्य वा कर्तृत्वस्याध्यासरूपतया तदुपपादयति—बुद्धेर्वेति ।
शाल्त्रमपि भोक्तु रात्मन स्तथाभूतमेव कर्तृत्वमपेक्ष्य प्रवर्तते इति भावः ।

अन्यथेति । बुद्धेः प्रकृते वा कर्तृत्वे “कुर्या नकुर्या”दिति नियुञ्जानयो विधिनिषेध-
शास्त्रयो वैयर्थ्यम् स्यात् । कर्ताहि नियुज्यते । भोक्तैव च कर्ता भवितुमर्हति । शास्त्रफलं
प्रयोक्तरीतिन्यायात् । नचाऽचेतनाया बुद्धेः प्रकृते वा भोक्तृत्व मस्ति । अपिच—शास्त्रेण
कर्ता बोधजननद्वारा नियुज्यते । नचाऽचेतनयो बोधनीयत्व मस्ति । अतो भोक्तृत्वात् बोधनीय
त्वाच्च आत्मैव शास्त्रैर्नियुज्यते इति स एव कर्नेति युक्तम् । असङ्गत्वधृतिरात्मन स्स्वयमेव ज्ञान
कृत्यादिपरिणामित्वाभावविषया भविष्यति । “य एनं वेति हन्तार”मित्यादिस्मृतिस्तु शरीराति-
रिक्तस्यात्मनो हन्तायोग्यत्वेन अवरूप स्तद्धन्तृत्वाभिमान इत्येतद्विषयतयोपपन्न इति भावः ॥

एवमेवैष इति । स यथा महाराज इति प्रकृत्य “एवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा
स्वे शरीरे परिवर्तते, इत्यत्र “स यथा महाराजो मानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यापकामम्

यदुक्तम् बुद्धिप्रकृत्योरेव कर्तृत्वमिति तत्र बुद्धेः कर्तृत्वपक्षम्
दूषयति-

व्यपदेशाच्च क्रियायाम् न चे निर्देशविपर्ययः

॥ २-३-३५ ॥

‘विज्ञानम् यज्ञम् तनुते’ इत्यादिना यज्ञादौ कर्तृत्वव्यपदेशाच्चात्मैव
कर्ता । विज्ञानशब्देन बुद्धेः व्यपदेशः, नात्मन इति चेत् न, तथा सति
‘विज्ञानेन’ इति निर्देशविपर्ययः स्यात् । अन्यत्र हि बुद्धिविवक्षायाम्
विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते ‘तदेषाम् प्राणानाम्
विज्ञानेन विज्ञानमादाय’ इति । अतो बुद्धेः करणत्वात् कर्तृत्वम् नास्तीति ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वपक्षम् दूषयति-

उपलब्धिवदनियमः ॥ २-३-३६ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे तस्याः, सर्वसाधारणत्वेन पूर्वोक्तोपलब्धनियमवत् फला-
नियमः स्यात् ॥

परिवर्तत इति पूर्ववाक्ये निर्दिष्टः दृष्टान्तः । अत्र गृहीत्वेत्युक्तं मिन्द्रियाणाम् ग्रहणं सुपादानम्
“यथाकामम् परिवर्तत इत्युक्तं स्वप्नसंसारो विहारः । दूषयतीति । आत्मनः कर्तृत्वे प्रमाणं
भूषण्यस्य तस्य बुद्धिविषयत्वशङ्कोद्भावेन तस्याः कर्तृत्वम् दूषयतीत्यर्थः ॥

विज्ञानमिति । “विज्ञानम् यज्ञम् तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च” इत्यात्मनो वैदिक
लौकिकक्रियाकर्तृत्वं मान्नातम् । तस्मादात्मैव कर्तेत्यर्थः । निराकर्तुं माशङ्कते-विज्ञानशब्देनेति ।
विज्ञानशब्देन बुद्धिरेव व्यपदिश्यते न ह्यात्मेति शङ्कार्थः । निराकर्तेति-तयामतीति ।

यदि विज्ञानशब्देन बुद्धिर्व्यपदिश्येत तर्हि विज्ञानेनेति करणार्थकर्तृतीयाविभक्त्यन्तेनैव
भाव्यम् । “प्राणानाम् विज्ञानेन विज्ञानमादाये” त्यन्यत्र विज्ञानशब्दस्य बुद्धिपरत्वे
करणविभक्तेः श्रूयमाणत्वा दित्यर्थः । स्वप्नदशायां मेतेषाम् प्राणानाम् चक्षुरादीनाम् विज्ञानम्=
ग्रहणशक्तित्वम् विज्ञानेन = बुद्ध्या गृहीत्वेति श्रुते रर्थः ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ २-३-३७ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे कर्तुरेव भोक्तृत्वमिति सैव भोक्त्री स्यात् ।
ततश्चात्मनो भोक्तृत्वशक्तेर्विपर्ययो हानिः स्यात् ॥

समाध्यभावाच्च ॥ २-३-३८ ॥

किञ्च । प्रकृते रेव कर्तृत्वे प्रकृतेरन्योऽस्मीति समाध्यभावप्रसङ्गाच्च
कर्ताऽऽत्मा ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ २-३-३९ ॥

आत्मनः कर्तृत्वे इच्छायाम् करोति अन्यथा न करोत्यात्मेति
व्यवस्था, यथा तक्षा स्वकार्ये तथेति । बुद्धेरेवेच्छासम्भवान्नाव्यवस्थेति चेत्-न ।

प्रकृते रिति । यथा आत्मनः स्सर्वगतपक्षे अद्वयमनस्संयोगादीनाम् सर्वसाधारणत्वात्
उपलब्धे नियमाभावः प्रसक्तस्तथैव प्रकृतेरपि सर्वसाधारणत्वात् तस्याः कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने
कर्मफलत्वाऽप्यनियमः प्रसज्येतेत्यर्थः ॥

सैवेति । प्रकृतिरेवेत्यर्थः । ततश्चेति । प्रकृतः भोक्तृत्वापत्त्या आत्मनः भोक्तृत्वशक्तेः
विपर्ययो-हानिः स्यात् । तस्मादित्यर्थः । किञ्च बुद्धेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमेन तस्याएव
भोक्तृत्वापत्तौ तदतिरिक्तात्मसिद्धिश्च न स्यात् । अपिच करणभूतायाबुद्धेः कर्तृत्वाभ्युपगमे
तस्याः करणशक्तिर्हीयेत । कर्तृशक्तिश्चापद्येत । शक्तस्याऽपि करणरहितस्य क्रियासु
प्रवृत्त्यसम्भवात् तस्याः करणमन्यत्कल्पनीयञ्च स्यात् । तस्माद्बुद्धेः प्रकृते वा कर्तृत्वपक्षो
न युक्त इति भावः ॥

समाध्यभावा दिति । प्रकृतेः कर्तृत्वे समाधावपि सैव कर्त्री स्यात् । एवं सति प्रकृति
पुरुषविभेदस्य समाधौ भाव्यत्वेन सा प्रकृते रन्यत्वेन स्वात्मानम् ध्यातुम् न शक्नोतीति
समाधिरेव लुप्येतेत्यर्थः ॥

आत्मनः कर्तृत्वं इति । यथा तक्षा वाद्यादिकरणसम्पन्नोऽपि स्वकार्यविषये इच्छायाम्
सत्याम् करोति तस्याम् न सत्यान्तु न करोतीति व्यवस्था । तथा आत्माऽपि स्वस्य कर्तृत्वे-

चेतनधर्मत्वादिच्छायाः । तस्मादात्मनः कर्तृत्वम्, न बुद्धेर्नाऽपि प्रकृतेरिति निर्णयः ॥

इति कर्त्रधिकरणम्

अथ परायस्ताऽधिकरणम् २१

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ २-३-४० ॥

ज्ञातृत्वम् कर्तृत्वञ्च प्रतिपादितमात्मनः । तत् कर्तृत्वम् स्वायत्त मीश्वरायत्तम् वेति सन्देहः ॥

स्वायत्तमिति प्राप्तम् । अन्यथा कर्मस्त्रिष्टानिष्टरूपेषु व्यापारयन् जीव मीश्वरो वैषम्यादिदोषभाजनम् स्यात् । किञ्च-जीवस्य प्रवृत्ते

यदा इच्छा जायते तदा करोति तस्या अभावे न करोतीति व्यवस्था सिध्यति । प्रकृतेः बुद्धेर्वा कर्तृत्वाभ्युपगमे तयो रचेनत्वेन स्वेच्छायाअभावा द्वयस्या नसिद्धेयम् ।

अथ बुद्धेः प्रकृते र्वा भोगतदिच्छयो रङ्गीकारे तदतिरिक्तआत्मा नसिद्धेय इति भावः ।

* अत्र केवलाद्वैतवादिभि रेतत्सूत्रा मात्मन औपाधिककर्तृत्वप्रतिपादकतया यद्विवरणम् कृतं न्तदसत् । तथाहि—सूत्रे औपाधिकशब्दाभावात् । तद्विषये औपाधिककर्तृत्वाऽभावेन तद्वृष्टान्तबलेनाऽप्यौपाधिककर्तृत्वाऽलाभाच्च । किञ्च जीवगतकर्तृत्व स्यौपाधिकत्वे स्वाभाविककर्तृ रन्यस्याऽनुपलम्भाच्च । नच बुद्धेः स्वाभाविककर्तृत्व मस्तीति शङ्क्यम् । तस्याऽन्त करण मिति लोकेवेदयोः करणतया प्रसिद्धायाः कर्तृत्वाऽसम्भवात् । उक्तमहि सूत्रकृता सु॥ “शक्तिरिपर्यया” इति ॥ अस्य सूत्रस्य परैरपि बुद्धेः कर्तृत्वासम्भवरतयैव विवृतत्वा च । एवञ्चाऽत्र आत्मनः औपाधिककर्तृत्वप्रतिपादकतया कृतम् परेषाम् विवरणम् “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा दित्यादिना सूत्रकृता निर्धारितस्य सिद्धान्तस्य स्वममयविरुद्धतया तन्निराचिकीर्षाकृतमेवेति वेदान्तार्थ परिष्कारे विस्तर इति च दिक् ॥

इति कर्त्रधिकरणम्

रोश्वरायत्तत्वे तस्य कर्तृत्वाभावा द्विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यञ्च स्यात् । तस्मा जीवस्य स्वायत्ता प्रवृत्तिः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः- परमेश्वरायत्तमेव जीवस्य कर्तृत्वम्, न स्वायत्तम् ।
'य आत्मानं मन्तरो यमयति' इति श्रुतेः ॥

यदुक्तमीश्वरस्य जीवम् प्रवर्तयतो वैषम्यादिकम्, अस्य च विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यमिति, तत्राह-

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धौवैयर्थ्यादिभ्यः

॥ २-३-४१ ॥

जीवः स्वेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुम् करोति स्वकर्मपाकवशेन, जीवकृतप्रयत्नम् प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमवेक्ष्य तदनुमतिदानेन परः प्रवर्तयतीति विधिनिषेधावैयर्थ्यम् निग्रहानुग्रहादिभ्योऽवगम्यते । यथा गुरुतरदार्वी-हरणम् बालः प्रबलसहायः कुर्वन्नपि स्वप्रयत्ने विधिनिषेधयोग्यो भवति,

अथ परायत्ताऽधिकरणम् ॥१॥

कर्तृत्वे चिन्तिते तद्विशेषश्चिन्त्यतइति सङ्गति मभिप्रेत्य वृत्तानुकीर्तनम् । कर्तृत्वोपपादकं तथा ज्ञातृत्वं मनूयितम् । तत्कर्तृत्वं मिति । विधिनिषेधशास्त्राणां मन्तर्यामित्त्रावणानाञ्च विप्रतिपत्तिस्सन्देहबीजम् । वैयर्थ्यञ्च स्यादिति । विधिनिषेधशास्त्रयो रवैयर्थ्यायहि प्रा गात्मनः कर्तृत्वम् समर्थितम् । तस्य कर्तृत्वस्य परायत्तत्वे तद्वैयर्थ्यम् तद्वैयर्थ्यमेव स्यादितिभावः ।

ननु जीवः स्वेच्छया कश्चिद्यत्नम् करोति यदि तर्हि तत्र तस्यैव स्वातन्त्र्यं मभ्युपगतम् स्यादित्याशङ्क्याह — स्वकर्ममिति । स्वकर्मपाकवशेन या स्वेच्छा जाता तयेति योजना । तथाच — परमेश्वरकारितपूर्वकर्ममूलस्वेच्छाधीनेयत्वे परमेश्वराधीनत्वम् नदीयत इति भावः । पूर्वकर्माऽपि परमेश्वरकारितपूर्वकर्ममूलस्वेच्छाधीनमि त्यनादिः कर्मप्रवाह इत्यनो नाऽनवस्था दोषः । तदनुमतिदानेनेति । यथा द्वयो रसाधारणे घने परस्वत्वाऽपादने मन्यतरानुमति मन्तरेण नोपपद्यते । अथापीतरानुमति स्वेनैव कृतेति तत्फलम् स्वस्यैव भवति ।

एवम् जीवः परमेश्वरसहायः प्रवर्तमानोऽपि स्वयम् विधिनिषेधयोग्यो भवति ।
अतो जीवकृतप्रयत्नापेक्षत्वात् कर्मसु जीवस्य प्रवर्तक ईश्वरो न वैषम्य-
भाक् । तस्याऽपि स्वाधीनप्रवृत्तिसद्भावात् विधिनिषेधादिवैयर्थ्यञ्च न
सम्भवतीति सिद्धम् ॥

इति परायत्ताऽधिकरणम्

अथांशाऽधिकरणम् १२

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चाऽपि दाशकितवादित्व
मधीयत एके ॥ २-३-४२ ॥

नित्यो ज्ञाताणुः कर्ता परमेश्वरसाहाय्यपेक्षप्रवृत्तिर्जीव इति पूर्वत्र
निरूपितम् । स इह परमेश्वर एव ? किम्वा तदंशभूः ? ॥

ननु प्रयत्नकारणेच्छाजनकर्मकारयितृत्वेन प्रयत्नमूलकारणभूत, ईश्वरो नाऽनुमन्तेति
व्यपदेशार्हः । किन्तु प्रयोजयितेतिव्यपदेशार्ह इति चे दुष्यते । यस्येच्छाम् विज्ञाय यस्तदिष्टम्
निर्वर्तयितुम् प्रवर्तते तस्य प्रयोजयितेति व्यपदिश्यते । यया राजा भृत्यस्य । न चेश्वरः
पुरुषेच्छाम् विज्ञाय तदिष्टो याग इति तम् निर्वर्तयितुम् प्रवर्तते । किन्तु विधितः स्वेष्टमाधन
मिति विज्ञाय पुरुषः प्रवर्तते । अतोऽत्र न प्रयोजयितृत्वव्यपदेशः कृतः । स्वरसोदितया
स्वेच्छया प्रवर्तमानम्प्रति प्रवर्तकत्वा दनुमन्तृत्वव्यपदेशः कृतः । विधिनिषेधेति । एवम्
स्वरसोदितस्वेच्छाधीनामेव जीवप्रवृत्तिम्प्रति परमेश्वरस्याऽपि कालाऽदृष्टादिव त्कारणत्वाऽ
भ्युपगमे विधिनिषेधयो नैवैयर्थ्यम् । स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिमतो नियोगार्हत्वात् । नाऽपि
कोपप्रसादादिकृतलौकिकप्रवृत्तिनिवृत्त्यनुभवविरोध इति भावः । एवञ्च वैषम्यदोषोऽपि
न प्रसज्यत इति दर्शय अधिकरणार्थं मुपहृतेति—अत इति । जीवनेश्वरस्य स्वरूपैक्य
मभ्युपगच्छताम् सर्वज्ञतया स्थानन्यत्वेनजीवान्जानत ईश्वरस्य सर्वप्रवृत्तिं पवनुमन्तृत्वं
हिताऽकरणाहितकरणदोषप्रसक्ति रनिवार्या । अत इदमधिकरणम् दिरुद्धम् ।

ननु जगत ईश्वरंशरीरत्वपक्षेऽपि हिताकरणादिदोषः प्रसज्येत इति चे न शरीरगतदोषाणाम्
शरीरिण्यप्रसङ्गेनजीवगतदुःखादीनाम् परमेश्वरेऽप्रसक्तेः ॥

इति परायत्ताऽधिकरणम्

इति संशये परमेश्वर इति पूर्वः पक्षः । परमेश्वर एव बहु-
विधोपाधिवशा जीवभावमुपगतो दृश्यते, यथैकमाकाशम् घटाद्युपाधिवशा
ज्ञानाकारम् दृश्यते परिच्छिन्नश्च । तथा हि श्रुतिः — ‘अयमात्मा ब्रह्म’
इति वदति । तस्मा दीश्वरएवाज्ञाना जीवभावमुपगत इति ॥

सिद्धान्तस्तु जीवात्मा परमेश्वरस्यांशो मूर्त्येकदेश एव ।
‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ ‘य आत्मनि
तिष्ठन्’ ‘पृथगात्मानम् प्रेरितारश्च मत्वा’ ॥ ‘मायान्तु प्रकृतिम्
विद्या न्मायिनन्तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तम् सर्वमिदम्
जगत्’ ॥ इत्यादिषु नानाव्यपदेशात् । यदुक्तम् ‘अयमात्मा ब्रह्म’
इत्यादिना ब्रह्मण एव जीवत्वमिति, तत्राह— अन्यथा ‘तत्त्वमसि’
‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिकादुपपदेशात् तयो जीवब्रह्मणो व्याप्यव्यापक
भावेनानन्यत्वम् । अपि च तथैवानन्यत्व मधीयत एके — ‘ब्रह्म दाशा

अथांशाऽञ्जिकरणम् १२

सुबोधाय जीवप्रकरणे वृत्तमर्थं मनुकदन् सङ्गतिम् सूचयति—नित्य इति ।
यत्साहाय्यकमपेक्ष्य जीवः प्रवर्तत इति निरूपितम् सएव परमेश्वरः सत्येन मिथ्या-
भूतेन वा उपाधिना युक्तः कल्पितभेदस्सन् जीव इति व्यवहिते । उक्ताऽन्तर्गणिकभेदे
पारमार्थिकेस्तथैव विशेषणत्वेन विशिष्टैकदेशतया परमेश्वरांशो जीव इति “अमेदश्रुते भेदश्रुतेश्च
विप्रतिपत्तित स्संशये सति पूर्वपक्षः—भेदाभेदश्रुत्यो रन्यतरस्याऽमुख्यार्थत्वे कल्पनीये
छाघवा दभेदश्रुतिं मुख्यार्थेति भेदश्रुते घटाकाशादिभेदव्यपदेशवदमुख्यार्थत्वम् कल्प्यत
इति प्राप्ते—सिद्धान्तः—जीवः परमेश्वरस्यांशः शरीरत्वेन विशिष्टैकदेश इत्यर्थः । नाना
व्यपदेशात् “य आत्मनि तिष्ठ” जित्यादिश्रुतिषु भेदव्यपदेशात् । अन्यथा च व्यपदेशात् ।
“तत्त्वमस्यादि” श्रुति व्यभेदेनाऽपि व्यपदेशात् । अपि चैके शास्त्रिनः आचर्यगणिकाः
परमेश्वरस्यैव दाशक्तिवादित्व मधीयते— “ब्रह्मदाशा” इत्यादिना । एवम्
जीवपरयो रशरीरशरीरिभावकृताविशिष्टरूपत्वाऽभ्युपगमेन भेदाभेदश्रुत्यो रभ्योरपि मुख्यार्थत्वे
समर्थनसम्भवे क्वचिदमुख्यार्थत्वाभ्यायण मयुक्तम् । अमेदश्रुते र्मुख्यत्वाभ्यायणे न केवलम्
भेदश्रुतिविरोधमात्रम् । किन्तु “नाहम् सर्वज्ञ” इत्यादिप्रमाणाऽन्तरविरोधोऽपि दुर्वार इति ।

ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत' इत्यादिना ब्रह्मणोऽशत्वेऽपि जीवस्य तद्व्याप्ततया तद्व्यपदेशो युक्तः, यथा वह्निना व्याप्तस्य काष्ठादेर्वह्नि व्यपदेशः । तथाऽपि हि तयोर्वह्नि काष्ठयोर्नाभेदः । तस्मा ज्जीवो ब्रह्मणोऽश-
भूत एव तत्स्वरूपम् प्रतिपद्यते । ब्रह्मणएवाज्ञाना जीवभावकल्पने बहु-
श्रुतिविरोधादिदोषप्रसक्तिर्दुर्वारा ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ २-३-४३ ॥

‘पादोस्य विश्वा भूतानि’ इति मन्त्रवर्णाच्च ब्रह्मणोऽश एव जीवः ।

‘मायान्तु प्रकृतिम् विद्या न्मायिनन्तु महेश्वरम् । तस्यावयव भूतेन व्याप्तम् सर्वमिदम् जगत्’ ॥ इति श्रुतिः प्रकृतित्वम् मायाया स्तद्विशिष्टत्वम् महेश्वरस्य तदवयवभूतत्वम् सर्वस्य जगतः प्रकटयति । ततो मायिनः परमेश्वरस्यावयवत्वेशः पुरुषः ॥

अपि च स्मर्य ते ॥ २-३-४४ ॥

‘आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः शिवस्य परमात्मनः । व्यापिकेनर-

भाष्ये व्याप्यव्यापकभावेनेत्य स्याऽयमर्थः । कायव्यूहवतः काया इव परमेश्वरस्य जीवा शरीरत्वेन व्याप्याः व्यापनीयाः । परमेश्वरस्तान् सर्वान् व्याप्नुवन् व्यापक इत्येवम् रूपेण व्याप्यव्यापकभावेनेति । यथा वह्निना व्याप्तस्येति भाष्य स्याऽयमर्थः । शरीरशरीरिभावाभावेऽपि वह्निव्याप्तम् काष्ठमूर्तिर्दिश्याऽयम् वह्निरिति निरुद्धव्यवहारो दृश्यते । इह शरीरशरीरिभावस्याऽपि सत्त्वा दयम् ब्राह्मणइत्यादिव्यपदेशः “दय मात्मा ब्रह्मे” ति व्यवहारस्तु सुतरा मुपपन्नत इति ॥

उदाहृतपुरुषसूक्तमन्त्रस्य मन्त्रान्तरैकार्थेद्येन परमेश्वरपरताम् स्पष्टयितुम् मन्त्रान्तर मुदाहरति— मायान्तिव्रति ॥

इतरमूर्तीनाम् त्रियदादीना मचेतनानाम् । तासा ममिमामन्तिवेन जीवरूपामूर्ति व्यापिकेत्यर्थः ॥

मूर्तीनाम् विश्वम् तस्मा च्छिवात्मकम् ॥' इति स्मरणाच्च शिवस्य मूर्त्येकदेश
आत्मा ॥

प्रकाशादिव तु नैवम् परः ॥ २-३-४५ ॥

ब्रह्मणोऽशत्वेऽपि जीवस्य जीवो यत्स्वरूपो यत्स्वभावश्च नैवम्
परमेश्वरः, किन्तु सर्वज्ञत्वादियुक्त एव । कथम् ? प्रकाशादिवत् । प्रकाश-
विशिष्टानाम् मणिप्रभृतीनाम् प्रकाशो विशिष्टैकदेशो यथाशः,
तद्वज्जीवशरीरतया जीवविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽशो जीवः । आदिशब्दा द्विशे-
षणतैकस्वभावा जातिगुणादयो गृह्यन्ते । विशेषणानाम् विशिष्टैकदेशतया
तदंशत्वेऽपि स्वरूपभेदो न विरुद्धः, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतेः ॥

स्मरन्ति च ॥ २-३-४६ ॥

'विग्रहम् देवदेवस्य जगदेतच्चराचरम् । एतमर्थम् न जानन्ति
पशवः पाशगौरवात्' ॥ इत्यादि । ततो ब्रह्मणोऽश एव जीवः । तद्विशिष्ट-
तया स्वरूपभेदश्च सिद्धः ॥

यथा विशेषणम् विशिष्टैकदेशतया तदंश स्तथा विशेष्यमपि । तथाच अंशत्वाऽ
विशेषा जीवब्रह्मणो स्साम्यमेव भवेत् । किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वनियम्यनिधामकत्वादि वैषम्यम्
नस्यादिति शङ्काम् दृष्टान्तमुखेन निराकर्तुं मिदम् सूत्रं मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—
ब्रह्मण इति ।

स्वरूपभेदो जीवब्रह्मणो वैलक्षण्यम् लौकिकाना मन्यविशेषणैकस्वभावानाम्
प्रकाशजातिगुणानाम् विशेष्यमपि लौकिक मिति नियमदर्शना दलौकिक मीश्वरमिति
लौकिकस्य विशेषणत्वम् न्युक्तमि त्याशङ्कानिराकरणार्थम् सूत्रम् ॥

येषाम् विशेषणतैकस्वभावत्वमपि लोकसिद्धम् तेषामेव विशेष्यस्य लोकसिद्धत्वनियम
इत्यभिप्रेत्य तथा नियमसङ्कोचापादिनीम् स्मृति मुदाहरति— विग्रह मिति ।

ननु सर्वेषा मात्मना मीश्वरविग्रहत्वाऽविशेषे कथम् ब्राह्मणादीनाम् वेदाध्ययनादि
पञ्चज्ञा शूद्रादीनाम् तत्परिहार इत्याशङ्कानिराकरणार्थम् सूत्रम् ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धा ज्योतिरिदिवत् ॥ २-३-४७ ॥

सर्वेषाम् जीवानाम् ब्रह्मांशत्वेऽपि कथम् कस्यचिद्देहादिप्वनुज्ञा, कस्यचित् परिहार इति चेत्--ब्राह्मणदेहादिसम्बन्धात् तदुपपत्तिः, यथाऽग्रधादेः श्रोत्रियागारश्मशानादिसम्बन्धात्तद्वत् ॥

असन्ततेश्चाव्यतिरेकः ॥ २-३-४८ ॥

असन्ततिरव्याप्तिः । प्रतिशरीरम् भिन्नत्वात् तत्रतत्राणुत्वेनावच्छिन्नत्वात् असन्ततेरव्याप्त्या च स्थूलोऽहम् कृशोऽहम् सुख्यहम् दुःख्यहम् ब्राह्मणोऽहम् क्षत्रियोऽहम् इति देहाभिमानिनाम् ज्ञानसुखाद्यव्यतिरेको भवति । किमुक्तम् भवति ? देहाभिमानिनाम् व्याप्यभावस्य समानत्वात् परिच्छिन्नज्ञानसुखादिकम् सांसारिकमेकप्रकारकमेवासङ्कीर्णम् भवतीति । अनेन परब्रह्मज्ञानविशेषेण विगलितदेहाभिमानानाम् महाव्याप्या पराहंभाव

यथाऽग्रधानादे रिति । अग्न्युदकादीनाम् येषाम् श्रोत्रियागारस्थितिदशायाम् कर्मार्हत्वम् तेषामेव हि श्मशानादिवेशम् प्राप्तानाम् कर्माऽनर्हत्वम् दृष्टमेव मात्मनाम् ब्राह्मणादिवेहेषु स्थितिदशाया मनुज्ञा—शूद्रादिवेहस्थितिदशायाम् परिहारश्चेत्त्युपपद्यत इत्यर्थः ॥

न न्वीश्वरविग्रहत्वाऽन्विशेषेऽपि ब्राह्मणादीनाम् शूद्राद्यलभ्यवेदाध्ययनाद्यनुज्ञावत्तदलभ्य-निरतिशयज्ञानसुखादिप्राप्तिरपि किम् न स्यात् तेषाम् तत्प्राप्त्यभावे मुक्तानाम् वा तत्प्राप्तिः कथमस्यादृविशिष्टाः खल्वीश्वरविग्रहत्वेन नद्धाः मुक्ताश्चेति शङ्काद्वयस्य श्रुत्यर्थाभ्याम् निराकरणार्थं मिदम् सूत्रम् ॥

तत्र प्रथमशङ्कानिराकरणप्रकारम् दर्शयन् सूत्रम् व्याचष्टे—“असन्तति रव्याप्ति”रिति । समन्ता तति स्सन्ततिः । विमुक्तम् । तदभावोऽसन्तति रव्याप्ति रिति सिद्धम् । चकार समुच्चितम् हेतुद्वयम् दर्शयति—प्रतिशरीर मिति । अत्राऽद्य भाशयः प्रतिप्राणि व्यवस्थितानां ज्ञानादिगुणानाम् सर्वेषाम् प्युपलब्ध्यनुपलब्धिसूत्रोक्तरीत्या ब्राह्मणादिगुण-

मुपगतानाम् मुक्तात्मनाम् निरतिशयत्वेन नित्यत्वेन च ज्ञानादीनाम्
स्वाभाविकानाम् सांसारिकज्ञानादितो व्यतिरेक इति सिद्धम् ॥

अज्ञानोपाधिभ्याम् ब्रह्मैव सम्बध्यत इति यदुक्तम्, तत्र न
व्यवस्थेत्याह—

आभासा एव च ॥ २-३-४९ ॥

सत्याभिध्योपाधिभ्याम् ब्रह्मस्य ब्रह्मण एव जीवभाव इति पक्ष-
द्वयेऽपि युक्तय आभासा एव ॥

तथा हि—

ज्ञानसुखादिजनकत्वापादनेन तेषाम् सर्वविधज्ञानसुखादिप्राप्ति राशङ्क्यते ? उत मुक्तानाम्
यादृशी निरतिशयज्ञानसुखादिप्राप्ति स्तादृशी तेषां माशङ्क्यते ? आद्ये प्रतिप्राणि-
व्यवस्थितज्ञानसुखादिकारणसाधारण्यापादनम् सर्वशरीरे ज्वात्मैकत्वे जीवविभुत्वे तदीय-
चिच्छक्तिव्याप्तौ वा अङ्गीक्रियमाणाया मशक्यम् वक्तुम् । न चैत त्रितय मङ्गीक्रियते ।
अतः प्रतिशरीरम् भिन्नानाम् तत्रतल्लैव शरीरे व्यवस्थितानाम् तत्तच्छरीराऽनतिलङ्घ्यचिच्छक्ति-
व्याप्तिकानाम् ब्राह्मणादीनाम् ज्ञानसुखादेः शुद्धादिगतज्ञानसुखाद्यव्यतिरेक स्तद्वैरूप्यमेव
भवति । यथा शुद्धादीनाम् ज्ञानसुखादिकम् यथा कारणलाभं परिमतं भवति तथैव
ब्राह्मणादीनामपि भवतीति यावत् । अतः प्रथमकल्पो न सम्भवति । द्वितीयकल्पस्तु ब्रह्मणां
मलावृतचिच्छक्तिकत्वा न सम्भवति । अत एव ब्रह्ममुक्तसाम्यापादनरूपा द्वितीयशङ्काऽपि
न प्रवर्तते । परमेश्वरसाक्षात्कारसम्पन्नां चिच्छक्तिव्याप्ति मुपगतानां हि मुक्तानां ज्ञानसुखादिकाऽ
भिष्यक्तं परिमिता त्सांसारिकज्ञानमुखैश्वर्यादितो निरतिशयत्वेन विलक्षणमेव भवतीति ।

एवम् ब्रह्मणां ज्ञानसुखादिकं यथा कारणलाभं व्यवस्थित मेकप्रकारं भवति ।
मुक्तानान्तु तत्स्वाभाविक मावरणापाया दभिष्यक्तं निरतिशयत्वेन तद्विलक्षणं भवतीति
व्यवस्थोपपद्यते । एवम् व्यवस्था मिध्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मजीववादे सत्योपाध्यवच्छिन्न-
ब्रह्मजीववादे च पूर्वपक्षिते—न सम्भवतीति प्रतिपादनार्थत्वेनोत्तरसूत्रा ण्यवतारयति—अज्ञानेति ॥

अस्त्य मज्ञानम् सत्यं शरीरान्तःकरणादिकं बोधाधि भवत् स्वयं भिन्नदिनमं
प्येकस्यैव ब्रह्मण उपाधि भवत् । न तावता तदुपहितं ब्रह्म मिद्यते । नखलु दास्यण्डे

अदृष्टानियमात् ॥ २-३-५० ॥

सत्यामिथ्योपाधिकृतत्वे ह्यात्मनाम् ब्रह्मणएवाज्ञानमुपाधिश्चेति
तत्कृतेनादृष्टेनाऽपि न नियमः ॥

किञ्च—

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ २-३-५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसन्ध्यादिषु चैवमेव नियमाभावः ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ २-३-५२ ॥

उपाधिसम्बन्धिब्रह्मप्रदेशभेदात् व्यवस्थेति चेत्—न, उपाधिषु
गच्छत्सु सर्वप्रदेशानाम् तदन्तर्भावात् । तस्मात् सत्यामिथ्योपाधिपरिच्छिन्न-

निपतन् कुठारः दास्यलण्डमिव ब्रह्मणि समवयन्नुपाधिर्ब्रह्मभिनत्ति । तथाच भोगाश्रयाणां
मुपाधीनां भेदेऽपि त्रिविधभोगाश्रयस्य ब्रह्मणएकत्वेन भोगसाङ्ग्यं मपरिहार्यमिति ।
इत्येव तदसाङ्ग्योपादकयुक्तय आभासाइति भावः । अदृष्टादेर्भोगव्यवस्था भविष्यती
त्याशङ्कानिराकरणार्थं न्युत्तरसूत्राणीति दर्शयति— तथाहीति ।

अदृष्टमप्यज्ञानाद्युपाधिभि रलहितस्यैकस्यैव ब्रह्मणो धर्मो भवन्नव्यवस्थापकइत्यर्थः—

अदृष्टहेतुमङ्गलानुष्ठानशरीरादिप्रतिनियमाद्व्यवस्था भविष्यतीति शङ्कानिराकरणायाऽ
दृष्टेर्दर्शितस्याऽनियमापादकन्यायस्य सङ्कल्पादिष्वतिदेशार्थं मिदम् सूत्रम् ।

न न्वात्मप्रदेशव्यवस्थया भोगव्यवस्था भविष्यतीति शङ्कानिराकरणार्थं न्युत्तरसूत्रम् ॥

ब्रह्मणः प्रदेशादशरीरान्तर्भूताएव भोगाश्रया वाच्याः । तदन्तर्भूतप्रदेशास्तु न व्यवस्थिताः ।
प्रायस्सर्वेषामपि प्रदेशानाम् सत्त्वरत्सु तेषुतेषुशरीरेष्वन्तर्भावात् । तथाच ब्रह्मप्रदेशव्यवस्थया

ब्रह्मजीवत्वपक्षद्वयेऽपि न व्यवस्था सम्भवति । ततो ब्रह्मणोऽशभूतो
जीव स्तद्विशेषणैकस्वभाव इति युक्तमेव ॥

इत्थंशाऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

----- *

भोगव्यवस्थोपपादनमपि विवक्षितम् । विवेकेन शरीरव्यवस्थयैव तदुपपादनम् पर्यवस्यति ॥
शरीरव्यवस्था च पूर्वसूत्रेण निराकृता । ब्रह्मोपाधिभूतानि सर्वाण्यपि शरीराणि ब्रह्मात्मकसर्वजीव-
साधारण्या अस्त्यचित्किञ्चिदिति व्यवस्थितानि भवेयु रिति । तस्मात्सर्वगतात्मपक्षेऽपि
भोगव्यवस्था वृत्तपादेतिभावः ।

इत्थंशाऽधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाराभ्यकृतिमुखायां लघुशिवार्त्मणिदीपिकासख्यायां
श्री शिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभाष्यपादीय
ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

----- *

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री निलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारीरकब्रह्ममीमांसा

सूत्रभाष्ये अथ द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् १

तथा प्राणाः ॥ २-४-१ ॥

पूर्वत्र भूतानि ब्रह्मण उत्पद्यन्त इति निरूपितम्, जीवो नित्य इति । इह भूतानामिवेन्द्रियाणाम् ब्रह्मण उत्पत्तिः, उत जीववन्नित्यत्वमिति विचार्यते । यथा नित्यत्वा न जीवः समुत्पद्यते तथेन्द्रियाण्यपि । जीववदमीषामपि नित्यत्वे श्रुतिसम्भवान् । तथा हि, 'असद्वा इदमग्र आसीत्'

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् १

कारणविषयश्रुतिविरोधसमाधानाऽनन्तरम् कार्यविषयश्रुतिविरोधसमाधित्सया तृतीयचतुर्थ-पादा वारब्धौ । तत्र पारम्पर्यक्रमाऽधिकरणोक्तरीत्या भूतसृष्टेः प्रायमिकत्वात् आकाशादि-भूतोत्पत्त्यनुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधसमाधानं तृतीयपादेन कृतम् । तत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तस्या-काशादेः कृत्स्नस्य कार्यत्वे समर्थिते जीवस्य कार्यत्वेऽपि स्वरूपान्यथाभावलक्षणं कार्यत्वम् नास्तीति विशेषो दर्शितः । तत्प्रसङ्गा जीवस्य ज्ञातृत्वादिष्वप्युत्तीनामपि विरोधसमाधानं तृतीयपादएव कृतम् । इदानीं जीवोपकरणभूतेन्द्रियमुख्यप्राणोत्पत्त्यनुत्पत्त्यादिविषयश्रुति-विरोधसमाधानार्थम् चतुर्थपाद आरम्भ्यते ॥

नन्विन्द्रियाणां मुत्पत्त्यादिविचारो नोपपद्यते । "प्रतिज्ञाऽहानि रव्यनिरैका" इति । विषयधिकरण-सिद्धान्तसूत्रोक्तरीत्या ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याऽऽद्युत्पत्तिनियमादित्याशङ्क्य उत्पत्तिमामान्ये निय-मेऽपि स्वरूपान्यथाभावोत्पत्तिनियमो नास्ति तथाभूतोत्पत्तिस्तदभावविषयएव विचारः करिष्यते इति दर्शयन् वृत्तं मनुवदति-पूर्वप्रेति-श्रुतिविरोधेन संशयं न्दर्शयति-इहेति । सूत्रगतं तथाशब्दं विवृण्वन् पूर्वपक्षयति-ग्रथेति । ननु जीवविषये कृतहानाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गरूपतर्कात्तु गृहीतत्वेनाऽ

‘ ऋषयो वाव ते अग्रे सदासन् । तदाहुः । के ते ऋषय इति ।
प्राणा वा ऋषयः ’ इति प्रलयकाले प्राणानाम् स्थिति रान्नायते ।
प्राणा स्ततो ब्रह्मणो नोत्पद्यन्ते ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—

गौण्यसम्भवा तत्प्राक्छ्रुते श्व २—४—२ ॥

न प्राणानाम् सृष्टेः प्रागवस्थितिः, किन्तु परमेश्वरस्यैव,
‘सदेव सोम्येद मग्न आसीत् ’ इति श्रुतेः । ऋषिशब्दः प्राणशब्दश्च परमेश्वर
एव वर्तते । तस्य बहुत्वासम्भवात् बहुवचनश्रुति स्तत्र गौणी । ततो ब्रह्मण
एव प्रागवस्थिति र्नेन्द्रियाणाम् ॥

नन्ययासिद्धा नित्यत्वश्रुतिर्विधत्ते । नतपेन्द्रियेषु । तन्नित्यत्वश्रुतिसद्भावेपि तस्या वाच्यताकाशाऽमृतत्वं
श्रुतिव च्छिरकालावस्थायित्वपरतया नेतुं शक्ये त्याशङ्क्य अनन्ययासिद्धां श्रुति मुदाहरति—
तथाहीति । इयं हि श्रुति रिन्द्रियाणां महाप्रलये स्थितिं वर्णयति । साच ब्रह्मण
वेन्द्रियाणां नित्यत्वमन्तरेण नोपपद्यते । प्राणशब्देनेन्द्रियाण्येव गृह्यन्ते । प्राणशब्दस्य
“प्राणमेवाऽमितविशन्ती ” त्यादिश्रुत्यन्तरे ब्रह्मणि प्रयोगस्य सत्त्वंऽपि तस्मिन् बहुवचनस्याऽ
नन्वयात् । ऋषिशब्दस्य “तस्यासते ऋषय स्सप्ततीर ” इतीन्द्रियेष्वपि प्रयोगसद्भावेन
तेषु तदन्वयसम्भवात् । “ एतस्मा ज्ञायते प्राणो मन स्सर्वेन्द्रियाणि ” चेति इन्द्रियो-
त्पत्तिश्रुतिस्तु जीवोत्पत्तिश्रुतिव जेतव्येति भावः । पूर्वपक्ष मुपसंहरति—प्राणा इति ॥

साध्यनिर्देशपूर्वकं द्वितीयहेतुयोजनक्रमेण सूत्रं व्याचष्टे—“न प्राणाना” मिति । इन्द्रिया
ण्युत्पद्यन्त एव । इन्द्रियाणां सृष्टेः प्रागवस्थिति र्नाऽस्ति । किन्तु परमेश्वरस्यैव तदाऽवस्थितिः ।
छुतेब्ध—“स्त्वेव सोम्येद मग्न आसीत् ” “ शिवेष्व केचलः ” इत्यादिश्रुते ब्ध ।

ननु तत्र ऋषय इति बहुवचन स्याऽसम्भवा ब्रह्मणि गौणीत्यर्थः । ब्रह्मीषु श्रुतिषु ब्रह्मणएव
एकत्वावधारणसहितसृष्टिप्रागवस्थानस्य श्रुतत्वात् । सृष्टिप्राग्भावस्या बहुवचनस्य
“एतस्मा ज्ञायते प्राण ” इत्याद्युत्पत्तिश्रुतेः प्रबलत्वात् “ ऋषयोवावे ” त्र्युत्पत्तिप्राग्भाव-
श्रुतावपि प्रथमश्रुतस्य ऋषिशब्दस्य ब्रह्मणि ब्रह्मण स्वार्था इति दर्शनक्रमेण चिन्त्रियेषु

युक्त्यन्तरमाह—

तत्पूर्वकत्वा द्वाचः ॥ २-४-३ ॥

परमेश्वरसृष्टिपूर्वकत्वा दितरेषाम् नामरूपयोगस्य । तदानीम्
प्राणशब्दो नेन्द्रियविषयः । ततो ब्रह्मैव पूर्वभावि ॥

इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्

अथ सप्तम्यधिकरणम् २

सप्तमतेर्विशेषितत्वा च ॥ २-४-४ ॥

पूर्वेन ब्रह्मकार्यनया सिद्धानीन्द्रियाणि कियत्सङ्ख्यानीति
सन्देहे सप्तेति पूर्वः पक्षः । कुतः ? ‘यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि

स्वारस्याऽभावात् । कर्मेन्द्रियेषु कथं व्यप्रवृत्तेश्च । ऋषय इति बहुवचनस्य ब्रह्मण्यसम्भवात् ।
“अदितिः पाशान्प्रमुक्तवैता” नित्यत्र पाशान्यत्रबहुत्वविषयतयेव ब्रह्मविशेषणबहुत्व-
विषयतया औपचारिकत्वोपपत्तेश्च “प्राणावा ऋषयः” इति श्रुति र्ब्रह्मविषयेतिभावः ॥

तच्छब्दार्थं माह—परमेश्वरसृष्टीति ॥ वाच इत्यस्याऽर्थं माह । नामरूपयोगस्येति ।
सूत्रोक्तहेतुं साध्ये योजयति—तदानी मिति । जीवानां प्रलये स्थितिः कृतहानाकृताभ्यागम-
दोषान्यथानुपपत्तया अभ्युपगता । प्राणानां तदास्थित्यनभ्युपगमे बाधकाभावात् । प्राणविषय-
नामरूपव्याकरणस्य सृष्टिपूर्वकत्वनियमो न बाधनीय इति भावः, “तद्धेदम् तर्ह्यव्याकृत मासी
त्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते” ति श्रुतेः । वाचः इतरेषां नामयोगस्य तत्पूर्वकत्वात् परमेश्वरकृत
वियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् । प्राणशब्दो इन्द्रियविषयो न भवति । किन्तु परमेश्वरवाचक-
एवेत्यर्थः ॥

इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्

मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमाम् गतिम् ॥ इति
सप्तानामेवावगतेः, 'सप्तप्राणाःप्रभवन्ति' इत्यादिश्रुतौ सप्तेति विशेषि-
तत्वाच्च ॥

इत्येवम्प्राप्तेऽभिधीयते —

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ २-४-५ ॥

न सप्तैत्रेन्द्रियाणि । हस्तादयोऽपोन्द्रियाणि, जीवे देहान्तःस्थिते
उपकरणत्वाविशेषात् । अपि त्वेकादश । 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः'
'इन्द्रियाणि दशैकञ्च' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । बुद्ध्यादीनाम्
न पुथगिन्द्रियत्वम्, किन्तु ते मानोवृत्तिभेदा एव । सप्तानाम्

अथ सप्तगत्यधिकरणम्

प्रासङ्गिकसङ्गतिम् सूचयति—पूर्वत्रेति । कियत्सङ्ख्यानीति । सप्तसङ्ख्यानि वा-
एकादशसङ्ख्यानि वेत्यर्थः । श्रुतिविप्रतिपत्ते स्सन्देहः । सूत्रस्य गतिशब्द मवगतिपर
मभिप्रेत्य सप्तसङ्ख्याबोधिनीम् स्मृति मुदाहरति—यदेति । ज्ञानानीति । करणव्युत्पत्त्या
ज्ञानशब्द इन्द्रियपरः । मनोबुद्धिसहपाठात् । परमां गति मिति । परमगतिरूपमोक्षसाधनम्
योगमाहु रित्यर्थः । विशेषितत्वा दिति सूत्रस्यपदम् सप्तसङ्ख्याम् सप्तपदेनोपादाय तथा
विशेषितत्वा दित्यर्थपरतया व्याचष्टे—सप्तेति । न्यूनाधिकमङ्ख्याग्रहणं न्यूनसङ्ख्याग्रहणम्
न्याय्यम् लाघवादिति सुप्त्यन्तरसमुच्चयार्थं श्वकारः । ननु अधिकमङ्ख्याग्रहणे न्यूनसङ्ख्याया
स्तत्राऽन्तर्भावा दुभयबाधो नभवति । अत स्तदर्थं अधिकमङ्ख्याग्रहणमेव न्याय्यमिति चे
दुच्यते । तथासति क्वचि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च—कर्मेन्द्रियाणि पञ्च—मनो हृद्य मिति
द्वादशेन्द्रियाणि दूयन्ते । क्वचि 'तान्येव प्राणाधिकानि' त्रयोदश श्रूयन्तइति सर्वाधिक-
सङ्ख्याग्रहणे एकादशसङ्ख्याव्यवस्था न सिद्धयेत् । सप्तप्राणा इति सप्तशब्देन विशेषितत्वा
त्तदवगते लाघवाच्च इन्द्रियाणि सप्तैव नैकादशे त्यर्थः ॥

अतो नैव मिति व्यख्यास्यमानसूत्रमगलभ्यम् साध्यम् दर्शयति—न सप्तैवेति ।
सूत्रशब्द मपर्ययमुक्त्वा व्याचष्टे—हस्तादयो पीति । "स्थिते अत" इति सूत्रखण्डेन
विवक्षितम् हेतु मपेक्षिताध्याहारपूर्वकम् विवृणोति—जीव इति । हस्तादिसत्त्वोपन्यासलभ्याया

गतिश्रवणं विशेषणञ्च तेषाम् प्राधान्यात् । अतो न समेन्द्रियाणि,
किन्त्वेकादश ॥

इति सप्तगत्यधिकरणम्

अथ प्राणाऽणुत्वाऽधिकरणम् ३

अणवश्च ॥ २-४-६ ॥

तानीन्द्रियाणि विभूनि किन्णूनंति सन्देहे चक्षुगदीनाम् दूर-
गतवस्तुग्रहणसामर्थ्या द्विभूनीति प्राप्तेऽणूनोत्युच्यन्ते—कथम् ? ‘ प्राण-
मनूत्क्रामन्तम् सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ’ इति श्रवणात् । न विभूनि ।
विभुत्वे हि तेषाम् न गतिः सम्भवति । चक्षुगादेर्दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्यम्

मिन्द्रियसङ्ख्यायाम् श्रुतिम् दर्शयति—दशम इति । आत्मा—मनः । श्रुतिस्मृतिभ्यां मिति ।
अयमपि हेतु रतदशब्दे नावृत्तन विवक्षितः । बुद्धयहङ्कारचित्तानाम् मनस्यन्तर्भावा
न्नाऽधिकृतसङ्ख्या, प्रसज्यत इत्याह—बुद्ध्यादीनां मिति । नानाविधसङ्ख्याश्रवणे कार्यानुसारेण
सङ्ख्यानियमनम् युक्तम् । कार्यञ्च गन्वाद्युपलब्धिपञ्चक मादानादिक्रियापञ्चक मान्तर-
ज्ञानजातञ्चेत्येकादशविध मिन्द्रियगणम् व्यवस्थापयति । यानि तु बुद्धयहङ्कारचित्तवृत्ति-
त्वेन प्रसिद्धानि अध्यवसायाभिमानचिन्तारूपाणि कार्याणि तानि मनोव्यतिरेके जायमान-
त्वाऽनवगमा अ करणान्तरव्यवस्थापनार्हा णीति बुद्ध्यादयो मनोऽवस्थाभेदा इत्येव युक्त
मिति भावः । पूर्वपक्षयुक्तिम् निराकरोति—सप्तानां मिति । योगदशायाम् कर्मेन्द्रियेभ्यो
ज्ञानेन्द्रियाणि यत्नेन वशीकरणीयानीति तेषाम् वशीकर्तव्यत्वेऽस्ति प्राधान्यम् । तदभि-
प्रायेण “ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ” इत्यादिस्मृतिः प्रवृत्ता । अतो नैवमिति सूत्रांशम् व्याकुर्व
अधिकरणस्यार्थं सुपसंहरति—अतो न सन्तेति । पुनरावृत्तस्याऽतदशब्दस्य हस्तादीनां सत्त्वा
दित्यर्थः ॥

इति सप्तगत्यधिकरणम्

न विमुत्वेन, किन्तु तेजोरूपत्वादणुत्वाच्च शीघ्रगतिमत्त्वात् ।
तस्मादिन्द्रियाण्यणून्येव ॥

इति प्राणाऽणुत्वाऽधिकरणम्

अथ श्रेष्ठ्याऽधिकरणम् ४

श्रेष्ठश्च ॥ २-४-७ ॥

‘प्रणमनूत्कामन्तम् सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति’ इति सर्वे
प्राणश्रेष्ठतया श्रूयमाणः पञ्चवृत्त्यात्मा प्राणवायु ब्रह्मण उत्पद्यते ?
न वा ?

‘इति संशये न जायते प्राणवायुः नासदासीये सूक्ते ‘आनीदवातम्’
इति सृष्टेः प्रागपि प्राणचेष्टाश्रवणात् ॥

अथ प्राणाऽणुत्वाधिकरणम् ३

“अन एते सर्वपव समा स्सर्वेनन्ता” इति श्रुतेः “सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ती”ति
श्रुतेश्च विरोधेन संशयम् दर्शयति—तानीन्द्रियाणीति । अणुत्व मिह परिच्छिन्नत्वम् ।
दूरगतेति । तस्मा दुक्तयुक्तिसहकृतत्वा दानन्त्यश्रुतिः प्रबला । यथा कार्यदर्शनयुक्ति-
साहित्या वेकादशसङ्ख्याश्रुति स्तोषेति भावः । आनन्त्यश्रुतिः “सयो हैता नन्ता
ह्यपास्ते अनन्तम् वै स लोकं जयती”ति वाक्यशेषदर्शना दुपासनाऽर्थत्वेनाऽन्यथासिद्धा । ततः
प्रबलया उत्क्रमणश्रुत्या परिच्छिन्नत्वमुपपादयति—प्राणमिति । शीघ्रगतिमत्त्वा दिति ।
दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्यं मिन्द्रियाणाम् विषयपर्यन्तप्रसुमरप्रवृत्त्यात्मना विषयसम्बन्धेन
युज्यत इत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः ॥

इति प्राणमऽणुत्वाऽधिकरणम्

अथ श्रेष्ठ्याऽधिकरणम् ४

उत्तरचिन्तार्थम् पृथग्योगकरणम् । श्रेष्ठः प्राण व्योत्पद्यत इत्यर्थः । प्राणस्य
मूलायां रिन्द्रियवृत्तिभ्यः आऽन्यत्वम् श्रुतिविरोधपरिहारे णोपपादनीयम् । तदन्य

इति प्राप्ते वदामः—प्राणवायुरपि जायत एव । आनीच्छद्दो न प्राणव्यापारम् वक्ति । अवातमिति तन्निषेधात् । किन्तु ब्रह्मसत्त्वमेव ब्रूते । अतो न प्राणानादित्वम् सम्भवति ॥

भवति त्वयम् प्राणवायुरुत्पत्तिमान् । स तु 'सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पञ्च इति तन्त्रान्नरोत्तरीत्येन्द्रियवृत्तिभ्यः 'योऽयम् प्राणः स वायुः' इति श्रुत्या भूतवायो वा न पृथग्भूत इत्यत आह—

त्वाऽनन्यत्वविचारस्तदुभयस्वरूपस्य ज्ञानेन सुकरो भवतीति तद्विचारचिकीर्षया तस्य कार्यत्वविचारमुखेन प्रासङ्गिकत्वमम्पादना येन्द्रियकार्यत्वोपपादकन्यायम् प्राणकार्यत्वेऽतिदेष्टुमिदम् सूत्रम् । अस्य पूर्वाऽधिकरणेन सङ्गतिम् प्राणवायौ सूत्रगतश्रेष्ठपदप्रवृत्तिर्नमित्तञ्च विवृण्वन्नेव श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयं न्दर्शयति—प्राणमिति । यदनुत्क्रमणेनेन्द्रियाणाम् परिच्छिन्नत्वम् समर्थितम् तस्य कार्यत्वं समर्थयत इति पूर्वाऽधिकरणसङ्गतिः ।

तत्राच श्रेष्ठपदमिन्द्रियेभ्यः श्रेष्ठ्यपरमिति द्वयमप्यनेन विवृतम् । किन्तु ब्रह्मसत्त्वमेवेति । अनन्यव्यापारो हि वाताश्रयः । स तु अवातमिति वातनिषेधेन प्रतिपाद्यमानस्सत्तारूप एव पर्यवस्यति । सत्ता च वस्तुविशेषाऽनवच्छिन्ना नित्याधिकब्रह्मसत्त्वैव भवेदिति भावः । एवम् प्रसङ्गम् सम्पाद्य प्रासङ्गिकमर्थम् पूर्वपक्षमुखेनाऽवतारयति—भवति त्वयमिति । सामान्येति । यथा पञ्जरस्यानाम् सर्वेषाम् शुकानाम् साधारणो व्यापारः पञ्जरचालनम् यथावा सर्वाणाम् खलकपोतिकानां मुपरिपतितवागुरोत्क्षेपणम् साधारणव्यापारस्तथा शरीरस्यानाम् सर्वेषां मिन्द्रियाणाम् साधारणव्यापारः प्राणादिवायुपञ्चकमिति साङ्ख्येयवदन्ति । तथैवोपपत्तौ प्राणादिपञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राणोऽन्यो न स्वीकरणीयः । यदीन्द्रियकार्येभ्यो गन्धोपलब्ध्यादिभ्योऽन्यस्य ध्वसनकार्यस्य दर्शना न्मुख्यप्राण इन्द्रियवृत्तिभ्योऽन्यस्त्यात् । तदा प्राणापानादयोऽपि कार्यभेदाद्विज्ञास्संयुतिरिति पञ्चवृत्तिमुख्यप्राण इति नसिद्धचेदिति पूर्वपक्षः । एवम् वादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थेऽस्मिन्प्राये सङ्गतिरहितत्वा दन्वाचय शिष्टः । पूर्वपक्षाऽन्तराऽर्था त्वधिकरणसूत्रप्रवृत्तिः । तन्पूर्वपक्षान्तरमित्यम् । “यः प्राणस्तस्य वायुः” इति श्रुतेः । प्राणो भूतवायो न भिद्यते । पृथगुपदेशाद्भूतवायो रवस्थान्तरेषु प्राणः न वायुरेवेति चेत्तर्हि तदवस्थान्तररूपस्य तेजस इव प्राणस्याऽपि पूर्वावस्थारूपवायुत्वपरित्यागस्त्यादिति ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ २-४-८ ॥

पञ्चवृत्तिः प्राणोऽयम् न वायुः । न चेन्द्रियवृत्तिः,—

“एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च । स्वम् वायु ज्योति रायः
पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥” इति श्रुत्या पृथगुपदेशात् । ततो वायो
रिन्द्रियवृत्तिभ्यश्चान्य एव प्राणाः ॥

वायोरन्यत्वेऽपि न तस्य भूतान्तरत्वमित्याह—

चक्षुरादिव तु तत्सहशिष्टादिभ्यः ॥ २-४-९ ॥

वायोः पृथग्भूतोऽप्ययम् नाग्न्यादिवत् भूतान्तरम्, किन्तु
वायुरेव देहधारणयोग्यतामापद्यते स्वयम् परमेश्वराधारः । ‘मर्ता सन्
अभियमाणो विभर्ति । एको देवो बहुधा निविष्टः’ ‘त्वमेकोऽसि

वायुक्रिये—प्राणः वायुमात्रम् वा तदीयस्पर्शरूपक्रिया वा नभवति । पृथगुपदेशात् -
“एतस्माज्जायते प्राण” इति प्राणस्य पार्थिक्येनोपदेशादित्यर्थः । अन्येष्वेति । “यः प्राण
स्त वायु” इति श्रुतिः प्राणस्य वायव्यस्यान्तरत्वेन वायुविशेषत्वाद्बुपपद्यते इति भावः ।

तदवस्थान्तरत्वे वेजस इव वायुत्वपरित्यागेन भूतान्तरत्वप्रसक्त इति शङ्कोत्तरत्वे
नोत्तरसूत्रं भवतारयति— वायो रन्यत्व इति ॥

न न्येन सूत्रेण प्राणस्य वायुत्वपरित्यागप्रसक्तस्य तेजोवृष्टान्तोपपादितस्य न कश्चि
त्परिहार उच्यते । वायुत्वपरित्यागेऽपि चक्षुरादिव जीवोपकरणत्वं सम्भवादित्याशङ्क्य सूत्रेण
विवक्षितम् परिहार माह—वायो रिति । सत्येव तन्तूनाम् तन्तुत्वे परस्परसंयोगेन
शकटाकर्षणयोग्यतापत्तिरिव सत्येव प्राणस्य वायुत्वे देहधारणयोग्यतापत्तिरस्याऽ
वस्थान्तरापत्तिरिति न भूतान्तरत्वप्रसक्त इति भावः । एकैकतन्तुं पृथक् शकटाकर्षणयोग्यता
मिळितेषु तन्तुषु संयोगविशेषेणैव वाय्वन्तरे पृथक् देहधारणयोग्यताऽस्य केन विशेषेण
त्याशङ्काया माह—स्वयमिति । यथाऽयम् देहधारणयोग्यो भवति तथैव परमेश्वर
उत्तम्नातीत्यर्थः । मर्ता सन्निति । परमेश्वरेण अभियमाणः । मर्ता धरणशक्तस्तन्म

बहूननुप्रविष्टः ' प्राणानाम् ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः ' इत्यादिश्रुतेः । किञ्च । अयम् चक्षुरादिव जीवोपकरणम् । प्राणसंवादादिषु चक्षुरादिभिः सहोपदेशात् तत्तुल्योपकारमुख्यत्वादिभ्यश्च ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ २-४-१० ॥

अकरणमक्रिया । न जीवोपकारक्रियारहितत्वात् दोषः । यतः श्रुतिरेव देहेन्द्रियाद्यशैथिल्यकारणम् वायुरिति दर्शयति । प्राणसंवादे ' यस्मिन्नुत्क्रान्ते इदम् शरीरम् पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः ' इति प्रजापतिवचनानन्तरम्, वागाद्युत्क्रमणेऽपि देहस्येन्द्रियाणाञ्च स्थितिम् दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे देहेन्द्रियशैथिल्याभिधानात् ॥

कार्यकरणसङ्घातम् विभर्तीत्यर्थः । एको देवो मुख्यप्राणः बहुधा प्राणापानादि बहुप्रकारेण निविष्ट इत्यर्थः । प्राणानाम् प्राणापानाद्वृत्तीनाम् ग्रन्थिः प्रययिता—तत्रतत्र स्थापक इत्यर्थः । आदिशब्देन " न प्राणेन नाऽपानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतोऽपि तु जीवन्ति यस्मिन्नेता बुपाश्रिता " वित्यादिश्रुति गृह्यते । प्राणस्य देहधारकत्वे युक्त्युपन्यासपरत्वेन सूत्रम् योजयति — किञ्चाऽयं मिति । चक्षुरादिवदेव प्राणोऽपि जीवस्योपकरणमिति मन्तव्यम् । प्राणसंवादादिप्रदेशेषु तस्य चक्षुरादिभिः स्मर्यताम् । तुशब्द इशङ्कानिराकरणाऽर्थः । प्राणो नाऽऽकाशादिव द्रूतान्तरम् किन्तु वायुरेवाऽवस्थान्तरमापन्नश्चक्षुरादिव जीवोपकरणम् । तदुपकरणत्वं उपकरणभूतै रिन्द्रियैस्सह शिष्टादिभ्योऽवगम्यते । शिष्टि इशामन उपदेशः । उपदिश्यते ह्ययम् प्राणश्चक्षुरादिभिस्सह प्राणसंवादादिषु । अयं योऽयम् मुख्यप्राण इति विशिष्याऽभिधानमादिशब्देनोक्तम् । तदपि तत्सजातीयत्वे सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वप्राणस्य पाषाणादेरिव देहस्याऽपि प्राणेनधारणं नाऽपेक्षितम् । अनतो न देहधारणम् जीवोपकारः । इत्याशङ्क्य प्राणस्य देहनियतधारकत्वं मन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रदर्शनपरां श्रुतिमुद्राहृत्य व्यवस्थापयितुम् सूत्रम् ॥

करणमुपकारक्रिया । तद्वहितत्वाद्यो दोषस्तत्र न प्रवर्तते । श्रुतिरेव हि तथा देहधारकतया जीवोपकरणत्वेन प्राणं दर्शयतीति सूत्रार्थम् विवृण्वन्नुक्तशङ्काम् निरस्यति—अकरणमिति ।

पञ्चवृत्ति र्मनोव द्व्यपदिश्यते ॥ २-४-११ ॥

प्राण एक एव स्ववृत्तिभिः पञ्चभिः प्राणाऽपानादिसंज्ञाभेदभाग्भवति,
यथा कामादिभि र्मन एकमेव । अतः प्राण एकएव भूतवाय्विन्द्रिय-
वृत्तिव्यतिरिक्तो जीवोपकारक इति सिद्धम् ॥

इति श्रृंगेयाऽधिकरणम्

अथ मुख्यप्राणाऽणुत्वाऽधिकरणम् ५

अणु श्व ॥ २-४-१२ ॥

पञ्चवृत्ति रयम् प्राणवायु रिन्द्रियवदणुर्विभुर्वेति सन्देहे सति,
नाऽणुरयम्, 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एमिलिभिल्लैकैः

इन्द्रियवृत्तित्वपूर्वपक्षमीमनिराकरणार्थम् सूत्रम् ॥

मुख्यप्राणस्य कार्यभेदा दिन्द्रियवृत्तिभ्यो भेदाऽभ्युपगमे प्राणाऽपानादयोऽपि
मुख्यप्राणवृत्तिभ्यो भिन्ना स्स्युः कार्यभेदादेवेति हि शङ्का । नेय मृपपक्षं । प्राणस्येन्द्रिय-
वृत्तित्वकल्पने हि न तावन्मिळिताना मिन्द्रियाणां स वृत्तिः । चक्षुराद्येकद्विचतुरभावे प्राण-
नाभावप्रसङ्गात् । नाऽप्येकस्यैव त्वगिन्द्रियस्य वृत्तिः । सामान्यकरणवृत्तित्वाऽभ्युपगमभक्त-
प्रसङ्गात् । शरीरैकदेशे त्वगिन्द्रियोपहृता तत्र प्राणनव्यापाराऽभावप्रसङ्गाच्च । तस्मा
'तृणगुपदेशा त्सामान्यकरणवृत्तित्वाऽनुपपत्तेश्च प्राणः करणवृत्तिभ्यो भिन्नइति युक्तम् ।
न तथा प्राणापानादीनां मुख्यप्राणतः पृथगुपदेशोऽस्ति । नाप्यनन्यथासिद्धः कार्यभेदोऽस्ति ।
एकस्यैववायोः हृदयादिस्थानविशेषावच्छेदेन तत्तत्कार्यकरत्वोपपत्तः । ततएव प्राणापानादीनां
भेदोपपत्तेश्च । तस्मात् “पञ्चवात्मानम् प्रविम ज्यैतत्प्राण मवष्टभ्य धारयामी”ति श्रुते
मुख्यप्राण एकएव प्राणापानादिभेदेन पञ्चवृत्तिरिति युक्तम् । यथा “काम स्सङ्कल्पो
विचिकित्से”त्यादिश्रुते रेकमेव मनः कामसङ्कल्पा ध्येकवृत्तीति । — अधिकरणार्थं मुपसंहरति -
अत इति ॥

इति श्रृंगेयाधिकरणम्

समोऽनेन सर्वेण ' प्राणे सर्वम् प्रतिष्ठितम् ' 'सर्वम् हीदम् प्राणेनावृतम् ' इति श्रुतेः सर्वावारकतया व्यापी प्राणः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—अणुरेव प्राणवायुः, 'प्राणमनूत्कामन्तम्' इति तस्य गतिश्रवणात् । आधिदैविकस्य हिरण्यगर्भप्राणस्य विभुत्वमन व्यष्टिरूपस्येति न विरोधः । तस्मादणुरेव प्राणः पञ्चवृत्तिरिति ॥

इति मुख्यप्राणानुत्वाऽधिकरणम्

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाऽधिकरणम् ६

ज्योतिराद्यधिष्ठानं नतु तदामननात् प्राणवता शब्दात्

॥ २-४-१३ ॥

इह 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिभृत्या चक्षुरादीनामादित्याद्यधिष्ठानम् श्रूयते । जीवस्य च रूपादिग्रहणाय

अथ मुख्यप्राणानुत्वाऽधिकरणम् ९

ननु सर्वेऽनन्ता इति इन्द्रियाणां मानन्त्यता श्रुतौ सत्यामपि उत्क्रमणलिङ्गेन तेषां परिच्छिन्नत्वं प्रसाधितम् । "समोऽनेन सर्वेण"ति व्यपित्वश्रुतौ सत्यामपि तेनैवलिङ्गेन प्राणस्याऽपि परिच्छिन्नत्वम् सिद्धेयं किमनेनाऽधिकरणेन ? इत्याशङ्क्य अधिकरणारम्भहेतुभूता मधिकाशङ्कां दर्शयति—सर्वावारकतयेति । उदाहृतश्रुतौ हि प्राणस्य सर्वसाम्यं मुक्त्वा तत्रोपपत्तितया—"सर्वम्हीदम् प्राणेनावृतम्"मित्युक्तम् । अतस्सोपपत्तिकृतया उत्क्रमणलिङ्गतः प्रबलेन सर्वसाम्यलिङ्गेन प्राणस्य विभुत्वसिद्धा वुत्क्रमणलिङ्गं यौपाधिकोत्क्रमणतया नेतव्यम् । "सम एभि खिमि लोके" रित्यतः प्राक् "समः प्लुषिणा, समो मशकेन, समो नागेने"ति वाक्यान्वयपि घटकरकाद्याकशादिन्यायेन औपधिकपरिच्छेदपरतया योजनीयानीति भावः । किमयम् प्राण स्मर्वगतः ? उताऽणु रिति संशयः । "सम एभि खिमि लोके" रित्यानन्त्यश्रवणा द्विभुरिति पूर्वपक्षः । प्राणोऽनूत्कामनीति प्राणस्य गतिश्रवणादणुरेवेति सिद्धान्त इत्यर्थः ॥

इति मुख्यप्राणानुत्वाऽधिकरणम्

तदधिष्ठानमुपादिश्यते ' एवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम् परिवर्तते ' इति । तदिदम् जीवेनसहेन्द्रियाऽधिष्ठानमादित्यादीनाम् परमेश्वरायत्तमुत स्वतन्त्रम् ।।

इति संशये ' आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत् ' इत्यादिषु स्वातन्त्र्यश्रवणा दादित्याद्यधिष्ठानम् न परमेश्वरायत्तमिति पूर्वःपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—परमेश्वरायत्तमिन्द्रियाद्याधिष्ठानमादित्यादीनाम् । कुतः ? ' य आदित्य मन्तरो यमयति ' ' य आत्मान मन्तरो यमयति ' इत्यदिश्रवणात् , परमेश्वरसङ्कल्पपूर्वकत्वाच्च सर्वप्रवृत्तीनाम् । तस्मादिन्द्रियाद्याधिष्ठानम् जीवस्यादित्यादीनाञ्च परमेश्वरायत्तमेव ॥

अथ न्योतिराद्यधिष्ठानाऽविकरणम् ६

आदित्यादीना मभिमानिदेवतानां जीवस्य च प्राणाऽधिष्ठातृत्वं श्रुतिसिद्धम् । तत्राऽभिमानिदेवतानां न्तदधिष्ठातृत्वं मीश्वरायत्तम् स्वतन्त्रं वेति संशये यद्यपि " फात्तु तच्छ्रुतेः " इति ॥ २-१-४०) इत्यधिकरणे जीवानां कर्तृत्वं मीश्वरायत्तमित्यविशेषेणोपपादितम् । तथाऽप्यादित्यादीना मीश्वरदत्तैश्वर्याणां मीश्वरव दाराध्यतः फलप्रदत्वादिमत्त्वेन स्वातन्त्र्यमप्यस्तु । कर्तृत्वस्य परायत्तताश्रुतेः मनुष्यादिविषयत्वेन सङ्कोचस्मभे तत्तद्वैश्वर्यद्वारावबानुगृहीतस्य स्वातन्त्र्यश्रवणस्य बाधनायोगा दिति पूर्वःपक्षः ।

अत्र सौत्रं सिद्धान्तमाह—सिद्धान्तः स्तिवति । न्योतिरादीना मादित्यादीनां यदधिष्ठानं चक्षुराद्यधिष्ठातृत्वं मस्ति तत् तदामननात् तस्य परमेश्वरस्य सङ्कल्पात् । कुतः शब्दात्—तस्याऽन्तर्यामित्वश्रुतेरिति सूत्रार्थः । प्राणवता जीवेनसहेति दृष्टाऽन्तार्थं मुपादानम् । यथा जीवस्य स्वातन्त्र्यश्रवणेऽपि तस्येन्द्रियाऽधिष्ठातृत्वं परायत्तम् । एवं मिन्द्रियाभिमानिदेवताना मपीति भावः ॥

ननु परमेश्वरदत्तैश्वर्येण देवतानां मनुष्यादिजीवा द्विशेषोऽस्तीति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २-४-१४ ॥

सर्वस्य च परमेश्वरनियम्यत्वम् नित्यमेव । अतोऽपि परमेश्वर-
सङ्कल्पायत्तमेवैषामधिष्ठातृत्वम् ॥

इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाऽधिकरणम्

अथ न इन्द्रियाऽधिकरणम् ७

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ २-४-१५ ॥

इह पूर्वोक्तानि वागादीनीन्द्रियाणि प्रणवृत्तिभ्यो भिन्नाति न वा ?

इति संशये तानि मुख्यप्राणवृत्तय एव, 'एतस्यैव सर्वे
रूपमभवन्' इत्यादिना तेषाम् प्राणरूपत्वश्रवणात्, वागादीनामुपरमरूपे
मरणे प्राणो गत इति व्यवहारसामान्याच्च । तस्मात् प्राणादनन्या
नीन्द्रियाणि ॥

“स ईशोऽस्य जगतो नित्यमे वे”ति श्रुते नित्यम् संसारिणां परमेश्वरनियम्यत्वम् ।
अतः परमेश्वरनियम्यानां अधिकारप्राप्तेः प्रागिव तदनन्तरमपि नियम्यत्वं भवर्जनीय
मिति भावः । तस्य सर्वनियमनस्य नित्यत्वाच्चावर्जनीयत्वादित्यर्थः ॥

इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाऽधिकरणम्

अथ त इन्द्रियाऽधिकरणम् ७

इन्द्रियवृत्तिः प्राणइति शङ्का—“न वायुक्रिये” इत्यधिकरणे निरस्ता—इह प्राणवृत्तय
इन्द्रियाणीति शङ्का निरस्यते ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—मुख्यप्राणादन्यान्येवेन्द्रियाणि, श्रेष्ठादन्ये ये प्राणा स्त इन्द्रियाणीति चक्षुरादिष्वेव 'इन्द्रियाणि दशैकञ्च' इत्यादिष्विन्द्रिय व्यपदेशात् ॥

भेदश्रुते र्वेन्द्रियाण्या च ॥ २-४-१६ ॥

‘एतस्मा ज्ञायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च’ इति प्राणेन्द्रियाणाम् भेदेनोत्पत्तिः श्रूयते । इन्द्रियाद्युपरमेऽपि प्राणवृत्त्यनुपरमरूपम् ।

न न्विन्द्रियाणा मादित्यादी नष्टिष्ठातु न्सिद्धवत्कृत्य तेषा मधिष्ठातृत्वं परमेश्वरायत मिति पूर्वाऽधिकरणे प्रसाधितम् । त न सिद्धयत् । यदि प्राणवृत्तयः इन्द्रियाणि स्युः नहि वृत्तिमदधिष्ठातृव्यतिरेकेण वृत्तीना मधिष्ठात्रपेक्षाऽस्ति । वृत्तिप्रसणार्थत्वा वृत्तिमदधिष्ठानस्य । सत्यम् इह तदे वाक्षिप्यते । अतए वाक्षेपिकी सङ्गति रस्याऽधिकरणस्य । अस्मदादीन्द्रियाणा मादित्याद्यधिष्ठानेन ज्ञानकर्माजकत्वे हि तत्प्रयुक्तपुण्यपापफलमोक्तत्वं मपि तेषां प्रसज्यते । कर्तृत्वभोक्तृत्वयो रैकाधिकऽरण्यनियमान् । जीवाऽधिष्ठिताना मिन्द्रियाण् मादित्यादिभिरप्यधिष्ठितत्वे जीव्याऽऽदित्यादीनाञ्च कशाभि द्वैमन्येन कार्याऽनिष्पत्ति प्रसङ्गाच्च । इति तदित्यम् पूर्वाऽधिकरणसिद्धार्थाक्षेपेणास्याऽधिकरणस्य प्रवृत्ति रिति दिव्यते । अत्राऽयम् पूर्वपक्षः ॥

इन्द्रियाणि प्राणवृत्तयः । तादृशीन्य-ताद्रूप्य - तत्कृत-तत्सामभास्वश्रवणान् । प्राणाधीनस्थितिकत्वम् हीन्द्रियाणां श्रूयते । “प्राण उच्चिक्रमिपन् स यथा सुहयः षड्विंशशङ्कून् सङ्घिदे देव मितरा न्प्राणा न्ममखिद” इति । तथा ताद्रूप्यं तत्कृततत्सामभास्व श्रूयते । “त एतस्यैव सर्वे रूप ममन् तस्मा देत एतेनाख्यायन्ते” इति । अत इन्द्रियाणि प्राणवृत्तय इति सूत्रं योजयन् सिद्धान्त माह । मुख्यप्राणा दिति । इन्द्रियाणीतिसूत्रे पक्षनिर्देशः । “श्रेष्ठा दस्यत्रे”ति साध्यनिर्देशः । श्रेष्ठा दन्यानीत्यर्थः । एतैः पदै रावृत्तै रन्येञ्च सूत्रपदै र्वैतुनिर्देशः । इतिशब्दश्चाऽध्याहर्तव्यः । तथाच—श्रेष्ठादन्यत्र-ते श्रेष्ठादन्ये चक्षुरादयः प्राणा इन्द्रियाणीति तेष्वेव तद्व्यपदेशा दिन्द्रियत्वव्यपदेशा दित्यर्थः । यत्तु प्राणाधीन-स्थितिकत्वतद्रूपत्वतत्सामभास्वश्रवणा दिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्व मवपीयत इतिपूर्वपक्षे शङ्काबीजम् तन्निराकरणार्थं सूत्रम् ॥

प्राणसंवादे स्वस्थिन्द्रियाणां प्राणाधीनस्थितिकत्वादिकं त्रयमपि श्रूयते । तत्र प्राणेनसह तेषां कल्होपक्रमेणैव ततो भेद स्स्पष्टीकृतः । चक्षुरादीना मेकैकस्य प्रवासेऽप्यन्येषाम् ।

वैलक्षण्यञ्च दृश्यते । अतोऽपि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्ना
निन्द्रियाणीति ॥

इति न इन्द्रियाऽधिकरणम्

अथ संज्ञामूर्तिकृत्यधिकरणम् ८

संज्ञामूर्तिकृते स्तु विवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २-४-१७ ॥

पूर्वमाकाशादीनाम् भूतानाम् सह सदाशिवादिभिरधिष्ठातृभिः
परमेश्वरा दुत्पत्ति रभिहिता । तदेवम् तेषु जातेषु ततो देवानाम् नामरूपादि-
कृति स्तस्मादेव मूलकारणात् उतान्यस्मादिति सन्देहः ॥

यथापूर्वं मवस्थानं प्राणस्य प्रवासोद्योगाऽन्येषां शैथिल्यापत्ति रिति प्राणस्य चक्षुरादिभ्यो
वैलक्षण्यञ्च तत्राऽनन्तरमेव प्रतिपादितम् । इदं मुख्यं निन्द्रियाणां प्राणस्य च वृत्तिवृत्तिमद्भावे
नसङ्गते । नवा वृत्तीनां वृत्तिमतासह समस्वानन्त्र्याऽभिमानेन कल्हामिधानं युज्यते ।
नहि वृत्तयो वृत्तिमन्तमपहाय प्रवसन्ति । वृत्तिमत्प्रवासे परम् नावतिष्ठन्त इत्युपपद्यते ।
तस्मात् प्राणमंत्रादोषकमादिपर्यालोचनयै निन्द्रियाणां प्राणव्यतिरेके स्पष्टमिति
तदधीनत्वादिकं न प्राणाभेदमाधनक्षमम् । तस्मादिन्द्रियाणां प्राणरूपत्वश्रवणं प्राणश्रेष्ठ्य-
प्रतिपादनार्थं प्राणानां ममात्तवश्रवणञ्च प्राणप्राधान्यात् अञ्जनाणां छत्रिपदेनैव प्राणानाम्ना
लक्षणीयत्वप्रतिपादनपरं योज्यं मित्येवं सूत्रात्तात्पर्यं “चक्षुरादिव तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः” इति
सूत्रागतहेत्वर्थक्येनैव स्पष्टमिति मत्वा सूत्रस्याऽर्थान्तरमाह — एतस्मादिति ।
तत्सहशिष्ट्यादिभ्य इति सूत्रहेतुपर्यालोचनयैवाऽवगन्तुं शक्यम् पीन्द्रियाणां प्राणवृत्ति-
व्यतिरेकं हेत्वन्तरैरपि स्पष्टीकर्तुं मिदमधिकरणं मारब्धं मतोऽस्य नैयर्थ्यम् ॥

इति इन्द्रियाऽधिकरणम्

अथ संज्ञामूर्तिकृत्यधिकरणम् ८

“ आकाशोह वै नाम नामरूपयो निर्वहते ” ति वाक्ये नामरूपव्याकर्तृत्वं
परमेश्वरस्य प्रतीयते । “ सर्वाणि रूपाणि विवित्य श्रीरो नामानि कृत्वाऽभिवद न्यदास्ते”

एवम् सति ' तत् तेज ऐक्षत बहु स्याम् प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत ' इति श्रुते स्तेजोऽमिमानी रुद्रोऽपः सृजति, तासु च स्ववीर्यम् क्षिपति, तासु सत्त्वसहितो विष्णुरभिवर्तते इति । ' आपो नारा नरो रुद्रः ' इति श्रुतिदर्शना द्रुद्रसम्भूतासत्त्वायतनत्वेन विष्णोर्नारायणसंज्ञता । ' ता आप ऐक्षन्त ' ' ता अन्न मसृजन्त ' इति श्रुते स्तदमिमानी नारायणोऽन्न-शब्दवाच्याम् पृथिवी मुत्पादयति । तत्र पृथिवीतत्त्वरूपे अण्डे हिरण्य-गर्भः संवर्तते । तथा हि श्रूयते—“अण्डम् हिरण्मयम् मध्येसमुद्रम् रुद्रस्य वीर्यात् प्रथमम् सम्भूव । तस्मिन् ब्रह्मा विष्णुर्जातो जातवेदाः” इति ॥

‘ अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्वैमम् सहस्रांशुसमप्रमम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नगसूनवः ॥ अयनं तस्य ता यस्मात् ततो नारायणः स्मृतः । नारायणः परोऽव्यक्ता द्रव्यक्तादण्डसम्भवः ॥ अण्डस्यान्त स्त्वमे लोका स्तसद्वीपा च मेदिनी ’

इति मनुस्मृतिः ॥

पुरुषस्य नारायणस्य । “ केवेन रूपे व्याकरोत् सतासती प्रजापति ” इति वाक्ये हिरण्यगर्भस्य । अत्र हि रूपग्रहणं नाम्नोऽप्युपलक्षणम् । नामरूपव्याकरणयोः स्तमानकर्तृकत्वनियमात् । इत्येवं जीवोपकरणसृष्ट्यात्मकनामरूपव्याकरणकर्तृत्वविषयश्रुतिविरोधसमाधानं सिद्धं क्रियते । अध्यायपेटिकापादसङ्गतयः । पूर्वाऽधिकरणे प्राणनामरूपमास्त्र मिन्द्रियाणां पूर्वपक्षबीजतया बुद्धित्य मासीदिति नामरूपप्रसङ्गा सृष्ट्याकर्ता निरूप्यत इत्यनन्तरसङ्गतिः ।

अत्रायं पूर्वपक्षाऽभिप्रायः । “ तत्तेज ऐक्षते ” त्याद्विश्रुते रूपबहुणानुसारेण वीर्यक्षेपाविद्वारा पृथिव्यादिसृष्टिपरत्वं मङ्गीकरणीयम् । वीर्यक्षेपकत्वञ्च मूर्त्यात्मन स्तजोऽमिमानीनो रुद्रस्यैवे त्युदाहृतपुराणवचना दृश्याम्यते । “ तेन क्षिप्तम् रसेवीर्यम् परम् मूर्त्यमिमानीने ” इति । अतो यस्य जज्ञे पृथिव्युत्पादनसामर्थ्याधायकबीजक्षेपकत्वम् तस्यैव जलस्रष्टृत्वं तत्सृष्टिसङ्कल्परूपेक्षणवत्त्वं च कर्तुं युक्तमिति । “ तत्तेज ऐक्षते ” इति वाक्यश्रु-

पुराणञ्च—

‘ रुद्रसंज्ञस्य देवस्य रूपे मूर्तिः प्रजायते । तेन क्षितम् रसे वीर्यम् परम् मूर्त्यभिमानिना ॥ तदण्डमभवद्वीर्यम् सहस्रकिरणप्रभम् । विष्णु स्तत्प्राविशत्साक्षा न्मम शक्तेस्तु वैभवात् ॥ पुनर्नारायणाख्याम् मे नियोगात्प्राप्तवानसौ । इमं श्लोकाहरं त्यत्र श्लोकम् नारायणम् प्रति । आपः सूक्ष्मो रसो ज्ञेयो रसो नारः प्रकीर्तितः । नरजातस्ततो ब्रह्मा नरः साक्षाच्छिवः स्मृतः ॥ नारमस्यायनम् प्रोक्तम् तेन नारायणः स्मृतः ॥ ब्रह्माऽपि नरशार्दूल गन्धमूर्तिम् समाविशत् ॥ ’ इत्यादि । एवञ्च ‘वेदेन रूपे व्याकरोत् । सतासती प्रजापतिः’ इत्यादिश्रुतेः अण्डान्तर्वर्ती हिरण्यगर्भो वा । ‘अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च’ इत्यादिश्रुते नारायणो वा देवादीनामण्डान्तर्वर्तिनाम् नामरूपकर्ता भवितुमर्हति, न ब्रह्माण्डादेरुत्तीर्णः परमेश्वर इति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—न युक्तः प्रतिपादितसृष्टिक्रमः । किन्तु ‘सदेव सोम्येदं मयि आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्’ ‘तदैक्षत बहु स्याम् प्रजायेयेति

रुद्रविषयम् । एवं “ता आप ऐसन्ते”ति वाक्यमपि जलाभिमानिनारायणविषयमेव । “यतो विष्णु स्तत्प्राविशदि” त्याद्युपबृंहणश्लोकेन । तद्वीर्यं कथं ब्रह्माण्डमभवदित्याकाङ्क्षायां परमेश्वरदेवतासामर्थ्यस्य विष्णोस्तदेववीर्यमण्डरूपेणपरिणामयितुं तन्मध्ये हिरण्यगर्भं स्रष्टुञ्च तद्वीर्याऽऽहितसामर्थ्यजलप्रवेशं तमेव निमित्तं कृत्वा परमेश्वरनियोगान्नारायणसंज्ञाभाक्त्वञ्च प्रतिपाद्यते । एवञ्च तदनन्तरमण्डमध्ये देवादीनामरूपव्याकर्तृत्वञ्च यथार्हं तेषामेव रुद्रनारायणहिरण्यगर्भाणां मिति युक्तम् । अतएव श्रुतावपि । “संयं देव तैक्षत हन्ताहं मिमांस्तिष्ठो देवता” “अनेनजीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणी”ति तेजोऽब्रह्माभिमानिरुद्रनारायणहिरण्यगर्भात्मकजीवरूपेणैव नामरूपव्याकर्तृत्वम् प्रतिपाद्यते । “अण्डम् हिरण्यम्”मिति भाष्योदाहृतश्रुतौ विष्णुस्येन्द्रः । तोयाभिमानिनो नारायणस्योत्पत्तेरण्डसृष्टितः प्रार्चनत्वान् । “अपएव ससर्जादा”वित्यादिमानववचनानाम् “ततस्त्वयम्भू र्भगवानव्यक्तो व्यञ्जय सिद्धम् । महामूर्तादि-

तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिश्रुतेः सच्छब्दवाच्यम् ब्रह्मैव पञ्चभूतकारणम् । तेजःप्राथम्यम् परिहृतम् । ततश्चाकाशादिपृथिव्यन्तम् सदाशिवादि-
संज्ञया पूर्वपूर्वकारणरूपम् ब्रह्म उत्तरोत्तरम् कार्यम् सृजतीति,
'तदैक्षत तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' इति श्रुत्यावगम्यते ।
'हन्ताह मिमा स्तिस्रो देवता अनन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीति तासाम् त्रिवृतम् त्रिवृत मेकैकाम् करवाणि' इति त्रिवृतकुर्वत
एव परमेश्वरस्य वाय्वादिरूपस्य तिस्रो देवता स्तेजोऽब्रज्जातिमकाः ब्रह्मविष्णु-
रुद्ररूपजीवात्मनानुप्रविश्य नामरूपकृति रवगम्यते । अतस्त्रिवृतकुर्वत एव
चतुर्मुखाद्यात्मनः सकलनामरूपकृतिरिति युक्तम् । त्रिवृत्करणन्तु केवलम्
चतुर्मुखस्य न सम्भवति । त्रिवृत्कृतै हि तेजोऽब्रह्मै रण्डमुत्पद्यते । तत्र
पश्चाच्चतुर्मुखसृष्टिः, 'अण्डम् हिरण्यम् मध्येममुद्रम् रुद्रस्य वीर्या त्रयमम्
सम्बभूव, तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जातो जातवेदाः' इति श्रुतेः ॥

वृत्तोजाः प्रादुरासी तमोनुदः । येऽसा वतीन्द्रियग्राह्य स्सूक्ष्मोऽव्यक्तः स्सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्य स्सएव स्वयं शुद्धमौ । सोऽभिधाय शरीरा त्स्ना त्सिद्धु निविधाः प्रजा"
इति पूर्वभागः । तत्र तमोनुदइति पञ्चम्यन्तपदं परमेश्वरा त्स्नाशिवमहेश्वरक्रमे
णोत्पन्नम् तेजोऽभिमानिनम् रुद्रमाचष्टे । ततस्त्वयम्भू भगवा नारायण स्तोयामिमानी
प्रादुर्भूत इत्यर्थः । "सोऽभिध्याये"ति तच्छब्दस्तमोनुदम् रुद्रं स्मरामृशति । नतु
ततः प्रादुर्भूतम् नारायणम् । "रुद्रस्य वीर्या"ति श्रुते रुद्राद्यन्तत्वात्तदनुमारिपुराणवचनं
स्योदाहरिष्यमाणत्वाच्च । "आपो नारा इति प्रोक्ता" इति नारायणनामनिर्बचनम् । "तत
स्त्वयम्भू भगवानि" त्युक्तप्रादुर्भूतविषयम् । नतु वीर्यक्षेप्तुविषयम् "विष्णुः स्तत्प्राविश
त्साक्षा" द्वित्युदाहरिष्यमाणपुराणवचने यौगिकार्थस्य तत्रैव प्रतिपादनः । अत उदा-
हृतश्रुतिस्मृतिपुराणवचनानां मैकार्थश्च मिति । सिद्धान्तस्त्विति । अयं माशयः ।
"तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति" प्रतिपाद्यमानः परमेश्वरस्य बहुपवनसङ्कल्पस्साक्षात्तस्यैव
बहुपवनविषयः स्वरस्तः प्रतीयते । न तस्याऽसतिवाचके तत्कार्यपरम्पराप्राप्यगौणबहुपवन-
विषयतया योजनम् कर्तुम् युक्तम् । नचाऽत्र किञ्चिद्विषयकं मस्ति । पुराणेषु
पूर्वपूर्वकार्याधिष्ठातृणां सुत्तरोत्तरकार्यस्रष्टृत्वं प्रतिपाद्यतइतिवे त्किन्ततः । न तेन बहुपवनः

ननु त्रिवृत्करणस्य केवलम् चतुर्भुगकर्तृत्वम् सम्भवति अण्डसृष्ट्यु-
त्तरकालम् चतुर्मुखसृष्ट्यजीवेण त्रिवृत्करणप्रकार उपदिश्यते 'यथा ग्वलु
सोम्येमा स्तिसो देवताः पुरुषम् प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानी

सङ्कल्पादिप्राप्तं परमेश्वरस्य सर्वत्र कार्यं साक्षात्कर्तृत्वं वाच्यते । उभयकर्तृकत्वाऽविरोधान् ।
अतएव प्रत्यक्षतः कुलालादिकर्तृकत्वेनाऽवगतस्य घटादेः श्रुतिप्राप्तम् परमेश्वरकर्तृकत्वं
मभ्युपगम्यते ।

ननु तेषां पुराणवचनानां "तत्तज ऐशने" त्यादिनैव मूलेन भाव्यमिति तस्य
परमेश्वरविषयत्वं न सम्भवतीति चे तन्मूलानां "अण्डम् हिरण्यम्" मित्यादिवचनान्तराणां
सत्त्वात् "तेन क्षिप्तम् रसे वीर्यम्" मित्यादिपुराणवचनार्थानां "तत्तज ऐशने" त्यादि प्वप्रतिपादनं
तेषां "अण्डं हिरण्यम्" मित्यादिश्रुत्यन्तरमूलत्वस्याऽवश्यं मभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । ततः
"तेजोऽत स्तथाह्यहे"त्यधिकरणोक्तरीत्या "तत्तेज ऐशत, ता आप ऐशन्ते"ति वाक्ययोः
परमेश्वरबहुभवनसङ्कल्पप्रपञ्चनपरतया तस्यैव सर्वेषु भूतेषु साक्षात्कर्तृत्वप्रतिपादनं पर्यवमानं
मभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तदनन्तरम् प्रतिपाद्यमाने नामरूपव्याकरणेऽपि तस्य साक्षादेव
कर्तृत्वप्रतिपादनं पर्यवस्यति । प्राचीनमन्त्रैकलुप्यात् त्रिवृत्कुर्वतएव नामरूपव्याकरणकर्तृ-
त्वोपदेशाच्च । एवञ्च "व्याकरवाणी"त्युक्तमपुत्रव्याख्याऽपि मुख्यत्वं लभ्यते । "जीवेनात्मने"ति
तु तेजोभिन्नाभिमानिरुद्रनारायणहिरण्यगर्भजीवरूपशरीरेणोपलक्षित इत्येतदर्थक्यं योपपाद-
नीयम् । पूर्वोत्तरसन्दर्भानुसारेण व्याकरणस्य परमेश्वरकर्तृकत्वाऽवगमात्तथाभूतेन शरीरेण सहे-
त्येतदर्थक्यतया योपपादनीयम् देवादिनामरूपसृष्टौ हिरण्यगर्भादीनामप्यप्राधान्येन कर्तृत्वस्य
पुराणादिषु प्रतिपन्नत्वात् ॥

सुत्रार्थस्तु — तुशब्दः शशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । सज्ञामूर्तिकृतिः = नामरूपव्याकरणम् ।
परमेश्वरस्यैवेति शेषः । कुतः — त्रिवृत्कुर्वतः=त्रिवृत्करणं कुर्वतएव । उपदेशात्—नामरूप ।
व्याकरणोपदेशात् । "नामरूपे व्याकरवाणी"त्युक्तं नामरूपव्याकरणम् । "तासां त्रिवृत्
त्रिवृत् मेकैकांकरवाणी"ति त्रिवृत्करणं कुर्वतः परमेश्वरस्यैवोपदिश्यते—तस्मादित्यर्थः ।
उत्तरसूत्रं भवतारयितुं माशङ्कते—न न्विति । त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादिति सूत्रेण नाम-
रूपव्याकरणं त्रिवृत्करणे—नैककर्तृकत्वात् परमेश्वरकर्तृक मित्युक्तम् । त अयुक्तम् ।
त्रिवृत्करणस्याऽपि केवलहिरण्यगर्भकर्तृकत्वसम्भवात् । नच त्रिवृत्कुर्वत स्तेजोऽवन्नै रूपादितेऽण्डे
हिरण्यगर्भसृष्टि रत त्रिवृत्करणे तस्य कर्तृत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । त्रिवृत्करणस्याऽण्ड-
सृष्टिपूर्वभावाऽसिद्धेः । अण्डसृष्ट्युत्तरकालं तदन्तर्भवतिदेवमनुष्यादिनामरूपव्याकरणे च

हीति अन्नमसितम् त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुः स्तत्पुरीषम् भवति यो मध्यमः स्तन्मांसम् योऽणिष्ठः स्तन्मनः' इत्यादिना इत्याशङ्क्य परिहरति—

मांसमिदं भौमम् यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २-४-१८ ॥

‘अन्नमसितम् त्रेधा विधीयते’ इत्यादौ प्राङ्गनिरूपितात् त्रिवृत्करणं नान्तरभूतएवाण्डान्तर्वर्तिपुरुषोपभुक्ताच्चादीनम् परिणामप्रकार उच्यते, न तु त्रिवृत्करणम् । अन्यथा हि मांसमनसोः पुरीषादणीयस्त्वेनाप्यतैजसत्वप्रसङ्गः । तथा सति ‘अन्नमसितं त्रेधा’ इति भूमेरेव त्रैविध्योपक्रमः ‘अन्नमयम् हि सोम्य मनः’ इति मनसो भौमत्वञ्च विरुध्येत । तथेतरयो

निर्वृते प्राणिभिर्भुज्यमानेषु तेजोऽवशेषेषु हि त्रिवृत्करणप्रकार आम्नायते । “यथासङ्ख्यं सोम्येमा” इत्यादिना अण्डान्तर्वर्तिषु चाग्न्यावित्यादिषु त्रिवृत्करणप्रकारः प्रदर्शयते । “यदने रोहितम् रूपम् तेजसस्तद्रूपम् यच्छुक्लम् तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये” इत्यादिना नामरूपव्याकरणानन्तरञ्च त्रिवृत्करणं पठ्यते । “स्वयं देव तेमा स्मिन् देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासाम् त्रिवृतम् त्रिवृतं मेकैकां मकरोत्” इति । अतः त्रिवृत्कर्तुं उपवेशादिति मौनहेतु रयुक्त इत्याशङ्कार्यः ।

“अन्नमसितं, त्रेधा विधीयते” इत्यादिना “प्राक् तासां त्रिवृतं त्रिवृतं मेकैकां करवाणी”ति निर्दिष्टं त्रिवृत्करणं नोपदिश्यते । किन्तु तस्मादितिरिक्तएव पुरुषोपभुक्ताच्चादीनां परिणामप्रकारएवोच्यते इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । अत्रिवृत्कृतानि पृथिव्यसेनानि कार्यकारणभावापन्नानि स्थूला न्यून न्यणीयांसि । तत्र त्रिवृत्कृतेष्वपि तत्तद्भूतानां स्वकारणानुगुण्येन स्थूलत्वाऽणुत्वाऽणीयस्त्वानि स्युः । “तस्मादन्नमसितं”मित्यादिवाक्यं त्रिवृत्करणप्रदर्शनपरञ्चेत् । “स्थविष्ठम् पुरीषम् पार्थिवं मणु मांसं माप्यं मणीयो मनश्च तैजसं मि”त्यापद्येत । तथा “आपः पीता रुंधा विधीयन्ते तासाम् यः स्थविष्ठो धातुः स्तन्मूत्रम् भवति । यो मध्यमः स्रष्टोऽहितम् योऽणिष्ठः स्तन्प्राणः” इति । द्वितीयपर्यायेऽपि मूर्धा पार्थिवं लोहितं माप्यं प्राणं तैजसं इति च भवेत् । एवम् “तेजोऽसितम् त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुः स्रष्टोऽस्य भवति । यो मध्यमः स्तन्मज्जा । योऽणिष्ठः स्तन्वाक्” । इति तृतीयपर्यायेऽपि स्थविष्ठमस्य पार्थिवं मणु मज्जा आप्या अणिष्ठा वाक् तैजसीति भवेत् ॥

रमेजसो स्त्रैविध्यम् विरुध्येत । तदिदमाह- ‘ मांसादि भौमम् यथाशब्दमितर योश्चे ’ति । पुरीषत्र न्मांसमनसो अपि भौमे इष्येते । तथा सूत्रवल्लोहिन-
प्राणावाप्यौ, तथास्थिवत् मज्जावाचौ तैजस्ये ॥

ननु पूर्वमेव त्रिवृत्कृतञ्चेत् त्र्यात्मकम् वस्तु कथमन्नमापस्तेज इत्युच्यत इत्यत आह—

अस्तु को दोष इत्याशयङ्कच सूत्रलब्धं मयं माह—तथासतीति । “ अन्नं मशितम् त्रेधा विधीयन् ” इति पुरीषमांसमनसां पार्थिवत्वं मुक्तम् । “ आपः पीता स्नेहा विधीयन् ” इति सूत्रलोहितप्राणानां माप्यत्वं मुक्तम् । “ तेजोऽशितम् त्रेधा विधीयन् ” इति अग्निमज्जावाचाम् तैजसत्वं मुक्तम् । पुनश्च “ अन्नमयम् हि मोम्य मनः आपोमयः प्राणः ” इति मनः प्राणयोः पार्थिवाप्यत्वं मुक्तम् । एतत्सर्वं विरुध्येतेत्यर्थः । उपन्यस्तविपर्ययपर्यवसानं सूत्रारूढं करोति—तदिदं माहेति । आशिब्देन मनो गृह्यते । यथा शब्दं मुदाहृतश्रुत्यनुसारेणेतरेयोरपि पर्याययोर्विकारा बोद्धव्या इति सूत्रशेषार्थः ।

यथाशब्दं “ अन्नं मशितम् ” मिति श्रुत्यनुसारेण मांसादि—मांसमनसी । भौमम्—भूमेर्विकार इनीष्यते । तद्विरुध्येत । तथा—इतरयो रप्तेजनोः त्रैविध्यञ्च विरुध्येत । तस्मात् “ अन्नं मशितम् ” मित्यादिकम् “ तासाम् त्रिवृत्तम् त्रिवृत्तं मेकैकाम् करवाणी ” नि प्रागुक्तत्रिवृत्करणं नमस्तीति सूत्रार्थः ॥ त्रिवृत्करणस्य प्रयोजनन्तु अत्रिवृत्कृतानां तेषां कार्यात्मसामयर्थाभावान् त्रिवृत्कर्तृरेव हि तेजोऽवन्नै रण्डं मुत्पादनीयमित्येव । तदुक्तम् “ नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्तं संहतिम् विना । नाशक्नुवन् प्रजा स्त्रष्टु मसमागम्य कृत्स्नशः । समे त्यान्योन्यसंयोगम् परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डं मुत्पादयन्ति ते ” इतिपुराणे ।

एवञ्च यद्यप्यण्डसृष्ट्युत्तरभाविनो हिरण्यगर्भस्य त्रिवृत्करणकर्तृत्वाऽयोगेऽपि तत्पूर्वभाविनो नारायणस्य रुद्रस्य वा तत्कर्तृत्वं माशङ्कितुं शक्यम् तथाऽपि “ हन्ताऽहं मिमांस्त्रिस्तोदेवताः ” “ अनेन जीवेनात्मानाऽनुप्रविश्ये ” त्यत्र जीवशब्दस्य तेजोऽबिज्ञाभिमानिरुद्धनारायण-हिरण्यगर्भपरत्वान् । तन्मध्ये हिरण्यगर्भस्य त्रिवृत्करणकर्तृत्वाऽसम्भवेन नामरूपव्याकरणकर्तृत्वाऽसम्भवे स्थिते त्रितयमाधारणं जीवशब्दं मन्त्रलम्ब्य रुद्रस्य नारायणस्य वा त्रिवृत्करण-कर्तृत्वाशङ्कामूढं नामरूपव्याकरणकर्तृत्वचोढं न प्रवर्तइति व्यर्या तयो त्रिवृत्करणकर्तृत्वाशङ्का निरालम्बना चेतितात्पर्यम् ।

वैशेष्या तु तद्वादः स्तद्वादः ॥ २-४-१९ ॥

अन्नादिभूयस्त्वेन वैशेष्यादन्नवाद इति । तस्मा त्रिवृत्कुर्वतः
परमेश्वरस्य चतुर्मुखाद्यात्मना सकलनामरूपसृष्टिरिति युक्तमेव ॥

इति सङ्खामूर्तिरूपस्यधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अन्नमशितं ” मित्यादिना प्रागेव त्रिवृत्कृतानां तेजोऽन्नानां प्राणिभिर्भुक्तानां
वरिणामप्रकारमात्रं मुख्यते । ननु त्रिवृत्करणमिति युक्तम् । प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वे अद्यात्मकेषु
वस्तुष्वेकैकशब्दप्रयोगस्याऽयुक्तत्वा दित्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रं भवतारयति ।
नन्विति ॥

अन्नादीति । अर्धं मज्जं मर्धं मितरं दूतद्वयं मित्येकप्रकारे णाऽन्नादिभूतानां
त्रिवृत्करणेन स्वभागत्य वैशेष्या दाविक्या देवो स्तद्वादः अन्नादिशब्दे र्वयवहारो
युक्तइत्यर्थः । द्विरुक्ति रध्यायसमाप्तिम् द्योतयति ॥

इति सङ्खामूर्तिरूपस्यधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाचार्यकृतिसुख्यायां छन्दुशिवाकर्मणिदीपिकासख्यायां

श्री शिवचिन्तामणिप्रभास्यायां श्री नीलकण्ठसप्तपादीय

सङ्खामूर्तिभाष्यव्याख्यायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारीरकब्रह्ममीमांसा सूत्रभाष्ये अथ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् १

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्

॥ ३-१-१ ॥

अतीतेऽध्याये प्रथमाध्यायसिद्धस्य ब्रह्मकारणवादसमन्वयस्य विरोधः परिहृतः । तथा हि—प्रथमे पादे साङ्ख्य्यादितर्कविरोधः परिहृतः । द्वितीये प्रधानकारणवादादिषु तर्कविरोधः प्रदर्शितः । तृतीये भूत-सृष्ट्यवान्तरविगोचपरिहारपूर्वकम् जीवश्च नित्यत्वादिधर्मे निरूपितः । चतुर्थे प्राणेन्द्रियाणाम् स्वरूपम् ब्रह्मणः सकाशात् तेषामुत्पत्तिमप्यभिधाय सर्वेषां नामरूपव्याकरणञ्च निरूपितम् । अत्र तृतीये प्रथमपादे नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणम् क्रियते । द्वितीये तदवस्थानिरूपणपूर्वकं मीश्वरस्य स्वरूपलक्षणं मुच्यते ।

तृतीये तदुपासनाविशेषाणाम् गुणोपसंहारः । चतुर्थे त्वाश्रमादिधर्म इति विवेकः ॥

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् १

सुखबोधाय वृत्तवर्तिष्यमाणाऽध्यायपादार्था ननुकीर्तयन् सङ्गतिं न्दर्शयति —

अतीतेऽध्याय इति । आद्येनाऽध्यायद्वयेन वेदान्तबोधं सिद्धरूपं परम्ब्रह्म सम्भावित-सकलविरोधपरिहारेण निरूपितम् । अन्तिमेनाऽध्यायद्वयेन तत्प्राप्तिसाधनात्मकम् तत्प्राप्तिप्रकारात्मकञ्च साध्यरूपं वस्तु निरूप्यते ।

अत्र प्राथमाधिकरणे जीवः परलोकगतागतेषु देहान्तरप्राप्तये भूतसूक्ष्मैर्वेष्टितो याति उतावेष्टित इति संशयः ॥

जीवो देहान्निर्गच्छन् भूतसूक्ष्मैर्भाविशरीरबीजैरपरिष्वक्त एव यातोत्युच्यते, भूतानाम् सर्वत्र सुलभत्वेनापार्थकत्वादायासस्य ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—जीवो देहान्तरप्राप्तये भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तो यातीति पञ्चमिविधायाम् प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यते । कथम् 'वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्नः 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रतिवचनम् । तत्र चायमर्थः संपिण्डितः—ब्राह्मणादिदेहस्थो जीवः स्वाहादानादि कर्म कृत्वा तत्कलभोगायास्मादेहादुत्थाय गच्छन्नेनदेहस्थामिरद्भिर्भूतान्तर-संसृष्टाभिः सूक्ष्माभिः परिष्वक्तः अभित्वेन निरूपितम् द्युलोकम् प्राप्य तामिरेवामृतमयदेहाकारेण परिणतामिरद्भिः परिष्वक्तो देवानाम् शेष-भावमुपगम्य तैः सह तत्र भोगविशेषाननुभूय भुक्तावशिष्टेन ब्राह्मणादि-देहप्रापकेन कर्मणा सह पुनरिमंलोकमागत्य कर्म कर्तुम् तामिरेव परिष्वक्तोऽभित्वेन निरूपितम् पर्जन्यम् प्राप्य वर्षागमिः सह अभित्वेन

ब्रह्मप्राप्तिसाधननिरूपणस्य ब्रह्मप्राप्तिप्रकारनिरूपणस्य च ब्रह्मस्वरूपाऽवधारणाधीनत्वा-
दस्याऽध्यायद्वयस्य पूर्वाध्यायद्वयानन्तर्यं मिति पूर्वोत्तराध्यायद्विकयो हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिः ।

तत्र साधनाधीनत्वात्साध्यलाभस्य साधननिरूपणार्थस्य तृतीयाध्यायस्य फलाध्याया-
त्पूर्वभाव इत्येनयो रध्याययो रवान्तरसङ्गतिः ।

ब्रह्मप्राप्तिसाधनं संसाराद्वैराग्यं ब्रह्मप्रेम्णा तदुपासना तदङ्गाश्रमादिधर्मकलाप-
श्चेति चतुर्विधम् । तत्राऽधिकारिणो वैराग्यवृद्धीकरणाय क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिना संसारस्य
दुःस्वरूपतां ख्यापयितुं मिह परत्र परिभ्रमणेन तस्य दोषवश्यं प्रथमपादे निरूप्यते । अत्र
जीवस्य परलोकगतागतिविषयः वेही वेहान्तरगमने वेहकारणमृतसूक्ष्मै र्संयुक्तो
गच्छति ? उताऽसंयुक्तः ? इति संशये-वेहारम्भाय तत्रतत्र भोग्यभोगोपकरणभोगत्पान-
जोगायतनानामपि तत्रत्यैरेव भूतै रदृष्टाकृष्टै रारम्भस्य सम्भावितत्वात् तदर्थम् भूतसूक्ष्मे

निरूपिताम् पृथिवीमुपगम्य ब्रह्मादिसस्येन अन्नाकारपरिणतेन मह अमित्वेन
निरूपितम् पुरुषम् प्राप्य तत्र शुक्लाकारपरिणताभिरग्निः पण्डितोऽमित्वेन
निरूपिताम् योषितम् प्राप्य तत्र देहाकारपरिणताभिः पुरुषशब्दाभिलाष-
नीयाभिरग्निः परिष्वक्तः कर्मानुरूपब्राह्मणादिदेहेन जायत इति ।
तदेतत्तन्मूर्त्युत्तरत्राभिव्यज्यते । तस्मात् पुरुषो भूतसूक्ष्मैर्वेष्टित एव देहान्तरम्
प्राप्नोतीति ॥

नयनापेक्षाभावात् भूतसूक्ष्मैरभ्युक्तएव गच्छतीति पूर्वपक्षेप्राप्ते—मिद्धान्तमाह— तदन्तरप्रतिपत्ता
विति ॥

तदन्तरप्रतिपत्ता इत्यत्र तच्छब्देन भङ्गामूर्तिमूत्रगता मूर्तिः परामृश्यते । तस्मा
तदन्तरप्रतिपत्तौ—देहान्तरप्राप्तौ जीवः सम्परिष्वक्तः भूतसूक्ष्मै रभ्युक्तएव गच्छति=
गच्छतीतिप्रश्ननिरूपणाभ्यां पञ्चाग्निदिद्यायाम् “वेत्य यथा पञ्चम्या माहुता ” वित्यादि-
प्रश्नोत्तराभ्यां मवगम्यत इति । तथाहि—ध्वतकेतु मारुण्य म्पाञ्चालराजः प्रवाहणः
“ वेत्य यथा पञ्चम्या माहुता वापः पुरुषवचसो भवन्ती ” ति पप्रच्छ । तस्मिन्निमं
प्रश्नम् प्रतिवक्तु मजानति तत्पितरि चाजानति तत्पित्रा समागत्य पृष्टः प्रवाहण
स्वयमेव प्रश्नविषयम् निरूपयन् का स्ताः पञ्चाहुतयो यामा मुत्तमाहुता वापः
पुरुषशब्दाभिलाषनीयतां भजन्त इत्याकाङ्क्षायाम् “ अमौ वाव लोको गौतमाऽग्निः ”
रित्यादिना व्युपार्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः पञ्चाग्नित्वेन रूपयित्वा तेषु श्रद्धामोमवृष्टचक्ष-
रेतोद्रव्यकाः पञ्चाहुती रूपदिश्य तदन्तरमिति तु पञ्चम्या माहुता वित्यादि स्वपृष्टार्योप-
संहारः कृतः ।

प्रश्नप्रतिवचनयोः सूतवेष्टितो जीवो यातीत्येनदर्थपर्यवसायित्वं सूत्रकार एवोत्तरसूत्रैः
प्रपञ्चयिष्यति । अत्र श्रोतृणां माकाङ्क्षान्तये तमर्थम् सर्वम् निष्कृष्य दर्शयति—
तत्राचाऽयं मर्थइति । प्रश्नप्रतिवचनयो रापएव केऽला इश्रूयन्ते न भूतान्तरप्रावण मस्तीति
शङ्कानिराकरणार्थं मिदम् सूत्रम् ॥

त्र्यात्मकत्वा तु भूयस्त्वात् ॥ ३-१-२ ॥

सर्वस्य त्रिवृत्करणेन त्र्यात्मकत्वा द्रूतान्तरसंसृष्टा एवापो भूयस्त्वा दृष्टब्देनोच्यन्ते । अतः 'पञ्चम्यामाहुतावापः' इति केवलाष्टब्दग्रहणेऽपि न विरोधः ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३-१-३ ॥

‘प्राणमनूत्कामन्तम् सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति’ इति जीवेन सहेन्द्रियगत स्तदाश्रयत्वेन देहगमनमपि प्रतीयते । अतोऽपि भूतसूक्ष्मदेह-
वेष्टित एव यातीति ॥

आशङ्क्य परिहरति —

सर्वस्येति । प्रश्नप्रतिवचनयो रपाम् पुरुषशब्दाभिलषणीयत्वम् श्रूयते । तद्धि पुरुषाधिष्ठानदेहारम्भकत्वेनैवोपपद्यते । देहारम्भकत्वं हि न केशकामि रद्धि स्तिसध्यति । देहाधारम्भार्थमेव तेजोऽवस्थानां त्रिवृत्कृत्त्वात् । एवं त्रयाणां देहारम्भकत्वेऽपि देहेऽपि कार्यस्य रसलोहितादे भूयमो दृश्यमानत्वा द्रूतसूक्ष्मास्त्रयोऽप्यष्टब्देनोच्यन्त इत्यर्थः ।

न केवलं प्रश्नप्रतिवचनयो रश्रूयमाणाना मपां त्र्यात्मकत्वादिना त्रिविधभूतसूक्ष्म-
परता । किन्तु तासाम् सूक्ष्मदेहरूपत्वावपीति हेत्वन्तरप्रदर्शनार्थम् सूत्रम् ॥

अस्मादपि जीवो भूतसूक्ष्मै र्वेष्टितएव परलोकगतागतेकरोती त्यङ्गम्यते । कुतः ।
“तमुत्क्रान्तम् प्राणोऽनूत्कामति । प्राण मुत्क्रामन्तम् सर्वेप्राणा अनूत्कामन्ती”ति ।
परलोकम्प्रति गमनसमये जीवस्येन्द्रियसाहित्यम् श्रूयते । देह मनाऽत्रि त्येन्द्रियाणाञ्च न गति
स्सम्भवति । तस्मा न्मार्गे स्पृष्टदेहाभावा दिन्द्रियाश्रयत्वोपपत्त्यर्थं मेतासा मपामेव
त्र्यात्मकतया सूक्ष्मदेहत्व माश्रयणीय मिति भावः ।

नन्वेव मिन्द्रियाणां जीवानुगत्यभ्युपगमे तेषा मप्रत्याश्रय्यश्रवणस्य कागतिरित्याशङ्का-
निराकरणार्थं सूत्रम् ॥

अम्रचादिगतिश्रुते रितिचे न भाक्तत्वात् ॥ ३-१-४ ॥

‘यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याभिम् वागप्येति वातम् प्राणश्च रादित्यम्’
इत्यादाविन्द्रियाणां मग्न्याद्यभिगमः श्रूयते । ततो जीवनेन्द्रियाणाम् न
सहगमनमितिचेत्—न, वागाद्यभिर्न निदेवतासु वागादिशब्दानाम्
भाक्तत्वात्, ओषधीर्लोमानि वनस्पतोर्न केशाः’ इत्यनपिद्याद्विर्लोमादिभिः
सह पाठात् ॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचे ता एव ह्युपपत्तेः

॥ ३-१-५ ॥

प्रथमे द्युलोकाग्नावपामश्रवणात् नापो गच्छन्ति ‘एतस्मिन्नमौ
देवाः श्रद्धाम् जुह्वति’ इति श्रद्धैव श्रूयते इतिचेत्—न । आप एव
श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । कथम् ? अप्सु पृष्ठासु तदुत्तरोपपत्तेः । श्रद्धाशब्द
श्चाप्सु युज्यते, ‘श्रद्धा वा आपः’ इति श्रुतेः ॥

अम्रचादिगतिश्रुतेः “यत्राऽस्य पुरुषस्याभिम् वागप्येति” त्यादिश्रुतौ
वागादीन्द्रियाणां मग्न्याद्यप्ययश्रवणात् तेषां जीवेन सह गमनमितिचे न भाक्तत्वात्
इन्द्रियाणां अम्रचाद्यप्ययश्रुतेः गौणत्वात् द्वित्यर्थः । तस्या श्रुतेः कथम् गौणत्व
मित्याशङ्क्याह—ओषधीर्लोमानीत्यादि । अनपिद्याद्विर्लोमादिभिस्सह पाठादितिभावः ।
द्युलोकाग्निहोमे अपामश्रवणाद्भूतान्तरसंस्पृष्टाभिस्समूह्याभिरद्विस्संस्पृष्टो जीवो यातीति
प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां भवगम्यत इत्युक्तं मयुक्तमिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

प्रथमे “एतस्मिन्नमौ देवाः श्रद्धाम् जुह्वति” इति द्युलोकाग्निहोमे बुद्धिवृत्तिरूपा
श्रद्धैव होमद्रव्यत्वेन श्रूयते तस्मात् नापो होमद्रव्यत्वेन प्रतीयन्त इतिचे न आप एव
श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते “श्रद्धा वा आपः” इति श्रुतेः । उपपत्तेः प्रतिवचनस्य
प्रश्नाऽनुगुण्योपपत्तेरित्यर्थः ।

पुनराशङ्क्य परिहृति—

अश्रुतत्वा दितिचे न्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३-१-६ ॥

अत्र प्रश्नप्रतिवचनयो राप एव प्रतीयन्ते , न तत्परिष्कृतो जीव इतिचेन-न , उत्तरत्र ‘अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिम् रात्रेरपरपक्ष मपरपक्षा द्यान् पङ्कदक्षिणेति मासांस्तान् नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोका दादित्य मादित्या चन्द्रमस मेष सोमो राजा तद्देवानामक्षम् तम् देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानम् पुनर्निवर्तन्ते, यथेतनाकाश माकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमो भूत्वाभ्रम् भवान् अभ्रम् भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वाप्रवर्षति त इह व्रीहियत्रा ओषधित्रनस्पतय सिन्धुमाषा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्पततरम् यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्वय एव भवति’ इति वाक्ये शुलोके सामराजशब्दोक्तामृतभयदेहवैशिष्ट्येन पुण्यफलमनुभूय

न न्यस्तगाम् अचात्मकानाम् पञ्चत्वव्याहुतिषु होमद्रव्यत्वेन चाऽतुष्टुतया गतागमिद्धिः । तथाऽपि मूतान्तरंमृष्टाभि स्ताभिरद्भि स्तस्यपरिष्कृतो जीवो गच्छतीत्येत नसिद्धयति । अश्रुतत्वा दित्याशङ्कानिरकरणार्थ सूत्रम् ॥

“ आपः प्लुषक्चमो भवन्ति-श्राद्धाम् जुहुते ” इति शुशोकादिष्वपवृगच्छन्तीति श्रूयते । नहि तत्परिष्कृतो जीवो गच्छतीति । एवं प्रश्नप्रतिवचनयो जीवस्याऽश्रुतत्वा तत्संयुक्तो जीवो गच्छतीति वक्तुं मयुक्तमितिचेन-उत्तरत्र “अथ य इमे ग्रामे” इत्यादि-वाक्ये इष्टादिकारिणां जीवानां प्रतीतेः शुशोकाऽभिसम्बन्ध्यच्छब्दवाच्यस्य “ तस्याहुतं सोमो राजा सम्भवती ” ति सोममूतानामं सोमो राजा इति प्रत्यभिज्ञाना दप्युक्तं नाऽद्भि स्तस्यपरिष्कृतानां जीवानामेव प्रतीति रित्यर्थः । “अथ य इम ” इत्यादि । अस्याऽयम्भावः । पितृयाणवाक्ये सोमराजशब्दनिर्दिष्टा इष्टापूर्णादिकर्मफलं भोक्तुं शुलोके चन्द्रमसं प्राप्ता इष्टादिकारिणएव । “अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते,” इत्यादिना उपन्यस्तानां तेषां मेव कर्मफलभोगपर्यन्तं तत्र स्थित्वा तदवसाने पुनराकाशादिक्रमेण भूमा वृत्तीर्य

पुण्यकर्मावसाने पुनरिहागत्य गर्भप्राप्तवता मिष्टादिकारिणां प्रतीते स्तेषामेव
‘तस्मिन्नेतस्मिन् नम्रौ देवाः श्रद्धाम् जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति’ इत्यत्र सोमराजशब्देन प्रत्यभिज्ञानात् । तस्मात्
प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यङ्घ्रिः परिवृक्तस्तच्छरीरको जीव एवाप इत्युच्यन्त
इति गम्यते । अतो न विरोधः ॥

भार्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥३-१-७॥

‘एष सोमो राजा तद्देवानामन्नम् तम् देवा भक्षयन्ति’ इति सोमराज-
भावापन्नस्यैव देवैर्भक्ष्यमाणत्वश्रवणा न्नासौ जीव इति चेत्—तत् भाक्तमेव
भक्ष्यमाणत्वम् अनात्मवित्त्वेन देवोपकरणभावाभिप्रायम् । तथा हि
‘यथा पशु रेवम् स देवानाम्’ इति श्रुति रनात्मविदाम् पशुवद्देवोपकरणत्वं
दर्शयति । तस्मादात्मविदां परमेश्वरोपकरणत्ववत् अनात्मविदां देवोप-
करणत्वमिति मन्तव्यम् । अतः सर्वथा जीवो देहान्तरप्राप्तौ भूत-
सूक्ष्मवेष्टित एव यातीति सिद्धम् ॥

इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्

ब्राह्मणादिजन्मने गर्भप्राप्तेः प्रतिपादनात् । तत्राऽत्राऽपि सोमराजशब्दनिर्दिष्टा पवित्र-
महन्ति । सोमराजश्रुतिसाम्या द्बुचश्लोकस्थितिमाभ्या चेत्येव मिष्टादिकारिणाम् प्रतीतेः
जीवस्याऽश्रावण मसिद्धमिति ।

ननु पितृयाणवाक्येऽपि सोमराजशब्दनिर्दिष्टा इष्टादिकारिणो न भवन्ति देवै-
र्भक्ष्यमाणत्वश्रवणा दिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

वाशब्द इशङ्कां निवर्तयति । “तन् देवा भक्षयन्ती”ति भक्ष्यत्वचनेन भार्तं
गौणम् । अनात्मवित्त्वात्=इष्टादिकारणा परमेश्वरोपासकत्वाऽभावा देवोपकरणत्वाऽभिप्रायम् ।
तथाहि दर्शयति—“यथा पशुरेवम् स देवानामि”ति श्रुति रनात्मविदाम् पशुवद्देवोपकरणत्वम्
दर्शयतीत्यर्थः । “एष सोमो राजा” इत्यादि । अत्राऽयं म्भावः ।

अथ कृतात्ययाऽधिकरणम् २

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् यथेतमनेवञ्च

॥ ३-१-८ ॥

पूर्वत्र भूतसूक्ष्मशरीरयुक्त एव जीवः स्वर्गादिकमुपेत्य देवादि-
शरीरे निजकर्मानुगुणं भोगं प्राप्नोतीति सिद्धम् । तदिह भोगानन्तरम्
स जीवः पुनरिमं लोकं सकर्मशेषोऽवनगते, निश्शेषभुक्तकर्मा वेति
संशयः ॥

तथा सति पुरुषो निरनुशय एव स्वर्गादिममलोकमत्रोहतीति
युक्तम् । अनुशयो नाम कर्मशेषो जीवमनुशेत इति । न स्वर्गादिवरोहतोऽ-
नुशयः सम्भवति । अनुशयफलस्य तत्र भुक्तत्वात् । ‘यावत्सम्पातमुषित्वा
अथैनमेवाध्वानम् पुनर्निवर्तन्ते’ इति श्रुतिस्तद्विषया । अत्र सम्पातः

इष्टादिकारिणः प्रकृत्य श्रुत्यन्तरे “ते चन्द्रम् प्राप्याऽक्षम् भवन्ति । तां स्तत्र देवा
यथा मोमम् शनान् माप्यायस्वाऽपतीयस्वे त्येव मेनाम् स्तत्र भक्षयन्ती”ति तेषामेव
देवात्मभावश्रवणात् । इहाऽपि पूर्वापरपर्यालोचनाल्लब्धाना मिष्टादिकारिणामेव देवैर्भक्ष्यमाणत्वे-
श्रवणं तेषां व्याघ्रादिभिरिव देवैर्मुख्यतया भक्ष्यमाणत्वे स्वर्गादिसंश्रुतिविरोधप्रसङ्गा
तेषां मिह कर्ममि देवाराधकत्वेन परत्र तत्परिचारकत्वेन च देवोपभोग्यत्वाभिप्रायं भाक्तं
तद्वदनीयत्वश्रवणं व्याख्येयमिति ॥

इति तदन्तःप्रतिपक्ष्यधिकरणम्

अथ कृतात्ययाऽधिकरणम् २

एवं सकलसासारिकदुःखहेतु वैहारम्भकमृतबन्धो मरणोऽपि न मुञ्चतीत्याब्रह्मज्ञान
तेषां मनुवृत्तिरुक्ता । अयं “माकम् वा नात्मविद्या”ति पूर्वसूत्रे क्षयिष्णुमातिशयफलकतया
दुःखप्रायफलकत्वेन प्रदर्शितस्य कर्मबन्धस्याऽप्येव माब्रह्मज्ञान मनुवृत्तिप्रतिपादनार्थं
मधिकरणम् ॥

कर्मसमूहः । सम्पातमनतिक्रम्येति यावत्सम्पातमित्युच्यते । ततो निशेषम्
कर्मफलं भुक्त्वा कर्मरहित एव स्वर्गादवरोहति जीव इति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—स्वर्गात् सुकृतक्षये पुन रिमं लोकं मवरोहन् सकर्म-
शेष एवागच्छति । कथमवगम्यते ? श्रुतिस्मृतिभ्यामेव । यथा ‘रमणीय-
चरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयाम् योनि मापद्येन् ब्राह्मणयोनिम् वा
क्षत्रिययोनिम् वा वैश्ययोनिम् वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह
यत्ते कपूयाम् योनि मापद्येन् श्वयोनिम् मृकयोनिम् वा चण्डालयोनिम् वा’
इति श्रुतिः । ‘जायन्ते पुण्यकर्मणा’ इत्यादिकास्मृतिः । अन्यथा सद्यः
समुत्पन्नस्य बालस्य धर्माधर्माद्यभावान् सुखदुःखभोगो न स्यात् ।
तस्मा दनुशयवानेव यथेतमनेवञ्च समागच्छति । आकाशावरोहणा दारोह-

ये इष्टादिकारिणः धूमादिमार्गेण स्वर्गं प्राप्नुवन् पुण्यकर्मफलं भुक्त्वा ततः पुनः
प्रत्यवरोहन्ति ते कर्मशेषयुक्ता निवर्तन्ते ? उत निशेषभुक्तकर्माण इति संशयः । “यावत्सम्पात
मुषित्वे” इति श्रुत्या सम्पातं न्यून्येन स्वर्गमूलोकं मिनि सम्पातशब्दितस्य कर्मणः
कृत्स्नोपभोगश्चावगात् । “रमणीयचरणा” इति श्रुत्या चरणशब्दितस्य कर्मणः साहित्य-
श्चावगाच्च संशय इत्यर्थः । “यावत्सम्पातमुषित्वे” इति श्रुते स्वकर्मगतत्वेन प्रबलत्वात्
‘प्राप्नाऽन्तम् । कर्मण स्तस्य यत्किञ्च कर्तव्यम् । तस्मा लोका त्पुनरेत्यस्मै लोकाय
कर्मण’ इति श्रुत्यन्तराच्च निशेषभुक्तकर्माण एव निवर्तन्त इति पूर्वपक्षः । एवं प्राप्ते सिद्धान्त
माह—कृतात्ययइति—कृतात्यये—सुकृतक्षये पुन रिमं लोकं प्रत्यवरोहन् जीवः अनुशयवान्
अनुशयशब्दो भुक्तशेषकर्मपरः कर्मशेषमहित एव पुनरागच्छति । दृष्टस्मृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां
मवगम्यत इत्यर्थः । तद्यथा—“रमणीयचरणा” इति श्रुतिः ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं
वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानं मिति प्रपद्यन्ते । तच्चक्रव दुभयो लोकायो म्मुख एव
वर्तत इति । यथेतमनेकश्चेति सुशेषस्यारोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण चावरोहन्तीत्यर्थः ।
तदेव प्रकारद्वयं विशदयति—आकाशावरोहणा दिति । चन्द्रारोहणं धूमरात्रयपरपक्ष-
दक्षिणायनवर्णमासपितृलोकाकाशक्रमेण । ततोऽवरोहणं न्वाकाशवायुधूमाभ्रऽमेवक्रमेणेत्येव
मारोहणक्रमेण प्रकारान्तरेण चाऽवरोहन्तीत्यर्थः । यावत्सम्पातं मित्युक्तमगतस्याऽपि

प्रकारेण वाय्वादिप्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्च प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥

पुनराशङ्क्य मतान्तरेण परिहरति—

चरणा दितिचे न्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः

॥ ३-१-९ ॥

रमणीयचरणाः, कपूयचरणाः इति चरणशब्दान्नानुशयसिद्धिः ।
चरणशब्दस्य स्मार्ताचरणविषयत्वादितिचेत्—न, अनुशयोपलक्षणार्था
हि चरणश्रुतिः । तस्यैव सुखादिसाधनत्वात् ॥

आनर्थक्य मितिचे न्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३-१-१० ॥

एवम् सति स्मार्ताचरणस्यानुपयोगा दानर्थक्यम् स्यादितिचेत्—
न । तदपेक्षत्वादेव सर्वस्य पुण्यकर्मणः, ‘सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः’

यावच्छब्दस्य स्मृत्यनुगृहीतोपसंहारगतरमणीयचरणादिश्रवणानुसारेण तदानीन्तनस्वर्गशरीरभोग्य-
कर्मसाकक्ष्यमात्रविषयत्वेन सङ्काचः कर्तुं युक्त इति भावः ।

न न्यौपसंहारिकबहुवाक्यानुरोधा दुपक्रमगनैका यावच्छ्रुति स्सङ्कोचनीये त्येत
दयुक्तम् । उपसंहारे चरणशब्दयोः स्मार्ताचारपरत्वेनोपक्रमावगतस्य कर्मणा निरवशेषस्याऽ
भ्युपगमे विरोधाभावा दिति शङ्कानिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रं भवनारयति—पुनराशङ्क्येति ॥

“रमणीयचरणा” इति चरणशब्दो नाऽनुशयपरः । तस्य स्मार्ताचारविषयत्वा दितिचे
न । अनुशयोपलक्षणार्था चरणश्रुतिः तस्यैव सुखादिसाधनत्वा दिति कार्ष्णाजिनि राचार्यो
मन्यत इत्यर्थः । तस्यैवेति । इष्टापूर्तादिरूपस्य ‘कर्मण’ एव स्वर्गादिसाधनत्वेन विहितस्य
सुखादिजनकत्वात् स्मार्ताचारस्य तयाविषयत्वाभावा दित्यर्थः । एवं तर्हि सन्ध्यावन्दनादे
वैयर्थ्यं प्राप्त मिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

स्मार्ताचारस्याऽनुपयोगा द्वैयर्थ्यं च मितिचे न्न । तदपेक्षत्वात् “सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः”
रित्यादिवचनप्रामाण्येन स्मार्ताचारवतैवाऽनुष्ठितानां स्वर्गादिसाधनमूतानां यागादिकर्मणाम्

सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागमवेत ॥' इत्यादिवचनान् ।
इति काष्ण्णजिनिमतम् ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ३-१-११ ॥

वादरिस्तु 'रमणीयचरणाः, कपूयचरणाः' इति चरणशब्देन
सुकृतदुष्कृते एवोच्येते, पुण्यं कर्माचरतीति प्रसिद्धेः इति मन्यते ।
एतदेव सूत्रकारस्य मतम् । यदा चरणशब्दः सुकृतदुष्कृतयोर्वाचकः,
न तु लक्षकः, इति वादरेमतम्, स्मार्ताच्चागपेक्षं कर्मेति तु स्वीकृतमेव ।
अतः सुकृतदुष्कृतानुशयवानेव स्वर्गादवरोहति जीव इति सिद्धम् ॥

इति कृतात्ययाऽधिकरणम्

फलप्रदत्वा दित्यर्थः । अतएव दिशारत्रौ च कर्माधिकारविरो ध्यशुचित्वापादकानि यानि पापा
न्यवर्जनीयानि तानि स्नानसन्ध्यावन्दनादिभिर्निरस्यन्ते । "आप इशुन्धन्तु मैनसः । य दुन्धिष्ट
मभोज्यम् । यदह्ना पाप मकार्षम् ।" इत्यादिमन्त्रालिङ्गान् । अतो न तेषां वैयर्थ्यं
मित्यर्थः ॥

"रमणीयचरणाः कपूयचरणाः" इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते
इति वादरिराचार्यो मन्यते । पुण्यम् कर्माचरति-पापम् कर्माचरतीति चरतेः कर्मणि
प्रयोगदर्शना दित्यर्थः । काष्ण्णजिनिमता ह्यादरिमते सूत्रकाराभिमतं चरणशब्दस्य कर्म-
वाचकत्वमेव विशेषः । आनर्थक्यसूत्रोक्तार्थस्तु समान एवेत्याह-स्मार्तेति । सुकृतदुष्कृ-
तानुशयवानेवेति । येषां कर्मणां स्वर्गनरकमात्रफलकत्वं श्रुतं तत्फलान्यनुभूयाऽवरोहतां
कर्मन्तरेबृन्दमेवानुशयः । येषान्तु कर्मणां स्वर्गनरक भोगानन्तरं मिह योनिविशेष-
प्राप्त्यादिकमपि फलानन्तरं श्रुतम् । तत्फला न्यनुभूयाऽवरोहता मैहिकफलप्रदायीकर्मश-
क्त्यशेषोऽनुशयः । एवञ्च स्वर्गादवरोहन्तु केषाञ्चिन्तपूयचरणत्वेन स्वसुकरादियोनि-
प्राप्तिमपि प्रतिपादयन्त्या श्रुतेः वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय
ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवित्तवृत्तसुखमेवसो जन्मं प्रतिपद्यन्ते ।
विष्वङ्गो विपरीता विनश्यन्ति । ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं

अथ अनिष्टाधिकार्यधिकरणम् ३

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३-१-१२ ॥

इह यथेष्टापूर्तादिकारिणां चन्द्रगमनम्, तथान्येषामप्यस्ति न वेति संशयः ।

तथा सतीष्टापूर्ताद्यकुर्वतामपि चन्द्रगमनमस्त्येव, 'य एवैके चास्माह्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इत्यविशेषेण सर्वेषां चन्द्रगमनश्रवणात् । यद्यपि तत्र पापिनां भोगो नास्ति, तथऽपि

मेषां प्रज्ञां द्रव्याणि वर्मानुष्ठान मिति प्रतिपद्यन्ते तच्च क्रमा दुभयो लौकियो स्मुखएव वर्तन्ते "शुचीनाम् ऋमिताम् गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत" इति स्मृतितिवचनजातस्य न विरोधः विषयभेदात् ।

इति कृताख्ययाऽधिकरणम्

अथ अनिष्टाधिकार्यधिकरणम् ३

सङ्गति सूचनपूर्वकं संशय न्दर्शयति-इहेति ॥

"अश्रुतत्वा दितिचे ज्ञेष्टादिकारिणाम् प्रतीते" रिति ॥ अ. १-१-१ सूत्रे इष्टादिकारिणामिति विशेषग्रहणकृतं तद्व्यर्थम् । "येके चास्मा दि" ति श्रुता विष्टानिष्टादिकारिसाधारण्येन सर्वेषामपि चन्द्रप्राप्तिश्रवणा दित्याक्षेपिकी व्यवहिताऽधिकरणसङ्गतिः । यावच्छ्रुते रिच, येकेचेत्यविशेषकृते "चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती" ति सर्वश्रुतेष्व न स्वयम् सापेक्षेति प्रत्युदाहरणरूपा समनन्तराऽधिकरणसङ्गति र्वाऽत्र विवक्षिता । येकेचेत्यादिश्रवण "मयैतयोः पयो" रित्यादिश्रवणस्य संशयबीजम् ।

ननु ये विहित मिष्टादिकं नकुर्वन्ति ये निपिद्वमपिकुर्वन्ति तेस्वस्वनिष्टादिकारिणः । तेषामपि चन्द्रप्राप्तौ पुण्यकर्मिणां पापिनाञ्च गति रविशिष्टा स्यादित्याशङ्क्याह-यद्यपीति । चन्द्रलोके स्वर्गमोगाभावः पापिनां पुण्यकृद्भोग्य विशेषः । भोगाभावेऽपि चन्द्रलोकागमनं न व्यर्थम् । शरीरकारणपक्षमाहुतिस्वामार्थत्वात् । नच- "अयैतयोः पयो न कतरेणचे" ति श्रुतिविरोधः । नहि सा पापिनां पयि द्वयमपि निषेधति । स्वयं पथ्यन्तरानुपदेशात् ।

पूनगगत्य शरीरग्रहणार्थम् पञ्चमाहुतिलाभाय स्वर्गगतिर्गोक्ष्या । तस्मा
दिष्टापूर्ताद्यकुर्वनामपि चन्द्रगमनम् युक्तम् ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

संयमने त्वनुभूयेतरेषा मारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात्

॥ ३-१-१३ ॥

इष्टापूर्ताद्यकुर्वतां चन्द्रगमनं नास्ति, किन्तु यमसदने कर्मफल
मनुभूय प्रत्यवरोहणम् । एवंभूतावेव तेषामारोहावरोहौ, “वैवस्वतम्
सङ्क्रमनम् जनानाम्” इति तद्वतिदर्शनात् । भोगार्थमेव हि स्वर्गगमनम्,
न पञ्चमाहुतिलाभाय, द्रोणादीनां योषिदाहुतेरभावेन व्यभिचारात् ।
अतो यमलोकप्राप्तिरेव पापिना मिति युक्तम् ॥

नच पापिनामपि चन्द्रलोकप्राप्तौ “तेनाऽमौ लोको न सम्पूर्यत” इत्युक्तस्याऽसम्पूरण स्याऽनुप
पत्तिः । तेषां यमसदनप्राप्तौ चन्द्रलोकस्य मार्गमात्रत्वेन तत्र तेषां सङ्कीर्णभूयाऽवस्थानाभावा
दसम्पूरणोपपत्तेः । अतः स्साश्रुति देवयानपितृयाणमार्गप्राप्ययो ब्रह्मचन्द्रलोकयो
र्भोगाभावमात्रपरा । न पापिनां मार्गद्वयस्याऽपि निषेधपरेति भावः ।

अनिष्टादिकारिणामपि इष्टापूर्ताद्यकुर्वनामपि चन्द्रगमने “ये वै चैकेऽस्माल्लोका
त्प्रयन्ति ते चन्द्रमसमेव गच्छन्ती” त्यविशेषेण श्रुत मस्तीत्यर्थः ।

मिद्धान्तमाह —

अनुभूयेत्यस्यशेष मध्याहरति—प्रत्यवरोहण मिति । एवंभूता विति । संयमनारोह
स्तनोऽवरोहश्चे त्येवंभूतावेवेत्यर्थः । वैवस्वत मिति । यदि “येकेचै” त्यविशेषश्चावणा
त्सर्वेषां चन्द्रप्राप्तिः कल्प्येत । तर्हि “वैवस्वतम् सङ्क्रमनम् जनानां” मित्यविशेषश्चावणा
त्सर्वेषां यमप्राप्तिरपि कल्प्येत । तस्मात् यथा “अयम् लोको नास्ति परः इति मानी
पुनः पुन वंशमापद्यते मे” इत्यादिविशेषवचना द्या यमप्राप्तिवचन अनिष्टादिकारिविषयम्
तथा “अयं य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते” इत्यादिविशेषवचना चन्द्रप्राप्तिवचन
मपीष्टादिकारिविषय मिति भावः ॥ इतरेषाम् पापिना न्त्रयं विशेषः । यमसदने यमलोके

स्मरन्ति च ॥ ३-१-१४ ॥

अस्मिन्नर्थे स्तरन्ति च, 'सर्वे चैते वशम् यान्ति यमस्य भगवन् किल' इत्यादि ॥

अपि च सप्त ॥ ३-१-१५ ॥

सप्त रौरवादीनपि पापिनो महानरकान् स्मरन्ति ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३-१-१६ ॥

तत्रापि चित्रगुप्ताद्यधिष्ठितेषु नरकेष्वपि तेषां प्रेरकस्य यमस्य

पापफलं मनुभूय आरोहावरोहौ गतागते सम्भवतः तद्वतिदर्शनात् "वैवस्वतम् सङ्गमनम् जनानां" मिति यमलोकगमनदर्शनादिति सूत्रार्थः ॥

सर्वेचेति । पापिन इत्यर्थः । "सर्वे चैते वशम् यान्ति यमस्य भगवन् किल" इत्यादिना पराशरादयः स्मरन्तीत्यर्थः ॥

स्मरन्तीत्यनुवर्तते । पापिना मेव हि पापफलानुभवार्थान् सप्तनरकानपि स्मरन्ति । ततोऽपि हेतोः यमप्राप्तिवचनानां विशेषविषयत्वात् तद्वच्चन्द्रप्राप्तिवचनमपि विशेषवचनाऽनुसारेण विशेषविषयमिति भावः । यमसदनस्य केषाञ्चिद् यातनानुभवः । तदभिप्रायं यमसदने त्वनुभूयेति सूत्रम् । केषाञ्चिद् यमसदनप्राप्त्यनन्तरं यमाज्ञया पाताळानां मघोभागं प्राप्य तत्रत्येषु रौरवादिषु यातनानुभवः । तदभिप्रायं "मपि च सप्ते"ति सूत्रम् ।

संयमनसप्तनरकरूपयातनानुभवस्यानद्वैविध्यसूचनार्थं मेव "अपि च सप्ते"ति सूत्रे समुच्चयार्थोऽपि शब्दः ।

ननु रौरवादयश्चित्रगुप्ताद्यधिष्ठिता इक्षुयन्ते । अतो यमप्राप्तिवचनस्य - पापि-विषयत्वकल्पनायां रौरवादिस्मरणस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासो विरुद्ध इत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

तत्रापि रौरवादिषु सप्तैवपि नरकेषु तद्व्यापारादयमाज्ञावशादेव गमना-अभवद्यताया अविरोधः = विरोधो नास्तीत्यर्थः ॥

तदधिष्ठातृत्वव्यापारसत्त्वात् यमवश्यताया विरोधाभावः ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३-१-१७ ॥

विद्याकर्मणोः फलभोगाद्यर्थं ब्रह्मगमनं चन्द्रगमनञ्च कथम् ?
‘तद्य इत्थम् विदु र्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्ति अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि-
सम्भवन्ति ’ इति ब्रह्मगमने चन्द्रगमने च विद्याकर्मणो रेव प्रकृतत्वात् ।
अतो न पापिनां तद्वतिप्रसङ्गः ॥

चित्रगुप्तादीनामप्यधिष्ठातृ र्यमस्य समीपं प्राप्य तदाज्ञया तद्भूत्याधिष्ठिता
वरका न्यापिनः पश्चात्प्राप्नुवन्तीति न विरोध इति भावः ॥

‘पञ्चमाहुतिलाभार्थम् पापिनामपि चन्द्रप्राप्तिं र्वक्तव्येति शङ्कां निराकर्तुं चन्द्रप्राप्ति
स्तदर्थं न भवति किन्तु कर्मफलभोगार्थं । यथा ब्रह्मप्राप्तिं विद्याफलभोगर्थेति प्रतिपादनार्थं
सूत्रम् ॥

देवयानपितृयाणे इति विशेषः । विद्याकर्मणोरिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।
तादर्थ्यचपर्यवसायिनी । तादर्थ्यञ्च तत्फलप्राप्त्युपायतया । इति हेतौ । एवञ्च देवयानपितृयाणे
विद्याकर्मफलप्राप्त्यर्थे इति हेतो रित्यर्थः । तुशब्दः पञ्चमाहुत्यर्थत्वव्यवच्छेदार्थः ।
कथं तयोस्तादर्थ्यं मित्याकाङ्क्षायां तत्साधको हेतुः प्रकृतत्वा दित्युच्यते ।
अत्राऽयं सभावः । विद्याकर्मणी प्रकृत्य “तेर्चिषमभिसम्भवन्ती”ति । “अथ य इमे ग्रामे
इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती”ति च गतिद्वयं प्रतिपादितम् । पापिनां
विद्यारहितत्वेन ब्रह्मगमनाभाववत्पुण्यकर्मराहित्येन चन्द्रगमनमपि न सम्भवतीति ।

“पञ्चम्या माहुता वापः पुरुषवचसो भवन्ती”ति पञ्चमाहुत्या देहारम्भश्रवणा
चन्द्रप्राप्तेः पुण्यकर्मफलभोगार्थं देहारम्भार्थपञ्चमाहुतिलाभार्थत्वमपि स्यादित्याशङ्का-
निराकरणार्थं सूत्रम् ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३-१-१८ ॥

न च पापिनामपि पञ्चमाहुतिप्राप्तिमूलत्वाद्देहारम्भस्य तदर्थं
द्युलोकापेक्षा, तेषां द्युलोकगमनाभावोपलब्धेः 'अथैतयोः पथो न
कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व
म्रियस्वेत्येतत् तृतीयम् स्थानम् तेनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति ।
तृतीयं स्थानमिति पापकर्माणि उप्यन्ते । अतः पापिनां न स्वर्गगमनम् ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३-१-१९ ॥

लोके द्रौपद्यादीनां पुण्यकर्मणामपि पञ्चमाहुत्यनपेक्षा देहा-
रम्भाय स्मर्यते ॥

केवलपापकर्मणां तृतीयं स्थानम् । यत्र देहारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेक्षा नास्ति ।
तथोपलब्धेः । तेषां द्युलोकगमनाभावोपलब्धे रित्यर्थः । अत्राऽऽयम्भावः । अथैतयो रिति
“वेत्य यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यते” इत्यपि श्वेतकेतुम्प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नः । अयं लोक
इव स्वर्गलोकोऽपि बहुषुप्रयत्नसु येन कारणेन सम्पूर्णो न भवति तत्कारणं वेत्य किमितिप्रश्नः ।
श्वेतकेतौ प्रतिवक्तुं मशक्ते प्रवाहणस्यै वेदं प्रतिवचनं मथैतयो रित्यादि । एतयो
देवयानपितृयाणयो र्मध्ये येषां मन्यत्वेण मार्गेण गमनं नास्ति तानीमानि क्षुद्राणि
यूकावीक्षामशकादीनि भूता न्यसकृदावृत्तीनि भवन्ति । असकृदावृत्तिर्जननमरणपौनः
पुन्येनेति “जायस्व म्रियस्वे” त्यनेनोच्यते । एत द्रसकृदावृत्तिरूपं तृतीयं स्थानं
प्रकृत्येवयानपितृयाणरूपमार्गद्वयापेक्षया क्षुद्रजन्तूनां मयं तृतीयो मार्गः । तेन क्षुद्रजन्तूनां
मनन्तानां मार्गान्तरसत्त्वाद्देवयानपितृयाणप्राप्यबन्धप्राप्त्यभावेन हेतुना क्षुद्रजन्तुभिर्
प्याक्रान्तोऽयं लोक इवाऽसौ लोको न सम्पूर्यते इति प्रतिवचनार्थं इति ।

नन्वेवं पञ्चमाहुति मन्तराणांऽपि शरीरोत्पत्त्यङ्गीकारे तस्या स्तत्कारणत्वं नत्वा
द्व्यतिरेकव्यभिचारादिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

पुण्यकर्मणामपि देहारम्भाय पञ्चमाहुत्यनपेक्षा स्मर्यते इत्यर्थः । पञ्चमाहुत्यनपेक्षेति ।
एवञ्च शरीरविशेषम्प्रत्येव पञ्चमाहुते- कारणत्ववरूपेण आवश्यक मिति भावः ।

दर्शना च ॥ ३-१-२० ॥

किञ्च श्रुतिदर्शनञ्च भवति 'तेषाम् खल्वेषाम् भूतानाम् त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजम् जीवजं मुद्गिज्जमिति' । तत्र स्वेदजोद्भिज्जयोः स्तदनपेक्षत्वम् दृश्यते ॥

ननु 'जीवजमुद्भिज्जमिति' श्रुतौ स्वेदजग्रहणम् नास्तीत्यत आह-

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ३-१-२१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्याऽपि तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन सङ्ग्रहोऽस्तीत्यर्थः । ततः पापिनां न स्वर्गगमनमिति निर्णयः ॥

इत्यभिप्रादिकार्यधिकरणम्

ननु तपोविशेषप्रभवेषु शरीरेषु कायव्यूहरीत्या पञ्चमाहुत्यनपेक्षायाम् व्यन्यञ्च सर्वत्राऽपि तदपेक्षास्यादिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

“तेषाम्खल्वेषाम् भूतानाम् त्रीण्येवबीजानि भवन्त्यण्डजम् जीवजं मुद्गिज्जमिति” । केषाञ्चिद्देहारम्भे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वस्य श्रुतौ दर्शनाच्चेत्यर्थः ।

ननु अण्डजमित्यादिश्रुतौ स्वेदजस्य ग्रहणं कुतो नदृश्यन् इत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्य तृतीयशब्दावरोधः=तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव अवरोधस्तसङ्ग्रह इत्यर्थः । उद्भिज्जशब्देनेति । स्वेदजमपि प्राणिजातं लौकिकप्रमाणसिद्धं मवश्यं क्वचिदिहोऽन्तर्भावनीयम् । अन्यथा त्रीण्येवेत्यवधारणश्रुतेरप्रामाण्यमापद्येत । तस्मात्पार्थिवत्वोष्मप्रभवत्वायोनिराजत्वाविशेषादुद्भिज्जेषु तेषां मन्तर्भावो विवक्षितः कल्प्यत इति भावः ॥

इत्यभिप्रादिकार्यधिकरणम्

अथ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ४

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ३-१-२२ ॥

पूर्वत्र फलभोगानन्तरं स्वर्गात् सानुशय एव जीवोऽवतरतीति निरूपितम् । तस्यावरोहत आकाशादिभावः श्रूयते ‘अथैतमेवाध्वानम् पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाश माकाशाद्वायुम् वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रम् भवति अभ्रम् भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति’ इति । तत्र जीवस्याकाशादिरूपताऽऽपत्तिः तत्सादृश्यापत्तिर्वेति संशयः ॥

तत्र भूवेति शब्दोऽकाशादिरूपत्व स्वीकृत्य ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— नावरोहतो जीवस्याकाशादिरूपताऽऽपत्तिः, किन्तु तत्सादृश्यापत्तिः, तत्र सुखदुःखानुभवाभावात् । तदनुभवार्थं हि तत्तच्छरीरसम्बन्धः । अन्यस्यान्यत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात् तत्सादृश्यापत्तिरवरोहत इत्येवोपपद्यत इति निर्णयः ॥

इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम्

अथ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ४

आपादसमाप्ते रवरोहप्रकारविपर्या चिन्तां प्रवर्तयितुं प्राक्सिद्धमर्थं मनुवदति— पूर्वत्रेति—धूमादिना चन्द्रमसं प्राप्तस्याऽवरोहप्रकार आम्नायते । “यथेत माकाश माकाशाद्वायुः वायुर्भूत्वा धूमो भवतीति । धूमो भूत्वाऽभ्रम् भवति । अभ्रम् भूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा प्रवर्षति” इति । अत्राकाशादिभावः किन्देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिशरीरित्वम् ? उत तत्सादृश्यापत्तिरितिसंशयः । आकाशादिशरीरित्वमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु— सोमादिशरीरित्वस्य सुखदुःखादिभोगार्थत्वा द्वाकाशादिप्राप्तौ सुखदुःखभोगाभावात् तत्सादृश्यापत्तिरेवेति ।

तत्स्वाभाव्यापत्तिः आकाशादिसादृश्यापत्तिः उपपत्तेः—सुखदुःखभोगाभावोपपत्तेरिति सूत्रार्थः ॥

इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम्

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३-१-२३ ॥

अत्रावोहन् जीवो विलम्बते न वेत्यनियमः, उत न विलम्बते
एव इति संशयः ॥

तत्र प्रवर्षणानन्तरं ब्रीह्यादिभावः भूयते 'त इह ब्रीहियवा
ओषधिवनस्पतय स्तिलमापा जायन्ते' इति । प्रागेतस्मात् ब्रीहियवादि-
भावा दाकाशादौ विलम्बत्वरयो न नियमः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— ब्रीह्यादिप्राप्तेः प्रागाकाशादिषु नातिचिरं
तिष्ठति जीवः । कथम् ? ब्रीह्यादिभावानन्तरम् 'अतो वै खलु
दुर्निष्प्रपतरम्' इति ब्रीह्यादिभावान्निर्गमनं दुश्शकमिति हि श्रूयते ।
अतो ब्रीह्यादौ विलम्बात् अन्यत्र त्वरेत्यवगमा दाकाशादौ न विलम्बते
जीव इति ॥

इति नातिचिराऽधिकरणम्

अथ नातिचिराऽधिकरणम् ५

आकाशवायुब्रूमाभ्रमंघवर्षप्राप्तौ तत्रात्र किं नातिचिरं तिष्ठति उताऽनियम इति
संशये नातिचिरेणेति विशेषवचनाऽभावा दर्शनमिति पूर्वपक्षेच प्राप्ते सिद्धान्तः—
उत्तरत्र ब्रीह्यादिभावे "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्" मिति विशिष्य चिरगमनरचनमेव
ततः प्राचीनेष्वचिरगमनं द्योतयतीत्याकाशादि "यावद्ब्रीह्यादिभावप्राप्ति नातिचिरम्
तिष्ठती"ति ॥

विशेषा दुत्तरत्र ब्रीह्यादिभावे दुर्निष्प्रपतर मित्यचिरगमनविशेषा ततः प्राचीनेषु
चिरगमन मित्यवगम्यत इति सूत्रार्थः ॥

अथ अन्याधिष्ठिताऽधिकरणम् ६

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ ३-१-२४ ॥

इह ब्रीह्यादावपि जीवस्य संश्लेषमात्रम्, उत चन्म !

इति संशये ब्रह्मादिरूपेण 'जायन्ते' इति श्रवणात् तस्य ब्रीह्यादिजन्म ॥

इतिप्राप्ते ब्रूमः— अन्यजीवाधिष्ठिते ब्रीह्यादौ जीवस्य संश्लेष-
मात्रम् । आकाशादाविवावरोदत्त रतत्र जननहेतुसङ्कीर्तनविहिताभिलाषात्
'जायन्ते' इति श्रुतिर्गौणी । यत्र ब्राह्मणादिजन्मास्ति तत्र 'रमणीयचरणाः

ब्रीह्यादिषु यावान्विलम्ब्य स्तावा नाकाशादिषु नाऽस्तीत्येतावन्मात्रं मिह
सूत्रकृतोक्तम् । उभयत्राऽपि कातीयत्वाय व्यवस्थापकानि श्रुतिस्मृत्यादिवचनानि यद्युपलब्धेरे
स्तर्हि सा कृतवत्त्वगन्तव्या । दुर्निष्पत्तस्मिन् दुःखनिष्क्रमणर मित्यर्थः ॥

इति नातिचिराऽधिकरणम्

—

अथ अन्याधिष्ठिताऽधिकरणम् ६

अवरोहता माकाशादिभाव स्तत्संश्लेषमात्रम् नतु ताद्रूप्यम् । तच्च नातिचिर
मित्याकाशादिमेघान्तेषुभयं सिद्धम् । तदनन्तरपठितब्रीह्यादिभाव स्तत्ततिचिरमित्यपि
विशेषः सिद्धः । तर्हि तथैव ब्रीह्यादिभाव स्ताद्रूप्य मित्यपि विशेषोऽस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्या
प्रत्यवस्थान मित्यभिप्रेत्य जायन्तइति जन्मसङ्कीर्तनात् जन्मनिमित्तकर्मासङ्कीर्तनाच्च संशय
माह—इहेति । जायन्त इति श्रवणा दिनि । “ मेघो भूत्वा प्रवर्षति— त इह ब्रीह्यवा
ओषधिवनस्पतय स्तिलमापा जायन्त ” इति जन्मश्रवणा दित्यर्थः । जननहेतुसङ्कीर्तनेति ।
कपूयचरणाभिव्यक्ते रमेसङ्कीर्तनात् श्राद्धियोनिप्राप्तित्व ब्रीह्यादिजन्मप्राप्ते स्तन्निमित्तत्वं
वक्तुं नशक्यते । नच प्राक्सङ्कीर्तिते स्येष्टानिकर्मणोऽभिव्यक्तस्य स्वर्गे दत्तफलस्य शेषानुवृत्ति-
सद्भावेऽपि तस्योत्तमजन्मप्राप्तिहेतोः पापफलस्यावरजन्मनिमित्तत्वमस्ति । नचाऽत्र स्यावर-
जन्मनिमित्तस्य कस्यचित्कर्मण स्सङ्कीर्तन मस्ति । तस्मात् स्यावरजन्मनिमित्तकर्माभि-
व्यक्तिव्यतिरेकवगमा दाकाशादिष्विव ब्रीह्यादिष्वपि संश्लेषमात्र मिति भावः ॥

कपूयचरणाः ' इतिहेतु रभिलप्यते । अतो ब्राह्मणादावेवाम्य जन्माभिलाषा दन्यत्रास्य सम्बन्धमात्रमिति निर्णयः ॥

अशुद्धमिति चे न शब्दात् ॥ ३-१-१५ ॥

अवरोहतः पुरुषस्य पूर्वानुष्ठितयाग दि प्वग्नीषोमीयादिहिंमामिश्रत्वा दशुद्धं कर्मेति तत्फलभोगाय ब्रीह्य दिष्वप्युत्पत्तिरित्वतिचेत्-न, श्रूयते हि ' हिरण्यशरीर ऊर्ध्वम् स्वर्गम् लोऽमेति ' ' न वा उ वेतन्मित्रयसे न रिप्यसि ' इति पशुहिंमाया अहिंसात्वम् ॥ ततो न तत्प्राप्तिरिति ॥

अवरोहन्तो जीवाः ब्रीह्यादिशरीरा जायन्ते ? उत ब्रीह्यादिशरीरै रन्यैः क्षेत्रज्ञै रधिष्ठिता न्ब्रीह्यादीनां शिल्प्यन्तीति संशयः ? जायन्त इतिवचना द्वीह्यादिशरीरभोक्तारो जायन्त एवेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—ब्रीह्यादिजन्महेतुभूतकर्मविशेषाश्रावणा द्वीह्यादि-संश्लेषमात्रमेव । जायन्त इतिवचन मौपचारिक मिति ।

सूत्रार्थस्तु—अन्याधिष्ठिते—अन्यक्षेत्रज्ञाधिष्ठिते । ब्रीह्यादौ संश्लेषमात्रम् । कुतः—पूर्ववदभिलाषात्-आकाशादिभाववत्केवलब्रीह्यादिभावाभिलाषात्-जन्महेतुभूतकर्मनिभिलाषा दित्यर्थः ।

ननु यागादिकर्मशेषफलमेवास्तु स्यावरजन्म यागादिकर्मणो हिंसादिशुक्तत्वेन पापमिश्रितत्वा दिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

यद्यपि " तिलमाषा जायन्त " इत्यत्र जन्महेतुभूतं कर्म नश्रुतम् तथाऽपि पूर्वश्रुत मिष्टादिकर्म अग्नीषोमीयादिहिंमागर्भत्वेनाऽशुद्धम् । हिंसात्वेनाऽशुच्चिब्रीह्यादिजन्मनो हेतु भवतीति । स्यावरभावाच्च पापपलत्वेन स्मर्यते " शरीरजैः कर्मदोषै र्यति स्यवरतां नर ,, इति । तस्मा तदेव स्यावरजन्ममूलं कर्मेति चे न शब्दात्-अहिंसात्ववाचक शब्दादित्यर्थः । तथाहि—"हिरण्यशरीर ऊर्ध्वस्वर्ग मेति"—" न वा उ वेतन्मित्रयसे न रिप्यसि " इति । हिरण्यशरीरइत्यादिः क्रतौ सङ्गप्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तिप्रतिपादकोऽर्थवादः । न वा उ वेत दित्यादिः । तस्य मृतिहिंसादिभावबोधको मन्त्रः । तत्र—वैइति प्रसिद्धौ । उइत्यवधारणे । एतद्विद्वानी मित्यर्थः । हे पशो त्वं खलु इदानीं नैवमित्रयसे नाऽपि हिंस्यमीत्यर्थः । अहिंसात्व मिति । क्रतौ पशुसङ्गपनस्य पापयोनिविमोचनपूर्वकं स्वर्गप्रापकत्वेन तद्रक्षणरूपत्वा च्चित्सककृतव्रणदाहच्छेदादिव न हिंसात्वमिति न तत्र " नहिंसा " दिति निषेधस्पर्शः । तस्मा न यागस्य पापमिश्रत्व मिति भावः ।

उपपत्त्यन्तरमाह —

रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ ३-१-२६ ॥

‘ यो यो ह्यक्षमात्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ’ इत्यनेन
रेतस्सिचायोगमात्रमस्यानन्तरमुच्यते । अतः पूर्वमपि व्रीह्यादिषु
योगमात्रमेव ॥

योनेः शरीरम् ॥ ३-१-२७ ॥

यदा योनिप्राप्तिस्तस्य तदैव शरीरमुत्पद्यत । अतः पूर्वं तु
संश्लेषमात्रमिति भावः ॥

इति अन्याधिष्ठिताऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

कथं न्तर्हि जायन्तइत्युक्तिं रित्याकाङ्क्षायां तदुपपत्तिप्रदर्शनपरं सूत्रं भवतारयति—
उपपत्त्यन्तरमिति ।

तद्भूयएव भवतीति रेतस्सिग्भाव आम्नायनं । नच पूर्वसिद्धपितृभावः पुत्रस्य
सम्भवति । अतस्तत्रावश्यं तद्योगएव तद्भाव उपचरित इत्युपपादनीयम् । एव
मत्राऽपि जायमानव्रीह्यादिंसंश्लेषणवाऽनुशयिनां जनन मित्युपचरित इतिभावः ॥

योनेः प्राप्त्यनन्तरमेव शरीरं मुत्पद्यते । तदनन्तरमेव सुखदुःखादिभोगसत्त्वात्
श्रुतौ ब्राह्मणादिशरीरप्रतिपादनाच्च । अतो योनिप्राप्तेः प्रागाकाशादिपितृवीर्यान्तेषु
संश्लेषमात्र मिति भावः ॥

इति अन्याधिष्ठिताऽधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां
श्री शिवचिन्तामणिप्रभाष्यायां श्री नीलकण्ठसखत्पाद्वीथ
ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शरीरकब्रह्ममिमांसा सूत्रभाष्ये अथ तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः

अथ सन्ध्याधिकरणम् १

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३-२-१ ॥

पूर्वत्र जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं कृतम् । इह तदवस्था
विचार्यते । सन्ध्ये स्वप्ने 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति
अथ राथान्नथयोगा न्यथः सृजते' इत्यादिना सृष्टिरभिधीयते । सैषा
जीवकृता परमेश्वरकृतावेति संशयः ॥

अथ सन्ध्याधिकरणम् १

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः पादयो स्सङ्कतिमाह—पूर्वत्रेति । पूर्वस्मिन्पादेऽधिकारिणां
वैराग्यदृढीकरणाय जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं कृतम् । तथाहि—प्रथमेऽधिकरणे संसारदुःखा यतस्य
भूतेन्द्रियसङ्घातस्य सूक्ष्मदेहस्योपासनासाध्यब्रह्मसाक्षात्काररूपतत्त्ववृत्तिसाधनलामपर्यन्तं मिह
परत्र च गतागतयोरप्यनुवृत्तिरस्तीतिनिरूपितम् । तत्रैव “भाक्तम् वा नात्मवित्त्वादि” ति
[ब्र ३-१-१] सूत्रेण देवभृत्यभावमवलम्ब्य तत्प्रयुक्तेः शभाजनस्य स्वर्गभोगानुभवस्य
प्रहीणत्वं सातिशयत्वाविष्कृतम् । द्वितीये सूक्ष्मदेहस्याऽपि कारणतया सकल-
संसारक्लेशमूलस्य कर्मबन्धस्य मुक्तिपर्यन्तं अनुवृत्तिरनिरूपिता । तत्रैव स्वर्गभोगस्य
क्षयिष्णुत्वदोषोऽपि कृतात्यय इति सूत्रखण्डेन दर्शितः । एवमनेकदोषदृष्टितस्याऽपि स्वर्गभोगस्य
जनकं यागादिकमपि यावज्जीवकर्तव्यस्नानसन्ध्यादिविहितानुष्ठाननिषिद्धपरिहाररूपबहुविधक्लेश-
सध्यस्मार्तार्चारासापेक्षत्वा दतिदुष्करमिति चरणादित्यादिसूत्रैः प्रकटितम् । अनिष्टादिकारिणान्नु-
न स्वर्गप्राप्तिमात्राभावः किन्तु यमसदने गौरवादिषु च मूयान्यातनानुभवः क्रीडादि

एवं सति जीवकृत्यवगम्यते । ‘अथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः
स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता’ इति स्वप्नदृशं जीवमेव कर्तार माह
हि श्रुतिः ॥

जन्मप्राप्तिश्चेति तृतीये वर्णितम् । चतुर्थेतु—स्वर्गा ढररोहता माकाशादिभावश्रवणा
सभिमानिवेतानामिवाकाशादिशरीरकत्वप्रयुक्तः क्रिया न्दिव्यभोगानुभवाऽस्तीति
शङ्कावारणायकाशादिषु संश्लेषमात्र मिति वर्णितम् । पञ्चमे—चिरमचिरंवाऽवस्थान
मित्यनियमनिरासव्याजेन ब्रीह्यादिषु सुखभोगरहित मचिरानस्थानं दृढीकृतम् । पष्ठे—ते
प्ववस्थान सुखलेशरहितम्— तदभिमानिजीवात्मनाचे तच्छ्रुतपर्यन्तमेव भवेदि त्यननिहेयत्वशङ्का-
निरासाय तेषु संश्लेष मात्रमितिप्रदर्शय स संश्लेष स्तेषां शोषणावहननफलीकरणपाकभक्षणादिदशा
स्वनुवर्तमानः पितृरीयात्मना परिणामपर्यन्तः । पुरुषभक्षणविषयत्वं मनापञ्चेषु ब्रीह्यादिषु
मंश्रिष्ठाना मनुशयिना न्तेषु संश्लेषः तत्तद्वीह्यादिपरिणामान्तरपरम्पराक्रमेण यथाकथञ्चि
त्पुरुषभक्षणविषयत्वप्राप्त्यनन्तरं तेषां तद्वीह्यात्मना परिणामपर्यन्तइति रेतस्सिक्कसूत्रेण
संसूच्य पुरुषवीर्यानुप्रवेशेऽपि योपितमप्राप्य तेषां न शरीरलाभः । तद्यदि वीर्यमपरिग्रहणां
वन्ध्यादिषु प्रपृत्तानां वा स्या तदा तद्वीर्यम् परिणामान्तरक्रमेण पुनरपि पुरुषभक्षणविषयत्वं
प्राप्य तद्वीर्यसंसक्ततया ऋतुमतीनां योपितां गर्भगोचरप्रवेशानन्तरमेव कञ्चिज्जन्मनि
भोगाश्रयस्य भोगमोक्षमाधनोपयोगिनश्च शरीरस्य लाभइति “योने इशरीरमि” ति
[अ ३-१-२१ सूत्रेण संसूचितम् । एवं वैराग्यदृढीकरणाय गतागतनिरूपणेन जीवस्य
जागरावस्थाविचारो निष्पन्नः । इह पादे तदवस्थान्तरविचारः क्रियत इत्यर्थः । सूत्रगतं
सन्ध्यशब्दं विषयवाक्यगतन्तत्रशब्दश्च विषुण्वन्नेव विषयवाक्यमुदाहृत्य संशय न्दर्शयति—
सन्ध्ये स्वप्न इति । जागरसुषुप्त्यो स्सन्धौ भवनं सन्ध्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तेन
जागराऽवस्थाविचाराऽनन्तरं प्रथमं स्वप्नावस्थाविचारेऽपि सङ्गति लब्धा । सहि कर्ते त्यस्य
प्रकृतजीवपरामर्शकत्वसंभवाऽसम्भवाभ्यां संशयः । पुष्करिण्यरक्षकत्वइति द्वितीयार्थे प्रथमा ।
स्वप्नदृशं जीवमेवेति । अत्राऽय म्मात्रः । स्वप्नदृशो जीवस्य सभिमानात् सहि कर्ता इति
परामृश्यते । जीवस्याऽपि सत्यसंस्कृतत्वं प्रजापतिवाक्योदितामिति सप्य स्रष्टेति पूर्वपक्षः ॥

सुशार्पस्तु—सन्ध्ये—स्वप्ने श्रूयमाणा रथात्रिसृष्टिः स्वप्नदृशा जीवेन कृता । कुतः
आहहि । सहि कर्ता इति तस्यैव परामर्शा दिति । ननु य एष सुप्तेष्विति कउवड्डीमन्त्रे
परमेश्वर स्तेषां स्रष्टा प्रतिपाद्यते । तस्यैव हि तत्र प्रकरण “मन्यत्र धर्मा दि” ति ।
अत स्तदैकाध्यात् सहि कर्तेत्येतदपि तद्विषयं स्यात् । तस्य प्रकृतत्वाभावेऽपि तदेते श्लोका

निर्मातारैके पुत्रादयश्च ॥ ३-२-२ ॥

‘य एष सुमेषु जागर्ति कामम्कामम् पुरुषो निर्ममाणः’ इति जीवमेव स्वप्ने कामानां निर्मातार मेके शाखिनोऽधीयते । तत्र कामशब्द-निर्दिष्टाः काम्यमानाः पुत्रादयः, पूर्वत्र ‘सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व’ इत्युक्त्वा ‘शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व’ इति विवृतत्वात् । ततश्च जीवकृतैव स्वप्नसृष्टिः ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयत—

मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्

॥ ३-२-३ ॥

स्वप्ने यदथादि सृष्टमर्थजातं तदिदं मायामात्रमीश्वरकृतम्, न जीवकृतम् । स्वप्नदृशैकेनानुभाव्य तत्कालमालावसायीति आश्चर्यरूपतया

भवन्तीति प्रकान्ते तदनन्तरश्लोके “स्वप्ने न शरीर मभिप्रह-न्यासुप्त म्मुप्ता नभिचाकशीती”ति वर्णयिष्यमाणत्वात् । तत्रहि शरीरस्य जीवस्य स्वप्नावस्याप्रदानेनाऽभिप्रहन्ता परमेश्वरएवेति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

चकारोऽवधारणार्थं इत्याशयेनाह —जीव मेवेति

ननु विषयवाक्ये कामशब्द इच्छार्थः परमेश्वरऽपि मङ्गच्छत इत्याशङ्कानिराकरणाय “पुत्तादयश्चै”ति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—तत्रेति । द्वितीयचकारो व्यवधानार्थतया इच्छार्थत्व-व्यवच्छेदार्थः । अत्र प्रकरणे कामशब्दस्य पुत्तादिषु प्रयुक्तत्वा दिहाऽपि मन्त्रे तस्य तादृश्यं भवमीयते । अतः पुत्तादिमन्त्रबलिकं परमेश्वरप्रकरणा ह्रस्वम् ॥

नच जीवस्याऽप्रस्तुतत्वम् । “हन्त तदिदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं । यथाच मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । योनि मन्थे प्रपथन्ते शरीरत्वाय वेहिनः । स्थाणु मन्थेऽनुमेयान्ति यथा कर्म यथाश्रुतं” मित्यव्यवहितप्रस्तुतत्वा दितिभावः ॥

सूत्रायस्तु—एनमेव जीवं निर्माताराम् । स्वप्नानां मर्थानां निर्मातार मेके शाखिनोऽधीयते । पुत्तादयश्च य एष सुप्तेषु जागर्ति कामम्काम मितिकामशब्दनिर्दिष्टाः पुत्तादय एवेति । इतिप्राप्तेऽभिधीयत इति । वक्ष्यमाणसिद्धान्तसूत्र मित्यर्थः ॥

मायामात्रमित्युक्तम् । जीवस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिकं तिरोहितमिति तस्य

पराभिध्यानात् तिरोहितम् ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ

॥ ३-२-४ ॥

जीवस्यानाद्यपचारप्रवाहेण पराभिध्यानात् परमेश्वरसङ्कल्पात् तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिकं तिरोहितम् । तदपचारतदनुवृत्तिकृतात् तस्मादेव परमेश्वरसङ्कल्पादस्य बन्धमोक्षौ भवतः । तथाहि श्रुतिः— ‘यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरम् कुरुते । अथ तस्य भयम् भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयम् प्रतिष्ठाम् विन्दते । अथ सोऽभयम् गतो भवति’ इति ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥३-२-५॥

जीवस्य स्वरूपतिरोधाजभावोऽपि देवमनुष्यादिदेहाकाराचिद्योगाद्भवति सृष्टिसमये, प्रलये पुनर्नामरूपविभागानर्हसूक्ष्माकाराचिद्योगा

यदेति । यदाख ल्वेष जीवः । एतस्मिन् प्रकृते आनन्दमयरूपे ब्रह्मणि अरम्-
छिद्रम् तदनुध्यानविस्मृतिरूपं मन्तरं व्यवधानम् । उत्कुरुन्=अथ तस्य संसारभयं भवति ।
यदा त्वेष एतस्मिन् अदृश्ये=प्रत्यक्षागम्ये अनात्म्ये=आत्मसम्बन्धिलिङ्गरहिते अनुमानागम्ये-
अनिरुक्ते=शब्देनाऽपि ईदृक्तया परिच्छेत्तुं मशक्ये । अनिलयने=त्वयमाश्रयराहिते अभयम्=
सकलशौकिकभयपरित्यागपूर्वकम् । प्रतिष्ठां— शरणागतिं—विन्दते— अथ सोऽभयं =
संसारभयानिवृत्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र श्रुत्वा “संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु” इति श्रुतिरपि
परमेश्वरस्यैव संसारमोक्षकारणत्वं मावेदयति । एतेन आत्मानात्माविवेकविवेकयो-
र्बन्धमोक्षहेतुत्वं माचक्षाणाः परं श्रुतिसृष्टाविरोधात्प्रास्ताः ॥

ननु—मुक्तौ प्राकृतदेहवियोगेऽपि स्वरूपाऽभिव्यक्तिरिष्यते । अतस्तद्योगस्तस्य
तिरोधायक एष्टव्य इति तदभावात् स्वप्ने स्वरूपाभिव्यक्तिस्त्यादित्याशङ्क्य तं परमेश्वर-
सङ्कल्पद्वारतया तिरोधायको न साक्षादिति प्रतिपादयितुं सूत्रम् ॥

सोऽपि परमेश्वरसङ्कल्पकृतस्तिरोधावो देहयोगाद्देहयोगं द्वारमपश्येति सूत्रार्थः ॥

दित्येवं तस्य तिरोहितसत्यसङ्कल्पत्वादिकस्य तात्कालिकविचित्रसृष्टि-
सामर्थ्यं स्वप्ने न सम्भवति ॥

उपपत्त्यन्तरमाह --

सूचकश्च हि श्रुते राचक्षते च तद्विदः ॥ ३-२-६ ॥

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियम् स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिम् तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥’

‘अथ स्वप्नाः पुरुषम् कृष्णम् कृष्णदन्तम् पश्यति स एनम्
हन्ति’ इत्यादिश्रुतेः शुभाशुभसूचकश्च हि स्वप्नः । स्वप्नाध्याय-
विदश्च शुभाशुभसूचकान् स्वप्नविशेषानाचक्षते । अतो न जीवसृष्टाः,
स्वप्नार्थाः, जीवसृष्टत्वे तदशुभसूचकानां सृष्ट्यभावप्रसङ्गात् । तस्मात्
परमेश्वरकृता स्वप्नसृष्टिरिति युक्तमेव ॥

इति सन्ध्याऽधिकरणम्

तर्हि द्वाराभावात्परमेश्वरसङ्कल्पो न स्वरूपतिरोधायक इत्याशङ्कानिराकरणाय वाशब्द-
स्वार्थः । अचित्प्रकृतेरपि तिरोधायकत्वसङ्ग्राहकः । सा प्रकृत्यैव स्वप्नेऽपि तिरोधायिका
भविष्यतीति दर्शयितुं प्रकृत्यै तस्याः स्पृष्टदेहनिरेपेक्षायां स्तिरोधायकत्वं सम्प्रतिपन्न-
मित्युदाहरति—प्रकृत्यैपुन रिति । स्वाप्नपदार्थसृष्टेः परमेश्वरकर्तृकत्वे उपपत्त्यन्तरप्रदर्शनपर-
मित्याह—उपपत्त्यन्तर मिति ॥

चकारेण स्वप्नस्य तात्कालिकशुभाशुभस्फारकत्वं समुच्यते । तदपि भाष्योदाहृतश्रुता-
वेवास्मात्तम् । स एनं हन्तीति । आदिशब्देन—वराह एनं हन्ति—मर्कट एनं मात्स्कन्दति-
इत्यादिवाक्यान्तराणि गृह्यन्ते स्वप्ने वराहवानरबोराभिसर्पपिशाचराक्षसादयः स्वात्मानं ममि-
भवन्तो महद्भयं कुःखञ्च जनयन्तो हृदयन्ते । तेषामशुभसूचकत्वं स्यान्ननुसन्धानेऽपि
तत्स्फारकत्वं स्यान्ननुसन्धानमत्वा जीवकर्तृकत्वं तेषां सृष्टिर्नस्यादिति भावः ॥

इति सन्ध्याऽधिकरणम्

अथ तदभावाऽधिकरणम् २

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ३-२-७ ॥

स्वप्नभावः सुषुप्तिः । ‘तद्यत्रैतत्सुप्तः ममस्तः मम्प्रसन्नः स्वप्नम् न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति’ इति ‘अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यक्सृप्य पुरीतति शेते’ इति ‘यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति’ इति च श्रुतिभिर्जीवस्य सुषुप्तौ नाडीषु परीतति ब्रह्मणि च शयनमवगम्यते । तेष्वस्य विकल्पः समुच्चयो वेति संशयः ॥

नाड्यादीनि स्थानानि विकल्पितानि भवितुमर्हन्ति, एक-प्रयोजनत्वात् । यथा ‘ब्रहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत’ इत्यत्र पुरोडाशनिष्पादन-प्रयोजनस्यैकत्वेन विकल्पः स्वीक्रियते, तथा सुषुप्तिप्रयोजनस्यैकत्वात्

अथ तदभावाऽधिकरणम् २

सूत्रगततदभावपदव्याख्यानेन स्वप्नावस्थाश्रयविचारानन्तरं स्वप्नानन्तरभाविषुषुप्त्या-श्रयविचारः क्रियतइति सङ्गतिन्द्रश्यति—स्वप्नाभाव इति । तेष्वस्येति । कार्यैक्यतद्भेदाभ्यां संशयः । हितानाम नाड्यः पुरीतकालच सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयन्ते किमेषां विकल्पः, उत समुच्चय इति संशयः । आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति । ताभिः प्रत्यक्सृप्य पुरीतति शेते । सति सम्पद्य नविदुः । इति त्रयाणां नैरपेक्ष्यप्रतीतेः विकल्पइति पूर्वः पक्षः ॥

समुच्चयइति मिद्धान्त इति । प्राप्तादखट्वापर्यङ्कवत्समुच्चये सम्भवति दोषाष्टक-श्रुतस्य विकल्पस्याऽन्याय्यत्वा दित्यर्थः । समुच्चयमुपपादयति—तथाहीति ॥ अत्राऽयमभावः ॥ ताभिः प्रत्यक्सृप्येति हृदया त्प्रत्यागमनं नोच्यते । किन्तु स्वप्नावरोहनाडीभ्यः पूर्वं हि “स गतैतत्स्वप्नमाचरति । तेहाऽस्यलोका तद्भुतेव महाराजो भवति । उतेव महाबाह्मणः । उते वोच्चावचं निर्गच्छती ” त्यादिना स्वप्नावस्थां निरूप्य “अथ यदा सुषुप्तोभवती ” त्यादिना सुषुप्त्यवस्थानिरूपयितुमुपक्रान्ता । स्वप्नावस्थायाञ्च

कदाचित् पुरीतति शेते कदाचिन्नाडीषु कदाचित् ब्रह्मणीति विकल्
एनात्र ममुचित इति पूर्वः पक्षः ॥

समुच्चय इति सिद्धान्तः । कुतः ? नैकप्रयोजनत्वात् । तथ
हि—जीवस्य हृदयनिष्ठब्रह्मगमनमार्गतया नाडीनां माधनत्वं पुरीतति
ब्रह्मणि च प्रासादपर्यङ्कवदविरोधः । अतो नाडीभिरुपसृप्य पुरीतति
ब्रह्मणि जीवः शेते इत्युपकारभेदात् समुच्चय एव ॥

स्वप्नब्रह्मनाडी ध्ववस्थान मन्यका प्रसिद्धम् । तथाहि—“हृदयस्य सुषुम्नां परितो दशनाड्यश्च
दशेन्द्रियव्यापारहेतवो दशप्राणाधिष्ठिताः । तासाञ्च वृक्षाणामिव प्रत्येकं दशदशशाखारूप
नाड्यश्च । तामां शतस्य शाखानाडीनां मन्त्रैकस्य द्वास्तत्तिर्द्वासति रित्येव द्विशतोत्तराणि
सप्तसहस्रा ण्युपशाखानाड्यः । तामां भवान्तरशाखानाड्यो द्वास्तत्तिसहस्रसङ्ख्या स्महस्रव
भिष्केशांशव दतिसुष्माः यामा मुदाह्वयबृहदारण्यकाख्ये हिता इति नामोपन्यस्तम् ।
तत्र प्रधानमूतासु दशसु नाडीषु यदा प्राणेन स युज्यते जीवः तदा स्वप्ने नदीनगरहर्मद
प्राकारादीनां दर्शनम्भवति । यदा व्यानेन तदा देवपीणाम् । यदापानेन तदा यशराजस
गन्धर्वाणाम् । यदोदानेन देवलोकाणां देवानां स्कन्दनयनयोश्च । यदा समानेन तदा देवान
लोकानां धनानाञ्च दर्शनम् भवतीत्येतत्सुत्राण्योपनिषदि प्रतिपादितम् । तस्मा त्प्रत्यक्षमृष्ये
त्यत्र प्रत्युपसर्गश्च प्रतिसुषुप्तिहितनाडीमार्गेण निवृत्ति रस्ती त्यभिप्रायकः । नतु पुरीततो
नाडीमार्गेण हृदयं प्रविष्टस्य पुनर्हृदया त्पुरीतत्प्रवेशार्थं प्रतिनिवृत्त्यभिप्रायकः । अत
प्रासादे शेते इति वचनस्य प्रासादान्तर्वर्तिपर्यङ्के शयानइव हृदयान्तर्वर्तिनि ब्रह्मणि
शयानं पुरीतति शेतेइतिवचनस्य न काचि दनुपपत्तिः । नाडीषु सुप्तोभवती त्यस्याऽपि
नाऽनुपपत्तिः । हृदयाकाशरूपे ब्रह्मणि स्वप्नं यानाडीः प्रविशति । सतु नाडीषु
सुप्तएव भवति । श्वावयतिच तत्र वाक्यशेषएव ब्रह्मसम्पत्तिम् । “त ब्रह्मन्नापाप्मा स्मृशति
तेजसा हि तदा सम्पन्नोभवती”ति एवं प्रयोजनभेदेन नाडीपुरीतब्रह्मणां समुच्चये समर्थयितुं
शक्ये वक्ष्यमाणाष्टशेषदृष्टो विकल्पो नाङ्गीकर्तव्य इति ॥

सुषुप्तस्तु—तदभावः=स्वप्नाभावः स्सुषुप्ति रित्यर्थः । नाडी प्वात्मनिच चकारा
त्पुरीतति च । तच्छ्रुतेः त्रयाणां सुषुप्तिस्थानत्वश्रुतेः । उक्तेन न्यायेन समुच्चयो
शुक्त इति ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ३-१-८ ॥

‘सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे’ इति ब्रह्मणः मकाशा दस्य प्रबोधं श्रुतिगह । अतः समुच्चयः । विकल्पेऽङ्गीकृते ह्यष्टदोषप्रसङ्गः । यदा जं वो नाडीषु शेते तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः प्रामाण्यं प्राप्तं परित्यज्येत । अप्राप्तञ्चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत् । यदा पुरीतद्ब्रह्मणोः शेते तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः पूर्वं त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत् । पूर्वं स्वीकृतञ्चाप्रामाण्यं परित्यज्येत । इति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारः परित्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोषचतुष्टयं पुरीतद्ब्रह्मवाक्यकोटौ । तथा नाडीवाक्यकोटौ च दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टौ दोषा भवन्ति । ततो न विकल्पः समुच्चयोपपत्ताविति समाधिः ॥

इति तदभाषाऽधिकरणम्

अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ३

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३-२-९ ॥

अत्र ‘सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति’ इति विषयः ॥

एव मुपपादितायां सुषुप्ते ब्रह्माधिकरणत्वस्य नियतताया मुपपत्त्यन्तरप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

अत समुच्चय इति । अन्यथा “सत आगत्ये”ति नित्यवच्छ्रवणविशेषइतिभावः । अस्माद्ब्रह्मणः प्रबोधश्रुति रत तएवोपपद्यत इति सूत्रार्यः । “सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त”इति दहरविद्यायां ब्रह्मसम्पन्नस्य सर्वपापाऽसंस्पर्शः प्रसिद्धः । एवं सुषुप्तौ यस्य दहराकाशरूपस्य सम्पत्त्या जीवस्य सकलपाप्माऽस्पर्शः । तद्ब्रह्म महामहिमे त्यनेनाऽधिकरणेन ख्याप्यत इत्युक्तरूपमहिमसिद्धि रस्याऽधिकरणस्य फल मिति भावः ॥

इति तदभाषाऽधिकरणम्

पूर्वत्र जीवस्य सुषुप्तवस्था निरूपिता । तत्र ब्रह्मणि सुप्त एव
प्रतिबुध्यते, उतान्य इति संशयः ॥

इहान्य इति प्राप्तम्, ब्रह्मप्राप्तस्यावृत्तेरनुचितत्वात् । निरतिशया
नन्दे ब्रह्मणि साम्यं प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्न दुःखमयसंसारवृत्ति
रुपपद्यते । सता सम्पन्नः कथमुत्तिष्ठेत, को वाऽत्र विभागः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— सता सम्पन्नोऽपि सुप्त एव प्रतिबुद्ध
उत्तिष्ठति, ज्ञानवैधुर्येण कृतम्य कर्मण स्तेनानुभाव्यत्वात्, पूर्वानुभूत
प्रत्यभिज्ञानाच्च, ‘त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा
कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति

अथ कर्मानुस्तुत्यधिकरणम् ३

इति संशय इति । पूर्वाधिकरणफलत्वेन विवक्षितस्य सुषुप्तौ सर्वपापाऽम्पशंस
मुक्ताविव सर्वपापविमोक्षादिप्रयोजकत्वाऽप्रयोजकत्वाम्यां संशय इत्यर्थः । ब्रह्मप्राप्तस्येति
मुक्तस्येव सुषुप्तस्याऽपि ब्रह्मप्राप्त्या सकल्याप्नोत्तीर्णत्वं तेन सर्वदुःखान्तरणञ्च बृहदारण्यके
श्रूयते । “अनन्त्रागतम् पुण्येन अनन्त्रागतम् पापेन तीर्णोहि तदा सर्वा न्याप्मनः
गौकान् हृदयस्य भवन्ती” इति । सर्वपाप्मोत्तरणपूर्वकं निरतिशयानन्दरूपब्रह्मसम्पत्त्या
स्वरूपानान्दामिव्यक्तिरपि जीवस्य तत्रैव श्रूयते “स यथा कुमारो वा महाराजो वा
महाब्राह्मणो वाऽतिष्ठी मानन्दस्य गत्वा शयीत । एव मेवैव एतच्छेत्तइति तद्वा अस्मै
तदतिच्छन्दाः अपहृतपाप्माऽभयम् रूपम् तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिप्लव्क्तो न बाह्यम् किञ्चन
वेद नान्तरम् तद्वा अस्त्यै तदाप्तकाम मात्मकाम मकामं रूपं शोकान्तर” इति ।
अतिष्ठी मतिशयेन दुःखहन्ती दशाम् । अतिच्छन्दा—अतिच्छन्द मिच्छावर्जित
मकामम्—काम्यविपरहितम् । शोकान्तरम्— शोकतिरोवायक इत्यर्थः । एवञ्च—
सुषुप्ते मुक्ता द्विभागस्य पुनरावृत्तिहेतोर्वैलक्षण्यस्याऽभावा दन्यएवोत्तिष्ठतीति
वक्तव्यम् । उपायसङ्केषाऽपि मुक्तव इहप्राप्तस्य पुनरावृत्ते रूपपादयितुं मशक्यत्वात् ॥

इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त माह —

सुप्तएव प्रतिबुद्ध उत्तिष्ठतीति । तत्र हेतवः कर्मानुस्मृतिशब्दविषयः । कर्मतावत्—
सुषुप्ते न पूर्वकृत म्पुण्यपापरूपं कर्माऽवश्यमनुभोक्तव्यम् । तस्मात् अनुस्मृतिरपि

इति तद्भावश्रुतेश्च, मोक्षोपायविधिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । ‘सत आगम्य न विदुः’ इति सम्पन्नस्य ब्रह्मानन्दज्ञानाभावोक्तेर्मुक्ताविव न तल्लयः । अतः सुप्त एव पुनः समुत्तिष्ठतीति युक्तम् ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्

अथ मृगधाऽधिकरणम् ४

सुगधेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ ३-२-१० ॥

मूर्छितः पुरुष इति व्यवहाग न्मूर्छेति काचिदवस्थानुभूयते । सैषा सुषुप्त्यादिभ्यो भिन्ना न वेति सन्देहः ॥

जागरस्वप्नसुषुप्तिभ्यो भिन्नाया अवस्थाया अप्रासिद्धत्वा न्मूर्छा जागरादिष्वन्तर्भूता ॥

इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते—मूर्छिते पुरुषे यावस्था सा मरणार्धसम्पत्तिः इति परिशेषात् भिन्ना सुषुप्त्यादेः । प्रपञ्चप्रतीतेरभावात्

“यएवाऽहं सुप्तः सएव प्रबुद्धोऽस्मी”ति । ततश्च । “त इह व्याघ्रोवा मिहीवा यद्य द्रवन्ति तदाभवन्ती”ति । विषयश्च—मोक्षफला न्सुषुप्तस्यैव मुक्तिभाक्त्वे विफला न्स्वप्नस्यैव मरणस्यैव प्रबुद्ध उन्निष्ठतो त्यक्त्यमेष्टव्य मितिभावः ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्

अथ मृगधाऽधिकरणम् ४

जीवावस्थाविचारप्रसङ्गा दिद मधिकरणम् । मूर्छावस्था उक्ततावस्थाम्यो भिन्ना न्वेति तद्वेदकसद्भावाऽसद्भावाभ्यांतिशये विशेषविज्ञानाऽभावमाम्यात् । सासुषुप्तिः कराळवदनत्वादि साम्या त्क्रोधदशेव जागरावस्था भीषणस्वप्नदर्शनदशेव वा स्वप्नावस्था वृत्ताग्रपतनादिकारणकस्याद्वा मरणावस्था नतु सुषुप्त्यादिभ्यो भिन्ना ; अवस्थान्तरद्वयभावादिति पूर्वपक्षः ।

न जागरस्वप्नयोरन्तर्भावः । सुषुप्तेः प्रसन्नवदनादिलक्षणाया विकृतमुखादिलक्षणाया अस्याश्च विशेषात् ततोऽप्यन्यावस्था मूर्च्छेति सिद्धम् ॥

इति मुरधाधिकरणम्

अथोभयलिङ्गाऽधिकरणम् ५

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम् सर्वत्र हि ॥ ३-२-११ ॥

पूर्वेष्वधिकरणेषु त्वम्पादार्थस्य जीवस्य स्वरूपधर्मगत्यागत्यवस्था-
विशेषनिरूपणं कृतम् । अतः परं तत्पदार्थस्य परमेश्वरस्य स्वरूपधर्मादिकं
निरूप्यते । ‘सोऽन्तर्गतोऽन्तरम् प्राविशत् दिशश्चान्तरम् स प्राविशत्’

विशेषविज्ञानाऽभावा न जागरः स्वप्नोवेयम् । प्रसन्नवदनत्वश्वासपूर्णत्वाद्यभावा न सुषुप्तिः ।
सूक्ष्मश्वासवत्त्वा न मरणम् । किन्तु वृक्षाग्रगतनाद्यभिवातनिमित्तमौक्ष्म्यापन्नप्राणशून्या ।
तच्छिक्तिसाध्यभावे मरणपर्यवसायनी मरणावस्थार्थसम्पत्तिरूपा सुषुप्त्यादिभ्यो विलक्षणंति
सिद्धान्तः ॥

इति मुरधाऽधिकरणम्

अथोभयलिङ्गाऽधिकरणम् ५

पेटिकासङ्गतिं दर्शयितुं वृत्तानुकीर्तनपूर्वकं मापादसमाप्ते रुतराधिकरणानां मर्यं
माह—पूर्वेष्विति । प्रथमाऽधिकरणे स्वप्नावस्थानिपयश्रुतिवाक्यार्थविचारेण जीवस्य
स्वप्नाशङ्कानात्मकं स्वरूपं निरूपितम् । तत्रैव संसारदशायां गुणाष्टकतिरोधानरूपो धर्मो
निरूपितः ॥

तदनन्तराऽधिकरणे सुषुप्तौ ब्रह्मगतिः प्रबोधे तत आगम क्षेत्र्युभयं निरूपितम् ।
तृतीयाऽधिकरणे तत आगति राक्षेपममाधानाभ्यां व्यवस्थापिता । चतुर्थाऽधिकरणे
मूर्च्छाया मरणार्थसम्पत्तिरूपो विशेषो निरूपित इत्यर्थः । स्वरूपधर्मादिकमिति प्रकाशवचेति
सूत्रे परमेश्वरस्य ज्ञानात्मकं स्वरूपं मुमयलिङ्गादिसूत्रैर्दोषाभावकलङ्घाणगुणात्मका धर्माः

‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्’ इत्यादिषु परमेश्वरस्य सर्वात्मकतयानुप्रवेशः श्रूयते । तस्य सर्वावस्थासु सर्वान्तर्यामितयावस्थितौ तन्निर्दोषकलङ्कः प्रमज्ज्यते न वा ॥

इति संशये प्रसज्यत इति पूर्वः पक्षः । तथा हि—‘अस्थूलमन-
ण्वह्रस्वम्’ ‘निष्कलम् निष्क्रियम् शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्’ इत्यादिना च
परमेश्वरस्य रूपादिकं निषिध्यते । तद्दोषस्पर्शभयादेव ‘सत्यं ज्ञान मनन्तं
ब्रह्म’ इति च तस्यापरिच्छिन्नसत्यज्ञानमात्ररूपत्वमुच्यते । यदि प्रकृति-
विकारमस्मन्धोऽप्यस्याभ्युपगम्येत, जीववदसावपि सकलविकारदोषास्पदं
भवेदिति ॥

तत उपरि समाभ्यधिकप्रतिषेधः फलदातृत्वं चेत्येत तस्य निरूप्यत इत्यर्थः । तथाच जीवस्वरूपादि-
निरूपणपर्यवसायिभिर्विचारैस्तन्महिमाविष्करणं क्रियत इति पेटिकासङ्कतिरिति भावः । परब्रह्म-
ज्ञानमात्रस्वरूपं निर्विशेषं तस्य “सोन्तरादित्यादि” श्रुतिभिः प्रतीयमानं सर्वानुप्रवेशसर्वनियन्तृ-
त्वादिकं मतात्त्विकम् ? उत - यथा परम्ब्रह्म ज्ञानस्वरूपम् ? एवं सर्वानुप्रवेशादिधर्मवदपीति ?
संशये तदर्थदर्शयं दर्शयति—तस्य सर्वावस्था स्विति । सर्वावस्थास्वित्यनेन यथा लोकद्वयगतागत-
ब्रीहियत्रादिपितृवीर्यान्तमंशेषमात्रगर्भस्थितिजननजातव्यपाररूपायां जागरावस्थायाम् स्वप्नसुषुप्ति-
मूर्छामरणावस्थायाम् सूक्ष्मस्थूलशरीरावस्थितिनिबन्धना जीवस्य दोषा स्तथा ब्रह्मणोऽपि स्युः ।
शरीरावस्थिते रविशेषात् । देहयोगाद्वा सांपीति सूत्रे संसारदोषाणां शरीरसम्बन्धनिबन्धनत्व-
स्योक्तत्वात् । मलमूत्रपूयमांसशोणितादिकर्दमिषेषु शरीरेषु रौरवादिष्विवाऽवस्था नस्यादिति
हेतुतया सर्वसंप्रतिपत्त्यर्हत्वा चेति पूर्वपक्षबीजं अधिकरणसङ्कतिश्च त्र्युभयं सूचितम् । अन्तर्यामि-
तये त्यनेन सैद्धान्तिकं तत्प्रत्याख्यानबीजं सूचितम् ॥

ननु—ययवाऽस्थूलादिवाक्यजातं श्रुतिस्तथा सर्वशरीरित्वप्रतिपादकवाक्यजातमपि श्रुतिरेव ।
तथाच तदविरोधाय कर्माधीनशरीरनिषेधपरमस्थूलादिबन्धनजातमिदं त्र्युपपादनीयम् । तथात्वे
श्रुत्यन्तरस्य निर्विषयत्वापातात् कर्माधीनशरीरयोगस्यैव दोषावहत्वेन स्वेच्छाधीनतया नियन्तृतया
तत्राऽवस्थानस्य दोषावहत्वाऽभावाच्च । नहि राज्ञो विषये वसतां राजाज्ञया सुखदुःखभाक्त्वमस्तीति
तत्र वासा विशेषा द्राज्ञोऽपि तद्भवति । श्रुतिरपि शरीरस्थित्यविशेषेऽपि पारतन्त्र्यमेव
शरीरित्वप्रयुक्तसुखदुःखभाक्त्वे निमित्तं दर्शयति—“समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया”
इत्यादिकेत्याशङ्क्याह—यदि प्रकृतिविकारसम्बन्ध इति । अत्राऽयं माशयः । राजविषय-
वासमात्रं न राजाज्ञाऽननुवृत्तिप्रयुक्तसुखदुःखभाक्त्वे निमित्तं किन्तु राजाज्ञाविषयत्वविशेषितम् ॥

नेति सिद्धान्तः । सर्वावस्थासु सर्वान्तर्यामितया स्थितिमतोपि पर-
मेश्वरस्य न कश्चिदोषकलङ्कप्रसङ्गः । कुतः ? सर्वत्र श्रुतिषु चास्य निरस्त-
दोषकलङ्कत्वं निरतिशयमङ्गुलकरत्र च्छत्युभयं लिङ्गं हि प्रसिद्धम् ' एष
आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु त्रिशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यसङ्कल्पः॥ '

‘ अस्ति कश्चिदपर्यन्तरमणोयगुणाश्रयः ।

सर्वलोकविनिर्माता पशुपाशविलक्षणः ॥ ’

इत्यादिषु । अतः पृथिव्यादिष्वन्तर्यामितयावस्थानतोऽपि न दोषः॥

राजा नहि राजाज्ञाविषयः । अतो युक्तं राज्ञः स्वविषयवासित्वेऽपि स्वाज्ञाऽननुवृत्तिप्रयुक्त-
दुःखास्पृष्टत्वम् । शरीरप्रयुक्तदुःखमाप्स्येति शरीरित्वमात्रं निमित्तम् । अतो यथा पुतिगन्वादि
युक्तकारागृहप्रयुक्तदुःखमाप्स्येति कारागृहावस्थितिमात्रं निमित्तं मिति । तत्कारागृहे निश्चितस्यैव
स्वेच्छया तस्मिन्नुत्पत्तेन तत्राऽवस्थितस्याऽपि भवति । एवं देहे प्रयुक्तं दुःखं देहवद्वस्येव तत्र
तस्मिन्नुत्पत्त्या स्थितस्याऽपि भवेदेव । तस्मात् श्लोकत्रापस्यधिकरणगतं लोकवदित्युदाहरणं मयुक्तम् ।
गुहाधिकरणगतम् “ समाने वृक्ष ” इति श्रूत्युदाहरणम् अप्ययुक्तम् । श्रुतिरपि हि न दृष्टिरिदं
मर्यं बोधयितुं मीष्टे ईश्वरो जीवव देहकारागृहेऽतिजुगुप्सितेऽवतिष्ठतं जीवव सत्प्रयुक्तदुःखेन
स्पृश्यत इति । तस्मात् द्रव्यलक्षादिवचनानि जुगुप्सितशरीरप्रयुक्तदोषाभिव्येव परमेश्वरस्य तथा-
भूतं शरीरं प्रतिषेधन्ति । तस्य पृथिव्यादिशरीरकत्वतस्मिन्नुत्पत्त्यादिवचनानि त्वतात्त्विकं तत्त-
च्छरीरकत्वादिकं मर्यादादिविषया कल्पयन्तीत्येव व्यवस्योपपादनीयेति ॥

स्यानतोऽपीति सूत्रभागं प्रतिषेध्याऽध्याहारेण योजयति—न कश्चिदोषकलङ्कप्रसङ्ग इति ।
उभयलिङ्गहि प्रसिद्धं मिति । दोषाभावश्रवणमिव दोषविरोधिगुणश्रवणमपि दोषप्रतिषेधक
मित्युभयलिङ्गोपन्यासः ॥

पृथिव्यादिष्वन्तर्यामितया स्थितस्याऽपि परमेश्वरस्य तत्रतत्र स्थितस्य जीवस्येव दोषा
न सम्भवन्ति । कुतः उभयलिङ्गम् सर्वत्र हि— हि=हेतौ यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु निरस्तसकल-
दोषत्वसमस्तकल्याणगुणाकारत्वरूपोभयलिङ्गं मुभयलक्षणं परम्भक्षे त्यगम्यत इति सूत्रार्थः ॥

ननु यद्यपि दह्रविद्यादि ध्वीश्वरस्यैव प्रजापतिविद्यायाम् जीकस्याऽप्सु उभयलिङ्गत्वम् सुष-
न्यस्तम् । तथाऽपि तत्तद्देहसम्बन्धे जीवस्तत्तच्छरीरप्रयुक्तं दुःखं मनुभवे दीश्वरस्तु नाऽनुभवे दित्यत्र
विशेषो नोपलभ्यते तस्मात् जीवैश्वर्येऽपि तत्तद्वत्स्यासु दुःखं मनुभवे त्रित्याशाङ्कानिराकरणार्थं
सूत्रम् ॥

भेदादिति चे न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥३-२-१२॥

यथा जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणस्यापि देवादिशरीरसम्बन्धित्वावस्थाभेदादुक्तदोषवत्त्वं तथा परमेश्वरस्यापि ‘यस्य पृथिवी शरीरम्’ इति शरीरसम्बन्धित्वावस्थाभेदात्तदोषाः स्युः इति चेत्—न, प्रत्येकं प्रतिपर्यायमतद्वचनात् दोषासम्बन्धित्ववचनात् । ‘यस्य पृथिवी शरीरम्’ इत्यादिषु ‘एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्यन्तर्यामिणो हि निर्दोषत्वमुच्यते । जीवस्य तु पराभिध्यानात् तत्स्वरूपं तिरोहितमित्युक्तम् ॥

अपि चैवमेके ॥ ३-२-१३ ॥

अपि च—एकस्मिन् शरीरे शरीरित्वेनावस्थितयोरपि जीवेश्वरयोर्दोषसम्बन्धित्वतद्विपरीतत्वलक्षणो विशेषो यथा प्रसिद्धयत्येवमेके स्वशब्दे नाधीयते—

अतद्वचना दित्यस्य दोषाभाववचनादित्यर्थं मभिप्रेत्य व्याचष्टे— निर्दोषत्वं मुच्यत इति । भेदात् - यथा जीवस्यापहतपाप्मत्वेन श्रुतस्याऽप्यवस्थाभेदादुक्तदोषसम्बन्धित्वं तथा परमेश्वरस्याऽपि स्यादिति चेन्न प्रत्येकम्— प्रतिपर्यायम् । “यस्य पृथिवी शरीरम्” इत्यादिषु अन्तर्याम्यमृतइति दोषाभाववचनात्परमेश्वरस्य दोषसम्बन्धित्वं न विद्यत इति सूत्रार्थः ॥

ननु— प्रतिपर्यायं मुच्यनामिति शरीरप्रयुक्तदोषाऽम्पशित्वं प्रयत्नेन कथं तच्छरीरित्वस्य पारमार्थिकताया मुपपादनीयम् । दोषास्पृशवचनादेव तस्याऽपारमार्थिकतया विवक्षितेत्युच्यते इत्याशङ्क्याह— जीवस्य त्विति । जीवस्याऽपहतपाप्मत्वादिकं तिरोहितमिति पराभिध्यानादिति सूत्रे दर्शितं मीश्वरस्य तन्नित्याविर्भूतमित्युत्तराच्चेद्विर्भूतस्वरूपमस्त्विति सूत्रे दर्शितम् । अस्मादेव उभयलिङ्गत्वाविर्भावाऽनाविर्भावविशेषा जीवेश्वरयोश्शरीरप्रयुक्तदुःखस्पर्शास्पर्शविशेषोपपत्तौ श्रुतिप्रतिपन्नं मीश्वरस्य सर्वशरीरत्वादिकं मविवक्षितमिति कल्पयितुं न युक्तमिति भावः । अमुमेव विषेयं मभिप्रेत्य जीवेश्वरयोरेकशरीरस्थितावपि भोक्त्रत्वाऽभोक्त्रत्वविशेषं प्रतिपादयन्मन्त्रो दृश्यतइति प्रतिपादनार्थं सूत्रम् ॥

अपिच एकस्मिन् शरीरे शरीरित्वेनावस्थितयो जीवेश्वरयो र्यो विशेष उक्तः एवमेके शास्त्रिनः “द्वासुपर्णे”त्यादिनाऽधीयत इति सूत्रार्थः ॥

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥”

अतो न जीववदीश्वरे दोषप्रसङ्गः ॥

जीवेश्वरयोः शरीरस्थितिसाम्येऽपि स्थितिवैषम्यमाह—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ३-२-१४ ॥

तद्वद्वा परमेश्वरो देवादिशरीरेषु शरीरितया स्थितावपि रूपरहित-
वस्तुवदेववर्तते । कुतः ? नामरूपनिर्वोदत्वप्रधानत्वात् । तथा हि श्रुतिः
‘आकाशो वै नाम नामरूपयो निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वद्वा’ इति ।

ननु मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वमेव जीवस्य कर्मवश्यताहेतुः । तत्परमेश्वरस्याऽप्यविष्टवेष्टे
त्कर्म तस्याऽकर्मवश्यत्वेन तत्फलानशनं मुपपद्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रं मित्यन्तारयति —
जीवेश्वरयोरिति ॥

अरूपवदितिवतिप्रत्ययान्तम् । शरीररहितं वस्तु यथा शरीरित्वप्रयुक्तदुःखभाजनं न भवति
तथा ब्रह्माऽपीत्यर्थः ॥

ननु— नामरूपनिर्वोदत्वेन तत्र स्वातन्त्र्यलक्षणं नामरूपकार्यापेक्षया प्राधान्यं ब्रह्मणो
भवतुनाम । तथाऽपि तदनुप्रवेशे पूतिगन्धकारागृहनिर्गोदु स्तःप्रवेशइव तद्वत्स्थितिप्रयुक्तं कार्यं
केन वार्यते । इत्याशङ्क्य नामरूपनिर्वोदत्वलक्षणप्रधानहेतूक्तिसूचितां श्रुतिं मुदाहरति — तथा
हीति— उदाहृतश्रुतौ नामरूपनिर्वोदु स्तत्सम्बन्धाभाव उक्तः । सच बाधितः । निर्वाह्यनिर्वाहक-
रूपस्यैव सम्बन्धस्य सत्त्वात् । अतः स्तत्कार्यदुःखेर्ष्यादिसम्बन्धाभावपरा तद्वृत्तिरिति भावः ।
कर्मफलभोगार्थं मिति । कर्माधीनमेवार्थानां दुःखकरत्वं न वस्तुस्वभावप्रयुक्तम् । पुत्रदारा-
दीनाः शीतोष्णादिविषयाणाञ्च समयमेवेन दुःखकरत्वतदभावयोर्दर्शनात् । स्मरन्तिच—“ तदेव
प्रीतये भूत्वा पुन दुःखाय जायते । तदेव क्रोपाय यतः प्रसादाय च जायते । तस्मा दुःखात्मकं
नास्ति नच किञ्चि त्सुखात्मक”मिति । तस्मा निस्याविर्भूतापह्नतापाम्पत्वादिगुणकत्वेन श्रुतस्य

नामरूपयोरन्तराले तत्कार्यस्पर्शरहित एव वर्तते । मध्य इति स्यातन्वयमुक्तम् ।
कर्मफलभोगार्थं हि जीवस्य शरीरे स्थितिः । अत उभयोर्वैषम्यम् ॥

प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात् ॥ ३-२-१५ ॥

यथा 'सत्यम् ज्ञान मनन्तम् ब्रह्म' इति वाक्यावैयर्थ्यात् स्वप्रकाशा-
रूपतया ज्ञानरूपं ब्रह्म तथा 'निष्कलम् निष्क्रियम् शान्तम्' 'अपहत-
पाप्मा' 'सत्यात्म प्रणारामम् मनआनन्दम्' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्'
'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'परास्य शक्तिं त्रिविधैव श्रूयते' 'अथ कस्मा
दुच्यते महादेवो यः सर्वान् भावान् पण्डित्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति
महीयते तस्मादुच्यते महादेवः' इत्यादीनां परशतानां वाक्यानां भवै-
यर्थ्यात् निरवद्यञ्च कल्याणगुणास्पदं च ब्रह्म इत्युभयलिङ्गमेव ॥

परमेश्वरस्य कर्मलेशोऽपि नास्तीति तस्याऽस्मदादिशरीरेषु स्थितस्याऽपि न कारागृहप्रविष्टाधि-
कारिपुरुषन्यायेन दुःखादिकं प्रसज्यत इति भावः ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेन स्थितमपि तत्परम्ब्रह्म अरूपकदेव रूपरहितवस्तुव दुःखभाजनं
न भवतीति । प्रधानत्वात् = निर्वाहकत्वात् । जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मफलाशनं निर्वाहुं पर-
मेश्वरस्य तत्तच्छरीरित्वेनाऽवस्थानम् । तदुक्तम् । "यस्य पृथिवी शरीरम् । यस्यात्मा शरीरम् । य
आत्मानं मन्तरो यमयति । आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्निहिता ।" इत्यादि । तस्मा दुभयलिङ्ग-
म्परब्रह्मेति सूत्रार्थः ॥

सत्यज्ञानादिवाक्यैरपि ब्रह्मणो न ज्ञानमात्रत्वसिद्धि रिति प्रतिपादनार्थं सूत्रम् ॥

प्रकाशः = स्वप्रकाशं ज्ञानम् सत्यज्ञानादिश्रुतिप्राप्तम् ज्ञानरूपत्वमिव "य स्सर्वज्ञः"
इत्यादिश्रुतिप्राप्तम् - सर्वज्ञत्वादिकम् प्यङ्गीकरणीयम् । उभयोः प्रामाण्याऽविशेषात् । तुल्यञ्च
साम्प्रदायिक मिति न्यायात् ॥

यथा "सत्यज्ञान"मिति वाक्याऽवैयर्थ्याय प्रकाशो ब्रह्मण स्वरूपमित्यवगम्यते । तथा
निरवद्यम् । "य स्सर्वज्ञः— परास्य शक्तिं त्रिविधैव श्रूयते"—इति वाक्याऽवैयर्थ्यात् । कल्याण-
गुणाकरत्वं निर्दोषत्वञ्चाऽवगम्यत इत्युभयलिङ्गमेव परम्ब्रह्मेति सूत्रार्थः ॥

ननु — सत्यज्ञानादिश्रुते ज्ञानमात्रे तात्पर्यस्य विद्यमानत्वा द्विरोध इत्याशङ्कापरिहारार्थं
सूत्रम् ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ ३-२-१६ ॥

‘सत्यम् ज्ञान मनन्तम् ब्रह्म’ इति श्रुति रनवच्छिन्नज्ञानरूपता-
मात्रम् ब्रह्मण आह । नान्यम् निवारयति, विशेषाभावादविरोधान् । यथा
स्वर्णरूपं किरीटमित्येतत् स्वर्णरूपतामात्रकथनपरं, न तत्त्वचित्ररत्नादि-
निषेधपरं, तद्वदिति । अत्र हि ‘सत्यम् ज्ञान मनन्तम्’ इति स्वत एव
महाप्रकाशरूपतया परब्रह्मणः परमज्ञानाकारमात्र मभिदधतो श्रुति रनन्तर
मुच्यमानं ब्रह्मणो विपश्चित्त्वं सर्वज्ञत्व निवारयितुं कथं क्षमते । विविधं
वस्तुजातं पश्यन्ती विमृशन्तो विद्यस्य स विगच्छित् । अनो न विरोधः ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ३-१-१७ ॥

हेयगुणराहित्येन कल्याणगुणसाहित्येन चोभयलिङ्गं ब्रह्म दर्शयति

नहि सत्यज्ञानाद्विश्रुतिः ज्ञानमात्रं ब्रह्म त्याह । किन्तु ज्ञानं ब्रह्म त्येताव दाह - तत्त्व
गुणवत्त्वेऽपि नविरुध्यत इति भावः ॥

ननु— ज्ञानत्वाक्तिसामर्थ्या त्परब्रह्मणि ज्ञातृत्वाद्यभावः कल्प्यतइत्याशङ्क्याह — अत्र
हीति । अत्राऽयमभावः ॥

ज्ञानत्वाक्तिसामर्थ्या त्पुरुषबुद्ध्या हि ज्ञातृत्वाद्यभावः कल्पनीयः । तत्कल्पनां शीघ्र-
प्रवृत्तिकं श्रुत्यन्तरमेव वारयति । तदनपेक्ष्य “विपश्चितेति” तदनन्तरश्रवणमपि वारयति ।
शर्कराञ्जनविधिसामर्थ्या त्पुरुषबुद्ध्या तत्साधनत्वेन द्रव्यसामान्यकल्पनामेव वाक्यशेषे घृत-
श्रवणमिति । विपश्चित्पदम् विवक्षितेऽर्थे पृषोदरादित्वा त्साधुः । एवं सत्यज्ञानादिश्रुत्यवलम्बनं
निर्दिशेपज्ञानरूपं ब्रह्मेत्यभ्युपगम्य परमेश्वरस्य सर्वशरीरत्वश्रवणस्य तदुपपादकत्वेनापन्यस्तस्य
सर्वेषु वेदान्तं घुम्यलिङ्गत्वश्रवणस्य चान्ययागिद्धिः कर्तुं नशक्यतइत्युपपादितम् । अथ
सर्वोऽपि वेदान्तगण स्तदीयोभयलिङ्गत्वपर्यवसायी त्यतोऽपि हेनो स्तदन्यथासिद्धिः कर्तुं नशक्यत
इति प्रतिपादनाऽर्थ सूत्रम् ॥

अथो— इतिनिपातो वेदान्तवाक्यकात्स्न्यार्थपर । मङ्गलाऽनन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽप्यधो-
अपइति तस्य कात्स्न्यार्थत्वाऽनुशासनात् । न तादृशः कश्चिद्वेदान्तेषु ब्रह्मणि प्रवृत्तः शाब्दोऽस्ति ।

सर्वत्र श्रुतिरेव भगवती । ‘ आकाशशरीरम् ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामम्
मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्त्र ’ इति ।
आ काशत इत्याकाशः प्रकाशस्तद्रूपं चिदम्बररूपम् । सत्यात्म सत्तारूपम् ।
प्राणारामं प्राणे आत्मन्येवारांमो न बहिरस्येति । मनस्येवानन्दोऽस्य न
बाह्यकरणेष्विति मनआनन्दम् । मन इति ज्ञानमन्तःकरणमुच्यते, येना-
नपेक्षितबाह्यकरणेनापरोक्षितसकलबाह्यवस्तुवित्तासेन निच्यनिष्कलङ्केन
प्रमाविशेषेण सर्वज्ञं ब्रह्माच्यते । तेनापरिमितस्वरूपानन्दमनुभवतीति मन-
आनन्दम् । शान्तिसमृद्धं रागद्वेषादीनां हेयगुणानामत्यन्तराहित्यं शान्तिः
तत्समृद्धं निरवशेषनिर्धूननिखिलदोषकलङ्कम् । अमृतमनादिमुक्तमिति
सत्यज्ञानरूपं सर्वज्ञं निरतिशयात्मनन्दशक्तिविलासं निरस्तममस्तदोषं परं
ब्रह्मेत्युभयलिङ्गमिति दर्शयति । तथा ‘ निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ’
‘ धर्मावहम् पापनुदम् भगेशम् ’ ‘ तमीश्वराणाम् परमम् महेश्वरम् ’
इत्यादिश्रुतिश्चोभयलिङ्गं ब्रह्माह—

अनादिमलसंश्लेषप्रागभावाद्विशेषतः ।

अत्यन्तपरिशुद्धात्मा शिव इत्युच्यते विभुः ॥

अनन्तानन्दकल्याणगुणैकघन ईश्वरः ।

शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः ॥’

इति स्मर्यते च शिवशब्दवाच्यं ब्रह्माभयलिङ्गमिति । परमविशुद्धि-
मङ्गलगुणवाचकेन शिवशब्देन निरस्तनिखिलदोषकलङ्कं निरतिशयपुरुषार्थं

यः प्रवृत्तिनिमित्ततया कस्यचिद्दोषस्याऽभावं कश्चन कल्याणगुणश्च वा नापेक्षेत । अतः
स्सर्वोऽपि वेदान्ततदुपबृंहणगणगतब्रह्मपरशब्दराशिस्तस्योभयलिङ्गत्वं समर्पयतीत्यर्थः ॥

गुणपरिपूर्णं ब्रह्माभिधीयत इति ब्रह्मणः शिवशब्दवाच्यतया
चोभयलिङ्गसिद्धिः ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ३-१-१८ ॥

यतः पृथिव्यादिषु सर्वत्र स्थितम्याऽपि परमेश्वरस्य निर्दोषत्वं कल्याण-
गुणाकरत्वञ्च अत एव शास्त्रेषु जलसूर्यादिवदित्यस्योपमा क्रियते ।

‘‘आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् ॥’’

इति । अत्र वस्तुतः स्थितमाकाशं वस्तुतोऽनवस्थितञ्च सूर्य
मुपमानमुपादत्ते अनेनाभिप्रायेण—यथैकमेवाकाशं घटादिषु पृथक्पृथगेव
वस्तुतः स्थितम्, तथैक एव परमेश्वरः पृथिव्यादिषु पृथक्पृथगात्मतया
वस्तुत एव तिष्ठतांति परमेश्वरस्यैकस्याऽपि बहुषु वस्तुतः स्थितिरुपपद्यते
इत्याकाशोपमानम् । जलाधारेषु वस्तुतोऽनवस्थितस्य सूर्यस्य यथा न
तद्विकारादिदोषस्पर्शः तथा पृथिव्यादिषु वस्तुतः स्थितम्याऽपि परमेश्वरस्य न
तद्विकारादिदोषस्पर्श इति सर्वान्तर्यामिणः परमेश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वरूप-

एव मुख्यलिङ्गत्वममर्थनपूर्वकं पृथिव्यादिस्थितावपि तत्प्रयुक्तदोषाप्रसक्तं स्मर्यते ।
अथ श्रुत्युदाहृतदृष्टान्तसामर्थ्येन तं समर्थयितुं सूत्रम् ॥

आकाश मेकं हि यथेत्यादिश्रुतौ प्रथमदृष्टान्तेन “यः पृथिव्या न्तिष्ठति”त्यादिश्रुति-
सिद्धा “नस्यानतोऽपी”ति सूत्रेऽनूदिता सर्वत्रस्थिति रूपादिता । तेन कथमेकस्याऽमूर्तस्य बहुषु
स्थितिः कृत्यैकदेशविकल्पयराहतः वा इति शङ्का निरवकाशीकृता ॥

द्वितीयदृष्टान्तेन तेषु स्थितस्याऽपि तेषु वस्तुतो स्थितस्येव तत्प्रयुक्तदोषाऽस्पर्शः
“ते यदन्तरे”त्यादिश्रुतिसिद्धः सूत्रेऽप्यरूपवदेव ही त्यनूदित उपपादितः । तेन तच्छरीरकः कथं

गुणाहानिश्चेति सूर्योपमानम् । अत आकाशाद्युपमयाऽपि सर्वात्मनः परमेश्वरस्य सिद्धमुभयलिङ्गत्वम् ॥

अत्राशङ्कते—

अम्बुवदग्रहणान्तु न तथात्वम् ॥ ३-२-१९ ॥

अम्बुनि यथा सूर्योऽपरमार्थो गृह्यते, न तथा परमेश्वरः पृथिव्यादौ । किन्तु परमार्थतस्तत्र स्थित एव गृह्यते । अतः कथमस्य निर्दोषत्वम् ? ॥

इति शङ्कायाः परिहार उच्यते—

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्या देवं
दर्शनाच्च ॥ ३-२-२० ॥

नेत्यनुवर्तते । वस्तुनः पृथिव्यादिष्वन्तर्भावादपि परमेश्वरस्य तद्वद्वृद्धिहासभाक्त्वं न सम्भवति । पूर्वोक्तोभयदृष्टान्तग्रहणसामञ्जस्या देव-

न्तत्प्रयुक्तदोषभाङ् नभवेदिति शङ्का निरवकाशीकृता । कर्मवश्यत्वं तदभावाभ्यां जीवेश्वरयोर्विशेष इति श्रुते रभिप्रायः ॥

इदं माशङ्कासूत्रम् । अत्रेय माशङ्का—अम्बुनीवाऽग्रहणान् ययाऽम्बुनि सूर्यः तत्राऽनवस्थितएव भ्रान्त्या तत्र स्थितइव गृह्यते । न तथा परमेश्वरः पृथिव्यादौ गृह्यते । “यः पृथिव्या न्तिष्ठन्निति परमार्थतः स्थितो गृह्यते । अतो न तथान्वम् । न सूर्यस्येव तत्प्रयुक्तदोषास्पर्शः परमेश्वरस्य तत्र वस्तुतः स्थितत्वात् । अत इत्युक्तिरित्यं व्याख्येया—पृथिव्यादिषु स्थितौ कथं तत्प्रयुक्तदोषाऽप्रसङ्गइत्याशङ्काया आकाशदृष्टान्तः । प्रसिद्धो आकाशस्य तत्र स्थितस्याऽपि दोषाऽप्रसङ्गः । “जीवितात्यय मापन्नो योऽन्न मत्ति यतस्ततः । आकाशइव पङ्केन न स पापेन लिप्यत” इत्यादौ निर्विशेषज्ञानमात्ररूपस्य ब्रह्मणः पृथिव्यादिनियन्तृतया तत्रतत्राऽवस्थिति रयुक्ते त्याशङ्कायां द्वितीयदृष्टान्तः । तेन वस्तुतो नतिष्ठत्येव पृथिव्यादौ ब्रह्म जल इव सूर्यः । सन्धट इत्यादिप्रतिभासमात्रावलम्बनेन तत्रतत्र स्थिति स्मन्यस्ता । अतः प्रतिमूर्यस्य चलनादिकमिव तत्स्थित्यवभासप्रयुक्तं दोषवत्त्वं गुणवत्त्वं वा प्रतिभासमात्रं न पारमार्थिकमिति ॥

मवगम्यते । उक्तं हि वस्तुतोऽनवस्थितस्य सूर्यस्य स्थितस्य चाकाशस्योप-
मानत्वेन ग्रहणं सर्वत्रावस्थितस्याऽपि परमेश्वरस्यानवस्थितस्येव न तदोषस्पर्श
इति ज्ञापयितुमिति । तथा हि दृश्यते विवक्षितधर्मसाम्यज्ञापनमात्रेण
चन्द्रवन्मुखमिति दृष्टान्तः । तस्मादुभयलिङ्गसिद्धिरीश्वरस्य पारमार्थ्यात्
पृथिव्यादिषु स्थितस्यापि । अथवा—श्रुतावपि दृश्यते विवक्षितधर्मसाम्येन

नेत्यनुवर्तते । पृथिव्यादिषु स्थितस्याऽपि परमेश्वरस्य तदन्तर्भावात् तत्राऽनवस्थानतः तत्प्रयुक्त-
वृद्धिद्वासाभाक्त्वं न विधत्ते । कुतोऽवगम्यत इति चेद् दुर्म्यसामञ्जसा देव दृष्टान्तद्वयोपादानसामञ्जसा
देव मवगम्यते । इति सूर्यार्थः ॥

अत्रायम्भावः । यथा—जलसूर्यस्य जलोपाधिप्रयुक्तवृद्धिद्वासादिभाक्त्वं वस्तुतो न भवति
एवमन्नक्षणः पृथिव्याद्यवस्थितिप्रयुक्त गुणदोषभाक्त्वं न भवतीति तत्प्रयुक्तगुणदोषाभावमात्रे
द्वितीयदृष्टान्तः । तथास्त्येव दृष्टान्तद्वयीसामञ्जस्यात् । प्रतिसूर्यं दुपाध्यनवस्थितिपर्यन्तविवक्षा-
याम् प्रथमश्रुतदृष्टान्तोपमर्दापत्तेः । तथास्त्येव सत्यज्ञानादिश्रुत्युभयलिङ्गत्वश्रुतिरूपोपयसामञ्ज-
स्याच्च । अन्यथा सर्वाशरीरत्वमर्वा नियन्तुत्वादिप्रतिपादकानेकश्रुतिविरोधापत्तेः । नहि सर्वात्मना
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्येन भाव्यमिति नियमः । लोकवेदयोर्विवक्षिताशाम्यमात्रेण
दृष्टान्तोपादानदर्शनादिति ॥

अथ ये इदं मधिकरणं मुभयलिङ्गत्वनिषेधपरतया दिवृण्वते ते निरर्थकुर्वन्ति । तथाहि
ब्रह्मणस्सविशेषत्वैहि मिद्धे पृथिव्यादिषु स्थितिदशा तत्प्रसक्तं तत्तच्छरीरसम्बन्धितदोषवत्त्वं
परिहर्तुं मिदं मधिकरणं प्रवृत्तमिति युक्तम् । परैस्तु निर्विशेषत्वस्यैवाऽङ्गीकृतत्वेन तादृशस्य
वस्तुन शरीरदोषस्पर्शप्रसङ्गस्यैव दुर्निरूपत्वैनाऽशुक्तत्वात् ॥

तस्मादिदं मधिकरणं मानर्थक्यमेव नीतं परैरतएव “अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि”ति
सुखे अरूपवदिति पदं न रूपादिमदिति मतुबन्ततया व्याख्यानम् । अरूपमित्यनेनैव विवक्षितेऽर्थे
सिद्धे वति मतुसत्या कृतं व्याख्यानं नैरर्थक्यमावेदयतीत्यलं मधिकेन ॥

अथाऽपि येऽनीश्वरकारणत्ववादिनस्तेषामपीदमधिकरणं मनर्थक्यमेव । तथाहि
ते स्वाभिप्रेतायां सुषाळोपनिषदि प्रकृतार्थोपपादकमन्त्राऽष्टाभा च्छिन्नैकान्तिकीं श्वेताश्वतरोपनिषदं
मेवाऽवशतं शशरणीकुर्वते । किञ्च कारणतया स्वाभिप्रेतस्य देवस्योभयलिङ्गत्वप्रवृत्तिनिमित्तक-
वाचकशब्दाऽभावादपि तेषां मिदं मधिकरणं मनुकुलमेव ॥ परमेश्वराऽसाधारणं शिवपदं मुभय-
लिङ्गत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमिति प्रसिद्धम् ॥

दृष्टान्तः ‘अथ इव रोमाणि विधूय पापम्’ इत्यादौ । अतो विवक्षित-
धर्मसाम्येनोभयदृष्टान्तसामञ्जस्या उभयलिङ्गमेव ब्रह्मेतिसिद्धम् ॥

इत्युभयलिङ्गाऽधिकरणम्

अथ प्रकृतैतावत्त्वाऽधिकरणम् ६

उभयलिङ्गामभवाशङ्क्याह —

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः

॥ ३-२-२१ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं साधितम् । तद्वाधोऽस्ति न वेति
सन्दिह्यते ॥

‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते श्चामूर्ते च’ इति पृथिव्यसेजोवाय्वा-
काशात्मकमूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वं ब्रह्मण उक्तत्वा, ‘अथात आदेशो नेति नेति’
इति श्रूयते । अत्रेतिशब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वात् ब्रह्मणः पूर्वप्रतिपादित
मूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वं निषिध्यते ॥

तथाच — शिवा न्यखिलमाङ्गल्यगुणरत्ना न्यस्यसन्ती त्वरी आद्यचप्रत्ययान्ततयाऽनन्त-
कल्याणसाहित्यं निगमयति— किञ्च शाम्यन्त्यस्मि न्दोषा इत्यर्थे “सर्वनीघृष्वरिष्वल ष्वशिव-
पट्टप्रह्वेष्वा” इत्यौणादिकसूत्रे शमिधातो र्बन् प्रत्ययेन इत्वमलोभ्याश्च शिवशब्दो निपातितः ।
निरस्तसमस्तदोषकलङ्कत्वं भाव्ये । एवञ्चोभयलिङ्गत्वं शिवैकान्तिकमिति विशदम् । तस्मा
दिदमप्यधिकरणं हठाद्वाक्कीर्मासा मशिवसात्कुर्वतां चौर्यस्य प्रख्यापनक्षममि त्यलमधिकेन ॥

इत्युभयलिङ्गाऽधिकरणम्

अथ प्रकृतैतावत्त्वाऽधिकरणम् ६

एतदधिकरणसिद्धार्यविषयाक्षेपसमाधानत्वे नोत्तराऽधिकरणं भवतांरयति— उभयलिङ्गेति ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— ‘नेति नेति’ इति पूर्वसिद्धं ब्रह्मणः प्रपञ्च-
रूपत्वं न निषिध्यते, अपञ्चतत्वेन त्रिहितस्यास्य प्रतिषेधायोगात् । किन्तु,
प्रकृतैतावन्मात्रं ब्रह्म न भवतीति प्रकृतेयत्तामेव ‘नेति नेति’ इति

पूर्वत्रेति । “अथात आदेशो नेति नेती”ति निषेधस्य पूर्वप्रकृतमूर्तामूर्तप्रपञ्चात्मकब्रह्म-
विषयताया मुभयलिङ्गतत्वावः ? प्रकृतेयत्ताविषयतायां न तद्वाचः ? इति तद्विषयानवधारणा
त्संशयः । अत्रेति । नेतिनेतीत्यत्रतिशब्दपराभृष्टस्य नञानिषेधइति तावन्निर्विवादम् । इतिशब्दः
प्रकारवाची । पूर्वप्रकृतम्प्रकरं परामृशेत् । पूर्वञ्च “द्वे वाव ब्रह्मणो रूप” इत्यादौ मूर्तामूर्तप्रपञ्चा-
त्मकं ब्रह्मणः प्रकारद्वयं प्रकृताम् । अतस्तद्विषयत इति युक्तम् । नेतिनेतीति शीघ्रायां
द्विरुक्तिः । पूर्वप्रकृतस्य रूपद्वयस्य साकश्येन निषेधप्रत्यायनार्था । अथ वै केन मूर्तप्रपञ्चस्य
निषेधोऽप्रेणाऽमूर्तप्रपञ्चस्येति द्विचनसाफल्यम् । प्रकृतेयत्तानिषिध्यत इति न युक्तम् । रूप-
द्वयस्य तस्याः प्रकृतात्वाभावा द्रूपद्वयनिषेधइव तन्निषेधे द्विचनस्य साफल्यमाशङ्क्य । नच वाक्य-
शेषे अधिकगुणजातविधानं प्रकृतेयत्तानिषेधानुगुणं दृश्यतइति शङ्क्यम् । तदसिद्धेः । न ह्येतस्मा
दिति वाक्ये प्रकृतब्रह्मापेक्षयोत्कृष्टं निषिध्यतइति ब्रह्मणः स्तर्नात्तरत्तगुणप्रतिपादकवाक्यशेष
इति चेन्न । तस्य पूर्ववाक्यार्थानुगुण्येन ब्रह्मान्यस्तर्निषेधकत्वोपपत्तः । तत्राऽन्यत्पर मित्यत्र पर-
शब्दस्याऽपि व्यतिरिक्तार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रतिमासनः केवलेन ब्रह्मणः परमास्त वस्तुतस्तु ततोऽन्यत्तु
परं नास्तीत्येवमर्थकत्वात् । अतएव “प्राणा वै सत्यम् तेषां मेव सत्यमिति तदनन्तरं श्रूयते ।
तत्र प्राणशब्देनद्रियवाचिना तद्विषया लक्ष्यन्ते । तं तावत् सन्वद्व्याघानुभवदर्शना त्केवलं
प्रतिमासत स्तस्यमूर्ताः । ब्रह्मतु वस्तुतोऽपि सत्यम् । तदपेक्षयोत्कृष्टं सत्यमिति ॥

अथवा— सन्मृत्पिण्डः सन्वटः सत्कपालम् सच्चूर्णं मित्यादिप्रत्ययविषया
मृत्पिण्डघटकपालादयो व्यवर्तमानसत्याः । ब्रह्मतु सर्वेष्वप्येतेषु प्रत्ययेष्वनुगत सत्यम् ।
व्यवर्तमाना ध्वानुवर्तमाने कल्पिता दृष्टा रज्जिबद्धंशे सर्पसर्पभूदळनादयः । अतो व्यवर्तमाना
घटादयः केवलं प्रतिभामत स्तस्याइति तेषां मुत्कृष्टं सत्यं पारमार्थिकम्ब्रह्मेति । एवं प्रपञ्चनिषेधा
न्निर्विशेषं परम्ब्रह्म नोभयच्छिन्नमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु —

प्रमाणान्तराऽप्रतिपक्षतया पूर्ववाक्ये श्रुत्यैव पिहितम् । ब्रह्मणो मूर्तामूर्तप्रपञ्चवैशिष्ट्यं
तदनन्तरवाक्येन प्रतिषेद्धुं नशक्यते पूर्वापरग्रन्थव्याहृतिप्रसङ्गात् । पौडशिप्रहाप्रह्व द्वस्तुनि
विकल्पाऽसम्भवात् । अतः पूर्वं मूर्तामूर्तप्रपञ्चवैशिष्ट्यांस्तथा बुद्धिस्थः प्रकृतेयत्तारूपः प्रकारो
निषिध्यतइति युक्तम् । मूर्तामूर्तप्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्मेत्येतावन्मात्रं नभवति । किन्तु अधिकमपि

प्रतिषेधतीति युक्तम् । यतश्च पश्चात् पूर्वमनुक्तं भूयो गुणजातं ब्रवीति ।
 ‘न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति
 प्राणा वै सत्यम् तेषामेष सत्यम्’ इत्यादिना । अत्र ‘न ह्येतस्मात्’ इति
 वाक्येन ‘नेति नेति’ इति निर्दिष्टात् ब्रह्मणोऽन्यन्नास्त्युत्कृष्टमित्युच्यते ।
 अथ नामधेयमुच्यते — सत्यस्य सत्यमिति । तदर्थनिर्वचनन्तु — “प्राणा
 वै सत्यम् तेषामेष सत्यम्” इति । प्राणा जीवात्मानः सत्यं वियदादिव
 दुत्पत्त्यभावात् । तेभ्यः सत्येभ्यो ह्येष सत्यम्; तद्वत् ज्ञानसङ्कोचा
 यभावात् । अतः प्रकृतधर्मेयत्ताप्रतिषेधपरत्वात् ‘नेति नेति’ इति
 वाक्यस्य ब्रह्मणः पूर्वसिद्धमुभयलिङ्गत्वं न हीयत एव ॥

ननु सन् घटः सन् पट इत्यादिष्वनुवृत्तं सद्रूपं ब्रह्म सत्यम् ।
 अन्यत् व्यावर्तमानं घटादिकं ‘नेति नेति’ इति प्रतिषेधति श्रुति
 रित्यत आह —

गुणान्तरवत्त्वमस्तीति । वीप्सा त्वादरार्थत्वेन योजनीया । तदेकगुणान्तरम् “न ह्येतस्मा”
 दिति वाक्यशेषेण प्रतिपाद्यते । रूपतया विशेषणभूता न्मूर्तामूर्ता दचेतनप्रपञ्चा त्वरमुत्कृष्टं
 ब्रह्मेव ततोऽन्यदस्मात्प्रपञ्चा दुत्कृष्टं नास्तीति तस्यार्थः । तेन समनिषेधः
 फलितः । अतो नान्यपदैर्यथ्यम् । ननु कथमयं समनिषेधः । अस्त्येव हि
 भूतवशिनां योगसिद्धानां मुक्तानाञ्च ब्रह्मवदेव मूर्तामूर्तप्रपञ्चरूपत्वेन प्रपञ्चा दुत्कृष्टत्व
 मित्याशङ्कानिराकरणार्थं नामधेयोक्तिपुरस्सरं तन्निर्वचनम् । तत्र प्राणशब्देन प्राणाधिष्ठितारो
 जीवा लक्ष्यन्ते । ते तावत्सत्यभूता अविकाराः । वियदादिवत्स्वरूपान्यथाभावरूपोत्प
 त्त्यभावात् । तेषामप्युत्कृष्टं सत्यमविकारात्मकं ब्रह्म । जीवज्ज्ञानसङ्कोचविकासात्मिकाया
 धर्मान्यथाभावरूपाया अप्युत्पत्तेरभावात् । ततो योगिना न्मुक्तानाञ्च ज्ञानविक्रामानन्तरं
 मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चरूपत्वसद्भावेऽपि प्राग्ज्ञानसङ्कोचकाले तन्नास्तीति सार्वदिकमूर्तामूर्तत्वशालि
 ब्रह्म यथा प्रपञ्चा दुत्कृष्टं न तथा जीवा इत्यभिप्रायः । एवमर्थवर्णनएव “द्वे वाव ब्रह्मणो
 रूपे” इत्याद्युपक्रमानुगुण्यम् । “नित्यो नित्यानाम् चेतनश्चेतनाना” मित्यादिश्रुत्यन्त-
 रानुगुण्यञ्च लभ्यत इति ॥

अथ “प्राणा वै सत्यम्” मित्यादिवाक्यशेषस्य पूर्वपक्षमिमताऽर्थनिराकरणार्थत्वे
 नोत्तरसूत्रमवतारयति—नन्विति ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ ३-२-२२ ॥

ब्रह्मस्वरूपं प्रत्यक्षादिना प्रमाणान्तरेण नाभिर्व्यज्यते । 'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य । न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा' इत्यादिना यतः श्रुतिराह अतः प्रत्यक्षादिना सिद्धा सत्ता न ब्रह्मेति ॥

ब्रह्मस्वरूपग्रहणे हेतुमाह —

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३-२-२३ ॥

अपि तु ध्यानरूपज्ञानेन सम्यगाराधने ब्रह्मस्वरूपं गृह्यते । ये ब्रह्मभाविता ब्रह्मोपमते, तेषां ब्रह्मस्वरूपं ग्रहणयोग्यं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते -

‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूम् स्वाम् ॥

इति ।

तदपेक्षयात्कृष्टं सत्यम् ॥

न ब्रह्मेति । घटादिभिरनुवृत्तं सन्मात्रं प्रत्यक्षंमालम् । अस्त्यर्मेवेत्यादिना भाष्यकारेषु विमतं सहेतुकं निराकरिष्यति । * एवं भाष्यकृता कण्ठतः निराकृतमेव चरुस्स न्यठस्स भित्तादौ प्रत्यक्षं सन्मात्रमेव ब्रह्मेतिमतं भाष्येऽसकृत्प्रक्षिप्य तेन भाष्यकृतां शुद्धाद्वैतएव परमं तार्क्यमिति मिसाचयिषा शिवाद्वैतनिर्णयकृतां महतामपि श्रीदीक्षितवर्याणां स्वमते घन मभिमानमेव पुष्पातीति ब्रह्मपथे प्रपञ्चित मिति नेह पुनः ॥

अपित्तितिशब्दो न चक्षुषा पश्यतीति व्यावर्तिता त्साधनान्तरा त्संराधनस्य विशेषप्रदर्शनाऽर्थः । ध्यानयज्ञं नाराधनस्य सम्यक्त्वं परमेश्वरप्रसादलभ्यतद्विषयद्वहभक्ति-पूर्वकत्वम् । ब्रह्मभाविता = ब्रह्मणैव भाववन्तः स्वविषयद्वहभक्तिमन्तः कृताः । नायमात्मेति । प्रवचनमन्त्रबुधेदपरिश्रामः । मेधा = बहुविद्याधारणसमर्था श्रीः । बहुश्रुतम् = तर्कमीमांसादिपरिश्रामः । एतैर्नलभ्यइत्यर्थः । अपितु एषः — परमात्मा । यं मल्लमाकवशेन शुद्धान्तःकरणं — वृणुते —

‘ततस्तु तम् पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ इत्यादिका श्रुतिः ।

स्मृतिरपि - ‘नासौ प्रत्यक्षविषयः’ इत्यादिका ॥

प्रकाशादिविज्ञावैशेष्यम् प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्

॥ ३-२-२४ ॥

अविच्छिन्नानुध्यानसंराधनेन येषां ब्रह्म प्रकाशते तेषां तेन ब्रह्मदर्शनेन विषयीकरणे तज्ज्ञानानन्दादेर्जगदैश्वर्यस्य च वैशेष्यं नास्ति तथा हि दृश्यते । ‘अहम् मनुग्भवम् सूर्यश्च’ ‘तम् मामायुरस्मृतमित्युपास्व’ इत्यादिषु ब्रह्मोपसक्तानां तेन भावनैक्येन तदसाधारण-गुणप्राप्तिः । ‘दिव्यम् ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्’ इत्यादिषु हि कृष्णादीनां तदैक्यभावनया तदैश्वर्यप्रकाशनं दृश्यते, ब्रह्मभावनाभ्यासेन च विश्वामित्रागरत्यादीनां स्वर्गान्तरकरणजलधिकबलनादिसामर्थ्यम् । लोके च मन्त्रिणां गरुडभावनया गरुडासाधारणधर्मप्राप्तिः । तस्मात्

स्वकीयत्वेन परिगृह्णाति-मद्भक्त्या कृतार्थोऽयं भवत्विति कटाक्षयति । तेनैव लभ्यः दृढभक्तिविषयत्वेन प्राप्यः । तस्यैव पुरुषधौरेयस्य-स्वां तनुं सच्चिदानन्दलक्षणां विवृणुते-प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अपितु सम्यगाराधने परमेश्वरस्वरूपं गृह्यत इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यत इति सूत्रार्थः ॥

प्रकाशादिवत् ब्रह्मोपासनया साक्षात्कृतब्रह्मणां ज्ञानानन्दादेरिव जगदैश्वर्यस्याऽप्यवैशेष्यं भवति । यथा तेषां ज्ञानानन्दादेः ब्रह्मज्ञानानन्दादितो विशेषाऽभावः तथा तेषां जगदैश्वर्यस्याऽपि ब्रह्मणो जगदैश्वर्यां द्विशेषाऽभावो भवति । येषां वामदेवादीनां संराधनकर्मण्यभ्यासात् प्रकाशो ब्रह्म दर्शनं सञ्जातं तेषां ज्ञानानन्दादेरिव जगदैश्वर्यस्याऽप्यवैशेष्यम्-विशेषाऽभावः । इति सूत्रार्थः । अतएव भगवतः कृष्णस्योपासनाकर्म ण्यभ्यासान् निरन्तरैकाग्र्या ब्रह्मसाक्षात्कारेण तद् जगदैश्वर्यप्राप्त्याऽर्जुनाय तत्प्रकाशनं गीतासु दृश्यते । अगस्त्यविश्वामित्रादीनाञ्च जलधिपान-स्वर्गान्तरकरणादिसामर्थ्यप्रकाशनं पुराणेषु दृश्यते ॥

ब्रह्माहन्तायाः प्रौढमात्रे सति ब्रह्मासाधारणधर्माश्वैशिष्ट्यमुपासकानामसाधारणमित्यनवद्यम् । अतो घटादिष्वनुवृत्तं सन्मात्रं प्रत्यक्षं ब्रह्मेति विरुद्धमेव । तास्मात् साक्षात्कारहेतूनां निदिध्यासनादीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् अप्रत्यक्षेऽपि तादृशि तल्लिङ्गादर्शनाच्च अतः सन्मात्रं प्रत्यक्षं ब्रह्म तदन्यत् सर्वं निषेधति नेति नेतीति न युक्तमेव ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ ३-२-२५ ॥

यतो ब्रह्मोपासीनानामपि तदसाधारणज्ञानानन्दपरमैश्वर्यादिकं प्रकाशते, अतो 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनाभिहितेनानन्तेन कल्याणगुणेन योगो ब्रह्मणः सिद्ध एव । तस्मादुभयलिङ्गम् ब्रह्मेति ॥

ननु 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तं प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मप्रपञ्चयोराध्यासिकसम्बन्धेनैव निर्वाह्यम्, विधान्तरेण तन्निर्वाहा-सम्भवात् । ततश्च 'अथात अदेशो नेति नेति' इत्यस्य अध्यस्त-

ननु पूर्वसूत्रं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कारणमुक्तं मम्मिन्सूत्रं कार्यमुक्तं नान्योपयोगः प्रकृते दृश्यतइत्यादिशङ्क्य अव्यक्तत्वहेतुना ब्रह्मणस्सन्धत्इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वं निराकृते तत्र हेत्वन्तरप्रदर्शनपरत्वेनोपयोगं दर्शयन्सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति— अत इति । यतः पामराणामपि भवतः सन्धत्इत्यादिप्रत्यक्षस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे कृप्तमुपासनारूपं कारणं नास्ति । यतश्च सर्वज्ञानानन्दैश्वर्यविशेषाविर्भारूपं कार्यञ्च नास्ति । अतोऽपि हेतोर्न ब्रह्मणस्तद्विषयत्वमित्यर्थः ॥

इत्यादिनंत्यादिशब्देन ब्रह्मणः कल्याणगुणजातप्रतिपादके सर्ववचनजातं गृह्यते । अनन्तेनत्यस्य कल्याणगुणेनेति विशेष्योपादानेन "अथवाऽनन्तकल्याणगुणैकनिधिरीश्वरः । शिव इत्युच्यते सञ्चि विशतत्त्वार्थवेदिभि" इति वचनार्थं मनसि निधाय सूत्रकृताऽनन्तशब्दः प्रयुक्त इति द्योतितम् भवति । तथाहि लिङ्गमिति सूत्रशेषं व्याचष्टे — तस्मादिति । अनेन तथाहीत्यस्य तथासति हीत्यर्थो लिङ्गमित्यस्य "पीता गावो मुक्त ब्रह्मणा" इतिव

प्रपञ्चनिषेधपरत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य त्रिनाप्यध्यामसम्बन्धं स्वाभि-
मतेन प्रकोरेण तन्निर्वाहं वक्ष्यन् प्रथमं पक्षान्तरमाह ॥

उभयव्यपदेशा त्वहिकुण्डलवत् ॥ ३-२-२६ ॥

‘सर्वो वै रुद्रः’ ‘द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः’ इत्येकत्व-
बहुत्वव्यपदेशा दहेः कुण्डलभावर्जुभाववत् परमेश्वरस्यैव ‘द्वे वाव
ब्रह्मणो रूपे’ इत्यादिनोक्तः पृथिव्यादिभावसंस्थानविशेषः ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३-२-२७ ॥

प्रकाशतदाश्रययो र्यथा स्वरूपभेदेऽपि तेजस्त्वयोगेनैक्यम्,
एवमचिद्ब्रह्मणोरेकजातियोगेनेति वा तस्य पृथिव्यादिभावः ॥

दर्शआद्यन्प्रत्ययान्तत्वेनोभयलिङ्गमि त्यर्थश्च दर्शितो भवति । निर्विशेषब्रह्मवादेऽपि
निर्दोषत्वांश स्तम्प्रतिपन्नइति गुणवत्त्वप्रसाधनमुखेनोभयलिङ्गत्वोपसंहारः कृतः ।

उत्तरसूत्र मवतारयितु माशङ्कतं — नन्विति ।

अहेरिति । यथा दहे रहित्वेनाऽभेदेऽपि कुण्डलभावः कर्तुभाव रूपसंस्थानविशेषा-
पत्त्या भेदः एवं ब्रह्मण स्वरूपेणाऽभेदेऽपि कार्यप्रपञ्चरूपापत्त्या भेद इत्यर्थः । नचाहे
विश्रान्तिसञ्चारादिप्रयुक्तभोगविशेषार्थं कुण्डलभावः कर्तुभावापत्ति र्भवतीति युक्तम् ।
ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते र्ज्ञानानन्दरहिता चित्प्रपञ्चतापत्ति र्नेयुक्तेति वाच्यम् । न
ह्यहिव ब्रह्म स्वप्रयोजनार्थं म्प्रवर्तते । किन्तु प्राणिना मनुग्रहार्थम् । तदनुग्रहश्च भोगानुष्ठाना-
द्युपयुक्ताचित्प्रपञ्चतापत्तावेव भवतीत्यभिसन्धाय तदात्मता मापद्यत इतिभावः ॥

यथा—प्रभावतो भेदेऽपि एकजातियोगा त्सर्वमिदं तेजइति व्यवहार स्तथा
“सर्वम् खल्विदम् ब्रह्मे” त्यादिव्यवहार इत्यर्थः ॥

पूर्ववद्वा ॥ ३-२-२८ ॥

वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः । यथा पूर्वत्र प्रकाशजातिगुण-
शरीरवद्विशेषणतैकस्वभावतया विशिष्टैकदेशत्वेनांशत्वमुक्तं चिद्वस्तुनः,
एवमचिद्वस्तुनोऽपि । ‘ सर्वो वै रुद्रः ’ इति चिदचिद्वस्तुनोरेकेन
शब्देनाभिधानं हि शक्य मेकरूपभूतयोः पूर्वोक्तसम्बन्धे सत्येव । इतर-
पक्षद्वये ब्रह्मणः सदोषत्वं दुर्वारम् । ‘ यस्य पृथिवी शरीरम्, यस्यात्मा
शरीरम् ’ इत्यादिश्रुतेः,

‘ विद्येति चेतनाम् प्राहु स्तथाऽविद्या मचेतनाम् ।

त्रिद्याविद्यात्मकम् सर्वम् विश्वम् विश्वगुरो विंभोः ।

रूपमेव न सन्देहो विश्वं तस्य वशे यतः ॥ ’

इत्यादिपुराणवचनप्रामाण्याच्च चिदचिद्वस्तुनो रष्टमूर्तेर्ब्रह्मणः शरीरता
च सिद्धा ।

प्रतिषेधाच्च ॥ ३-२-२९ ॥

‘ नास्य जरयैतज्जीर्यति ’ ‘ अस्थूलमनण्वह्रस्वम् इत्यादिषु चिदचिदा-
त्मत्वेऽपि ब्रह्मण स्तद्धर्मप्रतिषेधाच्च चिदचिद्विशिष्टमपि ब्रह्म निर्दोषं
निखिलमङ्गलगुणास्पदञ्च । एतदुक्तं भवति — चिदचितोः कारणत्वेऽपि

इतरपक्षद्वय इति । आद्यपक्षे ब्रह्मणः परिणामित्वं जडत्वञ्चेति दोषद्वयम् । द्वितीयपक्षे
ब्रह्मत्वजात्याधायत्वेन प्रपञ्चोऽपि ब्रह्मेति तत्राऽपि तद्दोषद्वयं भ्यादुप्यात् ॥

तथाच — ब्रह्म निर्दोषत्वप्रतिपादकस्तत्कलश्रुतिविरोध इत्यर्थः । शरीरशरीरिभावस्तु
ब्रह्मप्रपञ्चयोः स्सकलश्रुतिपुराणाद्यनुगुण इत्याह—यस्य पृथिवीति ॥

तद्विशिष्टात्वेऽपि ब्रह्मणः शिवस्य विकाराज्जत्वाद्यपुरुषार्थधर्मरहितत्वं सर्वज्ञत्वानित्यतृप्तत्वानादिबोधत्वस्वतन्त्रत्वात्सशक्तित्वानन्तशक्तित्वादपरम - पुरुषार्थधर्मवत्त्वञ्च नित्यसिद्धमेवेति ॥

इति प्रकृतैतावत्त्वाऽधिकरणम्

अथ पराऽधिकरणम् ७

तदिह सकलचिदचिदाकारपरमशक्तिविलाससमरसात्मनः सर्वदोष-
वासनाकलङ्करहिनात् सर्वज्ञतादिसकलमङ्गलगुणरत्नाकरात् परब्रह्मणो
विरूपाक्षाच्छिवादेतस्मात् परं किञ्चिदपि वस्त्वन्तरं नास्तीति वक्तुं
प्रथममाशङ्कते—

प्रपञ्चशरीरकत्वे सत्येवहि ब्रह्मण स्तत्प्रयुक्तदोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधश्चावण मुपपद्यते ।
अतः स्तत्प्रतिषेधश्चावणा त्सर्वप्रपञ्चशरीरकं ब्रह्म तत्प्रयुक्तदोषरहितञ्च । गुणविरोधिदोषराहित्या
त्सकलमङ्गलगुणास्पदञ्चेति सूत्राऽभिप्राय माह—नास्येति ॥

इति प्रकृतैतावत्त्वाऽधिकरणम्

अथ पराऽधिकरणम् ७

उत्तरोऽधिकरणं न्तत्प्रतिपाद्य प्रदर्शनपूर्वकं भवतारयति—तदिहेति । “न स्यान्तोपीति”
सूत्रे परशब्देन ब्रह्म सर्वोत्कृष्टत्वेनाऽनूदितम् ॥ तद्विकरणप्रतिपाद्योभयलिङ्गत्वबाधाबाध-
विचारार्थत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् तदनन्तरं प्रकृतैवत्त्वाऽधिकरणं स्पष्टम् । तत्सूत्रेऽपि परस्यै
त्यनुवृत्ते स्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रसङ्गोऽनुवृत्तः । तेन समराहित्यं प्यर्थसिद्धम् । अन्यथा तस्य
स्वव्यतिरिक्तसर्वोत्कृष्टत्वाऽसिद्धेः । तद्विषयवाक्ये नष्टतस्मादिति नेत्यस्मात्परं मस्तीति तस्य
समराहित्यं प्रतिपादितम् । ततः कैमुतिकन्याया दधिकराहित्यं मर्थसिद्धम् । एव स्पष्टं
मुभयमपि सम्भावितसकलशङ्कापरिहारेण न्यायतः स्थिरीकर्तुं मुत्तराऽधिकरणद्वयम् । तत्राऽ
प्यधिकराहित्ये निर्णीतिं मामू दधिकः समः कश्चि तस्यादिति शङ्काप्रवर्तितुं मुचितेति प्रथमं
मधिकराहित्यं निर्णीयतइति सङ्गति रिह विवक्षिता ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३-२-३० ॥

‘जन्माद्यस्य यतः’ इत्यादिना ‘प्रतिषेधाच्च’ इत्यन्तेन यः परमकारणतया प्रतिपादितः परमेश्वरः इतः परमपि वस्त्वस्ति न वा ।

इति संशयोऽस्तीति पूर्वः पक्षः । तथा हि—‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः’ एतम् सेतुम् तीर्त्वा अन्धः सन्ननन्धो भवति’ इति ‘चतुष्पाद्व्य’ ‘अमृतरयैष सेतुः’ इत्यादिभिरस्य परब्रह्मणः सेतुत्व-तरितव्यत्वपरिमितत्वप्रापकत्वादीनि व्यपदिश्यन्ते । अतोऽस्मादपि परं किञ्चिद्वस्त्वस्तीति ॥

सिद्धान्त उच्यते—

न न्वेतत्पर्यन्तेन मूत्रसन्दर्भेण सकलजगत्कारणत्वेन तदुपपादकसकलकल्याणगुण-विशिष्टत्वेन मुक्तोपास्यत्वेन मुक्तोपसृप्यत्वेन च प्रतिपादिता त्परमेश्वरा त्परोऽस्मीतिशङ्का नावकाशमते । इत्याशङ्क्य सम्प्रगालोचयतां तथैव—तयाऽपि सेत्वादिव्यपदेशा मिरीक्ष-माणानां मन्दधियां तदाशङ्का भवेदिति तदुपाकरणाय तेषां गतिप्रदर्शनाद्योऽयमारम्भ इत्याशयेनाह—जन्माद्यस्येति । सेत्वादिव्यपदेशानां गत्यन्तराऽसम्भवासम्भवाभ्यां संशये पूर्वपक्षः भवतु जगत्कारणत्वादियुक्त म्परम्ब्रह्म मुक्तप्राप्यन्तु वस्तु ततोऽन्यदेव । तस्मादपि परमिति सेत्वादिव्यपदेशतोवगम्यते । तथाहि—“अमृतं स्येपसेतु” रित्यादिना सेतुव्यपदेशा स्ताव ब्रह्मणि सर्वेषु वेदान्तेषु दृश्यते । प्रसिद्धसेतु स्ताव त्परप्रापकत्वेन प्रसिद्धः । अतस्सेतुव्यपदेशा ब्रह्मणोऽपि प्राप्तव्यान्तरप्रापकत्व मवसीयते । किञ्च तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादिति चत्वारश्च पादा निरूपिताः । एव म्परिमितं ब्रह्मे त्परिमितं यत्प्राप्यं मोक्षशब्दे प्रसिद्धं तद्ब्रह्मणोऽन्य सत्प्राप्य मित्यवसीयते । साक्षादेव मुक्तप्राप्यस्य ब्रह्मणश्च प्राप्यप्रापकभाव-सम्बन्धस्याऽपि व्यपदेशो दृश्यते । तस्यैष सोमः—“अमृतस्य परंसेतु”मिति । तथाच “अमृतस्यैष सेतु”रित्यस्याऽपि तदैकार्थं युक्तम् । साक्षाच्च वेदान्तेषु परशब्देन प्रसिद्धाद् ब्रह्मणः परंप्राप्तव्य मिति भेदस्याऽपि व्यपदेशो दृश्यते । “परात्परं पुरुष मुपैति दिव्य”मिति । तस्मा त्परम्ब्रह्माऽप्यातिबाह्यविशेष इत्यर्थः ॥

सेतुत्वादिहेतुभ्यः अतः ब्रह्मणः परमन्य त्प्राप्तव्य मिति सूत्रार्थः । इदम्पूर्वपक्षसूत्रम् ॥ एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

सामान्यात् ॥ ३-२-३१ ॥

तुशब्दः पूर्वाक्षनिवर्तकः । अतस्तस्मात् सर्वेत्तराच्छिवात् परमस्तीति वादो न युक्तः, 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इत्यादिश्रुतिभिस्तस्य विश्वाधिकत्वसिद्धेः । अत्र च सेतुत्वादिव्यपदेशस्तत्सामान्यादेव सर्वलोकासङ्करकरत्वेन 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषाम् लोकानां मसम्भेदाय' इति श्रूयते । 'सर्वं खल्विदम् ब्रह्म' इति प्रतिपादितजगन्निमित्तोपादानभावस्य ब्रह्मण एव 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि' इति प्राप्यत्वं भवगम्यते । अन्यत्र च—

'त्रिलोचनम् नीलकण्ठम् प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम् । समस्तसाक्षिम् तमसः परस्तात्' ॥

इति तमसः परस्य सकलकारणस्य सर्वज्ञस्य त्रिलोचनत्वाल्लक्षणस्य ब्रह्मण एव सर्वोत्तरतः प्राप्यत्वमुच्यते । तस्मादत्र तगतिः प्राप्तिवचनः । अन्यथा परमप्राप्याद्विश्वधिकात् परमकारणादुपरि वस्तुमद्धावे तदुपर्यपि वस्तुसद्धावप्रसङ्गेनानवस्था वेदान्तवाक्यानां भवेत् । अतः सर्वातीतः परमशिव इति सर्वोत्कृष्टत्वं ब्रह्मण एव ॥

यदुक्तं परिमितत्वमपि तत्राह —

परमतङ्ग्यादिपूर्वपक्षसूत्रा दतइति—अम्बुवदग्रहणादिति पूर्वाऽधिकरणसूत्रा चेतिचाऽनुवर्तते । अतः परमेधरा त्परं नाऽस्ति । सेतुव्यपदेशस्याऽनेन गतिरुच्यते । सामान्यात् सेतुशब्दः "एषां लोकानां मसम्भेदा" चेति वाक्यशेषावगताऽसङ्करकारित्तत्सामान्यात्प्रयुक्त इत्यर्थः । तरतिश्च प्राप्त्यर्थः । तरणस्य देशान्तरप्राप्तिफलकप्रहणे वेदान्तवाक्यानां मन्वस्याप्रसङ्गेन तरतेः प्राप्तिलक्षकत्वोपपत्तेरित्यर्थः । एतच्च—अत्र शास्त्र उक्तं ब्रह्म परमशिवएव सर्वोत्कृष्टं वस्तु न ततः परं वस्त्वस्ति । सएवच मुक्तप्राप्य इतिच सर्ववेदान्तानां परमं तात्पर्यमिति भावः । एवं सेतुव्यपदेशस्यानेन सूत्रेण गतिरुक्ता ॥

अथ परिमितत्वव्यपदेशस्य गतिप्रतिपादकं सूत्रम् ॥

बुद्धयर्थः पादवत् ॥ ३-२-३२ ॥

‘चतुष्पात्’ इत्युन्मानव्यपदेशो ‘वाक्पादश्चतुष्पादः’ इति व
दुपासनार्थः ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३-२-३३ ॥

अपरिमित एव यद्यपि परमेश्वरः । तथाप्यस्य स्थानविशेषा
दवच्छिद्यनुसन्धानं युज्यत, यथा वातायनादिस्थानसम्बन्धात् प्रकाशादेः ॥

प्राप्यस्याऽपि प्रापकत्वं चास्तीत्याह —

उपपत्ते श्व ॥ ३-२-३४ ॥

प्राप्यस्यैव परमेश्वरस्य प्रापकत्वञ्चोपपद्यते, यथाह ‘यमेवैष
वृणुते तेन लभ्यः’ इति । अतः परमेश्वराच्चास्तिपर मिति सिद्धम् ॥

इति पराऽधिकरणम्

बुद्धयर्थः=उपासनार्थः । पादवत्=वाक्पाद इत्यादिवदिति सूत्रार्थः । उन्मानव्यपदेश
उपासनार्थः । “य एत मेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण उपास्त” इति वाक्यशेषा दिति
भावः । ननु परिमितस्य मनसश्चतुष्पात्वाजुसन्धानं युज्यताम् कथं तदपरिमितस्य ब्रह्मण
इत्याशङ्कानिराकरणार्थं मिदं सूत्रम् ॥

अपरिमितस्याऽपि स्थानविशेषसम्बन्धादवच्छिद्याऽजुसन्धानं युज्यते । विततस्य
प्रकाशादेः वातायनादिस्थानसम्बन्धादिवेति सूत्रार्थः ॥

प्रापकत्वञ्चाऽस्तीति । प्रापकत्वञ्चाऽस्य कृत मस्तीत्यर्थः ॥

प्राप्यस्यैव परमेश्वरस्य प्रापकत्वोपपत्तेरिति सूत्रार्थः । तदुपपादकश्रुति माह—
‘यमेवैष वृणुते’ इति ॥

इति पराऽधिकरणम्

अथ अन्यप्रतिषेधाऽधिकरणम् ८

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३-२-३५ ॥

पूर्वत्र विरूपाक्षात् परब्रह्मणः शिवास्मान्ति परमिति निरूपितम् ।
पुनरिह तत्सदृशोऽस्ति न वा ।

इति संशये पूर्वः पक्षः । परमेश्वरादुत्कृष्टवस्त्वभावेऽपि जगत्कारण-
त्वेनेश्वरत्वादिना तत्सदृशोऽस्त्येव । तथा हि श्रूयते — ‘सहस्रशीर्षा
पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात्’ इत्यत्र कश्चित् पुरुषः । तस्य हि
‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’ इत्यादिना बहुमुखपादादित्वम्, ‘पादोस्य विश्वा
भूतानि’ इति जगाद्विशिष्टत्वम्, ‘त्रिपादम्यामृतम् दिवि’ इति परमाकाश-
वर्तित्वम्, ‘तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपूरुषः’ इत्यव्यक्तहिम्न्य-
गर्भोपादानत्वम् ‘अदित्यवर्णम् तमसस्तु पारे’ इति तमः परत्वम् ‘तमेवम्
विद्वा नमृत इह भवति’ इति मोक्षहेतुत्वञ्चावगम्यते । तस्य पुनः
‘सहस्रशीर्षम् देवम्’ इत्यारभ्य ‘पतिम् विश्वस्य’ इति विश्वपतित्वम्
‘नारायणपरम्ब्रह्म’ इति नारायणशब्दवाच्यत्वं परब्रह्मत्वम् ‘परमात्मा
व्यवस्थितः’ इति दहराकाशोपास्यत्वञ्चावगम्यते । अतो नारायणोऽसौ
परमेश्वरसमानधर्मा । एतएव हि परमेश्वरस्य धर्माः—

अथ अन्यप्रतिषेधाऽधिकरणम् ८

परमेश्वरसदृशोऽस्ति वा नवेति संशये पूर्वपक्षः—आत्मप्रबोधोपनिषदि “यदिदं ब्रह्मपुर
मिदम्पुण्डरीकम् तस्य य आत्मा हृत्पुण्डरीकमध्ये” इत्युपक्रम्य “ओम् नमो नारायणायै” इति
मन्त्रोपासनं “वैकुण्ठम् भगवल्लोकम् गमिष्यती” ति तदीयमन्त्र स्तत्पल्लवे त्युभय न्दर्शितम् ।
नारायणोपासनया तल्लोके तत्सायुज्यप्राप्तिश्च शिवसायुज्यप्राप्तिवदेवाऽनावृत्तिफला । अतएव
महाभारते शिववचनम्— “सायुज्यानाम् विशेषे द्वे मामकम् वैष्णव न्तया । माम् प्राप्य
ननिवर्तन्ते विष्णुं वा शुभलोचने” । इति । एव मुक्त्यो र्मजनस्य मुक्तिफलकत्वाऽविशेषादेव
शैवानि वैष्णवानिच मुक्तिक्षेत्राणि पुराणेषु प्रसिद्धानि । तेषु तयो र्द्वयाऽप्यविशेषेण
पूजाविशेषाः प्रवर्तन्ते । तयो र्जागत्कारणत्वजगदीश्वरत्वमुक्तोपास्यत्वमुक्तप्राप्यत्वादिप्रतिपादकाश्च
श्रुतिस्मृतिपुराणागमा स्सममेवोपलभ्यन्ते । यद्यपि शिवादाधिक्यं न कस्यचिदपि सम्भवति ।

‘सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी च भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥’

इति मन्त्रोपनिषदि । ‘विश्वतश्चक्षु रत विश्वतोमुखः’ इति महोपनिषदि । शिवसङ्कल्पे च ‘सर्वतोमुखः’ इति । अथर्वशिगसि बहुमुखपादादिमत्त्वं परमेश्वरस्य श्रूयते ॥

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्या न्मायिनन्तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥’

इति जगदशविशिष्टत्वम्, ‘हिरण्यगर्भम् पश्यत’ इत्यादिषु हिरण्य-
गर्भकारणत्वम् ‘समस्तसाक्षिम् तमसः परस्तात्’ इत्यादिषु तमःपरत्वम्
‘दहरम् विपाप्मम्’ इत्यादिषु दहरोपास्यत्वम् ‘ज्ञात्वा शिवम् शान्ति
मत्यन्त मेति’ इत्यादिषु मोक्षहेतुत्वम् । ‘सर्वैश्वर्यसम्पन्नः’ इत्यादिषु

तथाऽन्यपक्षपातेन श्रुतिस्मृतिपुराणागमा न्विश्रुतां शिवेन नारायणस्य साम्यं न प्रत्याख्यातुं
शक्यम् । जगत्प्रवृत्तादिकं बोधयोरपि कल्पभेदेनोपपादनीयमित्यधिकाशङ्कालम्बनोऽत्र
पूर्वपक्षः । तन्निराकरणाय प्रवर्तते सूत्रकार । तथाऽन्यप्रतिषेधा विनि । तत्र तथाशब्द-
सूचितस्य प्रतिज्ञां शस्याऽनुवृत्त्यध्याहाराम्या मपेक्षितं पूरयन्मुत्र व्याचष्टे—यथेति । न
न्यैश्वर्यकारणत्वादिविषये अन्यप्रतिषेधो दृश्यतां नाम । किमतः । नारायणस्याऽपि
तत्प्रतिपादनं दृश्यतर्पेत्याशङ्क्य तस्यगतिं वक्तुमुपक्रमते । परमशक्तिमत्त्वादिना
नन्विदं सर्वं स्वकल्पितप्रक्रियामात्रं स्पष्टमिदं नप्रतीयतइत्याशङ्क्य नारायणस्य
विच्छेत्त्यंशत्वे श्वेताश्वतरमन्त्रमुदाहरति—मायान्विति । यद्यपि प्रकृत्यधिकरणे शिव
स्योपादानत्वे निर्विकारभुतिविरोधपरिहाराय परिणामिप्रकृतिद्वारकं तस्योपादानत्वं
मित्येतावत्प्रदर्शयितुं परिणामादिति सूत्रं प्रवृत्तम् । तथाऽपि प्रकृतं रूपादानत्वं कथं
नारायणस्योपादानत्वश्चावणमिति बुद्धिस्यशङ्कानिराकरणाय तत्र भाष्यकृता “मायान्वि”ति
मन्त्रमुदाहृत्य तत्र तात्पर्यमुक्तम् । नारायणस्य मायाशब्दोक्तविच्छेदितरूपत्वमाश्रित्य
स्मृतावपि यज्ञोपवीतप्रशंसाप्रकरणे वर्णितम् । “सिद्धु रेकृष्णमे समासीन दिशव
स्त्वयम् । सुद्धा गुणमयीं मायां सूत्रारूपां मुपाकरोत् । तथा तदात्मकं विष्णुं सुप्रवा-
पालं दिवौकसाम् । स्वयं मन्त्रायणं द्रुमो रुद्रास्य क्षयाय च”ति ॥

जगदीश्वरत्वञ्चाङ्गम्यते । एवं विश्वरूपत्वादिधर्मनाम्य मनये, नारायण-
परमेश्वरयोः । स्मृत्यादिषु पूजाविधाने 'शिवम् वा विष्णुमेव वा' इति
समानतया विकल्पः श्रूयते । समानमेव च तयोर्लोकं पूजास्थानादिकम्
तत्प्रतिपादकपुराणागमादिकञ्च । तस्मात् परमेश्वरसदृशः पुरुषो
नारायणः ।

इति प्राप्ते ब्रूमः— परमेश्वरादुत्कृष्टं नास्ति यथा, तथा सदृशमपि
नास्त्येव, जगत्कारणत्वेश्वरत्वादौ तदन्यप्रतिषेधात् । तथा हि —

‘एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः य इमाल्लोकानीशत
ईशानीयुः जननीयुः’ ‘द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः’ ‘य एको रुद्र
उच्यते’ ‘हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः’

‘यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः’

‘तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥’

‘शिव एको ध्येयः शिवङ्कुरः सर्वमन्यतरित्यज्य’

‘यदा तम स्त न्नि दिवा न रात्रिः नस न्निचास ष्छिव एव
केवलः ॥’

इत्यादिभिः परमेश्वरादन्यस्य जगत्कारणत्वादौ निषेधः क्रियते ।
अतः परमेश्वरेण सदृशः कश्चिन्नास्ति । परमशक्तिमत्त्वा निमित्तभूतः पर-
मेश्वर एव । पुरुष उपादानमिति पुरुषस्य हिरण्यगर्भकाणत्वम् । तस्य
उपादानत्वात् । ईश्वरस्य निमित्तत्वा दुच्यते उभयोरपि जगत्कारणत्वम् ।

ननु निमित्तस्य स्वातन्त्र्या तस्य तत्परतन्त्रा उपादाना दाधिक्येन भाष्यञ्चेत-
का तर्हि उपादानस्य नारायणस्य परमेश्वरपरत्वाभावादिश्रावणस्य गति रित्याशङ्क्यं तस्योप-
चारिकत्वं माह—उपादानस्येति । परमेश्वरैक्यभावेनादार्ढ्यनिमित्तत्वमपि तत्रैतदुक्तं
मनुसन्धेयम् । यत्तु दहरविधोप्राप्त्युक्तं श्रुतमिति तत्तु मध्यमाधिकारिष्वयतया तस्य-

अत एव प्रतीयते 'तस्माद्विराट्' । इति हि पुरुषस्योपादानत्वम् 'हिरण्य
गर्भम् पश्यत जायमानम्' 'द्यावाभूमौ जनयन् देव एकः' इति
परमेश्वरस्य निमित्तत्वञ्च प्रतिपाद्यते । सर्वज्ञात् सर्वशक्तिमतः परब्रह्मणः
शिवाद्विधाधिकात् प्रथमं परप्रकृतिभूता परा शक्तिः प्रादुर्भवति । सा
प्रथममोक्तृत्वदशायां पुरुषः उच्यते, यः 'सहस्राशीर्षा पुरुषः' । इति
श्रूयते । तदात्मान एव शिवात् सकलचेतनप्रपञ्चपरिणामः । अत एव
'सर्वो वै रुद्रः' इति परमेश्वरस्य सर्वात्मताभिधानमुपक्रम्य, पुरुषस्य
नारायणस्य सर्वात्मत्वमुपादानत्वात् । 'कथमस्य सर्वात्मत्वमित्याशङ्क्याम्
'पुरुषो वै रुद्रः' इति 'पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य
धीमहि' इति च पुरुषोऽपि परमेश्वरस्य महाविभूत्यात्मा जगदाकार
इति निरूपितम् । सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं नित्यवृत्तं स्वतन्त्रं विश्वाधिकं
निमित्तभूतमेव परं ब्रह्म सर्गसमये बहु स्यामिति सङ्कल्प्य स्वात्मनोऽमुं
पुरुषं विमजति । स्वविभक्तत्वांशभूतेन सकलजगद्भवतीति ॥

'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत् । तदनुप्रविश्य । सञ्च त्यञ्चभावात्' ।
इत्यादिना ।

'मायान्तु प्रकृतिम् विद्या न्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतेन व्यासम् सर्वं मिदम् जगत् ॥'

तदुपासकत्वं भविरुद्धम् । नारायणोपासना तु साक्षान्नानावृत्तिफला । किन्तु तत्पदप्राप्तिद्वारा
शिवपदप्रापकत्वेन । यत दिशवसायुज्यमेव मोक्षः । अतएव महाभारतेऽपि— "वर्मान्वेषी
तपः कर्तुम् यतेत सततम् प्रिये । अमरत्नम् शिवत्वं च तपसा प्रापये तस्ये" इति । तपस
स्वर्गमोक्षहेतुत्वकथने मोक्ष दिशवत्त्वं मित्यनेन व्यपदिष्टः ॥

अथ यत्पुराणागमेषु नारायणस्य कारणत्वादिकं निगदितं तत्कल्पान्तरविषयम् ।
यदपि तस्य पूजनीयत्वादिकं प्रपञ्चितं तत्पुराकृतमूलपारमेश्वरोपासनानिष्ठकतिपयजनविषयम् ।
यस्य नारायणस्य मुक्तिकोशादिकम् प्यस्तीति निगदितम् तच्च नारायणकृततत्त्वव्यापारिपूत-
प्रदेशरूपम् । अतएव आनुशासनिके— "रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्ग्याप्तम् महात्माना ।

इत्यादिना च श्रुतिवाक्येनावगम्यते । निमित्तसङ्कल्पमूलत्वा
दुपादानभावस्य निमित्तस्योपादानाधिक्यम्, उपादानस्य निमित्तसंक्रमावि-
भागा निमित्ताधर्माणां मुपादाने श्रवणम् । अतः परमेश्वरेण सदृशमुत्कृष्टं
वा वस्तु नास्त्येव ॥

अतोऽपि परमेश्वरेण सदृशं तदुत्कृष्टञ्च किञ्चिदपि वस्तु नास्तीत्याह—

अनेन सर्वगतत्वं मायामशब्दादिभ्यः ॥ ३-२-३६ ॥

आयामो महाव्याप्तिः । ‘सर्वाननशिरोग्रीवः’ ‘विश्वतश्चक्षु रूत
विश्वतोमुखः’ इत्यादिभिः, अणोरणीयान्’ इत्यारभ्य ‘सर्वो ह्येव रुद्रः’
इत्येतत्पर्यन्तैर्महोपनिषद्वाक्यैः ‘यो वै रुद्रः स भगवान्’ इत्यारभ्य ‘यच्च
सत्यम्’ इत्यन्तैरार्थवैवाक्यैश्च सकलजगद्व्याप्तिप्रतिपादनपरैः । अनेन

तम् प्रसाद्य तथा देवम् बदर्याम् किल भारत । अर्या त्प्रियतरत्वञ्च सर्वलोकेषु वै तथा ।
प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुपर्णाक्षा न्महेश्वरान् । इति ॥

अरण्यपर्वणि तीर्थयात्राविधौ—“ततो गच्छेत्सुपर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विष्णुतम् । यत्र
विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधय न्पुरा । वरांश्च सुबहून् लेभे देवैरपि सुदुर्लभान्” इति ॥

उत्तरसूत्रं भवतारयति—अतोऽपीति ॥

आयामस्त्रिविधव्याप्तिरूपा महाव्याप्तिः । तत्प्रतिपादक इशब्दः “सर्वाननशिरो-
ग्रीवः” इत्यादिमन्त्राः । तत्राहि—सर्वव्यापीत्यनेनाकाशत्र त्वेकत्वं त्रिभुवनरूपाव्यप्तिर्गृह्यते ।
“सर्वभूतगुहाशयः” इत्यनेन नियमनार्थं सर्वप्राणिहृदयगुहासंज्ञिषानरूपा । तत् “स्सर्वाननशिरोग्रीवः”
इत्यनेन उपादानभावप्रयुक्तसर्वकार्यानुस्यूतिरूपा व्याप्तिरुच्यते । आयामशब्दादिभ्यः
स्सर्वाननशिरोग्रीव इत्यादिमन्त्रोक्तहेतुभ्यः अनेन “तस्याऽवयवभूतेन” इति स्वशक्त्यंशभूतेन
नारायणेन द्वारेण चोपादानतया सर्वगतत्वं मङ्गम्यते । तस्मादपि परमेश्वरेण सदृशो नास्तीति
सूत्रार्थः । सम्भावितसाम्यस्य नारायणस्य तद्वर्माशभावेन तदुपादानघटक्रतया तदुपासर्जनत्वादन्यस्यच
तत्साम्यसम्भावनास्वारस्याभावा दिति पूर्वसूत्रणान्यप्रतिषेधा दिति समनिषेधहेतुनाऽस्य हेतो स्समु-
च्चयः प्रागतोपीति सूत्राऽवतारिकाभाष्येण दर्शितः । एतेन केचिद्वैतमाश्रित्य बिहालवृत्तिनो

स्वधर्माशभूतेनोपादानपुरुषेण सर्वगतत्वं भवगम्यते निमित्तस्य परब्रह्मणः ।
तस्मात् परमेश्वरस्य विभूतिमयं विश्वमिति तत्सादृशं स्तदुत्कृष्टं च नारत्येव ॥

इति अन्यप्रतिषेधाऽधिकरणम्

अथ फलाऽधिकरणम् २.

एवं सर्वेश्वरतया सर्वात्मकतया स एव परमेश्वरः सर्वकर्मणां
तत्तद्देवतारूपेण स्वरूपेण च फलदाता भवतीति निरूपयितुं माह—

फलमत उपपत्तेः ॥ ३-२-३७ ॥

इह पूर्वत्र सर्वेश्वरतया प्रतिपादितस्य परब्रह्मण एव सर्वानुष्ठा-
तूणामनुष्ठानफलदातृत्वं सुतान्यस्येति संशयः ॥

अनुक्षणाविनाशिनोऽपि कर्मणोऽपूर्वव्यवधानेन कालान्तरभावि-
फलदाने सामर्थ्यमस्त्येव । ततः कर्मणः फलदातृत्वे सिद्धे तदतिरिक्ता-
प्रसिद्धपरमेश्वरकल्पने गौरवप्रसङ्गात् तस्य न फलदातृत्वमिति पूर्वः
पक्षः ॥

नराः । “रुद्रेण साम्यं मन्येपां प्रवदन्ति प्रिमोहिता” इति सूतसंहितायां मन्वदितम् । यत् इरे
रुद्रेण साम्यं तन्निराकृतम् । तत्र यद्यपि “खद्योतो यदि चण्डभानुमहशं स्तुह्यो हरिं दशमुखे”ति
निराकृतं न्तयाऽध्याचार्यः पृथग्नेनाऽधिकरणेन निराचकारेत्यगम्यते ॥

इत्यन्यप्रतिषेधाऽधिकरणम्

अथ फलाऽधिकरणम् २.

सङ्गतिं सूचयन्नुत्तराऽधिकरणं मन्वतारयति—एवमिति । यथा निरस्तसमस्तदोषं त्वत्क-
मङ्गलगुणनिधिं त्वत्सर्वकारणत्वमवैश्वर्यविषये समानाधिकरहितश्च परमेश्वरः एवं सर्वेश्वर-

सिद्धान्तस्तु — परमेश्वरादेवाराधिनात् सवेपां कर्मफलमिद्विः ।
 उपपत्तेः, सेवितराजादिव दुपासितात् परमेश्वरा दुपासकानां फलमिद्व्युपपत्तेः ।
 न हि अचेतनस्य कर्मणोऽपूर्वस्य वा तारतम्येन प्रतिनियतं फलं ज्ञातुं
 दातुं सामर्थ्यमस्ति, सेवाक्रियाया मचेतनायां तथा दर्शनात् । इह
 शास्त्रसिद्धस्य परमेश्वरस्याकल्प्यत्वा न कल्पनागौरवम् । तथा हि —
 ‘एष ह्येव साधुकर्म कारयति तम् यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयति एष
 एवासाधु कर्म कारयति यमघो निनोषति’ इति श्रुति रीश्वरस्यैव धर्मा-
 धर्मफलदातृत्वं तत्कारयितृत्वञ्च वदति । प्रत्युत अपूर्वस्यैवाश्रुतस्य कल्पने

कर्मोपासनानां स्वर्गाऽपकर्गादिकलप्रदोऽपि स एवेति तस्य महिमान्तरं निरूपयितु मधिकरण
 मारभ्यत इत्यर्थः । अनेन महाप्रभु म्हावदान्यश्च फलेप्सुभि स्सर्वे स्तेष्वो नाऽन्यः ।
 तत्रोत्तरपादप्रतिपादनीयाभि रूपासनाभि रूपासनीयत्वसिद्धयर्थं परमेश्वरस्याऽनन्यसामान्यं महाप्रभुत्वं
 निरूपितम् । इदानीं कर्मभि रूपासनैश्च प्रीतो महाफले प्रयच्छतीति तस्य महावदान्यत्वं
 प्रतिपाद्यत इति सङ्गति स्सूचिता ॥

विधिश्रुते ‘यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयत’ इति श्रुतेश्च मंशय माह—पूर्ववैति ।
 अन्यस्येति । कर्मण इत्यर्थः । ननु तत्कालविनाशिनः कर्मणः कयं फलजनकत्वम् । तस्मा
 दीश्वरस्यैव फलदातृत्वकल्पना युक्तेति पूर्वपक्षस्य नावकाशइत्याशङ्क्याह—अनुक्षणेति ।
 केवलः परमेश्वरः फलदातेति वक्तुं नशक्यते । अदृष्टव तस्य विपाकापेक्षत्वाभावेन स्वर्गादेः
 कालान्तरभावित्वमङ्गप्रसङ्गात् । कर्मोपासनाभि राराधितस्य प्रसन्नस्य परमेश्वरस्य फलदातृत्वपक्षेऽपि
 कर्मानुष्ठानानन्तरमेव प्रसादो वक्तुं शक्यते । परमस्वतन्त्रस्य प्रसादेसति फले विलम्बायोगात् ।
 प्रयाजादिभि रङ्गै स्तदनुष्ठानानन्तरमेव प्रसादेसति प्रधानानुष्ठानेऽपि अङ्गान्तरवैकल्येऽपि
 फलनिष्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मा त्कर्मभि रपूर्वं निष्पादिते तस्य परिपक्वतया फलजन-
 नौन्मुख्यदशाया म्परमेश्वरस्य प्रसादो वक्तव्यः । तथाचाऽवाद्याभ्युपगन्तव्याऽपूर्वव्यापारेण
 कर्मणएव फलजनकत्वोपपत्तौ किमीश्वरस्याऽपि तत्फलदातृत्वकल्पनया तत्प्रसादकल्पनया
 वेतिभावः । उपपत्तेरिति । राजसेनान्यायप्रदर्शनेन केवलस्य कर्मणः फलदातृत्वं नोपपद्यत
 इति सूचितम् । तदुपपादयति—नहीति ॥

अतः अस्मा त्परमेश्वरादेव सर्वकर्मोपासनादीनां फलं जन्तो भवति ।
 उपपत्तेः—अचेतनस्य कर्मणोऽपूर्वस्य वा तारतम्येन फलं ज्ञातुं दातुं ज्ञानुपपन्नत्वेन कर्मोपासनाभि
 राराधितस्य परमेश्वरस्यैव फलदातृत्वम्योपपन्नत्वा दिति सूत्रार्थः ॥

गौरवम् । तस्मात् कर्मभिराराधितः परमेश्वरः फलदाता न कर्मैति निर्णयः ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३-२-३८ ॥

श्रूयते हि सर्वकर्मणामधिपतिः परमेश्वरः, तदाराध्यत्वात् तत्फलदातृत्वाच्च — ‘गाथपतिम् मेघपतिम् रुद्रम् जलाशभेषजम् ।’ आ वो राजान मध्वरस्य रुद्रम् ।’ इत्यादिषु ॥

एतन्मूला स्मृतिरपि परमेश्वरस्य सर्वयज्ञाधिपत्यं वदति —

‘सोमेनाराधयेद्देवम् सोमम् सोमविभूषणम्’ । इति ॥ ‘नाश्व-
मेघा तरो यज्ञो रुद्रस्याराधनम् प्रति ॥ इति च रामायणम् ।

चमकेषु ‘वाजश्च मे प्रसवश्च मे घाता च मे विष्णुश्च मे ।
इत्यादिषु च वाजादीनां वस्तूनां विष्ण्वादीनां देवतानां देयत्वप्रतीतेः परिशेष’
दीश्वरस्य सर्वकर्मफलदातृत्वसिद्धिः । अतः परमेश्वर एव सर्वयज्ञाराध्यः
सर्वफलदाता ॥

एवं कर्मणा मीश्वराराधनत्वकल्पना माश्रित्य तस्य कर्मफलदातृत्वमुपपादितम् ।
अयं कर्मणा मीश्वराराधनकल्पत्वमपि श्रुतमेवेति प्रतिपादनार्थं सूत्रम् ॥

गाथाःस्तोत्राणिमेघा यज्ञाः— जलाशब्दस्सुखवाची वैदिकनिघण्टुप्रसिद्धः । जायन्त
इति जाः प्राणिनः । तैर्लक्ष्यतेऽमिलष्यत इति व्युत्पत्तेः । तदर्थम् मेघं तद्रूपम् मेघजमिति वा ।
शिवस्य यज्ञाधिपतित्वे उदाहृतांश्रुतिमुष्णं प्रदर्शनेनोपपादयति— स्मृतिरपीति । “आ वो
राजान”मिति मन्त्रस्याऽप्येवमेवोष्णं शिवपुराणे दृश्यते ॥ “किमेभिर्मरै रन्यै
रध्वरे पूजितैः फलम् । राजाचे दध्वरस्यास्य न रुद्रः पूज्यते त्वये”ति । एवं सर्वकर्मणा
माराध्यं तत्फलप्रदानधुरन्धरश्च परमेश्वर इति व्यवस्थापितम् । तत्र ‘मेघपतिम् रुद्र’मित्यादिश्रुत्यु-
दाहरणेन ब्रह्मा नारायणो वा कर्मणा माराध्यः फलप्रदाता चेति कल्प्यतां निरवकाशत्वमपि
प्रसक्ता तिसद्वत् । तस्मिन्प्रसङ्गसिद्धेऽयं हेत्वन्तरमाह—चमकेष्विति । वाजादीनामिति

पक्षान्तरमाह —

धर्मम् जैमिनि रत एव ॥ ३-२-३९ ॥

धर्ममेवोपपत्तेः श्रुतत्वाच्च फलदायिनं जैमिनिर्मेने । उपपत्तिः कृष्यादे र्मर्दनादेश्च कर्मणः साक्षात् परम्परया वा फलसिद्धिनिर्दर्शनम् । श्रुतञ्च कामिनः कर्तव्यतया कर्मविधानान्यथानुपपत्त्या कर्मैवापूर्वरूपेण तत्तत्फलसाधनमिति ॥

दृष्टान्तार्थम् । वाज मन्त्रम् । विष्णवादीनां देयत्वम् “ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती ” ति श्रुत्युक्तरीत्या तद्वश्यतापादनम् । निरूपितोऽयं मयं स्मृदर्शनाचार्यैः “ विष्णुप्रजापतिपुरन्दर-पूर्वकेषु वाजादितुल्य मखिलेष्वपि दैवतेषु । आशंशितेषु चपकाः परिशिष्यमाणं दातार मीश्वर भवन्त मशाब्द माहु ” रितिप्रपञ्चेन तै शिवस्य सर्वकर्मारोध्यत्वं श्रुतिसूक्तमुक्तावळ्यां व्यवस्थापितं मनुसन्धेयम् । एवं हृदीकृतेऽपि सिद्धान्ते न्यायमिद्धमर्थं पूर्वपक्षिणां तद्रीत्यैवाऽङ्गीकारयितुं पूर्वपक्षं मुद्रावयति ॥

अतएवै त्युपपत्तिश्चातत्वरूपपूर्वोक्तहेतुद्वयपरामर्शीत्याशयेनाह — उपपत्ते रित्यादिना । तत्र र्मर्दनादीनां यथा तात्कालिकफलसाधनत्वं दृष्टं तथा कृष्यादीनां मुत्तरकालफलसाधनत्वमपि दृष्टमेव । नहि कृष्यादिभि राराधितः कश्चि ज्ञेयस्तत्फलं प्रयच्छति । तथैव यागादिकर्मणामपि स्वयमेव फलसाधनत्वं मुपपद्यत इत्युपपत्तिः । “ यजेत स्वर्गकाम ” इत्यादिश्रावणम् । तत्राहि यागादिकं कामिनः कर्तव्यतया बोध्यते । नतु यागादिभिः कस्यचि त्प्रसादनीयत्वम् । नतु — “ वायुमेव स्वेन आगधेये नोपधावति सएवैनं भूर्ति गमयति । तृप्तएवैनं मिन्द्रः प्रजया पशुभि स्समर्पयते ” त्यादिवाक्यशेषेण बोध्यतइतिचेन्न । तस्य बाधितार्थत्वात् । एतत्कल्पवर्तिना मिन्द्रादीनां कल्पान्तरभोग्यफलदातृत्वासम्भवात् । तस्मा त्तत्तद्दैवत्यकर्मफलमेव तत्तद्देवतादेयत्वे नारोप्य देवतास्त्युतिपरो वाक्यशेषः । तथैव “ यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीषते ” “ अन्नादो वसुदान ” इत्यादिष्वेदान्तगतार्थवादजातम् । इदमुपपादनीयञ्चे तदप्यसङ्करेण सकललोकपालकस्य प्रशंसापरम् दृश्यते ह्यसङ्करेण राज्यं पालयतो राज्ञः प्रशंसावचनं मय मत्र राज्ये कृष्यादिकर्मणां फलदाता स्वामीचेति । तस्मा त्कर्मैव स्वर्गादिकलसाधनं मिति जैमिने र्मतम् ॥

पूर्वं न्तु बादारायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३-२-४० ॥

पूर्वोक्तं परमेश्वरस्यैव कर्मफलदातृत्वं भगवान् बादारायणो मन्यते, 'वायव्यम् श्वेतमालभेत भूतिकामः' 'स एवैनम् भूतिम् गमयति' इत्यादिषु परमेश्वरात्मकतया वाग्वादीनां कर्मविधिष्वेव फलहेतुत्वव्यपदेशात् । तदभावे हि क्षणिकस्यकर्मणः फलसाधनत्वनिर्वाहार्थं मपूर्वत्वं कल्प्येत । वाक्यशेषोपपादित विध्यपेक्षित फलसाधनत्वप्रकारसद्भावे तु स एव स्वीकर्तव्यः । यथा वाक्यशेषस्य विध्यपेक्षितम् 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्री रूपयन्ति' इत्यादिषु फलं स्वीक्रियते । 'यो वै रुद्रः स भगवान्' इत्यादिना वाग्वादि सर्वदेवतारूपत्वमीश्वरस्यावगम्यते अथर्वशिरसि

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति-पूर्वं=पूर्वोक्तं, परमेश्वरस्यैव कर्मफलदातृत्वं शुक्लं बादारायणो मन्यते । स एनं भूतिक्रमयन्तीत्यादिषु परमेश्वरात्मकतया वाग्वादीनां फलहेतुत्वव्यपदेशादितिसुत्रार्थः । तदभावे= परमेश्वरस्य फलदातृत्वाभावे । अपूर्वं कल्प्यतेति । परमेश्वराप्रसादाऽनपेक्षमिति शेषः । "प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते । य एता रात्री रूपयन्ती"ति श्रूयते । अत्र य एता रात्री रूपयन्तीति रात्रिसप्तविधेः प्रतितिष्ठन्ति ह वा इति वाक्यशेषस्य फलं स्वीक्रियते । तत्र क्षणिकस्य कर्मणः फलसाधनत्वनिर्वाहार्थं मपूर्वं स्वीक्रियते ॥

वस्तुतस्तु "यश्च वायुः यो वै रुद्रस्स भगवानि"त्यादिना वाग्वादि सर्वदेवतारूपत्वस्यैश्वरस्य श्रुतत्वात् । "यो मां वेद स सर्वान्देवान्वेदे"ति सर्वदेवतात्मकत्वं स्योपपादितत्वाच्च । सर्वदेवतान्तर्यामी सर्वकर्मोपासनाराध्य विश्वेष्ट सर्वफलदातेति सिद्ध्यतीत्यर्थः । अत इति यश्च वायु रित्यादिना परमेश्वरस्य सर्वदेवतात्मकतया फलदातृत्वस्य श्रुतत्वेन तत्परित्यज्याऽपूर्वकल्पनस्य भुतहानाऽश्रुतकल्पनरूपशेषप्रस्तत्वा दित्यर्थः ॥

न्तु मन्त्रार्थवादयो रनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुत्यो रन्यपरत्वा च स्वार्थे प्रामाण्यमित्यजाह-विध्यपेक्षित मित्यादि । मन्त्रार्थवादयोः प्रतीयमानार्थे तात्पर्याभावेऽपि रात्रिसप्तप्रतिष्ठाऽपगोरणाशतयातनापशुविशेषादि र्थवादाद्युक्तो ध्यर्थो विध्यपेक्षिततया भवद्भिरेव स्वीकृत इति भावः ॥

तत्रैव परमेश्वरेण 'यो माम् वेद स सर्वान् देवान् वेद' इति
स्वज्ञानात् स्वात्मकसकलदेवताज्ञानमुपपादितम् । अतः सकलदेवतारूपः
सर्वकर्मारण्यः सर्वफलदाता परमेश्वरः परम्ब्रह्म शिवः साक्षादुभयनिरिति
सिद्धम् ॥

इति फलाऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

तस्माद्विकलं कर्मातुष्टाय तत्सुखावस्थारूपं मपूर्वं सम्पाद्य तस्य यावद्विपाकं
सङ्कीर्तनादिभ्यो नाशकेभ्य स्तंरक्षणेसति प्रसन्नः परमेश्वरस्तत्फलं प्रयच्छतीति
निरवद्यम् ॥

प्रकृताऽधिकरणोक्तं सर्वकर्मारण्यत्वफलप्रदत्वादिकं निर्गुणस्य ब्रह्मणोऽसम्भावितत्वा
भिर्विशेषत्वपक्षे इदं अधिकरणं मसङ्गतमिति विदितमेव । एवं वाच्यादिसर्वदेवान्तरात्मतया
निगदितं सर्वकर्मफलप्रदत्वं मष्टमूर्तद्यसाधारणत्वेन देवतान्तरपरत्ववादिनामप्यसङ्गतमे
वेति विशदमेव ॥

इति फलाऽधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां
श्री शिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभाष्यत्पादीय
ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारीरकब्रह्ममिमांसा

सूत्रभाष्ये अथ तृतीयाध्यायस्य

तृतीय पादः

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाऽधिकरणम् १

पूर्वत्र निरूपितो नित्यत्वादिगुणकस्त्वम्पदार्थः पशु रूपासकः, सर्व-
ज्ञत्वादिगुणकस्तत्पदार्थः पति रूपास्यः शिवश्च । तदिह कथमुपासन
मित्याकाङ्क्षायां तन्निरूपणमुत्तरत्राभिवर्तते—

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाऽधिकरणम् १

सङ्गतिमुच्यते पूर्वदशपादसिद्ध्यर्थे अपेक्षिताऽर्यानुवादपूर्वकं सुत्तरपादप्रतिपाद्य
मर्थं दर्शयति—पूर्वत्रेति ॥ जीवस्य नित्यत्वे द्युपासनासाध्यशश्वतफलप्राप्तौ वाञ्छा भवेत्
स्वयं मनित्यस्य किन्तेन । अतो 'नात्माश्रुते' रित्यधिकरणसिद्धं नित्यत्वं स्मारितम् ।
आदिशब्देन संसारे जिह्वासोत्पत्त्यर्थं मवस्थाश्रयेऽपि हेयास्पदत्वं पूर्वपादद्वयोक्तं सङ्गृहीतम् ।
चिरमुपासितस्याऽपि शिवस्य कदाचिदुपासकप्रयासाननुसन्धानेन तदनुगुणफलदातृत्वे
किमतिदुष्कराऽनेकनियमघटितेनोपासनाप्रयत्नेन । अतः शशास्त्रयोनित्वाऽधिकरणसिद्धं
सर्वज्ञत्वं स्मारितम् । आदिशब्देन सर्वशक्तिमत्त्वनिरतिशयदयाशालित्वमहावदान्यत्वादिकं
पूर्वाऽधिकरणपर्यन्ततत्तदधिकरणोदाहृतविषयवाक्यैः शब्दतोऽर्थतश्च सिद्धं मुपास्यत्वोपयुक्त-
कल्याणमुपजातं गृह्यते । कथं मुपासनं मिति । किं मेकं स्योपासनस्य कस्याश्चिच्छाखायाम्
यावन्तो गुणा आम्नाता स्तावदुपसंहारेणैव तदुपासनं कार्यम् ? उत शाखान्तरगततदुपासन-
प्रकरणान्नातगुणान्तरोपसंहारेणेत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपणं प्रवर्तते । तदर्थं शाखाभेदेऽपि
चोदनाद्यविशेषेसति नोपासनं भिद्यत इति तदभेदनिरूपणं तदभेदनिरूपणन्तु तद्व्यवादान्ते
नेतिभावः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययम् चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३-३-९ ॥

सर्वेषु वेदान्तेषु दहराद्युपासनं श्रूयते । तदेकम् उत शाखा-
मेवादिना भिन्नमेव इति सन्देहः ॥

शाखाभेदेन प्रकरणभेदात् प्रतिशाखामुपासनं भिद्यते ।

तथा छान्दोग्ये तैत्तिरीयके च दहरोपासनान्नमायते । एकत्र
'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इत्यारम्य अपहतपाप्मत्वादयो
गुणा अन्नाताः । अन्यत्र 'श्रुतम् सत्यम्' इत्यारम्य कृष्णपिङ्गलत्वा-
दयो गुणाः । तत्र गुणभेदेनोपासनं भिद्यते । छान्दोग्ये पञ्चामिविधार्था
कौथुममिति नाम, षट्पदारण्यके वाजसनेयमिति नाम । तत्र नामभेदा
दुपासनं भिद्यते । मुण्डकशाखायां शिरोव्रताख्यो धर्मः श्रूयते 'तेषा
मेवैताम् ब्रह्मविद्याम् वदेत शिरोव्रतं विधिव द्यैस्तु चीर्णम्' इति ।
शिरोव्रतं नाम वेदव्रतविषयः आथर्वणिकान्प्रति विहितो नेतरान्प्रति ।

अतो धर्मभेदा दुपासनाभेदः । ततः शाखादिभेदा दुपासनाभेद इति
पूर्वः पक्षः ॥

चोदनाद्यविशेषेणऽभेदप्रत्यभिज्ञाना कामरूपादिभेदेन भेदप्रतीतिश्च संशयं दर्शयति-
प्रकरणभेदा दिति । प्रकरणान्तरोक्ति रम्यासत्याऽन्युपलक्षणम् । अस्तिहि मासाभिहोत्र-
नित्याभिहोत्रन्यायेन दहरविद्यादीनां छान्दोग्यतैत्तिरीयादिषु प्रकरणभेदश्च द्विधा दुपासी-
तेत्यादि विशेषिततत्तदुपाधिभावणरूपोऽभ्यासः । तथा छान्दोग्य इति । यथा—"तत्तेपयसि
दध्यन्त्यति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा । वाजिन्यो वाजिन"मित्यत्रोत्पत्तिविशिष्टाभिक्षा-
ब्रह्माकुरुते वैश्वदेव्यागे ब्रह्म्यतया निवेशितत्वेनाभिक्षाविरोधा सत्र निवेश मल्लभक्षानेन
वाजिनगुणेन वाजिनप्रागस्य ततो भेदः । "उत्पत्तिवाक्यसंसिद्धं कर्म सर्वं मनुष्यते ।
नवाधितगुणे शक्यं तद्विरोधिशुणान्तर" मिति न्यायात् । एक मपहतपाप्मत्वादिगुणभिरूप-
णान्तर "मय व इहात्मन मनुष्ये"त्यादिना प्रकृतपहतपाप्मत्वादिगुणकात्मविषयतया
विधीयमानायां छान्दोग्यान्नात दहरविद्यायाम्-वेदसंज्ञायां काम्यादिस्मृतिविषयभवेनापहत-

सिद्धान्तस्तु — सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनमेकमेव, कर्मविधि
 ष्विव चोदनाफलसंयोगरूपाख्याना मविशेषात् । ‘विद्यात्’ ‘उपासीत’
 इति चोदना तावात् शाखाभेदेऽप्यविशिष्टा । फलसंयोगो ब्रह्मप्राप्ति-
 रूपोऽविशिष्टः । वेद्यमपि वैश्वानरादिरूपं ब्रह्मान्विशिष्टम् । आख्याऽपि
 वैश्वानरविद्येत्येवमादि रविष्टैवेत्येकमेवोपासनम् । विद्यादिभेदेऽप्युपासनं
 न भिद्यते । ‘तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्’ इति छान्दोग्ये दहरविद्या-
 विधिः । ‘तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्’ इति तैत्तिरीयके च । तत्र
 स्थानाद्यभेदा दुपास्यस्य ब्रह्मणोऽप्यभेदात् उभयत्रोक्तानां धर्माणा मविरोधा
 द्विवैक्यमेव । छान्दोग्यबृहदारण्यकशाखयो र्धुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिदाख्य
 स्यामिपञ्चकस्य वेद्यतया यत्स्वरूपमात्रातं तदुभयत्राऽपि समानम् । अतो
 न विद्याभेदः ।

भेदान्नेतिचे नैकस्यामपि ॥ ३-३-२ ॥

अविशेषपुनःश्रुतिः प्रवरणान्तरसहिता भेदापादिका । अतो न
 विद्यैक्यमितिचेत्—विद्यैक्येऽपि शाखान्तरेऽपि प्रतिपत्तृभेदा दुपपन्ना सा न
 भेदावहा ॥

पाप्मत्वादिविरोधा तत्सर्वांनिवेश मलभमानेन कृष्णपिङ्गलत्वादिगुणेन तैत्तिरीयान्नाताया
 दहरविद्याया स्ततो भेद इत्यर्थः । पूर्वपक्ष गुपसंहरति—तत इति ॥

सु॥ ‘सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्’ । प्रतीयत इति प्रत्ययम् । सर्ववेदान्तप्रतिपाद्य-
 मेकमेवेतिसाध्यं हेतुसामयर्चा दध्याह्वनम् । चोदनाद्यविशेषा दिति हेतुं विवृणोति—
 कर्मविधिष्विवेत्यादिना । गुणभेदा भेद माशङ्कितं निराकरोति । तस्मि न्यदन्तरिति ।
 शाखद्वयान्नातायां पञ्चाभिर्विद्याया ममिसङ्ख्यारूपगुणभेदा भेदशङ्कां निराचष्टे-
 छान्दोग्येति वेद्यतयेति — उपासनीयतये त्यर्थः ॥

अभ्यासप्रकरणान्तराभ्यां विद्याभेदशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनं नैकं विधिभूतेः प्रकरणस्यच भेदा दितिशङ्काभावं
 तात्पर्यतो व्याचष्टे—अविशेषेति ! प्रतिपत्तृभेदा दिति । सर्वस्याऽपि स्वशाखाध्ययनं प्रथमं

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववञ्च तन्नियमः ॥ ३-३-३ ॥

अथर्ववेदे 'तेषामेवैताम् ब्रह्माविद्याम् वदेत' इति शिरोव्रत-
नियमः स्वाध्यायाङ्गत्वेन न तु विद्याङ्गत्वेन । 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते'

मावश्यकमिति तंप्रति ताव त्प्रमितिजनकत्वेनाऽयं वस्त्व मस्ति । अतो नानर्थक्य
मूलोऽभ्यासन्यायः प्रकरणान्तरन्यायोक्ताऽत्र प्रवर्तत इति भावः ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन स्वाध्यायमप्रत्यङ्गत्वेन शिरोव्रतविधिः न तु विद्यामप्रत्यङ्गत्वेन ।
कृतः । समाचारेऽधिकारात् । आध्वर्षणिकानां वेदव्रतोपदेशार्थं समाचाराख्ये ग्रन्थे तथा
प्रतिपादनात् । चकारेण "नैतदचीर्णव्रतोऽधीत" इत्यभिप्रायक्ये तथैव स्पष्टत्वाच्चेति
सूत्रार्थं दर्शय न्वर्षविशेषा द्विधाभेद इति शङ्कां निराचष्टे—अयमेति । सववञ्चेति दृष्टान्तपात्रं
व्याचष्टे—तस्मा द्येतेति । यथा-सप्तसूर्याख्यहोमप्रभृतिशानोदनाख्यहोमपर्यन्त सप्तवहोमाण
स्तेषामेवाध्वर्षणिक्रानाम् । तदीयैकामिसम्बन्धात् । एतं शिरोव्रतमपि स्वाध्यायस्यैव ।
तदीयाध्ययनसम्बन्धा इत्यर्थः । एतं मिह शिरोव्रतं नामाऽध्वर्षणिकानां वेदव्रतत्वेन प्रसिद्धं
शिरस्यङ्गारपात्रधारणरूपं व्रतम् । तस्य च स्वाध्यायाङ्गत्वमेव प्रतिपाद्यते न तु
विद्याङ्गत्व मित्युपपादितम् । एवं सूत्रकारेण न्यायव्युत्पादनार्थकृत्वा चिन्तया परिगृहीत
मर्थान्तरं व्याख्याय यथार्थं माह—वस्तुतः स्त्विति । अतएव पुराणेष्वपि सौरसंहितादिषु
शिरोव्रत मर्थशिरसि प्रसिद्धम् पाशुपतव्रतम् । तस्य च विद्यापेक्षितत्वमेव प्रतिपाद्यते ।
तदपि न प्रकृताक्षरब्रह्मविद्यामात्रापेक्षितत्वम् । किन्तु वैश्वानरविद्यासाधारण्येन सकलब्रह्म-
विद्यापेक्षितत्व मित्यङ्गीकृत्य तथैवोपबृंहितम् । सौरसंहितायाम्— "ब्रह्मविद्योपवेशस्य योग्यं
वक्ष्यामि सुव्रते" । इत्युपक्रम्य "विधिव ऋद्धया सार्य नचीर्णं ये शिरोव्रतम् । ब्रह्मविद्या
मिमां तेषां नवदेत कदाचन । इदं शिरोव्रतं चीर्णं विधिव ऋद्धया यदि । तेषामेव परां
विद्यां वदे दक्षानवाधिकां । शिरोव्रतमिदं नाम शिरस्याध्वर्षणभूतेः । यदुक्तं तद्धि नैवाऽङ्ग-
त्वाद्युपतसंज्ञिकम् । शास्त्राभेदेषु नामानि व्रतस्याऽस्य विभेदतः । पठ्यन्ते मुनिशार्दूल
शास्त्रा स्वैकं व्रतं हि तत् । अभिरित्यादिभि र्मेनैव व्यङ्ग्यं इत्युक्तेन मन्मना । सर्वाङ्गो-
द्भूतं कुर्याच्छिरोव्रतसमाह्वय"मिति ॥

इति तस्याध्ययनसम्बन्धावगमात्, समाचारग्रन्थे 'इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम्' इति तस्य वेदव्रतत्वप्रतिपादनञ्च । 'ब्रह्मविद्याम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदविषयः ।

ब्रह्मोत्तरखण्डेऽपि ॥ "अयं मत्याश्रमो वर्मो ये स्समावरितो मुदा । प्राप्तं तैः परमं ज्ञानं संसारच्छेदकारणम् । उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रश्च मुमुक्षु स्सम्यगाच" इत्यादि । न्यायश्चैतत् ॥

मुण्डकेहि="ब्रह्मा देवानां प्रथमं स्सम्बभूव । विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां मध्वर्चाय न्येषुत्त्राय प्राह" । इति परमोपक्रमोपक्षिप्ता ब्रह्मविद्या ब्रह्मोपासनारूपैव नतु तत्प्रतिपादकोपनिषद्रूपा । तदनन्तरं मध्वर्चप्रभृत्यङ्गिरःपर्यन्तां गुरुपरंपरा मुक्ता "शौनको ह वै महाशास्त्रोऽङ्गिरसम् विधिवदुपपन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् भवती"ति शौनकस्य ब्रह्मोपासनाविषयं प्रश्नमुपन्यस्य "तस्मै महोवाचे" त्यादिना तदुत्तरत्वेनैव मुण्डकोपनिषत्परिसमाप्तः । तत्परिसमाप्तौच "शिरोव्रतम् विधिवद्यैस्तु चीर्णं" मित्येतदनन्तरम् "तदे तत्सत्यमपि रङ्गिराः पुरोवाचे"ति ब्रह्मोपासनाविषयशौनकाङ्गिरस्संवादरूपाख्यायिकात्मत्वेनैव समापनात् । तदनन्तरम् "नैतदचीर्णव्रतोऽधीते नमः परमं कृषिभ्यो नमः परमं वृक्षभ्यः" इति श्रुतिवाक्यमध्यप्राचीर्णव्रतस्यैतदुपनिषदध्ययननिषेधश्रावणात् । यद्यपि "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते" इत्यत्र ब्रह्मविषयज्ञानमात्रसाधारणो विज्ञानशब्दः । तथाऽपि "येनाश्रुतं श्रुतम्भवत्यमतम् मतमविज्ञातम् विज्ञातमि" "त्यात्मनिखल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते वा इदम् सर्वम् विदिता मात्मनो वा अरे दर्शनेने श्रावणेन मत्या विज्ञानेन इदम् सर्वम् विदितमि"ति श्रुत्यन्तरगतसर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्येषु विज्ञानशब्दस्य स्यानप्रमाणेनोपासनापरत्वनिर्णया दन्नाऽपि तस्य तथात्वमवमीयते । एवञ्चोपक्रमे ब्रह्मविद्याशब्दस्योपासनापरत्वात्समाप्तावपि "स योह वै तत्परम्ब्रह्मवेदं ब्रह्मैवभवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरतिशोकम् तरतिपाप्मानम् गुह्यमन्विभ्यो विमुक्तो भवती"ति मुक्तिफला सुपासनारूपमेव ब्रह्मविद्यां प्रस्तुत्य "तदेतद्वचाभ्युक्तम् । क्रियावन्त इश्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुहुत-एकवर्षं श्राद्धयन्तः तेषामे वैतां व्रणविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमि"ति प्रकृतोपासनारूपब्रह्मविद्याविषयत्वेनैवाऽस्य श्लोकस्याऽवतरणाच्च । नचाऽत्र ब्रह्मविद्याशब्दस्याकस्मादुपासनारूपपरित्यागो युक्तः । "एकविंशं मुख्यविंशं दिशवः । विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"रिति श्रावणात् । ईशावास्यबृहदारण्यकयोः "पुष्येकर्वे यमसूर्ध्वप्राजापत्यः पूरुहारस्मि न्समूहनेदि । यते कल्याणतमम् रूपम् पश्यामि" "योसां वसौ

तस्माद्यथा सवहोम स्तोत्रामेव, तथा शिरोव्रतमपि । अतस्तत्र
विध्याभेदे लिङ्गम् । वस्तुतस्तु बहुषु वेदान्तेषु शाम्भव पाशुपतादि-

पुल्ल स्मोहमस्मी ” ति सूर्यान्तर्वर्तिनि शिवे साक्षादेकैर्विशब्दस्यैव धावणाच्च । “ तम्
धावयन्त इन्द्राद्वानाः सप्तस्मा नृक्षिष्यतीति दृढनिश्चयवन्त इत्यर्थः । “ द्वे विधे वेदितव्ये ”
इत्यादौ विद्याशब्दे वेदसामनाधिकरणया द्वेदपरोऽस्तु । वेदादिशब्दा वा विद्यासामानाधि-
करणया तत्तज्जन्यविषया स्सन्तु । इहतु ब्रह्मविद्याशब्दस्योपासनापरत्वं मुक्तन्यायै स्सुद्धम् ।
एवञ्च शिरोव्रतशब्दस्याऽपि नार्थगणिकमात्राधिकारिकव्रतविशेषपरत्वं युक्तम् । कथं हि
ब्रह्मत्वेन प्रसिद्धाय शौनकायाह्निरा स्त्वय मिमां विद्या मुपदिश्याऽनायर्वणिका यैतदुपदेशं
निषेधे । “ नैत दचीर्णव्रतोऽधीत ” इत्यत्र स्वाध्यायाङ्गत्वेन वर्णग्रामानं व्रतमिदं वा व्रतं
भवत्त्रायर्गणिकप्रसिद्धम् । व्रतान्तरं वा भगवत्स्वित्यन्यदेव । समाचारग्रन्थस्याऽप्यायर्वणिक-
प्रसिद्धं व्रतान्तरं वेदव्रतत्वेन कीर्तयतो नाऽत्र कश्चि द्विरोधोऽनुरोधो वा । तस्मा
त्सर्वसाधारणं पाशुपतव्रतमेवेह शिरोव्रतम् । तस्यैवैतामिति प्रकृतातरविद्यापरामर्शेनैव ब्रह्मविषयत्व-
विद्याया स्सिद्धेऽपि ब्रह्मविशेषणं हि हेतुसूचनार्थं हेतुगर्भविशेषणम् । यस्मा देवा ब्रह्मविषय-
विद्या तस्मा दचीर्णशिरोव्रताय नप्रवेयेति हेतुमाधारण्येव हेतुमति सर्वत्र विधेयं सिध्यति ।
न ब्रह्माऽनूयाजा इज्यन्त इति हेतुमाधारण्या दातिथ्याव्यतिरिक्तास्व प्यनुयाजरहिता स्विष्टि-
चौपश्वताष्टगृहीताभावः । एवम् ब्रह्मविद्याप्रदानस्य शिरोव्रतापेक्षत्वा देव, श्वेताश्वतरापनिषदि
“ तपःप्रभावा देवप्रसादाच्च ब्रह्मविच्छेताश्वतरोऽय विद्वान् । अयाध्रमिम्यः परमे-
पवित्रं प्रोवाच सम्य गृषितश्चजुष्ट ” मिति पाशुपतव्रतवद्ब्रह्मोऽस्याध्रमिम्य एव ब्रह्मविद्याप्रदान-
युक्तम् । तेभ्यो ब्रह्मविद्या मुपदिष्टवत इत्येतादयतरस्याऽपि महर्षेः पाशुपतव्रतानुष्ठान-
युक्तम् । कूर्मपुराणे “ अयाऽस्मि जन्तरे पश्य तसमायान्तम् महामुनिम् । श्वेताश्वतरनामानं
महापाशुपतोत्तम ” मिति । एवं दहरविद्यानुष्ठानेऽपि पाशुपतव्रतस्याऽधिकारिविशेषणत्वं युक्तम् ।
कैवल्योपनिषदि “ अत्याश्रमस्य स्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य मत्तया स्वगुरुं प्रणम्य ” । इति ॥
कैवल्योपनिषदि ब्रह्मविद्याधिगमार्थं परमेष्ठिन मुपसम्यक्त स्याध्वलायनस्य पाशुपतव्रतत्वं
तद्गीयधर्मशास्त्रपर्यालोचनयैव स्पष्टम् । एवं न्यायोपबृंहणाभ्यां सुप्रतिष्ठितं शिरोव्रतम् ।
एवमपि “ विधिव दैस्तु चीर्णमि ” त्यस्यार्थान्तरं सूत्रकारेण किमर्थं परिगृहीत मिति
चेत् कृत्वा चिन्तयै वेति वक्तव्यम् । यदि शिरोव्रत मित्यस्यायर्वणिकवेदप्रसिद्धवेद-
व्रतातिरेकेणाऽर्थान्तरं नस्मा तत्र यदा कथञ्चिच्छिरोव्रतस्य स्वाध्यायधर्मप्रतिपादनं तात्पर्यं
वक्तव्यम् । अन्यथा बोधनाद्यविशेषप्राप्ताभेदप्रत्यभिज्ञानविरोधा तन्नेदकल्पने गौरवाच्चेति ।
एव मर्थान्तरस्याऽपि वाक्यस्य न्यायव्युत्पादनार्थं कृत्वा चिन्तयाऽर्थान्तराध्यायेण सिद्धान्तवर्णनं

संज्ञकतया विहितं शिरोव्रतं ब्रह्मविद्याधिकारप्रदतया तस्यव्रतस्य नियमः ।
नियतमनुष्ठानम् ।

दर्शयति च ॥ ३-३-४ ॥

श्रुतिरेव विधैक्यं दर्शयति महोपनिषत्कैवल्योपनिषदो दहर-
विद्यायाम्—

‘ऋतम् सत्यम् परम्ब्रह्म पुरुषम् कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतम्
विरूपाक्षम्’ ‘उमासहायम् परमेश्वरम् प्रभुम् त्रिलोचनम् नीलकण्ठम्
प्रशान्तम् ।’

इत्यादिना निर्दिष्ट मीश्वरस्य रूपमपेक्ष्य रूपवत्त्वात् पाप्मजरा-
मरणादिप्रसक्तौ छान्दोग्ये ‘अय यदिद मस्मिन्’ इत्यारभ्य तस्य

मन्यत्राऽपि दृश्यते । तदत्र शास्त्रे प्राणादयोवाक्यशेषा दित्यत्र । एवमेवार्थाऽन्तरपरस्याऽपि
वाक्यस्य न्यायव्युत्पादनार्थं मर्यान्तराश्रयणेन सिद्धान्तवर्णनं पूर्वतन्त्रेऽपि दृश्यते । अधिकं
शिवार्कमणिदीपिकायां न्द्रष्टव्यम् तस्मात् नचायोषं बृहानुगृहीतवाक्यार्थनिर्णयानुरोधा
त्सूत्रकाराभिप्रायाविरोधाच्चायार्थशिरःप्रसिद्धात्पाश्र्चमसम्बिकषाशुपतव्रतानुष्ठानवद्भिरेव ब्रह्मविद्याऽनु-
ष्ठेया ग्राह्याच तेभ्य एव प्रदेयेति निर्णयः । अक्लावनद्धाऽधिकरणेऽधिकं प्रतिपादयिष्यते ।
शरीरित्वाऽपहृतपाप्मत्वादिगुणभेदो विद्याभेदकत्वेन यः पूर्वपक्षिण इशङ्काविषयः स न तद्वेदकः
प्रत्युत तदभेदस्यैवोपपादक इति प्रतिपादनार्थम् सूत्रम् ॥

शरीरित्वेन पाप्मादिप्रसक्तौ हि तन्निषेधोऽर्थवान् । अतः कैवल्योपनिषदादिप्रतिपादित-
शरीरित्वप्राप्तिमपेक्षमाणं छान्दोग्ये पाप्मादिनिषेधो विधैक्यस्यैव गमक इति भावः ।
दहरविद्याया इशाखाभेदेन पुनश्श्रुतिः विरुद्धवर्माणामपि प्रापयित्रीति ततो विद्याभेदो
नशङ्कनीयः । शक्तिमत्सु तद्विरोधासिद्धे रित्याशयेनाह—तत्र धर्मविशेषेति । शब्दान्तरा
द्यदर्शनादिति । शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यागुणप्रक्रियानामधेशानि कर्मभेदप्रमाणानि पूर्वतन्त्रे
प्रसिद्धानि । इहापि नानाशब्दादिभेदा दित्यादिषु विभावयिष्यन्ते । तेषां मिहाऽदर्शन
मभेदसाधकमित्यर्थः ॥

गुणाष्टकविशिष्टत्वं केवलमुच्यते । तत्र तत्र धर्मविशेषापादिका पुनःश्रुतिः
विद्याभेदिकेति शङ्काया अपि नावकाशः । ततश्चोदनाद्यविशेषात्
सकलवेदान्तप्रत्ययमकमेवोपामनम् तद्वेदकशब्दान्तराद्यदर्शनात् इति
सिद्धम् ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाऽधिकरणम्

अथोपसंहाराऽधिकरणम् २

सर्ववेदान्तचोदितानां विधाना मैत्र्यप्रतिपादनफल माह—

उपसंहारोऽर्थाभेदा द्विविशेषवत्समाने च ॥ ३-३-५ ॥

इह विध्यक्ये सत्यपि शाखान्तरसिद्धानां गुणानां शाखान्तर
उपसंहारो न कर्तव्यः कर्तव्यो वा ।

* इदं अधिकरणं शुद्धाद्वैतिनां पक्षेऽसङ्गतम् । तथाहि—तैः ज्ञानं न चोदनात्तन्त्रं
तद्विषये लिङ्गादय इभूयमाणाअप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्डीभवन्त्युल्लादिषु प्रयुक्तक्षुरतैर्ह्यया-
दिव दित्याद्युक्तं तस्य प्रकृते चोदनाद्यविशेषादिति कण्ठत आचार्येण सर्ववेदान्तविषय-
ज्ञानानामपि चोदनाविषयत्वं प्रतिपादयना निराकृतत्वात् ॥

ननु-परैः प्रकृताधिकरणे “ ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि
वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यतइत्यत्रोच दाचार्यस्तत्तु समन्वयादित्यत्र ।
तत्कथं मिमां भेदाभेदचिन्ता मारभतइति । तदुच्यते ॥

सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चैवं विज्ञानमेवाभेदचिन्तेत्यशेष इति समर्थित
मिति चेन्न । प्रकृताधिकरणे सर्ववेदान्तविषयज्ञानानां चोदनाविषयत्वमात्रसमाप्तेन
आचार्येण “ तत्तु समन्वया ” इत्यत्र स्ववचनव्याघाते मनाइत्यतथावक्तुं मनुष्यचित्तत्वेन परैरेव
ज्ञानस्याविधिविषयत्वमुन्वाद्याचार्यशिरशि प्रतिसत्त्वावगमात्सगुणविषयेत्युक्त्याऽपि
सर्ववेदान्तज्ञानानामपि सगुणब्रह्मप्रमाकत्वावगमेन निर्गुणस्य ब्रह्मणो वेदान्ताविषयत्वासिद्धेर्ब्र-
ह्मज्ञानस्याऽपि वेदान्तशास्त्रस्य परपक्षप्रतिपक्षप्रभिन्नैवेत्यलं अधिकम् ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाऽधिकरणम्

इति संशये न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । तथा हि — छान्दोग्ये दहरविद्याया मपहतपाप्मत्वादयो गुणा आम्नाताः । न तैत्तिरीये । न तत्र तेषामुपसंहारः कर्तव्यः, तत्रानुक्तत्वात् । विद्योपकार स्तत्रोक्तैरेव कृष्ण-
पिङ्गलत्वादिगुणैर्भविष्यति, किमुपसंहारेणाचोदितेन ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते — सर्वत्र विद्यैक्ये छान्दोग्यादिषूक्तानां दहराद्युपासनधर्माणा मपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्र तैत्तिरीयकदहरादिषूपसंहारः कार्यः, विद्योपकाररूपस्यार्थस्य कृत्वात् । यथैकविधिशेषतया विहिताना मङ्गाना ममिहोत्रादिषु तथैव चोदनादिभिः समाने दहराद्युपासने गुणानां प्राप्तिरिति गुणोपसंहारो युक्त एव ॥

इत्युपसंहाराऽधिकरणम्

अथोपसंहाराऽधिकरणम् २

पूर्वाऽधिकरणप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेन सङ्गतिं सूचय लेखैकस्यां शाखायां सर्वगुणाना मनाम्नाना द्विषैक्याच्च संशयं दर्शयति—इहेति छान्दोग्ये दहरविद्याया माम्नातानां गुणानां तैत्तिरीये अनाम्नातात् । तत्रोक्तैरेव गुणै विद्योपकारस्य भाव्यत्वेन अन्य-
त्रोक्तौ गुणा नोपसंहार्या इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः—सर्ववेदान्तेषु दहराद्युपासने समाने एकास्मि न्सति वेदान्तान्तरे विहितस्य गुणस्य वेदान्तान्तरे उपसंहारः कर्तव्यः । कुतः ? अर्थाऽमेदात् । तद्विद्याङ्गत्वेन तदुपकाराऽमेदात् । विधिशेषवत्—यथा एकविधिशेषतया विहिताना मङ्गाना ममिहोत्रादि षूपसंहार स्तथेति सूत्रार्थः । एतेन छान्दोग्यतैत्तिरीयादिषु विहितानां दहरविद्याना म्पूर्वाऽधिकरणे एकत्वप्रतिपादनस्य छान्दोग्योक्ताना मपहतपाप्मत्वादीनां तैत्तिरीयोक्तानां कृष्णपिङ्गलत्वादीनाञ्च गुणाना मखण्डोपकाररूपमेव प्रयोजनमिति फलितम् ॥

इत्युपसंहाराऽधिकरणम्

अथाऽन्यथात्वाऽधिकरणम् ३

अन्यथात्वम् शब्दादिति चे न्नाऽविशेषात् ॥ ३-३-६ ॥

वाजिनां छान्दोगानां चोद्गीथे प्राणदृष्टयोपासनं शत्रुपरीमद-
फलं विधीयते । तत्र विधेयस्य मस्ति न वा ।

इति सन्देहे चोनाद्यविशेषा द्विधैक्यमस्तीति पूर्वः पक्षः ॥

ननु वाजिनां प्राणदृष्टयोपासनं मुद्गानकर्तृविषयमिति ‘अथ
हेममासन्यम् प्राणमूचु स्त्वम् न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
उद्गायत्’ इति शब्दात् प्रतीयते । छान्दोगानान्तु तदुद्गानकर्म-
विषयमिति ‘य एवायम् मुख्यप्राण स्तमुद्गीथ मुपासाञ्चकिरे’ इति
शब्दात् प्रतीयते । तस्मादन्यथात्वं विद्ययो नैक्य मितिचेत्—न,
उपक्रमाविशेषात् । ‘द्वया ह प्राजापत्या देवा आसुराश्च । ततः कानीयसा
एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुः

अथाऽन्यथात्वाऽधिकरणम् ३

चोदनाद्यविशेषा द्विधैक्यम् विधेयके गुणोपसंहारश्चेत्युभयं निरूपितम् । तदपवादः
क्रियते इति सङ्गतिः ॥

देवासुरसङ्ग्रामाद्यैकरूप्या त्ववचि बुद्धातरि प्राणदृष्टि रन्य ओद्गात्रा गातव्यस्य
स्तोत्रसामद्वितीयभक्तिरूप स्योद्गीथ स्याऽवधवे प्रणवे प्राणदृष्टि रिति रूपविशेषमेवात्र
विधैक्यमेव दर्शये पूर्वपक्षः ॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेदिति सिद्धान्तच्छायाया आशङ्क्य
नाऽविशेषादिति पूर्ववादी परिहरति —

ननु—“अथ हेममासन्यं प्राण मूचु स्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
उद्गाय” इति वाजिनां शब्दात् प्राणदृष्ट्या उपासनं मुद्गानकर्तृविषय मिति प्रतीयते ।
“य एवायं मुख्यप्राण स्तमुद्गीथ मुपासाञ्चकु” इति छान्दोगानान्तु शब्दात् तदुद्गानकर्म-
विषय मिति प्रतीयते । तस्मा द्विषयो रन्यथात्वं भेदः नैक्य मितिचेत्—

हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम्' इत्येकत्र 'देवासुरा ह वै यत्र मयेतिरे उभये प्राजापत्या स्तद्ध देवा उद्गीथमाजहु र्नेनैनानभिभविष्यामः' इत्याद्यन्यत्र । तस्तादुपक्रमाविशेषा दुभयत्र विधैक्यमिति ॥

सिद्धान्तमाह—

न वा प्रकरणभेदा त्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३-३-७ ॥

नोभयत्र विधैक्यम्, प्रकरणभेदान् । तथा हि—'ओमित्येत-
दक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयम् प्रकरणम् छन्दागा-
नाम् । वाजिनान्तु कृत्स्नोद्गीथविषयमिति प्रक्रमभेदेन रूपभेदा द्विधा-
भेदः । यथैकस्यामपि शाखाया मुद्गीथोपासनेषु हिरण्यमयदृष्टेः परोवरीय-
स्त्वादिविधेर्भिद्यते, तथात्राऽपीति ॥

आशङ्क्य परिहरति—

संज्ञातश्चेत् तदुक्तं मस्ति तु तदपि ॥ ३-३-८ ॥

उद्गीथविधेति संज्ञैक्या दुभयत्राभेद इति न वाच्यम् ।
अस्ति हि त्रिधेयभेदेऽपि संज्ञैक्यम् । यथा नैयमिकाभिहोत्रे

अविशेषात् । उपक्रमाऽविशेषात् । तथाहि "द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चाऽसुराश्च" इत्या-
द्येकत्र । "देवासुरा हवै" इत्याद्यन्यत्र । तस्मा दुभयत्रोपक्रमे विशेषाऽभावा द्विधयो भेदो
नास्तीति । अत्र सिद्धान्त उच्यते ॥

नवा=नयुक्तं मेतत् । कुतः—प्रकरणभेदान् । छान्दोग्ये "ओ मित्येत दक्षर मुद्गीथ
उपासीत" इत्युद्गीथाऽवयवभूतं प्रणवमुपास्यं प्रकृत्य "उद्गीथमाजहु" गिति शब्दा
मुद्गीथावयवभूतः प्रणवएवोद्गीथशब्देनोच्यते इत्यवगम्यते ॥

बृहदारण्यके तु "उद्गीथेनाऽत्ययामे" त्यविशेषेण कृत्स्नोद्गीथ उपास्यः प्रकृतः ।
एवं प्रक्रमभेदेन रूपभेदा द्विधो भेदश्च । परोवरीयस्त्वादिव द्यैकस्यामपि शाखाया
मुद्गीथावयवभूतं प्रणवे हिरण्यमयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणाविशेषदृष्टिविधानं
रूपभेदा द्विद्यते तथैवात्राऽपीति । अशङ्केति ॥ शङ्कान्तरपरिहारार्थं सूत्रम् ॥

कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च नामैक्येऽपि कर्मभेदः । तद्वदग्राऽपि न विरोधः ॥

इत्यन्यथात्वाऽधिकरणम्

अथ व्याप्यधिकरणम् ४

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ३-३-९ ॥

छान्दोग्ये ‘ओमित्येतदक्षग्मुद्गीथमुपासीत’ इति श्रूयते । इह प्रणवोद्गीथयोस्तन्त्रमुपासनमुतैकविषयम् ।

इति संशये पूर्वः पक्षः — यद्यपि प्रणवोद्गीथयो रिह सामानाधिकरण्यमवगम्यते । तच्च विशेषणविशेष्यतया सम्भवति । तथाप्युद्गीथेन प्रणवो

छान्दोग्यबृहदारण्यकगतयोः प्राणविषयो द्वयोरपि उद्गीथविधेति संज्ञिकया दमेद इति चेन्न । विधेयभेदे व्येकसंज्ञाकत्वस्य विद्यमानत्वात् यथा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनाग्निहोत्रे च नामैक्येऽपि कर्मभेदस्तथा । तदुक्तम् । परोवरीयस्त्वादिगुणकविद्याभेदेऽपि छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्मृतानां सर्वासां विद्यानामुद्गीथविधेति संज्ञिक्यस्तन्ना न तद्विधेय-साधकमित्येतत्पूर्वसुश्रूय परोवरीयस्त्वादिवदिति ह्यन्तोपन्यासेनोक्तप्रायमित्यर्थः ॥

इत्यन्यथात्वाऽधिकरणम्

अथ व्याप्यधिकरणम् ४

छान्दोग्यगतउद्गीथशब्द उद्गीथऽवयवप्रणवपरइति सिद्धवत्कृत्य तन्निबन्धनो विद्याभेदः पूर्वाऽधिकरणे निरूपितः । तद्विद्वान् साध्यत इति सङ्गतिः ॥

प्रणवोद्गीथोभयविषयमुपासनमुतोद्गीथविशिष्टप्रणवविषयमित्योमित्येतद्वत्तरमुद्गीथमिति श्रुतयो रसरोद्गीथशब्दयोस्तसामानाधिकरण्यसम्भवाऽसम्भवाभ्यां संशये पूर्वपक्षः ॥

विशेष्यते प्रणवेन चोद्गीथ इत्यत्र निगमकाभावात् तन्त्रमुपासन मिति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः— न तन्त्रमुद्गीथप्रणवयोरुपासनम् । छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ओमित्युद्गायति’ इति तस्योपक्रमव दुत्तरत्राऽपि ‘स्वल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानम् भवति’ इति प्रणवस्योपास्यत्वव्यप्ते रुद्गीथेन प्रणवो विशेष्यत इति प्राणविषयत्वमेव समञ्जसम् । अतः प्रणव एवोपास्यः ॥

इति व्याख्यधिकरणम्

अथ सर्वाऽभेदाऽधिकरणम् ५

सर्वाऽभेदा दन्यत्रामे ॥ ३-३-१० ॥

‘यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च’ इति छान्दोगा वाजिनश्च प्राणविद्यायां ज्येष्ठत्वादिक.

भिन्नार्थवाचिनो रनयो स्वस्वार्थपरतया सामानाधिकरण्यं न सम्भवति । अन्यतरलक्षणया विशेषणविशेष्यभावकल्पनायाश्च किमुद्गीयशब्देनोद्गीयाऽवयव ओङ्कारो लक्षणीयः । ओमित्येतदक्षरमित्यनेन वा तद्धा नुद्गीयो लक्षणीय इत्यत्र विनिगमकाभावा दुद्गीयविशिष्टप्रणवविषय मिति । अत्र सिद्धान्तः—विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभाव स्ताव दसिद्धः । ओमिति युद्गायतो त्यन्तरवाक्यएव ओमित्यक्षरे उद्गीयशब्दस्य लक्षणया प्रवृत्तौ निमित्तस्य सम्बन्ध स्योच्यमानत्वा तस्योपव्याख्यान मिति प्रकृत स्योङ्कारस्यैव गुणोपासनफलप्रपञ्चनार्थ उत्तरः प्रपञ्च इत्युक्तत्वेन प्रणवस्योपास्यत्वे व्यप्ते रुद्गीथेन प्रणवो विशिष्यत इति उद्गीयविशिष्टप्रणवविषय मुपासन मिति ॥

इति व्याख्यधिकरणम्

मधीयते कौपीतकिनश्च । त्रिभिर्गपि वागादिकरणग्रामस्थिते स्तत्कार्यस्य
 च प्राणहेतुत्वेनैकरूपेण प्राणस्य ज्यैष्ठ्यमुपपादितम् । वागादिगत-
 वसिष्ठत्वादिसम्बन्धित्वं प्राणस्योभयेषामुक्तम् ‘अथ हैनम् वागुवाच
 यदहम् वसिष्ठोस्मि त्वम् तत् वसिष्ठोसीति अथ हैनम् चक्षुरावाच
 यदहम् प्रतिष्ठास्मि त्वम् तत् प्रतिष्ठासीति अथ हैनम् श्रोत्रमुवाच
 यदहम् सम्पदस्मि त्वम् तत् सम्पदसोति अथ हैनम् मन उवाच
 यदहं मायतनमस्मि त्वम् तदायतनमसीति ’ । कौपीतकिनान्तु
 अनुक्तमपि वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्यम् न वा ।

इति संशये ‘य एवम् विद्वान्’ इत्येवंशब्देन तच्छाखोक्तगुणाना-
 मेवावधारणाज्ञोपसंहार्यम् ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— अनुक्तमपि वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्यमेव, एवं
 शब्देनानुक्तगुणानामप्युक्तगुणवत् परामर्शात्, प्राणस्य गुणिन
 एकत्वेन गुणानामपि बुद्धिस्थित्वात् । यथा देवदत्तो मधुराया मध्यापयन्

अथ सर्वाऽभेदाऽधिकरणम् ५

प्राणविधायां विचारं प्रवर्तयिष्यन् विषयशुद्धयर्थं विषयवाक्यमृपन्यस्य तत्प्रतिपाद्यं
 दर्शयति—यो हवा इति । ज्येष्ठ्यम्—वयःकृतम् । मुख्यप्राणो हि सर्वेषां प्राणानां मध्ये
 वयसाऽधिकः । गर्भस्थे पुरुषे प्राणस्य वृत्तिश्चक्षुरादिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति
 यया गर्भो वर्धते । चक्षुरादीनान्तु गोळकनिष्पत्तौ सत्यां वृत्तिरुपपद्यते ङाष्ठो गुणै
 रधिकः । चक्षुरादिभ्यो गुणैराधिक्यं श्रुत्युक्तमाध्यकारणानुपपद्यते—
 “ज्येष्ठश्च हवै श्रेष्ठश्च स्वानां भवती”ति वाजसनेयकपाठइति विरोधः । स्वाः—ज्ञातयः ।
 कौपीतकिनश्चाऽधीयन् इत्यनुषङ्गः । वसिष्ठत्वादिसम्बन्धित्वमिति वागादिभिर्वसिष्ठत्वादि-
 गुणानां यत्प्राणे समर्पणमुक्तम् तेन प्राणस्य तद्गुणवर्णनमित्युक्तं भवतीति भावः ।
 उभयेषां छन्दोगवाजसनेयिनां शाखाया मिति शेषः । ये वाक्ये स्तुतं तानि वाक्यानि
 दर्शयति—“अथ हैन” मित्यादिना । कौपीतकिना न्तिवति । कौपीतकिनां शाखायां
 वागादीनां वसिष्ठत्वादिकं तस्य प्राणे समर्पणञ्च त्र्युपगमपि नोक्तमित्यर्थः । अनुक्तमपीति ।

दृष्टः पुनर्माहिष्मत्या मनध्यापयन्न प्यध्यापकत्वेन प्रत्यभिज्ञायते, तथा छान्दोग्यादिषु वसिष्ठत्वादिनोक्तः पुनरन्यत्र केवल उच्यमानोऽपि तद्गुणविशिष्टतया बुद्धिस्थो भवति । तत एवमशब्देन परामर्शा द्वसिष्ठत्वादिक मुपसंहार्यमिति ॥

इति सर्वाऽभेदाऽधिकरणम्

अथानन्दाद्यधिकरणम् ६

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ३-३-११ ॥

अभेदादिति शेषः । ‘सत्यम् ज्ञान मनन्तम् ब्रह्म’ ‘आनन्दो ब्रह्म’ ‘ऋतम् सत्यम् परम् ब्रह्म पुरुषम् कृष्णपिङ्गलम्’ ‘आकाश-शरीरम् ब्रह्म, सत्यात्म प्राणारामम् मनआनन्दम्, शान्तिसमृद्धम्’

कौपीतकिशाखागतैवंशब्दा द्विवैक्याच्च संशयः । पूर्वपक्ष मुपपादयति— “य एवं विद्वा ” निति । इति प्राप्त इति । अत्राऽय मभावः । फलपरवाक्याम्नात स्यैवंशब्दस्य शाखान्तगम्नानगुणनिवारणपरत्वमपि कल्पयितुं नयुस्तम् । अतः स्पर्शस्त्वपि शाखा स्वेवंशब्दोऽनुवादइति तस्य स्वशाखाप्राप्तगुणमात्राऽनुवादकत्वेऽपि गुणान्तरनिवारकत्वाऽभावात् न विवैक्यप्रयुक्ते सर्वशाखाम्नातगुणोपसंहारे न काचिदनुपपत्तिरिति ॥

सूत्राऽर्थस्तु—इमे वसिष्ठत्वादयः । अन्यत्र कौपीतकिशाखायाम् प्युपसंहार्याः । कुतः सर्गसु शाखासु प्राणविद्याया अभेदात् । अभेदेन तया बुद्धिसन्निधापितस्य तस्या प्येवंशब्देन परामर्शयाग्यस्य प्रह्लाणे कारणाऽभावादिति ॥

इति सर्वाऽभेदाऽधिकरणम्

अथ आनन्दाद्यधिकरणम् ६

पूर्वसूत्रा दपेक्षितांशानुवृत्तिं दर्शयति— अभेदादिति । आनन्दादीनां ब्रह्मगुणानां सकलेनरविलक्षणत्वेन प्रतीता बुपयोगाऽनुपयोगाभ्यां संशये पूर्वपक्षः ॥

इत्यादिष्वानन्दादयो गुणाः परविद्यासु प्रधानस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । ते सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या न वा ॥

इति संशये नोपसंहार्याः, ब्रह्मण एकस्यानन्दाद्यनेकगुणविशिष्टत्वेऽनेकत्वप्रसङ्गात्, विशेष्यभेदकत्वात्, अथवा तत्रतत्रोक्तगुणमात्रेणाऽपि तदुपासनसम्भवात् ।

इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । गुणिनो ब्रह्मण एकत्वात् सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या आनन्दादयः । नीलो धवलो रक्तः खण्डः पूर्ण-शृङ्ग इत्यादीनां विरुद्धधर्माणामेव धर्मिभेदावहत्वम्, न तु नोलं सुगन्धि महदुत्पल मित्यत्र नीलिमादीनाम् । अतो ब्रह्मणो गुणानां मविरोधा न भेदावहत्वम् । तस्माद्गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्राभेदा दुपसंहार्या आनन्दादय इति ॥

इत्थानन्दाद्यधिकरणम्

आनन्दादय स्सर्वासु विद्यासु किमर्थं मुपसंहार्याः किमेतं सकलेतरविलक्षण-स्वरूपप्रतीत्यनुबन्धिन इति तत्प्रतीत्यर्थं मुपसंहार्याः, उत विद्योपकारार्थम् ? नाथः । घटत्वादिव देकस्यैव स्वरूपकनिरूपकधर्मस्य सकलेतरविलक्षणधर्मिस्वरूपप्रतीतिसाधनत्वेन तावद्गुणोपसंहारस्य वैयर्थ्यात् । नच ब्रह्मण स्तावन्तोऽपि गुणा स्वरूपनिरूपकाः । स्वरूपनिरूपकधर्मनिरूपके घटपटादिरित्या ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वप्रसङ्गात् । लोकवेद्यो रेकस्मिन्धर्मिण्यनेकधर्मसमावेशस्य बहुल मुपलब्धेऽपि स्वरूपनिरूपकासाधारणधर्मभेदे धर्मिभेदस्य नियतत्वात् ॥

न द्वितीयः तत्तद्विद्याप्रकरणाज्जातगुणैरेव विद्योपकारभिदेः । अन्यथा विद्याभेदेऽपि केषाञ्चिद्गुणानां मुपसंहारे विनिगमनाविरहा त्सर्वगुणानामपि पारिप्लवत्वप्रसङ्गादिति । सिद्धान्तस्तु-नित्यानपायिज्ञानानन्दादिगुणविग्रहविशेषवत्त्वं ब्रह्मण स्वरूपलक्षण मित्युक्तं जन्मादि-सूत्रे । नहि ब्रह्मविष्णवादिसकलेतरविलक्षणं ब्रह्म शृङ्गग्राहिक्याऽनुभवाखण्डं भवति । यथाप्रकृष्टप्रकाशेन सकलग्रहनक्षत्रतारकादि विलक्षणं चन्द्रं स्ताया भूतस्वरूपलक्षणदालि ब्रह्मैकमेव सर्वाण्युविद्या सृष्ट्यामिति । चन्द्रवद्गतिं सर्वत्र प्रकृष्टप्रकाशाऽनुवृत्तिव ज्ञानानन्दादिगुणविग्रहविशेषाऽनुवृत्तिं स्सर्वासु ब्रह्मविद्यासु भवेदेव । नच स्वरूपनिरूपकधर्मभेदा

प्रियशिरस्त्वाऽधिकरणम् ७

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ ३-३-१२ ॥

‘तस्य प्रियमेव शिरः’ इत्यादौ प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्मत्वेन श्रूयन्ते । तेऽप्यानन्दादय इव परविद्यामृपसंहार्या न वा ॥

इति संशये तेषामपि सत्यसङ्कल्पत्वादिशुद्धपसंहारे को विरोधः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— नास्ति प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारः परविद्यासु, सत्यसङ्कल्पत्वादिवत् तेषां ब्रह्मगुणत्वाभावात् । उपसंहारे तेषां ब्रह्मणः सावयवत्वेनोपचयापचयप्रसक्तिः । भेदो हि प्रियशिरस्त्वादीनां स्वाभाविकत्वे ब्रह्मणो भवति । अतस्तेषां नोपसंहारः ॥

द्विभेद इति शङ्कनीयः । नहि स्वरूपनिरूपकत्वं धर्माणां भेदकत्वे प्रयोजकम् । किन्तु विरुद्धधर्मत्वं नीलत्वध्वजत्वादिषु तथा दृश्यमानत्वात् । अतस्पूर्वात्स्वपि विद्या स्वतेषां मुपसंहारः कार्य इति ॥

इति आनन्दान्धधिकरणम्

अथ प्रियशिरस्त्वाऽधिकरणम् ७

प्रियादीनां मानन्दविशेषत्वा तेषां शिरःप्रभृतिरूपत्वं स्योपचयापचयाद्यापादकत्वाच्च संशये पूर्वपक्षः ॥

ज्ञानावान्तरविशेषसत्यसङ्कल्पादिव दानन्दावान्तरविशेषाः प्रियशिरस्त्वादयोऽप्युपसंहर्तव्याः । नच प्रियादीनां मानन्दभेदत्वेऽपि तेषां शिरस्त्वात्मत्वादिकं विद्याविशेषे ब्रह्मणो निरतिशयानन्दरूपत्वप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कल्पितम् नतु तात्त्विकम् ब्रह्मानन्दस्य तत्त्वतः शिरःप्रभृतिरूपत्वे क्वचित् स्मौल्यं क्वचि त्काशेच मिति तस्योपचयापचय-प्रसङ्गादिति वाच्यम् ॥

ब्रह्मानन्दरूपायाः परिणामिन्या क्षिप्त्वास्तु रूपचयापचययोः परिणामविशेषवृत्त्यो रदोषावहत्वादिति ॥

आनन्दादीनामिव सर्वज्ञत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपान्तर्भूतगुणत्वादविरोध
इत्याह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३-३-१३ ॥

इतरे सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वाद्यो ब्रह्मस्वरूपान्तर्गततया अर्थसामा-
न्यात् सर्वत्रोपसंहार्याः । प्रियशिरस्त्वादीनामनन्तर्भावा न्नोपसंहार इति ॥

इति प्रियशिरस्त्वाऽधिकरणम्

मिद्वान्नस्तु—उपचयापचयौ शिरःपक्षपुच्छादिरूपतया स्यूल्त्वकृशत्वरूपौ प्रसज्ये-
याताम् । तौहि जडपरिणामेष्वेवमन्मनो नाऽऽनन्दभेदेषु प्रियादिषु । आनन्दमयस्य
पुच्छत्वेन निरूपिता ब्रह्मणो भेदश्च प्रमज्यते । अत्राऽक्षमयादीनामिवानन्दस्याऽपि
शिरःप्रभृतिकल्पनामात्रमिति न तेषां मुपसंहार इति । आनन्दादीनां प्राप्तावपि “तस्य
प्रियमेव शिरः” इत्यादीनां मप्राप्तिः । ब्रह्मस्वरूपगुणत्वाभावात् तेषाम् । भेदे ब्रह्मणः शिरः पक्षादि
भेदे सति ब्रह्मण उपचयापचयौ स्यौल्यकारौच्यं प्रसज्येता मिति सूत्राऽर्थः सर्वज्ञत्वं
नित्यतृप्तत्वादिकं ज्ञानानन्दविशेषत्वेऽपि यदुपसंहार्यं ममिमत् तत्र हेतुं प्रियशिरस्त्वादिवैषम्यं
दर्शयितुं मुत्तरसूत्रं मवतारयति—आनन्दादीनां मिद्वेति ॥

स्वरूपान्तर्गततया यथा ब्रह्मस्वरूपलक्षणतया तथा अर्थसामान्यात् अनपायित्वेन
ब्रह्मस्वरूपधर्मसादृश्यात् । ननु- किं यावदनपायि ब्रह्मणि धर्मजातम् तत्सर्वं सर्वविद्या
सूपसंहार्यम् ? नेति ब्रूमः । यद्ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुबन्धि ज्ञानानन्दादिकं यच्च मुक्त-
बुपासकेन प्राप्यं सर्वज्ञत्वसत्यकामत्वसत्यमङ्गल्यत्वात्तत्कामत्वादिकं तत्सर्वमुपसंहार्यम् । तत्र
प्रतीत्यनुबन्धिगुणजातं स्योपसंहार्यत्वं स्यूर्गाऽधिकरणं वर्णितम् । इह मुक्तप्राप्यगुणजातं
स्योपसंहार्यत्वं वर्णितम् । तदेतं दर्शयितुं सामान्या दित्यस्य मुक्तानां ब्रह्मणासह गुणाष्ट-
काविर्भावादिफलसाम्या दित्यर्थान्तरगर्भाकारेण विवक्षितम् । इदञ्चाभिमाऽधिकरणे तदनु-
सन्धाननैरन्तर्यामि तत्सारूप्यापत्तिं श्रुक्तिः । अतो यथापासनं फलमिति भाष्यकृदेव
स्पष्टयिष्यति ॥

इति प्रियशिरस्त्वाऽधिकरणम्

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३-३-१४ ॥

इह पूर्वोक्तानन्दमयात्मानुसन्धानव दन्नमयादीनामप्यनुसन्धानं
नियतमस्ति न वेति संशयः ॥

अन्नमयादिसर्वान्तर स्यानन्दमय स्यान्नमयाद्यनुसन्धानक्रममन्तरेण
तदन्तरत्वेनानुसन्धानायोगात् तेषा मुनुसन्धानं नियतम् ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते— अन्नमयादीना मनुसन्धानं न नियतम्,
प्रयोजनाभावात् । तस्यानन्दमयब्रह्मसिद्धिर्हि प्रयोजनम् । अत स्तत्सिद्धि-
पर्यन्तमेवान्नमयादीना मनुसन्धानमिति तेषा मनियतमनुसन्धानम् ॥

अथाध्यानाऽधिकरणम् ८

सङ्गतिमुच्यते पूर्वोक्तं संशयं दर्शयति— इहेति । 'म एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यानन्दब्रह्मण्याम्
श्रुतस्य निरतिशयानन्दस्य सर्वविधा स्वनुसन्धेयत्वव्यवस्थापना दानन्दमय आत्मा
सर्वविधा स्वनुसन्धेय इति फलितम् । तदनुसन्धानं तदीयप्रियशिरस्त्वादिकमपि सर्वत्राऽनु-
सन्धातव्यमिति शङ्का पूर्वोक्तविशेषे निराकृता । मामू दानन्दमयमन्त्रान्धिरः पञ्चादिक
मनुसन्धेयम् । आनन्दमयस्य यस्मिन्नन्नमयादिकोशचतुष्टये निगूढत्वमुक्तं नन्वेदनुसन्धेय-
मेव । तस्याः कल्पितत्वा दिनि शङ्कानिराकरणार्थं मेतदधिकरणमिति सङ्गतिः ।
अन्नमयादिकीर्तनं स्यानन्दमयगतान्नमयादिसर्वान्तरत्वरूपगुणानुसन्धानार्थत्वादनन्दमयप्रतिपत्ति-
सौकर्याऽर्थत्वाऽन्यतरानवधारणा त्पंशय इति भावः । अन्नमयादीति । अत्राऽयन्भावः ।
अन्नमयादि भूतरोत्तरस्य पूर्वपूर्वान्तरत्वप्रतिपादनं मानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वरूपानुसन्धेय-
गुणप्रतिपादनार्थम् । अन्नमयाद्यान्तरत्ववेदनञ्च नाऽन्नमयाद्यनुसन्धानं विना शक्यते कर्तुम् ।
अतो यथा दहरेविद्यायां ब्रह्मपुरमध्यवर्ति दहरपुण्डरीकाभ्यन्तरत्वेन ब्रह्मानुसन्धानार्थ-
म्ब्रह्मपुरदहरपुण्डरीकानुसन्धानं नियतम् तथाऽन्नमयाद्यनुसन्धानं नियतमिति ।
आनन्दमयब्रह्मसिद्धिरिति । अन्नमयादिभ्य उतकृष्टत्वेनानन्दमयब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः ॥

आध्यानाय—आभिमुख्येनाऽनुध्यानाय । 'प्रयोजनाऽभावात्'— निष्प्रयोजनत्वा
दानन्दमयाद्या नानुसन्धेया इत्यर्थः । एतेनानन्दमयाद्याः प्रतिपत्तिः सौकर्यार्थमेव कीर्तिता
इति भावः

आत्मशब्दाच्च ॥ ३-३-१५ ॥

‘एतमक्षमयमात्मानं सुपसङ्क्रम्य’ इत्यादिषु प्रत्येकमात्मशब्दा दक्ष-
मयादीनां मन्त्राद्यधिष्ठातृचेतनत्वं मवगम्यते । ब्रह्मव्यतिरिक्तानां चेतनानां
मुमुक्षुध्येयत्वनिषेधात् ध्यानकाले तेषां नानुमन्धानम् । तथाऽप्यर्ष-
शिखायाम् ‘शिव एको ध्येयः शिवङ्कुरः सर्वमन्त्र्यत पतियज्य’ इति
शिवव्यतिरिक्तानां मुमुक्षुध्येयत्वं निषिध्यते । ततोऽक्षमयादीनां मनुमन्धाना-
नियमः ॥

आत्मगृहीति रितरेव दुत्तरात् ॥ ३-३-१६ ॥

इह ‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः’ इत्यात्मगृहीतिः परमात्म-
विषया, न प्रत्यगात्मविषया, ‘आत्मन आकाशः सम्भूतः’
इत्यात्मशब्दवत् । तद्विदुः सुत्तरात् ‘आनन्दमयमात्मानं सुपसङ्क्रम्य’

ननु किमिति प्रतिपत्तिमौक्यार्थित्वं मुख्यते ? युगाऽनुसन्धानाऽर्थत्वमपि किमिति
नस्यात् ? इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

ध्यानकाल इति ध्यानात्पूर्वं शिवस्य ब्रह्मानिपरत्वहृदीकरणाऽर्थं मन्त्रमयाधनुमन्धानं
मस्तुनाम । निरन्तरशिवैकविषयचिन्तासन्ततिरूपध्यानकाले तु तन्मयशुक्तमित्यर्थः ॥

नन्वात्मशब्दयोगेऽपि “येऽक्षम् ब्रह्मोपासते” इत्यादिषु ब्रह्मशब्दश्रवणेऽपि उपासना-
प्राप्यदेशताविशेषत्वेऽपि यथाऽक्षमयादीनां मन्त्रात्मत्वं तथा आनन्दमयस्याऽपि स्यादिति मन्द-
शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

‘आनन्दमय मात्मानं’ मिति । तदनन्तरं मुपसङ्क्रमणीयाऽन्तराऽनिर्देशा-
न्मुक्तिफलस्य तत्प्राप्तावेव पर्यवसाना तस्य परब्रह्मताऽवसोयत इति भावः ॥

आत्मगृहीतिः—अन्योन्तरआत्मा इत्यत्र आत्मशब्देन परमेष्ठिनस्यैव ग्रहणम् ।
‘आत्मन आकाशः सम्भूतः’ इत्यत्र आत्मशब्दवत् । तद्विदुः सुत्तरात् — “आनन्दमय
मात्मानमि” त्युक्तसन्दर्भा दवगम्यत इति सूत्रार्थः ॥

इत्येतस्मादवगम्यते । तस्मादानन्दमयात्मानुसन्धानं मुख्यं ब्रह्मानुसन्धान-
मिति ॥

अन्वया दिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ ३-३-१७ ॥

अक्षमयादीनामप्यात्मशब्दान्वयात्परमात्मत्वेन तेषामप्यनुसन्धानं
मविरुद्धमिति चेत्—न, 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यानन्दमयस्य
परमात्मनः शिवस्याक्षमयादिभ्यो भिन्नत्वावगमात् 'शिव एको ध्येयः
शिवङ्करः पूर्वमन्यत् परित्यज्य' इति सकलेतरपरित्यागपूर्वकं शिव-
स्यैकस्यैव । ध्येयत्वावधारणात् । अत्र हि निरस्तसमस्तकलङ्कतया निखिल-
मङ्गलभाजनतया च शिवशब्देन परंब्रह्मोच्यते । यद्विरूपाक्षं कृष्ण-
पिङ्गलं तदनुसन्धाननैरन्तर्यामि तत्सारूप्यापत्तिर्मुक्तिः । अतो यथोपासनं

तर्हि—आत्मब्रह्मशब्दादिश्रावणा दक्षमयादीनामपि ब्रह्मताऽस्तु । 'अन्योऽन्तर' इति
भेदनिर्देशस्य "ब्रह्मपुच्छम् प्रतिष्ठे"ति पुच्छपुच्छवद्भावनिर्देशात् दौषाधिकत्वोपपत्तेः ।
अक्षमयाद्युपासनाभिः कमप्राप्यस्यानभेदश्रावणस्य च परमशिवलोकान्तर्गतस्यानभेदविषयत्वोपपत्ते
रित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

आत्मशब्दान्वया दित्येतद्ब्रह्मशब्दान्वयस्याऽप्युपलक्षणम् । अवधारणा दित्येतत्
भिन्नत्वनिश्चयपरमिति व्याचष्टे—भिन्नत्वाऽवगमा दिति । आनन्दमयस्य ब्रह्मणश्च
परब्रह्मत्वं मानन्दमयाऽधिकरणोक्तन्यायै रविचलमिति पुच्छपुच्छवद्भावनिर्देशः कथञ्चि
दौषाधिकविषयत्वेन योज्यते । नाऽत्र तथा 'अन्योऽन्तर आत्मे' त्यस्य मुख्यार्थपरिग्रह-
प्रमाणमस्ति । आत्मशब्दस्य देवताविशेषत्वा दुपपत्तेः । ब्रह्मशब्दस्य पञ्चब्रह्ममन्त्रप्रसिद्धेषु
ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रमहेश्वरेषु उपपत्ते रिति भावः । प्रयोजनाऽभावा दिति प्रथमसूत्रोक्तं मर्थं
प्रपञ्चयति—'शिव एको ध्येयः' इत्यादिना न शिवत्वापादकमित्यन्तेन ।

अन्वयात्—अक्षमयादीनामप्यात्मशब्दान्वयात्परमात्मत्वेन तेषामप्यनुसन्धानं
मविरुद्धमिति चेत् न । अवधारणात्—'शिव एको ध्येयः' इति शिवस्यैकस्यैव ध्येयत्वावधारणेन

फलमिति तद्व्यतिरिक्तानां शिवताशून्यानां मनुसन्धानं न शिव-
त्वापादकम् । अथ आनन्दमयः शिव एक एवानुसन्धेय इति ॥

इत्याभ्यानाऽधिकरणम्

अथ कार्याभ्याऽधिकरणम् ०.

कार्याख्याना दपूर्वम् ॥ ३-३-१८ ॥

‘ यो इ वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ’ इत्यारभ्य ‘ किम् मे वासः ’ इति
वागादीन् प्रति प्राणप्रश्नस्योत्तरमपां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा ‘ तस्मादेवमवि-
दशिष्यं ज्ञाचामे दशित्वा चाचामे देतमेत्र तदनमनमम कुरुते ’ इति
श्रूयते । अज्ञाचमनं प्राणवासस्त्वञ्चेत्सुभयं विधीयते उत प्राणवासस्त्वमेव ॥

परब्रह्मण दिशवत्य अत्रमयादिभ्यो भिन्नत्वावगमा तेषां मनुसन्धानं विरुद्धमेवेति
सुज्ञाऽर्थः ।

इत्याभ्यानाऽधिकरणम्

अथ कार्याख्यानाऽधिकरणम् १.

कार्याख्याना दपूर्वम् ॥ ३-३-१८ ॥

छान्दोग्ये काण्वमाध्यन्दिनमंक्षयो वर्जितनेयकशास्त्रयोःश्च प्राणविद्याया मम
वासश्च पृष्टवते ‘ प्राणाय वागादीनां मुखे ’ इत्यभ्यादिपर्यन्तं ब्राह्मिजातं मम मुक्तम् ।
तत्रतावद् दृष्टिविधि रसन्दिग्धः । सर्वप्राणयोदनस्यस्याऽऽशब्दत्वा दशक्यत्वाच्च । तदनन्तरं
माध्यमनीयानां मपां प्राणवासस्त्वमुक्तम् । तत्राऽपि ‘ दृष्टिविधिरेव ’ इति विधिर्ज्ञातव्यः ।
एवम् काण्वशास्त्रायामप्याचमनीयानां मपां प्राणवासस्त्वमात्रमुक्तम् । माध्यन्दिनशास्त्रायान्तु
‘ तस्मा देववि दशिष्यं ज्ञाचामे ’ इत्याद्याधिकं श्रूयते ॥

अत्र वि.माचमनं प्राणवासस्त्वञ्चेत्सुभयं विधीयते ? उत प्राणवासस्त्वमेव ?
इति संशये विशेषाभावाद्दुष्यमपि विधीयत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः— अपूर्वो अप्राप्तो

इति संशये विशेषाभावा दुभयमपीति प्राप्ते — आचमनस्य स्मृत्याचारेण प्राप्तत्वा दप्राप्तं प्राणवासस्त्वमेवापूर्वं विधीयते । अप्राप्तस्यैव विधेयत्वाख्यानादनुवादसरूपे विधिकल्पना । तस्मा दपूर्वं प्राणवासस्त्वानुसन्धानमेव विधेयमिति युक्तम् ॥

इति कार्याख्यानाऽधिकरणम्

अथ समानाऽधिकरणम् १०

समान एवञ्चाभेदात् ॥ ३-३-१९ ॥

अग्निहस्त्ये बृहदारण्यके च शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नायते । एकत्र 'आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरम् भारूपम् सत्यमङ्गुल्य माकाशात्मानम्' इति । इतरत्र 'मनोमयोऽयं पुरुषो भास्मन्य स्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वमिदम् प्रशान्ति' इति । उभयत्र विद्या भिन्ना न वेति संशयः ॥

प्राणवासस्त्वमेव विधीयते स्मृत्याचारेण प्राप्तत्वा आचमनं न विधीयते । कुतः कार्याख्यानात् । कार्यशब्दो कार्यत्वपरः । कार्यत्वाख्यापनात्— विधीयत्वप्रतिपादना दित्यर्थः ॥

इति कार्याख्यानाऽधिकरणम्

अथ समानाऽधिकरणम् १०

वाजसनेयिनां शतपथब्राह्मणे प्रथमं अग्निहस्त्ये "स आत्मानं मुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं माकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवत् सत्यमङ्गुल्यं सत्यवृत्तिं सर्वगन्धम् सर्वरसं - सर्वा अनुदिशः प्रभूतं सर्वमिदं मभ्यास्य मवाक्य मनादर" मिति शाण्डिल्यविद्या श्रूयते ॥

बृहदारण्यकेऽपि— "मनोमयोऽयं पुरुषो भारूपः सत्यः स्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वमिदं प्रशान्ति यद्विदं विद्म" इति श्रूयते ।

एकत्राकाशात्मकत्वेन महत्त्वम् , इतरत्र यवसादृश्येनारूपत्वम् ,
एकत्र सत्यसङ्कल्पत्वम् , इतरत्र वशित्वादिकम् , इति धर्मभेदा द्विधा ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— सर्वत्र मनोमयत्वादिके समाने आकाशात्मे
त्यस्याकाशवत् स्वच्छतापरत्वेन माहात्म्यपरतया स्तावकत्वेन वोपपत्तेः
वशित्वादेः सत्यमङ्कल्पत्वविशेषरूपत्वेन तदभेदाच्च विधैक्यम् ॥

इति समानाधिकरणम्

अथ सम्बन्धाधिकरणम् ११

सम्बन्धा देव मन्यत्रापि ॥ ३-३-२० ॥

बृहदारण्यके 'य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चाऽयम्
दक्षिणेऽक्षन्' इत्युपक्रम्य सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरांस्त्वन।दित्यमण्डलेऽक्षिणि

किं मुमयत्र विद्या मिदते न वेति संशये महत्त्वाऽणीयस्त्वादभेदाऽभेदा तसंशये
पूर्वपक्षः—एकत्राऽऽकाशात्म्यरूपं महत्त्वं मीशानत्वात्रिकाच्च भयंतं । अन्यत्राऽणीयस्त्वं
सत्यसङ्कल्पत्वादिकाच्च द्रूयंतं । अतो रूपभेदा द्विधाभेदः । इति ॥

सिद्धान्तस्तु—समाने— मनोमयत्वात्रिके समानेसति विधैक्यं सिद्धम् । एवञ्चाऽभेदात्
वशित्वादेः सत्यसङ्कल्पविशेषरूपत्वेन विधैक्यं सिद्धमिति ॥

इति समानाधिकरणम्

अथ सम्बन्धाधिकरणम् ११

सम्बन्धा देव मन्यत्रापि ॥ ३-३-२० ॥

अहरह मित्यौपनिषदौ रहस्यनामनी आदित्यमण्डले दक्षिणेऽक्षिणिच अनियतविकल्पेन
समुच्चयेन वा उपसंहायौ ? उत यथानिर्देशं व्यवस्थिते ? इति नामविधानवाक्यश्रुतयोः सत्येति
शब्दयोः केवलपुरुषपरामर्शित्वस्यानविशेषविशिष्टपुरुषपरामर्शित्वाऽन्यतराऽनवधारणा तसंशये
पूर्वपक्षः ॥

चोपास्यत्वनुत्तवा 'तस्योपनिषदहः इत्यधिदैवतम्' 'तस्योपनिषदहम् इत्यध्यात्मम्' इति द्वे रहस्यनामनी आम्नायते । ते उभयत्रोपसंहार्ये न वा ॥

इति संशये सत्युपास्यैक्या द्विधैक्यम् । अत उभयत्राऽपि द्वे नामनी इति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्त उच्यते—

न वा विशेषात् ॥ ३-३-२१ ॥

नाऽत्र विधैक्यम्, आदित्याक्षिस्थानविशेषमम्बन्धित्वेनोपास्यभेदतः । अतः स्तत्र नियते न मनी ॥

इति सम्बन्धाधिकरणम्

व्याहृतिशरीरत्वविशिष्टब्रह्मरूपोपास्यैक्या द्विधैक्ये सति विधैक्या दुभयत्रोपसंहार्ये इति ।

सूत्रार्थस्तु—एवं शाण्डिल्यविद्याया मेकविद्यासम्बन्धा त्परस्परगुणोपसंहार इव सत्यविद्याया मपीति । अनेनाऽस्याऽधिकरणस्य पूर्वाऽधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्गतिरपि दर्शिता ॥

सिद्धान्तप्रतिपादकम् सूत्रम् ॥

बृहदारण्यके—“तद्य तस्य मसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चाऽयं दक्षिणेऽक्षि” त्रित्युपक्रमात् यद्यपि “सत्यम्बन्धे”त्युपक्रान्त मेकमेव सत्यम्बन्ध आदित्यमण्डले अक्षिणि चोपास्यम् । तस्यादित्यमण्डलस्यस्य ‘भूरिति शिर’ इत्यादिना अहुरितिनामोपदिष्टम् । तस्यैवाऽक्षित्यस्य योऽयं भित्त्यादिना अहमिति नामोपदिष्टम् । तथाऽपि स्थानात्मकरूपभेदा आदित्येऽक्षिणिच नैकासत्यविद्या । एवं विद्याभेदा उपोपसंहार इति । विशेषात्—स्थानात्मकरूपभेदात् नत्रा आदित्यमण्डले दक्षिणेऽक्षिणिच उपास्या सत्यविद्या नैका भवतीत्यर्थः ॥

इति सम्बन्धाधिकरणम्

अथ मण्डलविद्याधिकरणम् १२

दर्शयति च ॥ ३-३-२२ ॥

छान्दोग्ये तैत्तिरीये च मण्डलविद्यास्माऽऽता । सेका मित्रा वा ॥
 इति सशये पूर्वः पक्षः । एकत्र 'य एषोऽन्तर्गत्ये हिरण्यमयः
 पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेश आप्रणखात् मर्व एव सुवर्णः'
 इत्यादि श्रूयते । अन्यत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः'
 इति अयोमयमण्डलान्तर्वर्तिपुरुषान्तर्वर्तिनया हिरण्यमयं पुरुषं प्रस्तुत्य
 तस्योपसंहारे 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यारभ्य 'नमो हिरण्यबाहुवे
 हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये नमो नमः' इत्यन्तेन सर्वात्मत्वं
 हिरण्यबाहुत्व मुमापतित्वञ्चास्मायते । तत्रैकत्र मर्वाङ्गसुवर्णत्व मन्यत्र
 बाहुमात्रसुवर्णत्व मिति रूपभेदः । एकत्र 'सर्वो वै रुद्रः' इति
 सर्वात्मत्वं अन्यत्र 'सर्वोषा लोकाना माष्टे' इति सर्वाधिकृत्य मिति धर्म-
 भेदः, तस्माच्च विद्यैक्यम् ॥

अथ मण्डलविद्याधिकरणम् १२

एकस्याऽपि वेद्यस्य स्थानभेदा द्विधाभेदः उक्तः । स्थानैक्ये तु न विद्याभेद इति
 प्रत्युदाहरणसङ्गत्या अधिकरणान्तरम् ॥

रूपभेदा धर्मभेदाश्च विद्याभेदाभेदसंशये पूर्वपक्षः । एतन्न सर्वावयवसुवर्णत्वं सर्वेश्वरत्व
 च्चाऽन्यत्र बाहुमात्रसुवर्णत्वं सर्वात्मत्वञ्चेति रूपभेदा द्विधाभेदो युक्तः । रूपभेदे सति
 स्थानैक्यमाश्रित्य रूपादिभेदरहितद्वन्द्वशाण्डिल्यविद्ययोरिवैकत्वाऽप्रयोजकत्वा दिति ।
 सिद्धान्तस्तु—इह स्थानैक्यं विद्यैक्ये गमक मेव । तदपवादस्य रूपभेदस्याऽभावात् ।
 तैत्तिरीयकेऽपि—'हिरण्यमयः पुरुष' इत्युपक्रमानुसारेण उपसंहारे बाहुग्रहणं स्थानैक्यस्य
 तत्सर्वात्मत्वस्य सर्वशरीरकत्वात्मत्वे तदेव सर्वेश्वरत्वमि त्यभेदा तत्सर्वोपादानात्मकत्वे तस्य
 सर्वेश्वरत्वनियतत्वेन तदनुगुणतया विरोधशङ्काभावेनोपसंहार्यत्वा दिति ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः — न भिक्षा विद्या । ‘अन्तरादित्ये’ इति स्थानैक्यमेव विधैक्यं दर्शयति । तैत्तिरीये ‘हिरण्यः पुरुषः’ इत्युपक्रमेण बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वा दुपसंहारेऽपि सर्वाङ्गसुवर्णत्वमेव विवक्षितम् । जगदीश्वरस्याऽपि तनुप्रवेशात् तदात्मत्वं युक्तमिति निरूपितम् । तस्मादुभयत्रैकस्य प्रतिपाद्यत्वा दुभयत्राऽप्युपापतित्वादिक सुपसंहार्यम् ॥

इति मण्डलविद्याऽधिकरणम्

अथ सम्भृत्यधिकरणम् १३

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ ३-३-२३ ॥

राणायणीयानां खिलेषु श्रूयते । ‘ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि । ब्रह्माग्रे ज्येष्ठम् दिवमाततान । ऋतस्य ब्रह्म प्रथमोत्त जज्ञे । तेनार्हति ब्रह्मणा रुरुधिनुम् कः’ इति । यानि लोके त्रिपुरदहनकालकूटकबलनादीनि, तानि निरतिशयानि ज्येष्ठान्यनन्यसुकराणि श्रीकण्ठमूर्त्यादिभिः

स्थानैक्यमेव विधैक्यं दर्शयतीति सूत्रार्थः । श्रीभाष्यकृतस्तु—इदं अधिकरणं सम्बन्धाऽधिकरणशेषत्वेन योजयन्ति । तेन अन्तरादित्यविद्या स्वपक्षस्य प्रतिपक्षैवेति प्रकटितमेवेति विशदम् ॥

इति मण्डलविद्याऽधिकरणम्

अथ सम्भृत्यधिकरणम् १३

विधैक्यभेदावनपेक्ष्य स्वतन्त्रोपसंहाराऽनुपसंहारनिरूपणप्रसङ्गा दिदं अधिकरणान्तरम् ॥

वेदान्तेष्वक्रियाशेषस्य ब्रह्मविभूतिगुणवर्णनस्य तदुपासनैकफलत्वा द्वारभ्य तदाम्नान स्याऽपि तत्तत्प्रकरणश्रुतोपासनार्थत्वं सम्भवति तत्र तत्रोपासनान्तरविधिकल्पनागौरवाऽयोगाच्च तत्तत्प्रकरणश्रुतोपासनासु । सम्भृत्यादे रूपसंहारे कर्तव्ये किं सर्वासुपासना सुपसंहारः,

सम्भृतानि परंब्रह्म आततान सम्पादितवत्, ज्येष्ठं हरिहरहरिण्य-
गर्भादिभ्योऽप्युत्कृष्टं ब्रह्मेति । अग्रे तेषामपि सृष्टेः प्राग्दिवं परमाकाशपद-
माततान व्याप्याध्यास्तेति । तेषां महतां वीर्याणां सम्भृतिं शुब्ध्यासिद्धि-
सर्वासु परविद्यासूपसंहार्या न वा ॥

इति संशये ब्रह्मगुणत्वानिशेषादनारभ्यधीतत्वाच्च सर्वासु
परविद्यासूपसंहार्या ॥

इति प्रश्नेऽभिधीयते — न सर्वासूपसंहार्या व्याप्तिः । सामर्थ्या-
दल्पस्थानव्यतिरिक्तिसूपसंहार्या । ‘देवा ह वै स्वर्गम् लोकांश्च गमन् स्तं देवा
रुद्रमपृच्छन् को भवानिति’ इति निरतिशयसुखास्पदनया स्वर्गशब्द-
वाच्यं ब्रह्मादिपदेभ्योऽपि महत्तरं महास्थानं हि श्रूयते । ततः स्वल्प-
स्थानव्यतिरिक्तेषु वैश्वानराद्युपासनेषु शुब्ध्यासि रूपसंहार्येति । तत्सहचारा-
न्महावीर्यसम्भृतिरपि तत्रैवोपसंहार्या ॥

इति सम्भृत्यधिकरणम्

उत कास्तुचिदेव ? इति संशये विशेषाऽभावात् सर्वासूपसंहारः । इति पूर्वपक्षः । वस्तु-
सामर्थ्यशून्या द्विशेषा दल्पस्थानव्यतिरिक्तास्तु वैश्वानरादिविद्यासूपसंहार्या । इति
सिद्धान्तः । सम्भृतिशुब्ध्यासीतिसमाहारद्वन्द्वैकवद्भावः । सम्यग्भरणं प्रकाशव्याप्ती-
न सर्वोपास्ये । किन्तु देवाद्युपास्य एव । कुतः ? अतएव अधिकारिगोच्यतायां विशेषमद्भावात्
एवेति सुप्रार्थ ।

श्रीभाष्यकृद्भिरप्यत्राऽधिकरणे विषयवाक्यं येतद्भाष्योदाहृतमेषाऽवशात् स्पष्टिगृह्य-
विषयवाक्यार्थविवरणे सिद्धान्तनिरूपणे च भवामिमतदेवतापरत्यम् प्रतिपादयितुं मनीशत्वं-
प्रकटितं मिति विवक्षितम् ॥

इति सम्भृत्यधिकरणम्

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३-३-२४ ॥

छान्दोग्यतैत्तिरीयकयोः पुरुषविद्याऽऽम्नाता । ‘पुरुषो वाव यज्ञ स्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत् प्रातःसवनम्’ इत्यादिकञ्च । ‘तस्यैवम् विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीर मिथुन मुरो वेदिः’ इत्यादिरन्यत्र । संभयन्नाभिन्ना भिन्ना वेति संशयः ॥

उभयत्र पुरुषविद्येति नामाभेदाद्यज्ञावयवकल्पनासाम्याच्च अभिन्ना ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते — तैत्तिरीये समाम्नातानां यजमानपत्न्यादीनां यज्ञावयवानां सवनत्रयादीनाञ्च छान्दोग्येऽनाम्नानात्, तत्रान्यथैव सवनत्रयदिकल्पनाच्च भिन्नैवोभयत्र पुरुषविद्याः । तैत्तिरीयके हि ‘यत् सायम् प्रातर्मध्यन्दिनञ्च तानि सवनानि’ इति सवनत्रयकल्पनम् । छान्दोग्ये पुरुषायुषं त्रैधा विभज्य सवनत्रयकल्पनम् । तैत्तिरीये फलाश्रवणात्

अथ पुरुषविद्याऽधिकरणम् १४

देशभेदसम्बन्धिविधासु गुणानुपसंहारनिरूपणप्रसङ्गेन चतुर्विंशतिवर्षादिकालभेदसम्बन्धिविधायां गुणानुपसंहारं दर्शयितुं अधिकरणाऽन्तरम् ॥

छान्दोग्ये — पुरुषस्य यज्ञत्वकल्पना मुपक्रम्य यज्ञावयवा स्तम्पादिताः । षोडशोत्तरवर्षशतमिते पुरुषायुषे चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातःसवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिनं सवनं षष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम् । यदशिशिपति पिपासति नरमतं ता दीक्षाः । यदभ्राति पिबति रमतं ता उपमदः । यद्वसति भक्षयति मिथुनीभवति तानि स्तुतशस्त्राणि । य ततो दान मार्जव महिमा सत्यवचनं ता दक्षिणाः । यन्मरणं तदवभृथ इति । ‘प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवती’ त्यस्या आयु प्राप्तिः पुरुषविद्यायाः फलं मुक्तम् । इमां विद्यां माङ्गिरसोऽघोरनामा ऋषिः कृष्णाय देवकीपुत्राय योषदिदेश । स इमां विद्यां लब्ध्वा विद्यान्तरवितृष्णपृथैतद्विद्यानिष्ठो बभूविति विद्याप्रशंसाच कृता ॥

‘ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानम् युञ्जीत’ इति ब्रह्मविद्यामभिधाय
 ‘ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति’ इति तत्फलब्रह्मविधाय ‘तस्यैवम् विदुषः’
 इत्यादिनाऽऽन्नाता पुरुषविद्या प्रस्तुतब्रह्मविद्याङ्गमिति तत्फलं
 ब्रह्मप्राप्तिरेव । छान्दोग्ये ‘प्र ह षोडशम् वर्षशतम् जीवति’ इति
 फलं श्रुतम् । ततः फलभेदा दवयवभेदाच्च न विद्यैक्यमिति ॥

इति पुरुषविद्याऽधिकरणम्

अथ वेधाद्यधिकरणम् १५

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ३-३-२५ ॥

तैत्तिरीयाणामुपनिषदुपक्रमे श्रुतौ ‘शम् नो मित्रः शम् वरुणः’
 ‘सह नावदतु’ इति मन्त्रौ विद्याङ्गभूतौ न वा ॥

तैत्तिरीयकेतु — ‘स्वात्मा यजमानः आद्धा पत्नी शरीर मिष्म सरो वेदि लोमानि
 बर्हि’ रित्यादिना ‘यन्मरणं तदवमृतम्’ इत्यन्तेन यज्ञावयवानां निरूपिताः । एव मुम्य
 ब्रान्नाता पुरुषविद्या मित्रा अभिषा वेति संशयः । उभयत्र पुरुषविद्येति नाभैक्यात्
 यज्ञावयवकल्पनासान्याच्च अभिषेति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—तैत्तिरीये श्रुतानां यजमानपत्न्यादीनां यज्ञावयवानां सवनत्रयादीनाञ्च
 छान्दोग्ये अश्रवणा तत्रसवनत्रयादिकल्पनाया अन्यविद्यया उभयत्र पुरुषविद्या भिद्येति ॥

इति पुरुषविद्याऽधिकरणम्

अथ वेधाद्यधिकरणम् १५

अथ तैत्तिरीयके ब्रह्मविद्याप्रकरणपाठात् ‘तस्यैवंविदुषो यजमानस्ये’ति विद्यामभि-
 व्याहाररूपा द्वाक्याच्च पुरुषविद्याया ह्य ‘शम् नो मित्र’ इत्यादिमन्त्रयो ब्रह्मविद्यासमिधिपाठ
 द्विधाविषयब्रह्मप्रकाशनरूपा छिन्नाच्च ब्रह्मविद्याङ्गत्वं स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थं
 अधिकरणाऽन्तरम् ॥

इति संशये विद्यासन्निधिवशाद्विद्याङ्गभूताविति प्राप्ते उच्यते—
 यथा आथर्वणिकानामुपनिषदारम्ये पठितः ‘शुक्रं प्रविध्य हृदयम्
 प्रविध्य’ इत्यादिमन्त्रो हृदयवेधादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गा अभिचारशेषः ।
 यथा वा ऐतरेयिणां वाजसनेयिनाञ्चोपनिषदारम्ये पठितं महाव्रतं
 प्रवर्ग्यरूपञ्च कर्म श्रुत्यादिविनियोगात् क्रतुशेषः । तथेमावपि मन्त्रौ
 ‘ऋतम् वदिष्यामि’ तेजस्विनावधीनमस्तु’ इत्यादिलिङ्गा दध्ययनशेषभूतावेव
 न विद्याङ्गभूतौ, प्रयोजनभेदात्, श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्यः सन्निधेर्दुर्बलत्वात् ।

इति वेधाद्यधिकरणम्

अयं मन्त्र पूर्वपक्षसङ्ग्रहः । वदिष्यामि—अधीतमस्ति त्वदध्ययनप्रकाशनसामर्थ्यरूपा
 लिङ्गा दध्ययनइव विद्यासन्निधिपाठरूपात् स्थानप्रमाणा दग्ने विद्यास्यमानासु विद्यास्वपि
 विनियोगस्यात् । क्वचिद्विनियुक्तानां मन्त्राणां मन्त्राऽपि विनियोगस्य बहुल
 मुपलम्भेन विरोधाभावात् । अस्ति च सन्निध्यनुगुणं लिङ्गमपि विद्यासम्बन्दिब्रह्मप्रकाशन-
 सामर्थ्यरूपम् । तस्माद्दुदाहृतमन्त्रयोः विद्यास्वपि विनियोग इति । सिद्धान्तसङ्ग्रहस्तु
 साक्षादध्ययनप्रकाशनसामर्थ्यरूपा लिङ्गा द्विनियोजकश्रुतिमात्रकल्पनया शीघ्रमध्ययन-
 विनियोगे सति ततएव मन्त्रयोर्नैराकारक्षया तस्मिन्नेव स्वस्वप्रकरणान्नाताङ्गै
 निराकारक्षणाणामपि विद्यानां माकारक्षया मुत्थाप्य तयोर्मन्त्रयोर्विद्याभिरैकवाक्यतया
 परिकल्प्यैकवाक्यतानिर्वाहय मन्त्रयोर्ब्रह्मप्रकाशनद्वारा तद्विद्याप्रकाशनसामर्थ्यमपि
 कल्पयित्वा तद्विनियोजकश्रुतिकल्पनापूर्वकं विद्यासु विनियोगः कार्य इत्येवं विलम्बित-
 प्रतीतिकेन विनियोगान्तरं न कर्तव्यम् । आकाङ्क्षामूलत्वादेव विषयकलनायाः ।
 मन्त्रयोर्विद्यासन्निध्याम्नानन्तु विद्याभागवद्वरण्येऽनुवाक्यत्वलाभार्थं भविष्यतीति ॥

सुवार्थस्तु—वेधाद्यर्थभेदात्—शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य इत्यादिमन्त्रो हृदयवेधादि-
 प्रकाशनसामर्थ्यरूपा लिङ्गा यथा अभिचार इत्यादिमन्त्रावपि “ऋतम् वदिष्यामि”
 “अधीतमस्तु” इत्यादिलिङ्गा दध्ययनशेषभूतावेव । प्रयोजनभेदात् ऋतुतिलिङ्गवाक्येभ्यः
 सन्निधेर्दुर्बलत्वाच्चेति ॥

इति वेधाद्यधिकरणम्

अथ हानोपायनाऽधिकरणम् १३

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्

॥ ३-३-२६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवन्तः पुण्यपायोर्विमोचन मेकस्यांशाखाया माम्नातम् । विमुक्तयोः पुण्यस्य प्रवेशस्थानं सुहृदः, पापस्य प्रवेशस्थानं शत्रव इति एकस्यां शाखाया माम्नातम् । अन्यस्यां विमोचनं प्रवेशस्थानं ज्ञेत्युभयमाम्नातम् । सर्वं चिन्तनार्थमेव । इह विमोचनं प्रवेशस्थानं ज्ञेत्यनयोः समुच्चयेन सर्वत्र चिन्तनम् ? उत विकल्पेनेति संशयः ॥

किं तावत् प्राप्तम् ? 'तस्य पुत्रा दादमुपयन्ति सुहृदः माधुकृत्याम् द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति शाठ्यायनके श्रूयते । ताण्डिशाखायाम् 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम् चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य' इति श्रूयते 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निःश्वनः परमम् माम्यमुपैति' इति चाथर्वणे । अत्र विदुषः पापपरित्यागप्रतिपादकश्रुतौ परित्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानं नोपसंहार्यम्, परित्यागश्रुता वश्रुतत्वात् ॥

अथ हानोपायनाऽधिकरणम्

ताण्डिशाखाया माध्वर्षणिकशाखायाश्च पुण्यपापयोः केवलं हानं श्रूयते । कौपीतिक-
शाखाया मुभयमपि श्रुतम् । सर्वमिदं मनुचिन्तनार्थं न केवलं त्रिधामहिमप्रख्यापनार्थम् ।
विद्याप्रकरणपाठस्य स्थानगुणादिपाठेन मनुचिन्तनार्थत्वस्यैवाचितत्वात् । किञ्चाऽश्व इव रोमाणीति
ताण्डिशाखाया मन्ते ब्रह्मप्राप्त्या सह हानस्याऽनुचिन्तनीयत्वं मुख्यते । तत्समानार्थतया
कौपीतिकशाखायामपि हानस्याऽनुचिन्तनीयत्वमिदौ तत्साहचर्या सति मध्यमे । एवं
हानोपायनयो रनुचिन्तनीयत्वमिदौ किन्तयो रैकैकं मुभयञ्च विकल्पेनाऽनुचिन्तनीय
मुतोभयमपि सर्वं त्रयोपसंहरणीयं मित्युपायनस्य हानं प्रत्यशेषतः शेषज्ञान्यां संशये पूर्वपक्षः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः— हानिर्विमोचनं उपायनं प्रवेशः । केवलहानावाप्तातायां केवलोपायने चाम्नाते इतरेतरसमुच्चय एव न्याय्यो न विकल्पः । उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् तच्छेषत्वम्, त्यक्तयोः प्रवेश-स्थानवाचित्वेन तदपेक्षत्वात् । प्रदेशान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तरवाक्यं कथं शेषभूत मिति चेत् — यथा ‘वानस्पयाः कुशाः’ इत्येतद्वाक्य-शेषभूतं ‘औदुम्बर्याः कुशाः’ इत्येतत्तद्विशेषकं प्रदेशान्तरगम्यम् । यथा ‘देवासुराणां छन्दोभिः’ इत्येतच्छेषभूतम् ‘देवच्छन्दांसि पूर्वम्’ इति प्रदेशान्तरस्थम् । यथा ‘षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति’ इत्येत-च्छेषभूतं ‘समयाविषितं मूर्धे षोडशिनः स्तोत्रम्’ इति । यथा ‘ऋत्विज उपगायन्ति’ इत्येतच्छेषभूतम् ‘नाध्वर्युरुपगायेत्’ इति पर्युदासवाक्यम् । एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया सम्भवन्त्यां गतो न विकल्पो न्याय्यः । तदुक्तं प्रथमतन्त्रे ‘अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वा-

यथा विद्यासन्निधौ श्रुतं वेदमन्त्रादिकं विद्यासु नोपसंहार्यम् । तथा क्वचि-च्छाखायां हानसन्निधौ श्रुतं मुपायनं मन्यत्र केवलहानश्रुतौ नोपसंहार्यम् । एवं केवलोपायन-श्रुतौ हानमपि नोपसंहार्यम् । उपसंहारप्रयोजकस्य विधैक्यस्याऽभावात् । अनुचिन्तनन्तु एकैकस्योभयस्य च विकल्पेनैव कर्तव्यम् । न समुच्चयेन । समुच्चयस्य सर्वत्र कौषीतकिवाक्येनैव साप्तिस्मभवे शाखान्तरेष्वेकैकस्योभयस्य च श्रावणं मुदितानुदितहोमश्रावणव द्विकल्पार्थं मित्येव न्याय्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु— एकैकश्रुतावप्यन्यद् व्युपसंहार्यम् । शाखायानिशाखायां दायसङ्क्रमण-वृष्टान्तेन ह्येवमवगम्यते । यया मुच्यमानस्य धने तम्प्रति यथेष्टविनियोगार्हता हीयते पुत्रा-न्प्रति च सा सम्पद्यते । एवं तस्य पुण्यपापयोस्तम्प्रति फलजननार्हता हीयते । प्रियाप्रिया-न्प्रति च सम्पद्यते इति श्रुतिषु हानोपायनशब्दाभ्यां विवक्षितं मिति तत्र हानं ब्रह्मप्रेम्नो-मुच्यमानस्य फलरूपत्वा-द्योपासनं फलमिति तत्कतुन्धायतस्सर्वासु विद्या-स्थानुचिन्तनीयत-योपसंहार्यम् । एवञ्च तस्य फलस्योपपादकतया तच्छेषत्वेन फलभूतं मुपायनमपि सर्व-त्रोपसंहार्यम् । पुण्यपापयोः फलजननार्हत्वं स्यादस्यविषयसङ्क्रान्तौ हि हानं मुपपन्नं भवति । मङ्गीर्तनप्रायश्चित्तादिभिरनष्टतया विद्यमानयो-स्तयोः फलजनकत्वाऽवश्यम्भावा-दिति ।

द्विकल्पस्य' इति स्तुत्यर्थं प्रकर्षार्थं वेति । नन्वर्थवादः कथं देशान्तर-
स्थार्थवादसापेक्ष इति चेत् — न, सामोपास्तिस्तावकत्वेन श्रुतस्य
'एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः' इत्यर्थवादस्यैकविंशत्वनिर्णयाय
तैत्तिरीयकगतसत्रप्रकरणस्थार्थवादसापेक्षत्वदर्शनात् 'द्वादशमासाः पञ्चर्तव
स्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः', इति हि तत्र सङ्ख्या-
निर्वाह उक्तः । ततोऽर्थवादत्वेऽप्युपायनमुपसंहार्यम् । हानोपायनयोरेकत्रा-
प्यवगतिरस्ति कौषीनकिश्रतौ 'तत् सुकृतदुष्कृतं विधुनुते तस्य प्रिया
ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतम्' इति । अतस्तयोः समुच्चयः ।

इति हानोपायनाऽधिकरणम्

सूत्रार्थस्तु— हानौत्विति तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । हानावि त्पुण्यक्षणम् ।
केवलविमोक्षे केवले चोपायने श्रयमाणं तयो रितरेतरसमुच्चयो ग्राह्यः । कुतः ? उपायनशब्द-
शेषत्वात् । उपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वा दित्यर्थः । त्यक्तयोः पुण्यपापयोः
प्रवेशस्यानवाधित्वा दुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्व मयगम्यते । प्रवेशान्तरास्नातवाक्यस्य
प्रदेशान्तरास्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता नाह—कुशाच्छन्देत्यादि । कुशाः—उद्गातॄणां प्रस्तावकर्मणि
विनियुक्ता उदुम्बरदासालाकाः । छन्दांसि—देवप्रकाशका असुरप्रकाशकाश्च कर्मविशेषे
क्रमेण विनियोक्तव्या मन्त्राः । स्तुतिस्त्वयश्चस्तोत्राऽनन्तरं सूर्यास्तमयसन्निहितकाले
स्मारमणीयं स्तोत्रम् । उपगान मुद्गातृषु स्तुतस्तु अध्वर्युष्यतिरिक्तैः कैश्चनभ्रष्टविभिः
कर्तव्यं हो इति शब्दोच्चारणम् । तदुक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे "अपितु वाक्यशेषस्या
दन्याप्यत्वा द्विकल्पस्येत्यादिना इति ।

* इदं अधिकरणं शुद्धाद्वैतवादिनाम्प्रतिपक्षमूतम् । तथाहि — तैर्निज्ञासाऽधिकरणे
अथशब्दस्य धर्मविचारानन्तरार्थत्वं मनङ्गीकृत्य धर्मनिज्ञासायाः प्रागपिब्रह्मजिज्ञासोपात्ते रिति
तत्र हेतु निर्गदितः । अप्राऽधिकरणे तदुक्तमिति पूर्वकाण्डोक्तस्याऽर्थस्य दृष्टान्तन्या ग्रहणेन
धर्मनिज्ञासायाः प्राक् पूर्वकाण्डोक्ताऽर्थाऽनवबोधेन प्रकृताऽधिकरणज्ञानस्याऽनुपपन्नतया तदुक्तस्य
हेतो रसिद्धेरिति दिक् ॥

इति हानोपायनाऽधिकरणम्

अथ साम्परायाऽधिकरणम् १७

साम्पराये तर्नव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ ३-३-२७ ॥

पूर्वोक्तं पुण्यपापविमोचनं देहवियोगकाल एव चिन्तनीयं उत मार्गे वा ॥

इति संदिह्य पूर्वपक्षं प्रवर्तयति । तथा हि—‘अथ इव रोमाणि विधूय पापम्—धूत्वा शरीरम्’ इति कुत्रचिद्देहवियोगकाल एव श्रुता सुकृतदुष्कृतज्ञानिः । कुत्रचित् ‘स आगच्छति विरजाम् नदीम् ताम् मनसाऽत्येति तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते’ इत्यध्वनि श्रुता । एवमुभयश्रुतिसद्भावेऽपि साम्पराये देहवियोगकाल एव चिन्तनीया, तदूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण प्राप्तव्यस्य कर्मसाध्यस्य सुखदुःखभोगस्याभावात् । तथा ह्यधोयतेऽन्ये ‘तस्य तावदेव चिरम् यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये’ इति देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्म प्राप्तमेव ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ ३-३-२८ ॥

देहवियोगकाले पुण्यपापविमोचनं श्रुते स्तदूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः उभयत्र श्रुत्यविरोधाच्चेतोः ‘तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते’ इति श्रुतिखण्डश्छन्दतो

अथ साम्परायाऽधिकरणम् १७

प्राप्तङ्गीर्णं मङ्गलिं सूचयितुं विशेषयति—पूर्वोक्तमिति । देहवियोगानन्तरं कर्मसाध्यफलाऽभावा द्विविधश्रुतिदर्शनाच्च संशयः । प्राप्तव्यस्येत्यनेन तर्तव्यपदं व्याख्यातम् । तरतिरिह प्राप्त्यर्थः ॥

नन्वेवंसति तत्सुकृतेत्यादिश्रुतेः कागतिरित्याशङ्कानिवारणार्थं मुत्रम् ॥

पापं विधूय धूत्वा शरीरमिति “यावन्नविमोक्ष्ये” “अथ सम्पत्स्ये” इति च श्रुतिद्वयस्याऽविरोधमपेक्ष्य तत्सुकृतेत्यत्र तत्पदं मज्जिहितस्य विरजानघतिक्रमणस्य हेतुत्वं

नेतव्यः । ‘ एतम् देवयानम् पन्थानमापद्य ’ इति वाक्यखण्डात् प्रागुपनेतव्यः ॥

उपपन्नस्तल्लुक्षणार्थोपलब्धे लोकावत् ॥ ३-३-२९ ॥

देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि गतिविधिरुपपन्न एव ब्रह्मोपासकानाम्, तत्र तत्र विहाररूपार्थोपलब्धेः । ‘ स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकोषु क'मचारो भवति ’ इति दृश्यते । लोकवत्, यथा लोके राजाश्रितानां पुरुषणा मनीतरपुरुषसाधारणसर्वार्थसिद्धिः । अतो मार्गश्रुतिरपि न बाध्यते, देहवियोगकाले सकलकर्मक्षयेऽपि विद्यामाहात्म्या छिन्नशरीरावस्थानेन मार्गगतिः, तत्तद्देशविहारचन्द्रसंवादादिसर्वार्थसिद्धिसम्भवादिति ॥

एवं प्र.से सिद्धान्त उच्यते—

नब्रवीति । किन्तु पर्यङ्कविद्याप्रकरणा द्विद्यासामर्थ्यादेव पुण्यपापविधूननस्य क्षुत्पान्तरेषु प्रसिद्धत्वाच्च प्रकृताया विद्यायाः कारणत्वं ब्रवीतीत्यङ्गीकर्तव्यम् । एवञ्च—सर्वनामभुतिप्राप्तहेतुहेतुमद्भावविरोधाभावात्तत्पुण्यहेतुत्वादिवाक्यं यथेष्टं योजयितुं शक्यमिति देवयानपर्ययासिञ्चनात्प्रागेगेचितस्यैवे तद्वचनं योजनीयमिति भावः ॥

ननु देहवियोगकालस्य सर्वकर्मक्षये कर्ममूलसूक्ष्मशरीराऽनुवृत्त्यसम्भवाद्दर्शिरादिगतिविधि रनुपपन्नः । जीवस्याऽणुत्वेन स्वतो गतिमात्रसम्भवेऽपि शरीरेन्द्रियराहित्ये चन्द्रसंवादाद्यसम्भवा दित्याशङ्कानिराकरणाऽर्थं सूत्रम् ॥

मार्गे यथा चन्द्रसंवाद इशरीरेन्द्रियसाध्य स्तया ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमपि शरीरेन्द्रियसाध्यैव विहारादाय अभ्यासयन्ते । ते ब्रह्मविद्यासामर्थ्याच्चलन्वै रप्राकृतै इशरीरेन्द्रियै रूपपादनीयाः । एवं सर्वकर्मक्षयेऽपि ब्रह्मविद्यासामर्थ्यादेव मार्गगतिपर्यन्तं सूक्ष्मशरीरस्याऽनुवृत्त्या चन्द्रसंवादादि रूपपन्नः । लोके राजाश्रितपुरुषाणामपि अभिमतार्थसिद्धिसम्पादकसकलसाधनमप्यसि दृश्यते । किन्तु परम्ब्रह्मैव शरणम् प्राप्ताना मिति भावः ॥

सिद्धान्तार्थप्रतिपादनसं सूत्रम् —

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ ३-३-३० ॥

देहवियोगकाले विज्ञानद्यतिक्रमणकाले च इत्युभयथा कर्मक्षये मत्थेव देवयानगतेः प्रयोजनवत्त्वम् । अन्यथा देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये तदनन्तरमेवामौ मुक्त इति देवयानगतेर्निष्प्रयोजनत्वात् देवयानगतिश्रवणस्य 'परम् ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति देवयानेन ब्रह्मप्राप्तयनन्तरमेव धीविकासादिरूपस्वरूपाविर्भावश्रवणस्य च विरोधः स्यात् । एवञ्च यद्यपि विद्यासामर्थ्या देवयानेन गतिस्तत्तद्देश-विहारचन्द्रसंवादादिकमग्निमविहारदिवदुपपद्यते । तथाऽपि यावद्ब्रह्मप्राप्ति

धीसङ्कोचाऽनुवृत्त्यर्थं तन्मूलकर्मलेशाऽनुवृत्तिरवश्यमभ्युपगन्तव्येति विद्यामामयर्थाद्भवदपि कर्मणो हानं कस्यचिद्देहवियोगकाले कस्यचिद्विरजानद्यतिक्रमणाऽनन्तरमिति व्यवस्थापनीयम् । अतस्तत्स्फुटेत्यादिश्रुतिरपि न पाठक्रमात्प्रच्यावनीया । न हि देहवियोग-कालएव सर्वकर्महानमिति पूर्वपक्षिणाऽपि वक्तुं शक्यम् । केषाञ्चित्कर्मणां विद्यादयेस्तथैव हानस्य । तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो रित्यधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । प्राकृतप्रपञ्च-सीमावधि रिति । प्राकृतग्रहणमुपलक्षणम् । प्रकृतिमायाविन्दूपादानकस्य मलिनमिश्रा-शुद्धात्मकस्य सांसारिकभोगस्यानविशेषभूतलोकमङ्घातात्मकस्य प्रपञ्चस्य सीमाया अवधि स्ममासिभूमिः । ततः परं परमानन्दमयो मुक्तप्राप्यः परमशिवलोकः ॥

ननु परमशिवलोकेऽपि किञ्चिद्दूरात्वा विरजां प्राप्येति भूतिपर्यालोचनया प्रतीयते । कौषीतकिना मुपनिषदि हि पर्यङ्कविद्याम्नाता । तत्रैवं श्रूयते । “न पञ्चशतान्यप्सरसः प्रतियन्ति, शतं मालाहस्ता दशतमाञ्जनहस्ता दशतं वामोहस्ता दशतं चूर्णहस्ता स्तं ब्रह्मालङ्कारेणाऽलङ्कुर्वन्ति स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्मविद्वान् ब्रह्माऽभिप्रयाति । स अगच्छ-त्यारं हृदन्तर्मनसाऽत्येति स आगच्छति मुहूर्तान् न्येष्टिहा स्तस्मा दपद्रवन्ति । स आगच्छति विरजान्दीं तां मनसैवाऽत्येतीति । परब्रह्मणा प्रेषिताभि रप्सरोभि ब्रह्मालङ्कारै रलङ्कृतस्यैव ब्रह्मविदो हृदविशेषम् यष्टिर्महन्तूणाञ्च प्राप्तिपूर्वकमेव विरजान्दीप्राप्ति वर्णयते । कथम्प्राकृतप्रपञ्चसीमावधिगित्युक्तम् ? उच्यते ॥

धीसङ्कोचरूपसंसारानुवृत्तिः विद्यासामर्थ्या ओपपद्यत इति तन्मूलभूतकर्म-
लेशानुवृत्तिरवश्यमेष्टव्या । न च परमेश्वरसङ्कल्पविशेषादेव तदनुवृत्तिः
स्यादिति वाच्यम् , तस्यैवास्माभिः कर्म [मूठ] तयोच्यमानत्वात् , न
ह्यस्मन्मते विहितनिषिद्धाचरणप्रयुक्तपरमेश्वरसङ्कल्पज्यतिरेकेण पुण्यपापे स्तः॥

ननु ब्रह्मप्राप्तयन्तरधीविकामादिस्वरूपाविर्भावश्चेत् तावत्पर्यन्तं
धीसङ्कोचहेतुकर्मानुवृत्त्या भाव्यम् । कथं विरजानद्यतिक्रमणानन्तरमेव
कर्मक्षयः ॥

“इदयष्टिहा स्मीमासन्विस्थिता ननु परमानन्दमयशिवलोकान्तर्गताः । विरजानद्यति-
क्रमणाऽनन्तरमाविकर्मलेशनिवृत्तेः प्राक्तत्प्रवेशाऽपम्भवात् । अप्सरसां नियोगार्थं परब्रह्मवचने
अभिधावत मम यशसा विरजां वा अयं नदीं प्राप जना जरिष्यन्ती”ति विरजानदीप्राप्तिर्गतिर्नेन
तस्या स्मीमासन्धित्वाऽवगमाच्चेति भाष्याऽभिप्रायः । अत्र नवा जरिष्यतीति वचनानुसारेण
विजरेत्येवनामेति प्रतीयते । उपनिषद्ग्रन्थेषु साम्प्रदायिकतद्व्येतृषुच विजरातीत्येव
पाठो दृश्यते । विरजेति लोकैर्बन्धवद्विषयमाणनाम प्रसिद्धम् । विष्णुपदा दूर्ध्वं मिति ।
विष्णुलोकः परमशिवलोका दव्यवहित इति भावः । ननु कर्मयोगेन शिवमुपासीनानां
प्राप्यादपरशिवलोका दव्यवहिताऽपरलोको विष्णुलोकः । ननु मुक्तप्राप्या त्परमशिव-
लोकात् ॥

शिववर्गोत्तरे— “ज्ञेयं विष्णुपदा दूर्ध्वं विष्यं शिवपदं महत् । भोगसंस्थानं मतुलं
कर्मयोगरतात्मनाम् । अप्रमेयगुणैर्दिव्यै विमानैः स्मार्तकामिकैः । असङ्ख्यैः सत्त्पुं
व्याप्तं सर्वप्राण्युपकारकैः । सहस्रभूमिविस्तीर्णैः सूर्यकांटिसमप्रभैः । रुद्रलोक इति प्रोक्तं
मशेषगुणमंशुतम् । सर्वेषां शिवमक्तानां तत्पुं परिकीर्तितम् । रुद्रक्षेत्रमृत्तानाञ्च जङ्गमस्यावरात्मना”
मित्यादिवचनै रपरशिवश्लोकं वर्णयित्वा “इत्येत दपरंप्रोक्तम् श्रीमच्छिवपुरम्, महत् ।
देहिनाम् कर्मनिष्ठानाम् पुनरावर्तनं स्पृष्टम् ” मिति तद्वर्णनं समाप्य “ऊर्ध्वं शिवपुरा
ज्ज्ञेयं स्थानत्रयं मतुलतमम् । नित्यं परमशुद्धञ्च स्कन्दोभाशङ्करात्मकम् ” मिति तदनन्तरं
स्कन्दलोकादुभालोकाञ्च परस्य परमशिवलोकस्य वर्णनं मुपक्रम्य “ये सन्प्राप्ताः परंस्थानम्
ध्यानयोगरता नराः । न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरे संसारमण्डले । ” इत्यादिना तं प्राप्तानां
मेवानाऽवृत्तिप्रतिपादनात् ॥

उच्यते— प्राकृतप्रपञ्चसीमावध्यतिक्रमणमेव परमाकाशरूपपरम-
शिवपदप्राप्तिरिति सैव ‘परम् ज्योतिरूपसम्पद्य’ इत्यनेन ब्रह्मप्राप्ति
विवक्षिता । विष्णुपदसम्बन्धिनो विरजानदो प्राकृतप्रपञ्चसीमावधिः ।
तदनुप्रवेशतः प्रक्षीणसर्वकर्मलेपायोगिनो विष्णुपदादूर्ध्वमप्राकृतशिवपदं
परमानन्दमयमनुविशन्ति । तथा हि श्रूयते ‘सोध्वनः पारमाप्नोति
तद्विष्णोः परमम् पदम्’ इति । अतो न विरोधः ॥

इति साम्परायाऽधिकरणम्

तत्रोक्त उमालोकएव वायुतंहिताया मुन्मनालोक इत्युक्तः । “तदूर्ध्वं मुन्मनालोका
त्सोमलोक मलौकिकम् । सोम स्पर्शमया यत्र नित्यं निवसतीश्वरः” । इति । उच्यते -
उमालोकसन्निधौ शिवधर्मोत्तरादिप्रतिपादितोऽस्ति गोमातृलोकः । स ताव दुमालोकान्त-
र्गतएव । तत्रैवोमाया अंशभूतस्य परनारायणस्य स्थानम् । तदेतन्मन्त्रावर्णनेनाऽव-
गम्यते । “ता वाम् वास्तू न्युश्मसिगमधैगात्रो यत्र भूश्रृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरु-
गायस्य वृङ्गः परमम् पदं मवभाति भूरेरि” इति ॥

अस्याऽर्थः हेविष्णो ते-तानि स्थानानि । तच्छब्दा बहुवचनस्य सुपांसुलुगित्यादिना
शब्दादेशः । ते-तव । धामानि-स्थानानि । गमध्वै - गन्तुमुश्मसि-इच्छामः । गमेर्वातो
स्तुमर्ये सेसेत्यादिसूत्रेण तुमुन्प्रत्ययार्थे अच्य इति प्रत्ययः । उश्मसीति- वशकान्ताविति वातो
रुत्तमपुरुषबहुवचने “इदन्तोमसी”रिति सूत्रेणान्तिमङ्कारादेशः । सांहितो दीर्घः ।
तान्येवधामानि विशिष्यन्ते । यज्ञ-एषु स्थानेषु । अयासः- अनपायिन्यः । यातेरुन्प्रत्यये
नञ्समासः । भूरिश्रृङ्गा गावः । नन्द्यादयो गोमातर स्सन्ति । अत्राह-अस्मि नैव
स्थाने अहेतिनिपातएवकारार्थः । तत्प्रसिद्धम् । उरुगायस्य-उरुमिर्महद्भिःगीयमानस्य ।
भूरे-र्महतो वृष्णः-विष्णो स्तव । परमं मवस्तनविष्णुलोकापेक्षया उत्कृष्टमवभाति -
अवयेभाति । परमशिवलोकस्यावस्ताद्भातीति । तस्मादुमालोकान्तर्गतवैष्णवपरमपदाऽभिप्रायम् ।
विष्णुसम्बन्धीति विष्णुपदादूर्ध्वमिति च युज्यतएव ॥

* यत्तु शुद्धाद्वैतभाष्यकारैः गन्तर्यवत्त्वमित्यादिसूत्रं पृथगधिकरणीकृत्य गतेः-देवयानस्य
पयः अर्यवत्त्वं मुभयया विभागेन भवितुं मर्हति । क्वचित्सगुणविद्यायां देवयानमार्गोऽस्ति ।
क्वचिर्निर्गुणविद्यायां नास्तीत्यर्थो वर्णितः । तत्त्वसङ्गतमेवेति विदितमेव । तत्र उभयया

अथ आधिकारिकाऽधिकरणम् १८

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३-३-३१ ॥

पूर्वत्रामिहितमुपासकानां पुण्यपापविमोचनम् , ब्रह्मप्राप्तिश्च ।
तदिहाधिकारिकाणामधिकारभोगमन्तरेण मुक्तिरस्ति न वेति संशयः ॥

किं तावत् प्राप्तम् ? वसिष्ठादीनामधिकारिणां तत्र तत्र पुगणादिषु
जन्मान्तरश्रवणात् तेषां मुक्तिर्नास्त्येव । अतस्तत्त्वविदां पाक्षिकी
मोक्षप्राप्तिरिति ॥

अत्रोच्यते—अधिकारिपुरुषाणां देहपातादूर्ध्वमपि फलान्तरानुभव
एव आप्राग्ध्याधिकारहेतुकर्मविनाशात् । एवञ्च यावदधिकारसमाप्ति
स्तावात् तद्धेतुकर्मानुभवाय तत्रैव तेषामवस्थितिर्नाचिरादिप्राप्तिः ।

गते स्सार्यक्यरूपार्थस्य सुप्रस्वरमत्वेन तै निर्गुणविधायां नैरर्थक्यस्य प्रतिपादितत्वेन
विरुद्धत्वात् । अथ य त्परेः भूयश्चेत् विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरं मुपपादयिष्यामि इति
यदुक्तन्तदसाङ्गत्यं चतुर्थाध्यायेन अविव्यति ॥

इति साम्प्रदायाऽधिकरणम्

अथ आधिकारिकाऽधिकरणम् १८

सङ्गति सूचनार्थं वृत्तं मनुवदति पूर्वत्रेति । त्रिवुपो देहवियोगकाले विद्यया
सर्वकर्मक्षयः यावद्विरजानदीतरणम् । धीसङ्कोचादिष्वप्यस्यापकर्मलेशमात्रस्याऽनुवृत्ति
रित्युक्तम् । तत्रिदं मनुपपन्नम् । त्रिवुपामपि पुनर्जन्माऽन्तरावधेन विद्यया मुक्तेः
सर्वकर्मक्षयस्यानियतत्वा दित्याक्षेपिकी सङ्गति रिति भावः । विद्यया मुक्तिर्नियता
नवेति संशये तदर्थसंशयो भाष्ये दर्शितः । आप्राग्ध्वेति । अनेकदेहारम्भकेष्वयं
कर्माऽस्ति । “असूक्तस्वरोट्टाणां गोजानिमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुच्छकपानाञ्च ब्रह्माहो योनि
मृच्छति” । इत्यादिस्मरणात् । अतो वसिष्ठादीनां आधिकारिकपदप्रापकं कर्माऽनेकदेहाऽनुभाव्य
मिति तेषां धर्मवेदे विद्यया सर्वकर्मक्षयपूर्विका मुक्तिः । अतो नास्ति नियमपक्ष
इति भावः ॥

ज्ञानिनामपि प्रारब्धं कर्मानुभवादेव नश्यति । अतोऽधिकारिणामधिकार-
निवृत्तेरनन्तरं मुक्तिरिति तत्त्रविदां न पाक्षिकी मोक्षप्राप्तिरिति ॥

इति आधिकारिकाऽधिकरणम्

अथ अनियमाऽधिकरणम् १९.

अनियमस्सर्वेषामविरोधशब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३-३-३२ ॥

उपकोसलाद्युपासनेष्वर्चिरादिगतिराम्नायते । सा किं तन्निष्ठानामेव,
उत सर्वोपासकानामिति संशयः ॥

छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्याया उपकोसलविद्याया आर्चिरादिगतिः
पठिता , पाशुपतविद्यायामथर्वशिरसि भूचिता , शाण्डिल्यविद्यादिषु न
पठिता । प्रकरणवशात् यासु श्रुता तास्वेव नियता नापरासु ॥

इति पूर्वपक्षे प्राप्ते ब्रूमः—यासु श्रुता तास्वेवेति न नियमः ,
अपि तु सर्वासूपासनासु भवति । तथा सत्येव श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः ।

त्रिमिष्ठादीना माधिकारिकाणां यावदधिकार मधिकाराऽनिवृत्तिपर्यन्तम् ।
अवस्थितिः—प्रारब्धकर्माऽवस्थितिः । अधिकारनिवृत्त्यनन्तरं मुक्तिप्राप्तिरिति सूत्रार्थः ॥

इति आधिकारिकाऽधिकरणम्

अथ अनियमाऽधिकरणम् १९.

विदुषो मुक्तिरिव अर्चिरादिगतिरपि नियतं न ममर्ध्यत इति मङ्गतिः ।
उपकोसलविद्या पञ्चाग्निविद्या पर्यङ्कविद्यादिषु सा समाम्नाता । कासुचित्सूचिता ।
यया पाशुपतविद्याया मथर्वशिरसि “अयम् पुन्या वितत उत्तरेण येन देवा येन ऋषयो
येन पितरः प्राप्नुवन्ति परमपदं परायणञ्चेति । शाण्डिल्यविद्यादिषु न स्पष्टा । मा
मर्वासु भवति नवेति सर्वविद्यासम्बन्धप्रतिपादकशक्यभावाऽभावाभ्यां मशये पूर्वपक्षः ॥

पञ्चाभिर्विद्यायां ' ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ' तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति ' इत्यविशेषणश्रुतिः । स्मृतिरपि ' अभिर्ज्योतिरहः शुक्लः ' इत्यविशेषका । ततः सर्वेषामुपासकानामर्चिरादिगतिर्नियतैव । केचिदाहुः— अनियमः , सर्वेषामुपासकानामर्चिरादिगतौ नियमाभावः , तथा सति श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध इति । तत्राऽपि न दोषः । निरन्वयोपासकानां तदपेक्षाऽभावादिति ॥

इति अनियमाऽधिकरणम् १९

अथ अक्षरव्यधिकरणम् २०

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसवत्तदुक्तम्

॥ ३-३-३३ ॥

गार्गीब्राह्मणे— ' अस्थूलमनण्वहस्वम् ' इत्यादौ ब्रह्मबोधाय केचन निषेधाः श्रुताः । आथर्वणे च ' यत्तद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम् ' इत्यादौ श्रुताः । तेषामानन्दादिवदुपसंहारोऽस्ति न वेति संशयः ।

यथा प्रकरणं व्यवतिष्ठते । सर्वविद्यासम्बन्धप्रतिपादकवाक्याऽभावा दिति ॥

सिद्धान्तस्तु—यामु श्रुता तास्वेवेति न नियमः । किन्तु सर्वासुपासनासु भवति । तथासत्येष श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । " तेऽर्चिष मभिसम्भवन्ती " इत्यविशेषेण श्रूयतेऽर्चिरादिगतिः । " अभिर्ज्योतिरहः शुक्लः " इत्यादिक्या स्मृत्याऽपि ब्रह्मविन्मात्रस्य अर्चिरादिगतिप्रतिपादकश्रुतिरुल्लङ्घिता । अन्यथा एतेऽश्रुतिस्मृती विरुध्येयातामित्यर्थः । अत्र केचिदाहुरित्यादिकं गत्यभावप्रतिपादकं भाष्यं प्रक्षिप्तमेव । गते त्सर्वविद्याविषयत्व-प्रतिपादकपूर्वभाष्यविरोधात् ॥

* इदमप्यधिकरणम् शुद्धाद्वैतिना मसङ्गतमेव । तथाहि-प्रकृताऽधिकरणे अर्चिरादिगते त्सर्वविद्यासमन्यतत्त्वव्यवस्थापनेन स्वाभिमतस्य दुरुद्धरत्वात् । एतेन निर्गुणविद्याया औपनिषदसर्वविद्याऽनन्तर्भूतत्वपर्यवसानेन अविद्यात्वापत्तेरिति दिक् ॥

इति अनियमाऽधिकरणम्

किं प्राप्नोति ? तेषां निषेधानां मानन्दादिवत् गुणत्वभावा न्न सर्वासु परविद्यासूपसंहारः ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—अक्षरसम्बन्धिनीनां निषेधधियां सर्वासु परविद्यासूपसंहारो युक्तः, गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्रैकत्वात् । एतैर्हि गुणैः सकलतरव्यावृत्तब्रह्मानुमन्धानोपपत्तिर्नान्यथा, हेयगुणसम्बन्धानर्हा आनन्दादयो हि प्रत्यगात्मनः सकाशात् ब्रह्मणो व्यावर्तकाः, प्रधानानुवृत्तित्वं गुणस्य स्वभावः । यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरोडाशाद्युपसद्गुणभूतस्य ‘अग्निहोत्रम् वेत्यध्वरम्’ इत्यादिमन्त्रस्य सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरस्योच्चैस्त्वस्य प्राप्तावपि याजुर्वेदिकप्रधानोपसदनुवृत्तित्वादुपांशु.

अथ अक्षरव्यधिकरणम् २०

अचिरादिगतिवदस्थूलत्वादीनामपि सर्वविद्यामाधारण्यं प्रतिपाद्यत इति दृष्टान्तमङ्गतिः । अस्थूलत्वादीनां सर्वासुविद्यासूपसंहारोऽस्ति न्वेति तदपेक्षाऽनपेक्षाभ्यां संशये पूर्वपक्षः—

प्रकरणविशेषास्नातानां मेतेषां नोपसंहारः । आनन्दादिवत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वाऽभावात् । निर्वध्यं निरञ्जनं मित्यादौ सामान्यतश्चतस्रस्य निर्दोषत्वमात्रं स्योपसंहारेणाऽपि चारितार्थ्या दोषविशेषाणां सर्वेषामप्युपसंहाराऽपेक्षायां नानाशास्त्रास्नातानां तेषामानन्त्येनोपसंहारस्याऽशक्यत्वा दिति ।

सिद्धान्तस्तु—ज्ञानानुदादीनां जीवेष्वपि सत्त्वेन तद्वैलक्षण्यदृढीकरणार्थं दोषाऽभाव-
रूपाणां तेषामप्युपसंहारः कार्यः । सामान्यतो दोषाभावाऽनुमन्धानादपि जीवेषु सम्भावितानां दोषविशेषाणां विशिष्याऽभावाऽनुमन्धाने तद्वैलक्षण्यदर्शयत्वात् । नचाऽनन्त्या दुपसंहाराऽसम्भवः । अस्थूलमित्याद्यदीर्घमित्यन्तेन अस्नाय्वनाकाशं मित्यन्तेनच दोषावहशरीरनिषेधः । अचक्षुरित्यादिना इन्द्रियनिषेधः । अतम इत्यविद्यानिषेधः । इत्यदिरूपेण दोषाऽभावानां भवन्निच्छयं ग्रहणसम्भवा दिति । तुशब्दः पूर्वपक्षनिराकरणाऽर्थः । अवरोध-
स्सङ्ग्रहः । सामान्यतद्भावाभ्याम् सर्वासु विद्या सूपस्यस्य ब्रह्मण्येकत्वात् तेषां मस्थूलत्वादीनां
मितरवैलक्षण्यार्थं ब्रह्मस्वरूपप्रतीतिदर्शयत्वादनोपयोगसद्भावाच्चैत्यर्थः । औपसदः-उपसत्सम्बन्धः

गुणत्वम् । तदुक्तं प्रथमे काण्डे ‘गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः’ इति ॥

नैतावता सर्वेषामुपसंहार्यत्वप्रसक्तिरित्याह—

इयदामननात् ॥ ३-३-३४ ॥

आमनन माभिमुख्येन मननम्, इयदेव गुणजातं सर्वत्रोप-
संहार्यम्, येन गुणजातेन सकलेतरव्यावृत्तब्रह्ममननं भवति ।
अतोऽक्षरब्रह्मसम्बन्धिनीना मस्थूलत्वादिनिषेधधियामेव सकलेतरव्यावर्तक-
धर्मरूपत्वा दुपसंहारः परविद्यायु, नतु ‘सर्वकर्मा सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरसः’ इत्यादीनामपीति ॥

इति अक्षरव्यधिकरणम्

सामवेदोत्पत्तौ लक्षणभूतो मन्त्रः । तदुक्तम् । सामवेदोत्पत्तस्य मन्त्रस्य उचैस्साम्नेति
विहितस्वधेवस्वरमपहृत्य “उपांशुयजुषेति” याजुर्वेदिकस्वरपरिग्रहेण यद्याजुर्वेदिकप्रधानोपस-
द्ववर्तिन्वं तद्वृणमुख्यादिसूत्रोक्त मित्यर्थः । एवं यथाकथञ्चिद्दुपयोगवर्णनेन
अस्थूलत्वाद्युपसंहारसमर्पणे सर्वविद्यान्नातानां सर्वेषामपि ब्रह्मगुणानां सर्वत्रोपसंहारकल्पना
प्रसज्येतोत्पत्तिप्रसक्तिशङ्कापरिहारायत्वेनेतरसूत्रं भवतारयति—नैतावतेति ।

आभिमुख्येन मननमिति । आदरेण चिन्तनमित्यर्थः । आदरो निर्दोषत्वस्य
प्राप्यकलरूपत्वप्रयुक्तः । एवञ्च कलरूपतयाऽनन्यानुमन्त्रेयस्य कोपाऽभावाऽनुसन्धानस्यैव
प्रपञ्चेनाऽनुसन्धानतः वरब्रह्मण स्मर्वेतरवैकल्येनाऽप्यमिद्धा दान्त्या दशकयोपसंहाराणाम्
सर्वेषां गुणानां सर्वत्रोपसंहारो नप्रसज्यत इतिभावः । इयमव्यधिकरणं माध्यधिकरण-
मतापशब्दस्य चर्माविचारानन्तरार्थकत्वं मनङ्गीकुर्वता मसङ्गतमेवेतिदिक् ॥

इति अक्षरव्यधिकरणम्

अथ अन्तराभूतग्रामाऽधिकरणम् २१

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चे
न्नेपदेशवत् ॥ ३-३-३५ ॥

बृहदारण्यके 'यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः
तम् मे व्याचक्ष्व' इत्युषस्तिप्रश्ने प्रतिवचनमेवमाम्नायते 'यः प्राणेन
प्राणिनि स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा
सर्वान्तरः' इत्यादि 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यन्तम्। तदनन्तरं 'यदेव
माक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर स्तं मे व्याचक्ष्व' इति कहोलप्रश्ने तु
प्रतिवचन मेवमाम्नायते 'योऽशनायापिपासे शोकम् मोहम् जशम्
मुत्युमर्ये त्येतं वै तमात्मानम् विदित्वा' इत्यादि 'अतोऽन्यदार्तम्'
इत्यन्तम्। इहोभयत्र विद्यैक्यं न वेति संशयः ॥

तथा सति 'य आत्मा' इत्युषस्तिप्रश्नः भूतग्रामवत्पत्यगात्मविषयः।
अन्यथा 'यः प्राणेन प्राणिनि स त आत्मा' इति तत्प्रतिवचनविषयस्य
कहोलप्रश्नप्रतिवचनविषयस्याशनायाद्यतीतत्वादेश्च भेदानुपपत्तिरिति चेत् ॥

अथ अन्तराभूतग्रामाऽधिकरणम् २१ .

दोषाऽभावरूप मस्यूलत्वादिकं जीवव्यावर्तकमित्युक्तम् । पूर्वाऽधिकरणे
तर्ह्यशनायाद्यतीतमेव जीवव्यावर्तका सिद्धौषत्वा ब्रह्म स्यात् । प्राणितृत्वादिविशिष्टस्तु
जीवपृवेत्युत्पानात्मकतिः । उषस्तिप्रश्ने कहोलयो र्याज्ञवल्क्यस्य च प्रश्नप्रतिवचनसन्दर्भयो
र्विद्या मिथ्ये नवे त्युषस्तिप्रश्नतत्प्रतिवचनयो जीवविषयत्वब्रह्मविषयत्वाऽनवधारणात्संशये
पूर्वपक्षः—

प्रश्नप्रतिवचनावृत्ते स्वस्तिप्रश्नप्रतिवचनं प्राणितृत्वादिलिङ्गा जीवविषयम् ॥

कहोलप्रश्नप्रतिवचन मशनायाद्यतीतत्वलिङ्गा ब्रह्मविषयमि त्युपास्यमेकाच्च विद्म
मिथ्ये । इति । तत्र प्रथमपूर्वपक्ष उद्भाष्यः प्रथमसूत्रेण निराकृतः । तत्र भूतग्रामवत्त्वं

* देशान्तरवदिति. शां. भा. पाठः.

सिद्धान्तयति—नोपदेशवदिति । ‘य आत्मा सर्वन्तरः’ इत्युभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् परमेश्वर एवोभयत्र प्रश्नविषयः । प्रतिवचनगतं निरुपाधिकं प्राणनादिहेतुत्वमशनायाद्यतीतत्वञ्च तत्रैव समुपपद्यते । सद्विद्योपदेशवत् प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिरेकविषया । प्रष्टृभेदो रूपभेदश्च न विद्याभेदावहः ॥

तथा ह्याह—

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३-३-३६ ॥

अर्थैक्ये निश्चिते सति प्रष्टोर्बुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः ।
उपस्तिनाऽप्यशनायाद्यतीतत्वधीः, कहांलेनाऽपि प्राणनादिहेतुत्वधीः
कार्या । उभयप्रकरणगतानि हि वाक्यानि परमेश्वरं विशिषन्ति,

स्वात्ममन्दशरीरेन्द्रियप्राणादिमत्त्वं तद्विशेषणं प्राणितृत्वादेर्जीवलङ्कत्वोपपादनार्थं शरीराद्यान्त-
रत्वविषयतया सर्वान्तरत्वोपपादनार्थञ्च अन्तरा-अन्तरे प्रायमिके सर्वान्तरवाक्ये । तस्मिन्
भूतग्रामवत् । स्वात्मनोनिर्देश इति शेषः । उभयत्र प्रश्नस्य परब्रह्मविषयत्वादेकरूप-
त्वाच्च न विद्याभेदः ॥

सुत्रार्थस्तु— “अन्तरा य आत्मा सर्वन्तरः” इत्युपस्तिप्रश्नः भूतग्रामवत्स्वात्मनः-
प्रत्यगात्मन इत्यवगन्तव्यः । अन्यथा प्रतिवचनभेदाऽनुपपत्तिरिति चेत् नाऽत्र प्रत्यगात्म-
परमात्मविषयं प्रश्नद्वयम् । किन्तु प्रश्नद्वयमपि परमेश्वर एकस्मिन्नेव सम्भवतीत्यर्थः ।
उपदेशवत्—“स्तब्धो स्युत तमादेश मप्राक्ष्य” इत्याद्युपदेशवदिति ।

द्वितीयपूर्वपक्षोत्तरत्वेन द्वितीयसुत्रं भवत्तरयति—प्रष्टृभेदो रूपभेदश्चेति । तथाह्येति ।
यथा न विद्याभेदावहः स्तयैवोपपादयतीत्यर्थः ॥

“यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः” इति द्वयोः प्रष्टोः प्रश्नस्यैकरूपत्वेन
एकविषयत्वे निश्चिते सत्युपस्तिप्रश्नोक्तयोः प्रतिवचनगतबुद्धिव्यतिहारः कार्यः । यथा
प्राणनादिहेतुत्वबुद्धिः सर्वान्तरत्वविषया कहांलेनाऽपि कार्या तथा आशनायाद्यतीतत्वबुद्धिः
उपस्तिनाऽपि कार्या । विशिषन्ति हि—याज्ञवल्क्यवचना न्येकं सर्वान्तरमेवोपास्यम् । हीतरवत्
यथाऽन्यत्र सद्विद्यायां “भगवां स्त्वं मेतद्ब्रवीतु भूयण्य भा भगवान्निश्चापय” इति

यथेतरत्र सद्विद्यायाम् । तस्मादेकस्यैव प्रश्नप्रतिवचनगतत्वा न विद्याभेदः ।
पुनरुक्तिस्तु शङ्कानिरासाय ‘तत्त्वमसि’ इतिवत् ॥

इति अन्तराभूतग्रामाऽधिकरणम्

अथ सत्याऽधिकरणम् २२.

‘सैव हि सत्यादयः ॥ ३-३-३७ ॥

यद्वृष्टान्तेन पूर्वऽधिकरणनिर्णयः तत्राऽपि सद्विद्यायां संशयः
भिन्नेयमभिन्ना वेति ॥

प्रश्नावृत्तिदर्शनात् प्रतिवचनभेददर्शनाच्च प्रत्यावृत्तिभिन्ना ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः न भिन्नेयं सद्विद्या । ‘सैयम् देवता’ इति
प्रस्तुताया एव महादेवतायाः प्रश्नप्रतिवचनेष्वनुवृत्तेः । यतः

प्रश्नभेदेऽपि “तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेनकेनो” इति प्रतिप्रश्नमुपसंहारैक्या देवैव
सद्विद्या । तद्वदित्यर्थः ॥

इति अन्तराभूतग्रामाऽधिकरणम्

अथ सत्याऽधिकरणम् २२

पूर्वाऽधिकरणोद्गाह्यतद्वृष्टान्ताक्षेपेण सङ्गतिमुचनपूर्वकं मेकरूपप्रश्नस्य विद्याभेदकत्वाऽ
भेदकत्वाभ्यां संशयं दर्शयति—तद्वृष्टान्तेनेति । पृष्टार्थस्योत्तरे निवृत्ते तथैव पुनः
प्रश्नो नयुक्तः । शङ्कान्तरनिराकरणार्थञ्चेत् प्रश्नएव शङ्कान्तरोत्कीर्तनेन भाव्यम् ।
अतश्च उच्यते ब्राह्मणे “यत्साक्षा दपरोक्षा” इत्यादिना सर्वान्तरप्रश्नानन्तरं “एव
त आत्मा सर्वान्तर” इति याज्ञवल्क्यस्योत्तरे सति नाऽनेन स्पष्टं सर्वान्तरो दर्शितो
भवतीति निर्धार्य शृङ्गग्राहिकया दर्शनीय इत्यभिप्रायेण “कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर” इति
पुनः पृष्ठे “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः” इत्यादौ च याज्ञवल्क्येनोपन्यस्तेन

‘तत्तमस्य स आत्मा तत्त्वमसि’ इति पुनःपुनः सत्यादीनामावृत्तिर्गम्यते,
अतो वस्त्वैक्या दमिन्नेयं विद्येति ॥

इति सत्याऽधिकरणम्

“महोवाचोपस्ति क्षकायणो यथा विब्रूया दमौ गौ रसावश्च इत्येवमेवैत द्वयपदिष्टम्
भवती”ति शङ्कोद्भावनपूर्वकमेव “यदेव साक्षा दपरोक्षाद्भा तन्मेब्रूही”त्यादिना प्रश्नावृत्तिः
कृता । अत्राहि विशिष्य सर्वान्तरो वक्तव्य इति द्वितीयप्रश्नानन्तरं तद्वचनार्थं प्रवृत्तेन
त्वया प्राणितृल्लिङ्गेन सर्वान्तरत्वप्रदर्शनम् “गा मध्वम् वा शृङ्गग्राहिकया प्रदर्शयिष्यामे”ति
प्रतिज्ञाय “मास्नादिमान्गौः । केमरादिमानध्व”इति चर्चनं तुल्यं ज्ञातमिति शङ्कोद्भावनं
कृतम् । न तथाऽत्र शङ्कोद्भावनं दृश्यते । तस्मा देवस्वरूपप्रश्नमेव तत्प्रत्यक्षमेवेति वसीयते ।
अतोऽत्र “भूय एव मा भगवान्निज्ञापय” इति च सन्निपत्य पुनर्निश्चयान्तरं मृपाऽशेत्यर्थः ।
तस्मादिह विद्याभेदो युक्त इति पूर्वपक्षमाह—प्रश्नावृत्तेति ॥

मिद्वान्नयति—न भिन्नमिति । तथाहि— सर्वेष्वपि प्रतिवचनेषु सत्यत्वात्मत्वादि-
गुणवृत्त्या विधैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । प्रश्नावृत्तिस्तु तत्र तत्र प्रसक्तानां शङ्काविशेषाणां
मृपाकरणार्थेति प्रश्नेषु शङ्कोद्भावनभावोऽपि तत्तच्छङ्काविशेषोपाकरणार्थं दृष्टान्तविशेषोपन्यास-
पूर्वकप्रतिवचनपर्यालोचनये वाऽवगम्यते । तथाच — सुषुप्तौ जीवाः “यत्राऽपिर्यान्त
तन्म” इति नववर्ण्यमज्यं प्रथमस्वप्नेन बोधितं सति सुषुप्तौ सत्संभवा जीवाः किमिति मत्संभवि
नविदु रिति शङ्काभिप्रायेण प्रश्नइत्येतत् “यथा सौम्य मधुकृतो निमित्तपृन्ती” त्यादि ।
एवं द्वितीयादिप्रश्नानामपि प्रश्नाभिप्राय स्तदनन्तरस्वप्नगतदृष्टान्तविशेषोपयुक्तप्रतिवचनमङ्ग-
बोधेयः । एतं प्रतिवचनमङ्गबोधेतुम् शक्यं शङ्काभिप्राय इति न प्रश्नवाक्येषु श्रुत्या
निर्दिष्टः । तस्माद्युक्तं सदुपदेशो विधैक्यमिति भावः ॥

मद्विद्यायाम् प्रश्नप्रतिवचनावृत्तौ सत्यां विधैक्यं कथमवगम्यत इति चेत् ॥

“सेयं देवतैक्षत” इत्यादिषु सर्वत्र सैव महादेवताऽनुवर्तते । “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्
तत्तमस्य स आत्मा तत्त्वमसि”ति सत्यादयस्सर्वेषु प्रतिवचनेषूपमं द्विद्यन्ते । ततश्च रूपैक्या
च विद्याभेदशङ्काऽवकाश इत्यर्थः ॥

इति सत्याऽधिकरणम्

कामादयः स्तत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३-३-३८ ॥

छान्दोग्ये तैत्तिरीयके वाजिशाखायां कैवल्योपनिषदि च दहरविद्या श्रुता । सेयमभिन्ना भिन्ना वा इति संशये पूर्वः पक्षः— ‘यदिदं मस्मिन् पुरे दहरम् पुण्डरीकम् वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः’ इत्यारभ्य दहराकाशशब्दोक्तस्य दहरपुण्डरीकवर्तिनोऽप हृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं सुगव्यमाम्नातम् । तैत्तिरीयके ‘दहरम् विषाप्मम्’ इत्यारभ्य दहरपुण्डरीकवर्तिनः प्रणवप्रकृत्यात्मनादवाच्यत्वमहेश्वरशब्द-वाच्यत्वकृष्णपिङ्गलत्वविरूपाक्षत्वादयो धर्माः प्रदर्शिताः । वाजिशाखायां ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः स्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशः सर्वस्यधिपतिः’ इति वशित्वादयः । कैवल्योपनिषदि ‘हृत्पुण्डरीकम् विरजम्’ इत्यारभ्य ‘विभुम् चिदानन्द मरूप मद्भुतम् । उमासहायं परमेश्वरम् प्रभुम् त्रिलोचनम् नीलकण्ठं प्रशान्तम्’ इत्यन्तेन हृदयपुण्डरीक-वर्तिनः परस्य त्रिलोचनत्वनीलकण्ठत्वचिदानन्दरूपत्वोमासहायत्वादयो धर्माः । तत्र नीलकण्ठत्वादीनां शरीरधर्मत्वेन मत्तत्वादीनां मात्मधर्मत्वेन विरोधा दुष्संहारो न न्याय्यः । तस्माद्विद्या भिन्नेति ॥

एवं प्राप्त उच्यते—तत्र तत्र हृदयपुण्डरीकायतनादिभ्यो विद्यैक्यमेव । अतः सत्यकामादयः सर्वत्रोपसंहार्याः । छान्दोग्यगता

अथ कामाऽधिकरणम्

प्राणितृत्वाशनायानीतत्वादीनां मविरोधेन धर्मिभेदावहत्वाऽभावा द्विद्यैक्यं समर्थितम् । इह विग्रहधर्माणां मतयात्वा द्विद्याभेद इत्युत्थानात्मकतिः ॥

ननु विशिष्य विरूपाक्षत्वनीलकण्ठत्वादीनां मपहृतपाप्मत्वादीनाञ्च विद्याभेदात्मकत्वाभावः स्मर्ववेदान्तप्रत्ययाऽधिकरणे समर्थितः । अतोऽत्र पूर्वपक्षो न सम्भवतीत्याशङ्क्य तमुपपादयति—तत्र नीलकण्ठत्वादीनां मिति । नीलकण्ठ मित्यनेन कण्ठमात्रनैल्यं प्रतीयते ।

अपहृतपाप्मत्वादयो वाजिशाखागताः वशित्वादयः तैत्तिरीयगताः
 प्रणववाच्यत्वादयः कैवल्यगताश्चिदानन्दरूपादयश्च सर्व एते गुणा
 दहरविद्यायां ब्रह्मणोऽनुसन्धेयाः । कैवल्योपनिषद्गतमुमासहायत्वं त्रिलोच-
 नत्वं अन्यत्र कृष्णपिङ्गलत्वं विरूपाक्षत्वञ्चैकार्थम् । आवृत्तिरादरार्था । सर्वत्र
 गुणानामावृत्तौ तथा द्रष्टव्यम् । अत्र गुणित्वेन ब्रह्मण एकस्यैवोपास्यत्वा
 दपहृतपाप्मत्वादियोगि सर्वेश्वरमोक्षारवाच्य मुमासहायं त्रिलोचनं नीलकण्ठं
 चिदानन्दरूपमनन्तममृतमद्भुतं परं ब्रह्म दहरपुण्डरीकमध्येऽनुसन्धेयमिति
 परविद्यास्वियमेव प्रधानभूता । छान्दोग्ये कैवल्योपनिषदि चैतद्विद्यानिष्ठस्य ।

कृष्णपिङ्गलमित्यनेनाऽर्धनैर्ह्यं प्रतीयते । “समम् स्या दधुतत्वा” दिति न्यायात् । तथा त्रिलोचन
 मित्यनेन लोचनानां त्रित्वसङ्केवोच्यते । ननु वैरूप्यम् । विरूपाक्षमित्यनेन तु तद्वैरूप्य
 मुच्यते । एवं विप्रहर्षमाणां तावत्परस्परं विरोधः । तथा आत्मवर्माणामपि कत्रचि
 त्सत्यकामत्व मुच्यते । क्वचित्प्रशान्तमिति निष्कामत्व मुच्यते इत्यादि ॥

एवं धर्मवैलण्या त्प्रतिशाखं दहरविद्या भिन्नेत्युपसंहारनि— तस्मादिति ।
 तत्र तत्रेति वीप्सायां द्विरुक्तिः । चत्स्वर्यः पूर्वपक्षनिरासार्थः । हृदयेति । हृदयपुण्डरी-
 कायतनत्वं तावत्सर्वास्वपि शाखासु तुल्यम् । विशोक्तत्वं छान्दोग्येऽन्यतैत्तिरीयकेषु
 तुल्यम् । मुक्तिकलश्रावणमपि तेषु तुल्यम् । इदमर्थमादिशब्देन गृह्यतं । शरीरवर्माणाम्
 परस्परविरोधं परिहरति । कैवल्येति । उमासहायत्वं कृष्णपिङ्गलशब्देनोच्यते । त्रिलोचनत्वं
 विरूपाक्षशब्देनोच्यते । सङ्ख्यावैपम्यमेव तत्र वैरूप्य मविशितम् । कण्ठमात्रनैर्ह्यं
 वामेतरभागे विवक्षितम् । प्रशान्तमिति नित्यगुप्तत्वेन स्वयं योगतृष्णाराहित्य मुच्यते ॥

परविद्यास्त्विति । दहरविद्यासु उमासहायत्वादिविशिष्टपरब्रह्मपरमशिर्वात्पथैव दहरविद्या
 प्रधानभूतेत्यर्थः । तेनयं शङ्का व्यावर्त्यते । आत्मबोधोपनिषदि नारायणोपास्या दहरविद्या
 श्रूयते । सा परमेधरोपास्यायाः कैवल्यतैत्तिरीयकोपनिषदाज्ञाताया दहरविद्याया
 भिन्नैव । उपास्यमेदात् । एवं द्विविधदहरविद्यासत्त्वे सति बृहदारण्यकज्ञाता गुणा दशैर्वा दहर-
 विद्यां प्रतिपादयन्ते । तत्र “सर्गस्येशान इति, एव मूताधिपति रेषभूतपाळ इति,
 एष सर्वेश्वर” इति च लोकवेदप्रसिद्धशिषरूढिभावाना मीशानमूताधिपतिसर्वेश्वरनाम्नां श्रावणात् ।

‘परमज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते’ ‘ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम् समस्तसाक्षिम् तमसः परस्तात्’ इति साक्षात् तस्यैवोपास्यस्य परब्रह्मणः प्रकृतिमण्डलातीतस्य प्राप्तिर्हि फलमवगम्यते । अत एव नीलकण्ठत्वादिधर्मस्याऽपहतपाप्मत्वादिगुणानाञ्च ब्रह्मणि नित्यत्वादन्योन्य-सापेक्षत्वाच्चोपसंहारे न विरोधः, अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । त्रिलोचनत्वादिलक्षणशरीरवीशिष्टे परब्रह्मणि प्रसक्तानां शरीरधर्माणां पापजरामरणक्षुत्तृडसस्यकामासत्यसङ्कल्पानां निषेधाय हि अपहतपाप्मत्वादयः प्रतिपादिताः । त्रिलोचनत्वादिलक्षणशरीरकमपि परंब्रह्माऽपहतपाप्मकं जराग्रहितमशोकमविजिघत्समपिपासं सत्यकामं सत्यसङ्कल्पं चिदानन्दरूपं भवतीति न विरोधः ॥

इति कामाऽधिकरणम्

— * —

तथाऽपि—छान्दोग्याम्नातानां अपहतपाप्मत्वादीनां कस्यां दहरविद्याया मन्त्रय इत्यत्र नाऽस्ति विनिगमक मितिशङ्का भवति । तत्समाधानप्रकारं स्त्वयम् । शैवदहरविद्या तावत्प्रधानभूता कैवल्यशाखायां मुक्तिकलश्रावणात् । तत्र हि—तमसः परस्ता दिति विशेषितम् । अत इछान्दोग्येऽपि मुक्तिकलश्रावणा तदाप्नाता गुणा इशैर्वी दहरविद्यां प्राप्नुवन्तीति युक्तम् । वैष्णवी तदुपसर्जनभूता । वैकुण्ठं भगवन्नोकं गमिष्यतीति श्रावणेन तस्य वैकुण्ठप्राप्तिद्वारा मुक्तिहेतुत्वात् । मुक्तिस्नानस्य वैकुण्ठस्य चोर्ध्वधरभावः । परापरभावश्च प्राग्व्यवस्थापितः । वैकुण्ठप्राप्तानां क्रममुक्तिं भाष्यकारो वक्ष्यति । एवञ्च यद्यपि त्रिलोचनत्वाविरूपासत्वादीनां मविरोधस्स्पष्टइति विरोधनिरासेन नैतदधिकरणं सप्रयोजनं, भवेत्- । तथाऽप्युक्तशङ्कानिरासेन प्रयोजनमिति भाष्यकारस्याशयः ॥

। तत्रान्तर्गच्छान्दोग्ये, ब्रह्मद्वारण्यकेच आयतनादिभ्यः हृदयपुण्डरीकायतनादिभ्यः विद्यैक्यमेव । तस्मात् कामादयस्सत्यकामत्वादेव स्तत्र उपसंहार्या इति सूत्रार्थः ॥

इति कामाऽधिकरणम्

— • —

अथ अलोपाऽधिकरणम् २४

ननु प्रियशिरस्त्वादीनामिव नीलकण्ठत्वादीनामवयवानां ब्रह्मस्वरू-
पान्तर्भावे तस्योपचयाऽपचयप्रसक्तित्यतो नीलकण्ठत्वादिकं लुप्यत
इत्यत आह—

आदरादलोपः ॥ ३-३-३९ ॥

पूर्वत्र नीलकण्ठत्वादिविशिष्टं रूपमुमाभिधानपरमशक्तिसाहित्यं
सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणजातञ्च निरूपितम् । इह तेषां परब्रह्मणि लोपोऽस्ति
कदाचित्, अथ वा कदाचिदपि न लोप इति संशयः । किं तावात्
प्राप्तम् ? उपासनार्थं परब्रह्मणि कल्पितत्वात् तेषां कदाचिल्लोप इति
प्राप्ते ब्रूमः—परब्रह्मण उमासहितत्वादीनां सर्वत्र श्रुतिष्वभ्यासादादरादलोप
एव । अतएवाऽलुप्तशक्तिकमुच्यते परं ब्रह्म । कुत्रादरादभ्यास इति
चेत्—सर्वत्रैव । कृष्णपिङ्गलं विरूपाक्षं इति शक्तिसाहित्ये त्रिलोचनत्वे
च सिद्धेऽपि पुनरादरार्थं हि ‘उमासहायम् परमेश्वरम् प्रभुम् त्रिलोचनम्’
इत्यभ्यस्तम् । सवितृमण्डलविद्यायाञ्च ‘नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिका
पतये उमापतये’ इति ह्यादरार्थं मुमापतित्वमभ्यस्तम् । अन्यत्र

अथ अलोपाऽधिकरणम् २४

पूर्वाऽधिकरणेन प्रसङ्गसङ्गत्या उत्तराऽधिकरणं भवतारयति—नन्विति ॥

नीलकण्ठत्वादिविशिष्टो विशिष्टविग्रहस्तत्प्रसङ्गकत्वादिगुणगणञ्च लुप्यते नवेति
कल्पितत्वाऽकल्पितत्वान्मां संशये पूर्वपक्षः—

आनन्दरूपं विश्वस्य विग्रह इति—“आकाशशरीरम्ब्रह्म । आनन्दरूपं ममूतम्
पद्विभाती”त्यादिश्रुत्यनुसारा दिश्यते । न आनन्दस्य वक्षःकण्ठहस्ताङ्गुल्यादिरूपेण
स्यौल्यकाशेयं सम्भवतः । ततश्च तत्सम्भवे प्रियशिरस्त्वादिकमपि तात्त्विकं स्यात्
अतो विग्रहस्यावत्कल्पिताः । तत्सहपाठाङ्गुणगणञ्च कल्पित इति ॥

‘नीलग्रीवो विलोहितः....नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च’ इत्यादिषु नीलग्रीवत्वमीश्वरस्यादरादभ्यस्तम् । सत्यसङ्कल्पत्वादीनामेकत्र सिद्धानामन्यत्र पुनर्वचनमादाराथमेव । तस्मादुमापतित्वादीनामभ्यासादादरादलोप एव परब्रह्मण इति । धर्मब्रह्मणोः प्रमाणान्तरागम्ययो र्यादृशं स्वरूपमभिधत्ते भगवती श्रुतिस्तादृशमेवाभ्युपेयं श्रुतिप्रामाण्यावलम्बिनाम् । अन्यथा ताद्विरुद्धतर्कावलम्बने जगदुपादानत्वादिकं न सिद्ध्येत् । अतः श्रुतिरेव च ‘सत्यम् ज्ञानमनन्तम् ब्रह्म’ इति सत्यज्ञानाकारमपरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्युक्त्वा,

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

उर्ध्वरेतं विरूपाक्षम् ॥

इत्यादिना तस्यैव त्रिलोचनत्वपरमशक्त्युमाशबलितत्वरूपं विशिष्टमभिधत्ते । पुनश्च तस्य ‘स एको ब्रह्मण आनन्दः’ इति निरतिशयानन्दवत्त्वमाह । तस्यैव च ‘आकाशशरीरम् ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामम्

सिद्धान्तस्तु — अभ्यस्तत्वेनादरतिशयविषयतया तयोस्तात्त्विकत्वं मवसीयते । श्रुतिशरणैः खलु यथाश्रुत्येवाऽभ्युपगन्तव्यम् । श्रुतिप्रामाण्यादानन्दात्मनैव परमाकाशस्योपचयापचयवान्परिणामो युज्यते । प्रियशिरस्त्वादिकन्तु तथा तात्पर्यग्राहकप्रमाणाभावादन्नमयादिषु कल्पितैः पक्षपुच्छादिभिस्सहपाठा च कल्पितमित्यभ्युपगम्यत इति ॥

* इदमधिकरणद्वयमपि निर्गुणब्रह्मवादिना मसङ्गतमेव । अतएव पूर्वाऽधिकरणे वशित्वादितु तत्स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके सङ्कीर्त्यतइति परैरुक्तम् तद्विवृतौ । रत्नप्रभायामपि भिन्नविद्यास्थानामपि गुणानां मायतनादिसाम्येन निर्गुणस्यले बुद्धिस्थानां स्तुत्यर्थं मुपसंहारो युक्त इत्युक्तम् । निर्गुणस्य गुणवत्त्वेन स्तुतेः निर्वनस्य धनिकत्वेनेव निरर्थकत्वमेव तेनावेदितमिति विशदमेव । अतएव सर्ववेदान्तप्रत्ययाऽधिकरणे सगुणविषयाचेयं विज्ञानभेदभेदचिन्तित्युक्त्वा साधनाध्यायस्य स्वपक्षेऽसाङ्गत्यं परैः कण्ठतएवोरीकृतम् । किञ्च तै रलोपाऽधिकरणमिदं प्राणाग्निहोत्रविषयतया व्याख्यातम् । अस्य प्राणहुतिमात्रविषयत्वे दिशारस्य विद्यातदुपयोगिविषयत्वाऽभावेन पादसङ्गत्यभावादसङ्गतमेवेति विदितमेव ॥

मुक्तस्य परब्रह्मसादृश्यप्राप्त्यभिधानाच्च । अतः साक्षान्मुक्तप्राप्यमेव पूर्वोक्तं नीलकण्ठत्वादिलक्षणं परब्रह्मस्वरूपम्, न सांसारिकम् । तस्य ‘अपहतपाप्मा’ इत्यादिना सांसारिकधर्मनिषेधात् । सगुणैवाऽतः परविद्या । ‘निष्कलम् निष्क्रियम्’ इत्यादिषु हेयगुणनिषेधः क्रियते न कल्याणगुणनिषेधः । तथा हि—

‘निष्कलम् निष्क्रियम्’ इत्यादिना ‘प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः’ इत्यादिना च निर्गुणत्वे सगुणत्वे च सामान्येन प्राप्ते ‘अपहतपाप्मा’ ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ इत्यादिभिर्विशेषश्रुतिभिर्निर्गुणश्रुते हेयगुणराहित्यमर्थः, सगुणश्रुतेः कल्याणगुणसाहित्यं इति विज्ञायते । किञ्च वचनमेव सगुणं मोक्षफलं प्रकाशयति, ‘सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता’ इति । विपश्चिता सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सर्वानपि कामान् मुक्तः सह प्राप्नोतीति ।

“ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती ” त्येवकारश्च साम्यश्रुत्यनुतोधा दिवार्थः । “ वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोका नभिजयति । विनाशमेवापीतो भवतीति ” । इत्यादिश्रुतिष्वेवकारस्येवार्थत्वदर्शनादिति ॥

सूत्रस्याऽयमर्थः — उपस्थिते=उपासकेन ब्रह्मणि शिवे प्राप्तेसति — अतः—ब्रह्मप्राप्त्यधीनविकासादिस्वरूपाविर्भावाद्धेतोः जज्ञणक्रीडनरमणादिस्वाच्छन्द्यतत्साम्यापत्तिवचनात्स एव परम्ब्रह्म— तत्साम्यापत्तिरेव परममुक्तिरिति ॥

निर्गुणब्रह्मवादिभिर्निर्दमपिमूर्धं प्राणाहुतिविषयपूर्वाऽधिकरणशेषतयैवाऽधिकृत्य भोजने उपस्थित इत्यादिना व्याख्यातम् । तदपि स्वाभिमतस्य ब्रह्मणो नैर्गुण्यात् उपासनाया अनावश्यकतया भोजनमात्रपरत्वमावेदयतीति न किमपिचिन्नाम् ॥

एवं यद्यपि कैश्चिन्निर्दिशेषवादसिद्धाधिविषयाया पाश्चरात्रमतोद्दिधीर्षयाया श्रुतिप्राणा मन्यथानयनं न किमप्याश्चर्यं माकलयति । तथाऽपि प्रकृतेऽधिकरणे भाष्यकारैर्निर्दिशेषवाद-निराकरणार्थतया स्पष्टं व्याख्यातेऽपि समग्रेण भाष्येण सह प्रकृताऽधिकरणार्थमतिविशदं व्याख्याय भाष्यकाराशयं विज्ञानद्विरपि दीक्षितवयैः यद्भाष्यकाराणां निर्दिशेषवादएव

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ३-३-४० ॥

इह पूर्वाऽधिकरणोक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव मुक्तप्राप्यमुतान्यदिति संशयः । किं तावत् प्राप्ते ? ‘ निष्कलम् निष्क्रियम् शान्तम् निरवयवम् निरञ्जनम् ’ इत्यादिषु ब्रह्म निर्विशेषमेव श्रूयते । ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ इति मुक्तस्य तत्स्वरूपापत्तिरेव मुक्तिः । अतो निर्विशेषमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्यं नान्यदिति प्राप्ते, ब्रूमः— पूर्वोक्तं सविशेषमेव ब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यम् । , दहरकमलान्तर्भावीयतया प्रतिपादिते विरूपाक्षे परब्रह्मणि ‘ परम् ज्योतिरुपमम्पद्य ’ इति मुक्तेन प्राप्ते ‘ स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते ’ इति स्वरूपाभिनिष्पत्तेरेव हेतोः, ‘ जक्षन् क्रोडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा ज्ञातिभिर्वा ’ इत्यादिना स्वच्छन्दतो ज्ञात्यादिप्राप्यभिधानात्, ‘ परमम् साम्यमुपैति ’ इति श्रुत्या, ‘ मुक्तः शिवसमो भवेत् ’ इति स्मृत्या च,

यदि शिवस्य रूपं गुणनातञ्च तात्त्विकं तदा मुक्तप्राप्यं ब्रह्म ततोऽन्यत्स्यादित्युत्थानात्सङ्गतिः । मुक्तप्राप्यमब्रह्म शिवादन्यं द्रुत शिवएवेति किं मुक्तिर्निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिरुत सविशेषब्रह्मसादृश्यापत्तिरेत्यनवधारणात्संशये पूर्वपक्षः ॥

नीरूपं निर्विशेषं परम्ब्रह्मेति परशताश्रुतयः प्रतिपादयन्ति । तद्भावापत्तिर्मुक्तिरिति च “ ब्रह्मवि ब्रह्मैव भवती ” ति सावधारणा श्रुतिः प्रतिपादयति । अतो रूपवान् सगुण शिवो न परंब्रह्म नाऽपि तत्सादृश्यापत्तिः परममुक्तिरिति ॥

सिद्धान्तस्तु— उक्तरूप शिवएव परम्ब्रह्म तत्सादृश्यापत्तिरेवच परममुक्तिः । दहरगुणदरीकादिषु तदुपासनेन लब्धया तत्प्राप्त्यैव स्वरूपाभिनिष्पत्त्यादिप्रतिपादनात् । “ निरञ्जनः परमम् साम्यमुपैति दिव्य ” मिति श्रुत्या “ मुक्तः शिवसमो भवेदि ” ति स्मृत्यनुगृहीतया निरञ्जनं इति शब्दोदितस्य संसारान्मुक्तस्यैव तत्साम्यापत्तिप्रतिपादनाच्च । परंब्रह्मणो रूपगुणनिषेधश्रुतयः प्राकृतरूपहेयगुणनिषेधपराः मुक्तप्राप्ये “ सहब्रह्मणा विपश्चिते ” ति सार्धज्ञगुणश्रावणेन मुक्तप्राप्यं परम्ब्रह्म निर्गुणमिति कल्पनाऽयोगात् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः— गोदोहनादिव दनियता उपास्तयः । यथा—
 ‘ चमसेनाऽपः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्य ’ इत्यपां प्रणयनमाश्रित्य
 विधीयमानं गोदोहनमक्रत्वर्थत्वा दैच्छिकमेव, न त्वप्रणयनादिवन्नियतम् ।
 तथा कर्माण्याश्रित्य विधीयमाना उपास्तयः क्रत्वर्था न भवन्ति ’ ‘ तेनोभौ
 कुरुतो यश्चैतदेवम् वेद यश्च न वेद ’ इत्युद्गीथाद्युपासनरहितस्याऽपि
 क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् ’ ‘ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव
 वीर्यवत्तरम् भवति ’ इति वर्तमाननिर्देशोऽपि क्रतुवीर्यवत्तरत्वसाधनतयो-
 पासनाविधिः कल्प्यते । वीर्यवत्तरत्वं नाम प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्धेनाविल-
 म्बितफलत्वमेव । तथा कामवृष्ट्यादिपृथक्फलश्रवणाच्च न नियता उपास्तयः ॥

इति तन्निर्धारणानियमाऽधिकरणम्

छान्दोग्ये “ ओमित्येतदक्षरं मुद्गीयं मुपासीत ” इति कर्माङ्गाश्रयमुद्गीयाद्युपासनं
 श्रूयते । तत्किम् तस्मिन्कर्मणि पर्णतादिवन्नियमेनोपादेयम्, उत गोदोहनादिव
 दनियमेनेति संशयः । कर्माङ्गाश्रयत्वेन पर्णतादिव तद्द्वारेण निरुद्धकार्यतया “ यदेव
 विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम् भवति ” इति वर्तमाननिर्देशस्य पृथक्स्थलप्रति-
 पादनाऽयोगात् क्रत्वर्थतया कर्मसु नियता उद्गीयाद्युपास्तय इति ॥

सिद्धान्तस्तु—“ तेनोभौ कुरुतो यश्चैत देवम्वेद यश्च न वेद ” इत्युद्गीथोपासनरहितत्वस्याऽपि
 क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् क्रतुफलात्स्वर्गादेः पृथग्भूतवीर्यवत्तरत्वफलं मिदमुपासनं मिति
 गोदोहनादिव दनियमः । वर्तमाननिर्देशोऽसत्यधिकाराऽन्तरनिश्चयेऽस्ति रात्रिसत्रवत् क्रतो
 वीर्यवत्तरत्वमस्योपासनस्य फलमिति कल्पनीयमिति ॥

सूत्रार्थस्तु— तन्निर्धारणाऽनियमः । निर्धारणं—निश्चलेन चेतसाऽवधारणम् । उपासन-
 मित्यर्थः । तस्य अनियमः । कुतः—तद्दृष्टेः । तेनोभौकुरुत इत्यनियमदृष्टेः । पृथग्भूतं ह्यस्यफलम्
 तच्चाऽप्रतिबन्धरूपम् । वीर्यवत्तरत्वं नाम प्रबलकर्मान्तरफलेनैतस्य कर्मफलस्याऽप्रतिबन्धः ।
 अविलम्बितत्वं फलमिति ॥

इति तन्निर्धारणानियमाऽधिकरणम्

सहशब्दो ब्रह्मणाऽऽनन्दभोगस्य च यौगपद्याऽभिप्रायः । अतः सगुणमेव ब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यं फलमिति ॥

इति तद्वचनाऽधिकरणम्

अथ तन्निर्धारणानियमाऽधिकरणम् २६

तन्निर्धारणानियमास्तद्वष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम्

॥ ३-३-४१ ॥

उद्गीथादिकर्माङ्गावब्रह्मा उपास्तयः कर्मसु नियता उताऽनियता इति संशयः । किं तावत् प्राप्तेति? कर्मानुष्ठाने कर्माङ्गत्वात् नियमेनाऽनुष्ठेयाः । कर्मप्रकरणमनारभ्याधीतत्वेऽपि वाक्यादेव क्रतुसम्बन्धोपपत्तिः । यथा ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति’ इत्यनारभ्याधीतस्य पर्णमयत्वस्याव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्वारा वाक्यतः क्रतुसम्बन्धः, तथा ‘य एवम् विद्वा नुद्वायति’ ‘य एवम् विद्वान् साम गायति’ इत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिसामोद्गीथादिद्वारा तदुपासनानां क्रतुसम्बन्धः । अतः कर्मसु नियता उद्गीथाद्युपास्तय इति ॥

परमं तात्पर्यं मिति शिवाद्वैतनिर्णये निगदितं यत्सांख्ये सखलम्बितं तदत्याश्चर्यं मां कल्य तीति व्यक्तं मिदं सर्वं प्रकृतभाष्येण वा तदीयेन स्वोपज्ञेन विवरणेन वा निर्विशेषवादो निर्मूलित इति मन्वता मापातत स्तत्र विश्वासोपजननायैवेत्यास्ताम् ॥

इति तद्वचनाऽधिकरणम्

अथ तन्निर्धारणानियमाऽधिकरणम् २६

यथा शिवोपासनाफलमेव मुक्तिफलं मेवं क्रतुफलमेवोद्गीयविद्याफलं नान्यदस्तीति शङ्कया सङ्गतिः ॥

यदुक्तमेकस्य राज्ञ इति, तत्राऽपि राजस्वरूपाभेदेऽपि स्थानशुणादिभेदा
दुपासनप्रकारो भिन्न एव सेवकानामिति ॥

इति प्रदानाऽधिकरणम्

अथ लिङ्गभूयस्त्वाऽधिकरणम् २८

लिङ्गभूयस्त्वा तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ३-३-४३ ॥

पूर्वं सर्वासूपविद्यासु ब्रह्मोपास्यमिति स्थितम् । तस्योपास्यस्य
ब्रह्मणो विशिष्य निर्धारणार्थं मिदमधिकरणम् । तैत्तिरीये—

‘ सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु नमो अस्तु ।

पुरुषो वै रुद्रः सन्महो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः ॥

विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातम् जायमानञ्च यत् ।

सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शन्तमं हृदे ।

सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥

नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये नमो नमः ’

सूत्रार्थस्तु — प्रदानवत् “ इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् इन्द्रायाऽधिराजायेन्द्राय
स्वराज्ञे ” इतीन्द्रस्यैकत्वेऽपि राजत्वादिविशिष्टाकारभेदा दुपासनभेद उक्त स्सङ्कर्षणकाण्डे इति ॥

इति प्रदानाऽधिकरणम्

अथ लिङ्गभूयस्त्वाऽधिकरणम् २८

सङ्गति माह— पूर्वमिति । पूर्वाऽधिकरणे सर्वासु साक्षान्मोक्षफलासु विद्यासु
शिवरूपम्परम्ब्रह्म एकमेवोपास्य मिति सिद्धं कृत्वा उपास्यैक्येऽपि न विद्यैक्यमिति
समर्थितम् । इदानीं तदेवोपास्यैक्यं समर्थ्यते इति सङ्गतिः ॥

प्रदानवेदेव तदुक्तम् ॥ ३-३-४२ ॥

एकस्यैव शिवस्य परब्रह्मणः परविद्यासु सर्वासु तत्तद्गुणविशिष्टतया पृथक्चिन्तनीयत्वमुक्तम् । तदिह सम्भवति न वेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? गुणभेदेऽपि गुणिनो ब्रह्मण एकत्वा दुपासनं न मिथ्यते । यथैकस्य राज्ञे स्तत्तद्गुणविशेषणभेदेन युक्तस्याऽपि कार्यदर्शनव्यायाम-भोजनासनमृगयासमरादिव्यापारेषु सिंहासनादिस्थानभेदेऽपि भेदो न दृश्यते तथा दहरादिस्थानभेदेऽपि तत्तद्गुणभेदविशिष्टस्याऽपि ब्रह्मण एकत्वात् तदनुसन्धानमेकमेवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—एकस्यैव परब्रह्मणः शिवस्य स्वरूपाभेदेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टस्वरूपतया गुणविशेषणभेदेन भेदा द्विशिष्टगुण्यावृत्त्या पृथक् तदुपासनप्रयोगः, इन्द्रप्रदानवत् । यथा ‘ इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ’ इति गुणभेदात् पृथक्पुरोडाशप्रदानम् ‘ नाना देवतापृथक्त्वात् ’ इति सङ्कर्षे तथोक्तत्वात्, तथैकस्याऽपि परब्रह्मणो गुणभेदा दुपासनपृथक्त्वमिति ।

कर्मणां तदङ्गाधितोपासनानाञ्च फलभेदनिरूपणप्रसङ्गा द्विधाभेदनिरूपण मिति सङ्गतिः । धर्मैक्यात् स्थानगुणभेदात् संशयः ॥

ननु—स्थानगुणभेदा द्विर्भिन्नोऽपि भेदस्तथा दित्याशङ्क्य तद्भेदेऽपि धर्म्यभेदं दृष्टान्ते नोपपादयति—यथैकस्येति । सत्यम् स्थानगुणभेदेन वस्तुतो धर्मो नभिद्यत इति । तथाऽपि तद्भेदेस्तथौपाधिको भेदो हविःप्रदानाख्ययागभेद इति ॥

सिद्धान्तयति—एकस्यैवेति । उपासनाप्रकारो भिन्न इति । राज्ञो यानासनव्यायामादिषु छत्राचामरव्यजनादिप्रधानस्सेवकानां सेवाप्रकारो भिन्नएवेत्यर्थः ॥

इति तद्ब्रह्म स आत्मा अङ्गान्यन्या देवता ' इति व्याहृतिविद्योपास्य-
लिङ्गम् । ' शन्तमम् हृदे ' इति हृदयद्योतनात् दहरविद्योपास्यलिङ्गम् ।
' हिरण्यबाह्वे ' इति हिरण्यरूपत्वं सवितृमण्डलोपास्यलिङ्गम् ।
' उमापतये ' इति सर्वपरविद्योपास्यलिङ्गम् । संसाररुद्रावकत्वात् रुद्र
इत्युच्यते परमात्मा शिवः । एवमुमापतेः परब्रह्मणः शिवस्य
सर्वपरविद्योपास्यत्वं वाक्यैरवसीयते । वाक्यं हि प्रकरणाद्वलीयः ।
तदप्युक्तम्— ' श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौ-
र्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ' इति । तस्मादुमासहितं संसाररुद्रावकं परं वस्तु
सकलपरविद्योपास्यमिति सिद्धम् ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाऽधिकरणम्

श्रीशैलो मुक्तिद " इत्यादिप्रयोगेषु श्रीशब्दः मुख्यत्वप्रख्यापनार्थः "कद्रुद्राये"ति मन्त्रस्याऽय
मर्थः । भीदुष्टमायं—सेकृतृताय सर्वेषामपि पित्रे । तव्यसे—तवो वृद्धिः तदस्यास्तीति णिनिः ।
तवस्वि—तदतिशायिने ईयसुन्प्रत्यये "विन्मतोर्लुगिति" विनोलुकि ढेरिति टिलोपेचसति छान्दसे
इकारलोपे सति तव्यस इति रूपसिद्धिः । वृद्धिमत्तमायेत्यर्थः । हृदे—हृदयस्याय ।
एवम्भूताय रुद्राय । शतमं—सुखावहतमं सर्वदुःखानां शमयितृतमम् । कद्—वाक् ।
श्लाघनं—स्तोत्रम् । कत्य—श्लाघायामितिवातो भीषेभ्वितिसंयोगान्तलोपः । एवम्भूतं स्तोत्रम् ।
वोचेम लिङ्गचाशिष्यामित्याजि, वचउमित्युमागमेच सत्याशिषि बहुवचनम् । अत्र यद्यपि
हृदयस्यत्व मन्यार्थत्वेनोपात्तम् तथाऽपि दहरविद्योपास्यसूचनार्थम् भवत्येव । कैवल्योप-
निषदि विशिष्य शिवस्य दहरविद्योपास्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । तद्धि बलीय इति सूत्रांशं
व्याचष्टे—वाक्यंहीति । तदप्युक्तमिति । पूर्वसूत्रादुक्तमित्यस्याऽनुषङ्ग इत्यर्थः ॥

अन्येतु लिङ्गभूयस्त्वा दिति सूत्रं मुत्तराऽधिकरणशेषं सिद्धान्तोपक्रमं व्यचक्षते ।
"तान्हेता नेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपत"इत्यादीनि भूयांसि लिङ्गानि ।
लिङ्गश्च प्रकरणा द्वलीय इति । पूर्वविकल्पइत्यादिपूर्वपक्षसूत्रद्वयम् । तदप्युक्तम् । लिङ्गउपन्यस्ते
दुर्बलेन प्रकरणेन पूर्वपक्षोत्थानाऽयोगादिति ॥

इति । अत्र सर्वात्मत्वादिभिर्हमापतित्वेन च श्रूयमाणं परं ब्रह्म प्रकृते सवितृमण्डलविद्यामात्र उपास्य मुन सर्वासु परविद्यास्त्विति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकरणबाधायोगात् प्रकृतसवितृमण्डलविद्यायामेवोपास्यम् ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः । इदमुपासहितं परं ब्रह्म सर्वास्वपि परविद्यासूपास्यम् । तत्तल्लिङ्गसम्बन्धिवाक्यभूयस्त्वात् । तथा हि ‘ सर्वो वै रुद्र ’ इत्यादिवाक्ये ‘ सर्वम् खल्विदम् ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते ’ ति शाण्डिल्यत्रिद्योपास्यलिङ्गम् । ‘ पुरुषो वै रुद्र ’ इति वाक्ये पुरुषसूक्तोपकोसलविद्याद्युपास्यलिङ्गम् । ‘ सत् ’ इत्यत्र ‘ सदेव सोम्येदं मम आसीत् ’ इति सद्विद्योपास्यलिङ्गम् । ‘ महः ’ इत्यत्र ‘ मह

प्रकृते सवितृमण्डले विद्यामात्रे इति । “ सर्वो वै रुद्र ” इत्यनुवाके रुद्रस्य सर्वासु परविद्यासूपास्यत्वे विनियोजकस्य वाक्यस्य सद्भावे वाक्येन प्रकरणस्य बाधा त्सर्वासु परविद्यासु रुद्राख्यं मन्त्रब्रह्म उपास्यम् भवेत् । तदसद्भावे प्रकरणेन सवितृमण्डलविद्याया मेवैतदुपास्यं भवेत् । विद्यान्तरेषुतुपास्यं तत्तत्प्रकरणालोचनया निर्धारणीयं स्यादिति तथाभूतवाक्यसदसद्भावाभ्या मयं संशयः । प्रकरणबाधाऽयोगा दिति ॥

अयमाशयः— रुद्रनमस्कारार्था इमे मन्त्राः । नतु तत्तद्विद्योपास्यलिङ्गवद्भि र्दशब्दै स्तत्तद्विद्योपास्यं प्रत्यभिज्ञाप्य तस्य रुद्रत्वप्रतिपादनाऽर्थाः । तथासति नमस्कारानन्वयप्रसङ्गात् । नमस्कारैः नमस्कार्यस्य स्तुतिमात्रत्वप्रतीतिश्च । सर्वपरविद्योपास्य इति इत्यभिमतं नसिद्धयेदितिपूर्वपक्षसारः ॥

सिद्धान्तयति— लिङ्गभूयस्त्वा दिति तत्तल्लिङ्गसम्बन्धीति । सूत्रे लिङ्गभूयस्त्वा दितिपदं तत्तदुपास्यलिङ्गसमर्पकपदप्रतिवाक्यभूयस्त्वपर मितिभावः । शाण्डिल्यविद्याग्रहण मन्यन्नाऽपि यत्रयत्र “ इदम् सर्वम् यद्यमात्मा ” इत्यादौ ब्रह्मणस्सर्वात्मत्व मुक्तं तस्या स्मरस्यावपि विद्याया उपलक्षणम् । एव मुत्तरत्राऽपि द्रष्टव्यम् । सर्वपरविद्येति । ‘ तस्मा त्सहृता शक्त्येति धृतैः परशक्तैर्विशिष्टस्य सर्वविद्यासाधारण्य मिति भावः । नमश्शब्द-योगस्तु—“सर्वम् रुद्रेति वै प्राहु र्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । नमस्कारेण सहितं गौरवात्परमेशितुः ॥” इति लिङ्गपुराणोक्तरीत्या नमश्शेषित्वरूपगौरवप्रख्यापनार्थः “ यथा श्रीरुद्राः पावनाः ।

भूता उत क्रियामयकत्वङ्गभूता इति संशये पूर्वपक्षः प्रवर्तते । ‘मनश्चितो वाक्चित’ इत्यादीनां साम्पादिकामोनाम् ‘असद्वा इदं मग्न आसीत्’ इत्यादिना पूर्वप्रकृतेष्टकचिनाभिधेयिभूतक्रियामयकत्वानुप्रवेशः स्यात् । ततश्च तेषामग्नीनां इष्टकचिनाग्निना विकल्पो मानसवत् । यथा द्वादशाहेद्येदशमेऽहन्यविवाक्ये पृथिवीपात्रस्य प्रजापतिदेवताकस्य समुद्र-द्रव्यस्य मानसग्रहस्य मनःसम्पाद्यग्रहणसादनस्तोत्रशस्त्रहवनप्रत्याहरणभक्ष-णत्वेनमानसस्याऽपि क्रियामयकत्वङ्गत्वम्, एवमेषां मानसानामपि क्रियामय-कत्वत्वङ्गम् ॥

ध्यातव्याः । “आत्मनोऽग्नी नर्कानि”ति प्रतिपर्यायं श्रवणात् । अर्का नर्चनीया नित्यार्थः । ते मनश्चिदादयो विद्यामयकत्वङ्गभूता उत क्रियामयकत्वङ्गभूता इति संशयः । यदि तत्र विद्यामयः कतुरपि विहितस्तथा तदा तदङ्गभूतास्त्युः ॥

यदि नस्या तदा प्रकृतेनाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिनेष्टकचिताग्निनोपस्थापितस्य क्रियामयस्य क्रतो रङ्गभूतास्त्यु रिति भेदः । क्रियामयः कत्वानुप्रवेश इत्यादिति । “मनसैषु प्रहा अगृह्यन्ते” इत्यादिष्वभिधेयविद्यामयानि कत्वङ्गान्येव श्रयन्ते । नतु विद्यामयः कतुरिति भावः ॥

अस्मिन्प्रकरणे विद्यामयकत्वानुबन्धिग्रहस्तोत्रादिदर्शनेऽपि क्रतो विधानाऽभावात् फलान्तराप्रतीतिश्च । “असद्वा इदं मग्न आसी” इत्यादिना इष्टकचितस्याग्नेः प्रकृतत्वाच्च क्रियामयकत्वङ्गभूता इति ॥

सुत्रार्थऽस्तु—मनश्चिदादिः क्रिया स्यात् । क्रियामयकत्वङ्गभूत इत्यर्थः । कुतः प्रकरणात् पूर्वप्रकृतेनेष्टकचितेनाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिनोपस्थितक्रतुगृहीतत्वेन तदङ्गभूतानामेवाग्नित्वा तेनेष्टकचिते न विकल्पः । विद्यारूपाणामप्येषां क्रियामयकत्वङ्ग-भावो न विरुध्यते द्वादशाहङ्गभूतमानसग्रह इति ॥

ननु—मानसग्रहः कस्यचिद्वृत्तकार्यस्याऽङ्गस्यस्थाने न निवेशनीय इति युक्तम् । तस्याऽदृष्टद्वाराक्रियामयकत्वङ्गत्व मिह मनश्चिदादयोऽग्निधारणं कुर्वत इष्टकचितस्याग्नेः स्थाने निवेशनीया इति कथं तेषामग्निधारणाऽसमर्थानां तदङ्गत्वमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

अथ पूर्वविकल्पाऽधिकरणम् २९

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत्

॥ ३—३—४४ ॥

अग्निरहस्यब्राह्मणे श्रूयते 'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नी-
नर्कान्मनोमयान् मनश्चितः' इति । तथा 'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः
श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति पुरुषस्य शतसंवत्सरमिते आयुषि
षट्त्रिंशत्सहस्राणि दिनानि । तत्रैकस्मिन् दिने यावती मनोवृत्तिः
तस्यैकैकामित्वे सत्यमयः षट्त्रिंशत्सहस्राणि सम्पद्यन्ते । ते च
प्रत्यगात्मस्वरूपेण ध्यातव्याः । एवं वाक्चितादयोऽपि । ते विद्यामयकत्वङ्ग-

श्रीभाष्यकारैरपि अत्र लिङ्गशब्दश्चिह्नपर्यायइति मीमांसकमर्यादायै जलाञ्जलिर्देता ।
अतएव तद्विवृतौ श्रुतप्रकाशिकायामपि चिह्नपर्यायइतिप्रतीकमुपादाय "ननु श्रुतिलिङ्गादिषु
लिङ्गमित्यर्थः" इत्युक्तम् । एतत्तन्त्रं परोषं स्वोद्दिषर्षितवेदविरुद्धमतं तात्पर्यं भावेदयतीति
विशदम् ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाऽधिकरणम्

अथ पूर्वविकल्पाऽधिकरणम् २९

यथा सवितृमण्डलविद्याप्रकरणस्य बलीयसा प्रमाणेन नावः एवं क्रियामयकत्व-
प्रकरणाऽपीति दृष्टान्तसङ्गतिः । शतपथब्राह्मणे अग्निरहस्ये क्रियामयकत्वङ्गभूत इष्टकचितोऽग्निः
प्रकृतः । "तद्ध तन्मनएवासी" इति । प्रयमोत्पन्नं मनः प्रस्तुत्य तत्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्य
दित्यादिना मनश्चिदादयोऽग्नयस्समाज्ञाताः । पुरुषायुषान्तर्गतैकैकदिनप्रभवमानसवृत्ति-
सङ्घाता अभित्वदृष्ट्या उपास्यमाना मनश्चितः । एवमेव वाक्चिदादयोऽपि प्रत्येकं
षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकाः । तत्र कर्मचितो वाग्निन्द्रियातिरिक्तकर्मेन्द्रियव्यापारा देहव्यापाराः ।
अभित्वतो आदराभिव्यापाराः । तेचाऽभित्वदृष्टिविशिष्टा मनोवृत्त्यादयः प्रत्यगात्मरूपेण-

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३-३-४७ ॥

‘ते हैते विद्याचित एव तान् हैतानेवम्विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विग्रया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति’ इति श्रुत्या वाक्येन लिङ्गेन चावगतस्य विद्यामयकृत्वन्वयस्य दुर्बलेन प्रकरणेन न बाधः ॥ ननु ‘मन्त्रसैषु ग्रहा अगृह्यन्त’ इत्यादिषु विधिप्रत्यया-श्रवणात् क्रियामयात् क्रतोरन्यो विद्यामयः क्रतुर्नास्त्येत आह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम्

॥ ३-३-४८ ॥

‘ग्रहा अगृह्यन्त’ इत्यादिकृत्वानुबन्धैः ते ‘हैते विद्याचित एव’ इति श्रुत्यादिभिश्च विद्यामयकृतविधिः कल्पनीयः । दहरविद्यादीनां

न“न्वैन्द्रवायवं गृह्णाती”त्यादिवाक्येषु श्रुतानां मिन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन सोमरसग्रहणानां यागान्वयापेक्षाणां श्रुतसोमयागान्वयेन चारितार्थे सम्भवति न यागान्तरकल्पनंति षशुसोमाधिकरणे व्यवस्थापितम् । एवमिहाऽपि ग्रहणादिसंस्काराणां मिष्टकचिताग्न्युपस्थापित-क्रियामयकृत्वन्वये सम्भवति न विद्यामयः कृतुः कल्पनीय इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

“तहैते विद्याचित एव” त्यादौ श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येनच अवगतस्य विद्यामय-कृत्वन्वयस्य श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्यो दुर्बलेन प्रकरणेन नबाध इत्यर्थः ॥

नन्विति । ग्रहग्रहणादिषु विधिसद्भावेहि विहितै विद्यामयैस्संस्कारै रुचितो विद्यामयः कृतुः कल्प्येत—नतु तच्छ्रवणं मस्तीति ॥

ग्रहा अगृह्यन्तेत्यादीनां मनुवादप्ररूपत्वेऽपि “वचनानित्यपूर्वत्वादि”ति न्यायेन मनश्चिदादीनामिव ग्रहग्रहणादीनामपि विधिकल्पनं यव ननिवारयितुं शक्यम् । तथाच ग्रहग्रहणादिभिः कृत्वानुबन्धैः पूर्वसूत्रोदाहृतश्रुत्यादिभिः स्महितैः कृतुविधिः कल्पनीयइति न विद्यामय-कृतुविध्यभावः शङ्कनीय इति भावः ॥

अतिदेशाच्च ॥ ३-३-४५ ॥

‘तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व’ इति तेष्विष्टक-
चिताभिकार्यातिदेशाच्च तदङ्गत्वमिति ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते —

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ३-३-४६ ॥

विद्यैव विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इत्यर्थः । साम्पादिकाभित्वेन विद्या-
मयत्वे सिद्धेऽपि ‘ते हैते विद्याचित एव’ । इति निर्धारणं हि
विद्यामयक्रत्वङ्गत्वख्यापनाय । दृश्यते च विद्यामयक्रतुः अत्रैव
‘मनसाऽचीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन् मनसाऽशंसन्
यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत् किञ्च यज्ञीयम् कर्म मनसैव तेषु
मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमाक्रियत’ इति । अतस्तेषां विद्यामय-
क्रत्वङ्गत्वमेव ॥

तेषां मेकैक एवेत्यादिना इष्टकचिताऽग्निकार्यातिदेशाच्च । तेनैषां विकल्पः
प्रतीयते । तेन सविकल्पोहि तच्छेषिभूतक्रत्वङ्गत्वेन विनैतेषां नोपपद्यते । अतश्च
क्रियामयक्रत्वङ्गभूता इत्यर्थः ॥

अयं सिद्धान्तप्रतिपादकं सूत्रम् ॥

पूर्वपक्षसूत्रे क्रियाशब्दइवाऽत्र विद्याशब्दोऽपि लाक्षणिकइति व्याचष्टे—विद्यैवेति ।
तेहैतइति । सर्वनामभ्यां सप्तविधानां मग्नीनां परामर्शः । तेषां विद्याचितत्वे सिद्धेऽपि
यद्विद्याचित एवेति निर्धारणम् यच्च तदनन्तरम् “विद्यया हैव त एवमविद् श्रिता
भवन्ती”ति तद्विवरणवाक्ये निर्धारणं तद्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वप्रवेशिनः एवैते नतु क्रियामयक्रत्वङ्ग-
प्रवेशिन इति ज्ञापनार्थं मित्यर्थः । ‘मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त’ इत्यादौ विद्यामयक्रतुदर्शनाच्च
विद्यामयक्रत्वङ्गभूताएवेत्यर्थः ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यम् भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः

॥ ३-३-५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्य मनश्चिदादिवाचिनः शब्दस्य विद्यामयत्व-
प्रतिपादकत्वमवगम्यते । तथा हि ‘अयम् वाव लोक एषोऽभिश्चितस्तस्याप’
इत्यादिना पृथक्फला विद्या विधीयते । क्रियाप्रकरणे मनश्चिदादीना
मनुबन्धस्तु सम्पादनीयानामग्रयज्ञानां भूयस्त्वात् । तत एतेषां
विद्यामयकत्वङ्गत्वम् ॥

इति पूर्वविकल्पाऽधिकरणम्

अथ शरीरे भावाऽधिकरणम् ३०

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३-३-५१ ॥

इह पूर्वोक्तब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं सर्वासु परविद्यासु युज्यते न
वेति संशयः । तत्रैके मन्यन्ते । शरीरे वर्तमानत्वा दुपासितुः कर्तृत्वभोक्त्व-

न ह्यतिदेशेनेष्टकचितामितुल्यदेशत्व माश्रयणीयम् । येनकेनचित्सामान्येन
अतिदेशोऽफलं भवेत् । “स वा एष एव मृत्यु र्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुः” इतिव त्फलसामान्येन
भविष्यत्यतिदेशः । नखलु तत्र मण्डलपुरुषे मृत्युशोकापत्ति रतिदिश्यते । किन्तु संहर्तृत्व
मेवेति सूत्रार्थः ॥

हेत्वन्तरमिति— मनश्चिदादिब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्य इति शेषः ॥

परेण च ब्राह्मणेनाऽस्य मनश्चिदाद्यभिधायिन शब्दस्य ताद्विध्यम्—तद्विधत्वं अवगम्यते ।
परेण ब्राह्मणेन “अयं वाव लोक एषोऽभिश्चितस्तस्याप” इत्यादिना पृथक्फला विद्या
विधीयते । अभिरहस्ये क्रियामया एव विधीयन्तइति नियमो नाऽस्ति । क्रियाप्रकरणे त्वेषां
मनश्चिदादीना मनुबन्धस्तु सम्पादनीयानां मान्यज्ञानां भूयस्त्वा त्क्रियते । तस्मा
न्मनश्चिदादयोऽग्रयः विद्यामयकत्वङ्गभूता एवेतिसूत्रार्थः ॥

इति पूर्वविकल्पाऽधिकरणम्

क्रियामयात् पृथक्त्वव दस्याऽपि विद्यामयक्रतोः सानुबन्धैः श्रुत्यदिभिः
पृथक्त्वमवगम्यते । दृष्टश्चानुवादसरूपे विधिः ‘यदेव विद्यया करोति’
इत्यादौ । तदुक्तम् ‘वचनानि त्वपूर्वत्वात्’ इति । अतो विद्यामय-
क्रत्वङ्गत्वमेव युक्तम् ॥ आशङ्क्य परिहरति —

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युव न हि लोकापत्तिः

॥ ३-३-४९ ॥

‘तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः’ इतीष्टकचितामिचित-
फलसामान्येनातिदेशः, इष्टकचितामेः स्वक्रतुद्वारेण यत् फलं तदेषां
विद्यामयक्रतुप्रवेशेन फलमिति । न पुनरिष्टकचितामितुल्यदेशत्वमेषामिति ।
केनाऽपि सामान्येनातिदेशोपलब्धेः ‘स वा एष एव मृत्यु र्य एष
एतस्मिन् मण्डले पुरुष’ इति संहर्तृत्वमात्रेण । न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य
मृत्युतुल्यदेशत्वम् । अतः केनचित् सामान्येनातिदेशे न विरोधः ।
हेत्वन्तरमाह ॥

ग्रहस्तोत्रादिभ्यः क्रत्वनुबन्धेभ्य इष्टात्वादिभिश्च दहरविद्यादीनां क्रियामयक्रतोः
पृथक्त्वव दस्याऽपि विद्यामयक्रतोः पृथक्त्वमवगम्यते । अनुवासरूपे “यदेव विद्यया
करोती” इति विधि ईष्टः तद्वचनानि त्वपूर्वत्वा दित्यनेनोक्तम् । तस्मा द्विद्यामय-
क्रत्वङ्गत्वमेव युक्तमिति सूत्रार्थः ॥

आशङ्क्येति—मनश्चिदादीना मतिदेशेनेष्टकचितामिभि स्तुल्यकार्यत्वावगमा तेषां
क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशोऽवगम्यतइति पूर्वपक्षोक्तमाशङ्क्येत्यर्थः ॥

इष्टकचितामेति स्वप्रधानद्वारा फलवत्त्वमस्तीत्येतावता सादृश्येनाऽतिदेशः । न
तुल्यदेशत्वपर्यन्तेन । यथा मनश्चिदादिब्राह्मणात्पूर्वब्राह्मणावसानश्रुतेः “स एष मृत्यु” इत्यादौ
मण्डलपुरुषे संहर्तृत्वमस्तीत्येतावता सादृश्येन मृत्युरिति व्यपदेशः । ननु मृत्युलोकाऽव-
स्थितिलक्षणतुल्यदेशत्वपर्यन्तेनेत्यर्थः ॥

सांसारिकस्वभावनिर्मुक्ताऽपहतपाप्मत्वादिवस्वरूपतयोपासितुं अनुसन्धेयत्वात्
तदात्मतयाऽनुसन्धेयस्य परमेश्वरस्य त्रिलोचनत्वादिलक्षणस्वरूपानुसन्धाने
नाऽस्ति विरोधः ॥

इति शरीरेभावाऽधिकरणम्

शरीरे—कर्माधीनशरीरे भावात् — वर्तमानत्वात् । आत्मनः—जीवस्य कर्तृत्वादि-
रूपापन्नत्वात् तादृशस्यात्मतया परमेश्वरस्याऽनुसन्धानं नयुज्यतइति एकं मन्यन्त इति
सूत्रार्थः ॥

अथ सिद्धान्तप्रतिपादनपरं सूत्रम् ॥

नत्वितिसूत्रांशं व्याचष्टे— नैवमिति । अपहतपाप्मत्वादिगुणरूपइति व्यतिरेकपद-
व्याख्यानेन प्रजापतिविद्यावाक्यं व्यतिरेकस्यानुसन्धेयत्वे प्रमाणं सूचितम् । तत्र
अपहतपाप्मत्वादिरूपविशिष्टम् प्रत्यगात्मानं प्रस्तुत्य “सोऽन्वेष्टव्य” इति प्रकृतरूप-
विशिष्टमेव तच्छब्देन परामृश्य तस्याऽनुसन्धेयत्वमुक्तम् ॥

एवञ्च यथाविधिविहितविद्यानुष्ठानम् । नतु लौकिकप्रमाणोपस्थित्यनुगुणमिति ।
तदानीं प्रत्यक्षोपस्थितैरपि सांसारिकैर्धर्मैः प्रत्यगात्मनोऽनुसन्धानं नकार्यम् । किन्तु
तदानीं तिरोहितैरप्यपहतपाप्मत्वादिभिरेवेति भावः ॥

नतु—ब्रह्मपलब्धिः यथाऽवस्थितब्रह्मविषया कार्येति नियमो “यथाक्रतु” इति श्रुते
रित्याशङ्क्य साश्रुति जीवयायात्म्यसाधारिणी तस्याअपि प्राप्यकोटिनिविष्टत्वात् ।
“तम् यथाययोपासत” इति श्रुतेरपि जीवात्मभूतपरमात्मविषयत्वा दित्यभिप्रेत्याह—
यथाक्रतुरिति ॥

नहि—कर्तृत्वादिविशिष्ट मात्मन स्वरूपमनुसन्धेयम् । किन्तु सांसारिकस्वरूपा
न्मुक्तस्वरूपस्य यो व्यतिरेकः सोऽनुसन्धेयः । कुतः—तथाविधोपासनाभावभाविता नमुक्त-
स्वरूपप्राप्तेः । “यथा क्रतु रस्मिन् लोके पुरुषो भवती” ति हि श्रुति राह—उपलब्धिवत्—
यथा ब्रह्मस्वरूपोपलब्धि र्यथावस्थितब्रह्मानुसन्धानमुक्तस्यैव तथा आत्मोपलब्धि-
रपीति सूत्रार्थः ॥

*यद्यपि शुद्धाद्वैतभाष्यकारै रित्थमधिकरणम् शरीरात्मभेदसमर्थनपरतया व्याख्यातम्
तदसत्—पादसङ्गत्यभावात् । उपासने गुणोपसंहाराऽनुपपेहारोहि पादविषयः । प्राप्तिक्रिञ्चिन्तनमपि

रूपापन्नत्वात् तथाऽवस्थितस्यात्मतया परविद्यासु परमेश्वरस्य त्रिलोचनत्वादि-
लक्षणस्वरूपानुसन्धानम् न युज्यत इति ॥ सिद्धान्त उच्यते ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वा न्न तूपलब्धिवत् ॥ ३-३-५२ ॥

नैवम् यत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपापन्नस्योपासितुरात्मतया परमात्माऽनु-
सन्धेय इति । अपितु सांसारिकस्वभावान्मुक्ते यो व्यतिरेक अपहृत-
पाप्मत्वादिगुणरूपः सोऽनुसन्धेयः । तथाऽनुसन्धानसद्भावभावित्वात्
स्वरूपोपलब्धेः । यथा यथावदस्थितस्वरूपब्रह्मानुसन्धानभाविनी ब्रह्मोप-
लब्धिः तद्वत्, ‘यथाऋतुर्गर्भिल्लोके पुरुषः’ इत्यादिश्रुतेः । अतः

अथ शरीरेभावाऽधिकरणम् ३०

पूर्वाऽधिकरणविषयवाक्ये मनश्चिदादयः प्रत्यगात्मत्वेन ध्यातव्या इत्युक्तम् । एवं
शिवोऽपि प्रत्यगात्मतया ध्यातव्यः । “त्वम् वा अहमस्मि भगवोदेवत अहम् वै त्वमसी”ति
शिवजीवयोः परस्परैक्यभावनाया विहितत्वात् । “आत्मेति तूपगच्छन्ती”त्यधिकरणे तथा
वक्ष्यमाणत्वा ज्ञेत्येत दनुस्मृत्य लिङ्गभूयस्ताऽधिकरणोक्त माक्षिप्यतइति सङ्गतिं सूचयति-
पूर्वोक्त मिति । युज्यते नवेति संशयः । इति ॥

किं प्रत्यगात्मा तदानीन्तनैः कर्माधीनशरीरबन्धककर्तृत्वभोक्तृत्वधर्मे विशिष्टः परविद्यासु
शिवधर्मिकैक्यप्रतियोगित्वेनाऽनुसन्धेयः । किंवा मुक्तिदशायामाविर्भविष्यद्भि रपहृतपाप्मत्वादि-
विशिष्ट इत्यनवधारणा त्संशय इति भावः । यया शुक्तिरजतैकयानुभवं स्तदानीं दृश्यमानै
श्चाकचक्यादिभिर्धर्मे विशिष्टतया शुक्त्यैक्यविषयः । नतु तदानीं मद्दृश्यमानै नील-
भागादिविशिष्टतया । एवं शिवजीवैक्यभावानमपि तदानीं मनुभूयमानैर्धर्मे विशिष्टेन
जीवेनैक्यविषयम् । नतु तदानीं तिरोहितैरित्युक्तम् । नच तत्कृत्युन्यायानुसारा दनेवंभाव
इशङ्कनीयः । “तम् ययाययोपासत”इतिश्रुत्यन्तरानुसारेण तस्य प्राप्यपरब्रह्मविषयत्वात् । एवञ्च
यदुक्तम् लिङ्गभूयस्त्वाऽधिकरणे निरस्तसमस्तदोषस्य निखिलमङ्गलगुणाकरस्य चिदानन्दरूप-
कर्माऽनधीनदिव्यविग्रहविशिष्टस्य शिवस्य सर्वासु परविद्यासु ध्येयत्वं तन्नोपपद्यते । कर्माधीन-
शरीरबन्ध तदधीनविहितनिषिद्धकर्तृत्व तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वविशिष्टप्रत्यगात्मरूपतयाऽनु
सन्धीयमाने तस्मिन् न्तद्विरोधिगुणाऽनुसन्धानाऽयोगात् । अहमनुभवरूपप्रत्यगात्मगुणेश्वरः
श्रुत्युपस्थापितगुणानां दुर्बलत्वा दिति पूर्वः पक्षः ॥

भावप्राणेशाख्यमहालिङ्गत्रयम् बिमृया ' दितिभावादिलिङ्गत्रयधारणविधि
 श्रूयते । तस्य शिवसायुज्यमितिफलश्रवणात्परविद्याङ्गत्वम् । तदेवं
 विद्याङ्गावबद्धाः यासुशाखासु श्रुता स्तासु विहितेपूपासनेपूपासकैः कार्याः-
 सन्निधानात् न सर्वत्र इतिप्राप्ते ब्रूमः । भरमत्रिपुण्ड्रद्राक्षेष्टलिङ्गधारणादय
 उपासनाङ्गावबद्धा यासुशाखासु श्रुता स्तास्वेवेति न नियमः । किन्तु प्रतिवेदं
 सर्वासु शाखासु सर्वैरपि ब्रह्मोपासकैः कार्याण्येति श्रुत्या सन्निधे र्बाधः ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ३-३-५४ ॥

यथा क्रत्वङ्गभूतानां मन्त्राणा मेकैकशाखागतानामपि सर्वशाखा-
 गतक्रत्वन्वये न विरोधः तथाऽत्रापि ॥

इति अङ्गावबद्धाऽधिकरणम्

तत्समाचरन् मुमुक्षु रपुनर्भवायेति त्रिपुण्ड्रधारणस्य मुक्तिफलकत्वं मुक्तम् । उपनिषदन्तरेच
 “ एतत्त्रिपुण्ड्रम् भस्मनाकरोति यो विद्वान् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स समस्त-
 पातकोपपातकेभ्यः पूतोभवती ” त्र्युपक्रम्य “ देहं त्यक्त्वा शिवसायुज्यं माप्नोति न स पुनरावर्तते ”
 इत्युपसंहृतम् । नच विद्याङ्गभावं विना तस्य साक्षान्मुक्तिफलकत्वं सम्भवतीति तस्य
 मुक्तिफलकविद्याङ्गत्वं मवसीयतइति भावः । इत्थं विषयं संशोध्य पूर्वपक्षमाह— एवमिति ।
 विद्याविशेषप्रकरणान्नातानां प्रणवाभ्यासभस्मोद्धूतन महालिङ्गधारणानां प्रकरणा न्नियम
 सम्पष्टः । त्रिपुण्ड्रधारणस्यतु तच्छाखासनातविद्यासु सन्निधाना नियमः । यथा वेधाध्यधिकरण-
 पूर्वपक्षे “ शन्नो मित्रा ” दि मन्त्रस्येतिभावः । श्रुत्या सन्निधे र्बाधइति सन्निधिग्रहणम् प्रकरणस्या
 प्युपलक्षणम् ॥

उपासनाङ्गावबद्धाः—भस्मोद्धूतनमहालिङ्गधारणादयः यासु शाखासु श्रुता स्तास्वेवेति
 न नियमः । किन्तु प्रतिवेदं सर्वासु शाखासु सर्वैरपि ब्रह्मोपासकैः कार्या एवेति सूत्रार्थः ॥

एवं ब्रह्ममीमांसकमर्यादया प्रणवाऽनुसन्धानादीनां सर्वविधासाधारण्यं सुपपादितम् ।
 कर्ममीमांसकमर्यादयाऽपि तदुपपादनार्थं सूत्रम् ॥

यथा क्रत्वङ्गभूतानामिति । अत्राऽयं माशयः । कर्ममीमांसकैः गुणमुख्यव्यति-
 क्रमाऽधिकरणे सामवेदोत्पन्नानि सामवेदक्रतुषु विनियुक्तानि “ य एवंविद्वान्वास्वन्तीयं साम

अथ अङ्गावबद्धाऽधिकरणम् ३१

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ३-३-५३ ॥

कासुचिच्छाखास्तु श्रूयमाणा उपासनाङ्गावबद्धा रसर्वासूपासना स्वङ्गत्वेनोपसंहार्या न वेति संशयः ॥ तथा हि— “आत्मानं मर्णि कृत्वा प्रणवश्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनादेव पाशम् दहति पण्डितः ॥” इति कैवल्योपनिषदि दहरोपासनायां प्रणवाभ्यास इत्युच्यते । ‘अग्नि’ रित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि सम्पृशेत् । ‘तस्माद्रूतमेतत् पाशुपतम् पशुपाशविमोक्षाय’ इति अथर्वशिखरि पाशुपतविद्यायां ‘इषमूर्जम् तपसा नियच्छेत्’त्यादिना इष्टलिङ्गधारणं भस्मधारणञ्च श्रूयते । रुद्राक्षजाबाले “रुद्राक्षान् श्वेतानेवविभृया”दिति रुद्राक्षधारणं श्रूयते । कालाग्निरुद्रोपनिषदि ‘तिर्यक्तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीते’ति भस्मत्रिपुण्ड्रधारण-विधिश्श्रूयते । महालिङ्गजाबाले ‘वेधामनुक्रियादीक्षाभिः कारणादितनुत्रये

शास्त्रारम्भे करणीयम् । देहस्यैवात्मत्वे शास्त्रस्याऽनारम्भणीयत्वात् । तथापीदमुपासन-वेमुख्यमूलमित्यास्ताम् ॥

इति शरीरेभावाऽधिकरणम्

अथ अङ्गावबद्धाऽधिकरणम् ३१

एवं परब्रह्मण विदुषस्य उपास्यस्य सकृदपरविद्यासु साधारण्यं लिङ्गभूयस्त्वाऽधिकरणोक्तमादिष्य समाहितम् । तत्प्रसङ्गात्तदसाधारणमन्त्रभूतप्रणवाभ्यासस्य तद्भक्ताऽसाधारणचिह्न-भस्मोद्धूतत्रिपुण्ड्रमहालिङ्गधारणानाञ्च असाधारण्यं मुच्यते इति सङ्गतिः । उपासनाङ्गाव-बद्धा इति । उपासन-ङ्गत्वेन निबद्धा इत्यर्थः । ननु प्रणवाभ्यासभस्मोद्धूतमहालिङ्गधारणानां मुपासनाङ्गत्वेन निबन्धनं दहरोपाशुपतविद्याप्रकरणान्नां दशम्यते । कालाग्निरुद्रोपनिषदि-विद्याविशेषमनारभ्यान्नातस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य तत्कुतोऽभ्यास्यते । इत्याकाङ्क्षायामाह-तस्येति । तिर्यक्तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीते-व्रतमेतच्छास्त्रम् । सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभि रक्तम्

वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वत्म स्वन्नमचि' इति ब्रह्मानुभवः फलश्चाऽभिहितम् । तत्र मूर्धाद्यवयवोपासनात् भूम्नः समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वम्, तत्रैव ब्रह्मानुभवफलाभिधानात् । तत्रावयवोपासनं फलकीर्तनञ्च क्रतुवदविवक्षितम् । 'वैश्वानरम् द्वादशकपालम् निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्युक्त्वा 'यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनम् ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्यादिनोच्यमानमष्टाकपालादिकं तत्फलञ्च यथा न विवक्षितं तद्वत् । तथा हि समस्तोपासनस्यैव ज्यैष्ठ्यं दर्शयति श्रुतिः—तत्र हि 'औपमन्यव कम् त्व मात्मानमुपास्ते'.... 'प्राचीनयोरग्य कम् त्व मात्मानमुपास्ते' इत्यादिप्रश्नानन्तरम् 'दिवमेव भगवो राजन्'.... 'आदित्यमेव भगवो राजन्' इत्यादिप्रतिवचनै रवयवोपासनेऽभिहिते 'अत्यन्नम पश्यति प्रियम्' इत्यादिना तत्रतत्र फलनिर्देशं कृत्वाऽपि 'मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः' इत्यादि-राजवचनै रनर्थं ब्रवीति । अतः समस्तोपासनमेव मुख्यम् ॥

इति क्रतुज्यायस्त्वाऽधिकरणम्

व्यस्तोपासनेषु प्रत्येक माख्यातम् फलञ्च द्युमूर्धादिषु प्रत्येकं वैश्वानरत्वञ्च श्रूयते । व्यस्तोपासननिन्दापूर्वकं समस्तोपासनञ्च श्रूयते । तयो स्समबलत्वे व्यस्तोपासनञ्च कार्यम् । न्यूनाधिकबलत्वे समस्तोपासनमेव कार्यमिति तदन्वधारणात्तः शयः । समस्तोपासनं सिद्धान्तिनोऽप्यभिमतं नोपपादनीय मिति । प्रत्येक माख्यातश्रावणादिभि र्व्यस्तोपासनमुपपादयन्पूर्वपक्षयति—तथाहीति । अत्यन्न मिति । अन्न मत्ती त्यन्वयः । एव मुत्तराऽपि । फलवचनस्य चेति चकारेण प्रत्येकं वैश्वानरत्वश्रावणं समुच्चीयते । अंशोपासन मिति । यथा समस्तस्य वैश्वानरत्वश्रावणा तदुपासनतत्फलश्रावणाच्च समस्तोपासनमुचितम् । एव मवयवोपासनमपीत्यर्थः । समस्तोपासनव द्व्यस्तोपासनान्यपि नामाद्युपासनव द्विधेयान्येवेति भावः ॥

सिद्धान्तमुपसंहरति— अत इति ॥

भूम्नः ऋतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति

॥ ३—३—५५ ॥

इह वैश्वानरविद्यायामुपासन मंशेन ममस्तेन वेति सन्दिह्यते ।
तथा हि—तत्र द्युलोकसूर्यवाय्वाकाशोदकपृथिव्यो वैश्वानरस्य मूर्ध्वक्षुः-
प्राणमध्यशरीरमूत्रस्थानपादरूपा ध्यातव्या इति निरूपितम् । तेषामङ्गानां
मपि प्रत्येकमुपासनमभिहितम् ‘ अत्यन्नम् पश्यति प्रियम् भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसम् कुले य एतमेवमात्मानम् वैश्वानरमुपास्ते ’ इति पृथक्-
पृथग्दिवादिपर्यायगतैर्वाक्यैः । एवं सत्युपास्तिशब्दस्य फलवचनस्य च
प्रत्येकमुपलभ्यमानत्वा दंशोपासनमुचितमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्ते तु—समस्तोपासनमेव मुख्यमित्युच्यते । तथा हि—तत्र
त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य वैश्वानरात्मनः स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां मूर्धादि-
पादान्तावयवत्वमभिधाय ‘ यस्त्वंतमेवम् प्रादेशमात्रमभिनिमानमात्मानम्

गायति यज्ञायज्ञियम् सामगायति वामदेव्यम् साम गायती”त्यादिभिः । याजुर्वेदिकै रावा-
निनियुक्तानि वारवन्तीयादीनि सामान्युदाहृत्य तेषां मुञ्चैस्साम्ने त्युत्पत्तिर्वेदविहित-
स्वरप्राप्तौ प्रधानभूतविध्यनुसारेण “ उपांशु यजुषेति विहितः याजुर्वेदिकएव स्वरः ” इति
सिद्धान्तितम् । अत्र शाखान्तरे किञ्चित्कर्मप्रकरणान्नातानां विनियोजकप्रमाणबल-
च्छाखान्तरास्नातकमन्तराङ्गत्वमप्यस्तीत्यत्र दृष्टान्तः स्पष्टः ॥

सूत्राऽयंस्तु—यथा ऋत्वंभूतानामित्यादिना भाष्यएव स्पष्टीकृतः ॥

इति अङ्गावयवज्ञाऽधिकरणम्

किञ्चिद्विद्यान्वितानामेव प्रणवचिन्तनादीनां विद्यान्तरं ध्वप्यन्वयवत्समस्तो-
पासनान्वितानामेव द्युमूर्वादीनां व्यस्तोपासनाख्यन्ययइति शङ्काया पूर्वपक्षोत्पानात्सङ्गतिः ।

उपपन्न इति निरूपितम् । अतो नानाप्रकारा विद्या शब्दाद्यनुबन्ध-
भेदात् इति निर्णयः । पुनरधिकरणारम्भोऽयं ज्ञानस्याविधेयतानिरासार्थः ॥

इति नानाशब्दाद्यधिकरणम्

अथ विकल्पऽधिकरणम् ३४

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ३-३-५७ ॥

एवं नानाप्रकाराः परविद्यानिरूपिताः । तामूपासकस्य विकल्पः समुच्चयो
वेति संशयः ॥ किं प्राप्नोति ? दहरविद्यासद्विद्यादीनां समुच्चयेनानुष्ठान
मुचितम् , कर्मभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसम्भवात् । विकल्पे तु किञ्चिन्नियामकं
नास्ति ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः—एकस्मिन्नुपासके सर्वासां परविद्यानां
विकल्प एव । कुतः ? निरतिशयब्रह्मानन्दानुभवस्य ब्रह्मसाक्षात्कारफलस्याऽ
विशिष्टत्वात् । प्रयोजनमेकेनोपासनेन यदि सिद्ध्यति किमन्यैरप्रयोजनैः ।
किञ्च, एकेनोपासनेन ब्रह्मस्वरूपाऽपरोक्ष निरतिशयभावनया सिद्ध्यति ।

निगकर्तुं मिदमधिकरणं मारब्धमित्यर्थः । “सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषा ” इति
सूत्रेण चोदनाग्रहणेनाऽविधेयज्ञानासङ्गतिमुचनं लब्धम् । तथाऽपि तद्वृद्धीकरणं मस्यफलमिति-
भावइति विवृण्वद्विरपि दीक्षितेन्द्रैर्भगवतोभाष्यकारस्य ज्ञानाविधेयत्वपरशुद्धाद्वैतवादेऽस्ति
तात्पर्यमिति शिवाद्वैतनिर्णये कथनमत्यन्तविरुद्धमिति दिक् ॥

अथ नानाशब्दाद्यधिकरणम्

इति विकल्पाऽधिकरणम् ३४

विद्यानां विकल्पसमुच्चयचिन्ताविद्याभेदसिद्ध्यपेक्षत्वात् तदनन्तरम्प्रवर्ततइति सङ्गतिं
दर्शयन् किमासां विकल्पएव उत समुच्चयोऽपि सम्भवतीति, समुच्चये फलभूयस्त्व सम्भवाऽ
सम्भवाभ्यां संशयं दर्शयति— एवमिति । फलभूयस्त्वसम्भवादिति । यद्यपि निरतिशय-

अथ नानाशब्दाद्यधिकरणम् ३३

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ३-३-५६ ॥

इह परविद्यायामेकीकरणेनोपासनं मुत भेदेनेति संशये नाना-
शाखाश्रुतानामपि विद्यानां वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वादेकीकरणेनोपासनम् ।
इति प्राप्ते उच्यते—अनन्तश्रुतिबोध्यानामनन्तानां विद्यानामेकीकृत्याऽ
नुष्ठानायोगात् स्वरूपैक्येऽपि ब्रह्मणो गुणभेदात् विद्याभेदः । यत्र
गुणभेदो नास्ति तत्र स्थानादिभेदाद्विद्याभेदः । राजादिगुणभेदादिन्द्रस्य
पुरोडाशदानभेदवत् गार्हपत्यस्थानादिभेदादभेरुपचारभेदवच्च विद्याभेद

सूत्रार्थस्तु—भूम्नः—समस्तोपासनस्य । ज्यायस्त्वम् — श्रेष्ठ्यम् । प्रामाणिकत्वं
मित्यर्थः । तत्रैव ब्रह्मानुभवफलपिधानात् । तत्राऽवयवोपासनं फलकीर्तनश्चाऽविवक्षितम् ।
'क्रतुवद्वैश्वानरं द्वादशकमालं निरपेत् पुत्रे जाते' इति क्रतावित्यर्थः । तथाहि—
समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वमेव दर्शयति श्रुतिः— “मूर्धा ते व्यपतिष्य द्यन्मानागमिष्य”
इत्यादिना व्यस्तोपासने अनर्थं ब्रुवन्तीति ॥

इति क्रतुवज्ज्यायस्त्वाऽधिकरणम्

अथ नानाशब्दाद्यधिकरणम् ३३

सद्विद्या—दहरविद्या—शाण्डिल्यविद्यादिका विद्यन्ते । तासामेकीकरणेनोपासनमुचितम् ।
उत भेदेन? इति संशये नानाशाखाश्रुतानामपि विद्यानां वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वादेकीकरणेनैवोपासनं
मुचितमिति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—अनन्तश्रुतिसिद्धानां अनन्तानां विद्यानां मेकीकृत्याऽनुष्ठानस्याऽ-
सम्भावितत्वाद् ब्रह्मणस्वरूपैक्येऽपि गुणभेदाद्भेदेनैवोपासनं मुचितम् । यत्र सत्यविद्यादौ
“स यो ह वै तन्महद्यक्षम् प्रथमजम् वेदे”त्यादौ गुणभेदो नाम्नातः तत्र अक्ष्यादित्यादि-
विद्यासु स्थानभेदा द्विद्याभेदः । शब्दाद्यनुबन्धभेदादिति ॥

सूत्रार्थस्तु—सद्विद्यादयो नाना पृथग्भूताः ब्रह्मण एकत्वेऽपि सद्भूमाऽपहतपाप्मादि-
शब्दभेदादिति । पुनरधिकरणारम्भोऽयं ज्ञानस्याऽविधेयतानिरासार्थ इति । अत्र ज्ञानस्याऽविधेयत्वं

देवभावसाक्षात्कारप्राप्तिरवागम्यते परविद्यास्वहंप्रवृत्तौषु । न तथा नाम-
ब्रह्माद्युपासनासु काम्यासु साक्षात्कारफलत्वे किञ्चिन्मानमस्ति । तत्फलत्वा-
भावे च तत्र तत्र भोगभूयस्त्वापेक्षया समुच्चय एव युक्तः, ब्रह्मफलवदेकत्वा-
भावात् । तत एकं वा बहु वा समाश्रित्यानुष्ठेयमिति निर्णयः ॥

इति यथाकामाऽधिकरणम्

अथ यथाश्रयाऽधिकरणम् ३६

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३-३-५९ ॥

इह पुनरुद्गोथाद्यङ्गावबद्धानां क्रत्वङ्गभावः स्वातन्त्र्यं वा ॥ इति
संशये पूर्वपक्षन्यायः प्रवर्तते । उद्गोथादिष्वङ्गेषु श्रुतानामुपासनानामुद्गोथादि-
वत् क्रत्वङ्गभाव एव । गोदोहनादिवत् स्ववाक्ये फलाश्रवणात् ॥

तादात्म्यभावनाप्रकर्षवशात् तयाभूतसाक्षात्कारकृतोपास्यदेवभावापत्तिं ब्रह्मविषयास्वहङ्गोपासना
सूच्यते । न काम्यासु । अतः काम्यविद्यानाम् यथाकालं मनुष्ठितानां कालान्तरे चित्तविशेषेऽ-
प्यपूर्वद्वारा फलजनकत्वाऽविरोधात्समुच्चयोपपत्तिरिति भावः ॥

इति यथाकामाऽधिकरणम्

अथ यथाश्रयाऽधिकरणम् ३६

अभ्युदयार्थोपासनवदङ्गाश्रयोपासनानामपि यथाकाम्यं प्रतिपाद्यतइति सङ्गतिं मभिप्रेत्य
संशयं दर्शयति—इहपुनरिति । पुनश्शब्दस्तन्निर्धारणानियम इत्यधिकरणे निर्णीत एवार्थे कैश्चन
हेतुभिः पुनश्शङ्कोत्थान मित्यगतार्थतां सूचयति—यथाश्रयभाव इत्येत द्वयाचष्टे—उद्गोथव
दिति । यथा—उद्गोथादीनां मुपासनाश्रयाणां क्रत्वङ्गस्तोत्रसम्बन्धेन क्रत्वङ्गभावस्तयो-
पासनानामपि क्रत्वङ्गोद्गोथादिसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥

ननु गोदोहनादीनां प्रणयनाद्याश्रितानामपि प्रणयनादिवत् क्रत्वङ्गभावो नाऽस्ति ।
तथा किंनस्यादित्याशङ्क्य यथाश्रयभाव इत्यनेन विवक्षितं तद्वैषम्यं माह—स्ववाक्य इति ।

ध्येयतादात्म्याभिमानात् । तदेकं परित्यज्याऽन्यत्र गमने चित्तविक्षेपः स्यात् ।
अतो विकल्प एव ॥

इति विकल्पाऽधिकरणम्

अथ यथाकामाऽधिकरणम् ३९

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेर न्न वा पूर्वहेत्वभावात्

॥ ३—३—५८ ॥

इह ब्रह्मसाक्षात्कारव्यतिरिक्तफल नामपि विद्यानां पूर्वाऽधिकरण-
न्याय इति सन्देहे प्राप्तेऽभिधीयते—न पूर्वाऽधिकरणन्याय इह सम्भवति,
वैषम्यात् । ‘ देवोभूत्वा देवानप्येति ’ इति जीवत एव भावनाप्रकर्षवशा

ब्रह्मानन्दानुभवरूपे मोक्षे भूयस्त्वालप्यत्वविशेषो न सम्भवति । तथाऽपि कासुचिद्विद्यासु
लोकविशेषप्राप्तिपूर्विका ब्रह्मप्राप्तिः । यथा मधुविद्यायाम् वस्त्रादिलोकप्राप्तिपूर्विका ।
उपकोसलविद्याया ममिलोकप्राप्तिपूर्विका इत्येवमन्तरालप्राप्त्यफलविशेषस्य विद्यमानत्वा
त्तल्लिप्सायास्समुच्चयोऽप्युपपद्यत इति भावः । अवशिष्टत्वा दिति । सकलविषयभोगविरक्तानां
मुमुक्षूणां ब्रह्मानुभवएकएव उद्देश्यं फलम् । नन्वन्तराले भवदपि वसुभावादिकम् । अत
उद्देश्यफलस्यैकत्वा द्विद्यानां विकल्पएवेत्यर्थः । चित्तविक्षेपस्स्यादिति । एकस्यां विद्याया
मभिरतस्य तत्रैकाग्र्यसिद्धये चित्तविक्षेपसमाधानाऽर्थमुपासनाऽनुष्ठानकालव्यतिरिक्तकालेष्वनुष्ठेयं
मौनं सहकार्यन्तरविध्यधिकरणे प्रदर्शयिष्यते । अतो नाऽस्ति विद्यान्तरावकाश
इति भावः ॥

इति विकल्पाऽधिकरणम्

अथ यथाकामाऽधिकरणम् ३५

प्रत्युदाहरणसङ्गत्या इदमधिकरणम् । पूर्वाऽधिकरणन्याय इति । अभ्युदयफलानाम
प्युपासनानां मोक्षफलकोपासानावदुपासनात्वा दुपास्यसाक्षात्कारापेक्षत्वं मविशिष्टमिति
भावः । न तथा नाम-ब्रह्माद्युपासनास्त्विति । “ देवोभूत्वा देवानप्येतीति ” जीवतएवोपास्य

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३-३-६२ ॥

‘ तेनेयं त्रयीविद्या वर्तते ओमित्याश्रावयति ओमिति शंसति ओमित्युद्गायति ’ इति सर्वतः सञ्चरतः प्रणवस्य गुणत्वेनोपासनस्य सञ्चारादप्युपासनोपादाननियमोऽवगम्यते । तेनेति हि प्रकृतपरामर्शशब्दः, प्रकृतं सोपासनमेव प्रणवं परामृशति । अतः पूर्वोक्त उद्गीथाद्युपासनाना मनियमो न सम्भवति ॥ इति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ३-३-६३ ॥

अङ्गभावो हि सहभावः । तदश्रवणादेषां न तद्भावः । ‘ यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम् ’ इति फलान्तरसाधनतयाऽवगतानामुपासनाना मङ्गभावाभावात् । ‘ उद्गीथमुपासीत ’ इत्युद्गीथाश्रयतामात्रप्रतिपादना न तेषामङ्गावबद्धानां क्त्वङ्गभावः ॥

दर्शनाच्च ॥ ३-३-६४ ॥

‘ एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञम् यजमानम् सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति ’ इति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वरक्षणं वदन्ती श्रुतिरुद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्या-

प्रणवगुणत्वेनाऽवगतस्योपासनस्य साधारण्यं हि श्रूयते । ततोऽप्यङ्गभाव एवेति सूत्रार्थः ॥

नवोपादाननियमः । तत्सहभावाऽश्रुतेः क्त्वङ्गभावाऽश्रुतेरित्यर्थः ॥

शिश्वेश्च ॥ ३-३-६० ॥

‘उद्गीथमुपासीत’ इति विधेः ‘यदेव विद्यया करोति’ इत्यत्र विध्यभावाच्चाङ्गभाव एव ॥

समाहारात् ॥ ३-३-६१ ॥

‘होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरन्ति’ इत्युपासनस्य समाहारे नियमो दृश्यते । अतोऽपि कत्वङ्गभावः । दुरुद्गीथो वेदनहीन उद्गीथः । वेदनहानौ अन्येन समाधानं ब्रुवद्वाक्यं हि तस्य नियमेनोपादानं दर्शयति । नियमाच्चाङ्गभावः ॥

गोदोहनवाक्ये पशुकामपदसमभिव्याहारा तृतीयया फले गोदोहनं विनियुक्तइति युक्तम् । तस्य फलार्थत्वात् । इह तु स्ववाक्ये फलाश्रवणेन तादर्थ्याप्रतीतिः । प्रत्युत द्वितीयया कत्वङ्गसंस्कारस्यैव च प्रतीतिरुत्पत्तिवाक्येन कत्वङ्गत्वावधारणेऽसति विद्येति वाक्यान्तरे फलाश्रवणं मकिञ्चित्करमिति भावः ॥

अङ्गेषूद्गीथादिस्वाश्रितानां मुपासनानां यथाश्रयभावः उद्गीथादिवदङ्गभावः । गोदोहनादिव तस्मिन्वाक्ये फलाश्रवणा दङ्गभावो न विद्वद्यत इति सूत्रार्थः ॥

उद्गीयाङ्गत्वे विधिश्चावणमस्ति न फलार्थत्वइति वैषम्याऽन्तरम् । यदितु विधिश्चावणाभावेऽपि “यदेव विद्यये” ति तृतीयाश्रवणमस्तीति तत्फलाविरुद्धत्वे विधिः कल्प्येत तथाऽपि न तत्प्रथमप्रतीतिकत्वङ्गत्वबाधकम् । यथा प्रस्तरप्रहरणस्य सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति विहितस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणावगते तदङ्गभावे सत्येव मान्त्रवर्णिकेन फलेनाऽप्यन्वयस्तथाऽऽऽऽप्युपपत्तिरिति भावः ॥

शिष्टिः—शासनं विधानम् । उद्गीथमुपासीत इति विधानाच्च वर्तमाननिर्देशावगतफलसम्बन्धात्प्रागेवोद्गीथसम्बन्धोऽवगत इति, तदङ्गभावो न विरुद्धयत इति सूत्रार्थः ॥

यमुद्गीथं मनुसमाहरन्तीति उद्गीथवेदनहानावन्येन समाधानं ब्रुवत् वेदनस्योपादानं नियमं दर्शयति—दुरुद्गीथमुद्गीथम् ॥

नियमेनानङ्गतां दर्शयति । अतः पूर्वोक्तउपासनानामनियमो युक्त एव ॥

इति यथाश्रयाऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

‘ एवंविद्ध वै ब्रह्म यजमानं सर्वोश्चर्त्विजोऽभिरक्षती’ ति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वरक्षणं वदन्ती
श्रुतिः उक्तातृप्रभृतीनां वेदनम्याऽनियमेनाऽनङ्गतां दर्शयति ॥

इति यथाश्रयाऽधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिट्रीपिकासख्यायां

श्री शिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पादीय

ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां तृतीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः

॥ ३—४—२ ॥

न विद्यातः पुरुषार्थः कुतः ? ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यादिसामानाधिकरण्येन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् । तद्वेदनस्य तत्संस्कारतया कर्मशेषत्वात् । फलश्रुतिस्तु ‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु’ इति न्यायेनार्थवाद एव । अतो न विद्यातः पुरुषार्थ इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३—४—३ ॥

आचारोऽपि दृश्यते । अश्वपतिः केकयो ब्रह्मावेत् ‘ यक्ष्यमाणो ह वै

शेषत्वादिति हेतुमुपपादयन्व्याचष्टे—तत्त्वमसीति । “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादस्त्या ” इति जैमिनिसूत्रे

“यस्य पर्णमयी जुहू भवति न स पापगम् श्लोकम् शृणोति ।

यदाङ्के चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते ” ।

इत्यादिविविधधेयेषु वाक्यप्रकरणाऽवगतकत्ववृत्तभावेषु पर्णादिद्रव्येष्वङ्गनादिसंस्कारेषु फलश्रावण मर्थवाद इति निर्णीतम् । तन्न्यायेनेत्यर्थः । तत्र ह्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्वारा वाक्येन पर्णतायाः क्रतुशेषत्वमुक्तम् । स न्याय इहाऽपि समानः । जीवएव हि ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादि सामानाधिकरण्यात् ॥

स यद्यपि लौकिकेष्वपि कर्मसु कर्ता भवति तथाऽपि तत्कर्तृत्वस्य देहाद्रिव्यतिरेकेऽप्युपपत्तेः देहातिरिक्त आत्मा पारलौकिककर्मैः क्रतुभिरेवापेक्ष्यत इति स तावत्कत्वव्यभिचारी । अतः “आत्मानमुपासिते”त्यादिषु द्वितीया श्रुत्या तत्संस्कारतयाऽवगता विद्या तद्द्वाराक्रतुशेष-भूतैवेत्यर्थः । तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्येन ब्रह्मणः कर्मसु कर्तृत्वावगमा द्विधायाः कर्तृ-संस्कारद्वारा कर्मशेषत्वात्तत्र पुरुषार्थवादो अर्थवादमात्रम् । यथा “ अन्येषु द्रव्यसंस्कारादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति सूत्रार्थः ॥

ननु—तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यम् शरीरशरीरिभावनिबन्धनमित्यसङ्ख्युपपादितम् कथं मिह तदपह्नवेन पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्य विद्यायाः क्रतुशेषत्वप्रत्यायकं श्रुतिस्मृतिभिरपि तदुपो-द्वलकमस्तीतिदर्शयतु उत्तरसूत्राणि ॥

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यविश्विते शारीरकब्रह्ममिमांसा

सूत्रभाष्ये अथ तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः

अथ पुरुषार्थाऽधिकरणम् १

पूर्वत्रोपपादितः परविद्याप्रकारः । इह तु विद्यासहकारिण आश्रम-
धर्मादीन् निरूपयितुं विद्यात एव पुरुषार्थ इति दर्शयति —

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ ३-४-१ ॥

अतो विद्यात एव पुरुषार्थः ‘ ब्रह्मविद्याप्नोति परम् ’ ‘ ज्ञात्वा
शिवम् शान्तिमत्यन्तमेति ’ इत्यादिशब्दादिति भगवान् बादरायणो
मन्यते ॥ तत् सम्भवति न वेत्युभयश्रुतिदर्शनात् संशये सति पूर्वपक्षः
प्रवर्तते—

अथ पुरुषार्थाऽधिकरणम् १

प्रधानभूतविद्याप्रकारनिरूपणाऽनन्तरन्तदङ्गभूताश्रमधर्मादिनिरूपण मिति पूर्वपादः
सङ्गतपादार्थप्रदर्शनपूर्वकं विद्यायाः स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वे सिद्धएव तदङ्गकर्मविशेषचिन्तनं
युक्तमिति विद्यायाः कर्माङ्गत्वशङ्कानिराकरणार्थम् प्रथमाऽधिकरणं तदुपोद्घातत्वेनाऽवतारयति-
पूर्वत्रेति । सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञापरतया सूत्रं व्याचष्टे—
अत इति ॥

नानाशब्दादिभेदादित्याद्यधिकरणेषु [ब्र. अ. ३-पा. ३-सू. ५६] प्रस्तुता विद्या
सर्वनाम्ना परामृश्यत इति भावः । तदिति । हिद्यातः पुरुषार्थ इत्येतत् सम्भवति नवेति विद्या-
स्वातन्त्र्यतत्कर्माङ्गभावपर्यवसाय्युभयविवश्रुतिदर्शनात्संशय इत्यर्थः ॥

इत्यादावर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनवतः कर्म विधीयते । अतश्च ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वम् ॥

नियमात् ॥ ३—४—७ ॥

‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतङ्गसमाः ’ इत्यात्मविदो जीवनस्य कर्मसु विनियोगो नियम्यते । अतश्च विद्या कर्माङ्गमिति । नातः पुरुषार्थ इति ॥ अथ सिद्धान्त उच्यते—

अधिकोपदेशा तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात् ॥ ३—४—८ ॥

न विद्यायाः कर्मशेषत्वम्, अपितु विद्ययैव पुरुषार्थ इति बादरायणस्य मतमेव युक्तम् । कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्यैव वेद्यतयापदेशात् । तथाहि ‘ बहु स्याम् प्रजायेयेति ’ ‘ स कारणं करणाधिपाधिपः ’ ‘ विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ’ इत्यादिवाक्येषु वेद्यस्य ब्रह्मण आधिक्यं दृश्यते । अतो न विद्यायाः कर्मशेषत्वम् ॥ यदुक्तवाच्यारदर्शनं तत्राह—

आचार्यकुलवासी सन् वेदमधीत्य यथाविधानं श्रुत्युक्तनियमैर्मुक्तस्तमित्यर्थः । एवं तद्वतः—विधावतः । विधानात्—कर्मविधानादपि विद्या कर्माङ्गमेवेत्यर्थः ॥

“ ईशावास्य मिद्गं सर्व ” मित्यात्मोपदेशपूर्वके “ कुर्वन्नेवे ” ति श्रावण मात्मविदो जीवनस्य कर्मसु विनियोगपरमिति विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिद्विरिति भावः ॥

एव मौपनिषद्स्यात्मज्ञानस्य कर्मसु विनियोगसिद्धौ तदुपोद्बलितं तत्त्वमस्यादिवाक्यं जीवस्वरूपमेव ब्रह्म नान्यदिति प्रतिपादनपरम् । तत्रच जगत्कारणत्वाऽपहतपाप्मत्वादिवर्णनं स्तुत्यर्थमिति पूर्वपक्षाऽभिप्रायः ॥

तुशब्देन पक्षो व्यावर्त्यते । एवं विधातएव पुरुषार्थइति बादरायणस्य मतमेव युक्तम् । कुतः ? अधिकोपदेशात्—कर्तुः जीवादर्थान्तरभूतस्य ब्रह्मणःवेद्यतया उपदेशात् । तद्दर्शनात्—“विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः” रित्यादिना वेद्यस्य ब्रह्मणः आधिक्यस्य दृश्यमानत्वादित्यर्थः । “अधिकन्तु भेदनिर्देशा”दित्यादिसूत्रैः प्राग्व्यवस्थापितएव जीवाधिकब्रह्मोपदेशोऽनेन सूत्रेण स्मार्यते ॥

भगवन्तोऽहमस्मि ' इत्याह । एवं केकयप्रभृतीनां ब्रह्मविदामपि कर्म प्राधान्येनावगम्यते । अतोऽपि विद्या कर्माङ्गमेव ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३-४-४ ॥

‘यदेव विद्यया करोति’ इति श्रुत्यैव विद्यायाः कर्मसु विनियोगादपि कर्माङ्गत्वम् । यत् करोति तद्विद्यया इति हि श्रुतेरर्थः ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३-४-५

‘तम् विद्याकर्मणी समन्वारमेते’ इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन् पुरुषे साहित्यं दृश्यते । अतश्च तदङ्गत्वमेव विद्यायाः ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ३-४-६ ॥

‘आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानम् गुरोः कर्मातिशेषेणाभि-
समावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत्’

इह यद्यपि विद्यानिष्ठानां केकयप्रभृतीनां कर्मानुष्ठानं कर्मणो विद्याङ्गत्वेऽपि सम्भवति तथाप्युभययोपपन्नम् । “तदात्मानमुपासीते” इति द्वितीया श्रुतिप्रत्ययाऽवगतविद्यासंस्कार्य-
भावपारलौकिकात्मरूपकर्तृपस्यापितत्तुशेषत्वाऽवगतिस्त्वारस्याऽनुरोधात्कर्मप्राधान्ये तल्लिङ्गं
भवतीति भावः ॥

विद्ययेति तृतीया श्रुतेर्धैवमित्याह—

“यदेव विद्यया करोति”त्यादिश्रुत्यैव विद्यायाः कर्मसु विनियोगादपि तस्याः कर्माङ्गत्वम्
प्रतीयते । नच प्रकरणेन श्रुते विद्याविशेषोद्गीयविषयोपासने विनियोगइति शङ्क्यम्, श्रुतेः
प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् ॥

“तम् परलोकम्प्रयान्तम् पुरुषम् विद्याकर्मणी समन्वारमेते—अनुवर्तते” इति द्वन्द्वाऽव-
गतसाहित्ययोः विद्याकर्मणोः फलदानायाऽनुवृत्तिवचनमपि कर्तुं रात्मनः कर्मशेषत्वमित्यादि-
न्यायेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वसाधकमेवेति भावः ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३-४-१२ ॥

‘वेदमधीत्य’ इत्यध्ययनमात्रवत एव कर्माविधाना न विद्या कर्माङ्गम् । अध्ययनविधिर्हाक्षरग्रहणमात्रे पर्यवस्यति । अर्थावबोध-पर्यन्तत्वेऽप्यर्थज्ञानादर्थान्तरभूता विद्या । उपासीतेति विहिता विद्या प्रत्ययावृत्तिरूपा । अतोऽस्याः कापि न विशेषणभावः ॥

नाविशेषात् ॥ ३-४-१३ ॥

‘कुर्वन्नेवेद् कर्माणि’ इत्यत्र स्वतन्त्रे कर्मणि विद्वदायुषो विनि-योग इति विशेषहेतु न दृश्यते । ‘इशावास्यमिदं सर्वम्’ इति विद्याप्रकरणाच्च विद्याङ्गभूतमेतत् कर्मेति विज्ञायते । अतो न विद्यायाः कर्मङ्गत्वम् ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ३-३-१४ ॥

विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्माणि कुर्वन्नपि तै न लिप्यन्ते इति हि वाक्यशेषः । अतश्च विद्याया एव प्राधान्यम् ॥

“तम् विद्याकर्मणी समन्वारभेते विद्या स्वस्मैफलाय कर्मच स्वस्मैफलायाऽन्वारभत” इति विभागो द्रष्टव्यः । यथा क्षेत्ररत्नविक्रयणे च शतद्वयमिति विनियुक्तमित्यत्र क्षेत्रार्थम् शतम्, रत्नार्थम् शतमिति विभाग इत्यर्थः ॥

वेदमधीत्येत्यध्ययनमात्रवत एव कर्माविधाना न विद्या कर्माङ्गम् । अध्ययनमक्षरावाप्ति-फलकमिति पक्षे विद्यायाः कर्माङ्गत्वशङ्कायाः एवाऽनवकाशः । अयं तस्य अर्थज्ञानपरत्वमिति पक्षेऽपि उपासीतेति विहितायाः प्रत्ययावृत्तिरूपाया विद्यायाः अर्थज्ञाना दतिरिक्तत्वेन न तस्याः कर्माङ्गत्वं कथमपि प्रसज्यत इति भावः ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणी’ त्यत्र स्वतन्त्रे कर्मणि विद्वदायुषो विनियोग इति विशेषहेतु न विद्यते । कर्मणो विद्याङ्गत्वेनाऽप्यविरोधात् । ईशावास्यमिति विद्यायाः प्रकरणाच्च विद्याङ्गमेव कर्मेति निर्णीयते ॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ३-४-९ ॥

विद्यायाः प्राधान्येऽपि तुल्यमाचारदर्शनम्, न केनलं कर्मण एत ।
 ‘एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहु ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे
 किमर्था वयं यक्ष्यामहे किम् प्रजया करिष्याम’ इत्यादौ ब्रह्माविदां
 कर्मत्यागो हि दृश्यते । अनुष्ठानन्तु फलाभिसन्धानरहितस्य कर्मणो
 विद्याङ्गत्वेन । त्यागस्तु फलाभिसन्धानयुक्तस्येति विरोधाभावात् कर्मण एव
 विद्याङ्गत्वमिति विद्यायाः प्राधान्यमेव ॥ ‘यदेव विद्यया’ इति
 यदुक्तं तत्राह—

असार्वत्रिकी ॥ ३-४-१० ॥

‘यदेव विद्यया करोति’ इति न सार्वत्रिकी विद्योच्यते, यदेव
 विद्ययेति प्रसिद्धवन्निर्देशात् । प्रसिद्धिरप्युद्गीथविद्याया एव । ‘यदेव
 विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्’ इति प्रकृतोद्गीथविद्यायास्तद्युक्तस्य
 कर्मणो वीर्यवत्तरत्वसाधनभावो विधीयत इति न विद्या कर्माङ्गम् ॥
 यदुक्तं ‘तम् विद्याकर्मणी’ इति तत्राह—

विभागः शतवत् ॥ ३-४-११ ॥

‘तम् विद्याकर्मणी समन्वारभेते’ इत्यत्र विद्याकर्मणोर्मिन्नफलत्वेन
 विद्या च स्वस्मै फलायान्वेति, कर्मच स्वस्मै फलायान्वेति इति विभागः, यथा
 क्षेत्ररत्नविक्रयणेन शतद्वयमित्यत्र क्षेत्रार्थं शतं रत्नार्थं शतमिति विभागः ॥

विद्यायाः प्रधानत्वेऽपि ब्रह्माविदामाचारदर्शनस्तुल्यमेव । “ऋषयः कावषेया” इत्यादौ
 कर्मणामननुष्ठानमपि दृश्यते । कर्मानुष्ठानन्तु फलाभिसन्धिरहितस्य कर्मणो विद्याङ्गत्वात् ।
 तत्त्यागस्तु फलाभिसन्धियुक्तस्य विद्याविरोधित्वादिति भावः ॥

“यदेव विद्यया करोती” ति श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया । किन्तु उद्गीथविद्यामात्रविषया ।
 तस्मा द्विद्या कर्माङ्गमिति नयुक्तमित्यर्थः ॥

अथ परमर्शाऽधिकरणम् २

परामर्शम् जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ ३-४-१८ ॥

पूर्वत्र ‘त्रयो धर्मस्कन्धाः’ इति त्रयाणामेवाश्रमाणां धर्माधारत्वमुक्तम् । अत एवात्र चतुर्थाश्रमधर्मसद्भावे सन्देहे सति पूर्वः पक्षः—‘त्रयो धर्मस्कन्धाः’ इत्यादौ चतुर्थाश्रमाचोदनात् “एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इत्यादि चतुर्थाश्रमवचनमुपासनस्तुत्यर्थवादमेव जैमिनिर्मन्यते । अपवदति हि ‘वीरहा वा एष देवानां योऽभिमुद्वासयते’ इति श्रुतिः चतुर्थाश्रमम् । अतोऽग्निहोत्रपरित्यागे महान् दोष इति नास्ति तत्परित्यागेनाश्रमान्तरमिति ॥ अथ सिद्धान्तः—

अनुष्ठेयम् बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३-४-१९ ॥

गृहस्थाश्रमादिव्रदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयमिति भगवतो बादरायणस्य

अथ परामर्शाऽधिकरणम् २

उपमर्दञ्चेति सूत्रेणाऽनेनच तत्र बाधकमुक्तम् । तत्रैतत्सूत्रोक्तम्बाधकमाक्षिप्य समर्थयितुमधिकरणाऽन्तरमारभते ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इति ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थरूपास्त्रयएव आश्रमा धर्माधारतया विहिताः । चतुर्थाश्रमस्य अचोदनात्—अविधानाच्चतुर्थाश्रमोऽस्ति वा न वेति संशये “एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति वचनम् परामर्शम् अनुवादरूपं उपासनस्तुतिवादमित्यर्थमिति जैमिनि रात्रार्यो मन्यते । चतुर्थाश्रमे न केवलं विध्यभावः । अपितु निषेधोऽप्यस्तीत्याह— “वीरहा वा एष देवानाम्प्रियः योऽभिमुद्वासयते” इतिश्रुतिः तुरीयाश्रममपवदति — प्रतिषेधतीति पूर्वः पक्षः ॥

एवञ्च—चतुर्थाश्रमस्यैवाऽभावात् कर्मानुष्ठानरहिते तत्र विद्यासद्भावेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् प्रतिक्रियेत् नशक्यतइति भावः ॥

कामकारेण चैके ॥ ३-४-१५ ॥

‘किम् प्रजया करिष्याम’ इत्यादिना कामकारेण विदुषो गार्हस्थ्यस्य त्यागमधीयत एके । अतोऽपि विद्या प्रधानभूता लक्ष्यते ॥

उपमर्दश्च ॥ ३-४-१६ ॥

विद्याया मर्वकर्मोपमर्दश्चाधीयत एके—‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ इति । अतो न कर्मप्राधान्यम् ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ ३-४-१७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु चाश्रमेषु विद्यादर्शनात् तेष्वग्निहोत्राद्यसम्भवाच्च न विद्या कर्माङ्गम्, तथाहि—‘त्रयो धर्मस्कन्धाः’ इति वैदिके दृश्यन्ते त्रय आश्रमधर्माश्रयाः । अतो विद्यैव प्रधानभूता पुरुषार्थहेतुः । तस्यास्त्वङ्गतया प्रधानफलमिसन्धिरहितस्य विहितकर्मणोऽनुवृत्तिरिति सिद्धम् ॥

इति पुरुषार्थाऽधिकरणम्

वशब्दोऽवधारणे विद्याप्रकरणा द्विद्यास्तुतये कर्मानुमतिरेव । विद्यामाहात्म्यात्सर्वदा कर्माणि कुर्वन्नापि तैर्न लिप्यत इति “न कर्मणा लिप्यते नर” इति वाक्यशेषा द्विज्ञायते । ततश्च विद्याङ्गमेव कर्म ॥

“किं प्रजया करिष्याम” इत्यादिना एके शास्त्रिनः कामकारेण गार्हस्थ्यस्य त्यागमधीयते । अतोऽपि विद्येति । नहि कर्मणः प्राधान्ये बुद्धिपूर्वम् प्रवानं त्यक्त्वा अङ्गानुष्ठानं शुज्यते । तस्माद्विद्यैव प्रवानमिति भावः ॥

सर्वकर्मैति । विद्योदयात्प्राचीनं विद्याविरोधिफलं यत्कर्म तस्य सर्वस्याऽप्युपमर्दमित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु चाश्रमेषु ब्रह्मविद्याया दर्शना तेषु चाऽभिहोत्रादिकर्मणोऽभावादपि न विद्या कर्माङ्ग मित्यर्थः । एतेन सिद्धमर्थं माह—अत इति ॥

इति पुरुषार्थाऽधिकरणम्

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३-४-२० ॥

‘उपरि हि देवेभ्यो धारयति’ इत्यानाप्राप्तत्वेन यथा विधिः । तद्व
दत्रापि विधिरेव । अथवा । जाबालश्रुतौ प्रत्यक्षविधिरप्यस्ति ‘ब्रह्मचर्यम्
समाप्य गृही भवेत् गृही वा वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ इति । नात्र क्रमे नियमः ।
‘उत्सन्नाभिरनमिको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्’ इति श्रुतेः ।
जन्मान्तरसुकृतपरिपाकेन विशुद्धान्तःकरणस्य ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यम्
भवति ॥ “ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य
मोक्षन्तु भजमानो ब्रजत्यधः ॥” इत्यादिनिषेधस्त्वविरक्तविषयः । ‘वीरहा
वा एष देवानाम् योऽग्निमुद्गमयते’ इत्यग्न्युद्गमननिषेधात् ब्रह्मचर्यादेव
पारिव्राज्यम् न गार्हस्थ्य्यात्पगमिति केचित् । तथा सति. ‘वनी भूत्वा
प्रव्रजेत्...उत्सन्नाभिरनमिको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्’ इत्यादि-
विधिवैयर्थ्यं स्यात् । अतो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वा, वनी भूत्वा प्रव्रजे
दिति वा न निर्वन्धः कार्यः । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वदतामयमभिप्रायः—
सामिरनमिकश्चेति द्वावेवाश्रमौ । तत्र ब्रह्मचारी परिव्राट् च अनभिः, गृहस्थो
वानप्रस्थश्च सामिः । अग्निमाधायोद्गास्य पारिव्राज्यात् ब्रह्मचर्यात् पारिव्राज्य

“अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वे उपरि हि देवेभ्यो धारयती”ति मृताग्निहोत्रप्रकरणगत-
श्रुतौ लिङ्गविभक्तियोगा दधोधारणइवाऽप्राप्तत्वा दुपरिधारणेपि विधिराश्रीयते “विधिस्तु
धारणेऽपूर्वत्वा”दिति पूर्वतन्त्राधिकरणे । सोऽत्र दृष्टान्तीकृतः ॥

अवधारणार्थो वाकारः । एवं जाबालोपनिषदि श्रुतानाश्रमविधीन्करेणपिवाय प्रत्यक्ष-
विध्यभावेपि गार्हस्थ्य्यादिवत्सन्न्यासस्याऽपि विधिकल्पने नानुद्देश्यत्वं सिद्धिरप्रत्यूहेति समर्थि-
तम् । इदानीं विधिं सिद्धं कृत्वा चिन्तामुखाटयति— अथवेति ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः । सर्वेषामाश्रमाणां विधिरेवाऽयम् धारणवत् यथा— “अधस्ता
त्समिधं धारयन्ननुद्वेत् उपरि हि देवेभ्यो धारयती” इत्यनुवाङ्मये प्युपरिधारण स्याप्राप्तत्वेन विधि

मतम् । तत्र 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति सर्वाश्रमसाम्यश्रुतेः । अग्न्युद्गामनदोषो गृहस्थविषय एव । अतश्चतुर्थाश्रमधर्मसद्भावः ॥

गृहस्थाश्रमवत् ब्रह्मचर्यवानप्रस्थसन्न्यासरूप माश्रमत्रयमप्यनुष्ठेयम् बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः ? त्रयोधर्मस्कन्धाः, एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति चतुर्णामप्याश्रमाणां स्वान्यस्य श्रूयमाणत्वःदित्यर्थः ॥

ननु— अग्न्युद्गामने दोषश्रावणम् सन्न्यासस्याऽनुष्ठेयत्वं कल्पनाविरोधीत्याशङ्क्याह— अग्न्युद्गामनं दोष इति । गृहस्थस्याऽपि हि निमित्ते सति विधित उत्सर्गोष्ठिपूर्वकेत्यागे न दोषः । तस्मादवैवत्यागविषया दोषश्रुतिरिति प्रविव्रजिषोः त्यागाविधिसद्भावात् तस्याऽपि विधित स्त्यागो न दोषावह इति भावः ॥

किञ्च— विधितस्त्यागादिव निषेधतस्त्यागोपि न दोषाऽवहः । अतएव— “अग्निहोत्रं गवालम्बं सन्न्यासं पलपैतृकम् । देवराष्ट्रं सुनं तपतिः कर्तौ पञ्च विसर्जये ” इति । “चत्वार्यब्दमहन्त्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कर्तौ यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । सन्न्यासश्च नर्कः कथं ब्राह्मणेन विजानते ” इति कर्तौ निषेधादपि प्राप्तोऽग्निपरिग्रहाऽभावोपि न दोषाऽवहः ॥

ननु— निर्णयसिन्धौ अग्निहोत्रप्रतिषेधस्याऽर्थाधानपरता मङ्गीकृत्य चत्वार्यब्दमहन्त्राणीत्यादिसामान्यवचनम् “यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते । सस्यासञ्चाग्निहोत्रश्च तावत्कुर्यात्कलौ युगः” इति विशेषवचनेन बाधितमिति सस्यासाग्निहोत्रयोः कलावतुष्ठयत्वं प्रमादितमिति चेत्तत्सर्वमभिमानमात्रमेव ॥

अग्निहोत्रपरस्यार्थाधानपरत्वस्याऽप्रमितत्वात् । चत्वार्यब्दमहन्त्राणीति मङ्ग्याविशेषघटितवचनस्यैव विशेषवचनत्वेन यावत्पदघटितवचनस्यैव सामान्यवचनत्वेन च सामान्यविशेषवचनयोः व्यन्यासितत्वेन च तदुक्तस्य दुरुक्तत्वात् ॥

किञ्च— वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायाम् तत्कर्तृभिर्निर्गेशभट्टैः स्ववर्णविरुद्धाचारानुष्ठातृवर्णव्यकरणसम्भावितवर्णविभागाऽभावेन प्रकृते वर्णव्यवहारमात्रस्यैव विद्यमानत्वव्यवस्थापनेन वर्णविभागस्यापि शशशृङ्गकल्पतया तद्वचनस्य विशेषवचनत्वाभ्युपगमेऽप्यग्निहोत्रसस्यास्योपरिग्रहामिदं श्रेयस्त्वम् ॥

ननु — त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्रैतमेव प्रव्राजिन इत्यत्र च विधिविभक्त्यभावे कथमाश्रमाणां अनुष्ठेयत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य सार्वत्रिकी गति माह —

जुहूरित्यादिन्यायावतारः, जुह्वादिविधिवदुद्गोथादिविधेरत्रासन्निधानात् । अतो
रसतमत्वादिदृष्टिविधिरत्र ॥

भावशब्दाच्च ॥ ३—४—२२ ॥

‘उद्गोथमुपासीत’ इति विधिप्रत्ययश्चात्र श्रूयते । अतोऽपि
रसतमत्वाद्विदृष्टिविधिरिति ॥

इति स्तुतिमात्राऽधिकरणम्

अथ पारिप्लवाऽधिकरणम् ४

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३—४—२३ ॥

वेदान्तेषु विद्यारम्भे— ‘प्रतर्दनो ह वै दैवांदासिः’ इत्याद्याख्यायिका
आम्नाताः । ताः पारिप्लवार्था उत विद्यास्तुत्यर्था इति संशयः ॥ किम्

“उमित्येतदक्षरमुद्गीषमुपासीत, स एष रसानां रसतमः । परार्थोऽष्टमो यदुद्गीष”
इत्येतज्जातीयके किम् कर्माङ्गाश्रयाणां दृष्टिविधिराश्रयणीयः, उतोद्गीषादिस्तुतिमात्रम् ? इति
संशये “इयमेव जुहुः स्वर्गो लोक आहवनीय” इतिवत्कर्माङ्गभूतोद्गीषादिसम्बन्धितयोपादाना
द्रसतमत्वादेः तत्स्तुतिमात्रत्वमेव न रसतमत्वादिदृष्टिविधिरिति पूर्वपक्षः ॥

राद्धान्तस्तु— जुह्वादिविधिवदुद्गोथादिविधेरत्राऽसन्निधाना द्रसतमत्वादेरप्राप्तत्वाच्च न
स्तुतिमात्रं किन्तु दृष्टिविधिरिति ॥

न केवलमुद्गीषादिविध्यमसन्निधानमात्रं स्तुत्यर्थत्वं प्रक्षिपति — किन्तु दृष्टिविधित्वोपपादक
मुपासनाविधिसन्निधानस्येत्यनेन सूत्रेणोक्तम् ॥

इति स्तुतिमात्राऽधिकरणम्

मेवातीव मुख्यमिति । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । अतः सर्वाश्रमधर्म-
सिद्धिः ॥

इति परामर्शाऽधिकरणम्

अथ स्तुतिमात्राऽधिकरणम् ३

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चे न्नापूर्वत्वात् ॥ ३-४-२१ ॥

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ इत्युपक्रम्य ‘स एष रसानां
रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो य उद्गीथः’ इत्येवंजातीयकोदाहरणे उद्गीथादिषु
रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयते न वेति संशयः ॥ किं तावात् प्राप्तम् ? नोद्गीथा-
दिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयते, किन्तु, ‘इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः’
इतिवत् कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्युपादाय तस्य रसतमत्वादिवचनं स्तुतिमात्रमिति
चेदिति पूर्वपक्षसमाप्तिः ॥ सिद्धान्त उच्यते—नापूर्वत्वादिति । न स्तुतिमात्रं
किन्तूद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिर्विधीयत एव, अपूर्वत्वात् । न चैवं

राश्रीयते । एव मन्त्राश्रमाणामपि । अत ऊर्ध्वरेतस्त्वपि विद्यासद्भावा द्विधातः पुरुषार्थ इति
सुत्रार्थः ॥

इति परामर्शाऽधिकरणम्

अथ स्तुतिमात्राऽधिकरणम् ३

स्तुतिविधिप्रसङ्गादिदमधिकरणम् । इत्युपक्रम्येति । श्रूयतइतिशेषः । स एष इति ।
एषाम् भूतानां पृथिवीरसइत्यारभ्य सामन्तुद्गीयोरसइत्यनुक्रान्तानां पृथिव्यादीनां रसानां रसतमः ।
अतिशयितोरसः । परमउत्कृष्टः । उत्कृष्टत्वेहेतुः परार्थः—परस्यब्रह्मणः अर्थं स्थानमर्हति
परमात्मोपासनास्थानभूत इत्यर्थः । अष्टमः पृथिव्यादिरसोपेक्षया । कोऽसावेवंभूतः यदुद्गीथः
उद्गीथावयवप्रणव एवंभूतइत्यर्थः । इयमेवजुहूरित्यादिनिर्देशसाम्या दुद्गीथादिविधिसमभिव्याहा
राच्च संशयदर्शयति— किमिति । पूर्वपक्षमाह— नोद्गीयादिविति ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३-४-२५ ॥

पूर्वत्रोपपादितोऽन्त्याश्रमसद्भावः । तस्य विद्यार्थमाधानाद्यपेक्षाऽस्ति न वेति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम् । ? विद्याङ्गत्वेन कर्मणो विधानात् विद्यावतामूर्ध्वरेतसां विद्याङ्गत्वेनाधानाद्यनुष्ठेयम् । इति प्राप्ते ब्रूमः । न तेषामाधानाद्यपेक्षा विद्या । ‘ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ’

एकवाक्यतयाऽन्वयः — एकवाक्यतोपबन्धः । यथा “सोऽरोही ” दिति । तत्राऽपि समानोऽयं सिद्धान्तन्याय इतिभावः ॥

नचाऽऽख्यायिकानां स्तुतिमात्रप्रयोजनत्वेन व्यर्थप्रायता । विद्याप्रतिपत्तिसौकर्यस्याऽपि तत्प्रतिपत्तिसौकर्यत्वात् । आख्यायिकाश्रावणेह्यनवहिताअप्यवधानं लभन्ते । यथा — “ उपायेन तु यच्छक्यम् नतच्छक्यम् पराक्रमैः ” । इति नीतिशास्त्रापदेशे “ काकः कनकसूत्रेण कृष्ण-सर्पममारय ” दित्याख्यायिकया आर्यवादिकालङ्घनैश्च बहवोविध्यर्थाः पूर्वतन्त्रं निणीयन्ते । तत्सर्वमर्यवादानाम्प्रयोजनमिति नात्यन्तवैयर्थ्यमिति समभिव्याहृतविध्यैकवाक्यत्वमख्यानानां युक्तमितिभावः ॥

इति पारिप्लवाऽधिकरणम्

अथ अग्नीन्धनाऽधिकरणम् ५

स्तुतिविधिप्रसङ्गागततदधिकरणद्वयमपहाय “ परामर्शं जैणिनि ” रित्यधिकरणेन सङ्गतिर्नदर्शयति — पूर्वत्रेति । यज्ञादिश्रुतेः कर्मत्यागश्रुतेश्च संशयः । आधानाद्यपेक्षायामूर्ध्वरेतस्सु चेति पुत्रार्थाऽधिकरणगुणसूत्रोक्तार्थाक्षेपात्सङ्गतिरनुसन्धेया । ऊर्ध्वरेतसामपीति । यद्यपि सन्न्यासिना विधिवलात्पक्ताः पूर्णं दारामिहोप्रादयः तथाऽपि निरङ्गेन विद्यामात्रेण फलाऽनिष्पत्तेरङ्गभूतयज्ञाद्यनुष्ठानस्यावश्यकत्वान् । तदर्थं दारान्तरं परिगृह्य अग्न्याधानकार्यम् । न च दारपरिग्रहेणस्यूर्ध्वरेतस्त्वविरोधापत्तिः । विद्याङ्गकर्मार्थं दारपरिग्रहेऽपि भीष्मवदूर्ध्वरेतस्त्वोपपत्तेरिति च शब्देन द्योत्यते ॥

तावत्प्राप्तम् ? पारिप्लवार्था इति । अश्वमेधयागे राजानं सकुटुम्बमुपवेश्य तत्पुरतो वैदिकान्याख्यानान्यध्वर्युणा वक्तव्यानि । तद्विदं पारिप्लवाख्यं कर्म ‘ पारिप्लवमाचक्षोत ’ इति वाक्येन विहितम् । तत्र ‘ सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्ति ’ इति विनियोगादुपनिषदारम्भगता अप्याख्यायिका स्तदर्थं इति चेदिति पूर्वः पक्षः ॥ तत्रोत्तरम्— न विशेषितत्वादिति । न पारिप्लवार्थास्ताः । ‘ प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजा....द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजा ’ इत्यादिना पारिप्लवार्थानामाख्यायिकानां विशेषितत्वात् ॥ औपनिषदाख्यायिकाः संनिहिनविद्याविधिभिरेकवाक्यत्वात् विद्यार्था इत्याह—

तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ३-३-२४ ॥

यथा ‘ सोऽरोदीत् ’ इत्याद्याख्यानानां कर्मविधिभिरेकवाक्यता , तथा विद्याविधिभिरेकवाक्यतोपसम्बन्धाच्च विद्यास्तुत्यर्था एवेति ॥

इति पारिप्लवाऽधिकरणम्

अथ पारिप्लवाऽधिकरणम् ४

रसतमत्वादीनां मुपास्यविषयसमर्पकत्ववदाख्यानानाम्पारिप्लवप्रयोगविधिशेषत्वं स्तुत्यर्थत्वाऽपेक्षया ज्यायः प्रवृत्तिविशेषकत्वादिति पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिः । सर्वाण्याख्यानानीत्यविशेष-श्रावणाद्वाक्यशेषेविशेषसङ्कीर्तनाच्च संशयः ॥

उपक्रमश्रुतस्य सर्वाण्याख्यानानीत्यस्य वाक्यशेषगतेनाख्यानविशेषसङ्कीर्तनेन सङ्कोचो नयुक्तः । उपक्रमस्योपसंहारतः सर्वाख्यानश्रुतेराख्यानविशेषसंज्ञिवानतश्च प्रबलत्वात् । इति पूर्व-पक्षयति— तत्रेति ॥

विशेषितत्वादिति । अनन्तशाखागतसर्वाख्यानशंसनस्याऽशक्यत्वात् । मत्याश्च तदाका-ङ्क्षायां वाक्यशेषश्रुतेष्वेवाख्यानविशेषेषु सङ्कोचो युक्तइतिभावः ॥

एवं सर्वाख्यानानीत्यस्य सङ्कोचेस्त्यौपनिषदानामाख्यानानां विद्याविधिसमभिव्याहारात् स्तुत्यर्थतया तदन्वयएवस्यादित्युत्तरसूत्राऽभिप्रायदर्शयन्नतारयति— औपनिषदेति ॥

अतो न विद्याङ्गत्वं कर्मणः । तस्मात् गृहिणामपि विद्या कर्मनपेक्षेति
पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु—कर्मवत्सु गृहस्थेषु विद्याऽभिहोत्रादिसर्वकर्मा-
पेक्षा । ‘यज्ञेन दानेन’ इति श्रुतेः , यज्ञादीनां पारमेश्वरनियोगसिद्धत्वाच्च ।
यथाऽथो गमनमाधनभूतोऽपि स्वपरिकरबन्धापेक्षो गमने , तथा विद्याऽ-
पीति । कर्मणः फलाभिसन्धिरहितत्वेन विद्यास्वरूपोपकार्यङ्गत्वाच्च
तज्जन्यत्वं मोक्षफलस्य । किन्तु साक्षात् ज्ञानफलमेव मोक्षः । अतो
गृहस्थानां यज्ञादिसापेक्षाविद्या । सर्वेषामाश्रमिणां स्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेति
युक्तं विद्यायाः कर्मापेक्षत्वम् ॥

इति सर्वापेक्षाऽधिकरणम्

स्वनियोगानुवर्तनेन प्रसन्नस्सत्त्वाप्रायिणमहरहरविच्छेदेनाऽनुष्ठयां विद्यां चित्तकाश्यादिप्रदानद्वारा
निर्वर्तयेदिति विद्यास्वरूपोपकारकाणि यज्ञादीनीत्येवं यज्ञादिश्रुतिर्यवत्तत्सम्भवेनाऽनर्थकमर्थ-
वादत्वमाश्रयणीयमिति भावः । यज्ञादीनाम् विद्याव्यभिचारं परिहरति— सर्वेषामाश्रमिणामिति ।
“यस्मिन्नाश्रमे स्थित्वा यो विद्यामनुतिष्ठति । तस्य तदाश्रमधर्मैर्विद्यास्वरूपोपकारः” इतिनियमे
नास्तिव्यभिचारः । “तमेतम् ब्राह्मणा विविदिषन्ती”ति श्रुतेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । तत्र वेदानु-
वचनेनेति ब्रह्मचारिधर्मजातम् लक्ष्यते । यज्ञेन दानेनेत्यनेन यज्ञदानप्रधानं गृहस्थधर्मजातं
लक्ष्यते । तपसेत्यनेन कृच्छ्रचान्द्रायणपञ्चाभिमध्यतपश्चर्याप्रधानम् वैखानसधर्मजातम् । अना-
शकेनेत्यनेन अनशनप्रायाष्टप्रासनियमप्रधानं यतिधर्मजातं लक्ष्यते । एवमाश्रमधर्मभेदेऽपि तदुप-
कार्यविद्याभेदो न प्रसज्यते । “यस्य यावत्स्वगृहोक्तम् बहुवा स्वरूपमेव वा । तस्य तावति
शास्त्रार्थे कृते सर्वम् कृतम् भवेदि”ति स्मृत्युक्तरीत्या वर्णाश्रमकुलविशेषादिप्रयुक्तपारमेश्वरनियो-
गानुवर्तनस्यैकरूपफलत्वोपपत्तेरिति भावः ॥

इति सर्वापेक्षाऽधिकरणम्

इत्यादिश्रुतेस्तेषां कर्मत्यागेनैव विद्यावत्त्वावगमात् । किन्तु स्वाश्रमधर्मापेक्षा सा । तेषामाधानाद्यनुपपत्तेरिति ॥

इति अग्निन्धनाऽधिकरणम्

अथ सर्वापेक्षाऽधिकरणम् ६

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ ३-४-२६ ॥

पूर्वाधिकरणे निरूपितमन्याश्रमिणामनुपपत्तेराधानाद्यनपेक्षा विद्येति । तदिह गृहिणां विद्या तदपेक्षा न वेति संशयः ॥ एवं सति गृहस्थानामपि विद्याऽग्निन्धनादिकर्मनपेक्षिणीति ब्रूमः । तस्य व्यभिचारेण विद्याङ्गत्वानुपपत्तेः । यत्तु विमता विद्या स्वाङ्गभूतकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यपेक्षादर्शपूर्णमासवत्, इत्यनुमानम् । तत्राधानादेः कीदृशमङ्गत्वं साध्यम् ? प्रयाजादिवत् फलोपकारित्वं वा, अवघातादिवत् स्वरूपोपकारित्वं वा । नाद्यः । तज्जन्यत्वे मुक्तेरनित्यत्वं स्यात् । द्वितीये साध्यविकलो दृष्टान्तः ।

नचाश्रमधर्मैरेव विद्यायास्साङ्गत्वसिद्धयज्ञाद्यनुष्ठानार्थमाधानदारसङ्ग्रहयोराक्षेपो नप्राप्नोतीतिवान्यम् । यज्ञेनत्यादितृतीयाश्रुत्या विशिष्ययज्ञादीनामपि विद्याङ्गत्वविधानान् । कर्मत्यागश्रुतिस्तु विद्यानङ्गकर्मविषयास्यादितिभावः । कर्मत्यागेनैवेति । तथाच विशेषविध्यनुमारेण यज्ञादिश्रुतिर्गृहस्थविषयेतिभावः । सन्न्यासिनस्त्वाश्रमविशेषधर्मास्त्रिपवणस्नानसमधिकशौचाष्टप्रासादयः ॥ अग्नीन्धनमग्न्याधानम् ॥

इति अग्नीन्धनाऽधिकरणम्

अथ सर्वापेक्षाऽधिकरणम् ६

सन्न्यासिनामिव गृहस्थानामपि विद्याकर्मनपेक्षेति पूर्वपक्षोन्वयानात्सङ्गतिः । यज्ञाद्यभावेऽपि विद्यादर्शनात् यज्ञादिष्टातेश्च संशयः । पारमेश्वरनियोगसिद्धत्वाच्चेति । तथाच परमेश्वरः

शास्त्रपराङ्मुखी परविद्यामयपरमात्मतन्त्रोपनिषद्गोष्ठीसमुत्कण्ठारूपा सत्त्व-
कला श्रद्धा । विनिर्मुक्तसकलेतरदेवताराधना त्रिविधकरणसम्पाद्या विशिष्टा-
ष्टाङ्गयोगिनी परमशिवपरिचर्यामयी वैदिकी क्रिया भक्तिः । परमानन्दा-
वेशमयमहामोक्षलक्ष्मीदर्शनत्वरामुमुक्षा । ऐहिकामुष्मिकसकलभोगपराङ्मु-
खत्वरूपेण वैराग्येण नित्यानित्यवस्तुनिर्धारणाकारेण विवेकेन च विशिष्टस्य
शमादिसम्पत्तिक्रमेण सम्भवति मुमुक्षा । एते विवेकादयो मुमुक्षार्थान्ताः
परमधर्माः सर्वेषामाश्रमिणां विद्यार्थमविशेषेणानुष्ठेया इति ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम्

अथ सर्वज्ञानुमत्यधिकरणम् ८

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणायामे तद्दर्शनात् ॥ ३-४-२८ ॥

प्राणविद्यायां पठ्यते ' न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति '
इति । इह प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वज्ञानुमतिः प्रतीयते । तदेषा युक्ता न वेति

विशेषणरूपां मुमुक्षामुपायमुखेन सम्भावयति—ऐहिकेति । नित्यानित्यवस्तुनिर्धारणादनित्येषु
विषयेषु वैराग्यम् । ततश्शमादिसम्पत्त्या मुमुक्षेति क्रमः ॥

सुत्रार्थस्तु—यद्यपि गृहस्थो यज्ञादिकर्मसु विनियुक्तः तथाऽपि तु शमदमाद्युपेत
स्त्यात् । कुतः ? “शान्तो दान्त” इत्यादिना । तद्विधेः—शमादिविधेः । तदङ्गतया—विद्याङ्गया
विद्यानिष्पत्तये तेषां मवश्यानुष्ठेयत्वाच्चेति । एकाग्रतासाध्यत्वाच्चमादिभिरेव विद्यासिद्धिरिति
भावः । यज्ञादिकर्मण्यपि पापनिर्हरणद्वारा एकाग्रतासाधकानीत्याशयः ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम्

अथ सर्वज्ञानुमत्यधिकरणम् ८

यज्ञादीनाम् शमादीनाञ्च ब्रह्मविद्याशेषत्वमुक्तम् । तत्प्रसङ्गात्सर्वज्ञानुमतेः प्राणविद्या-
शेषत्वमस्ति नवेति विचार्यते । “ न ह वा ” इत्यादिविधिस्तुत्यर्थत्वानवधारणात्प्रसङ्गः ।
प्राणविद्यानिष्ठस्य “ किञ्चनानन्नंभवती ” ति सर्वज्ञानुमतिः किम् सर्वदा ? उत,

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ७

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३-४-२७ ॥

‘ शान्तो दान्त उपारतस्तितिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानम् पश्येत् ’ ‘श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि’ इत्यादिना विद्यायाः शमादिसम्पत्त्य-
पेक्षा श्रूयते । सा शमादिसम्पत्तिर्गृहिणां सम्भवति न वेति संशयः ॥
यज्ञादिमत्तया बहुव्यापारव्याकुलानां तेषां तदुपरतिरूपा शमदमादिसम्पत्ति-
र्नसम्भवति इति प्राप्ते उच्यते—गृहस्थो विहितकर्मव्यापृतोऽपि निषिद्ध-
काम्यादिकर्मसु व्यापाररहितः शमाद्युपेतः स्यात्, ‘शान्तो दान्तः’ इत्यादिना
‘ श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि ’ इत्यादिना च शमादेर्विहितत्वात्, विद्या-
निष्पत्तये तदङ्गत्वेन तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । आन्तराणां रागद्वेषादीना
मानाविर्भूतिः शमः । सर्वेषामिन्द्रियाणामविहितव्यापारेभ्यो निवर्तनं दमः ।
निषिद्धकाम्यकर्मव्यापारोपरम उपरतिः । द्वन्द्वसहिष्णुत्वं तितिक्षा । विसृष्ट-
तन्द्रादिव्याक्षेपस्य चित्तस्य परतत्त्वाभिमुख्यं समाधानम् । अपुरुषार्थसकलेतर-

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ७

पूर्वाऽधिकरणे विद्याङ्गत्वेन गृहस्यानुष्ठेयतया व्यवस्थापितैर्यज्ञादिभिः शमादीनां विरोधाऽ
विरोधाभ्यां संशयः । शमादीनां सर्वव्यापारोपरतिरूपतया यज्ञादिभिर्विरोधोऽस्तीति पूर्वपक्षः ॥

तेषां तदाश्रमविहितेतरव्यापारोपरतिरूपतया नास्तिविरोध इति मिद्धान्तः ॥

विद्याविरोधिना मन्तरिन्द्रियव्यापाराणा मुपरमश्शमः । ज्ञानेन्द्रियव्यापाराणा मुपरमो
दमः । कर्मेन्द्रियव्यापाराणामुपरम उपरतिः । परमात्मतन्त्रम्—परमात्मेन शिवेन प्रणीतं
सर्वज्ञानोत्तरादिशिवशास्त्रम् । तत्र विशिष्टानि भक्तेरष्टाङ्गानि । “ मद्भक्तजनवात्सल्यम् पूजाया
स्नानमोदनम् स्वयमभ्यर्चनञ्चैव मदर्थेचाऽङ्गचेष्टनम् । मत्कथाश्रावणे प्रीतिः स्वरनेत्राङ्ग-
विक्रिया । मलामक्रीतनं नित्यम् मयि कैतववर्जन ” मिति शिवेनैव निरूपितानि । वैदिकी-
क्रियेति । नतु तन्त्रोक्तप्रकारेति भावः । “मुमुक्षुर्वै शरणमहम् प्रपद्ये” इत्यादिश्रुत्याधिकारि-

अबाधाच्च ॥ ३-४-२९ ॥

“ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृति-
लम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥ ” इत्याहारशुद्धेरबाधाच्च प्राणसंशय एव
सर्वाज्ञानुमतिः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३-४-३० ॥

प्राणसंशय एव सर्वाज्ञानुमतिः स्मर्यतेऽपि— “ प्राणसंशयमापन्नो
योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ”

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३-४-३१ ॥

तस्मात् ‘ ब्राह्मणः सरां न पिबेत् ’ इति कामकारनिवृत्तौ शब्दश्च
भवति । अतश्च प्राणसंशय एव विदुषोऽपि सर्वाज्ञानुमतिः । अन्यथा
निषिद्धाचरणेन परमेश्वरस्याज्ञाद्रोही स्यादिति भावः ॥

इति सर्वाज्ञानुमत्यधिकरणम्

स्योच्छिष्टस्य ग्रहणं मन्यलभ्यस्योदकस्य परिहरणञ्च दृष्टमिति अन्येषाञ्च सर्वाज्ञानुमति
रत्यन्तकष्टावस्थायामेवेति कैमुत्यन्यायसिद्धमित्युपसंहरति—अत इति ॥

सत्त्वशुद्धि रन्तःकरणशुद्धिः । ध्रुवा स्मृतिः । निरन्तरस्मृतिसन्तानरूपध्यानलामः ।
आहारशुद्धेरबाधाच्च सर्वाज्ञानुमतिः प्राणसंशयएवेत्यर्थः ॥

सर्वसाधारणस्मृतिबलादप्येवमेवेति भावः ॥

सर्वाज्ञानुमतिबाधनक्षमप्रत्यक्षश्रुतिप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । कामकारनिवृत्ताविति प्रयोज-
नस्य निमित्तत्त्वविवक्षायां सप्तमी । ब्राह्मणस्सुरां न पिबति पाप्मना न संस्पृशामि—पाप्मना संस्पृष्टो
न भवामीति मत्वा सुरां न पिबतीत्यर्थः ॥

इति सर्वाज्ञानुमत्यधिकरणम्

संशयः ॥ किम् तावत् प्राप्तम् ? मानान्तरप्राप्तस्य भोजनस्याविधेयत्वादिह सर्वान्नानुमतिरप्राप्ता विधीयते । इति प्राप्ते समाधीयते । प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतिं न सर्वदा , किन्तु प्राणात्यय एव । अधिकशक्तेरुषस्तेर्ब्रह्मविदोऽपि हि प्राणात्यय एवोच्छिष्टभक्षणादौ श्रुतिर्दृश्यते—‘ मटचीहतेषु कुरुष्वाटक्या सह जायया उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास । स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे । स होवाच , नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इमा उपनिहिता इति । एतेषां मे देहीति होवाच । तानस्मै प्रददौ । हन्तानुपानमिति । उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति होवाच । न स्वित्तेऽप्युच्छिष्टा इति ? न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानम् ॥ ’ इत्यादिरूपा । अतः प्राणात्यय एव सर्वान्नानुमतिः परविद्यावतोऽपीति ॥

प्राणात्ययापत्ताविति संशयः । तत्र विशेषाऽनुपादानात्मवदेति पूर्वपक्षः । न सर्वदा किन्तु प्राणात्ययापत्तावेव । तद्दर्शनादितिसूत्रशेषं व्याचष्टे—अधिकशक्तेरित्यादिना । मटज्यः—शलभादयः । ताभिर्हतेषु-कुरुषु-कुरुमस्येषु । आटक्या—अनुपजातस्तनादिव्यञ्जनया जायया सह उषस्तिर्ह—उषस्तिरिति नाम्ना प्रसिद्धः । चाक्रायणः—चक्रस्यापत्यम् । इभ्यग्रामे — इभमर्हतः हस्त्यारोहस्य ग्रामे । प्रद्राणकः—अत्रालाभात्कुत्सितां गतिं गतः । अत्यन्तकष्टावस्थां प्राप्तस्सन्नुवास । मार्गवशकात्मस्मिश्चिद्विसे उपितवान् । सह—सकिल । कुल्माषान्—कुत्सितान्माषान् । जलपक्वकुठुन्यादिकान्वा खादन्तं इभ्यं विभिक्षे । स इभ्यः किल उवाच । इतोऽस्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टकुल्माषराशेः अन्ये कुल्माषा न विद्यन्ते । यच्च ये—यस्मिन् राशौ । मे—मदर्थमुपनिहिताः भक्षणार्थं प्रसिप्ताः । इमे कुल्माषाः । इतोऽन्ये न विद्यन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । इत्युक्त उषस्तिरुवाच । एतेषां मे देहि-एतान्मह्यं देहीति । तानस्मैऋषये प्रददौ । पानाय समीपस्थमुदकं गृहीत्वोवाच । हन्तेति हर्षे । अनुपानं—इदमनुपानमपि गृहाण इत्युक्तः । ऋषिः प्रत्युवाच । उच्छिष्टं वै मे—मयापीतं स्यात् यद्दीद मुदकं पिबेयमित्युक्तः । इभ्यः प्रत्युवाच— नस्वित्तेऽप्युच्छिष्टाः— किमिमे कुल्माषा अपि नोच्छिष्टा इति । एवमुक्त उषस्तिरुवाच “ न वा अजीविष्यं नैव जीविष्यामीमानखादन् कामो म उदपानम् ” इच्छातो ममोदपानं लभ्यत इति । एवम् ब्रह्मविदोऽप्यत्यन्तकष्टावस्थायामप्यनन्यलभ्यस्य कुल्माषमात्र

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३-४-३४ ॥

उभयत्र विनियोगेनोभयाकारत्वेऽपि त एव यज्ञादयः, सर्वत्र प्रत्यभि-
ज्ञानात् । एवञ्च कर्मस्वरूपैक्ये सति संयोगपृथक्त्वन्यायेन न विरोधः ।
सकृत्प्रयोगेऽपि वचनद्वयबलेन कर्मण एकस्याप्याकारद्वयोपपत्तेः । यथा
'खादिरो यूपो भवति— खादिरम् वीर्यकामस्य यूपम् कुर्वन्ति' इत्यत्र
वचनद्वयबलेन नित्यत्वम् काम्यत्वञ्चैकस्य खादिरत्वस्य, तद्वत् । ततो
विदुषोऽप्यविदुषोऽपि विद्याङ्गतया विद्याहेतुतया विहिततया च सकृदेवानु-
ष्ठेयम् यज्ञादिकमिति ॥

अनभिभवश्च दर्शयति ॥ ३-४-३५ ॥

'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतिर्विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्त-
नेन विद्याया अनभिभवम् कर्मानुष्ठानकार्यञ्च दर्शयति । अतो न पूर्वोक्त-
विरोधः ॥

इति आश्रमकर्माऽधिकरणम्

उभयलिङ्गादित्यस्योभयत्र कर्मैक्ये प्रत्यभिज्ञानरूपालिङ्गादित्यर्थमाह— सर्वत्रप्रत्यभि-
ज्ञानादिति ॥

कर्मैक्ये प्रमाणान्तरसमुच्चयार्थं सूत्रम् ॥

"कषाये कर्मभिः पक्षे ततो ज्ञानम्प्रवर्तते," इत्यादिभिः कर्मणां विद्यासाधनत्वे विद्यो-
त्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारमित्यवगन्तव्यम् । तदेवचाश्रमधर्माणां कार्यमिति "धर्मेण
पापमपनुदती"ति श्रुतिर्दर्शयति—अतो विद्यापेक्षितद्वारजनकत्वेन सिद्धस्यैवकर्मणो वद्यासाधनत्वं
युक्तमित्यपीतोऽपि कर्मैक्यमवसीयत इतिभावः ॥

"विद्याद्याऽविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयगंसह । अविद्याया मृत्युंतीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुत" इति
मन्त्रस्याऽयमर्थः । विद्या— ब्रह्मोपासनां अविद्या—तत्सहकारिकर्मबृन्दञ्चेति तदुभयं यस्तद्वेदो-
सहकारिसहकार्यभावेन युगपदनुष्ठेयं वेद सविद्वानहरहरनुष्ठीयमानेन तेनकर्मणा मृत्युंतीर्त्वा—

अथ आश्रमकर्माऽधिकरणम् ९

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३-४-३२ ॥

विद्याहीनस्य गृहस्थस्याश्रमकर्म यज्ञादिकम् 'यावज्जीवमग्निहोत्रम् जुहोति' इति विहिततया च 'यज्ञेन दानेन' इति श्रुतेर्विद्यासाधनतया चानुष्ठेयमवगम्यते ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३-४-३३ ॥

विद्यावतोऽपि 'विद्याञ्चाविद्याञ्च' इति श्रुतेर्विद्याङ्गतया विहिततया चानुष्ठेयमवगम्यते । तदिह विद्याहीनेन विद्यावता च यज्ञादिकं विद्यायाः साधनत्वेन अङ्गत्वेन विहितत्वेन च द्विरनुष्ठेयं सकृदनुष्ठेयं वेति संशये सत्युभयविधिभेदात् द्विरनुष्ठेयमिति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते —

अथ आश्रमकर्माऽधिकरणम् ९

विद्यानुष्ठानारम्भात्प्रकृतदारम्भप्रभृतिश्च यज्ञादीनां द्विरनुष्ठानं सङ्गच्छेति विचारम्प्रवर्तयिष्यन् विचारप्रसङ्गकं विहितत्वादित्यादिसूत्रद्वयेन दर्शयति— यज्ञादिकर्माश्रमकर्माऽपि भवति । अपिशब्दाद्विद्यासाधनञ्च । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती" इति श्रुत्याश्रमधर्मत्वेन विहितत्वात् चकाराद्यज्ञेनदानेनेत्यादिश्रुत्या विद्यासाधनत्वेन बोधितत्वाच्चेत्यस्य सूत्रस्याऽर्थः ॥

विहितत्वाच्चेत्यनुवर्तते । विद्यारम्भप्रभृतिर्यज्ञादिकं विद्यासहकारित्वेनाऽनुष्ठेयम् । चकारादाश्रमधर्मत्वेनाऽप्यनुष्ठेयम् । "विद्याञ्चाविद्याञ्च" इति श्रुत्या विद्यासहकारित्वेन बोधितत्वात् । यावज्जीवादिश्रुत्याश्रमधर्मत्वेन विहितत्वाच्चेत्यर्थः । एवं मुमुक्षोर्विद्यारम्भात्प्राक् विद्यारम्भप्रभृतिश्च यज्ञादिष्वधिकारित्वे सिद्धं संशयं प्रवर्तयति - तदिहेति । किम् विद्याहीनेन विद्यायाः साधनत्वेन विहितत्वेनच द्विरनुष्ठेयम् ? उत विद्यावताच विद्याङ्गत्वेन विहितत्वेनच द्विरनुष्ठेयम् ? अथवा विद्याहीनेन विद्यावताच सकृत्सकृदनुष्ठेयम् ? इति संशयप्रकारः । उभयविधिवत् द्विरनुष्ठेयमिति पूर्वपक्षेप्राप्ते सिद्धान्तप्रतिपादकं सूत्रम्—

अपि च स्मर्यते ॥ ३-४-३७ ॥

अनाश्रमिणामपि जपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते 'जप्येनैव तु संसिद्धे
ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥'
इति ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३-४-३८ ॥

आश्रमनियतधर्मविशेषेणापि विद्यानुग्रहः श्रूयते । 'तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया विद्यया चात्मानमन्विष्य' इति ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३-४-३९ ॥

अनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वम् ज्यायः, धर्मभूयस्त्वात्, 'अनाश्रमी
न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः' इति स्मृतेश्च । एवमनाश्रमिवादाश्रमित्वम्
वरमेव; तथाऽप्यापद्विषयेऽनाश्रमिणामपि जप्यादिसाधनेन विद्या सम्पद्यत
एवेति ॥

इति अन्तराधिकरणम्

संसिद्धेद्यत्— मुक्तो भवतीत्यर्थः । मैत्रो ब्राह्मण इति । पश्चालभनाद्यभावेन सर्वजीवमन्त्रीयुत
स्त्यादिति भावः । एतेन कालवशाद्यज्ञादीनाम् प्रतिषेधेऽपि विद्यानुग्रहसाधने स्मर्तृभिरुपदिष्ट
मिति ज्ञेयम् ॥

अनाश्रमनियतैर् धर्मविशेषैः विद्यानुग्रहे श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनार्थम् सूत्रम् ॥

विद्यार्थाश्रमधर्मविधिवैयर्थ्यपरिहारार्थं सूत्रम् ॥

आपद्विषय इति । आश्रमान्तरप्राप्त्युपाया सम्पत्तिविषय इत्यर्थः ॥

इति अन्तराधिकरणम्

अथ अन्तराधिकरणम् १०

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३-४-३६ ॥

उक्तमाश्रमिणाम् विद्या सम्पद्यत इति । इहानाश्रमिणाम् विद्या सम्पद्यते न वेति सन्देहः ॥ अनाश्रमिणः स्नातका विधुराश्च, तेषाम् ब्रह्म-विद्या न सम्भवति, विद्यासाधनभूतानामाश्रमधर्माणामभावात् ॥ इति प्राप्ते वदामः—रैक्वादिषु विद्यादर्शनादनाश्रमिणामपि विद्या सम्भवत्येव ॥ यदुक्तम् विद्यासाधनाश्रमधर्माभावादिति, तत्राह—

विद्यानुवृत्तिर्द्वैशद्यादिप्रतिबन्धकदुरितजातमभिमूय । विद्यया—साक्षात्कारपर्यन्तया मुक्तिं प्राप्नोतीति ॥

इति आश्रमधर्माऽधिकरणम्

अथ अन्तराधिकरणम् १०

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीत्याश्रमकर्मणाम् विद्यासाधनत्वं विद्यासहकारित्वञ्चोक्तम् ॥

तर्ह्यनाश्रमिणामाश्रमकर्माभावाद् द्विधानसम्पद्यतइति पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्कतिः । अनाश्रमिणां विद्यासाधनसहकारिकर्मासम्भवसम्भाव्यां संशयः ॥

ये गुरुकुलात्समावृत्तौ सत्या मकृतदारसङ्ग्रहाः स्नातकाः, ये च सृतपत्नीका विधुरास्तेषां विद्या न सम्पद्यते । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतावाश्रमधर्माणामेव विद्यासाधनत्वेन वर्णितत्वात् । विद्याञ्चाविद्याञ्चेतिश्रुतावविद्याशब्दस्याऽपि तत्समानन्यायत्वेन आश्रमधर्मपरत्वात् । आश्रमानियतजपादिमात्रेण तेषां विद्यानुग्रहाङ्गीकारे भूयसामाश्रमधर्माणामेव विद्यासाधनत्वेन विधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षः ॥

आश्रमान् अन्तरावर्तमानानामपि स्नातकविधुराणां विद्या सम्पद्यतएव । रैक्वादिषु संवर्गविद्यादिदृष्टेरिति सिद्धान्तः ॥

नन्वन्यार्थदर्शनरूपलिङ्गमात्रं नसाधकमिति प्रतिपादकप्रमाणप्रदर्शनाऽर्थं सूत्रम् ॥

आश्रमविशेषधर्माभावेऽपि सर्वसाधारणधर्मेण विद्यानुग्रहप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ३-४-४१ ॥

यदवकीर्णिनो गर्दभपश्चालम्भनम् ‘अवकीर्णिपशुश्च तद्वत्’
इत्याधिकारिलक्षणोक्तम् प्रायश्चित्तम्, तदप्यारूढपतितस्य न सम्भवति—
‘आरूढो नैष्ठिकम् धर्मम् यस्तु प्रच्यवते नरः । प्रायश्चित्तम् न पश्यामि
येन शुद्धयेत्स आत्महा ॥’ इति तस्य प्रायश्चित्तानधिकारस्मृतेस्तदसम्भ-
वात् ॥

उपपूर्वमपित्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ३-४-४२ ॥

उपपातकत्वान् प्रायश्चित्तमप्येके मन्यन्ते, मध्वशनप्रायश्चित्तवत् ।
तदुक्तम्— ‘उत्तरेषाञ्चैतदविरोधि’ इति । उपकुर्वाणस्य यदुक्तं तत्
स्वाश्रमाविरोध्यन्वेषामप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः ॥

प्राप्तस्य । अतद्भावः— तदाश्रमपरित्यागो नास्ति । तद्रूपाभावेभ्यः—तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि ।
तद्रूपाणि—वेपाः धर्मा इत्यर्थः । तेषामभावेभ्यो नियमनात् । इति सूत्रार्थः ॥

ननु—तर्ह्यवरूढ कृतप्रायश्चित्तानां तत्राऽधिकारोऽस्त्विति शङ्कानिराकरणार्थम् सूत्रम् ॥

अवकीर्णिपशुश्च तद्वदिति । पूर्वतन्त्रे अधिकाराध्याये अवकीर्णिप्रायश्चित्तरूपपशुबन्ध-
प्रकारश्चिन्तितः । अवकीर्णिपशुः स्पृष्टीष्टवह्नौकिकाभौ कर्तव्यः । निषादस्यपतंगिव ब्रह्मचारि-
णोप्याधानाभावदिति । एवम्भूतम्प्रायश्चित्तमपि तेषां नास्ति । आरूढो नैष्ठिकं धर्ममिति व्रतभ्रष्टानां
पतितत्वस्मरणेन प्रायश्चित्ताऽनर्हत्वादित्यर्थः । अतोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तस्मरणमुपकुर्वाणब्रह्म-
चारिषिष्यमिति भावः । अवकीर्णिपशुः—गर्दभः । ब्रह्मचार्यवस्त्रीणीनैर्गर्दभमालम्भेतेत्युक्तम् ।
ब्रह्मचार्यभ्रष्टोऽवकीर्णी । ब्रह्मचर्यं स्त्रीनियतिः । सा गृहस्यव्यतिरिक्तानां व्रथाणामपि तुल्या । तस्मा-
त्तेषामवकीर्णिप्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं
तेषां व्रतभ्रष्टानां नास्ति । पतनानुमानात्—पतितत्वस्मृतेस्तदयोगात्—प्रायश्चित्ताऽसम्भवादिति
सूत्रार्थः ॥

एके आचार्याः नैष्ठिकादीनाम् ब्रह्मचर्यप्रच्यवनमुपपातकं ननु महापातकम् । तेष्वपरिगणना-
दिति मन्यमाना मध्वशनस्येव प्रायश्चित्तमद्भ्यः मन्यन्ते । एवञ्च कृतप्रायश्चित्तानां तेषां विद्याधि-
कारोऽस्त्विति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रमेतत् ॥

अथ तद्भूताऽधिकरणम् ११

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः

॥ ३-४-४० ॥

इहोर्ध्वरेतसां पूर्वाश्रमावरोहोऽस्ति न वेति सन्देहः । ‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहीभवेत् गृहाद्वा वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ इत्याश्रमारोहो यथा स्वेच्छाधीनस्तथाऽवरोहोऽपि ॥ इति प्राप्ते सिद्धान्तयामः — नैष्ठिकादि-भूतस्यातद्भावः ततः प्रच्युतिर्नसम्भवति । कुतः ? नियमात् तद्रूपाभावेभ्यः । नियच्छन्ति हि ‘अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्’ इति । ‘अरण्यमियात् ततो न पुनरेयात्’ इति सन्न्यस्याग्नीन् न पुनरावर्तयेत्’ इति च शास्त्राणि नियच्छन्ति । न चारोहरूपशास्त्रवदवरोहरूपशास्त्राणि सन्ति । अतस्तेषामप्रच्युतिनियमश्रुतेः प्रच्युतौ श्रुत्याद्यभावाच्च न तेषां विद्याऽधिकारः । जैमिनेरप्येवमेव मतम् ॥ आरूढपतितस्य प्रायश्चित्तादिना विद्याऽधिकारो नास्तीत्याह—

अथ तद्भूताऽधिकरणम् ११

ऊर्ध्वरेतसामाश्रमम्प्राप्य पुनर्दारपरिग्रहं कृतवतां विद्याधिकारोऽस्ति नवेति विद्याधिकारप्रतिषेधाऽप्रतिषेधाभ्यां संशये पूर्वःपक्षः ॥

आश्रमाणामारोहवदवरोहोप्यस्तुनाम वृक्षाणामिव । ततश्च दारपरिग्रहेण गार्हस्थ्येसति विद्याङ्गकर्मभूयस्त्वमपि लभ्यतइति अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चेति न्यायः प्रवर्तेत । यदितु ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेदिति क्रमस्योक्तत्वाद्व्युत्क्रमे गृहस्याश्रमप्राप्तिर्नस्यात्, तदानीं तेषाम् स्वाश्रमप्रच्युतानामनाश्रमत्वेऽप्यन्तराचापितु तद्दृष्टेरिति न्यायः प्रवर्तेत । तस्मादुभययाऽपि तेषां विद्याधिकारोऽस्तीति ॥

नेतिमिद्धान्तः—यतस्तद्भूतस्य-ऊर्ध्वरेतसामाश्रमम्प्राप्तस्य । नाऽतद्भावः—तदाश्रमपरित्यागो नास्ति “अत्यन्तमात्मान” मित्यादिशैलेस्तथानियमनान्—अतद्रूपापत्तौ शास्त्राभावाच्च । तथाच नियमोल्लङ्घनेन शास्त्रप्रतिषिद्धानां नास्ति विद्याऽधिकार इति । तद्भूतस्य—ऊर्ध्वरेतसामाश्रमम्

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ३-४-४५ ॥

‘एवंविदुद्गाता ब्रूयात्’ इति वाक्यशेषे उद्गातुरुपासकत्वं स्फुटं श्रूयते । आर्त्विज्यमेव तदनुष्ठानमित्यौडुलोमिमतम् । कथमन्यकर्तृकमन्य-
गामिफलं स्यादिति चेत्, ऋत्विजां कर्मस्वरूपवदशेषाद्गानुष्ठानाय यजमानेन
क्रीतत्वात् । साङ्गकर्मानुष्ठानाय हि ऋत्विजो यजमानेन परिक्रियन्ते । तस्मा
दृत्विक्कृतं यजमानकृतमेवेति, फलञ्च तस्य स्वामिन एवेति न विरोधः ॥

इति स्वाम्यधिकरणम्

यजमानेनैवोपासनं कार्यम् । गोदोहनादेः पृथक्फलत्वेऽपि ऋत्विक्कर्तृकप्रणयनादित्याश्रितस्य
पृथक्कृत्य यजमानेनोपादातुमशक्यत्वात्तयाजमानत्वम् । उपासनानान्तु क्रियारूपाणां
सुद्धीयादिभ्यः पृथक्कृत्य यजमानेन कर्तुं शक्यत्वात् प्रधानत्वाच्च याजमानत्वमेव युक्तम् ।
औद्गात्रसमाख्यादिकन्तु “शास्त्रफलम् प्रयोक्ता” इति न्यायविरोधाच्चादरणीयमिति भावः ॥

“एवमुविदुद्गाता ब्रूयान् । कम् ते काममागायानीत्येषध्वेव कामागानस्येष्टं य
एवम् विद्वांस्तसामगायती” इति । “यएषोन्तरादित्ये अन्तरक्षिणच” उपदिष्टम् परमेश्वर-
स्वरूपम् सर्वपापोदितत्वादिधर्मैः देवलोककामावासिमनुष्यलोककामावासिफलाभ्याश्च सह विद्वा
नुद्गाता यजमानं प्रतिब्रूयात् । “कम् ते काममैहिकमामृष्मिकम् वा किम्फलमुद्दिश्य अगायानि
तत्फलानुकुलोपासनासहितं गानम् करवाणी” इति । हि यस्मदेषएवोद्गाता कामागानस्याभिमतफल-
साधनोपासनासहितागानस्येष्टे । कः य एवं विद्वां अधिदैवताध्यात्मोपदिष्टपरमेश्वरस्वरूपं
विद्वां सामगायतीत्यर्थः । अत्रोद्गातृकर्तृकमेव वेदनमिति स्पष्टम् नच यागदानादीनाम् फलवतां
यजमानकर्तृकत्वे प्राधान्यम् प्रयोजकम् । किन्तु यजमानस्य द्रव्ये स्वत्वत्यागो नाऽन्येन
कर्तुम् शक्यत इत्येतत्प्रयोजकम् । अतएवाऽङ्गत्वेऽपि दक्षिणादानम् । याजमानम् । एवञ्च
यदृत्विग्भिः कारयितुं शक्यम् तस्य सर्वस्याऽप्यर्थे ऋत्विजाम् परिक्रीतत्वादौद्गात्रादिसमाख्याऽनु-
साराञ्च उद्धीयाद्युपासनमुद्गातृभिरेव कर्तव्यम् । तदिदम् हेत्वन्तरं तस्मै परिक्रियतइति सूत्र-
शेषेण कण्ठोक्तम् । तत्सूत्रशेषं शङ्कोत्तरत्वेनाऽपि योजयति—कथमन्यकर्तृकमिति ॥

इति स्वाम्यधिकरणम्

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ३-४-४३ ॥

उपपातकत्वे महापातकत्वेऽपि कर्माधिकारादिबहिष्कृता एते, 'प्रायश्चित्तम् न पश्यामि येन शुद्धयेत् स आत्महा' इति स्मृतेः, शिष्टबहिष्काराच्च । अतः सर्वथैवारूढपतितानां न विद्याऽधिकारः ॥

इति तद्धूताऽधिकरणम्

अथ स्वाम्यधिकरणम् १२

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३-४-४४ ॥

उक्तमुद्गीथाद्युपासनम् । तदनुष्ठानम् यजमानस्य, उत ऋत्विजा मिति संशयः ॥ किं प्राप्तम् ? उद्गीथाद्युपासनं यजमानस्यैवानुष्ठेयम्, तस्यैव वीर्यवत्तारत्वफलश्रवणात्, नर्त्विजामित्यात्रेयमतम् ॥ सिद्धान्त उच्यते—

पापानां द्वे शक्ती । इह कर्माधिकारशिष्टसंमर्गविरोधिनी, परत्र नरकापादिनी च । नैष्ठिकानाम् प्रायश्चित्तमद्भावेऽपि तेन परत्र नरकापादिन्येव पापशक्तिर्हीयते नत्विह प्रत्यापत्त्यापादिनी । “नाऽस्याऽस्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषन्तु निर्हण्यते । प्रायश्चित्तैरपैत्येनो य दज्ञानकृतम् भवेत् । कामतो व्यवहार्यवचनादिह जायत ” इति स्मरणान् । अतः प्रायश्चित्तं न पश्यामीत्यादिस्मरणमप्यैहिकप्रत्यापत्त्यापादकप्रायश्चित्ताभिप्रायमिति भावः ॥

उभयथाऽपि-उपपातकत्वे महापातकत्वेऽपि नैष्ठिकात्प्रच्युतो बहिः-बहिर्भूतएव कर्माधिकारात् । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति स्मृतेः शिष्टबहिष्काररूपाचारश्चेति सुवार्थः ॥

इति तद्धूताऽधिकरणम्

अथ स्वाम्यधिकरणम् १२

उपासनानुष्ठानप्रसङ्गागतमिदमधिकरणम् । फलस्य कर्तृगामित्वात् । ऋत्विक्परिक्रियाच्च संशयः । तस्यैवेति । ऋत्विक्परिक्रियस्याङ्गानुष्ठानार्यत्वात्पृथक्फलदुपासनं प्रधानमिति फलार्थिना

निष्पत्त्यर्थमुपास्यविषयाभ्यासरूपमिदम् प्रकृष्टमननम् तिष्ठासेदिति पदानु-
वृत्त्या विधीयते । मननप्रकर्षश्च निरन्तर शिवाहम्भावसाधनपदस्थलोपासना-
रूपो लिङ्गाङ्गसंयोगरूपस्सर्वाङ्गलिङ्ग साहित्यरूपश्च विज्ञेयः । ततो
मौनविधिः सम्भवति विद्यावत इति ॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्

विधीयतइतिविधिर्यज्ञादिशमादिश्च । आदिशब्देन विधिसरूपवाक्याभ्यामनूदितं श्रवणं मननञ्च
गृह्यते ॥

तृतीयशब्दस्याऽवध्यपेक्षापूरणम् पाण्डित्यबाल्ययोरिति । तृतीयशब्दमामानाधिकरण्येन
सहकार्यन्तरविधिपदव्याख्यानम् । सहकार्यन्तरं मौनमिति । विधीयतइतिविधिः । सहकार्यन्तरश्चासौ
विधिश्चेति समानाधिकरणसमासः । पक्षेणेतिपदं साध्याहारं व्याचष्टे—प्रकृष्टेति । मननमात्रं न
मुनिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । किन्तु प्रकृष्टं मननम् । प्रकर्षश्च मननस्य स्नेहपूर्वकतया
चिरविरहिताया नायिकाया नायकविषयस्येव निरन्तरमनुवर्तमानत्वरूप इह पक्षेणेत्यनेन
अध्याहार्यपदयुक्तं विवक्षितइति भावः । तमेवम् प्रकर्षं दर्शयति—विद्यानिष्पत्त्यर्थमिति ।
तदेव विवृणोति—पदस्थलोपासनारूप इति । एतत्त्रिविधमपि प्रकृष्टमननं महालिङ्गाङ्गबाल-
आज्ञातमनुसन्धेयम् । यस्योपासनानुष्ठानकालव्यतिक्तिकालेष्वपि गच्छतस्तिष्ठतश्शयानस्य वा
उपास्यविषयाचिन्ताऽनुवर्तते । तस्यैवोपासनाकालेऽपि तद्विषयचित्तैकाग्र्याद्विद्या वृद्धीभवति ॥

यस्यतूपासनाकाले यथाकथञ्चिद्विद्यानुष्ठानेऽपि समयान्तरेषु चिन्तान्तरावेशः तस्यो-
पासनाऽनुष्ठानकालेऽपि चेतसि 'समयान्तरचिन्तितविषयान्तरानुप्रवेशा द्विद्या नष्टदीर्घवेदि
त्युपास्यविषयाभ्यामोऽपि विद्यासहकारीत्येवंरूपम् प्रकृष्टमननमेव । अयं मुनिरिति विधीयते ।
श्रावणप्रतिष्ठार्थस्य मननमात्रस्य प्रागेवनिर्वृत्तत्वेन तत्राऽयशब्दाननन्वयां तिष्ठासेदितिपदानुवृत्त्या
मननस्य विधेयत्वसम्भवाच्चेतिभावः ॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् १३

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयम् तद्वतो विध्यादिवत्

॥ ३-४-४६ ॥

कहोलब्राह्मणे श्रूयते— ‘तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिः’ इति बहूपनिषत्तात्पर्य-निर्णयरूपम् पाण्डित्यम् निशेषेण सम्पाद्य बाल्येन रागद्वेषादिरहितत्वात् बाल्यसदृशेनावस्थान्तरेणावतिष्ठेत । ततः पाण्डित्यबाल्ये निशेषम् सम्पाद्याथ मुनिः इति । अत्र पाण्डित्यबाल्यवन्मौनमपि विधीयते न वा । इति संशये मुनिरित्यत्र भवेदित्यादिविधिप्रयोगाभावाच्च विधीयते ॥ इति प्राप्तेऽभिधीयते— विद्यावतो यज्ञादिवत् पाण्डित्यबाल्ययोस्तृतीयम् सहकार्यन्तरम् मौनम् विधीयत एव, प्रकृष्टमननशीले मुनिशब्दस्य प्रसिद्धेः । विद्या-

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् १३

यज्ञादीनां शमादीनाञ्च विद्यासहकारिणां निरूपणाऽनन्तरं सङ्गतिविशेषप्राप्तां सर्वा-न्नातुमत्यादिचिन्तां कृत्वा पुनरपि विद्यायामेव सहकार्यन्तरं निरूप्यतइति सङ्गतिः । राग-प्राप्तत्वेन श्रावणमननयोरविधेयत्वस्य प्रथमाऽधिकरणभाष्ये निरूपितत्वादिह तयोर्विधि-श्रावणम् तेनविरुध्यतेत्याशङ्क्य पाण्डित्यबाल्यशब्दयोरनन्तरमाह—बहूपनिषदिति ॥

ऊहापोहक्षमादिः पण्डा साऽस्यसङ्गातेतिपण्डितः । तस्य कर्म पाण्डित्यम् । श्रावण-मननानन्तरं तदभ्यासपाटवशाल्लब्ध्या ऊहापोहक्षमया नवनवोन्मेषशालिन्या प्रतिभया श्रुतमता-र्थानुकूल्येन सक्रोपनिषत्तात्पर्यप्रतिष्ठापनम् पाण्डित्यम् । तदनुकूलप्रतिभाशक्तौ सत्यामपि बालवद्रागद्वेषस्वमाहात्म्यप्रख्यापनाऽहङ्कारादिराहित्यम् बाल्यम् तदुभयं श्रावणमननानन्तरभावि-विद्यासहकारित्वेन विधेयमिति सम्प्रतिपन्नमेव ॥

इह पुनरथमुनिरित्युक्तं तृतीयमपि सहकार्यन्तरं विधीयते नवेति विध्यर्हत्वानर्हत्वाभ्यां संशये श्रावणमननबाल्यपाण्डित्येभ्योऽन्यस्य विध्यर्हस्य कस्यचिददर्शनाद्विधिशब्दाश्रावणाच्च नविधीयते । किन्तु मननमेवाऽनूद्यतइति पूर्वपक्षेप्राप्ते सौत्रपदानि व्याचक्षाणएव सिद्धान्तयति—विद्यावतइति तद्वतइत्यस्य व्याख्यानमिदम् । विध्यदिब्रुवित्यस्य व्याख्यानम् - यज्ञादिवदिति ।

सर्वेषाम् प्रदर्शनार्थः । एवमन्त्याश्रमवचनमपि सर्वेषामाश्रमाणाम्
प्रदर्शनार्थम् । अतः सर्वेषामाश्रमिणाम् विद्याऽस्त्येव । फलत्यागः सन्न्यासः ।
यतित्वम् जितेन्द्रियत्वम् । सर्वमिदम् सर्वेषां सम्भवत्येव ॥

इति कृत्स्नभावाऽधिकरणम्

अथ मौनवदधिकरणम् १५

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३-४-४८ ॥

अथर्वशिरसि श्रूयते—‘तृष्णाम् छित्वा हेतुजालस्य मूलम् बुद्ध्या
सञ्चिन्त्य स्थापयित्वा च रुद्रे । रुद्र एकत्वमाहुः । रुद्रम् शाश्वतम् वै पुराण
मिषमूर्जम् तपसा नियच्छत व्रतमेतत् पाशुपतम्’ इति । प्राणेष्वन्तर्मनसो

सद्भावात्सर्वेषामाश्रमिणां स्वस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानार्थवैयग्र्यस्तकालव्यतिरिक्तकालेषूपस्य-
विषयचेतस्समाधानसम्भवाच्च कर्मानुष्ठानवैयग्र्यस्य चेतस्समाधानविरोधदुरितनिवृत्त्यर्थत्वेन
तस्योपसनाकालापेक्षितचेतस्समाधानविरोधित्वाप्रसङ्गाच्चेतिभावः । एवमन्तर्गाश्रमवचनमपीति ॥

यथा—“जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवान् जायते । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यम्
निर्विध्य—तमेवम् वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविद्विपन्ती” त्यादिषु ब्राह्मणग्रहणमधिकारिविशेष-
वत्त्वाऽविशेषात् क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणम् । एवमिहापीतिभावः । “सन्न्यासयोगाद्यन्य”
इत्यत्र तु नाश्रमान्तरव्यवच्छेदशङ्कंत्याह—फलत्याग इति । “काम्यानाम् कर्मणाम् न्यासम्
सन्न्यासम् कवयो विदुः” इति गीतावचनात् । “ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते”
इति कोशवचनाच्चेतिभावः ॥

इति कृत्स्नभावाऽधिकरणम्

अथ मौनवदधिकरणम् १५

व्यवहितपूर्वाधिकरणे सर्वाङ्गलिङ्गसाहित्यादितिरूपम् प्रकृष्टमननं चिन्तितमिह तदधिकार
प्रदम् पाशुपतव्रतं चिन्त्यतइति सङ्गतिः ॥

अथ कृत्स्नभावाऽधिकरणम् १४

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ३-४-४७ ॥

इह सर्वेषामाश्रमाणां विद्या साधारणी, उत विशेषोऽस्तीति संशयः ॥ ब्रह्मचारिणो वेदाभ्यासे आचार्यपरवशत्वात् गृहस्थस्य कुटुम्बभरणायासित्वात् वनस्थस्य वैखानसधर्मव्यापृतत्वाच्च तेषां ज्ञानध्याने सम्भवतः । ‘वेदान्त-विज्ञानसुनिश्चितार्थासन्न्यासयोगाद्यतयशुद्धसत्त्वाः’ इति वेदान्तार्थज्ञान-वतां सन्न्यासयोगश्रवणात् ‘अन्याश्रमस्थः’ इति ध्यानविधौ दर्शनाच्चान्त्याश्रमिणामेव ज्ञानध्याने, नापरेषामिति पूर्वः पक्षः ॥ सर्वेष्वश्रमेषु विद्या सम्भवत्येव । छान्दोग्ये ‘कुटुम्बे शुचौदेशे स्वाध्यायमधीयानः’ इत्यारभ्य ‘स खल्वेवम् वर्तयन् यावदायुषम् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते’ इति कृत्स्नाश्रमेषु विद्यासद्भावप्रदर्शनात् । तत्र गृहिणोपसंहारः

अथ कृत्स्नभावाधिकरणम् १४

यदि विद्यादार्ढ्यार्थमुपासकानां चेतसस्सर्वदोषास्यप्रावीण्येन भाव्यन्तर्हि सन्न्यासिनामेव विद्यास्वधिकारस्स्यात् नतरेषामिति पूर्वपक्षोक्त्यानात्सङ्गतिः । इतरेषां सार्वदिकोपास्यप्रावीण्य-सम्भवाऽसम्भवाभ्यां संशयः । इतरेषां तत्तदाश्रमविहितकर्मानुष्ठानमावश्यकमिति तदसम्भवेन पूर्वपक्षः ॥ सन्न्यासयोगादित्यदिश्रवणञ्च तदुपोद्बलकम् ॥

“अत्याश्रमस्यस्तकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुम् प्रणम्ये” इति कैवल्योप-निषत्पाठः प्रसिद्धः । नत्वन्तयाश्रमस्य इति । अत्याश्रमस्तु “अभिरित्यादिभिर्भन्त्रैर्भस्म-नोद्धूलनन्तथा । त्रिपुण्ड्रधारणञ्चैव वदन्त्यत्याश्रमम् बुधा” इति पुराणोक्तस्सर्वाश्रमसाधारणः । एवं जायालशाखायाम्—“भस्मरुद्राक्षलिङ्गानामेकैकस्य त्रयस्यवा । साधारणम् स्यात्पाशुपतम् व्रतमत्या-श्रमाह्वय”मित्येतदपि सर्वाश्रमसाधारणमेव । तस्मादन्त्याश्रमस्य इति ध्यानविधौ दर्शनाच्चेति भाव्यं शास्त्रान्तरपाठाभिप्रायं द्रष्टव्यम् ॥

ननु छान्दोग्ये—गृहिणामेव फलद्वारा विद्यासद्भावः प्रदर्शितो नतु नैष्ठिकवनस्पयो रित्याशङ्क्याह—तत्राहीति । यज्ञादिबहुव्यापारेव्यधेण गृहिणोपसंहारः कैमुतिकन्यायेन सर्वेषामधिकारप्रदर्शनार्थः । सर्वेष्वश्रमेषु मुमुक्षादिविद्याधिकारिविशेषणसम्भवेन विद्याधिकार-

जाबाले श्रूयते— तत्र भस्मरुद्राक्षमहालिङ्गधारणात्मकं वेध - मनु -
क्रियारूपत्रिविधमहादीक्षाविशिष्टमुत्तममिति ॥

अथर्वशिरस्यपि— “ इषमूर्जम् तपसा नियच्छत” । ऊर्जम्— ऊर्ग्वै
अन्नमिति विवरणात्पार्यिवम् । इषमिष्टलिङ्गम् । तपसा— दीक्षया नियच्छत—
विभृतेतीष्टलिङ्गधारणं विहितम् ॥

एवम् ऋतुज्जाबालादिषु “ मृत्युतारकम् गुरुणालब्धं कण्ठे बाहौ
शिखायां वा बध्नीते”ति । मृत्युमयसंसारसागरात्तारकं महालिङ्गमेवभवति
नान्यत् । अतएव सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरित्याम्ना-
यते । वेदेषुचाखिलेषु महालिङ्गधारणं स्पष्टमाभ्यायने । एवं देहत्रयानुस्यूत-
मलत्रयश्लोषक दीक्षात्रयग्रहणपूर्वकमिष्ट — प्राण — भा-आख्यमहालिङ्गत्रयानु-
सन्धानमन्तरेण कथंसुच्येतानादिः पाशमन्ततिः । नहि तेन विना जातुचि
दपि सम्पद्येत । सर्वाङ्गलिङ्गसाहित्यानुसन्धानरूपश्चित्राहम्भावः ॥

नाऽपि गार्हस्थ्यम्— कैश्चित्पारमहंस्यधर्मैर्योगादेव । नाऽपि वानप्रस्थम्— ग्रामे निवा-
सात् । आश्रमाऽनन्तर्भावेच नाश्रमधर्मा विद्यासहकारिणस्तम्भवन्ति । आश्रमाऽनियतधर्मैर्जपा-
दिभिर्विद्योपकारश्चापद्विपयो न बुद्धिपूर्व परिग्राह्य इति “ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाद्ये”ति
सूत्रे दर्शितः । अतो न यानज्जीविकस्य मुक्तिफलकत्वं सम्भवति ॥

नाऽपि द्वादशाब्दावधियुक्तस्य । तस्याप्रायणानुष्ठेयविद्याङ्गत्वाऽयोगात् । तस्य पुत्रार्थं
श्रीकृष्णादिभिरनुष्ठितत्वेनाऽनुशासनिकवायुसंहितादिषूक्ततया काम्यत्वसम्प्रतिपत्तेः । किञ्च—
पाशुपतव्रतस्य मुक्तिफलकत्वम् । साक्षाद्वा विद्याङ्गत्वेन वा ? नाद्यः विद्यासाध्यायामृक्तः व्रत
मात्रेणाऽसम्भवात् । द्वितीये सकलविद्याङ्गत्वेन मुक्तिफलकत्वम् ? उत विद्यादिशेषाङ्गत्वेन वा ?
नाद्यः गृहस्थादीनां सकलविद्यानुष्ठानाऽसम्भवेन अनधिकारप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तथाभूतविद्या-
विशेषाऽदर्शनादिति । एवंप्राप्ते सिद्धान्तः ॥

यावज्जीविकस्याऽस्य विद्याङ्गत्वेन युक्तम् मुक्तिफलकत्वम् ‘मौनवदितरेषा’मपि विद्याङ्गना-
मिहोपदेशात् । अत्रहि सहकार्यन्तरविध्यधिकरणे— विद्याङ्गत्वेन निर्णीतम् प्रकृष्टमननाख्यं
पट्स्थोपासनारूपं लिङ्गाङ्गसंयोगरूपं सर्वाङ्गलिङ्गसाहित्यरूपञ्च मौनमुपदिष्टम् ॥

लिङ्गमाहुर्यस्मिन्क्रोधो याच तृष्णा क्षमा च ” । तत् पाशुपतव्रतमथर्व-
शिरसि श्रुतम् । महालिङ्गजावालादिषु प्रपञ्चितम् । पुराणेषु च प्रसिद्धमेव ।
तन्निष्ठानां विद्याप्राप्तिर्मुक्तिश्च सम्भवति न वेति संशयः ॥ किम् प्राप्तम् ?
आश्रमेष्वनन्तर्भावात्, अवसानदर्शनात्, पुत्रार्थम् कृष्णादिभिरनुष्ठित-
त्वात् अवान्तरफलसिद्धिमन्तरेण तेषां न मोक्षसिद्धिरस्ति । इतिप्राप्ते ब्रूमः—
तेषामत्यन्तव्रतधारिणां मुक्तिरेव फलम् सम्भवति ॥

ननु— कालामिरुद्रोपनिषदि “ तिर्यक्तिस्रो रेखाः प्रकृवीत । व्रत
मेतच्छाम्भवामि ” त्याम्नातम् । अथर्वशिरस्यपि - “ अग्निरितिभस्म - वायुरिति
भस्म-जलमितिभस्म - स्थलमितिभस्म - व्योमेतिभस्म - सर्वहृवा इदम् भस्म -
मन एतानि चक्षूषि करणानि भस्मानि । व्रतमिदं पाशुपतम् । पशुपाशविमो-
क्षाये”ति श्रूयते । तस्मादिदं पाशुपताख्यव्रतं भस्मधारणात्मकमितिचेन्न ।
अत्र भस्मपदस्य महारिङ्गरुद्राक्षयोरप्युपलक्षणत्वात् । तथाहि— महालिङ्ग-

विविधम् पाशुपतव्रतम् । भस्मरुद्राक्षमहालिङ्गधारणात्मकं मुख्यमेकम् । भस्मरुद्राक्ष-
धारणात्मकमन्यत् । भस्मोऽधूल्लनत्रिपुण्ड्रधारणात्मकमेकमिति ॥

तत्र भस्मरुद्राक्षमहालिङ्गधारणात्मकं महालिङ्गजावालादिष्वाम्नायते । तत्सर्वविद्याङ्गत्वेन
सर्वाश्रमसाधारणमिति प्रागङ्गावबद्धाधिकरणे व्यवस्थापितम् । तदेतत्पुनर्द्विविधम् । द्वादशाब्दा-
वधिकम् । यावज्जीविकञ्चेति । तदधिकृत्य चिन्ता प्रवर्ततं सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मविद्यामुक्तिश्च
सम्भवतीतिवर्णितम् । इहाश्रमानन्तर्गतत्वेन प्रतीयमाने पाशुपते स्थितानां तदुभयं सम्भवति
नवेति ॥

मुक्त्यर्थमहालिङ्गधारणादिविद्याङ्गयोगात् पुत्रादिकलश्रवणाच्च संशये पूर्वपक्षः ॥

किमेतत्पाशुपतव्रतं यावज्जीविकं मुक्तिफलम् ? उत द्वादशाब्दावधिकम् ? नाद्य—
तस्याश्रमेष्वनन्तर्भावात् । तथाहि— तद्धि नतावब्रह्मचर्यम् । कैश्चित्पारमहंस्यधर्मैरुपासनादिभि-
र्योगान् ॥

नाऽपि सन्न्यासः— अमीन्धनादियोगात् ॥

रूपसम्पन्नस्यैव स्वस्वरूपाऽभिनिष्पत्तिरूपपरममुक्तिरिति । अतो मूलं मुक्तेः परमेश्वरपरमप्रसादकरं भस्मरुद्राक्षाशिवलिङ्गधारणात्मकं पाशुपतव्रतमिति ॥

अतएव महाभारतेऽपि— “ गतान्तैरध्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतम् । मया पाशुपतं दक्ष शुभमुत्पदितं पुरे ”ति प्रशंसितम् । तस्माद्भस्मरुद्राक्षमहा-
लिङ्गधारणात्मकमेव पाशुपतव्रतमुत्तममिति युक्तम् ॥

शाश्वतं = नित्यम् । पुराणं = अनादिम् । इषं=इष्टलिङ्गरूपम् । रुद्रं=परशिवम् । ऊर्जं = ऊर्जैर्बलमिति विवरणात् पार्थिवम् । शिलादीनामपि पार्थिवत्वाऽविशेषाच्छिलादिमयमित्यर्थः । तपसा = दीक्षया । निष्कृष्टं = कण्ठादौ बध्नीत बिभृयादित्यर्थः । अत एव “ मृत्युतारकं गुरुणादत्तं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीते ”ति बृहज्जाबालादिषु श्रूयते । एतत्पाशुपतम् = पद्भ्यां संसारिणां पाशस्य मलमायादिबन्धस्य मोक्षाय असाधारणकारणम्भवतीत्यर्थः ॥

पाशुपतव्रतस्यास्य स्वरूपं निर्णेतुमाशङ्कते— नन्विति । बृहज्जाबालादिष्विति । आदि-
शब्देन भस्मजाबालादयो गृह्यन्ते । वेदेषु चाखिलेष्विति । तथाहि— यजुषि—“सर्वलिङ्गगुण्याप-
यती”त्यादिनाभ्यासेन विधीयते ॥

एवं ऋग्वेदेऽपि— “ पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते । अतस्तत्तनूर्तदामो अश्नुते । श्रुतासद्ब्रह्मन्तस्तत्समासते ” इति । तथा सामवेदेऽपि जैगीपव्यशाखायाम् — सदानन्शोपनिषदि-
“ अन्तर्धारणशक्तो वा ह्यशक्तो वा द्विजोत्तमः । संस्कृत्य गुरुणादत्तमिष्टलिङ्गमुत्सृज्यते । धार्यं विप्रेण मुत्तयर्थ ” मिति वेदान्तविदो वदन्ति । अथर्ववेदेऽपि — ऐश्वरशाखायाम् — “ यो वामहस्तापितलिङ्गमेकं परात्परं धारयते विप्रः क्षत्रियो वा । तस्यैव लभ्यः परमेश्वरोऽसौ निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति दिव्य ” मिति ॥

एषां वाक्यानामर्थः लिङ्गधारणचन्द्रिकादिषु सविस्तरइति नेहपुनः । महालिङ्गधारणस्य प्रयोजनं विवृणोति— एवमिति । देहत्रयेति । तथाहि वातूले— “ देहत्रयगतानादिपाशत्रय मसौ गुरुः । दीक्षात्रयेण निर्दग्ध्वा लिङ्गत्रयमुपादिशे ” दिति स्मर्यते । एतन् स्थूलसूक्ष्मकारणा-
त्मकदेहत्रयानुस्यूतं कार्मिकमायिकाणवाख्यमलत्रयं क्रियामनुषेधाख्यमहादीक्षाभिर्विशोध्य देह-
त्रयेपीष्टप्राणभावाख्यमहालिङ्गत्रयं गुरुसंयोजयति— शिष्यश्चैनं लिङ्गाङ्गसंयोगं निरन्तरमनुसं-
धानं एव भ्रमरकीटन्यायेन शिवत्वरूपां परममुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं लिङ्गाङ्गसंयोगानुसन्धान-
नैरन्तर्येणैवानादिः पाशस्तन्ततिर्विमुच्यते नाऽन्यथेत्याशयः । एवमन्वयेन लिङ्गधारणस्य मुक्ति-
हेतुत्वमुपपाद्य व्यतिरेकेणाऽपि तदुपपादयति— अपिचेति । अस्याऽयम्भावः । “स एष सम्प्रसा-

नचापि तेनविना सिद्धिर्वा विद्यायालब्धिर्वा शिवत्वरूपायामुक्तेः ॥

अपिच नार्चिरादिगतिमन्तरेण ज्योतिषः परस्योपसम्पत्तिः । नापि मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमपहाय सिद्ध्यत्यर्चिरादिगतिः । नैव बहिरन्त-
श्चेष्टादिरूपेण भ्रियमाणस्योपास्यमानस्यच महेशितुः प्रसारमन्तरेण मूर्धन्य-
नाडीद्वारस्य प्रकाशनञ्चोपलभ्यते ॥

किमुक्तम् भवति । कल्याणगुरुकरुणोपलब्धस्येष्टादिरूपस्य परमेश्व-
रस्य परमप्रसादेन मूर्धन्यनाडीद्वारेण निष्क्रम्य देवयानेनथा परञ्जयोति

तद्यथा— महालिङ्गजाले “ षट्स्यचोपासनया लिङ्गाङ्गसंयोगेन सर्वाङ्गलिङ्गसाहिःयनच
सततं शिवाहम्भावमभ्यसेदिति । वायुसंहितायामपि — “यः कृत्वाऽऽत्यन्तिकीं दीक्षामादेहान्त
मनाकुलः । सुव्रतं तत्प्रकुर्वीत सतु नैष्ठिकस्मृतः । सोऽत्याश्रमीच विज्ञेया महापाशुपतस्तथा ।
सएव तपतांश्रेष्ठ ससएवतु महाव्रती । न तेन सदृशः कश्चित् कृतकृत्या मुमुक्षुष्वि”त्युपक्रम्य
शिवापितात्मा सततमिति प्रकृष्टमननाख्यम् मौनमेवोक्तम् । तथा मौनवदन्येदामपि विद्याङ्गानां
मुपदेशो दृश्यते । “पयोव्रती वा भिक्षाशी भवेदेकाग्रस्तथा । नक्तयुक्ताशनो नित्यम्
भूशय्याभिरतश्शुचिः । भस्मशायी तृणशायी क्षीराजिनशयोऽथवा । ब्रह्मचर्यरतो नित्यं व्रतमेत-
त्समाचरेत् । क्षमादानदयः सत्याऽहिंसाशीलस्सदाभवेत् । सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च जपध्यानरत
स्तथा ” इति ॥

पाशुपतव्रतस्याऽङ्गभूता विद्याप्ययर्वशिरस्येव श्रूयत इत्याह— तन्निष्ठानामिति ।
“वालाग्रमात्रं हृदयस्यमध्ये विश्वेदेवं जातवेदसं वरेण्यम् । तमात्मस्यं येऽनुपश्यन्ति धीरा स्तेषां
शान्तिश्शाश्वती नेतरेषा ” मिति हृदयपुण्डरीकान्तरस्थभावलिङ्गसाक्षात्कारान्मुक्तिमुक्तत्वा
तत्साक्षात्कारसाधनम् प्राणलिङ्गानुसन्धानं विधीयते — प्राणेष्वन्तरित्यादिना । प्राणेषु अन्त-
र्मेनसश्च तत्तन्प्रेरकतया स्थितम् प्राणानां ग्रन्थिरसीति । “केनेपितम्....पतति प्रेषितम् मनः
केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्त ” इत्यादिनाच मनःप्राणादीनां परमेश्वरनियम्यत्वाम्नानात् तेषां
प्रेरकत्वेन सूक्ष्मशरीरे प्राणलिङ्गरूपेण स्थितमित्यर्थः । यस्मिन्मनमि क्रोधतृष्णादीनि संसारकार-
णानि जायन्ते तन्मनो रुद्रेस्यापयित्वेत्युत्तरेणाऽन्वयः ॥

तृष्णां—विषयरोगं निरस्य हेतुजालस्य = रागद्वेषमदमात्सर्पादिसंसारकारणजातस्य तामेव
निरसनीयां मूलकारणं बुद्ध्या सन्धित्य बुद्धिं रुद्रेस्यापयित्वा रुद्रएकत्वं लिङ्गाङ्गसंयोगेन
तादात्म्यं आहुः = शिवोहमिति सावनामभ्यसनीयामाहुर्इत्यर्थः । एवं प्राणलिङ्गाऽनुसन्धानं
विधाय अथ इष्टलिङ्गधारणं विधीयते— रुद्रं शाश्वतमित्यादिना ॥

विमोक्षाय ' इति रुद्रध्यानस्य पाशविच्छेदरूपस्य मोक्षफलस्य सम्बन्धाव-
गमाच्च । अतो यावदायुषं पाशुपतव्रतधारिणां मुक्तिरेव फलम् ॥
यदुक्तमाश्रमेष्वनन्तर्भाव इति तत्राह —

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३-४-४९ ॥

आश्रमान्तररूपेणात्मानमनाविष्कुर्वन् अव्यक्तीभवन्नपि पाशुपता-
श्रमो विद्यासाधनब्रह्मचर्यादियतिधर्मसमन्वयादत्याश्रमसंज्ञकोऽयमाश्रमभेदः
स्वतन्त्रः परमशिवप्राप्तिहेतुः । ' यावच्छरीरपातम् वा द्वादशाब्दमथापि वा '
इत्युक्तेरात्यन्तिकसावधित्वेन पाशुपतव्रतस्य विकल्पः । तत्रात्यन्तिक

ननु—तासां ब्रह्मविद्यायामधिकार ऊरीक्रियतएव । किन्तु ऐतासां बहिर्लिङ्गधारणाधिकारएव
दूरीक्रियते — इतिचेत्तदपि मोहविजृम्भितम् । “ आङ्गवबद्धास्त्वि ” त्यधिकरणे तेषामेवैताम्
ब्रह्मविद्यां ववेत ' शिरोव्रतं विधिद्यैस्तु चीर्णमि'त्यादिश्रुति प्रामाण्याऽनुरोधेन पाशुपतव्रतस्य सकल-
ब्रह्मविद्याङ्गत्वस्य सुनिरूपितत्वेन पाशुपतव्रतं प्रतिपिच्य ब्रह्मविद्यायामधिकारं प्रसाधयितुरूपनय-
नेऽधिकारं प्रतिपिच्य अच्वरेऽधिकारमभ्युपगच्छता तुल्यत्वेन हासावहत्वात् ॥

ननु योपितां लिङ्गधारणेऽभ्युपगम्यमाने रजोदूषितमन्त्रे तदीयलिङ्गस्य निवेदनीयं स्यादिति
तासां बहिर्लिङ्गधारणमेव नेष्यते । अपितु पाशुपतव्रते ब्रह्मविद्यायामप्यधिकार इष्यतएवेति चेत्तद-
प्यसमञ्जसमेव । मण्डलदिनावधिके स्वार्थे-पौण्डरीके रजस्वलासम्पर्कदूषितमन्त्रे ऋत्विजामपिभोज्य
मभ्युपगच्छतां मोक्षफलके लिङ्गधारणे रजस्वलास्पृष्टमन्त्रे तदीयदेवताया अप्यनिवेद्यमितिवादस्य
मोक्षविषयमहाविद्वेषमूलत्वेनाऽसम्बद्धत्वात् । ततस्सर्वेषामपि सुमुख्यानां भस्म-रुद्राक्ष-महालिङ्गधार-
णात्मकम् पाशुपतव्रतमनुष्ठेयमित्यलमधिकेन ॥

महाभारतेऽपीति । मोक्षधर्मपर्वणि — नवत्यधिकशततमेऽध्याये दक्षप्रतीश्वरेणोक्तमित्यर्थः ।
उक्तमर्थमुपसंहरति— तस्मादिति ॥

आत्मानमित्यध्याहृतपदयुक्तस्यानाविष्कुर्वन्निति सौत्रपदस्यार्थतो विवरणम् । अव्यक्तीभव-
न्नपीति ॥

स्वतन्त्रः परशिवप्राप्तिहेतुरिति । अयमाश्रमविशेषस्सर्वतीर्थेषु महायोगिषु प्रसिद्धः ।
तथास्याश्रमेधिकपर्वणि संवर्तचरितमेवम् प्रसिद्धम् ॥

विद्यासम्पत्तिश्च परब्रह्मणो रुद्रस्यानुसन्धानरूपा । मुनिधर्मवदिन-
 रेषामपि भिक्षार्चयशमदमादीनां परधर्माणां पाशुपताख्ये व्रतेऽप्युपदेशात्
 तन्निष्ठानामपि “ रुद्र एकत्वमाहुः । रुद्रम् शाश्वतम् वै पुराणमिषमूर्जम्
 तपसा नियच्छत व्रतमेतत् पाशुपतम् अग्निरित्यादिना भस्म
 गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् तस्माद्व्रतमेतत् पाशुपतम् पशुपाश-

दोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परस्परचोतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाऽभिनिष्पद्यत ” इति श्रुतिः परममुक्तिं
 स्वस्वरूपाभिनिष्पत्तिरूपामावेदयति । परस्परचोतिष उपसम्पत्तिश्च “तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ती”ति देव-
 यानेनपथा गमनमन्तरेण नमम्भवति । देवयानपयोऽपि “ शतस्रैकाच हृदयस्य नाड्यक्तासां मूर्ध्नि
 मभिनिस्तैका । तयोर्धर्माग्नमृतत्वमेती ” ति श्रुत्या मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमपहाय नसम्प-
 द्यते । अथ मूर्धन्यनाडीतो निष्क्रमणमपि “ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारा विद्यासामर्थ्यात्
 हार्दन्तुगृहीतदशताधिकये ” ति सूत्रेण हृदये निरन्तरमाराधितस्य परमेश्वरस्य प्रसादेन नाडीद्वारे
 प्रकाशितएव मम्भवतीत्यवगम्यमानतया बहिरन्तश्चेष्टादिरूपेणावस्थितस्य परमेश्वरस्यानुसन्धानं
 सुमुख्यमवत्यावश्यकमिति ॥

तनु— बहिर्लिङ्गधारणस्य विहितत्वेऽपि शरीरस्याऽशुचित्वेन तत्रधारणं नयुज्यत इति
 चेन्न । अशुचिभूतस्यऽपि शरीरस्य पङ्कध्वशोधनेन शुचित्वसम्प्रतिपत्त्या तत्रधारणस्य युक्त-
 तरत्वात् ॥

नच— तथाऽपि वपुषो मलविमोकादिमूत्राऽशुचित्वस्य अनिवार्यतया तत्रधारणं
 नयुज्यतइति शङ्क्यम् । शौचविधेस्तादृशाऽशुचित्वापनोदकतया आस्तिकानान्तादृशाऽशुचित्व-
 स्यानाशङ्क्यत्वात् ॥

किञ्च— “सर्वात्रै देवता वेदविद्धि ब्राह्मणे वसन्ती ” ति श्रुत्या सर्वदेवतावासयोग्येन
 ब्राह्मणेन नित्यशुचिर्नैव भाष्यत्वेन तादृशस्यैव बाह्यलिङ्गधारणेऽधिकृतत्वेन चाऽशुचिर्मन्य-
 स्यान्नाऽनधिकृतत्वेनैवापत्तेः ॥

नन्वेवमपि रजोदूषितवपुष्मतीनाम् योपितां बहिर्लिङ्गधारणं नयुज्यत इति चेन्न —योपिता
 मपि मोक्षेऽधिकारस्याऽवार्थतया तासामपि बहिर्लिङ्गधारणस्याऽऽवश्यकत्वात् । अतएव कारणो-
 त्तरे— ‘दीक्षापवित्रिताङ्गत्वाल्लिङ्गस्पर्शो नदुष्यत’इति नारीणां लिङ्गधारणं विहितम् सङ्गच्छते ॥

अथ यद्यशुचित्वसम्भावनया नारीणां बहिर्लिङ्गधारणं प्रतिविध्येत तर्हि तासां संसारान्ध-
 कृपावासएव स्थिरीक्रियेत । तद्धि नविमर्शसहम् । गार्ग्यप्रभृतीनाम् बह्वीनां योपिताम् ब्रह्म-
 विद्यापरिनिष्ठितत्वस्य वेदसिद्धत्वात् ॥

अथ ऐहिकाऽधिकरणम् १६

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३-४-५० ॥

उक्तक्रमोपासननिष्ठानामैहिकं मुक्तिफलम् , उत जन्मान्तरे वा भवति । इति संशये विचार्यते—इहैव मे जन्मनि मुक्तिर्जायतामित्यभि-
सन्धाय पुरुष उपासने प्रवर्तते , न तु जन्मान्तर इति । कः प्रयोजनस्य विलम्बनमीहते । तस्मादैहिकमेव मुक्तिफलं यदि भवति । न चेत् , कदाचि
दपि न भवति । इति प्राप्ते वदामः- प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावे परोपासन-
फलमिह जन्मनि भवति ; तत्सद्भावे तु जन्मान्तरे । यथाऽभ्युदयफलं
स्वसाधनभूतपुण्यकर्मान्तरमेव सम्पद्यत इति न नियमः, किन्तु प्रतिबन्धक-

नह्यग्निलानाश्रमान्परित्यज्य दिग्म्बरतया उत्पथं प्रतिपन्नस्यैवंविधोमहिमा सम्भावयितु
मपि शक्यते । तथाजैगिषव्यचरितमप्येवंविधम् मोक्षधर्मं प्रदिद्धम् । एवमन्येषामपि महा-
योगिनां श्वेतादिलकुलीशान्तानां पाशुपताश्रमनिषेवणं पुराणेषु प्रपञ्चितमनुमन्धेयम् ॥

इति मौनवदधिकरणम्

अथ ऐहिकाधिकरणम् १६

विद्याया मुक्तिःफलमित्येतदुपपद्यतं वा नवेति तस्यास्तत्फलकत्वे विद्योदयदेहावसानएव
मुक्त्यवश्यम्भावतदनवश्यम्भावाभ्यां संशये पूर्णतः ॥

विद्याया मुक्तिःफलमित्येतन्नोपपद्यते । तथासति इहैव जन्मनि मुक्तःस्यामित्युपासक-
कामनानुरोधा द्विद्योदयदेहावसानएव मुक्त्यवश्यम्भावेन विदुषां जन्मान्तरश्चावणत्रिरोधापत्तेः ।
जन्मप्रवाहोद्विष्टानां मिहैवजन्मनि मुक्तस्यामित्येवहि कामना नतु परस्मिन्जन्मनि जन्मान्तर-
सहस्रेवेति ॥

नच— “भोगेनत्विन्तरे” (ब्रा॥ ४-१-१९) इत्यधिकरणन्यायेन यावत्प्रारब्धप्रतिबन्ध-
कर्मसर्वं विद्याफलदिलम्बं प्रतिपादयन्ती “तस्य तावदेवचिरमिति” श्रुतिः प्रारब्धस्य विद्याफल-
प्रतिबन्धकत्वकल्पनायाम् प्रमाणस्यादिति वाच्यम् ॥

मत्याश्रमसंज्ञकमपवर्गहेतुः, तदन्यद्भोगहेतुरिति व्यावस्था । एवं भुक्तिमुक्ति-
हेतुतयोभयात्मकमिदं व्रतं शिवप्रसादकरं श्रुतिरेव विदधाति । यथा नाप्रा-
माण्यापातोऽस्या भवति तथा योजनीयम् ॥

इति मौनवदधिकरणम्

तत्रहि— “बृहस्पतिस्तु संवर्तम् बाधतेस्म पुनः पुनः । स बाध्यमानस्संवर्तो भ्राजा
ज्येष्ठेन भारत । अर्थास्तुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचय ” इति । दिग्वासस्त्वल्लिङ्गेन संवर्तस्य
पाशुपताश्रमपरिग्रहस्सूचितः । यतस्तत्र दिग्वासस्त्वमुक्तम् ॥

शिवपुराणे “ ततस्तु जटिलो मुण्डः शिख्येकजटएववा । भूत्वा छातः पुनर्वीत-
लज्जश्चेत्स्यादिगम्भीरः ” इति ॥

तथा— “ उन्मत्तवेपम् भिन्नस्वङ्कमीति यथासुखम् । वाराणसीन्तु नगरीमभिक्ष
मुपसेवते ” । इत्युक्तम् । शिक्षेत्रसमाश्रयणमपि तत्र लिङ्गम् । “ यस्य नित्यम् विदुः
स्यानम् मोक्षमध्यात्मचिन्तकाः । योगिस्तत्त्वमार्गीस्याः कैवल्यं परमंपदम् । यं विदुस्सङ्ग-
निर्मुक्ता स्सामान्यम् समदर्शिनः । तं प्रपद्ये जगद्योनिमयोनिं निर्गुणात्मकम् । असृजद्यस्तु
भूतादीन् सप्तलोकान् सनातनान् । स्थितस्सत्योपरिस्थाणुस्तम्प्रपद्ये सनातनम् । भक्तानां सुलभं
तंहि दुर्लभं दूरपातिनां । अदूरस्थमजं देवं प्रकृतेः परतःस्थित ” इति ॥

संवर्तेन मरुतायोपदिष्टे शिवस्तोत्रे शिवस्याद्यस्यानमेव मोक्षस्यानं परमम्यदमित्यादि-
प्रतिपादनञ्च संवर्तस्य शिवपदार्थितया पाशुपताश्रमपरिग्रहे लिङ्गम् ॥

तथा— “ मास्मैवम् त्वम् पुनरागाः कथञ्चिद्बृहस्पतिम् परिधातुम् मरुत्तमात्वाधक्षे
चक्षुषा दारुणेन सहकूडोहं पावकं तम् निबोधे ” इति मरुत्तस्य यज्ञे वितते तदीयं यज्ञम् प्रवर्त-
यता संवर्तेन सक्रोधमुक्तस्य बृहस्पतिमरुत्तयोस्सन्धानार्थमिन्द्रेण प्रेषितस्याऽग्नेः “ ततो नाक
मगमच्छूमेकेतुर्दाहोद्गीतो व्यधितोऽश्वत्थपर्णवदि ” इति संवर्तकोपमीत्या प्रत्यावृत्तिमुक्त्वा—
“ गन्धर्व्वाराध्यत्वयम् तत्र दूतो निर्भयहं वासव तत्र गन्तुम् । संरम्भान्मासुक्तांस्तत्रा तीक्ष्णं
संवर्तो वाक्यम् चरितब्रह्मचर्यम् ” इत्याभिवाक्ये यत्संवर्तस्य ब्रह्मचर्यानुष्ठानप्रयुक्तमहामहिमत्ववर्णनं
कृतं तदपि तत्र लिङ्गम् ॥

नियमोऽस्ति न वेति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम् ? कर्मफलवन्मुक्ति-
फलमपि सातिशयम् — ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ ‘ वाजपेयेन
स्वाराज्यकामो यजेत ’ इत्यादिभिः कर्मफलस्य सातिशयत्वमवगम्यते ।
तद्वदुपासनज्ञानफलस्यापि । इति प्राप्तेऽभिधीयते— कर्मफलस्यैव ज्ञानो-
पासनफलस्य न सातिशयत्वनियमः । ब्रह्मस्वरूपावस्थाया एव फलत्वावधृतेः ।
सर्वेषामपि विद्यावतां ब्रह्मस्वरूपास्यैकत्वान्न वैषम्यकथाऽत्र सम्भवति ।

अथ मुक्तिफलाऽधिकरणम् १७

ब्रह्मविद्यायाः कर्मप्रतिबन्धित्वेन कर्माविशेषा तद्वदेव सातिशयफलत्वमप्यस्त्विति प्रत्यव-
स्थानात्सङ्कतिः ॥

न्यूनाधिकगुणानां व्यवस्थितकालप्रायणपर्यन्तानुष्ठेयानाञ्च विद्यानां वैषम्यात् फल-
वैषम्यमवश्यं कल्पनीयम् ॥

मुक्तानां ब्रह्मणा परमसाम्यश्रुतिस्तु— यथा जगद्व्यापाराद्व्यावर्तिता तथा सर्वात्मना ब्रह्मा-
नन्दभोगादपि व्यावर्तनीया । ययार्हम् ब्रह्मानन्दभोगमात्रेण ब्रह्मसाम्यावलम्बना योजनीयेति
पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु— उपासनावैषम्येण फलवैषम्यकल्पने फलवैषम्यमनन्तविधं कल्पनीयम् ।
उपास्यगुणतारतम्येन अहरहृत्पासनाकालतारतम्येन तदुपासकजीवनकालतारतम्येनच उपासना-
वैषम्यस्याऽनन्तविषयत्वात् ॥

आनन्दमीमांसायामुत्तमपर्यायगतस्य “ श्रोत्रियस्यचाकामहतस्ये ” ति वाक्यस्य मुक्त-
विषयतयाऽवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन तस्य सर्वमुक्तसाधारण्यात्परब्रह्मणो यावान्प्राजापत्यानन्दापेक्षया
शतगुणत्वेन श्रुतआनन्दभोगस्तावान् सर्वेषामिति सिद्धौ परमसाम्यश्रुतिरपि तदेकार्थास्यादिति
श्रुतिबाधितमिह फलवैषम्यं न्यायसहस्रेणाऽपि न कल्पयितुं शक्यम् । नहि— “ सप्तदशप्राजा
पत्यान् पशूनालमत ” इत्यत्र सप्तदशश्रुतिबाधितं कपिशलाधिकरणन्यायेन बहुवचनस्य त्रित्वे
पर्यवसानं कल्पयितुं युक्तम्, तस्मात् कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रोक्तन्यायः, यत्र
सत्यपिकर्मतारतम्ये फलावैशेष्यं तद्व्यतिरिक्तविषय इत्यवश्यमभ्युपेयम् ॥

सद्भावे जन्मान्तरे भवति, तद्वत्, वामदेवादिषु जन्मान्तरश्रवणादिवलेन तत्फलदर्शनात् । ततोऽनैहिकत्वे मुक्तिफलस्य नियम इति ॥

इति ऐहिकाऽधिकरणम्

अथ मुक्तिफलाऽधिकरणम् १७

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः

॥ ३-४-५१ ॥

केवलकर्मफलाभ्युदयवन्मुक्तिकलमपि प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावे भवतीति निरूपितम् । तन्नद्यायेन कर्मफलवत् ज्ञानफलस्यापि सातिशयत्व-

उद्गीयविद्यादिसहस्रतत्त्वमात्रेण यागादीनाम्प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धत्वश्रुतिसामर्थ्याद्विद्या-
जातेः कर्मजात्यपेक्षया प्राबल्यनिर्धारणेन कर्मणो विद्याप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्याऽयुक्तत्वात् ।
“तस्य तावदेवे” ति श्रुतेः शरीरावसानं मुक्तिफलकतया स्तावक्त्यवोपपत्तेः । तस्माद्विद्यायाः
मुक्तिफलकत्वे विद्योदयदेहावसाने मुक्त्यवश्यम्भावेन विदुषां जन्मान्तरश्रवणविरोधापत्तेः
विद्यायाः मुक्तिफलमित्येतन्नोपपद्यत इति ॥

सिद्धान्तस्तु— सर्वेषु वेदान्तेषु क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वाभ्यां सकलकर्मफलनिन्दामुत्पत्तयः
ब्रह्मविद्यानां मुक्तिफलश्रवणानि तावत्तासामप्रतिबन्धेन कर्मफलोत्पत्त्यर्थं तत्तावक्त्यया नेतु
मयुक्तानि । विरोधात् । अतस्तानि फलविधिपराण्येव । विदुषां जन्मान्तरश्रवणन्तु प्रारब्धस्य
विद्याफलप्रतिबन्धकतयोपपादनीयम् । विद्यायाः कर्मान्तरापेक्षया प्राबल्येऽपि प्राबल्यप्रतिबन्धक-
कल्पनायां न कश्चिद्विरोधः । प्राबल्यदौर्बल्ययोः फलबलकल्प्यत्वेन जातिभेदकल्प्यत्वाभावात् ।
नलविजातीयस्याऽपि ब्रह्मभेदबलवासित्वदर्शनात् ।

एवञ्च— प्रारब्धावसाने मुक्तः स्यामित्येव कामना ब्रह्मविद्याधिकारविधिषुकमिश्रुतीना
मर्थ इति कल्पनीयमिति ॥

इति ऐहिकाऽधिकरणम्

न चोपासनतारतम्यान्मुक्तिरूपस्य तत्फलस्य तारतम्यं स्यादितिवाच्यम् ।
उपासनकर्मणां मुक्तिफलव्यतिरेकेण फलान्तराभावात् । ब्रह्मण एकत्वेन
तद्रूपस्य मुक्तिफलस्याप्येकत्वात् । अतो न मोक्षफलवैषम्यमिति ॥

इति मुक्तिफलाऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अन्यथा दूरात् समीपाच्चागत्य तटाके तृष्णया पानीयं पिबतामविशिष्टातृप्तिरनुभवमिद्धा
विरुद्धं चेत । अतएव धीशक्तिपाटवान्मान्द्याद्वा वेदमभ्यस्य तां वेदाक्षरावाप्तिरविदिष्टा च सङ्गच्छते ।
नैतादृशेषु स्थलेषु कर्मभूयस्त्वान् फलभूयस्त्वमिति न्यायेन प्रवर्ततइति ॥

इति मुक्तिफलाऽधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवराव्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां

श्री शिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पाद्रीय

ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः

विहितं वेदनमसकृदावर्तनीयम् । ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत—भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवम् वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः’ ‘अनु म एताम् भगवो देवताम् शाधि याम् देवतामुपास्ते’ इत्यादि-
श्रुतिषूपक्रमोपसंहारयोर्विद्युपास्त्योर्व्यतिकरोपदेशेन मोक्षसाधनरूपस्य वेदन-
स्योपासनारूपत्वावगमात् । उपासनशब्दस्य च स्मृतिसन्तानवाचित्वात् ।

इह चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे आवृत्त्यादिरूप उपासनाप्रकारो निरूपितः । तस्य साधनान्तर्गतत्वेऽपि फलार्थापत्युपज्ञत्वादुपासनायाः प्रीतिपूर्वकचिन्तानुवृत्तिरूपत्वेन फलान्तर्भाव-
स्याऽपि सत्वाच्च फलाध्याये निरूपणम् ॥

द्वितीयपादादिषूक्तान्त्यादयो निरूप्यन्ते । विदुषां मूर्खन्यानाढ्योत्क्रान्तिरचिरादिगतिः ।
ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरभाविगुणाविर्भावश्चेत्येते कमभाविनो विद्याफलविशेषादिति फलक्रमात्पादक्रमः ।
यद्यपि प्रथमपादे “तदधिगम उत्तरपूर्वाद्यो” [अ॥ अ ४-पा १-सू १३] रित्यधिकरण-
मारभ्य पापक्षयस्य निरूप्यमाणत्वात्सर्वपूर्वभाविकर्मक्षयरूपं फलं प्रथमपादे निरूप्यते
विद्यायाः कर्मक्षयहेतुसाक्षात्कारपर्यन्तत्वोपयोगिदार्ढ्यसिद्ध्यर्थं मावृत्त्यादिनिरूपणं मित्यपि
वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि कर्मक्षयापेक्षयाऽप्युपासनाचिरविरहोत्कण्ठतनायिकाया नायकविषय-
चिन्ताऽनुवृत्तिवत् तात्कालिकानन्दाविर्भावपर्यवसायित्वेनाऽतिशयितफलरूपेत्यभिप्रेत्योपासनाप्रकार-
एव भाष्ये प्रथमपादार्थत्वेन वर्णितः । अतएव शिवभाववतामानन्दविशेषोपलब्धिश्चिन्तयेव वर्णिता ।
“कम्पस्त्वेदोऽश्रुपातश्च कण्ठे च स्वरविक्रिया । आनन्दाभ्युपलब्धिश्च शब्देदाकस्मिकी मुहुः ।
एतैर्व्यस्तैस्समस्तैर्वा लिङ्गैर्व्यभिचारिभिः । मन्दमध्योत्तमैर्भावैर्विज्ञेयास्ते नरोत्तमाः । यथाऽयोऽभि-
समावेशाज्ञायो भवति केवलम् । तथैव ममसालिध्या ज्ञते केवलमानुषाः” इति ॥ एवं साक्षात्कार-
पर्यन्तोपासनाप्रकारनिरूपणेनैव प्रथमपादस्य फलाध्यायाऽन्तर्भावः इत्यभिप्रेत्याऽग्रेऽपि भाष्यकारः
पापक्षयप्रतिपादकाऽधिकरणानां सङ्गत्यन्तरं वक्ष्यति । विदेज्ञानमात्रपरत्वोपासनापरत्वानवधारणा-
त्संशये पूर्वपक्षमाह— सकृदिति । दृष्टान्तमाह— प्रयाजादिवदिति ॥

ननु— मनोब्रह्मेत्यादिब्रह्मादृष्टिप्रकरणे प्रकान्तोपासना “य एवंवेदे” ति विद्विनोप-
संहृता । संवर्गविद्याप्रकरणे “यत्सवेदे” ति हंसवचने श्रुतम् रैक्यस्यवेदेन रैकं प्रतिजानश्रुतिवचने
उपासिनोपसंहृतमित्यस्तुनाम । एवंविद्युपास्त्योः व्यतिकरेणोपदेशस्य सर्वविद्यासाधारण्याभावा-
द्विद्यान्तरेषु प्रयाजवत्सकृदेवाऽनुष्ठानं स्यादित्याशङ्कामनूद्य निराकरोति— यदुक्तमिति ।
अयामाशयः । यासां विद्यानां साक्षात्कारपर्यन्तत्वं श्रुतम् तासामावर्तमानतयोपासनारूपत्वमवघात-
न्यायेन सिद्धयतीति तावन्निर्विवादम् । तस्याऽऽवर्तमानत्वात्मकस्योपासना रूपत्वस्य विद्यान्तर-

श्री शिवाय नमः

श्री निलकण्ठभगवत्पादाराध्यविशंभे शरीरकब्रह्ममिमांसा

सूत्रभाष्ये अथ चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः

अथ आवृत्त्यधिकरणम् १

आवृत्तिसकृदुपदेशात् ॥ ४-१-१ ॥

विचारिताः खलूपासकोपास्योपासनभेदाश्रमधर्मादयस्तृतीयाध्याये ।
इह पुनश्चतुर्थाध्याये प्रथमे पादे उपासनाप्रकारः, द्वितीये जीवस्योपासक-
स्योत्क्रान्तिदशा, तृतीयेऽर्चिरादिगतिः, चतुर्थे ब्रह्मप्राप्तस्यावस्था च निरू-
प्यते । प्रथमाऽधिकरणेऽत्र 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' 'ज्ञात्वा शिवम् शान्तिं
मत्यन्तमेति' इत्यादिषु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनं सकृदनुष्ठेयम् ? उतावर्त-
नीयम् ? इति संशयः॥ किंतावत् प्राप्तम् ? सकृदनुष्ठेयम्, 'सकृत्कृते कृतः
शास्त्रार्थः' इति न्यायात् । प्रयाजादिवत् सकृदनुष्ठानेऽपि वेदनज्ञानशब्दार्थ-
सिद्धेः॥ इति प्राप्ते ब्रूमः । 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' इत्यादिषु मोक्षसाधनतया

अथ आवृत्त्यधिकरणम् १

श्रोतृबुद्धिपौर्क्याय वृत्तवर्तिष्यमाणपदार्थाननुकीर्तयन् सङ्गतिमाविष्करोति—
विचारिताइति । साधननिरूपणाऽनन्तरं तदधीनं फलं निरूप्यत इत्यध्यायप्रोत्सङ्गतिर्विवक्षिता ।
तत्र तृतीयाध्यायस्य प्रथमेपादे संसारवैतृष्यजननयेह परत्रच परिश्रमणरूपमुपासकस्यस्वरूपं
निरूपितम् । द्वितीयपादे परब्रह्मप्राप्तिवृत्त्याजननाय निर्दोषाऽसङ्गचमङ्गल्युपाकरत्वादिस्तन्महिमा
निरूपिताः । तृतीयपादे मुमुक्षुकर्तव्योपासनाभेदा निरूपिताः । चतुर्थेपादे उपासनाङ्गान्याध्याम-
धर्मशमदमादीनि निरूपितानि । निरन्तरोपासनाप्राप्यपरमसाधनतया मुमुक्षुसमाचरणीयम्पाशु-
पतत्रतं निरूपितम् ॥

समभ्यसेत् । अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठेत् ॥ रुक्माभम् स्वप्नधीगम्यम्
विद्यात्तु पुरुषम् परम् ।' इत्यादि । अतश्च ब्रह्मवेदनस्यावृत्तिरिति ॥

इति आवृत्यधिकरणम्

अथ आत्मत्वोपासनाऽधिकरणम् २

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४-१-३ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उपासनमावृत्तिमदाभिहितम् । तदात्मनस्तद्भावेनोपासन-
मुत तदर्थान्तरत्वेनेति विचारः ॥ एवं सति 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'
'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिश्रुतिसूत्रेषु प्रत्यगात्मनः पशोर्जीवात्
पत्युः परब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वेन निरूपितत्वात् सर्वज्ञत्वादिना जीवस्य ब्रह्म-
भावाघटनाच्च ब्रह्मोपासनं जीवस्य तद्धि [स्वमि] न्नत्वेनैव युज्यत इति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । यद्यपि जीवादधिकमेव शिवाख्यं परं ब्रह्म ,

ध्यानयोगवेद्यत्वमावेदयति । ततएवच महाभारतेमोक्षधर्मपर्वणि "एवंहिपरिमङ्गलाय तनो ध्यायन्ति
केवलमि" ति ध्यानयोगमुपदिश्य "स्वयुक्तः पश्यतेब्रह्म यत्तत्तत्परममव्ययम् । महत्तत्तमसो
मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभमि" ति ब्रह्मसाक्षात्कारो ध्यानयोगैकलभ्य उपदिष्टः वेदान्तार्थपरि-
ष्कारे सविस्तरमुपपादितइतिनेह ॥

इति आवृत्यधिकरणम्

अथ आत्मत्वोपासनाऽधिकरणम् २

विद्यायास्साक्षात्कारफलार्थापत्तिप्रसूतमावृत्तिगुणकत्वमावेदितम् । इदानीं पशुत्वनिवृत्ति-
रूपफलार्थापत्तिरूपं शिवोहमितिभावनारूपत्वमुपपाद्यतइति सङ्गतिं दर्शयति— पूर्वोक्तेति । तदात्मन
इति । तदुक्तं ब्रह्मकर्मकोपासनमात्मनो जीवस्य कर्तुस्तद्भावेन जीवभावेनोत तदर्थान्तरत्वेन जीव-
भिन्नत्वेनेति जीवाधिकत्वोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां संशय इत्यर्थः । भेदनिर्देशादित्यादिशब्देन

* 'अज्ञत्वमवज्ञत्वादिगुणैर्न्यूनाधिकभावस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च' इति पाठान्तरम् ।

यदुक्तम् 'प्रयाजादिवत्' इति, तस्यादृष्टफलत्वाद्युक्तम् सकृदनुष्ठानम् ।
वेदनफलस्य साक्षात्कारस्य दृष्टत्वात् तस्याफलोदयमावृत्तिः- अवघातादिव
दिति ॥

लिङ्गाच्च ॥ ४-१-२ ॥

आस्मिन् विषये लिङ्गश्चास्ति । 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ।
महापातकयुक्तो वा युक्तो वाऽप्युपपातकैः ॥ प्रविश्य रजनीपादम् ब्रह्मध्यानम्

साधारण्यमप्यवघातन्यायेनैव सिद्ध्यति । ब्रीह्यदेशेन विहितस्याऽप्यवहननस्य यवमाधारण्य मपेक्षा-
सामर्थ्यादुपपादनीयम् । नोपायान्तरं । तथाहि— यज्ञानां पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वाऽविशेषेण
ब्रीहिवत्तण्डुलभावादिसाधनापेक्षासत्त्वेन तदपेक्षासामर्थ्यादेवाऽवहननविधे र्यवमाधारण्यमुपपादनीयम् ।
एवमेवोपासनारूपत्वस्य विद्यान्तरसाधारण्यम् । तथाहि— विद्या साक्षात्कारद्वारा मुक्तिफलेति
कासुचिद्विद्यासु क्लृप्त्वा त्रितरासामपिविद्यानां तथैव दृष्टद्वारत्वे सम्भवति नाऽदृष्टद्वारत्वं कल्प-
यितुं युक्तम् ॥

एवञ्च ह्यष्टार्यत्वलोपादवघातस्य वितुषीभावद्वारकत्वसिद्धयैव विद्यान्तराणां साक्षात्कार-
द्वारत्वसिद्ध्या तन्निर्वाह्यार्थमावृत्तिः कल्पनीयेति तासामावृत्तिविशिष्टत्वरूपोपासनात्मकत्वसिद्धि-
रिति । एवमपेक्षावशादेव यज्ञादीनां शमादीनां मुद्धूळनत्रिपुण्ड्रयो राप्रायणविद्यानुष्ठानस्याशेष-
पापविनाशयोरन्येषाश्चैवविधानां सर्वविद्यासाधारण्यमवगन्तव्यम् ॥

अत्रावृत्तिरित्यनेनैव साध्यार्थसिद्धान्तमकृदिति विशेषणं यावत्फलोदयमावृत्तिदृष्टफलत्वादिति
प्रधानहेतुसूचनार्थमुक्तम् । उपदेशादिति तदुपोद्बलकं कासुचिद्विद्यासुपासनारूपत्वप्रतिपादनं लिङ्ग-
मुक्तम् ॥

सूत्रार्थस्तु— आवृत्तिरमकृत्तृत्वाप्राप्तिमाधने वेदनमसकृदावृत्तमेवशास्त्रार्थः । वेदने ध्यान-
शब्दवाच्यमित्यर्थः । कुतः? उपदेशात् । "आत्मानमेवलोकमुपासीत । आत्मावारे द्रष्टव्य" इत्या-
दिना उपासनोपसंहारोपदेशात् । उपासनमविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपमिति ॥

लिङ्गम्=स्मृतिः । श्रुत्यनुरूपकत्वात् । क्षेत्रज्ञान्येति । स्मृतावीश्वरज्ञानम् सकलरूपप्राय-
श्चित्तमुक्तम् । स्मृत्यन्तरे तस्य यामपर्यन्ताऽनुवर्तनीयध्यानरूपत्वमुक्तम् । तथैव स्मृत्यन्तरे तस्य
ज्ञानस्य योगशब्दवाच्यसमाधिरूपत्वमुक्तम् । सकलबाह्येन्द्रियव्यापारोपरमपूर्वकत्वसाम्यात्समाधिरेव
हि स्वमयीशब्देन निर्दिष्टः । अतएव "अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वे"ति श्रुतिरपि परमेश्वरस्य

उपासकः शिव एव भवति । निरस्तसमस्तदोषकलङ्कशङ्कानिरतिशयमङ्ग-
लास्पदं हि शिवत्वम् । परं ब्रह्म च तादृगेव । तद्वावनयोपामकश्च तथैव भवति ।
अत एव तदन्यस्य मुमुक्षुध्येयत्वं निषिध्यते । ‘ शिव एको ध्येयः शिवङ्करः
सर्वमन्यत् परित्यज्य ’ इत्यादिश्रुतिषु । निवृत्तब्राह्मणादिदेहाभिमानमयपशु-
भावस्य निरतिशयस्वरूपानन्दमाक्षिप्तप्रकाशशिवरूपपराहंभावापत्तिर्मुक्तिरिति

विहितायाम् द्वितीयादिखण्डेषु शङ्काविशेषनिराकरणपूर्वकं तदनुवादइति सैव हि सत्यादय इत्यधि-
करणे समर्थितत्वात् । अनुवादश्च सद्रूपं ब्रह्मास्मीति भावनया तत्रापि ब्रह्मात्मता स्फुटाभविष्य-
तीत्येतद्वाट्कार्यः ॥

ननु जीवब्रह्मणोर्भेदात् “अहंब्रह्मास्मि” “शिवोहमस्मि” इत्यादि भावना भ्रमरूपास्यात् ।
सा कथं मुक्तिहेतुरित्याशङ्कानिराकरणायाह — निरवधिकेति । यथा कीटस्य कीटत्वनिवृत्ति-
पूर्वकभ्रमरत्वप्राप्तिर्भ्रमराऽहम्भावनामाध्या एवं पशोः पशुत्वनिवृत्तिपूर्वकनिरस्तसमस्तदोष-
कल्याणगुणाविर्भारूपशिवत्वप्राप्तिश्च शिवहंभावसाध्येति “ देवो भूत्वा देवत्वमप्येति ” ति
श्रुतेरवसीयते । नच श्रुतिप्रतिपक्षेऽर्थे काचिदनुपपत्तिरिति भावः । तथैव भवतीति अनादिशिववत्त-
भेदभावनया तद्वत्त्वमपि शिवएव भवतीत्यर्थः । अतएवेति । यतश्च शिवाऽभेदभावनयैव शिवत्व-
प्राप्तिः ननु शिवेतरभावनया । अतएवेत्यर्थः ॥

* शुद्धाद्वैतिनस्तत्र जीवेश्वरयोरक्यं मिद्वान्तर्धनं तस्मिन्पक्षे विरुद्धधर्मयोगाज्जीवे-
श्वरयोरक्यं नोपपद्यते । किञ्च—ईश्वरस्यैव जीवत्वे ईश्वरस्याऽभावः प्रसज्यते । जीवस्येश्वरत्वे
च शास्त्राधिकारी नोपपद्यते । अहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविरोधश्चेत्याशङ्क्य तस्य प्रामाणि-
कत्वादिति ईश्वराभावस्तैः परिहृतं । तन्न युज्यते । प्रामाणिकस्येश्वरस्य परित्यागः प्रसज्यतइति
शङ्कायाः प्रामाणिकत्वादिति परिहर्तुमशुक्तत्वात् । तत्त्वाऽनोधात्प्रागधिकारीमिद्व्यतीति
शास्त्राधिकारिणं साधयन्ति । तदप्यशुक्तम् । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वान्निर्विशेषचिन्मात्रस्य ज्ञातृत्वा-
भावाच्च । ज्ञातृश्च स्वनाशस्याऽपुरुषार्थत्वात्त्रायाणामप्यधिकाराऽनुपपत्तेः । नच श्रावणात्पूर्वं
स्वनाशाऽनभिज्ञत्वाद्दम्यभूयिष्ठमार्गे मार्गाऽनभिज्ञवद्वतरतीति शङ्क्यम् । अश्रुतंऽपि शास्त्रे सौग-
तानां सर्वक्षणिकत्ववत् केवलाद्वैतिनां मुक्तेः ज्ञातृनाशरूपत्वस्य प्रभिद्धिप्राचुर्येण तच्छास्त्र-
मीरुत्वाल्लोकस्य । अतएव “ अधिकन्तु भेदनिर्देशादि ” त्यादिसूत्रैर्जीवेश्वराऽभेदः प्रत्याख्यातः ।
तस्मादस्याऽधिकरणस्य जीवेश्वरैक्योपपादनपरत्वमशुक्तमिति दिक् । अथात्र यत्परैस्त्वम् ।
“ गरुडोऽहमिति वीश्वरोऽहमिति ज्ञानस्यातत्त्वविषयत्वादतत्त्वज्ञानान्मोक्षस्याथोपासनं फलमिति

तथाऽप्युपासिताऽहंब्रह्मास्मीति तदुपासीत । यतः पूर्वेऽप्युपासितारः ‘ त्वम् वा अहमस्मि भगवो देवते अहम् वै त्वमसि ’ इत्यात्मेत्येवावगच्छन्ति । उपासितुमर्थान्तरत्वेऽपि तानुपासितूननुगृह्णाति स्वस्वरूपतया परं ब्रह्म । ते च पुनः स्वात्मनया ग्रहायन्ति परमपि शिष्यान् ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यादिना । निरवधिकपरमानन्दमयनिष्कलङ्कशिवत्वप्राप्तिर्हि मुक्तिः । शिवत्वप्राप्तिरात्मनः पशुत्वनिवृत्तिमन्तरेण न सम्भवति । पशुत्वनिवृत्तिश्च न तद्भावनांविना । अतो निरन्तरं शिवोऽहमिति भावनाप्रवाहेण शिथिलितपाशतयाऽपगतपशुभाव-

“ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवम् ” (ब्रा॥ ३-४-८१) “ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ” (ब्रा॥ १-३-४२) इत्यादिमुत्राणि गृह्यन्ते । तद्विज्ञत्वेनेवेति एवकारेण “ त्ववा अहमस्मि ” “ तत्त्वमसि ” । इत्यादिमामानाधिकरण्यनिबन्धनं पशुत्वनिवृत्तिफलार्थापत्तिनिबन्धनञ्चाभेदेनोपासनं व्यावर्त्यते । सामानाधिकरण्यं शरीरशरीरिभावेनोपपद्यते । पशुत्वनिवृत्तिफलकत्वं स्वशरीरकशिवोपासनायास्तादर्थ्याविधिबलेनोपपद्यतइतिभावः । “ त्वंवा अहमस्मी ” ति । यदि शरीरशरीरिभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं तदानीमहंत्वमसीति निर्देशएवोपपद्यते । त्वंशब्दनिर्दिष्टे परमेश्वरे स्वशरीरकत्वपर्यन्तस्याऽहंशब्दस्य वृत्त्युपपत्तेः । “ त्वंवा अहमस्मी ” ति निर्देशस्तु नोपपद्यते । अहंशब्दनिर्दिष्टे परमेश्वरशरीररूपे स्वस्मिन् परमेश्वरवाचिनस्त्वंशब्दस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । शरीरवाचिनां हि शरीरपर्यन्तत्वं व्युत्पत्तिभिद्भम् । नतु शरीरवाचिनां शरीरपर्यन्तत्वम् । अतः कर्मव्यतिहारणं स्वस्मिन्परमेश्वरदृष्टिः परमेश्वरे स्वदृष्टिश्च विधित्सिताऽत्रेत्यवसीयतं । उपासितुरिति । यद्यप्युपासितुर्भिन्नएवपरमेश्वरस्तथाऽपि मान्त्रिकाद्विज्ञो गरुडश्च चिरनिरन्तरसेविताभेदभावनादर्द्वयसम्बन्धेन प्रातीतिकेन स्वस्वरूपत्वेनाऽनुगृह्णाति । यथा गरुडः विषमंहरणसामर्थ्यविशेषप्रदानेन मन्त्रिणोऽनुगृह्णाति तथा परमेश्वरः पशुत्वनिवृत्तिरूपफलप्रदानेनोपासकाननुगृह्णातीत्यर्थः । तत्त्वमसीत्यादिनेति । तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दनिर्दिष्टप्राग्बर्णितजगत्कारणत्वादिविशिष्टपरमेश्वराऽभेदो बाध्यत इत्यसिशब्दयांगादवसीयते । अतस्तत्र त्वंशब्दसम्बोध्यजीवमात्रपरः । नतु तदन्तर्यामिपर इत्यभ्युपगन्तव्यम् । सम्बोध्यं प्रतिस्वात्मनइव स्वान्तर्यामिणः स्वाऽनुभवेनवा प्राचीनोपदेशेनवा प्रसिद्धत्वाभावेन तस्य तंप्रत्युद्देश्यताऽनर्हत्वात्प्रकृतस्य सद्रूपस्य परमेश्वरस्य कथञ्चित्स्वान्तर्यामितया प्रागुपदिष्टत्वसमर्थेन तत्र तद्देशशक्ताऽनुदयेन तदभेदबोधनाऽनपेक्षणात् । अतस्तत्त्वमसीतिवाक्यं स्वात्मनि ब्रह्मदृष्टिविधिपरमित्येवाऽभ्युपगन्तव्यम् । नच तस्य विद्याविधिपरत्वे प्रतिखण्डमभ्यासेन विद्याभेदस्यादिति शङ्कनीयम् । प्रथमखण्डएव स्वात्मनि ब्रह्मदृष्टौ

उच्यते । नात्मग्रहणं प्रतीकेषु हि न परं ब्रह्मोपास्यम् , किन्तु ब्रह्मदृष्ट्या मनःप्रभृतिकमुपास्यम् । तत्र मनआदिविशिष्टस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वेपि मन-
आदेर्ब्रह्मगुणत्वाभावात् विकारत्वेन तद्विशिष्टे ब्रह्मणि नात्मग्रहणम् । किन्तु
सत्यमङ्कल्पत्वादिविशिष्टे । अन्यथाह्यात्मनोऽपि विकारास्पदत्वं स्यात् । अतः
प्रतीके नात्मग्रहणमुपासकानाम् । न हि तत्र परमेश्वरः साक्षादुपास्य
इति ॥

इति प्रतीकाऽधिकरणम्

अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ४

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ३-४-५ ॥

प्रतीकोपासने मनआदिव्यादिप्रतीके ब्रह्मदृष्टिरुपासकेन कर्तव्या,
उत ब्रह्मणि तदृष्टिः । इति सन्देहे पूर्वः पक्षः । मनआदिदृष्टिं ब्रह्मणि कृत्वा

पूर्वाऽधिकरणेहि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमानस्त्वात्माउपासकम्प्रति ब्रह्मत्वेनाऽवभासत इत्युक्तम् ।
एवम्ब्रह्मदृष्ट्या उपास्यमाना मनआदयोऽपि ब्रह्मत्वेनाऽवभासेरन् । तथाऽवभासमानेषुच स्वात्मदृष्टिः
कर्तुमुचिता यथाब्रह्मणि । तस्मात्प्रतीकोपासनेष्वपि स्वात्मदृष्टिः प्रवर्ततइति ॥

सिद्धान्तस्तु — ब्रह्माहमितिव न्मनआदिकमहमित्याहत्य नश्यते । अर्थान्मनआदौ
ब्रह्मत्वेनाभासमानात्स्वात्मदृष्टिरापततीतिचे दापततुनाम । नैतावता तेषु ब्रह्मदृष्टिविधिः स्पष्टो
भवति । नहि तपस्यतोऽर्थात्केशोभवतीति सोऽपि विधेयः । तस्माद्यथाविधि ब्रह्मदृष्टिमात्रेण मन-
आदिप्रतीकोपासना कर्त्ता । इति ॥

उपासकानाम्प्रतीकेआत्मग्रहणं नास्ति । कुतः ? परमेश्वरः प्रतीकेनहि साक्षादुपास्य इति
सूत्रार्थः ॥

इति प्रतीकाऽधिकरणम्

अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ४

ननु — मनआदेस्साक्षादुपास्यत्वमसिद्धम् । “ मनोब्रह्मे ”त्यादिमामानाधिकरणस्योभय
थाऽपि सम्भवात् । उभयथा सम्भवेच फलप्रद्युनसमर्थनस्य ब्रह्मणएवोपासनाभिराराधनीयत्वे विधि-

सर्वश्रुतितात्पर्यात् । ब्रह्मभावेनोपासनमुपासकस्य मुक्तिकरम् , अन्यथा संसारानिवृत्तिरिति ॥

इति आत्मत्वोपासनाऽधिकरणम्

अथ प्रतीकाऽधिकरणम् ३

विशेषमाह—

न प्रतीके न हि सः ॥ ४-१-४ ॥

‘ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ’ इत्यादिश्रुतिषु मनःप्रभृतिषु ब्रह्मोपासनमवगम्यते । तेष्वप्यात्मत्वेनोपासनमुत भिन्नत्वेन, इति संशये पूर्वपक्षः । ‘ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ’ ‘ आदित्यो ब्रह्मेत्युपासीत ’ इत्यादिना सिद्धेषु प्रतीकोपासनेषु ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतं मनःप्रभृतिकमुपास्यमवगम्यते । अतः प्रतीकमुपासकेन ब्रह्मतया भावितमित्यात्मतया तदुपासने को विरोध इति प्राप्त

मुक्तावपि भ्रान्त्यनुगमस्स्यादिति तच्छ्रुत्यर्थाऽविवेकनिबन्धनम् । यथा कीटस्य कीटत्वनिवृत्तिपूर्वकं भ्रमरत्वप्राप्तिर्भ्रमराहम्भावसाध्या एवं पशोः पशुत्वनिवृत्तिपूर्वकनिरस्तसमस्तदोषकल्याणगुणाविर्भावस्त्वपिशिवत्वप्राप्तिश्चिदाहम्भावसाध्येति “ देवो भूत्वा देवानप्येती ” ति श्रुतिसिद्धत्वेन श्रुतिप्रतिपक्षेऽर्थे नकाचिदनुपपत्तिरित्युपपादितत्वात् ॥

इति आत्मत्वोपासनाऽधिकरणम्

अथ प्रतीकाऽधिकरणम् ३

उत्तराऽधिकरणमवतारयति— विशेषमाहेति । कासुचिद्विद्यासु शिवाभेदभावनाया अपवादमाहेत्यर्थः ॥

मनोब्रह्मेत्यादिवाक्यैर्मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते । नतु ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिरित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । तत्र किं मनआदिषु प्रतीकेषु ब्रह्मबुद्धिविषयत्वाद्ब्रह्मणीव स्वात्मदृष्ट्याऽप्युपासनंकार्यं मुत यथाविधि ब्रह्मदृष्टिमात्रेणेतिसंशये पूर्वपक्षः ॥

त्वम् भूतानाम् श्रेष्ठोऽपि' इत्यस्यैव सर्वभूतविषयमाधिपत्यं श्रेष्ठत्वं
 ज्ञोक्त्वा 'नमस्ते नमः सर्वं ते नमः' इति सकलभूतोत्कृष्टत्वात् सिद्धमखिल-
 नमस्कारपर्यवसानभूमित्वमुक्तम् । सर्वत्र च 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्या-
 दिषु सर्वोत्कृष्टतयैव पुनः पुनरस्मै नमः प्रयुज्यते । ऐश्वर्यादिना हि लोकेऽ-
 धिकम् नमन्ति । ततः सर्वनमस्कारविषयतया सर्वोत्कृष्टमुमासहितं विरूपाक्ष
 मीश्वरशब्दैकविषयभूतं परंब्रह्म । अस्य सर्वोत्कृष्टस्य सर्वनमस्कारस्य व्याप्ति-
 दृष्ट्या सर्वेषां मनआदित्यदीनां प्रतीकानामुपास्यत्वम् । अत एव 'श्वभ्यः
 श्वपतिभ्यश्च वो नमः' इत्यादिषु आदिष्वत्यन्तनिकृष्टेष्वपि सर्वोत्कृष्टब्रह्मव्याप्ति

शिवस्तु नमस्कारविषयत्वेनधर्मेण निर्दिष्टः । तेन नमस्कारविषयत्वं शिवस्याऽसाधारणलक्षणं विव-
 क्षितमित्युच्यते इति भावः ॥

ननु — नमस्कारविषयत्वेन निर्दिश्य शिरोरूपप्रधानावयवत्वेन निरूपितश्च शिव इति कथं
 ज्ञायते । येन तस्य तल्लक्षणं विवक्षितमित्युच्येतेत्याशङ्क्यामाह — अवसानेचेति । उपसंहारे
 भूतपतित्वेन "श्रेष्ठो जातस्य रुद्रश्चायासीदि" त्यादि मन्त्रपक्षेन श्रेष्ठत्वेनच लिङ्गन शिवमप्रस्तुत्य
 "नमस्त" इति नमस्कारसामान्यस्य तदीयत्वमुक्त्वा तद्विवरणेनोक्तार्थदृढीकरणाय "नमस्सर्वत"
 इति सर्वस्याऽपि नमस्कारस्य तदीयत्वमुक्तम् । तेन प्रागपि नमस्कारविषयत्वेन निर्दिष्टश्च शिव एवेति
 निश्चीयते । "नमस्सर्वत" इत्युपसंहारे यस्य सर्वनमस्कारपर्यवसानभूमित्वं वक्ष्यते — तच्छिर
 इति । एतदर्थपरत्वादुपक्रमवाक्यस्य शङ्कितश्च शिवसमानोत्कर्षयोर्विष्णुप्रजापत्योः "विष्णुर्हृदय
 मग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डम् तत इन्द्रस्ततः प्रजापति" इति पृथग्रहणेनच तथानिश्चीयत इति भावः ।
 शिशुमाराकृतिस्तु सर्वापादानभूता शैवीचिच्छक्तिः । तदाधारत्वेन प्रधानतया शिवस्य शिरस्त्वेन
 निरूपण मग्नेनमस्कारश्च वैदिकेषु शिवमन्त्रेषु नमस्कारभूयस्त्वमपि तस्य सर्वोत्कर्षे लिङ्गमि-
 त्याह — सर्वत्रचेति । ननुत्कर्षादिव भयादपि लोके नमस्कारो दृश्यते । श्रुतावपि दृश्यते —
 "नमस्ते अस्तु मामाहिंसीमी" इति । अतः शिवे नमस्कारभूयस्त्वं तस्योग्रत्वेन भयभूयस्त्वा
 दुपपन्नमित्याशङ्क्याह ऐश्वर्यादिनेति ॥

भयादपि नमस्कारश्रुतौ नोत्कर्षविना प्रवर्तते । "नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्तु चिषे ।
 अन्यम् ते अस्मत्तपन्तु हेतयः । पावको अस्मभ्यम् शिवो भवे" इति मन्त्रे "नमस्ते अस्तु मामा
 हिंसीमीरि" इत्येतत्समानविषय एव श्रुतस्य नमस्कारस्य "नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह" नम-
 स्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्ती" इति तन्मन्त्रब्राह्मणेन औत्सर्गिकस्वविषयोत्कर्षप्रयुक्तत्वात्त्यागोक्तेः

ब्रह्मोपासनीयम्, तस्यैव फलदातृत्वात् ॥ इत्येवं प्राप्त उच्यते । 'विश्वाधिको
 रुद्र' इत्यादिषु ब्रह्मण उत्कृष्टत्वावगमात् तद्दृष्टिरेव निकृष्टेषु मनआदिषु
 कर्तव्या । लोके हि निकृष्टे भूत्यादौ राजदृष्टिं कृत्वा राजवत् तमुपासते ।
 न तु मृत्यदृष्टिं कृत्वा राजानमुपासते केचिदपि । इदमेव च परमौचित्यं
 यदुत्कृष्टं वस्तु तदेव सर्वे नमन्ति । अतः परं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टतयैव सर्वनम-
 स्कारविषयोऽवगम्यते । 'ऋतम् सत्यम्' इति मन्त्रे उक्तविशेषणविशिष्टं यत्
 परं ब्रह्म, 'विश्वरूपाय नस्मा एव नमः' सर्वोऽपि नमस्कारः, नान्यस्मै
 कचिदपीति ॥ किञ्चास्य परब्रह्मण उत्कृष्टतयैव नमस्कारविषयत्वं लक्षणं
 मुक्तम् । तथा हि तैत्तिरीयश्रुतौ 'यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो मूर्ध्नि ब्रह्मो-
 त्तरा हनुर्यज्ञोऽधरा विष्णुर्हृदयम् संवत्सरः प्रजननम्' इत्यादिना शिशु-
 मारात्मनिरूपणे हृदयादिरूपेभ्यो विष्णवादिभ्यः पार्थक्येन सर्वोत्कृष्टत्वादेवास्य
 परब्रह्मणः शिवस्य प्रधानशिरोरूपत्वं 'यस्मै नमस्तच्छिरः' इति नमस्कारविष-
 यत्वेन लक्षणेनैवाज्ज्ञाभिहितम् । अवसाने च 'त्वम् भूतानामधिपतिरसि

तात्पर्यकल्पनं युक्तम् । ननु तदसमर्थस्य मनआदेः । तथाच "मनोब्रह्मे" त्यादिषु ब्रह्मणएव
 साक्षादुपास्यत्वात्तत्र मनआद्यभेदभावनाप्रकर्षाभावेनविकारत्वाऽप्रसक्तेश्च स्वात्मदृष्टिः कार्यैवेति पूर्वा-
 धिकरणाक्षेपसमाधानार्थं मन्त्रिकरणान्तर्ग प्रवर्तते ॥

प्रकृताऽधिकरणभाष्यार्थस्स्पष्टएव । ननु प्रतीकोपासनं मनआदिविषयमिव निरिच्छिनारा-
 यणादिविषयमपि श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु प्रसिद्धम् । तत्र किं विरिञ्चयादयः उत्कृष्टाः किंवा पर-
 ब्रह्मत्वाभिमतः परमशिवः ? इत्यनवधारणादुपास्याऽनिर्धारणं प्राप्नुयादित्याशङ्क्य स्यापितंऽपि
 बहुभिः प्रकारैः शिवस्यसर्वोत्कृष्टत्वं प्रकारान्तरेणाऽपि तस्य तद्वच्चवस्यापयितुमुपक्रमे— इदमेवच
 परमौचित्यमिति । नान्यस्मै कचिदपीति । "यथाखल्विमारुद्वाय स्थिरधन्वने गिर" इति
 मन्त्रशिवस्य सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिपरतत्त्वविषयशब्दजालतात्पर्यपर्यवसानभूमित्वम्
 प्रतिपादयतीत्यन्यत्रैव पर्यवसितः कोऽपिनमस्कारो नास्तीत्यर्थः । किञ्चेति "तैत्तिरीयारण्यके
 ध्यानार्थं शिशुमारशरीरकतया परमेश्वरप्रतिपादनं कासाद्धिदेवतानां तदीयशिरोमूर्ध्वहृदयमध्य-
 चरणचतुष्टयपुच्छरूपमसावयवतया निरूपणं कृतम् । तत्र विष्णवाद्यस्वस्वनामभिर्निर्दिष्टाः ।

दवगम्यते । एवञ्च ब्रह्मात्मत्वादिसाम्येऽप्युद्गीथादिक्रियाचोदनादुद्गीथादेः
क्रियमाणत्वेन फलसाधनत्वात् तद्विपरीतसिद्धस्वभावादादित्यादेस्तथा फल-
साधनत्वाभावादादित्यादिदृष्टिर्दुद्गीथादिष्वङ्गेष्विति निर्णयः ॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम्

अथ आसीनाऽधिकरणम् ६

आसीनः सम्भवात् ॥ ४-१-७ ॥

उपपादितमुपासनाव्यवस्थापनम् । तदिहोपासनस्यासननियमोऽस्ति
नवेति संशयः ॥ किञ्चिदपि ‘आसीन उपासीत’ इति नियमाश्रवणान्मानस-
व्यापाररूपस्योपासनस्य सर्वावस्थायामपि सम्भवान्नाम्यासननियम उपासक-
स्येति पूर्वः पक्षः ॥

प्रायन्याऽनुसरणेत्वादित्यादिदृष्टिरेव उद्गीथादिषु कार्येति विपर्ययसिनोपामना स्यादित्याक्षिप्यतइति
सङ्गतिरितिभावः ॥

“यएवामौ तपति तमुद्गीथमुपासीते” त्यादिकर्माङ्गोपासनेषु किमुद्गीथादादादित्यदृष्टिं
कार्या ? उताऽदित्यादावुद्गीथदृष्टिरितिसंशयः । कर्मणः फलसाधनतयात्कर्पादादित्यादौ देवतात्वेन
तद्गुणत्वाच्चादित्यादावुद्गीथदृष्टिः कार्येति पूर्वपक्षः ॥

राद्धान्तस्तु— कर्मणोऽपि फलसाधनत्वमादित्यादिदेवताराधनद्वारेणेति आदित्यादे
रेवोत्कर्षोपपत्तेः आदित्यादिमतयएव कर्माङ्गभूतेषुद्गीथादिषु कार्या इति ॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम्

अथ आसीनाऽधिकरणम् ६

अवसितमहङ्गहप्रसक्ताऽनुप्रसक्तम् । परविद्याविषयएवविचारोऽनुवर्तते । परविद्यानां प्रधान-
फलार्थापत्तिमूलावावृत्त्यहङ्गहगुणौ विचारितौ । इदानीमङ्गफलरूपप्रधानोपकारार्थापत्तिमूलाऽङ्ग-
विशेषश्चिन्त्यते । परविद्यास्वासननियमोऽस्ति नवेति नियामकसदमद्वावाभ्यांसंशये नियमकारेण
इशास्त्रस्याऽभावाच्चास्तीति पूर्वपक्षः ॥

दृष्ट्या श्रुतिर्नमः प्रयुङ्क्ते । तस्मादुत्कृष्टसम्बन्धान्निकृष्टेपूपचारदर्शनात्
विश्वाधिकब्रह्मदृष्ट्या मनः प्रभृतीनामुपास्यत्वं सिद्धम् ॥

इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्

अथ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ५

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४-१-६ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उत्कृष्टत्वादादित्यादिषु तद्वृष्टिरुपासनेऽभिहिता ‘य एवासौ
तपति तदुद्गीथमुपासीत’ इत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषूद्गीथादिदृष्टिरादित्यादिषु
कार्या, उत विपर्यासेनैव इति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम् ? उद्गीथादीना
मादित्यादीनाञ्च कर्माङ्गत्वब्रह्मरूपत्वाविशेषादनियम इति । एवम् प्राप्ते
ब्रूमः । आदित्यादेः कर्माङ्गाध्यत्वेनोत्कृष्टत्वात् कर्माङ्गे उद्गीथादौ तद्वृष्टिः
कार्या तद्वृष्टिसंस्कृतस्योद्गीथादिकर्मणः फलातिशयसम्भवात् । यत् खलु
स्वतो वीर्यवत् क्रियमाणञ्च, तस्यैव विद्यया संस्कृतस्य वीर्यवत्तरत्वरूपफलाति-
शयः ‘यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम् भवति’ इति वाक्या

श्रुतौ केवलं भयप्रयुक्तस्य नमस्कारस्य सम्भवेऽपि नमस्कारभूयस्त्वस्य भयभूयस्तन्नोन्नायकतयैव
सर्वोत्कर्षज्ञापकत्वस्याऽपरिहार्यत्वाच्च । महाभयहेतुत्वंहि परब्रह्मलिङ्गम् । “भीषाम्माद्वातःपवते ।
भीषोदेति सूर्यः” “महद्भयम् दज्जमुद्यत” मित्यादिश्रावणादितिभावः । प्रतीकोपासने आदि-
त्यादिप्रतीके ब्रह्मदृष्टिरुपासकेन कर्तव्या । कुतः ? उत्कर्षात्तेष्वपि ब्रह्मव्याप्तिप्रयुक्तस्योत्कर्षस्य
सत्त्वादिति सूत्रार्थः ॥

इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्

अथ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ५

सङ्कर्तिदर्शयति—पूर्वत्रेति । उत्कृष्टदृष्ट्या अपकृष्टमुपासनीयमित्युक्तम् । एवंसति “यष्ट-
वामौ तपती” त्यादौ उत्कर्षप्रयोजकमेकरूपमिति तत्राऽनवधारणं स्यात् । तत्र यद्वृत्तयोग-

धारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपध्याने चित्तौकाग्रयावश्यम्भावाच्च ध्यान-
सिद्धयेऽवश्यमासननियम आदर्तव्यः ॥

अचलत्व आपेक्ष्य ॥ ४-१-९ ॥

पृथिव्यादीनामचलत्वमपेक्ष्य 'ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षम्'
इत्यादिप्रयोगाच्चासीन एवोपासीत । ध्यानसन्ततिर्हि पृथिव्यादिवदचलत्वे-
नासीनस्यैव सम्भवति ॥

स्मरन्ति च ॥ ४-१-१० ॥

'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं
चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपवि-
श्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये ॥' इत्युपासकानामासननियमादि-
स्मरणाच्चासीन एव ब्रह्मोपासीतेति सिद्धम् ॥

इति आसीनाऽधिकरणम्

ध्यानस्यात्यन्तचित्तौकाग्र्यापेक्षायां लिङ्गप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

ध्यानसन्ततेरचलत्वेनासीनस्यैवसम्भवादध्यासननियमआवश्यक इतिभावः ॥

आसननियमश्रुतेः सर्वविधासाधारण्येन प्रवृत्तिरपि प्रमाणमितिप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

"चेलाजिनकुशोत्तर" मित्यस्य चेलं सर्वोत्तरम् । अजिनं कुशेभ्य उत्तरम् । कुशा
भूतलमात्रादुत्तरा इतितात्पर्यम् । एतेन "तत्रैकाग्रं मनःकृत्वे"ति वाक्यशेषानुसरणम् "मृद्धासने
समासीन" इति स्मृत्यन्तराऽनुसरणञ्च लभ्यते ॥

इति आसीनाऽधिकरणम्

सिद्धान्तस्तु । आसीन एव ब्रह्मोपासीत, तस्यैवैकाग्र्यसम्भवात् । अस्ति चासननियमश्रुतिरपि— ‘विविक्तदेशे तु सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरः शरीरः । अन्त्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरीकम् विरजम् विशुद्धम् विचिन्त्य मध्ये विशदम् विशोकम् । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तथाऽदिमध्यान्त-विहीनमेकं विंशु चिदानन्दमरूपमद्भुतम् । उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिगो-चनं नीलकण्ठम् प्रशान्तम् ॥ ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिम् तमसः परस्तात् ’ । इति कैवल्योपनिषदि । अत आसीन एव ब्रह्मोपासी तंति ॥

ध्यानाच्च ॥ ४-१-८ ॥

‘ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम्’ ‘कारणन्तु ध्येयः सर्वैश्वर्य-सम्पन्नः सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये’ ‘ध्याननिर्मथनादेव’ इत्यादिश्रुतौ पाशविच्छेदकारणस्योपासनस्य ध्यानरूपत्वावगमात् । ध्यायतेश्च ‘ध्यायति चको ध्यायि प्रोषितम् बन्धुः’ इत्यादौ च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टि-ष्वेकविषयाक्षिसचित्तेषु व्यवहारात् । विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिते तैल-

सिद्धान्तस्तु— अस्तिपरविद्यास्वासननियमः । आसीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसम्भवात् । केषाञ्चिदनासीनानामपि कथञ्चिच्चित्तैकाग्र्यसम्पादनसम्भवेऽपि दहरविद्यायामासननियमस्य चित्तैका-ग्र्यरूपदृष्टार्थत्वेन विद्यान्तराणामपि चित्तैकाग्र्यापेक्षायाम् । “विविक्तदेशे तु सुखानस्य” इति तत्र कचिद्वेदविहितस्यैव तदुपायस्य ग्रहीतुमुचितत्वात् । येषामुपासकानां रोगवार्धकादिभिरासने नशक्ति स्तेषामपि भित्त्याद्याश्रायेण आसननियमनिर्वाह उपपद्यतइति ॥

अथ मौनवदुपासनाध्यासननियममन्तरेण स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

ध्यानरूपोपासना विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिताऽविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा साक्षात्कार-फलोत्पत्त्यर्थं तेनाऽनुष्ठेया यावदवसरमुपास्यप्रावण्यरूपान्मौनाद्विलक्षणेति तस्यामत्यन्तचित्तैकाग्र्य-मपेक्षितमितिभावः ॥

अथ आप्रायणाऽधिकरणम् <

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४-१-१२ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मोपासनायां दिगादिनियमाभाव उक्तः । इह पुनस्तस्योप-
संहारोऽस्ति न चेति विचारो यावदिच्छा तावदुपासना कर्तव्या । अन्यथा
तदुपसंहार इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः । आप्रायणादहरहरूपामना
कार्या । न कदाचिदपि तदुपसंहारः, ‘अहरहर्वा एंवित् स्वर्गं लोकमेति’
‘स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते’ इत्यादावाप्रायणा
दुपासनश्रवणात् । ब्रह्मस्वरूपत्वापादिन्या ब्रह्मभावनाया मध्ये विच्छेदो
न कार्यः । स्वात्मतया नैरन्तर्येण ब्रह्मणि भाविते हि तद्रूपमुपासकेषु
प्रकाशते । अतः सर्वज्ञम् नित्यतृप्तम् स्वयम्प्रकाशम् स्वतन्त्रमलुप्तशक्तिक
मनन्तशक्तिकम् परम् ब्रह्म नैरन्तर्येण भावनीयम् तत्स्वरूपप्रकाशायेति ।
तथा श्रूयते ब्रह्मस्वरूपमुपासकेषु प्रकाशत इति । ‘या ते रुद्र शिवा तनू-
रघोराऽपापकाशिनी । तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि॥’
इति । अनादिमलकर्मवासनारूढदेवादिशरीराभिमानप्रवाहसिद्धामध्यात्नादि-
भेदभिन्नामसद्धां संसाररुजं द्रावयत्युपासकानामिति रुद्र इत्युच्यते प
ब्रह्म शिवः । तस्यामन्त्रणं रुद्रेति । हे रुद्र ! परमेश्वर ! या ते तनूः मूर्तिः
शिवा नित्यसिद्धापहतपाप्मादित्वेन परमविशुद्धा परममङ्गलमयी परममङ्गलप्रदा

कालाऽनियमस्य क्वचिदपवादप्रदर्शनार्थमधिकरणान्तरम् ॥

यथा पूर्वाह्णादिकालेषु मनोनुकूले कर्तव्योपासना तथा मनोनुकूलकालाऽवधिकर्तव्या ।
ननु यावदायुः अहरहर्वा । एवंविदित्यादित्यादि तु दहरविद्यामात्रविषयम् । नच सर्वासां
परविद्यानां साक्षात्कारपर्यन्तत्वाद्यावज्जीवमनुष्ठेयता । अन्तिमदशायामेव साक्षात्कारो भवति न
ततःपूर्वमित्यत्र प्रमाणाऽभावादिति पूर्वपक्षः । वेदवियोगकाले मूर्धन्यनाड्योत्क्रान्तिरचिरादि-
गतिः ब्रह्मप्राप्तिस्वरूपाविर्भावश्चेत्येवंरूपः विद्याफलपरम्परारम्भः । स यद्यपि विद्याऽनुवृत्त्यभा-
वेऽपि तद्व्यापाराऽनुवृत्तिमात्रेण निर्वहति तत्राऽपि व्यापारो विद्यानां साक्षात्काररूपः । स तु

अथ यन्त्रकाग्रताऽधिकरणम् ७

यन्त्रकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ४-१-११ ॥

उक्त उपासकस्यामननियमः । तद्वद्दि देशकालनियमोऽस्ति न वा इति सन्देहे सत्यस्तीति युज्यते । यथा चोदिते कर्मणि 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि' इति दिङ्नियमः, 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति देशनियमः 'अपरोह्ये पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति कालनियमः, तथाऽत्रापि चोदितत्वाविशेषादुपासने दिगादिनियमो युक्त इति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु उपासने नास्ति दिगादिनियमः । ऐकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानसाधनम् । न हि तत्र दिगाद्यपेक्षा । यत्र रागद्वेषादिकालुष्यहेतुर्नास्ति, तत्र हि मनस ऐकाग्र्यं भवति । तावदेवापेक्षणीयम् । 'विविक्तदेशे तु सुखासनस्थः' इति श्रवणात् । 'अनन्तं शिवसन्निधौ' इत्यादिकं जपादिविषयम्, न ध्यानविषयम् । तत्राप्यैकाग्र्यं यदि मुख्यतमं भवति । तस्मादैकाग्र्यमात्रसाधनकस्य ध्यानरूपोपासनस्य न दिग्देशकालनियमः ॥

इति यन्त्रकाग्रताऽधिकरणम्

अथ यन्त्रकाग्रताऽधिकरणम् ७

प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह— उक्तइति । विहितत्वान्मानसत्वाच्च संशयः । दिगादिनियमो युक्तइति । दिङ्नियमः प्राङ्मुखत्वादिनियमः । देशनियमः — शिवालयार्थाश्रयणनियमः । कालनियमः — पूर्वाह्णादिनियमः । ऐकाग्र्यम् — ध्यानस्याऽन्तरङ्गसाधनम् । तदविरोधेन सतिसम्भवे सामान्यशास्त्रसिद्धो दिगादिनियमोऽपि ग्राह्यः । असम्भवे तु नग्राह्य इतिसिद्धान्तः ॥ यस्मिन्देशे यस्मिन्काले मनस एकाग्रता तत्रदेशे काले चोपासनं कार्यम्, अविशेषात् — देशकालयोर्विशेषाऽश्रवणादितिसूत्रार्थः ॥

इति यन्त्रकाग्रताऽधिकरणम्

अथ तदधिगमाऽधिकरणम् ९

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्

॥ ४-१-१३ ॥

पूर्वत्र प्रकर्षेणापापानामुपासकानां ब्रह्मस्वरूपं प्रकाशत इति सोप-
पत्तिकमुपपादितम् । तदिहोपासकस्य पापक्षयोऽस्ति न वेति संशयः । किं
तावत् प्राप्तम् ? उपासकानामपि भोगमन्तरेण पापक्षयो न भवति, ' नाभुक्तं
क्षीयतं कर्म कल्पकोटिशतैरपि ' इति वचनात् । भोगाय शरीरापत्तौ पुनरपि
कर्मापत्तिरिति न मोक्षावसरः । इत्येवम् प्राप्ते ब्रूमः— क्षीयते पापं कर्मो-
पासकानामिति । कथम् ? उपासने प्रारब्धे तत्सामर्थ्यादेव पूर्वाघनाशः
उत्तराघनाशश्च भवति । तथा हि व्यपदिश्यते, ' तद्यथेषीकातूल्मभौ प्रोतम्
प्रदूयेतैवम् हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ' ' तद्यथा पुष्करपद्माश आपो न

अथ तदधिगमाऽधिकरणम् ९

सङ्गतिमाह— पूर्वत्रिति । पूर्वाधिकरणोपात्तं — “ यातेरुद्र ” ति मन्त्रे — अपाप-
काशिनीत्यनेनोपासकानाम् पापक्षयउक्तः । स नसम्भवतीत्याक्षिप्य समाधीयत इत्यर्थः ॥

ननु — भोगमन्तरेण यदि कर्मक्षयोनस्या तदा भोगार्थं शरीरग्रहणे तत्राऽपि कर्मन्तराज-
नावश्यम्भावा दनिर्माक्षस्यादित्याशङ्क्य मोक्षस्याऽपि विद्याफलत्वमाक्षेप्यमस्मिन्पूर्वपक्षइत्याह—
भोगायेति । उपासने प्रारब्धइति । ननुपासना यस्मिन्दिनेप्रारब्धा ततःप्रभृत्युत्तराघाऽश्लेष
स्तस्मिन्नेवदिने प्राचीनसकलाघनाशइतिनेष्यतं । ततःप्रभृत्येव जीवन्मुक्तत्वप्रसङ्गात् । कालान्तरेचे
त्किन्तत्कालान्तरमिति नाऽवसीयते । साक्षात्कारोदयाऽनन्तरकालइतिचे दपापकाशिनीति
प्रागुदाहृतमन्त्रविरोध इत्याशङ्क्याह— तत्सामर्थ्यादेवेति । तस्यसामर्थ्यम् = दाढ्यम् = यत्साक्षा-
त्कारजननोपयोगि तत्तत्त्वाऽश्लेषविनाशौ ननु विद्याप्रारम्भमात्रा न्नाऽपि साक्षत्कारादित्यर्थः ॥

सूत्रे = तदधिगमइत्यधिगमग्रहणेनाऽयमर्थस्सूचितः । तत्रह्यावृत्तिरमकृदुपदेशादित्यधि-
करणमारभ्य प्रस्तुताविद्या तत्पदेनपरामृश्यतइति तस्याःप्राप्तिर्दाढ्यमेव पर्यवस्यति । नखलु विद्या
गवादिवत्तटस्था विद्यते येन तस्यास्त्वसम्बन्धरूपाप्राप्तिः पृथग्वक्तव्यास्यात् । उद्यत्येवहि विद्या

अधोरा शिवत्वयोगेनैव सर्वहृदयङ्गमा अपापकाशिनी पापग्रहणस्योप-
लक्षणत्वात् ज्ञानाभिधग्धनिखिलपुण्यपापा इहापापा इत्युच्यन्ते मुक्तात्मानः
तेषु प्रकाशमानत्वादपापकाशिनी ईदृशी या ते तन्ः तथा शान्तमया 'स
एको ब्रह्मण आनन्दः' इत्यादिश्रुतिसिद्ध निरतिशयानन्दलक्षणया तन्वा
नोऽस्माकमपि संसारनिमित्तम् पुण्यपापसंचयमपनीय स्वरूपतया साक्षादतीव
प्रकाशस्वेति प्रार्थनेयमुपासकानाम् । अत उपासकानामात्मनि ब्रह्मस्वरूपस्य
प्रकाशनात् तत्प्रकाशकारणभूता ब्रह्मभावना यावदायुषं कर्तव्या । न
कदाचिदपि विच्छेद्येति ॥

इति आप्रायणाऽधिकरणम्

भावनाप्रकर्षाऽनुवृत्तिलभ्यइति तदर्थमपेक्षाऽनुसारं यावज्जीवमनुवृत्तिस्मर्वविद्यामाधारणीनि
सिद्धान्तः । प्रायणदशायाम् परमेश्वरसाक्षात्कारोदये तत्प्रार्थनामन्त्राः प्रमाणमित्याह— तया
श्रूयतइति । शिवेत्यस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं शिवङ्कुरत्वञ्चार्थं इत्यभिप्रेत्याह— नित्य-
सिद्धेति । गिरिशन्तेत्यपि सम्बोधनम् । गिरौ="कैलासशिखरे, रम्ये शङ्करस्यशिवालये । देवता
स्तत्र मोदन्ती" ति शिवसङ्कल्पमन्त्रप्रतिपादिते दिव्यस्नानमध्यनिविष्टे महाकैलासेपर्वते,
शम् = स्वोपासकानां निरतिशयमानन्दं तनोतीति तदर्थः । स्वरूपतयेत्यनेन शिवाहम्भावना-
जन्यत्वं साक्षात्कारस्याविष्कृतम् । अभीत्युपसर्गस्यव्याख्यानम् साक्षादिति ॥

प्रार्थनेयमुपासकानामिति । अस्यमन्त्रस्य श्रेताश्वतरोपनिषदि परविद्याप्रकरणे पाठात्
"रुद्रंगिरिशन्ते" ति सकलसांसारिकाऽनर्थनिवृत्तिनिरतिशयमहानन्दानुभवप्रदत्वेन सम्बोधन-
सामर्थ्याच्च भूर्धन्यनाड्युत्क्रमणादिपरम्परया ननुभयकारणभूताऽन्तिमप्रत्ययप्रार्थनाऽनेन मन्त्रेण
क्रियत इत्युक्तमित्याशयः । अस्यमन्त्रस्य संहितायामाम्नाना दिष्टलिङ्गधारणप्रकाशकत्वम्
प्यविरुद्धमित्यवगन्तव्यम् ॥

इति आप्रायणाऽधिकरणम्

विदुषः पुण्यस्यापि मोक्षविरोधित्वेनानिष्टफलत्वसाम्यादश्लेषविनाशौ । विद्यानु-
गुणस्यारोग्यादिकलस्य पुण्यस्य शरीरपाते लयः । विद्याङ्गकर्मणस्तु काम्य-
फलादिसम्बन्धाभावाच्च श्लेषः । अतो विदुषः पुण्यलेपोऽपि नास्तीति
निर्णयः ॥

इति इतराऽसंश्लेषाऽधिकरणम्

अथ अनारब्धकार्याऽधिकरणम् ११

अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ४-१-१५ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापयोरुत्तरपूर्वयोरश्लेषविनाशौ निरूपितौ । इह
प्रारब्धकार्ययोस्तयोः स्थितिरस्ति न वेति संशयः । ‘ सर्वपाप्मानः प्रदूयन्ते ’
इत्यविशेषश्रवणात् विद्याऽधिकृतेः पूर्वत्वाविशेषेण तयोरपि विनाश इति प्राप्त

पापवत्पुण्यस्याऽपि पाशान्तर्गततया जीवज्ञानशक्त्याच्छादकत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारकाले
पुण्याभावस्याऽप्यपेक्षितत्वादित्यपिद्वष्टव्यम् । पातेत्वितिसुत्रभागं व्याचष्ट— विद्यानुगुणस्येति ।
आरोग्यबलादिकलानां विद्यार्थं यावच्छरीरधारणमपेक्षितत्वेन विद्याविनाश्यत्वाऽभावादिति भावः ।
तुरवधारणे ॥

शरीरपातएव लयइत्यर्थः । नन्वारोग्याद्यर्थतया विद्याप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकतया चाऽनु-
ष्ठितं विद्यापेक्षितं यत्पुण्यकर्म तस्य श्लेषोऽस्त्येवेति पुण्याऽश्लेषवचनमेवमप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह-
विद्याङ्गकर्मणस्त्विति । विद्याविरोधिकाम्यकर्मसम्बन्धरूपएवश्लेषो निषिद्धइति भावः ॥

इतरस्य पुण्यस्याऽप्यनिष्टफलसाम्यादेवमश्लेषविनाशौ भवतः । विद्यानुगुणस्यत्वारोग्यादि-
फलस्य शरीरपातादूर्ध्वमनिष्टत्वादश्लेषइति सूत्रार्थः ॥

इति इतराऽसंश्लेषाऽधिकरणम्

अथ अनारब्धकार्याऽधिकरणम् ११

विद्याविनाशस्य केषुचित्पुण्यपापेष्वपवादप्रदर्शनार्थत्वेन सङ्गतिमाह — पूर्वत्रेति ।
सर्वे पाप्मानः इत्यविशेषश्रवणात् ‘ तस्य तावदेव चिर ’ मिति विलम्बश्रवणाच्च संशयः ।

श्लिष्यन्ते एव मेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । तस्मादुपासकानां पूर्वोत्तराद्योरश्लेषविनाशौ भवत एव । यदुक्तम् ‘ नाभुक्तं क्षीयते ’ इति, तस्याज्ञानिविषयत्वादविरोधः ॥

इति तदधिगमाऽधिकरणम्

अथ इतराऽसंश्लेषाऽधिकरणम् १०

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४-१-१४ ॥

त्रिदुषः पापलेपो न भवतीति निरूपितम् । इह तद्विरोधिपुण्यलेपोऽस्ति न वेति विचारः । किं प्राप्तम् ? विद्याविरोधिनः पापस्य क्षयो युक्तः, न तु पुण्यस्य, तस्य विद्याङ्गत्वेनानुवृत्तौचित्यात् ॥ इत्येवं प्राप्ते निरूप्यते ।

स्वसम्बन्धिन्युदेति । एवञ्च पापाश्लेषविनाशयोः साक्षात्कारजननोन्मुखविद्यादाढ्यसाध्यत्वेसति साक्षात्कारोदयकालेव पूर्वाश्वविनाशः । ततःप्रभृत्येनोत्तराद्याऽश्लेषश्चेति । अतएव साक्षात्कारोदयस्य पुण्यपापविधूननस्यच समकालत्वं प्रतिपादयति—“ यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्ण ” मित्यादिर्मन्त्रः । तदनुसारेण “ क्षीयेन्तं वाऽस्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ” इतिमन्त्रे तस्मिन्हृष्टइति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । तथाच परब्रह्माणि यद्वृष्टं दर्शनं तस्मिन्जायमानं कर्माणि क्षीयन्ते । यथा सवितुरुदयत्येव तमांसीति तस्यार्थः । एवञ्च साक्षात्कारोदयकाले तत्समानकालोत्पत्तिकः पापक्षयोऽप्यस्तीत्यपापकाशिनीत्यस्य नविरोधः । तदधिगमे उपासनेप्रारब्धेसति तत्सामर्थ्यादुत्तरकालिकस्याऽद्यस्याऽश्लेषः पूर्वाद्यस्यविनाशश्च सम्भवतः । तद्वचपदेशात् । “ एवंहास्य सर्वेषाम्भानः प्रदुयन्त — एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत ” इतिश्रवणादितिसूत्रार्थः ॥

इति तदधिगमाऽधिकरणम्

अथ इतराऽसंश्लेषाऽधिकरणम् १०

आतिदेशिकीं सङ्कतिमाह— विदुषइति । अतिदेशव्यावर्तनीयामधिकाशङ्कां दर्शयति— विद्याविरोधिन इति । अनिर्दिष्टफलत्वसाम्यादित्युपलक्षणम् ॥

मन्त्राणां जपावृत्तिः । तथा जाबालोपनिषदि । ‘अथ हैवम् ब्रह्मचारिण ऊचुः भगवन् किंजप्येनामृतत्वम् ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रीयेणेति । एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि एतैर्ह वा अमृतो भवति’ इति । कैवल्योपनिषदि । ‘यः शतरुद्रीयम् ब्राह्मणो नित्यमधीते सोऽग्नि-पूतो भवति स वायुपूतो भवति सुरापानात् पूतो भवति ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति अन्त्याश्रमी सर्वदा मकृद्वा जपेत् परमम् ज्ञानमाप्नोति संसारार्णव-नाशनम्’ इति । इह शतरुद्रीयसंज्ञानां ब्रह्मबोधकानां मन्त्राणामभ्यासात् संसारनाशनस्य परमज्ञानस्य प्राप्तिः, तद्विरोधिपापक्षयश्चावगम्यते । ‘एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि’ इत्यमृतस्यानादिमुक्तस्य शिवस्य नाम-धेयत्वाद्धेतोः शतरुद्रीयजपात् सकलपापक्षयः प्रणिपादनात् परमेश्वरस्य शिवादिनामधेयानामभ्यासोऽपि विद्याविरोधिसकलपापक्षयहेतुरवगम्यते । तथैव मुण्डकोपनिषदि श्रूयते । ‘अपि वा यश्चाण्डालः शिव इति वाचम् वदेत् तेन सह संवदेत् तेन सह संवसेत् तेन सह भुञ्जीत’ इति । अत्र हि शिवशब्दस्य ब्रह्मबोधकस्य समुच्चारणमात्रेणाल्यन्ताविशुद्धस्य पातकिनः परमविशुद्धिप्राप्ति रवगम्यत इति । अन्यत्र च ‘योऽथर्वशिरसम् ब्राह्मणो नित्यमधीत’ इत्यारभ्य तदभ्यासिनः सकलपापक्षयमुक्त्वा ‘सकृज्जपत्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति द्वितीयम् जपत्वा गाणापत्यमाप्नोति तृतीयम् जपत्वा देवमेवानु-

विद्यास्वरूपोपकारित्वेन हि तदङ्गत्वमिष्यते । न त्वनुयाजादिवदारादुपकारकत्वेन येन प्रधानस्वरूप-निष्पत्त्यनन्तरमपि तदनुष्ठानं शक्येत । अतो हर्षविद्यायास्साक्षात्कारपर्यन्ताया निष्पत्तौ न तदनुष्ठेयमनपेक्षितफलत्वात्कृतस्याऽश्लेषापत्तेः । तस्मात्साक्षात्कारोदयानन्तरम् विद्यासहकारित्वेन कर्म नाऽनुष्ठेयम् । अनुष्ठानेऽपि पूर्वाधिकरणे काम्यसुकृतानामश्लेषस्य समर्थितत्वेन तद्वद्गि-होत्रादिसुकृतस्याप्यश्लेषापत्तेश्चेति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु — साक्षात्कारोदयाऽनन्तरमप्यग्निहोत्रादिकं तावदनुष्ठेयमेष । नित्यत्वात् तदनुष्ठानञ्च विद्याख्यकार्यायैव भवति । अन्यथा प्रत्यवायदूषितान्तःकरणस्य विद्यानिष्ठायाः प्रच्युतिप्रसङ्गादिति ॥

उच्यते विद्याऽधिकृतेः पूर्वकृते पुण्यपापे फलदानायाप्रवृत्ते एव विनश्यतः
'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति शरीरपातावधिः
श्रूयते । अतः प्रारब्धयोर्न विलयः ॥

इति अनारब्धकार्याऽधिकरणम्

अथ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् १२

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४-१-१६ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापाश्लेषविनाशौ निरूपितौ । यावदायुष
मुपासनावृत्तिरप्युपपादिता । इह पुनरग्निहोत्राद्यनुष्ठानमपि यावच्छरीरपात
मनुवर्तते उत मध्ये विच्छिद्यत इति विचारः । किं प्राप्तम् ? अग्निहोत्रादिक
माप्रायणं नानुष्ठेयम् । क्रियमाणेऽपि विनाशाभ्युपगमात् । अप्रयोजने
कस्य मनः प्रवर्तत इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अग्निहोत्रादिकमाप्रायण
मनुष्ठेयं विद्याकार्यायैव । तथा हि दृश्यते 'तमेतम् वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने'त्यादि । अत्र वेदानुवचनं
वेदाभ्यासः । परमेश्वरप्राप्तिसाधनपरमज्ञानहेतूनामध्यात्मवादिनां वेद-

तयोरपि विनाश इति । देहधारणन्तु विद्याऽनुगुणकर्मभिरेव भविष्यति । देहधारणं विना विद्यानुष्ठानाऽ
नुपपत्तेरिति भावः । फलदानायाप्रवृत्ते एवेति । प्रवृत्तयोरपि विनाशे दुःखाद्यनुभवो न स्यात् ।
तस्य विद्यानपेक्षितत्वादिति भावः ॥ यावन्नविमोक्ष्य इति । यावत्प्रारब्धकर्मणा नविमोक्ष्यत
इत्यर्थः ।

इति अनारब्धकार्याऽधिकरणम्

अथ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् १२

अग्निहोत्रादिकम् विद्यासहकारित्वेन साक्षात्कारोदयपर्यन्तमेवानुष्ठेयम् ? उत विद्याव
दाप्रायणम् ? इति । साक्षात्कारोदयानन्तरमनुपयोगाश्लेषापत्तिभ्याश्च संशयः । कर्मण

साधुकृत्याया अन्या प्रबलकर्मान्तरप्रतिबद्धफला विद्याऽनुगुणान्नारोग्याचित्त-
शुद्ध्यादिजननयोग्यतया विद्याऽनुणफलत्वात् विद्ययाऽप्यविनष्टा । पूर्वोत्तरयो
रुभयोरपि कर्मशयोस्स विषयः ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ ४-१-१८ ॥

‘यदेव विद्यया करोति’ इत्यत्र कर्मफलाप्रतिबन्धस्योद्गीथविद्या-
फलत्वोक्त्या प्रबलकर्मान्तरेणान्यकर्माणां फलप्रतिबन्धसद्भावोऽवगम्यते ।
अतो विद्यानुगुणकर्मणां फलप्रतिबन्धोच्छेदायाप्यग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति
भावः ॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम्

अथ इतरक्षपणाऽधिकरणम् १३

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ ४-१-१९ ॥

इह विद्यावतामधिकारपदे स्थितानां तद्व्यतिरेकेण मुक्तफलमस्ति न
वेति चिन्तायां प्रारब्धभोगाय बहुजन्मस्वीकारे पूर्वविद्यायां लुप्तायां यत्

प्रतिबद्धानि तदप्रतिबद्धानि च । तत्राऽप्रतिबद्धानि स्वस्वफलं दत्त्वानश्यन्तीति नाऽवशिष्यन्ते । यानितु
प्रतिबद्धफलानि तानि सुहृद्भामित्ववचनस्य विषय इतिभावः । प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धसम्भवे
प्रमाणप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ।

प्रतिबन्धसद्भावोऽवगम्यतइति । ननु सम्भवतु प्रतिबन्धकं कर्म । तद्विद्याऽनुगुणत्वा
त्प्राचीननश्यत्युत्तरंनश्लिष्यतीति न । तेन प्रतिबन्धसम्भव इति चे अ । प्रारब्धस्यैव कस्यचित्प्रतिबन्ध-
कत्वसम्भवादितिभावः । अतो विद्यानुगुणकर्मणामिति विद्यासहकारितया यदग्निहोत्रादिक
मनुष्ठेयते तस्य शक्यप्रतिबन्धोच्छेदोऽपि फलमित्याशयः ॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम्

प्रविशति ' इति मोक्षफलं प्रतिपद्यते । ' आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणव
 ओत्तरारणिम्, इत्यादिषु च प्रणवाद्यभ्यासस्य पाशविच्छेदहेतुत्वमुच्यते ।
 एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अतः परमेश्वरपराणां वेदमन्त्राणां पापक्षयद्वारा
 परमज्ञानहेतुत्वेन मोक्षसाधनत्वावगमात् तदभ्यासः कर्तव्यो विद्यावताऽपि
 यावज्जीवम् । एवमग्निहोत्रादीनामपि यज्ञानां परमेश्वरसमर्पितफलानां तदाज्ञा-
 सिद्धत्वात् तदाराधनरूपत्वाच्चाभ्यसः कार्यः । एवं दानादीनामपि । तस्मा
 द्विविधाऽपि विद्यानिष्पत्तिकार्याग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति । कर्मतपोजप-
 ध्यानज्ञानरूपमीश्वरोपासनम् । कर्माग्निहोत्रादिकम्, तपो नियमः, काय-
 शोषणं वा, जपः पूर्वोक्तप्रणवाद्यभ्यासः, एतेषां पापशोषणद्वारा मोक्षहेतुत्वम् ।
 ज्ञानध्यानयोस्तु माक्षात्, ब्रह्मस्वरूपापत्तिहेतुत्वात् । अतः सर्वेषामेवामनुष्ठानं
 कार्यम् । ननु यद्यग्निहोत्रादिसाधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्था, तदन्या च पूर्वकृता
 साधुकृत्या विद्याप्रारम्भे सति विनष्टा, तर्हि 'सुहृदः साधुकृत्याम्'
 इत्यस्य को विषय इत्याशङ्क्याह—

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ ४-१-१७ ॥

‘तस्य पुत्रा दायमुभयन्ति सुहृदः साधुकृत्याम् द्विषन्तः पाप-
 कृत्याम्’ इत्येकेषां शाठ्यायनशाखिनां वचनस्य विद्यानिष्पत्त्यर्थाग्निहोत्रादि-

उत्तरसूत्रमवतारयितुमाशङ्कते । नन्विति । द्विविधा साधुकृत्या विद्यारम्भात्प्राचीना
 तदनन्तरभाविनीचेत् । प्राचीनापि द्विविधा—मुक्तफला, अमुक्तफलाच । अमुक्तफलापि द्विविधा-
 सङ्कीर्तनादिना विनष्टाचाऽविनष्टाच । अविनष्टापि द्विविधा—प्रारब्धफलाचाऽप्रारब्धफलाच । तत्र
 प्राचीनासु नकाचिदपि सुहृदस्साधुकृत्या मित्यस्यविषयः । मुक्तफलायास्सङ्कीर्तनादिहताया
 श्चाऽसत्त्वात्प्रारब्धफलाया विदुर्वैवभोग्यत्वात् । अप्रारब्धफलाया विद्याया विनाशाद्विद्यारम्भ-
 भाविनीत्वमग्निहोत्रादिरूपैव । साचेद्विद्योत्पत्त्यर्थत्वेन विद्वदुपयुक्ता तदा “सुहृदस्साधुकृत्या”
 मित्यस्यविषयएवनास्तीति शङ्कार्थः । एवं प्रागुक्ताक्षेपेण प्रवृत्तायाम् शङ्कायामिदम् सूत्रम् ॥

विद्यारम्भात्प्राक्पश्चाच्च अन्नारोग्यचित्तशुद्धयदिजननयोग्यतया विद्यानुगुणफलानि यानि
 कर्माणि तानि न विद्यामाहात्याद्विनश्यन्ति नश्लिष्यन्तिवा तानि द्विविधानि— प्रवक्तृकर्मन्तर-

धारणप्रामाण्याच्च विदुषां जन्मान्तरस्य स्मृतिप्रमोषानापादकत्वं कल्पनीयम् । तस्मा द्विधया
फलप्राप्तिर्नियतैवेति ॥

इति इतरक्षणाऽधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवाराध्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां
श्री शिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पादीय
ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः

—+—

कर्म क्रियते, तदपि फलभोगहेतुर्भवति । अतो जन्मपरम्परायाः सम्भवान्न तेषां मुक्तिः । इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रारब्धकर्म स्वफलं भोजयितुं केवलम् । न तु तेषां पूर्वार्जितविद्यालोपहेतुः, अतस्तेषां मुक्तिरेव । न जन्मपरम्परा, कारणाभावात् सुषुप्तिव्यवधानवत् जन्ममरणव्यवधानं न तेषां विद्यालोपहेतुरिति ॥

इति इतरक्षपणाऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

— * —

अथ इतरक्षपणाऽधिकरणम् १३

एवं विदुषा माप्रायणं निरन्तरं परमप्रियशिवचिन्तारूपं तदानुपङ्गिकं पापक्षयरूपं श्वैहिकं फलं चिन्तितम् ॥

अयं तदुपरितनं फलपरम्परा मुत्तरपादैश्चिन्तयितुं विदुषां तत्प्राप्तिनियमोऽनेनाऽधिकरणेन व्यवस्थाप्यते ॥

विद्यायोनिशरीरावसानं येषां प्रारब्धं तेषां विद्याफलप्राप्तिरस्तुनाम । येषामाविकारिकाणां मन्येषांवाऽनेकशरीरानुयायिप्रारब्धं न तेषां तत्प्राप्तिरस्सम्भवति । जन्मान्तरस्य पूर्वसंस्कारप्रमोषापादकतया विद्याविहीनैस्तैश्शरीरान्तरे क्रियमाणकर्मणां बन्धहेतुत्वेन ततो जन्मपरम्पराया एव प्राप्तिः । नच तेषां जन्मान्तरसंस्कारमोषहेतुर्नभवतीति कल्पनीयम् । दृष्टनियमसङ्कोचकल्पनायां कारणाऽभावात् । तथाच—येषामनेकशरीरानुयायिप्रारब्धानां विद्यायोनिशरीरावसाने मुक्तिर्नभवति तेषां तेषां तया विद्यया मुक्तिर्नसम्भवत्येव । तथाच प्रारब्धस्य अनेकशरीरानुयायित्वशङ्कया कस्याऽपि विद्यानुष्ठाने प्रवृत्तिश्च नसम्भवतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—मुत्तर्यविद्यानुष्ठानप्रतिपादकबहुशास्त्रप्रामाण्यात् सास्यतावदेवेतिविवक्षितावध्यवसाने मुत्तर्यवश्यभावप्रतिपादनाऽव-

कार्यस्य ह्युपादाने लयः । मृदटादौ व्याप्तिदर्शनात् । वागादीनां ब्रह्मोपादानं न मनः, अतोऽस्मिन्नेव तेषां लयो युक्तः ॥ इति प्राप्तेऽभिधीयते । ‘अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इति ‘इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति च वचनादुत्क्रान्तौ मनसः प्रागेव वागादीनामुपरमदर्शनाच्च वाक् मनसि प्रथमं सम्पद्यते । ततः सर्वाणीन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते । यदुक्तमुपादान एव लय इति तन्न । स्वरूपलयस्यैवोपादानापेक्षा । वागादीनां मनसि न स्वरूपलय उच्यते, किन्तु वृत्तिलय एव । यथा जलमध्ये क्षिप्त स्याङ्गारस्य प्रकाशादिवृत्तिलयः तथा अनुपादानेऽपि मनसि वागादीनां वृत्तिलयो युक्त एव । वृत्तिमतो वागादेर्लयश्रुत्या वृत्तिलयो लक्ष्यते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति ॥

इति वाक्सम्पत्त्यधिकरणम्

ल्योऽवगम्यतइतिभावः । अप्रकृतित्वात्सम्पत्तिश्रुतेश्च संशयः । अतस्तस्मिन्नेवेति । इह सम्पत्तिशब्देन संयोगमात्रं कथञ्चिद्व्याच्यमितिभावः । शब्दादिति हेतुं सूत्रद्वयनिर्दिष्टं सकलबाह्येन्द्रियसाधारण्येन व्याचष्टे । अस्यसोम्येति । दर्शनादितिहेतुमपि व्याचष्टे—उत्क्रान्ताविति । हेतुद्वयस्याऽपि साधारण्ये वाचइन्द्रियान्तराणाञ्च सूत्रद्वयेन पृथग्निर्देशः किमर्थमित्याकङ्क्षायां तत् प्रयोजनमाह—प्रथममिति । सर्वेन्द्रियसाधारणे मनस्सम्पत्तिवचने सत्यपि विशिष्यवाक्यान्तरप्रवृत्तिस्तत्सम्पत्तिप्राप्त्यविवक्षयेतिभावः । किन्तु वृत्तिलय इति सम्पत्तिशब्दस्य संयोगार्थत्वपक्षेऽपि तस्याऽत्र न संयोगमात्रमर्थः । किन्तु वागादिवृत्तिहेतुसंयोगभिन्नस्तद्वृत्तिलयहेतुसंयोगइति वक्तव्यम् ।

मनसि वृत्तिमत्त्वेव वागादिवृत्तीनामुपरमदर्शनात् तदनुवादित्वाच्चास्य वाङ्मनसीत्यादिशब्दस्य । तथाच—वाङ्मनसि परामर्शस्य तल्लयपरामर्शस्यचावश्यम्भावाद्वाद्याद्वयानुवादिनिवाक्ये—वाक्सम्पद्यत इत्यादेर्दर्शनयोग्यवागादिवृत्तिलयपरत्वमेवाऽङ्गीकर्तुं युक्तम् । ननु तदयोग्यवागादीन्द्रियमनस्संयोगपरत्वम् । दर्शनाच्छब्दाच्चेति पूर्वोक्तहेत्वोरेव चक्षुरादीनीन्द्रियाणि वाचमनु = वाक्सम्पत्त्यनन्तरम् — मनसि सम्पद्यतइति द्वितीयसूत्रार्थः ॥

इति वाक्सम्पत्त्यधिकरणम्

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री निलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारीरकब्रह्ममिमांसा

सूत्रभाष्ये अथ चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयः पादः

अथ वाक्सम्पत्त्यधिकरणम्

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४-२-१ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ ४-२-२ ॥

पूर्वमुपासकस्योपासनव्यवस्थानादिकमुक्तम् । इह पादेऽस्य शरीरा
दुत्क्रान्तिर्निरूप्यते । ‘अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सप्तमद्यते
मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्याम् देवतायाम्’ इति श्रुतौ प्रयतो
वागादीनां मनसि लयोवगम्यते । अयमुपपन्नो न वेति संशयः । किं प्राप्तम् ?

अथ वाक्साम्यस्यऽधिकरणम् ?

अद्यायादौ पादचतुष्टयार्थाऽनुक्रमेण सूचितां वृत्तवर्तिष्यमाणयोः पादयोस्सङ्गतिं स्मारयति
पूर्वव्रति । उपासनाव्यवस्था आवृत्त्यादिरूपा । आदिशब्देन आसननियमादिकं गृह्यते ।
अस्यशरीरादुत्क्रान्तिरिति । उपासकेन स्वोत्क्रान्तिप्रकारोऽपि चिन्तनीयः । उत्क्रान्तेर्गत्युप-
क्रमत्वात् । “नैतेस्तृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चने”ति स्मृत्याम्, “तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगा”
चेति सूत्रेण च उपासनाकाले गतेरप्यनुस्मरणीयत्वप्रतिपादनात् । अतस्तदर्थमुत्क्रान्तिप्रकारो
निरूप्यत इति भावः ॥

वागादीनामिति । इन्द्रियर्मनसिसम्पद्यमानैरिति । द्वितीयसूत्रोदाहरणवाक्यनिर्दिष्टानि
चक्षुरादीन्यपि सम्मेल्य आदिग्रहणं कृतम् । ल्योऽवगम्यतइति । “सता सोम्य तदा
सम्पन्नोभवती”त्युक्तायास्सम्पत्तेः “स्वमपीतोभवती”ति ल्यार्येनापीतिना निर्देशा दिहापि सम्पत्ति

किम् तावत् प्राप्तम् ? ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रुतेः प्राणस्य तेजसि लय इति प्राप्ते ब्रूमः । स प्राणस्ततो जीवेनाध्यक्षेण संयुज्यते, न तस्य तेजसि लयः । ‘एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति’ इत्यादिश्रुतिषु तस्य जीवोपगमनादिश्रवणात् ‘प्राणस्तेजसि’ इतिश्रुतिक्रम-विरोधम् परिहरति—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४-२-५ ॥

‘प्राणस्तेजसि’ इति भूतान्तरसंसृष्टं तेजोऽभिधीयते । ततः प्राणो जीवेन सह भूतेषु संयुज्यत इति न विरोधः ॥

अथ प्राणसम्पत्त्यधिकरणम् ३

विषयवाक्यक्रमादधिकरणक्रम इति मङ्गतिः, “प्राणस्तेजसी” त्यत्र प्राणस्याऽपि वृत्तिलयएव नत्वरूपलयइति पूर्वन्यायेनैव सिद्धम् । तस्य जीवलीनस्य तेजसिलय उत प्रथममेव तेजमिलय इति श्रुतिद्वैविद्यात्संशये पूर्वपक्षः ॥

मध्येजीवो - यथा - “वाङ्मनसि सम्पद्यते— मनःप्राण” इतिवचनाऽनुरोधेन मनः-प्राणयोस्सम्पत्तिः तथा प्राणस्तेजसीतिवचनाऽनुरोधेन तेजस्येव प्राणस्सम्पद्यते । न मध्ये जीवोपगतशङ्कनीयइति । अत्रोच्यते ॥

सःप्राणः अध्यक्षेण - करणाधिपेन जीवेन सम्पद्यते । कुतः - तदुपगमादिभ्यः “एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वेप्राणा अभिसमायन्ति” त्यादिश्रुतिषु तस्यप्राणस्य जीवोपगमश्रवणात् । एवं जीवेन संयुज्य—तेनसह तेजस्सम्पत्तिरिह प्राणस्तेजसीत्यनेनोच्यते ॥

यथा — यमुनायां गङ्गायांसंयुज्य सागरङ्गतायामपि यमुना सागरंगच्छतीतिवचनं नविरुध्यते तथेति ॥

ननु— प्राणस्तेजसीति श्रुत्यनुसारेण वैपरीत्यंवा किमिति नकरूप्यत इत्याशङ्कायामिदं सूत्रम् ॥

तेजसीति न तृतीयभूतमात्रं ननिर्दिश्यते । किन्तु भाविदेहारम्भार्थं जीवपरिष्वङ्गकानि सूक्ष्मदेहरूपाणि “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त” इत्यत्र निरूपितानि सर्वाणि

अथ मनस्सम्पत्त्यधिकरणम् २

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४-२-३ ॥

‘मनः प्राणे’ इति वागादिसर्वेन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः श्रूयमाणः कोट्टश इति संशयः । वागादीनामनुपादाने मनसि वृत्तिलयोऽस्तु । मनसस्तु प्राणे स्वरूपलय एव, मनसः प्राणोपादानकत्वात् । ‘अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण’ इति श्रुतेरन्नमयत्वेन पार्थिवस्य मनस आपोमयत्वेनोपादाने प्राणे स्वरूपलयस्याविरोधादिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु । पूर्ववन्मनसोऽपि प्राणे वृत्तिलयएव, ‘मनः प्राण’ इत्युत्तराद्वाक्यात् न स्वरूपलयः, प्राणस्य मुख्योपादानत्वाभावान्मनसस्तत्रानुत्पत्तेः अतः प्राणे मनसो वृत्तिलय एव न्याय्यः ॥

इति मनस्सम्पत्त्यधिकरणम् २

अथ प्राणलम्पत्त्यधिकरणम् ३

साध्यक्षेण तदुपगमादिभ्यः ॥ ४-२-४ ॥

पूर्वत्र सर्वेन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः प्रतिपादितः । इह तस्य प्राणस्य कुत्र लय इति संशयः ॥

अथ मनस्सम्पत्त्यधिकरणम् २

अतिदेशाधिकरणमिदमुत्तरवाक्यार्थनिरूपणाऽर्थम् । अबल्लयोः प्रकृतिविकृतिभावश्चाव-
णात् । प्राणमनसोरबल्लप्रकृतिकत्वश्चावणाच्च । प्राणाकारपरिणतास्वप्स स्वरूपलयस्सम्भवतीत्यधिका-
शङ्का । अदनीयस्योदनादे स्साक्षात्पृथिवीप्रकृतिकत्वेन परम्परया प्रकृतिभूतास्वप्सु लयाऽभावा-
त्प्राणरूपविकृत्यन्तराऽवष्टब्धानामपां कथञ्चिदपि मनःप्रकृतिकत्वाऽसम्भवाच्च मनसोऽपि वृत्तिलय-
एव । मनःप्राण इत्युत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यसमानार्थत्वस्योचितत्वादिति तत्परिहारः ॥

इति मनस्सम्पत्त्यधिकरणम्

अथ स्मृत्युपक्रमाऽधिकरणम् ४

समाना चास्मृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ४-२-७ ॥

इह निरूप्यमाणोत्क्रान्तिरर्चिरादिगत्युपक्रमात् प्राग्विद्वद्विदुषोः समाना उत भिन्नेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? संसारफलस्य मेक्षफलस्य चातिवैषम्यादज्ञानिनोर्विसदृश्येवोत्क्रान्तिरिति । एवम् प्राप्ते ब्रूमः— अर्चिरादिमार्गोपक्रमात् प्राग्विद्वद्विदुषोः समानैवोत्क्रान्तिः । ज्ञानिनस्तु मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तिरमृतत्वञ्च, नेतरस्य इति वैषम्यम् ॥ “शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तांसां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥” इति श्रुतेः । अतः प्रागुत्क्रान्तिः समानैव ॥

इति स्मृत्युपक्रमाऽधिकरणम्

अथ स्मृत्युपक्रमाधिकरणम् ४

एवं विदुषा मृपासनाकाले चिन्तनीयउत्क्रान्तिप्रकारो निरूपितः । अस्याप्यविद्वत्साधारण्याद्विद्वदुत्क्रान्तौ विशेषेणभाव्यमित्याक्षेपात्सङ्कतिः । फलविशेषसिद्ध्यर्थं कारणविशेषाक्षेपणाद्विशेषाऽश्रवणाच्च संशयः । उत्क्रान्तिर्हि विद्वद्विदुषोः फलविशेषाऽवासौ कारणम् । तथाच सम्प्रतिपन्नात्कार्यविशेषादश्रुतोऽपि कारणविशेषः कल्पनीयः । इति पूर्वपक्षः । गत्युपक्रमपर्यन्तं विशेषाऽभावेऽपि ततःप्रभृति श्रुताद्विशेषादेव फलविशेषोपपत्तेर्नेततः प्रागुत्क्रान्तावश्रुतोविशेषः कल्पनीय इतिसिद्धान्तः । समानाचेति अकारोऽवधारणार्थः । गत्युपक्रमप्रभृति कारणे विशेषं तत्फलविशेषञ्च दर्शयितुं ममृतत्वञ्चेति सूत्रशेषः । मूर्धन्यनाड्यागतिश्चकारेण समुच्चयीते । तथाच मूर्धन्यनाड्यागतिः कारणविशेषः तस्याऽमृततत्वं फलविशेषइत्यर्थः । एवमविदुषामपि नाडीविशेषेण तद्वतिरेव तत्फलविशेषावासौ कारणम् । अतएव महाभारते मोक्षधर्मे निषदन्तरेच फलभेदाऽनुसारेण उत्क्रमणे नाडीभेदाः प्रपञ्चिताः ॥

सुत्रार्थस्तु— सृतिः = गतिः । आस्मृत्युपक्रमात् = गत्युपक्रमात्पुरतः विदुषोऽविदुषोऽपि उत्क्रान्तिस्समानैव । गत्युपक्रममारभ्यतु मूर्धन्यनाडीतो विद्वान्गच्छति । इतरे इतराभ्य

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ४-२-६ ॥

न तेजोमात्रे प्राणलयः, त्रिवृत्करणश्रुतिर्हि भूतान्तरसंसृष्टिं दर्शयति । अतो भूतेषु जीवेन सह प्राणः सम्पद्यत इति न श्रुतिविरोधः ॥

इति प्राणसम्पत्त्यधिकरणम्

भूतान्युन्यन्ते । तत्सम्पत्तिः प्राणस्य जीवेनसहेति युक्तम् । “सहैतावस्मिन्शरीरे वसत ” इत्यादि श्रुत्यनुरोधादितिभावः ॥

ननु— यथा बाह्येन्द्रियव्यापारोपरमाऽनन्तरमपि मनोव्यापारदर्शनात् — “वाङ्मनसि सम्पद्यते — इन्द्रियैर्मनसिसम्पद्यमानै ” इतिश्रुतिः । यथा— बाह्याभ्यन्तरज्ञानोपरमानन्तरमपि श्वासव्यापारदर्शना न्मनःप्राणइतिश्रुति स्तथा श्वासरूपप्राणव्यापारोपरमानन्तरमपि देहे क्वचिदौष्ण्यप्रदर्शनात् “प्राणस्तेजसी”ति श्रुति स्तदनुवादिन्यस्तु । अतस्तेजशब्दस्य सूक्ष्मदेहापन्नसर्वभूतलक्षकत्वं नवक्तव्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

“ तासां त्रिवृतां त्रिवृतमैकां करवाणी ”ति त्रिवृत्करणश्रुतिः “ समेत्याऽन्योन्यसंयोगे परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या विशेषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति त ”इति स्मृतिश्च सर्वेषामपिभूतानां प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वं दर्शयतइति तेजसीत्यत्र तावत्केवलतेजःपरत्वं वक्तुं नशक्यते । “ जीवस्य सञ्चरतः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमय स्तेजोमय ” इतिश्रुतिः “ अण्व्यामात्रा विनाशिन्यो दशार्धान्तु या स्मृताः । ताभिस्मर्वमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वश ” इत्याद्यास्मृतिश्च सर्वभूतपरिष्वङ्गं दर्शयतः । इहाऽपि जीवस्य गत्युपपादनाय सर्वभूतपरिष्वङ्गोऽपि प्रदर्शनीयः । अतस्तेजःपदं सूक्ष्मदेहापन्नसर्वभूतपरमिति तेजस्येकस्मिन्नेव लयोऽत्र नविवक्षितः । प्राणस्तेजसीत्यस्य दृष्टानुवादित्वन्तु प्राणव्यापारोपरमाऽनन्तरमप्यनुपरतव्यापारस्य व्यापारोपरमसन्निकर्षात्सङ्कुचितवृत्ते स्सूक्ष्मदेहस्य तेजस्सङ्कलनप्रयुक्तं काचित्कौष्ण्यदर्शनमनुवदतीत्येवमपि समर्थयितुं शक्यत इतिभावः ॥

इति प्राणसम्पत्त्यधिकरणम्

गत्यनुपपत्तेरर्चिरादिगतिर्न मुक्तात्मनामिति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते । अर्चिरा-
दिना ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् शरीरसम्बन्धव्यपदेशान्न संसारापगमः । अमृतत्व-
वचनमासन्नामृतत्वाभिप्रायम् । अत उत्क्रान्तस्यार्चिरादिगतिरुपपन्ना ।
यदुक्तं वागादिविलयात् तस्य गत्यनुपपत्तिरिति तत्राह—

सूक्ष्मम् प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ४-२-९ ॥

शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते । अन्यथा गत्यनुपपत्त्या
चन्द्रसंवादाद्यनुपपत्तेः । श्रूयते हि पर्यङ्कविद्यायां देवयाने पथि विदुषश्चन्द्र-
मसा संवादः । ‘ ये वै के चास्माल्लोकान् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे
गच्छन्ति ’ इत्युपक्रम्य ‘ एतद्वै स्वर्गस्य द्वारम् यश्चन्द्रमाः तम् यः प्रत्याह
तमतिमृजते । अथ य एनम् न प्रत्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति स इह
कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परस्वान् वा

तत्त्वफलोत्तर्यसिद्धस्याऽनुवादः सन्देहभाष्ये “ देहादुत्क्रान्तस्येतत्सन्देहकोटिमध्ये निवेश-
नीयम् । विदुषो देहादुत्क्रान्तस्य सतोऽर्चिरादिगतिरित्येतदुपपद्यते नवेत्यर्थः ॥

सूत्राऽर्थस्तु — तत् = अमृतत्वम् । देहादुत्क्रान्तस्य सतोऽर्चिरादिगतिपूर्वकमेवेत्यध्या-
हारः । आपीतेः — विरजानद्यतिक्रमणाऽनन्तरमाविब्रह्ममायुज्यपाप्त्युपक्रमपर्यन्तमित्यर्थः ।
संसारो — देहमूलकर्मबन्धस्तस्यव्यपदेशात् — “ तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत ” इति विधूननप्रतियोगि-
त्वेन निर्देशादित्यर्थः ॥

यद्वा — “ तेजः परस्यान्देवतायामि ” त्यत्र तेजशब्दोक्तम् वागादिकरणजातमनःप्राण-
भूतान्तसहितं सूक्ष्मदेहरूपं तेजः । आपीतेः — ब्रह्मसायुज्योपक्रमपर्यन्तमनुवर्तते इत्यध्याहारः ।
आपीतेः — सूक्ष्मदेहमूलकर्मव्यपदेशादित्यर्थः ॥

पूर्वपक्षशङ्काबीजोत्तरत्वेनोत्तरमूत्रामवतारयति — यदुक्तमिति ॥

शरीरादुत्क्रान्तस्याऽपि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते इत्यध्याहारः । प्रमाणतश्चन्द्रसंवादाद्विवाक्य-
रूपात्तयोपलब्धेः । विदुषोत्क्रान्तस्य चन्द्रसंवादाद्यपयोगिदेहसम्बन्धित्वेनोपलब्धेरित्यर्थः । तं यः
प्रत्याहेति । चन्द्रप्रश्नस्य य उत्तरं वदति विद्वान् तं ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थमूर्ध्वदेशगमनाय विमुञ्चति ।

अथ तदापीत्यधिकरणम् ६

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ४-२-८ ॥

पूर्वमुपपादिता मूर्धन्यनाड्या विदुष उक्कन्तिः, ततोऽर्चिरादिगतिरिति । इह देहादुत्क्रान्तस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरुपपद्यते न वेति सन्देहः । “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत ॥” इति देहपातानन्तरमेवामृतत्वं श्रूयते । ‘तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति’ इत्यर्चिरादिगतिश्च श्रूयते । एवमुभयश्रवणादयं सन्देहः । तत्र ब्रह्मणि लीनानां वागादीनां पुनरुत्पादासम्भवान्मुक्तस्य

इतिविवेकः । “अथ मर्त्योऽमृतो भवती”त्युच्यमानममृतत्वमनुपपद्यच अदृग्धैव शरीरेन्द्रियादि-सम्बन्धम् उपासनारम्भपरिकररूपमित्यर्थः ॥

इति स्मृत्युपक्रमोऽधिकरणम्

अथ तदापीत्यधिकरणम् ५

एवं विदुषामुत्क्रान्तिमङ्गीकृत्य तत्र कारणविशेषेण भाग्यमित्याक्षेपस्समाहितः । इह तेषां नोत्क्रान्तिर्न वा तत्पूर्विकागतिरित्याक्षिप्य समाधीयतइतिसङ्कतिः । श्रुतिद्वैदिध्यात्संशये पूर्वपक्षः । वागादीनां मनःप्रभृतिष्वप्रकृतित्वाद्वृत्तिलयमात्रमित्यस्त्वेतन् । तेजःपरस्यान्देवताया मित्युक्तिस्तु स्वरूपलपो भवितुमर्हति । अतो विदुषो वागादि मनःप्राणभूतसूक्ष्माणाम् प्रविच्छिन्त्वेन तदपेक्षार्चिरादिगतिर्न सम्भवतीत्युपपत्तिसहिता “अत्र ब्रह्म समश्नुत” इति श्रुतिः प्रवलेत्यर्चिरादि-गतिश्रवणम् मुक्तिफलकं तदविद्याविषयं योजनीयम् । नचाऽत्र परब्रह्मनास्तीत्यभ्युपगन्तुं शक्यम् येन तत्प्राप्त्यर्थं गत्यपेक्षास्यादिति । सिद्धान्तस्तु— सर्वत्र परविद्यासु परब्रह्मण स्तत्वेऽपि देशविशेषस्थितस्य तस्य प्राप्तौ भत्यामेव देहबन्धाऽपगमः । तत्प्राप्तिपर्यन्तं देहबन्धोऽनुवर्तत एव । विरजानदीमतिक्रम्य परब्रह्मलोकप्राप्तौ सत्यामेव कर्मबन्धक्षयोक्त्या तावत्पर्यन्तं तन्मूलसूक्ष्म-देहाऽनुवृत्त्यवगमात् । अतस्तत्र विद्यायामर्चिरादिश्रावणं मुक्तिफलप्राप्त्यर्थमेव । मुक्तिफलकविद्या-प्रकरणान्नानात्तदपेक्षितत्वाच्च । “अथ मर्त्योऽमृतो भवती”ति वचनं वर्तमानसामीप्याऽभिप्राय मिति । पूर्वाधिकरणार्थानुवादभाष्ये अर्चिरादिगतेरुपपादितत्वोक्ति मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तस्याऽमृ-

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ ४ २-१२ ॥

बृहदारण्यके 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तम् सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिवाक्यै रविदुषोऽप्युत्क्रान्त्यादिप्रकारमभिधाय 'इति तु कामायमानः' इत्यविद्वद्विषयं परिसमाप्य 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्क्राम आसकाम अत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति विदुष उत्क्रान्ति-प्रतिषेधादत्रैव साक्षात् ब्रह्मप्राप्तिरिति चेन्न । विदुष उत्क्रममाणस्यार्चिरादि-गमनाय प्रस्थितस्य प्राणास्तस्मान्न विश्लिष्यन्त इति ह्युच्यते 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति । अयमर्थो माध्यन्दिनानां शाखायां स्पष्टोऽभिधीयते ।

बृहदारण्यकइति । अत्राऽयम्भावः । विदुषोऽप्युत्क्रान्तिस्समानेति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । बृहदारण्यके । "स एता स्तेजोमात्रास्समभ्याददानो हृदयमेवाऽन्ववकामर्ता"त्युपक्रम्य "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामती"त्यविदुषउत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय "अन्यन्नतर"मिति देहान्तर-परिग्रहश्चाऽभिधाय "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकाय कर्मण इतितु कामयमानः"इत्यविद्वद्विषयं परिसमाप्य "अथाऽकामयमानो योऽकामो निष्क्राम आसकाम अत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । ब्रह्मैवसम्ब्रह्माप्येती"ति विदुषः प्राणाना मुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते । एवं विदुषः प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधा दत्रैव ब्रह्मप्राप्तेः "समानाचासृत्युप-क्रमा"दिति विद्वद्विदुषोऽुत्क्रान्तिसामान्यं नयुक्तमिति चेन्न । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"ति श्रुति-वाक्येन तस्यविदुषः अर्चिरादिगमनाय प्रस्थितस्य "प्राणाश्शरीरात्तस्मान्न विश्लिष्यन्त"इत्युक्त-त्वेन शरीरात्प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधस्याऽतदर्थत्वेनाऽत्रैव ब्रह्मप्राप्तिर्न सिद्धतीति ॥

ननु "न तस्ये"ति वाक्यस्य "न तस्मात्प्राणा विश्लिष्यन्ती"ति प्राणविश्लेषाऽपादानपरत्वं क्लिष्टमित्याशङ्क्य तत्परिहरति । "स्पष्टो ह्येकेषा"मिति सूत्राखण्डेन एकेषां = माध्यन्दिनानां शाखायाम् "योऽकामो निष्क्राम आसकाम अत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"ति पञ्चमीपाठेनाऽयमर्थस्स्पष्टीकृतइत्यर्थः ॥

पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रेत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यं तमागतम्
पृच्छति कोऽसीति तम् प्रति ब्रूयात् ' इत्यादि । अतः शरीरादुत्क्रान्तस्य
विदुषोऽर्चिरादिगतिरूपपन्ना ॥

नोपमर्देनातः ॥ ४-२-१० ॥

अत उक्तन्यायात् ' अथ मर्त्योऽमृतो भवति ' इत्यमृतत्ववचनं न
देहसम्बन्धोपमर्देन तदानीमेवामृतत्वं वदति ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ४-२-११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य कचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेश्च न तदुपमर्देन । उप-
लभ्यते ह्युत्क्रामतो विदुषोऽपि कचिन् सूक्ष्मदेहगुण ऊष्मा, न स स्थूलदेह-
गुणः, अन्यत्रानुपलम्भात् । अतश्च गत्युपपत्तिः ॥

यस्त्वविद्वान्नोत्तरं वदति तं यावत्सम्पातमुपितं तदत्यये मेधोभूत्वा वर्षजलेन सह मुञ्चनीत्यर्थः ।
वृष्टिर्भूत्वेत्युक्तेः वर्षणकालेऽपि चन्द्रस्य मेघानुप्रवेशनव्यापारोऽस्तीत्यवगम्यते । परस्वानाराण्यो
सृगविशेषः ॥

अतः = उक्तन्यायात् । "अथ मर्त्योऽमृतो भवती" इत्यमृतत्ववचनं उपमर्देन = देहसम्बन्धाप-
नयनेन अमृतत्वं न वदतीति सूत्रार्थः ॥

तदानीमेवेति । किन्तु-पूर्वोक्तप्रकारेण आसन्नाऽमृतत्वं वदतीत्यर्थः ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य विद्यमानत्वोपपत्तेरेवच न देहसम्बन्धोपमर्देन तदानीमेवामृतत्वं वदति ।
"अथ मर्त्य" इत्यादिश्रुतिः । नचाऽत्र हेतोरसिद्धिः । सूक्ष्मदेहगुणस्योष्मण उपलभ्यमानत्वान् ।
नन्वयमूष्मा स्थूलदेहगुण इत्याशङ्क्य परिहरति — अन्यत्रानुपलम्भादिति ॥

यदीदं सूत्रमुत्क्रमणकाले क्वाचित्कोष्मदर्शनहेतुना उत्क्रममाणसूक्ष्मदेहसद्भावप्रतिपादन-
परमविषयत्तर्हि सूक्ष्मम् प्रमाणतश्चेति तत्सङ्गतत्वात् "नोपमर्देनाऽत" इति सूत्रतः प्रागेवाऽ
करिष्यत् ॥

यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति पराम् गतिम् ॥ ”

“अयाऽकामायमान” इतिव्यपदिश्य विद्वांसं यदितद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेवप्रापये दसमञ्जसएव व्यपदेश-
स्स्यात् । तस्माद्विद्वद्विषये प्राप्तयोगेत्युत्क्रान्त्यो विद्वद्विषये प्रतिषेधइत्येवमेव व्याख्येयम् व्यप-
देशाऽर्थवत्त्वाय । नच ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रसीणकामकर्मण । उत्क्रान्तिर्गतिर्विषयघतं
निमित्ताऽभावात् । “अत्र ब्रह्म समश्नुत” इतिचैवंजातीयकाश्श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योरभावं
सूचयन्तीति ॥ तद्युक्तम् — आर्तभागप्रश्नस्य विद्वद्विषयत्वाऽभावेन तदैकार्थ्यस्यानपेक्षितत्वात् ।
तस्य विद्वद्विषयत्वाभ्युपगमेऽपि ‘अस्मात्प्राणाः कामन्ति’ उत नेतिप्रश्नो नशरीरादुत्क्रान्तिविषयः
किन्तु शरीरादेव । शरीरे प्राणास्थित्यभावेन तत उत्क्रान्तिरसिद्धत्वात् । ततः प्रतिवचनमपि
शरीरादुत्क्रान्तिविषयमेव । अत्रैव जीवएव समवनीयन्तं = संसृज्यन्तं इत्यर्थः ॥

तत्र ‘सउच्छ्रयते’त्युच्छ्रयनादीनां देहधर्माणां कीर्तिनात् देहएवाऽपादानतया गृह्यत इत्यपि
नयुक्तम् । “दुडध्विगतिवृद्धोच”रितिस्मरणा दुच्छ्रयतेरुध्वगमनार्थकत्वेन तस्यादेहिर्मत्त्वात्-
तथा शङ्खान्दध्मुरित्यत्रेव ध्माघातोरपि सकर्मकत्वेन आध्मायति देहं शब्दयुक्तं करोतीत्याध्मान-
कर्तृत्वस्याऽपि देहिर्मत्त्वेन देहिनएव तेनाऽपि वाक्येनाऽपादनत्वसिद्धेश्च । अथ देहादुत्क्रान्तिः
प्राप्ता न देहिनः पाप्मोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वा दस्यवाक्यस्य देहाऽपादानैव सा प्रतिपिद्धाभवतीति
यदुक्तन्तदप्यसङ्गतमेव । अर्थप्राप्तविषयत्वाविषेधस्य । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन सर्गासु विद्यासु
वेहपातसमये सुकृतदुष्कृतप्रहाणमुक्तंभवति । अनो भोक्तव्याऽभावेन लोकान्तरगमनाऽ
भावात् विदुषो लोकान्तरगत्यौषधिकप्राणादिविश्लेषशरीरस्याऽर्थवशात्प्राप्तः । अतश्शरीरा-
दुत्क्रान्ति रर्थप्राप्ताप्रतिषेध्यास्याद्विरादिगत्युपपत्त्यर्थम् । अयाऽपि— “चक्षुषोवा मूर्धोवा
अन्येभ्योवा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रमन्तम् सर्वेप्राणा
अनूत्क्रमन्ति ” । इत्येवमविद्वद्विषयं सप्रपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा “इतिनु
कामयमान ” इत्युपसंहृत्याऽविद्वत्कथां “अयाकामयमान ” इतिव्यपदिश्य विद्वांसं यदि
तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेवप्रापये दसमञ्जसएव व्यपदेशस्या तस्माद्विद्वद्विषये प्राप्तयोगेत्युत्क्रान्त्यो
विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशाऽर्थवत्त्वाय । इति तदप्यसम्बद्धमेव ।
कामयमानाऽकामयमानयोस्समानायामप्युत्क्रान्तौ ब्रह्मप्राप्त्यभावतत्सद्भावरूपवैषम्यकृतत्वा द्वाक्य-
भेदस्याऽसामञ्जस्याऽभावात् । सकामनिष्कामविषयतया प्रकरणभेदस्य उत्क्रान्त्यनुत्क्रान्ति-
विषयत्वाऽभावाच्च । किञ्च—स्पष्टोद्येकेषामिति सूत्रखण्डेन प्रतिषेधादितिचेन्न शरीरादिति-
सूत्राभागोक्तशरीरापादानकप्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधरूपाऽर्थग्रहणमप्यसमञ्जसम् । स्पष्टोद्येकेषा-
मित्तिवाक्येन पूर्ववाक्योक्तार्थस्पष्टीकरणरूपस्यैवाऽर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेः । तस्मात्प्रतिषेधा-
दितिचेन्न शरीरादितिसूत्राभागाविषयवाक्यतया गृहीतस्य “न तस्यप्राणा उत्क्रमन्ती ” ति

‘योऽकामो निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’
इति ॥

स्मर्यते च ॥ ४-२-१३ ॥

विदुषो मूर्धन्यनाड्या गमनं स्मर्यते । “ ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषाम्

ननु—मूर्धन्यनाड्यानिष्क्रम्याऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपममृतत्वमाभूतमल्लवंस्थान-
ममृतत्वं हि भाष्येन इति स्मृतिप्रसिद्धं मुक्तिफलान्यदेवाऽमृतत्वमिति वक्तव्यम् । “ चक्षुषो वा
मूर्धनो वै”त्यत्र द्विषयवाक्यमन्दर्धमध्य एव मूर्धन्यनाड्यानिष्क्रमणस्याऽपि पाठादित्याशङ्कानिराकर-
णार्थं सूत्रम् ॥

यस्सूर्यमण्डलं भित्वा ऊर्ध्वं स्थितिं योजना तेन सूर्यमम्बन्धिनाडीविशेषणान्मध्येऽपि सूर्य-
मण्डलपर्यन्तप्रसृतनाड्या निष्क्रमणस्य ब्रह्मलोकाऽन्तीतदिव्यस्थानप्राप्तिहेतुत्वकीर्तनात् । ‘चक्षुषो वा
मूर्धनो वै’त्यत्र द्विषये मूर्धग्रहणम् मूर्धसम्बन्धिनाड्यन्तरविषयमवधीयत इति भावः ॥

*शुद्धाद्वैतवादिनस्तावत्प्रतिषेधादिति सूत्रम् पूर्वपक्षनयापरिगृह्य यथाश्रुतं व्याख्याय स्पष्टो
ह्येकेषामिति सूत्रभागं मिद्धान्तनया वर्णयन्ति । यथा “ स्पष्टो ह्येकेषां ॥ नैतदस्ति यदुक्तं पर-
ब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देहापादानकत्वादिति यतो देहाऽपादान एवोत्क्रान्ति-
प्रतिषेध एकेषां समाम्नातूणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथाहि— आर्तभागप्रश्ने “यत्रायम् पुरुषो म्रियत
उदस्मात्प्राणाः कांमन्त्याहोने”ति इत्यत्र “नेतिहोवाच याज्ञवल्क्यः ” इत्यनुत्क्रान्तिपक्षपरिगृह्य
नतर्ह्ययमनुत्क्रान्तिषु प्राणेषु म्रियत इत्यस्यामाशङ्काया मत्रैव समवनीयन्त इति प्रविलयं प्राणानां
प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये “म उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतश्चेन” इति मशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्मो-
त्क्रान्त्यवधे हृच्छ्रयनादीनि समामनन्ति । देहस्य चैतानि स्फुरन्ते देहिनः । तत्सामान्यात् । “ न
तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समनीयन्त” इत्यत्राऽप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रति-
षेधः । यद्यपि प्राधान्यं देहिनि इति व्याख्येयम् येषां पञ्चमीपाठः । येषान्तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्व-
त्सम्बन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधाऽर्थत्वा दस्यवाक्यस्य देहाऽपादानैव
सा प्रतिषिद्धा भवति । देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनि । अपिच । “चक्षुषो वा मूर्धनो वा शरीर-
देशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणो नूत्कमति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इत्येवमविद्व-
द्विषयं सप्रपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा “ इति तु कामयमानः” इत्युपसंहृत्याऽविद्वत्कर्थां

योपासकानामिह शरीरपात एव मुक्तिरित्यर्चिरादिगतिमनियतामाहुः ॥

इति तदापीत्यधिकरणम्

विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिसाम्यं न प्रतिज्ञायेत । विदुषः प्राणोत्क्रान्तेरेवाऽभावे विद्वद्विदुषोः प्राणोत्क्रान्तिसाम्यस्याऽयुक्तत्वात् ॥

किञ्च—यदि “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती” नि वाक्यं विदुषोत्क्रान्तिप्रतिषेधं प्रमाणीक्रियेत तर्हि उत्क्रान्तिसद्भावमाशङ्क्य तन्निराक्रियेत । नहि तथाक्रियते । किन्तु प्रतिषेधादिति चेन्नेत्युत्क्रान्तिप्रतिषेधमाशङ्क्य स प्रतिषेधश्शरीरादिति शरीरापादानक इति निर्धार्यते ॥

अपिच—यदि श्रुत्युक्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधश्शरीरापादानक एव स्यात् तर्हि प्रतिषेधादिति चेन्नशरीरादित्येव सूत्रयेत् । लाघवात् । नहि प्रथममुत्क्रान्तिप्रतिषेधं शरीरापादानकं निबध्य ततस्तन्निषिध्य तस्य शरीरापादानकत्वनिर्णये प्रयोजनं दृश्यते ॥

इदञ्च—यदि प्रतिषेधादिति चेन्नशरीरादिति सूत्रं पूर्वपक्षतयैवोक्त्वा ततस्तद्व्यतिरेकेण सिद्धान्तव्यवक्ष्य तर्हि “स्पष्टोद्बोकेषामि” ति पूर्वोक्तमेव स्पष्टीकर्त्वा न सामान्यवचनेनाऽसूत्रयिष्यत् ॥

किन्तु—इति चेन्नशरीरादिति पूर्वोक्तम् प्रतिषिध्य विशेषवचनेनैवाऽमूत्रायिष्यत् । एतच्च—न तस्मा दुष्क्रिमषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामन्ती सहेतुनैव भवन्ती’ त्यर्थः । एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते नैतदस्तीति परोक्तं शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधनिराकरणं यदि शास्त्रकर्तुं रिष्येत तर्हि प्रतिषेधादिति चेन्न नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्न इत्यादाविव शरीरादिति चेन्न शरीरादिति स्पष्टार्थमेव सूत्रयेत् ॥

अन्यच्च—यदि शास्त्रकृत पूर्वपक्षं शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधं प्रतिषेधादिति चेन्नशरीरादिति विशिष्य संसूत्रय परमसिद्धान्तं शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधं उक्तार्थस्पष्टीकरणार्थरूपेण “स्पष्टोद्बोकेषामि” ति सूत्रेण व्यवक्ष्यत्—तर्हि स्फुटम् प्रतारकाऽभविष्यत् । नहि विशेषवचनेनाऽसंशयं पूर्वपक्षं निबध्य सम्भवदर्थान्तरं सामान्यवचनेन सिद्धान्तं व्यामोहं जनयन् जनान्वच्छयितुं प्रावर्तयते देशाश्रमाचार्यः ॥

एवञ्च प्रथमं विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिसामान्यं प्रतिज्ञाय श्रुत्युक्तमुत्क्रान्तिप्रतिषेधं शरीरापादानकं निबध्य “स्पष्टोद्बोकेषामि” मित्युक्त एवार्थे एकेषांशाखिना म्पञ्चमीपाठा तत्स्पष्टइति वदन् आचार्यस्य मते विदुष उत्क्रान्तिर्नास्तीति तस्योत्क्रान्तिप्रतिषेधश्शरीरापादानक इति च वक्तुं सुतरामयुक्तमिति गतिपरिष्कारे विस्तरइति च दिक् । अयाऽऽ यत् “न च ब्रह्मविदः उत्क्रान्तिर्गति

इति । अतोऽर्चिरादिगातिरुपपद्यते विदुष उत्क्रान्तस्य । केचिन्निरन्व-

श्रुतिवाक्यस्य प्रतिषेधादिति चेन्न । शारीरादिति पुरोऽर्थात् भागप्रतिपादितशारीरापादानकप्राणोत्क्रान्ति-
प्रतिषेधार्थरूपाऽर्थविस्पष्टीकरणरूपं न तस्मादिति पञ्चमीपाठयुक्तमेव श्रुतिवाक्यं विषयतया ग्राह्यम् ।
नतु तद्विरुद्धाऽर्थभ्रान्तिकरं आर्तभागप्रश्रगतं वाक्यम् ॥

अपिच-प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादित्यत्र विषयवाक्यतया परिगृहीतम् “न तस्य प्राण
उत्क्रामन्ती” इति वाक्यम् बृहदारण्यकगतम् । तदर्थविस्पष्टीकरणार्थम् “स्पष्टो ह्येकेषामि”
त्यत्रा एकेषां शास्त्रिणां मिति शास्त्रान्तरभूतमाध्यन्दिनशास्त्रीयम् “न तस्मात् प्राणा उत्क्रा-
मन्ती” इति वचनमेव विषयत्वयोग्यं नतु स्वशास्त्रीयम् आर्तभागप्रश्रगतम् । तथाऽपि परैः
यतो देहापादानक एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समानातूणां स्पष्टउपलभ्यते । तथाहि—
आर्तभागप्रश्रद्भ्यादिना तत इदमत्यन्तमसमञ्जसम् । अयं यदपि “यद्यपि प्राधान्यं देहिना” इति
व्याख्येयम् । येषां पञ्चमीपाठः । येषान्तु पष्ठीपाठस्तेष्वपि विद्वत्सम्बन्धिभ्योत्क्रान्तिः ।
प्रतिषिध्यते । अत्राऽप्यभेदे पञ्चमेण देहापादानक एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति । तदप्यमङ्गलमेव । पर-
परिगृहीतस्य विषयवाक्यस्य तदीयार्थस्य चाऽसामञ्जस्य निरूपणेन तत्पक्षस्य निर्धूतत्वात् ।
इदञ्च प्रकृतं विदुषः प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य शारीरापादानकव्यतिपादनं शास्त्रविरुद्धमेव ॥

तथाहि— “तदोकोग्रज्वलन” मित्युत्तरसूत्रं शताधिकयेति गतिप्रतिपादनेन
तद्विरुद्धत्वात् ॥

नच-समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता । सम्प्रति त्वपरविद्याविषयामेवाऽनुवर्त-
यतीति तदोकोग्रज्वलनमिति सूत्रस्याऽपरब्रह्मविषयतयाऽवतारितत्वेन स्पष्टो ह्येकेषामिति सूत्रे
ब्रह्मविद्यामुत्क्रान्तिप्रतिषेधपरं विवरणं न विरुद्धमिति शङ्क्यम् । अथाऽपरासु विद्यासु फलप्राप्तये
देवयानपन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमन्तावद्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममन्वाचष्टे । समानाहि विद्वद-
विदुषोऽस्तक्रान्तिरिति वक्ष्यतीत्यादिना प्रकृतप्रकरणस्य सगुणविषयत्वे नैव अवतारितत्वेन मध्ये
निर्गुणविषयतया कृतस्य विवरणस्य प्रकरणविरुद्धत्वाऽनपायान् । निर्गुणविद्याप्रसङ्गस्य दुरिह-
त्वाच्च । तथाच प्रतिपादयिषितं स्योत्क्रान्त्यभादस्य शास्त्रे शशशृङ्गायमानत्वेन विशिष्य प्रति-
कूलार्थपरे प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादिति सूत्रभागे प्रतिपादयितुमशक्यत्वेनच पूर्वोक्तशारीरा-
पादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थविस्पष्टीकरणार्थमेव सामान्यतो निबद्धे ‘स्पष्टो ह्येकेषामि’ इति सूत्रशकले
उत्क्रान्तिप्रतिषेधं शारीरापादानकं प्रविदर्शयिषुभिरन्यथा निर्गुणचिन्ताया निष्प्रामाण्यभीष्टभिः
परैरेव बलाच्च निर्गुणविद्याप्रसक्तिरवतारितेति स्पष्टं विज्ञायते । नखलु-विदुः उत्क्रान्तिप्रतिषेधे
तात्पर्यमणीयोऽप्याचार्यस्य । तथाहि—यदि विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेध एव सूत्रकर्तुरिष्येत तर्हि तेन

एव सकलभूतकारणं परब्रह्म श्रूयते । अतस्तस्मिन्नुपादाने सजीवानां भूतानां स्वरूपलय इत्येव युक्त इति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु । ब्रह्मण्युपादानेऽपि न स्वरूपलयः । किन्तु अविभागमात्रम्, ‘वाङ्मनसि सम्पद्यत’ इति सम्पत्तिवचनस्यैकस्यार्थान्तरपरत्वे प्रमाणाभावात् । अतो मनःप्रभृतिवत् वृत्तिलय एवेति वदति ॥

अविभागो वचनात् ॥ ४-२-१५ ॥

सम्पत्तिवचनादविभागमात्रं ब्रह्मणि भूतानामिति युक्तमेव ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम्

तद्वाक्यमनन्वितार्थं स्यात् । वागादिमनःप्राणजीवसहितसूक्ष्मदेहव्यापारोपरमस्य नित्यसिद्धब्रह्मसम्बन्धाऽधीनत्वाऽभावात् । नच स्थानविशेषाऽवच्छिन्नत्रयसम्बन्धः प्रागसिद्धोऽज्ञाऽभिधीयते । स्थानविशेषाऽनुवादानात् । राज्ञः प्रस्थानोपयुक्तपरिवारमेळनेसति प्रस्थानस्यैव जीवस्योत्क्रमणोपयुक्तसूक्ष्मदेहेन्द्रियमनःप्राणमेळने सत्युत्क्रमणस्यैव वक्तव्यत्वेन मध्ये स्थानविशेषाऽवच्छिन्नब्रह्मसम्पत्तचधीनकियत्कालपर्यन्तव्यापारोपरमोक्तिवैयर्थ्याच्चेति । अविभागमात्रमिति । सुप्तिप्रलययोरिव व्यापारोपरमेण सूक्ष्मरूपतयाऽवस्थानमविभागः । प्रमाणाऽभावादिति । एकस्यपदस्य श्रावणेऽनुबन्धेऽप्यैकार्यचमौत्सर्गिकम् । सूत्रेषु पदान्तरसमभिव्याहाराद्यवयवमिततत्क्रमविषयारूपेण बलवताप्रमाणेनाऽपोद्यते । नचेह तथा किञ्चित्प्रमाणमस्ति । नचोपादानलयस्वरूपलयएवेति नियमस्तत्रप्रमाणम् । सुषुप्तिप्रलययोर्जीवस्य ब्रह्मणिलये व्यभिचारेण नियमाऽसिद्धेः । नच “तेजः परस्यान्देवताया” मिति वाक्यवैयर्थ्यचप्रसङ्गोऽत्र प्रमाणम् । वागाद्युत्क्रमणक्लेशानयनाय कश्चित्कालं सुषुप्ताविव ब्रह्मसम्पत्तेर्विश्रान्त्यर्थत्वेन तस्य सफलत्वात् । विश्रान्तंश्चोत्क्रमणक्लेशप्रयुक्तहृदयशोभशमनेन निष्क्रमणाऽर्थनाडीविशेषविशेषनोपयुक्तत्वेन सफलत्वाद्ब्रह्मणि हृदयाकाशरूपे सम्पत्तिरिहविवक्षिता । “स एतास्तेजोमात्रा समभ्याददानो हृदयमेवाऽन्वक्रामती” ति श्रुत्यन्तरात् । प्रत्युत बाधकमेव प्रमाणमस्ति जीवांशे सम्पद्यत इति क्रियायाः वैरूप्यापत्तिरूपम् । नच जीवस्य स्वरूपतः कार्यत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । तथासति मोक्षास्यात्मनाशत्वेनाऽपुष्ट्यर्थत्वापत्तेः । तथा मुक्तिफलकपरब्रह्मविद्याप्रकरणेष्वर्चिरादिगतिश्रावणमपि बाधकं प्रमाणमिति । एवमाचार्यस्त्वयमेव सिद्धान्तं प्रदर्शय तस्मिन्नर्थे सूत्रमवतारयति —

अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ६

तानि परे तथा ह्याह ॥ ४-२-१४ ॥

पूर्वत्र प्राणसहितस्य जीवस्य तेजउपलक्षितेषु भूतेषु लय उपपादितः ।
 'तेजः परस्याम् देवतायाम्' इति । तस्य भूतान्तरसंसृष्टस्य जीवयुक्तस्य
 तेजसः परस्याम् देवतायां लयोऽवगम्यते । स परब्रह्मणि स्वरूपलय उता,
 विभागापत्तिमात्रमिति संशयः । स्वरूपलय इति युक्तम् । तथाहि 'देवात्तल'
 इति देव एव देवतेत्युच्यते । परशब्दो महत्त्ववाची । अतः परो देवो महा-
 देवः । 'सेयम् देवतैश्चत' 'द्यावाभूमी जनयन् देव एक' इति स महादेव

वर्णयति' इति यदुक्तम् तन्निराकरणं "कार्यम् वादरि" इत्यधिकरणे भविष्यतीति दिक् ।
 यद्यपि दीक्षितेन्द्रैः शिवाद्वैतनिर्णयादौ केवलाद्वैताभिमानवशादर्चिरादिगतिश्चुनिरपरप्रसन्नप्राप्ति-
 विषयत्वं प्रसाधितुं प्रदर्शितवागाडम्बरस्य कार्त्तिकेन वेदान्तार्थपरिष्कारे गतिपरिष्कारे निर्धूतइति
 ततएवाऽनुमन्धयः ॥

इति तदार्थात्यधिकरणम्

अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ६

सङ्गतिर्दर्शयितुं वृत्तमनुवदति-पूर्वत्रेति । "वाङ्मनसि सम्पद्यते मनःप्राणेप्राणस्तेजमी"ति
 तृतीयवाक्यार्थपर्यन्तं प्राङ्निर्णीतम् । अयं "तेजः परस्यान्देवताया" इति चतुर्थवाक्यार्थस्तु
 विशेषणनिर्णेतुमवशोपित इदानीं निर्णीयत इति भावः । परस्यान्देवतायामित्यस्य महादेवशब्दार्थ-
 विषयतया शिवपर्यवसानं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपपादयति-तथाहीति । जीवस्याऽपि स्वरूपतः
 कार्यत्वमङ्गीकृत्यैव पूर्वपक्षो निर्वाह्यः । अन्यथा परस्यान्देवतायापितिवाक्यगतस्यैकत्वैव ।
 सम्पद्यतइति शब्दस्य तेजश्शब्दोपलक्षितविशिष्टार्थमध्ये जीवांशो व्यापारोपरमपरत्वं तदन्येषु
 स्वरूपलयपरत्वमिति, वैरूप्यदोषस्याऽपरिहार्यत्वादित्यभिप्रायेण सजीवनामित्युक्तम् । वागादि-
 वाक्येषु सम्पद्यतइति शब्दस्य वृत्तिलयपरत्वं तेजोवाक्ये स्वरूपलयपरत्वमिति वैरूप्यन्तु नदोषः ।
 सूत्रेष्वनुवृत्तपदानां तत्तत्सूत्रगतपदान्तरसमभिव्याहाराऽनुसारेणाऽर्थभेदस्य दृष्टत्वादिति भावः ।
 इत्येवमुक्तमित्यवधारणस्याऽयमाशयः । "तेजः परस्यान्देवताया" इत्यस्य व्यापारोपरमपरत्वे

मूर्धन्यनाड्या विद्वानुत्क्रामति । न तथा परः । किन्तु इतरनाडीभिरेव ।
 तथा श्रुतिः । ‘ शतश्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका ’
 तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणेभवन्ति ॥ ’ इति । स एष
 विदुषउत्क्रमणे विशेषः । एतदुक्तं भवति । ‘ रुद्रो जनानाम् हृदये सन्नि-
 विष्टः । हृत्पुण्डरीकम् विरजम् विशुद्धम् ॥ ’ इत्यादिश्रुतिषु ‘ ईश्वरः सर्व-
 भूतानाम् हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ’ इत्यादिस्मृतिषु च सर्वजनहृदयगतो हि
 परमेश्वरोऽवगम्यते । यत्र सुप्तो जीवः स्वेन्द्रियवृत्तिभिः सह विलीय
 तदेकरसो भवति, यश्च ‘ विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ’ ‘ सर्वो वै रुद्रः ’ इत्यादि-
 श्रुतिषु निमित्तत्वाद्विश्वाधिकत्वेनोपादानत्वाद्विश्वात्मकत्वेन चावगम्यते,
 ‘ एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः ’ इत्यादिश्रुतिषु यस्य विश्वाधिपत्यं
 श्रूयते, ‘ शिव एको ध्येयः ’ ‘ यदा चर्मवदाकाशम् ’ इति यमन्तरेण
 मुमुक्षूणां ज्ञेयं वस्तु नास्तीति विज्ञायते, ‘ अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रम-
 माणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा ’ इति य उत्क्रान्ति-
 समये विदुषां स्वरूपप्रकाशकतारकब्रह्मोपदेष्टृत्वेनाज्ञायते, ‘ आ वो
 राजानम् ’ इत्यादिषु यस्याराध्यत्वेन सर्वयज्ञाधिपत्यं वर्ण्यते, ‘ उन्नो वीराँ

संशयः । विशेषोऽपि तेजःपरस्यान्देवतायामित्येतत्पर्यन्तम् मध्येवाभवेत्पश्चाद्वा । नाद्यः । तावत्पर्यन्तं
 साम्याऽङ्गीकारात् । न द्वितीयः । तदनन्तरमपि हृदयाग्रज्ज्वलनं ययाकयाचिन्नाड्या निष्क्रमण
 मित्यविशेषात् । नच विदुषाम् मूर्धन्यनाड्यैव निष्क्रमणमिति विशेषो वक्तुंशक्यते । नाडीना
 मतिसूक्ष्माणां दुर्विवेचत्वेन तदीयानां मूर्धन्यनाड्याः विदुषोऽपि विविक्त्याऽवगन्तुमशक्यत्वात् ।
 नच विद्यानुष्ठानदशायां स्वयमीदृशप्रवेशस्थितयैतादृश्यानाड्या निष्क्रम्य ब्रह्मप्राप्नुवानीत्यनु-
 सन्धानाभ्यासपाट्वा तदानीं स्वनिष्क्रमणनाडीपरिज्ञानं भवेत् । उत्क्रमणक्लेशप्रयुक्तस्य
 क्षोभस्य ब्रह्मणि विश्रान्त्योपशान्तत्वेन तदानीं विवेचनकौशलसत्त्वादिति वाच्यम् । तथाऽपि
 घनसन्तमसावृतहृदयावरणगतस्य विदुषो निरन्तराऽनेकसूक्ष्मनाडीमध्ये स्वनिष्क्रमणनाडीविशेष
 स्यावगन्तुमशक्यत्वात् । नच हृदयाऽग्रप्रकाशेन विवेचनं स्यादिति वाच्यम् । अधोमुखहृदयाग्र-
 प्रकाशस्य मूर्धाभिगतोर्ध्वगतावनुपयोगात् ॥

अथ तदोकोप्राधिकरणम् ७

तदोकोऽग्रज्वलनम् तत्प्रकाशितद्वारे विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष
गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ ४-२-१६ ॥

पूर्वत्र विद्वद्विदुषोरर्चिरादिगत्युपक्रमपर्यन्तमुत्क्रान्तिः समानेत्युक्तम्
निष्क्रमणवेलायामुभयोर्विषोऽस्ति न वेति विचार्यते । ‘तेजः परस्याम्
देवतायाम्’ इति भूतैः सह परमकारणे परदेवे परे ब्रह्मणि परमाकाशरूपे
विद्वानविद्वान्श्च विलीयाविभागेन क्षणं विश्रम्य तिष्ठतीति समभिहितम् । अतः
समानैवोत्क्रान्तिः, तयोर्हृत्प्रद्योतनादेः समत्वश्रवणात् । ‘तस्य हैतस्य
हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो
वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः’ इति श्रूयते, अतः समानत्वादुत्क्रान्ते-
स्तयोरविशेष इति पूर्वक्षेपे प्राप्ते विशेषोऽस्तीति सिद्धान्त उच्यते । तथा हि ।
हार्दस्य हृदयगतस्य परमेश्वरस्याराधनरूपविद्यासामर्थ्यात् तदङ्ग-
गत्यनुसन्धानाच्च प्रीतेन तेन सर्वानुग्राहकेण स्वस्वरूपावरणमलध्वंसना-
विदग्धयाऽनुग्रहदृष्ट्या निरीक्षितस्तदनुग्रहप्रकाशितद्वारः शताधिकया

भूतानामिति । भूतग्रहणं वागादिमनःप्राणजीवानामप्युपलक्षणम् ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम्

अथ तदोकोप्राधिकरणम् ७

सङ्गतिर्दर्शयति — पूर्वत्रेति । गत्युपक्रमात्प्राग्ब्रह्मसम्पत्तिपर्यन्तोत्क्रान्तिर्विद्वद्विदुषो-
स्समानेति “समानाचासृत्युपक्रमा” इत्यधिकरणे वर्णितम् । ततः परमुत्क्रान्तिस्तत्पूर्विकागतिश्च
स्वरूपतएव नास्ति यस्यां विशेषमभिप्रेत्य आसृत्युपक्रमादित्यवधिः क्रियेतेत्याशङ्क्य तदुभय-
सद्भावस्समर्थितः । इह त्वस्तु स्वरूपतस्तदनन्तरमप्युत्क्रान्तिव्यापारः नाडीभिर्निष्क्रमणरूप स्तत्रा-
विदुषाम् विशेषो नास्तीत्याशङ्क्य समाधीयत इति सङ्गतिरित्यर्थः । विशेषसद्भावाऽसद्भावाभ्यां

निदधाति । तदनुग्रहविशेषेणासौ विगलितसांसारिकमलः प्रकाशितात्मद्योतित-
मूर्धन्यनाड्या निर्गत्यार्चिरादिना तदीयं परं पदमप्राकृतं निरतिशयानन्द-
स्वभावं प्राप्य तदाकारो भूत्वा नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपो भवति ।
तस्मादविदुषो विदुषश्च गतिवैषम्यमस्तीति युक्तमेव ॥

इति तदोक्तोप्राधिकरणम्

अथ रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ८

रश्म्यनुसारी ॥ ४-२-१७ ॥

पूर्वज्ञ साधकस्य हृदयगतपरमेश्वरानुगृहीतस्य मूर्धन्यनाड्या निर्गम

ननु—यस्यैवमुत्क्रान्तिसमये परमेश्वराऽनुग्रहेकलभ्यां हृदयाग्रप्रकाशो नास्ति तस्य
कथम् मूर्धन्यनाड्यानिष्क्रमणनियमस्सिद्धेदित्याशङ्क्य नियमेन परमेश्वरस्य तदानीमाविर्भूयाऽनु-
ग्राहकत्वं तदीयवैभवप्रख्यापनेन समर्थयते । एतदुक्तमित्यादिना । उक्तोवीरानिति । वीराइति
देवव्रतादिषु प्रसिद्धा स्सदा परमेश्वरसन्निधावन्तरङ्गसेवां कुर्वन्तो गणनाथाः । तेषुहि
वीरशब्दः प्रसिद्धः । “क्षयद्वीराय प्रभरामहेमतिम् । क्षयद्वीराय नमसाविधेमते” “दिव्या
गणाः बहुरूपाः पुराणाः । आयुश्चिदो नःप्रथमन्तु वीरा” इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धाः ।
क्षयन्तो वसन्तो वीरा यस्मै तस्मै क्षयद्वीरायेति परमेश्वरस्य विशेषणम् । एवंभूतान्
वीरान् सर्वेष्वपिपरमेश्वरेषु सर्वेष्वपिदिव्यस्थानेषु सन्निहितान् प्राप्य कर्मभूतान् । नः—अस्मान् ।
उदपर्य—ऊर्ध्वदेशे सर्वस्याऽपिप्रपञ्चस्योपरिस्थितं परमपदरूपे दिव्यस्थाने । प्राप्य—परमपदे मां
तैस्सह संयोजयेत्यर्थः । प्रकाशितात्मद्योतितमूर्धन्यनाड्येति । मलविगलने, पक्रमाद्धृदयाग्र-
खद्योतवत्सञ्जातप्रकाशो य आत्मा स्वापृथग्भूतधर्मज्ञानप्रभारूपतः तेनद्योतितया मूर्धन्यनाड्ये
त्यर्थः । सर्वमिदं प्रस्तुतविद्वदुत्क्रान्त्यनुसारेण वर्णितम् । एवमविद्वदुत्क्रान्तावपि वर्णाश्रमधर्माधित-
परमेश्वरानुग्रहवशात्प्राप्यलोकानुगुणनाडीप्रवेशार्थं स्तत्तन्नाडीद्वारकप्रकारोऽनुन्धेयः ॥

इति तदोक्तोप्राधिकरणम्

अथ रश्म्यनुसार्यधिकरणम् ८

मूर्धन्यनाड्यानिष्क्रमणे विचारिते तदनन्तरभाविर्श्मिभिर्रूपाक्रमणमधिकृत्य विचार्यते
इतिसङ्गतिः । विदुष ऊर्ध्वदेशाक्रमणकारणानां मूर्यरश्मीनां रात्रौ सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां तस्य

अर्पय भेषजैर्भिषक्तं त्वा भिषजां शृणोणि' इति यः संसाररोगस्य भिषक्तम इति निरूप्यते । 'मायान्तु प्रकृतिम् विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्' इति सकलप्रपञ्चविचित्रकलिकानिकुरुम्भावलम्बिनी मायालक्षणा परमशक्तिर्यस्य रूपैकदेशस्वभावतया प्रतिपाद्यते । स खलु हृदयगतो हार्दः परं ब्रह्म परमेश्वरः परममङ्गलस्वरूपउमागतिः परमात्मा स्वाज्ञारूप-श्रुतिचोदितेषु कर्मस्वप्निहोत्रादिषु स्वाराधनरूपेषु नियतं निर्मुक्त-सकलाविहितकर्मलवं स्वार्पितसकलकर्मफलं स्वायत्तचित्तं स्वज्ञाना-मृतपरिपूर्णं निरस्तसमस्तकाम्यफलं विवेकादिसम्पन्नं स्वभाक्ति-मात्रैकनिरतं स्वप्रसादाकाङ्क्षिणं विद्याव्रतं साधकमवलोक्य शरीरपारत्याग-समये तद्विषयसम्पन्नप्रमादः तस्मिन् संसारमलकलङ्कापकर्षिणीमनुग्रहद्विष्टिं

न च "तयोर्धर्माय"न्निति श्रुतिर्विदुषां मूर्धन्यनाड्यैव निष्क्रमणमिति नियच्छति । किन्तु यो मूर्धन्यनाड्या निष्क्रामति सोऽमृतत्वं प्राप्नोतीत्येतावन्मात्रं वदति । तत्तु नाडीस्तुत्यर्थत्वेनोपपद्यतइति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु — "तयोर्धर्माय"न्निति श्रुतिर्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तानामेवाऽमृतत्वं नान्येषा मिति नियच्छन्त्यर्थाद्विदुषां मूर्धन्यनाड्यैव निष्क्रमणमित्यपि नियच्छत्येव । अन्यथा नाड्यन्तरनिष्क्रान्तानामविदुषामपि मुक्तित्वमप्रसङ्गं मुक्त्यर्थविद्याविधायिशान्त्राऽप्रामाण्य-प्रमङ्गात् । न च नाडीनां दुर्दर्शित्वम् । विद्याराधितपरमेश्वरप्रसादात्तद्दर्शनोपपत्तेः । नचैवं श्रुत्यर्थोप-पादनं सम्भवत्यसर्गावलम्बनत्वेन पाक्षिकाऽर्थावलम्बनत्वेन वा ब्रह्मनाडीस्तुत्यर्थत्वकल्पनं युक्त-मिति तस्मिन् सिद्धान्तम् सूत्रारूढं कुर्वन्नुपपादयति— तथाहीति । सूत्रेण ब्रह्मनाडीदर्शनोपाय-मात्रं दर्शयति । तेन तदपेक्षस्य सिद्धान्तस्याऽर्थात्मिद्विः । विद्यासामयर्था द्विधाविशेषभूत-गत्यनुमन्वानपरिशीलनाच्च विद्वान् हृदयगतेन परमेश्वरेणाऽनुगृहीतो भवतीति । ततश्च तस्य परमेश्वरस्योक्तः—स्थानं । हृदयं । तदग्रे ज्वलनं—प्रकाशो भवति । तेन प्रकाशेन ब्रह्मनाडीद्वार-म्प्रकाशितम् भवति । ब्रह्मनाड्याः खलु द्वारं नाभिचक्रे प्रसिद्धम् । नतु हृदयादूर्ध्वप्रदेशे हृदि । नाड्यादिमूर्धपर्यन्तव्यापित्वात्तस्याः । अतो विद्वान् प्रकाशमानेन हृदयाग्रप्रकाशेन तावद्देशव्यापिना प्रकाशितं ब्रह्मनाडीद्वारम्प्रविष्टं स्तया शताधिकयानाड्या नजीकमुख-निवेशतमीसगुलिकावत् क्षितिं निष्क्रामतीति सूत्रस्यार्थः ॥

गर्हितम् ॥ ' इति निशामरणनिन्दनात् । इतिचेन्न । संसारबन्धस्य याव
द्विद्याभावित्वात् । विद्यया अनारब्धकार्येषु बन्धहेतुषु कर्मसु नाशितेषु
अनुवर्तमानस्य प्रारब्धस्याऽपि यावच्चरमदेहावसानभावित्वाच्चरमदेहावसाने
प्रारब्धेऽपि नष्टे सति पुनर्व्रह्मप्राप्तिविधहेत्वभावात् । तथा दर्शयति श्रुतिः
' तस्य तावदेव चिरम् यावन्नविमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य ' इति । निश निन्दा
त्वितरपुरुषविषया । अतो निश्यपि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तौ न विरोधः ॥

इति रश्म्यनुसार्थधिकरणम्

अथ दक्षिणायनाऽधिकरणम् २.

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ ४-२-१९ ॥

अत एव बन्धहेत्वभावादेव, दक्षिणायनमृतस्यापि विदुषो ब्रह्म-
प्राप्तिरस्त्येव ॥

यावद्विद्याभावित्वादिति । विद्याशब्देन विद्यादेहो विवक्षितः । अतएव यावच्चरमदेहावसाने
दित्युक्तम् । निशानिन्दात्विति । मुक्त्यर्थविद्याविधायिशालागामाभ्यासस्याऽविद्वद्विषयत्वं कल्प-
नीयम् । अविद्वत्स्वपि ज्ञेयामिष्टापूर्तादिकाग्निगामतिशिष्टानां निशामरणं दृश्यते तेषां ततोऽपि
प्रबलस्य प्राचीनस्य दुष्कर्मणः फलोन्मुखताफ त्वलात्कल्पनीयेतिभावः ॥

इति रश्म्यनुसार्थधिकरणम्

अथ दक्षिणायनाऽधिकरणम् २.

अतिदेशाधिकरणस्याऽस्त्येयमधिकाशङ्का । “य एवं विद्धा नुदगयनं प्रमीयते देवानामैव
महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्यायुज्यं गच्छ त्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा
चन्द्रमसस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोती”ति तैत्तिरीयोपनिषदि पुरुषविद्यावसाने पूर्वानुवाकविहित-
ब्रह्मविद्यावत उत्तरायणमृतस्य आदित्यप्राप्तिमुक्त्वा दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिरुक्ता । नचेय
मर्चिरादिमार्गपर्वभूतचन्द्रप्राप्तिः । तस्योत्तरायणमृतविद्वत्साधारण्येन दक्षिणायनमृताऽविद्वन्मात्र-

उक्तः । निर्गतस्य तदूर्ध्वगमनं निशि दिवा च सम्भवति न वेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? 'यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामात्यथैतैरेव रश्मिभिर्दूर्ध्वमाक्रमत' इति समुत्क्रान्तस्य रश्मिसम्बन्धेनोर्ध्वदेशाक्रमणमवगम्यते । रश्मिसम्बन्धस्तु दिवैव सम्भवति, न तु रात्राविति प्राप्ते ब्रूमः । उत्क्रान्तो विद्वान् रश्मिसम्बन्धादेवोर्ध्वं गच्छतीति सत्यम् । स तु दिवा च रात्रौ च सम्भवति । निदाघेषूष्मदर्शनेन निश्यपि रश्मिसत्त्वात् । तस्मादिवा च रात्रौ च रश्म्यनुसारी गच्छत्यूर्ध्वमिति निर्णयः ॥

अशङ्क्यपरिहरति —

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादर्थयति च

॥ ४-२-१८ ॥

निशि मृतस्यापि रश्मिसम्बन्धेन ब्रह्मप्राप्तिरभिहिता । सा न सम्भवति, "दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च । मुमूर्षताम् प्रशस्तानि विपरीतन्तु

निशामरणनिन्दानिन्दाभ्याञ्च संशयः । विदुषो निशिमृतस्य ऊर्ध्वगतिर्नसम्भवति । तत्कारणानां सूर्यरश्मीनामभावात् निशास्वनुभूयमानस्योष्मण्णाग्रेयत्वेनाऽप्युपपत्तेः । न्योतिशशास्त्रप्रक्रियया चन्द्रमण्डलमनुप्रविष्टाः सूर्यरश्मयएव चन्द्ररश्मयइत्यङ्गीकारेऽपि दर्शादिरात्रिषु तेषामप्यभावात् । नच निशिमृतस्य विदुषो विनापिसूर्यरश्मी नूर्ध्वगतिश्चाङ्गनीया । एतैरेवरश्मिभिरित्यवधारणविरोधात् । नाऽपि निशिमृतस्य विदुषो मूर्धन्यनाड्यानिष्क्रान्तस्य यावदुदयं सूर्यरश्मिप्रतीक्षणेनोर्ध्वगतिर्वाच्या । "स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यंगच्छे" इतिशैघ्रचवचनविरोधात् । तथा निशामरणनिन्दनस्य विद्वद्विद्वत्साधारण्येनप्रवृत्तत्वादपि निशिमृतस्य विदुषो नसम्भवत्यूर्ध्वगतिरितिपूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—निश्यपि विद्वान् सूर्यरश्म्यनुसारी ऊर्ध्वगच्छति । ग्रीष्मे दिवासौरातपोष्मप्रकर्षेस्त्येवरात्रावूष्मदर्शनेन तस्यसूर्यसम्बन्धित्वावगत्या रात्रावपिसूर्यरश्मीनामनुवृत्त्यवधरणादिति ॥

अथ निशामरणनिन्दारूपपूर्वपक्षहेत्वन्तरनिराकरणार्थं सूत्रम् ॥

अतः सर्वथा त्रिदुषां ब्रह्मप्राप्तौ निशादक्षिणायनकृष्णपक्षनिषेधो नास्त्येव ।
यथा देहापगमस्तदानीमेव तत्प्राप्तिरिति ॥

इति दक्षिणायनाऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

~~~~~ * ~~~~~

मार्गद्वयपर्वणामुपदेशा त्कालशब्दः कालाभिमानिदेवताबहुलातिवाहिकगणपरः । “आवृत्तिश्चैव
योगिना” मिति योगिशब्दो न मुमुक्षुमात्रविषयः किन्त्वावृत्त्यनावृत्तिभाजा मैश्वर्यार्थिनां
मुमुक्षूणाञ्च योगिनां साधारण इतिपरिहारः ॥

इति दक्षिणायनाऽधिकरणम्

~~~~~

इति श्री नागलिङ्गशिवारभ्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां
श्री शिवचिन्तामणिप्रभासख्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पादीय
ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां अथ चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः

~~~~~

ब्रह्मप्राप्तेरर्चिरादिगतिमन्तरेणाप्युपपत्तिरवगम्यते । तस्मात् ब्रह्मप्राप्तौ नार्चि-
रादिनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते । विद्वानर्चिरादिनैव ब्रह्म प्राप्नोति पञ्चाग्नि-
विद्यादिषु ‘ तंऽर्चिषमभिसम्भवन्ति ’ इत्यादिनाऽर्चिरादे ब्रह्मप्रापकत्वेन

प्रथममाद्यपर्वभूताग्निश्रावणेऽपि तदनन्तरं सत्वायुलोकम् सवरुणलोकम् सआदित्यलोकम् सचन्द्र-
लोकम् सप्रजापतिलोकमित्यन्यान्येवमार्गपर्वणि श्रूयन्ते । तत्र वैरूप्यभूयस्त्वाः किञ्चित्प्रत्यभि-
ज्ञानं सदप्यस्तत्कल्पम् ॥

तथा बृहदारण्यके क्वचित्—“ यदावै पुरुषोऽस्माल्लोकाञ्छेति सत्वायुमागच्छन्ती ”ति वायुः
प्रथमप्राप्यदश्रूयते । एवं मार्गपर्वभेदात्तत्क्रमभेदाच्च यथाज्ञानं प्रकरणभेदेन विद्याभेदेनच विद्या-
भेदइत्येवयुक्तम् ॥

अन्यथा—स्यानगुणभेदेऽप्युपास्यमन्त्रस्य सर्वत्रौकमिति सर्वामामपि दहरैश्चानरादिविद्याना
मैक्यंप्रसज्येतेति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तः ।

प्रसिद्धस्तावदर्चिरादिमार्गस्सर्वविद्यासाधारणइति । छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायाम् “ तद्य
इत्थम् विदुः ”रिति प्रकृतान्पञ्चाग्निविदस्सङ्कीर्त्य “ येचेमेऽरण्ये श्रद्धातपइत्युपासत ” इति विद्या-
न्तरवतामप्यनुकीर्तिनात् ॥

ननु — यासुविद्यासु नकश्चिदपिमार्गदश्रूयते तद्विषयमिदमनुकीर्तनं भविष्यति । स्यादेत
देवं यदि मार्गैक्यमशक्योपपादनं स्यात् । शक्यतेतु तदुपपादयितुं नानाशास्त्रागतनानाविद्यासु
श्रुतानां पर्वणासुपसंहारं लाघवाद्वाधकाऽभावात् तत्रतत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानसत्वाच्च । तथाहि—
व्याहृतिविद्यायां स्तनाकृतितेनन्द्रस्य जीवस्य परमेश्वरस्य वा स्यानभूतावयवेन निर्गत्य केशान्त-
स्यानस्य शिरःकपालस्याऽतिलङ्घनं यदुक्तं तन्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमेव । अग्न्यादीनाञ्च
मार्गपर्वभूतानामेवकीर्तनम् । तत्र यद्ब्रह्मणीवाग्न्यादिष्वपि प्रतिष्ठितवश्रावणन्तु तेषु किय-
त्कालंविश्रान्तिरस्तीत्यभिप्रायेण । व्याहृतिविद्यायां हि चतुर्थव्याहृतिरूपस्य ब्रह्मणइव
व्याहृतित्रयरूपाणां मग्न्यादीनां मस्त्युपास्यत्वम् तद्व्याहृतेषां लोकेषु विश्रान्तिवचनं
युक्तम् । “ स सामभिरुत्तीयते ब्रह्मशोक ” मित्यत्र “ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यक्षरेण
एतम्पुरुषमभिध्यायीते ” त्येकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रप्रणवसाधनकोपासनाविधानां तत्र प्रणवमात्राणां
मृग्यनुस्सामरूपतया प्रतिपादितत्वाच्च विद्यासाधनप्रणवतृतीयमात्रारूपाण्येव सामानि विद्या-
साधनत्वाद्ब्रह्मप्रापकत्वेनाऽनुकीर्तितानि नतु मार्गतया । तत्र तत्र वायुवरुणादिश्रावणन्तु विद्यासु
गुणोपसंहारवन्मार्गपर्वोपसंहारेणोपपद्यत इति नमार्गैक्यविरोधि । तत्पाठकरोऽपि नतद्विरोधी ।
श्रुत्यादिबलेनैकरूपक्रमोपपादनसम्भवात् । तस्माच्छ्राववाद्वाधकाऽभावाच्चैकएवमार्गः ॥

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारीरकब्रह्ममिमांसा

सूत्रभाष्ये अथ चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयः पादः

अथ अर्चिराद्यधिकरणम् १

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ४-३-१ ॥

पूर्वत्रोपासकस्य हृदयगतपरमेश्वरानुग्रहेण प्रकाशितद्वारस्य मूर्धन्य-
नाड्या देहान्निष्क्रान्तिरभिहिता । एवंविधस्य ब्रह्मप्राप्तिरर्चिरादिना मार्गेणैव,
उतान्यथाऽपि सम्भवतीति प्रथममिह विचार्यते । तथा हि । एकत्र 'यत्रासौ
केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षिकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति
वायौ । सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् ' इति

अथ अर्चिराद्यधिकरणम् १

पूर्ववृत्ताऽर्थाऽनुवादेन सङ्कतिसूचनपूर्वकमाद्याधिकरणस्य विचार्य दर्शयति— पूर्वत्रेति ।
मार्गैक्योपपादकप्रत्यभिज्ञानसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां संशयः ॥

ननु — यथा ब्रह्मीषु शाखास्तु श्रुताऽपि दृष्टविद्यैका एवं मार्गोप्येकस्त्वदिति पूर्वपक्षइत्या-
शङ्क्य पूर्वपक्षमुपपादयति — तथाहीति । स्यान्गुणादिप्रत्यभिज्ञानैक्याद्युक्तं विद्यैक्यम् । इह तथा
मार्गैक्योपपादने प्रत्यभिज्ञा नदृश्यते । नख“एवन्तरेण तालुके । य एष स्तनइवाऽवलम्बते ।
सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते व्यपोह्य शीर्षिकपाले” इति श्रुतानि तालुकान्तर
मवलम्बमानावयवकेशान्तशीर्षिकपालानि व्याहृतिविद्याया मिव विद्यान्तरेषु मार्गपर्वत्वेन श्रुतानि ।
तत्राग्न्यादीनान्तु ब्रह्मणइव प्राप्यत्वेनैव श्रावणं न मार्गपर्वत्वेन । शैब्यप्रश्नेच “स सामभिरुच्यते
ब्रह्मलोक”मिति सामवेदपठितानां सामामेव ब्रह्मलोकपर्यन्तप्रापकत्वं श्रूयते । नत्वर्चिरादिष्वप्येव
किञ्चिदप्यास्त्रायते । कैषीतक्रिशाखायाम् “स एतम् देवयानमपन्या नमापद्याऽभिलोकमागच्छ”तीति

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४-३-२ ॥

अत्र श्रुतस्यार्चिरादिक्रमस्य मध्ये श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमोऽत्र निवेशनीयः
अथवा अयमेव क्रम इति सन्दिह्यते । ‘तेर्चिपमभिसम्भवन्त्यर्चिपोऽद्भुतं
आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्हेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं
संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम् चन्द्रमसो विद्युतम् तत्पुण्यामाऽनवः स
एनान् ब्रह्म गमयति’ इत्यर्चिरादिक्रमश्छान्दाग्यसिद्धः । बृहदारण्यके
‘यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति’ इति
संवत्सरादिस्ययोर्मध्येवायुः श्रुतः स निवेश्यो न वेति संशये ननिवेश्योऽश्रवणा

गतेरनङ्गीकृततया देवयानगत्युपपादकाऽधिकरणानां स्वपक्षनिराकरणत्वमभिधीक्ष्य तेष्वर्चिरादि-
नियममङ्गकं किमपिमतान्तरं निरन्वयोपास्कानां नार्चिरादिरिति केचिदित्यमङ्गकप्रक्षिप्त-
मेतैरेव दीक्षितवर्यैः । स्वानभिमतार्चिरादिगतिनिधमं निराकर्तुं भगवद्भाष्यकाराणां हृदयं
वशीकर्तुंश्चेति विज्ञायते । अतएवैतादृशानि कतिनित्प्रदिशान्येनाऽवगम्य शिवाद्वैतनिर्णये
भाष्यकारैर्निविशेषमेव शिवाद्वैतमूरीकृतमिति प्रसाधितुं प्रयतितमिति विशदम् । भाष्ये
किलाभिन्न् बहून् स्वाऽनभिमतानर्थान् प्रच्याव्य स्वाभिमतानर्थान्प्रक्षिप्य चैतैरेव भूया-
न्प्रन्यो व्यत्यासितइतिपीठिकायामनंकानि निदर्शनानि प्रदर्शितानीत्यलम्बन्हुना ॥

इति अर्चिराद्यधिकरणम्

अथ वाय्वधिकरणम् २

यदुक्तं नानाशाखाश्रुतसर्वपर्वयुक्त एकोमार्गइति तन्नयुक्तम् । मार्गत्रये वायोः
क्वचिदपि निवेशासम्भवेन कासुचिच्छाखासु तदाज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादिति पूर्वाधिकरण-
सिद्धार्थाक्षेपेण प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । अर्चिरादिक्रमस्य मध्ये इति । अर्चिरादिक्रमप्राप्त-
स्यातिवाहिकगणस्य मध्ये इत्यर्थः ॥

प्रसिद्धत्वात् ‘ भूरित्यमौ ’ इत्यादिषु न ब्रह्मप्राप्तिमार्ग उच्यते, किन्तु तत्तद्विभूतिप्राप्तिरेव । ततः परप्राप्तिर्चिरादिनैव । निरन्वयोपासकानां नार्चिरादिरिति केचित् ॥

इति अर्चिराद्यधिकरणम्

नैवेद्यं दहरैश्चानरादिविद्यानामैक्यमभ्युपगन्तुं शक्यम् । गुणानामानन्त्येनाऽशक्यानुष्ठानत्वात् । मार्गपर्वणान्तु नानाशाखास्तु श्रुतानामुपसंहारेऽपि न द्वादशमङ्ग्यातिलङ्घनमस्तीति वैपम्यम् । ततः परप्राप्तिर्चिरादिनैवेति भगवतो भाष्यकारस्य निर्णयः । शिवार्कमणिदीपिकायान्तु निरन्वयोपासकानां नार्चिरादिरिति केचिदिति प्रतीकमुपादाय तेषामतः अर्चिरादिना तत्प्रयित्तेरितीदं सूत्रम् प्रथिग्रहणात्प्रायोऽभिप्रायं नैवक्यम् । अवश्यञ्च प्रायोऽभिप्रायमिदमिति सैरपि तत्तत्क्यम् । हिरण्यगर्भपर्यन्तानां देवानां स्वस्वलोकेषु स्थित्वैवमुच्यमानानामर्चिरादिमार्गासम्भवात् । नच भुवि विद्यामनुष्ठाय मुच्यमानानां मनुष्याणां मयमेकएवमार्गइति नियमो विवक्षितइतिवाच्यम् । मधुविद्योपासकानां वसुरुद्रादित्यमस्तुसाध्यगणपदप्राप्तिपूर्विकायाम् मुक्तौ वस्त्रादिपदपूर्वकमार्गान्तरावश्यम्भावादिति यदर्चिरादिमार्गनियममुल्लङ्घ्यतुमुल्लङ्घितं तत्सर्वं स्वाभिमतनिर्गुणरादाऽनभिमतार्चिरादिगतिविषयविद्वेषमूलम् प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षभूतं श्रुतिस्मृत्यादिप्रतिपक्षभूतञ्च । तथाहि—प्रथितपदस्य प्रमिद्धिवाचकतया प्रायोऽभिप्रायकत्वमसङ्गतम् । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य हिरण्यगर्भादिदेवतास्वननुगतत्वेऽपि न तावताऽर्चिरादिगतिनियमो भज्येन । अथ मधुविद्योपासकानां वसुरुद्रादित्यमस्तुसाध्यगणपदप्राप्तिपूर्विकायामपि मुक्तौ वस्त्रादिपदपूर्वकमार्गान्तरावश्यम्भावात्तानां नार्चिरादिमार्गनियमो नाङ्गोकार्यइत्यपि न भाधु । तत्रादित्यपदप्राप्तावादित्यस्य अर्चिरादिपर्यान्तर्भूतत्वेन “ आदित्याच्चन्द्रमस ” मिति क्रमाद्वत्प्राप्तिसम्भवाद् वसुरुद्रादिपदप्राप्तावपि वसुरुद्रादिदेवलोकेषु वाच्यधिकरणोक्तन्यायेन वायुरूपसर्वान्तर्गतत्वेन देवलोकादादित्यमित्यादिना अर्चिरादिमार्गान्तर्भूतत्वेन मार्गान्तराभ्युपगमन्याऽनावश्यकत्वाच्च ॥

निपत्सु धूमादिमर्चिरादिश्चमार्गमुपदिश्य “ य एतौ पन्थानौ नविदु स्ते कीटा पताङ्गा वेति ” । अथैतयोः पथो नैकतरेण तानीमानिक्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति । जायस्व त्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति । “ शुक्ले कृष्णे गतीद्वेते जगतश्शाश्वते मते ” । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां मार्गद्वयप्रधानां कष्टजुगुप्सिततृतीयमार्गश्रावणेन ब्रह्मविदां देवयानमार्गनियमस्वीकरणं श्रुतिस्मृतिविप्रतिषिद्धमिति विदितमेव । एवमपि स्वाभिमतं शुद्धाद्वैतपक्षे अर्चिरादि-

अथ तटिदधिकरणम् ३

तटितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ४-३-३ ॥

कौषीतकिनामुपनिषदि श्रूयते । 'स एतम् देवयानम् पन्थानमापद्यामि-
लोकमागच्छति स वायुलोकम् स वरुणलोकम् स इन्द्रलोकम् स प्रजापति-
लोकम् स ब्रह्मलोकम्' इति । तत्राभिलोकशब्दोक्तस्यार्चिषः प्राथम्यमविरुद्धम्,
वायोरादित्यस्य च श्रुत्यन्तरसिद्धश्रौतक्रमेणाग्रत्यपाठक्रमबाधात् संवत्सारा-
दूर्ध्वं क्रमेण विनिवेशः । अत्र वरुणादयोऽपि श्रुताः । तेऽर्चिरादिमार्गेण निवेशयितुं
शक्या उत न शक्या इति संशये नियामकाभावाः शस्यसंनिवेशा इति प्राप्ते
ब्रूमः । वरुणादीनामपि संनिवेशः कार्यः । तत्र विद्युल्लोकस्योपरि वरुणलोकस्य
सम्बन्धवशात् व्यवस्था युक्ता । विद्युत्पूर्वकवृष्टिगतनोरस्य वरुणोऽधिपतिः

देवानां वासस्थानमित्यविशेषेण देवलोकशब्दो वायुमेवाऽभिदधाति । तथा वायुशब्दो विशेषेण
वायुमेवाऽभिदधाति । द्वयोः प्रकरणद्वयविहितयोरैकत्वादिति सूत्रार्थः ॥

इति वाय्वधिकरणम्

अथ तटिदधिकरणम् ३

एवं वायुपठनप्रयुक्ता मार्गभेदशङ्का निराकृता । अयं तदनन्तरश्रुतवरुणोऽन्तरप्रजापति-
पठनप्रयुक्ता सा निराक्रियतइति सङ्गतिः । अत्राऽपि किमेकएवमार्गः उत द्विर्वा इति संशयः ।
मार्गैक्ये वरुणादयो निवेशयितुं शक्या इति तदर्थसंशयः । यथापाठमादित्यात्पूर्वं वरुण-
स्यादित्यान्तरमिन्द्रप्रजापत्योश्च निवेशो न सम्भवति । देवलोकमित्यन्तर्गतां श्रौतक्रमेण
पाठक्रमस्य बाधात् । अन्यत्राऽपि निवेशो न सम्भवति । अर्चिरादिविद्युत्पर्यन्तानां सर्वेषामपि
श्रौतक्रमसत्त्वात् । तदनन्तरममानवपुरुषस्यैव ब्रह्मपर्यन्तं गमयितृत्वश्चावणात् । एवं वरुणोऽन्तर-
प्रजापतिसहितस्य मार्गस्य प्रसिद्धार्चिरादिमार्गाद्भेदादवश्यम्भावेनाऽशक्योपपादनं मार्गैक्यमिति
पूर्वपक्षः । नियामकाऽभावादिति । सर्वत्राऽपि साधकसत्त्वादिति भावः । विद्युत्पूर्वकेति ।
श्रुतिक्रमविरोधात्स्वस्थानतः प्रच्युतेषु विद्युनोऽनन्तरं वरुणस्य निवेशः । विद्युद्भरणयोर्वृष्टिगत-
नीरसम्बन्धित्वाद्विद्युतउपरि नीराधिपतेर्वरुणस्य ततउपरि भावौचित्याच्च । तदनन्तरमिन्द्रप्रजापत्यो

दिति प्राप्ते ब्रूमः । गुणोपसंहारन्यायेन संवत्सरादूर्ध्वमादित्यात् पूर्वं वायुर्निवेश्यः । बृहदारण्यक एवान्यत्र 'मासेभ्यो देवलोकम् देवलोका दादित्यम्' इति पठितेऽर्चिरादिक्रमे छान्दोग्यश्रुतित उपसंहार्यात् मासाधिककालरूपत्वेन मासेभ्य उपरि निवेशनीयात् संवत्सरादुपरि देवलोकः श्रुतः, सोऽपि वायुरेव । देवलोकशब्दो देवानां लोक इति व्युत्पत्तेरविशेषेण वायुवाचकः । वायुशब्दस्तस्यैव विशेषेण वाचक इत्यविशेषविशेषाभ्यां देवलोकवायुशब्दाभ्यां वायुरेक एवाभिहित इत्यब्दादूर्ध्वमादित्यात् पूर्वं वायुर्निवेश्यः । 'वायुर्देवानामासनभूतः' इति श्रूयते । 'योऽयं पवत एष देवानां ग्रह' इति ॥

इति वाय्वधिकरणम्

ननु—श्रुतोऽर्चिरादिरतिवाहिकगणस्तन्मध्ये निवेशनीयत्वेन विचारविषयः पर्वविशेषः कइत्याकाङ्क्षायान्तदुभयं विवेचयति—तेऽर्चिपमिति । “स आदित्यमागच्छनी” त्यनेन वायुः क्षुतइत्यस्याऽन्वयः । तत्संवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायुर्निवेशनीयो नवा इति संशयवाक्यं द्रष्टव्यम् । वायोसंवत्सरादित्यमध्यनिवेशनीयदेवलोकरूपत्वतद्भावाभ्यां संशयः । अत्रेयं विषयविशुद्धिः । पञ्चाम्रविद्यायामर्चिरादिमार्गमामनन्तश्च छन्दोगाः मामादित्ययोर्मध्ये संवत्सरं पठन्ति ॥

वाजसनेयिनस्तु—मासेभ्यां देवलोकं देवलोकादादित्यमिति तयोर्मध्ये देवलोकं पठन्ति । मार्गैक्यपक्षे तावुभावुभयत्रोपसंहार्यौ । तयोश्च संवत्सरो मासादनन्तरमेव निवेशनीयः । अहश्शुक्लपक्षोत्तरायणमासानां मुत्तरोत्तरमभिक्रममाणानां कालानां मुप्युपरिनिवेशनदर्शनात् । परिशेषाह्वलोकस्तदनन्तरं निवेशनीयः । ततश्च यदि देवलोकएव वायुस्त्या तदा संवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायोर्निवेशो लभ्यते । तल्लभेसत्येकएव मार्गइति पूर्वोक्तमुपपद्यते । यदि देवलोकादन्यो वायुस्त्या तदा तस्य ननिवेशो लभ्यते । लभे शाखाविशेषेषु तदाज्ञानप्रामाण्यौपपादनार्थं मार्गभेदोऽभ्युपगन्तव्यइति पूर्वोक्तं नोपपद्यतइति । तत्र पूर्वपक्षमाह—ननिवेशोऽश्रवणादिति । सिद्धान्तस्तु—वायुमब्दादिति । अब्दात्संवत्सरादूर्ध्वं आदित्यात्पूर्वं वायुमेकमेव निवेशयेत् । अविशेषविशेषाभ्यां देवलोकवायुशब्दाभ्यां वायुरेकस्यैवनिर्दिष्टत्वात् ।

व्यवहरन्ति । तद्वदर्चिरादयोऽपीति प्राप्तेऽभिधीयते । अर्चिरादयो मार्गाभि-
मानिनो विदुषां गमयितारो देवताविशेषा एव । ‘ तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्
ब्रह्म गमयति ’ इति विद्युत्पुरुषस्य गमयितृत्वलिङ्गेनार्चिरादीनामविशेष-
निर्दिष्टानामपि गमयितृत्वमेव सम्बन्ध इति निश्चय उपपन्नः ॥ विद्युत्पुरुषस्य
ब्रह्मगमयितृत्वे वरुणादिभिः किम् फलमित्यत आह—

वैद्युतेनैव तनस्तच्छ्रुतेः ॥ ४-३-५ ॥

वैद्युतपुरुषात् परस्तात् स एव ब्रह्म गमयति ‘ तत् पुरुषोऽमानवः स
एनान् ब्रह्म गमयति ’ इति श्रुतेः । वरुणादीनां तदनुग्राहकत्वेन गमयितृत्व
मिति न विरोधः ॥

इति आतिवाहिकाऽधिकरणम्

गत्वा ततो घोषःप्राप्तव्यइति तयाऽर्चिरादयोऽपि मार्गाचिह्नभूताएव नतु परमेश्वरेणनियुक्ता
गमयितार इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—“स एनान् ब्रह्मगमयती”ति वैद्युतपुरुषस्य गमयितृत्वदर्शनेन पूर्वेषामर्चिरादीना
मपि गमयितृपुरुषत्वाऽवगमात् लोकशब्दस्याऽप्यर्चिरादिशब्दवत्तादभिमानिदेवतायां वर्तितुमर्हत्वेन
विरोधाऽभावाच्च अर्चिरादय आतिवाहिकपुरुषाएवेति ।

सुझार्थस्तु—अर्चिरादय आतिवाहिकाः उपासकानामतिवाहे—परमेश्वरेणनियुक्ताः पुरुषा
एव । “स एनान् ब्रह्मगमयती”ति गमयितृत्वलिङ्गादिति ।

पूर्वपक्षशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरसुप्रमथतारवति — विद्युत्पुरुषस्येति ।

विद्युतिभगो वैद्युतः । अमानवः पुरुषः । विद्युल्लोकप्रभृतिश्रुतिबलादमानवपुरुषस्य गमयि-
तृत्वेऽ । वरुणादीनां तदनुग्राहकत्वेन गमयितृकोटिनिवेशस्तस्मभवतीति नतद्वैफल्यमितिभावः ।

ततः—विद्युतउपरि वैद्युतेन पुरुषेण विदुषोगमनम् । तच्छ्रुतेः = “स एनान् ब्रह्मगमयती”ति
तस्यैवश्रुतेः वरुणादीनां तदनुग्राहकत्वमिति निश्चीयत इति सुझार्थः ॥

इति आतिवाहिकाऽधिकरणम्

प्रसिद्ध इति विद्युद्वरुणयोः सम्बन्धः । तदनन्तरमिन्द्रप्रजापतिलोकौ,
परिशेषात्, इत्यविरोधः ॥

इति तट्टिदधिकरणम्

अथ आतिवाहिकाऽधिकरणम् ४

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४-३-४ ॥

किमर्चिगदयो मार्गचिह्नभूताः स्थानभेदा, उत विदुषां गमयितारो
देवताविशेषा इति सन्देहः ॥ किम् तावत् प्राप्तम् ? स्थानभेदाः, तल्लाञ्छन-
सत्त्वात् । लोके हि ग्रामार्चिर्गत्य नदीं गत्वा ततो घोषः प्राप्तव्य इति

निवेशः । अत्राऽमानवपुरुषस्य ब्रह्मप्रापकत्वं वरुणादिव्यवधानेन तत्साहित्येनवोपपद्यत इति
नविरोधः । एवं वरुणादनिवेशाऽसम्भवप्रयुक्तमार्गभेदशङ्कानिरासेमति मार्गैक्यनियमस्सम्भवतीति
सिद्धान्तः ॥

तट्टितो विद्युतो मेघोदरवर्तित्वेन विद्युद्वरुणयोर्वेदे लोकेच सम्बन्धावगमात्पाठकमा र्थं
क्रमस्यबलीयस्त्वेन वरुणस्य विद्युतउपरिनिवेशः कार्यइति सूत्रार्थः ॥

इति तट्टिदधिकरणम्

अथ आतिवाहिकाऽधिकरणम् ४

अर्चिरादीनांक्रमो निरूपितः । तत्स्वरूपमिहचिन्त्यत इति सङ्कतिः । अर्चिरादिशब्दानां
लोकभेदस्यानविशेषदेवताविशेषत्वाऽनवधारणात्संशयः । तर्चिपमित्यादिस्थाने “अर्चिलोकमागच्छ”
तीत्यादिकौषीतकिशाखावाक्यदर्शना दर्चिरादिशब्दास्सर्वे लोकसंस्थानविशेषपराः । तथाच-
मर्गोपदेशवाक्यसारूप्या न्मार्गचिह्नप्रदर्शकान्यार्चिरादिवाक्यानीत्यर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताएव सन्तु
मुच्यमानानामतिवहने परमेश्वरेण नियुक्ता देवताविशेषाः । नवाऽमानवपुरुषस्यातिवाहिकत्वं देवता
विशेषत्वञ्च सम्प्रतिपन्नमित्यन्यैरपि तथाभाव्यमित्यस्तिनियमः । यथा लोके ग्रामार्चिर्गत्य नदी-

गच्छन्तीति । तथाऽभिधीयते । “ ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ” इति श्रुत्या । अतो न विरोधः ॥

स्मृतेश्च ॥ ४-३-१० ॥

“ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिमञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्सानः प्रविशन्ति परंपदम् ॥ ” इति स्मृतेरप्येवमवगम्यते । अतो हिरण्यगर्भपदमर्चिरादिगणो नयति प्रथमम् । ततः प्रलये परं ब्रह्म प्राप्यते तेन गहेति ॥

परम् जैमिनिमुख्यत्वात् ॥ ४-३-११ ॥

हिरण्यगर्भात् परमुत्कृष्टं नारायणमेव अर्चिरादिर्गमयति । परब्रह्मण एवोपादानावस्थान्तरत्वेन तत्र ब्रह्मव्यपदेशस्य मुख्यत्वादिति जैमिनिः ॥ तत्रोपपत्तिमाह—

दर्शनाच्च ॥ ४-३-१२ ॥

‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम् पदम्’ इति तत्पदस्य प्राप्यत्वं दृश्यते । अतश्च तमेव गमयतीति ॥

परान्तरकाल इति । परं हि—हिरण्यगर्भस्य तन्मानेन शतवर्षपरिमितमायुस्तदवसानकाल इत्यर्थः । परामृतादितिल्यब्लोपे पञ्चमी । परम्ब्रह्मप्राप्येत्यर्थः ॥

प्रतिसञ्चरः = प्रलयः । अस्मिन्पक्षे फलितार्थमाह—अतइति ॥

कार्यबादरिरिति प्रकृतहिरण्यगर्भापेक्षमुत्कृष्टत्वं परशब्दार्थइतिव्याचष्टे—हिरण्यगर्भादिति=हिरण्यगर्भापेक्षया प्रत्यासत्त्यतिशयसत्त्वेनमुख्यकल्पत्वादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमिति । पदस्य शिव-परत्वे परममुख्यत्वसम्भवेऽपि तदनादरेण नारायणपरत्वाऽभ्युपगम उपपत्तिमाहेत्यर्थः ॥

नचाऽत्र विष्णुशब्दश्चैव इति शङ्कनीयम् । “ तद्विष्णोः परमम् पदम् । सदा पश्यन्ति सूरयः ” इति प्रसिद्धवैष्णवमन्त्रैकदेशत्वेन तदर्थप्रत्यभिज्ञाविरोधादिति भावः ॥

अथ कार्याऽधिकरणम् ५

कार्यम् बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४-३-६ ॥

किममानवः पुरुषः उपासकान् साक्षादेव ब्रह्म गमयति, उतान्यमिति संशये पूर्वपक्षः । कार्यं हिरण्यगर्भमेव गमयति, अस्य हि गतिरुपपद्यते । न व्यापिनः परब्रह्मणः ॥ पुनरुपपत्तिमाह—

विशेषितत्वाच्च ॥ ४-३-७ ॥

‘प्रजापतेः सभाम् वेश्म प्रपद्य’ इति विशेषितत्वाच्च हिरण्यगर्भ-पदमेव गमयति ॥

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ४-३-८ ॥

‘ब्रह्म गमयति’ इति ब्रह्मव्यपदेशस्तु हिरण्यगर्भस्य तत्सामीप्यात् ‘हिरण्यगर्भम् पश्यत जायमानम्’ इति प्रथमकार्यत्वश्रवणादस्य सामीप्यम् ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहाऽतःपरमभिधानात् ॥ ४-३-९ ॥

प्रथमम् हिरण्यगर्भपदप्राप्तावपि तदनावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते । हिरण्य-गर्भलोकात्यये तदध्यक्षेण सह अतःपरं कार्यब्रह्मलोकात् परं परमपदम्

अथ कार्याऽधिकरणम् ५

गमयितुनिरूपणानन्तरं गन्तव्यनिरूप्यतइति सङ्गतिः । उताऽन्यमिति । हिरण्यगर्भं नारयणंवेत्यर्थः । गत्युपपत्त्यादिकं मुख्यत्वादिकञ्च संशयबीजम् । व्यापिनइति ॥

प्रजापतेस्सभामिति । “आकाशो ह्यै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते”ति ब्रह्मविद्यां प्रस्तुत्याज्ञायते । तस्मादिह ब्रह्मविदेव । ब्रह्मप्राप्त्यभिसन्धिः । प्रजापतेरिति च हिरण्यगर्भोच्यते । “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः”इतिश्रुतेरितिभावः ॥

हिरण्यगर्भस्य प्रयमापत्यत्वेन परब्रह्मसन्निकृष्टत्वा तत्र तद्वाचिशब्दऔपचारिकः । “तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमब्रह्म जायत”इतिमन्त्र इतिभावः ॥

विरूपाक्षं श्रूयते । साक्षाद्ब्रह्मोपासकस्य ‘परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते’ ‘उमासहायम् परमेश्वरम् प्रभुम् त्रिलोचनम् नीलकण्ठम्
प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम् समस्तसाक्षिम् तमसः
परस्तात् ॥’ इत्यादिषु साक्षात् ब्रह्मप्राप्त्यवगमात् । पूर्वोक्तपक्षद्वयेऽपि दोषः
श्रुतिविरोधाद्भवति । तत्क्रतुः ब्रह्मोपासको ब्रह्मैव गच्छति, न मध्ये विलम्बते
प्रयोजनाभावात् । सकलकार्यममष्टिरूपाद्विरण्यगर्भात् परोनारायणस्तदुपा-
दानत्वात्, ततोऽपि परं शिवाख्यं निमित्तं विरूपाक्षं परं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्व-
शक्तिकं नित्यतृप्तं स्वतन्त्रं स्वप्रकाशमिति । तथा शिवमङ्कणोपनिषदि ‘परात्
परतरो ब्रह्मा तत्परात् परतो हरिः । तत्परात् परतोधीशः’ इति । रेफश्छान्द्रसः ।
अन्यत्र च— ‘नारायणपरम् ब्रह्म’ इति नारायणात् परत्वेन ब्रह्माभिधाय तत्
कीदृशमित्याकाङ्क्षायाम् ‘ऋतम् सत्यम्’ इति मन्त्रेण सर्वाज्ञतया मनो

अङ्गं प्रतीकोऽवयव इति प्रतीकशब्दस्याऽवयवशक्तित्वस्मरणात् । तस्य यदुपासनासामान्यं
तत्सर्वं प्रतीकोपासनमुच्यते इति भावः । अप्रतीकालम्बनास्त्विति । अप्रतीकशब्देन प्रतीकरूप-
प्रपञ्चविलक्षणं विश्वाधिकं ब्रह्माभिधीयत इति भावः । नयतीत्यस्य प्राप्यकर्माकाङ्क्षायामप्रतीक-
शब्दोक्तं तदेव विश्वाधिकं ब्रह्मोपतिष्ठत इति व्याचष्टे— साक्षाद्ब्रह्मैवेति । श्रुतिविरोधादिति ।
उदाहृतया कैवल्यश्रुत्या तत्र तत्रोदाहृत्याभिः श्रुताश्चारादिश्रुतिभिश्च विरोधादित्यर्थः ॥

ननु विलम्बेन परब्रह्मप्राप्त्या तद्विशेषः परिहृतस्म्यादित्याशङ्कोत्तरत्वेन मूत्रशेषं
व्याचष्टे— तत्क्रतुरिति । यथाक्रतुवाक्याऽनन्तरं हि सक्रतुर्कुरीतित्यारभ्य “एतन्मतःप्रेत्याऽभि-
सम्पविताऽस्मी” त्यन्तेन मनोमयत्वादिगुणकः परमेश्वरः । “तमहम् प्राप्नुवामी” त्येवं
रूपकतोऽसङ्कल्पस्य विषय उपन्यस्तः । तदनुसारेण तत्क्रतुवाक्यस्यैवमर्थो लभ्यते । इह
यदुणविशिष्टब्रह्मप्राप्तिरङ्कल्पवानुपासको भवति इतःप्रेत्य तदुणविशिष्टब्रह्मप्राप्तिरानुभवतीति ।
अतस्तत्क्रतुन्यायेनोपास्यब्रह्मादवश्यं च प्राप्तव्यम् । तत्प्राप्तावेव तदनुभवरूपोभोग इति न मध्ये-
फलप्राप्तिविलम्बः कल्पनीयः । कल्पकाऽभावादिति भावः ॥

व्यापिनः परब्रह्मणः प्राप्तौ नास्ति गत्यापेक्षा । इति शङ्काव्यावृत्तचर्चश्चकारः । देश-
विशेषावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तौ सत्यामेव ब्रह्मानन्दानुभवप्रयोजकस्साकल्येन स्वरूपाविर्भावो भवतीति
श्रुतिबलादवसीयत इति भावः ॥

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ ४-३-१३ ॥

‘प्रजापतेः सभाम् वेश्म प्रपद्य, इति युदुक्तम्, न तत्र कार्ये हिरण्यगर्भे प्रत्यभिसन्धिः, प्रजापतिशब्दस्य प्रजापालनत्वेन नारायणवाचकत्व-सम्भवात् । युदुक्तम् ‘ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुञ्च्यन्ति सर्वे’ इति तत्रापि ब्रह्मशब्दो नारायणपरः । तस्य लोके पदे स्थित्वा योगिनः परान्तकाले पश्चिमदेहसमाप्तौ परामृतं विश्वाधिकं ब्रह्म प्राप्य मुक्ता भवन्तीति न विरोधः । ‘एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि’ इत्यादौ शिवस्य परब्रह्मणोऽमृतशब्दाभिधेयत्वमनादिमुक्तत्वञ्चावगतम् । अतो विष्णुपदे प्रारब्धकार्यदेहावसाने प्रारब्धभोगपर्यन्तं स्थित्वा योगिनः परामृतं विश्वाधिकं ब्रह्म प्राप्य मुक्ता भवन्तीति । अथ सिद्धान्त उच्यते—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च
दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ ४-३-१४ ॥

प्रतीकालम्बना हि ते, ये चेतनमचेतनं वा ब्रह्मदृष्ट्या केवलमुपासते । अप्रतीकालम्बनास्तु ते, ये विश्वाधिकं ब्रह्म साक्षादुपासते । साक्षाद्-ब्रह्मोपासकान् पुरुषः साक्षाद्ब्रह्मैव गमयति, यद्विश्वाधिकं कृष्णपिङ्गलं

प्रजापतस्सभांप्रपद्य इति प्रत्यभिसन्धिः प्रत्यभिसन्धिशब्देन विवक्षितः । प्रजापाल-कत्वेनैति । पतिशब्दोहि पातेर्धातोर्धितिप्रत्ययेन निष्पन्नः । पालकेस्वरसः । अतस्तद्विष्णोः परमंपदमिति मन्त्रदर्शनात्प्रजापतिशब्दस्य पालके नारायणे योगस्समाश्रयणीय इतिभावः । परान्तकाल इत्यत्र परशब्देन हिरण्यगर्भस्यागुर्नोच्यते । किन्तु विष्णुपदे स्थितस्य विदुष-श्चरमदेह इति व्याचष्टे— पश्चिमदेहेति । प्रारब्धकार्येति । विरजानश्रुत्तरणपर्यन्तं प्रारब्धशेषानु-वृत्तः प्राक्समर्थितत्वा द्विष्णुपदे स्थितस्याऽपि प्रारब्धाऽनुवृत्तिरस्तीतिभावः ॥

अन्यत्राऽन्यदृष्टिरेव प्रतीकोपासनंति प्रसिद्धार्थग्रहणवारणाय व्याचष्टे— प्रतीका-लम्बना इति । सकलचिद्व्यतिप्रपञ्चविशिष्टरूपस्य ब्रह्मणः एकदेशश्चिद्रूपोऽचिद्रूपश्च प्रतीकः ।

नक्षत्रन विरोधः ॥ अत्र केचित् ‘ परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ’ इति श्रुतेः परब्रह्मणः शिवस्य परमविभूतित्वेन ये विष्णुमुपासते, ते तदवस्थत्वात् ब्रह्मशब्दवाच्यस्य तस्य लोकं प्राप्य प्रादुभूततद्विभूतयः परान्तकाले चरमदेहावसाने परामृतं शिवं प्राप्य मुक्ता भवन्तीति

नसंसरति । परमेश्वरवन्नियन्तृमात्ररूपत्वात् । अतो नक्षत्रनविरोध इति । शिवस्यैव मुक्तप्राप्यत्व इति शेषः । ते ब्रह्मणो केचित्वादिक् वैष्णवोपासनाविशेषफलप्रतिपादकत्वेन योजयति—अत्र केचिदिति । हेर्यरण्यगर्भोपासना विशेषफलप्रतिपादकत्वेनाऽन्ये योजयन्तीति मतान्तरसूचनार्थं केचिद्ब्रह्मणम् । वचनादत्र नविरोध इति । अवश्यं हि तत्र ब्रह्मलोकशब्दशिवोऽतिरिक्तलोकपरो वाच्यः । तत्रस्थितस्य कालान्तरे मुक्त्यभिधानात् । अतस्तेषां मतविरुद्धत्वाद् वैष्णवोपासना-फलपरत्वे प्रत्यासत्त्यतिशयलाभाच्च ग्राह्यमित्यर्थः ॥

* अत्र शुद्धाद्वैतभाष्यकारैस्तावत् —

“ कार्यम् बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । कार्यमेव सगुणम् । अपरम्ब्रह्मैनाङ्गमयत्यमानवः पुरुषः ” इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते । प्रदेशवत्त्वात् । ननु परस्मिन्ब्रह्मणि गन्तुत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्नोपपद्यते । सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च । गन्तूणामितीदमेव सिद्धान्तीकृत्य कं पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्याऽयं सिद्धान्तः “ कार्यम् बादरि ” रित्युपपादितं स्मद्दानीं सूत्रैरेव “ परम्ब्रह्मैनाङ्गमयत्यमानवः पुरुषः ” इति उत्तरसूत्राणि पूर्वपक्षीकृतानि । अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः व्यत्यासीकरणा द्वैयामिकसमय एव व्यत्यासित इति विदितम् । इह यद्यपि सिद्धान्तोपक्रमाप्यप्यधिकरणानि विद्यन्ते तथाऽपि सम्भवति पूर्वपक्षोपक्रमपरे विवरणे सिद्धान्तोपक्रमपरत्वमन्याय्यमिति विदितम् ॥

ननु परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षाऽन्तरम् । तावेतौपक्षावाचार्येण सूत्रितौ । गत्युपपत्त्यादिभिरेकः । मुख्यत्वादिभिरेपरः । गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुम् । ननु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य एव सिद्धान्तः । द्वितीयः पूर्वपक्षः । न ह्यसत्यसिद्धयस्य मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता विद्यते । तस्मादाद्य एव सिद्धान्त इति चेन्न । आद्यपक्षे-गत्युपपत्त्यादिसम्भवस्य वा द्वितीयपक्षे तदसम्भवस्य वा बादरिमन्त्वेन कण्ठोक्त्या तत्राचार्यसम्मत्यनवगमात् । सगुणस्यैव श्रुतिसूत्रसिद्धयस्तत्र गत्युपपत्तेरुपपत्त्यादिसम्मतत्वेन प्रकृते सत्यसम्भवे मुख्यस्याऽग्रहणमिति न्यायाप्रवृत्तेश्च । किञ्च परविद्याप्रकरणे गतेराम्नानेन तदन्वयाऽनुपपत्त्या सगुणस्यैव परब्रह्मत्वाऽवसायाच्च ॥

वाग्विपर्यासरहितं स्वशक्तिमरीचिभिः सकलजगत्पूरकं स्वाविभक्त्या पर-
प्रकृतिरूपया परमानन्दचिदेकरसपरमाकाशलक्षणया स्वावस्थाभेदपरमचेतन-
नारायणारब्धहिरण्यगर्भादिसकलकार्यप्रपञ्चया पराशक्त्योमया शबलितरूपं
निर्विकारं त्रिलोचनं परंब्रह्म सर्वोत्तरमिति निरूपितम् । विश्वाधिको रुद्रः
इति च विश्वस्मादधिकत्वेन चावगतम् । तस्माद्वैदिकानामतः परं कल्पयितु
मन्याद्यमेव ॥

विशेषश्च दर्शयति ॥ ४-३-१५ ॥

ब्रह्मणो विश्वाधिकस्य तदवस्थाभेदस्योपादानस्य विष्णोस्तत्कार्य-
भूतस्य हिरण्यगर्भस्य च विशेषं दर्शयति श्रुतिरेव ' परात् परतरो ब्रह्मा '
' हिरण्यगर्भम् पश्यत जायमानम् ' पुरुषो वै रुद्रः ' इत्यादिका । ततश्च
ब्रह्मविष्णोः परं परब्रह्मणः शिवस्य पदम् परमाकाशरूपं परमानन्दमयममानवः
पुरुषो गमयतीत्येव युक्तम् । यच्छङ्कितम् ' सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः
परमम् पदम् ' इति तत्र विष्णुशब्दः परब्रह्मवाचकः । षड्विधस्याध्वनः पारं
तदतोतं पदं हि विश्वाधिकस्य शिवस्यैवोपपन्नम् । यद्वा विष्णोः प्रपञ्चाव-
स्थितस्य परमुत्कृष्टं पदं स्वरूपं परमाकाशरूपं परमानन्दलक्षणं शिवस्य
परब्रह्मणः पदमेव । यत्रानौ निहितात्मा प्रपञ्चाकारोऽपि न संस्रगति । अतो

ननु ब्रह्मापासको ब्रह्मैवप्राप्नोतीत्येवमस्तु तत्प्राप्यम् हिरण्यगर्भो नारायणो वा किं
नस्यादित्याशङ्क्याह — सकलकार्यसमिष्टिरूपादिति । स्वशक्तिमरीचिभिरिति । स्वशक्तेर्मरीचयः
तत्कार्याणि जगद्भासकावैपयिकवृत्त्यवच्छिन्ना स्तदंशा वा । वैदिकानामिति । पाञ्चरात्रादिभि
स्तदुक्ततत्त्वान्तरंगृहीतऽपि वेदप्रमाणन्यैरेतद्विरुद्धतत्त्वाऽन्तरं नप्राह्यमित्यर्थः ॥

वैष्णवमन्त्रैकदेशत्वेन तदर्थप्रत्यभिज्ञानमनुसरन्नाह—यद्वति । परमाकाशरूपा पराशक्तिरेव
हि शिवस्य दिव्यस्थानरूपाऽवतिष्ठते । अतस्तदवस्थाविशेषरूपस्य विष्णोस्त्वरूपं यवितुमर्हति ।
दिव्यस्थानमितिभावः । यत्राऽसौनिहितात्मा यत्पदं प्राप्तां विद्वान् प्रपञ्चाकारोऽपि प्रपञ्चशरीरकोऽपि

विष्णुपासकानामर्चिरादिना विष्णुपदप्राप्तिपूर्वकं विलम्बेन शिवपदप्राप्तिरिति वचनादत्र न विरोध इति ॥

इति कार्याऽधिकरणम्

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

एतन् प्रतिषेधाधिकरणे “नच ब्रह्मावदस्सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्यप्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्ति-
र्गतिर्वोपपद्यते-निमित्ताऽभावादिति यत्परैरुक्तं तदपिनिरस्तम् “अस्माच्छरीरात्समुत्थाय पर-
ञ्ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेनरूपेणाऽभिनिष्पद्यत ” इति श्रुतिबलेन देशविशेषाऽवच्छिन्नब्रह्मप्राप्तौ-
सत्यामेव ब्रह्मानन्दानुभवप्रयोजकस्य साकल्येन स्वरूपाविर्भावस्य सिद्धेरवसायादुत्क्रान्ति-
गत्यादीनां युक्तिबलादपोदितुमशक्यत्याच्च ॥

एवञ्च हन्त अशेषश्रुतिसारविशेषरत्नाऽपहर्ताचोरो बादरिरिहलब्धः । नकेवलं कार्यं
बादरिरित्यनेन, किन्तु अभावं बादरिरित्यादिनाऽपि निर्विशेषवाद्ययमेवेति तदुपजमेव
निर्विशेषाऽद्वैतमितिच मिद्धम् ॥

अथाऽपि तदीयमतम् “नाविद्यातोऽप्यवस्तुनाबन्वाऽयोगात् । वस्तुत्वे सिद्धान्तहानि”
रित्यादिना साङ्ख्यशास्त्रकर्त्रा कपिलाचार्येण सविस्तरं निराकृतम् । तदनन्तरं भगवता बाद-
रायणेन बादरिमताऽन्नकस्य साङ्ख्यशास्त्रस्य मतम् “ईक्षतेर्नाशब्द ” मित्यादिनाऽमङ्ग्येन
सूत्रजातेन निर्धूतम् । एञ्च देवदत्तस्य हन्तरि हन्तमति देवदत्तस्य नपुनरुज्जीवनमिति देवदत्त-
हन्तृहननन्यायेन बादरेर्मतमपुनरुत्थानमाहृतमित्यलम्बहुना ॥

इति कार्याऽधिकरणम्

इति श्री नागलिङ्गशिवारभ्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां
श्री शिवचिन्तामणिप्रभाख्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पादीय
ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां अथ चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयः पादः

स्वरूपं पूर्वं सदेव मलावरणापगमादाविर्भवति, 'स्वेन रूपेण' इति शब्दात् तथाऽवगम्यते, अन्यथा ह्यागन्तुकस्याऽपिरूपस्य स्वासाधारणत्वात् 'स्वेन' इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । तत्र सर्वानुग्राहकस्य शिवस्य परब्रह्मणः प्रसादेन स्वावरणे मले विगलिते तत्सदृशगुणमात्मस्वरूपं प्रादुर्भवति, न कर्मफलव

भासमानस्य तिरोधानाऽयोगात् । एतेनाणवमलाख्येनाऽविद्यावरणेन तिरोहितं जीवस्वरूपमिति निरस्तम् । तिरोहितत्वे संसारदशायां जीवस्वरूपस्याऽनवभासप्रसङ्गात् । आणवरूपे तस्मिन् किञ्चिदवच्छेदेन तिरोधानं किञ्चिदवच्छेदेन प्रकाश इति कल्पयितुमशक्यत्वात् । एतेनाऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं संसारदशायां तिरोहितम् मोक्षदशायामाविर्बोध्यतीत्यपि निरस्तम् । तिरोधानाऽसम्भवा द्योगदशायामपि तदनभिव्यक्तचनङ्गीकाराच्च । तस्मात्कर्मफलवद्विद्याफलमपि लोकविशेषप्राप्त्यनन्तमुत्पद्यमानं किञ्चिदङ्गीकरणीयमित्युपपत्तिसाहित्येनाऽभिनिष्पत्तिश्रवणस्य प्रबलत्वात् तदनुसारेण स्वेनेनविशेषणमर्थसिद्धस्वकीयत्वाऽनुवादकमित्युपपादनीयमिति भावः । मुक्तस्य स्वरूपं चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमाविर्भवतीति । अत्राऽयमाशयः ॥

वस्तुतो निरतिशयानन्दघन एव जीवः । स्वभावतः तस्मिन्निरतिशये स्वरूपानन्दे प्रतियोगिविशेषापेक्षारतमन्यापन्नोत्कर्षरूपा बहवस्सन्ति विशेषाः । तं सर्वं मलमायाकर्मदेहेन्द्रियावरणैस्तिरोहिताः । तेषामावरणानि तेष्वस्तित्वप्रकाशमानत्वव्यवहारं निरुन्धाना मलमायादीनां शक्तिविशेषाः । तत्रानन्दत्वसामान्यं कदापि नतिरोहितमिति संसारदशायामपि सर्वदेवात्मनि भेमाऽनुवर्तते । सुषुप्तिप्रलययोर्देहेन्द्रियव्यापारोपरमेण तदावरणीयः किर्यान्विशेषः प्रकाशते । कृतश्रावणमननादिकस्य निधिध्यासनकुर्वत उपर्युपरि योगभूमिकासु मलमायादिगतानामसङ्ख्यानामावरणशक्तीनां मध्ये काचित्काचित्सीयतइति तत्तदावरणीया दिशेषाः क्रमेण प्रकाशन्ते । मुक्तौ सर्वासामावरणशक्तीनामपगमा निरतिशयस्वरूपानन्दः प्रकाशते । यदास्वत्वरञ्चकव्याधिपरिपूर्णस्य चिकित्साविशेषैः किञ्चित्किञ्चिद्व्याधिशक्त्यपचये जामयानं भोज्यवस्तुरसे तत्तदावरणीया विशेषाः क्रमेण प्रकाशन्ते । सर्वात्मना व्याध्यपगमे च रसोऽपि सर्वात्मना प्रकाशते । एवमेव योगसिद्धचारम्भदशाप्रभृति मुक्तिदशार्प्यन्तेषु दशाविशेषेषु सार्धं व्याऽपहतपाप्मत्वाद्याविर्भावेऽपि विशेषोऽवगन्तव्यः । इयांस्तु विशेषः । स्वरूपानन्दस्याविर्भावः प्रकाशः घनतिरोहितस्येव चन्द्रस्य घनापगमे सार्धं व्याऽपहतपाप्मत्वादीनान्तु शक्तिविशेषरूपाणां स्वस्वकार्यप्रयोजकत्वमाविर्भावः । मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धानां वह्निगतदाहस्फोटदिशक्तीनामिव प्रतिबन्धकमण्याद्यपाये । एवं प्राक्सिद्धयोरपि स्वरूपानन्दसार्धं व्यादिगुणवृन्दयोरानिर्भावस्य समर्थायितुं शक्यत्वेनाऽपि

श्री शिवाभ्यां नमः

श्री नीलकण्ठभगवत्पादाराध्यविरचिते शारीरकब्रह्ममिमांसा सूत्रभाष्ये अथ चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थः पादः

अथ सम्पद्याविर्भावाऽधिकरणम् १

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ ४-४-१ ॥

पूर्वत्रार्चिरादिना मार्गेण विद्यावतां हिरण्यगर्भनारयणपदातीतं परब्रह्मणः
शिवस्य परमसुखरूपतया स्वर्गशब्दवाच्यं पदं प्राप्यमिति निरूपितम् । इह
तत्प्राप्तानां स्वरूपाविर्भावादिप्रकारो निरूप्यते । ‘ अस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परंज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत ’ इति परंज्योतिरूपं महाप्रकाशं
परब्रह्मप्राप्तस्य स्वरूपाविर्भाव उच्यते, तत्स्वरूपं तस्य तात्कालिकं मुक्तं पूर्व-
सिद्धत्वेति संशयः । न पूर्वसिद्धम्, किन्त्वभिनिष्पत्तिश्रवणात् स्वर्गवदागन्तुक-
मेव । पूर्वसिद्धत्वे च कुतोऽस्य संसारः । अतस्तदुपासनाजन्यं मुक्तिफलरूपमाग-
न्तुकम् इति प्राप्तेऽभिधीयते—ब्रह्मप्राप्तजीवस्य मलतिरोहितं ब्रह्मसदृशगुणं

अथ सम्पद्याविर्भावाऽधिकरणम् १

सङ्गतिर्नदर्शयति— पूर्वत्रेति । पूर्वपादे दिव्यस्यानस्त्यतपरब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तं निरूपितम् ।
इह तत्प्राप्तस्य स्वरूपाविर्भावसदृशत्वादिप्रकारो निरूप्यत इति सङ्गतिः । अभिनिष्पत्तिश्रवणं
स्वेनेति विशेषणञ्च संशयबीजम् । अभिनिष्पत्तिश्रवणस्य स्वेनेति विशेषणापेक्षया प्राबल्य
मुपपत्तिसाहित्येन दर्शयति—पूर्वसिद्धत्वेचेति मोक्षदशायां यत्फलरूपतया प्राप्तव्यं रूपं तत्पूर्व-
मप्यस्ति चेत् पूर्वमप्ययं, मुक्तएव स्यात् । नच पूर्वसिद्धमप्यस्य पुरुषार्यात्मकं रूपं संसारदशायां
तिरोहितं, परंज्योतिरूपसम्पन्नस्माविर्भवतीति वाच्यम् । स्वप्रकाशवैतन्यरूपस्याऽहमिति सर्वदा

प्रकृत्यैव 'भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युक्तत्वात् । अतः प्रादुर्भूतत्वाभावि
काऽपहतपाप्मत्वादिको मुक्त आत्मा ब्रह्मसदृशगुणस्वरूप इति सिद्धम् ॥

इति सम्पद्याविर्भाऽधिकरणम्

अथ अविभागाऽधिकरणम् २

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४-४-४ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मगुणस्वरूपसदृशं मुक्तस्य गुणस्वरूपमिति प्रति-
ज्ञातम् । तत्सादृश्यं मुक्तस्यापगच्छने न वेति विचारः । किं प्राप्तम् ? 'एको
रुद्रो न द्वितीयाय तस्यौ' इत्यादिषु ब्रह्मणः सदृशस्य द्वितीयस्य निषेधात्
कस्यचिदपि ब्रह्मस्य मुक्तस्य वा तत्सादृश्यमनुपपन्नमिति ॥ एवम् प्राप्ते

भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति प्रकृतआत्मा स्वभावनत्वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्त
इत्यवगम्यते । कुतः? प्रकरणात् । "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास
स्मृत्यमङ्गल्पः" इति प्रजापतिवाक्येन प्रकृतत्वात् । इदं हि प्रकरणं प्रत्यगात्मविषयमेव नतु
परमात्मविषयम् । "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वि" ति प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥

इति सम्पद्याविर्भावाऽधिकरणम्

अथ अविभागाऽधिकरणम् २

सङ्कतिपूर्वक संशयं दर्शयन्—पूर्वाधिकरण इति । विद्वानन्दधनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टम्
मुक्तस्य यत्स्वरूपमभिहितम् पूर्वाधिकरणे तद्ब्रह्माम्यरूपमेव । ब्रह्मणोऽपि हि तथाभूतमेवरूपं मत
स्तत्रापपद्यत इत्याक्षेपात्पूर्वाधिकरणसङ्कतिः । तदुपपद्यतं न वेति ब्रह्मसंन्याविधिनिषेधाभ्यां
संशयः । तत्र पूर्वपक्षः— "एकएव रुद्रः" । "एकमेवाऽद्वितीयम् ।" "न तत्समश्चाऽभ्यधिकः"
श्चेत्यादिष्टुतिविरोधाद्ब्रह्म इव मुक्तेऽपि ब्रह्मसादृश्यमङ्गीकर्तुमशुक्तम् । "तस्मात्परमसंन्या
मुपैती" त्यादिश्रुतिर्येवाद्भुतैवाऽङ्गीकरणीया । अवश्यञ्च "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्" "मन
मैतान्कामान्पश्यन्मते" "जज्ञन् क्रीडन् रममाणस्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा"त्यादि-
वाक्यानामर्थवाद्भूतत्वमङ्गीकरणीयम् । सकलवैषयिकसुखवितृष्णं ब्रह्मानन्दानुभवेकप्रेप्सु

दुत्पद्यते, मलस्यानादित्वात् संसारोपपत्तिः । अतः स्वाभाविकमेव मुक्तस्य स्वरूपं चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमाविर्भवति ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ४-४-२ ॥

आत्मस्वरूपमात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेऽपि मलविनिर्मुक्तस्यापरि-
छिन्नानन्दाद्याविर्भाव उच्यते, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति
मलप्रयुक्तजागरिताद्यवस्थाविनिर्मुक्तस्यैव वक्तव्यतया प्रतिज्ञानात् ॥

किञ्च—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ४-४-३ ॥

तत्र 'भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति प्रकृताऽपहृतपाप्मात्वादिगुणक
आत्मा वक्तव्यः प्रकरणादवगम्यते । 'य आत्माऽपहृतपाप्मा' इत्यादि

अभिनिष्पद्यत इत्यस्य तत्परतयाऽर्थवत्त्वसम्भवा चतस्त्वारस्याऽनुसारेण स्वेनेति विशेषणं
सर्वथा वैयर्थ्यमापादनीयमिति ॥

ननु—स्वेनेतिविशेषणसार्धक्यायाऽभिनिष्पत्तिरौपचारीकीत्यस्तुनाम । सा स्वरूपानन्दा-
विर्भावरूपाऽपहृतपाप्मात्वादिरूपाचेति कुतोऽवगम्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्रोभयथाऽपि गमकं
क्रमेण सुत्रद्वयेनोच्यते ॥

आत्मस्वरूपमात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेऽपि कर्मबन्धविनिर्मुक्ताऽपरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूप
स्याविर्भावएव स्वेनेतिशब्देनोच्यते । कुतः इदमवगम्यत इतिचेदात्मविविदिपयोपसन्नायेन्द्राय
प्रजापतिना आत्मेतिप्रकृतं प्रत्यगात्मानं जागरिताद्यवस्थात्रयविनिर्मुक्तं प्रियाप्रियहेतुभूत-
कर्मारब्धशरीरविनिर्मुक्तञ्च प्रतिपादयितुं "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" ति पुनःपुन
रुक्त्वा "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परञ्ज्योतिरूपमम्पद्य स्वेनरूपेणाऽभि-
निष्पद्यत" इति प्रतिज्ञानान्तुक्तः कर्ममूलवेहविनिर्मुक्तएवात्माऽत्रोपदिष्ट इत्यवगम्यत इत्यर्थः ।
एवमपि स्वरूपमात्राविर्भावस्य पुरुषार्थत्वं नसिध्यतीत्याशङ्क्याह ॥

मुच्यते । तथा श्रूयते—‘सोऽक्षुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ’
इति । अतो मुक्तस्य ब्रह्मसादृश्यमुपपद्यते ॥

इति अविभागाऽधिकरणम्

अथ ब्रह्माऽधिकरणम् ३

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ४-४-५ ॥

पूर्वत्र स्वयंप्रकाशमपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्मसदृशं मुक्तस्य
स्वरूपमाविर्भवतीत्युक्तम् । तदुभयरूपत्वं सम्भवति न वेति संशयः ॥ एवं
सति मतान्तरेण पूर्वपक्षः प्रवर्तते । ‘स्वेन रूपेण’ इति स्वरूपाविर्भावो
ब्राह्मेणाऽपहतपाप्मत्वादिकेन । ते हि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मनोऽपि स्वाभाविकाः
‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ इत्याद्युपन्यासात् ‘जक्षन् क्रीडन् रममाण’
इत्यादिश्रवणाच्चावगम्यते । अतो गुणसाम्यमिति जैमिनिः ॥

सूत्रविरुद्धतया “मुक्तः प्रतिज्ञाना” इत्यत्र प्रतिपादितस्यार्थस्य “भोगमात्रसाम्यलिङ्गा”-
दित्यादिसूत्रविरुद्धतयाचाऽनुपादेयता स्पष्टैवेतिद्रष्टुं ॥

नन्वत्राऽविभागपदस्याऽभेदे स्वरसत्वाल्लक्षणया सादृश्यपरत्वग्रहणमयुक्तमिति चेन्न । अभेदे
विभागस्याऽप्रसक्त्या तत्प्रतिषेधाऽयोगेन जीवेश्वरभेदस्याऽनेकश्रुतिसूत्रभिद्वत्वेन वास्तवत्वावसाया
द्विन्नयोरविभागस्सादृश्यनिबन्धनत्वेत्यर्थस्त्यैव तदन्यथानुपपत्तिमूलत्वेन प्रामाणिकत्वादित्यलम् ॥

इति अविभागाऽधिकरणम्

अथ ब्रह्माऽधिकरणम् ३

ब्राह्मेण अपहतपाप्मत्वादिना स्वरूपाविर्भावः इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । उपन्यासा-
दिभ्यः “य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः” “जक्षन् क्रीडन् रममाणः” इत्यादिना
प्रत्यगात्मन्यपि अपहतपाप्मत्वादीनां सत्यमङ्गल्यत्वादीनाञ्च उपन्यासादिति सूत्रार्थः ॥

सिद्धान्त उच्यते । मुक्तस्य ब्रह्मणा सादृश्यमस्ति । कुतः ? ‘निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ ‘मुक्तः शिवसमो भवेत्’ इति मुक्तस्य ब्रह्मगुण-स्वरूपाविभागेन ब्रह्मसादृश्यतया दृष्टत्वात् । अतः ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति ब्रह्मसादृश्यमेवोच्यते । मुक्त आत्मा सादृश्याद्ब्रह्मस्वरूपाविभागेन स्वस्वरूपमनुभवति । यदुक्तम् ‘एको रुद्रो न द्वितीयाय’ इत्यादिना सादृश्य-निषेधः क्रियत इति, तत् जोवस्य जगद्व्यापाराद्यभावात् । वक्ष्यति ‘भोग-मात्रमाम्यलिङ्गाच्च’ इति । अतो ब्रह्मण इव सकलकामावाप्तिरस्य तत्साम्य

मुमुक्षुप्रतिकामावाप्त्यादीनां पुरुषार्थत्वाऽसम्भवादपहतपाप्मत्वविजरत्वादीनामपि कामभोगोप-योगिनां ततएव पुरुषार्थत्वाऽसम्भवाच्चेति ॥

सिद्धान्तस्तु— “मुक्तस्य ब्रह्मणामाम्यमस्त्येव “साम्यमुपैतीती” त्यादिभिरुपैतिभ्यां तस्य तदनेलक्षण्येन दृष्टत्वात् । “ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती” ति श्रुतिरपि मुक्तस्य ब्रह्मसादृश्य-मुपनयति । तत्र ब्रह्मकार इवाऽर्थे । यथा “विनाशमेवापीतो भवती” त्यत्र । नन्वेवेदार्थे । “सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेद” [ब्रा॥ १-३-४३-१२] नेत्यादिसूत्रे जीवब्रह्मणोर्भेदस्य प्रसाधि-तत्वात् । सादृश्यनिषेधश्रुतयस्तु जगद्व्यापारांशे द्रष्टव्याः । अतएव सूत्रकारस्तस्य भोगमात्र-साम्यं वक्ष्यति । नचैकेनाप्यंशेन सादृश्याऽभावे परमसाम्यश्चावणविरोधः । तस्य विवक्षितगुणांश-अत्यन्तसाम्यविषयत्वात् । नहि तुलाधृतयोः स्वर्णशिलाशकलयोः परमसाम्योक्तौ वर्णमाम्यमपि सिद्ध्यति । यद्यपि तस्य भोगः स्वतःपुरुषार्थो नभवति । अयाऽपि मविभूतिकब्रह्मानन्दानुभवस्य पुरुषार्थत्वा-दिनरप्रपञ्चवत्त्वात्मानन्दस्वभोग्यजातादिकं सर्वं ब्रह्मविभूतितयाऽनुभूयमानं भवत्येव तत्प्रतिपुरुषार्थः । “सोऽश्नुते सर्वान्कामान्” नित्यादिश्रुतयोऽपि तदभिप्रायाइति ॥

अत्राऽधिकरणं यत्केवलाद्वैतभाष्यकारैः “मुक्तः प्रत्यभिज्ञाना” दितिसूत्रं निर्गुण-मुक्तियोगप्रतिपादकतया व्याख्यातम् तत् स्पष्टोद्देश्यमिति मामान्यवचनपदघटितमूत्रस्य निर्गुणचिन्तापरतया कृतमिव विवरणं तदीयं शास्त्रस्वायत्तीकरणनैशब्देन व्यनक्ति । एवं “तत्तु समन्वयात्” “स्पष्टोद्देश्येयाम्” “मुक्तः प्रतिज्ञानादि” ति च सूत्रत्रितयमात्रं हि तदीयामाशां परिपूरयतीतिचित्रम् ।

“तत्तु समन्वयादि” त्यत्र कृतस्य विवरणस्य सगुणैकविषय कृत्स्नसमन्वयाध्याय-विहङ्गतया “स्पष्टोद्देश्येयाम्” मित्यत्र प्रतिपादितस्यार्थस्य “तदोकोग्रन्थलन” मित्यादि-

ज्ञानरूपत्वेन स्वयंप्रकाशमपहतपाप्मत्वादियोगात् कल्याणगुणविशिष्टञ्च
ब्रह्मसदृशं मुक्तस्वरूपमिति युक्तम् ॥

इति ब्रह्माऽधिकरणम्

अथ सङ्कल्पाऽधिकरणम् ४

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ४-४-८ ॥

पूर्वत्र मुक्तस्य स्वयंप्रकाशस्य सत्यसङ्कल्पत्वाद्युक्तम् । तदुपपन्नं न
वेति विचिकित्सा ॥ किं प्राप्तम् ? मुक्तस्य भोग्यवस्तुविषये न सङ्कल्पमात्रं
हेतुः बाह्यहेतुनैरपेक्ष्येण तावता तदसम्भवादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । 'सङ्कल्प-
मात्रेण सकलभोग्यवस्तुसिद्धिरस्ति । तथाहि श्रूयतं । 'स यदि पितृलोक-

व्यवस्था नापेक्ष्यत इति सिद्धान्तः—आह च तन्मात्र [ब्र॥ ३-२-१६]मिति सूत्रसिद्ध स्यार्थस्यैव
प्रपञ्चस्तद्वृत्तीकरणार्थः ॥

इति ब्रह्माऽधिकरणम्

अथ सङ्कल्पाऽधिकरणम् ४

एवं त्रिभिरधिकरणैः मुक्तानां स्वरूपानन्दस्य गुणबृन्दस्य चाविर्भाव उक्तः । तत्र
गुणबृन्दे सत्यसङ्कल्पत्वं सम्भवति नवेति संशयः । नमम्भवति ॥

तद्धि “जज्ञन्-क्रीडन्-रममाणः” “सङ्कल्पादेवाऽस्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ती” त्यादिश्रुत्युक्त -
सङ्कल्पमात्रेण पित्रादिभोगोपकरणस्त्वृत्त्वं तन्नसङ्गच्छते । लोके राजादीनां सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यव-
हियमाणानामपि कार्ये प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनेन लोकप्रमाणविरुद्धत्वादिति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—युक्तम्—विज्ञानघनएवेत्येवकारस्य गुणान्तरव्यवच्छेदकत्वं पटोऽयं शुक्लएवेतिव
द्विशेषणसङ्गतत्वेनाऽयोगव्यवच्छेदपरत्वात् । इहतु सङ्कल्पादेवेत्येवकारस्सङ्कल्पयितुव्यापारान्तर-
व्यवच्छेदकएव पार्थएव धनुर्धर इतिव द्विशेष्यसङ्गतत्वेनाऽन्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् । श्रुतिविरोधेच

चित्तिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ४-४-६ ॥

‘स यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवम् वा
अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ ‘विज्ञानघन एव’
इत्यवधारणात् विज्ञानस्वरूपमात्रेण साम्भमित्यौडुलोमिः । एवमुभयदर्शनात्
सविशेषनिर्विशेषत्वे सिद्धे युगपदुभयासम्भवात् कालभेदादिना व्यवस्थेति ।
अयं सिद्धान्त उच्यते—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधम् वादरायणः ॥ ४-४-७ ॥

वादरायणस्तु परस्परविरोधाभावादुभयश्रुत्यवगतोभयस्वरूपमस्य
प्रतिपादयति । तथा हि ‘विज्ञानघन एव’ इत्यादिना स्वप्रकाश इत्यव-
गतेऽपि ‘य आत्माऽपहृतपाप्मा’ इत्युपन्यासात् पूर्वेषामपहृतपाप्मत्वा-
दीनामपि सद्भावोऽवगम्यते । अत उभयप्रनाणसिद्धम् रूपद्वयम् परस्परा-
विरोधोत्पद्युभयरूपसमुच्चयः समुचितः । विरोधे हि कालभेदाद्यपेक्षा । अतो

विज्ञानघनएवेति तदात्मकत्वामननाच्चैतन्यमात्रेण स्वरूपाविर्भाव इत्यौडुलोमिराचार्यो
मन्यत इति सूत्राऽर्थः । स्वप्रकाशानन्दस्वरूपं गुणबृन्दञ्चाविर्भवतीति यदुक्तं तस्योभयस्य
युगपदाविर्भावो सम्भवति नवेति विरोधाऽविरोधाभ्यां संशये पूर्वपक्षः ॥

अपहृतपाप्मत्वादिनाविर्भाव स्वप्रकाशचिन्मात्रस्वरूपेणाविर्भावश्चेति जीवस्य द्विविध
मपि रूपं द्विविधश्रुतिमिदम् न प्रत्याख्यातुं शक्यम् । नद्युभयं यौगपथ्येन सम्भवति । अतः
कश्चित्कालमपहृतपाप्मत्वादिना कश्चित्कालं चैतन्यमात्रेणेति कालभेदेनैव व्यवस्थापनीयमिति ॥

एकस्मिन्नेव पूर्वपक्षे ऋषिद्वयसङ्कीर्तनपूर्वकं सूत्रद्वयप्रणयनं परस्परविरुद्धमपि श्रुतिषु
श्रूयमाणत्वा दपिसम्प्रतिपक्षत्वाच्चाऽवश्यमङ्गीकरणीयम् । नच तदुभयं युगपदेकस्मिन्मङ्गीकर्तुं
शुक्तम् । अतः कालभेदादिना व्यवस्थापनीयमिति पूर्वपक्षद्वीकराणाऽर्थम् ॥

प्रज्ञानघनत्वं हि कात्स्न्येन स्वप्रकाशत्वं । यथा—सैन्धववह्निरस्य रसघनत्वं कात्स्न्येन
लवणसारत्वं नालगुणान्तरव्यवच्छेदकम् । एवं विरोधाऽभावात् युगपदुभयसम्भवति कालभेदादिना

शोकराहित्यम् । अत एव कर्मवश्यत्वाभावात् स्वतन्त्रत्वम् । निरतिशयस्वरूपा-
नन्दानुभवैकरसिकतया स्वात्मारामत्वेन नित्यतृप्तत्वम् । अत एवास्य जिघत्सा
पिपासादिराहित्यम् । अलुप्तसर्वशक्तिकत्वादस्य सत्यकामसत्यसङ्कल्पत्वम् ।
तस्मादसौ परमेश्वरश्च अपहृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्तः श्रूयते । अतो
मुक्तस्य शिवसदृशस्य स्वातन्त्र्यं युक्तमेव ॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम्

ननु—प्राचीनकर्मणां विनष्टत्वेऽपि परमेश्वराज्ञारूपवर्धिनिर्धोह्यनात् पुण्यपापे
स्थातामित्याशङ्क्याह—नाऽस्य परमेश्वर इति । श्रुतिस्मृतिरूपस्वाज्ञाविधायत्वापादनेन नियामको
नभवतीत्यर्थः ॥

हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह—पशुत्वनिवृत्तेरिति । मलमायादिपाशबन्धविषयत्वम्पशुत्वम् ।
पशुत्वव्याधृतौ सत्याम् शिवभावाविर्भावे तदन्तर्गततया सार्वज्ञ्यादिसिद्धिमाह—मलापगमेनहीति ॥

मुक्तिश्शिवत्वरूपेति भारतेऽप्याविष्कृतम् । “धर्मान्वेपी तपःकर्तुम् यतेत सततम् प्रिये ।
अमरत्वं शिवत्वञ्च तपसैवाप्नुयान्नर” इति । सम्प्रतिपन्नमुक्तधर्माऽन्तरसिद्धिहेतुनैव तदीयसर्वज्ञा-
त्वादिसिद्धिमुपपादयति—आत्मज्ञानंत्यादिना । अस्य सर्वज्ञत्वमिति । अनादिवोधत्वस्याऽपि
तदुपलक्षणम् । अतएव ज्ञानस्येति । तत्तद्विषयावरणभूतानामाणवमलस्य शक्तिः शोषाणां समुदाय
संसारकारणमज्ञानं तस्यसर्वस्याऽपि मूलम् । सर्वज्ञत्वादिकपरमेश्वरशोषत्वादिशुक्तानजस्वरूपावरण-
भूता तच्छक्तिः तस्य सर्वस्याऽप्यावरणशक्तिसमुदायस्य निवृत्त्यैव हि “शोकम् मोहम् जराम्
मृत्युमत्ये ” तीत्यस्य मोहशब्दोक्तस्य परिच्छिन्नवेहाद्यभिमानरूपस्य भ्रमस्य निवृत्तिरभ्युपेयते ।
ततएवाऽस्य सर्वज्ञत्वम् सङ्कुचितस्याऽस्य ज्ञानस्य प्रागपिसत्त्वा दनादिवोधत्वञ्च सिद्धयतीतिभावः ।
यतोऽस्यास्य जरामरणेति । यतः कर्मवश्यत्वाऽभावादस्य जरामरणशोकराहित्यम् । अतएव
स्वतन्त्रत्वं सिध्यतीत्यर्थः । अतएवाऽस्यजिघत्सेति । स्वरूपानन्दशानुभवादेश्च तस्य जिघत्सापिपासादि-
राहित्यमुपपादनीयम् । ततएव नित्यतृप्तत्वं सिध्यतीतिभावः । अलुप्तेति । अलुप्तशक्तिकत्व
मनन्तशक्तिकत्वञ्च विनासत्यकामत्वञ्च न सिध्यतीति ततएव तदुभयं सिध्यतीत्यर्थः । परमेश्वरश्चेति
दृष्टान्तार्थं स्वातन्त्र्यमिति । स्वातन्त्र्यचोपलक्षितं सर्वज्ञत्वादिवत्कं युक्तमेवेत्यर्थः ॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम्

कामो भवति मङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि । अतोऽस्य सङ्कल्पमात्रमेव सकलभोग्यवस्तुसम्पादने हेतुः । न बाह्यहेत्वपेक्षा ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४-४-९ ॥

यत एव ब्रह्मस्वरूपापन्नोऽयं अपहृतपाप्मत्वादिगुणकः अत एवान-
न्याधिपत्तिः स्वतन्त्रः । कदाचिदपि न कर्माधोनः । कर्मणो विनष्टत्वात् ।
नास्य परमेश्वरो नियामकः । प्रवाहसिद्धतदाज्ञारूपविधिनिषेधशाम्भ्रपथातीत-
त्वात् । कुतः ? पशुत्वव्यावृत्तेः । मलापगमेन हि शिवत्वमेवास्य सिद्धम् ।
शिवत्वं नाम निखिलमलसम्पर्कहितनिरतिशयमङ्गशरपदत्वरूपम् शिव-
सदृशस्वभावत्वम् । सर्वज्ञत्वादिरेह शिवस्य स्वभावः । अतोऽस्य मुक्तस्य शिव-
सदृशस्य सर्वज्ञत्वमनादिवोधत्वं नित्यतृप्तत्वम् स्वतन्त्रत्वं सर्वशक्तिमत्त्वमलुप्त-
शक्तिकत्वं मनन्तशक्तित्वञ्चेति । आत्मज्ञानसङ्कोचरूपो हि संसारः । सङ्कोच-
कारणमलापगमेऽस्य सर्वज्ञत्वम् । अत एवाज्ञानस्य संसारनिदानस्य समूल-
निवृत्तेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नदेहाद्यभिमानरूपभ्रमानिवृत्तिः । यतो ह्यस्य जरामरण-

सामान्यतो दृष्टाऽनुमानस्याप्रमाणत्वात् । अतो युक्तम् मुक्तानां सत्यमङ्कल्पत्वमिति ।
“सम्प्रदाविर्भाव” इति सूत्रे स्वरूपानन्दस्य सर्वज्ञत्वादिषट्कस्याऽपहृतपाप्मत्वाद्यष्टकस्य
चाविर्भावो विवक्षितः । अतएव तत्सूत्रभाष्ये चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमाविर्भवतीत्युक्तम् ।
तत्राऽपहृतपाप्मत्वाद्याविर्भावः प्रागुद्बुद्धेन प्रज्ञापतिवाक्येनाऽवगम्यते । सर्वज्ञत्वाद्याविर्भावः ।
कुतोऽवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामपहृतपाप्मत्वादित एवेति प्रतिपादयितुं सूत्रम् ॥

अनन्याधिपतिशब्दोक्तं स्वातन्त्र्यमङ्गान्तराणामप्युपपत्तणमित्यभिप्रेत्य मलाद्यावरणनिवृत्ति-
पूर्वकाऽपहृतपाप्मत्वाद्याविर्भावोक्त्यैव सार्वज्ञ्यादिषट्क्याविर्भावसिद्धिमुपपादयन्त्रयमपहृतपाप्म-
त्वोक्त्या स्वातन्त्र्यसिद्धिमुपपादयति—अतएवेति । नन्वन्तर्यामिपारतन्त्र्यं मुक्तिदशायाम-
प्यस्तीति “तस्य च नित्यता” इति द्वितीयाध्यायसूत्रेणाविष्कृतं कथं स्वातन्त्र्यमित्याश-
ङ्क्याह — कदाचिदपीति । कर्माधीनत्वरूपं पारतन्त्र्यमत्र व्यावर्त्यते । नन्वन्तर्यामिप्रेरणाऽ
धीनव्यापारत्वमिति भावः ॥

अतो मुक्तस्य विदेहत्वमेव सदेहत्वस्य तु पुरुषभेदाद्वयवस्थेति, एवंप्राप्ते सिद्धान्त उच्यते ॥

द्वादशाहवदुभयविधम् बादरायणोऽतः ॥ ४-४-१२ ॥

उभयश्रुतेः सशरीरत्वमशरीरत्वञ्च स्वेच्छया मुक्तस्येति भगवान् बादरायणो मन्यते, यथा द्वादशाहः उभयश्रुतेः मन्त्रमहीनञ्च तद्वदिति । अत्र पौराणिकी फणितिः ‘सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णाः स्वभावतः, शिवतुल्यबलोपेताः परमैश्वर्यसंयुताः । सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः ।’ इत्यादिका शिवपदारूढविषया, अत उभयविधत्वं युज्यते । एकस्यैव कालभेदा दुभयव्यवस्थामाह ॥

त्रिधाभवती ” त्यादेरच्छेद्येजीवे स्वनोऽसम्भवात् शरीरभेदोपाधिकत्वं वक्तव्यमिति यत्सरीरत्व मापतति तद्विद्याविशेषानुष्ठानादवरमुक्तिप्राप्तस्य कल्पनीयमिति ॥

“ ब्राह्मेण जैमिनि ” रित्यधिकरणइव अत्राऽपि ऋषिद्वयसङ्कीर्तनं युक्तम् । सूत्रद्वयं पूर्वपक्षदृढीकरणार्थम् । द्वितीयसूत्रे विकल्पो विविधप्रकारः बहुदेहत्वमित्यर्थः । एवंप्राप्ते सिद्धान्तः —

उभयश्रुतेः सशरीरत्वमशरीरत्वञ्च स्वेच्छया मुक्तस्येति बादरायणो मन्यत इति सूत्रार्थः । “ यत्र नान्यत्पश्यती ” त्यादिवाक्यप्रतिपक्षनिरतिशयात्मकपरब्रह्मविषयायां श्रुतस्य “स एकधा भवती”त्यादे रवरमुक्तिविषयत्वं नयुक्तम् । अतो यथा— “द्वादशाहमृद्विक्रामा उपेयुः, द्वादशाहेन प्रजाकामम् याजये ” इति श्रुतिद्वयानुसारेण द्वादशाहस्य सत्राहीनोभयरूपत्वम् । “द्वादशाहमृद्विक्रामा उपेयुः”रिति सत्राभवति । “द्वादशाहेन प्रजाकाम”मित्यहीनश्चेत्यर्थः ॥

तथा मुक्तस्य सदेहविदेहमुक्तचनुसारेण तदुभयरूपत्वमङ्गीकरणीयम् । तच्च-स्वसङ्कल्पानुसारेणेति-‘सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः’रित्युपबृंहणादिति । ननु विदेहावस्थायामनो मात्रेण कथं कामभोगः । यदि स तन्मात्रेणाऽपि मुक्तस्य सम्भवति, तर्हि कदाचिदेहापेक्षा किमर्थेत्याशङ्कां निराकर्तुं विदेहसदेहावस्थयो र्भोगविशेषप्रतिपादनार्थमुपरितनसूत्रद्वयम् ॥

अथ अभावाऽधिकरणम् ५

अभावं बादरि राह ह्येवम् ॥ ४-४-१० ॥

पूर्वं मुक्तस्य स्वयंप्रकशत्वं सत्यसङ्कल्पत्वादिवैशिष्ट्यञ्चोपपादितम् ।
इह तस्य सशरीरत्वमशरीरत्वमुभयंवेतिविचारः प्रवर्तते । बादरिस्तावत् ,
मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्युपकरणभावं मेने । ‘ निष्कलम् निष्क्रियम् ’ इत्यादिकं
ब्रह्मणस्तदभावमात्रं हि तत्स्वरूपस्य मुक्तस्याऽपि तथात्वमिति ॥

भावं जैमिनि विक्ल्पाम्नानात् ॥ ४-४-११ ॥

जैमिनिस्तु ‘ स एकधा भवति त्रिधा भवति ’ इत्यादौ देहेन्द्रिया-
दिभिः विविधत्वश्रुतेस्तद्भावमेव मेने । तदेवं मदेहत्वश्रुते विदेहत्वश्रुतेश्च
किमस्यतार्त्तिकमिति संशये विदेहत्वमेव तात्त्विकम् ‘ मनसैतान् पश्यन्
रमते य एते ब्रह्मलोक ’ इति बाह्येन्द्रियाद्यभावो हि मुक्तस्य श्रूयते । ब्रह्म
च बाह्येन्द्रियादिरहितं श्रूयते ‘ सत्यात्मप्राणारामम् मन आनन्दम् ’ इति ।
आत्मन्येवारांमो न बाह्ये, मनस्येवानन्दो न बाह्येकरण इति हि तत्र निरुक्तिः ।

अथ अभावाऽधिकरणम् ५

मुक्तस्य स्वरूपगुणविचाराऽनन्तं देहेन्द्रियविचारइति मङ्गतिः । मुक्तस्य मशरीरत्व
मशरीरत्वञ्च श्रूयमाणं विद्याविशेषाऽनुष्ठातृपुरुषभेदेनोपपादनीयं मुक्तैकस्मिन्नेवपुरुषे सङ्कल्पभेदे
नेत्युभयवासम्भवात्संशयः । अत्र पूर्वपक्षः ॥

मुक्तस्य शरीरं भोगार्थं नापेक्षितम् । ब्रह्मसादृश्यं प्राप्तस्य तस्य ब्रह्मणइव भोगस्य
मानसत्त्वौचित्या न्मनःआनन्दमिति ब्रह्मणइव “ मनसैतान्कामान्पश्यन्मृतम् ” इति तस्याऽपि
भोगस्य मानसत्वश्रवणाच्च । “ निष्कलम् निष्क्रियम् ” मिति मन्त्रे शरीरावयवतत्क्रिययोर्निषेधः
शरीरनिषेधः पर्यवस्यन् भोगोपकरणशरीरनिषेधो भवेत् । साधकानुग्रहार्थस्योपासहायत्वादि-
विशिष्टदिव्यविग्रहस्याऽङ्गीकारात् । नच तद्वन्मुक्तस्य साधकानुग्रहार्थं शरीरमङ्गीकर्तव्यम् ।
तेन कर्तव्यस्य साधकानुग्रहस्याऽभावात् । तस्मादशरीरएव परमुक्तः । “ स एकधा भवति

ज्ञानशक्त्यधिष्ठातृभूतमाप्नोति योगीत्युक्तम् । तदा स किंविशिष्ट इत्याकाङ्क्षायाम् । 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः' इति वागादीनां स्वेच्छाधीनत्वेन तदाधिपत्यमुक्तम् । तदेवंविधस्य मुक्तस्य परमाकाशरूपशिवपदाधिरूढस्य स्वेच्छाधीनविशुद्धवागादिकरणस्य ततः तत्पदप्राप्त्यनन्तरम् एतत् विश्वजालम् भवति । किंभवति ? आकाशशरीरम् ब्रह्मैव परमानन्दलक्षणपरमाकाशशरीरं ब्रह्मैवभवति । परप्रकृतिरूपा परमसत्ता प्रकाशानन्दसमरसा परशक्तिर्हि ब्रह्मणः स्वरूपतया परमाकाश उच्यते, या मुक्तानां परमेश्वरस्यच साक्षादर्थक्रियाहेतुः, परम्परयाऽन्येयम् । तथाहि 'कोह्येवान्यात् कः प्राप्यात् यदेव आकाश आनन्दो नस्यात् एवमेवानन्दयाति' 'सो वै सः सँह्येवायम् लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति' इतिसर्वानुभवविषयत्वमस्याः

ननु-यदा कश्चिन्मुक्तस्मदेहः अन्यश्च विदेहः तदा तयोः सृष्टासृष्टविषयो भोगाविति मुक्तिफलेऽप्युत्कर्षापर्यायं प्रमन्येयाताम् । नैपदोषः । सविभूतिकब्रह्मानुभवस्य सर्वान्प्रत्येकरूपत्वात् ॥

तथाहि— यदा कश्चिद्विदेहस्तदा तस्य स्वप्नदृशश्च वासनाभिः सूक्ष्मान् कांश्चनविषयान् शिरः सृजति । ते च स्थूलरूपश्चाऽन्तर्गन्विषयाश्चेति द्विविधैरपि विभूतिभेदैर्विशिष्टब्रह्म सदेहानां विदेहानाञ्च सर्वेषामपि मुक्तानां मास्वाद्यम् । अतो न कस्याऽपि सविभूतिकब्रह्मानुभवे विशेषः । कथन्तर्हि तन्वभावइत्यादिमुद्राभ्यां विदेहत्वाऽवस्थायां भूतभागः । सदेहत्वाऽवस्थायां स्थूलभाग इति विशेष उक्तः । कथञ्चिद्विदेहत्वाऽवस्थायां तदीयवासनामयमूर्ध्नि विषयमुष्टिरप्यस्ति । ननु सदेहत्वाऽवस्थायामित्येव विशेषस्तस्मात्तस्मात्मुक्त इति गृहाण । एतन् कश्चिन्मुक्तस्तत्कल्पेन बहूनि भोगोपकरणानि सृजेत्काश्चिद्विद्वत्पानीति तयोर्भोगतारतम्यं स्यादित्यपिशङ्का निरस्ता । सर्वान्मुक्तान्प्रति स्वसृष्टपरसृष्टसर्वविषयविभूतिविशिष्टब्रह्मानन्दानुभवस्यैकरूपत्वात् । नन्विति । यदि, मुक्तस्य सविभूतिकब्रह्मानन्दानुभवस्तदा मुक्ताऽनुभववासनासृष्टभोगोपकरणानां मुक्तमात्रभोग्यानां सुखैकरूपत्वेऽप्यमुक्तसाधारणस्य स्थूलरूपस्य सुखदुःखकरन्वितत्वात् तदनुभवितुं मुक्तस्याऽमुक्तबहुःखानुभवोऽपि स्यात् । इयांस्तु विशेषो भवेत् । अमुक्तस्य दुःखहेतुकतिपयविषयाऽनुभव इत्यल्पं दुःखम् । मुक्तस्तु यद्वा बहुःखानुभवहेतुभूतं दुर्गन्धादिविषयदुःखजातं तस्य सर्वस्याऽप्यनुभवोऽस्तीत्यधिकं दुःखमिति । तस्मादप्युक्तं सविभूतिकब्रह्मानुभव-

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ ४-४-१३ ॥

मुक्तः स्वेच्छया कदाचित् बहूनि शरीराणि सृष्ट्वा तदनुप्रवेशेन विहरति, कदाचिदुपसंहृतशरीरश्च वर्तते । शरीराद्यभावावस्थायां मुक्तः स्वप्ने परमेश्वरसृष्टं रसादिकं मनसा बहूपुरुषइव परमेश्वरसृष्टमेव रसं भुङ्क्ते । किमुक्तं भवति । स्वप्ने पुरुषो यथा शरीरेन्द्रियादिनैरेपेक्ष्येण केवलेन मनसैवैश्वर्यसंपादिनान् विषयान् भुङ्क्ते, तथा मुक्तोऽपि स्वभूतेन मनसैव ब्रह्मस्वरूपरसमनुभुङ्क्ते इति ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ ४-४-१४ ॥

स्वेच्छासृष्टशरीराद्युपकरणभावे जाग्रत्पुरुषइव सर्वकामं भुङ्क्ते । ननु यदि मुक्तस्य प्राकृतवस्तुदर्शित्वरूपं भोक्तृत्वम् तर्हि अपुरुषार्थप्रपञ्चदर्शिना मुक्तस्य न संसारदुःखानुषङ्गाभावसिद्धिरिति चेन्न । मुक्तस्यापुरुषार्थरूपेण प्रपञ्चदर्शनाभावात् । मुक्तेन ब्रह्माकारं हि दृश्यते विश्वमेतत्, तथाहि श्रूयते ‘एतत्ततो भवति आकाशशरीरम् ब्रह्म सत्यात्मप्राणारामम् मनआनन्दम् शान्तिममृद्धममृतम्’ इति पूर्वत्र ‘आप्नोति स्वाराज्यम् आप्नोति मनस-
स्थितिम्’ इति स्वाराज्यसुखैकरसं शिवस्य परब्रह्मणः पदं मनसस्पतिं

सन्ध्ये-स्वप्नद्वयशरीरत्वे सूक्ष्मविषयोपभोगइति विशेषण्योपपत्तिरित्यर्थः । शरीरमन्यान्तः परमेश्वरसृष्टेषु वासनामयेषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु मानसप्रत्ययएव चाक्षुषत्वाद्यभिमानरूपस्वप्नइत्यङ्गीकृत्य सन्ध्यवदितिदृष्टान्तः कृतः । तत्र सूक्ष्मत्वांशइव परमेश्वरसृष्टत्वांशेऽपि सन्ध्यदृष्टान्तइति तत्स्वा-
रस्यमनुमरणाह—परमेश्वरसृष्टमिति । ब्रह्मस्वरूपरसमिति । सविभूतिकत्रह्यानन्दमित्यर्थः । “मन सैतान्कामान्पश्यन्मनः” इतिश्रुतौ परमेश्वरसृष्टमिति प्राचीनभाष्यवाक्येच केवलमानसानुभवेऽपि विभूत्यनुप्रवेशवर्णनात् ॥

उपपत्तेरित्यनुवर्तते । तथाच मुक्तस्य शरीरादिसद्भावे जाग्रद्वत् स्थूलविषयभोगोपपत्ते रित्यर्थः ॥

विद्या परमेव्योमन् प्रतिष्ठिता' इति । अतो मुक्तानां परमानन्दरूपपरमाकाश-
शरीरकं ब्रह्म जगद्भवतीति परमानन्दानुप्रविष्टानामेषां ब्रह्माण इव
दुःखानुषङ्गाभावः ॥

इति अभावाऽधिकरणम्

यना परशक्तिर्हि परमाकाशः । सा परब्रह्मण स्वरूपतया न्यत इत्यन्वयः । शरीरपद-
व्याख्यानं स्वरूपतयेति । तस्या स्मर्यदा सर्वोपनीव्यत्वमाह — येति । साक्षात्तदुपादानमनपे-
क्ष्याऽर्थक्रियाहेतुरखण्डानन्दतया स्वादहेतु राखादनीयेति यावत् । परम्परयेति । पुण्य-
विशेषाऽनुसार्यभिव्यक्तिविशेषहेतुवृत्त्युपधानद्वारत्यर्थः । एतदेवोपपादयति — तथाहीत्यादिना ।
अननं प्राणावायुव्यापारः । प्राणनं चक्षुरादिव्यापारः । अनेन लौकिकव्यापारहेतुत्वम-
प्यस्तीति दर्शितम् । ब्रह्मपर्यन्त मिति । ब्रह्मणः प्रागित्यर्थः । ब्रह्मणि मुक्तं चेति ।
अनुभाव्यत्वसम्बन्धो विवक्षितः नाधाराधेयभावः । तस्य मुक्तमाधारण्याऽभावान् । “स
एको ब्रह्मण” इति श्रुतावनुभाव्यत्वसम्बन्धएव पष्ठ्यर्थः । तस्य जीवतएवमुक्तस्येति । तथा-
भूतदश्रोत्रियो यदा चरमदेहावसाने मुक्तो भवति तदा तस्य परब्रह्मणश्च तुल्यएव
निरतिशयानन्दः । स यदा जीवदशायाम् योगमभ्यस्यति तदा तस्य योगभूमिकामेदाऽनुसा-
र्यभिव्यक्ति तारतम्यान् क्रमेण मानुपादितुल्यानन्दविर्भावः । एवंसत्यकामहतश्रोत्रिय-
शब्दोक्तानां मुक्तानामेवानन्दतारतम्यमुक्तमिति विरोधो नाशङ्कनीयः । “स एको ब्रह्मण
आनन्द” इति पर्यायएवाऽकामहतश्रोत्रियशब्दस्य मुक्तिदशाविषयत्वात्प्राचीनपर्यायेषु तस्य
तस्य जीवन्मुक्तिदशाविषयत्वादित्यर्थः । अस्त्वेवंभूतमहिमा परमाकाशः । तथाऽपि कथं
ब्रह्मणस्तत्स्वरूपत्वं धर्मिधर्मभावेन भेदसत्त्वादित्याशङ्क्य “अभेदव्यवदेशोऽयमौपचारिकः”
“आनन्दो ब्रह्म” इति श्रुत्यन्तरद्वैतेत्यभिप्रेत्याह—अतोऽयमेवेति । यद्यप्याकाशशरीरमित्यत्राऽयुत-
सिद्धप्रकारपरः शरीरिशब्द इतिवक्तुंशक्यम् । तथापि तदुपादानकत्वेन तदभिन्नस्य विश्वजालस्य
ब्रह्मसामानाधिकरण्यमभेदेनोपपादायितुं तस्य स्वरूपपरतया व्याख्यानंकृत्वा तदौपचारिकत्वे-
नोपपादितम् । वस्तुतस्तस्याऽयुतसिद्धप्रकारपरत्वेऽपि तदोपः । विश्वजालस्याऽप्ययुतसिद्ध-
प्रकारत्वादेव सामानाधिकरण्योपपत्तेः । तस्येति तस्यपरमाकाशस्य । अभिव्यक्ति महिमप्रकाशनम् ।
भृगुवल्ह्यामतएव “सैषा भार्गवी” त्यादिना तस्यास्तत्परत्वमुक्तमित्यर्थः । अवान्तरप्रमेयोप-
संहरेणाऽधिकरणाऽर्थं निगमयति— अतोमुक्तानामिति ॥

इति अभावाऽधिकरणम्

श्रूयते । तथाच 'स एको मानुषआनन्दः' इत्यारभ्य 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति ब्रह्मपर्यन्तमुपाधितिरोधाना दानन्दाविर्भावस्तारतम्येन श्रूयते । निरुपाधिकतया ब्रह्मणि मुक्तेच पण्डितो वर्तते । स आनन्दः 'स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति श्रवणात् ब्रह्मार्पणबुद्ध्या निष्कामानुष्ठिताऽभिहोत्रादिकर्माभिरविद्वानकामहतः श्रोत्रियः तस्य जीवतएव मुक्तस्य ब्रह्मणश्च तुल्यएवानन्दः । तस्य योगातिशयेन तत्तद्भूमिधिरूढस्य पूर्वत्र पूर्वत्र भूमावभ्यामः स्वल्पइति तदनुमारेण तत्तद्भूमौ तदीयानन्दाविर्भावस्य मानुषाद्यानन्दसाभ्यकृतिरिति न विरोधः । अतोऽयमेव परमानन्दः परप्रकृतिः परमाकाशः परमेशः 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि' इति ब्रह्मत्वेन जगत्कारणत्वेन श्रूयते । तस्याभिधायकः 'सैषा भार्गवी वारुणी

इति शङ्कार्थः । संसारनिदानपुण्यपापदोषाक्रान्तेनाऽमुक्तेन स्वतन्त्रतयाऽनुभूयमाने प्रपञ्चे कतिपयस्य यथाकर्म दुःखरूपत्वेऽपि तद्विपरिहितेन ब्रह्मविभूतितयाऽनुभूयमानस्य तस्य सुखरूपत्वं मेव भवति । यथा-पित्तोपहृतरमनेनास्वाद्यमानस्य शरीरादेर्दुःखरूपत्वेऽपि तद्विपरिहितेन ब्रह्मविभूतितयानुभूयमानस्य तस्य सुखरूपत्वं मेव भवति । यथाच-राजकुमारोऽपि पुरतः स्वतन्त्रतयाऽनुभूयमानस्य महासैन्यस्य दुःखरूपत्वेऽपि ततस्तस्यैव स्वपितृविभूतितयाऽनुभूयमानस्य सुखरूपत्वमिति परिहाराऽर्थः—

मुक्तस्य ब्रह्मविभूतितया प्रपञ्चदर्शने श्रुतिमुदाहरति— तथाहि श्रूयन् इति । 'एन द्विश्वजालं माकाशशरीरम् ब्रह्मेव भवती' इत्येतन्मुक्तम्प्रत्युच्यते इति दर्शयितुं मुक्तस्य प्रकृतत्वमाह — पृथगेति ।

स्वः— स्वर्गः । "देवा ह वै स्वर्गमगमन्ति" इति श्रुतिप्रामिद्वनिरतिशयसुखात्मकं ब्रह्मणः पदम् । तत्र राजनीतिं स्वराट् । तस्य भावः स्वाराज्यम् । तत्प्राप्नोतीत्यस्य ब्रह्मणः पदं प्राप्नोतीत्यर्थे पर्यवसानं मभिप्रेत्य व्याचष्टे — मनसस्पतिमिति । मनः ज्ञानशक्तिरूपा पारमेश्वरी तद्विष्ठाता शिवा मनसः पतिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे — मनसस्पतिमिति । ब्रह्मभिन्नं विश्वजालं कथं मुक्तस्य ब्रह्म भवेदित्याकाङ्क्षायां चिच्छक्त्युपादानाकस्य विश्वजालस्य चिच्छक्तिद्वारा ब्रह्माऽप्यगभावात् तस्यच मुक्तेन साक्षात्कृतत्वा दिति दर्शयितुं "आकाशशरीरम्" इति श्रुतौ विशेषणम् कृतम् । तत्राकाशशब्दस्य चिच्छक्तिरर्थः इत्येतद्दर्शयति — परप्रकृतिरूपेति । परमसत्तेति । ब्रह्मवत्प्रपञ्चस्याऽपि सैव सत्तेति पारम्यम् । प्रकाशानन्दममरसा चिदानन्द-

किमुक्तंभवति , बन्धुवज्जनकवत् सकलहितकारिणा परब्रह्मणा महादेवेन प्रसन्नेन दलितपाशबन्धा अमृतभावं गताः मुक्ताः, तृतीये परमव्यामलक्षणे स्वपदे कल्पितानि धामानि प्रकाशमयानि पदानि प्राप्तावर्तन्त इति । अतःपर मेषां व्याप्तिरुच्यते । परिद्यावापृथिवी यन्तीति, मुक्तात्मानः स्वशक्तिमरीचिभिः द्वावापृथिवी परियन्ति व्याप्नुवन्ति । परिलोकान् हिरण्यगर्भादिलोकानपि व्याप्नुवन्ति दिशश्च स्वर्गश्च परियन्ति व्याप्नुवन्ति । एवं सव.लजगद्व्यापिनां वर्तन्ते । तथाहि ते सर्वज्ञा ऋतस्य कर्मणो विस्तीर्णं भागतन्तु विचृत्य छित्वा पुण्यपापविनिर्मुक्ताः सन्तः सर्वप्राणिषु तदेव महादेवाख्यं वस्तु अपश्यन् सर्वात्मतया तदभवत् तत्स्वभावाश्चाभवन् , यत्रेति सम्बन्धः , अतो मुक्तानां शिवैकरसानां व्यापकत्वमस्येव । एतेन महादेवसधर्माणो मुक्तस्वभावा जीवा देवशब्दवाच्याः , ध्रुप्रभृतिव्यापिनो देवव्रताख्ये सामनि श्रूयन्ते ‘ ये देवा दिविषद ’ इत्यादिना । पुराणेच ‘ तेहि साक्षाद्विविपदस्त्वन्तरिक्षमदस्तथा पृथिवीषद इत्येते देवा देवव्रते स्थिताः ’ इति । इह पृथिवीति ब्रह्माण्ड-रूपम् , अन्तरिक्षमिति द्वितीयं मायापदम् , द्यौरिति तृतीयं परमाकाशपर्यायं शुद्धशक्तिरूपं शिवपदमुच्यते । अतो मुक्तानां विभुत्वमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — क्रमिकतायामेकधा - त्रिधा-पञ्चधेत्यादिपक्षभेदोपन्यासाऽनुपपत्तेश्चुगपदेन कदाचित्कदाचिदेकधादिनाऽनेकशरीरपरिग्रहो वाच्यः । सच धर्मज्ञानविकासेनोपपद्यते । अवश्यं हि संसारदशायामपि हस्त्यादिशरीरेषु परिभ्रमतो जीवस्य तत्तदेहव्यासघनगुणमङ्गोचविकासशालित्वं धर्मज्ञानस्याऽभ्युपेयम् । तथाच मुक्तिदशायामनेकशरीरव्याप्यनुगुणो विकासो नाऽनुपपन्नः । सङ्कोचकापायेच सङ्कुचितस्य प्रजामण्डलस्य व्यापनं दृष्टम् । श्रुतिर्मुक्तौ तद्व्याप्तिं दर्शयति— परिद्यावापृथिवीत्यादिना । सा श्रुतिः पूर्वापरमन्त्रोदाहरणपूर्वकं भाष्ये स्पष्टं व्याख्याता । तत्र धामानि स्थानानि । भाष्ये तेजोरूपत्वेन स्थानविशेषणं वस्तुवृत्तमभिप्रेत्य स्थानवाचिनो धामशब्दस्य तेजोरूपवाचित्वायोगा तस्यावृत्तिमभिप्रेत्य वा व्याख्यातम् । तदपश्यत्तदभवादिति बहुष्वेकवचनं छान्दसतया नेयम् । द्वितीयम् मायापरमिति । अनेन परापरमायाकार्यं शुद्ध-मिश्रापदद्वयमपि ग्राह्यम् । अन्यथा परमशिवपदस्य तृतीयत्वाऽयोगात् ॥

अथ प्रदीपवदवेशाऽधिकरणम् ६

प्रदीपवदवेशस्तथा हि दर्शयति ॥ ४-४-१५ ॥

मूर्चिनं हि पूर्वत्र मुक्तात्मनोऽपि स्वेच्छयाऽनन्तशरीरपरिग्रहणसामर्थ्येन विभुत्वम् । तदिह युज्यते नवेति विचार्यते । ‘ सर्वेषु लोकेषु कामचारां भवति ’ ‘ इमां ल्लोकान् कामाक्षो कामरूप्यनुसञ्चरन् ’ इत्यादिषु मुक्तस्य परिच्छिन्नतया सञ्चागवगमा न्नव्यापकत्वमुचितम् । अतो बहुशरीरपरिग्रहणं क्रमेणैव न युगमिति पूर्वःपक्षः । सिद्धान्तस्तु घटादिपरिच्छिन्नस्य प्रदीपस्य परिच्छेदापाये स्वप्नमया यथा गृहादिव्याप्तिः, तथा मुक्तस्य स्वशक्ति-तिरोधायकमलापाये स्वशक्त्या विश्वव्याप्तिः आवेशः भवति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः ‘ स नो बन्धुर्जनिता स विधाना धामानि वेद भुवनानि विश्वा यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त । ’ ‘ परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्यः परिलोकान् परिदिशः परिसुवः ऋतस्य तन्तुम् विततम् विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्प्रजासु ’ इति । तत्राहि प्रकरणं ‘ एषहि देवः ’ इति जगत्कर्तुः विश्वरूपस्य महादेवस्य, स महादेवा नः अस्माकं बन्धुः, जनिता पिता, स विधाता सकलश्रेयसां कर्ता, धामानि तेजोरूपाण्यप्राकृतानि भुवनानि विश्वान्यपि जानाति । अत्र बन्धुत्वादियोग्यस्य धामवेत्तृत्वस्यच प्रयोजनमुच्यते । यत्र यस्मिन् महादेवे अमृतं कैवल्यलक्ष्मीं आनशानाः प्राप्यानुभवन्तो देवाः तद्भावादेवनशिलाः तृतीये द्युसंज्ञके तत्पदे मायातीते धामानि तेजःप्रधानानि स्वाभिमतानि स्थानानि अभ्यैरयन्त स्वीकृतवन्तः ।

अथ प्रदीपवदवेशाऽधिकरणम् ६

सूचितहीति । पूर्वाधिकरणं “ स एकधा भवती ” त्यादिश्रुत्युदाहरणेन मुक्तस्य विभुत्वं सूचितम् । अणुत्वे पुनरनेकशरीरपरिग्रहाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । अनेकशरीरपरिग्रहश्चावणादणुत्व-श्रावणाच्च संशयः । सञ्चरणाद्विलिङ्गन उत्क्रान्त्यागतीनामित्यणुत्वस्य प्रतिष्ठितत्वादनैकशरीर-परिग्रहः क्रमेणैवेत्यङ्गीकरणीयइति पूर्वःपक्षः ॥

अथ जगद्व्यापाराऽधिकरणम् ७

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ ४-४-१७ ॥

उक्तमीश्वरेण साम्यं मुक्तानां स्वप्रकाशत्वव्यापकत्वसर्वज्ञत्वादिभिः ।
तथा जगत्सृष्ट्यादावपि साम्यं दुर्वारम् 'परमम् साम्यमुपैती' ति निर्विशेष-
श्रवणात् । जगत्सृष्ट्यादिमाभ्याभ्युपगमे च ब्रह्मीश्वरत्वादीश्वरस्याद्वितीयत्वभङ्ग-
प्रसङ्गः, अतः कोदृशं साम्यं मीश्वरेण मुक्तानां विवक्षितम्, जगत्सृष्ट्यादि-
युक्तं तद्वर्जं वेति संशयः । किंप्राप्तम् ? 'स यदि पितृलोककामो भवती'
त्यादिषु सङ्कल्पमात्रात्पितृलोकादिसृष्टिसामर्थ्यश्रवणात्, 'इमां लोकान्
कामान्नि कामरूप्यनु सञ्चरन्' इति सर्वत्रव्यापारश्रवणात् परमेश्वरसाम्ये
सङ्कोचायोगाच्च मुक्तस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापृतिपक्षस्तिति प्राप्ते ब्रूमः ।

अथ जगद्व्यापाराऽधिकरणम् ७

सङ्कतिपूर्वकं परमसाम्यश्रायणात्तत्सदृशतद्वितीयनिषेधश्रवणाच्च संशयम दृशयति—
उक्तमिति ॥ मलतिरोधानाऽपगमात्स्वप्रकाशनिरतिशयानन्दस्वरूपाविर्भावेन धीसङ्कोचाऽपगमा-
त्तद्विकासविर्भावेन सार्वज्ञ्यादेश्चाविर्भावेन च मुक्तस्य शिवसाम्यं प्राक्समर्थितम् । तद्वज्जगद्व्यापा-
रेणाऽपि साऽस्यंप्राप्तमपाद्यत इति सङ्कतिः ॥

तत्रैवं पूर्वपक्षाः—

परमसाम्यश्रुतेमुक्तस्य जगत्सृष्ट्यादिकमङ्गीकरणीयम् । न च सपनिषेधश्रुतिविरोधा-
त्साम्यं केनचिदेवरूपेणोति सङ्कोचनीयमिति वाच्यम् । साम्यश्रुतिविरोधात्तन्निषेधश्रुतिरेव संसारिषु
ब्रह्मसाम्यनिषेधविषयेति सङ्कोचोपपत्तेः । अधिकारवाक्यगतफलविरोधेन "कोहि तद्वेद यद्य-
मुष्मिन्लोक" इत्यादेरिव साम्यनिषेधश्रुतेरेव स्तावकत्वकल्पनौचित्याच्च । किञ्च मुक्तस्य सर्वेषु
लोकैषु कामचारश्श्रूयते । न तस्य तत्तल्लोकगतफलभोगार्थत्वकल्पनं युक्तम् । ब्रह्मानन्दमनुभवतोऽपि
विषयान्तरलिप्सया सञ्चाराभ्युपगमे तस्य निरतिशयत्वभङ्गापत्तेः । अतो मुक्तस्य नियमनादि-
लीलार्थैव लोकसञ्चारः । तस्मात्परमसाम्यसर्वलोकसञ्चारादिप्रतिपादनदर्शनान्मुक्तस्याऽपि परमेश्वर-
जगत्सृष्ट्यादिकमङ्गीकरणीयमिति ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४-४-१६ ॥

ननु ब्रह्मप्राप्तस्यान्तरबाह्यज्ञानलोपमाह श्रुतिः 'प्राज्ञेनात्मना सम्परि-
ष्वक्तो न बाह्यम् किञ्चन वेद, नान्तरमि' ति । कथं तस्य शक्तिरूपज्ञान-
व्याप्तिरुच्यतइति नाशङ्कनीयम् । इदं जीवस्य वेदनाभाववचनं सुषुप्तिमरणयो-
रन्यतरापेक्षम् 'नाहम् खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानम् जानातीत्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि' इति सुषुप्तौ, 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येत्रानु-
विनश्यति नप्रेत्यसंज्ञाऽस्ती' ति मरणेच श्रुत्या तथैवाविष्कृतं हि, तद्विलक्षण
तथा मुक्तेस्तत्र नाज्ञत्वादि, किन्तु मलतिरोधानापायात् सर्वज्ञत्वञ्च सर्व-
शक्तिकत्वञ्चेति न मुक्तौ ज्ञानादिनिषेधसम्भवः ॥

इति प्रदीपवदानेशाऽधिकरणम्

ज्ञानाऽभावश्रुतीनाम्मुक्तिदशाविषयत्वे तदानीं ज्ञानविकासोक्तिरनुपपन्नास्यादिति तासां
यथाप्रकरणं सुषुप्तिविषयत्वं मरणविषयत्वेति प्रतिपादयितुमिदं सूत्रमिति शङ्कोत्तराभ्यां
व्याचष्टे — नन्वित्यादिना । "वाङ्मनसि सम्पद्यत" इति प्रसिद्धचतुमारेण सम्पत्तिशब्दो
मरणेप्रयुक्तः । यथा सुषुप्तिमरणयोः श्रुत्यन्तरेषु 'ज्ञानाऽभावप्रसिद्धिः, नैवं मुक्तावन्तीत्याह—
तद्विलक्षणतयेति । न केवलं मुक्तौ वेदनाऽभावप्रसिद्धयभावमात्रमपि "सर्वहि पश्यः पश्यति
सर्वमाप्नोति सर्वं" इत्यादिश्रुतिषु सर्वज्ञत्वादिप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह—किन्त्विति । यथा
प्रदीपस्यैकदेशवर्धनः स्वप्रभया अनेकदेशप्रवेशः, तद्वदज्ञानोप्येकदेशस्य स्वप्रभारूपेण
ज्ञानं न सर्वदेहेषु यथासङ्कल्पमात्माभिमानाऽनुगुणाव्याप्तिरुच्यते । स्वीयज्ञानशक्त्या आवेशः
विश्वव्याप्तिरुच्यते । तथाहि— "स नो बन्धु" रित्यादिश्रुतिरमुमर्थं दर्शयतीति सूत्रार्थः ।
"न बाह्यम् वेद नान्तर"मिति जीवस्य ज्ञानाऽभाववचनं नमुक्तविषयम् । किन्तु-स्वाप्ययसंपत्त्यो-
रसुषुप्तिमरणयोरन्यतरापेक्षमिति "नाहं खल्वय" मित्यादिश्रुत्या आविष्कृतम् स्पष्टीकृत-
मितिच सूत्रार्थः ॥

इति प्रदीपवदानेशाऽधिकरणम्

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ ४-४-१९ ॥

तस्यानुभाव्यं सुखं विकारभावासंस्पृष्टं विशुद्धं परिपूर्णं ब्रह्म-
स्वरूपम् । तथाहि स्वत्वस्य स्थितिमाह श्रुतिः , ‘ रसो वै सः , रसं ह्येवा-
यमलब्ध्वाऽऽनन्दीभवती ’ ति । ब्रह्मस्वरूपं हि ‘ सत्यम् ज्ञानमनन्तम् ब्रह्म ’
‘ आनन्दो ब्रह्म ’ इत्यादिष्वविकृतमेव श्रूयते । अतो न विकारि पशुसुखवन्मोक्ष-
सुखम् । किमुक्तं भवति , सदाशिवादीनामधिकरिणां ब्रह्मान्तानाम् मण्डलेषु
स्वेच्छया सञ्चरमाणः कामान्नी कामरूपी विगळितमनुष्यादिदेहाभिमानः
असङ्कुचितशक्तित्रयव्यापारः परमानन्दप्रकाशविभूतिमयशक्तिशिवमाम-
रस्यपरब्रह्मस्वरूपैकरसप्रपञ्चावगाहिनें परिपूर्णमहंभावं प्रकटमनुभवति । तथाहि
‘ अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः ’ इत्यादिना भोज्य-
भोक्त्रादिसकलप्रपञ्चात्मभावपरिपूर्णाहंभावनाऽस्यावगम्यते । अत्राहङ्कारो
न सांसारिकः , सकलप्रपञ्चावगाहित्वेन परिपूर्णत्वात् । किन्तु मुक्तस्वभावएव
कल्पितात् देवोऽहं मनुष्योऽहमिति देवादिदेहमात्रावगाहितया परिच्छिन्ना
त्सांसारिकाहङ्कारादयं विच्छेद एव । अतोऽत्र न प्राकृताहङ्कारमस्वन्धः ॥

विकारेषु जन्मवृद्ध्यादिषु न वर्तत इति विकारावर्ति । परिपूर्णम् ब्रह्मसुखम् चकार एव का-
राऽर्थः । तदेवानुभवति मुक्त इति शेषः । अविकृतमेवेति । ब्रह्मानन्तशब्दयोरपरिच्छिन्नत्वाच्चित्त्वा-
दिति भावः । ननु तत्तल्लोकगतभोगलिप्सया परिभ्रमति । परिपूर्णं ब्रह्मसुखमेवाऽनुभवतीति च
परस्परविरुद्धम् । नच मुक्तौ सविमूक्तिकद्रह्यानुभवस्य पुरुषार्थताऽभ्युपगमां ब्रह्मसुखरूपतयैव
मुक्तस्य तत्तल्लोकगतक्रामभोगाऽनुभवो न संसारिवल्लौकिकसुखरूपतयेति वाच्यम् । अहमन्नमहमन्नादः
इत्यादिमुक्तगीते भोग्यवर्गस्यात्मीयत्वादौपचारिकेणात्मत्वेन तद्भोक्तृत्वेन चाऽनुभूयमानस्याऽनु-
वाददर्शनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्माकारतयाऽनुभवाऽसिद्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—विमुक्तं भवतीति । अय-
माशयः । भोग्यभोक्तृरूपं प्रपञ्चं ब्रह्माकारतया पश्यन्नपि मुक्तस्त्वयमपि विगळितमनुष्यादि-
देहाभिऽभिमानतया पराहंभावमुपगत इति स्वविशेषणतयाऽप्यनुभवति । अतएव “ तदपश्य-
त्तदभवत्प्रजास्विति ” मन्त्रे सर्वत्र शिवात्मकं वस्त्वपश्यत्स्वयमपि सर्वात्मतया तत्सदृशोऽ-
भवदिति । ब्रह्मविभूतितयाऽनुभूयमानस्यैव प्रपञ्चस्य स्वविशेषणतयाऽप्यनुभव उक्तः । एवञ्च

मुक्तस्य परमेश्वरसाम्येऽपि जगत्सृष्ट्यादिव्यापारवर्जमेव स्वातन्त्र्यमस्य-
भोगवस्तुषु, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'द्यावा पृथिवी जनयन्
देव एक' इत्यादिषु श्रुतं जगत्सृष्ट्यादिकं परमेश्वरस्य प्रकरणादवगम्यते ।
सृष्ट्यादिप्रकरणेष्वसन्निहित एव जीवः, अतो न मुक्तस्य जगत्सृष्ट्यादिकं
मस्ति ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः

॥ ४-४-१८ ॥

'इमां ल्लोकान् कामाक्षी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिषु मुक्ते
जगद्व्यापारस्य प्रत्यक्षोपदेशात्, अस्य तत्सम्बन्धोऽस्तीति चेन्न । 'कामाक्षी'
इति कामभोगसम्बन्धादधिकारिणां ब्रह्मादीनां मण्डलेषु स्थितभोगानुषङ्ग
एवोच्यते । अतोऽस्य न जगद्व्यापारः । तथासति तस्य भोगानुषङ्गाद्विका-
रित्वमित्यत आह ॥

सिद्धान्तस्तु — मुक्तानाम् ब्रह्मणा साम्यश्रवणेऽपि जगत्सृष्ट्यादिव्यापारवर्जमेव साम्य
मास्थेयम् । अन्यथा जगत्कारणतस्य ब्रह्मलक्षणत्वोक्त्या जगत्त्रहुरेकत्वश्रुत्याच विरोधापत्तेः ।
तस्माद्यथाप्रकरणं परमेश्वरसाधारण एव जगद्व्यापारः नत्वसन्निहितमुक्तसाधारण इति ॥

अथ लोकसञ्चारक्रिङ्गाऽदलम्बनां शङ्कामुद्भाव्य निराकरोति ॥

नियमनार्थं न भाति लोकसञ्चारः । किन्तु तत्तल्लोकगतभोगप्राप्त्यर्थ इति कामाक्षी,
कामरूपशिषणाभ्यामवधीयत इति भावः ॥

एवं जन्मवृद्ध्यादिऽकारवत् क्षुद्रभोगलिप्सया मुक्तस्य लोकपरिभ्रमणाङ्गीकारं तस्य
निरतिशयश्रद्धानन्दानुभवनितान्ततृप्तत्वं न स्यात् । अमुक्तसाम्यमेव स्यादिति शङ्कामुद्भाव्य
तन्निराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति — तथासतीति ॥

विकारित्वमिति । मुक्तं तेष्यमाणभोगस्येति शेषः । यद्वा मुक्तस्यैव सुखाभिलाषरूपविकार-
वत्त्वं स्यादित्यर्थः ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ४-४-२० ॥

एवमुक्तमर्थं प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती दर्शयतः ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । ’ इत्यादिका श्रुतिः ‘ आपएव मसर्जादा ’ वित्यादिका स्मृतिश्च । अतो ब्रह्मणएव जगत्कारणत्वादिकमिति । तथासति ‘ यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् कर्तारमीशम् पुरुषम् ब्रह्मयोनिम् तदा विद्वान् पुण्यपापे विबूय निरञ्जनः परममसाम्यमुपैति ’ ‘ मुक्तः शिवसमो भवेत् ’ इत्यादिषु मुक्तस्यच ब्रह्मणा शिवेन परमसादृश्यप्रतिपादनात् तस्य जगत्सृष्ट्यादिकं यद्यदस्ति तत्सर्वमसङ्कुचितमस्याऽपि स्यात् — अन्यथा परमसादृश्यहानिरित्यत आह —

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ४-४-२१ ॥

मुक्तस्य ब्रह्मणासाम्यं सकलकामभोगमात्रादेव न जगत्सृष्ट्यादिना । तथासति बह्वीश्वरत्वप्रसङ्गात्, तथाहि श्रूयते ‘ सर्वान् कामान् सहब्रह्मणा विपश्चिना ’ इति विविधं पश्यन्त्या चित्ताज्ञानशक्त्या युक्तं हि ब्रह्म विपश्चि-

तस्माद्वेति । नैवं कात्रनश्रुतिः स्मृतिर्वा मुक्तस्य जगद्व्यापारं प्रतिपादयन्ती दृश्यत इत्याशयः । उत्तरसूत्रव्यावर्त्याशङ्कामाह— तथासतीति । यद्यपि मुक्तस्य साक्षाज्जगद्व्यापारं प्रतिपादयन्ती श्रुतिः स्मृतिर्वा नास्ति, तथाऽपि तस्य ब्रह्मसाम्यं प्रतिपादयन्ती श्रुति स्मृतिश्चास्तीति ततएव तस्य जगद्व्यापारस्तिद्धं भवेत् । इत्याशङ्कानिराकरणाऽर्थम् सूत्रम् ॥

मुक्तस्य ब्रह्मणासाम्यं यद्यनन्याधीनत्वादिनाऽपि तदा परमेश्वराऽनधीनया स्वेच्छयैव जगत्सृष्ट्यादिषु प्रवर्तमानानां मुक्तानां भैकमत्यनियमाऽभावात्कस्यचित्सिद्धसाध्या मन्यस्य सङ्गिहीर्षापि कदाचिद्भवंदिति किमपिकार्यं न निर्वर्त्येत ॥

अथाऽनन्याधीनत्वं सर्वशेषित्वं सौम्यं सर्वप्रपञ्चमृष्टत्वं तदुपादानत्वमित्यादिगुणेश्यो व्यावर्त्य परमसाम्यं तदितरगुणेषु सङ्कोच्येत । तदा जगद्व्यापारसाम्यादपि व्यावर्त्य “ संश्रुते सर्वान्कामान् सहब्रह्मणे ” ति श्रुतिसिद्धसविभूतिकब्रह्मानुभवरूपे भोगे तत्सङ्कोचयितुं युक्तम् ।

यद्वा— अहमिति शक्तिशिवाद्यं ब्रह्मोच्यते । तदेवान्नादिकं प्रपञ्च-
जालमितिभावना । तथाऽऽप्तवचनम् ‘ अनुत्तरविसर्गान्ना शिवशक्त्यद्वया-
त्मनः , परामर्शो निर्गुणत्वादहमित्युच्यते विभाः । हृद्यकारो द्वादशान्तेऽ-
हङ्कारस्तदिदं विदुः , अहमात्मकमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविश्रमः । ’ इति अत्रा-
नुत्तरब्रह्मानन्दपदानुप्रविष्टस्य मुक्तस्य सकलप्रपञ्चाकारशिवाभिधायक-
प्राप्तादाक्षरानुसन्धानपूर्वकं गानं कर्तव्यतया नविधीयते । किन्त्वानन्दास्वाद-
परमोऽष्टासद्योतनाय स्तुतिरिति , अतो मुक्तानां ब्रह्मानन्दानुभवव्यापार-
मन्तरेण सृष्ट्यादिव्यापारः स्वेच्छया नसम्भवति ॥

स्वविशेषणतया कामभोगमनुभवन्नपि ब्रह्माकारमेव सुखमनुभवतीति नानुपपन्नमिति । शक्तयः-
इच्छाज्ञानक्रियाख्याः ॥

परमानन्देति । परमानन्दात्मको यस्तत्प्रकाशः तद्विभूतिमयं तत्प्राचुर्यात्मकं यच्छिवशक्त्यो-
स्तामरस्य मेळनं तदात्मकं यत्परस्मिन् तद्रूपैकरमः । तद्विशेषणतैकस्वभावः यः प्रपञ्चान्तद्वगहिन तं
स्वविशेषणत्वेनाऽप्यवगाहमानमित्यर्थः । अत्रशब्देन भोग्यवर्ग उच्यते । अत्रादशब्देन भोक्तृवर्गः ।
तदुभयग्रहं भोगस्यानादेरप्युपलक्षणमिदमभिप्रेत्य व्याचष्टे—भोग्यभोक्तृवर्गौ । एवञ्च प्राकृता-
हङ्कारत्रयरूपोऽयमभावः कः मुक्तानित्यपि नशङ्कनीयमित्याह—अतइति । एवमहमन्नमहमन्नाद्
इत्यत्राऽहंशब्दस्यात्मपरइत्यङ्गोक्त्य तथाऽपि प्रपञ्चस्य ब्रह्माकारताऽनुभवोऽप्यस्तीत्युपपादिनम् ।
अयं तस्य शिवशक्तिपामरस्यरूपपरस्मिन्परस्मान्नविरोधशङ्काऽवकाशइति पक्षान्तरमाह—यद्वेति ।
अनुत्तरस्पर्वादिरकारः । विसर्गान्नोऽहङ्कारइत्याहुः । शिवशक्त्योरद्वयमप्युपपादयति । तस्य योनि-
गुणत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणाभावमपेक्ष्य तुरीयात्मना परायशः तत्राऽहमितिप्रयुज्यत इत्यर्थः ।
अहमिति द्वन्द्वः कदाचः । हृद्येति हृद्यगुणद्वयीके अकारः । हृद्यादिद्वादशान्नावमाने
ब्रह्मरन्ध्रप्रोपरि हकारइति तयोर्नाशस्थानं इमे । यत्प्रकाशात्मविश्रम इति । प्रकाशात्मन
शिवशक्तिमेळनस्य वाचकतया विश्रान्तिस्थानं यदहंपदमित्यर्थः ॥

ननु—किमुक्तस्याप्येतत्पामगायन्नास्तइति सामगानं विधीयते, उत निरतिशयानन्दास्वाद्-
प्रयुक्तं गानमनूयन् इत्याशङ्क्याह—अत्राऽनुत्तरेति । अनुत्तरं सर्वोत्तरम् । ब्रह्मणश्शिवस्यानन्दरूपम्
यत्पदं दिव्यस्थानम् । तदनुप्रविष्टस्येति विधिवद्व्यवसाये हेतुगर्भं विशेषणम् । सकृदेति । सकल-
प्रपञ्चाकारशक्तिर्विशिष्टतया तदाकारस्य शिवस्याऽभिधायकं वैदकप्राप्तादाक्षरमहमितिपदं तदनु-
सन्धानपूर्वकमित्यर्थः । स्तुतिरिति । आनन्दोद्रेकादित्यं गायन्नास्तइति तदानन्दातिशयस्तुतिरित्यर्थः ॥

अथ अनावृत्यधिकरणम् ८

अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् ॥ ४-४-२२ ॥

उक्तं ब्रह्मणा सादृश्यं सायुज्यं मुक्तानाम् , भोगादिसाधर्म्यात् इह तेषां पुनरपि कदाचित् संसारोपत्तिरस्ति नयेति संशयः । कर्मविशेषेणेन्द्रादि-पदारूढानामावृत्तिदर्शनं संशयकारणम् । किंतावत् प्राप्तम् ? ‘ कामाक्षी कामरूप्यनुमञ्चरन् ’ इत्यादिषु बहुशरीरसम्बन्धोऽवगम्यते मुक्तानाम् , तत्सम्बन्धेऽस्ति पुनरपि पुण्यपापवर्तुत्वं सम्भाव्यते , पूर्वकृतस्योपासनाति-शयस्य बहुधा भोगेन क्षये तात्कालिककर्मवशात् पुनरपि हीनसुख-संसारप्राप्तिः , तथाहि इन्द्रपदाद्यारूढानां पुण्यातिशयक्षये पुनरावृत्तिः , ब्राह्मणादिशरीरप्राप्तिश्च । अतश्च ब्रह्मपदं प्राप्तानां भोग्यद्रष्टृत्वादिसम्बन्धेन भोगस्य पुण्यातिशयक्षयहेतुत्वेन पुनरावृत्तिः संसार इति प्राप्ते ब्रूमः । साक्षा-त्कृतब्रह्मज्योतिषां तत्पदानुप्रविष्टानां मुक्तानां न पुनरावृत्तिः संसार , कुतः ? ‘ सकल्वेवम् वर्तयन् यावदायुषम् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते नच-

अथ अनावृत्यधिकरणम् ८

सङ्गतिन्दर्शयति— उक्तमिति । यदि ब्रह्मसादृश्यं मुक्तानां भोगादिमात्रेण न सर्वान्मना जगद्व्यापाराभावेन तु संसारितुल्यतैव । तर्हि स्वर्गादिप्राप्तसंसारिवदेव पुनरावृत्तिरस्ति निति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । सायुज्यमिति । सहशुक्लनिमग्नौ—युनोर्भावेऽसायुज्यम् । महत्प्रमोदति-श्रुत्या विवक्षितं साहित्यमित्यर्थः ॥ .

नन्वनावृत्तिश्रुतौ जाग्रत्यां कथमित्थं संशय इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षकोटिर्बीजमाह — कर्म-विशेषेणेति । अत्र पूर्वपक्षः । पुण्यस्य तावद्बहुकालभोगेन क्षयो दृष्टः । उपासनाऽपि पुण्य-विशेषः । अलौकिकश्रेयस्साधनत्वाद्गुण्यत्वाच्च । अतो बहुकालभोगेन विद्यार्जितपुण्यक्षयेमिति तात्कालिककर्मतत्संसारहेतुभूतपुण्यपापे भवतएव । “ एवम्विदि पापमर्कप नश्छिद्यत ” इति विद्यासामर्थ्यात्पुण्यपापाऽश्लेष उक्तः । तस्मिन्भोगेन क्षीणं कुतस्तदश्लेषो भवेत् । अतः तात्कालिकपुण्यपापवशान्मुक्तानामपि स्वर्गिणामिव पुनरावृत्तिरनिवार्या । इयास्तु विशेषः ।

दित्युच्यते । यथा स्वाभाविकया हृदयभूतया परमसत्तास्फुरद्रूपया देशकाल-
विशेषशून्यस्य ब्रह्मणः शिवस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकारणत्वं सर्वात्मत्वं सर्व-
शक्तिमत्त्वं मलुसशक्तित्वं स्वतन्त्रत्वं नित्यतृप्तत्वं निरतिशयैश्वर्यत्वं सर्वानु-
ग्राहकत्वं सर्वमुक्तयोग्यरमरूपत्वञ्च सम्भवति ; तादृश्यायुक्तं परम्ब्रह्माऽपि
विपश्चिन् तेनमहं समरसात्मा मुक्तोऽपि सर्वान् कामान् अन्तःकरणेन
स्वाभाविकेन मनसा ज्ञानविशेषेण समश्नुते पश्यन् रमते । तथाहि ‘मनमै-
वैतान् कामान् पश्यन् रमते’ ‘मनोऽस्य दैवंचक्षुः’ रिति श्रूयते । ‘सत्यात्म
प्राणारामम् मनआनन्दम्’ इति ब्रह्मणोऽपि मनस्यानन्दभोगः, नवाह्यकरणा-
पेक्षा ब्रह्मणो मुक्तस्य च शरीरेन्द्रियादिग्रहणं मैच्छिकं विहारार्थमित्यदोषः ।
अतो यथा ब्रह्म सकलान् कामान् भुङ्क्ते, तथा मुक्तोऽपीति भोगमात्रसाम्यं
मुक्तस्य ब्रह्मणेति समीचीनं, लोके कतिपयधर्मसम्बन्धादपि सिद्धो देवदत्त
इत्यादिषु सादृश्यव्यवहारदर्शना ज्ञतत्सादृश्यवचनहानिः ॥

इति जगद्ध्यापाराऽधिकरणम्

एवं क्लृप्तमङ्गोच्चायामेव साम्यश्रुतौ सङ्कोचकल्पने श्रुत्यन्तरसिद्धब्रह्मानन्दभोगाद्यतिरिक्तैस्सर्वैरपिगुणै
स्तसाम्यनिषेधविषयतया “न तत्समश्चे” त्यादिश्रुतैराज्ञस्य लभ्यते । इत्यभिप्रायेण सूत्रं व्याचष्टे-
ब्रह्मणासहेति । लोकेकतिपयेति । नच कतिपयधर्मसम्बन्धमात्रेण परमसाम्यव्यवहारो न सम्भवतीति
शङ्कनीयम् । परिमाणरूपैकधर्मसाम्येनाऽपि तु गृह्यतयो स्तुवर्णशिलाशकलयो रत्यन्तसाम्यव्यवहार-
दर्शनादित्याभिप्रायः । अनेनैवाऽभिप्रायेण सूत्रे माडाशब्दः । साहे साकल्यार्थो नत्ववधारणार्थः ।
यथा ब्रह्म सकलान् कामान् भुङ्क्ते तथा मुक्तोऽपीति भाष्यदर्शनात् । भोगमात्रेण साम्यं
नान्यत्रेति श्रुतेरदर्शना तस्य सङ्कल्पत्वादिनाऽपि साम्यस्याऽभिमतत्वाच्च । सच साकल्यार्थस्सर्व
विभूतिविशिष्टब्रह्मानुभवरूपब्रह्मभोगसाम्यविषयतया परमसाम्यश्रुत्युपपादनार्थेति ॥

एतन् शुद्धद्वैतभाष्यकारैर्यत् इत्यत्र ननिरङ्कुशम् विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोग-
मात्रमेवैषामनादिमिद्धेनश्वरेणेत्यवधारणार्थकत्वग्रहणेन सगुणमुक्तानां न्यूनत्वावेदिते तन्निराकृतम्
तदीयं दोषोदयं भविष्यत्युत्तराधिकरण इत्यास्तान् ॥

इति जगद्ध्यापाराऽधिकरणम्

रित्यहमेकः सर्वे च मामेव च माम् यो वेद स सर्वान् देवान् वेद ' इति ,
तथा स्मरन्ति च , ' सर्वतः पाणिपादाब्जम् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् , सर्व-
मावृत्यतिष्ठन्तम् तेजोराशिम् शिवं स्मरेत् ॥' इति ततः परं ज्योतिरूपमुमासहितं
शिवाख्यं परंब्रह्म तदाधिष्ठितं पदं दिनकृत्कोटिसङ्काशमिति किमुवक्तव्यम् ,
निरतिशयतेजोमात्रम्पुरस्तामयम् , तदेव निरतिशयसुखास्पदतया स्वर्गाभिधम्
' स्वर्गो लोको ज्योतिपावृतः ' देवा ह वै स्वर्गमलोकमगमं स्ते देवा
रुद्रमपृच्छन्' इत्यादिश्रुतिष्वगम्यते ध्यानं यत् तुरीयातीतम् , तथोक्तगगीता,
' तुर्यञ्च तुरीयातीतञ्च शिवस्थानमनामय' मिति ' आद्यम् ' सर्वालोकाती-
तत्वात् कारणत्वाच्च । शिवलोकाद्बहिर्ज्ञेयान्यण्डस्यावरणानि च ' इत्यादिषु
यस्य बहिरधस्तात् ब्रह्माण्डस्य सप्तावरणानि , ' परात् परतरो ब्रह्मा तत्परात्
परतो हरिः , तत्परात् परतोऽपीश ' इति ब्रह्मादिविश्राधिकस्य ब्रह्मणः

तस्य चिरकालब्रह्मानन्दभोगेन क्षयोक्तेः तस्मिन्ननुवर्तमानं जभणक्रीडादिकर्मणा पुण्यपापशेषाऽ-
सम्भवाच्च । नाऽपि प्राचीनपुण्यपापबुन्दम् । तस्य शिवपदप्राप्तिकाल एव कात्स्न्येन प्रहीणत्वा
त्सत्यसङ्कल्पत्वाऽभिमानकृतादपचारात्प्रच्युतिरपि न सम्भाव्यते । मुक्तमसङ्कल्पानामपि परमेश्वर-
प्रेरणाधीनत्वेन सर्वज्ञानां मुक्तानां स्वलीलारूपपितृलोकादिमुष्टिमात्रे सत्यसङ्कल्पत्वं न
जगद्वापरेपीति स्वकीयसत्यसङ्कल्पत्वमर्यादावगतिमन्त्वेन निरतिशयब्रह्मानन्दाम्बादनितान्ततृप्ताना
न्तेषाम् क्षुद्रविषयभोगाऽभिलाषापरहित्येन च स्वाधीनप्रवृत्तिकस्वशक्तिसमर्यादानां भक्षविषयभोगाभि-
लाषुकदुष्टामात्यन्यायाऽप्रमगात् । विषयभोगाभिलाषाऽभावे किमर्थं पितृशेकादमुष्टिः ।
नाऽत्र कैमर्ध्यशङ्काऽवकाशं लभते । परमेश्वरी जगत्सृष्टिरिव निरतिशयब्रह्मानन्दानुभवप्रयुक्ता
लीलैव तद्वीया पित्रादिमुष्टिः । ब्रह्माविभूत्युपबृंहणार्थात् । तेहि सर्वभूतिकब्रह्मानन्दमनुभावं
मनुभावं तृप्यन्ति । यत्स्विममानमिति श्रुताविममिति विशेषणं तदनुभूयमानबहुदुःखकरम्बत-
त्वेन हेयत्वप्रकटनार्थम् , नतु ब्रह्मानन्दभोगस्य कालविशेषावच्छेदार्थमिति सर्वं समञ्जसम् ।
ब्रह्मोपेन्द्रादिपदविलक्षणे सर्वोत्तरे परब्रह्मणो परमशिवस्य पदे तत्सम्प्राप्तानां पुनरावृत्त्यभावे च
शिवधर्मोत्तरादिपुराणवचनानि प्रमाणमित्याह— पुराणञ्चाऽभिव्यक्तमतीति । अस्य तात्पर्यमिति ।
दिनकृत्कोटिसङ्काशमित्यादिविशेषणानां यथा स्तुतिमात्रपरत्वशङ्का न भवति , तथा तात्पर्यमुच्यत
इत्यर्थः । तत्राद्यविशेषणे तावन्नित्यसन्निहितस्य शिवस्य विसृमराभिर्निरतिशयप्रभाभिर्बर्चासत्त्वे
नोपपादयति — परब्रह्मचोतिरित्यादिना किमुवक्तव्यमित्यन्तेन । एतदुपलक्षणम् । शिवप्रभा-

पुनरावर्तते नच पुनरावर्तत ' इत्यादिशब्दात् ब्रह्मविष्णवादिपदमुक्त्वा तद्वि-
लक्षणत्वेन शिवस्य परब्रह्मणः पदम् पुगणञ्चाभिव्यनक्ति ' दिनकृत्कोटि-
मङ्काशम् स्थानमाद्यमुमापतेः, सर्वकामसमायुक्तम् विशुद्धम् नियमक्षयम् ।
संप्राप्य तत्पदम् दिव्यम् समस्तक्लेशवर्जिताः, सर्वज्ञाः सर्वभाः शुद्धाः
परिपूर्णा भवन्ति च ॥ विशुद्धकार्यकारणाः परमैश्वर्यसंयुताः, सदेहाश्च
विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः । ये संप्राप्ताः परंस्थानम् ज्ञानयोगरता नराः,
नतेषाम् पुनरावृत्तिं घोरं संमार्गमण्डले ॥' इत्यादिभिः ॥ अस्य तात्पर्यमुच्यते,
' परब्रह्मोतिरूपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत ' इति परब्रह्मोतिः स्वरूपम्
हि मुक्तप्राप्यमुमासहितं परब्रह्म श्रूयते, अभिभूतमूर्धतजोबृन्दस्य यस्य
महाप्रकाशस्य भासा सर्वमेतद्विभाति, तथाच श्रुतिः ' नतत्र मूर्यो भाति
नचन्द्रतारकम् नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः, तमेव भान्तमनुभातिमर्वम्
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ' इति । तथा निरूपितमथर्वशिरसि, ' पर-
मेश्वरोऽहम् पुष्करमहम् पवित्रमहमग्रञ्च मध्यञ्च वहिश्च पुरस्तात् ज्योति

स्वर्गिणाम् स्वर्गार्थपुण्यक्षये प्राचीनपुण्यपापवशात्पुनरावृत्तिः । मुक्तानान्तु तात्कालिकपुण्य-
पापवशादिति । किञ्चाऽनुवर्तमानेष्वुपापानां पुण्ये केषाञ्चिदपचारदोषान्बहुपत्रच्युतिस्मम्भाव्यते ।
यदि कश्चिन्मृत्कृत्सत्यमङ्कल्पत्वाऽभिमानात्परब्रह्मासाधारणं जगन्नियमनादिकं स्वस्वातन्त्र्येण
सङ्कल्पयेद्राजामाधारणं राज्यपरिपालनमिव दुष्टमात्यः तस्य परब्रह्मणश्चिवस्य कोपेन
मुक्तिपदात्प्रच्युतिस्स्यादेव । तस्मात्पुनरावृत्तिश्रुतिः " अक्षय्यम् हवा " इत्यादिश्रुतिवदर्थ-
वादरूपा बहुकालभोग्यफलत्वाऽभिप्राया । अतएव ख " ह्वमं मानमावर्तं नावर्तन्त " इतिश्रुता
विममिति विशेषणं मन्वन्तरान्तरे पुनरावृत्तिरनुमोदकं दृश्यत इति ॥

मिद्वान्तस्तु—ब्रह्मसाक्षात्कारोदयकाले केषाञ्चिद्विरजामुत्तीर्य शिवपदप्राप्तिकाले केषाञ्चिच्च
पुण्यपापानां हानं प्रियाप्रियेषु व्ययीकरणं चाग्रे तदपेक्षाविरहप्रयुक्तमित्यपुनरावृत्तिफलद्वी-
करणार्थं तदाम्भानम् । अन्यथा विद्याप्रकरणे तदाम्भानवैयर्थ्यापत्तेः । तेनाऽनावृत्तिश्रुतेर्विवक्षितार्थं
त्वावगत्या तद्विरोधात्स्वर्गिदृष्टान्तेन पुनरावृत्त्यनुमानं न प्रवर्तते । कारणाऽभावचाचिनञ्च तदनु-
मानम् । नच प्राचीनपुण्यपापानां क्षयेऽपि तात्कालिककर्मणा पुनरावृत्तिकारणे पुण्यपापे स्याता
मित्तिवाच्यम् । तत्काले पुण्यपापहेतुकर्मोत्पत्तावपि कारणाऽभावात् । नतावद्विद्यमामर्ष्य तत्रकारणं

‘यदा तम स्तन्नदिवा नरात्रिर्नमन्नचासच्छिवएवकेवत्’ इति श्रवणाच्छिवव्यति-
रिक्तस्य सर्वस्य प्रलयोऽवगम्यते । कथमस्य नित्यत्वं मुक्तानामपीति चेन्न ।
मुक्तानामस्य पदस्य च शिवतत्त्वेऽन्तर्भावात् विशुद्धिभाजनतया शिवत्व
मेषांसमानमेव , सृष्ट्यादिचक्रपतितपशुपाशविलक्षणत्वं हि शिवत्वम् । अतः
पशुपाशविलक्षणस्य शिवपदस्य नानित्यत्वप्रसङ्गः । अक्षयं क्षयवृद्धिर्गहितम् ,
क्षयातिशययुक्तकर्मफलस्वर्गादिविलक्षणम्, तादृशं हि ‘सोऽध्वनः पारनाम्नाति
तद्विष्णोः परमंपदम् ’ इति श्रूयते । विष्णोः परमं स्वरूपं हि परमाकाशाख्यं
शिवस्थानं षड्विधस्याध्वनः पारं तदतीतमुच्यते ब्रह्मलोकमभिमम्पद्यते । न च
पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते इत्यत्राऽनावृत्तिलक्षणं ब्रह्मलोकशब्दवाच्यमिद-
मेव स्थानम् । ‘संप्राप्य तत्पदम् दिव्यम् समस्तक्लेशवर्जिता ’ इत्यादिना
तदारूढानां ब्रह्मसदृशानां लक्षणमुच्यते । महतो देवस्य स्वभूतं दिव्यमवाङ्-
मानसगोचरं स्वभावं पदं संप्राप्य तत्सम्बन्धिना ज्ञानयोगेनाधिगम्य

बुधमहायस्य प्राप्यत्वेन ध्येयत्वेन च निर्देशात् सवितृमण्डलविद्यायामुपापतित्वस्याऽभ्यासात् ।
उमाशब्दस्य व्यत्यस्तप्रणवर्णनिष्पन्नस्य चिच्छक्तिवाचकेष्वभ्यर्हिततया उमापतिशब्देन
तत्साहित्यनिर्देशस्योत्कृष्टत्वाच्च । तेन शब्देनाऽत्र विशेषनिर्देश इत्याह — उमापतेरित्यादिना ।
विशुद्धमिति विशेषणमप्राकृतत्वात् प्राकृतलोकवद्रागद्वेषाद्यनुत्पादकत्वाच्चेति व्याचष्ट — विशुद्ध
मिति । अत्रा प्राकृतत्वोक्तिः बिन्दुमायाप्रकृतिकार्यशुद्धमिश्रमलिनप्रपञ्चविलक्षणत्वपरा ।
अतोऽत्यस्यानस्य चिदानन्दवनपरमाकारूपत्वं फलितमवधीत्याह — अनेनेति । स्यान्विशेषस्य
कथं नित्यत्वं शिवव्यतिग्निस्य सर्वस्याऽप्यनित्यत्वादित्याशङ्क्याह — प्राकृतानामिति । प्राकृत-
ग्रहणम् बैन्दवादीनामप्युपलक्षणम् । कथन्नर्हि शिवण्वकेऽस्त्युक्तिरित्यशङ्कामुद्भाव्य नित्य-
मुक्तानामिदानीन्तनमुक्तानामस्य शिवपदस्य च विशुद्धतया पशुपाशविलक्षणशिवपदार्थान्तर्भावा
त्तदोक्तिरित्याह — यदा तम इत्यादिना । नित्यमित्यनेन पुनरुक्तिः परिहरन्नक्षयपदं व्याचष्ट —
अक्षयमिति । क्षयग्रहणं वृद्धेरप्युपलक्षणम् । तथाच स्वर्गप्राप्तानामिव शिवपदंप्राप्तानां
मानन्दानुभूतावुत्पादकैर्वा नस्तद्व्यर्थः । इदमेव स्यान्मपरमाकाशरूपतया वैष्णवपरमस्वरूपत्वेन
सर्वोत्तरतया कला-तत्त्व-भुवन-वर्ण-पद-मन्त्राध्वपारत्वेन अनावृत्तिस्यानत्वेन च द्युतिषु
प्रसिद्धमित्याह — तादृशं हीत्यादिना । सर्वगतत्वमणुत्वे विज्ञानशक्तिविकाशेनोपपादयति — सर्वगत-

तत्पदं विश्वोत्तीर्णमित्याद्यम् 'उमापतेः' परब्रह्मणः शिवस्य, 'उमासहायम् परमेश्वरम् प्रभुम्' इत्यादौ तस्य ह्युमासहितस्य नीलकण्ठस्य त्रिलोचनस्य शिवस्य ध्येयत्वं तमसः प्रकृतेः परत्वेन प्राप्यत्वञ्चावगम्यते । किञ्च 'सर्वोवै रुद्रः' इत्यारभ्य सर्वात्मत्वं शिवस्याभिधाय तदुपसंहारे 'हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽविकापतये उमापतये' इति श्रुतम् । प्रणवपर्यायेणोमाशब्देन परप्रकृतिरूपा पराशक्तिरुच्यते । कृष्णपिंगलं ब्रह्मेति च तत्तामसस्य ब्रह्मणः समान्नातम् । तस्मादुमापतेः परब्रह्मणः पदं तत् । पुनः कीदृशम् ? 'सर्वकाम-समायुक्तम्' सदा सकलकामसमन्वितम्, अतः खलु 'सोऽनुते सर्वान् कामान् सहब्रह्मणा विपश्चिता' इति मुक्तस्य सकलकामावाप्तिः ब्रह्मणा सह निरूपिता, 'विशुद्धम्' विकारासंस्पृष्टम्, 'समस्तसाक्षिम् तमसः परस्तात्' 'आदित्यवर्णम् तमसः परस्तात्' इत्यादिषु प्रकृतिविकागतीतत्वावगमात्, प्रकृतिविकारवद्वागद्वेषलोभादोनामनुत्पादकत्वात् विशुद्धं हि तत्पदं शिव-मयमिति, अनेनास्य परतत्त्वप्रकाशमयमहानन्दमेदुर्परमाकाशरूपत्वमुक्तं भवति, प्राकृतानामेव विकाराणां सृष्ट्यादिश्रवणात्, तदतीतत्वादस्य नित्य-त्वम्, भूताकाशादिप्रपञ्चस्यैव सृष्ट्यादिकम्, परमाकाशरूपस्यास्य नतदस्ति ।

रूपपरमाकाशात्मकत्वादपि स्थानस्य दिनकृत्कोटिमङ्गाशत्वं द्रष्टव्यम् । अतएव निरतिशय-तं नोमात्रेत्यादिविशेषणं वक्ष्यति । निरतिशयतं नोमात्रास्फुरणमयम् निरतिशयतं नारूपेणैव स्फुरत्त्वप्रकाशपरमाकाशरूपमिति यावत् । अतएव तन्निरतिशयसुखास्पदम् । एवं दिन-कृत्कोटिमङ्गाशमित्यनेन शब्दतोऽर्थतश्च सिद्धमर्थजातं वर्णितम् । अथ स्थानस्वरूपमुच्यते । स्थानं यत्तुरीयातीतमिति । तुरीयश्चेति । मलिनमिश्राशुद्धमुवनोपेतया तुर्यं शिवस्थानं तदेव गोलो-कान्तर्गतस्य विष्णुपदस्य पृथकरणे तुर्यातीतम् । अपरशिवपुरं मूर्धुवस्सुवरिति त्रैलोक्या-पेक्षया तुर्यम् "परमशिवपुरन्तु तुर्यातीतम्" मित्येतद्वेषा व्याचष्टे — आद्यमिति । मुवनाना मूर्ध्वलोकमारभ्य परिगणने सर्वोत्तरत्वादाद्यम्, परमाकाशरूपतया सर्वकारणत्वादप्याद्यम् । प्राथमिकमर्थमुपपादयति — शिवलोकादिति । आद्यशब्दस्य मुख्यत्वमर्थान्तरम्परिगृह्या विश्वाधिकस्य परब्रह्मणः स्थानत्वं मुख्यत्वमुपपादयति — परात्परतर इति । कैवल्यश्रुता

विद्यामयानां स्थिरत्वमाह मन्त्रभागः, यथा परमेश्वरो विशुद्धचहुशरीरपरिग्रहं करोति तथा मुक्ता अपि ' परमैश्वर्यसंयुताः ' परमनिभूतिसंयुक्ताः स्वाधीन-
प्रवृत्तयः परप्रेष्यताकार्पण्यरहिताः, उक्तं हि ' अतएव चानन्याधिपति ' रिति
मुक्तस्य कर्माद्यवश्यतया परमस्वातन्त्र्यम् । अतः स्वतन्त्राः परमैश्वर्यसंयुक्ताः
' सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः ' ते शिवपदाविरूढा ईश्वर-
सङ्कल्पं विना कदाचित् परिगृही विशुद्धशरीरेन्द्रियोपभोगा भवन्ति, कदाचि
द्विगतदेहेन्द्रियादयः केवलेन स्वाभाविकेन मनसाऽनुभूयमानसकलकामा
भवन्ति, तथाहि निरूपितम् ' स एकधा भवति त्रिधा भवति ' ' मनसैतान्
कामान् पश्यन् रमते ' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण ' द्वादशाहबहुभयविधमि ' ति ।
अतस्ते सदेहा विदेहाश्च भवन्ति । श्रूयते च त्रिरूपेभ्यो विधिरूपेभ्यश्च बो-
नमोनमः' इति शिवसार्धमयभाजां त्रिगतरूपत्वं बहुरूपत्वञ्च शरीरपरिग्रहे

ईश्वरसङ्कल्पं विनिति । कर्मानुसारमीश्वरसङ्कल्पं विनित्यर्थः । मुक्तानामपीश्वरं नियम्यतामात्रम् ।
" तस्य च नित्यत्वा " दिति सूत्रोक्तं न प्रतिपिध्यते । सदेहचदशायाम् शिःसारूप्यनियमं
किञ्चिद्विशुद्धिरित्याह— शरीरपरिग्रह इति । उक्तम्पुराणश्लोकानामर्थं निगमयति—तस्मादिति ।
एतदुक्तं भवतीत्यादिना तु वर्णितं पुराणवचनानामर्थं " यत्र देवा अमृतमानशाना " इत्यादि-
तैत्तिरीयारण्यकमन्त्रतात्पर्यविषयत्वप्रदर्शनं स्थिरीकरोति ॥

* इदमधिकरणम् शुद्धाद्वैतिनाममङ्गतम् । तैरेव " देवयानेन यथा ये ब्रह्म लोकांश्चन्दन्ती " ति
सगुणपरत्वमभ्युपगम्य सम्यग्दर्शनविध्वस्ततममान्तु नित्याभिद्विनिर्वाणपरायणानां सिद्धे वाऽना-
वृत्तिरिति स्वममयस्य प्रतिज्ञाप्रमाणैकशरण्यत्वस्य सृष्टीकृतत्वात् । वस्तुनस्तु शास्त्रमिदं
कात्स्न्येन तेषामप्रतिकूलमेव ॥

तथाहि— ब्रह्मणोलक्षणप्रतिपादकम् " जन्माद्यत्ययन " इत्यधिकरणं सगुणविषयं जग-
ज्जन्मादिकारणत्वस्य निर्गुणेऽसम्भवात् । अतएव अस्य जगतः जन्मस्थितिपङ्क्तमयतः सर्वज्ञात्सर्व-
शक्तेः कारणाद्वति तद्वत्त्वेनैव परैरपीदमधिकरणं सगुणविषयमेवेति समूचितम् ॥

एतेन—समन्वयाख्योऽध्यायः कात्स्न्येन सगुणपरत्वेति व्यञ्जनः । तत्रा कारणवाक्यसमन्वय
स्यैव ब्रह्मणि प्रतिपादनात् । एवं विरोधपरिहाररूपोऽप्यध्यायः सगुणमेव परमात्मानं विषयी-
करोतीति विशदम् । तत्रापीश्वरकारणत्वाद्विरोधस्यापवादिकारणत्वरूपस्य परिहृतत्वात् ॥

मुक्तात्मान एव भवन्ति । 'समस्तक्लेशवर्जिताः' अस्तं विनाशः क्लेशा अविद्यादयः, सम्यक् तद्वर्जिता भवन्ति । अनेन मुक्तात्मनां हेयगुणराहित्यमुक्तम् । अतः कल्याणगुणमाहित्यमुच्यते । शिवत्वंहिते मपन्नाः 'सर्वज्ञाः' ज्ञानावरणस्य मलस्य विनाशात् सर्वज्ञा भवन्ति सर्वज्ञज्ञानशक्तयश्च 'सर्वगाः' भवन्ति, उक्तं हि 'प्रदीपवशावेश' इति शुद्धाश्च ते मलापायेन प्रादुर्भूत-शिवभावाः शुद्धाकाशरूपाः प्रज्ञानवना इति । उक्तं हि 'पूर्वभावादविरोधं बाधरायणः' इति स्वयंप्रकाशत्वम् सत्यसङ्कल्पत्वादिवैशिष्ट्यञ्च 'परिपूर्णा भवन्ति' नित्यतृप्ताश्च ते भवन्ति, निरतिशयानन्दस्वरूपत्वात्, अवामसकलकामत्वाच्च निर्विकारनिरतिशयानन्दानुभवितृत्वं हि तेषां स्वभावः । उक्तं हि 'विकारावर्ती' ति, अतस्ते परिपूर्णा 'विशुद्धकार्यकरणा' विकारास्पृशरीरेन्द्रियाः 'एकधाभवतो' ति मुक्तस्य स्वेच्छया बहुशरीरग्रहणमुक्तम् । अतो मुक्तानामैच्छिकं शरीरादिकं विशुद्धमेव महामायानिष्पन्नत्वात् । विशुद्धत्वं नामाश्रयविकाराहेतुत्वम् 'इन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयते' इतीश्वरस्यापि महामायाशक्तिभिर्नीलकण्ठत्वादि लक्षणबहुशरीरपरिग्रहणं श्रूयते । स्थिरमिन्द्रैः पुरुरूप उग्र' इति परमेश्वरपरिगृहीतानां शरीराणां मप्राकृतानां विशुद्ध-

ज्ञानशक्तयश्चेति । अस्तक्लेशाभ्यां वर्जिता इत्यनेन सकलहेयगुणराहित्यस्यापलक्षितत्वात् सर्वज्ञमित्यारभ्य—कल्याणगुणां कते गारब्धत्वाच्च शुद्धा इत्यनेन शिवताभिर्व्यक्तिगोच्यत इति व्याचष्टे—प्रादुर्भूतंति । शिवत्वमत्र किल विवक्षितमुक्तं हि सार्वज्ञ्यं धर्मज्ञानविक्रमञ्च प्रागेवेत्याकाङ्क्षायामाह—प्रकाशरूपा इति । तस्मै च विवरणं प्रज्ञानवना इति । अभिव्यक्तचिदानन्दस्वरूपा इत्यर्थः । एतत्सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्ततत्प्युपलक्षणम् । अतएवाह—उक्तं हीति । महामायानिष्पन्नत्वमिति । महामायाशब्देनाऽत्र परमाकाशरूपाशक्तिरेवोच्यते । एवमग्रेऽपि विशुद्धविद्यामयानामित्यत्र विशुद्धविद्याशब्देनाऽपि ॥

ननु—चिच्छक्तिमयत्वाद्धेतो मुक्तशरीराणामितरशरीरव्यावृत्तं किं विशुद्धत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—विशुद्धत्वं नामेति । प्रमत्तादीश्वरस्याऽपि चिच्छक्तिमयानि शरीराणीत्याह—इन्द्रो मायाभिरिति । परमैश्वर्यसंयुता इत्यस्य अकर्मवश्यत्वात् पर्यवसानमाह—परमैश्वर्येति ।

ब्रह्मणि शिवे सामरस्यमुपगताः मुक्ताः प्रकाशवपुषः सर्वज्ञाः सर्वगताः शान्ता
नित्यपरमैश्वर्यधारा निःशेषविगच्छितकलावरणाः सर्वत्र तद्दर्शिनस्तदात्मान
स्तदीये परमाकाशलक्षणे धामानि स्वाभिमतानि प्राप्य स्वेच्छोपगतसकलकामा
स्तेनसह सदा विद्योतन्ते सर्वत्रेति सर्वम समञ्जसमेव ॥

इति अनावृत्यधिकरणम्

— — —

श्वेताचार्तपदद्वन्द्वशुश्रूषा द्योतिताध्वना , कृतमेतन्मया भाष्यं केवलं
भक्तिमात्रतः ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचितं ब्रह्मसिद्धिभाष्ये

चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः

— — —

त्यादीनामधिकरणानां सगुणविषयत्वेन परैरेव विवृतत्वाच्च—द्वितीयपादस्य सगुणपरत्वमभिहितम् ।
एवं तृतीयपादेऽपि— “ अर्चिरादिना तत्प्रयिते ” रित्यादीनां सगुणपरतया परैरेव विवृतत्वेन
तस्य सगुणपरत्वं निश्चितम् ॥

अथ चतुर्थपादेऽपि “ मङ्गल्पादेव तु तच्छ्रुतं : ” “ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ” इत्यादीनां
परैरेव सगुणपरत्वाविष्करणेन “ अनावृत्तिदशब्दा ” इति शब्दे पं हाराधिकरणस्याऽपि तैरेव
सगुणपरत्वाभ्युपगमेनैव कृत्स्नस्याऽपिशब्दस्य सगुणपरत्वम्पर्वेनैव निश्चितमिति युक्तम् ॥

इति अनावृत्यधिकरणम्

— — —

इति श्री नागलिङ्गशिवारभ्यकृतिमुख्यायां लघुशिवार्कमणिदीपिकासख्यायां

श्री शिवचिन्तामणिप्रभाष्यायां श्री नीलकण्ठभगवत्पादीय

ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायस्य

चतुर्थः पादः

— — —

यादृशानीश्वरस्यशरीराणि नीलकण्ठत्वादिलक्षणानि तादृशानि तत्मादृश्य-
भाजामिति केचित् 'नीलग्रीवाः शितिकण्ठा' इत्यादिश्रवणादिति, एवं ज्ञाने
वेदान्तजन्ये योगे यमादिरूपे परमेश्वरविषये ये निरता निष्णाता स्तादृशपदं
परमशिवस्य प्राप्तास्तेषां पूर्वोक्तगुणानां शिवसदृशानां 'घोरे' निरतिशयताप
रूपत्वात् दुस्सहे 'संसारमण्डले नपुनरावृत्तिः' न पुनः संसारधर्मान्वयइति
तस्मात् 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः
सर्वैश्वर्यसंपन्नस्य सर्वानुग्राहकस्य सर्वकर्मसमाराध्यस्य निरस्तसमस्तदोष-
कलङ्कस्य निरतिशयमङ्गलगुणरत्नावरस्य विरूपाक्षस्य परब्रह्मण उमापतेर्लोकं
निरवधिकानन्दप्रकाशं नित्यमक्षयमभिसंपन्नाः सर्वज्ञत्वादियोगिनोऽना-
वृत्तिनया वर्तन्ते तत्रेति ॥ एतदुक्तं भवति— 'यत्र देवा अमृतमानशाना
स्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त' इत्यादिषु श्रुतानि निरतिशयानन्दप्रकाशधने

तथा साधनाख्यस्तृतीयोऽप्यध्यायस्सगुणपरएवेति स्पष्टम् । आनन्दमयाधिकरणे
परैरेव समापेक्षितोपाधिमन्त्रन्ध्रम् निरन्तां पाधिमन्त्रन्ध्रोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन चोच्यतइत्युक्त्या
उपासनायास्सगुणैकविषयताऽभ्युपगमा दुपास्यगुणानामगुणेऽसम्भवाच्च उपासनायास्तदुपासि-
गुणोपसंहारस्य च तृतीयेऽध्याये निरूपितत्वेन तस्याऽपि कान्स्थेन सगुणविषयत्वम्परैरङ्गी-
कृतमेव ॥

किञ्च— सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे सगुणविषया प्राणादिविषयाच्चैवं विज्ञानभेदाभेदादि-
चिन्तेति परैरेवोक्तत्वादपि तस्यसगुणैकविषयत्वमविचलम् ॥

एवं फलाख्यस्य तुर्यस्याऽप्यध्यायस्य सगुणविषयत्वं प्रायशस्तेरेवाऽङ्गीकृतम् । तथाच
तत्र प्रथमपादे—प्रथमे आवृत्यधिकरणे प्रथमन्तावत्कतिभिश्चिदधिकरणै समाधनाश्रयविचारशेष
मेवाऽनुसराम इत्युक्त्या— "नप्रतीकेन हि स" इत्यधिकरणे प्रतीकोपासनेषु मंशयइतिकथनेन-
"आसीनस्सम्भवात् ।" "आप्रायणा" इत्याद्यधिकरणानां परैरेव सगुणपरतयाविवरणेन
"अभिहोडादि तु तत्कार्यायैवं"त्यधिकरणे—सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानिद्विष्टेस्सम्भवत्यागा-
म्यं भ्रंशं प्राप्नोतीति कथनेन च प्रथमपादस्य सगुणपरत्वम् परेषामपि सम्मतमेव ॥

अथ द्वितीयपादे "वाग्मनसिदर्शना" इत्याधिकरणे अथाऽपरासुविद्यासु फलप्राप्तये देवयानं
पन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमन्तावद्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिरूपमन्त्राचक्षे— इतिवचनेन । "रश्म्यनुमारी"

भाष्यकर्तृणामधिकरणसूत्रभेदप्रदर्शिनी

संख्या	भाष्यकाराः	अध्याया	पादाः	अधिकरणानि	मूत्राणि	कालः
१	श्रीनीलकण्ठभाष्ये	४	४	१८३	५४५	५०० की. पू.
२	भास्करभाष्ये	४	४	नसति	५३७	१०० की. अ.
३	शंकरभाष्ये	४	४	१९२	५९५	८०० „
४	रामानुजभाष्ये	४	४	१९६	५४५	११४० „
५	श्रीकरभाष्ये	४	४	१७५	५४४	११०० „
६	मध्वभाष्ये	४	४	२२३	५६४	१२३३ „
७	विज्ञानभिक्षुभाष्ये	४	४	नसति	५५५	१६०० „

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
१२२	१०	रूपपद्यत	रूपपद्यत	द्वितीयपादे			
१२५	२५	अपृथक्सिद्ध	अपृथक्सिद्ध	१७३	१४	दुपपापयति	दुपपादयति
१२७	१०	लक्षितयाः	लक्षितायाः	१७४	१४	शक्तिमान्	शक्तिमान्
	२६	श्रयते	श्रूयते	"	"	अतएव	अतएव
१३०	२२	विकारत्वव-	विकारत्वाव-	१८३	१	पमरात्मा	परमात्मा
		गमात्	गमात्	१८४	५	नारयणा	नारायण
१३१	२	तस्याप्राधान्यत्	तस्याप्राधान्यात्	१८५	"	रभव्यज्यते	रभिव्यज्यते
१३२	१३	तस्य	तस्य	"	९	पुत	पुन
	१७	प्रवृत्तस्य	प्रवृत्तस्य	१८८	"	रूपया	रूपतया
१३४	५	व्यनाद्य	व्यानाद्य	२०१	२५	रहितंप्राप्ति	रहितब्रह्मप्राप्ति
१३५	१२	कर्तृत्व	कर्तृत्व	२०२	२०	यमाणत्वा	श्रूयमाणत्वा
१३८	१२	एव	एव	२०५	१७	मार्ग	मार्ग
१३९	१४	व्यख्यातं	व्याख्यातं	२०७	१८	पिंड	पिंडा
१४३	३	सरोत्कृष्टत्वं	सर्वोत्कृष्टत्वं	"	२०	इव	इह
	३	मंडलास्पदत्वं	मंडलास्पदत्वं	२०८	२	सर्वानुप्राहकस्य	सर्वानुप्राहकस्य
	२६	मेवाभ्युपगंतुं	मेवाभ्युपगंतुं	२११	२२	न्येषां	न्येषां
१५०	३	तस्तुः	तस्तुः	तृतीयपादे			
१५१	२३	युक्तति	युक्तेति	२२७	१२	बुभ्वा	बुभ्वा
	२४	युक्तवा	युक्तेव	२३०	१२	मेवव्यपदेशा	मेवव्यपदेशा
१५३	३	परमेश्वरः	परमेश्वरः	"	१८	सर्वविक्षान	सर्वविज्ञान
		मंडलब्धत्व	मंडलस्थत्व	"	२१	तदनुसारणे	तदनुसारेण
१५६	२३	विशेषणे	विशेषणे सर्वोत्तर	२३१	१०	तज्ज्ञानेन	तदज्ञानेन
		सर्वोत्तर	गुणशालिन	२३२	"	इत्यादिना	इत्यादिना
			सर्वोत्तर	२३४	८	प्रकृत	प्राकृत
१५७	२२	भूतकाशे	भूतकाशे	२३८	१५	अदृष्टं	अदृष्टं
	२३	प्रपन्न	प्रपन्न	"	२५	साक्षात्कर्तृ	साक्षात्कर्तृ
१५८	६	कथं	कथं निर्णयः	२४०	१५	निर्देश	निर्देश
१६८	२२	मुद्राव्य	मुद्राव्य	"	२५	त्रया	त्रेधा
१७०	५	श्रोक्ठ	श्रीनीलक्ठ				

नीलकण्ठभाष्यस्थित दुष्टादुष्ट पदसूचिका

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
२	१	हर	हार	३३	२१	परमेश्वर	पारमेश्वर
	१६	शंकच	शंकर	३७	१	ब्रह्मस्थूलो	ब्रह्मणःस्थूलो
३	२२	तितीर्षे	तितीर्षेत	३९	१७	विचारान्तर	विचारान्तर
५	५	निगांत	निगमांत		१८	दर्शितः	निर्णीतः
१०	४	व्यस	व्यास	४२	८	गंपते	गम्यते
११	२४	वाच्यत्	वाच्यं	४४	२६	प्रदिपादकं	प्रतिपादकं
	२६	समुपस्थिततया	समुपस्थिततया	५२	७	भस्मरुद्राक्ष	भस्मरुद्राक्षशिव
१२	६	महाधो	महाधो			धारणा	लिङ्गाधारणा
१३	१२	सहस्र	सहस्र	५४	१५	समारभ्य	समारभ्य
१७	१	ब्रवते	ब्रुवते		२७	ब्रह्मत्य	ब्रह्मत्य
	१५	प्रताकार	प्रतीकार	५७	१६	सत्यापरीकरणे	सत्यापरीकरणे
१८	२४	व्यवदिश्यते	व्यपदिश्यते	५८	१८	ज्ञानत्व	ज्ञानवत्त्वं
२०	१५	पूरिवृत्तं	पूर्ववृत्तं	५९	१६	श्वेतच्छत्रं	श्वेतच्छत्रं
	२२	पूपक्ष	पूर्वपक्ष	६०	११	विधानान्तरेण	विधानान्तरेण
२१	२५	कर्त्र	कर्तृ	६५	२४	एष	एव
२२	२६	संसार	संस्कृत	७८	१४	यच्छंगितं	यच्छंगितं
२३	१९	पूर्वकाध्यापन	पूर्वकाध्यापन	८२	१०	युच्यते	युज्यते
	२५	विद्यास्य	विद्याभ्यास	१०३	१७	नतद्यत्तं	नतद्यत्तं
२४	२५	अध्यनस्य	अध्ययनस्य	१०५	६	वाणाः	ब्रुवाणाः
२५	११	रहितोध्ययन	रहितोध्ययन	१११	११	प्रकृतावसंसो	प्रकृतावसंसो
२६	१	ततः	अतः		१२	चिंचकाविति	चितिकाविति
३०	१९	धानर्थता	धानार्थता	११२	२०	साधकमावे	साधकमावे
३२	२	ततः	अतः	११५	१३	जीवकारणत्व	जीवकारणत्व
	११	कर्मणांब्रह्म	कर्मणांब्रह्म बोधक	११८	२८	अन्नमयाद्य	अन्नमयाद्युपास
		बोधक	साधनानां विचारस्या	११९	२६	भावेऽन्यत्रयया	भावेऽन्यत्रययादि
			नंतरं ब्रह्मबोधक			दिक्रमेणतत्त्वा	क्रमेणभूतत्त्वा

पृष्ठे	पक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
		चतुर्थपादे					
२८७	१६	विचार्यतइति	विचार्यतइति	३०५	२४	मुस्तं	मुस्तं
२८८	४	पुरुषेण	वपुषः	३०६	१६	प्राणनाममि	प्राणनाममि
२९०	२०	स्योत्तराधित्वं	स्योत्तराधित्वं	३०८	११	न्यथा	न्यथा
२९१	१५	सांख्याना	सांख्याना	३०९	१	युक्ततया	युक्ततया आत्मनः
२९२	॥	देवंमत्मे	देवंमत्मे			मंसारि	संसारि
२९३	१२	तत्तितय	तत्तितय	३११	२२	स्तानियम्यत्वेन	स्तानियम्यत्वेन
२९४	३	अथ चवसा	अथ तमसा	३१२	२	तद्विरोधे	तद्विरोधेन एत
२९५	६	विशेषणा	विशेषका			नाभिधा	दमिधा
॥	॥	प्रतिपादकं	प्रतिपादकं		१६	नित्यनित्यः	नित्यानित्यः
		तैत्तिरीया	तैत्तिरीया	३१३	२१	प्रदुरासी	प्रदुरासी
२९६	९	अस्मन्मायि	अस्मन्मायि		२५	प्रदुर्भावितु	प्रदुर्भावितु
॥	१५	मिमित्रस्य	मिमित्रस्य	३१४	२४	वदन्नि	वदन्ति
॥	१७	मृज्यत्वयोः	मृज्यत्वयोः	३१५	३	श्रुतिमहा	श्रुतिसूत्रमहा
॥	२४	विशेषणात्	विशेषणात्		२१	अन्तर्याम्य	अन्तर्याम्य
॥	॥	विशेषोपादानत्व	विशेषोपादानत्व	३१६	८	कारणत्वं	कारणत्वं ब्रह्मणः
२९८	४	सङ्ग्रहादपि	सङ्ग्रहादपि			युक्तं	युक्तं
	४	प्रतीयते	प्रतीयते	३१७	२२	श्रुतय	श्रुतय
	५	इति तेभ्य	तेभ्य एतेषां	३१८	६	श्रयमाण	श्रयमाण
		एतेषां वृथ	पृथ		१५	दित्यादिना	दित्यादिना
	१६	मुपसकहा	मुपसकहा		१८	सूक्ष्म	सूक्ष्म
	२१	संख्याकाना	संख्याकानामेव	३२०	१२	जगदाकार वा	जगदाकारत्वा
		मेन		३२१	२१	भुमना	भुवना
	॥	तत्त्वाश्रवणेन	तत्त्वाश्रवणेन	३२२	२१	स्यादिति	स्यादिति
३००	१०	संज्ञिहति	संज्ञिहति	३२८	१	भूतेन	भूतेन तदीय
३०१	१५	दन्योर्तेर	दन्योर्तेर			चिच्छक्ति	चिच्छक्ति
३०२	१७	पुरुषक्रम	पुरुषक्रम		४	परमेश्वरात्	परमेश्वरात्
३०४	१४	क्रियत	क्रियत	३२९	९	श्रुतिमुदा	श्रुतिमुदा
	२५	प्रणरूपा	प्रणरूपा	३३१	२२	श्रुतेन	श्रुतेन
				३३२	१५	पुराण	पुराण

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
२४०	२६	स्यनेन	त्यनेन	२६१	२२	क्षयते	क्षीयते
२४२	२	ज्ञानाच्छेति	ज्ञानाच्चेति	२६२	१३	मर्वायमि	मवार्थमि
"	१४	इत्यमिप्रेत्य	इत्यमिप्रेत्य	२६३	"	प्यनेकशरीर	प्यनेकशरीर
"	१८	समुच्छया	समुच्छया	"	१४	शब्दनां	शब्दानां
२४५	४	दल्लो	दहरो	"	"	वेदाऽनित्यत्वं	वेदाऽनित्यत्वं
"	१६	यत्र स्तिस्य	यत्र स्थितस्य	२६४	६	खल्विन्द्रादि	खल्विन्द्रादि
"	२०	अपहव	अपहत	"		नाशे	शब्दार्थनाशे
२४९	२३	भवतिधेयम्	भवतिधेयम्	२६६	२	" भवत्येव "	इत्यनंतरस्थितं
"	"	भवित्यर्चा	भवत्यर्चा			इत्यत आहृतिपदं	चतुर्थपंक्तौ
२५२	३	उत्तराच्छे	उत्तराच्चे			स्थितस्य " वैदिकत्वम् "	इत्यस्य
"	४	आत्माहत	आत्मापहत			अनंतर पठितव्यम्	
२५५	१	मध्यवर्ती	मध्यवर्ती	"	८	विधाधिपः	विधाधिपः
२५८	१२	भागपशु	छागपशु	२६७	१६	जैमिनेर्मत	जैमिनेर्मत
"	१४	ज्योतिःवा	ज्योतिरिवा	२७०	१२	तत्रैव	तत्रैव
"		धूमक	धूसक	२७३	९	जानश्रुतौ	जानश्रुतेर्भनपति
"	१७	द्विविक्ततया	द्विविक्ततया			दानपति	
"	१९	परिमाणा	परिमाणा	२७३	१३	वांचार्थ	वाचार्थ
२६०	३	तद्भावेपि	सद्भावेपि	२७६	१९	श्रद्धस्य	श्रद्धस्य
"	९	पर्युदास	पर्युदास	२७८	२४	द्वितीय	द्वितीय
"	१८	हनुन्याग्वाहा	हनुभ्यग्वाहा	२८०	२२	यौगिक	यौगिक
"	१९	तेषांविग्रह	तेषांचेतनविग्रह	२८१	११	पोत्तम	पोत्तम
"	२१	भोक्तृत्वभोक्तृ	भोक्तृत्वमेव	२८३	२	नापरूप	नापरूप
"		त्वेच	भोक्तृत्वेच	"	१२	रूपसध्य	रूपसध्य
२६१	९	त्वादिदुष्टसुख	त्वादिदोषदुष्टसुख	२८३	२२	तत्पूरयो	तत्पूरयो
"		पदवर्तिना	पदवर्तिना	२८४	१०	रूपमिद्धिः	रूपमिद्धिः
"	११	त्यादिमत्रैश्च	इत्यादिमत्रैश्च	"		सुषुप्ता	सुषुप्ता
"	"	विधेयस्तुति	विधेयस्तुति	"	२३	परिष्वजक	परिष्वजक
२६१	१२	तात्पर्याभावा	तात्पर्याभावा	२८५	९	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ
"	१७	सखविषय	सर्वविषय	"	११	अयमाणाः	अयमाणाः

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
३७३	२४	करण	कारण
३७४	२	रकंड	रखंड
"	१८	क्रियाभेदा	क्रियादिभेदा
३७४	२३	कारणाक्त	कारणात्का
३७५	९	घटुभव	घटाभाव
"	१५	सदुवे	सदेवे
३७६	८	दृश्यत	दृश्येत
"	"	भवेत्	भवेत्
"	११	व्याख्यातै	व्याख्याते
३७७	१०	धर्मांतरग	धर्मांतरयोग
		निमित्त	निमित्त
"	१६	प्वनुवृत्तं	प्वनुवृत्तं
"	१९	मद्वृपता	मद्वृपता
३७८	३	ऊर्व	पूर्व
"	७	देवांतः	देवोतः
३७९	८	समादत्ते	समाधत्ते
"	१४	पृथिव्यन्त	पृथिव्यंत
"	१५	जीव	जीव
"	"	नुमुवन	तनुमुवन
३८०	१	दगत्कारण	जगत्कारण
"	२	जिवानन्यत्वे	जीवादनन्यत्वे
३८०	१२	जनानां अस्मान्	जनानां मायांतु
		प्रकृतिं विद्यान्मायिनंतु	
		महेश्वरं अस्मान्	
३८१	५	मिथ्यात्ववादिनः	मिथ्यात्वेन
"	१४	तस्मा	तस्मा
३८२	३	तदनुपपत्तिः	तदनुपपत्तिः
"	१४	भाष्यार्थचर्य	भाष्यार्थचर्य

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
३८२	१५	तदन्यमिति	तदन्यमि
		त्यत्यता	त्यत्यता
"	१६	वषयत्वे	विषयत्वे
"	१७	रूपपत्तिरहीतत्वा	रूपपत्तिरहितत्वा
"	१८	जीवस्य	जीवस्य
"	२०	त्यसत्कार्यवाद	त्यसत्कार्यवाद
"	२१	सत्त्वाच्चाप	सत्त्वाच्चाप
३८३	९	संभवसे	संभव
"	१०	जगत्कार्य	जगत्कार्य
"	१४	शक्तिमतां	शक्तिमतां सर्वं
		संभाव्य	संभाव्य
"	२१	क्षीरस्यैकस्यैव	क्षीरस्यैकस्यैव
३८४	१२	अनंतशचित	अनंतशक्ति
		मतः	मतः
"	१६	उपसंहारदर्शना	उपसंहारदर्शना
३८५	१५	पाद्यपान	पाद्यनूत
३८६	२	प्रधानदौ	प्रधानादौ
"	९	कर्तृत्वभोक्तृ	कर्तृत्वभोक्तृ
		त्वादि	त्वादि
"	१२	रजस्तमसा	रजस्तमसा
"	१४	अचिस्थजातीये	अचित्सजातीये
"	१८	द्व्यणुकजननं	द्व्यणुकजननं
		पा	वा
"	२१	प्रकृत्यतिबलेन	प्राकृत्यतिबलेन
३८७	२२	श्रूयत	श्रूयत
३८८	८	मद्भुतमित्यादि	मद्भुतउमासहाय
			मित्यादि
"	१०	सज्ञस्य	सर्वज्ञस्य
३८८	११	पद्यतइहताक्षिप्य	पद्यतइहताक्षिप्य

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
३३३	५	द्यत्तर	द्युत्तर	३६४	३	अभिमनि	अभिमानि
	६	प्रष्टरभिमता	प्रष्टुरभिमा		४	जगत् कथ	जगत् तत्कथ
	१६	श्रुतानां	श्रुतानां		५	अपोवा	आपोवा
३३५	२६	पुराणांता	पुराणानांता		१५	समधति	संभवति
३३६	२४	द्यात्या	ध्यात्वा	३६५	१८	वैसक्षण्य	वैलक्षण्य
३३७	२०	शरोरादिपु	शरीरादिपु	३६६	३	अमब्दा	असद्वा
३३८	८	द्रुस्तरूप	वस्तुरूप		५	च्छ्रुतेः	श्रुतेः
"	१३	प्रमाणरुध्यं	प्रमाणरुध्यं		७	नवलक्षत्वा	नविलक्षणत्वा
३३९	१८	काणात्मान	कारणात्मान	३६७	२	त्सर्केण	त्सर्केण
३४०	७	मिष्टवा	मिष्टवा		८	प्रपंचइव	प्रपंचतइव
	१२	अतएव	अपणव		२०	नस्पृतिशतीति	नस्पृशतीति
३४१	१९	युजुभ्यो	यजुभ्यो		२३	प्रणधाम्यं	प्राणधार्यं
	३०	समुद्भम	समुद्भव	३६८	५	कार्यतया	कार्यतया
३४३	२०	क्रद्ध	क्रुद्ध		६	दृष्टंत	दृष्टान्त
३४५	२२	शशिरेखरः	शशिशेखरः		७	बालवत	बालत्व
"	२३	शिवइशंभु	शिवइशंभु		८	सुखादाय	सुखादाय
३४६	६	शीवादि	शिवादि		९	द्रुस्सुगता	द्रुस्तुगता
३४७	१	तन्त्रलिङ्गेन	तन्त्रलिङ्गेन		१०	वस्तुन्येव	वस्तुन्येव
"	२५	वर्धति	वर्दति		१४	कारणवादे	कारणवादिनः
३४८	१२	बीजायां	बेलयां		१७	तन्मति	तन्मति
३५१	२	२९	३९		२१	तूर्वेवाद्वा	तूर्यवाद्या
	३	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ	३७०	१८	वैदिकौ	वैदिकै
३५३	२४	मसमंजस	मसमंजस	३७१	१६	विपक्षौण	विपक्षणा
				३७२	१	जवात्	जीवात्
				"	११	तयेव	तदेव
					१८	सोदेव	स्यादेव
				३७३	८	मवज्ञत्वादि	सर्वज्ञत्वादि
				"	९	चीमयो	चोभयो
३६२	१	श्रुतेस्समन्वय	श्रुतिसमन्वय	"	१८	भोक्तुत्व	भोक्तृत्व

द्वितीयाध्यायप्रारम्भः

३५९	४	पदामः	वदामः
	६	तामुवीर्य	तासुवीर्य
	८	श्रुतिशूल	श्रुतिमूल
३६२	१	श्रुतेस्समन्वय	श्रुतिसमन्वय

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
४०५	१३	तिङ्मांतहानि	सिङ्मांतहानि	४१२	२१	ब्रह्मप्रत्यक्ष	बाह्यप्रत्यक्ष
"	१६	बादरामणेन	बादरायणेन	४१३	२	समुदायकारण	भमुदायद्वयकारण
४०६	१५	प्राणकर्मवशा	प्राणिकर्मवशा			वादे कर्माविरोध	वादे नकोपि विरोध
"	२३	वपम्य	वैपम्य	"	२	इत्येवमिति	निरूप्यते
४०७	३	पार्श्वभावात्	पार्श्वभावात्	४१३	३	इति	इतिवैप्रामे निरूप्यते
"	१०	द्धमो नचायते	द्धमो नजायते	"	९	मुहूर्तादि	मुहूर्तादि
"	१०	फलदायित्वं	फलदातृत्वं	"	१३	मोत्रांतिकाः	मौत्रांतिकाः
"	१२	रवय	रवयवैः	"	२४	द्युपलब्धि	दुपलब्धि
"	१३	ह्ययवा	ह्ययवा	४१४	२	कार्योपादाना	कार्योत्पादाना
"	१६	नतिध्येयुः	नसिध्येयुः	"	१०	दतिप्रमगो	दतिप्रमगो
"	२०	मुत्तरसूत्राणि	मुत्तरसूत्राणि	"	१७	भाप्ये	भाप्ये
"	२४	सतिष्ठते	सतिष्ठते	"	२१	क्षणिकत्वं कार्य	क्षणिककार्य
४०८	१	प्रतिबंधभावोपि	प्रतिबंधभावोवा	"	२२	मोहस्ततो	मोहान्तो
"	३	कारणवादा	कारणवादो	४१५	२	मेव नष्टत्वात्	मेव तत्र नष्टत्वात्
"	४	नयुक्तः	नयुक्तग्व	"	१२	पुत्रकलत्रा	पुत्रकलत्रा
४०८	२४	सिद्धद्युपपादक	सिद्धद्युपपादक	४१६	२	असन	अमतिहेतौ
"	२६	पृथक्सिद्धि	पृथक्सिद्धि	"	२०	हेतुफललो	हेतुफललो
४०९	९	समावायम्य	समावायम्य	४१७	२	स्थूलः सूक्ष्मश्च	स्थूलः सूक्ष्मश्च
"	२३	परमाणूनां	परमाणूनां	"	३	प्राप्तेरपि	प्राप्तेरेव
४१०	१	रूपादि	रूपादि			विनाशज्ञञ्च	विनाशञ्च
"	२	मत्वांगिकारे	मत्वांगिकारे	"	८	म्यावन्यांतर	म्यावस्थांतर
"	३	मेवंप्रकारेण	मेव कणाद	"	१६	स्ताद्विषयत्व	स्ताद्विषयत्व
		काणाद		"	१७	प्यपयुज्यत	प्यपयुज्यत
४११	१६	वैभाषिकसंज्ञा	वैभाषिकसंज्ञा	४१८	१८	अकाशेच	आकाशेच
"	२२	बाह्यार्थानां	बाह्यार्थानां	"	२६	सूक्ष्मतरादि	सूक्ष्मतरादि
४१२	७	शिष्यन्त्र	शिष्यान्त्र	४२०	२	बाह्यार्थोऽस्तित्व	बाह्यार्थोऽस्तित्व
"	८	नद्वयतिरेकेण	नद्वयतिरेकेण	"	६	पूर्वःपक्षः	पूर्वपक्षप्रसंगः
"	१५	स्वकार	स्वकार	"	२०	मुत्तरोत्तरकर्म	मुत्तरोत्तरकार्य
"	२०	संवेदनस्थाना	संवेदनस्थाना	"	२१	क्षिरादधि	क्षिरादधि

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
३८८	१९	तदाकक्षा	तदाकाक्षा
३८९	१	नीत्यतृप्ता	नित्यतृप्ता
"	२	दितिप्रप्तो	दितिप्राप्ते
"	२४	शिरोगुळि	शिरोगुळि
३९०	६	स्मृष्ट्यापिपु	स्मृष्ट्यादिपु
३९०	१४	मृप्यादि	सृष्ट्यादि
"	१५	क्रिडार्थ	क्रीडार्थ
"	१६	श्रयते	श्रूयते
३९१	१२	कर्ममूलमेव	तनःकर्ममूलमेव
"	२१	पेक्षयैव	पेक्षयैव
"	२३	स्संहारपूर्णक	स्संहारपूर्वक
३९२	६	मात्रस्यन	मात्रस्यतस्यन
"	२३	कृतहना	कृताहना
३९३	२	पक्वे कर्मणि	पक्वे स्वकर्मणि
"	३	एव	एवं
"	"	परमेश्वरः	परमेश्वरः
"	१३	नीश्वरत्वापत्ति	नीश्वरत्वापत्ति
"	१६	कार्याक्षम	कार्याक्षम
३९४	१	पक्वाएवपद्माविक	पक्वान्येवपद्मानि
"	"	नापक्वाः	नापक्वानि
"	१३	परिहरो	परिहारो
"	१६	प्रापणरूपः	प्रापणरूपः
३९४	२६	वैषम्य	वैषम्य
"	२७	नयत	नियत
३९५	१०	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ
"	१५	परमेश्वरस्येति	परमेश्वरस्येति
"	२४	शिवारुध्य	शिवाराध्य

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
द्वितीयपादप्रारंभः			
३९७	१२	वेदानानां	वेदानानां
"	१३	प्रथमाध्यायेन	प्रथमाध्यायेन
४००	१	जगत्कारण	जगत्कारणं अचे भवितुं तनत्वात् । तथाहि दावादि रचेतनस्य रथ प्रासादादिपु तदज्ञानाधि ष्ठितस्य रचनानुपपत्ति ईदृश्यते । तदज्ञानाधिष्ठि तस्य रचनाप्रवृत्तिश्च इदृश्यते । अतश्चेतनान धिष्ठितं प्रधानं जगत्का रणं भवितुं
४००	४	समिसंहितं	ममिसंहितं
"	८	तनस्याचेतना	तनस्यचेतना
४००	२१	भवतीत्यथः ।	भवतीत्यर्थः ।
४०१	६	तदा सृष्टि	तदा सर्वदासृष्टि
४०१	९	क्षीरपरिणामा	क्षीरायमाण योप धेनूप
४०१	११	प्रज्ञाधिष्ठित	प्राज्ञाधिष्ठित
४०२	९	सर्गावस्थायां	सर्गावस्थायां गुणानां साम्यावस्थानां गुणानां
४०२	११	दृष्टत	दृष्टांत
४०२	१४	गमनशक्ति	गमनशक्ति
४०२	१५	प्राप्तिरूपकार	प्राप्तिरूपविकार
४०३	८	गच्छामः	गच्छमः
४०३	८	किंचिदपि	विमपि
४०३	२३	नुपकारिण	नुपकारिणः

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
४२१	१०	शाखाचलनं	शाखाचलन	४४१	२	मौह	मौह
४२३	६	वैद्यार्थान्त्वम्	वैद्यार्थान्त्वम्	४४३	४	गमपर	गमनिरम्भपर
"	१०	वाह्यार्थान्त्वम्	वाह्यार्थान्त्वम्		६	मन्मह	मन्त्रैम्मह
४२४	१	युक्तयतरमाह	युक्तयतरमाह		१३	द्वेदेचे	द्वेदेपु
"	३	ज्ञानम्याप्यर्थ	ज्ञानम्य सद्भावो न		१९	वहारेण	व्यवहारेण
		वता संभवत्येव	संभवति । तस्य	४४५	४	व्यूह	व्यूहा
			कुत्राप्यनुपलभ्यते,	४४८	५	स्त्रिवक्त्र	स्त्रिवक्त्रा
			स्वप्नज्ञानम्याप्यर्थ		१२	निन्दादपु	निन्दादिपु
			वत्ता संभवत्येव		१६	समचारा	समाचारा
४२५	२	शून्यत्व	शून्य	४४९	४	श्रीकण्ठ	श्रीनीलकण्ठ
४२६	३	गता	गताहे				
	४	नैयस्मिन्	नैयस्मिन्				
		मापादयति	मुपपादयति	४५८	१४	परत्वमेव	परत्वमेव
	१०	संभध	संभध	४५९	९	परंपरयेति	परंपरयेति
४२७	१	आश्रवत्यनेव	आश्रवइत्यनेन				सिद्धान्त उच्यते
	२२	अत्रस्त्या	अत्रस्त्या	४६१	४	रुद्रेद्राम्न	रुद्रेद्रास्ते
४२८	६	अपर्याय	पर्याय	४६३	१०	शिवतत्त्वा	शिवतत्त्वां
	२३	सिद्यति	सिद्यति	४६६	१०	भूताति	भूतानि
	२७	किञ्च	किञ्च	४७७	१६	गुणद्व	गुणाद्व
४२९	११	नैकांत्यवाप्त्य	नैकांत्यवादस्य	४२८	२७	करणा	कारणा
	१३	पादार्थेषु	पदार्थेषु	४८०	८	दुपलब्ध	दुपलब्ध
	२२	प्रभाव	प्रभावो	४८३	१६	अतकरणं	आंतःकरणं
४३३	९	तत्कृत	तत्कृत	६९२	४	श्रीकण्ठ	श्रीनीलकण्ठ
४३४	४	असर्वज्ञत	असर्वज्ञताव				
	६	चेत् तथासति	चेत् न तथासति	४९४	११	च्छिर	च्छिर
	१०	करग्रहण	करणग्रहण	४९८	९	प्रण	प्राण
	१४	मया	माया	४९९	२१	पंचवृत्ति	पंचवृत्ति
४३७	१२	उद्धूतान	उद्धूतानि	५०४	२०	स्यान्त्रय	स्वान्त्रय
	१४	धर्मशास्त्र	धर्मशास्त्र	५०६	७	पृत्तयः	वृत्तयः

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
६७०	११	कर्साणि	कर्माणि	७३३	७	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ
६७६	१५	दुद्राथ	दुद्रीथ	तृतीयपादप्रारंभः			
६७८	१३	मन्व्यानां	माव्यानां		१५	प्रमोषा	प्रमोहा
"	१७	जैणिनि	जैमिनि	"	१७	संस्कारमोष	संस्कारमोह
६८३	१३	मटज्यः	मटव्यः	७३४	१	प्रमोषा	प्रमोहा
"	१७	मार्गवशक्त	मार्गवशाक्त	७३५	१३	अध्याया	अध्याया
६८४	९	सरां	सुरां	"	९	पुरुषव्य	पुरुषस्य
"	२०	भवामि	भवामि	७३७	१८	स्वप्स	स्वप्सु
६८५	८	मवम्यते	मवगम्यते	७३८	१२	द्वैविद्या	द्वैविद्या
६८६	१९	वद्य	विद्य	७४०	२४	गत्सु	गत्सु
६८७	४	संपद्यते	संपद्यते	७४१	२	तदापीतेः	तदपीतेः
६८८	१४	मत्री	मैत्री	७४४	५	कामयमानः	कामयमानः
"	१५	स्यादिति	स्यादिति	"	२२	माध्यंदिश्रानां	माध्यंदिनानां
६९०	२	अवकर्णपशु	अवकर्णीपशु	७४५	९	स्थिइति	स्थितइति
६९२	१६	यस्मदेष	यस्मादेष	"	"	सूर्य	मूर्ध
६९८	११	मुच्येता	मुच्येता	"	१०	लोकाऽन्तीत	लोकातीत
"	१६	यानज्जीविक	यावज्जीविक	"	१९	स्युर्न	स्युर्न
७०२	११	विधिवैस्तु	विधिवैस्तु	७५०	१४	प्रमाण	प्रमाणा
७०३	१	व्यावस्था	व्यवस्था	७५१	५	विशेषोऽस्ति	विशेषोऽस्ति
७०७	५	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ	७५२	२५	प्रतिषेदार्थ	प्रतिषेधार्थ
द्वितीयपादप्रारंभः				२५३	२५	नाडीद्वार	नाडीद्वारप्रविष्ट
७०९	३	भाष्येअथचतुर्था	भाष्येचतुर्था	म्विष्ट			
७१३	४	ग्राहयति	ग्राहयति	७५४	२०	क्रमण्यस्य	क्रमणस्य
७१४	१२	देवनप्येति	देवानप्येति	७५४	१४	अनुधेयः	अनुसंधेयः
"	१३	शिववत्	शिवत्वा	७५७	८	त्यतावृत्ति	त्यनावृत्ति
७२४	१६	रक्थं	रैक्थं	७५८	४	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ
७२५	१९	तदुभय	तदुभय	७५८	२	तदापि	तदपि
७३२	२	विद्यानुण	विद्यानुगुण	७५९	१०	रपरप्रश्न	रपरब्रह्म

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
॥	१९	वैश्वदे	वैश्वदे	६२८	७	वृद्धि	वृद्धि
५८६		म्याध्याय	म्याध्याय	॥	८	कहोलेपि	कहोलेना
५८८	१	विन्या	विद्या	॥	१०	प्राणितृदे	प्राणितृप्त्यादे
॥	१०	त्वाधर्मणिक	त्वाधर्मणिक	॥	॥	लिङ्ग	लिङ्गात्त्रोप
॥	२३	त्यास्यार्थानरं	त्यास्यार्थानरं	॥	॥	द्यान्न	द्यन्न
५८९	१४	संज्ञिक	संज्ञिक	॥	१४	सर्वन्तर	सर्वान्तर
५९०	२४	सर्वप्रत्यया	सर्ववेदान्तप्रत्यया	॥	॥	भृगुप्राम	भृतप्राम
५९१	७	रूपस्याधस्यै	रूपस्यार्थस्यै	६३१	२३	ममार्थितः	समार्थितः
५९२	३	परीभव	परिभव	६३७	३	मुक्तप्राप्य	मुक्तप्राप्य
॥	५	चोना	चोदना	॥	४	निरंजनं	निरंजनं
॥	१०	नैवय	नैक्य	६४६	५	दशाहेह्ये	दशाहे
५९३	३	ताता	तस्मा	॥	१४	श्रयन्ते	श्रयन्ते
५९५	१	मुपासन	मुपासन	॥	२०	नेष्टकचितेन	नेष्टकचितेन
॥	६	विपेय्यत	विशेष्यत	६४८	५	मनसैषु	मनसैषु
५९२	२	वसिष्ठत्वादि	वशिष्ठत्वादि	६५१	३	वतः	वतः
॥	११	धार्मपक्ष	पूर्वपक्ष	६५३	१९	उमासन	उपासन
५९८	६	प्राप्तो	प्राप्ते	६५५	२३	स्वप्यन्वय	स्वप्यन्वय
५९९	१९	कल्पितं	कल्पितं	६५८	२०	समुच्चये	समुच्चये
६०४	९	चेत्सु	चेत्सु	६५९	७	फलनामपि	फलनामपि
६०६	१०	शरीरत्वेन	शरीरत्वेन	६६०	१	रवागम्यते	रवागम्यते
६०७	८	नमनि	नात्मनि	६६१	१	शिश्नेश्च	शिष्टैश्च
६११	२०	यत्ततो	यत्तपो	॥	१४	नविध्यत	नविध्यत
६१४	३	पायो	पापयो	६६३	३	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ
६१५	३	हानि	हानिबा				
॥	१०	इत्यत	इत्येत				
६२५	१५	मानन्येन	मानन्येन	६६५	२०	हिद्यातः	विद्यातः
६२६	१	गुणमुख्य	गुणमुख्य	६६९	२	एत	एव
६२७	३	नेपदेश	नोपदेश	॥	२०	कर्मनो	कर्मणो
॥	८	माक्षा	साक्षा	६७०	१	मत्रवतः	मात्रवतः

चतुर्थ्याध्यायप्रारंभः

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
	२०	महर्षिं	महर्षिणा		१४	पर्यवस्य	पर्यवस्य
६	८	मवक्तव्यदिति	मवक्तव्यदिति		१५	तादन्य	द्वैतादन्य
७	१	क्रियामादे	क्रियाभारे		१६	कल्पम	कल्पन
	१८	कर्तृत्वं	कर्तृत्वे		१८	मैकरम्य	मैकमत्य
	२२	स्यम	स्वम		२३	स्यादिष्ठान	स्याधिष्ठान
९	१	गंधर्व - चकार	[नाग्नि]	२४	८	स्वम्मु	स्वम्मु
	६	आह्वानिनः	आहूतः		२६	यद्युक्त	यद्युक्तं
	१३	गोत्रजः	गोत्रजः पृतदीयः			पापना	पासना
१०	१६	मेदरक्ष	मेददक्ष	२९	३	पृथलजःस्वे	पटृथलजस्वे
२०	२७	शति	श्रुति		१३	मससि	मनसि
२२	७	ब्रह्मेत्युपासते	ब्रह्मेत्युपासते	३०	११	मूलमूत्र	मूलमात्र
	१६	आंतरिं	आंतरं	३१	२७	परमेश्वरी	परमेश्वरी
	२५	कुमार	कुमारी	३२	२९	मदुलं	मदुलं
२३	१	वसुगुप्तन	वसुगुप्तेन	३३	३	मन्वपां	मन्वेषां

पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं	पृष्ठे	पंक्तौ	दुष्टं	अदुष्टं
		चतुर्थपाद प्रारंभः		७९२	२०	द्वंद्वक	द्वंद्वक
७५०	१५	स्यादिनि	स्यादिनि	८००	५	पुनरपि	पुनरपि
"	१८	शीर्षि	शीर्षि	"	१३	सकल्वेवं	सकल्वेवं
५६०	१४	वरंपत्य	परसंपत्य	८०१	२३	वैयथ्या	वैयथ्या
७६१	१०	मुच्चा	मुच्य	८०२	१७	प्रैरणाधीनत्वेन	प्रैरणाधीनत्वेन
७६२	१०	रादित्य	रादित्य	८०३	१६	स्थानम्य	स्थानम्य
६६६	२२	श्रुतेः	श्रुतेः	८०४	१८	आनोत्यस्थानस्य	आनोत्यस्थानस्य
५६७	११	कार्यत्व	कार्यत्व	"	२३	वृद्धेरप्युपलक्षणं	वृद्धेरप्युपलक्षणं
६६८	४	कृतत्सानः	कृतात्मानः	८०५	४	सर्वगतज्ञान	सर्वगतज्ञानशक्त
"	५	रमृते	रमृते			शक्तयश्च	यश्च
७७०	११	सर्वज्ञतया	सर्वज्ञतया	"	२३	विशाद्वत्त्वमित्या	विशुद्धमित्या
७७३	४	श्रीकंठ शिवा	श्रीनीलकंठ	८०६	६	कदचित्	कदाचित्
		चार्यविरचिते	शिवचार्यविरचिते	"	१०	मदेहा	सदेहा
७७६	११	स्वेनेनिविशेषण	स्वेनेतिविशेषण	८०७	९	मभिसपत्नाः	मभिसपत्नाः
"	२१	जापयाने	जायमाने	८०८	८	श्रीकंठ	श्रीनीलकंठ
७७७	२१	प्रतिजानांतुक्तः	प्रतिज्ञानान्मुक्तः			शिवाचार्य	शिवाचार्य
७८३	१	मङ्गल्यादेवास्य	सङ्कल्यादेवास्य			चतुर्थाध्यायसमाप्तः	
"	१७	प्रागुदाहृतेन	प्रागुदाहृतेन			—	
७८७	१६	विशेषप्योपपत्ते	विशेषस्योपपत्ते			भूमिका	
७९०	१	मुक्तानां	मुक्तानां			३ २७ सिद्धादिभिः	
"	२	ब्रह्माण	ब्रह्माण			पीठिका	
७९४	९	कामाक्षि	कामाक्षी			२ ६ भारतदेशे,	
"	१०	जगत्सृष्ट्यादि	जगत्सृष्ट्यादि			७ शिबलिंगा	
		व्यापृतिपय्य	व्यापृतिरप्य	२		१८ भूसौ प्रचार	
		स्तिति	स्तीति			१० केचित्	
"	१८	सामाश्रुतिविरोधात्	साम्मश्रुतिविरोधात्	४		एतस्मादन्यएव	
८९६	४	यमलब्धा	यमलब्धा	५		नकुलीशइत्यन्ये	
"	२३	देहाभिऽभि	देहाभिमानतया			१७ नीलकंठ	
		मानतया				श्रीकंठ	

